Taalwetten maken en vinden
Het ontstaan van het Standaardnederlands

Taalwetten maken en vinden 1 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:57

‘Tot de kwaadwillige Lezer.

Ik voel nu al hoe ze mijn boek belasteren,
’t Neuswijze gespuis, dat niemand kan behagen.
Want hoe of wat men schrijft, in ’t Nederlands, Latijn of Grieks,
Het mishaagt hun allemaal, honing is bij hen venijn.
Al wat een ander doet, durven ze vrijelijk te laken,
Maar zelf schrijven ze niet, ja, ze zouden het niet kunnen.
Daarom zeg ik vrijmoedig: Gij neuswijze haarklovers,
Laat zelf eens iets het licht zien voor gij van mij tol heft.’

Predikant en bijbelvertaler Willem Baudart, slotgedicht van de voorrede van zijn *Apophthegmata Christiana Ofte Ghedenck-weerdighe, Leersaeme ende aerdighe Spreucken* (Gedenkwaardige, leerzame en aardige spreuken) uit 1605.

‘Wat betreft de *Momussen* en *Zoïlussen*, de onverstandige, domme en afgunstige berispers en bedillers: omdat ik van hen geen dank maar stank verwacht, veracht ik met koele moed en ongefronst voorhoofd al hun nakakelingen, wel wetende dat zulke *fuci* of weetnieten niets anders weten en geleerd hebben dan de zure arbeid van anderen met tongen-venijn te belonen, en dat zij beter iets kunnen berispen dan verbeteren.’ – Samuel Ampzing, *Nederlandsch Tael-bericht*, 1628, p. 49.

‘Die bescheiden zijn, vitten niet nauw op struikelingetjes van diegenen, die blijk van goede wil geven’ – aldus Lambert ten Kate over het maken van fouten tegen de grammatica in zijn *Aenleiding* [Inleiding] *tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723, deel I, p. 410

Taalwetten maken en vinden 2 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:57

Nicoline van der Sijs

TAALWETTEN MAKEN EN VINDEN

HET ONTSTAAN VAN HET STANDAARDNEDERLANDS

Sterck & De Vreese

Taalwetten maken en vinden 3 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:57

© 2021 Nicoline van der Sijs uitgeverij Uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Mijke Wondergem
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 713 5
NUR 616

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234 , 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Sterck & De Vreese.

Uitgeverij Sterck & De Vreese is onderdeel van 20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoud

Overzicht van illustraties en kaders 14

0 Vooraf: standaardtaal en standaardisering 18
Wat is Standaardnederlands? 18
Standaardisering 20
Mensenwerk 22
Concreet taalgebruik 23
Verantwoording 25

1 De culturele, maatschappelijke en talige achtergronden van het ontstaan van de standaardtaal 27
Inleiding 27
Oorzaken voor het ontstaan van de standaardtaal 27
Maatschappelijke omwentelingen 28
Toenemende mobiliteit 30
Het belang van de geschreven taal 31
Het onderwijs 31
Afnemend gebruik van Frans en Latijn 34
De voedingsbodem van de standaardtaal 36
De Nederlandse dialecten 36
Eerdere kiemen van een bovengewestelijke taal 41
De bijdrage van de dialecten aan de standaardtaal 42
De bevolkingssamenstelling van de grote Hollandse steden 43
Prestige en integratie 44
Contacten tussen groepen dialectsprekers buiten de Hollandse steden 46
De Republiek als een multiculturele en veeltalige smeltkroes 47
De verdere ontwikkeling van de standaardtaal 47
De taalontwikkelingen in het Zuiden 48

2 Het taal- en letterkundig verleden als bron van kennis en nationale trots 50
Inleiding 50
Ideeën over de loop van de geschiedenis 50
De visie op het nationale verleden 51
De Bataafse mythe 53
Ideeën over het taalkundig verleden 54
De bijbelse opvattingen over het ontstaan van de talen 55

De verspreiding van volken en talen 57
De visie op het verleden van het Nederlands 60
Taalvergelijking in de renaissance 61
De etymologische principes in de renaissance 62
De moderne, wetenschappelijke etymologie 65
Manieren van taalvergelijking 66
De ondermijning van de opvatting van het Hebreeuws als oertaal 68
Het Nederlands als oertaal 70
1569 – Johannes Goropius Becanus 71
1612 – Abraham van der Mijle 73
1614 – Adriaen van Schrieck 76
Het Scytisch als oertaal 78
De bestudering van de oude Germaanse talen 79
De uitgave van Oud- en Middelnederlandse teksten 80
De ontdekking van het Gotisch 83
Etymologische woordenboeken van het Nederlands 86
De rangorde in talen 88
De relatie tussen het Nederlands en het Duits 89
Benamingen voor de Nederlandse taal 90
Praktische gevolgen van de rangorde in talen 91
Heil uit het Oosten 92
Samenvatting 93
De negentiende en twintigste eeuw 94

3 Bijbelvertalingen als praktische voorbeelden: van brontekstgetrouw naar doeltaalgericht 100
Inleiding 100
Het taalgebruik 102
Opvattingen over het taalgebruik in verschillende bijbel- en psalmvertalingen 106
1524, 1525 – De eerste roep om eenvoudig, algemeen Nederlands 106
1556 – Het Nieuwe Testament en de psalmvertaling van Jan Utenhove 107
1561-1562 – De Deux-Aesbijbel 109
1565 – Een anoniem Hantboecxken 110
1566 – De psalmberijming van Petrus Dathenus 111
1580 – De psalmberijming van Philips van Marnix van St.-Aldegonde 112
1606 – Kritiek van Willem Baudart 113
1624 – De psalmberijming van Anthonis de Hubert 117
1637 – De Statenvertaling 118
1644 – De psalmberijming van Johan de Brune 127
1655 – De psalmberijming van Jacob Westerbaen 128
Samenvatting van het belang van de bijbelvertalingen voor de standaardtaal 129
De bijbelvertalingen na de renaissance 131

4 Beregeling van de uitspraak: werkelijkheid versus ideaal 129
Vooraf 137
Inleiding 137
Algemene opvattingen over de uitspraak 141
Uitspraakverschillen tussen toen en nu 147
De uitspraak van vreemde woorden 150
Het ontstaan van een eenheidsuitspraak 151
De keuze voor de heldere aa 151
Het verschil tussen *er/ar* en *eerd/aard* 153
Het samenvallen van twee /ee/- en /oo/-klanken en twee /o/-klanken 155
De verdeling van *oo*- en *eu*-woorden 157
De verdeling van *o*- en *u*-woorden 159
De eenheids-*oe* 160
De klankverschuiving van lange /ie/ en /uu/ naar /ei/ en /ui/ 162
Het behoud van een *d* tussen twee klinkers 168
De uitspraak van de *w* 170
Standaardtaalwoorden met on-Hollandse of onbeschaafde klank 171
Samenvatting 181
Spellinguitspraak 183
De uitspraak in de achttiende eeuw 185
De uitspraak in de negentiende eeuw 186
De uitspraak in de twintigste en eenentwintigste eeuw 187
De uitspraak in Nederlandstalig België 189

5 Beregeling van de spelling: van verscheidenheid naar eenheid 194
Inleiding 194
De huidige uitgangspunten 195
Het alfabet in de middeleeuwen 198
Het alfabet in de renaissance-werken 199
De middeleeuwse spelling 204
Spellingbeginselen in de renaissance 207
De spelling van klinkers en tweeklanken in de renaissance 209
Het gebruik van *c*, *q* en *x* in de renaissance 211
Overbodige letters in de renaissance 212
De spelling van de werkwoordsvormen in de renaissance 213
Interpunctie en afbreking 215
Boeken en meningen over spelling 217
Ca. 1530 – Christiaen van Varenbraken: twee traktaten over de spelling 218
1550 – Joos Lambrecht: één klank, één teken 219
1576 – Antonius Sexagius: een Latijnstalige en Latijns georiënteerde spelling 222
1581 – Pontus de Heuiter: eenheidsspelling naar Latijns voorbeeld 225
1584 – De *Twe-spraack*: traditie, gelijkvormigheid en regelmaat 227
1612 – Jacob van der Schuere: welluidendheid boven gelijkvormigheid 230

1613 – Anthoni Smyters: leve de traditie 231
1624 – Anthonis de Hubert: etymologie en gelijkvormigheid 233
1625, 1633 – Christiaen van Heule: de spelling is af 234
1627 – Richard Dafforne: Nederlands en uitheems 236
1628 – Samuel Ampzing: vreemde woorden naar herkomst 238
1632 – Cornelis Gijsbertsz. Plemp: terug naar de oude spelling 239
1635 – Petrus Montanus: de uitspraak als hulpmiddel 240
1637 – De Statenvertaling: terug naar de middeleeuwen 241
1653-1654 – De 'walgelijke klinkerverdubbelingen' van Petrus Leupenius tegenover Vondels 'onduitse' woorden 242
1657 – Guilelmus Bolognino: terug in de tijd 245
1677 – Nil Volentibus Arduum: weg met de c, q en x 247
1683 – Wigardus van Winschooten: weg met de w en de z 248
Samenvatting 249
De achttiende eeuw 251
De negentiende eeuw 252
De twintigste en eenentwintigste eeuw 255
De spelling van de werkwoordsvormen 258

6 Nederlands in de wetenschap 262
Inleiding 262
De taal van de medici 265
1554 – Rembert Dodoens 265
1569 – Jan Wouters 268
1636 – Johan van Beverwijck 270
1678 – Cornelis Bontekoe 272
Het voortleven van de nieuwvormingen 274
Wiskunde en natuurwetenschappen 276
1585 – Simon Stevin 276
Overige natuurwetenschappers 283
Het voortleven van de nieuwvormingen 287
Juridische taal 288
1592 – Paullus Merula 288
1626 – Joost de Damhouder 289
1631 – Hugo de Groot 291
Het voortleven van de nieuwvormingen 293
Muziektermen 295
1551 – Tielman Susato 295
1642 – Joan Albert Ban 296
Het voortleven van de nieuwvormingen 297
Termen uit de beeldende kunst 297
1604 – Karel van Mander 297
1668 – Willem Goeree 298

Het voortleven van de nieuwvormingen 300
De wijze waarop Nederlandse vaktermen zijn gevormd 300
De taalkundige terminologie als casus 303
Lessen uit het verleden 304
De keuze van de voertaal 305
De geschreven wetenschapstaal 306
Een Nederlandstalig geleerdentijdschrift 306
De gesproken wetenschapstaal 307
Een eerste verzoek om Nederlandstalig hoger onderwijs in 1585 307
Een Nederlandstalige ingenieursschool van 1600 tot 1670 308
De eerste Duytsche Academie in 1617 en 1618 308
Exit Latijn, enter Engels 311

7 Woordenboeken en de standaardwoordenschat 315
Inleiding 315
Woordenboeken 315
Woordenboeken tot de renaissance 315
Twee typen woordenboeken in de renaissance 317
Woordenboeken ter beschrijving van de complete Nederlandse woordenschat 319
1546 – Het *Naembouck* van Joos Lambrecht 319
1562–1599 – Het lexicografische werk van Cornelis Kiliaan 320
1681 – De *Seeman* van Wigardus van Winschooten 324
Samenvatting 325
Woordenboeken in de achttiende eeuw 325
Woordenboeken in de negentiende en twintigste eeuw 327
Puristische woordenboeken en woordenlijsten 328
1503 – Een woordenlijst van rechtstermen 328
1553 – Het eerste puristische woordenboek van Jan van den Werve 330
1553 – Jan van Mussems woordenlijst voor de welsprekendheid 332
1585 – De notariële termen van Jacques Thuys 334
1620 – De synoniemen van Anthoni Smyters 335
1650–1669 – De *Woorden-schat* van J. Hofman, voortgezet door Lodewijk Meijer 336
1649 – Notariële termen van D.H. van der Mast 342
1658 – Notariële termen van Simon van Leeuwen 343
1664 en *1668* – Het verzet tegen leenwoorden van Adriaan Koerbagh 344
1670 – Het kinderwoordenboek van C.D. van Niervaert 348
Samenvatting 350
Het effect van de puristische woordenboeken 351
Puristische woordenboeken in de achttiende eeuw 353
Puristische woordenboeken in de negentiende en twintigste eeuw 354
De standaardwoordenschat 356
Het aandeel van de dialecten 357

Verschillen binnen de standaardwoordenschat in Nederlandstalig België en Nederland 363

8 Beregeling van de grammatica: opgelegde glans 367
Inleiding 367
Voorgangers 367
Doel, opzet en normen van de Nederlandse grammatica's 370

I. CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN DE GRAMMATICALE WERKEN 372
1568 – Johan Radermacher 372
1584 – De *Twe-spraack* van Hendrik Laurensz. Spiegel 374
1624 – Anthonis de Hubert 374
1625, 1633 – Christiaen van Heule 374
1628 – Samuel Ampzing 375
1635-1641 – De 'Waernemingen' van P.C. Hooft 375
1637 – De Statenvertalers 375
1649 – A.L. Kók 376
1653 – Petrus Leupenius 376
De tweede helft van de zeventiende eeuw 376
1703 – Jacobus Nylöe 376
1706 – Arnold Moonen 377
1707 – Adriaen Verwer 377
1708 – Willem Sewel 378
1710, 1723 – Lambert ten Kate 378
1730 – Balthazar Huydecoper 379

II. RENAISSANCE-KEUZES DIE DE STANDAARDTAAL HEBBEN GEVORMD 380
Het wegvallen van een onbeklemtoonde slot-*e* 380
Het wegvallen van een slot-*n* 384
De woordsoorten 387
Het woordgeslacht van de zelfstandige naamwoorden en wat daarmee samenhangt 387
De lidwoorden in de Hollandse spreektaal 389
De lidwoorden in de Zuid-Nederlandse en Oost-Nederlandse dialecten 390
De lidwoorden in de schrijftaal: de naamvals-n 393
De langzame ondergang van de naamvalsuitgangen 394
Een nieuw gebruik van *der* 397
Voornaamwoordelijke aanduiding: de persoonlijke voornaamwoorden 398
Voornaamwoordelijke aanduiding: de bezittelijke voornaamwoorden 399
'De raad en haar leden' 401
'Amsterdam en haar grachten' 402
Hulpmiddelen voor het bepalen van de woordgeslachten 403
Verkleinwoorden 408

Taalwetten maken en vinden 10 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 13:42

Bijvoeglijke naamwoorden 413
Gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden 413
Stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden 414
Bijvoeglijk gebruikte voltooide deelwoorden 416
Voornaamwoorden 417
Persoonlijke voornaamwoorden 417
Du en gij 417
Jij, je 418
U 422
Jullie 426
Hun en hen 426
Het wederkerend voornaamwoord zich 429
Bezittelijke voornaamwoorden 431
Onbeklemtoonde vormen van de voornaamwoorden 434
Betrekkelijke voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden 435
Nieuwe betrekkelijke voornaamwoorden 438
Werkwoorden 439
De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd 439
De gebiedende wijs 443
De persoonsvormen van de verleden tijd van zwakke werkwoorden 446
De persoonsvormen van de verleden tijd van sterke werkwoorden 447
Het voltooid deelwoord 448
De klinkerwisselingen van de sterke werkwoorden 450
Sterke werkwoorden worden zwak en zwakke sterk 452
Veranderingen in de klinkerwisselingen 452
Regelmatige samentrekkingen en verkortingen in de werkwoordsuitgangen 455
Differentiatie in de werkwoordsvormen: *leggen* en *liggen*, *kennen* en *kunnen*, *denken* en *dunken* 457
Telwoorden 458
Voorzetsels 459
Nieuwe voorzetsels uit absolute constructies 460
Differentiatie in vorm en betekenis 461
Na versus naar 461
Te versus tot 462
Tegen versus jegens 462
Voegwoorden 463
Nieuwe voegwoorden uit absolute constructies 463
Differentiatie in vorm en betekenis 463
Noch versus *nog* 463
Toch versus *doch* 464
Toen versus *doen* 464
De woordgroepen en zinnen 464

'De kinderen Gods' 467
'Jan z'n boek' 467
'Groter dan' 468
'Een aantal hebben' 471
'De mensen worden verzocht' 472
De rode en groene volgorde 474
Dubbele ontkenningen 476
Foutieve samentrekkingen 478
Tantje Betje en Tante Doortje 479
'Luid zingend werden de aardappels geschild' 479
Overbodige woorden 481
Samenvatting 482
De tweede helft van de achttiende en de negentiende eeuw 485
De twintigste en eenentwintigste eeuw 488
Grammaticale verschillen tussen Nederlandstalig België en Nederland 490

9 De rol van literaire schrijvers 492
Inleiding 492
De middeleeuwse schrijftraditie 493
Literaire bewegingen 494
Literaire gezelschappen 496
Verheerlijking van een zuiver en sierlijk Nederlands 498
1553 – Jan van Mussem 499
1557 – Dirk Volkertsz. Coornhert 500
1570 – Jan van der Noot 502
1576 – Jan van Hout 503
1610 – Den Nederduytschen Helicon 506
1616 – Daniël Heinsius 507
Tegengeluiden: pleidooien voor het gebruik van vreemde woorden 508
1590 – Philips Numan 509
1617 – Richard Verstegen 509
De keuze voor een bovenregionale norm 511
Het prestige van de verschillende dialecten 512
Oud werk aanpassen aan de norm 514
Schrijvers met een voorbeeldfunctie 516
1612 – Gerbrand Adriaensz. Bredero 516
1614 – Roemer Visscher 520
1618 – Pieter Cornelisz. Hooft 521
1621 – Joost van den Vondel 524
1624 – Johan de Brune 528
1642 – Constantijn Huygens 529
1677 – Andries Pels 531
1686 – Joannes Vollenhove 533

1699 – Petrus Francius 534
Samenvatting 536
De achttiende eeuw 537
De negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw 538

10 Besluit: vorming, verbreiding, onderhoud en verruiming van de standaardtaal 542
De vorming en implementatie van de standaardtaal 542
De inbreng van de verschillende Nederlandse en Duitse dialecten in de standaardtaal 544
Hollands 545
Zuid-Nederlandse dialecten 545
Oost-Nederlandse dialecten 546
Duitse dialecten en Standaardduits 547
De verbreiding van de standaardtaal 549
Het onderhoud van de standaardtaal 552
Variatie en destandaardisering 555
De omvang van het bewuste ingrijpen in de standaardtaal 559

Noten 563
Bibliografie 591
Dramatis personae 617

Overzicht van illustraties en kaders

Hoofdstuk 1

Illustratie 1.1 Kaartje van de Republiek en de Spaanse Nederlanden (Bron: Kossmann-Putto en Kossmann 1995: 32)

Illustratie 1.2 De (Oud)hoogduitse klankverschuiving (Bron: König 1998: 64)

Illustratie 1.3 De dialecten van het Middelnederlands (Bron: Janssens 2003: 54)

Illustratie 1.4 De Nederlandse dialecten: een indeling in 28 groepen (Bron: Entjes 1974: 3-4)

Illustratie 1.5 De Nederlandse dialecten: een indeling in 6 groepen (Bron: Vandeputte 1983: 48)

Illustratie 1.6 De verspreiding van *ham, hesp* en *schink* en varianten (Bron: Weijnen 1974: 14)

Illustratie 1.7 Het aandeel van in het buitenland geborenen in de Nederlandse bevolking in procenten, 1600–2010, verdeeld naar herkomstland (bron: Lucassen 2011: 232)

Kader 1.1 Een nieuwsbericht uit 5 oktober 1642 in de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* (Bron: Delpher.nl)

Kader 1.2 Zeventiende-eeuwse didactische opvattingen (Bron: Dafforne 1627: 18–20, 22, 255 (lees 155))

Hoofdstuk 2

Illustratie 2.1 De Germanen volgens Philippus Cluverius in 1616 (Bron: Van de Waal 1952, 2, afb. 66, 1)

Illustratie 2.2 De 'volk- en tael-verspreiding over Europa' volgens Lambert ten Kate in 1723 (Bron: Ten Kate 1723, deel 1, tussen p. 63 en 64)

Hoofdstuk 3

Illustratie 3.1 Dialectkaartje van het Nederduitse taalgebied (Bron: Bloemhoff e.a. (red.) 2008, kaart 3, p. 439)

Kader 3.1 Psalmzingen (Bron: Balfoort 1938: 26–29)

Kader 3.2. Uitgangspunten van de Nieuwe Bijbelvertaling (Bron: Van der Meij 1999)

Hoofdstuk 4

Illustratie 4.1 De belangrijkste klankgrenzen tussen de Nederlandse dialecten (Bron: Goossens 1970a; Van Loon 1986: 40)

Illustratie 4.2 Nederlands-Duitse grensoverschrijdingen (Bron: Frings en Lerchner 1966, kaart 5)

Illustratie 4.3 Kaartje van *schaap* (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 5)

Illustratie 4.4 De verdeling *arm/erm* in de dertiende eeuw (Bron: Berteloot 1984, kaart 6)

Illustratie 4.5 De verdeling *waard/weerd/waerd* en *baard/beerd/baerd* en varianten in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 10)
Illustratie 4.6 De verdeling van een aantal *o/eu*-woorden in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, p. 35, tekstkaart II)
Illustratie 4.7 De verdeling *boek/book/bouk* in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 8)
Illustratie 4.8 Gebieden waar de oude /ie/ bewaard is gebleven (Bron: Weijnen 1991: 252)
Illustratie 4.9 Gebieden waar de oude *oe* of *uu* bewaard zijn gebleven (Bron: Daan e.a. 1985: 170)
Illustratie 4.10 Klinkerdriehoek van het Poldernederlands (Bron: Stroop 1998a: 28)
Illustratie 4.11 De verdeling van *goede, goe* (met weggevallen lettergreep *-de*) en *goeje* in de moderne dialecten (Bron: Weijnen 1991: 284)
Illustratie 4.12 De uitspraak van de *w* in de moderne dialecten (Bron: Pée 1975b: 239)
Illustratie 4.13 *Vier* voor 'vuur' en *kiet(e)* voor 'kuit' (Bron: Van Loon 1986: 57)
Illustratie 4.14 *Lieden* en *luden* in de dertiende eeuw (Bron: Mooijaart 1992: 131)
Illustratie 4.15 Gebieden waar de *h* aan het begin van een woord momenteel afvalt of blijft (Bron: De Wulf 2003: 217)
Illustratie 4.16 *Af* en *of* in de dertiende eeuw (Bron: Mooijaart 1992: 83)
Illustratie 4.17 *Af* en *of* in de moderne dialecten (Bron: Weijnen 1974: 27)
Illustratie 4.18 *Bracht* en *brocht* in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 2)
Illustratie 4.19 De afstand tussen de dialecten en het Standaardnederlands (Bron: Hoppenbrouwers 2001: 128–129)
Illustratie 4.20 De verspreiding van de zogenoemde 'zachte g' (Bron: Goeman 1999: 71)
Kader 4.1 Het beste Nederlands (Bron: Stroop 1998a: 58; Scholtmeijer 1999: 29–30; Smakman in Stroop (red.) 2003: 120–122)
Kader 4.2 Rijmen op de sjwa (Bron: *De gedichten van den Schoolmeester* 1859: 94)
Kader 4.3 Charivarius neemt de uitspraak van vreemde woorden op de hak (Bron: Charivarius 1936: 131)

Hoofdstuk 5

Illustratie 5.1 Een voorbeeldpagina van de spellinggids van Joos Lambrecht (Bron: Heremans en VanderHaeghen 1882)
Illustratie 5.2 Een voorbeeldpagina van de spellinggids van Antonius Sexagius (Bron: Goemans 1899–1901: 243)
Kader 5.1 De beginselen en regels van de huidige spelling (Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995: 16–19)
Kader 5.2 Leesboekjes voor kinderen
Kader 5.3 De moderne werkwoordspelling (Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995: 39–40)
Kader 5.4 Leren schrijven in de zeventiende eeuw (Bron: *Regel der Duytsche schoolmeesters* van D.A. Valcooch uit 1591, heruitgegeven door De Planque 1926: 187)
Kader 5.5 Spellingmisvattingen

Hoofdstuk 6

Illustratie 6.1 Het begin van het register met 'Brabantse en Nederlandse namen en toenamen van alle kruiden en gewassen' in het *Cruyde-boeck* van R. Dodoens uit 1554 (Bron: Dodonaeus, facsimile 1971)
Kader 6.1 Stuiptrekkingen van het Latijn als universitaire voertaal (Bron: Huizinga 1914: 113–114)

Hoofdstuk 7

Illustratie 7.1 De eerste pagina van het deel met verouderde woorden van Meijers *Woorden-schat* (Bron: Meijers 1669)
Illustratie 7.2 De verspreiding van *sturen – zenden – schicken* (Bron: Pée 1975a: 109)
Illustratie 7.3 De verspreiding van *gaarne, geheel, gans, gij, gehuwd, lommer, nu, opheffen, peinzen, zenden, zieden/zoden, rieken, werpen* in België (Bron: Goossens 1980: 103)
Kader 7.1 Nederlandse benamingen voor *secretaris*
Kader 7.2 Uitgangspunten van NEN 5050, *Woordwijzer. Goed woordgebruik in bedrijf en techniek*, uitgegeven door het Nederlands Normalisatie-Instituut en het Belgisch Instituut voor Normalisatie in 1998, vierde druk

Hoofdstuk 8

Illustratie 8.1 Gebieden waar tot op heden de onbeklemtoonde slot-*e* gehandhaafd is (Bron: Van Loon 2014: 259)
Illustratie 8.2 Het wegvallen van een slot-*n* (Bron: De Wulf en Taeldeman 2001: 23)
Illustratie 8.3 De influx van *n*-loze vormen vanuit het Nederrijnse gebied (Bron: De Wulf en Taeldeman 2001: 26)
Illustratie 8.4 De woordgeslachten in 1934, blijkend uit het bepaalde lidwoord (Bron: Van Ginneken 1934: 35)
Illustratie 8.5 De woordgeslachten in 1937, blijkend uit het onbepaalde lidwoord (Bron: Van Ginneken 1937: 355)
Illustratie 8.6 Het bezittelijk voornaamwoord mannelijk meervoud in de dialecten (Bron: Goeman)
Illustratie 8.7 Het geslacht van de woorden *nest, neus* en *zerk* in de Zuid-Nederlandse dialecten eind negentiende eeuw (Bron: Pauwels 1938, kaart 17)
Illustratie 8.8 Varianten van *straatje* in de Nederlandse dialecten (Bron: Marynissen 1998: 261)
Illustratie 8.9 Het verkleiningsachtervoegsel in de Nederlandse en Duitse dialecten (Bron: Köning 1998: 157)
Illustratie 8.10 Het stoffelijk bijvoeglijk naamwoord in de Nederlandse dialecten (Bron: Peters 1937: 364)
Illustratie 8.11 Het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon in de Nederlandse dialecten: *jij/je, ie, gij, doe* (Bron: Goeman)
Illustratie 8.12 *Hen/hun* na een voorzetsel in de Nederlandse dialecten (Bron: De Rooij 1990: 126)
Illustratie 8.13 Het wederkerend voornaamwoord in de Nederlandse dialecten: *zich, hem* en *zijn eigen* (Bron: Barbiers en Bennis 2003)

Illustratie 8.14 *Mij/mijn* als verbogen persoonlijk voornaamwoord in de dialecten (de zin *ze hoort mij*) (Bron: Goeman)
Illustratie 8.15 De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd enkelvoud (Bron: Van den Berg 1949: 7)
Illustratie 8.16 De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd meervoud (Bron: Van den Berg 1949: 9)
Illustratie 8.17 De werkwoordsuitgang van de meervoudsvormen in de tegenwoordige tijd in de Nederlandse en Duitse dialecten (Bron: König 1998: 158)
Illustratie 8.18 De gebiedende wijs *tap(t), help(t), steek(t)* en *zoek(t)* in de moderne dialecten (Bron: De Schutter 1997: 44)
Illustratie 8.19 Het voorvoegsel *i-* in plaats van *ge-* in dertiende-eeuwse voltooide deelwoorden (Bron: Mooijaart 1992: 184, kaart 72a)
Illustratie 8.20 Het voltooid deelwoord in Nederland en Duitsland (Bron: Frings en Lerchner 1966, kaart 20)
Illustratie 8.21 De verbreiding van *dan* en *als* na een vergrotende trap in de Nederlandse dialecten (Bron: De Rooij 1965, kaart iv)
Illustratie 8.22 De plaats van de persoonsvorm en het deelwoord in de Nederlandse bijzin eind negentiende eeuw (Bron: Van den Berg 1949a: 157)
Illustratie 8.23 De verbreiding van het ontkennende *en* (Bron: Koelmans 1967: 14)
Kader 8.1 De schrijftaalberegeling van het woordgeslacht aan de hand van achtervoegsels (Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995: 42–43)
Kader 8.2 Een voorbeeld van een persoonlijke brief uit 1664 van een laagopgeleide Hollandse moeder aan haar zoon, die diende op de vloot onder M.A. de Ruyter (Bron: Braunius 1980–1981)
Kader 8.3 De elf syntactische regels die in de *Twe-spraack* uit 1584 worden gegeven (Bron: Dibbets 1985: hoofdstuk 10)

Hoofdstuk 9

Kader 9.1 Het ideaal van een zuiver Latijn (Bron: Erasmus 1912: 16–17)

0 Vooraf: standaardtaal en standaardisering

'Waarschuwing: De lezer verzuime niet, vooral als zijn tijd kostbaar is, onze Voorrede vooraf door te lezen. Vanwege het belang van de zaak heb ik besloten deze vreemde vermaning te doen, omdat velen, zoals ook ikzelf vroeger, uit al te grote geestdrift gewoon zijn de voorrede over te slaan, waardoor we gemakkelijk een goede leidsman van het werk kunnen mislopen [...].' – de beroemde taalkundige Lambert ten Kate in 1723, in grote letters afgedrukt tegenover pagina 1 van deel I.

'Het is zo normaal dat boekenauteurs met een voorrede beginnen dat het, hoewel die van menigeen niet gelezen wordt, niet door de beugel lijkt te kunnen als een schrijver niet iets vooraf zegt, al heeft het dikwijls niet veel om het lijf.' – woordenboekschrijver W. Sewel in 1704.[1]

Wat is Standaardnederlands?

Op school leren alle kinderen in Nederland, Nederlandstalig België, Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen in het Standaardnederlands te schrijven en te spreken. Standaardnederlands is het Nederlands dat als norm voor correct taalgebruik wordt aanvaard, zowel wat betreft de uitspraak als de woordenschat en de zinsbouw, en dat wordt gehanteerd door de overheid, in de media, in het onderwijs en in de rechtspraak. Van oudsher wordt de Nederlandse standaardtaal gedefinieerd als de variëteit die geen regionale herkomst verraadt. De term Standaardnederlands is ingeburgerd in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Een eerdere benaming was Algemeen Beschaafd Nederlands, meestal verkort tot ABN. Die benaming werd eind negentiende eeuw door taalkundigen geïntroduceerd, zie hoofdstuk 4. In de tweede helft van de twintigste eeuw ging men de term 'beschaafd' vermijden omdat deze ten onrechte suggereerde dat niet-standaardtaal, zoals de dialecten, onbeschaafd zou zijn. Een alternatieve benaming voor Standaardnederlands was en is Algemeen Nederlands – die term wordt vooral in België gehanteerd.[2] Ook wordt wel Verzorgd Nederlands gebruikt. In dit boek gebruik ik de termen standaardtaal, Standaardnederlands en ABN als synoniemen. Ik reken, net als het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, tot ABN zowel de gesproken als de geschreven standaardtaal, hoewel sommige taalkundigen de term ABN reserveren voor de gesproken taal.[3] Tussen de gesproken en geschreven standaardtaal bestaan enige geaccepteerde verschillen: zo zegt men *tante d'r boek*, maar schrijft men *tantes boek*. Interessant is dat vrijwel iedereen het gesproken ABN als zodanig herkent, al is het heel moeilijk te omschrijven, zo blijkt uit onderzoek van Renée van Bezooijen.[4]

In het verleden, tot in de eerste helft van de twintigste eeuw, was de norm voor het Standaardnederlands een ideaal, niet een realiteit. De bekende dialectoloog Kloeke omschreef het Standaardnederlands in 1951 als een 'ideaal aan de grens van, maar toch hoger dan het gemiddelde niveau van de feitelijk waargenomen spreekhabitus der beschaafden'. Slechts een zeer kleine groep van hoger opgeleiden schreef en sprak het Standaardnederlands, of bereikte de norm bijna. Toen echter na de Tweede Wereldoor-

log steeds meer mensen de standaardtaal gingen spreken en schrijven, of althans de norm benaderden, kregen de termen Standaardnederlands en ABN er een betekenis bij. Zij duidden niet meer alleen een ideaal aan, maar ook het concrete taalgebruik van een bepaalde groep, namelijk van de 'beschaafde' sprekers in met name de Randstad en van de nieuwslezers van de VRT.[5] Taalkundige Jan Stroop heeft dan ook voorgesteld om een terminologisch verschil te maken tussen ABN voor de ideale en uniforme norm en Algemeen Aanvaard Nederlands (AAN) voor het verzorgde, keurige, beschaafde en algemeen geaccepteerde Nederlands, dat wat meer variatie bevat.[6]

De gewijzigde opvattingen over de standaardtaal zijn terug te vinden in de werken waarin de standaardtaal is neergelegd. De spellinggidsen, grammatica's en woordenboeken beschreven tot de twintigste eeuw vooral het *gewenste*, het *voorgeschreven* taalgebruik. In de twintigste eeuw werden deze werken in toenemende mate descriptief: zij gingen objectief het beschaafde, verzorgde taalgebruik beschrijven, en keken daarbij naar het concrete taalgebruik. De *Algemene Nederlandse Spraakkunst* uit 1997 beschrijft volgens de Inleiding het Nederlands dat in mondelinge en schriftelijke communicatie gebruikt wordt, en verstaat onder standaardtaal de taal waarin geen elementen of structuren voorkomen die duidelijk opvallen als niet-algemeen, de taal dus die niet streek-, groeps- of stijlgebonden is; taalvarianten die dat wel zijn, worden gemarkeerd door labels als 'regionaal' of 'informeel'.[7] Lexicograaf Hans Heestermans definieert de woordenschat van de standaardtaal als 'dat deel van de woordenschat dat boven de dialecten, de vaktalen en de groepstalen door een grotere taalgemeenschap als model wordt geaccepteerd en dient voor de intercommunale communicatie'. Wil een woord tot de standaardtaal behoren, dan moet het volgens hem een hoge gebruiksfrequentie hebben, met name in de groep die cultureel en economisch de toon aangeeft, en die frequentie moet stabiel zijn, dus gedurende een bepaalde periode optreden.[8]

Dit schetst de praktijk die in woordenboeken, grammatica's en uitspraakgidsen wordt gevolgd: men gaat ervan uit dat de norm bepaald wordt door het concrete (niet het ideale) taalgebruik van een omvangrijke groep taalgebruikers, en niet meer, zoals vroeger, door het taalgebruik van een kleine culturele elite, wat Hooft 'de spraakmakende gemeente' noemde. Men houdt rekening met de spreiding van een taalverschijnsel – wordt het door alle lagen van de bevolking gebruikt of slechts door een bepaalde groep – en de frequentie ervan. Spreiding en gebruik van de geschreven standaardtaal kunnen tegenwoordig min of meer precies gemeten worden in digitale tekstbestanden of op sociale media. Wanneer spreiding en frequentie groot zijn, rekent men het taalverschijnsel tot de standaardtaal. Een veelgebruikt woord dat enige jaren wordt gebruikt in bijvoorbeeld de media, komt dus automatisch in het woordenboek.

Voor de opname en acceptatie van nieuwe grammaticale vormen in spraakkunsten wordt eveneens naar het taalgebruik gekeken. Sommige, waarschijnlijk de meeste, grammaticale veranderingen vallen niet op en worden geruisloos geaccepteerd en onderdeel van de standaardtaal. Dat geldt bijvoorbeeld voor constructies als *In dit rapport mist nog iets, dansen doe ik graag, feit is dat..., dat boek leest vlot* en *een beetje neerlandicus* – allemaal constructies die eind twintigste eeuw zijn opgekomen.[9] Daar staan constructies tegenover die bij een deel van de taalgebruikers afkeer opwekken, zoals *hun zeggen* of *groter als*. Voorlopig wordt

aan deze constructies de status van standaardtaal onthouden, maar dat kan niet worden volgehouden wanneer ze maar vaak genoeg en lang genoeg door voldoende mensen gebruikt worden. 'Taalnormen worden namelijk niet door enkele taalkundigen bepaald, zoals veel mensen denken, maar door de taalgemeenschap als geheel,' aldus een van de redacteuren van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*.[10]

Voor de spelling geldt overigens niet dat deze door de taalgemeenschap wordt bepaald. Doordat er sinds 1804 officiële spellingregelingen bestaan die op school worden onderwezen, is de spelling gefixeerd: behalve voor nieuwe woorden heeft het weinig zin te kijken naar de spellingpraktijk van de taalgebruikers, want die volgen in principe de officiële regels. Iedere spellingherziening is dan ook automatisch het werk van een kleine groep gezaghebbende en vakkundige personen die (met meer of minder succes) ernaar streven regels vast te stellen die door de taalgebruikers gemakkelijk geleerd kunnen worden – gemakkelijker dan de bestaande regeling. Daarbij houdt men wel rekening met veelgemaakte fouten die het gevolg zijn van inconsequente keuzes, en in die zin heeft de taalgemeenschap wél invloed op de spellingberegeling. Zo werden de voorkeurspellingen *insekt* en *produkt* in het Groene Boekje van 1995 veranderd in *insect* en *product* op grond van de algemene regel dat woorden die op *-ect, -act* en *-uct* eindigen, altijd een *c* voor de *t* krijgen, en *komplot*, dat sinds de negentiende eeuw met een *k* werd gespeld, werd in 1995 veranderd in *complot* naar analogie van andere woorden op *com-*.

Standaardisering

De basis voor het Standaardnederlands werd gelegd in de renaissance. In die periode werden in heel West-Europa standaardtalen (Standaardfrans, Standaardengels, Standaardduits etc.) ontwikkeld. Die standaardtalen werden alleen geschreven; in de spreektaal volgde men het lokale of regionale dialect. De standaardtalen ontstonden doordat er behoefte was aan een bovengewestelijke eenheidstaal die voor iedereen begrijpelijk was, een taal waarin bijvoorbeeld boeken voor een algemeen publiek konden worden geschreven en waarin men leerlingen kon onderrichten (zie verder hoofdstuk 1). Voordat er een standaardtaal bestond, sprak en schreef iedereen zijn eigen dialect, de dialecten liepen in elkaar over, en er was geen scherpe scheiding tussen Nederlandse en Duitse dialecten. Door de verscheidenheid aan dialecten varieerde het taalgebruik en kwamen er allerlei taalvormen – woorden, spellingsvarianten, grammaticale constructies – naast elkaar voor.

De standaardtaal zorgde voor uniformering: de taalvariatie werd in de standaardtaal onderdrukt doordat een bepaalde taalvorm tot de (prestigieuze) standaardvorm werd verheven, de zogenaamd correcte vorm, terwijl de alternatieve taalvormen als onjuist werden verworpen – hoewel er taalkundig gezien geen bezwaar tegen deze vormen is. Zo werden in het Middelnederlands *na* en *naar* door elkaar gebruikt in alle betekenissen die deze twee voorzetsels tegenwoordig hebben: *na/naer half maert* ('achter'), *na/naer de wet* ('volgens'), *na/naer de poort* ('in de richting van'). In de zeventiende eeuw gingen de taalbouwers de verschillende vormen en betekenissen van elkaar onderscheiden, omdat ze vonden dat verschillende betekenissen moesten worden uitgedrukt door verschillende vormen. Hun inspanningen hebben ertoe geleid dat de tegenwoordige standaardtaal

een consequent verschil kent tussen *naar* ter aanduiding van een richting of modaliteit en *na* voor een opeenvolging van tijd.

Voor de manier waarop een standaardtaal vorm krijgt, zijn allerlei theoretische modellen ontworpen. De eerste die zo'n model opstelde was Einar Haugen in 1966 (herzien in 1987). Hij onderscheidt vier stadia in de standaardisering van een taal:

(1) de *selectie* van een taalvariëteit of dialect die de basis vormt voor de standaardtaal, ofwel de *macroselectie*;
(2) de *codificatie* van woord- of taalvormen in woordenboeken, grammatica's en spellingsgidsen, ofwel de *microselectie*;
(3) de *functie-uitbreiding*, zodat de standaardtaal in alle domeinen kan worden gebruikt, ook in bijvoorbeeld wetenschap of onderwijs; en
(4 de *acceptatie en het gebruik* van de vastgestelde normen door de gemeenschap, d.w.z. de *implementatie*, waarbij de standaardtaal sociaal en geografisch wordt verbreid.

De selectie van een taalvariëteit en van taalvormen heeft betrekking op de *vorm* van de standaardtaal, terwijl functie-uitbreiding en acceptatie betrekking hebben op de *functie* ervan. Selectie en acceptatie zijn maatschappelijke, sociale processen, terwijl codificatie en functie-uitbreiding betrekking hebben op de taal zelf. Haugen geeft dit tabellarisch weer als:[11]

	Vorm	**Functie**
Maatschappij	Selectie	Acceptatie
Taal	Codificatie	Functie-uitbreiding

In de verschillende hoofdstukken van dit boek zal blijken dat het beschaafde Hollands de basis voor het Standaardnederlands ging vormen, dus de voorkeur kreeg bij de *macroselectie*. Hoe de *microselectie*, de codificatie van woord- of taalvormen, plaatsvond, wordt beschreven in de hoofdstukken 4 (uitspraak), 5 (spelling), 7 (woordenschat) en 8 (grammatica). De *functie-uitbreiding* blijkt in hoofdstuk 3 (gebruik van het Nederlands in bijbelvertalingen), hoofdstuk 6 (gebruik van het Nederlands in de wetenschap en het onderwijs) en hoofdstuk 9 (gebruik van het Nederlands door literaire schrijvers). In hoofdstuk 2 komt de ideologische en theoretische onderbouwing van de vorming van het Standaardnederlands ter sprake, die leidde tot de *acceptatie* ervan en tot het maken van bepaalde keuzes, zoals het weren van Franse en Latijnse leenwoorden omdat Frans en Latijn werden beschouwd als minderwaardige, verbasterde talen. In hoofdstuk 7 wordt beschreven hoe men dat weren van leenwoorden vormgaf.

James en Lesley Milroy breidden het model van Haugen uit in hun oorspronkelijk in 1985 verschenen werk *Authority in language. Investigating Standard English*. Ze maken een onderscheid tussen de fase van *echte standaardisering*, waarin de selectie, acceptatie en verbreiding van de standaardtaal plaatsvinden, en de fase van *onderhoud* van de standaardtaal, waarin sprake is van functie-uitbreiding, van het winnen van prestige, en van codificatie en prescriptie.[12] In die onderhoudsfase wordt de gecodificeerde norm verspreid en in stand gehouden door normatieve werken en door het onderwijs. Die fase deed in de Lage

Landen in de loop van de achttiende eeuw zijn intrede, toen er een zekere consensus was ontstaan over de taalregels en de taalnormen, en er gezaghebbende prescriptieve werken in het Nederlands verschenen. In die werken deed de term *taalregel* zijn intrede. Lambert te Kate gebruikte in 1723 in plaats van *taalregel* de term *taelwet*, en hij bezon zich op de vraag hoe men die taalregels of taalwetten kon vaststellen. Hij besliste dat ze moesten worden gebaseerd op 'de Gewoonte en 't agtbaere Gebruik, die [...] hare wortels al sedert vele eeuwen geschoten hebben', ofwel het taalgebruik van gezaghebbende, oudere auteurs, en hij stelde vast '*dat men de Taelwetten moet vinden en niet maken*': taalregels moeten dus op het (beschaafde) taalgebruik worden gebaseerd en niet kunstmatig worden gemaakt. Deze uitspraak van Ten Kate is door latere taalkundigen veel aangehaald, maar het weerhield taalregelaars niet van het bedenken van kunstmatige regels. Hierop zinspeelt de titel van dit boek: *Taalwetten maken en vinden*.

Prescriptieve werken zoals die in de achttiende eeuw en daarna verschenen, zijn altijd gebaseerd op waardeoordelen: ze schrijven voor welke taalvormen 'correct' zijn volgens de standaardtaalnorm, volgens ideeën over stijl of volgens politiek correct of genderneutraal denken.[13] Later gingen vooral andere overwegingen, zoals het effect van bepaalde taalkeuzes, een rol spelen. In de prescriptieve werken speelden van oudsher puristische opvattingen een rol: men wilde de taal 'zuiver' houden en 'vreemde' invloed weren.[14] De prescriptieve werken zijn geen complete taalbeschrijvingen, maar ze beperken zich tot specifieke gevallen waar variatie bestaat. Naast prescriptieve werken verschenen van oudsher ook complete beschrijvingen van een onderdeel van de taal (grammatica, woordenschat). Deze waren aanvankelijk ook normatief maar werden vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw meer descriptief, en ze gingen zich baseren op taalgebruik en frequentie. Juist in de periode dat de grammatica's en woordenboeken steeds meer beschrijvend werden, kwamen taal- en stijlgidsen op die nog wel expliciet normatief waren. Er was en is namelijk bij de taalgebruikers behoefte aan duidelijke voorschriften of voorkeuren als schrijfhulp, in de gevallen dat er sprake is van variatie (zie verder hoofdstuk 10).

Centraal in dit boek staat de periode van standaardisering in de zestiende en zeventiende eeuw, toen de basis werd gelegd voor de huidige standaardtaal. In die periode vonden de macroselectie en de eerste codificering plaats: de eerste woordenboeken, grammatica's en spellinggidsen verschenen met discussies over de microselectie en voorstellen voor de standaardvormen, maar tot consensus kwam men nog niet. De daaropvolgende periode, waarin functie-uitbreiding, acceptatie, onderhoud en prescriptie een belangrijke rol gingen spelen, wordt in alle hoofdstukken in grote lijnen beschreven, maar niet in detail.

Mensenwerk

De schepping van een standaardtaal is mensenwerk: een standaardtaal ontstaat uit bewuste keuzes van een sociaal dominante groep en is het gevolg van bewust ingrijpen in de taalontwikkeling – aanvankelijk was er veel variatie, maar die werd in de standaardtaal ingeperkt, of er werd een nieuwe taalvorm geïntroduceerd ter vervanging van de

oude varianten. Standaardisering leidt dus tot bewust, van bovenaf ingevoerde en opgelegde taalveranderingen, ofwel in de terminologie van de beroemde Amerikaanse socioliguïst William Labov 'changes from above'.[15] Daarnaast kunnen taalveranderingen ook onbewust plaatsvinden en/of beginnen in lagere sociale groepen ('changes from below' in de terminologie van Labov). Een voorbeeld van zo'n onbewuste taalverandering is de verbreiding van *hun* als onderwerpsvorm in *hun hebben het gedaan*.[16] In dit boek staan de bewuste taalveranderingen centraal, maar onbewuste taalveranderingen komen uiteraard ook aan bod. In hoofdstuk 10 zal ik ingaan op de vraag hoe groot de invloed van het bewuste ingrijpen in de taal is. Hier kan er alvast op worden gewezen dat de zeventiende-eeuwse taalbouwers veel taalverschijnselen, taalvariatie en taalveranderingen niet opmerkten – zoals ook ons veel veranderingen die zich onder onze ogen voltrekken, ontgaan. Zo was het vroeger gebruikelijk om te schrijven *laat ons*: *laat ons maar vertrekken*. Inmiddels wordt in Nederland (iets minder vaak in België) vrijwel uitsluitend nog *laten we* gezegd: *laten we maar vertrekken*. De oude constructie is alleen bewaard gebleven in vaste verbindingen als *laat ons bidden*.

Tot slot kunnen taalveranderingen optreden door taalcontact, door het contact tussen de sprekers van twee verschillende talen of dialecten.[17] Ook die veranderingen komen aan de orde in dit boek. In hoofdstuk 1 wordt een schets gegeven van de talen en dialecten die in de Republiek gesproken en geschreven werden, en over migratie naar en binnen de Republiek. Een rode draad die door het boek loopt, is vervolgens de vraag wat de inbreng van de verschillende dialecten is geweest in de macro- en microselecties die gedaan werden voor de standaardtaal. Een standaardtaal is immers een bewuste schepping, waarbij men veelal kiest uit bestaande mogelijkheden. Een van de varianten verheft men tot standaardtaal, waarmee de andere automatisch de status van dialect krijgen. De vraag is nu welke dialectvarianten verkozen zijn en waarom. Ik zal in de verschillende hoofdstukken bekijken of het mogelijk is de verkozen vormen te koppelen aan een bestaande dialectvorm: het (beschaafde of platte) Hollands, het Zuid-Nederlands, oostelijke dialecten in Nederland en/of Duitsland, of het Standaardduits in wording. Ik zal de in de renaissance gemaakte keuzes zoveel mogelijk illustreren aan de hand van de verbreiding van taalverschijnselen op dialectkaartjes.[18] Dikwijls geven deze de moderne taaltoestand weer, maar die vormt een afspiegeling van het verleden. Waar dat mogelijk en relevant is, geef ik bovendien dialectkaartjes van de Middelnederlandse situatie. Omdat we maar beperkte informatie hebben over hoe de Hollandse spreektaal in de zeventiende eeuw luidde, betrek ik zo veel mogelijk het Afrikaans erbij. Het Afrikaans is namelijk voortgekomen uit de Hollandse, met name Amsterdamse, spreektaal van na 1652. Op basis van het Afrikaans kunnen we dus meer te weten komen over die spreektaal.

Concreet taalgebruik

In dit boek wil ik met name praktische vragen beantwoorden als: waar komen de taalnormen en taalregels van het huidige Standaardnederlands vandaan, en wie hebben bepaald welke taalvormen daartoe behoren en welke niet? Aan de hand van chronologische uitspraken van de belangrijkste grondleggers van de standaardtaal toon ik telkens

de gedachtebepaling die leidde tot het ontstaan van een bovengewestelijke eenheidstaal die als norm werd geaccepteerd. Bij alle belangrijke personen zijn jaar en plaats van geboorte en overlijden opgegeven, en bovendien is een ultrakorte biografie gegeven op de plaats in het boek waar hun werk het uitgebreidst aan de orde komt. Dit geeft inzicht in de moedertaal en de taalachtergrond van de zeventiende-eeuwse grammatici.

Zo wil ik de wortels van het huidige taalgebruik blootleggen, de herkomst van struikelblokken in het taalgebruik opsporen en de ideeën die aan het ontstaan van de standaardtaal ten grondslag liggen, achterhalen. De schepping van de standaardtaal wordt beschreven vanuit de kennis die we nu hebben over de vormen die het tot standaardtaal hebben geschopt – de nadruk ligt op wat *gebleven* is, op de oorsprong van het huidige Standaardnederlands. Er wordt dus niet beschreven hoe het Nederlands zich sinds de oudste tijden heeft ontwikkeld en evenmin worden de taalkundige werken uit de renaissance, toen de standaardtaal ontstond, qua inhoud of opzet uitputtend met elkaar vergeleken, of wordt er een beschrijving gegeven van het zeventiende-eeuwse Nederlands – over deze onderwerpen bestaan al diverse goede publicaties (zie de Bibliografie), waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt.

Centraal in dit boek staat dus concrete taalverschijnselen die de zeventiende-eeuwers het vermelden waard vonden, die het onderwerp zijn van (al dan niet succesvolle) bewuste taalopbouw en die bovendien tot op heden een rol spelen in het taalgebruik. Aan de orde komen dus vragen als: hoe komen we aan de regels voor de werkwoordspelling, waar komen de verschillende aanspreekvormen (*jij, gij, u, jullie*) vandaan, waarom maken we een verschil tussen *hen* en *hun*, *waarmee* en *met wie*, *Piet z'n* en *Piets*, *liggen* en *leggen*, *kunnen* en *kennen*, waarom moeten we *groter dan* schrijven, terwijl veel mensen *groter als* zeggen, waarom zeggen we /paard/ en niet /peerd/, en /water/ en niet /waoter/, en hoe werden in het verleden nieuwe woorden gevormd? Daarnaast komen ook theoretische uitgangspunten ter sprake, omdat deze de concrete keuzes stuurden: hoe dacht men over leenwoorden, hoe stond men tegenover het gebruik van het Nederlands in de wetenschap en de literatuur, hoe meende men dat taal was ontstaan en hoe duidde men taalontwikkelingen? En naast de interne geschiedenis van de taal, dus de veranderingen die de taal zelf doormaakt, komt ook de externe geschiedenis aan de orde: de invloed van maatschappelijke of politieke ontwikkelingen op de positie en functie van de taal. Zo komt ter sprake welke officiële instanties zich met de taal bezighielden en -houden, vanaf wanneer het Nederlands als universitaire taal gebruikt wordt, welke officiële taalpublicaties er zijn geweest, enzovoort.

In ieder hoofdstuk schets ik eerst de middeleeuwse situatie, en daarna behandel ik de taalveranderingen en de discussies over de standaardtaal die in de renaissance plaatsgrepen. Daarna beschrijf ik globaal hoe de renaissance-ideeën in de volgende eeuwen werden uitgewerkt en vastgelegd, en hoe dat resulteerde in het huidige Standaardnederlands. Vooral belangrijk is de negentiende eeuw: in die periode kregen de eerder gemaakte keuzes een officieel karakter, de opvattingen over taal werden voor het eerst wetenschappelijk onderbouwd, en aan het eind van die eeuw kreeg de standaardtaal ruime verbreiding – tot die tijd bleef het toch vooral een instrument voor de hoogopgeleiden. Aan het slot van ieder hoofdstuk komen recente ontwikkelingen aan de orde en verschil-

Taalwetten maken en vinden 24 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:57

len tussen de standaardtaal van Nederland en van Nederlandstalig België. Die verschillen zijn ontstaan doordat de standaardisering in België vertraagd was. Ze begon veel later dan in Nederland – heel geleidelijk na de afscheiding van België in 1830 – en vanuit een achterstandspositie. Door de politieke omstandigheden hebben de Zuidelijke Nederlanden na 1585, toen Antwerpen viel, niet meer bijgedragen aan de standaardtaal. Daarom wordt aan het Zuid-Nederlands van de zeventiende eeuw tot 1830 in dit boek in principe slechts beperkt aandacht besteed. Uit recent onderzoek is gebleken dat in de achttiende en de vroege negentiende eeuw in het zuiden een eigen normatieve traditie ontstond, vooral voor wat betreft de spelling – maar uiteindelijk is die opgegeven toen in de tweede helft van de negentiende eeuw aansluiting werd gezocht bij de Noord-Nederlandse norm.[19]

De Nederlandse situatie staat in dit boek centraal. Die situatie heeft zich echter niet in isolatie ontwikkeld; in de andere Germaanse talen hebben zich vergelijkbare ontwikkelingen voorgedaan, o.a. beschreven in *Germanic standardizations, past to present* dat in 2003 is verschenen onder redactie van Ana Deumert en Wim Vandenbussche.[20] De zeventiende-eeuwse taalbouwers waren zich bewust van de standaardiseringsontwikkelingen in de andere talen en namen die soms als voorbeeld, met name de Duitse. Aan die gevallen wordt in dit boek telkens aandacht besteed.

Uit het boek komt onder andere naar voren dat de regels voor spelling, grammatica e.d. in het verleden regelmatig op vrij toevallige wijze tot stand zijn gekomen. We spellen nu *hij wordt* naar analogie van *hij loopt*, maar we hadden ook kunnen kiezen voor *hij word* naar analogie van *worden* (zoals *hond* naar *honden*), of *hij eett* naar *hij loopt*, of *hij speeld* naar *hij speelde* – in het verleden waren er pleitbezorgers voor al deze spellingen. De wetenschap dat de regels ook maar toevallig tot stand zijn gekomen, kan wellicht leiden tot een zekere relativering van de moderne regelgeving. Normen zijn niet zo absoluut als sommige taalpuristen ons willen doen geloven.

Verantwoording

In 2004 verscheen de eerste druk van dit boek. In deze tweede druk heb ik alle hoofdstukken up-to-date gebracht, de secundaire literatuur en de nieuwste theoretische inzichten van de afgelopen zestien jaar verwerkt, sommige gedeelten herschreven, deels vanwege voortschrijdend inzicht, en de taalontwikkelingen van de eenentwintigste eeuw toegevoegd. Het voorwoord en het besluit (hoofdstuk 10) zijn helemaal nieuw. De bibliografie is met maar liefst 150 titels uitgebreid (die ook in de noten zijn verwerkt), wat laat zien hoe vitaal het historisch taalkundig onderzoek is en hoeveel onderzoekers er zich mee bezighouden.

Bij de herziening heb ik uiteraard rekening gehouden met de opmerkingen in de recensies van de eerste druk.[21] De invloed van zuidelijke en oostelijke dialecten en het Standaardduits in wording op het Standaardnederlands lokten de meeste reacties uit: sommige recensenten waren door de gegevens in het boek overtuigd, andere niet. Ik heb zoveel mogelijk getracht in deze nieuwe druk recht te doen aan de kritische opmerkingen door mijn standpunten genuanceerder en helderder te verwoorden, en ik heb een

duidelijker verschil gemaakt tussen de invloed van Oost-Nederlandse dialecten, van Duitse dialecten en van het Standaardduits in wording.

Dit boek is bedoeld als leesboek en als naslagwerk. Om de toegankelijkheid te vergroten zijn een uitgebreide inhoudsopgave en een personenregister toegevoegd. Via de inhoudsopgave is gemakkelijk te vinden welke paragraaf is gewijd aan een bepaald taalverschijnsel; in die paragraaf staat dan telkens een verwijzing naar de andere hoofdstukken waarin dit taalverschijnsel wordt genoemd. De citaten van renaissance-schrijvers zijn hertaald, omdat het gaat om de inhoud van hun boodschap, niet om de vorm. In deze periode bestond er nog geen vaste taalkundige terminologie (zie hoofdstuk *6*). Dat betekent dat iedereen zijn eigen termen gebruikte, die voor de huidige lezers niet onmiddellijk begrijpelijk en herkenbaar zijn, en dus uitleg vergen, wat afleidt van de inhoud. Bij ieder citaat is in een noot aangegeven waar de oorspronkelijke tekst te vinden is. Die oorspronkelijke teksten zijn via websites als dbnl.org en Google Books tegenwoordig meestal vrij eenvoudig te vinden. Waar relevant is de oude spelling van taalvormen gehandhaafd. Vierkante haken in citaten geven aan dat de tekst van mij en niet van de oorspronkelijke auteur afkomstig is.

Klanken zijn weergegeven tussen schuine strepen, schrijfvormen zijn gecursiveerd: zo wordt de spellingvorm *wrevel* uitgesproken als /vrevel/. De aldus aangegeven klanken worden aangeduid met de gebruikelijke schrifttekens van het Nederlands, niet met een (wetenschappelijk) fonetisch schrift. Dat is enerzijds gedaan voor de leesbaarheid en anderzijds omdat we meestal niet precies weten welke klank in het verleden gebruikt werd – waarbij dan ook nog geldt dat de klank per streek anders kan hebben geklonken. Lange klinkers worden door verdubbeling weergegeven, niet door middel van een diacritisch teken, dus /waar/, niet /wār/ of /wâr/.

In dit boek wordt de term Vlaams in principe uitsluitend voor het Oost- en West-Vlaamse dialect in België gebruikt; met Belgisch-Nederlands wordt de standaardtaal in Nederlandstalig België aangeduid (voor zover die afwijkt van die van Nederland – anders is het Standaardnederlands tout court). Het taalgebruik of de dialecten van de vroegere Zuidelijke Nederlanden ('het Zuiden') noem ik Zuid-Nederlands, tegenover Noord-Nederlands voor de taal van de Noordelijke Nederlanden of de Republiek ('het Noorden'). Met Hollands wordt het dialect van Holland aangeduid, het wordt niet gebruikt in de algemene betekenis 'Nederlands' die het in de spreektaal wel heeft. Tot slot gebruik ik de termen Duitsland en Duits, al is dat voor deze periode eigenlijk een anachronisme omdat Duitsland op dat moment nog geen natie was maar bestond uit een bond van Duitse staten.

Tot slot een woord van dank. De belangrijkste nieuwe stukken van de tweede druk zijn kritisch gelezen door Marten van der Meulen en Margit Rem. Aan de eerste druk van dit boek hebben de volgende mensen een bijdrage geleverd: Piet Verhoeff heeft de meeste citaten hertaald en de hele tekst kritisch bezien, en Roland de Bonth, Karel Bostoen, Hermann Niebaum, Marijke Mooijaart en Jan Stroop hebben het hele boek doorgenomen en van kritische opmerkingen voorzien, ieder vanuit zijn of haar specialisme. Ton Goeman heeft de keuze van de dialectkaarten gecontroleerd en de kaarten 8.6, 8.11 en 8.14 speciaal voor dit boek getekend.

1 De culturele, maatschappelijke en talige achtergronden van het ontstaan van de standaardtaal

'De Nederlandse standaardtaal bestaat, zoals de Nederlander bestaat: we kunnen hem nergens als zodanig ontmoeten, maar hij is er – op een of andere manier.' – de Belgische taalkundige Guido Geerts in 1987.[1]

Hoe komt het dat juist in de zestiende en zeventiende eeuw de standaardtaal ontstond? Hoe was de situatie van de Lage Landen in deze periode en welke grote maatschappelijke veranderingen traden er op? Welke talen en dialecten werden hier gesproken en uit welke dialectvarianten werd de standaardtaal opgebouwd? Deze vragen worden in dit inleidende hoofdstuk beantwoord.

Inleiding

Het Nederlands dat in de middeleeuwen in de Lage Landen werd gesproken, verschilde per regio, stad en zelfs dorp. Er bestonden dus alleen streektalen. Pas in de zestiende en zeventiende eeuw ontstond geleidelijk een overkoepelende, bovengewestelijke eenheidstaal of standaardtaal, waarin althans in de geschreven taal de regionale verschillen beperkt werden. Vanaf die tijd bestaat er een verschil tussen enerzijds de dialecten, die in een bepaalde streek of stad gesproken worden, en anderzijds de gestandaardiseerde schrijftaal, die in het hele Nederlandse taalgebied min of meer uniform is. Men streefde ook een standaarduitspraak na, maar de realisering daarvan liet nog op zich wachten (zie hoofdstuk 4).

Waarom ontstond de standaardtaal juist in díé periode? Dat is te danken aan de maatschappelijke en politieke veranderingen die toen plaatsvonden, en die ertoe leidden dat de mobiliteit groter werd en dat het geschreven woord een belangrijke plaats in de samenleving ging innemen. De mondelinge en schriftelijke contacten tussen mensen met verschillende moederdialecten namen enorm toe, en de taalverschillen gingen de communicatie hinderen. Een eenheidstaal was dringend gewenst!

In dit hoofdstuk zal ik eerst een schets geven van de maatschappelijke veranderingen die in de zestiende en zeventiende eeuw optraden en die de behoefte aan een standaardtaal voedden. Daarna zal ik de voedingsbodem van de standaardtaal beschrijven: de dialecten en talen die in de Lage Landen werden gesproken. In dit hoofdstuk komt dus aan de orde waaróm de standaardtaal ontstond, in de volgende hoofdstukken wordt beschreven hóé dat gebeurde.

Oorzaken voor het ontstaan van de standaardtaal

De veranderingen die in de zestiende en zeventiende eeuw optraden, hangen nauw samen met het feit dat er na de middeleeuwen een Nieuwe Tijd aanbrak, die renaissance of wedergeboorte werd genoemd en die begon met een terugblik naar de klassieke oud-

heid. De renaissance, die ontstond in Italië, was een vernieuwende stroming in de kunst, letteren en wetenschap. De wijsgerige, wetenschappelijke richting binnen de renaissance wordt sinds de negentiende eeuw humanisme genoemd; in de zestiende, zeventiende eeuw sprak men van 'studia humanitatis' of 'studia humaniora'.

Maatschappelijke omwentelingen

De nieuwe inzichten in de renaissance leidden onder andere tot een herbezinning op de manier waarop de overheid en de Kerk functioneerden. Men kwam in opstand tegen de kerkelijke voorschriften en tegen politieke en maatschappelijke onderdrukking. De opstand tegen de rooms-katholieke Kerk leidde tot de Reformatie en de Contrareformatie. In de Nederlanden kreeg het protestantisme geleidelijk steeds meer aanhangers, ondanks de strenge straffen waarop de Kerk ketters trakteerde. Er werden allerlei bijbelvertalingen gemaakt, die algemeen begrijpelijk moesten zijn, en dus de vorming van een bovengewestelijke taal stimuleerden, en die als voorbeeld voor andere geschriften gingen gelden (zie hoofdstuk 3).

Opstand tegen politieke onderdrukking uitte zich in verzet tegen de Spaanse (en katholieke) overheersing van de Lage Landen. Vanaf 1477 heerste het Habsburgse huis over de Nederlandse gewesten. In 1555 kreeg Philips II, koning van Spanje, het bestuur over deze gebieden. In de praktijk liet hij dit over aan zijn halfzuster Margaretha van Parma, die met harde hand de Spaanse wil probeerde door te drukken. De protestantse Nederlanders verzetten zich tegen de absolutistische overheersers. De zaak escaleerde toen Berlaymont, de adviseur van de landvoogdes, in 1566 de edelen die een smeekschrift om verzachting van het optreden tegen ketters aanboden, *gueux* ('bedelaars') noemde. Vier dagen later riepen de Nederlanders dit woord tot partijnaam uit en hingen ze trots een bedelaarsnap aan een ketting om de hals.

In 1567 stelden de Spanjaarden een Raad van Beroerten (onlusten) in, die door het volk 'Bloedraad' werd genoemd en die, met de hertog van Alva als voorzitter, vele doodvonnissen uitsprak. Het schrikbewind van Alva leidde in 1568 tot wat we nu de Nederlandse Opstand ofwel de Tachtigjarige Oorlog noemen. In 1572 kreeg de Opstand in Holland en Zeeland voet aan de grond. Willem van Oranje, de 'Vader des Vaderlands', werd in dat jaar tot stadhouder uitgeroepen. Geleidelijk verdreven de geuzen de Spanjaarden uit steeds meer steden en gebieden.

In 1579 sloten de zuidelijke gewesten Henegouwen en Artesië een overeenkomst met de hertog van Parma (zoon van Margaretha), de Unie van Atrecht, waarbij ze beloofden de strijd tegen Spanje op te geven. In reactie hierop ondertekenden afgevaardigden van Gelre (Gelderland), Holland, Zeeland, Utrecht en Groningen in hetzelfde jaar de Unie van Utrecht, waarin onder andere bepaald werd dat de Provinciën voor altijd verenigd zouden blijven en geen verbond met een buurstaat mochten aangaan, en dat niemand vanwege zijn godsdienst mocht worden vervolgd. In 1581 verklaarden de Staten-Generaal in een 'Plakkaat van Verlatinghe' dat zij de Spaanse koning niet langer als heerser erkenden.

In de Zuidelijke Nederlanden boekten de Spanjaarden steeds meer terreinwinst: op 17 augustus 1585 viel Antwerpen, waarna de Scheldemonding, belangrijk voor de handel, werd geblokkeerd. Het gevolg was een uittocht van Zuid-Nederlanders naar de

Illustratie 1.1 Kaartje van de Republiek en de Spaanse Nederlanden (Bron: Kossmann-Putto en Kossmann 1995: 32)

Noordelijke Nederlanden. Hier werd in 1588 de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden opgericht, die in 1596 door Engeland en Frankrijk werd erkend en tot de Franse tijd (1795) zou blijven bestaan. In 1648 werd de Tachtigjarige Oorlog door de Vrede van Münster definitief beëindigd. Hierbij werd de onafhankelijkheid van de Republiek erkend, en werd de staatsgrens tussen Nederland en Duitsland vastgelegd (zie illustratie 1.1). Zo was een nationale staat ontstaan.

De strijd die de noordelijke provincies hadden gevoerd tegen de Spanjaarden, leidde tot een toenemend zelfbewustzijn en steeds meer nationale trots. Het nationale bewustzijn uitte zich onder andere in het gebruik van de eigen taal en het weren van vreemde invloed in de taal, zoals leenwoorden. Men wilde geen bemoeienis van buiten, noch in het land, noch in de taal. De beroemde schrijver P.C. Hooft wijst op de dienst die 'de Hollandse poëzie [...] dit vaderland heeft bewezen in het verstoten van de tirannie en het stichten van vrijheid'.[2] En men vond dat de nationale staat ook een nationale taal diende te hebben: een taal die boven de gewesten stond, dus bovenregionaal was en begrijpelijk voor personen uit alle gewesten.

Toenemende mobiliteit

De Republiek maakte in de zeventiende eeuw een periode van enorme bloei door en ontwikkelde zich binnen enkele generaties tot een wereldmacht. In Den Haag was de zetel van de regering gevestigd en Amsterdam werd, dankzij zijn gunstige ligging, het centrum van de internationale handel.

De economie draaide op volle toeren, en in de grote Hollandse steden was meer werk dan de inwoners konden uitvoeren. De steden oefenden dan ook grote aantrekkingskracht uit op mensen uit andere provincies van de Republiek en uit andere landen, die allemaal verschillende dialecten of talen spraken (zie voor de bevolkingssamenstelling van de steden hieronder). Om zich in deze veeltalige smeltkroes verstaanbaar te maken zal men specifieke dialectkenmerken of -woorden, die niet algemeen begrijpelijk waren, vermeden hebben. Met name mensen die werkzaam waren in 'sociale' beroepen, zoals predikanten, schoolmeesters, neringdoenden, kappers, bakkers, zullen zo veel mogelijk bovengewestelijk taalgebruik hebben gebezigd.

Eind zestiende eeuw ontstonden geregelde postdiensten met paarden of schepen tussen verschillende grote steden. Amsterdam kreeg het eerst, in 1568, een directe postverbinding met Antwerpen, hierna in 1579 met Zeeland, in 1605 met Keulen, Hamburg en Emden, in 1609 met Rouaan, Rijssel en Groningen. Voor de vlotte afwikkeling werden in Amsterdam vier postkantoren geopend: het Antwerpse voor de correspondentie met de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, Spanje en Portugal, het Hamburgse voor alle correspondentie met het gebied 'achter Zwolle', het Keulse voor de Rijnstreek en Duitsland en het Binnenlandse voor de correspondentie tussen de Hollandse steden.[3]

Niet alleen het binnenlands verkeer nam enorm toe, ook het buitenland werd verkend. De handel binnen Europa groeide, en de invloed van de Republiek breidde zich ook uit naar andere continenten. In 1602 werd de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) opgericht voor handel met Azië, en in 1621 werd de West-Indische Compagnie (WIC) gesticht, die zich voornamelijk bezighield met het vervoeren van slaven van Afrika naar het Caraïbisch gebied ofwel West-Indië. In 1634 begon de verovering van de Nederlandse Antillen door de WIC. In 1667 kreeg Nederland Suriname in handen. In 1652 richtten Nederlanders een verversingsstation op in Zuid-Afrika, dat ze gebruikten voor een tussenstop tijdens hun reizen tussen de Indische Archipel en het vaderland. Dit station groeide uit tot een permanente vestiging. Het Nederlands dat daar gesproken werd, maakte vanaf ongeveer 1700 een aparte ontwikkeling door. Zo ontstond het Afrikaans, aanvankelijk een regionale variant van het Nederlands, tegenwoordig een dochtertaal of zelfs een zustertaal.[4]

Door alle reizen kwam men in aanraking met nieuwe volken, producten, talen, ideeën. Op termijn had dit een diepgravende invloed op het maatschappelijk, cultureel en wetenschappelijk leven. Nieuwe medicijnen werden geïntroduceerd en voedingsgewoonten veranderden: de tot dan onbekende aardappel werd nationaal voedsel, het drinken van koffie, thee, cacao en het roken van tabak leidden tot nieuwe sociale gewoonten en tot de oprichting van koffie- en theehuizen. De Nederlandse woordenschat werd enorm uitgebreid met namen voor alle nieuw ontdekte producten, planten en dieren – dikwijls gebruikte men hiervoor leenwoorden, bijvoorbeeld *gazelle, jaguar* en *poema*, maar men maak-

te ook eigen Nederlandse woorden, zoals *miereneter, neushoorn, schubdier* en *stekelvarken*.[5] De kennis van nieuwe talen had invloed op de ideeën over de oorsprong van talen en de relaties tussen talen (zie hoofdstuk 2).

Het belang van de geschreven taal

Een belangrijke stap vooruit voor de verspreiding van kennis in het algemeen en humanistisch en renaissancistisch gedachtegoed in het bijzonder was de uitvinding van de boekdrukkunst, die omstreeks 1450 in Europa plaatsvond. Tot die tijd werden teksten met de hand gekopieerd, meestal door monniken, en er werden hoogstens enkele exemplaren van een werk vervaardigd. In 1462 werd het eerste boek in de Nederlanden gedrukt: de *Doctrinale*, een Latijnse grammatica van Alexander de Villa Dei. In 1477 werd het eerste Nederlandstalige boek gedrukt, namelijk de zogenoemde Delftse bijbel.

Dankzij de boekdrukkunst werden niet alleen de oplagen van Nederlandstalige boeken groter, maar er werden ook meer boeken geschreven – en gelezen! In de renaissance ging men voor het eerst op grote schaal wetenschappelijke en literaire werken in het Nederlands schrijven (zie hoofdstuk 6 en 9). Er werden boeken gedrukt voor een groot, algemeen publiek: bijbels en religieuze werken, schoolboeken, literatuur, almanakken, volksboeken. Uitgevers wilden die boeken in een zo groot mogelijk gebied verkopen. De boeken moesten dus niet te zeer dialectisch gekleurd zijn, of een te afwijkende spelling bevatten: streekgebonden woorden en verbindingen werden weggepoetst, en de spelling werd geüniformeerd (zie hoofdstuk 5, 7 en 8). De boekdrukkunst was dan ook een belangrijke stimulans voor het ontstaan van een standaardtaal. Uit onderzoek is gebleken dat de verspreiding van bepaalde taalverschijnselen (zoals *gij* in plaats van *du*) mede door de taal van het gedrukte boek in de hand is gewerkt (zie hoofdstuk 9).

Nieuw was de opkomst van het eerste massamedium: de krant. Ook deze bevorderde het ontstaan van een geschreven eenheidstaal. Vanaf 1605 verschenen in Antwerpen voor het eerst gedrukte nieuwsberichten. De eerste 'echte' Nederlandstalige gedrukte krant werd in 1618 uitgegeven onder de naam *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* door de Amsterdammer Caspar van Hilten. De *Courante* was gericht op het geven van buitenlands nieuws; de aanleiding van het verschijnen was de berichtgeving over de Dertigjarige Oorlog, die in hetzelfde jaar uitbrak. In kader 1.1 staat als voorbeeld een nieuwsbericht uit 1642. Hierna verschenen in steeds meer Nederlandse, vooral Hollandse, steden kranten. Die kranten werden veel gelezen en voorgelezen: kranten waren goedkoop en de geletterdheid in de Republiek was groot. Zo wordt wel geschat dat rond 1685 twintig tot veertig procent van de circa honderdduizend Amsterdamse volwassenen regelmatig een krant las. En uit brieven en archiefstukken blijkt dat kinderen onder andere uit kranten leerden lezen.[6] Ook in Antwerpen verscheen vanaf 1621 een geregeld verschijnende krant: *Nieuwe Tijdinghen* van Abraham Verhoeven; die krant werd echter gecensureerd.

Het onderwijs

Ook het onderwijs vormde een belangrijke stimulans voor het ontstaan van een eenheidstaal: schoolboekjes werden door het hele land gebruikt en ze propageerden een uniforme spelling. Hoe was het onderwijs in de renaissance geregeld?

Kader 1.1 Een nieuwsbericht uit 5 oktober 1642 in de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* (Bron: Delpher.nl)

DE Heeren Burgemeesters der Stadt Amsterdam, Naerden en Muyden, hebben ghemaeckt in 't jaer 1641. een bequame Vaert ofte treck-wegh van Amsterdam door Muyden, en soo voorts tot Naerden, ten dienst van alle Passagiers, na boven reysende, sonder de Zuyder-Zee te passeren, ende tot voorder commoditeyt van dien, hebben de Heeren Burgemeesters der Stadt Naerden, ghemaeckt een naerder Waghenwegh tot Amersfoort, dewelcke vercort de vorighe passagie ontrent een uyre, waer toe by de Stadt Aernhem, Amersfoort, Naerden is gemaeckt een Ordinantie voor wat loon de Voerluyden zijn gehouden te rijden, soo op Amersfoort, als Aernhem met Koets waghens ofte open waghens, daer voor by de respective Steden is gestelt 4 gulden voor een open wagen, en 4 gulden 10 stuyv. voor een Koets tot Amersfoort, voor een a 2 en 3 Paerden, en moet de persoon betalen by het sitten vande bancken, doch blijft altijt by 't selve loon, en staen tot allen tijde van den daghe de Wagens ghereet.

Op de lagere school, de zogenoemde Duitse of Nederduitse school, leerde men lezen en schrijven in het Nederlands, maar men kreeg geen taalonderricht, er was geen reflectie op de eigen taal.[7] Tot de Reformatie was het onderwijs voornamelijk voor de hogere standen. De protestanten propageerden echter onderwijs voor iedereen, omdat ze vonden dat iedereen de bijbel en de kerkliederen moest kunnen lezen. In de zeventiende eeuw werden door de synodes diverse schoolwetten vastgelegd, vooral door de Nationale Synode van Dordrecht in 1618. De toen genomen besluiten over het toezicht op de scholen en de schoolmeesters door de Kerk werden richtsnoer voor tal van verordeningen, tot in de negentiende eeuw.[8] Het volgen van onderwijs was echter niet verplicht – dat werd het pas in 1900. Maar iedereen die dat wilde kon lager onderwijs volgen, ook op het platteland, want iedere parochie bezat een school. In 1591 werd in Amsterdam het eerste handboek voor schoolmeesters gepubliceerd, de *Regel der Duytsche schoolmeesters* door Dirck Adriaensz. Valcooch. Dit werk komt nader ter sprake in hoofdstuk 5. Voor de zeventiende-eeuwse didactische opvattingen zie kader 1.2.

Na de lagere school kon men gildeonderwijs volgen (wat later de ambachtsschool ging heten en tegenwoordig beroepsonderwijs heet) of hoger onderwijs. Voor het laatste bestonden twee schooltypen: de Franse school en de Latijnse school. De Franse school was een handelsopleiding voor de middenklasse, opgericht in 1482 en bestemd voor leerlingen – jongens en meisjes – tussen 10 en 15, met een onderbouw voor leerlingen van 6 tot 10. De Latijnse school (het latere gymnasium) vormde het hoogste onderwijsniveau, als voorbereiding op de universiteit, en werd door een kleine, uitsluitend mannelijke, elite bezocht. In de renaissance kregen alle steden een Latijnse school, en ook het aantal Franse scholen nam sterk toe. Op de Franse en de Latijnse school werden alleen buitenlandse talen onderwezen, geen Nederlands. Bovendien werd het onderwijs op de Latijnse school grotendeels *in* het Latijn gegeven.[9] In de zeventiende eeuw werden in verschillende steden athenea ge-

Kader 1.2 Zeventiende-eeuwse didactische opvattingen (Bron: Dafforne 1627: 18-20, 22, 255 (lees 155))

Zeventiende-eeuwse scholen worden over het algemeen niet direct geassocieerd met moderne didactische inzichten. Zij roepen toch vooral gedachten op aan overbevolkte, deplorabele scholen, onbekwame leraren en autoritair en streng onderwijs. Dat is echter een eenzijdig beeld, zo blijkt uit de *Grammatica ofte Leez-leerlings Steunsel* van Richard Dafforne uit 1627. Het boekje is bestemd voor schoolmeesters en geeft regels voor het spellen en afbreken van woorden. Tussen de spellingregels door geeft Dafforne blijk van zijn didactische opvattingen.

Zo vraagt hij zich af hoe het toch komt dat de jeugd zo 'ongeregeld' is. Een van de oorzaken is naar zijn mening de toegeeflijkheid van de ouders, die de meester vragen niet te streng voor hun kinderen te zijn. Maar kinderen kunnen niet zonder discipline: 'uit zichzelf zijn ze niet wijs genoeg'. Volgens Dafforne moet de leraar de kinderen onderwijzen 'door loven, beloven, door strenge woorden, en ten slotte met de roede'. 'Maar in het straffen moet maat gehouden worden, men moet niet straffen uit woede, maar kastijden tot beterschap!' Daarbij moeten de schoolmeesters op de aard van hun kinderen letten, zoals een arts op zijn zieken.

Een wantoestand is in Daffornes ogen het 'schrale loon' van de onderwijzers, vooral in de dorpen. De meester moet nog bijverdienen nadat hij te midden van 'de kudde kinderen oud geworden is door de arbeid, doof door het roepen en bijna gestikt in de stank en de scheten'. Dafforne is van oordeel dat een leraar niets moet doen naast zijn beroep, want 'dan is zijn lichaam wel bij de kinderen, maar zijn gedachten zijn bij andere zaken; maar wanneer de school hem rijkelijk voedt, dan kan hij zich op de wetenschappen concentreren'.

Leraren hebben volgens Dafforne een grote verantwoordelijkheid. Wanneer kinderen fouten maken, 'moeten niet de kinderen, maar de leermeesters hierom bespot worden', want 'de onnozele kinderen kunnen geen andere vruchten voortbrengen dan die in hen zijn geplant'.

Dafforne besluit zijn werk met een opmerkelijk modern didactisch inzicht, dat we nu 'begrijpend leren' noemen: leerlingen kunnen in zijn opinie alleen leren en plezier hebben in leren, als zij grondregels krijgen; oefening alleen baart geen kunst. Hij geeft als voorbeeld een leerling die met veel plezier aanving met leren rekenen, maar bij wie na drie dagen het plezier in afkeer was omgeslagen. Bij navraag bleek dat hij moest uitrekenen hoeveel penningen er in een bepaald aantal stuivers zaten en hoeveel stuivers in een bepaald aantal guldens, zonder dat hij had geleerd hoe hij een deling moest maken. 'Zo, zei ik, is dát het beleid van de leraar. Dan is het geen wonder dat de leerlingen tot ezels gemetamorfoseerd of veranderd worden!' En: 'Dat is hetzelfde als de dakpannen op de sparren van het huis te leggen zonder er eerst latten op te spijkeren!'

De laatste vier eeuwen is er in de onderwijswereld heel wat veranderd, maar uit de citaten uit dit spelboekje blijkt dat sommige inzichten van alle tijden zijn.

sticht, de zogenoemde illustre of doorluchte scholen, die voorbereidend hoger onderwijs (deels) in het Nederlands verzorgden en in principe voor iedereen toegankelijk waren.

Na de Latijnse school konden mannen naar de universiteit, waar het onderwijs in heel Europa Latijnstalig was. Daarom kon men gemakkelijk in het buitenland studeren of doceren, wat velen dan ook deden. De eerste universiteit die in de Lage Landen werd gesticht, was de Leuvense in 1425. De Leidse universiteit werd in 1575 opgericht. Hierna werden in de Noordelijke Nederlanden meer universiteiten ingesteld, zie hoofdstuk 6.

De alfabetiseringsgraad van het Nederlandse volk was hoog: in 1525 merkte Erasmus op dat er nergens zo veel mensen met een schoolopleiding te vinden waren als in de Lage Landen, en ook buitenlandse bezoekers viel dit op.[10] In 1600 kon in de Republiek 40 procent van de vrouwen en 60 procent van de mannen lezen en schrijven, eind achttiende eeuw was dat opgelopen tot 70 procent en 85 procent. Ter vergelijking: Frankrijk liet toen lees- en schrijfpercentages van ongeveer 14 procent en 28 procent zien. Overigens bestond er een belangrijk verschil tussen de grote steden en het platteland: omdat in de grote steden het aantal vreemdelingen groot was (zie hieronder), lagen de cijfers daar waarschijnlijk lager; op het platteland kon in de tweede helft van de zeventiende eeuw waarschijnlijk iedereen (in ieder geval alle mannen!) wel lezen, want iedereen volgde onderwijs – maar een deel van de kinderen ging van school voordat het schrijfonderwijs begon.[11] Men leerde namelijk eerst lezen, dan schrijven en daarna pas rekenen.

Afnemend gebruik van Frans en Latijn

In de renaissance rukte het Nederlands op in alle domeinen, ten koste van Latijn en Frans, die in de middeleeuwen een sterke positie hadden als taal van de wetenschap, Kerk en literatuur (Latijn) en als taal van de ambtenarij en het hof (Frans). Het Nederlands, voorheen toch vooral een thuistaal, werd dus gebruikt op nieuwe terreinen, en moest voor dit gebruik geschikt gemaakt worden, onder andere door de vorming van nieuwe woorden voor tot dan toe onbekende begrippen. De opmars van het Nederlands was overigens al in de dertiende eeuw begonnen, toen het in de literatuur en vervolgens in ambtelijke stukken (oorkonden, administratie, privileges e.d.) steeds vaker gebruikt werd in plaats van het Latijn.

Het Frans behield in de hoogste hofkringen zelfs tot in de twintigste eeuw een sterke positie. In de ambtenarij daarentegen verloor het steeds meer terrein aan het Nederlands. Al in 1477 bepaalde Maria van Bourgondië dat alle overheidsbesluiten in de Nederlandse gewesten in het Nederlands dienden te worden gesteld, en Karel V legde in 1555 vast dat 'degenen die in de Nederlandse gewesten zijn geboren, de Nederlandse taal die men in Holland gebruikt, moeten kunnen verstaan en spreken, anders kunnen ze niet worden toegelaten tot enig ambt binnen Holland en West-Friesland'. Tot 1582 werden de notulen en besluiten van de Staten-Generaal in het Frans geschreven, kennelijk onder invloed van de Franstalige zuidelijke gewesten. In 1582 besloten de Staten-Generaal echter om de meeste documenten in het Nederlands in plaats van in het Frans te schrijven. Uit onderzoek is gebleken dat de notulen van de Staten-Generaal eind zestiende eeuw nog veel dialectvariatie te zien gaven – er was nog geen stan-

daardtaal – en bovendien doorspekt waren met Franse en Latijnse leenwoorden.[12]

Hoewel het Frans het als ambtelijke taal aflegde tegen het Nederlands, bleef het grote invloed op het Nederlands uitoefenen via leenwoorden: Frankrijk was namelijk binnen West-Europa in cultureel en politiek opzicht de invloedrijkste mogendheid.[13] Bovendien was Frans te horen binnen de grenzen van de Republiek: de Zuid-Nederlandse immigranten gebruikten veel Franse leenwoorden, en een aantal van hen had Frans ('Waals') als moedertaal. Na 1685 vluchtten tussen de 50.000 en 75.000 Franse hugenoten naar de Republiek, omdat in dat jaar het Edict van Nantes, dat in 1598 godsdienstvrijheid in Frankrijk had gegeven, werd herroepen.[14] Als gevolg van dit alles werd in het Nederlands een groot aantal Franse leenwoorden opgenomen, tot afgrijzen van velen (zie hoofdstuk 7).

De hervormden verkozen, anders dan de katholieken, de landstaal, waardoor het Latijn in de Republiek als kerktaal grotendeels verdween.[15] In de wetenschap bleef het Latijn een belangrijke rol spelen, met name als instructietaal van het hoger onderwijs. Maar wel een nieuwer, beter Latijn: de humanistische geleerden in heel Europa zetten zich af tegen het middeleeuwse Latijn, omdat men vond dat dit te ver was afgedwaald van het klassieke Latijn. Men ging een zuiverder vorm van het Latijn gebruiken, die teruggreep op het klassieke voorbeeld: het humanistenlatijn of Neolatijn. Terwijl de humanisten zich van het Latijn bleven bedienen – zij het een betere versie hiervan – prefereerden de niet-humanistische renaissancisten veelal de landstaal, zie hoofdstuk 6.

Sommige humanisten zagen de waarde van de landstaal wel degelijk in, al gebruikten zij deze niet in hun geschriften. Een van de eersten die zich uitliet over de eigen landstaal, was de vooraanstaande humanist Desiderius Erasmus. In een Latijnstalig boek over de uitspraak van de klassieke talen uit 1528 wees hij erop dat men zijn moedertaal behoort te kennen: 'het is een schande dat iemand een vreemdeling is in de taal waarin hij geboren is' – een uitspraak die door voorstanders van het Nederlands later gretig werd aangehaald. Dat zijn moedertaal hem na stond, blijkt ook uit het feit dat zijn laatste woorden naar verluidt de Nederlandse uitroep 'Lieve God' waren.[16]

De omvang van het gebruik van de talen Nederlands, Latijn en Frans kan blijken uit de boeken die in de Republiek werden gedrukt tussen 1650 en 1750. De boekdrukkunst van de Lage Landen was internationaal vermaard. Er werden niet alleen Nederlandstalige boeken gedrukt, maar ook anderstalige, vooral Latijnse en Franse. Deze Franstalige boeken waren meestal niet door Nederlanders geschreven en waren grotendeels bestemd voor de export: het waren boeken die in de Republiek, met haar grote vrijheid van meningsuiting, gedrukt mochten worden, terwijl ze in Frankrijk verboden waren, meestal om geloofsredenen. Er werden zo veel Franstalige boeken gedrukt, dat men onderscheid ging maken tussen de 'Hollandse' en de 'Franse' boekhandel (waarmee de gehele internationale boekhandel werd bedoeld). De Latijnstalige boeken waren zowel voor binnenlands als voor buitenlands gebruik bestemd. Het is interessant de aantallen van gedrukte boeken in het Nederlands, Latijn en Frans met elkaar te vergelijken, omdat dit iets zegt over de positie van deze drie talen:

	tussen 1650 en 1699	tussen 1700 en 1749
Nederlands	22.284	12.628
Latijn	10.486	2.644
Frans	3.144	1.730
totaal:	35.914	17.002

De meeste boeken zijn dus Nederlandstalig, gevolgd door Latijn en Frans. In de periode van 1700-1749 is de boekproductie gehalveerd, maar het aantal Latijnse boeken is niet twee keer maar bijna vier keer zo klein geworden – wat de afkalvende positie van het Latijn demonstreert.[17] Overigens mag hier niet onvermeld blijven dat er in totaal in de zeventiende eeuw in de Republiek meer boeken werden geproduceerd dan in de hele rest van de wereld bij elkaar.[18]

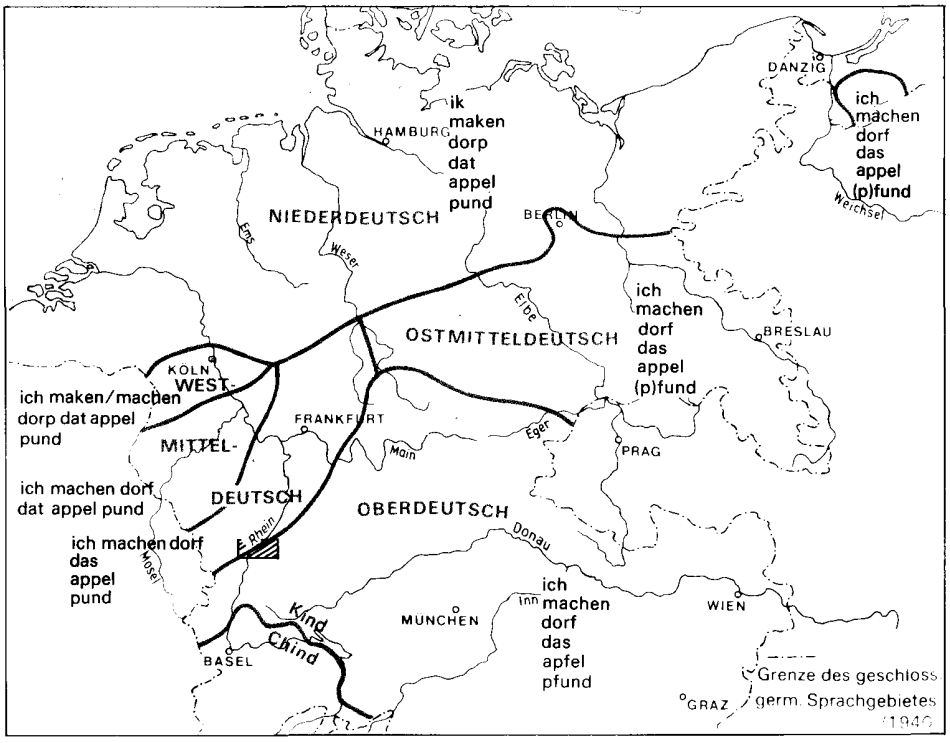
Hoewel het Frans en Latijn dus niet helemaal door het Nederlands verdrongen werden, leden zij in de renaissance gevoelig terreinverlies.

De voedingsbodem van de standaardtaal

Uit het bovenstaande is wel gebleken dat de behoefte aan een bovengewestelijke taal in de renaissance om allerlei redenen groot was. Vooraanstaande en invloedrijke leden van de bevolking, vooral drukkers (die toentertijd tevens het zetwerk verzorgden), schrijvers, onderwijzers en wetenschappers, zetten zich aan de opbouw van de geschreven standaardtaal. Anders dan een gesproken taal of dialect is een (geschreven, gesproken) standaardtaal een meer of minder bewuste schepping: een bovengewestelijke taal ontstaat niet zomaar. Die schepping vindt niet uit het niets plaats, maar ze bestaat voornamelijk uit de uitverkiezing van bestaande taalvarianten en de verwerping van andere. Wanneer de keuzes worden nagevolgd door de overige taalgebruikers, of althans een belangrijk deel daarvan, en gehanteerd worden door de overheid en in het onderwijs, is de standaardtaal een feit. Omdat taalbouwers uitgaan van bestaande taalvarianten en vooral van hun eigen dialect en de dialecten die zij om zich heen horen, is het van belang de dialectsituatie in de Lage Landen te bezien.

De Nederlandse dialecten

Na de Germaanse volksverhuizingen in de vijfde eeuw na Chr. werden de Lage Landen bewoond door Franken, Saksen en Friezen.[19] Ook in Duitsland woonden Saksen en Franken, naast andere Germaanse volken. In de periode tussen het midden van de vijfde en het eind van de zesde eeuw vond in een deel van het Duitse gebied de (Oud)hoogduitse klankverschuiving plaats. Deze klankverschuiving hield onder andere in dat in Hoogduitse woorden *p, t, k* na klinkers veranderden in *f, s, ch* en na medeklinkers of aan het begin van een woord in *pf, (t)z, k*. Na *r* en *l* veranderde *p* in *f*, niet in *pf*. De klankverschuiving vond niet plaats in het Nederduits en het Nederlands. Daarom hebben deze talen bijvoorbeeld *appel, dat, dorp, ik, maken, pond/pund*, waar het Hoogduits *Apfel, das, Dorf, ich, machen, Pfund* heeft; zie illustratie 1.2.

Illustratie 1.2 De (Oud)hoogduitse klankverschuiving (Bron: König 1998: 64)

Er zijn meer kenmerken waarmee het Nederduits en het Standaardnederlands zich samen onderscheiden van het Hoogduits (soms verschilt de situatie in Nederlandse dialecten): in beide talen is de Germaanse *ai* meestal tot een lange *ee* geworden, vergelijk Nederlands *steen, heel* tegenover Hoogduits *Stein, heil*; Germaans *au* is een lange *oo* geworden, vergelijk Nederlands *kopen* met Hoogduits *kaufen*; in het Nederduits en Nederlands bleef /v/ gehandhaafd, terwijl deze in het Hoogduits veranderde in /b/: *leven, doof* (*dove*) versus *leben, taub*; de s-klank in de combinaties *sl-, sm-, sn-* bleef in het Nederduits en Nederlands gehandhaafd, terwijl hij in het Hoogduits veranderde in *sch-*, vergelijk *slapen – schlafen, smal – schmal, snijden – schneiden*; *sw-* is in het Nederduits gehandhaafd, in het Nederlands *zw-* geworden en in het Hoogduits *schw-*, vergelijk *zwak – schwach*. Daarentegen komt in alle genoemde talen alleen *schr-* voor: *schrik – Schreck, schrijven – schreiben*.[20]

Uit de vermenging van (Neder)frankisch en (Neder)saksisch zijn de Nederlandse dialecten ontstaan die in de middeleeuwen werden gesproken: het Hollands, Zeeuws, Vlaams, Brabants, Limburgs en de noordoostelijke dialecten, zie illustratie 1.3. De oostelijke grenzen lagen en liggen niet vast, zoals al bleek uit illustratie 1.2. Het Fries vormde en vormt een aparte taal.

Uit de middeleeuwse dialecten groeiden geleidelijk de huidige dialecten. De moderne dialecten kunnen op verschillende manieren worden ingedeeld. Een gedetailleerde indeling in 28 gebieden is gemaakt door de dialectoloog Jo Daan (zie illustratie 1.4). Hoe

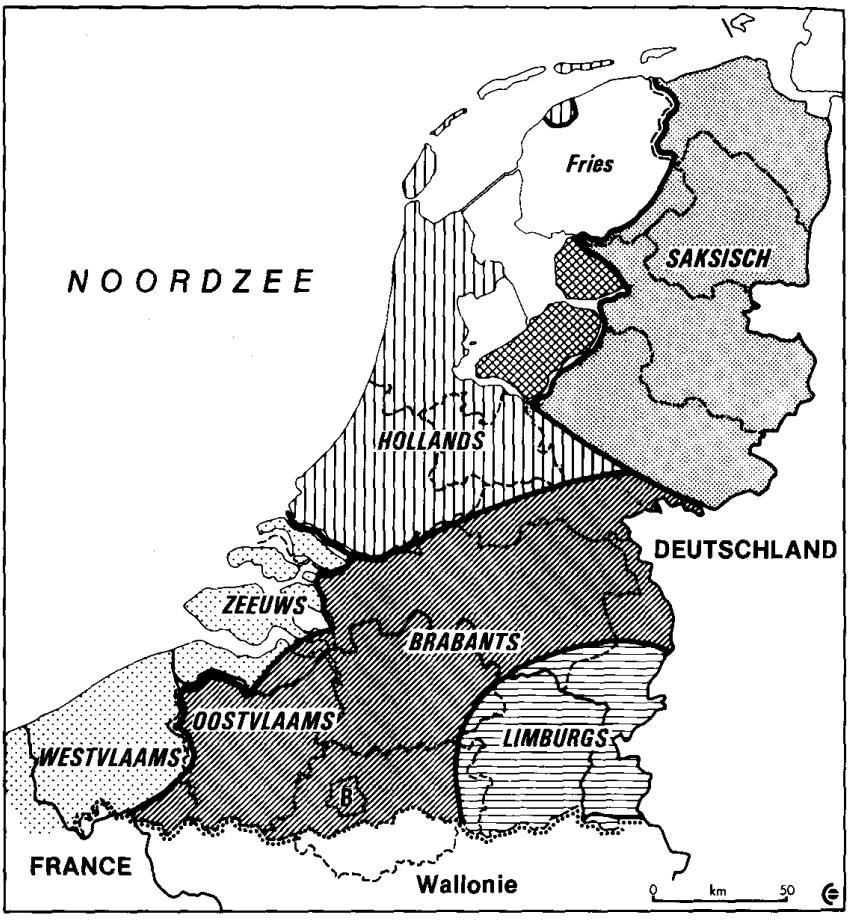

Illustratie 1.3 De dialecten van het Middelnederlands (Bron: Janssens 2003: 54)

1. Zuid-Hollands
2. Kennemerlands
3. Waterlands
4. Zaans
5. West-Fries – Noord-Hollands
6. Utrechts – Alblasserwaards
7. Zeeuws
8. Westhoeks
9. West-Vlaams en Zeeuws-Vlaams
10. Dialect van de streek tussen West- en Oost-Vlaams
11. Oost-Vlaams
12. Dialect van de streek tussen Oost-Vlaams en Brabants
13. Dialect in het gebied van de grote rivieren (Zuid-Gelders)
14. Noord-Brabants en Noord-Limburgs
15. Brabants
16. Dialect van de streek tussen Brabants en Limburgs
17. Limburgs
18. Veluws
19. Gelders – Overijssels
20. Twents – Graafschaps
21. Twents
22. Stellingwerfs
23. Zuid-Drents
24. Midden-Drents
25. Kollumerlands
26. Gronings en Noord-Drents
27. Fries
28. Bildts, Stadsfries, Midslands, Amelands

Illustratie 1.4 De Nederlandse dialecten: een indeling in 28 groepen (Bron: Entjes 1974: 3-4)

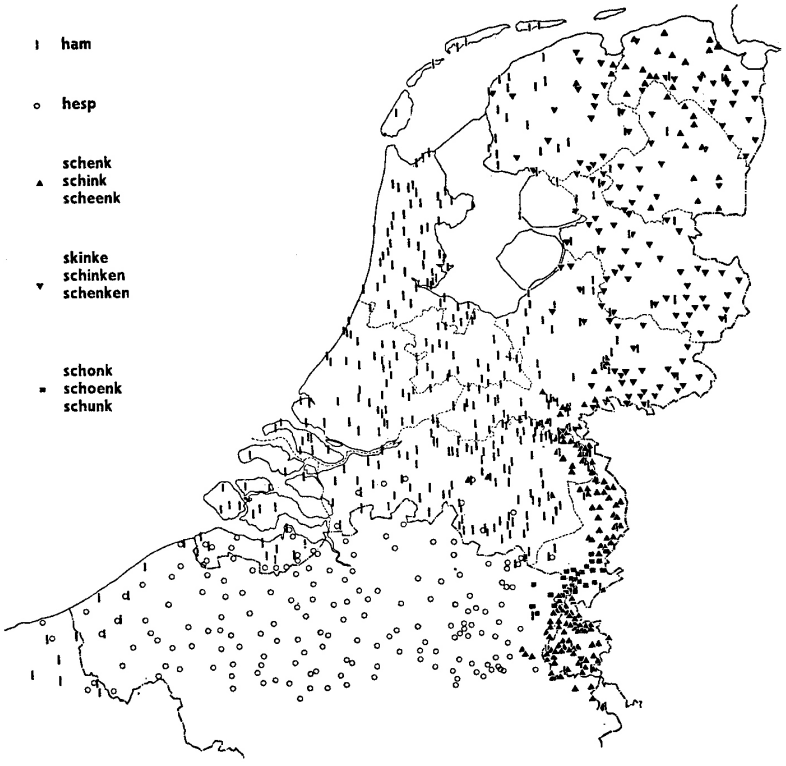
Illustratie 1.5 De Nederlandse dialecten: een indeling in 6 groepen (Bron: Vandeputte 1983: 48)

hoger het cijfer van het dialect, hoe verder het verwijderd is van het Standaardnederlands.

Bij een globalere indeling maakt men wel een regionale verdeling in vijf groepen en het Fries (zie illustratie 1.5):[21]

1. het West-Vlaams en Zeeuws (de zuidwestelijke groep)
2. het Oost-Vlaams en Brabants (de zuidelijk centrale groep)
3. het Hollands en Utrechts (de noordelijk centrale en noordwestelijke groep)
4. het Limburgs (de zuidoostelijke groep)
5. het Saksisch (de noordoostelijke groep)

De eerste vier groepen worden (Neder)frankisch genoemd. Het Limburgs wordt echter gerekend tot het Oost-Nederfrankisch en de andere dialecten tot het West-Nederfrankisch, wat inhoudt dat het Limburgs het meest verschilt van de andere dialecten. De Nedersaksische dialecten, gesproken in Groningen, Drenthe, Overijssel, de Stellingwerven (provincie Friesland), de Achterhoek van Gelderland en de Oost-Veluwe, vertonen

Illustratie 1.6 De verspreiding van *ham*, *hesp* en *schink* en varianten (Bron: Weijnen 1974: 14)

meer verwantschap met de dialecten die in het aangrenzende deel van Duitsland gesproken worden (Nedersaksisch of Nederduits genoemd) dan met de Frankische dialecten van de Lage Landen. Tussen het Nederlands en het Duits bestaat geen taalgrens, de dialecten liepen vloeiend in elkaar over. Uit illustratie 4.2 in hoofdstuk 4 blijkt dan ook dat diverse dialectgrenzen zich niets aantrekken van de Nederlands-Duitse staatsgrens. Die staatsgrens tussen de Nederlanden en Duitsland bestaat vanaf 1648. In de loop van de twintigste eeuw, met name sinds de periode tussen de twee wereldoorlogen, is de staatsgrens tussen Nederland en Duitsland steeds meer als cultuur- en taalgrens gaan gelden; het overgangskarakter van de grensgebieddialecten gaat steeds meer verloren, omdat de invloed van de standaardtalen Nederlands en Duits steeds meer toeneemt.

Voor de dialectsituatie in de renaissance zijn vooral drie grote dialectregio's van belang, waarbinnen allerlei dialectverschillen bestonden, namelijk de zuidelijke dialecten (Brabants, West- en Oost-Vlaams), de noordwestelijke (het Hollands), en de noordoostelijke of oostelijke (Saksisch). Het verschil tussen de drie dialectregio's is op sommige moderne dialectkaarten nog steeds goed te zien, zoals blijkt uit illustratie 1.6.

De zuidelijke dialecten zijn belangrijk omdat hierin de oudste literaire teksten zijn geschreven. De oudst bekende tekst was afkomstig uit Limburg: het is het dichtwerk *Sente Servas* over het leven van de bisschop van Maastricht, geschreven door Hendrik van

Veldeke in 1171. In de dertiende eeuw kreeg het Vlaams (met name het West-Vlaams) de hegemonie, en in de vijftiende eeuw nam het Brabants het stokje over. Geleidelijk ontstond in de Zuidelijke Nederlanden een aanzet tot een algemenere, bovenregionale schrijftaal, waarin het grootste deel van de literaire werken was geschreven – er zijn relatief weinig Hollandse teksten, dus teksten met een duidelijk Hollandse kleuring, van vóór 1600. Na die tijd echter werd het Hollands het belangrijkste dialect, waarin het meest werd geschreven, doordat de provincie Holland (het huidige Noord- en Zuid-Holland) het politieke, economische en culturele centrum van de Republiek vormde.

Het Nedersaksisch (in de vorm van het Middelnederduits) had in de middeleeuwen een sterke positie, zowel in Duitsland als in Oost-Nederland, omdat het de verkeerstaal van de Hanze was. Nog midden zestiende eeuw was het Nedersaksisch een belangrijke verkeerstaal die voor literaire teksten, maar vooral voor religieuze, hervormingsgezinde geschriften werd gebruikt, onder andere door Menno Simonsz. (zie hoofdstuk 3). Dit Nedersaksisch werd wel 'Oosters' of 'Overlands' genoemd. Het was begrijpelijk voor Hollanders, Vlamingen en Hoogduits sprekende Duitsers. In die periode ging de Reformatie geheel uit van het Lutherse Duitsland, en vele Noord- en Zuid-Nederlanders waren om geloofsredenen gedwongen naar Duitsland te vluchten. De situatie wordt door een taalkundige in 1911 als volgt beschreven: 'Het is, na 1530, een onophoudelik komen en gaan van Nederlanders, van Neder- en Opperduitsers binnen een streek die de Nederlanden omvat en, in ruwe trekken, Wezer en Rijn tot oostelike grenzen heeft.'[22] Oosters is een verzamelnaam: in het Oosten bestond niet één gevestigde schrijftaal, maar wel onderscheidden de daar geschreven teksten zich duidelijk van die welke in het Zuiden of in Holland waren geschreven, en bezaten ze een groot aantal (Hoog- en Neder)duitse leenwoorden. Onduidelijk is in hoeverre deze taal daadwerkelijk is gebruikt, dan wel is gecreëerd door drukkers om hun boeken ruimere verspreiding te geven.[23] Eind zestiende eeuw boette het Oosters aan belang en invloed in.

Eerdere kiemen van een bovengewestelijke taal

De standaardtaal kwam in de renaissance niet uit de lucht vallen, al eerder waren kiemen gelegd voor een bovengewestelijke schrijftaal. Vanaf ongeveer 1200 werden er Nederlandstalige literaire en ambtelijke teksten geschreven, zie hoofdstuk 9. Literaire en ambtelijke teksten werden door klerken overgeschreven in speciale schrijfcentra. Daar ontstond de eerste bovengewestelijke taal, want die klerken wilden dat hun teksten door zoveel mogelijk mensen werden begrepen. De teksten die in de schrijfcentra werden geproduceerd, hadden prestige en uitstraling. Doordat het Zuiden eeuwenlang het literaire centrum vormde, bevatte de middeleeuwse schrijftaal allerlei zuidelijke elementen die overgenomen werden door andere dialecten, zoals het Hollands (zie hoofdstuk 7 en 9). Maar de invloed was beslist niet eenzijdig: de schrijftaal bevatte ook Hollandse elementen die zich verbreidden naar het zuiden. Zuidelijke schrijvers vermeden bovendien al te lokale taalkenmerken; zo spelden ze meestal een *h* aan het begin van woorden als *half, hebben, hof*, al werd die *h* in de meeste zuidelijke dialecten niet uitgesproken.[24] Bovendien maakten ze al vroeg een verschil tussen 'beschaafde' taal en minder beschaafde taal. Dat blijkt uit het feit dat al omstreeks 1300 de /eu/-uitspraak van bijvoorbeeld *ko-*

ning en *molen* in het Vlaams minder beschaafd werd gevonden en deze woorden daarom in formele of hoogdravende teksten niet gespeld werden als *kuening* en *muelen*, hoewel dat de normale Vlaamse vorm was. Het bestaan van een beschaafd, verheven Nederlands is dus bijna zo oud als de taal zelf.[25]

Zo werd al in de dertiende en veertiende eeuw een begin gemaakt met de vorming van een bovenregionale taal die dialectkenmerken bevatte uit verschillende gebieden, zowel zuidelijke als Hollandse.[26] Natuurlijk waren er toen nog veel regionale verschillen, maar juist de verschijnselen die al in de middeleeuwen bovenregionaal waren, zijn in de standaardtaal opgenomen en behouden gebleven. Er was dus al vroeg een eenheidstaal in wording, een streven naar een bovengewestelijke schrijftaal. Ook oostelijke schrijvers richtten zich op deze bovengewestelijke schrijftaal. Dat is althans gebleken voor Twentse teksten die geschreven waren tussen 1336 en 1500. Uit recent onderzoek kwam naar voren dat de schrijvers van deze teksten de voorkeur gaven aan westelijke, vooral Utrechtse of Gelderse, vormen boven oostelijke, Westfaalse, en dat de oriëntatie op het westen in de loop van de tijd toenam. Dat betekende bijvoorbeeld dat men vaker *-achtig, ik, niet, zonder* schreef dan *-aftig, ich, nicht, ane*. De westelijke invloed gold niet de spreektaal, die meer overeenkomsten bewaarde met de Nederduitse dialecten dan met de Nederlandse.[27]

Tegen de tijd dat er in de renaissance aan de standaardtaal werd gewerkt, lag er dus al een sterk fundament waarop kon worden voortgebouwd.

De bijdrage van de dialecten aan de standaardtaal

De meeste mensen die zich bezighielden met het beregelen van de standaardtaal – de auteurs van spellinggidsen, grammatica's en woordenboeken, en de literaire en wetenschappelijke schrijvers – woonden in de grote Hollandse steden. Betekent dit dat zij hun eigen dialect, het Hollands, tot standaardtaal hebben verheven, of hebben zij ook taalvarianten uit andere dialecten verkozen? In handboeken over de geschiedenis van de Nederlandse taal wordt veelal vermeld dat de standaardtaal is gebaseerd op het Hollands met sterke Zuid-Nederlandse invloed, en wel dankzij de grote Zuid-Nederlandse immigratie van na 1585. Amsterdam wordt zelfs eenmaal een 'Zuid-Nederlands filiaal' genoemd.[28] Er wordt van uitgegaan dat het Oost-Nederlands geen rol van betekenis heeft gespeeld in de vorming van de standaardtaal, omdat de oostelijke dialecten te zeer in de periferie lagen, geen sterk cultureel centrum hadden en geen prestige bezaten. Aan invloed van het Standaardduits in wording of de Duitse dialecten wordt over het algemeen weinig aandacht besteed.

De Amerikaanse onderzoeker Robert Howell heeft er in enkele publicaties op gewezen dat er weinig taalkundig bewijs is van directe invloed van de zuidelijke immigranten op het Hollands, dat deze immigranten veelal weinig prestige hadden en dat zij hun taal snel aanpasten aan het noordelijke taalgebruik, in plaats van andersom. Zijn promovenda Jennifer Boyce Hendriks heeft dit in haar ongepubliceerde proefschrift uit 1998 verder uitgewerkt; ze vond bovendien dat immigranten uit het oosten, met name uit Duitsland, wel invloed hebben uitgeoefend.[29] Deze publicaties beperken zich globaal tot het taalgebruik tussen 1570-1620 en op het taalgebruik van individuen.

In dit boek bekijk ik, zo bleek in het Vooraf, de concrete taalverschijnselen die het

product zijn van bewuste taalbouw en die tot op heden voortleven. Daarbij zal ik telkens bekijken in hoeverre de taalvorm die wordt verkozen tot standaardtaal, te herleiden is tot het (plat) Hollands, tot zuidelijke of oostelijke dialecten of tot (een variant van) het Duits. Daaruit blijkt dus wat het *blijvende* aandeel van de verschillende dialecten en het Duits in de standaardtaal is.

Uit welke varianten konden de taalberegelaars in de renaissance eigenlijk kiezen, welke talen en dialecten werden er in de grote Hollandse steden in de zeventiende eeuw gesproken? Hoe groot waren de groepen migranten met een en hetzelfde moederdialect, en hoe hoog was het prestige van de verschillende dialecten en dialectsprekers? Hoe prestigieuzer een dialect en hoe meer sprekers het heeft, des te groter is immers de kans dat dit dialect invloed op de standaardtaal in wording heeft gehad. Om antwoorden te vinden op deze vragen kijken we eerst naar de bevolkingssamenstelling van de grote Hollandse steden.

De bevolkingssamenstelling van de grote Hollandse steden

De Hollandse steden werden bevolkt door veel immigranten: de steden hadden door de onvangrijke werkgelegenheid en het gunstige maatschappelijke klimaat in de Republiek grote aantrekkingskracht op mensen van buiten. Volgens de handboeken zou het daarbij vooral gaan om immigranten uit Zuid-Nederland. De exacte omvang van de Zuid-Nederlandse emigratie naar het Noorden is onderwerp van discussie. Eén bron meldt: 'Ruim een half miljoen van de 2 à 3 miljoen inwoners van de zuidelijke gewesten vluchten in die tijd naar het Noorden.'[30] Maar dat is beslist een veel te hoge schatting. Meestal worden de aantallen van de historicus Briels aangehaald, hoewel ook deze waarschijnlijk aan de hoge kant zijn:[31] Briels verwijt de historici namelijk 'een instinctieve behoefte' de omvangrijke Zuid-Nederlandse immigratie 'tot een minimum te reduceren',[32] en hij heeft in vele werken getracht het beeld te corrigeren, waarin hij echter naar de andere kant is doorgeslagen.

Volgens Briels' schatting trokken tussen 1572 en 1630 ongeveer 150.000 mensen uit de Zuidelijke Nederlanden (Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Namen, Luik en Limburg) naar de Noordelijke Nederlanden, dat wil zeggen 10 procent van de bevolking omstreeks 1600: de Republiek had toen namelijk een bevolkingsomvang van ongeveer anderhalf miljoen, wat tot 1650 opliep tot ongeveer 1,8 miljoen, waarna dit aantal zich stabiliseerde (met ongeveer 700.000 mensen in de provincie Holland).[33] De vluchtelingen trokken vooral naar de grote Hollandse en Zeeuwse steden: Amsterdam, Leiden, Alkmaar, Haarlem, Gouda en Middelburg. Het hoogtepunt van de Zuid-Nederlandse immigratie lag tussen 1585 en 1589, dus vlak na de val van Antwerpen. Er waren ook vluchtelingen die naar Duitsland of Engeland trokken. Een deel van hen ging later alsnog naar de Republiek. Deze zijn door Briels bij de Zuid-Nederlandse immigranten geteld.

Maar hoe zit het met migranten uit andere gebieden? Van Amsterdam, toen en nu de grootste stad, is bekend wat de plaats van herkomst was van de nieuwe inwoners tussen 1531 en 1606. De cijfers zijn als volgt, uitgesplitst in migranten uit de Noordelijke Nederlanden (dat wil zeggen alle gewesten die later tot de Republiek behoorden), uit de Zuidelijke Nederlanden (de latere Spaanse Nederlanden), uit Duitsland en uit overige landen:[34]

periode	Noordelijke Ned.	Zuidelijke Ned.	Duitsland	overig
1531-1539	150	23	19	4
1540-1549	294	22	45	7
1550-1559	444	55	90	13
1560-1569	518	48	91	16
1570-1579	425	60	72	12
1580-1589	654	370	73	38
1590-1599	940	535	234	76
1600-1606	1060	378	422	69
1531-1606	**4485**	**1491**	**1046**	**235**

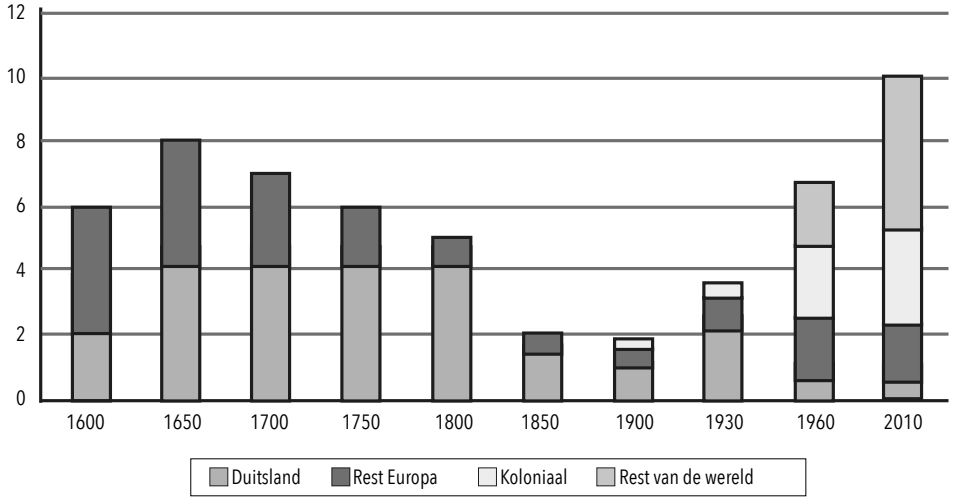
De instroom uit Duitsland was dus constant en langdurig en in de meeste jaren groter dan die uit de Zuidelijke Nederlanden, behalve in de korte periode tussen 1580 en 1599. In álle perioden kwamen evenwel de meeste migranten uit de provincies van de Noordelijke Nederlanden. Van hen kwam ongeveer de helft uit Overijssel.[35] Omdat ook mensen uit andere oostelijke provincies naar Amsterdam trokken, is het aandeel van Nedersaksischsprekenden dus aanzienlijk. Onder hen waren ook Friessprekenden: Fries werd op dat moment niet alleen in Friesland gesproken maar waarschijnlijk ook nog ten noorden van Amsterdam, in Waterland.[36]

In totaal kwam, gedurende de gehele periode, 62 procent van de migranten uit de Noordelijke Nederlanden, 20,5 procent uit de Zuidelijke Nederlanden en 14,4 procent uit Duitsland. Het aantal migranten bedroeg in totaal 38 procent van de totale bevolking van Amsterdam. Na 1630 kwamen er, vanwege de Dertigjarige Oorlog, behalve veel Duitsers ook een groot aantal Duitse, Jiddischsprekende joden naar Nederland; omstreeks 1674 woonden er omstreeks 5000 Jiddischsprekende joden in Amsterdam.[37] De stad groeide van 30.000 mensen in 1570 tot 140.000 in 1647. De immigratie uit de Zuidelijke Nederlanden liep na 1606 steeds meer terug, terwijl die uit Duitsland en de Noordelijke Nederlanden (ook uit de oostelijke provincies) gedurende de hele zeventiende eeuw omvangrijk bleef.[38]

De gebroeders Lucassen hebben het aandeel in het buitenland geborenen berekend over een langere periode: Illustratie 1.7 laat het aandeel immigranten zien tussen 1600 en 2010 ten opzichte van de totale Nederlandse bevolking, verdeeld naar herkomstland: Duitsland, Rest Europa en Koloniaal. Ook in de achttiende eeuw waren de meeste immigranten afkomstig uit Duitsland, net als in de zeventiende eeuw, zo toont de illustratie.

Prestige en integratie

De taal van een groep migranten heeft alleen invloed wanneer die taal prestige heeft en wanneer de migranten contacten onderhouden met de lokale bevolking, wanneer ze

Illustratie 1.7 Het aandeel van in het buitenland geborenen in de Nederlandse bevolking in procenten, 1600–2010, verdeeld naar herkomstland (bron: Lucassen 2011: 232)

dus integreren. In hoofdstuk 9 blijkt dat sprekers van oostelijke (Nederlandse en Duitse) dialecten weinig prestige hadden, en dat het Zuid-Nederlands aanvankelijk wel prestige had, maar dat dat van korte duur was. De Duitse standaardtaal in wording had daarentegen wel hoog prestige, zie hoofdstuk 2.

De omvang van de contacten tussen immigranten en de lokale Hollandse bevolking kan blijken uit de beroepen die de leden van de verschillende migrantengroepen beoefenden. Informatie hierover is bekend voor Amsterdam; de gegevens zijn verzameld in het proefschrift van Jennifer Boyce Hendriks. De Zuid-Nederlanders bestonden uit twee groepen: hoogopgeleiden en laagopgeleiden (handarbeiders, wevers e.d.). De laagopgeleiden integreerden om economische redenen snel in de Noord-Nederlandse maatschappij. Ook de hoogopgeleiden met een sociaal beroep als schoolmeester, predikant en boekdrukker integreerden snel, net als de kooplieden onder hen: de meesten waren jonge, beginnende ondernemers met een gemiddelde leeftijd van rond de 30 jaar, die samen met de noordelingen één grote inheemse koopliedengemeenschap vormden.[39] Slechts een deel van de hoogopgeleiden integreerde aanvankelijk niet: zij concentreerden zich in gespecialiseerde, nieuwe beroepen die ze uit hun plaats van oorsprong meenamen, met name de luxetextiel- en zijde-industrie, ze gingen bij elkaar wonen (vooral in de Jordaan en in aparte Leidse wijken), hadden relatief weinig contact met de lokale bevolking en trouwden onderling. Het gebrek aan integratie kwam doordat ze tegen hun wil geëmigreerd waren en meenden dat hun verblijf slechts tijdelijk zou zijn. Deze periode duurde echter maar kort, want het werd snel duidelijk dat er in Zuid-Nederland geen godsdienstvrijheid en vrede zouden komen. Daarna integreerde ook deze groep Zuid-Nederlanders en vaak trouwden ze met een niet-zuiderling.[40] In hoofdstuk 9 zal de snelle integratie van de Zuid-Nederlanders ter sprake komen.

De migranten uit Duitsland en uit de noordelijke en oostelijke provincies trokken

naar de grote steden om hun economische positie te verbeteren: ze kwamen vrijwillig en beschouwden hun verblijf als permanent. Daarom deden ze er alles aan om in de nieuwe samenleving te integreren. Ze gingen werken in allerlei bestaande beroepen, waarbij ze vaak niet alleen in contact kwamen met medearbeiders, maar ook met het publiek – zo waren veel Duitsers bakker of schoenmaker en werkten veel Noord-Nederlandse migranten in de huizenbouw of als kleermaker. De Duitsers trouwden meestal met een Nederlandse vrouw, en veel migranten uit andere provincies van de Republiek kozen een Amsterdamse bruid.[41]

Contacten tussen groepen dialectsprekers buiten de Hollandse steden

Contacten tussen sprekers met verschillende moederdialecten vonden ook buiten de Hollandse steden plaats. In de zestiende eeuw verbleven veel Zuid- en Noord-Nederlanders kortere of langere tijd in vluchtelingengemeenten in de Duitse staten. Hierdoor hadden zij contact met sprekers van Nederduitse of Hoogduitse dialecten.

In de zeventiende eeuw waren de VOC en het leger de grootste werkgevers voor mensen van allerlei slag. Het waren vooral Duitsers die voor kortere of langere tijd werkzaam waren in deze branches. Zuid-Nederlanders hadden hiermee veel minder bemoeienissen, en als zij die al hadden – bijvoorbeeld als financiers van de VOC[42] – dan zijn zij meestal hierboven al gerekend onder de aantallen migranten die naar de Republiek trokken. Ongeveer vierhonderdduizend Duitsers hebben in de zeventiende en achttiende eeuw enkele jaren tot enkele tientallen jaren voor de VOC gewerkt. De Duitsers trokken via drie routes naar Amsterdam, de plaats waar zij – soms na maanden wachttijd – aanmonsterden: over de Rijn, langs de Elbe en via de Noordzee, of over land door Nedersaksen via Groningen.[43] De Duitsers hadden over het algemeen lage rangen in de VOC, maar sommigen drongen door tot de top. Kennelijk vormde de officiële taal van de VOC, het Nederlands, daarbij geen belemmering. De Duitsers op hoge posten zullen zich het Nederlands eigen hebben gemaakt, die op lagere posten hielden waarschijnlijk min of meer vast aan het (Hoog- of Neder)duits, maar begrepen voldoende Nederlands om de commando's te kunnen uitvoeren en te kunnen communiceren met hun Nederlandse collega's. Over taalproblemen is in ieder geval niet gerapporteerd.[44]

Ook in het leger was het aandeel buitenlanders in het algemeen groot: in de periode tussen 1595 en 1793 schommelde dit tussen de 40 en 60 procent. Van 1780/1781 zijn rekrutenlijsten bewaard gebleven, waaruit blijkt dat van de buitenlanders bijna 75 procent uit Duitstalige landen afkomstig was en 8,9 procent uit de Oostenrijkse Nederlanden (een deel van hen zal Vlaams gesproken hebben, de rest Frans). Deze verhoudingen zullen ook in de zeventiende eeuw gegolden hebben. Het leger had in de zeventiende eeuw gemiddeld een sterkte van 52.000 man. Er waren voorts ook geheel vreemde regimenten: in 1635 bijvoorbeeld bestond de infanterie van het Staatse leger uit 11 Nederlandse regimenten en 15 vreemde, en in 1789 uit 37 Nederlandse en 14 vreemde, namelijk: 1 Waals regiment, 7 Duitse en 6 Zwitserse (deels Duitssprekenden).[45] Onderdelen van het leger waren gelegerd in alle provincies, ook in Holland, en de Duitse manschappen hadden zowel met hun Nederlandse collega's contact als met de lokale bevolking.

Ook in de marine schommelde het aandeel buitenlanders rond de 50 procent, en opnieuw ging het vooral om Duitsers.

De Republiek als een multiculturele en veeltalige smeltkroes

De conclusie is duidelijk: de Republiek was een multiculturele samenleving waarbij de huidige in het niet valt. De Duitsers vormden in de hele Republiek, in alle lagen van de bevolking, zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw de grootste groep buitenlanders. In alle beroepen, zowel hoge als lage, waren Duitsers werkzaam: in de zeventiende eeuw waren in Groningen 27 van de 52 hoogleraren Duitser, dus meer dan de helft, in Utrecht en Leiden was 1 op de 6 hoogleraren Duitser.[46] Nu spraken zij op college natuurlijk Latijn, maar in het dagelijks leven moesten zij zich van de volkstaal bedienen. Een groot deel van de Statenvertalers had een Duitse achtergrond, zo blijkt in hoofdstuk 3. De Zuid-Nederlanders vormden, behalve in een korte periode eind zestiende eeuw, binnen de Republiek slechts een zeer kleine minderheid.

In de straten van de grote Hollandse steden (Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag) was, dankzij de grote aantallen immigranten, een veelheid aan Nederlands-Duitse dialecten te horen: van Noord-Nederlandse, Zuid-Nederlandse en Nedersaksische (inclusief Nederduitse) tot Hoogduitse.[47] Boeren uit de omgeving van Amsterdam, die een Noord-Hollands of Fries dialect spraken, brachten hun producten naar de Amsterdamse markten en prezen die in hun dialect aan. Bovendien bestonden er in de steden sociale taalverschillen: verschillen tussen de taal van de hogere en de lagere bevolkingsgroepen en tussen 'beschaafde' en 'onbeschaafde' taal. Vrij veel mensen zullen meer dan één taal of dialect gesproken hebben – denk aan Noord-Nederlanders die van het platteland naar de grote stad trokken of Oost-Nederlanders die Hollands leerden in de Hollandse steden. Vooral het taalgebruik van de Zuid-Nederlanders vormde geen eenheid: ze spraken verschillende dialecten (West-Vlaams, Oost-Vlaams, Brabants), en bovendien sprak een aantal Zuid-Nederlanders niet een Nederlands maar een Frans dialect (Waals). Voorts waren er Zuid-Nederlanders die eerst naar Duitsland of Engeland vluchtten en pas later vandaar naar de Hollandse steden trokken. Uit het proefschrift van Jennifer Boyce Hendriks is gebleken dat hun taal in meerdere of mindere mate beïnvloed werd door het Duits of Engels.[48]

De verdere ontwikkeling van de standaardtaal

Uit het scala van Nederlands-Nederduits-Hoogduitse dialecten dat in de zeventiende eeuw te horen was, kozen de scheppers van de standaardtaal, de hoogopgeleide elite van de Hollandse steden, de taalvarianten die zij het meest geschikt achtten. Zij beregelden en codificeerden de uitspraak, spelling, woordenschat en grammatica. Hoe zij dat deden, komt in de volgende hoofdstukken ter sprake. In die hoofdstukken zal ik aandacht schenken aan de vraag uit welke dialecten de taalvarianten die tot standaardtaal zijn verkozen, afkomstig zijn. Zo hoop ik aan te tonen dat de oostelijke invloed, met name de Duitse, groter is dan gedacht en de Zuid-Nederlandse kleiner of ouder. Waar mogelijk zal ik dialectkaartjes opnemen waaruit de geografische verdeling van de dialectvarian-

ten blijkt (de huidige dialectsituatie is een afspiegeling van die uit de renaissance, hoewel de dialectgrenzen sindsdien wel enigszins verschoven kunnen zijn).

Omdat er slechts weinig bekend is van de zeventiende-eeuwse Hollandse spreektaal, zal ik waar nodig en mogelijk de taalsituatie in het Afrikaans erbij betrekken.[49] Het Afrikaans is namelijk volgens de modernste inzichten voortgekomen uit de zeventiende-eeuwse Hollandse (en Amsterdamse) spreektaal van na 1652, en heeft soms de oude taalsituatie gehandhaafd: verschijnselen die in het Nederlands door de standaardtaal zijn tegengehouden, zijn dikwijls aan de Kaap, waar aanvankelijk nauwelijks sprake was van invloed van de standaardtaal via bijvoorbeeld het onderwijs, tot vaste regel geworden. Dat geldt bijvoorbeeld voor het wegvallen van een *t* na een stemloze medeklinker: *kas(t), gedoop(t)*. Amsterdams is waarschijnlijk de korte klinker in Afrikaans *botter* 'boter' en *skottel* 'schotel', de *o* in *sog* 'zeug' (Bredero sprak van *soch*), en de vorm *mangel* 'klier tussen mond- en keelholte' in plaats van *amandel*. Wel moet er rekening mee worden gehouden dat het Afrikaans onder invloed van vreemde talen (met name Maleis, Portugees, Arabisch, Frans, Duits en Afrikaanse talen) is geëvolueerd en dat het in de negentiende en twintigste eeuw invloed heeft ondergaan van het Standaardnederlands. Daardoor kunnen niet alle Afrikaanse taalverschijnselen herleid worden tot het Nederlands, en wanneer ze wél teruggaan op het Nederlands, weerspiegelen ze niet noodzakelijkerwijs de zeventiende-eeuwse Nederlandse taaltoestand. Binnen het Afrikaans bestaan dialecten en variëteiten, waarin soms oude Nederlandse taalverschijnselen voortleven die uit het Standaardafrikaans zijn verdwenen.[50]

De taalontwikkelingen in het Zuiden

Hoewel de eerste aanzetten – de oudste spellinggidsen en woordenboeken – in de Zuidelijke Nederlanden zijn verschenen, is de standaardtaal in de Noordelijke Nederlanden tot stand gekomen. Na de val van Antwerpen in 1585 droegen de Zuidelijke Nederlanden niet meer bij aan de vorming van de standaardtaal. Vanaf eind zestiende eeuw heerste er in de Zuidelijke Nederlanden een Spaans bewind, van 1713 tot 1792 gevolgd door een Oostenrijks bestuur (met een korte onderbreking van 1745 tot 1748, toen de Fransen de baas waren). Door de vreemde overheersing bestond er in het Zuiden minder vrijheid de eigen taal te ontwikkelen. Het Latijn, als taal van de geleerden en van het oplevende katholicisme, en het Frans, als regeringstaal en cultuurtaal, stonden in het Zuiden centraal. Slechts tijdens het Twaalfjarig Bestand tussen de Republiek en Spanje, van 1609 tot 1621, bestond er even een grotere vrijheid in de Zuidelijke Nederlanden, waardoor ook de belangstelling voor de moedertaal toenam, maar dit was van zeer korte duur.[51]

In de daaropvolgende periode bleef het besef van de culturele band en taalband met de Noordelijke Nederlanden bestaan, en waren noordelijke auteurs, met name Cats, in het Zuiden geliefd. Maar het analfabetisme was hier veel hoger dan in het Noorden.[52] Desondanks bleef het Nederlands in Vlaanderen en Brabant als bestuurstaal van de lagere overheden behouden. De bevolking bleef Nederlands (dialect) spreken, en er bestond een levendige taalkundige normatieve traditie die op veel punten expliciet aansluiting zocht bij het noorden.[53] Pas vanaf halverwege de achttiende eeuw trad massale

verfransing op, hoewel de hogere standen Nederlands bleven gebruiken naast Frans. Vanaf dat moment was echter de sociale druk om Frans – de taal van de Verlichting en van technologische vooruitgang – te gebruiken zeer groot. Dat culmineerde in de Franse tijd (1792–1813), toen – anders dan in Nederland – wetgeving, rechtspraak en overheidsadministratie uitsluitend in het Frans gevoerd mochten worden, het onderwijs in het Frans werd gegeven en Nederlandstalige dagbladen waren verboden of van een Franse vertaling moesten worden voorzien.

Al in 1788 pleitte de Brusselse advocaat J.B.C. Verlooy in zijn *Op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* (Over de verwaarlozing van de moedertaal in de Nederlanden) voor taaleenheid tussen Nederland en Vlaanderen. Na de verdrijving van de Fransen werden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in 1815 samengevoegd tot het Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I. Deze riep het Nederlands uit tot landstaal en administratieve taal van het rijk, onder het motto: één land, één taal. In het Zuiden ontstond veel verzet tegen het Nederlands bij de Franstalige aristocratie en ambtenaren, en bij de katholieke geestelijken, die het Hollands als 'de taal des duivels', namelijk de taal van het protestantisme, beschouwden. Toch heeft deze periode voor de positie van het Nederlands in het Zuiden duidelijke gevolgen gehad: heel wat gemeentes gingen over op het Nederlands. Uit onderzoek van Vosters blijkt dat tijdens de korte periode van intensief taalcontact tussen Noord en Zuid onder Willem I de positie van diverse elementen uit de latere eenheidstaal verder werd verstevigd en zelfs verankerd in het Zuiden, waarmee definitief de basis werd gelegd voor de moderne standaardtaal in de Zuidelijke Nederlanden.[54]

Na de afscheiding in 1830 werd in de Belgische grondwet van 1831 bepaald dat het gebruik van de talen Frans en Nederlands vrij was, wat in de praktijk inhield dat het Frans bevoordeeld werd, ondanks het feit dat de meerderheid van de bevolking Nederlandstalig was: 2.300.000 personen, tegenover 1.200.000 Franstaligen.[55] Het grootste deel van de bevolking sprak namelijk wel een Nederlands dialect, maar geen ABN, terwijl de bovenlaag Frans sprak. Bestuur en rechtspraak vonden dan ook in het Frans plaats, en de regering bevoordeelde het Frans, onder andere door uitsluitend Franstalige ambtenaren te benoemen. Hierna volgde een langdurige periode waarin de positie van het Nederlands geleidelijk werd versterkt. Na de afscheiding van België kwam een discussie op gang over de vraag of men een eigen Vlaamse standaard moest ontwikkelen, of aansluiting moest zoeken bij de standaardtaal van Nederland. Vanaf halverwege de negentiende eeuw koos de meerderheid van de Belgen voor de groot-Nederlandse gedachte. In de twintigste eeuw kreeg het Standaardnederlands in België steeds vastere voet aan de grond. Doordat de standaardisering in België zo veel later begon en vanuit een achterstandspositie, bestaan er momenteel binnen de standaardtaal twee enigszins verschillende varianten, een Belgisch-Nederlandse en een Nederlands-Nederlandse, die in de eenentwintigste eeuw steeds meer een eigen weg gaan (zie hoofdstuk 10).

2 Het taal- en letterkundig verleden als bron van kennis en nationale trots

'In den beginne was het woord.' – Johannes 1: 1

'De tijden veranderen de Talen niet min[der] dan de Zeden.' – Cornelis van Alkemade in zijn uitgave van de *Rijmkroniek* van Melis Stoke uit 1699.[1]

Hoe dacht men vroeger over de taalontwikkeling en over de verwantschappen tussen de verschillende talen? Welke ideeën had men over de positie van het Nederlands? Hadden deze ideeën praktische consequenties, en zo ja, welke? Op welke manier bedreef men vroeger etymologie? Waarom bestudeerde men oude teksten? Deze vragen worden in dit hoofdstuk beantwoord.

Inleiding

Net als tegenwoordig bestond er in de renaissance een verschil tussen theoretische en toegepaste taalwetenschap. De theoretische taalwetenschappers hielden zich vooral bezig met taalvergelijking en met historische taalkunde. Ze probeerden de relaties tussen talen en taalfamilies vast te stellen en het voorstadium, de oertaal, te reconstrueren. Ze waren meestal verbonden aan een universiteit en schreven in het Latijn. De toegepaste taalwetenschappers bogen zich over de eigen moedertaal – we zouden hen nu neerlandici noemen. Zij pleitten voor het gebruik van het Nederlands in alle situaties, en brachten dat in de praktijk door zelf in het Nederlands te schrijven. Zij hielden zich voornamelijk bezig met het schrijven van praktische spellinggidsen, woordenboeken en grammatica's. Ze gaven daarbij geen objectieve beschrijving van het Nederlands, nee, zij wilden de taal verbeteren en geschikt maken voor bovengewestelijk gebruik. De toegepaste taalwetenschappers profiteerden van de kennis en gegevens die de theoretische taalwetenschappers verschaften. Daarom geef ik in dit hoofdstuk eerst de stand van de vergelijkende en historische taalwetenschap in de renaissance. Alle volgende hoofdstukken draaien om de concrete opbouw van het Nederlands en de schepping van een bovengewestelijke standaardtaal.

Ideeën over de loop van de geschiedenis

De opvattingen over de ontwikkeling van de taal waren nauw verbonden met die van de mensheid. Over de oorsprong van de mensheid en het verre verleden was men het eens; dat was immers te lezen in de bijbel. God had de wereld en de mens geschapen. Na de schepping volgde een ideale voortijd, het bijbelse paradijs. Die eindigde evenwel met de zondeval, waarna de volken over de wereld werden verstrooid en het in alle opzichten bergafwaarts ging. Daarna kwam een tweede nastrevenswaardige tijd: die van de klassieke Oudheid. Ook daarna werd het weer minder: de barbaarse Germanen veroorzaak-

ten de val van het West-Romeinse Rijk. Kort daarop vingen de middeleeuwen aan. Deze middeleeuwen golden als een barbaarse en duistere tussenperiode tussen de eigen tijd en de klassieke Oudheid, vandaar de naam: al in 1518 is sprake van de Latijnse benaming *media aetas* 'middelste tijdvak'. In de middeleeuwen was men vervreemd geraakt van de klassieke Oudheid en was men het Latijn gaan verbasteren. Het geestelijk verval in de middeleeuwen was te wijten aan de monniken: zij bewaarden alleen die teksten waarbij ze zelf belang hadden, en ze hielden het volk opzettelijk dom door zich alleen te bedienen van het geleerde Latijn.[2]

De eeuwen der barbaarsheid werden gevolgd door de beschaafde eigen tijd, de Nieuwe Tijd, die ontstaan was door onder andere de uitvinding van de boekdrukkunst. Hierdoor werden kennis en de bijbel verbreid, wat weer had geleid tot het ontstaan van de Hervorming – door de bijbelkennis had men namelijk helderder religieuze ideeën gekregen.[3] Voor het nationale zelfbewustzijn was het een gelukkige bijkomstigheid dat de uitvinding van de boekdrukkunst, die tot zo veel nieuwe inzichten had geleid, in Holland had plaatsgevonden, zoals men toen meende. De boekdrukkunst werd namelijk toegeschreven aan de Haarlemmer Laurens Jansz. Coster. Dat Coster de uitvinder was, is in Nederland voor het eerst door Hadrianus Junius of Adriaen de Jonghe (Hoorn 1511 – Middelburg 1575) in 1568 beweerd in zijn *Batavia*, een boekwerk over de middeleeuwse geschiedenis van Nederland dat door Alva en zijn inquisitie met wantrouwen werd bezien en daarom pas in 1588 postuum werd uitgegeven door Janus Dousa. De bekende schrijver Dirk Volkertsz. Coornhert (Amsterdam 1522 – Gouda 1590) had er overigens al in 1561, toen hij met anderen in Haarlem een drukkerij begon, op gewezen dat de boekdrukkunst uit die stad stamde. Pas in 1870 werd de mythe definitief doorgeprikt, hoewel het nog lang duurde voordat algemeen aanvaard werd dat de uitvinding van de boekdrukkunst op Duits conto (Johannes Gutenberg ca. 1397-1468) dient te worden geschreven.[4]

Het idee van een ideale voortijd gevolgd door een periode van verval kwam niet alleen voor bij de christenen, maar ook bij de gezaghebbende klassieke schrijvers. Zo introduceerde Hesiodus al in de achtste eeuw voor Chr. het begrip *gouden geslacht*, als eerste en beste in een hele hiërarchie van geslachten of tijdperken in de wereldgeschiedenis: achtereenvolgens het *gouden*, het *zilveren* en het *bronzen geslacht*, en ten slotte het miserabele *ijzeren geslacht*, waartoe hijzelf en zijn tijdgenoten behoorden. Men droeg de begrippen *gouden* en *zilveren* op allerlei zaken over, waaronder de taal: als het *gouden Latijn* gold de taal van Cicero en Vergilius uit de eerste eeuw voor Chr. Het *zilveren Latijn* – al wat minder, maar toch nog heel mooi – was de taal tot circa 150 na Chr. Ook onze benaming *gouden eeuw* gaat terug op het idee van Hesiodus. Vondel gebruikte die benaming al in het algemeen voor een tijdperk van bloei en voorspoed; pas later werd zij beperkt tot de zeventiende eeuw.

De visie op het nationale verleden

In de renaissance ging men zich voor het eerst bezighouden met het eigen nationale verleden. Om dat verleden te kunnen achterhalen, moest men te rade gaan bij de Romeinen, die immers de eerste drie eeuwen van de jaartelling de baas hadden gespeeld in de

Illustratie 2.1 De Germanen volgens Philippus Cluverius in 1616 (Bron: Van de Waal 1952, 2, afb. 66, 1)

Lage Landen, althans in het gedeelte ten zuiden van de Rijn. De toenmalige bewoners van de Lage Landen hebben nooit een letter op papier gezet, alleen de Romeinen hadden over dit gebied geschreven. Caesar en Tacitus werden dan ook 'onze oude schrijvers' genoemd.[5] Tacitus' *De origine et situ Germanorum* (Oorsprong en gebied van de Germanen) werd voor het eerst in 1470 gedrukt, nadat de tekst niet lang daarvoor was teruggevonden. Dit werk werd het uitgangspunt voor elk onderzoek naar het Germaanse verleden. Caesars *De bello Gallico* (De Gallische oorlog) telde nauwelijks mee, hoewel het werk in de middeleeuwen bekend was gebleven, omdat men vond dat gegevens over Gallië (Noord-Frankrijk) niet voor het eigen verleden gebruikt konden worden en omdat de krijgsverrichtingen in dat werk centraal stonden. In 1616 werd Tacitus' werk voor het eerst in het Nederlands vertaald, en in 1684 werd een complete vertaling van P.C. Hooft postuum gepubliceerd.[6]

De Romeinse schrijvers schetsten een bepaald beeld van de Germanen. Zij beschouwden hen als barbaren en beschreven hen in stereotypen: Germanen waren volgens hen lang, blond, onbetrouwbaar, drankzuchtig en strijdlustig, ze stonken en hun taal leek meer op het geluid van een dier dan op menselijke spraak. Daar stond tegenover dat de Germanen moreel onbedorven waren, dapper, vrijheidslievend en niet belust op geld – iets dat ze niet kenden.[7] In 1616 publiceerde Philippus Cluverius ofwel Philipp Clüver (Danzig 1580 – Leiden 1623) een boek over de Germanen, *De Germania antiqua* (Het oude Germanië), met de belangrijkste prenten op het gebied van Germaanse oudheden die tussen 1500 en 1600 in Europa werden vervaardigd. Het nog altijd gangbare populaire beeld van de Germanen, levend in wouden, gehuld in beestenvellen en gewapend met een knots, gaat op dit werk terug. Het werd het voorbeeld voor de 'Batavieren' in onze schoolboekjes (zie illustratie 2.1).[8] Cluverius, die als grondlegger van de wetenschappe-

lijke historische aardrijkskunde geldt, was geboren in Danzig, en studeerde en werkte vanaf 1600 in Leiden.

In de renaissance benadrukten sommigen de slechte eigenschappen van de Germanen (de Romeinen napratend) en anderen de goede. Degenen die oog hadden voor de goede eigenschappen, wezen op de verwantschap tussen de Germaanse volken, met name tussen de Duitsers en de Nederlanders. Zij volgden Duitse geschiedschrijvers na, en roemden de deugden van de oude Germanen en de jongere uitvindingen die door de 'Duytsers' (Duitsers of Nederlanders) waren gedaan, zoals de boekdrukkunst en het buskruit. Zij beschouwden de Germanen als de opvolgers van de Romeinen.[9]

De Bataafse mythe

Uit de klassieke bronnen wist men dat rond het begin van de jaartelling in het gebied van het huidige Nederland een broedervolk van de Romeinen geleefd had, de Bataven of Batavieren; in 12 voor Chr. werd voor het eerst melding gemaakt van Bataven uit het rivierengebied. In de zestiende eeuw ontstond rond deze Bataven een heuse mythe. Weliswaar waren zij Germanen, maar dan toch wel betere Germanen.

Men meende dat de Bataven hun naam dankten aan een mythische stamvader, Bato of Baeto – wiens naam overigens niet bij de klassieke schrijvers wordt genoemd.[10] In 1626 schreef P.C. Hooft het treurspel *Baeto oft oorsprong der Hollanderen*, dat gewijd was aan de stamvader en ideale vorst van de Bataven. Het gebied waar de Bataven woonden, werd door Plinius *Insula Batavorum* 'eiland van de Bataven' genoemd (wat tot de moderne naam *Betuwe* heeft geleid). In de renaissance maakte men hiervan 'Batavia'. De Bataven sloten een bondgenootschap met de Romeinen en werden in 8 voor Chr. in het Romeinse Rijk opgenomen. Tacitus noemde ze dapper, deugdzaam en vrijheidslievend. Hoewel ze een bevoorrechte positie hadden, kwamen ze in 69 na Chr. onder leiding van Gaius Julius Civilis tegen de Romeinen in opstand. De opstand werd na een jaar bedwongen. Dat nam niet weg dat Civilis in de renaissance een grote symbolische functie kreeg.[11] De onderdanen van de Republiek beschouwden zich als directe opvolgers van de Romeinen – net als Rome was de Republiek uit puin tot luister gekomen. Weliswaar hadden Germaanse barbaren de val van Rome veroorzaakt, maar onze voorouders de Bataven hoorden daar niet bij: zij waren politiek en cultureel hoogstaande bondgenoten van Rome, en ze kwamen onder leiding van Civilis in opstand tegen de landvoogden, zoals de Nederlanders later opstonden tegen de Spanjaarden.[12] In 1610 toonde Hugo de Groot, geschiedschrijver der Staten van Holland, in zijn *Tractaet vande oudtheyt vande Batavische nu Hollandsche Republique* aan dat de Bataven een republiek hadden gekend die vergelijkbaar was met die van de Zeven Verenigde Nederlanden.

En zo ging men in de zestiende eeuw het (vermeende) verleden verheerlijken, zowel het Germaanse als het Bataafse (Hollandse), en men ontwikkelde een nationaal besef, dat goed van pas kwam in de strijd tegen de Spanjaarden. Er ontstond een ware cultus rondom de Bataven, en de helden van de Nederlandse Opstand werden steeds vaker vergeleken met de Bataafse helden. De naam Batavia werd synoniem met Holland, en de Hollanders werden beschouwd als de voortzetters van de Bataven. Desiderius Erasmus suggereerde in een van zijn *Adagia* uit 1500 als eerste dat Holland het gebied was waar

Batavia had gelegen. Vervolgens brak er omstreeks 1515 een pennenstrijd uit, die tot ver in de zeventiende eeuw duurde en die draaide om de vraag of de Romeinen met *Insula Batavorum* (een deel van) Holland dan wel Gelderland of Utrecht hadden bedoeld – de vraag was met name voor het gewest Holland van belang, omdat dit wilde aantonen dat het van oudsher recht had op de hegemonie binnen de Unie. De gezaghebbende Cornelius Aurelius (Gouda ca. 1460 – na 1523), de auteur van de eerste gedrukte geschiedenis van Holland, de *Cronycke van Holland, Zeelandt ende Vrieslant, beghinnende van Adams tiden [...] tot den jare 1517* (vanwege de eenvoudige, chronologische hoofdstukindeling de *Divisiekroniek* genoemd), koos als eerste voor (Zuid-)Holland.[13]

Men knoopte allerlei theorieën vast aan de naamsverandering van *Batavia* in *Holland* – in die periode gold etymologie als een hulpwetenschap die dingen of gebeurtenissen kon verklaren. De naam Holland werd op verschillende manieren verklaard: als *holt-land* 'houtland' (deze verklaring wordt tegenwoordig de meest aannemelijke geacht), als *hol-land*, omdat het een 'bol of hol land' is, als verwant met de Scandinavische namen *Halland* en *O(e)land* (de naam zou hier dan in 837 door de Noormannen zijn gebracht), als *hoy-land* 'hooiland', en als afleiding van *hollen*, omdat de Hollanders in opstand kwamen toen er in de negende eeuw een graaf boven hen werd gesteld: *hollen* betekende zowel 'woest rennen' als 'in oproer zijn'. Een belangrijk argument voor de gelijkstelling van Batavia en Holland was de (onjuiste) afleiding van *Batavia* van het Griekse *bathus* 'diep', waarmee *Batavia* dus hetzelfde was als *hol-land*. Aurelius gebruikte hetzelfde argument maar een andere afleiding: *Batavia* zou komen van Latijn *bassa terra* 'laag land', ofwel 'hol-land'. En hiermee achtte men bewezen dat Holland etymologisch en geografisch hetzelfde was als het vroegere Batavia.[14]

Steeds vaker werden in plaats van *Holland* en *Hollands* de namen *Batavia* en *Bataafs* gebruikt. Zo publiceerde de officiële geschiedschrijver in dienst van de Staten van Holland, Hadrianus Junius, in 1588 een boek getiteld *Batavia*, waarin hij de oudheid van het gewest aantoonde met schriftelijke bronnen. Janus Dousa of Johan van der Does (Noordwijk 1545 – Den Haag 1604), opvolger van Hadrianus Junius als geschiedschrijver, en bibliothecaris van de Leidse universiteit, propageerde al eerder, in 1575 – het jaar waarin die universiteit werd opgericht – de benaming *Lugdunum Batavorum* voor Leiden.

De Bataven behielden hun symboolfunctie tot eind achttiende eeuw: in 1781 werd het pamflet 'Aan het Volk van Nederland' door Joan Derk van der Capellen gepubliceerd, waarin de patriotten hun programma uiteenzetten en zich richtten tegen de Oranjepartij; zij wendden zich tot 'Neerlands geheele volk, de Afstammelingen van de Vrije Batavieren'. In 1795 werd de Bataafse Republiek opgericht, met een veelzeggende naam.

Ideeën over het taalkundig verleden

De algemene loop van de geschiedenis zag men terug in de ontwikkeling van de taal. Ook hier was sprake van een ideale voortijd, gevolgd door een periode van verval. Men baseerde zich in de middeleeuwen geheel op de weinige bijbelse uitspraken die gewijd waren aan de taal. In de renaissance ontstonden geleidelijk nieuwe inzichten, hoewel men niet rigoureus met de bijbelse opvattingen brak.

De bijbelse opvattingen over het ontstaan van de talen

In de bijbel las men dat God de aarde had geschapen, met de mens en alle planten en dieren, dat de taal een geschenk van God was, en dat Adam alle zaken had benoemd, ofwel, in de woorden van Genesis 2: 19-20 (uiteraard in de Statenvertaling, maar ik geef de twintigste-eeuwse versie hiervan): 'Want als de Heere God uit de aarde al het gedierte des velds, en al het gevogelte des hemels gemaakt had, zo bracht Hij die tot Adam, om te zien, hoe hij ze noemen zou; en zo als Adam alle levende ziel noemen zoude, dat zou haar naam zijn. Zo had Adam genoemd de namen van al het vee, en van het gevogelte des hemels, en van al het gedierte des velds.'

Men geloofde dat het Hebreeuws de oudste en oorspronkelijk enige taal was, de oertaal of, in de terminologie van Leibniz in 1703, de *lingua Adamica*, de taal van Adam.[15] God en de engelen in de hemel spraken Hebreeuws, en Hebreeuws was de taal van de scheppingswoorden en de taal die door God bij Adam ingegoten was. De vormen van die woorden waren niet toevallig, maar ze toonden de aard van de dingen; daarom was de oertaal volmaakt. Tegenwoordig weten we dat woordvormen arbitrair zijn, en dat het toevallig is dat een 'huis' in het Frans *maison* en in het Russisch *dom* heet.

In de renaissance ging men zich afvragen hoe die naamgeving door Adam was gegaan: was er sprake van goddelijke inspiratie of bezat Adam zelf wijsheid en rede?[16] De literator Dirk Volkertsz. Coornhert wijdde hieraan een dialoog. Een van de gespreksgenoten vraagt zich af of Adam voor de Val met verstand begiftigd was – zo ja, dan zou hij toch niet 'op een onwijze manier' in de zonde zijn vervallen? Zijn rooms-katholieke gespreksgenoot meent dat Adam 'niet zot was': hij gaf immers ieder dier zijn naam. Maar zijn tegenstander heeft – en dat mag voor die tijd opmerkelijk worden genoemd – kritiek op de werkwijze van Adam:[17]

> Het zou een duidelijker bewijs van Adams verstand bij het naamgeven der dieren geweest zijn, als hij elk dier een naam gegeven had die de aard van dat dier uitdrukte. Ik bedoel, als hij de hond een *blafferd* genoemd had, het paard een *hinnikerd*, de leeuw een *briesert*, de ezel een *langoor*, en zo voor ieder dier, want dan had men kunnen zien dat hij aard, eigenschap en natuur van elk dier begrepen had.

Anderen meenden dat de namen die Adam gaf weliswaar niet willekeurig waren geweest, maar dat deze woorden inmiddels niet meer begrepen werden[18] – en velen stelden zich ten doel de oorspronkelijke betekenis van de woorden te achterhalen.

Volgens de overlevering hadden in de oudste tijden alle mensen Hebreeuws gesproken, maar dit eindigde toen ze een toren naar de hemel wilden bouwen, de Toren van Babel. God strafte hen voor hun hoogmoed met de Babylonische spraakverwarring. Zo stond het in Genesis 11: 1-9, dat besluit met: 'aldaar [in Babel] verwarde de Heere de spraak der ganse aarde, en van daar verstrooide hen [de nakomelingen van Noach] de Heere over de ganse aarde.' De verscheidenheid in talen was dus een straf van God.

Het uiteenvallen van de talen kon goedgemaakt worden, zo bleek tijdens het pinksterwonder. Na de kruisiging en verrijzenis verscheen Jezus voor zijn discipelen en riep hen op het evangelie in de hele wereld te preken; degenen die geloofd zullen hebben,

zullen, aldus Markus 16: 17, 'met nieuwe tongen spreken'. In de Handelingen der Apostelen 2 wordt dit nader uitgewerkt. Hier wordt verteld dat de discipelen op de dag van het pinksterfeest bijeenzaten, en dat ze allen vervuld werden van de Heilige Geest en, aldus Handelingen 2: 4-6, 'begonnen te spreken met andere talen, zoals de Geest hun gaf te spreken'. De menigte, bestaande uit Romeinen, Joden, Kretenzen, Arabieren, etc., kwam bijeen en 'een iegelijk hoorde hen in zijn eigen taal spreken' over 'de grote werken Gods'. Dit wordt het pinksterwonder genoemd.

Deze passage werd als volgt uitgelegd: de hoogmoed van de mensen had ertoe geleid dat de oertaal was uiteengevallen, nederigheid zou leiden tot een nieuwe eenheid van talen en volken binnen de Kerk met Christus aan het hoofd – de eenheid van talen zou volgens sommigen bereikt worden doordat het Hebreeuws opnieuw de universele taal werd.[19] Volgens anderen zouden in de toekomst de mensen elkaar begrijpen onafhankelijk van de taal die ze spraken. Men meende dat oorlogen en maatschappelijke en religieuze onlusten te wijten waren aan de verscheidenheid in talen, en dat hieraan een einde zou komen wanneer iedereen elkaar begreep of dezelfde taal sprak.[20]

Sommigen gingen zelfs zo ver dat ze een universele taal of een universeel schrift schiepen. De gedachtebepaling werd gestuurd door een verhandeling over het Chinese schrift die een Zuid-Nederlandse jezuïet, Herman Hugo (Brussel 1588 – Rijnberk 1629) in 1617 in het Latijn publiceerde. Hierin zette hij uiteen dat een bepaald symbool verschillende woorden in verschillende talen vertegenwoordigde, en dat de Chinezen en de Japanners elkaars teksten konden lezen, omdat zij gebruikmaakten van hetzelfde schrift, hoewel hun talen evenveel van elkaar verschilden als Vlaams (Nederlands) en Hebreeuws. Francis Lodwick (Londen 1619–1694), tweetalige zoon van een Zuid-Nederlander, publiceerde in 1652 *Ground-work for the framing of a new perfect language*, de eerste gedrukte universele taal, uitgaande van een basiswoordenschat van zogenoemde 'radicalen', waarvan afleidingen gemaakt konden worden. Alle woorden van de universele taal waren opgebouwd uit een eindig aantal betekenisatomen, waardoor de taal leek op wiskunde of op het decimale classificatiesysteem dat in bibliotheken wordt gehanteerd. In de universele taal keek men uitsluitend naar de naamgeving, terwijl in latere kunsttalen zoals het Esperanto ook de (regelmatige) vervoegingen en verbuigingen en de syntaxis een belangrijke rol spelen.[21] Tevens creëerde Lodwick als eerste een, niet-gepubliceerde, (fonetische) vorm van steno voor het Nederlands, een 'Kortschrift', en het eerste fonetische alfabet, waarin hij de bestaande klanken inventariseerde en een nieuw teken voor iedere klank voorstelde.[22] Het is niet toevallig dat ontwerpen voor steno uit deze periode dateren: de eerste gedrukte publicatie in de Lage Landen hierover was van Jan Reyner in 1673.

Een universele taal of een universeel schrift zou, zo meende men, in de internationale communicatie dienst kunnen doen bij handel, missie e.d. (het Latijn was aan velen niet meer bekend), en een bijbelvertaling in een universele taal zou de vele vertalingen in de landstalen overbodig maken. Bovendien was er in het groeiende wetenschappelijke en filosofische onderzoek behoefte aan een terminologisch apparaat dat internationaal bruikbaar was en door iedereen eenduidig werd geïnterpreteerd.[23]

Luther interpreteerde het pinksterwonder als een aansporing om het woord van God overal te verbreiden en onderbouwde daarmee zijn bijbelvertaling in de landstaal.[24] Zo-

als bekend werd zijn voorbeeld in de protestantse landen uitgebreid gevolgd en verschenen er zeer veel bijbelvertalingen in zeer veel landstalen (zie voor de Nederlandse vertalingen hoofdstuk 3).

Volgens sommigen was het schrift – en dan met name het Hebreeuwse schrift – een uitvinding van Adam. Origineel was de opvatting van Franciscus Mercurius van Helmont (Vilvoorde 1614 – Berlijn 1699), zoon van de natuurwetenschapper Jan Baptist van Helmont die in hoofdstuk 6 ter sprake komt. Franciscus van Helmont beweerde in zijn *Alphabeti vere naturalis hebraici delineatio* uit 1667 dat de Hebreeuwse schrifttekens een schematische weergave zijn van de bewegingen die de spraakorganen of de tong maken bij het produceren van klanken. Dit schrift zou volgens hem doven helpen om te leren spreken, als ze het systeem doorzagen! De taal die ze zo leerden spreken was overigens het Hebreeuws, dat verder niemand sprak. Het werk werd in 1697 in het Nederlands vertaald als *Afbeelding van het ware natuurlijke Hebreeuwsche A.B.C.*, en gepubliceerd samen met de methode voor spreekonderwijs voor doven van J.C. Amman (zie hoofdstuk 4).[25]

In de renaissance was niet iedereen meer overtuigd van het bijbelse idee dat het Hebreeuws de oertaal was en dat alle talen in de wereld onderling verwant waren en terug te voeren waren op het Hebreeuws. Er waren ook geleerden die meenden dat de oertaal niet het Hebreeuws was, maar een onbekende taal die geheel was verdwenen tijdens de Babylonische spraakverwarring. En weer anderen, zoals Scaliger (zie hieronder), redeneerden dat er na de Hebreeuwse oertaalperiode andere stamtalen waren ontstaan waaruit dan weer de moderne talen te verklaren waren.[26] Men ging zich afvragen in welke talen er sporen van de oertaal waren blijven voortleven – de vraag was van belang voor de reconstructie van die oertaal. Sommigen meenden dat de oertaal alleen bewaard gebleven was in het Hebreeuws, volgens anderen hadden ook andere talen, misschien zelfs alle talen, sporen ervan bewaard. De Nederlandse geleerde Jan van Vliet (Middelburg 1622 – Breda 1666) meende in 1664 dat de Babylonische spraakverwarring er voornamelijk uit bestond dat de klinkers *a, e, i, o* en *u* waren veranderd, zodat de oertaal was blijven voortleven, maar dat de mensen elkaar niet meer konden verstaan door een verandering in de uitspraak.[27]

De verspreiding van volken en talen

In de renaissance hield men zich bezig met de vraag hoe de volken en talen zich over de wereld hadden verspreid.[28] Men ging ervan uit dat de verspreiding van de talen samenhing met de verspreiding van de nakomelingen van Noach over de aarde na de zondvloed. Als uitgangspunt werden de teksten van Genesis 6: 10 genomen ('En Noach gewon drie zonen: Sem, Cham en Jafeth') en vooral de complete Genesis 10, waarin een overzicht gegeven wordt van de zonen en kleinzonen die de drie zonen van Noach kregen.

De drie zonen Sem, Cham en Jafeth werden elk beschouwd als de stamvader van een of meer volken (Genesis 10: 32: [...] 'en van dezen zijn de volken op de aarde verdeeld na den vloed'): van Sem stamden de Semieten in Afrika, Cham was stamvader van de Hamieten, en de zeven zonen van Jafeth waren de stamvaders van vele volken in en om Klein-Azië en Europa. Lambert ten Kate gaf in zijn *Aenleiding* (Inleiding) *tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723, deel 1, p. 22, een overzicht van de afstammelingen van de zonen van Jafeth:

- van Gomer zijn afkomstig de Frygiërs, de Kimbren (of Noormannen) en de Teutonen (of Duitsers), namelijk de Goten, Vandalen, Alemannen, Saksen en Belgen;
- van Magog zijn afkomstig de Scythen, sindsdien verdeeld in een Aziatische en een Europese tak, van welke laatste volgens sommige geleerden de Teutonen afstammen;
- van Madai komen de Meden;
- van Thiras komen de Thraciërs;
- van Javan zijn de Grieken (Ioniërs) en Italianen voortgekomen, en de bewoners van de eilanden van de Middellandse Zee;
- van Tubal komen de Kelten, zoals de Spanjaarden, Galliërs en Bretonnen;
- van Meschech komen de Moschi, waar nu de Moskovieten of Russen zitten.

Het is duidelijk hoe belangrijk de rol van etymologie en naamsgelijkheid was bij de bepaling van afkomst (Madai = Meden, etc.). Bovendien werden de namen van volken gelijkgesteld aan de namen van talen, en ook dat stond al in Genesis, vergelijk 10: 5 'Van dezen zijn verdeeld de eilanden der volken in hun landschappen, elk naar zijn spraak [...].' Ten Kate formuleerde nog in 1723 expliciet: 'gelijkheid van talen (die niet meer dan in dialect verschillen) geeft gelijkheid van afkomst te kennen.'[29] Tegenwoordig stellen wetenschappers volken en talen niet meer aan elkaar gelijk, hoewel leken dat veelal nog steeds doen. Een modern voorbeeld is dat iemand uit Turkije met een Turks paspoort, een Turk dus, niet per definitie Turks als moedertaal heeft – dat kan net zo goed Koerdisch zijn. Ofwel: een Turk spreekt niet per definitie Turks. Deze opvatting werd in de renaissance nog niet gehuldigd.

Bij de taalverspreiding betrok men, zo blijkt uit het overzicht van Ten Kate, ook oude, verdwenen volken die genoemd werden in de bijbel en/of in klassieke bronnen, zoals de Scythen, Kimmeriërs en Kimbren. De Scythen en Kimmeriërs woonden in Zuid-Rusland, in de buurt van de Zwarte Zee, op het kruispunt tussen Oost en West. Sinds de ontdekking van het Krim-Gotisch (zie hieronder) bestond er in het Westen grote belangstelling voor het Zwarte-Zeegebied als bakermat van de Europese beschaving.[30] Interessant genoeg wordt momenteel de bakermat van het Indo-Europees – de stamtaal van de meeste Europese talen, zie hieronder – in Zuid-Rusland gelegd, in de buurt van de Zwarte Zee. Van het Scythisch zijn slechts eigennamen bekend; de taal is, zo weten we nu, verwant met het Iraans. De Kimmeriërs zijn een verder onbekende volksstam, genoemd door Griekse schrijvers als Homerus en Herodotus. Vaak – zo ook bij Ten Kate – werden zij gelijkgesteld met de Kimbren, een Germaanse volksstam die omstreeks 100 voor Chr. van Jutland naar het zuiden trok, tot in Spanje.

Ten Kate meende dat de volksverspreiding vanuit Azië over Europa in drie takken of golven was verlopen, die elkaar ten dele overlapten: een noordelijke Kimbrische (ook wel Oudnoordse of Runische genaamd), globaal over wat we nu de Scandinavische landen noemen, een zuidelijke Keltische over Griekenland, Italië en Zuid-Europa, en een Teutonische of Teutsche over Midden-Europa naar de Germaanssprekende gebieden. Ten Kate was de eerste die een taalkaart tekende ter ondersteuning van zijn betoog; zijn uitgangspunt was dat de beschrijving van de verspreiding van volken en talen over Europa enerzijds moest berusten op de talen die op dat moment in Europa gesproken werden en anderzijds op de historische kennis die men over de verspreiding van volken be-

Illustratie 2.2 De 'volk- en tael-verspreiding over Europa' volgens Lambert ten Kate in 1723 (Bron: Ten Kate 1723, deel 1, tussen p. 63 en 64)

zat (zie illustratie 2.2.). Het idee van een taalkaart had hij wellicht bij de Duitsers opgedaan, want tot die tijd waren er in Duitsland twee taalkaarten vervaardigd, in 1500 en 1576 – de laatste was opgenomen in bekende atlassen als die van Mercator en Blaeu.[31]

Ten Kate constateert dat er tussen de verschillende talen in de loop van de tijd verschillen zijn opgetreden. Als oorzaken hiervan ziet hij dat sommige talen leenwoorden hebben opgenomen waardoor taalmenging ontstond, dat in sommige talen bepaalde woorden bewaard zijn gebleven die in andere zijn verdwenen, dat de betekenissen van woorden zich op verschillende manieren hebben uitgebreid, en dat iedere taal op zijn eigen manier samenstellingen of afleidingen heeft gemaakt voor nieuwe zaken. Hiermee kunnen wij ons nog steeds verenigen, wat niet geldt voor zijn opvatting dat de verschillen in uitspraak tussen de talen afhangen van het klimaat en de landstreek waar een volk zich heeft gevestigd: een hard klimaat leidt tot een 'harde' uitspraak, een zacht klimaat tot een vloeiende uitspraak. Door deze verschillen werden de talen, die van oorsprong dezelfde bron hadden, volgens Ten Kate onderling onbegrijpelijk.

De verschillende takken zijn volgens Ten Kate op zijn minst 3000 jaar geleden uit elkaar gegaan, dus ongeveer 1500 voor Chr.[32] – binnen de moderne Indogermanistiek gaan we ervan uit dat het Indo-Europees zich vanaf ongeveer 2500 voor Chr. vanuit het stamland over een groter gebied verspreidde, waarmee de eenheid geleidelijk verdween. De Germaanse tak is waarschijnlijk rond 1000 voor Chr. ontstaan. Uit de Kimbrische tak kwamen volgens Ten Kate het Deens, Zweeds, Noors, IJslands (dus de Noord-Germaanse talen) voort, uit de Oudteutonische of Oudduitse tak kwamen het Gotisch, Engels, Fries, Hoogduits en Ne-

derlands, en uit de Keltische tak de moderne Keltische talen (Welsh, Iers, Bretons, Cornisch, Schots), en verder – en hier gaat hij volgens moderne opvattingen de mist in – het Grieks, Latijn (waaruit de moderne Romaanse talen Italiaans, Spaans, Portugees, Frans e.d.) en Baskisch. De Germaanse talen zijn volgens Ten Kate omstreeks het begin van de jaartelling uit elkaar gegroeid – dat komt overeen met de moderne opvattingen.

De visie op het verleden van het Nederlands

Het verhaal wordt eentonig, want ook in de ontwikkeling van de Nederlandse taal zag men de algemene loop van de geschiedenis terug: ook hier werd een ideale voortijd gevolgd door een periode van verval, waarna de renaissance een geleidelijke verbetering bracht. In de ideale voortijd was het Nederlands zuiver. Het verval bestond uit het overnemen van Franse en Latijnse leenwoorden en het maken van fouten in woordgeslacht, verbuigingen en vervoegingen (voor details zie hoofdstuk 8).

Over wanneer het verval was opgetreden, liepen de meningen uiteen. Dirk Volkertsz. Coornhert meende in zijn *Officia Ciceronis, Leerende wat yeghelijck in allen staten behoort te doen* (De plichten van Cicero, die onderrichten wat ieder in alle omstandigheden behoort te doen) uit 1561 dat 'onze Nederlandse taal binnen de laatste veertig jaar [...] verbasterd en geradbraakt is'.[33] Veertig jaar geleden – dat was omstreeks 1520, midden in de Bourgondische tijd, toen de Nederlanden geregeerd werden door landvoogden in dienst van Karel V en Philips II, en Frans de taal van het hof was.[34]

De wiskundige Simon Stevin ging in zijn verzamelwerk uit 1605-1608 uit van het bestaan van een Wijzentijd, een ideale voortijd waarin de mensheid een volmaakte kennis bezat en het Nederlands nog onbedorven was (zie hoofdstuk 6). Volgens Stevin was men sinds ongeveer 150 jaar op de goede weg om de wetenschappen weer op peil te brengen, dus vanaf ongeveer 1450. De periode daarvoor was de 'barbaarse tijd', de 'lekentijd, omdat de mensen zeven- of achthonderd jaar lang als leken waren, zonder oefening in schrijven of vrije kunsten'.[35]

In 1677 gaf Andries Pels een korte literatuurgeschiedenis uit (zie hoofdstuk 9). Hij laat de literatuur beginnen met de vijftiende-eeuwse rederijkers, maar die hebben volgens hem de taal bedorven door hun gekunstelde taalgebruik met veel Franse leenwoorden. Die verbastering eindigde met de grote renaissance-schrijvers, die de moedertaal weer opbouwden.

In het eerste kwart van de achttiende eeuw wordt het vraagstuk van de ontwikkeling van het Nederlands een speerpunt. De grammatici Adriaen Verwer, Lambert ten Kate en Balthazar Huydecoper namen de taal van de 'Ouden', het Middelnederlands, als voorbeeld voor de taalregels (zie hoofdstuk 8). Huydecoper wilde de Middelnederlandse overblijfselen opsporen en bestuderen, immers: 'de Ouden, ja de Ouden alleen, zijn 't, die ons konnen leeren wat Duitsch zy, en hoe wy behooren te spreeken en te schryven' en 'hoe nader aan den oorsprong, hoe verder van het bederf'.[36]

Verwer onderscheidde vier periodes. De oudste, 'duistere' of 'onheldere' periode liep tot het jaar 1200 – over die periode weten wij niets omdat geschriften ontbreken. De tweede periode liep van 1200 tot 1477, de tijd van Maria van Bourgondië, waarin het verval van de taal inzette. De periode van verval eindigde in 1624 met de 'Letterkunstige vergade-

ring' (taalkundige bijeenkomst), waarin de grote schrijvers uit die tijd besluiten namen over het taalgebruik (zie hoofdstuk 9), of in 1637, met de verschijning van de Statenvertaling. Vanaf dat moment tot Verwers eigen tijd werd de taal steeds verder teruggebracht in de oude luister.[37]

Balthazar Huydecoper laat in zijn kritiek uit 1730 op Vondels Ovidius-vertaling de teruggang een eeuw later beginnen dan Verwer, namelijk omstreeks 1567, toen Alva kwam. Het laatste gedrukte werk waarin volgens Huydecoper nog zuiver Nederlands was gebruikt, was de uitgave van de rederijkersteksten die tijdens het landjuweel van Antwerpen uit 1561 waren opgevoerd. Daarna was het verval ingetreden, en dat was te wijten aan de Spaanse overheersing. Ten Kate ten slotte ging in zijn *Aenleiding* uit 1723, zo bleek hierboven, veel verder terug in de tijd om de oorspronkelijke taal te vinden: volgens hem moest men op zijn minst 3000 jaar teruggaan.

De taalkundigen die zich met de taalontwikkeling bezighielden, waren dus allen van mening dat taalverandering identiek is aan taalverval of taalverbastering, en dat taalverbetering het herstel van de vroegere toestand inhoudt. Tot in de negentiende eeuw bleef het idee bestaan dat de taal van het heden bedorven is, maar dat er een onbedorven voorstadium is geweest; pas M. Siegenbeek zag in 1804, in navolging van de Duitse taalkundige J.C. Adelung, taalverandering als een natuurlijke ontwikkeling.[38]

Dat herstel van taalverval mogelijk was, bewees het Latijn, het grote voorbeeld voor de landstalen. Velen wezen erop dat de bewonderde Cicero het Latijn aanvankelijk beschouwde als een onbeschaafde taal waarin het ontbrak aan een technische woordenschat. Cicero zette zich aan de opbouw van het Latijn en maakte dit geschikt voor alle omstandigheden. Het Latijn was dus niet altijd beschaafd geweest, maar het was in de loop van de tijd dankzij menselijk ingrijpen veranderd en verbeterd.[39] Als dat kon voor het Latijn, dan kon dat ook voor de landstalen. Het gevolg was dat velen zich ertoe zetten de landstaal op te bouwen en geschikt te maken voor literatuur en wetenschap. Die opbouw betrof uitspraak, spelling, woordenschat en grammatica; zie alle volgende hoofdstukken voor de concrete uitwerkingen. In die hoofdstukken zal blijken dat het idee dat de taal zich dient te richten naar een ideale voortijd, in casu het Middelnederlands, gevolgen heeft gehad die nog terug zijn te vinden in het moderne taalgebruik.

Taalvergelijking in de renaissance

Met name dankzij de oprichting van de Leidse universiteit in 1575 namen de wetenschappelijke bestudering van andere talen en de taalvergelijking in de Lage Landen een hoge vlucht. De universiteit had een aparte faculteit voor talen en wijsbegeerte – daarbij ging het in principe om de klassieke talen en de taal van de bijbel; aan moderne talen werd geen aandacht besteed, ook niet aan het Nederlands. Pas in 1796 werd Nederlands een universitair bijvak, en in 1863 werden de moderne talen Nederlands, Frans, Duits en Engels tot hoofdvak verheven (zie hoofdstuk 6).

Van groot belang was het feit dat Plantijn in 1576 de officiële drukker van de Leidse universiteit werd. Van 1583 tot 1585 was Plantijn (Saint-Avertin bij Tours ca. 1520 – Antwerpen 1589) ook in Leiden werkzaam – gevlucht (niet voor de eerste keer) omdat

hij in Antwerpen verdacht werd van protestantse sympathieën. In die periode drukte hij onder andere de *Twe-spraack*, de oudste gedrukte Nederlandstalige grammatica. Plantijn speelde een zeer belangrijke rol in het ook toen al kleine taalwereldje: hij kende iedereen die ertoe deed en hij gaf diverse belangrijke woordenboeken uit (zie hoofdstuk 7). Een van zijn geldschieters was Johannes Goropius Becanus, de arts met de originele ideeën over de herkomst van het Nederlands (zie hieronder). De twee ontmoetten elkaar toen Plantijn door enkele dronkaards was overvallen en voor medische hulp bij Becanus aanklopte.[40] Plantijn keerde in 1585 terug naar Antwerpen, waarna de Leidse drukkerij gerund werd door zijn schoonzoon, de arabist Frans van Ravelingen (vooral bekend onder zijn Latijnse naam Franciscus Raphelengius). Dankzij hem was de drukkerij van Plantijn tot 1650 een van de zeer weinige in West-Europa die beschikten over een Arabisch font – in de oudste zestiende-eeuwse teksten drukte men het Arabisch wel met het Hebreeuwse schrift! De Leidse universiteitsdrukkerij bezat binnen West-Europa waarschijnlijk de meeste oosterse lettertypen. Dit vormde een van de redenen waarom de Franse geleerde Scaliger een hoogleraarspost aanvaardde in Leiden.[41]

Door de bestudering en vergelijking van moderne en oude talen probeerde men de verwantschappen tussen talen en taalfamilies te achterhalen.[42] Hieronder zal ik beschrijven hoe de kennis van talen en het inzicht in de onderlinge verwantschappen in de loop van de renaissance groeiden. Ik beperk me daarbij grotendeels tot de ontdekkingen die door geleerden uit de Lage Landen zijn gedaan, wat overigens zonder enig probleem kan, omdat zij een belangrijke rol, vaak zelfs de hoofdrol, in het onderzoek speelden. Ik zal beginnen met te beschrijven welke etymologische principes men hanteerde om verwantschappen aan te tonen. Als contrast en ter verduidelijking zal ik vervolgens een korte beschrijving geven van de huidige etymologische opvattingen. Vervolgens zal blijken hoe de taalvergelijkingen de opvattingen over het Hebreeuws als oertaal aan het wankelen brachten. Er werden andere oertalen gepostuleerd, waaronder het Nederlands. Dit appelleerde aan de nationale trots, en het versterkte de positie van het Nederlands enorm.

De etymologische principes in de renaissance

In de renaissance gebruikte men, zo bleek hierboven, de etymologie niet alleen ter verklaring van woorden en betekenissen, maar ook ter verklaring van al dan niet historische gebeurtenissen, zoals de verspreiding van de volken. Welke principes lagen aan de etymologieën in de renaissance ten grondslag?

De renaissancistische opvattingen over etymologie waren gebaseerd op het werk van de klassieken, en met name op het boek *De lingua latina* (De Latijnse taal) van Marcus Terentius Varro (116–27 voor Chr.), het enige Romeinse werk over dit onderwerp dat bewaard is gebleven, en dan nog slechts gedeeltelijk. Varro's werk leunde op zijn beurt op Plato's dialoog *Kratylos*, de oudste uitvoerige uiteenzetting over etymologie. Plato en Varro verstonden onder etymologie het reconstrueren van de oorspronkelijke vorm en betekenis van woorden.[43] Die oorspronkelijke vorm kon veranderd zijn doordat letters of lettergrepen waren toegevoegd, verdwenen, verplaatst of veranderd. Ieder woord be-

zat volgens hen een 'ware' betekenis, vandaar de naam *etymologie*, die de Grieken hadden gevormd voor de wetenschap (*logía*) die het *etumon* 'het ware, werkelijke' zocht. Ook de renaissance-taalkundigen gingen ervan uit dat woorden een 'ware' betekenis bezaten, omdat dit naadloos paste bij de bijbelse opvatting dat Adam de zaken had benoemd, ieder naar zijn eigen aard.

Varro maakte onderscheid tussen woordafleidingen en woordvervoegingen of -verbuigingen. Dit werd in de renaissance overgenomen, zoals blijkt uit de benamingen: men gebruikte *afleiding* of *oorsprong* voor 'woordafleidkunde, etymologie' en *etymologie* voor 'de leer van de woordsoorten en de woordveranderingen' – een onderdeel van de taalkunde dat in de grammatica's werd behandeld, zie hoofdstuk 8. Hoewel *etymologie* incidenteel al eerder voorkwam in de betekenis 'woordafleidkunde', was het Huydecoper die dit gebruik invoerde; echt gebruikelijk werd dit pas in de negentiende eeuw, in samenhang met de nieuwe etymologische opvattingen van die tijd.[44]

Varro leidde de Latijnse woorden van andere Latijnse woorden af, enerzijds de doorzichtig samengestelde, zoals *viocurus* 'wegopziener' van *via* 'weg' en *curare* 'verzorgen', en anderzijds ondoorzichtige woorden, zoals *meminisse* 'zich herinneren', van *memoria* 'geheugen', teruggaand op *mens* 'geest' – deze Latijnse woorden zijn inderdaad aan elkaar verwant. Varro haalde bij zijn etymologieën oudere, verdwenen Latijnse vormen aan; zo verklaarde hij geheel correct *aeternum* 'eeuwig' via *aeuiternum* van *aevum* 'eeuw', en *meridies* 'middag' via *medidies* van *medius* 'midden' en *dies* 'dag'. Bovendien zocht hij naar regelmatige klankveranderingen, en als gevolg hiervan zijn zijn etymologieën 'relatief zelden absurd'.[45]

Terwijl de klassieken de oorsprong van woorden zochten binnen de eigen taal (dus de relaties en afleidingen van woorden binnen het Latijn of Grieks), ging men in de renaissance etymologie ook gebruiken om verbanden te vinden tussen woorden in verschillende talen: men verbond de oorsprong van woorden met de oorsprong van de talen.[46] Men legde daarbij verbanden op grond van toevallige klankovereenkomsten of toevallige betekenisrelaties, en men probeerde door het verplaatsen van de letters van een woord verbanden met andere woorden te leggen, waaruit de oorspronkelijke of ware betekenis van het woord zou blijken. De keuze welke woorden met welke andere in verband stonden, was subjectief en hing af van de achtergrond en opvattingen van de onderzoeker. De meeste geleerden deden hun best om Nederlandse woorden te herleiden tot Hebreeuwse, Latijnse of Griekse. Het Hebreeuws werd immers beschouwd als de oudste taal, waaruit alle andere talen waren ontstaan. Hebreeuws gold dan ook als een heilige taal, en die status kregen het Grieks en het Latijn ook, omdat ze, met het Hebreeuws, de oudste en voornaamste bijbeltalen waren – de Latijnse Vulgaatvertaling van circa 400 werd in 1546 bij het concilie van Trente als enige en authentieke Latijnse vertaling bestempeld –, en omdat in Johannes 19: 20 stond dat het opschrift op het kruis van Jezus in deze drie talen was geschreven ('en het was geschreven in het Hebreeuws, in het Grieks, en in het Latijn'). Maar ook het omgekeerde kwam voor: men leidde Latijnse, Griekse of Hebreeuwse woorden van Nederlandse af – zie hieronder.

Sommige geleerden hechtten, opnieuw in navolging van de klassieken, aan afzonderlijke letters een bepaalde betekenis toe: zo gaf de *o* ronde voorwerpen aan, en voor Go-

ropius Becanus drukte de *a* een beweging uit. Men meende dat het toevoegen of weglaten van letters geen bezwaar was, zolang de essentie van een zaak, en dus de letter die deze essentie uitdrukt, in het woord behouden bleef.[47]

Als voorbeeld van deze werkwijze kunnen enkele etymologieën van Goropius Becanus dienen, wiens ideeën hieronder nog uitgebreid ter sprake zullen komen. Volgens Becanus was *swart* een afleiding van *swar* 'zwaar' – hier voegt hij dus een letter toe. Het tegenovergestelde, het weglaten van een letter, hanteerde hij in zijn verklaring van *wer* (de stam van *weren* 'afhouden, tegenhouden'), dat hij afleidt van *weder* 'terug, tegen'. *Nijt* 'jaloezie' ging volgens Becanus met vervanging van een letter terug op *niet*. Ook van het procédé van het omdraaien van letters maakte hij dankbaar gebruik; zo leidde hij *sa* 'zaaien' af van *as* 'aas, voedsel'.[48] Een concreet voorbeeld is de volgende, vertaalde passage, die duidelijk de kronkelredeneringen van Becanus aantoont:[49]

> Van *saat* 'zaad' komt *sat* 'zat', waarmee meestal het einde van het zaaien wordt aangegeven – wat bepaald is door de omvang van onze behoefte. Van dit woord komen Latijn *satis* 'voldoende' en *satur* 'verzadigd'. Als men dit woord omdraait, krijgt men *tas*, waarmee we een stapel, ofwel een bepaalde maat, verzamelde vruchten of graan aangeven; dit slaat alleen op voedsel, dat dan ook *'t aas* heet. [...] Omgekeerd levert dat weer *saat* op, en teruggedraaid wordt weer de maat van een stapel, *tas*, aangegeven, wat de omkering is van *sat*, waarmee we weer zijn bij het woord dat uitleg behoefde.

Wanneer woorden op enigerlei wijze in klank met elkaar overeenkwamen, probeerde men op alle mogelijke manieren de betekenissen ervan met elkaar in verband te brengen. Zo meende Becanus dat *sterven* was afgeleid van *stede erven*, en de lexicograaf Kiliaan herleidde in 1599 *God* tot *goed*, want in de Schrift staat geschreven 'niemand is goed dan God alleen'. *Wereld* verbindt hij met *weren*, omdat de filosofen verklaren dat het heelal onvernietigbaar is, en *worden* moet wel in verband staan met *woord*: is niet alles geworden door het woord van God?[50] Tegenwoordig meent men daarentegen, in navolging van de negentiende-eeuwse Duitse taalkundige F. Max Müller, hoogleraar in Oxford: 'sound etymology has nothing to do with sound' (deugdelijke etymologie heeft niets te maken met klank).

Nieuw ten opzichte van de klassieken was dat men in de renaissance ideeën had over hoe woorden er in de ideale voortijd hadden uitgezien. Zo meenden onder anderen Becanus, Stevin (zie hoofdstuk 6) en Ten Kate dat de oudste woorden eenlettergrepig waren. Ten Kate veronderstelde dat de verbuigingen en vervoegingen later toegevoegd waren. Voorts ging men ervan uit dat woorden aanvankelijk slechts één betekenis bezaten. Die mening was bijvoorbeeld de wiskundige J.W. Verroten in 1633 toegedaan – en hij wilde zelfs terug naar deze ideale situatie (zie hoofdstuk 6). Ook Ten Kate kon zich niet voorstellen dat woorden aanvankelijk meer dan één betekenis hadden gehad. Dat de meeste woorden inmiddels meer dan één betekenis bezaten, was te danken aan de metafoor of betekenisoverdracht. Over de vraag welke woordsoort het oudst was – het werkwoord of het zelfstandig naamwoord – waren de meningen verdeeld. Begin achttiende eeuw meende Verwer dat de zelfstandige naamwoorden het oudst waren en dat daarvan

alle andere woordsoorten waren afgeleid. Daarentegen ging Ten Kate ervan uit dat aan de meeste woorden een werkwoord ten grondslag ligt. De vraag was belangrijk voor de bepaling van de herkomst van de woorden – nam men als uitgangspunt het zelfstandige naamwoord of het werkwoord?[51]

In de renaissance zag men er geen been in om één woord van meerdere etymologieën te voorzien, of vormvarianten verschillende etymologieën te geven. Daarvan zien we voorbeelden bij Kiliaan, die zich overigens herhaaldelijk beriep op Becanus. Kiliaan meende terecht dat *landsknecht* een afleiding is van *land*, maar de variant *lansknecht* bracht hij in verband met *lans*. *Echt* 'huwelijk' leidde hij correct af van *echt* 'wettig', maar de Vlaamse variant *hechten staet* verbond hij met *hechten*.[52]

De ideeën over de oorsprong van een woord hadden invloed op de spelling. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de besluiten van de Statenvertalers. Zij besloten begin zeventiende eeuw *elende* te spellen in plaats van *ellende*, omdat ze meenden dat het woord afkomstig was van Grieks *eleos* 'medelijden'. Dat is onjuist: het eerste deel van het woord is hetzelfde als in *elders*, het tweede deel is *land*, dus het betekent letterlijk 'ander, vreemd land', vandaar 'verblijf in een ander land, ballingschap' en ten slotte 'gevoelens van een balling'. Kiliaan zag de herkomst correct in, en dat zal een van de oorzaken zijn dat we tegenwoordig de spelling met dubbel *ll* hanteren. Een van de Statenvertalers stelde bovendien voor *gordinnen* te spellen in plaats van *gordynen*, omdat hij meende dat het woord was afgeleid van *ingorden*, maar zijn standpunt werd door de anderen niet gedeeld. Sommige vertalers meenden dat de uitgang *-lick* samenhing met *gelijck*, maar desondanks verkoos men niet de spelling *-lijck*, maar schreef men *goddelick, vrolick*, etc. Tot slot stelden de vertalers zich de vraag of ze *vremd/vremt* moesten spellen, met een korte *e* zoals in het Duits of Zuid-Nederlands, of *vreemt* – men koos voor het laatste, omdat men meende dat het woord was afgeleid van *verheemt*.[53] De spelling *vreemd* met dubbele *ee* is tot op heden bewaard gebleven.

De moderne, wetenschappelijke etymologie

De grondslag voor etymologie als wetenschap is eind achttiende eeuw gelegd. Toen realiseerde men zich namelijk het bestaan van de Indo-Europese taalfamilie. Nadat een Franse priester, le père Cœurdoux, in 1767 had geschreven dat bijvoorbeeld Sanskriet *padam* 'stap' naast Grieks *pous* 'voet' (tweede naamval *podos*), en Latijn *pes* 'voet' (tweede naamval *pedis*) moest worden gesteld, stelde Sir William Jones in 1786 in een jaarrede voor de Asiatic Society dat Sanskriet, Grieks en Latijn en in mindere mate Perzisch, Gotisch en Keltisch zoveel gemeen hadden, dat zij wel een gemeenschappelijke oorsprong moesten hebben. Dit betekende het begin van het onderzoek naar de Indo-Europese taalfamilie en de beschrijving van de overeenkomsten in woordenschat, structuur en klanken van de verschillende Indo-Europese talen. Men ontdekte dat een gedeelte van de woordenschat van de Indo-Europese talen gemeenschappelijk is, de zogenoemde erfwoorden. Voorbeelden van erfwoorden zijn dierennamen zoals *eend, geit, hond, koe, vee*, boomnamen zoals *berk, beuk, den, wilg*, woorden voor lichaamsdelen zoals *arm, neus, oog, oor*, woorden voor natuurverschijnselen zoals *dag, maan, nacht, sneeuw, zon*, en woorden voor zintuiglijke waarnemingen zoals *horen, voelen, zien*.

De erfwoorden kennen in de verschillende verwante talen klankverschillen (vergelijk *oog, oor* met Engels *eye, ear* en Latijn *oculus, auris*), die zijn opgetreden doordat het Indo-Europees, dat aanvankelijk waarschijnlijk in Zuid-Rusland gesproken werd, zich, volgens de huidige opvattingen, vanaf ongeveer 2500 voor Chr. over een groter gebied verspreidde. Deze klankverschillen zijn voor een groot deel regelmatig en kunnen worden beschreven in zogenoemde klankwetten. In 1822 legde Jacob Grimm als eerste de klankwet vast die beschreef hoe de Germaanse taalfamilie zich van de andere Indo-Europese talen onderscheidde, de zogenoemde Germaanse klankverschuiving of de wetten van Grimm. Deze houdt globaal in dat Indo-Europees *b, d, g* in het Oudgermaans overgingen in *p, t, k* – vergelijk Latijn *labium* met *lip, pedis* (tweede naamval) met *voet* en *ager* met *akker*. *Bh, dh, gh* gingen over in *b, d, g*, vergelijk Sanskriet *bi**bh**armi* met *ge**b**oren*. *P, t, k* gingen over in *f, th* (*þ*, als in Engels *thought*) en *ch* (χ), vergelijk Latijn *cor* met Nederlands *hart* (met *h* uit *ch*). Deze medeklinkers gingen volgens de wet van (Karl) Verner, geformuleerd in 1875, in stemhebbende omgeving (behalve wanneer het hoofdaccent op de onmiddellijk voorafgaande lettergreep viel) weer over in *b̥, d̥, g̥*, vergelijk bijvoorbeeld Gotisch *fadar* met Latijn *pater*; de overgang vond niet plaats in bijvoorbeeld Gotisch *broþar* naast Latijn *frater*. Dit is een globaal overzicht. Klankverschuivingen kennen namelijk allerlei uitzonderingen door bijvoorbeeld analogie.[54]

De moderne etymologie is dus gebaseerd op taalvergelijking, waarbij de klankwetten als uitgangspunt dienen. Maar ook in verbuigingen en vervoegingen bestonden overeenkomsten, voor het eerst beschreven door Franz Bopp in zijn vergelijkende grammatica van het Sanskriet, Perzisch, Grieks, Latijn en Germaans uit 1816.

Tot de Indo-Europese talen rekenen we momenteel de volgende taalgroepen in Europa en India: het Albanees, Armeens, Baltisch, Germaans, Grieks, Indisch, Iraans, Keltisch, Romaans, Slavisch en enkele uitgestorven talen. Aanvankelijk werd de taalfamilie Indogermaans genoemd: ze strekte zich uit, zo meende men, van India tot het Germaanse IJsland. Toen later het uitgestorven Tochaars in China werd ontdekt, bleek de naam de lading niet te dekken. De Germaanse taalfamilie wordt veelal in drie groepen verdeeld, waarbinnen de talen nauwer met elkaar verwant zijn: het Oost-Germaans, Noord-Germaans en West-Germaans. Het Oost-Germaans bestond uit het thans uitgestorven Gotisch, het Noord-Germaans bestaat uit het Deens, Faerøers, IJslands, Noors en Zweeds, en het West-Germaans uit het Engels, Fries, Hoogduits, Nederduits en Nederlands.

De ideeën van Cœurdoux en Jones kwamen niet uit de lucht vallen, zo zal hieronder blijken. Veel voorwerk was gedaan door renaissance-taalkundigen.

Manieren van taalvergelijking

In de renaissance ging men voor het eerst grammatica's van landstalen schrijven. Tussen 1492 – toen de eerste grammatica van een moderne taal, namelijk het Spaans, verscheen – en 1700 zagen grammatica's van maar liefst 63 verschillende talen het licht. In de zestiende eeuw waren dit, in volgorde van verschijnen: Spaans, Arabisch, Hebreeuws, Italiaans, Frans (in het Engels geschreven door een Engelsman!), Aramees, Tsjechisch, Portugees, Ge'ez (gesproken in Ethiopië), Tarasca, Inca, Pools, Nahuatl, Duits, Zapotec, Nederlands,

Sloveens, Oudkerkslavisch, Engels, Welsh, Mixtec en Tupí. Opvallend is het grote aantal grammatica's van indianentalen (Tarasca, Inca, Nahuatl, Zapotec, Mixtec en Tupí): er verschenen maar liefst vier grammatica's van indianentalen voordat de oudste Nederlandse grammatica het licht zag. De grammatica's van indianentalen waren meestal in het Spaans geschreven, en ze waren bedoeld als hulpmiddel voor missionarissen. Ook de andere grammatica's vervulden vooral een didactische rol: ze dienden ofwel om een vreemde taal te leren, ofwel om de eigen taal op te bouwen en een standaardtaal te vormen – dat laatste gold voor de Nederlandse grammatica's, zie hoofdstuk 8.[55]

In deze periode verschenen geen vergelijkende grammatica's van de moderne talen, onder andere omdat de grammatica's over het algemeen het Latijnse voorbeeld volgden, waardoor de specifieke bijzonderheden van de verschillende talen ondergesneeuwd raakten, en waarschijnlijk ook omdat men meende dat verbuigingen en vervoegingen onregelmatig en toevallig waren en derhalve niet konden dienen als bewijs voor verwantschap van twee talen.

Wel verschenen er diverse soorten tekstvergelijkingen. Zo leidden de belangstelling voor andere moderne talen en de behoeften vanuit het handelsverkeer ertoe dat men vanaf het begin van de zestiende eeuw praktische leerboekjes van moderne talen samenstelde, bestaande uit woordenlijsten en voorbeeldzinnen (zie hoofdstuk 8). Het betrof aanvankelijk taalgidsjes Frans; later Spaans, Italiaans, Latijn, Duits, Engels, Portugees, en in 1603 verscheen zelfs een taalgidsje Maleis, een bewijs van het uitdijende wereldbeeld. In de taalgidsen stonden zinnetjes in maximaal tien talen naast elkaar (behalve de genoemde talen nog Tsjechisch, Pools en Hongaars), zodat men de verschillende talen gemakkelijk met elkaar kon vergelijken.[56]

Voorts vervaardigde men in de zestiende eeuw wetenschappelijke uitgaven van de oorspronkelijke bijbelteksten in meerdere talen tegelijk, de zogenoemde polyglotbijbels. Een van de beroemdste en oudste is de achtdelige *Antwerpse Polyglot*, tussen 1569 en 1572 in Antwerpen door Plantijn gedrukt. Hierin staat op iedere pagina de bijbeltekst in het Grieks, het Latijn, het Hebreeuws, het Chaldeeuws en het Syrisch. Chaldeeuws ofwel bijbels-Aramees was de omgangstaal van de Palestijnse joden in het begin van de jaartelling en de taal van Jezus in de evangeliën, Syrisch was een Oost-Aramese taal die tussen de tweede eeuw na Chr. en de veertiende eeuw de schrijftaal was van de Mesopotamische christenen, met een eigen schrift. Deze Antwerpse Polyglot werd ook *Biblia Regia* (Koningsbijbel) genoemd, omdat hij was samengesteld onder auspiciën van de Spaanse koning Filips II. Een exemplaar van deze bijbel was het eerste boek van de Leidse universiteit, een geschenk van Willem van Oranje in 1575.

Tot slot legde men tekst- en schriftverzamelingen aan van nieuw ontdekte talen binnen en buiten Europa. Als tekst gebruikte men meestal het algemeen bekende onzevader (Mattheüs 6: 9-13). Dit gebruik van bijbelteksten voor taalkundige kennis vindt tot op heden plaats – het meest spectaculaire voorbeeld is het Rosettaproject van de Amerikaanse Long Now Foundation, dat tot doel heeft de rijkdom aan talen in de wereld vast te leggen voordat ze uitsterven, en daarvoor in het verleden onder andere een schijfje de ruimte in wilde sturen met daarop gegraveerd de vertaling van de eerste drie hoofdstukken van Genesis in duizend talen. Ook de oudste beschrijving van alle Nederlandse dia-

lecten was gebaseerd op een bijbeltekst, en wel de gelijkenis van de verloren zoon (Lukas 15: 11-32), gepubliceerd door J. Winkler in het tweedelige *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* uit 1874.[57]

De ondermijning van de opvatting van het Hebreeuws als oertaal

In de Lage Landen stonden naast de klassieke talen vooral de oosterse talen in de belangstelling. Men ging de bronteksten van de bijbel, het Hebreeuws en Aramees, bestuderen. Erasmus meende dat kennis van het Hebreeuws een beter begrip van Gods woord zou geven, en wanneer ooit de hele mensheid die taal weer machtig was, dan zou de schandelijke toren van Babel voor altijd zijn gevallen en zou er een einde komen aan de spraakverwarring, die het gevolg van de zonde was.[58] Daarom adviseerde hij tot de oprichting van het Collegium Trilingue in Leuven voor de studie van Latijn, Grieks en Hebreeuws in 1517. Toen de Leidse universiteit in 1575 werd opgericht, groeide die uit tot het centrum voor de klassieke en oosterse talen in de Lage Landen. De hervormde Statenvertaling van de bijbel, die in 1637 verscheen, was rechtstreeks vertaald uit het Hebreeuws en (voor het Nieuwe Testament) uit het Grieks.

Ook voor Arabisch werden in Leiden hoogleraren benoemd. Motieven om de leerstoel Arabisch te bekostigen waren voor de Staten-Generaal het belang van het Arabisch voor de wetenschap en voor reizen, diplomatie en handelscontacten, en het feit dat het Arabisch – ook een Semitische taal immers – licht wierp op de bijbeltekst: Arabisch gold als *ancilla theologiae* 'dienstmaagd van de theologie' en als dochtertaal van het Hebreeuws, en men meende dat het Arabisch het meest had bewaard van de gemeenschappelijke oertaal. Daarom kon men via het Arabisch het Hebreeuws bestuderen.[59]

Men ging de oude bekende en de nieuw ontdekte talen met elkaar en met het Hebreeuws vergelijken, om te komen tot een indeling van de verschillende talen, van de nadere en de verdere verwantschap e.d. Geleidelijk kwamen Nederlandse geleerden tot allerlei inzichten die steeds meer de waarheid zoals wij die nu kennen, benaderen. Ik geef een kort chronologisch overzicht van die inzichten, die er uiteindelijk onder andere toe leidden dat de opvatting van het Hebreeuws als oertaal steeds meer onder druk kwam te staan.

In 1568-1571 bezorgde Andreas Masius (Lennik bij Brussel 1514 – Zevenaar 1573) als eerste een Syrische spraakkunst en een Syrische woordenlijst, beide geschreven in het Latijn. Deze werden opgenomen in het wetenschappelijke apparaat van de *Antwerpse Polyglot*, en werden meer dan twee eeuwen gebruikt als de basiswerken van de studie Syrisch. In 1586 werd Frans van Ravelingen benoemd als eerste hoogleraar Hebreeuws te Leiden; tevens doceerde hij Arabisch en stelde hij een postuum verschenen Arabisch-Latijns woordenboek samen, waarmee hij de grondslagen voor de studie van het Arabisch legde.[60] Van Ravelingen of Raphelengius (Lannoy 1539 – Leiden 1597) was, net als de beroemde lexicograaf Kiliaan, begonnen als corrector bij de drukker Plantijn; later trouwde hij met de dochter van Plantijn. Omstreeks 1584 stelde hij een beknopte Perzische woordenlijst op. Vanaf dat moment bestond er in de Lage Landen en internationaal belangstelling voor

deze oosterse taal. De woordenlijst werd in 1597 overgenomen door Bonaventura Vulcanius (Brugge 1538 – Leiden 1614), die vijfentwintig overeenkomsten tussen het Perzisch en het Duits vermeldde, zoals *mus/Maus, dandan/Zahn, nam/Name, ses/sechs* – de overeenkomsten gelden nog steeds als etymologisch correct. Van Ravelingen, en in zijn voetsporen onder anderen Van der Mijle, Justus Lipsius en Reland (zie hieronder), meende dat er een bijzondere, nauwe verwantschap bestaat tussen het Germaans en het Perzisch. Dit idee heeft tot in de negentiende eeuw voortgeleefd.[61]

In 1593 werd de medicus Josephus Justus Scaliger (het Franse Agen 1540 – Leiden 1609) de eerste hoogleraar Arabisch te Leiden – als bijvak, naast klassieke filologie. Scaliger, wel 'de grootste filoloog van zijn tijd' genoemd, benadrukte als eerste het belang van het Turks als sleutel tot de kennis van het Arabisch. Hij geloofde niet meer dat de taalverscheidenheid het gevolg was van goddelijk ingrijpen. Op grond van de woorden voor 'God' deelde hij in zijn *Diatriba de Europaeorum linguis* (Studie over de Europese talen) de Europese talen in vier grote stamtalen (*matrices*) in: het Latijn (*deus*), Grieks (*theos*), Slavisch (*boge*) en Germaans (*god*), en voorts onderscheidde hij zeven kleine stamtalen: Albanees; Tataars; Hongaars; Fins en Laps; Iers; Bretons in Frankrijk en Keltisch in Engeland; en Baskisch. Tussen deze stamtalen bestond volgens Scaliger geen verwantschap – ze waren dus niet ontsproten aan één oertaal (ook niet het Hebreeuws). Het werk werd in 1599 geschreven en in 1610 postuum gepubliceerd.[62] Scaliger had een scherp inzicht, bijvoorbeeld doordat hij verschil maakte tussen de Germaanse en Keltische talen. De meeste geleerden meenden dat deze talen samen hoorden, waarbij ze zich op de onvermijdelijke Tacitus baseerden – Cluverius had deze these in zijn boek over de Germanen uit 1616 als eerste uitgewerkt; pas in 1854 werd de status van de Keltische talen binnen de Indo-Europese taalfamilie vastgesteld.[63]

In 1606 publiceerde de Harderwijkse hoogleraar Johan Isaacszoon Pontanus (geboren op zee voor Elseneur 1571 – Harderwijk 1639) een lijst Gallische woorden in zijn *Itinerarium Galliae Narbonensis* (Reis door Zuid-Frankrijk): woorden uit het Keltisch dat gesproken werd in Frankrijk toen de Romeinen dit bezetten. Hij legde als eerste een link tussen de Gallische talen die in de Oudheid op het Europese continent werden gesproken en het Bretons.[64]

De twee Leidse hoogleraren oosterse talen Thomas van Erpe of Erpenius (Gorinchem 1584 – Leiden 1624) en Jacobus Gool of Golius (Den Haag 1596 – Leiden 1667) gelden als de grondleggers van de Arabische filologie in Nederland en in heel Europa.[65] Erpenius, hoogleraar vanaf 1613, schreef in het Latijn een Arabische grammatica die bijna twee eeuwen toonaangevend bleef en publiceerde in 1621 de eerste omvangrijke Hebreeuwse grammatica die in de Lage Landen het licht zag. Bovendien verzorgde hij al in 1616 de eerste uitgave in het Arabisch van het hele Nieuwe Testament. Zijn opvolger Golius, hoogleraar vanaf 1625, schreef, eveneens in het Latijn, een belangrijk Arabisch en een Perzisch woordenboek. In 1627 publiceerde de Franeker hoogleraar Sixtinus Amama de eerste Nederlandstalige grammatica van 'de Hebreeuwse taal, waarvan de Here God de auteur is'. Hierna volgden in de zeventiende eeuw nog diverse Hebreeuwse grammatica's, zowel in het Latijn als in het Nederlands.[66] In 1654 stelde J. Buxtorf voor het eerst een woordenboek Hebreeuws-Nederlands samen. Tot die tijd bestonden er alleen woor-

denboeken met Latijn en Hebreeuws. Zo kregen steeds meer mensen inzicht in het Hebreeuws.

De Utrechtse hoogleraar in de oosterse talen Adriaan Reland, ook wel Reelant of Relandus (De Rijp 1676 – Utrecht 1718), toonde aan dat de talen van de eilanden in de Grote Oceaan, van de Indische Archipel en van Madagascar tot de Maleise taalfamilie behoorden, maar dat de Dravidische talen in Zuid-India en de Papoeatalen hiermee niet verwant waren – en zo luidt de opvatting tot op heden. Bovendien bestudeerde hij de Amerikaanse inheemse talen en constateerde dat deze niet verwant waren met het Hebreeuws – wat natuurlijk niet in overeenstemming was met de oertaalgedachte, maar wel met de feiten.[67]

De bestudering van het Hebreeuws werd lange tijd belemmerd door de opvatting dat het Hebreeuws de oudste taal en een heilige taal was.[68] Johannes Heyman, hoogleraar oosterse talen in Leiden, stelde in zijn inaugurele rede van 1710 dat de oorspronkelijke taal van de mensheid niet meer in een of andere bestaande taal te vinden is, ook niet in het Hebreeuws.[69] Nadat de Zweed Georg Stiernhielm in 1671 de Fin-Oegrische taalfamilie, met Fins, Hongaars, Laps e.d., had beschreven en de Duitser Gottfried Wilhelm Leibniz in 1710 de Oeralische taalfamilie, met Fin-Oegrisch en Samojeeds, stelde Albert Schultens als eerste het bestaan vast van de Semitische taalfamilie.[70] Schultens (Groningen 1686 – Leiden 1750) was hoogleraar Hebreeuws in Franeker en later in Leiden. In zijn *Origines hebraeae* (1724–1738) beschouwde hij Arabisch, Aramees, Syrisch en Ethiopisch als 'dialecten' van het Hebreeuws, maar later stelde hij dat Hebreeuws en Arabisch gelijkwaardige zustertalen waren – zoals we nu nog steeds menen –, hoewel dit in strijd was met de opvatting dat het Hebreeuws de oudste taal van de mensheid is. Tevens toonde hij aan dat het Perzisch niet verwant was met het Arabisch of Hebreeuws, maar wel met de Germaanse talen, en dat het Turks noch met de Semitische noch met de Germaanse groep etymologisch samenhangt. Hiermee gaf hij de doodsteek aan de opvatting dat het Hebreeuws de oertaal was.[71]

Nu de positie van het Hebreeuws was ondermijnd en de eerste taalfamilies waren onderscheiden, was de weg vrij naar de onderkenning van de Indo-Europese taalfamilie. Dat liet nog even op zich wachten, maar het idee van een (te reconstrueren) oertaal die ten grondslag lag aan de talen van Europa en India, werd al in de renaissance geformuleerd.

Het Nederlands als oertaal

Tegenover het theologische standpunt, volgens hetwelk het Hebreeuws de oertaal was, de oorspronkelijke volmaakte taal waarin alle wijsheid en kennis was neergelegd, kwam in de renaissance een nationalistisch standpunt op, dat de landstaal in het middelpunt plaatste. Vrijwel alle Germaanse talen kenden vertegenwoordigers die de eigen taal beschouwden als oertaal van alle andere talen. Maar de eerste in heel Europa die deze stelling verkondigde, was de Brabander Goropius Becanus: hij plaatste in 1569 zijn eigen taal, het Antwerps, in het middelpunt. In 1612 lieten Van der Mijle en Van Schrieck gelijksoortige geluiden horen.[72]

1569 – Johannes Goropius Becanus

De befaamde Antwerpse medicus Johannes Goropius Becanus, ofwel Jan van Gorp van Hilvarenbeek (Hilvarenbeek 1519 – Maastricht 1572 of 1573), lijfarts van twee zusters van keizer Karel, publiceerde twee omvangrijke en geleerde folianten waarin hij zijn visie op de oertaal uiteenzette. In 1569 verscheen bij Plantijn in Antwerpen de *Origines Antwerpianae* (Oorsprong van Antwerpen) en postuum zagen in 1580 de *Opera Ioan. Goropii Becani, hactenus in lucem non edita* (De werken van Johannes Goropius Becanus die tot nu toe niet zijn uitgegeven) het licht.[73]

In het eerste werk deed Becanus een omstandige poging om te bewijzen dat het Nederlands, en dan met name het Antwerps, de oudste taal ter wereld was. Het boek was eigenlijk een geschiedschrijving van Antwerpen, maar daarbij ging hij terug tot de verste oudheid, de gouden tijd, en zo kwam hij uit bij Adam in het paradijs. Adam nu sprak volgens hem Nederlands; de Nederlandse taal heette immers niet voor niets *Duyts* of *Douts = d'oudste (taele)*! Nederlands was volgens hem ouder dan Hebreeuws en ver verheven boven barbaarse talen als Latijn en Grieks. In het tweede werk bewees hij zijn stelling nogmaals met een overvloed aan voorbeelden.

Niet alleen de naam van de Nederlandse taal was een bewijs van haar ouderdom, ook het feit dat ze veel eenlettergrepige woorden kende; Becanus meende namelijk als eerste dat de oudste, volmaakte taal uit eenlettergrepige grondwoorden had bestaan, en daarvan waren er nog veel in het Nederlands terug te vinden, meer dan in bijvoorbeeld het Hebreeuws. Het aandeel eenlettergrepige woorden in een taal gaf volgens Becanus de mate van verwantschap met een volmaakte oertaal aan. Het is dan ook geen toeval dat Becanus in zijn etymologieën meestal uitgaat van een eenlettergrepig woord en hiervan nieuwe woorden afleidt door letters toe te voegen. Veel minder vaak gebruikt hij het procédé van het weglaten van letters.[74] Volgens Becanus bezat het Nederlands de meeste eenlettergrepige woorden, omdat het een medeklinker meer bezit dan alle andere (niet-Germaanse) talen, namelijk de *w*, en het dus meer klanken tot zijn beschikking heeft dan andere talen.[75]

Becanus meende dat de goddelijke oorsprong van het Nederlands te zien was aan zijn volmaaktheid. Deze volmaaktheid bleek onder andere uit het grote aantal woorden – want dan hoefde een woord niet een groot aantal betekenissen te hebben. Volgens Becanus kunnen er in het Nederlands veel meer woorden worden gevormd dan in het Hebreeuws, omdat er in het Hebreeuws geen samenstellingen kunnen worden gemaakt.[76] In de oertaal zouden volgens Becanus de meeste woorden slechts één betekenis gehad hebben, maar dat was in het Hebreeuws niet vol te houden omdat het Hebreeuws veel minder rijk aan woorden was dan het Nederlands.

Ook de gemakkelijke uitspraak bewees volgens Becanus dat het Nederlands een volmaakte taal was. En tot slot – en dit was een originele gedachte – bleek de volmaaktheid uit het feit dat een woord, als men het omgekeerd las, (ongeveer) het tegenovergestelde betekende. Vergelijk de paren *alp* 'berg' – *pla* (= plat) 'plat', *lee* (= leed) 'lastig, vervelend' – *eel* (= edel) 'edel, mooi', *barg* 'berg' – *grab* 'gracht'. Wanneer men *men* 'mennen, leiden' omdraaide, veranderde dit in *nem* 'nemen, wegleiden'. Ook woorden in andere talen konden via omkering worden afgeleid van Nederlandse woorden, maar dan bleef de betekenis

volgens Becanus gelijk, vandaar dat hij Grieks *ti* 'iets' afleidde van Nederlands *iet* 'iets' en Latijn *loq-* 'spreken' van Nederlands *kal-* 'kallen, praten'.[77]

Hoe kwam het nu dat het Nederlands van het paradijs was overgebracht naar de Lage Landen en Antwerpen? Volgens Becanus gebeurde dat als volgt: na de zondvloed bleven Noach en zijn zoon Jafeth achter, terwijl hun familie wegtrok en later de toren van Babel bouwde. Jafeth bewaarde de oudste door God gegeven taal (het Nederlands) en gaf die door aan zijn kinderen, onder anderen aan zijn oudste zoon Gomer. De afstammelingen van Gomer waren de Gommerii ofwel Cimmerii of Cimbri (Kelten). Tijdens de volksverhuizingen trokken de Cimbri met de Teutonen (Germanen) van de Lage Landen naar Italië. De Teutonen stamden volgens Becanus af van Askenaz, een zoon van Gomer, en de naam van de Teutonen leidde hij af van Gomer, die volgens Becanus in het Duits Tuiscon werd genoemd. De Duitsers of Tuiscones zijn eigenlijk *die Ascanes*, want de *t-* is het lidwoord. De naam Tuiscon komt van *D'autsson* of *Th'autsson*, ofwel: 'de oudste zoon', omdat Askenaz de oudste zoon was van Gomer.[78] De Teutonen lieten in de Lage Landen als afstammelingen de Atuatuken achter (hierbij beriep hij zich op Caesar), en deze Atuatuken waren volgens Becanus de stichters van Antwerpen. Zo belandde de oertaal, het Cimbrisch ofwel het Nederlands, van het paradijs in Antwerpen.[79]

Met deze wetenschap konden veel bijbelse namen en Hebreeuwse, Latijnse en Griekse woorden vanuit het Nederlands verklaard worden. Daarbij was Becanus' uitgangspunt dat woorden bestaan uit letters en lettergrepen die betekenis hebben.[80] Zo voerde hij de naam *Adam* terug op Nederlands 'haat-dam' (een dam tegen de haat van de slang), *Eva* verklaarde hij uit 'eeuw-vat' (dus een vat voor alle eeuwen), *Noach* was de man die 'acht op de noot' (let op de nood, behoeften van zijn volk), *Babel* komt van *bab(b)elen*, *Kaïn* van 'kwa(ad)-zin', *Nimrod* van 'neem-brood' en het Hebreeuwse *midbar* 'woestijn' van *mit va(a)r* 'met angst', omdat men vervuld van angst is als men alleen in de woestijn is. Het Latijnse *aestas* 'zomer' zou teruggaan op *aes-tas* 'tast aas (dus: voedsel) op'; *falx* 'sikkel, zeis' was eigenlijk *fal-hact* 'valt om te hakken'; het Latijnse *hiems* 'winter' verklaart hij als *huiheim* 'huis-heem' ofwel 'hoed, bescherm je huis'; het Latijnse *sperare* 'hopen' leidt hij af van *spar* 'sparen', want sparen geeft hoop; en het Latijnse *stercus* 'mest' zou afkomstig zijn van *sterk* en *koren*, omdat mest het koren doet groeien. Ook Griekse woorden kunnen volgens hem verklaard worden op basis van de Nederlandse oertaal: Grieks *graus* 'oude vrouw' is eigenlijk *ga(a)r-out* 'helemaal oud', *hèlios* 'zon' is een afleiding van *helen* 'gezond maken' en *fullon* 'blad' is een anagram van *loof* – vooral uit dat laatste voorbeeld blijkt hoe vrijelijk Becanus (en zijn tijdgenoten) omgingen met klankovereenkomsten.[81]

Over het woord *zak* merkte Becanus op dat het in vele talen vrijwel onveranderd was gebleven. De oorzaak hiervan was volgens hem gelegen in het feit dat iedereen te midden van de spraakverwarring en de verstrooiing der volken dacht aan het redden van zijn goederen. Het woord *zak*, dat volgens hem uiteraard van oorsprong Nederlands was, stond ieder dan ook levendig voor de geest en daarom is het in vele talen in die vorm overgegaan![82] In werkelijkheid heeft het Nederlands het woord *zak* al vroeg ontleend aan het Latijn.

Becanus heeft in binnen- en buitenland vele aanhangers gehad en sporen van of verwijzingen naar zijn werk vinden we onder andere in het werk van de historicus Boxhorn,

in het etymologische woordenboek van Kiliaan uit 1599 en in de grammatica de *Twespraack* uit 1584.[83] Hij had ook veel tegenstanders, onder wie Hugo de Groot, Scaliger ('nooit heb ik grotere onzin gelezen') en Justus Lipsius, en in 1714 maakte de grote Duitse filosoof G.W. Leibniz (1646–1716) zelfs spottend het werkwoord *goropiser*. Daarmee wordt Becanus tekortgedaan. De theorieën van Becanus hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de fierheid op de eigen taal. Hij gebruikte taalvergelijking om de status van het Nederlands te bewijzen en te verhogen. Daarbij was het een belangrijke stap vooruit dat Becanus ervan uitging dat er een eenheid bestond tussen de meeste Europese talen, vooral de Germaanse, en Indische talen, die alle voortkwamen uit een gemeenschappelijke bron die Becanus 'Cimbrisch' noemde en die in Zuid-Rusland was gelokaliseerd. Anderen werkten dit nader uit, zoals hieronder zal blijken, en uiteindelijk leidde dit tot de 'ontdekking' van het Indo-Europees, waarvoor Becanus de kiem heeft gelegd.[84]

1612 – Abraham van der Mijle

De predikant Abraham van der Mijle, ook wel Myl(e) of gelatiniseerd Mylius ('s-Heerenberg 1563 – Dordrecht 1637) schreef in 1612, naar eigen zeggen in twee maanden tijd, de *Lingua Belgica* (De Nederlandse taal). Hierin hield hij een warm pleidooi voor het gebruik van het Nederlands – hoewel hij dit niet zelf in de praktijk bracht, want hij bediende zich van de geleerdentaal Latijn.

Van der Mijle beschouwde het Grieks, Latijn, Hebreeuws en Nederlands als de stamtalen van de mensheid (*matrices*, net als Scaliger, wiens werk hij waarschijnlijk niet kende). Aan de hand van een aantal woordenlijsten toonde hij aan dat deze talen veel woorden gemeen hebben, en dat ze dus verwant zijn. Hij erkende de ouderdom van het Hebreeuws (hij was immers predikant, dus hij moest zich wel houden aan de bijbeltekst), maar hij beschouwde het Nederlands als bijna even oud, want het ging terug op de familie van Jafeth direct na de zondvloed. Hij meende dat Heber, de kleinzoon van Sem, die niet had meegewerkt aan de toren van Babel, de oertaal had bewaard, vandaar de naam Hebreeuws. Uit het Hebreeuws kwamen de talen van Afrika en Azië voort, zoals Arabisch, Syrisch, Egyptisch en Chaldeeuws.[85] Daarentegen stamden de Cimbrische of Teutoonse talen af van Jafeths zoon Gomer. Tot de Teutoonse talen rekende Van der Mijle zowel de Germaanse als de Keltische talen. Hij noemde de stamtaal afwisselend het Belgisch (dus Nederlands), Cimbrisch, Cimbrisch-Belgisch, Teutoons (dus Germaans) of Keltisch – deze termen gebruikte hij meestal als synoniemen door elkaar. Daarnaast gebruikt hij Belgisch ook specifiek voor de taal van de Lage Landen en Teutoons voor het Duits.[86] Als ouder stadium van het Nederlands beschouwde hij soms het Gotisch.

Tot de Cimbrische of Nederlandse taalgroep behoorde iedere taal waarvan Van der Mijle de naam tot het Nederlands kon herleiden. Zo verklaarde hij de naam van de Goten en van de Geten als de *Gueten* of 'goeden', en die van de Saksen als de 'zaak-kenners', de Wandalen zijn 'wandelaars', de Scythen en de Schotten zijn 'schutters', de Franken zijn de 'vrijen', de Daciërs zijn de 'daders', de Sarmaten zijn de *Saure-maeten*, deelgenoten van het zure, de Galliërs zijn de *Ga-ly*, de gaande lieden.[87] Maar ook in de Nieuwe Wereld vond hij woorden van Nederlandse oorsprong. Hij wees op overeenkomsten tussen het Nederlands en de taal van de indianen, zoals *lama* en *lam*, *pagodi* en *pay god* ('paai of ver-

zoen God'), *casas* 'kleed' en *kazak* 'mansoverkleed'. Hieruit trok hij de conclusie dat de oorspronkelijke bewoners van Amerika Europeanen waren die via IJsland en Groenland waren overgestoken.[88]

Hij wees erop dat wanneer men de wereldkaart bekeek, de Semitische talen de helft van de wereld besloegen en de Teutoonse groep de andere helft. Het Grieks en Latijn kunnen er niet mee worden vergeleken: het Latijn is een dode taal (net als het Hebreeuws) en Grieks wordt slechts in een klein gebied gesproken in een zeer verbasterde vorm. Beide talen waren jonger dan het Nederlands en het Hebreeuws. Van der Mijle, die enkele oude Nederlandse teksten in zijn boek had opgenomen, wees erop dat alleen het Nederlands de laatste drie eeuwen heel weinig was veranderd; de taal was puur gebleven. Hij concludeerde hieruit dat ook in de periode daarvoor het Nederlands weinig veranderingen had doorgemaakt en dus een hoge ouderdom had bewaard, en ouder was dan het Grieks en het Latijn; die talen hadden wel een rol gespeeld in de verbreiding van het geloof, maar dat maakte ze in taalkundig opzicht nog niet superieur.[89] Volgens hem zouden Brennus en Belgus, de veroveraars van Rome en Griekenland, zich zonder enig probleem verstaanbaar hebben kunnen maken op de markten van Antwerpen of Rotterdam. Wanneer woorden in het Latijn en het Nederlands op elkaar leken, was de relatie tussen deze woorden volgens Van der Mijle duidelijk: het Latijnse woord was ontleend aan het Nederlands. Als voorbeelden gaf hij Latijn *talio* 'straf, vergelding' en Nederlands *tael* (dat ook de betekenis 'de in rechte gesproken taal' had), *vinum* en *wijn*, *oleum* en *olie*. Ook uit de betekenisverandering van woorden bleek dat het Nederlands de bron was. Zo moest Nederlands *burgh* 'stad' wel de bron zijn van Grieks *purgos* 'toren', want de betekenis 'toren' was ontstaan uit die van 'stad' – bovendien bestond het Nederlandse woord uit één lettergreep en het Griekse uit twee. Het Griekse *lalein* 'babbelen', met maar één betekenis, ging terug op Nederlands *lellen*, omdat dit laatste drie betekenissen had ('babbelen, vertellen, spreken'), en bovendien afgeleid was van het eenlettergrepige *lel* 'huig'. Voorts wees hij als bewijs van de ouderdom van het Nederlands op het grote aantal eenlettergrepige woorden, het gemak waarmee samenstellingen en afleidingen gemaakt kunnen worden, het feit dat het Nederlands meer dan andere talen woorden had uitgeleend aan andere talen, en de buitengewone talenkennis van de Nederlanders in zijn tijd.[90]

Van der Mijle onderscheidde binnen de etymologie – en dat doen wij nog steeds – tussen de toevallige overeenkomsten, zoals *ia* 'ja' in het Vlaams en Chinees (bedoeld zijn Nederlands en Sanskriet), en Chinees (Sanskriet) *koppalah* en Grieks *kephale*;[91] een gering aantal klanknabootsingen (namen voor geluiden en dierennamen zoals *koekoek*); overeenkomsten vanwege een gemeenschappelijke oorsprong; en tot slot ontleningen, ontstaan door contacten tussen volken, handelsbetrekkingen en oorlogen. Van der Mijle stelt regels op om te bepalen wanneer van een van deze vier mogelijkheden sprake is. Van toeval is bijvoorbeeld sprake wanneer woorden in twee verschillende talen dezelfde vorm maar een geheel verschillende betekenis hebben, zoals Nederlands *(ik) ben* en Hebreeuws *ben* 'zoon'. Bij leenwoorden was het probleem om te bepalen welke taal de gever en welke de ontvanger was. Om dit vast te stellen ging Van der Mijle ervan uit dat een oudere taal of een winnaar in oorlogssituaties meestal de gever was.[92]

Verwante woorden moesten volgens hem overeenkomen in klank én betekenis, uitgangen beschouwde hij als irrelevant voor de bepaling van de verwantschap, maar daarentegen onderkende hij – en hiermee was hij een stapje verder dan Becanus – regelmatige klankveranderingen, zoals de afwisseling binnen de Germaanse talen van *s* en *t* in bijvoorbeeld Duits *Wasser, das, was* en Nederlands *water, dat, wat*, en historische veranderingen zoals de Spaanse *h*, die teruggaat op een Latijnse *f* in bijvoorbeeld Spaans *hijo* en Latijn *filius* 'zoon'. Maar daarnaast bleef Van der Mijle, als kind van zijn tijd, enthousiast gebruikmaken van de mogelijkheden die letteromzettingen boden, en vergeleek hij bijvoorbeeld Nederlands *groen* met Hebreeuws *ragnan* 'groen'.

Het werk van Van der Mijle ondervond veel lof, onder anderen van Hugo de Groot, Lipsius en Vulcanius en later van Ten Kate en de Duitse taalkundigen Schottelius (zie hoofdstuk 8) en Leibniz. Die laatste ging in 1710 uit van het bestaan van verschillende taalgroepen, waaronder een Scytho-Keltische, die de talen omvatte die wij nu Indo-Europees noemen.[93] Nog in 1672 was Simon van Leeuwen van mening dat het Nederlands de oudste oertaal was naast het Hebreeuws en ouder dan het Latijn en Grieks.[94] Het idee van de IJslandse kolonisatie van de Nieuwe Wereld werd in 1642 overgenomen door Hugo de Groot. Hij gebruikte als bewijs dezelfde korte reeks woordovereenkomsten als Van der Mijle, en wees bovendien op het grote aantal plaatsnamen op *-lan* in Noord-Amerika (zoals Cimatlan, Coatlan), dat hij verklaarde als Germaans *-land*. Dit leidde tot een polemiek met de geograaf Johannes de Laet (Antwerpen 1582 – Leiden 1649) 'waarin de groote man zich niet van zijn gunstigste zijde doet kennen'.[95]

De Laet wees op de grote verschillen tussen de verschillende indianenvolken, wat niet verenigbaar was met de tijdfactor: het was bekend dat IJsland nauwelijks 800 jaar eerder vanuit Noorwegen was bevolkt, dus hoe zouden zo veel en zo verschillende volken in zo korte tijd Amerika bevolkt kunnen hebben? De Angelsaksen waren veel eerder naar Engeland geëmigreerd, en toch waren de overeenkomsten tussen het Engels en het Noors nog steeds duidelijk te zien in een groot aantal woorden, anders dan die tussen de indianentalen en het Noors. Bovendien wees De Laet de oppervlakkige woordovereenkomsten van De Groot af en bekritiseerde hij de methode om letters te veranderen of toe te voegen en lettergrepen om te draaien. Om tot een betrouwbaar resultaat te komen, diende men volgens hem de uitspraak en de structuur van talen te vergelijken. Hij stelde een woordenlijst op met termen die in zijn ogen essentieel zijn bij taalvergelijkingen, zoals de namen voor lichaamsdelen, de getallen 1 tot 10, de namen voor familieleden en algemene aardrijkskundige termen als *heuvel* en *berg*. Hij zette de woorden in het Welsh, Deens en verschillende Noord-Amerikaanse indianentalen naast elkaar en constateerde dat de indianentalen geen verband met de andere talen konden hebben.[96] Dergelijke termen vallen onder wat we tegenwoordig de 'centrale woordenschat' noemen, de woorden voor de alledaagse, onmiddellijke, voor alle tijden en plaatsen geldende belevingswereld van de mens. Uit recent onderzoek is gebleken dat deze woorden vrij constant zijn en in gelijk tempo gedurende een langere periode veranderen. Dit gegeven gebruikt men momenteel om verwantschappen tussen talen en de ouderdom van talen vast te stellen. Als twee talen veel woorden gemeen hebben, zijn ze volgens deze theorie nauw verwant en recent uit elkaar gegroeid. Met zijn woordenlijst sloeg De Laet dus de spijker op de kop. Hon-

derdvijftig jaar later maakte William Jones, de grondlegger van de Indo-Europese taalwetenschap, gebruik van een vergelijkbare woordenlijst.[97]

1614 – Adriaen van Schrieck

De denkbeelden van de jurist Adriaen van Schrieck of van Scrieck, gelatiniseerd Adrianus Scrieckius (Brugge 1560 – Ieper 1621) kwamen deels overeen met die van Becanus en Van der Mijle, maar hij was de eerste die zijn ideeën in het Nederlands verwoordde. In 1614 schreef hij een werk over de oorsprong van de Nederlanders, getiteld *Van t'beghin der eerster volcken van Europen, in-sonderheyt vanden oorspronck ende saecken der Neder-landren* (Over het ontstaan van de eerste volken van Europa, in het bijzonder over de oorsprong en de gebeurtenissen van de Lage Landen), met in het vervolg van de titel polemisch *met betoon vande dwalinghen der Griecken ende Latinen op t'selve Beghin ende den ghemeynen Oorspronck* (waarin de dwalingen van de Grieken en Romeinen over dit ontstaan worden getoond en de gemeenschappelijke oorsprong).

Volgens Van Schrieck is uit het Hebreeuws na de Babylonische spraakverwarring het Scytho-Keltisch, ofwel het Belgisch, ontstaan (ook hij maakt geen verschil tussen de Germaanse en Keltische talen) en zijn daaruit vervolgens alle andere talen voortgekomen. Een deel van de Scythen, namelijk de Kelten, zijn naar het westen getrokken en hebben heel Europa bezet. De zuiverste vorm van het Keltisch is bewaard gebleven in het Belgisch, waarin de oorspronkelijke taal voortleeft. Hij meent dat dit blijkt uit het feit dat de oudste woorden in het Scytho-Keltisch een betekenis hebben, wat niet geldt voor het Chaldeeuws, Grieks en Latijn – dat houdt in dat wanneer een woord in het Latijn ongeveer dezelfde klank bezit als een Nederlands woord, het Latijnse woord ontleend is aan het Nederlands en niet andersom. Immers, de Nederlandse woorden zijn het oudst.[98]

Van Schrieck bewijst zijn stelling voornamelijk aan de hand van eigennamen en geografische namen – zoals in die tijd gebruikelijk was. Hierbij gaat hij uit van een Hebreeuwse naam en de populaire etymologie daarvan, en hieraan knoopt hij een Scythische interpretatie vast en eventueel een 'Belgische'.[99] Zo merkt hij op dat de naam *Adam* bij de Hebreeërs 'mens' betekende, in het Scythisch luidde het *ad-am* of *haid-am* 'verbonden wezen', en hierin vinden we terug Belgisch *aard-man*. Het Griekse woord *Aiguptos* 'Egypte' is volgens Van Schrieck eigenlijk *haeg op 't ho* 'haag (heg) op het hoge' en *Gallen* 'Galliër' is eigenlijk *ga halen* oftewel 'dief'. Volgens Van Schrieck was de naam van de Goten verwant met *goed*.[100]

Maar Van Schrieck volgde nog een tweede methode om zijn stelling te bewijzen, en die methode was nieuw. Hij stelde namelijk een lijst op van basiselementen waaruit woorden kunnen worden opgebouwd. Enerzijds ging het om woorden als *ar* 'zand, grond', *a(e)rd* 'aarde, grond', *brit/bret/breet* 'breed, breedte', *hem/heim/haim* 'heem, woonstee', anderzijds om grammaticale elementen, bijvoorbeeld alle vormen van de lidwoorden (ook de samengetrokken vormen), zoals *i, hy, tie, die, de, 't, 'n, den, dem, ter*, voorzetsels zoals *an/am* 'aan', *by/py* 'bij' en bijwoorden zoals *buyt/buut/but/buten* 'buiten, uit'. Zo was de bijbelse naam Kanaän opgebouwd uit 'ga-na-a(a)n', wat verwees naar het feit dat Abraham naar het land Kanaän trok.[101]

In 1615 schreef Van Schrieck een vervolgwerk in het Latijn, *Adriani Sriecki Rodorni Moni-*

torvm Secvndorvm Libri V (Vijf boeken vermaningen deel II van Adriaen van Schrieck, heer van Odoorn), waarin hij de verwantschap tussen het Hebreeuwse en het Keltische alfabet probeerde aan te tonen, zodat de overeenkomst tussen de talen niet alleen in de betekenis bleek maar ook in de vorm. Alle vormen uit het Hebreeuws konden zo worden uitgelegd vanuit het Scytho-Keltisch, bijvoorbeeld: *Jehova = Ih-hohé* 'ik-hoogste', *Iesus = hy-es-huh/hoh* 'hij-is-hoog'. Hij veronderstelde nu dat het Hebreeuws en het Scytho-Keltisch even oud waren, en ouder dan alle andere talen. Dat betekende, zo besluit Van Schrieck, dat de Nederlandse taal, die de zuiverste vertegenwoordiger is van het Scytho-Keltisch, gelijk is aan de oude algemene taal van Europa.[102]

De taalkundige Swiggers, die een mooi overzicht van het werk van Van Schrieck heeft geschreven, concludeert terecht dat dit werk in zijn context moet worden gezien, dat het berust op een indrukwekkende eruditie, en dat het een belangrijke rol speelde in het doorbreken van de mythe van het Hebreeuws als universele oertaal. Deze conclusie geldt ook voor Becanus en Van der Mijle. Alle drie hebben ze een belangrijke rol gespeeld in de emancipatie van de landstaal. Met name Becanus werd veelvuldig aangehaald door degenen die pleitten voor het gebruik van het Nederlands, althans in gecultiveerde vorm, in wetenschap en literatuur. En bovendien werd mede door het systematische onderzoek van deze drie geleerde mannen de basis gelegd van het idee dat de talen van Europa en India aan elkaar verwant zijn. Maar, in de woorden van Boxhorn: ze hadden de klok horen luiden maar wisten niet waar de klepel hing.[103] En inderdaad bracht Boxhorn de wetenschap met zijn ideeën weer een stuk verder, zoals hieronder blijkt.

Het gedachtegoed van Becanus en de zijnen was een lang leven beschoren. Nog in 1868 meende de Belgische artillerie-officier Baron P. de Ryckholt dat het Vlaams de moeder van alle talen was, in zijn *Le Flamand langue primordiale. Mère de toutes les langues*; alle talen zijn in feite dialecten van het Vlaams en alle woorden in andere talen zijn tot Vlaamse te herleiden.[104]

Nog recenter heeft de 'Duizenddichter' Willem Hietbrink opnieuw het Nederlands als oertaal gepositioneerd. In 1994 publiceerde hij met Ronald Lagendijk *Kwispelen met taal*, waarin hij net als zijn voorgangers op associatieve en creatieve wijze conclusies trekt uit de klanken van een woord. Zo is hij van mening dat een groot aantal buitenlandse woorden te verklaren is uit het Nederlands. Volgens hem is de oorsprong van Frans *été* 'zomer' Nederlands *hitte/hete*; *hiver* 'winter' is *huiver*; en *printemps* 'lente' is *prenttijd*. Soms beroept hij zich zelfs op Becanus, zoals op p. 80, waar hij *Schelde* net als deze verklaart als *schei-al-de*, omdat het water twee volken van elkaar scheidt die eens uit elkaar zijn geboren. Ook Hietbrink waagt zich aan een verklaring van het woord *Diets, Duits*; de herkomst is niet, zoals Becanus zegt, *d'oudste*, maar: *die-'t-is*. 'Met deze uitdrukking willen we duidelijk maken, duiden, bedieden, iemand iets zeggen in de taal van het volk.' Ook latere geleerden waren geïntrigeerd door de herkomst van de taalnaam, en pasten dit in hun taalopvattingen in. Zo gaf Jacob Willemsz. Verroten in 1633 een nieuwe verklaring: volgens hem is het woord *Duits* eigenlijk *Duids*; de mensen noemden de taal zo vanwege haar duidelijkheid, want het woord was afgeleid van *duidelijk* (zie hoofdstuk 6).

Het Scytisch als oertaal

Al een aantal malen is hierboven het Scythisch ter sprake gekomen. Men meende dat de Scythen afstamden van Magog, de zoon van Jafeth, die ook de voorvader was van de Goten – en dat de Scythen, of althans een deel van hen, zich vanuit hun woongebied bij de Zwarte Zee over Europa hadden verbreid. Van Schrieck ging, zo bleek hiervoor, uit van een Scytho-Keltische oertaal, die hij gelijkstelde aan het Belgisch of Nederlands.

De Leidse hoogleraar Claudius Salmasius (Semur-en-Auxois 1588 – Spa 1653) ging nog een stapje verder. Salmasius was opvolger van Scaliger en net als deze in Frankrijk geboren. In 1643 publiceerde hij *De hellenistica commentarius* (Aantekeningen over de studie van de Griekse oudheid). Hierin beweerde hij dat de Scythen vanuit hun oorspronkelijke woongebied (dat hij in het noorden plaatste, anders dan de meeste van zijn tijdgenoten) zowel Europa als een deel van Azië hadden bevolkt, en dat bijna alle Europese talen, het Indisch en het Perzisch teruggingen op de Scythische oertaal. Dat bleek uit woordovereenkomsten, werkwoordsverbuigingen, samenstellingen e.d. De talen die in India en Perzië werden gesproken, waren aan elkaar verwant en stamden van het 'Indo-Scytisch'. Salmasius vergeleek de woorden voor 'vijf' met elkaar, zoals Grieks *pente*, Perzisch *bengh*, Duits *fünf*, Oudgrieks *pempe*, Oudengels *fif*, en concludeerde dat deze teruggingen op de Scythische oervormen *fenf, finf, fengh*. De methode die Salmasius hier volgt: het bekijken van oude en jonge vormen en deze terugvoeren op een oervorm, wordt nog steeds binnen de taalwetenschap gehanteerd, en wanneer we Salmasius' Scytisch vervangen door Indo-Europees, komen we al dicht in de buurt van de moderne opvattingen over de taalontwikkeling. Niet alle voorbeelden van Salmasius zijn overigens zo gelukkig gekozen als de hier genoemde voorbeelden.[105]

Een belangrijke navolger van Salmasius was Marcus Zuerius Boxhorn (Bergen op Zoom 1612 – Leiden 1653), die in 1632 in Leiden hoogleraar werd in de welsprekendheid en later in de geschiedenis. Boxhorn geloofde net als Salmasius in een Scytische oertaal, en hij wijdde het grootste deel van zijn leven aan het bewijzen hiervan. Zijn eerste publicatie hierover was naar aanleiding van de ontdekking van votiefstenen ter ere van de godin Nehalennia in 1647 bij Domburg. De vraag wat de naam Nehalennia betekende, leidde tot vele speculaties – overigens is tot op heden niet zeker tot welke taal deze naam moet worden gerekend en wat de betekenis ervan is. De classicus Hofman, die in 1998 een artikel aan Boxhorn wijdde, vermeldt de suggestie van Constantijn Huygens dat het de naam van een vissersgodin was en dat het betekende *net hael inne*. Een Gentse – dus katholieke – geleerde meende dat het de inheemse naam voor de maagd Maria was geweest, en Verwer zag er in 1708 een bewijs in dat het Nederlands was afgeleid van het Gotisch, omdat volgens hem de naam terugging op *Nekhellinne*, de Zweedse naam van Neptuninne, de vrouw van *Nek* ofwel Neptunus.[106]

Voor Boxhorn was het duidelijk: de naam Nehalennia was Scythisch. Hij werkte deze these in 1647 in een aantal geschriften nader uit. Volgens Boxhorn waren de Scythen ouder dan de Grieken en de Romeinen (zoals de klassieke schrijvers al hadden opgemerkt), en ouder dan de Germanen, Kelten en Perzen. Anders dan zijn voorgangers beschouwde hij het Scythisch als een gereconstrueerde oertaal die niet meer werd gesproken.[107] Hij vergeleek oude en jonge woorden uit verschillende talen met elkaar, zoals Germaans

burch met Keltisch *bri*, en Latijn *fiber, forare, frater, gelidus* met Nederlands *bever, boren, broeder, koude* (allemaal nog steeds geaccepteerde verwantschappen). Daarbij wees hij erop dat verschillen, zoals de Latijnse *f* voor de Nederlandse *b*, moeten worden verklaard door regels die altijd opgaan. Hij ging veel verder dan zijn voorgangers, doordat hij overeenkomsten vaststelde tussen de vervoegingen en verbuigingen van verschillende talen, waardoor hij brak met de oude opvattingen dat deze onregelmatig en toevallig waren. Zo trok hij een parallel tussen de verbuiging van het lidwoord in het Latijn en het Duits: *unus/ein, unius/eines, uni/eine[m], unum/einen*, en tussen de persoonlijke voornaamwoorden van de eerste persoon: *ego/ich, mei/meiner, mihi/mich* of *mi*. Hij wees op de overeenkomst tussen de uitgang van de onbepaalde wijs van Griekse en Nederlandse werkwoorden, tussen de Latijnse en Nederlandse vergrotende en overtreffende trappen (*minor/minder, megistos/moogenste*, van *mogend* 'rijk') en de Latijnse en Duitse verkleiningsuitgangen (*turricula* en *Türmlein* 'torentje').[108]

Boxhorn was de eerste die expliciet de gedachte dat het Hebreeuws de oertaal was, naar het rijk der fabelen verwees (impliciet hadden diverse geleerden voor hem dat al gedaan). In zijn postuum verschenen *Originum gallicarum liber* (Boek over de oorsprong van het Gallisch) uit 1654 vroeg hij zich af – lang voordat de Duitse filosoof Leibniz en de Nederlander Schultens hetzelfde beweerden – hoe iemand met gezond verstand kon geloven in sprookjes zoals die over de Hebreeuwse oertaal.[109] In genoemd boek gaat Boxhorn er, net als zijn tijdgenoten, van uit dat het Germaans en Keltisch samen één taalgroep vormen; maar hij eindigt het boek met de voorlopige stelling dat het twee verschillende taalgroepen zijn geweest – door zijn vroege dood heeft hij die stelling niet meer kunnen uitwerken.[110]

De Waalse taalkundige Droixhe, die een belangrijk werk heeft gewijd aan de taalkundige ideeën in de zeventiende eeuw, concludeert dat het werk van Boxhorn, met enkele pagina's van Salmasius, aan de basis ligt van de later door William Jones geformuleerde hypothese van de Indo-Europese taalfamilie.[111] Al met al kwam men steeds dichter bij de moderne opvattingen over de Indo-Europese taalfamilie: al in de renaissance ontstond de opvatting dat er een oertaal was die niet langer werd gesproken en waaruit de belangrijkste taalgroepen in Azië en Europa voortkwamen, die bestonden uit de moderne talen en dialecten. Men realiseerde zich het verschil tussen verwante woorden en leenwoorden – maar had nog geen goed instrument om de aard van individuele woorden te bepalen. Men was van mening dat verwantschap tussen talen niet moest worden vastgesteld op basis van enkele toevallige woordovereenkomsten, maar alleen op grond van een groot aantal woorden die tot de basiswoordenschat behoren. Het enige wat nog ontbrak was het inzicht hoe de klanken in de verschillende talen met elkaar in verband gebracht konden worden, dus het idee van de klankwetten.[112]

De bestudering van de oude Germaanse talen

Dankzij de oplevende nationale trots werd men in de renaissance nieuwsgierig naar het nationale verleden en de Germaanse oudheid. Dit leidde ertoe dat men oude handschriften in de Germaanse talen ging opsporen, en de Germaanse talen – vooral de oudere fases

hiervan – met elkaar ging vergelijken.[113] De Nederlanders hielden zich met name bezig met de bestudering en uitgave van Oudnederlandse teksten (van voor 1200) en Middelnederlandse teksten (daterend tussen 1200 en 1500). Voorts is de ontdekking van het Gotisch te danken aan geleerden uit de Lage Landen. Als gevolg van deze activiteiten verschenen de eerste etymologische woordenboeken van het Nederlands. De bestudering van de Germaanse talen was niet vrijblijvend, maar diende de verbetering en opbouw van het Nederlands.

De uitgave van Oud- en Middelnederlandse teksten

Het eerste en enige Middelnederlandse werk dat in de renaissance werd uitgegeven, was de *Rijmkroniek van Holland* van Melis Stoke (Zeeland midden 13de eeuw – na mei 1305), waarin de geschiedenis van het graafschap Holland is beschreven van 689 tot 1305. Deze kroniek werd in 1591 in Amsterdam uitgegeven door H.L. Spiegel, bekend als dichter en auteur van de oudste gedrukte grammatica, de *Twe-spraack*. De historicus Janus Dousa schreef een inleiding, waarin hij benadrukte dat de tekst was uitgegeven om de Nederlandse taal te eren, maar ook omdat de gebruikte taal nog niet verbasterd was of bezoedeld door vreemde invloed en het dus voor zijn tijdgenoten leerzaam was ervan kennis te nemen. Bovendien bevatte de tekst naar zijn zeggen oude Nederlandse woorden die inmiddels door wangebruik of onkunde waren verdwenen. Overigens werd pas later, maar in ieder geval vóór 1644, door Petrus Scriverius of Pieter Schrijver (Haarlem 1576 – Oudewater 1660) vastgesteld dat Melis Stoke de auteur van de kroniek was geweest.[114] De oplage van de uitgave ging grotendeels verloren bij een brand in de drukkerij, en daarom verscheen in 1620 een herdruk. In 1699 werd de *Rijmkroniek* opnieuw uitgegeven door de bekende verzamelaar Cornelis van Alkemade, en in 1772 door Balthazar Huydecoper.

In 1591 kreeg de eminente classicus Justus Lipsius (Overijse 1547 – Leuven 1606), hoogleraar te Leuven en Leiden, de tekst van de Wachtendonkse Psalmen onder ogen, waarvan het handschrift in het bezit was van de Luikse kannunik Arnold(us) van Wachtendonk (1538–1605) – vandaar de naam. Lipsius had oog voor het belang van tekstuitgaven: hij vervaardigde Latijnse tekstuitgaven van onder anderen Tacitus, Livius, Seneca en commentaren op Polybios en Suetonius. De Wachtendonkse Psalmen bestonden uit een Latijns psalterium met tussen de regels telkens de vertaling in het Oudnederlands. Lipsius schatte dat de Nederlandse tekst uit de negende eeuw stamde; we denken tegenwoordig aan de tiende. Hij liet een kopie van het handschrift maken en vervaardigde alfabetische lijsten van de Nederlandse woorden met de Latijnse vertaling en vindplaats, de zogenoemde glossen van Lipsius. De tekst van psalm 19 (in de katholieke bijbel 18) heeft Lipsius overgeschreven voor de Leidse stadssecretaris Jan van Hout. De laatste heeft hem aan Abraham van der Mijle gegeven, die hem in 1612 in zijn *Lingua Belgica* heeft opgenomen. Inmiddels zijn zowel het oorspronkelijke handschrift als de toen vervaardigde kopie verloren gegaan. Overgebleven zijn de glossen van Lipsius, de gedrukte psalm 19 en tweeëntwintig psalmen waarvan niet precies meer valt te traceren hoe ze de tand des tijd hebben doorstaan.[115]

De historicus Paullus Merula of Paul de Merle (Dordrecht 1558 – Rostock 1606) gaf in

1598 de zogenoemde Leidse Willeram uit. Dit was een Hollandse bewerking uit ongeveer 1100 van een parafrase van het Hooglied die Williram, abt van Ebersberg in Beieren, had gemaakt. Met zijn *Willerami Abbatis in canticum canticorum paraphrasis gemina* was Merula de eerste die een complete editie van een Oudgermaanse tekst uitgaf met uitgebreid filologisch commentaar waarin talen met elkaar werden vergeleken.[116] Merula hield zich ook bezig met de juridische taal, zie hoofdstuk 6.

In 1650 publiceerde de jurist en grondlegger van de zegelkunde in de Nederlanden, Olivier de Wree ofwel Olivarius Vredius (Brugge 1596–1652), een werk getiteld *Historia comitum Flandriae* (Geschiedenis van het graafschap Vlaanderen). In dit werk trachtte hij te bewijzen dat de Vlamingen de oorspronkelijke Franken waren. Volgens hem hadden de Franken in Frankrijk geleidelijk het Vulgairlatijn overgenomen, terwijl de Franken in België het oorspronkelijke Frankisch hadden bewaard. Deze opvatting huldigen we in zekere zin nog steeds, alleen menen we dat de Franken zowel uit Oost- en Zuid-Nederland als uit Duitsland afkomstig zijn, en niet in het bijzonder uit België. Als bewijs citeerde De Wree de tekst van de Latijnstalige *Lex Salica*, de wet van de Salische Franken, die volgens hem oorspronkelijk in de volkstaal was opgesteld en later was vertaald in het Latijn – ook die opvatting wordt nog steeds gehuldigd. Dat bleek uit het grote aantal Frankische woorden in de tekst, waarvan De Wree een woordenlijst samenstelde. Om aan te tonen dat het Frankisch verwant was met de andere Germaanse talen publiceerde hij een verzameling tekstvoorbeelden en woordenlijsten van Oudgermaanse talen die uitgebreider was dan alles wat tot dan het licht had gezien. Behalve brokstukken Oudhoogduits en Oudengels publiceerde hij psalm 19 van de Wachtendonkse Psalmen, de glossen van Lipsius, een woordenlijst op Merula's uitgave van de Leidse Wille ram en een woordenlijst van het Oudhoogduits met Nederlandse verwanten.[117] Interessant genoeg beschouwen moderne taalkundigen (Neder-)Frankische woorden nog steeds als voorlopers van Nederlandse woorden (zie hoofdstuk 1).[118] In zekere zin volgen zij hiermee de opvattingen van De Wree…

In 1655 publiceerde Franciscus Junius (Heidelberg 1591 – Windsor 1677) zijn *Observationes in Willerami Abbatis Francicam paraphrasin cantici canticorum*: aanmerkingen op het Hooglied van Willeram dat was uitgegeven door Merula. Hierin wees hij erop dat men de oudste vormen van een taal, en niet de moderne, moest onderzoeken om achter de bron te komen – een opvatting die nog steeds geldig is.[119] Junius wijdde zich geheel aan de studie van de oudere Germaanse talen: behalve het Oudnederlands onder andere Oudengels, Oudhoogduits, Oudfries en Gotisch. Hij had belangstelling voor het Fries vanwege de ouderdom van deze taal en de grote overeenkomsten met het Oudengels, en om Fries te leren ging hij twee jaar in Friesland wonen.[120]

Met de Wachtendonkse Psalmen, de Leidse Willeram en de Lex Salica waren al in de renaissance de grootste bewaard gebleven Oudnederlandse teksten bekend – later zijn nog slechts korte Oudnederlandse fragmenten gevonden, zoals het in 1933 gepubliceerde bekendste Oudnederlandse literaire zinnetje *hebban olla uogala nestas hagunnan hinase hi[c] [e]nda thu uu[at] unbida[t] g[h]e nu* 'alle vogels zijn met hun nesten begonnen, behalve ik en jij. Waar wacht gij nog op?'[121]

Daarentegen zag slechts één Middelnederlandse tekst tijdens de renaissance het

licht: de al genoemde *Rijmkroniek* van Melis Stoke. Wel werden er nog enkele laatmiddeleeuwse kronieken uitgegeven. Zo gaf de beroemde historicus M.Z. Boxhorn in 1650 een kroniek van Holland, Zeeland en West-Friesland uit, samengesteld door Johan Veldenaer in 1479 – de 'ronde oude Nederlandse taal' van Veldenaer beviel Boxhorn meer dan de 'gezochte en opgepronkte manier van schrijven' van zijn eigen tijd![122] En Petrus Scriverius gaf in 1663 *Het oude Goutsche chronycxken* uit, op basis van uitgaven uit 1478 en 1483. Deze teksten werden echter uitgegeven vanwege hun historische waarde, niet vanwege hun taalkundig belang.[123]

Na de opheffing van talrijke kloosters, eind zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden en in 1783/1784 in de Zuidelijke Nederlanden, kwamen er veel middeleeuwse handschriften op de vrije markt. In de achttiende eeuw werd het verzamelen van oude handschriften en boeken een rage. Er circuleerden talloze afschriften, en afschriften van afschriften. De grootste kenner van het Middelnederlands was zonder enige twijfel Balthazar Huydecoper, die een rijke verzameling middeleeuwse handschriften bezat, waaronder de roman van Walewein, Ferguut, Floris en Blanchefloer, Esopet en Maerlants Der Ystorien Bloeme. Maar hij gebruikte de handschriften slechts als informatiebron in dienst van de opbouw van de moedertaal, hij zag niet de literaire waarde ervan. De meeste uitgaven ervan achtte hij niet wetenschappelijk, of hij veroordeelde de afschriften omdat zij te veel fouten zouden bevatten. Hierdoor werkte hij soms remmend – zo hield hij de eerste publicatie van een Nederlandse ridderroman, *Karel ende Elegast*, tegen. Aan mr. Jacob Visser, in wiens bezit de tekst (een incunabel) was, berichtte hij dat hij het nut niet inzag van de uitgave van wat hij abusievelijk 'de Historie van Koning David (!) en Elegast' noemde, 'dat stukje, waarvan ik de kortheid de grootste deugd acht'. Evenmin zag hij de waarde van incunabelen of wiegendrukken, de oudste gedrukte werken van vóór 1501. Daarom werkte hij niet mee aan de uitgave van de eerste gedrukte lijst hiervan die Jacob Visser in 1767 publiceerde.[124]

In de achttiende eeuw verschenen nog drie Middelnederlandse tekstedities. Gerhard Dumbar publiceerde in 1719 de *Rym-Kronyk, Van ouds genaamt Het Geschichte Historiael-Rijm, der eerste Graaven van Holland*, die door broeder Klaas Kolijn, monnik van Egmond, omstreeks het jaar 1170 zou zijn geschreven. De bibliograaf Isaac le Long gaf in 1727 de *Spieghel historiael* uit van Lodewijk van Velthem (ca. 1270 – na 1326), en in 1740 publiceerde Frans van Mieris de *Chronyk van Holland van den Clerc uten laghen landen bij der zee*, die een anonieme geestelijke omstreeks 1410 schreef.

De uitgave van de kroniek van Klaas Kolijn is beroemd én berucht. Nadat Gerhard Dumbar de tekst het licht had doen zien, werd hij in 1745 opnieuw uitgegeven door Gerard van Loon, ditmaal voorzien van annotaties. Geruime tijd werd dit werk beschouwd als de oudst bewaard gebleven Middelnederlandse tekst, totdat in 1777 door de historicus Jan Wagenaar onomstotelijk werd bewezen dat het werk een vervalsing was. Aanvankelijk werd Van Alkemade, in wiens bezit een afschrift van de tekst was maar die niet tot uitgave was gekomen, beschouwd als de vervalser, maar in 1801 toonde Adriaan Kluit aan dat het het werk was van de aan lager wal geraakte jurist en arts Reinier de Graaf, de zoon van de gelijknamige arts die in hoofdstuk 6 ter sprake komt; deze had de tekst in 1699 of 1700 voor een stevig bedrag verkocht aan de al genoemde Van Alkemade. Huyde-

coper doorzag de vervalsing al eerder en sprak in de inleiding van zijn uitgave van Stokes *Rijmkroniek* uit 1772 spottend over de Rijmkronijk van Kakolijn.[125]

De mystificatie van Klaas Kolijn bewijst hoe groot de belangstelling voor oude teksten in de achttiende eeuw was. Die belangstelling was geheel te danken aan het feit dat men van oordeel was dat het oude Nederlands zuiverder en volmaakter was dan het Nederlands van de eigen tijd, en als voorbeeld kon gelden voor de opbouw van het Nederlands. Zo merkte Merula op hoe belangrijk werken als de Leidse Willeram waren voor de volkstaal: ze zouden kunnen worden aangewend om de eigen taal te verrijken en de vreemde woorden erin te leren, om een betere spelling vast te stellen, om de juiste etymologische verklaring na te speuren en ten slotte om de oudheid en voortreffelijkheid van de eigen taal aan te tonen.[126] In 1665 noemde Junius de verrijking van het Nederlands met een groot aantal uitstekende woorden die rijk in betekenis zijn als reden voor de uitgave van zijn aanmerkingen op de Leidse Willeram.

De taalkundige belangstelling voor het Middelnederlands bracht Carolus Tuinman ertoe om in zijn etymologische woordenboek de *Fakkel der Nederduitsche taale* uit 1722 een apart deel toe te voegen, getiteld *Oud en nieuw, of vergelyking der oude en nieuwe Nederduitsche taal in vorming en spreekwyzen*. Hierin beschreef hij verschillen tussen het vroegere Nederlands, vanaf Melis Stoke, en zijn eigen achttiende-eeuwse Nederlands, om te tonen waar onregelmatigheden in het Nederlands vandaan kwamen en wat de oudste, oorspronkelijke betekenissen waren.[127] Het werk is een soort korte historische grammatica van het Nederlands, en zelfs de eerste. Later, in 1730, gaf Huydecoper in zijn *Proeve van taal- en dichtkunde* nadere historische gegevens over het Nederlands, verspreid door zijn hele werk en niet systematisch gepresenteerd.

De ontdekking van het Gotisch

De herontdekking, bekendmaking en bestudering van het Gotisch is grotendeels een Nederlandse aangelegenheid geweest, en twee eeuwen lang, tot en met het werk van Ten Kate uit 1723, waren de Lage Landen de bakermat van de Gotische filologie. De geleerden die zich bezighielden met de ontdekking en bestudering van het Gotisch, ontwikkelden theorieën over de oorsprong van de verschillende Germaanse talen, waaronder het Nederlands. De kernvraag was: zijn de andere Germaanse talen ontstaan uit het Gotisch of niet? De gedachte dat het Gotisch de moeder van alle Germaanse talen was, lag voor de hand omdat het Gotisch, op enkele runeninscripties na, de oudste geschreven Germaanse taal is.

Het Gotisch kende twee varianten: Oost- en West-Gotisch. De Oost-Goten werden in de zesde eeuw door Byzantium weggevaagd (alleen op de Krim bleef tot de achttiende eeuw een groepje over), en de laatste West-Goten verdwenen begin achtste eeuw door de Arabische invallen in Spanje. Van het Gotisch bleven slechts enkele teksten over. In de vierde eeuw vertaalde de West-Gotische bisschop Wulfila of Ulfilas (ca. 311-383) de bijbel uit het Grieks in het Gotisch. Hiervoor ontwierp hij een eigen Gotisch alfabet. Daarmee waren de Goten de eerste Germanen die een bijbelvertaling in de volkstaal bezaten. Dit vormde een belangrijk voorbeeld voor de latere vertalingen in bijvoorbeeld het Duits en het Nederlands.

In 1553 ontdekten twee Zuid-Nederlandse geleerden die om geloofsredenen naar Duitsland gevlucht waren, de vrijzinnige katholieke theoloog en kerkhervormer Joris (Georgius) Cassander (Pitthem 1513 – Keulen 1566) en de kanunnik Cornelius Gualtherus of Wouters (overleden 1582) in de benedictijnenabdij te Werden aan de Ruhr de *Codex Argenteus* 'het zilveren handschrift', zo genoemd vanwege de letters in zilverinkt waarmee het is geschreven. Dit handschrift bevatte een fragment van de Gotische bijbelvertaling van Wulfila, voornamelijk bestaande uit de tekst van de vier evangeliën. Een afschrift van een deel hiervan kwam in het bezit van de bijbelvertaler Marnix van St.-Aldegonde (zie hoofdstuk 3). De eerste die enige tekstfragmenten uit de codex afdrukte, was Goropius Becanus in 1569. Becanus meende dat het Gotisch niet verwant was met het Noord-Germaans en dat het van jongere datum was dan het Nederlands. Hij beschouwde het Gotisch als een soort verbasterd Getisch, een mengtaal met allerlei Griekse en Latijnse elementen die door het volk der Geten werd gesproken.[128]

Ook het Krim-Gotisch kwam in de belangstelling te staan, en wel dankzij de Zuid-Nederlandse diplomaat Ogier Ghislain de Busbecq (Komen 1512 – Saint-Germain bij Rouaan 1592), die contacten onderhield met de Turken. Hij verzamelde Turkse handschriften en ontmoette aan het Turkse hof twee gezanten uit de Krim, een Griek en een Krim-Goot. Op basis van hun informatie publiceerde hij Krim-Gotische woordenlijsten in zijn *Legationis Turcicae Epistolae* (Turkse brieven van een gezant) uit 1589. Het werk werd spoedig in diverse talen vertaald, zoals in het Duits, Frans en Nederlands.

De geleerde Bonaventura Vulcanius, secretaris van Cassander, schreef in 1597 een verhandeling over het Gotisch, *De Literis et Lingua Getarum sive Gothorum* (Het schrift en de taal van de Geten of Goten). Hierin nam Vulcanius, ofwel De Smed (Brugge 1538 – Leiden 1614), tekstfragmenten op uit de Gotische bijbel (bij hem voor het eerst *Codex Argenteus* genoemd) en Krim-Gotische woorden. Bovendien nam hij tekstvoorbeelden als het onzevader op van een groot aantal talen, onder andere van het Oudengels, Oudhoogduits, Fries, Welsh, Perzisch, Baskisch en de Zigeunertaal, en als eerste in de Nederlanden reproduceerde hij runenalfabetten en inscripties. Behalve genoemd werk schreef Vulcanius diverse Latijnse werken over de geschiedenis en vooral de taal van oude Germaanse stammen als de Goten, Vandalen en Langobarden. Hij meende, anders dan Becanus, dat het Gotisch verwant was met het Oudhoogduits en het Fries. Dit is een opmerkelijk inzicht, dat pas door Ten Kate in 1723 werd bevestigd. Vulcanius was bovendien de eerste die het Fries als zelfstandige Germaanse taal onderscheidde.[129]

In 1602-1603 publiceerde de filoloog Janus Gruterus (Antwerpen 1560 – Bernhold 1627) in zijn *Inscriptiones antiquae totius Orbis Romani* (Oude inscripties uit de gehele Romeinse wereld) als eerste een fragment van een doorlopende Gotische bijbeltekst. Pas in 1664 werd een langere Gotische tekst gedrukt, namelijk het onzevader en het Loflied van Simeon. Dit verscheen in *'t Vader ons in xx oude Duytse en Noordse Taelen*, dat anoniem werd uitgegeven door de Bredase schepen Jan van Vliet ofwel Janus Vlitius (Middelburg 1622 – Breda 1666), een neef van Jacob Cats. In dit boek was ook van diverse andere Germaanse talen het onzevader opgenomen, met annotaties en woordverklaringen.[130] Van Vliet beschouwde het Gotisch als de moedertaal van de andere Germaanse talen en meende dat het, net als het Grieks, afkomstig was van het Scytisch – een opvatting die begrijpelijk is,

omdat zowel de Scythen als de Krim-Goten bij de Zwarte Zee woonachtig waren.[131] Hij maakte voorts een originele indeling van de Germaanse talen. Uit het Gotisch kwamen volgens hem voort de 'Runisse' (Scandinavische) talen IJslands, Zweeds en Deens, de 'Engels-Saxe' (Angelsakische) talen Oudfries, Engels en een deel van het Nederlands, en de 'Oude Teutse' talen Frankisch, Duits en een deel van het Nederlands. Hij beschouwde het Nederlands dus – terecht, zo weten we nu – als een mengtaal van het (Neder)frankisch en het (Neder)saksisch, zie hoofdstuk 1.[132]

Inmiddels raakte de *Codex Argenteus* uit het zicht. Vóór november 1600 werd hij door een gezant van keizer Rudolf II naar de keizerlijke bibliotheek in Praag overgebracht. In 1648, aan het einde van de Dertigjarige Oorlog, maakten de Zweden hem in Praag buit en kwam hij in de bibliotheek van koningin Christina terecht, waar de Nederlandse taalkundige en verzamelaar Isaäc Vossius (1618-1689) enige tijd bibliothecaris was. In 1655 ontving hij de *Codex* van de koningin als vergoeding voor bewezen diensten. Hij stelde het handschrift ter beschikking aan zijn oom Franciscus Junius – tijdelijk, want in 1662 verkocht Vossius het manuscript uit geldgebrek opnieuw aan de Zweden. Het bevindt zich nog steeds in Zweden en wel, op twee tentoongestelde bladen na, op een geheime en streng bewaakte locatie.[133] In 1665 bezorgde Junius de eerste complete uitgave van de Gotische evangelietekst, met daarnaast de Oudengelse tekst van de hand van Thomas Marshall; postuum verscheen in 1684 een tweede druk. Tevens stelde Junius een glossarium op de *Codex* samen, het *Gothicum glossarium* (zie hieronder).

Junius was van mening dat het Gotisch de bron was van alle Germaanse talen; hij hing dus de zogenoemde 'Gothica-genetrix-theorie' aan. Zijn idee was dat er een onbekende grondtaal bestond waaruit enerzijds het Scytisch en anderzijds het Grieks voortkwamen. Uit het Scytisch ontwikkelde zich het Gotisch, en hieruit kwamen vervolgens de Germaanse talen voort. Een belangrijk volgeling van de Gothica-genetrix-theorie was Adriaen Verwer, die in 1707 een Latijnstalige grammatica van het Nederlands schreef (zie hoofdstuk 8).[134]

Lambert ten Kate was de eerste die, in zijn *Gemeenschap Tussen de Gottische spraeke En de Nederduytsche* uit 1710, concludeerde dat het Nederlands samen met de andere Germaanse talen, waaronder het Gotisch, 'uyt eene en dezelfde moeder gesproten zyn'. Wel rekende hij ten onrechte het Gotisch bij de West-Germaanse talen, die verschilden van de Noord-Germaanse talen; tegenwoordig wordt het Gotisch als een aparte, Oost-Germaanse tak opgevat. Terwijl Junius en de meeste geleerden met hem taalverwantschap aantoonden op grond van woordgelijkenis, was Ten Kate van oordeel dat men vooral naar grammaticale kenmerken, zoals verbuigingen en vervoegingen, diende te kijken.[135] Door de vergelijking van een groot aantal Nederlandse en Gotische woorden (verzameld uit het Gotische glossarium van Junius) en de bestudering van de Gotische verbuigingen en vervoegingen, kwam hij tot allerlei originele inzichten. Zo doorzag hij de systematiek in de Gotische werkwoorden en verdeelde hij ze in zes klassen met een restgroep voor enkele onregelmatige werkwoorden, hij onderkende de regelmatige klinkerwisseling in de werkwoordsvervoeging die Jacob Grimm later *Ablaut* noemde, hij oordeelde dat de sterke werkwoorden ouder waren dan de zwakke, en hij ontdekte dat de klemtoon in de Germaanse talen op de wortel en niet op voorvoegsels of uitgangen valt. Ook zag hij

als eerste in hoe causatieve of oorzakelijke werkwoorden zijn gevormd: *drenken* als afleiding van *drinken*, *zetten* van *zitten*, *leggen* van *liggen*, *wekken* van *waken* e.d.[136] In zijn *Aenleiding* uit 1723 werkte hij zijn opvattingen over de verwantschappen in de praktijk uit; het tweede deel van dit werk bestaat uit een etymologisch woordenboek (zie hieronder).

Etymologische woordenboeken van het Nederlands

De kennis van de oudere fases van de Germaanse talen leidde ertoe dat men etymologische woordenboeken van het Nederlands ging schrijven. Het oudste etymologische woordenboek is het *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum* (Etymologisch woordenboek van de Nederlandse taal of Woordenboek Nederlands-Latijn) uit 1599 van Kiliaan. Hierin nam Kiliaan achter de Nederlandse trefwoorden woorden op uit het Fries, Duits, Engels, Nederduits, Frans en Grieks en daarnaast ook woorden uit oudere Germaanse talen, zoals Oudengels, Oudhoogduits en Gotisch. Daarmee was Kiliaan de eerste in Europa die taalvergelijking in de praktijk bracht (zie ook hoofdstuk 7).

Na Kiliaan leverden Franciscus Junius en Lambert ten Kate belangrijke bijdragen aan het doorzien van de verwantschappen binnen de Germaanse talen. In de opdracht van de *Observationes in Willerami Abbatis* uit 1655 wijst Junius erop dat de vergelijking van het Oudhoogduits, Oudengels en Gotisch met het Nederlands kan leiden tot een verrijking van de taal. Daarvoor is het dringend nodig dat er een Nederlands etymologisch woordenboek wordt samengesteld, zeker nu Kiliaans woordenboek zo uitgekleed is door het winstbejag van de uitgever, aldus Junius. Hiermee verwijst hij naar het feit dat er in 1642 een herdruk van Kiliaan verschenen was waarin weliswaar een Franse vertaling was toegevoegd, maar waarin alle etymologische informatie was geschrapt.[137] Toch schreef Junius zelf geen etymologisch woordenboek van het Nederlands, maar wel van het Gotisch, namelijk het *Gothicum glossarium* uit 1665. Van ieder Gotisch woord trachtte hij de oorsprong en verwantschappen te achterhalen, waardoor dit het eerste etymologische woordenboek van de Oudgermaanse talen werd. Daarbij neigde Junius ertoe, mede door zijn klassieke scholing, te veel Germaanse woorden uit het Grieks af te leiden, zo kunnen we achteraf constateren. Het was echter een hele stap vooruit dat hij de Germaanse talen als een aparte taalfamilie identificeerde. Bovendien bewees Junius met zijn glossarium niet alleen de eenheid van de Germaanse talen, maar ook hun verwantschap met de meeste Europese talen.[138]

Dankzij zijn werk (waaronder ook het *Etymologicum Anglicanum*, een etymologisch woordenboek van het Engels, dat in 1743 postuum door Edward Lye werd uitgegeven) geldt Junius als de eerste germanist en grondlegger van de Germaanse taalwetenschap. Een voorbeeld uit Junius' glossarium toont aan waarom die titel terecht is: met Gotisch *airzjan* 'vergissen' corresponderen volgens hem Duits *irren*, Nederlands *erren* 'zich vergissen', Engels *erre*, Latijn *errare*; en met Gotisch *akrs* corresponderen Oudengels *acer, aecer*, Oudhoogduits *accar, acker, achar*, Deens *ager*, Nederlands *acker*, Grieks *agros*. Junius stelde allerlei klankcorrespondenties op tussen talen, waarvan sommige nog steeds als correct gelden. Zo stelde hij dat Gotisch *ai* (in bijvoorbeeld *Jaisus, Paitrus*) correspondeert met Nederlands *e*, en dat een Germaanse *h* overeenkomt met een Griekse *k*, zoals in *halm* en Grieks *kalamè, hennep* en *kannabis, hart* en *kardia, hond* en *kunidion* 'hondje'.[139]

Baanbrekend was het werk van Ten Kate uit 1710 en 1723. Dat kwam niet alleen doordat hij het Gotisch opvatte als een zustertaal van de andere Germaanse talen, maar ook doordat hij als eerste zijn etymologieën baseerde op de systematiek binnen de Germaanse talen. Daarbij hanteerde hij als uitgangspunt dat men 'de Taelwetten moet vinden en niet maken'. Zijn werkwijze bestond eruit de oudste vormen van het Nederlands, Engels, Duits, Gotisch e.d. met elkaar te vergelijken – vooral werkwoorden, omdat hij meende dat deze ouder waren dan zelfstandige naamwoorden – om tot de taalregels te komen. Daarbij ging hij niet uit van toevallige klankovereenkomsten, maar hamerde hij op regelmaat en geregeldheid: '[...] ik onderwerp mij aan een zo strenge wet, dat ik geen enkele letter probeer te veranderen, te verplaatsen, toe te voegen of weg te laten, dan krachtens een "steekhoudende regel".' Hij stelde 'dialectregels' op voor regelmatige klankovereenkomsten (klinkers en medeklinkers) binnen de Germaanse talen, bijvoorbeeld dat Nederlands *óó* correspondeert met Gotisch *au*, Duits *au* en *ea*, vergelijk Nederlands *geloven*, Gotisch *galaubjan*, Duits *glauben* en Oudengels *geleafan*. Of dat Nederlands *sl, sm, sn, sw* overeenkomen met Duits *schl, schm, schn, schw*.[140] Hiermee kan Ten Kate in zekere zin gelden als ontdekker van de klankwetten. Schijnbare onregelmatigheden in uitgangen waren volgens hem het gevolg van de tand des tijds, en wanneer men terugging in de tijd, zou men de oorspronkelijke zuiverheid en eenvoud terugvinden. Daarbij maakte hij een onderscheid tussen de wortel van een woord, ofwel 'het zakelijke deel', en het 'toevallige deel', de voorvoegsels, achtervoegsels en uitgangen, en hij ging bij zijn etymologieën uit van de wortels. In het tweede deel van de *Aenleiding* werkte Ten Kate zijn ideeën in concreto uit: na een lange inleiding nam hij twee alfabetische lijsten op van de Germaanse woorden die afgeleid waren van de wortels van sterke werkwoorden, zoals *band* van *binden, boog* van *buigen, drank* van *drinken, gave* van *geven, goot* van *gieten, sterfte* van *sterven* e.d. In totaal vermeldde hij zo'n 20.000 Nederlandse woorden en eenzelfde aantal woorden uit andere talen.[141]

Voor Junius en Ten Kate, de twee grondleggers van de historisch-vergelijkende Germaanse taalkunde, was het bedrijven van etymologie niet vrijblijvend. Junius wilde door middel van etymologie de verhevenheid en rijkdom van de moedertaal aantonen; deze zouden blijken wanneer men 'de oorspronkelijke afstamming, de gewoonte en de wieg' van het Nederlands onderzocht. Ook Ten Kate, die de etymologie als het 'verhevene deel' van de taalkunde beschouwde, meende dat dankzij de etymologie de oorspronkelijke vorm en betekenis blootgelegd zouden worden, de manier van afleiding, en de opkomst en ondergang van woorden, zodat we zouden kunnen leren hoe de rijkdom van de taal vermeerderd kan worden.[142]

Een forse stap achteruit vormde de *Fakkel der Nederduitsche taale* van dominee Carolus Tuinman (Maastricht 1659 – Middelburg 1728) uit 1722, in 1731 postuum gevolgd door het *Vervolg op de fakkel der Nederduitsche taale*. Tuinman (die ook het eerste omvangrijke spreekwoordenboek schreef, zie hoofdstuk 7) beschouwde het Hebreeuws als de oertaal en probeerde de Nederlandse woorden af te leiden van de drie heilige talen Hebreeuws, Grieks en Latijn. Hij meende dat klanken binnen het Nederlands of tussen het Nederlands en een andere taal op een groot aantal manieren met elkaar konden corresponderen. Hij formuleerde vijf basisregels, namelijk dat het gebruik van klinkers in talen willekeurig is, dat medeklinkers gemakkelijk verwisseld worden, dat letters voor de

welluidendheid of een gemakkelijke uitspraak regelmatig veranderen, verdwijnen of toegevoegd worden, dat woorden worden samengetrokken of letters aan het begin of eind van een woord verdwijnen, en tot slot dat voorvoegsels, achtervoegsels en uitgangen niet behoren tot de stam van een woord en daarom in alle talen verschillend zijn gevormd. In zijn werk regeerde dus de willekeur, en hierdoor vormde hij een tegenpool van Ten Kate. Zijn werk heeft dan ook geen blijvende waarde gehad.[143]

Hierna duurde het bijna een eeuw voordat er opnieuw een etymologisch woordenboek verscheen. Dat was de curieuze *Geslachtlijst der Nederduitsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd* van Willem Bilderdijk uit 1822, waarvan een uitgebreidere versie onder de titel *Verklarende geslachtlijst* verscheen tussen 1832 en 1834. Hierin stelde Bilderdijk van ieder woord het geslacht vast op etymologische gronden (zie hoofdstuk 8). Het eerste moderne wetenschappelijke etymologische woordenboek van het Nederlands dateert uit 1890 en is van de hand van de Belgische taalkundige J. Vercoullie.

De rangorde in talen

Hierboven bleek dat men van mening was dat het Nederlands ergens aan het eind van de middeleeuwen was verbasterd door andere talen. Dat was ongewenst, omdat men in het algemeen het Nederlands in rangorde boven andere talen plaatste. De taalvergelijkingen die men deed, leidden namelijk niet alleen tot theoretische beschouwingen over de vraag welke taal de oertaal was en welke talen aan elkaar verwant waren, maar hadden ook praktische implicaties. Volgens velen kwam het Nederlands er bij de vergelijking niet slecht vanaf.

Spiegel, de auteur van de oudste grammatica van het Nederlands, de *Twe-spraack* uit 1584, constateerde dat het Nederlands verreweg de oudste en rijkste taal was, die bovendien op zichzelf stond en niet uit andere talen was ontstaan of verbasterd. Het Italiaans, Spaans, Frans en Engels waren *schuymtalen*, dat wil zeggen bastaardtalen, aldus Spiegel: het Engels was verbasterd door de opname van Franse en Latijnse leenwoorden, het Frans was een mengsel van Keltisch, Frankisch, Grieks en Latijn, het Italiaans was een mengsel van Latijn en Gotisch, en bij het Spaans was daar nog het Arabisch aan toegevoegd.

Hebreeuws, Grieks en Latijn werden aanvankelijk als heilige talen beschouwd. In de pikorde stond het Nederlands boven de Romaanse talen, maar onder de drie bijbelse talen Latijn, Grieks en Hebreeuws. Maar toen in de renaissance uit een groot aantal bijbelvertalingen bleek dat het woord Gods ook prima in de landstalen uitgedrukt kon worden, nam dat iets van de heiligheid van de drie talen af. Desiderius Erasmus beschouwde het Nederlands als een zustertaal van het Latijn.[144] Volgens Becanus overtrof het Nederlands het Latijn, Grieks en Hebreeuws zelfs, vanwege het vermogen om samenstellingen te vormen, de rijkdom van de woordenschat en het grote aantal eenlettergrepige woorden.[145]

De *Twe-spraack* sloot zich hierbij aan. 'De rijkdom [van het Nederlands] blijkt op de eerste plaats uit het feit dat wij wat betreft letters, zowel enkele als gecombineerde, dubbele klinkers, tweeklanken en verschillende lettergrepen, [...] rijker zijn dan alle andere ons bekende talen,' waardoor er in het Nederlands meer eenlettergrepige grondwoorden bestaan. Volgens Becanus en de *Twe-spraack* is dat bovendien de reden dat de Neder-

landers zo gemakkelijk andere talen kunnen leren: zij beschikken immers in hun moedertaal over alle klanken die andere talen bezitten.[146] 'De grondwoorden zijn veelal van nature zo gemaakt, dat de uitspraak ervan met de betekenis overeenkomt,' zo vervolgt de *Twe-spraack*. 'Spreek het woordje ik *kauw* maar eens uit zonder te kauwen; voorts: ik *zwelg, zucht, zuig, slik, zuip, (zeg) och, [...] grijns, pruil, preutel, knars, knor, nies, [...] rommel,* enz. – die bij het uitspreken enigermate hun betekenis bewijzen,' net als het natuurlijke geluid van de dieren, zoals *blaffen, keffen, blaten, tjilpen, piepen, kwaken* e.d.[147] Hier generaliseert Spiegel ten onrechte: de genoemde woorden zijn inderdaad klanknabootsingen, maar deze vormen slechts een kleine categorie binnen de taal, anders dan Spiegel suggereert.

Als een ander sterk punt van het Nederlands noemt de *Twe-spraack* het gemak waarmee samenstellingen gemaakt kunnen worden 'die een grote versiering en rijkdom aan de taal verlenen, en ze zijn des te duidelijker doordat de betekenis van beide woorden erin zit'.[148] En tot slot geldt ook het bestaan van 'kreeftwoorden' als een bewijs van rijkdom: woorden die zowel van links naar rechts als van rechts naar links gelezen kunnen worden. Daarbij onderscheidt de *Twe-spraack* verschillende categorieën. Sommige kreeftwoorden blijven identiek als men ze omdraait, bijvoorbeeld de kindertaalwoorden *mam, mem, kak, lel, lul, pap, pop, pyp, lepel, tit* en voorts *ene, ere, tót, tyt, neen, elle, egge* enz. Andere vormen een ander woord, dat precies het tegenovergestelde betekent, zoals *ai* 'uitroep van schrik' en *ia* 'blijk van instemming', *sak* en *kas*, *room* en *moor* 'neger, zwart', *an* 'aan' en *na*, en tot slot is er een groep waarvan bij omdraaiing de betekenis ongeveer gelijk blijft, zoals *kool* en *look*, *pan* en *nap*, *pyn* en *nyp*, *tam* en *mat*.[149]

De conclusie is onontkoombaar: het Nederlands is verheven boven alle andere talen.

De relatie tussen het Nederlands en het Duits

In de rangorde van talen werd het Duits meestal niet genoemd. Dat kwam omdat er in de renaissance geen helderheid bestond over de relatie tussen het Nederlands en het Duits. Men maakte geen scherp onderscheid tussen de twee talen – logisch, want de oostelijk Nederlandse (Nedersaksische) dialecten liepen geleidelijk over in de Nedersaksische dialecten die in Duitsland werden gesproken. Pas nadat in de zestiende en zeventiende eeuw een geschreven standaardtaal was ontstaan, gingen de standaardvormen van het geschreven Nederlands en Duits duidelijk van elkaar verschillen. Ondertussen bleef de gesproken taal een continuüm vormen.

Velen meenden dat het Duits de moedertaal van het Nederlands was. Zo spreekt D.V. Coornhert in zijn *Officia Ciceronis* uit 1561 over het Hoogduits, waaruit de Nederlandse taal 'voortgesproten is'. Anderen veronderstellen dat het Nederlands en Duits varianten van een en dezelfde taal zijn, zusjes dus. Zowel de etymoloog Becanus als de oudste grammatica, de *Twe-spraack*, veronderstelden dit, omdat de talen onderling goed te begrijpen waren.[150] Het verschil zit in de uitspraak; volgens de *Twe-spraack* spreken sommigen de taal 'te hoog' en anderen 'te laag':[151]

> R.: [...] ik heb mij laten vertellen dat onze taal uit het Hoogduits zou zijn voortgekomen. G.: Ik spreek (met Becanus) in het algemeen over de 'Duitse' taal, die ik als één taal beschouw, maar sommigen spreken 'm te hoog [krachtig], en anderen te

> laag [zacht], en de Nedersaksische of Meissense taalvorm (waar de onze van afstamt) is de meest gemiddelde en de aangenaamste; hij wordt van Brugge tot Riga en Reval [Tallinn] gesproken, hier en daar wel iets verschillend van uitspraak, maar niet zo dat men elkaar niet verstaat – het is bekend dat de Griekse taal, die men als zo uitnemend beschouwt, ook z'n verschillende *Dialektos* had.

Onder 'dialect' wordt dus een uitspraakvariant verstaan, en met 'hoog' en 'laag' wordt een uitspraakverschil aangeduid.[152] Opvallend is dat het Nedersaksisch (of Nederduits) als het aangenaamste dialect wordt beschouwd – de reden zal zijn dat dit meer op het Nederlands lijkt dan het Hoogduits. Dat Vlaanderen als zuidgrens en de Oostzeekust als noordgrens wordt opgevat, sluit aan bij het streven van onder anderen Jan Utenhove, die een mengtaal samenstelde voor zijn vertaling van het Nieuwe Testament, in de hoop dat iedereen, van Vlaanderen tot de Oostzeekust, deze kon begrijpen (zie hoofdstuk 3).[153]

Als gevolg van de verwantschap tussen het Nederlands en het Duits, en de onderlinge begrijpelijkheid, werd er in de Lage Landen in de zeventiende eeuw nauwelijks onderwijs gegeven in het Duits; pas in de tweede helft van de achttiende eeuw werd Duits op sommige scholen ingevoerd als schoolvak.[154] Ook woordenboeken van het Duits werden relatief laat gemaakt: pas in 1719 verschenen de eerste woordenboeken Nederlands-Duits en andersom. Toen waren er al woordenboeken verschenen van het Nederlands-Frans (1546), het Frans-Nederlands (1557), het Spaans-Nederlands en andersom (1617), Engels en Nederlands (1647-1648), Jiddisch en Nederlands (1710), Italiaans en Nederlands (1710), Portugees en Nederlands (1714) en Russisch en Nederlands (1717). De woordenboeken van het Duits werden bovendien geschreven door een Duitser, Matthias Kramer, dus de belangstelling ging niet uit van de Lage Landen. Dezelfde Kramer was bovendien de eerste die een grammatica schreef van het Nederlands en het Duits, in 1716 – tot die tijd was Duits alleen in meertalige leerboekjes te vinden, sinds 1576 (zie hoofdstuk 7). Die late belangstelling voor het Duits is misschien te wijten aan het feit dat men zeer regelmatig allerlei varianten van het (Hoog- en Neder-)Duits om zich heen hoorde dankzij het grote aantal Duitse immigranten in Nederland (zie hoofdstuk 1), waardoor men bekend was met de taal en geen behoefte had aan hulpmiddelen.

Benamingen voor de Nederlandse taal

De nauwe verwantschap tussen Nederlands en Duits blijkt ook uit de namen waarmee de Nederlandse taal wordt aangeduid.[155] In de middeleeuwen heette het Nederlands *Dietsch* (de Vlaamse vorm) of *Duutsch* (Brabants-Hollandse vorm), later gespeld als *Duytsch, Duits*. *Diets* of *Duits* waren afleidingen van *diet* 'volk', en duidden dus de 'taal van het volk' aan, tegenover de geleerdentaal Latijn. Aan het eind van de middeleeuwen raakte *Diets* in onbruik, terwijl *Duits* bleef bestaan; na 1550 nam ook dit steeds meer af. In Duitsland noemde men de eigen taal *Deutsch* of *Teutsch*, dat eveneens 'taal van het volk' betekende.

In 1482 is er voor het eerst sprake van de *Nederlandsche tale*. *Nederlands* of *Nederlands Duits* kwam op als tegenstelling tot de *Overlantsche tale* of *Overlands Duits* 'Hoogduits'. De benaming *Nederlands* werd aanvankelijk in het Zuiden gebruikt – de oudste boektitel waarin sprake is van *Nederlands*, is de *Nederlandsche spellijnghe* van de Gentenaar Joos Lambrecht

uit 1550. Lambrecht verstond onder *Nederlandsch*: Vlaams, Brabants, Hollands, Gelders, Kleefs, Fries, Guliks en Zeeuws. Kleef en Gulik (een voormalig graafschap in het Rijnland) lagen in Duitsland. Ook de lexicograaf Kiliaan noemt deze twee dialecten expliciet.[156]

Vanaf 1551 kwam de naam *Nederduits* op voor 'Nederlands', als tegenstelling tot *Hoogduits*. De benamingen Hoog- en Nederduits zijn een Nederlands bedenksel en door het Duits overgenomen als *Hochdeutsch* en *Niederdeutsch*: *Niederdeutsch* werd aanvankelijk zowel gebruikt voor het Nederlands als voor het Nederduits in Noord-Duitsland. De oudste plaats waar deze woorden genoemd worden, is een Hollands gebedenboek van 1457: 'dese oefeninghe ist ghetoghen van den hoghen duutsche int neder duutsche.' *Nederduits* wordt in de tweede helft van de zeventiende eeuw tot het begin van de negentiende eeuw de meest gebruikte benaming voor het Nederlands, misschien mede dankzij de *Nederduitsche* Hervormde Kerk. Daarna neemt het gebruik sterk af.[157] Pas in de negentiende eeuw krijgt de naam *Nederlands* de overhand: na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 wint *Nederlands* het van *Nederduits*, dat dan alleen nog voor bepaalde dialecten in Noord-Duitsland gebruikt wordt.[158]

In de Zuidelijke Nederlanden gebruikte men in de middeleeuwen *Vlaams*; dit is het eerst genoemd door Jacob van Maerlant rond 1270. Vlaams was zowel de benaming voor de taal van het gewest Vlaanderen als voor die van het Nederlands in het algemeen – logisch, want in de oudste Middelnederlandse periode werden de meeste teksten in Vlaanderen geschreven. Later, en tot op heden, wordt Vlaams alleen gebruikt voor het Zuid-Nederlands, meestal inclusief het Brabants en Limburgs. De benaming *Hollands* voor het dialect van Holland is voor het eerst in 1550 aangetroffen, maar al vrij snel, al vanaf 1610, kwam het ook voor in de algemene betekenis 'Nederlands' – dat hing zeer nauw samen met het ontstaan van een bovenregionale standaardtaal in Holland, zie hoofdstuk 4.[159] In dit boek gebruik ik Hollands alleen voor het dialect van Holland.

In het Latijn werd als benaming voor 'Nederlands' in de zestiende eeuw het meest gebruikt *T(h)eutonicus*, denk aan de titel van Kiliaans *Etymologicum Teutonicae Linguae* uit 1599. Tussen midden zeventiende en midden negentiende eeuw kreeg *Belgicus* de overhand, waarschijnlijk omdat *Teutonicus* ook 'Duits' kon betekenen en dus ambigu was. Vandaar boektitels als Van der Mijles *Lingua Belgica* 'De Nederlandse taal'. Voor 'Hoogduits' werd meestal *Germanicus* of *Almanicus* gebruikt, waarbij *Germanicus* opnieuw ambigu was, omdat het ook 'Nederlands' kon betekenen.[160]

Praktische gevolgen van de rangorde in talen

De rangorde in de talen was niet vrijblijvend: het doel ervan was te onderbouwen waarom leenwoorden uit andere talen geweerd dienden te worden. Men meende immers dat het Nederlands weliswaar een oude en rijke taal was, maar dat de zuiverheid ervan sinds de middeleeuwen te wensen overliet. In de renaissance wilde men het Nederlands zuiveren van leenwoorden. Dat kon op twee manieren: men kon de leenwoorden vervangen door eigen Nederlandse woorden, maar men kon ook bewijzen dat het helemaal geen leenwoorden waren – dan vormden ze dus ook geen verbastering. Niet iedereen ging daarbij zover als Becanus, die beweerde dat het Nederlands de oertaal was, maar wel be-

schouwden diverse geleerden een groot aantal Latijnse en Franse woorden als ontleend aan het Nederlands, terwijl het in werkelijkheid precies andersom is.

Men merkte overeenkomsten tussen woorden op, maar de richting van het leenverkeer doorzag men niet, omdat men niet wist welke criteria men daarvoor moest hanteren. Spiegel, de auteur van de *Twe-spraack*, gebruikte bijvoorbeeld als criterium de hoeveelheid lettergrepen:[161]

> Om een vreemd woord van een eigen woord te onderscheiden, moet men op het volgende letten: als wij een eenlettergrepig werkwoord of naamwoord gebruiken en er geen 'Nederlandser' woord bestaat met dezelfde betekenis, dan beschouw ik het als Nederlands, hoewel het ook Frans of iets dergelijks zou kunnen zijn. Want iedereen moet erkennen dat *kap, kussen, zak, bank, dagge* 'dolk'*, kabel, plaats, slaaf, haast, fel, rond, soldij, rijk, koord, boord, dubbel, blauw, gaard, stof, sluis* etc. [...] goede oude eigen Nederlandse termen en woorden zijn, waarnaar de Fransen *cappe, coussin, sacq, bancq, dague, chable, place, esclave, haste, félon, rond, suolde, riche, chorde, bord, double, bleu, jardijn, estoffe, escluse* enz. hebben gevormd.

Eenlettergrepige Nederlandse woorden zijn volgens Spiegel dus ouder en de bron van tweelettergrepige Franse. Daarnaast gaf hij nóg twee argumenten waarom het Nederlands de gevende en het Frans de ontlenende taal zou zijn, namelijk dat de woorden in het Nederlands een ruimere betekenis hebben dan in het Frans en dat van de woorden in het Nederlands samenstellingen en afleidingen kunnen worden gemaakt die niet voorkomen in het Frans: 'wij zeggen *een zak, ik zak, geef hem de zak* 'geef hem zijn ontslag', [...] *een kap, ik kap, zij verzet haar kap, de kap van het huis, verkapt, kaper, kaproen* etc.'

Verder probeerde men meerlettergrepige Nederlandse woorden die op buitenlandse leken, te ontleden in Nederlandse grondwoorden als bewijs dat ze van oorsprong Nederlands waren. Zo verklaarde Spiegel *anker* van *aan* en *keren*, *avontuur* van *avond* en *uur*, *banket* van *bank* en *eet*, *banketteren* van *banket* en *(ver)teren*, *bastaard* van *bast* en *aard*, *glorie* van *het gloort*, *gordijn* van *gord* en *in*, *natuur* als *na-het-uur* of *na-het-oer* 'overeenkomstig het oorspronkelijke', *partijen* van *part* en *tijen* 'trekken', *piloot* 'stuurman, loods' van *peilen* met het *lood*, en *plakkaa(r)t* van *plak* en *kaart*.[162]

De inspanningen om te bewijzen dat het Nederlands de bron van Franse en Latijnse woorden is, vonden vooral in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw plaats. In de zeventiende eeuw werd bijna algemeen aangenomen dat de zaak andersom lag en dat er wel degelijk sprake was van Franse en Latijnse leenwoorden in het Nederlands. Vanaf dat moment werden deze leenwoorden ofwel opgevat als ingeburgerd en geaccepteerd, ofwel men trachtte ze door Nederlandse nieuwvormingen te vervangen. Daarom verscheen er in deze periode een zeer groot aantal puristische woordenboeken (zie hoofdstuk 6 en 7).

Heil uit het Oosten

Een geheel eigen en bijzondere positie nam het Standaardduits in wording in. In de taalrangordes kwam dit niet voor, omdat het Duits gold als moeder of zuster van het Neder-

lands, en men zich ervan bewust was dat de Duitse en Nederlandse dialecten geleidelijk in elkaar overliepen. Terwijl de Franse en Latijnse leenwoorden werden beschouwd als een bezoedeling van het rijke en volmaakte Nederlands, werd het overnemen van Duitse leenwoorden in de renaissance juist aangemoedigd. Aanvankelijk gebeurde dit vooral in bijbelvertalingen, die toch al zwaar op het Duitse voorbeeld leunden (zie hoofdstuk 3). Maar er waren veel meer pleitbezorgers hiervoor: enerzijds woordenboekschrijvers (zie hoofdstuk 7), anderzijds literatoren (zie hoofdstuk 9).

Spiegel, die in de *Twe-spraack* geen scherp verschil maakte tussen Nederlands en Duits, ging nog verder en stelde voor om uit álle Germaanse talen woorden over te nemen ter vervanging van Romaanse leenwoorden: 'Voor het verrijken van onze taal vind ik dat men uit de diverse Germaanse talen, zoals het Deens, het Fries of het Engels, de meest eigen woorden moet zoeken.'[163]

Sommigen wilden ook oude Germaanse talen gebruiken ter verrijking van het Nederlands. Junius meende in 1665 dat het Nederlands kon worden verrijkt door ontleningen uit het Gotisch, Oudhoogduits en Oudengels. Vulcanius had al in 1597 een pleidooi gehouden voor de bestudering van het Gotisch en het Oudhoogduits als middel om de moedertaal te verrijken, en hij werkte zijn voorstel zelfs in concreto uit: hij gaf een lijst van 46 Oudhoogduitse woorden die gebruikt zouden kunnen worden om de Nederlandse woordenschat mee uit te breiden en te versieren.[164] Als voorbeelden noemde hij onder andere: *ambacht* 'dienst', *barn* 'zoon', *burch* 'burgerschap, burgerij', *drou* 'bedreiging', *geheizan* 'belofte', *geili* 'losbandigheid, dartelheid', *gomman* 'man, echtgenoot', *grave* 'bestuurder', *iemer* 'altijd', *lîchen* 'bevallen, behagen', *loccha* 'gekrulde haarlokken', *magin* 'verwante', *man* 'mens, man', *quena* 'vrouw', *spunnen* 'uiers', *sachs* 'lang zwaard', *sige* 'overwinning' en *thiornum* 'maagd'.

De suggestie van Vulcanius om bij het Oudhoogduits te rade te gaan, heeft geen navolging gevonden, maar uit het Duits is rijkelijk geput om het Nederlands te verrijken, zoals in bijna alle volgende hoofdstukken zal blijken. De enige die zich tegen Duitse invloed verzette, was Pontus de Heuiter in zijn *Nederduitse orthographie* uit 1581. Hij vond dat oorspronkelijk Duitse woorden, zoals *beroepen* 'verzoeken, eisen', *ijver, tucht, voorgeslagen* 'voorgenomen' en *wederspreker* 'tegenspreker', niet moesten worden gebruikt, omdat er Nederlandse alternatieven voorhanden waren.[165]

Samenvatting

De inzichten van de theoretische taalwetenschappers legden een stevige bodem voor de toegepast taalkundigen, die zich zetten aan de schepping van een bruikbare bovengewestelijke standaardtaal. De laatsten putten nationale trots uit het geschied- en taalkundig verleden: de Germanen en Bataven werden als voorbeeld gesteld, en de verbondenheid tussen de oude Germaanse volken werd benadrukt. De Gotische bijbel en de vertalingen van bijbelfragmenten in een groot aantal levende talen bewezen dat een bijbelvertaling in de landstaal mogelijk was, en stimuleerden Nederlandse vertalingen (zie hoofdstuk 3). De kennis van oudere taalfases werd aangewend bij de vorming van de standaardtaal en had concrete invloed op de beregeling van de spelling, woordenschat en grammatica, zo-

als uit de volgende hoofdstukken zal blijken. De opvattingen over de herkomst en verwantschappen van talen zorgden voor een gevoel van verwantschap met het Duits en een afkeer van de Romaanse talen, waardoor Duitse invloed niet alleen werd geaccepteerd, maar zelfs aangemoedigd. Kortom, de theoretische inzichten werden ideologisch aangewend, waardoor de ideologie een niet te onderschatten factor werd bij het ontstaan van het Standaardnederlands.

Als voorbeeld van de invloed van de theoretische opvattingen op het praktische taalgebruik kan de eenlettergrepigheid van woorden dienen. Geleerden als Becanus, Stevin en Spiegel noemden het feit dat het Nederlands veel eenlettergrepige woorden kent, als een van de bewijzen van de ouderdom en rijkdom van het Nederlands. Nu vond juist in deze periode een verkorting van woorden plaats, waarbij de slot-*e* in een groot aantal woorden als *herte, heere, wille, name* in het Hollands wegviel. In Vlaamse dialecten – maar niet in het Brabants – bleef de slot-*e* evenwel meestal bewaard (zie hierover meer in hoofdstuk 8). Stevin roemt met name het Noord-Hollands om zijn vele eenlettergrepige woorden. Daarom sluit ik niet uit dat het ideaal van eenlettergrepigheid de neiging tot het laten wegvallen van de slot-*e* in Holland heeft versterkt of bevorderd.

De negentiende en twintigste eeuw

Eind achttiende eeuw kwam de beweging van de Romantiek op in Europa, als reactie op de Verlichting.[166] De Romantiek ging gepaard met een grote historische belangstelling en bracht onder andere belangstelling en waardering met zich mee voor de vóór-beschaafde cultuur. Hierdoor kreeg men aandacht voor de volksverhalen, volksliederen, sprookjes en de taal van het gewone volk in heden en verleden, terwijl in de Verlichting juist de beschaafde standaardtaal in het middelpunt van de belangstelling stond. Een volk en zijn taal werden beschouwd als één en het nationale karakter en de nationale cultuur werden niet meer los van elkaar gezien. Nadat Napoleon in 1815 bij Waterloo was verslagen, kwamen geleidelijk in West-Europa de nieuwe staatsgrenzen vast te liggen. De staatvorming versterkte de nationalistische gevoelens. De bovengewestelijke standaardtalen werden uitgeroepen tot staatstaal. Het gevolg was dat taal werd verbonden met nationalisme. Ook in de Lage Landen was dit het geval. Daarbij werd een sterke band gelegd tussen de volksaard en de volkstaal. Taal, volk en natie werden een drie-eenheid. De taal werd beschouwd als de spiegel van het volkskarakter, en met de taal kon men zich van andere volken onderscheiden – net als in de renaissance maakte men geen verschil tussen taal en volk. De gedachte vatte post dat welsprekendheid in de moedertaal een zaak van nationaal belang was, en dat de verbetering van het Nederlands zou leiden tot een verbetering van de hele Nederlandse maatschappij.[167]

Bij vergelijking met andere talen stak het Nederlands volgens bijvoorbeeld M. Siegenbeeks *Over het verband tusschen taal en volkskarakter der Nederlanden* uit 1814 er met kop en schouders bovenuit. De Nederlandse klanken staan tussen de verwijfde en zachte Franse klanken en de harde Hoogduitse medeklinkers, het Nederlands gebruikt duidelijke uitdrukkingen zoals *recht door zee* of *een man een man, een woord een woord*, terwijl het Frans overdreven elegante vleierijen hanteert. De Nederlander zegt recht voor zijn raap *een lich-*

tekooi of *een bijzit*, waar de Fransen eufemismen zoals *amie, maîtresse* en *fille* hanteren.[168] In zijn inaugurele rede *Over de noodzakelijkheid van de beoefening der eigene taal en letterkunde voor de zelfstandigheid en den roem van eene natie* wees B.H. Lulofs er in 1815 op dat de Germaanse talen ouder en oorspronkelijker zijn dan de Romaanse, die voortkomen uit het Latijn, en dat de Germanen zich volgens Tacitus nooit vermengd hebben met andere volken, waardoor het Germaans een 'onvermengde, oorspronkelijke taal' is. De Germanen zijn volgens hem uit Azië afkomstig, en te vereenzelvigen met de Perzen of de Ariërs (de band tussen het Germaans en het Perzisch werd al eind zestiende eeuw door Van Ravelingen gelegd). Ook de Nederlanders waren volgens Lulofs van oudsher een oorspronkelijk, zelfstandig volk geweest, en daaruit concludeerde hij dat het Nederlands geen bastaardtelg van het Duits was, maar een onvermengde, oorspronkelijke taal.[169]

In het eerste kwart van de negentiende eeuw verschenen allerlei teksten over de voortreffelijkheid van het Nederlands, bijvoorbeeld het *Betoog over den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal* van M. Siegenbeek, de eerste hoogleraar Hollandse welsprekendheid, in 1810.[170] Het is interessant dat in de negentiende eeuw dezelfde kwaliteiten van het Nederlands naar voren worden gebracht als in de renaissance. Men wijst op de grote mogelijkheden van het vormen van samenstellingen, de rijkdom aan inheemse wortels, het feit dat bijna ieder meerlettergrepig woord een beschrijving is van de zaak die het benoemt (zoals *sterrenkunde* voor 'astronomie', *taalkunde* etc.), de rijkdom aan synoniemen of bijna-synoniemen (*hoofd* en *kop*, *mond, bek* en *muil* etc.) en het grote aantal pittoreske beschrijvende uitdrukkingen zoals *brooddronkenheid* en *opvliegendheid*. Ook de uitspraak van het Nederlands geldt als pluspunt, althans volgens de *Proeve eener Hollandsche prosodia* van J. Kinker uit 1810, die de welluidendheid en het speciale ritme van het Nederlands benadrukt – hiermee is de vader van de Vlaamse beweging Jan Frans Willems het alleen eens wanneer 'Nederlands' wordt vervangen door 'Vlaams'![171]

Net als in de renaissance werd de bestudering van het Middelnederlands een middel om de waarde van de eigen taal aan te tonen. De Vlaamse beweging, die was ontstaan na de afscheiding van België in 1830 en als motto 'de tael is gantsch het volk' droeg, gebruikte de Middelnederlandse literatuur als historische rechtvaardiging voor de strijd ten behoeve van het Nederlands.[172] Dat is te begrijpen: de Middelnederlandse literatuur was immers vooral in Vlaanderen en Brabant geschreven. De belangstelling voor het Middelnederlands in de negentiende eeuw was dan ook politiek gemotiveerd. Hoewel we dus over de motieven zo onze twijfels kunnen hebben, mogen de resultaten er zijn: in de negentiende eeuw werden de meeste Middelnederlandse teksten opgespoord en uitgegeven.[173] De impuls voor het onderzoek naar het Middelnederlands werd overigens gegeven door Duitse wetenschappers, met name Jacob Grimm (die in zijn *Deutsche Grammatik* als eerste de Middelnederlandse grammatica behandelt) en vooral A.H. Hoffmann von Fallersleben. De laatste gaf tussen 1830 en 1862 het twaalfdelige *Horae Belgicae* (de Nederlandse Horen of Tijdgodinnen) uit, met daarin een groot aantal belangrijke Middelnederlandse teksten, liederen, spreekwoorden en dergelijke. Het werk van de Duitse onderzoekers werd door de leden van de Vlaamse beweging enthousiast overgenomen. Een van die leden, Philip Marie Blommaert (Gent 1809–1871), schreef bovendien in 1849 een geschiedenis van de Germaanse landen, *Aloude geschiedenis der Belgen of Nederduitschers*, waar-

in hij een parallel trok tussen de onderdrukking van het Vlaams door het Frans en die van het Germaans door het Latijn in de Romeinse tijd. Hij beschouwde de Germanen niet als barbaren die door de komst van de Romeinen cultuur hadden ontvangen, maar was van mening dat de Romeinen de opbloeiende Germaanse beschaving hadden gefnuikt.[174]

Terwijl de Belgen zich stortten op de bestudering van het Middelnederlands, richtten de Nederlanders zich na 1850 veel meer op de schrijvers van de Gouden Eeuw dan op de middeleeuwse. De schrijvers van de Gouden Eeuw kwamen immers allen uit Holland, terwijl de middeleeuwse schrijvers merendeels uit het Zuiden kwamen. Daardoor verschenen de belangrijkste middeleeuwse edities allemaal in België.[175]

Als gevolg van het nationalisme ontstond in de negentiende eeuw een sterke puristische beweging, en net als in de renaissance vormde deze een extra reden om het zuiverder Middelnederlands te bestuderen. Als reactie op de inlijving bij Frankrijk tot 1815 was het purisme aanvankelijk gericht tegen Franse invloed – tevergeefs overigens, want juist in die periode nam het aantal Franse leenwoorden toe.[176] Daarbij wees men op het feit dat het Frans een 'uitgedoofde' taal is, inferieur aan Germaanse talen als het Nederlands en Duits, omdat het geen naamvallen meer kende.[177] (In deze periode trachtte men het verdwenen naamvallensysteem in het Nederlands hoog te houden, zie hoofdstuk 8.) Na het revolutiejaar 1848, toen in een groot aantal Europese landen dankzij opstanden liberale grondwetten werden afgedwongen en in de Duitse staten een sterk nationaal eenheidsstreven opkwam, richtte het purisme zich in Nederland voornamelijk tegen het Duits, terwijl in België het Frans de vijand bleef. Niet iedereen in Nederland was overigens tegen het Duits; Duitse wetenschappers en taalkundigen waren vooraanstaand en werden in de hele wereld nagevolgd. De taalkundige W.G. Brill beschouwde het Duits als de superieure taal in Europa, maar oordeelde dat het Nederlands die taal gelukkig zeer nabijkwam.[178] Anderen benadrukten juist de verschillen tussen het Nederlands en het Duits, en oordeelden dat verduitsing van de taal leidt tot verduitsing van het volkskarakter, waardoor het volk zijn identiteit zou verliezen.[179] Er verschenen puristische woordenboeken; een van de eerste was de *Lijst van woorden en uitdrukkingen met het Nederlandsch taaleigen strydende* uit 1847 van M. Siegenbeek, gericht tegen germanismen (zie verder hoofdstuk 7). In 1895 werd in Brussel het Algemeen Nederlandsch Verbond opgericht, dat zich richtte op de bevordering van de Nederlandse taal en cultuur en van alle vormen van samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen, en dat zich wat de taal betreft specifiek uitsprak tegen gallicismen. In 1931 werd in Nederland het Genootschap Onze Taal opgericht, met als expliciet doel 'het bevorderen van de zuiverheid der Nederlandsche taal, in het bijzonder, in dit tijdsgewricht, ten aanzien van germanismen'. Daarbij wees men op het gevaar van politieke annexatie, die het gevolg zou zijn van het verduitsen van de woordenschat. Uit onderzoek is overigens vast komen te staan dat de puristische inspanningen geen effect hebben gehad: de meeste Duitse leenwoorden die nu nog in de Nederlandse woordenschat voorkomen, zijn geleend tussen 1850 en 1950.[180]

De negentiende-eeuwse taalkundigen meenden dat de bestudering en cultivering van de moedertaal de beschaving van het volk verhoogde en een betere maatschappij en betere mensen opleverde. Daarbij geloofden ze heilig in de maakbaarheid van taal. Het

principe 'één staat, één taal' was een sterke stimulans voor het beregelen van de standaardtaal, en het is dan ook begrijpelijk dat de eerste officiële spellinggids en de eerste officiële grammatica in de negentiende eeuw verschenen (zie hoofdstuk 5 en 8). In de felle discussies die van de negentiende eeuw tot 1947 gevoerd werden over de voorstellen tot spellingvereenvoudiging, voerden de tegenstanders als belangrijk argument aan dat veranderingen een breuk zouden betekenen met het verleden en oude teksten ontoegankelijk zouden maken, waardoor het nationaal besef en de volksaard zouden verdwijnen.[181]

Ook de beschrijving van de woordenschat werd in de negentiende eeuw krachtdadig aangevat. Dit werd bovendien een middel om de Nederlandse en Belgische taalonderzoekers met elkaar te verbinden. Op de Taal- en Letterkundige Congressen die vanaf 1849 tweejaarlijks gehouden werden, beurtelings in Nederland en in België, werd namelijk besloten tot de samenstelling van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT). Hiervan werd Matthias de Vries (1820–1892) de grondlegger. Aanvankelijk werd een puristisch beleid gevolgd: barbarismen en niet-ingeburgerde leenwoorden werden in het WNT niet opgenomen. Als motto's nam het WNT de leuzen 'De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve' van Halbertsma, en van Bilderdijk 'Bataven! kent uw spraak en heel haar overvloed'.

Ook de Middelnederlandse woordenschat kreeg volop aandacht. Een beschrijving hiervan was dringend nodig als hulpmiddel voor de bestudering van Middelnederlandse teksten, die men bekeek omdat het zuivere taalgebruik ervan kon dienen als voorbeeld voor het moderne Nederlands. Nadat in 1777 Gerard van Hasselt het woordenboek van Kiliaan opnieuw had uitgegeven en in 1804 J.A. Clignett de *Teuthonista* van Van der Schueren uit 1477 had gepubliceerd – beide dienden om het lezen van Middelnederlandse teksten te vergemakkelijken – besloot Matthias de Vries tot de vervaardiging van een *Middelnederlandsch woordenboek*. In 1864 publiceerde hij het eerste deel, maar uiteindelijk verschenen slechts twee afleveringen, van A tot Anxene. Hierna wijdde De Vries zich aan het WNT. Zijn werk aan het Middelnederlands werd overgenomen door E. Verwijs en J. Verdam, die tussen 1885 en 1929 het *Middelnederlandsch woordenboek* publiceerden. Omdat dit woordenboek vooral aandacht besteedde aan bronnen uit de Noordelijke Nederlanden, publiceerde Karel Stallaert tussen 1886 en 1893 het *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden* (het werk werd in 1977 voortgezet door F. Debrabandere). Verdam merkte in zijn inaugurele rede uit 1878 op dat de Middelnederlandse taal zuiverder was dan de eigentijdse en dichter bij de oorsprong stond, en dat zonder het Middelnederlands geen wetenschappelijke studie van het Nederlands mogelijk was.[182]

In de negentiende eeuw werden er voor het eerst grammatica's geschreven van oudere taalfases. Zo schreef W.L. van Helten in 1881 een grammatica van het zeventiende-eeuwse Nederlands (*Vondels taal*). De Duitser Johannes Franck publiceerde in 1883 als eerste een *Mittelniederländische Grammatik*, in 1887 gevolgd door Van Heltens *Middelnederlandsche Spraakkunst* – hierin ontbrak de syntaxis, die door Stoett in 1889 werd behandeld in zijn *Proeve eener beknopte Middelnederlandsche syntaxis*.

Matthias de Vries speelde binnen de toenmalige taalkunde een hoofdrol en was de

belangrijkste vertegenwoordiger van wat zijn collega Moltzer in 1865 de Nieuwe School noemde.[183] Dat nam niet weg dat hij een kind van zijn tijd was. Aan de ene kant gaf hij in Nederland de aanzet tot meer wetenschappelijke, diplomatische uitgaven van Middelnederlandse teksten – tot die tijd werden de teksten meestal veranderd of 'verbeterd' – en hield hij zich bezig met de historisch-vergelijkende bestudering van talen op Indo-Europese grondslag, in navolging van Grimm en andere, voornamelijk Duitse, wetenschappers. Aan de andere kant verbond hij, net als zijn negentiende-eeuwse collega's, taal met nationalisme, en was hij van oordeel dat de bestudering van het Middelnederlands en het moderne Nederlands diende om lering te trekken uit het verleden en om patriottische gevoelens te stimuleren. Volgens De Vries was de neerlandistiek een wetenschap 'die aan de heiligste belangen van het vaderland' verbonden was. In zijn ogen was de oudere taal beter dan de hedendaagse, omdat die meer naamvallen en vervoegingen bezat.[184]

De belangstelling voor taal, en dan met name voor de geschiedenis ervan, leidde ertoe dat in de tweede helft van de negentiende eeuw de dialecten in de belangstelling kwamen te staan, en voor het eerst wetenschappelijk werden bestudeerd en beschreven. Voor België vormden de zwakke positie van het Nederlands tegenover het Frans en de wens om na de afscheiding van Nederland de eigenheid van de taal tegenover het Hollands te benadrukken extra argumenten om de dialecten te bestuderen. Er verschenen verschillende dialectwoordenboeken, vooral in België, omdat men het Zuid-Nederlandse erfgoed wilde vastleggen. De eerste auteur was L.W. Schuermans met zijn *Algemeen Vlaamsch Idioticon* uit 1865-1870. In Nederland werd in 1879 de eerste dialectenquête gehouden, in België in 1886. Ook werden er historische grammatica's van dialecten geschreven, als eerste *Een Zuid-Limburgsch taaleigen. Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpsspraak van Heerle* uit 1884 van J. Jongeneel. Aanvankelijk bestudeerde men de klanken, woordenschat en grammatica van afzonderlijke dialecten. Na 1920 kwam de bestudering van de verspreiding van de taalverschijnselen en het vastleggen hiervan op taalkaarten, de zogenoemde taalgeografie, centraal te staan. In 1930 werd voor wetenschappelijk onderzoek de Dialecten-Commissie opgericht en in 1934 de Volkskunde-Commissie.[185]

De negentiende eeuw vormde dus in veel opzichten het evenbeeld van de zeventiende: de trots op de eigen taal en het belang ervan werden benadrukt, de opbouw werd ter hand genomen en vreemde invloeden werden geweerd. Nieuw waren de sterke invloed van het nationalisme en de band tussen volksaard en volkstaal. De taalkunde kwam in dienst te staan van het nationalisme. De meeste negentiende-eeuwse taalkundigen hielden zich niet meer bezig met het zoeken naar de oertaal (dus het alleroudste stadium, nog lang voor het Indo-Europees). Wel kwamen in de laatste decennia van de negentiende eeuw de grote kunsttaalbewegingen op, zoals het Esperanto en het Volapük – wellicht als substituut nu de ideale *lingua Adamica* een hersenschim was gebleken, suggereert taalkundige Jan Noordegraaf.[186]

Eind negentiende eeuw werd algemeen aanvaard – althans onder taalkundigen – dat taalverandering niet synoniem is met taalverval, maar samenhangt met ontwikkeling en vooruitgang.[187] In het begin van de twintigste eeuw brak een discussie los over de vraag of het Afrikaans een verbasterde, slechte variant van het Nederlands was of een eigen, zelf-

standige variëteit – dit laatste werd door taalkundige C.G.N. de Vooys in 1913 verdedigd. De expert in het Afrikaans, D.C. Hesseling, rekende in 1908 af met de relatie die gelegd werd tussen volksaard en taal.[188] Leken leggen echter tot op heden een verband tussen deze twee zaken.

Pas in de loop van de twintigste eeuw gingen taalkundigen over tot objectieve en waardevrije beschrijvingen van de Nederlandse taal in heden en verleden, en van de overeenkomsten en verschillen tussen het Nederlands en andere talen. De belangstelling voor de historische taalkunde nam af, en in plaats daarvan kwam het eigentijdse taalgebruik centraal te staan. In de tweede helft van de twintigste eeuw namen bovendien de puristische inspanningen af. Een kwestie van oorzaak en gevolg?

3 Bijbelvertalingen als praktische voorbeelden: van brontekstgetrouw naar doeltaalgericht

> 'Want het Woord Gods is levend en krachtig, en scherpsnijdender dan enig tweesnijdend zwaard, en gaat door tot de verdeling der ziel, en des geestes.' – Statenvertaling, Hebr. 4: 12.

> 'Wie nooit de Statenbijbel heeft gelezen, blijft een vreemdeling in de geschiedenis van onze taal; wie nooit anders leest dan de Statenbijbel, loopt gevaar van de levende taal te vervreemden.' – Gerard Brom in zijn dissertatie over *Boekentaal* uit 1955.[1]

Om het woord Gods zo ruim mogelijk te verbreiden, werden er vele bijbelvertalingen in het Nederlands vervaardigd, aanvankelijk vooral in Duitsland en naar Duitse voorbeelden. Daarbij wilde men zo dicht mogelijk bij de door God geïnspireerde brontekst blijven. Welke invloed hebben de bijbelvertalingen gehad op de vorming van de standaardtaal? Welke dialecten of talen hebben hun weg gevonden tot de gezaghebbende Statenvertaling? In hoeverre weken de vertaalprincipes in het verleden af van die van tegenwoordig? Hieronder zal een antwoord op deze vragen worden gegeven.

Inleiding[2]

De zestiende eeuw was in religieus opzicht een roerige tijd. De ingrijpendste verandering was de Reformatie, waaruit de protestantse kerken voortkwamen. De Reformatie was een reactie op misbruiken in de (katholieke) Kerk, zoals de handel in aflaten, en ontkende het goddelijk recht van de paus en het gezag van de kerkelijke functionarissen en concilies. Als start van de Reformatie wordt 31 oktober 1517 gezien, de dag waarop Maarten Luther zijn 95 stellingen aan de deur van de kapel te Wittenberg zou hebben vastgenageld. In 1523 werden twee Antwerpse lutheranen, Hendrik Voes en Jan van Essen, te Brussel verbrand als eerste martelaren van de Reformatie in de Lage Landen.

Aanvankelijk noemden de protestanten zich *protestants* of *gereformeerd* en spraken ze van *Reformatie* en niet van *Hervorming*. In de achttiende eeuw verving men dit door de leenvertaling *hervormd*, die vanaf 1816 de officiële benaming werd. In 1892 werd de naam *gereformeerd* nieuw leven ingeblazen omdat toen de Gereformeerde Kerken werden opgericht. Daardoor zijn tegenwoordig *hervormd* en *gereformeerd* niet meer synoniem.

Ook andere hervormingsgezinden roerden zich in de zestiende eeuw: in 1531 organiseerde Melchior Hoffmann te Amsterdam de anabaptisten of wederdopers, een protestantse beweging uit Zuid-Duitsland en Zwitserland die volwassenendoop voorstond. In 1534 hielpen Nederlandse anabaptisten bij de verovering van Münster, waar men de wederkomst van Christus wilde afwachten, onder leiding van Jan Beukelsz. van Leiden als 'koning van Sion'. Tegenover de revolutionaire anabaptisten organiseerden vreedzame dopers zich rond de hervormer Menno Simonsz. Zijn volgelingen

noemden zich mennonieten, menisten of doopsgezinde broederschap. In Frankrijk en Zwitserland speelde intussen Calvijn een belangrijke rol in de Reformatie. Zijn invloed breidde zich uit naar de Lage Landen: in 1545 werd Pierre Brully, een vertrouweling van Calvijn, in Doornik gevangengenomen – hiermee is voor het eerst sprake van een calvinist in de Nederlanden. Guy de Brès, 'de hervormer der Nederlanden', werkte hard aan de verbreiding van het calvinisme in de Lage Landen. Zijn *Confession de foy* werd in 1562 vertaald als *De Nederlandsche geloofsbelijdenis* (plaats van uitgave onbekend). De Dordtse synode van 1618 stelde de definitieve tekst hiervan vast. Sindsdien is die belijdenis de eerste van de drie formulieren van eenheid van de hervormde en de gereformeerde kerken.

Steeds meer mensen gingen over tot het protestantisme, en daarmee namen ook de vervolgingen toe. Noord- en Zuid-Nederlandse protestanten vluchtten naar Duitsland en vestigden zich in vluchtelinggemeenten als Emden, Norden, Wezel, Aken, Keulen, Frankfurt am Main en Frankenthal. Hier werd veelal Nedersaksisch (of Nederduits) gesproken, net als in Oost-Nederland; zie illustratie 3.1. Emden gold zelfs als 'Moederkerk' van het Nederlandse protestantisme.[3]

In 1566 boden edelen (smalend *gueux* 'bedelaars' genoemd) aan landvoogdes Margaretha van Parma een smeekschrift aan, waarin ze vroegen om verzachting van het optreden tegen ketters en opheffing van de inquisitie. Toen het smeekschrift niet werd gehonoreerd, protesteerden de protestanten steeds openlijker, onder andere met openbare predicaties in de open lucht, de zogenoemde *hagenpreken.* Uiteindelijk culmineerde de onrust in de beeldenstorm van 1566, waarbij protestanten katholieke kerken plunderden en beelden vernielden.

Onder druk van de Reformatie ontstond er ook *binnen* de katholieke Kerk een hervormingsbeweging. In 1565 werden in de Nederlanden de besluiten van het Concilie van Trente afgekondigd. Hierdoor kwam de katholieke Reformatie (Contrareformatie) op gang. De gebieden waar deze besluiten hebben doorgewerkt (onder Spaanse dwang), zijn katholiek gebleven. Dat verklaart waarom tot op heden het zuiden van de Lage Landen overwegend katholiek is.

Terwijl in het Zuiden de protestanten werden vervolgd, ondergingen in het Noorden de katholieken hetzelfde lot: toen in 1578 Amsterdam en vervolgens andere steden overgingen naar de Oranjes, werd het katholicisme verboden. Bij de Unie van Utrecht, die in 1579 werd ondertekend door afgevaardigden van Gelre, Holland, Zeeland, Utrecht en Groningen, werd echter bepaald dat niemand vanwege zijn godsdienst mocht worden vervolgd. In het door de katholieke Spanjaarden bezette Zuiden gold geen godsdienstvrijheid. Daarom vluchtten veel protestanten naar het Noorden of naar Duitsland. Dit waren voornamelijk calvinisten; in het Zuiden had het calvinisme namelijk – door de invloed van Frankrijk – meer aanhangers dan in het Noorden. Door de immigratie kreeg het calvinisme een belangrijke impuls, en het werd de officieel erkende en geprivilegieerde kerk in het Noorden: openbare ambten mochten slechts door gereformeerden worden bekleed, maar andere kerkgenootschappen werden getolereerd.[4] Dit ondanks het feit dat de calvinistische Kerk omstreeks 1620 nog slechts een minderheid van de bevolking omvatte.[5] De vervlechting van Kerk en Staat

werd pas in 1796 opgeheven, toen de scheiding tussen Kerk en Staat officieel werd vastgelegd.

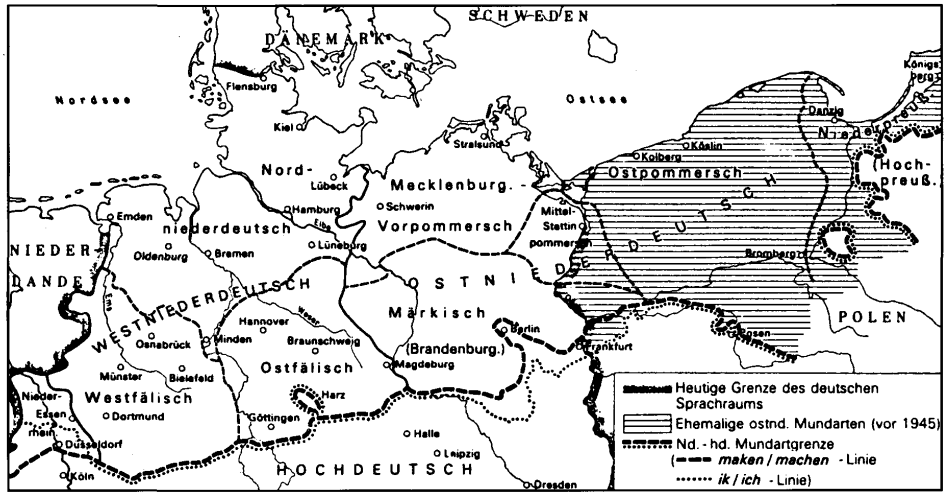
Binnen het protestantisme laaide in 1610 een nieuwe strijd op. Twee Leidse hoogleraren, Gomarus en Arminius, disputeerden over de predestinatie: Gomarus meende dat het lot van de mens geheel in Gods handen ligt en dus is voorbeschikt, en dat God sommigen het geloof en het eeuwige leven schenkt en anderen in hun verdoemenis laat; Arminius dacht dat de mens door goede werken zijn eigen heil kan bewerkstelligen. De arminianen schreven een verzoekschrift of 'remonstrantie' om godsdienstige tolerantie, de gomaristen schreven een 'contraremonstrantie', waardoor de remonstranten tegenover de contraremonstranten kwamen te staan. Dit leidde tot grote politieke verwikkelingen, want raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt koos, samen met zijn rechterhand Hugo de Groot, de kant van de remonstranten, terwijl prins Maurits aan de contraremonstrantse zijde stond. Het gevolg is bekend: Van Oldenbarnevelt werd in 1618 onthoofd en Hugo de Groot werd gevangengezet in slot Loevestein. Tijdens de Dordtse synode van 1618–1619 werd de remonstrantse leer veroordeeld en werden remonstrantse predikanten afgezet. De contraremonstrant Gomarus werd gekozen als een van de revisoren van de Statenvertaling.

Het taalgebruik

Katholieken en protestanten waren het over één ding eens: het woord Gods diende zo ruim mogelijk verbreid te worden. Het is dan ook geen toeval dat een bijbel, en wel de zogenoemde Delftse bijbel van 1477, het eerste Nederlandstalige gedrukte boek was; dit was een vertaling van de Latijnse Vulgaatbijbel. Ook het oordeel van de vooraanstaande humanist Desiderius Erasmus (Rotterdam 1469 – Bazel 1536) legde gewicht in de schaal. Hoewel hij zelf in het Latijn schreef, meende hij dat de landstaal, het Nederlands dus, gebruikt moest worden voor godsdienstonderricht en voor het vertalen van de bijbel, om zo veel mogelijk mensen te bereiken.[6]

Omdat de Delftse bijbel alleen het Oude Testament bevatte en dan nog zonder de psalmen, gebruikte men in de Lage Landen lange tijd de Keulse bijbel, een complete bijbelvertaling in het Nederduits, die in 1478 verscheen. In 1560 verscheen te Emden de Biestkensbijbel, genoemd naar de drukker Nicolaes Biestken. De vertaling was gemaakt naar een Lutherbijbel in een Noord-Duits dialect. Deze bijbel werd de bijbel der doopsgezinden, en hij werd in enkele gemeenten in enigszins aangepaste vorm tot in de negentiende eeuw gebruikt.

Voor katholieken was en is Latijn de officiële taal van de Kerk, zowel in de liturgie als in officiële documenten. De Latijnse Vulgaatvertaling van St.-Hiëronymus van ca. 400 gold vanaf het Concilie van Trente in 1546 als enige en authentieke Latijnse vertaling; deze Vulgaat is tot op heden in de katholieke Kerk in gebruik gebleven, maar vanaf 1986 in een herziene versie onder de titel *Nova Vulgata*. Wel stond men de landstaal toe in stichtelijke lectuur en geestelijke liederen. Het beroemdst in dit verband is een veelgebruikte en vaak herdrukte bundel met liederen voor de zondagsevangeliën en kerkelijke feesten, *Gulde-Jaer ons Heeren Iesu Christi*, die priester J. Stalpart van der

Illustratie 3.1 Dialectkaartje van het Nederduitse taalgebied (Bron: Bloemhoff e.a. (red.) 2008, kaart 3, p. 439)

Wiele, aanhanger van de Contrareformatie, in 1628 te 's-Hertogenbosch publiceerde. In de twintigste eeuw verschenen bovendien katholieke bijbelvertalingen (zie hieronder).

De katholieken vonden het ongewenst dat de bijbel in de moedertaal werd vertaald, want wanneer leken zelfstandig de bijbel lazen, kon dat het gezag van Rome ondermijnen. Bijbelvertalers en uitgevers van Nederlandse bijbelvertalingen werden dan ook vervolgd en ter dood gebracht. Omdat de katholieken inzagen dat het niet doenlijk was het verschijnen van bijbelvertalingen in het Nederlands helemaal tegen te gaan, al was het maar als hulpmiddel voor de minder goed opgeleide priesters, publiceerden ze in 1548 de Leuvense bijbel, een officieel goedgekeurde vertaling van de Vulgaat, waarin in de inleiding wordt gewaarschuwd tegen 'de Nederlandse en Waalse bijbels en andere valse boekjes die onlangs door de Koninklijke Majesteit waren verboden' – hiermee werd gedoeld op de Index van 1546. De vertaling van de Leuvense bijbel was gemaakt door Nicolaas van Winghe in 'de gewone Brabantse taal zoals men die gebruikt in Leuven'. In 1599 verscheen een herziene uitgave, die tot ver in de negentiende eeuw voor rooms-katholieken de standaardtekst is gebleven, uiteraard in enigszins aangepaste vorm.[7] Pas sinds het Tweede Vaticaanse Concilie (1962–1965) is in de liturgie ook de landstaal toegestaan.

De hervormers verkozen in de godsdienstbeoefening de landstaal boven het Latijn. Zij wilden zo veel mogelijk mensen bereiken en vervaardigden allerlei bijbelvertalingen in de landstaal. Ze wilden bovendien dat iedereen zelf de bijbel las of kon lezen, en pleitten daarom voor onderwijs voor iedereen. Voor de katholieken daarentegen bestond er vanaf 1564 een kerkelijk verbod om de bijbel te lezen.

De protestanten namen aanvankelijk als brontekst voor hun bijbelvertaling de Duitse vertaling van Luther. Deze vertaling was in het Hoogduits, maar er werden ook Ne-

derduitse versies van gemaakt. In zijn bijbelvertaling gebruikte Luther nieuwgemaakte woorden en hij zocht naar geschikte woorden uit de volkstaal, die vervolgens door zijn bijbelvertaling algemeen gebruikelijk werden. 'Zijn bijbel-Duits is geworteld in de volkstaal, zoals hij die in zijn jeugd had geleerd. [...] Gesteund door zijn sterk geheugen kon hij putten uit een reservoir van kernachtige, volkseigen uitdrukkingen en zegswijzen, is achteraf geconcludeerd; meestal heeft Luther gebruik gemaakt van oudere reeds bestaande uitdrukkingen, die dan via zijn bijbel pas echt bekend zijn geworden.'[8] Daarbij was Luther bekend met diverse Duitse dialecten: zijn geboorteplaats en de plaatsen van zijn werkzaamheid lagen allemaal in een Nederduits-Hoogduitse grensstreek.

Luthers Nieuwe Testament verscheen in 1521, zijn vertaling van het Oude Testament verscheen in delen tot 1532. Al in 1523 zagen in Antwerpen en Amsterdam Nederlandse vertalingen van Luthers Nieuwe Testament het licht. Hierna volgden nog meer gehele of gedeeltelijke vertalingen in het Nederlands. In 1535 publiceerde de Antwerpse uitgever Jacob van Liesvelt een vertaling van de complete Lutherbijbel (naar hem de Liesveltbijbel genoemd). Hij moest dit met de dood bekopen.

In de zestiende eeuw ontstond de behoefte om de bijbel in de grondtalen te bestuderen en van daaruit te vertalen. De Hebreeuwse en Griekse grondteksten beschouwde men namelijk als een dictaat van de Heilige Geest. Om deze talen te kunnen leren, werd in 1517 op voorspraak van Erasmus te Leuven het Collegium Trilingue opgericht voor de studie van Latijn, Grieks en Hebreeuws. Erasmus was bovendien de eerste die, in 1516, een gedrukte versie van de Griekse tekst van het Nieuwe Testament (het *Novum instrumentum omne*) uitgaf; hiermee maakte hij deze tekst algemeen toegankelijk. Voor de bestudering van het Hebreeuws in deze periode zie hoofdstuk 2.

In de eredienst namen de psalmen een speciale plaats in. De psalmen vormen een speciaal bijbelboek en werden dus met de rest van de bijbel vertaald. Daarnaast echter hadden de psalmen nóg een functie: de protestanten zongen de psalmen in de kerk, om de gelovigen zo actief aan de eredienst te laten deelnemen. Om de psalmen te kunnen zingen, moesten ze echter aan bepaalde eisen van metrum, ritme en rijm voldoen. Luther maakte omstreeks 1524 een berijmde vertaling van enige psalmen. Calvijn werkte er als eerste naartoe dat alle psalmen werden berijmd (in het Frans). Omstreeks 1540 maakten Clément Marot en Théodore de Bèze (ook wel, in gelatiniseerde vorm, Beza genoemd) een zeer succesvolle Franse psalmberijming, waarvan de melodieën waren ontleend aan bekende wijsjes. De berijming werd in 1562 gepubliceerd, en werd al spoedig gebruikt als voorbeeld voor Nederlandse vertalingen.

In 1540 verscheen de eerste volledige Nederlandse psalmberijming, de bundel *Souterliedekens* (psalmliedjes). De bundel verscheen in Antwerpen en is mogelijk vervaardigd door de Utrechtse edelman Willem van Zuylen van Nijevelt. De psalmen werden voor het eerst getoonzet door de beroemde Vlaamse componist Jacobus Clemens non Papa. Tussen 1540 en 1613 zijn de *Souterliedekens* minstens 33 maal uitgegeven; in 1561 door de bekende muziekdrukker Tielman Susato (zie hoofdstuk 6). Tot 1564 werden de *Souterliedekens* ook in de katholieke Kerk gebruikt.[9]

Hiermee werd een traditie ingezet: velen waagden zich aan een nieuwe (meestal be-

Kader 3.1 Psalmzingen (Bron: Balfoort 1938: 26-29)

Moeilijkheden bij het psalmzingen in de kerk werden niet alleen door de tekst van de psalmen veroorzaakt, maar ook door de afwezigheid van instrumentale begeleiding. De Dordtse Synode van 1574 verbood namelijk elk orgelspel tijdens de dienst: men verzette zich tegen iedere overdaad, omdat die met het katholicisme werd geassocieerd. 'Het zingen zelf, onder de twijfelachtige leiding van de voorzanger, was op den duur niet aan te horen,' aldus Balfoort, de auteur van een beschrijving van het zeventiende-eeuwse muziekleven in Nederland. Men zocht allerlei oplossingen: de voorzanger moest voor de preekstoel gaan staan, een dirigeerstok gebruiken, etc. Niets hielp echter. Constantijn Huygens bepleitte daarom het gebruik van het orgel in een traktaat dat anoniem in 1641 verscheen en waarin hij het kerkgezang als volgt beschreef:

Inderdaad klinkt het dikwijls alsof er meer gehuild of geschreeuwd wordt dan gezongen. De tonen klinken dwars door elkaar [...]. De maten lijken op putemmers, waarvan de een daalt naarmate de ander stijgt.

Dit lokte weer tegenreacties en -traktaten uit, maar uiteindelijk werd het orgel vanaf 1636 langzamerhand overal weer ingevoerd. 'Dit wil helaas niet zeggen dat het zingen erop vooruit ging [...]. De gemeente steunde er nu te veel op, liet het van noot tot noot voorgaan en zong daarna pas zelf. Hierdoor werd het zingen steeds langzamer, zodat ten slotte alle noten bijna even lang uitgehaald werden. Hiermee ging voorgoed het oorspronkelijke ritme verloren, en sloop ook de slechte gewoonte in, iedere versregel met een lang uitgehouden toon te eindigen. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw heeft men getracht hierin verbetering te brengen,' aldus Balfoort.

rijmde) vertaling van de psalmen – geen enkel bijbelboek is zo vaak vertaald. In 1991 zijn maar liefst meer dan honderd berijmde bewerkingen van psalm 130 vanaf de veertiende eeuw gepubliceerd. Het grootste aantal vertalingen werd gemaakt tussen 1524 en 1700, namelijk 52; van voor die tijd dateren slechts twee vertalingen, de resterende 50 zijn verdeeld over drie eeuwen (eigenlijk over twee, want in de negentiende eeuw zijn slechts vier vertalingen gemaakt – een absoluut dieptepunt). In sommige jaren van de zeventiende eeuw verschenen zelfs twee verschillende vertalingen.[10]

Het taalgebruik van de bijbel- en psalmvertalingen was zeer belangrijk. Men zat namelijk in een spagaat: enerzijds wilde men zo eenvoudig mogelijke taal hanteren om zo veel mogelijk mensen te bereiken, anderzijds wilde men zo veel mogelijk de door God geïnspireerde brontekst volgen. Waartoe leidde dit in de praktijk? Hieronder vermeld ik welke opvattingen er over het taalgebruik werden geventileerd in de belangrijkste bijbel- en psalmvertalingen.[11]

Terzijde zij nog opgemerkt dat veel bijbelvertalingen zijn voorzien van kanttekeningen met inhoudelijk en taalkundig commentaar. Deze speelden in het algemeen

een grote rol bij de uitgevers en de perceptie van de uitgaven. Van de Liesveltbijbel is bekend dat de sterk reformatorische kanttekeningen voor de Inquisitie de reden waren de drukker gevangen te nemen en ter dood te veroordelen. En van de Mierdmanbijbel bestond een gereformeerde (1556) en een lutherse (1558) versie, al naar gelang de kanttekeningen. In de Statenvertaling vormden de kanttekeningen een belangrijk onderdeel, omdat hierin de moeilijke bijbeltekst voor de leek werd uitgelegd en verklaringen van vreemde woorden werden gegeven. Deze kanttekeningen werden echter over het algemeen niet in latere herdrukken van de verschillende vertalingen opgenomen en werden vooral gebruikt door godgeleerden, niet door leken; daarom schenk ik er hier verder geen aandacht aan.

Opvattingen over het taalgebruik in verschillende bijbel- en psalmvertalingen

1524, 1525 – De eerste roep om eenvoudig, algemeen Nederlands

Het Delftse Nieuwe Testament, dat in 1524 door Cornelis Lettersnijder werd uitgegeven, was een vertaling van de derde druk van het Grieks-Latijnse Nieuwe Testament van Erasmus, waarbij de Latijnse tekst als brontekst gold. In het Delftse Nieuwe Testament werd voor het eerst het streven genoemd 'goed plat [eenvoudig] Nederlands' te schrijven, en inderdaad komen in deze bijbelvertaling weinig bastaardwoorden voor. De gebruikte taal is het Zuid-Hollands, 'zonder Brabantse bijmengselen'.[12]

Het Deventer Nieuwe Testament van 1525 wordt ook wel het Bazelse Nieuwe Testament genoemd, omdat het volgens het colofon 'gedrukt is naar de beste boeken [...] in Bazel'. Het boek is echter in Deventer gedrukt. De vertaling is een Nederlandse bewerking van de Lutherbijbel, waarbij de Luthertekst op de voet wordt gevolgd. Over het taalgebruik wordt in de voorrede opgemerkt:[13]

> Op verlangen, op aanraden en met hulp van enkele christenen, die hierin niet hun eigen roem of voordeel, maar alleen Gods eer en aller mensen zaligheid zoeken en verlangen, is dit Nieuwe Testament met grote moeite en vlijt vertaald in het Nederlands Duits, naar de beste, volmaaktste en nieuwste teksten die in het Overland [Duitsland] zo menigvuldig gedrukt zijn. En omdat de Overlandse taal preciezer, zinrijker en voortreffelijker van woorden is, hebben wij die in enkele gemakkelijk te begrijpen woordjes en uitdrukkingen een weinig nagevolgd [...], voorzover een ieder die goed kan begrijpen. Want het was niet onze bedoeling om uitsluitend het Hollands of het Brabants te gebruiken, maar om een algemene taal daartussenin, zo bondig en zuiver mogelijk, te gebruiken, een taal die men in heel Nederland gemakkelijk zou kunnen lezen en begrijpen.

De bewerker wil dus niet één bepaald Nederlands dialect gebruiken, maar een algemene taal, een bovenregionale eenheidstaal. Wel acht hij Duitse invloed acceptabel, dit noemt hij 'Nederlands Duits'. Hij acht het Duits een voorbeeld voor het Nederlands.

1556 – Het Nieuwe Testament en de psalmvertaling van Jan Utenhove

Jan Utenhove (Gent 1520 – Londen 1565) was de eerste die, in 1556, het Nieuwe Testament direct uit het Grieks vertaalde. Mede daarom wordt hij wel als voorloper van de Statenvertalers beschouwd.[14] Utenhove was lid van een aanzienlijke Gentse familie en verbleef, op de vlucht voor de inquisitie, ongeveer de helft van zijn leven in het buitenland, onder andere in Straatsburg, Emden en Londen. Zijn vertaling verscheen te Emden, maar was gemaakt in Londen.

Utenhove had uitgesproken meningen over het taalgebruik.[15] Hij vond dat de Heilige Schrift, die immers door de Heilige Geest is ingegeven, zo letterlijk mogelijk moest worden vertaald, en hij volgde dan ook de grondtekst bijna woord voor woord, voor zover de Nederlandse taal dat toeliet. Terwijl Luther en zijn volgelingen de bijbel toegankelijk wilden maken voor het volk, wenste Utenhove de mensen tot de bijbel te brengen. Hij volgde in zijn vertaling zo veel mogelijk de woordvolgorde en de rijkdom aan vormen van het Griekse origineel. Het gevolg was dat de vertaling vol stond met graecismen, zoals deelwoordconstructies als *dat gehoord hebbende, verzameld hebbende, geroepen hebbende*. Daarbij liep Utenhove tegen de grenzen van het Nederlands op, dat nu eenmaal niet zo veel naamvallen, geslachten en woordvormen kent als het Grieks en het Latijn. Volgens Utenhove kwam dat doordat de Nederlandse taal in de loop van de tijd door vreemde invloeden was verbasterd en daardoor de oorspronkelijke verscheidenheid van zins- en woordvormen had verloren. Het Nederlands moest dus worden teruggebracht tot zijn oorspronkelijke 'reinheid' – een opvatting die vaker verkondigd werd, zie hoofdstuk 2 en 8. In zijn voorwerk zegt Utenhove hierover:[16]

> Maar wat de taal betreft die wij hier gebruikt hebben, daarin hebben wij, op raad van enkele geleerde Nederlanders, grote moeite gedaan om haar, voorzover ons dat lukte, weer terug te brengen tot de juiste soepelheid (waaruit zij zonder enige twijfel door de invloed van vreemde en uitheemse talen, nog binnen onze heugenis, zeer vervallen is): opdat niet door slordig schrijven de bedoeling van de Heilige Geest verduisterd wordt, en opdat niemand van het lezen van ons werk afgehouden wordt. Niet dat wij enige gezochtheid (die hier niet betaamt) in de taal hebben nagejaagd, gelijk licht hieruit af te leiden is dat wij nu en dan enkele niet-Nederlandse woorden met opzet gebruikt hebben, om de zin van de Heilige Geest des te krachtiger uit te drukken. Wij hebben hier echter het oog op de noodzakelijke zuiverheid van de Nederlandse taal, en op het onderscheiden van de verschillende geslachten, getallen, naamvallen en tijden – het verwaarlozen hiervan brengt in de Schrift immers veel misverstand en groot gevaar met zich mee.

Omdat het Nederlands niet voldoende vormen bood, deed hij een beroep op het Hoog- en Nederduits, dat over meer vormen beschikte dan het Nederlands. Zo nam Utenhove uit het Duits het gebruik van de derde-naamvals-*m* over in bijvoorbeeld *am, dem, welckem, wem, in allem*. Voor het woordgebruik streefde hij ernaar een taal te schrijven die voor alle Nederlanders begrijpelijk was. Hij zegt daarover: 'Omdat wij echter deze arbeid hebben verricht tot nut van heel Nederland [...], hebben wij ons taalgebruik zo

aangepast dat het voor alle Nederlanders van nut en dienst kan wezen.' Die algemeen begrijpelijke taal zag hij – net als de bewerker van het Deventer Nieuwe Testament – in een mengeling van Nederlands en Duits. Het feit dat hij zijn vertaling in het Noord-Duitse Emden voor de gereformeerde Nederlandse vluchtelingengemeente schreef, zal zijn voorkeur voor Nederduitse woorden versterkt hebben. Aan het 'Oosters', zoals hij het noemde, heeft hij niet alleen klanken ontleend, zoals *holden, wolde, zolde, olderlingen* voor *houden, wou, zou, ouderlingen*, maar ook allerlei woorden waarmee hij Franse of Latijnse leenwoorden wilde vervangen, zoals *voorbeeld* in plaats van *exempel*, *zegening* in plaats van *benedictie* en *vervloeksel* in plaats van *maledictie*.[17] Zeer opvallend in zijn vertaling is het Nederduitse woord *aver* 'echter' – Utenhove maakt zelfs een onderscheid tussen *aver* 'echter' en *mer* 'maar'.

Ook in de spelling onderscheidde de vertaling van Utenhove zich van andere vertalingen. Hij liet zijn werk namelijk nakijken door onder anderen Joos Lambrecht en bracht diens fonetische spellingvoorstellen uit 1550 (zie hoofdstuk 5) min of meer in de praktijk. Zo spelt hij *eęn, heęr, wanneęr, zeęr, ærde, hoværdigh, weęnst* ('wat weęnst du?'), *Gheęst* en *Jæden, kœningk*.[18] Hij meldt hierover:

> Teneinde in onze vertaling gelijkvormigheid te bewaren, zijn wij genoodzaakt geweest enkele tweeklanken te gebruiken, opdat verschillende vormen van uitspraak ook verschillend geschreven zouden worden.

Verder gebruikte hij als aanspreekvorm *du* (als voorwerpsvorm *dij*) voor het enkelvoud en *gij* voor het meervoud, en hanteerde hij *dijn* ('het mijn en dijn') in plaats van *uw*. Dit verschil werd echter door velen als kunstmatig ervaren. De discussie over het gebruik van het voornaamwoord speelt in deze periode voortdurend. In de middeleeuwen werd *du* gebruikt als tweede persoon enkelvoud en *gij* als tweede persoon meervoud. In de zestiende eeuw werd *gij*, vooral in formele taal, ook als enkelvoud gebruikt; daarnaast werd dan ook wel als meervoud *gijlieden* gebruikt, bijvoorbeeld wanneer het nodig was de meervoudigheid te benadrukken. Naast de vorm *gij* kwam in de zeventiende eeuw de Hollandse vorm *jij* op, en die vorm is de gewone vorm voor het enkelvoud geworden. Meer hierover in hoofdstuk 8.[19]

Het werk van Utenhove verscheen onder de titel *Het nieuwe testament, dat is, het nieuwe verbond onzes Heeren Jesu Christi*. Direct na verschijnen brak de kritiek los. Dat begon al met de vertaling van 'testament' door 'verbond' in de titel – een gevolg van Utenhoves keuze om Romaanse leenwoorden te vervangen door Germaanse woorden. Hieraan stoorden de doopsgezinden zich zodanig, dat zij weigerden het werk te gebruiken. Maar de felste kritiek betrof de ongewone, door het Duits beïnvloede woorden, zoals het genoemde *aver*. Het werk werd onder andere getypeerd als 'knoeiwerk', 'lorren', 'onbegrijpelijk' en 'een mengsel van allerlei talen'.[20] Het is de vraag of dat helemaal terecht is: de taalkundige Niebaum wijst erop dat Utenhoves streven om Nederlands en Nederduits tot elkaar te brengen niet zo utopisch was als het nu schijnt; er was immers in de vijftiende en zestiende eeuw een mengtaal ontstaan in het oosten van Nederland en de aangrenzende Duitse gebieden (zie hoofdstuk 1). Kennelijk was Uten-

Taalwetten maken en vinden 108 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:57

hoves taalgebruik echter te kunstmatig en herkende niemand er zich in.[21]

Utenhove werd bij zijn vertaling geholpen door de Gentenaar Johannes Dyrkinus en de uit Luik afkomstige predikant Godfried van Wingen, beiden gevlucht naar Emden. De laatste zorgde ook voor de postume uitgave in 1565 van de door Utenhove gemaakte psalmberijming *De Psalmen Davidis, in Nederlandischer sangs-ryme* (De psalmen van David, in Nederlandse verzen). De titel *De Psalmen Davidis* verwijst naar het feit dat een deel van de psalmen uit de tijd van koning David (omstreeks 1000 voor Chr.) stamt en aan hem wordt toegeschreven. In de psalmvertaling heeft Utenhove dezelfde beginselen gehanteerd als in zijn bijbelvertaling: de brontekst is – letterlijk – heilig, de vertaling moet zo weinig mogelijk Romaanse leenwoorden bevatten, maar Duitse leenwoorden zijn geoorloofd, en de vertaling moet algemeen begrijpelijk zijn, dus niet één dialect vertegenwoordigen.[22] De psalmvertaling is deels naar Duitse en deels naar Franse voorbeelden gemaakt.

1561-1562 – De Deux-Aesbijbel

Na het fiasco van Utenhoves bijbelvertaling besloot de Emdense uitgever een nieuwe vertaling te laten vervaardigen. Hij vroeg Godfried van Wingen om de Liesveltbijbel te herzien. Van Wingen maakte inderdaad een nieuwe vertaling van het Oude Testament, waarbij hij zo dicht mogelijk bij de vertaling van Luther bleef. Aan het Nieuwe Testament kwam hij niet toe. Inmiddels publiceerde Johannes Dyrkinus in 1559 een herziening van het Nieuwe Testament van Utenhove, waarbij hij het buitenissige taalgebruik wijzigde in normalere taal, maar minder dicht bij de grondtekst bleef dan Utenhove.[23]

In 1561-1562 werd het nog ongepubliceerde Oude Testament van Van Wingen samengevoegd met het Nieuwe Testament van Dyrkinus. Aldus ontstond de zeer succesvolle gereformeerde *Deux-Aesbijbel*, die in Emden gepubliceerd werd. De naam Deux-Aes is te danken aan een glosse, een kanttekening, namelijk:

> De armen moeten het cruyce draghen, de rijcke en geven niets. Deux aes en heeft niet. Six cinque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry.

In het standaardwerk over de Statenbijbel en zijn voorgangers van De Bruin en Broeyer wordt deze glosse als volgt toegelicht:[24] 'De tijdgenoten hebben de betekenis van deze verklaring terstond gevat. In de Nederlanden kende men sinds de late middeleeuwen het figuurlijk gebruik van *deux aes* in de zegswijze: *volcxkin van dues aes*, waarmee arme, berooide lieden werden bedoeld. De vreemde woorden zijn namelijk termen, die aan het dobbelspel ontleend werden. *Deux aes* (twee en een) was de laagste, *six cinque* (zes en vijf) de hoogste worp, zodat het tweede gedeelte van bovenstaande kanttekening ongeveer inhoudt: "de armen hebben niets, de rijken geven niets, maar de middenstand, die betaalt wel".'

Doordat in de Deux-Aesbijbel de Luthervertaling en de vertaling van Utenhove werden gevolgd, kwamen tal van 'Overlandtsche' woorden in de tekst voor;[25] dat waren vooral Nederduitse woorden, omdat Van Wingen allerlei woorden uit de Nederduitse Lutherbijbel in vernederlandste vorm overnam. De Bruin en Broeyer karakteriseren het werk als

volgt:[26] 'Zijn werk krioelt dan ook van germanismen en "nedersaksismen" als *allenthalven, dannoch, even ghelijcke, gantsch ende gaer, ghelijckwel, hader, haderen, henenwech, huldesalighe, met tsamen, onghestalt, tappen* (= schroeven), *tzaerlick, wtduydinge, wterweelden* (= uitverkoren), *veronglimpen, versmetteren, verwalter*.' Een telling toont aan dat er in de Deux-Aesbijbel een kleine honderd Duitse of onder Duitse invloed gevormde woorden staan, en zeker dertien woorden met het Duitse achtervoegsel *-isch*, zoals *afgodisch, antichristisch, Jodisch, kindisch, twistisch, tyrannisch, uitlandisch* en *vijandisch*.[27]

De Deux-Aesbijbel werd vele malen opnieuw uitgegeven en was tot de verschijning van de Statenvertaling de meest gezaghebbende vertaling. Er kwam ook kritiek op: op de gebruikte taal, op het verschil dat er werd gemaakt tussen *du* en *gij*, en vooral op het feit dat het Oude Testament niet rechtstreeks uit het Hebreeuws vertaald was. Die kritiek kwam onder anderen van Marnix van St.-Aldegonde.[28] In 1564-1565 werd een nadruk gemaakt waaruit, volgens de voorrede, 'de vreemde Hoogduitse of Oosterse termen en manieren van spreken, zoals *du bist, du salst, du en sulst*' zijn verwijderd. In 1565 verscheen een herdruk bij de oorspronkelijke uitgever waarin hij, vanwege de kritiek, *du* en *gij* had vervangen door *gij* en *gijlieden*, en *dijn* door *uw*. In latere herdrukken werd dit overgenomen.[29]

1565 – Een anoniem Hantboecxken

In 1565 verscheen een psalmvertaling door een onbekende auteur met de initialen B.A., getiteld *Een Hantboecxken, inhoudende den heelen psalter des H. Propheete David*.[30] Deze vertaling is interessant vanwege het taalgebruik. De auteur deelt mee dat hij 'dit boekje getrouwelijk vertaald heeft uit het Hoogduits en zo dicht mogelijk bij het Hoogduits is gebleven', en dat hij de psalmen 'in de Antwerpse en Brugse taal heeft gemaakt, omdat Antwerpen en Brugge in respectievelijk Brabant en Vlaanderen de belangrijkste en bekendste handelssteden zijn, waardoor deze talen en spraken het meest in Nederland worden gebruikt'. De auteur woonde waarschijnlijk enige tijd in een vluchtelingengemeente in Duitsland, wat de grote invloed van het Duits verklaart. Zelfs de auteur zag in dat de Duitse invloed wel erg groot was. Daarom gaf hij aan het eind van het boek een lijstje van 'hoe de belangrijkste Hoogduitse woorden in het Nederlands luiden': *aenschouwen* heet *aensien*; *brunst* heet *viricheyt* [vurigheid] of *brandt*; *geduld* heet *pacienci* [patiëntie]; *geslecht* heet *geslacht* of *naeschap*; *haen* heet *hebben*; *heylandt* heet *salichmaker*; *hult* heet *behaechlyck* of *liefgetal*; *heyl* heet *salicheyt*; *hader* heet *twist* of *tweedracht*; *hen* heet *henen*; *hoon* heet *spodt*; *nicht* heet *niet*; *schaff* heet *heet, doet* of *maeckt*; *slyken* heet *sluypen*; *toornich* heet *grammoedich*; *thoren* heet *gramschap*; *togen* heet *trecken*; *verzagen* heet *verslagen, verbaest syn* of *wanhopen*; *wancken* heet *waggelen* of *wanckelbaer syn*; *wandt* heet *keerde*; *zacht* heet *saecht, schoon* of *teer*. Lang niet alle genoemde woorden zijn Hoogduits, veel ervan kwamen al in het Middelnederlands voor, zoals *aenschouwen, gedult, hoon, thoren, togen, toornisch* en *zacht*.

Hoewel het *Hantboecxken* nog tweemaal werd herdrukt, werd het toch vrijwel onmiddellijk verdrongen door de vertaling van Dathenus, die een jaar later verscheen.

1566 – De psalmberijming van Petrus Dathenus

Petrus Dathenus of Datheen (Kassel, Frans-Vlaanderen ca. 1531 – Elbing, Oost-Pruisen 1588) begon als karmeliet, maar bekeerde zich en werd calvinistisch predikant bij de Nederlandse vluchtelingengemeenten te Frankfurt am Main en Frankenthal. De eerste twintig jaar van zijn leven bracht hij in de Zuidelijke Nederlanden door, omstreeks 1550 vluchtte hij naar Engeland, in 1555 naar Duitsland en de rest van zijn leven trok hij van het ene land naar het andere, naar Duitsland, Zwitserland, Frankrijk; tussendoor bracht hij kortere periodes in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden door. Verreweg het langst echter woonde hij in Duitstalige gebieden: in totaal ongeveer 27 jaar.

Hij schreef theologische werken in het Latijn, Duits en Nederlands. Hij verzette zich tegen de Spanjaarden, de katholieken, de wederdopers en de lutheranen. Hij was enige tijd raadsman van Willem van Oranje op het gebied van de kerkelijke zaken in de Nederlanden, maar zijn felle optreden leidde ertoe dat de Staten hem enige tijd gevangenzetten. Na de beeldenstorm in 1566 keerde Dathenus korte tijd terug naar Vlaanderen. Zijn populariteit als volksprediker was enorm: met zijn hagenpreken trok hij duizenden mensen, en hij kreeg al spoedig de naam 'principaalste Minister der Calvinisten' (belangrijkste predikant van de calvinisten).[31]

In 1563 vertaalde Petrus Dathenus de *Heidelbergse catechismus*, een leerboek dat in de vorm van vragen en antwoorden de voornaamste punten van het (niet-lutherse) protestantse geloof bevatte. Deze catechismus, voor het eerst gepubliceerd in Emden, werd samen met de *Nederlandsche geloofsbelijdenis* van Guy de Brès door de Dordtse synode in 1618/1619 voor alle scholen verplicht gesteld, en is eeuwenlang zowel in Nederland als in Duitsland hét leerboek van de gereformeerden geweest; het bleef verplichte leerstof op de lagere scholen tot 1801, toen de eerste Nederlandse schoolwet werd aangenomen. In de verschillende drukken werden telkens spelling en taalgebruik aangepast. Dathenus gebruikte het Nederduitse *sick* voor 'zich'.

In 1566 publiceerde Dathenus te Frankenthal een vertaling van de Franse psalmberijmingen van Marot en De Bèze, onder de titel *De Psalmen Davids, ende ander lofsanghen* (De psalmen van David en andere lofliederen). Deze vertaling werd vrijwel onmiddellijk in de Gereformeerde Kerk ingevoerd, mét de melodieën van de Franse psalmvertaling, en verdrong die van Utenhove, hoewel zij van veel mindere kwaliteit was. In die invoering heeft Dathenus zelf sterk de hand gehad: het Convent van Wezel in 1568 (een belangrijke vergadering van vluchtelingengemeenten) besloot – onder zijn voorzitterschap – tot aanbeveling. Ook de Provinciale Synode van Dordrecht (een zeer vooraanstaand gewest) en de Nationale Synode van Dordrecht schreven Datheens psalmberijming voor, in 1574 respectievelijk 1578, en ook deze twee synodes werden door Dathenus voorgezeten.[32]

Dathenus' vertaling bleef lang in gebruik en is dus uitermate invloedrijk geweest. Dit ondanks het feit dat er zeer veel kritiek op is geweest. Die kritiek betrof vooral de woordkeuze en het feit dat te weinig rekening was gehouden met de melodische accenten en de vers- en zinsstructuur. De vertaling was vooral een slaafse navolging van het Franse origineel. Hieronder komen diverse critici ter sprake, die vergeefse pogingen deden hun eigen, nieuwe vertaling ingang te doen vinden.

1580 – De psalmberijming van Philips van Marnix van St.-Aldegonde

Marnix van St.-Aldegonde (Brussel 1540 – Leiden 1598) begon zijn carrière als staatsman en streed aan de kant van de Oranjes tegen de Spanjaarden. In 1583 werd hij buitenburgemeester van Antwerpen en moest hij de stad verdedigen en onderhandelen met de hertog van Parma. Dit werd een jammerlijke mislukking – de stad viel in 1585 in Spaanse handen, wat het verdere staatkundige lot van zowel de Zuidelijke als de Noordelijke Nederlanden bepaalde – en vanaf dat moment wijdde Marnix zich volledig aan zijn letterkundige werk.

Nadat enkele schrijvers, zoals jonker Jan van der Noot in *Het Bosken* uit 1570/1571, een aantal psalmen opnieuw hadden vertaald, zette Marnix zich als eerste aan een complete psalmberijming ter vervanging van de slechte vertaling van Dathenus. In 1580 publiceerde hij in Antwerpen *Het Boeck der Psalmen Davids*. Marnix, die eerder de Deux-Aesbijbel had bekritiseerd omdat deze uit het Duits en niet uit het Hebreeuws was vertaald, baseerde zijn psalmberijming direct op de Hebreeuwse grondtekst.

De vertaling van Marnix is vooral bekend door zijn keuze van enkele voornaamwoorden: *sick, du* en *dijn*. In de 'Waerschouwinge aen den Christelijcken Leser' (Raad aan de christelijke lezer), die aan de vertaling voorafgaat, merkte hij op dat in andere vertalingen (zoals die van Dathenus) *du* ten onrechte door *gij* is vervangen. Tevens wees hij het gebruik van *wijlieden* en *gijlieden* voor het meervoud af, omdat dit volgens hem een hispanisme was.[33] Het is overigens onwaarschijnlijk dat dit klopt: de woordcombinatie kwam al in Middelnederlandse dialecten voor, en zal in die periode eerder aan Franse invloed (*nous/vous autres*) te danken zijn.[34] Wel kan het toenemend gebruik misschien aan Spaanse invloed toe te schrijven zijn. In de woorden van Marnix:

> Ook hebben hun nakomelingen niets anders in plaats daarvan gevonden of gebruikt [dan *du, dij*]; maar ze hebben hun onvolmaaktheid getoond door geen verschil te kunnen maken tussen het getal van velen en het getal van één – ze zeggen *gij* voor *du* en *u* voor *dij* en hebben er vervolgens de voorkeur aan gegeven om de Spaanse verderfelijke manier van *Nos otros* en *Vos otros*, dat wil zeggen *wijlieden* en *gijlieden*, ten onrechte na te volgen, in plaats van hun oude Nederlandse lands- en moedertaal weer in gebruik te nemen door zich te behelpen met duidelijke woorden die in vele landen en provincies, namelijk in Holland, Gelderland, Friesland, Overijssel en langs de Oostzee tot Dantzig toe, als goede, Nederlandse en geschikte woorden nog heden ten dage bekend zijn en algemeen aanvaard en gebruikt worden.

De keuze voor het ouderwetse *du* en *dijn* in plaats van het inmiddels ingeburgerde *gij* en *uw* maakte dat het werk van Marnix geen ingang vond, terwijl zijn vertaling duidelijk beter was dan die van Dathenus, met minder stoplappen, metrisch correct en goed zingbaar. Ondanks alle kritiek handhaaft hij *du* en *dijn* in de tweede druk van 1591. In de voorrede van deze tweede druk pleit hij voor het gebruik van een algemene, zuivere taal:[35]

> Dat wij overal waar dat mogelijk was de algemeen gebruikelijke wijze van spreken gevolgd hebben, behalve dat wij zo veel dat kan alle geschuimde en vreemde, uit andere talen ontleende woorden hebben vermeden.

In 1594 vragen de Staten van Holland aan Marnix opnieuw om een nieuwe bijbelvertaling te maken 'omdat hij de Nederlandse taal door en door verstond' (in 1586 had hij eenzelfde verzoek geweigerd). Marnix vangt met het werk aan, maar nadat hij Genesis heeft vertaald, overlijdt hij.

1606 – Kritiek van Willem Baudart

De theoloog en historicus Willem Baudart of Wilhelmus (Guilielmus) Baudartius (Deinze 1565 – Zutphen 1640) was predikant te Kampen, Lisse en Zutphen. In 1598 stelde de Gelderse synode hem aan als revisor van de bijbelvertaling van Marnix. Na het overlijden van Marnix spande Baudart zich zeer in voor een nieuwe bijbelvertaling. Daarvoor publiceerde hij in 1606 in Arnhem een werk met kritiek op de bestaande bijbelvertalingen, *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandtschen Bybel* (Wegbereider ter verbetering van de Nederlandse bijbel). Hij liet de feilen zien aan de hand van een aantal foutief vertaalde woorden en passages uit het Oude Testament, waarbij hij de tekst met de Hebreeuwse brontekst vergeleek. Eén anekdotisch voorbeeld, overgenomen uit het werk over de bijbelvertalingen van De Bruin en Broeyer, volstaat:[36]

> Enigszins komisch doet zijn [Baudarts] oordeel over de oude vertaling van Genesis 2: 25 aan: 'Ende sy waren beyde naeckt, de mensche ende zijn wijf.' Hiervan zei hij: 'Uit deze woorden willen sommigen bewijzen dat de vrouwen geen mensen zijn, wat zij geenszins kunnen doen, als men de Hebreeuwse tekst als volgt vernederlandst: "Sy waren beyde naeckt, Adam ende sijn wijf".' Baudartius schijnt over deze zaak zelfs met Drusius gecorrespondeerd te hebben. Want er bestaat een Latijnse brief van deze over de vraag: 'Of de vrouw een mens is', waarin de hooggeleerde schrijver aan de hand van tal van aanhalingen uit werken van schriftkenners tot een bevestigend antwoord kwam!

Interessant is dat de Franeker hoogleraar Johannes Drusius, een internationaal bekende oriëntalist, over deze lastige kwestie kennelijk geen eigen mening had maar zich moest beroepen op anderen.

In eerder theologisch werk (geen bijbelvertaling, maar een verzameling in het Nederlands vertaalde spreuken) toonde Baudart zich gematigd puristisch. Het gaat om de *Apophthegmata Christiana Ofte Ghedenck-weerdighe, Leersaeme ende aerdighe Spreucken, van vele ende verscheydene Christelijcke, ende Christengelijcke Persoonen ghesproken* (Gedenkwaardige, leerzame en bijzondere spreuken, door vele verschillende christelijke en aan christenen gelijke personen gesproken), dat in 1605 in Deventer verscheen. Dit werk is in de zeventiende eeuw vele malen herdrukt en wordt in de *Winkler Prins* 'nog altijd lezenswaardig' genoemd. De voorrede van dit werk is om verschillende redenen interessant. Om te beginnen vertelt Baudart hoe en waarom hij de spreuken heeft vertaald:

> Ik heb soms de Griekse of Latijnse woorden of uitdrukkingen van deze of gene schrijver in de marge of in de tekst geschreven, met name als die bijzonder sierlijk of kernachtig zijn en men ze niet zo gemakkelijk in de Nederlandse taal weergeven kan, of als ik bij het vertalen meer de zin en bedoeling van de schrijvers uitgedrukt heb dan hun woorden. Het zou voor mij veel eenvoudiger zijn geweest om deze boeken in het Latijn te schrijven dan in het Nederlands, want het merendeel ervan is ontleend aan Latijnse schrijvers – maar ik heb geen spijt van arbeid die ik verricht ten dienste van mijn landgenoten. Ik was te meer en te eerder tot dit werk geneigd omdat ik dan ook mezelf bij het arbeiden aan dit werk zou kunnen oefenen in onze Nederlandse taal. Want ik moet bekennen (en beken het ook gaarne, hoewel het een schande is) dat ik hoor tot degenen die door het leren en aannemen van vreemde talen hun moedertaal verleren en verbasteren en bij het spreken en schrijven veel vreemde woorden gebruiken, waar wij toch voldoende eigen en geschikte woorden hebben.

Baudart pleit ervoor vreemde woorden uit het Nederlands te weren, maar is daarin niet fanatiek:

> Maar ofschoon ik van mening ben dat wij uit onze Nederlandse taal zouden moeten uitbannen en weren de vreemde, gestolen en aan andere talen ontleende woorden als *abandonneren, accuseren, contrariëren, defenderen, [...] incorporeren, domineren, diffameren, dispenseren, preoccuperen* en nog duizenden andere van dat soort [...], wil ik toch niet zo eigenwijs zijn dat ik straks alle woorden die wij van andere talen geleend hebben, zou willen uitbannen of uit onze taal verwijderen.

Hij vervolgt met een opsomming van allerlei van oorsprong vreemde woorden die inmiddels volgens hem zijn ingeburgerd – het zal, gezien zijn theologische achtergrond, geen toeval zijn dat veel van deze woorden ook in de bijbel voorkomen:

> Ik heb het over het soort woorden die door lang gebruik zozeer de onze zijn geworden, en even goed, ja soms beter door iedereen begrepen worden dan Nederlandse woorden, zoals: *exempel, vlam, muur, lans, evangelie, ark, religie, profijt, testament, syllabe, victorie, monnik, consciëntie, fundament, fabel, tempel, school, pest, bijbel, mirakel, adieu*, en nog meer dan honderd soortgelijke woorden [...]. Als ik zeg *exempel*, dan is dat Latijn, als ik zeg *patroon*, dan is het Frans, zeg ik *staal*, dan zullen vele geboren en getogen Nederlanders niet begrijpen wat ik zeggen wil.

Baudart geeft de voorkeur aan vreemde woorden boven onbekende, gekunstelde inheemse vervangingen:

> Het is dus (volgens mij) beter dat wij, om verstaan te worden, geleende woorden gebruiken dan Nederlandse woorden die maar weinigen begrijpen. Wie zou mij snappen als ik voor: 'Er staat geschreven in het Nieuwe Testament', zou zeggen: 'Er

> staat geschreven in de Nieuwe Getuigenis des Gemoeds', of: 'In de nieuwe laatste wil'? Als ik in plaats van *syllabe* 'tezamenneming', in plaats van *monnik* 'eenzame' of 'alleenwoner', in plaats van *eclips* 'gebrekkigheid', in plaats van *school* 'ledigheid', in plaats van *evangelie* 'Blijde Boodschap', enz. zou zeggen?

Vervolgens pleit hij er echter voor om Romaanse leenwoorden te vervangen door (Neder)duitse of Oost-Nederlandse woorden, zelfs al zijn die laatste niet algemeen bekend. Hier zullen zijn eigen herkomst en woonplaats, en tevens zijn bekendheid met Duitse bijbelvertalingen, een rol spelen:

> Er zijn zelfs enkele goede inheemse woorden die gebruikt worden in de steden en dorpen dicht bij de grens met Duitsland, en die men in Vlaanderen, Brabant en andere landen langs de grens met Frankrijk of Wallonië niet makkelijk zou begrijpen, zoals *geweten* voor 'consciëntie', *rechtsvordering* voor 'proces', *tweebak* voor 'beschuit' [...], *zwavel* voor 'sulfer', *wapenroep* voor 'alarm', *zwam* voor 'spons' en *elpenbeen* voor 'ivoor'.

Vervolgens wijst hij op het bestaan van noodzakelijke ontleningen, dat wil zeggen leenwoorden die een nieuwe zaak of begrip aanduiden en die dus een lacune in de woordenschat opvullen:

> Enkele vreemde woorden moeten wij noodzakelijkerwijs gebruiken, of we willen of niet, zoals in het bijzonder de namen van voortbrengselen die niet in ons land voorkomen, zoals *olie, wijn, jenever[bes], vijgen, peper* enz. De dieren die uit andere, ver weg gelegen landen hierheen gebracht worden, brengen ook gewoonlijk hun namen mee, zoals *luipaard, leeuw, olifant, draak, serpent, krokodil, hyena, kameleon* enz.

Bovendien meent hij dat lang niet iedereen bekend is met de herkomst van ingeburgerde woorden, en hierbij geeft hij verschillende voorbeelden waaruit onbedoeld blijkt dat ook hijzelf niet de herkomst van alle woorden kent: zo zijn *zes, geit* en *hen* geen leenwoorden maar erfwoorden.

> Als we alle woorden zouden (willen) verwerpen die in een andere taal voorkomen, dan moeten wij er soms ook weglaten waarvan niet een op de duizend weet dat wij ze aan andere talen ontleend hebben – ja, wij zouden, als we dat deden, soms ook met de mond vol tanden staan, want *zes, kabel, paradijs, zak, geit, hen, abt, kemel* (of zoals men op sommige andere plaatsen zegt: *kameel*), *ben* voor *zoon* bij de Friezen – deze en nog meer andere woorden zijn puur Hebreeuws.

Het Friese *bern* 'kind' (niet *ben*, zoals Baudart meent), is verwant met *(ge)boren* en met Engels *bairn* 'kind'; het heeft dus niets te maken met het Hebreeuwse *ben* 'zoon' dat we bijvoorbeeld kennen uit *Benjamin*. Ook in zijn opsomming van Griekse woorden grijpt Baudart soms mis:

> *Beurs, hulk, metaal, maan, muis, plaag, ste(u)nen, stellen, spoed, duur, klagen, duwen, kist* enz. zijn Griekse woorden.

Van deze woorden zijn *maan, muis, steunen, stellen, duur, klagen* en *duwen* echter erfwoorden. De voorbeelden van Latijnse woorden daarentegen zijn allemaal correct, indien we voor Latijn 'Romaans' lezen (sommige van de genoemde woorden zijn ontleend aan het Frans en niet direct aan het Latijn, blijkens de vorm, vergelijk Frans *auteur* en Latijn *auctor*). En natuurlijk is ook de essentie van zijn redenering correct, al kloppen soms de voorbeelden niet:

> *Plant, pen, kerker, vlam, vrucht, sober, poort, altaar, natie, orde, auteur, sermoen, predicatie, tekst, vers, item, som, majesteit, persoon, kroon* enz., zijn Latijnse woorden. Niettemin moeten wij ze gebruiken omdat wij geen andere hebben waarmee wij onze bedoeling passend kunnen uitdrukken, en ze zijn bij ons zo algemeen ingeburgerd dat wij geen eigen woorden hiervoor hebben.

Met verwijzing naar – en afwijzing van! – Becanus (zie hoofdstuk 2) vervolgt Baudart:

> Iedereen moet bekennen dat de bovenaangehaalde woorden (en nog meer andere die ik kortheidshalve weglaat) vreemde en geleende woorden zijn – tenzij wij werkelijk met sommige anderen staande willen houden dat Adam en Eva Nederlands gesproken hebben. Deze manier van doen, waarbij de ene taal van een andere enkele woorden geleend en voor zichzelf behouden heeft, is niet alleen gebruikelijk en heel gewoon bij de Hollanders, de Romeinen en de Grieken (over de Fransen, Italianen, Spanjaarden, Engelsen en Schotten wil ik het niet hebben, omdat dat geen oorspronkelijke of zelfstandige talen zijn, maar bijna alles wat ze hebben aan andere talen ontleend hebben), maar men ziet dat het zelfs gebeurt in de alleroudste taal, namelijk het Hebreeuws.

Baudart geeft diverse voorbeelden van woorden die het Hebreeuws uit een andere taal geleend heeft, en vervolgt dan:

> Hieruit blijkt duidelijk dat wij te verontschuldigen zijn als wij soms, maar zeer zelden, woorden gebruiken die wij uit andere talen geleend hebben. In het bijzonder vind ik dat wij vrijelijk die woorden mogen gebruiken die in de Heilige Schrift staan: die zijn onder de christenen zo algemeen bekend dat het voor veel mensen ergerlijk zou zijn als we die veranderden, hoewel het geen inheemse woorden zijn maar Hebreeuwse, Griekse of Latijnse. Voorbeelden hiervan zijn: *Jehova, bijbel, testament, creatuur, firmament, profeet, Pasen, apostel, engel, tempel, feest, synagoge, mirakel, satan, sabbat, ark, hypocriet, tabernakel, serpent, paradijs, offeren, amen*, enz.

Baudart toont zich met zijn uitspraken een pragmatisch man met oog voor de taalgeschiedenis. Een aantal van de hier gegeven voorbeelden worden later in de Resolutiën

voor de Statenvertaling ook genoemd. Dat zal geen toeval zijn: Baudart is een van de vertalers van de Statenbijbel, zie hieronder.

1624 – De psalmberijming van Anthonis de Hubert

De taalkundige en psalmberijmer Anthonis de Hubert (Zierikzee 1583 – na augustus 1644) publiceerde in 1624 in Leiden een nieuwe psalmberijming, *De Psalmen des Propheeten Davids*. De Hubert studeerde in Leiden rechten, klassieke letteren, Hebreeuws en theologie, was van 1612 tot 1622 schepen te Zierikzee en verbleef in 1622 en 1623 in Amsterdam. Daarna ging hij terug naar Leiden, waar hij vermoedelijk tot zijn dood bleef.

Hij liet zijn psalmenvertaling (zoals zo vaak geschreven op aandringen van vrienden) voorafgaan door een *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale* (Noodzakelijk aanmaning voor alle liefhebbers van de Nederlandse taal), een stuk van een kleine tien pagina's waarin hij pleit voor zuiver en natuurlijk taalgebruik, goede spelling en het juiste gebruik van naamvallen en verbuiging; dit werk komt dan ook opnieuw ter sprake in hoofdstuk 5 en 8.[37]

In de voorrede van *De Psalmen* prijst hij uitgebreid Marnix van St.-Aldegonde voor diens taalgebruik:[38]

> Van al degenen die de psalmen in Nederlands rijm vertaald hebben, is naar mijn oordeel de Heer Van St.-Aldegonde veruit de voortreffelijkste – een bijzonder liefhebber van onze taal, en zeker de verstandigste daarin van allen die ik ken en van wie ik weet dat zij liefhebbers van onze moedertaal geweest zijn; en dat niet alleen in kennis van de grondwoorden, maar ook juist in de syntaxis, waarin heden ten dage wel het allermeest gefaald wordt.

Alleen met Marnix' gebruik van *du* kan De Hubert zich niet verenigen. In zijn Voorrede bij de psalmberijming pleit hij voor het gebruik van *gij*, met als argumenten dat *gij* ingeburgerd is, welluidender is dan *du*, en dat *du* overbodig is omdat het verschil tussen enkel- en meervoud ook op andere manieren kan worden uitgedrukt, bijvoorbeeld door *gij God, gij menz* tegenover *gij goden, gij mensen*, of *gij looft God, gij werkt* tegenover de meervoudsvormen *gij lovet God, gij werket*, of in de gebiedende wijs *geef(t) mij, kom, bidd, smeek gij* tegenover de meervouden *gevet mij, komet, biddet, smeeket gij*.

De on-Nederlandse, 'Waalse' (dus Franse) woordvolgorde die in sommige psalmvertalingen is te vinden, is De Hubert een doorn in het oog; zelf probeert hij deze te vermijden:[39]

> Maar ook heb ik in het bijzonder gelet op de samenvoeging [syntaxis] van de werkwoorden en naamwoorden, het onderscheid tussen de geslachten, de verbuiging der naamvallen, en de spelling van ieder woord en iedere lettergreep, en dus heb ik mij gehouden aan de natuurlijke wijze van spreken, zonder de woorden of naamwoorden te verdraaien of de geslachten verkeerd te gebruiken, in strijd met de eigen aard van de taal. Want het is geheel ongerijmd om onder het mom van rijmen de Waal [Fransman] uit te hangen, en bijvoorbeeld te zeggen *ik heb gebeden God* voor

> *ik heb God gebeden*; *hij is genegen niet* voor *hij is niet genegen*; *de gunst goed* voor *de goede gunst*; *mij genade doet* voor *doet mij genade*; *ik heb hem genomen aan* voor *ik heb hem aangenomen*, en dergelijke. Hiermee wordt het Nederlands Waalselijk en valselijk verdraaid, en dat is ook onder het mom van rijmen niet te verdragen: iets kan niet een goed Nederlands rijm zijn als het niet eens goed Nederlands is.

Hiermee verwijst hij naar al te slaafse vertalingen van de Franse psalmberijmingen van Marot en De Bèze, zoals die van Dathenus.

1637 – De Statenvertaling

Na de dood van Marnix van St.-Aldegonde in 1598 lukte het niet direct een nieuwe bijbelvertaling van de grond te krijgen, ondanks de inspanningen van onder anderen Willem Baudart. Uiteindelijk besloot de Dordtse Synode in 1618 tot het vervaardigen van een bijbelvertaling, om daarmee een eind te maken aan de godsdienstige verschillen die weerspiegeld werden in het grote aantal bijbelvertalingen. De vertaling werd gefinancierd en geautoriseerd door de Staten-Generaal, vandaar dat ze de Statenvertaling wordt genoemd – een benaming die overigens pas in de achttiende eeuw is ingeburgerd. Hierdoor werd de bijbel een soort nationaal symbool in de jonge Republiek.

De opdracht die al geformuleerd was voor Marnix, gold ook voor de Statenvertalers. Deze bestond uit drie punten: ten eerste moest de vertaling de Hebreeuwse en Griekse grondtekst getrouw volgen, ten tweede moest de tekst gesteld zijn in een algemene, heldere taal, en ten derde diende de taal zuiver te zijn, dus zo min mogelijk leenwoorden te bevatten. Daarenboven moest alles van de bestaande vertalingen behouden blijven dat niet in strijd was met de waarheid of de zuiverheid en het eigen karakter van het Nederlands.[40]

Tijdens de synode werd besloten om zes vertalers ('overzetters') aan te stellen, drie voor het Oude en drie voor het Nieuwe Testament, onder wie de hierboven al genoemde Willem Baudart. Het werk werd gecontroleerd door twee revisoren ('reviseurs' of 'overzieners') per gewest, voor ieder testament één. De medewerkers moesten van hoge wetenschappelijke kwaliteit en onbesproken gedrag zijn. De reden dat men een collectief benoemde, was dat men de democratische kerkelijke organisatie wilde respecteren en wilde dat de kerken uit alle streken waren vertegenwoordigd, zodat allen zich aan de vertaling committeerden.[41]

Kennelijk achtte men het voor het taalgebruik geen onoverkomelijk probleem dat de vertaling door een collectief werd vervaardigd. Dat was nieuw. De vertaling was namelijk al op vele eerdere synodes ter sprake gekomen. In 1581 wees men een vertaling door een collectief af, omdat dit het niet eens zou kunnen worden over één gemeenschappelijke taal: 'de personen die in verschillende gewesten wonen, gebruiken ieder de taal van hun gebied.'[42] Vijf jaar later, tijdens de Nationale Synode in 's-Gravenhage in 1586, droeg men Marnix van St.-Aldegonde op de vertaling op zich te nemen, 'omdat hij de Nederlandse taal door en door verstond'. Marnix weigerde, maar nam in 1594 de opdracht van de Noord-Hollandse synode aan om de bijbel te vertalen in 'de algemene Nederlandse taal'. Men koos toen dus voor een vertaling door één persoon, van wie men meende dat

hij de bovenregionale eenheidstaal in wording beheerste. In 1618 was die eenheidstaal kennelijk zo verbreid dat er zonder (taal)problemen uit iedere streek mensen benoemd konden worden. Wellicht meende men ook dat dankzij het grote aantal medewerkers eenzijdig gekleurde taal automatisch vermeden zou worden.

De revisoren werden geleverd door alle gewesten: Gelderland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Zeeland, Friesland, Overijssel en Groningen, maar niet door Drenthe. De Drentse afgevaardigden hadden op 26 november twee predikanten aangewezen als revisoren voor Drenthe. Maar in het contact met de andere synodeleden ontdekten de Drentenaren hoezeer hun Nederlands afweek van dat van de anderen. Daarom vroegen ze reeds de volgende dag om hen vrij te stellen van het leveren van revisoren 'daar onder hen weinigen werden gevonden die kundig in de Nederlandse taal waren'.[43]

Dit voorval wordt telkens aangehaald als bewijs dat het Nedersaksisch geen prestige had en dus geen invloed kon uitoefenen op de standaardtaal in wording.[44] Maar is daarmee het hele Nedersaksisch gediskwalificeerd? De andere oostelijke gewesten – Groningen, Overijssel, Gelderland – leverden wél vertalers en revisoren, zonder dat dit problemen opleverde. Bovendien was H. Alting, door de provincie Groningen als revisor benoemd, van afkomst een Drent, hoewel hij, zoals zovelen in die tijd, een onrustig leven leidde: hij was geboren in het Noord-Duitse Emden, volgde de Latijnse school in Groningen, studeerde en werkte ruim twintig jaar in Duitsland en was de laatste zeventien jaar van zijn leven hoogleraar in Groningen. De problemen met de Drentse afgevaardigden werden waarschijnlijk veroorzaakt door de nog gebrekkige organisatie van de Kerk en het gebrekkige onderwijs in Drenthe, waardoor de predikanten weinig opleiding hadden genoten, en door de afgelegen ligging van de provincie, waardoor ze onaantrekkelijk was voor predikanten van elders.[45]

Van 7 juli tot 19 september 1628 beraadslaagden de vertalers in Leiden over de te gebruiken Nederlandse taal, zoals over de spelling, het woordgeslacht, verbuigingen, vervoegingen en het gebruik van vreemde woorden (zie hoofdstuk 5 en 8). Hun besluiten werden in 1633 herzien en becommentarieerd door de revisoren. Het uiteindelijk resultaat werd in de vorm van Resolutiën opgeschreven – in het Latijn, wat de voertaal van de synode was. De besluiten geven een prachtig inkijkje in wat toentertijd als taalkundig probleem werd beschouwd. In hun keuzes respecteerden de vertalers zo veel mogelijk het bestaande gebruik, de 'usus tyrannus'. Als bron noemen ze soms het woordenboek van Kiliaan (zie hoofdstuk 7). De probleemgevallen – individuele woorden – werden onder de letters van het alfabet bijeengezet. Zo werd onder E de spelling *rechtveerdich, weerdich, peerden* (niet *rechtvaerdig, waerdich, paerden*) voorgeschreven, en niet *eerde* maar *aerde*. Aan de besluiten werd een reeks later opgekomen vragen van de vertalers met antwoorden toegevoegd ('*pilaer, pylaer* of *pijlaer*?' Antwoord: *pilaer*), en een besluitenlijst van de revisoren ('*arbeyt*, niet *aerbeyt*').[46]

Er werden ook besluiten genomen over de te gebruiken voornaamwoorden (zie ook hoofdstuk 8). De Statenvertalers kozen voor *mij* boven het platte *mijn* ('hij slaat mijn') en voor het Hoogduitse *zich* (niet Marnix' Nederduitse *sick*, maar evenmin het Hollandse *hem/haar(zelve)*: 'hij wast hem') – hoewel ze zich in de tekst lang niet altijd aan deze keuze hielden. Voorts verkozen ze het plechtstatige *gij* (voor enkel- en meervoud) boven het

verouderde en oostelijke *du* en het Hollandse spreektalige *jij*.[47] Deze keuze betekende de doodsteek voor *du* in de standaardtaal. *Gij* is inmiddels uit de standaardtaal verdwenen, maar heeft dankzij de bijbel lange tijd deel uitgemaakt van de schrijftaal. Het leeft nog voort in enkele vaste formules ('gij zult niet stelen').

Krachtens de opdracht moesten de vertalers zuivere taal gebruiken. Daarom vermeden ze zo veel mogelijk Franse en Latijnse leenwoorden, behalve enkele die zeer gebruikelijk waren en als het ware burgerrecht hadden gekregen.[48] In de memorie van de vertalers voor de overzieners staat als punt 5:[49]

> De geleende vreemde woorden hebben wij zo veel mogelijk vermeden, hoewel ze soms zeer bruikbaar geweest zouden zijn – behalve enkele die net zo algemeen in gebruik zijn als de inheemse, bijvoorbeeld *tent*, *tabernakel*, *rebelleren*, *instrumenten*, *fundamenten* enz.

Over het vermijden van (Neder)duitse leenwoorden wordt niet gesproken – dergelijke woorden waren voor de puristen niet besmet, omdat Duits niet als een vreemde taal werd beschouwd maar als een moeder- of zustertaal (zie hoofdstuk 2).

Al met al is het aantal Romaanse bastaardwoorden in de Statenvertaling toch niet onaanzienlijk. In de Resolutiën worden bijvoorbeeld als toegestane vreemde woorden genoemd *faam, genereren, ordineren, ordinantie, kastijden, kastijding, rebelleren, consciëntie, spelonk, tabernakel, tent, synagoge, pestilentie, pest* en *religie*.[50] De vertalers stonden ook *passeren* als vreemd woord toe, maar de revisoren verwierpen dit ten gunste van *overgaan, doorgaan, doortrekken* e.d.

Het tweede punt uit de opdracht was dat de vertalers de grondtekst getrouw dienden te volgen. Aan dit punt hielden ze zich nauwgezet. Het gevolg was een letterlijke vertaling, minder vrij dan de Deux-Aesbijbel, met veel hebraïsmen en graecismen.[51] De twintigste-eeuwse taalkundige Heinsius stelt dan ook, enigszins ongenuanceerd, dat de Statenbijbel meer vertaald Grieks en Hebreeuws is dan Nederlands.[52] Vergelijk bijvoorbeeld *En God zag het licht, dat het goed was* in plaats van *En God zag dat het licht goed* was. Sommige graecismen zijn inmiddels ingeburgerd, zoals *zich niet onbetuigd laten* en *(de stem van) een roepende in de woestijn*. De bijbelse of Hebreeuwse genitief die we vinden in bijvoorbeeld *de God der goden, het heilige der heiligen, ijdelheid der ijdelheden, het lied der liederen*, is zelfs productief geworden. Hij diende als voorbeeld voor modernismen zoals *de Tocht der Tochten, de ramp der rampen, de vraag der vragen, de tekst der teksten*.[53]

Het laatste punt uit de opdracht was dat de gebruikte taal algemeen begrijpelijk moest zijn, dus niet een bepaald dialect moest volgen maar een bovengewestelijke taal. Is dat gelukt? In de besluiten wordt nergens expliciet gesproken over de dialectische herkomst van de woorden of vormen. We zullen dus naar andere feiten moeten kijken om te bepalen of de Statenvertaling invloed van zuidelijke of oostelijke dialecten bevat.

De meeste overzichtswerken van de geschiedenis van de Nederlandse taal vermelden dat de Statenbijbel een duidelijk Zuid-Nederlandse inslag heeft; er wordt zelfs gesteld dat de vertaling 'een stap in zuidelijke richting terug' was, 'nadat Bredero een loopje had genomen met het Brabants'.[54] Ook wordt gesteld dat wanneer er meerdere mogelijkhe-

den zijn, 'de zuidelijke, Vlaamse maar vooral Brabantse, variant de voorkeur [kreeg], niet de noordelijke, Hollandse, en zelden de oostelijke (behalve in de keuze van *zich*)'. Als bewijs voor deze stelling wijst men er dan meestal op dat een groot deel, volgens sommigen 'bijna de helft', van het vertalerscollectief uit de Zuidelijke Nederlanden kwam.[55] Dat argument lijkt me om een aantal redenen zwak: de Statenvertaling is een product van de Republiek waaraan de Zuidelijke Nederlanden, die onder katholiek Spaans bewind stonden, niet meewerkten, en zowel de vertalers als de revisoren waren gekozen uit alle gewesten van de Republiek. Weliswaar had van enkelen de wieg in het Zuiden gestaan, maar inmiddels waren ze geaccepteerd predikant van een Noord-Nederlandse gemeente. Ze zullen de eervolle opdracht tot het vervaardigen van een vertaling niet gekregen hebben als ze slecht of regionaal Nederlands spraken.

Hoeveel medewerkers hebben eigenlijk een Zuid-Nederlandse achtergrond? Van de tweeëntwintig mensen die daadwerkelijk aan de vertaling meegewerkt hebben (van wie twee in het harnas stierven) waren er slechts vijf in het Zuiden geboren: de vertalers A. Walaeus (AW) en W. Baudart (WB; zijn ouders vluchtten echter toen hij nog heel jong was naar Engeland, zie hieronder) en de overzieners S. Damman (SD), F. Gomarus (FG) en A. Thysius (AT).[56]

Wat in dit verband echter nooit wordt genoemd, is dat een even groot aantal van de medewerkers, namelijk ook vijf, geboren en getogen waren in Duitsland: A. Aemilius (AA), B. Fullenius (BF), J. Polyander (JP), C. Sibelius (CS) en A. Widmar(ius) (AWi). Overigens was J. Polyander in Metz geboren, dat weliswaar binnen het Franse koninkrijk viel, maar waar toentertijd voornamelijk Westmiddenduitse dialecten werden gesproken, en verhuisde hij vóór zijn eerste verjaardag naar Duitsland.

En daar komt nog iets bij: vier van de vijf Zuid-Nederlanders hadden gedurende lan-

medewerker	periode Zuidelijke Ned.	periode Duitsland	periode Noordelijke Ned.
WB	8 jaar	14 jaar	53 jaar
SD	18 jaar	-	42 jaar
FG	15 jaar	16 jaar	60 jaar
AT	15 jaar	19 jaar	41 jaar
AW	11 jaar	2 jaar	53 jaar
AA	-	13 jaar	58 jaar
BF	-	28 jaar	43 jaar
JP	-	23 jaar	55 jaar
CS	-	27 jaar	41 jaar
AWi	-	33 jaar	44 jaar
Gemiddeld:	**6,7 jaar**	**17,5 jaar**	**49 jaar**

gere tijd in het buitenland, vooral in Duitsland en in minder mate Engeland, gewoond, voordat ze naar de Noordelijke Nederlanden verhuisden. Uit onderzoek blijkt dat migratie invloed heeft op het taalgebruik van individuen: zij passen hun moedertaal, de taal die ze in hun jeugd geleerd hebben, in de loop van hun leven in meerdere of mindere mate aan aan de taal die ze na hun migratie om zich heen horen.[57] Hierboven staat een (globaal) overzicht van de periodes waarin de Zuid-Nederlandse en Duitse medewerkers in de verschillende landen woonden. In de opsomming vermeld ik eerst de personen die in de Zuidelijke Nederlanden zijn geboren en dan de Duitsers.

De in Zuid-Nederland of Duitsland geboren medewerkers hebben dus allemaal, behalve SD, jarenlang in Duitsland gewoond, langer dan in de Zuidelijke Nederlanden, maar ze hebben ook allemaal meer dan veertig jaar in de Noordelijke Nederlanden gewoond. Dat alles maakt het niet heel waarschijnlijk dat hun schriftelijke taalgebruik nog erg Zuid-Nederlands gekleurd zal zijn geweest. Overigens woonde Baudart vanaf zijn prilste jeugd in Engeland, waar hij de eerste twaalf (!) jaar van zijn leven doorbracht en waar hij Latijn en Grieks leerde; daarna woonde hij acht jaar in Gent, vervolgens zes jaar in de Noordelijke Nederlanden, twee jaar Duitsland en de rest van zijn leven in de Noordelijke Nederlanden. Ik heb de buitenlandse jaren hierboven opgeteld. Gomarus, de contraremonstrant die met Arminius in conflict was geraakt, woonde twee jaar in Engeland, die ik heb opgeteld bij de periode Duitsland.

De Noord-Nederlanders waren geboren in provincies door het hele land; ze kwamen niet allemaal uit dezelfde provincie, en ze hadden dus verschillende moederdialecten. Twee kwamen uit Friesland (voorzitter J. Bogerman en F. Hommius), een uit Overijssel (J. Revius), een uit Drenthe (H. Alting), twee uit Utrecht (A. Teeckmannus, L.G. à Renesse), twee uit Zeeland (G. Bucerus, van wie ook wel verondersteld wordt dat hij in Engeland is geboren, en J. van Laren) en vier uit Zuid-Holland (H.A. van der Linden, C. de Maet, W. van Nieuwenhuisen, J. Rolandus). Alle Noord-Nederlanders verbleven langere of kortere tijd in het buitenland, met name Duitsland, veelal voor studiedoeleinden. De Fries Johannes Bogerman was zelfs in de buurt van Emden geboren, en verhuisde pas toen hij vier was naar Friesland. Hierboven bleek dat negen van de tweeëntwintig medewerkers, ofwel veertig procent, in Duitsland was geboren of er hun jeugd hadden doorgebracht; van de vijf Zuid-Nederlanders had slechts één níét in Duitsland gewoond. Daarnaast spraken twee medewerkers van huis uit een Nedersaksisch dialect (Overijssels of Drents). Dat betekent dat in totaal vijftig procent van de medewerkers afkomstig was uit de oostelijke provincies of Duitsland, terwijl slechts één medewerker uitsluitend in een Zuid-Nederlands sprekende omgeving opgroeide! Op basis van deze gegevens is dus eerder oostelijke dan zuidelijke invloed in de vertaling te verwachten.

Kan uit het taalgebruik opgemaakt worden of de vertalers een voorkeur hadden voor zuidelijke of voor oostelijke woorden en vormen? Slechts één onderzoeker, J. Heinsius, heeft zich met deze vraag beziggehouden. Daarbij ging hij echter al uit van de veronderstelling dat de Statenbijbel 'Vlaams-Brabantse eigenaardigheden' vertoont. En jawel, die veronderstelling werd in zijn ogen bewaarheid. Daarbij wijst hij erop dat de Zuid-Nederlandse invloed niet hoeft samen te hangen met de herkomst van de vertalers, maar

het gevolg kan zijn van het feit dat de bijbeltaal van oudsher een aantal woorden van zuidelijke herkomst bevatte.[58] Als bewijs van zuidelijke invloed wijst hij op het gebruik van *ie* in plaats van *uu/ui*: *vyer, kiecken, (be)stieren*, maar weer wel *duyden*. Ook de keuze voor vormen met *-(e)er-* in plaats van *-(a)ar-*, in bijvoorbeeld *peerden, peerlen, rechtveerdig, steerten, veerdich, weerdich* en *herte, smerte* beschouwt hij als zuidelijke invloed. In hoofdstuk 4 zal echter onder andere blijken dat geen van beide verschijnselen exclusief zuidelijk is; bovendien is van *e(e)* niet duidelijk hoe het werd uitgesproken (ergens tussen *e(e)* en *a(a)* in).[59]

De overige voorbeelden van zuidelijke invloed betreffen incidentele woorden, geen structurele keuzes. Zuidelijk zijn bijvoorbeeld *gebuur* in plaats van *buur* en *keten* in plaats van *ketting*.[60] Opvallend daarbij is dat de Zuid-Nederlandse vormen ook voorkwamen in de Deux-Aesvertaling: de voorkeur kan derhalve het gevolg zijn van het feit dat het bewuste woord inmiddels tot de bijbeltaal behoorde en niet als Zuid-Nederlands werd aangevoeld.[61] Dat geldt ook voor de keuze van het verkleiningsachtervoegsel *-ke(n)* en niet *-tje*: *knechtken, sachtkens*. Het achtervoegsel *-ke(n)* wordt tot op heden in het Zuiden gebruikt, maar eveneens in het Nederduits en Nedersaksisch (zie hoofdstuk 8). Het kwam ook in de Deux-Aesbijbel voor en behoorde tot de bijbeltaal; het gebruik ervan wijst niet op een bijzondere voorliefde van de vertalers voor het Zuid-Nederlands.[62] Ook in andere gevallen, die niet direct terug zullen gaan op een noord-zuidtegenstelling, is de overeenkomst tussen Statenvertaling en Deux-Aesbijbel groot; zo verkozen beide *luchten* voor *lichten, leeg, leegte* voor *laag, laagte, lenen* voor *leunen,* en *mest* voor *mist*.[63]

Daar staat tegenover dat diverse Zuid-Nederlandse vormen in de Resolutiën nadrukkelijk werden verworpen ten gunste van noordelijke vormen. Zo schreef men: 'EYSCHEN, non HEYSCHEN, scribendum', ofwel: er moet worden geschreven *eyschen* en niet *heyschen*. *Heyschen* is de zuidelijk vorm, *eyschen* de noordelijke. Andere zuidelijke vormen die niet moesten worden gebruikt volgens de Resolutiën, waren *gebeurte, jonste, vremt* (die vorm is ook oostelijk) en *betoogen, toogen, vertoogen*; in plaats daarvan verkoos men *beurte, gunste, vreemd* en *betoonen, toonen, vertoonen* – veelal, en niet toevalligerwijs, tot op heden de gebruikelijke standaardvormen (in aangepaste spelling). *Besem* kreeg de voorkeur boven zuidelijk en oostelijk *bessem*, vandaar dat we nog steeds in de standaardtaal *bezem* bezigen.[64] Zuidelijk *optassen* werd verworpen ten gunste van *ophogen* of *ophopen*. Evenmin volgden de vertalers het Vlaams-Brabantse gebruik van *den* in de eerste naamval (zie hoofdstuk 8). Voor vrouwelijke persoonsnamen gebruikte men uitsluitend de noordelijke vorm *-esse*: *dienaresse, prophetesse*, niet de zuidelijke vorm *-erse*.[65] En tot slot wordt het wegvallen van een *d* tussen twee klinkers of het veranderen ervan in een *j* – wat wel als een zuidelijk verschijnsel wordt beschouwd, zie hoofdstuk 4 – expliciet afgewezen: men schreef *vergaderen, spoeden, verblijden, bevrijden, sieden, nederleggen* en niet *vergaren, spoeyen, verblyen, bevrijen, sien, neerleggen*.[66]

En hoe zit het met oostelijke invloed? Typisch oostelijke klanken, zoals in Utenhoves vertaling te vinden waren, staan niet in de Statenvertaling. De vertalers gebruiken bijvoorbeeld niet *golt* maar *goud*. Wel gebruiken ze veelvuldig het achtervoegsel *-isch* voor bijvoeglijke naamwoorden, dat uit het Duits stamt. In de Statenvertaling komen verschillende van zulke bijvoeglijke naamwoorden voor, waarvan sommige in onze oren

heel ongewoon klinken, zoals *jodisch* en *uitlandisch*. Ook *-waerts* in plaats van *-waert* vertoont Duitse invloed, vergelijk *herwaerts, ginswaerts*.[67]

Daarnaast komt er in de Statenvertaling een zeer groot aantal (Neder)duitse leenwoorden voor. Dat was ook onvermijdelijk, gezien de opdracht van de Dordtse Synode om zo veel mogelijk van bestaande vertalingen te behouden en nauw aan te sluiten bij de Deux-Aesbijbel.[68] De Bruin en Broeyer constateren: 'Tal van ontleningen aan het Duits zijn via de Liesvelttekst – daar begon het proces reeds – en in nog grotere mate via de Deux-Aesbijbel terechtgekomen in de Statenvertaling en verkregen aldus burgerrecht in de Nederlandse taal. Wie voelt nog de Duitse afkomst van "gewone" woorden als: *afvallig, beroemd, burgerrecht, dankzegging, dierbaar, diensthuis, eersteling, godzalig, hooglied, klaaglied, krijgsknecht, krijgsman, krijgsvolk, lusthof, nieuweling, richtsnoer, schriftgeleerde, slachtoffer, vreemdeling, vrijstad, zilverling, zuigeling* uit de Liesveltbijbel; van *afgodisch, bondgenoot, bestendig, bezoedelen, boetvaardigheid, bouwvallig, dagloner, dankoffer, diefstal, dienstbaar, echtbreker, evenbeeld, gelukzalig, halsstarrig, handelaar, heftig, Heiland, huichelaar, ijver, kleingelovig, loofhut, nederig, onderrichten, oponthoud, overheid, overreden, overweldigen, profetisch, schandvlek, toevallig, trots, tuchtigen, voorhuid, vuurwerk, wonderbaarlijk* uit de bijbel van Deux-Aes?'[69]

Wat aan de gegeven voorbeelden opvalt, is dat ze er niet 'oosters' uitzien, geen typisch Hoog- of Nederduitse klanken bezitten. De klanken zijn telkens vervangen door de algemeen-Nederlandse klanken. Dat komt door een algemeen gegeven dat een rol speelt bij het ontlenen aan een nauwverwante taal.[70] Wanneer we een Frans woord lenen, nemen we over het algemeen vorm en betekenis samen over. De vorm kan vervolgens in klank en schrift aangepast worden aan het Nederlands. Met woorden uit het Duits ligt dat anders. Een groot deel van de Duitse en Nederlandse woorden gaat terug op een gemeenschappelijke Germaanse vorm, en er zijn geen ingrijpende klankveranderingen geweest waardoor het uiterlijk van de woorden onherkenbaar is geworden. Daardoor roept een Duits woord onmiddellijk het Nederlandse corresponderende woord op. Dit wordt wel 'contactassociatie' genoemd. Duitse woorden zoals *Gotteshaus, Hohelied, Klagelied, Schriftgelehrte(r), überwältigen* worden dan ook direct in de vernederlandste vormen *godshuis, hooglied, klaaglied, schriftgeleerde, overweldigen* overgenomen – en verliezen dus onmiddellijk hun Duitse klank, waardoor ze niet meer als Duits herkenbaar zijn. Het gaat, zoals uit de voorbeelden blijkt, vooral om samengestelde woorden.[71] Daardoor roepen ze geen weerzin op en worden ze veel gemakkelijker dan Romaanse leenwoorden overgenomen. En bedenk daarbij ook dat het Nederduits en Nederlands in klank dichter bij elkaar liggen dan bij het Hoogduits, omdat dit laatste de Oudhoogduitse klankverschuiving heeft doorgemaakt (zie hoofdstuk 1).

Wel bevat de Statenvertaling iets minder Duitse leenwoorden dan oudere Nederlandse bijbelvertalingen, die voor een groot deel op de Luthervertaling waren gebaseerd.[72] Zo werd het germanisme *daarvan brengen* uit de Deux-Aesbijbel in de Statenvertaling vervangen door het Nederlandse *wegvoeren*, *dannoch* werd *maar* of *hoewel*, *heilen* werd *genezen*, *kindisch* werd *kinderachtig*, *landpleger* werd *landloper*, *met tzamen* werd *met*, *onderwaarts varen* werd *neerdalen*, *ontwenden* werd *wegrukken*, *toeverzicht* werd *hoop*, *vergangen* werd *voorbij* en *wijnbezie* werd *druif*.[73]

Tot slot werd 'plat', onbeschaafd Hollands in de Statenvertaling vermeden. Daarom

maakte men een verschil tussen *liggen* en *leggen* ('wat legt daar?') – een verschil dat in de Hollandse volkstaal niet bestond en bestaat. *Bracht* en *dacht* kregen de voorkeur boven de volkstaalvormen *brocht* en *docht* – *bracht* en *dacht* komen ook in het Duits en in Oost-Nederlandse dialecten voor, dus misschien zijn de Duitse medewerkers voor de keuze verantwoordelijk (zie ook hoofdstuk 4). De vertalers wijzen de Hollandse (en Duitse) vormen *kommen, kompste* af ten gunste van *komen* en *komst(e)*. En tot slot kozen de vertalers voor *aenstaende* en niet voor *anstaende* – *an* is Hollandse volkstaal.[74]

Samengevat kan de gewestelijke invloed in de Statenvertaling als volgt worden beschreven: er is geen sprake van een sterk Zuid-Nederlandse inslag, wel prefereerden de vertalers in incidentele gevallen zuidelijke vormen. Daarbij zal het gaan om allang geaccepteerde en in de schrijftaal ingeburgerde vormen, conform het uitgangspunt dat het bestaande gebruik diende te worden gerespecteerd (zie ook hoofdstuk 7 en 8). Ook het gebruik van *gij* is een keuze voor een archaïsche schrijftaalvorm en niet voor een zuidelijke vorm: de nieuwerwetse vorm *jij* kwam op in Holland en breidde zich daarvandaan uit. De oude vorm bleef het langst bewaard in het Zuiden, dat door de politieke omstandigheden lange tijd weinig contact had met de standaardtaal in wording. Ook de lange vormen met *-e*, vooral opvallend in *Heere*, zijn archaïsmen – de verkorting begon in Holland (dit alles komt uitgebreid ter sprake in hoofdstuk 8). De woorden vertonen geen oostelijke klanken, maar de woordenschat bevat wel veel Duitse leenwoorden. Romaanse leenwoorden worden vermeden en de zinsconstructies volgen de Hebreeuwse en Griekse grondtekst. Als gevolg hiervan maakt de Statenvertaling een plechtstatige, archaïsche indruk.[75]

Het is de medewerkers dus vrij goed gelukt regionalismen te vermijden en te schrijven in een algemene, bovenregionale taal, zij het een ouderwetse. Dat zal het gevolg zijn van het feit dat de medewerkers uit zo veel verschillende gewesten en landen afkomstig waren, in zo veel verschillende plaatsen hadden gewoond en zo vaak korter of langer in het buitenland hadden verbleven.

In de keuze van grammaticale vormen waren de Statenvertalers soms ouderwets – in die gevallen hield hun keuze op den duur geen stand –, in andere gevallen liepen ze in de pas met de keuze van andere taalbouwers; door het grote gezag van de Statenvertaling kregen deze keuzes dan extra gewicht. Voor voorbeelden zie hoofdstuk 8. De keuzes van de Statenvertalers waren onder andere gebaseerd op de behoefte om verschil in betekenis te koppelen aan een spellingverschil (zie hoofdstuk 5). Daarom maakten ze het hierboven genoemde verschil tussen *liggen* en *leggen*, en tussen *denken* en *dunken*. Voorts prefereerden ze *vond, zond* boven *vand, zand* – de argumentatie luidde: *vandt, sandt* worden verworpen om verwarring met *van 't* en *sant* 'zand' te voorkomen. Uit het feit dat de vertalers vreesden dat *van 't* en *vand* met elkaar verward konden worden, blijkt dat ze er bij het vervaardigen van de vertaling nadrukkelijk rekening mee hielden dat deze zou worden voorgelezen.[76]

Als conclusie kan het volgende gelden. Terwijl de Luthervertaling in Duitsland het begin van de standaardisering van het Duits vormde en als voorbeeld gold in kwesties van taalgebruik, spelling en stijl – vanaf 1531 werd Luther in protestantse kringen geroemd als de schepper van de standaardtaal –, verscheen de Statenvertaling op een moment dat er al vele toonaangevende werken aan de standaardisering waren gewijd,

waardoor de Statenvertaling de rol van navolger kreeg en niet die van initiator.

Het grootste belang van de Statenvertaling is gelegen in het enorme arsenaal aan bijbelse uitdrukkingen die ze aan de standaardtaal heeft geleverd. De verzameling spreekwoorden en zegswijzen uit de bijbel uit 1990 van Van Delden bevat een kleine duizend ingangen, waaronder overigens ook zeer obscure. Enkele voorbeelden uit vele: *in goede aarde vallen, de dag des oordeels, een doorn in het oog, te elfder ure, aan de heidenen overgeleverd zijn, ten hemel schreiend, het gouden kalf, de lier aan de wilgen hangen, iets met de mantel der liefde bedekken, een steen des aanstoots, geen steen op de andere laten, een ongelovige Thomas, geen tittel of jota, het uitverkoren volk, in het zweet zijns aanschijns*. De meeste uitdrukkingen in de Statenvertaling gaan terug op oudere bijbelvertalingen, maar ze zijn in de taal behouden gebleven dankzij de Statenvertaling. Daarbij gaat het soms om letterlijke stukken bijbeltekst die spreekwoordelijk zijn geworden (bijvoorbeeld *in goede aarde vallen, de dag des oordeels, een doorn in het oog*), maar vaak ook om door de bijbeltekst geïnspireerde uitdrukkingen die niet als zodanig in de bijbel voorkomen, zoals *iets met de mantel der liefde bedekken, een ongelovige Thomas, de zondebok zijn*. Een steekproef levert op dat ongeveer de helft van de uitdrukkingen letterlijk in een bijbelvertaling voorkomt, en de rest is geïnspireerd door de bijbeltekst – in die gevallen is dus geen sprake van invloed van de bijbel*vertaling* op het Nederlands.[77]

Zelfs op de manier van voorlezen heeft de Statenvertaling invloed gehad. Eeuwenlang bezat ieder huisgezin een Statenbijbel, waaruit driemaal daags werd voorgelezen. Uit eerbied voor de Statenbijbel sprak men daarbij de woorden fonetisch uit: 'geen tittel noch jota van Gods woord mocht immers verloren gaan! Bij woorden als *koning* en *mensch* leverde dat dan een duidelijk hoorbare g-klank op, terwijl het achtervoegsel *lijk* – als in *sterfelijk* – de volle klemtoon kreeg; een eigenaardige manier van lezen die nog tot in onze [de twintigste] eeuw veel overtuigde aanhangers van de Statenvertaling heeft gekenmerkt, aldus een bijbelonderzoeker in 1987.'[78] Al in 1837 waarschuwde de taalkundige De Jager tegen een dergelijke uitspraak, evenals tegen de uitspraak van *mensch, wenschen* met een sterke /g/-klank. Ook wees hij erop dat de lid- en voornaamwoorden in een goede uitspraak toonloos behoren te klinken.[79] De Statenvertalers verkozen de spelling *heir* en *heirschaar*, om een verschil te maken met *heer*. De spelling *heir* is lang de regel geweest en geldt nu nog als alternatieve spelling. Lang niet iedereen wist dat het woord moest worden uitgesproken met een lange /ee/ – dikwijls, met name in de negentiende eeuw, was /ei/ te horen. In 1937 merkte de taalkundige Van Haeringen hierover op: 'de schrijfwijze heeft de uitspraak met /ei/ stellig bevorderd, en nog heden heeft het oudtestamentische *heir* in sommige kringen juist door die klank een eigenaardige archaïstische wijding.'[80]

Slechts één taalkundige heeft de Statenvertaling als uitgangspunt voor grammaticale beregeling genomen, namelijk A. Verwer; hij meende in zijn Latijnstalige *Linguae Belgicae Idea Grammatica* (Schets van de Nederlandse grammatica) uit 1707 dat de Statenvertaling als voorbeeld moest dienen voor de algemene schrijftaal, omdat dit een 'geautoriseerde vertaling' was en vanwege de ouderdom: de wortels ervan liggen in de Gotische bijbelvertaling (zie hoofdstuk 8).

Taalwetten maken en vinden 126 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:57

1644 – De psalmberijming van Johan de Brune

In 1644 vervaardigde Johan de Brune (Middelburg 1588-1658) een nieuwe bewerking van de psalmberijming van Dathenus, *De CL Davids Psalmen* (De 150 psalmen van David), gedrukt in Middelburg en in 1650 herdrukt. De schrijver en advocaat Johan de Brune, die ook wel De Brune de Oude genoemd wordt ter onderscheiding van zijn naamgenoot en jongere neef De Brune de Jonge, bekleedde allerlei hoge ambtelijke functies en was vanaf 1649 raadpensionaris van Zeeland. Hoewel hij humanist was, schreef hij op twee voorredes na al zijn werk in het Nederlands, en betoonde hij zich een liefhebber van de Nederlandse taal.[81] In zijn *Grond-steenen van een vaste Regieringe* (Hoekstenen van een sterke regering) uit 1621 noemt hij de Nederlandse taal:[82]

> Een taal, compleet in zichzelf, vol zin, vol lieflijkheden
> Vol van vernuft, van geest, van kracht, van sterke leden,
> die, mét de Hebreeuwse taal en haar geslacht, het wint
> in karakter, ouderdom en kortheid, van alle andere die men vindt.

Hij stelt het Nederlands dus op hetzelfde niveau als het Hebreeuws. In het woord tot de lezer in *De CL Davids Psalmen* bekritiseert De Brune Dathenus' psalmberijming scherp, en verklaart hij waarom hij er een nieuwe bewerking van het licht deed zien:[83]

> Wie van gezonde zinnen bemerkt niet de ellendige gebrekkigheid van dat werk? Om niet te spreken van het on-Nederlandse taalgebruik, van het armzalige dichtwerk, van de onnutte stopwoorden als *fijn, bloot* [duidelijk], *eenpaar* [steeds], *koen, gaar* [geschikt, geheel], *klaar* [duidelijk], *rein* [waar, zeer], *zaan* [spoedig], *dit termijn*, &c., die overal rondgestrooid zijn.

Verschillende van deze woorden zullen uit het Duits zijn overgenomen of hun betekenis aan het Duits danken, zoals *bloot, gaar, klaar, rein*.

De Brune vertaalde de psalmen rechtstreeks uit het Hebreeuws. Bovendien probeerde hij in zijn vertaling de Statenvertaling uit 1637 (waarin de psalmen niet rijmden) zo nauwkeurig mogelijk te volgen.[84] Het resultaat was een stroeve vertaling die vrij letterlijk de Hebreeuwse tekst volgde. Hij viel hiermee in dezelfde valkuil als de vertalers van de Statenbijbel, aan welk 'kostbaar juweel' hij in zijn woord tot de lezer enkele voorzichtig kritische woorden wijdde:[85]

> Hier moet ik nog aan toevoegen, dat de Nieuwe Overzetters de Hebreeuwse tekst zo totaal precies en letterlijk hebben weergegeven, dat zij ook dikwijls de volgorde en plaats van de woorden hebben nagevolgd. Hierdoor gebeurde het soms dat de welluidendheid van de Nederlandse taal geremd wordt, en de betekenis niet zo helder en onbelemmerd wordt uitgedrukt. Dat nu heb ik binnen de mij toegestane grenzen proberen te vermijden.

Uit Westerbaens opmerkingen hieronder blijkt dat niet iedereen De Brunes poging als geslaagd beschouwde.

1655 – De psalmberijming van Jacob Westerbaen

Nog steeds was niet iedereen tevreden met de bestaande psalmberijmingen. De dichter Jacob Westerbaen ('s-Gravenhage 1599 – Loosduinen 1670) vervaardigde dan ook in 1655 een nieuwe vertaling, getiteld *Davids Psalmen in Nederduytsche rijmen gestelt* (De psalmen van David in Nederlandse verzen), gepubliceerd te Den Haag en een jaar later al herdrukt. In de Voorreden bekritiseert Westerbaen verschillende bestaande psalmberijmingen, en zet hij zijn eigen werkwijze uiteen:

> Terwijl het in de Gereformeerde Kerken gebruikelijk is dat de gemeente voor en na de prediking iets zingt uit de psalmen van de koninklijke profeet David, beklagen velen zich erover dat de Nederlandse Kerk tijdens de Reformatie voor het dichten van haar psalmen een zo slechte dichter heeft gehad aan Petr. Dathenus – dit te meer omdat wat eenmaal in zwang is geraakt, heel moeilijk weer afgeschaft of veranderd kan worden, vooral als het met godsdienst te maken heeft, omdat alle nieuwigheid of het geringste verlangen om daaraan iets te willen veranderen, verdacht is. En dus zal de Kerk de psalmen van genoemde Datheen wel aanhouden, hoe slecht ze ook zijn gemaakt, hoewel sommigen wel wensen dat ze *Dat heen* en de Kerk uit verdreven waren. Velen hebben ze een erbarmelijk slecht werk gevonden, zeggende dat ze bij het lezen en zingen niet vloeiend zijn en ongemakkelijk, zoals een paard dat zich tegen zijn rijder verzet, en dat ze doorgaans tegen het metrum ingaan, en verder vol stoplappen en stopwoordjes zitten, zoals *rein* [waar, zeer], *certein* [waarlijk], *eenpaar* [steeds], *fijn*, *bloot* [duidelijk] en soortgelijke hulpmiddeltjes om een rijmwoord te vinden.

De voorbeelden die Westerbaen hier geeft zijn, zonder bronvermelding, overgenomen van De Brune. Westerbaen vervolgt met een beschrijving van het werk van zijn voorgangers. Over het werk van Marnix van St.-Aldegonde merkt hij op:

> Dat werk is niet geheel vrij van vreemde termen, zoals *zaan* [spoedig] en *planteit* [overvloed], e.d. Bovendien wordt de ouderwetse manier van spreken, zoals *du bist, du hebst, du sulst, du geefst, du gaetst, du staetst* enz. die hij gebruikt en als de beste beschouwt, door de meesten niet geaccepteerd of onaangenaam gevonden, omdat deze in onze gewone omgang en in het spreken en schrijven ongebruikelijk is.

Hier legt Westerbaen de vinger op de zere plek: het gebruik van het ouderwetse *du* is inderdaad een van de belangrijkste redenen dat het werk van Marnix geen ingang vond.

Hierna noemt hij diverse andere vertalingen, onder andere die van De Brune, maar hij bespreekt vooral hun slechte metrum en rijm, niet hun taalgebruik. Westerbaen geeft persoonlijk de voorkeur aan een berijmde vertaling, en oordeelt dat 'men wel wat vrij-

heid mag nemen als men iets vertaalt, zonder dat de waarheid geweld aangedaan wordt', immers:

> Alle talen hebben hun eigen bijzondere woorden en uitdrukkingen, die hun kracht en bevalligheid verliezen als ze in een andere taal [...] woord voor woord worden overgezet. Daarom moet iemand die een vertaling wil maken, de zin en de betekenis van wat hij navolgen wil, goed begrijpen. En als hij die begrepen heeft, is het zijn taak om dat helder en sierlijk in zijn eigen taal uit te drukken met de woorden en uitdrukkingen die daarin het natuurlijkst zijn en het best bij de tekst passen, en hij moet zich niet al te bijgelovig ontzien om dat ook hier en daar door een parafrase of een wat ruimere uitbreiding of omschrijving te doen.

Hier geeft Westerbaen dus een moderne opvatting van vertalen weer: zorg dat je de brontekst goed begrijpt en geef deze in natuurlijke doeltaal weer. Tot slot geeft Westerbaen aan op welke manier hij zich zelf van de taak van het vertalen heeft gekweten:

> Ik had besloten om me voor eigen gebruik niet alleen aan de dichtmaat en de melodieën te houden (dat is niet zo ingewikkeld), maar ook aan hetzelfde aantal verzen als van de psalmen die in de Waalse en Nederlandse Kerken gezongen worden. Hierdoor was ik beperkt in mijn keuzes en moest ik me houden aan mijn voorbeeld. Voorts diende ik op de bedoeling van de Profeet te letten en die goed te begrijpen. Hiertoe maakte ik gebruik van de nieuwe vertaling van de bijbel [de Statenvertaling], gemaakt naar de Hebreeuwse tekst. Maar al zijn de woorden daar Nederlands, de bedoeling ervan is op veel plaatsen duister, omdat het Hebreeuws Nederlands is, of vernederlandst Hebreeuws, doordat de eigen manier van uitdrukken van het Hebreeuws woord voor woord is vertaald.

Deze Voorrede is niet zijn enige kritische stuk: Westerbaen, die vanwege zijn remonstrantse ideeën zijn studie theologie had moeten afbreken, had al eerder in een aantal polemische geschriften kritiek geleverd op de Kerk.

Samenvatting van het belang van de bijbelvertalingen voor de standaardtaal

De oudste bijbelvertalingen waren vervaardigd in het oosten en/of naar oostelijke (Nederduitse, Hoogduitse) voorbeelden. Hierdoor bevatten de eerste bijbelvertalingen veel 'oosterse' elementen. Nadat in 1579 de godsdienstvrijheid in de Noordelijke Nederlanden was geproclameerd, verschenen de bijbelvertalingen niet meer in het oosten maar in het Noorden (met uitzondering van de psalmberijming van Marnix, die in 1580 in Antwerpen uitkwam, net voor de val van die stad in 1585). Hier werden ook de kiemen gelegd voor de standaardtaal in wording. De oostelijk gekleurde bijbeltaal die met name door Utenhove werd gepropageerd, riep verzet op, omdat het taalgebruik te veel afweek van de standaardtaal. Het doel van bijbelvertalingen was immers om zo veel mogelijk

mensen te bereiken. Daarvoor was een algemeen begrijpelijke, bovenregionale taal nodig met zo min mogelijk moeilijke en vreemde woorden of typische dialectwoorden. Als gevolg daarvan werd de oostelijke invloed getemperd: veel oostelijke woorden bleven wel gebruikelijk in de bijbeltaal, maar ze werden ontdaan van hun typisch oostelijke klanken: *olderling* werd *ouderling*, etc.

Typerend voor de gevolgde werkwijze is de 'Hollandse' vertaling die gemaakt werd van een boek van Joannes Anastasius Veluanus uit 1554. De titel van het boek luidde in het Gelders:

> *Kort Bericht in allen principalen punten des christen geloues, mit klair ghetuichnis der hilligher schrifftur unde guede kuntschafft der alden doctoren, mit anwysung wanneer unde durch welche personen erroren opgestanden unde vermeert zijnen, bereit vur den simpelen ongelerden christen, unde is des halven genannt der Leken wechwijser.*

Al een jaar later, in 1555, verscheen de Hollandse versie. Ditmaal luidde de titel:

> *Een cort onderricht van allen principalen puncten des Christen geloofs, met claer ghetuyghenisse der heyligher Schriftueren ende goede bekentenisse der ouder Doctoren, met aenwijsinghe wanneer ende door welcke persoonen die erreuren opghestaan ende vermeerdert zijn, bereyt voor den simpelen ongeleerden Christen ende is daeromme ghenaempt der Leecken Wechwijser.*

Een vergelijking van beide lange titels maakt meteen duidelijk wat de verschillen tussen beide varianten zijn: vooral klanken en spellingen zijn gewijzigd (*klair* wordt *claer, hilligher* wordt *heyligher, alden* wordt *ouder*), in mindere mate zijn woorden vervangen (*kuntschafft* wordt *bekentenisse*).[86]

Zo ontstond er geleidelijk een speciale bijbeltaal die duidelijk oostelijk gekleurd was, niet zozeer in klank als wel in woordkeus. De belangrijkste leenwoorden zijn natuurlijk *zich, zichzelf* en *ieder* – de enige geleende voornaamwoorden in het Nederlands, en alle drie uit het Duits. De woorden werden vaak van bijbelvertaling tot bijbelvertaling doorgegeven: 'veel van het vernederlandste bijbel-Duits van Luther [is] via de Liesvelt- en Deux-Aes-tekst overgegaan in de Statenbijbel.'[87] De oostelijke woorden werden algemeen aanvaard. Zo merkte de grammaticus Van Heule in 1633 op:[88]

> De Nederlanders hanteren in hun gewone boeken een identieke taal, bijvoorbeeld in bijbelvertalingen, kronieken en in bepaalde geschriften van hoven en steden. Onder deze boeken worden enkele Emdense Testamenten als de volmaakste beschouwd, hoewel de taal van de streek duidelijk van het Nederlands afwijkt.

Onder de Emdense Testamenten verstond Van Heule waarschijnlijk de Biestkensbijbel, de vertaling van Utenhove en de Deux-Aesbijbel.

Kunnen we de omvang van de (Neder)duitse invloed op de bijbeltaal berekenen? Dat is niet eenvoudig. Wel kunnen de *gebleven* (Neder)duitse leenwoorden een indicatie geven. In de zestiende eeuw nam het aantal nieuwe woorden explosief toe, onder andere

dankzij de exploratie van de nabije en verre wereld. Uit een representatief modern woordbestand blijkt dat de woordenschat in de zestiende eeuw – voor zover het de gebleven woorden betreft – verdubbelde, terwijl het aantal (Neder)duitse leenwoorden *driemaal* zo groot werd ten opzichte van de vijftiende eeuw. Meer hierover in de slotparagrafen van hoofdstuk 7.

De Zuidelijke Nederlanden hebben nauwelijks een rol kunnen spelen in de protestantse bijbelvertalingen, doordat er geen godsdienstvrijheid heerste. Alleen de Liesveltbijbel verscheen in Antwerpen, maar dat kostte de uitgever dan ook letterlijk de kop. De Zuid-Nederlanders die aan de Statenvertaling werkten, woonden over het algemeen lange tijd in Duitsland en emigreerden daarna naar de Noordelijke Nederlanden.

Bijbelvertalingen, die voor een zo groot mogelijk publiek waren bedoeld, waren de eerste werken waarin gepoogd werd te komen tot een eenheidstaal. En vanwege hun verbreiding kunnen zij het eerste massamedium worden genoemd. Hierdoor kregen de bijbelvertalingen een belangrijke praktische voorbeeldfunctie. De eis van algemeen begrijpelijk en eenvoudig taalgebruik leidde ertoe dat in de bijbelvertalingen nauwelijks nieuwe woorden werden gemaakt ter vervanging van leenwoorden. Dit is een belangrijk verschil met de vaktaal en de literaire taal (zie hoofdstuk 6, 7 en 9).

Wat de zinsconstructies betreft volgden de vertalingen zo veel mogelijk de grondtekst. Als gevolg daarvan zijn in veel bijbelvertalingen allerlei on-Nederlandse, op het Grieks en Hebreeuws gebaseerde, constructies te vinden, ondanks kritiek van tijdgenoten. De vertalingen bestonden dus, kort door de bocht uitgedrukt, uit Germaanse woorden (Nederlandse of aangepaste (Neder)duitse), die op on-Nederlandse manier met elkaar waren verbonden tot zinnen. Zowel de Statenvertaling als de psalmberijming van Dathenus zijn eeuwenlang de norm geweest in de Kerk. Zij hebben daardoor een stempel kunnen drukken op het taalgebruik en op de standaardisatie van het Nederlands. Paradoxaal genoeg moeten we echter constateren dat deze vertalingen niet de best denkbare waren. Beide vertalingen bevatten vele on-Nederlandse constructies en behoorlijk wat Romaanse leenwoorden. Hun uitverkiezing was niet te danken aan de kwaliteit van de vertalingen, maar aan het feit dat ze door invloedrijke gezagsdragers waren geïnitieerd en door de overheid waren gesteund, en dat ze als goddelijk waren bestempeld – daarom, en alleen daarom, werden ze algemeen verbreid.

De bijbelvertalingen na de renaissance

De gezaghebbende Statenvertaling bleef eeuwenlang in gebruik: het grootste deel van de protestanten gebruikte deze bijbel tot in de twintigste eeuw – de Gereformeerde Gemeenten en andere orthodox-protestantse groeperingen gebruiken hem zelfs tot op heden. Nadat de vertaling in 1637 te Leiden was verschenen, werd er een gezaghebbende en grondig herziene herdruk gemaakt in 1657, waarin vele ongerechtigheden uit de eerste druk verwijderd werden. Het ging uitsluitend om (zeer vele) inconsequenties in de spelling en om fouten in de aantekeningen (met name onjuistheden in de verwijzing naar bijbelboeken); aan de woordkeus en de syntaxis werd in de tweede druk niet gesleuteld. Hierna werd de tekst gefixeerd, en dat ging zelfs zo ver dat er maar liefst zestien jaar over-

leg nodig was voordat de Staten-Generaal in 1686 besloot dat een ontbrekend woord in Jozua 13: 2 toegevoegd mocht worden ('Dit is 't land dat overgebleven is: alle [grensen] der Philistijnen ende het gansche Gesuri').

In de vele volgende drukken bleef de tekst in principe ongewijzigd (hierop zagen door de kerkenraad aangewezen correctoren toe), zodat het taalgebruik steeds verder af ging staan van de levende taal, zowel in spelling als in woordkeus. Vanaf midden achttiende eeuw werd de roep om een nieuwe versie steeds luider. In 1756 verscheen anoniem een uitgave van de Statenvertaling in aangepaste spelling en woordkeus (met bijvoorbeeld *en* in plaats van *ende*), waarin bovendien de Godsnaam in het Oude Testament met Jehovah werd weergegeven in plaats van HEERE. Deze zogenoemde Jehovah-bijbel vond, hoewel hij in 1761 nog herdrukt werd, weinig ingang. Steeds vaker gingen uitgevers, tegen de afspraken in, de spelling aanpassen.

Na de scheiding van Kerk en Staat in 1796 stopte de overheidsbemoeienis. Hierna veroorloofden de uitgevers en correctoren zich allerlei vrijheden in de spelling en interpunctie. Toen de spelling van Siegenbeek (zie hoofdstuk 5) in 1804 officieel werd, moest men de spelling aanpassen, en dat gebeurde in een door het Gelderse kerkbestuur goedgekeurde herziening uit 1834. In 1846/1847 volgde een herziening door het in 1814 opgerichte Nederlandsch Bijbelgenootschap, die echter te ingrijpend was; zo was de verandering van *Heere* in *Heer* volgens velen niet in overeenstemming met de eerbied die God toekwam. In 1869 (NT) en 1888 (volledige bijbel) verscheen een minder ingrijpende herziening, met de spelling van De Vries en Te Winkel, die tot 1977 min of meer de standaard bleef.[89] In dat jaar gaf het Nederlands Bijbelgenootschap een nieuwe, verder gaande revisie uit, de Editie-1977. Ondertussen verschenen in de negentiende en twintigste eeuw diverse andere, minder succesvolle uitgaven. Nog in 1973 verscheen een heruitgave van de Gereformeerde Bijbelstichting waarin behalve de verouderde spelling zo min mogelijk was aangepast (ter verklaring van verouderde woorden werd een woordenlijst opgenomen). In 2010 publiceerde de Gereformeerde Bond de Herziene Statenvertaling, een herziening van de aloude Statenvertaling uit 1637 met als doel de betrouwbaarheid van de Statenvertaling te behouden en de verstaanbaarheid te vergroten.

Dankzij de spellingherzieningen werden geleidelijk de laatste gewestelijke sporen uitgewist. Spellingen zoals *peerden* en *vyer* veranderden in *paarden* en *vuur*. Ook de werkwoordsvervoegingen volgden de veranderingen in de standaardtaal, maar sommige uitgaven van de Statenvertaling houden nog steeds vast aan de naamvalsuitgangen van de zelfstandige naamwoorden (*den, des*), bijvoorbeeld de Statenvertaling met kanttekeningen in de editie van de GBS (Gereformeerde Bijbelstichting), die sinds 2013 op een speciale website te raadplegen is. En ook zijn in sommige uitgaven meer verouderde woorden aangepast dan in andere; zo spreken de uitgaven van 1973 en 2013 over *verdoemen*, waar die van 1977 en 2010 op sommige plaatsen, bijvoorbeeld Job 15: 6 *veroordelen* hebben, en is *ketelachtig* (1973, verklaard als 'jeukend (naar wat nieuws)') in 1977 veranderd in het even onbekende *kittelachtig*. Jammer genoeg gebeurden de aanpassingen telkens stilzwijgend en zonder verantwoording, waardoor voor taalkundigen bijna niet meer valt te achterhalen wanneer en wat er in de tekst is veranderd. Kennis van die veranderingen zou ons veel kunnen vertellen over de ontwikkeling van de standaardtaal. Als iemand tegen-

woordig een Statenvertaling aanschaft, is uit de colofon of copyrightpagina, indien al aanwezig, niet op te maken welke versie het betreft. Ook het jaar van uitgave zoekt men tevergeefs. Op internet zijn ook veel versies te vinden, waarvan de provenance lang niet altijd duidelijk is.

Eind negentiende eeuw begon men na te denken over een opvolger van de Statenvertaling. Er kwam namelijk steeds meer kritiek op de archaïsche kerktaal die dankzij de Statenvertaling in de loop van de tijd was ontstaan, met plechtstatige woorden als *gij, mitsdien, nochtans, alzoo* en ouderwetse wendingen, zoals *leliën des velds* in plaats van *veldlelies*, en *boek des levens, dag des oordeels, geknars der tanden*.[90] Opvallend ouderwets was de slot-*e*, die al in de zeventiende eeuw uit de Hollandse spreektaal was verdwenen, maar die in de negentiende-eeuwse kerktaal nog standhield, vandaar dat men sprak van *He(e)re, mijn ziele, herte, vreese, verzoeninge*. De slot-*e* gold als sjibbolet van rechtzinnigheid – en dat is nog steeds zo, want toen de NBV-vertaling (zie hieronder) besloot om *Heer* te schrijven in plaats van *Heere* of *Here*, werd er actie tegen gevoerd door groepen orthodoxe gelovigen, die het weglaten van de *-e* als heiligschennis beschouwden, en door feministen, die *Heer*, met of zonder *-e*, te mannelijk vonden. Waarmee de geschiedenis zich weer eens herhaalde, want een eeuw eerder, in 1880, werd de spelling *Here* verdedigd met als argumentatie: 'een min eerbiedigen vorm te gebruiken is een te kort schieten in vroom besef.'[91] Multatuli merkte op: 'De heele taal, de woord- en zinsvorming verandert door 't geloof.' Ter compensatie schreef hij *gaaf* in plaats van *gave* en *er is geen spraak van*.[92] Ook verkleinvormen zoals *beddeken, kindeken, kuddeken* leidden een taai leven. Bij de kerkgangers leidde dit tot grote misverstanden. Zo lazen catechisanten 'Neem uw beddeken op' als 'Neem uw beddéken op'.[93]

Om aan de kritiek tegemoet te komen,[94] verscheen er tussen 1899 en 1901 een geheel nieuwe bijbelvertaling, de zogenoemde Leidse vertaling. Als tegenhanger van deze vrijzinnig protestantse vertaling vervaardigden de gereformeerden de Utrechtse vertaling (1921–1927). Omdat deze bijbelvertalingen het stempel droegen van een bepaalde theologische richting, besloten het Nederlandse en Belgische Bijbelgenootschap in 1926 om een Nieuwe Vertaling te maken, de NBG-vertaling, acceptabel voor de meeste protestantse richtingen. Hiervan verscheen het Nieuwe Testament in 1939 en de hele vertaling in 1951. In deze vertaling bleven vele archaïsche, zeventiende-eeuwse vormen en woorden uit de Statenvertaling gehandhaafd, zoals *Here, mijne, ene, ere, ruste, winste, ware het, ik zoude*. Maar er werden ook moderniseringen ingevoerd, zoals *geharrewar* voor *krakeelingen* en *oudevrouwengepraat* voor *oudwijfsche fabelen*.[95] Tussen 1920 en 1939 verscheen de katholieke Canisiusvertaling – bekritiseerd vanwege haar modernismen –, in 1977 gevolgd door de wel aanvaarde Willibrordvertaling. Daarentegen kreeg de eerste oecumenische vertaling, de Groot Nieuws Bijbel uit 1972, vanwege haar populaire taalgebruik zware kritiek te verduren.[96]

De Statenvertaling heeft, zeker vóór de negentiende eeuw, nooit veel verbreiding gehad in Zuid-Afrika, doordat de Kerk en het onderwijs hier slecht waren georganiseerd en het niveau van geletterdheid laag was. Eind negentiende eeuw klonk de roep om een bijbelvertaling in het Afrikaans, en in 1873 werd voor het eerst een klein deel, Mattheüs 28, vertaald. In 1933 verscheen een complete Afrikaanse bijbelvertaling, in 1937 gevolgd

door een psalmberijming. Het taalgebruik van deze bijbelvertaling was zeer formeel en bleef dicht – te dicht – bij de stijl van de Statenvertaling; in 1983 werd ze grondig herzien. Bovendien verscheen in 1981 de *Afrikaans Living Bible*, in informele schrijftaal.[97] Ook de Friese vertaling van G.A. Wumkes, waarvan het Nieuwe Testament in 1933 verscheen en de hele bijbel in 1943, volgde zo veel mogelijk de Statenvertaling.

Recent worden er ook protestantse bijbelvertalingen gemaakt in dialect, vooral in een Saksisch dialect. A. van der Meiden vervaardigde bijvoorbeeld in 1996 een vertaling in het Twents: de *Biebel in de Twentse sproake, Nieje Testament*. Voorts bestaan er vertalingen in het Gronings, Stellingwerfs, Drents en Hellendoorns. Buiten het Saksisch worden maar weinig dialectvertalingen gemaakt. Er zijn enkele bijbelboeken in het Zeeuws vertaald (Walchers en Zuid-Bevelands) en in het Urkers, en voor het Limburgs wordt gewerkt aan een vertaling van het Nieuwe Testament.[98] Zo zijn we nu weer terug bij de situatie van vóór 1637: er bestaan naast elkaar diverse concurrerende bijbelvertalingen, sommige zelfs in een regionale taal – terwijl de Statenvertaling juist bewust in bovenregionale taal was geschreven.

En net als in het verleden wil men opnieuw tot één algemeen geaccepteerde vertaling komen. In oktober 2004 verscheen de oecumenische *Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV). De werkwijze is in de loop van vier eeuwen niet gewijzigd: net als de Statenvertaling is de NBV vervaardigd door een team van vertalers en revisoren (in de geest van de huidige tijd 'supervisoren' en 'reviewers' genaamd), versterkt door toetsers en supervisoren.

Het is interessant om te bezien wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen de vertaalprincipes van de Statenvertaling en van de NBV. De vertalers van de NBV (zie kader 3.2) formuleerden als uitgangspunt: 'Deze vertaling streeft er zo veel mogelijk naar alle wezenlijke tekstelementen van het oorspronkelijke Hebreeuws, Aramees en Grieks in een natuurlijk Nederlands met een overeenkomstige stijl en taalkwaliteit over te zetten. Deze doelstelling werd gevat in het dubbele motto "brontekstgetrouw en doeltaalgericht".'[99] Deze doelstelling komt overeen met die van de Statenvertaling, waarvan de twee belangrijkste punten waren: de zuiverheid en het eigen karakter van het Nederlands moesten behouden blijven (dus: doeltaalgericht), en de grondtekst moest zo letterlijk mogelijk gevolgd worden (dus: brontekstgetrouw).

In de praktijk echter was de Statenvertaling meer brontekstgetrouw dan doeltaalgericht, met als gevolg dat er veel vreemde (Hebreeuwse of Griekse) constructies letterlijk werden overgenomen, wat bepaald niet leidde tot 'natuurlijk' Nederlands. Er was dus een kloof tussen theorie en praktijk. De NBV legt juist het accent op de doeltaalgerichtheid; ze wil on-Nederlandse constructies vermijden en bovendien rekening houden met de Hebreeuwse stijlregisters. Dat is in de Statenvertaling nauwelijks gedaan, waarschijnlijk omdat de kennis van de Statenvertalers van de Hebreeuwse stijlregisters ontoereikend was. Overigens blijkt dat de definitie van wat 'natuurlijk' Nederlands is, ook in de NBV tot problemen leidde: volgens sommige critici permitteerde men zich onder de noemer van 'natuurlijk Nederlands' te veel vrijheden en gebruikte men te 'gewoon' Nederlands.[100] In de NBV werden enkele woorden aangepast omdat ze inmiddels in onbruik waren geraakt of niet precies de Hebreeuwse lading dekten; zo werd *kribbe* gewijzigd in *voederbak*, *zondebok* werd *bok*, *melaatsheid* werd *huidvraat* en *ijdelheid der ijdelheden* werd

Kader 3.2. Uitgangspunten van de Nieuwe Bijbelvertaling (Bron: Van der Meij 1999)

Vertalen is het overzetten van een tekst vanuit een taalsysteem in een ander taalsysteem. Wie het begin van het bijbelboek Jona vertaalt als: Het woord van de HEER geschiedde tot Jona (en daar ook nog bijvoegt dat dat is wat er in het Hebreeuws staat) wekt de indruk dat hij meent dat vertalen louter een woordenboekenkwestie is. Je zoekt alle Hebreeuwse woorden op in het lexicon, je vervangt ze door de Nederlandse equivalenten, en je bent klaar. Het doet dan niet ter zake dat dat een zin oplevert die door taalkundigen zou worden voorzien van een *, hetgeen betekent dat het geen welgevormde Nederlandse zin is.

De groep hebraïci, graeci en neerlandici die op dit moment de bijbel vertaalt, neemt geen genoegen met een dergelijke vertaling. Als de hebraïcus zijn werkvertaling bij de neerlandicus inlevert, staat er in de werkvertaling iets als: 'Het woord van de HEER geschiedde tot Jona'. Je kunt dan zeggen: ik laat dat zo staan, ik vind dat mooi. Wij zeggen: het werk begint pas. Wij hebben ons ten doel gesteld een vertaling te leveren in de Nederlandse taal, een taal met haar eigen mogelijkheden en onmogelijkheden, een taal waarin je, net als in het Hebreeuws, op een mooie manier mooie dingen kunt zeggen, of lelijke op een lelijke manier, met alle varianten daartussenin. Het werk is niet gedaan als de werkvertaling is afgeleverd, wij nemen geen genoegen met een vertaling in gezwollen Nederlandse woorden waar de Hebreeuwse syntaxis nog doorheen schemert, of het nou mooi is of niet. [...]

[Onze] vertaalprincipes zijn, het is zo langzamerhand bekend, te herleiden tot twee basisprincipes: doeltaalgericht en brontekstgetrouw. Om een dergelijke vertaling te kunnen maken, wordt er binnen de NBV onderscheid gemaakt tussen taalkenmerken en tekstkenmerken. Een taalkenmerk maakt deel uit van het taalsysteem van een taal; een tekstkenmerk hoort bij een specifieke tekst. Een taalkenmerk van het Hebreeuws mag niet in de Nederlandse vertaling van Jona zichtbaar zijn, maar alle tekstkenmerken moeten worden overgenomen. Een voorbeeld uit het Engels: It's raining cats and dogs. Wie vertaalt: het regent katten en honden, vertaalt verkeerd. Wie vertaalt: het regent heel hard, vertaalt de inhoud wel correct, maar heeft te weinig op de vorm gelet. En wie vertaalt: het regent pijpenstelen, of: het is hondenweer, doet recht aan zowel de vorm als de inhoud van de mededeling. [...]

De NBV [is] geen vertaling in de omgangstaal, geen vertaling waarmee je de grammatica van het Hebreeuws of het Grieks kunt leren, en evenmin een vertaling waarin de magie van de tekst gezocht wordt in wonderlijke grammaticale constructies of oude vertrouwde woorden.

lucht en leegte. Het verheven en formele *gij* werd eindelijk geschrapt, nadat het al een kleine vier eeuwen uit de Hollandse spreektaal was verdwenen: 'gij zult niet doden' werd vervangen door 'pleeg geen moord'. Voornaamwoorden (*hij, zijn, zich*) werden niet langer met hoofdletters geschreven, ook niet als ze op God of Jezus betrekking hadden – de zogenoemde *eerbiedskapitalen* verdwenen dus. Daarop kwam veel kritiek. De herziening van

de NBV uit 2021 (NBV21) volgt de vertaalprincipes uit 2004, maar voerde deze nog consistenter door, onder andere door opnieuw enkele in onbruik geraakte woorden te wijzigen. Zo is *aalmoes* veranderd in *een gift uit barmhartigheid* en *legerstee* in *bed*. De ingrijpendste verandering is echter de terugkeer van de eerbiedskapitalen: naar God en Jezus wordt weer verwezen met *Hij* en *Zijn*.

En hoe is het de psalmberijming van Dathenus vergaan? Hoewel de vertaling zwaar onder vuur lag, bleef ze tot 1773 algemeen in gebruik, in enkele Oudgereformeerde gemeenten zelfs tot op heden. Dit ondanks het feit dat er veel alternatieven voorhanden waren. Al in 1686 stelde Hendrik Ghysen een bundel samen uit zeventien berijmingen, *Den hooning-raat der psalm-dichten*. In 1759 richtte een groep dichters het genootschap Laus Deo, Salus Populo (Lof voor God, Heil voor het Volk) op met als doel de psalmen opnieuw te berijmen. In diezelfde periode gaf Johannes Eusebius Voet een nieuwe psalmberijming uit. Uiteindelijk kregen in 1773 negen predikanten de opdracht een nieuw psalmboek samen te stellen. Hiervoor kozen zij psalmen uit de bundels van Ghysen, Laus Deo en Voet. De door hen samengestelde bundel bleef tot 1968 in gebruik. Toen gaf de Interkerkelijke Stichting voor de Psalmberijming een nieuwe psalmvertaling uit, samen met andere liederen, onder de titel *Liedboek voor de kerken*, die werd aanvaard door de Doopsgezinde, Lutherse, (synodaal) Gereformeerde, Hervormde en Remonstrantse Kerken. In 1975 verscheen tot slot een psalmberijming van de Katholieke Bijbelstichting.

Taalwetten maken en vinden 136 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:57

4 Beregeling van de uitspraak: werkelijkheid versus ideaal

'Wanneer ik ± 1650 had geleefd en ook toen al – mijn tijd ver vooruit – belangstelling had gehad voor de dialecten, zou ik alle spellingvoorschriften voor altijd hebben verboden. Want juist de spellingtraditie maakt elk onderzoek naar vroegere klanken zo moeilijk.' – de dialectoloog Jo Daan.[1]

Welke uitspraakverschillen zijn er in de loop van de tijd opgetreden? Waarom zeggen we water *met een heldere* a *en vinden we de uitspraak* waoter *niet netjes? Hoe komt het dat we de uitspraken* peerd, zeun *en* goeie *in plaats van* paard, zoon *en* goede *beschouwen als dialect of onbeschaafd? En welk Nederlands dialect is als norm voor de uitspraak gaan gelden? Deze vragen worden in dit hoofdstuk beantwoord.*

Vooraf

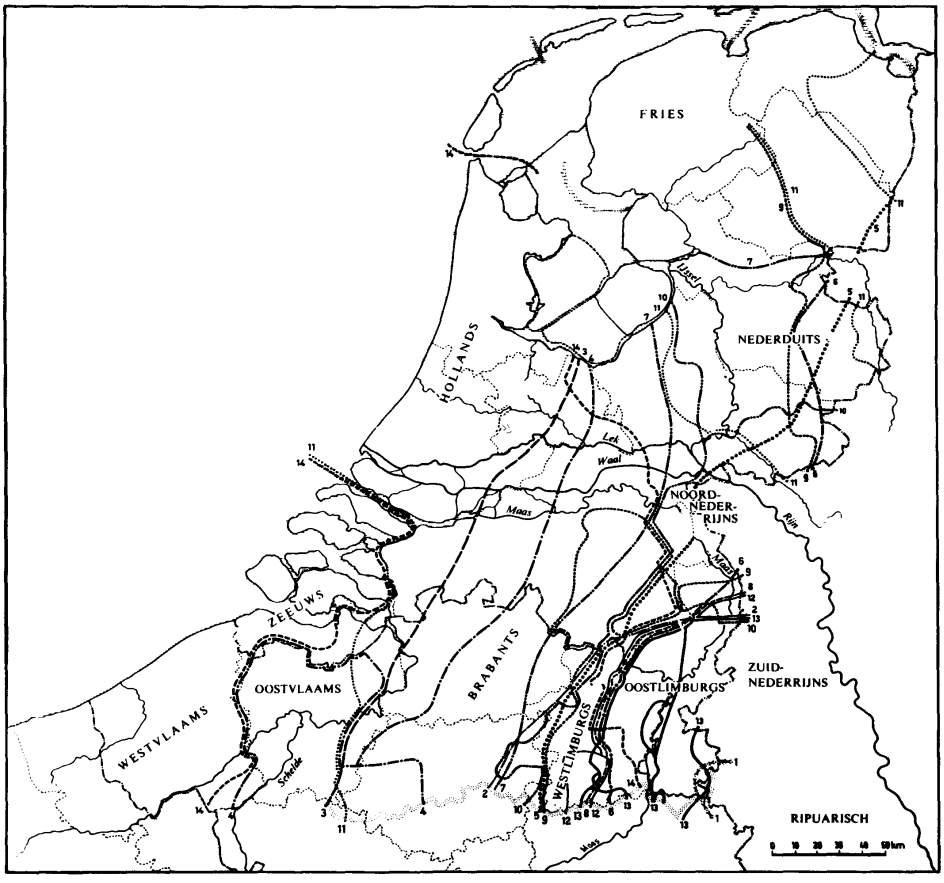
In dit hoofdstuk komen allerlei klankveranderingen ter sprake. Daarom open ik het hoofdstuk met een kaart waarop de belangrijkste klankgrenzen tussen de Nederlandse dialecten staan getekend (illustratie 4.1). Voor de gedachtebepaling wijs ik erop dat alle grenzen verticaal lopen, en niet horizontaal. Dat betekent dat het gaat om oost-westverschillen en niet om noord-zuidverschillen. Sommige verschijnselen komen langs de gehele Noordzeekust voor, zowel in het Hollands als in het Zeeuws en (West-)Vlaams. Deze wetenschap komt verderop nog van pas, waar de kwestie van de Zuid-Nederlandse invloed op de vorming van de standaardtaal aan de orde komt.

Uit illustratie 4.2 blijkt dat in het oosten van het land diverse dialectgrenzen lopen die zich niets aantrekken van de Nederlands-Duitse staatsgrens. De klankgrens die *broer* betreft, kan gecombineerd worden met grens 3 van illustratie 4.1. Dat wil zeggen dat in het westen van het land *broer* gezegd wordt, in het midden *breur* en helemaal in het oosten en in het Nederduits *bror*. Voor de werkwoordsuitgangen in het meervoud van de tegenwoordige tijd (*lopen, loopt*) en voor de voorwerpsvorm *u(w)/ju* '(aan) jullie, (aan) u' e.d. zie hoofdstuk 8.

Inleiding

In de renaissance werden allerlei aspecten van de moedertaal doordacht en zocht men naar beregeling ervan, omdat men de regionale verschillen als hinderlijk ging ervaren en deze wilde opheffen. Hoog op de agenda stonden de spelling en direct daarmee verbonden de uitspraak: spelling is immers het weergeven van klanken in letters. De keuze van een spellingsysteem hangt dus mede af van de keuze voor een bepaalde klank, en daarmee het verwerpen van andere. Daarom wijd ik eerst een hoofdstuk aan de uitspraak voordat ik de spelling behandel.

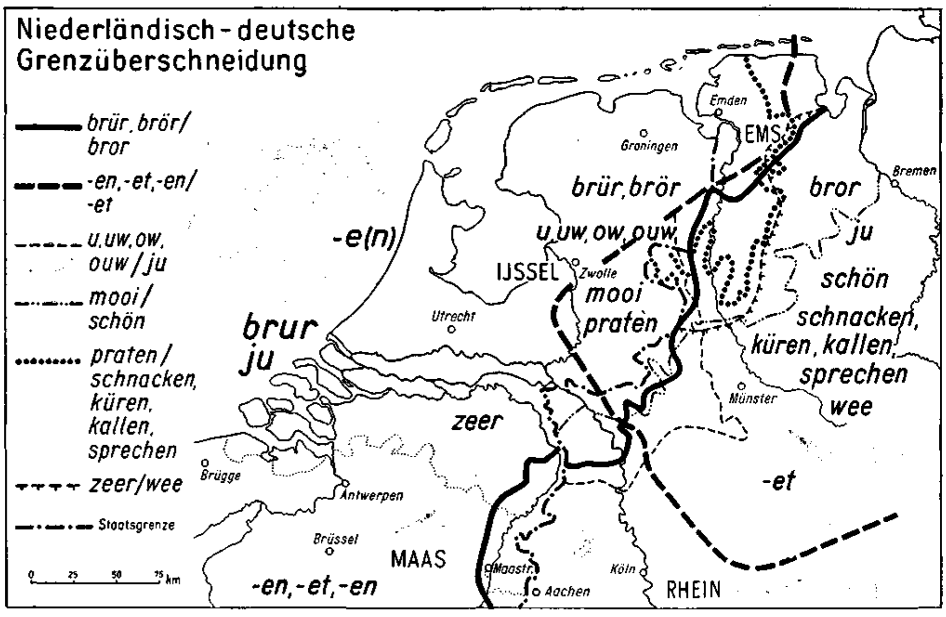
Taalwetten maken en vinden 137 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:57

Illustratie 4.1 De belangrijkste klankgrenzen tussen de Nederlandse dialecten (Bron: Goossens 1970a; Van Loon 1986: 40)

Legenda:

1. Benrather lijn: ten noordwesten *lope(n)*, *ete(n)*, *make(n)*, ten zuidoosten *lofe*, *esse*, *mache*.
2. Uerdinger lijn: ten noordwesten *ik*, ten zuidoosten *ich*.
3. ten westen *zoeke(n)*, ten oosten *zeuke(n)*, *zuke(n)* (klinker met umlaut).
4. ten westen *gelove(n)*, ten oosten *geleuve(n)* (klinker met umlaut).
5. ten westen *voete(n)*, ten oosten *vuut* (klinker met umlaut).
6. ten westen *je vaart*, ten oosten *du veerst* (umlaut in 2de persoon enkelvoud).
7. ten westen en noorden *boompje*, *boomke*, ten oosten en zuiden *beumke* (umlaut in verkleinwoorden).
8. ten westen *boom*, *boem*, ten oosten *boum* (tweeklank als in het Hoogduits).
9. ten westen *huis*, *huus* (palatalisering), ten oosten *hoes*, *hous*.
10. ten westen *oud*, *goud*, ten oosten vormen met *l*: *ald*, *old*, *gold*; Limburgs *aud*, *goud*.
11. ten westen en ten oosten *name*, in het midden *naam* (behoud en verlies van eind-*e*).
12. ten westen *deel*, *diel*, ten oosten *deil* (tweeklank als in het Hoogduits).
13. ten westen *steen*, ten oosten *sjtein* (*s* wordt *sj* vóór *l*, *m*, *n*, *p*, *t*).
14. ten westen en ten oosten *ies*, in het midden *ijs* (tweeklank).

Illustratie 4.2 Nederlands–Duitse grensoverschrijdingen (Bron: Frings en Lerchner 1966, kaart 5)

Aandacht voor de uitspraak richtte zich aanvankelijk op de klassieke talen. De eerste auteur die hierover schreef, was onze landgenoot Desiderius Erasmus: in 1528 publiceerde hij *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione* (Over de juiste uitspraak van het Latijn en Grieks). In dit boek geeft hij naast voorbeelden uit de klassieke talen ook vele voorbeelden uit de volkstalen, zoals Nederlands, Brabants, Duits en Frans. Hij pleit voor een juiste uitspraak en wijst op allerlei aangeleerde of aangeboren fouten; zo merkt hij op dat de Nederlanders te veel met de lippen praten.[2]

Er is tijdens de renaissance slechts één Nederlandstalig werk geschreven dat uitsluitend aan de uitspraak was gewijd, en wel het *Bericht van een niewe konst, genaemt De Spreeckonst* (Bericht over een nieuwe wetenschap genaamd de Spreekkunst) van Petrus Montanus uit 1635, door zijn latere editeur gekarakteriseerd als 'een geniaal en volstrekt enig boek. Geniaal, omdat het een volledige klankleer van het Nederlands geeft volgens een methode, die haar tijd eeuwen vooruit was. Volstrekt enig, omdat men nergens ter wereld een werk zou kunnen aanwijzen uit de 17e eeuw of vroeger tijd, dat een hoogte bereikt als deze Nederlandse fonetiek.'[3] Montanus' beschrijving van de spraakklanken en de spreekorganen was toepasbaar voor alle talen; hij gaf dus geen beschrijving van een specifiek Nederlands dialect of van de (beoogde) standaardtaal, slechts sporadisch vermeldde hij bij een bepaalde klank waar deze voorkwam. Zijn boek geeft dan ook weinig informatie over de keuzes voor bovengewestelijke klanken die in de zeventiende eeuw gemaakt werden.

Onze kennis over de uitspraak en opvattingen daarover moeten we voornamelijk halen uit de gegevens die de verschillende spellingboekjes en grammatica's leveren. Dergelijke boeken, gewijd aan het Nederlands, verschenen in de renaissance voor het eerst (voor een

nadere beschrijving zie hoofdstuk 5 en 8). In alle moedertaalgrammatica's ('spraakkunsten', toen meestal nog gespeld als *spraakkonst*) vormde spelling een belangrijk onderdeel. Men volgde namelijk de indeling van de Latijnse grammatica's, die zich over het algemeen met vier terreinen bezighielden, waarvan het eerste de orthografie was. Hieronder verstond men de spelling- en uitspraakleer.[4] In de hoofdstukken over spelling werden de lettertekens behandeld ('figuur' of 'gedaante' geheten), de uitspraak van de letters (de 'kracht') en de benaming in het alfabet (de 'naam'). De letters werden meestal in alfabetische volgorde gepresenteerd (eerst de eenklanken en dan de tweeklanken).

Spelling en uitspraak waren voor de zogenoemde 'spraakkunstenaars' onlosmakelijk met elkaar verbonden. (Spraakkunstenaar is de naam die taalkundigen of grammatici zichzelf wel gaven, en die ik in dit boek gebruik als verzamelnaam voor renaissance-auteurs van grammatica's en spellinggidsen.) Vaak vormde de letter het uitgangspunt, niet de klank; men noemde dan bijvoorbeeld de eenklanken *oe, ie, ae, ue* tweeklanken, omdat ze uit twee letters bestaan.[5] Dit is eigenlijk de omgekeerde wereld: spellen is immers het opschrijven van klanken met behulp van letters. De gerichtheid op de letter bracht de grammaticus De Hubert in 1624 zelfs tot de waarschuwing dat slecht spellen leidt tot verschil in uitspraak. Daarentegen ziet De Heuiter in zijn spellinggids van 1581 de relatie tussen klank en letter scherp in als hij opmerkt dat men per definitie bij benadering spelt:[6]

> Het is tevens waar dat men in de Nederlanden tweeklanken en klinkers hoort spreken die men onmogelijk goed met onze letters weer kan geven, en daarom moet men de dichtstbijzijnde gebruiken.

En ook de al genoemde theoloog en taalkundige Petrus Montanus ofwel Peter Berch (Delft 1594 of 1595 – Nieuwenhoorn 1638) ging uit van de klank; hij meende dat een mens eerst goed moet beseffen hoe zijn spraak in elkaar zit, en dan pas moet leren lezen; dat laatste gaat dan veel sneller en gemakkelijker.

In geen van de spelling- of grammaticawerken staat een volledige, systematische beschrijving van het Nederlandse klanksysteem. Alleen Montanus waagt een poging, maar hij geeft voornamelijk een technische beschrijving van de verschillende klanken en hoe deze gevormd worden. De meeste aandacht besteden de spelling- en grammaticawerken aan de uitspraak van klinkers en tweeklanken; de medeklinkers komen er meestal bekaaid af. Vaak weten we niet precies naar welke klank een bepaalde letter(combinatie) verwees. Weliswaar vermelden veel auteurs welke klank ze bedoelen, maar daarbij gebruiken ze vooral vergelijkingen of omschrijvingen, die geen van beide erg verhelderend zijn. Wat moet je verstaan onder een 'blatende a', een 'wijdgapende aa', een 'Brabantse ei', een 'Spaanse uú' of een 'Westfaalse u'?[7] Volgens Van Winschootens spellinggids uit 1683 wordt de i 'met een schraal en vies geluid' uitgesproken; Spiegel merkt in de *Twe-spraack*, de oudste gedrukte Nederlandse grammatica, uit 1584, op dat de *uy* van *uyl* en de *uu* van *uur* 'in klank veel verschillen' (waaraan wordt toegevoegd: 'dat zou een schaap nog opmerken').[8] Verder worden vergelijkingen getrokken met dierengeluiden: men merkt op dat de *s* klinkt als het geblaas van een slang, dat de *au* lijkt op kattengemauw en de *oe* overeenkomt met het

geluid van een koe. Het verhelderendst is als men vertelt hoe de klank wordt geproduceerd; zo staat in de *Twe-spraack* dat de *e* moet worden uitgesproken met een vooruitgestoken kin, terwijl de punt van de tong de ondertanden raakt.[9] Ook met deze informatie blijft het behelpen – alleen Montanus beschreef alle klanken consequent op deze wijze; hij deed dat door voor de spraakklanken nieuwe, beschrijvende namen te verzinnen, meestal samenstellingen of afleidingen, zoals *keelletter, snapklinker, bree-hemeltsmoorder*. Doordat deze namen nieuw, onbekend en moeilijk te begrijpen waren, vond zijn werk geen weerklank.[10] Het IPA-alfabet, het door de International Phonetic Association ontworpen alfabet voor de eenduidige weergave van klanken, moest nog uitgevonden worden, en geluidsbandjes bestonden niet. Ook rijm helpt maar ten dele: wanneer een auteur *beschroemen* 'beschromen' laat rijmen op *beroemen*, of *hooft* op *bedrooft* 'bedroefd',[11] dan mag je aannemen dat de *oo* en *oe* een identieke uitspraak bezaten, maar welke? Een /oo/-klank, een /oe/-klank of ergens ertussenin?

Hoe dan ook moeten we het doen met wat de spraakkunstenaars ons meedelen. Terwijl we voor de spelling behalve de expliciet genoemde regels in spellingwerken tevens de daadwerkelijk gebruikte spelling van een zeer groot aantal gedrukte werken over een veelheid aan onderwerpen bezitten, is er van de klank niets overgebleven dan enkele verspreide opmerkingen die dikwijls voor meerderlei uitleg vatbaar zijn. Maar er is meer: de bedoeling en de inhoud of betekenis van de woorden van de spraakkunstenaars is ruim drie eeuwen later niet altijd te doorgronden; de terminologie lag op dat moment immers nog niet vast – daar waren ze nu juist mee bezig. Verder is het belangrijk om in het oog te houden dat de geschriften uit die tijd niet zozeer bedoeld waren als een objectieve beschrijving van de feiten, maar veeleer als een programma of discussiestuk in de gedachtebepaling – ze streven naar en strijden voor een bepaald ideaal. Dit geldt voor opmerkingen over uitspraak, spelling en grammatica. De wens was soms de vader van de gedachte. Ook in dit opzicht vormt Montanus een uitzondering: hij geeft een objectieve beschrijving van wat hij waarnam.

Algemene opvattingen over de uitspraak

In de renaissance constateerde men dat het lastig was dat woorden in iedere streek verschillend werden uitgesproken en er geen eenheid in de uitspraak bestond. Ook in de spelling bestond aanvankelijk geen eenheid, maar in de zeventiende eeuw ontstond hierin geleidelijk een zekere consensus (zie hoofdstuk 5). Christiaen van Heule merkte dan ook in zijn grammatica *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* (De Nederlandse grammatica) uit 1625 op dat er wel een geschreven, maar geen gesproken eenheidstaal bestond:[12]

> De Nederlanders hanteren (in het algemeen) in hun geschriften en boeken een bijna identieke taal, die men ook in algemene boeken zoals bijbels, historiën en in veel ambtelijke stukken ziet; maar omdat het taalgebruik in de verschillende streken soms veel uiteenloopt, zullen wij enige opmerkingen wijden aan die verscheidenheid. In Holland worden de woorden in het uitspreken zeer verkort, zodat bijna alle woorden in het enkelvoud worden uitgesproken zonder *e* aan het eind, dus

> *vraeg, antwoord, ik zeg, ik heb*, in plaats van *vraege, antwoorde, zegge, hebbe*. Ook laat men vaak de *n* in het meervoud weg en zegt men *scheepe, huyze, stede, lande*, in plaats van *scheepen, huyzen*, etc., en *loope, blijve, valle* voor *loopen, blijven, vallen*.

In 1655 geeft Jacob Westerbaen, al genoemd in hoofdstuk 3 als een van de vele psalmvertalers, in 'Boden-brood' de volgende beschrijving van de taalsituatie:[13]

> En ook in Nederland [net als in Griekenland] hebben wij verschillende provincies waar men Nederlands spreekt, en men is van mening dat er een 'algemene taal' is die eenieder als de beste beschouwt – maar de grammatica en vaste regels ervan zijn nog niet ontdekt. Behalve deze 'algemene taal' bestaat er ook Gelders, Brabants, Vlaams, Hollands, Zeeuws, Fries, Stichts, enz. Deze worden niet als on-Nederlands beschouwd, en hier komen de Nederlandse dialecten vandaan, hiervan worden uitdrukkingen, woorden en uitspraakvormen zonder enige kritiek in de 'algemene taal' gebruikt als deze in enkele van de genoemde streken en steden gangbaar zijn. [...] In Rotterdam zegt men *ick rochte, ik heb gerocht*, en in Den Haag zegt men *ick raeckte* en *ik heb geraeckt*, en wie geeft ons een vaste regel die dat Rotterdams als fout bestempelt? Het *kan* indruisen tegen de 'algemene taal', maar het is toch niet uitheems of on-Nederlands, het is inheems en in Rotterdam en ook elders algemeen gebruikt Nederlands.

Montanus heeft het in 1635 over *stattaelen* en *lanttaelen*, dus over de dialecten van steden en van het platteland, zoals Brabants, Gelders, Vlaams, Fries, Zuid-Hollands, Noord-Hollands, Delfts, Schiedams. Voor zover mij bekend is hij de eerste die deze termen gebruikt, maar dat er verschil bestaat tussen de taal van de stad en het platteland was al veel eerder opgemerkt. Zo meldt Johan Radermacher in de oudste grammatica van het Nederlands, uit 1568, dat de 'steelyeden' (de stadslui) 'beter ter talen' zijn dan de 'landlyeden' (de plattelandslui), omdat stadsmensen met allerlei kringen te maken hebben, zowel met ontwikkelde als met minder ontwikkelde mensen. Bovendien maakt hij binnen de stad een sociaal verschil tussen de taal van de 'gheleerde en opperste', de 'ambachtslyeden' en de 'ongeleerde borgers'. De geleerden en de stedelijke kooplui schrijven en spreken volgens hem beter dan de ambachtslieden.[14]

De oordelen over klankvariatie wisselden en hingen mede af van de betreffende klank. Van sommige klanken constateren de spraakkunstenaars slechts variatie in de uitspraak, zonder nader oordeel. Andere klanken krijgen een negatieve of positieve beoordeling: de ene uitspraak krijgt de voorkeur boven een andere, sommige uitspraken gelden als goed of mooi en andere als lelijk. Illustratief is wat er gezegd wordt in de *Twespraack* uit 1584. Eerst wordt geconstateerd dat 'elk gebied, ja bijna elke stad hierin [in de uitspraak] zijn eigen misbruik heeft' en vervolgens worden als voorbeeld 'slechts enkele van de grofste' opgesomd:

> de *aa* wordt door velen als *ae*, de *ae* als *aa* uitgesproken, waarbij sommigen zeggen *waard, haart, paard, kaas*, en anderen *waer, daer, jae* en weer anderen *peart, measter*. [...] De

> *nt* wordt door sommigen als *ngt* uitgesproken: *hangd, mongd, hongd* voor *hand, mond, hond*, de *u* als *e* in *breg, pet*. Anderen zeggen *kyeren, naat, wet* en *wierom*.[15]

De uitspraak /hongd/ wordt overigens in de hele zeventiende eeuw gebruikt als stereotiep voor de Hollandse laagste klasse. De vormen *naat* 'niet', *wet* 'wat' en *wierom* 'waarom' zijn Fries (*kyeren* 'kinderen' is waarschijnlijk Hollandse volkstaal), en met 'anderen' zal de *Twe-spraack* hebben verwezen naar sprekers uit Waterland ten noorden van Amsterdam, waar nog Fries werd gesproken.

Van Winschooten wijst in 1683 op het feit dat in Holland woorden die met een *z-* beginnen, als /s/ worden uitgesproken. Dit werd toen al, net als tegenwoordig, meestal als onbeschaafd beschouwd – in zinnetjes als *de son in de see sien sakken* wordt met deze uitspraak de spot gedreven. De stemloze uitspraak van *z-* en ook van /f/ voor *v-* was Hollandse volkstaal; de /f/-uitspraak kwam ook in het Duits voor (*fangen, Feld, fegen, folgen*) en kan dus in Holland zijn versterkt door de grote aantallen Duitse immigranten in de grote steden, maar dat geldt niet voor /s/ voor z. Dat de /f/-uitspraak als onbeschaafd werd beschouwd, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de Statenvertalers de hypercorrecte spelling *wrevel* voorschrijven (uitgesproken als /vrevel/) en niet de klankwettige vorm *vrevel* (die als /frevel/ zou zijn uitgesproken). Overigens werden *z* en *s* in het begin van een woord al in de middeleeuwen, in de veertiende eeuw, door elkaar gehaald, en uit onderzoek naar een beperkt aantal woorden blijkt dat de /z/-uitspraak sindsdien is toegenomen: toen en nu bestond bij deze woorden in het noorden en het groterivierengebied een voorkeur voor de /s/-uitspraak en in het zuiden en zuidwesten voor de /z/-uitspraak, terwijl het zuidoosten van /s/ is overgegaan op /z/.[16]

Dat in de Hollandse spreektaal de uitspraak /f/ en /s/ normaal was, blijkt uit het feit dat in het Afrikaans alleen de stemloze *s* en *f* voorkomen: de *s* wordt overal geschreven (*son, sien*), maar het spellingverschil tussen *f* en *v* bleef bewaard (*vee – fee*), hoewel het in de uitspraak niet bestaat. Bovendien werd in de achttiende eeuw in het Afrikaans nog wel een /f/ gespeld voor *v*, bijvoorbeeld *fracht*. Tussen twee klinkers werd van oudsher wél /v/ uitgesproken; dat blijkt uit het feit dat hier tegenwoordig in het Afrikaans een *w* wordt gespeld, vergelijk *gewel, hawe* 'haven', *hawer, nawel*, tegenover een *f* in *rafel, tafel, wafel* e.d.[17]

Wat de ene spraakkunstenaar als mooie klank beschouwde, wees een andere soms af. Wel was men het eens over één zaak, namelijk het belang van een goede articulatie: een beheerste, duidelijke, klankrijke uitspraak, niet schreeuwend-hard of mompelend-slordig, met een goede intonatie. Al in 1555 waarschuwt Matthijs de Castelein in zijn *De const van rhetoriken* jonge scholieren om 'bij het voordragen de *n* goed uit [te] spreken, bijvoorbeeld [...] in "heden komen" en "achter straten gaan", en [...] ook alle klinkers zuiver uit [te] spreken'.[18] Montanus verwoordt het in 1635 als volgt:[19]

> Wat ontsiert een mens meer dan dat hij gebreken in de uitspraak heeft, die eruit bestaan dat hij enkele letters niet goed voortbrengt, of dat hij de literaire taal niet naar behoren of op de juiste manier laat rijzen of dalen [intoneert], of dat hij de woorden niet op elkaar laat aansluiten.

Van der Schuere zegt in 1612 naar aanleiding van de 'harde' tweeklank *ay* (in plaats van *ey*) dat hij de 'wijd-gapige' uitspraak (dus met opengesperde mond)[20] niet goed acht, omdat het passender is dat men de zoetigheid [welluidendheid] boven de hardigheid plaatst, vooral als dit niet in strijd is met de meestgebruikte Nederlandse uitspraak. En in de *Regel der Duytsche schoolmeesters* van 1591, het eerste handboek voor onderwijzers, wijdt Valcooch een apart hoofdstuk aan de manier waarop kinderen zich moeten gedragen als ze opzeggen: de kinderen moeten de woorden 'luid en helder' uitspreken en niet mompelen of lijzig spreken.[21] Tot op heden gelden dezelfde eisen, want in het tijdschrift *TaalActief* van februari 2003 zegt een logopedist dat 'als teken van beschaving' geldt dat 'het spreken verfijnd, met geringe krachtsinspanning wordt voortgebracht' en 'om ABN te spreken moet de mondmotoriek bescheiden zijn, maar wel duidelijk worden aangezet'.

De uitspraak krijgt verder allerlei kwalificaties: ze moet zoetvloeiend of zoet [melodieus] zijn, mannelijk of juist vrouwelijk, zacht, vriendelijk, 'minnelijk' (vriendelijk), vol van geluid, krachtig.[22] Dafforne stelt in zijn spellinggids van 1627 de uitspraak van vrouwen ten voorbeeld:[23] 'Luister toch naar onze *juffrouwenspraak*'.

De beste manier om af te komen van de lastige regionale verschillen was om een bovenregionale eenheidstaal te scheppen. De eerste die hiervoor pleitte, was de kanunnik Pontus de Heuiter in zijn *Nederduitse orthographie* uit 1581. De Heuiter was van mening dat de te scheppen eenheidstaal moest bestaan uit de welluidendste spelling- en uitspraakelementen van verschillende dialecten. Hij wilde dus een mengtaal vormen; in de praktijk koos hij overigens meestal voor Noord-Hollandse elementen (zie hoofdstuk 5). Bij latere grammatici gaat de spraak van de ontwikkelde burgers als model gelden. Ampzing oordeelde in 1628 dat men moest spreken 'gelijk het fatsoen meebrengt',[24] en Montanus stelde in 1635 de 'deftige' spraak expliciet ten voorbeeld, en merkte op:[25]

> Voorts mag, en moet, men bij het behandelen van de algemene uitspraakleer één speciale uitspraak expliciet als de volmaaktste aanwijzen, of een onderdeel daarvan als regel en voorbeeld laten gelden voor alle andere in de algemene spreektaal.

In de praktijk blijkt dat hij over het algemeen de Zuid-Hollandse uitspraak (dus zijn moedertaal) als uitgangspunt neemt: dat is in zijn ogen de algemeen beschaafde taal.[26]

Kortom: de taal van de ontwikkelden, de beschaafde taal, werd de norm of, in de woorden van Vondel in 1650: 'De taal wordt [...] het allervolmaaktst gesproken door lieden met een goede opvoeding en scholing.' Men noemde het nog geen 'beschaafde' taal, want *beschaafd* kreeg pas eind zeventiende eeuw de betekenis 'ontwikkeld, geciviliseerd, welopgevoed' – die betekenis is voor het eerst gevonden in het *Dictionarium Latino-Belgicum* (Woordenboek Latijn-Nederlands) van B. Jaques en S. Hannot uit 1699; hier wordt als voorbeeldzin gegeven: 'een zeer beschaafd, cierlyk vertoog'. De beschaafde klanken vergen vaak meer moeite – men moet de spraakorganen beter beheersen – dan de klanken die als onbeschaafd of slordig gelden. Zo kan men makkelijker *baai* dan *bij* zeggen.

Eenheid en beschaving werden de twee sleutelwoorden voor een correcte uitspraak en ze zijn dat tot op heden gebleven. Begin achttiende eeuw kreeg de standaardtaal voor het eerst een eigen naam: Adriaen Verwer spreekt van de 'Gemeenen-Lants-tale', Ten

Kate van het 'Gemééne-lands Dialéct' en Kluit van de 'gemeene landtaal'. In de naam werd het begrip 'eenheid' expliciet verwoord (*gemeene* betekent 'algemeen'), maar dat deze algemene taal de taal van de beschaafden was, lag zo voor de hand dat het niet behoefde te worden vermeld. In de latere benaming van de standaardtaal zijn eenheid en beschaving samen de kernbegrippen geworden: het Algemeen Beschaafd Nederlands of ABN. Hierin staat 'algemeen' zowel voor 'in het hele Nederlandse taalgebied als norm beschouwd' als voor 'door het hele Nederlandse taalgebied gebruikt' (hoewel niet door iedereen). Meer hierover in de paragrafen over de uitspraak in de negentiende en de twintigste eeuw aan het eind van dit hoofdstuk.

Zo ontstond in de zeventiende eeuw geleidelijk het ideaal van de algemeen beschaafde uitspraak. Deze uitspraak was geen realiteit en het ideaal was niet scherpomlijnd. Het was iets waarnaar de hogere lagen van de bevolking streefden, maar wat slechts weinigen bereikten. Men verhief een bepaalde uitspraak tot de 'beschaafde' uitspraak, en die uitspraak schreef men neer. Dat de gewone man dit ideaal niet bereikte, blijkt uit de opmerking van Ampzing in 1628:[27]

> En dus is het gebruik van de gewone man niet het enige richtsnoer voor de taal, noch is zijn mond de schatkamer van de zuiverheid hiervan – maar het beste en zekerste oordeel ligt bij de geleerden; dus horen die ook het nauwkeurigst op de taal te letten, en deze het zuiverst en oordeelkundigst te spreken.

Er bestond niet onmiddellijk consensus over het antwoord op de vraag welke uitspraak 'beschaafd' was en welke niet. Zo wordt in de *Twe-spraack* van 1584 gevraagd wiens manier van spreken men moet leren, van de Brabander, de Vlaming, de Hollander of van iemand uit het Sticht (Utrecht) of uit Gelderland? Het antwoord luidt kort maar krachtig 'de beste'. In de praktijk kiest de *Twe-spraack* meestal voor de Hollandse beschaafde uitspraak.[28]

In diverse zestiende-eeuwse werken komt de vraag naar voren waar het beste Nederlands wordt gesproken – want dat er binnen het Nederlands allerlei verschillen zijn, dat weet iedereen. De vraag wat het beste Nederlands is, is belangrijk omdat in deze periode keuzes worden gemaakt: bepaalde uitspraken, spellingen, woorden, vormen krijgen de voorkeur boven andere. Daarbij ligt het voor de hand de voorkeur te geven aan uitspraken etc. uit die variant van het Nederlands die men als de 'beste' beschouwt. Maar uiteraard bestaat daarover geen communis opinio. Voor de Brabanders was het duidelijk: het Brabants. De Antwerpenaar Peeter Heyns merkte in 1583, vlak voor zijn vlucht naar het Noorden, op: 'Elke taal heeft zijn wet [...], het is Brabants dat ik spreek, Brabants wil ik dichten.'[29] De *Twe-spraack* merkt op:[30]

> Dat zal een uitgebreide discussie geven. De Brabander zal zeggen de vriendelijkste taal te hebben, de Hollander de zuiverste, de Vlaming zal ook de zijne verdedigen, de Stichtenaar en Gelderlander de hunne, omdat deze meer op het Hoogduits lijken, de Fries zal op de ouderdom van zijn taal wijzen.

Het ligt inderdaad voor de hand dat de meeste mensen hun eigen gewestelijke variant als de beste beschouwen, en daar dan een argument bij zoeken.

Kader 4.1 Het beste Nederlands (Bron: Stroop 1998a: 58; Scholtmeijer 1999: 29-30; Smakman in Stroop (red.) 2003: 120-122)

De vraag wat het beste Nederlands is, blijft velen intrigeren. Stevin gaf de voorkeur aan het Noord-Hollands, omdat dit de meeste eenlettergrepige woorden kent, zoals vaar en moer in plaats van vader en moeder (zie hoofdstuk 2 en 6).
Tegenwoordig is een algemeen aanvaarde gedachte dat het beste Nederlands uit Haarlem komt. Die gedachte baseert men waarschijnlijk op een uitspraak van J. Winkler in zijn Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon, dat in 1874 verscheen en dat de eerste verzameling van Nederlandse dialecten was. Winkler concludeerde dat de helft van de Haarlemmers – meer dan ergens anders – de toen geheel nieuwe spreektaal sprak die was gebaseerd op de schrijftaal: 'De spreektaal nadert te Haarlem het meest tot de hedendaagse schrijftaal.' Winkler gruwde van deze imitatie van de schrijftaal in de spreektaal. Ironisch genoeg leidde de observatie van Winkler, geheel tegen zijn bedoeling, tot de volkswijsheid dat in Haarlem het zuiverste Nederlands gesproken wordt.[31]

Geleidelijk werd in de zeventiende eeuw het beschaafde Hollands de norm voor de beschaafde uitspraak. Dat is niet zo vreemd, want bij de spellinggidsen zullen we zien dat de meeste werken uit die streek komen (en dat is weer te verklaren uit de culturele en economische dominantie van Holland, zie hoofdstuk 1). In de achttiende eeuw werd het beschaafde Hollands 'officieel' erkend als 'het' algemeen beschaafd.[32] De uitspraak van de ontwikkelde, deftige burgers in de Hollandse grote steden (Amsterdam, Den Haag) werd de richtlijn. Dit verklaart waarom veel mensen tot op heden zeggen dat zij 'Hollands' spreken, en dus niet de officiële benaming 'Nederlands' gebruiken.[33] Al in 1723 zegt Lambert ten Kate in zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (Inleiding tot de kennis van het verheven deel van de Nederlandse taal) hierover (deel I, p. 57):

> Het *Belgisch* of *Nederlands*, dat in de Zeventien Provinciën wordt gesproken en dat twee eeuwen geleden de naam *Vlaams* droeg, omdat het in die provincie bij uitstek bloeide en door de koophandel wijd vermaard was, heeft met de achteruitgang van Vlaanderen en Brabant en de opkomst van ons land nu in het bijzonder de naam *Hollands* gekregen. Wij kennen wel enigszins een onderscheid in *dialecten*, [...] niettemin hebben we altijd een *[al]gemene schrijftaal* gebruikt. Deze *[al]gemene schrijftaal* wordt in geen van de provincies in de uitspraak gebezigd, behalve in Holland; want onze [Hollandse] beschaafde uitspraak verschilt bijna niet van deze *schrijftaal*. Met dubbele reden pronkt onze *Belgische taal* dan ook tegenwoordig met de naam *Hollands*.

Tegenover de beschaafde spraak stelde men de 'botte' spraak; Bredero heeft het bijvoorbeeld in de *Spaanschen Brabander* uit 1617 over 'bot Hollands'. Ook 'plat' kreeg langzamerhand een negatieve kwalificatie; aanvankelijk betekende het: eenvoudig, zuiver Nederlands, Nederlands zonder vreemde woorden. Zo streefden de vertalers van het Delftse Nieuwe Testament uit 1524 naar een vertaling in 'goed plat [eenvoudig] Dietsch'; de Antwerpse jurist Jan van den Werve zegt in het voorwoord van *Het Tresoor der Duytsscher talen* uit 1553 dat hij alles heeft uitgelegd 'in platten duytsche', dus in gewoon Nederlands; en Spiegel vertelt in de *Rederijck-kunst* van 1587 dat hij ernaar heeft gestreefd 'de grondvesten van welsprekentheyd in plat Duyts te bewerpen [schetsen]'. In de zeventiende eeuw werd 'plat' steeds meer tegenover 'beschaafd' gezet, omdat het de taal van het volk ging aanduiden, en die taal week af van de uitspraak van de ontwikkelde burgers. Zo ging het niet meer (alleen) om regionale taalverschillen, maar ook om sociale verschillen. Anthoni Smyters formuleert het in zijn *Schryfkunstboeck* uit 1631 als volgt:[34]

> Iedereen in iedere provincie kan de uitspraak van zijn eigen dialect behouden; ondertussen moet niemand er zich iets van aantrekken hoe misselijk of belachelijk het gewone volk de woorden uitspreekt.

Smyters ziet dus in en accepteert dat er regionaal verschillende spreektalen zijn; wat hij afkeurt is wat hij beschouwt als onbeschaafde volkstaal. Ook in de literatuur, bijvoorbeeld in kluchten, ging men volkstaal en dialecten tegenover de beschaafde taal zetten en dreef men de spot met dialect; in hoofdstuk 9 worden hiervan voorbeelden gegeven.

Uitspraakverschillen tussen toen en nu

Een aantal klanken werd in de zeventiende eeuw anders uitgesproken dan tegenwoordig, althans in de standaardtaal (voor uitspraakverschillen met de middeleeuwen zie de paragraaf 'De middeleeuwse spelling' in hoofdstuk 5). Dat geldt voor de tweeklanken *au* en *ou*. Deze hebben een verschillende oorsprong: in principe ging *auw* terug op een lange *a + w*: *blauw, grauw, lauw, klauw*; de meeste andere combinaties van klinker + *w* leidden tot *ouw*, vergelijk *bouwen, vrouw, trouwen, rouw*. De *Twe-spraack* wijst op een uitspraakverschil tussen *ghouden* en *ghau*, en ook Sexagius hoorde in 1576 een verschil, hoewel hij in alle gevallen *au* spelt (*vrau, trau, vau; gau, grau, blau*). Lambrecht daarentegen spelt in 1550 altijd *au* omdat hij géén verschil hoort (*baut, caud; dau, lau*). Het uitspraakverschil zal dus regionaal zijn geweest en was waarschijnlijk klein; inmiddels is het in de standaardtaal verdwenen, maar het spellingverschil – gebaseerd op het verschil in oorsprong – is gehandhaafd.

Wat betreft de medeklinkers kunnen we het volgende opmaken uit de getuigenissen van de spraakkunstenaars. De medeklinkers werden waarschijnlijk ongeveer zo uitgesproken als tegenwoordig. Stemhebbende medeklinkers aan het eind van een woord werden bijvoorbeeld net als nu stemloos uitgesproken, blijkens spellingen als *hont* en *lant*.

Er bestond een klankverschil tussen *ch* en *g*, vaak gespeld als *gh* (zie hoofdstuk 5). Zo vermeldt de *Twe-spraack* nadrukkelijk een klankverschil tussen *lach* en *lagh*. Sommige

spraakkunstenaars maakten ook een verschil tussen *g* en *gh*, waarbij *g* dan ongeveer als in Engels *finger* klonk.[35] In woorden als *koningen, lange, sprongen* werden de *n* en de *g* meestal nog als twee klanken uitgesproken, en aan het eind van het woord klonk *-ng* meestal als /nk/, dus *koning* werd als /konink/ uitgesproken (wat de veelgebruikte spellingen *koninc, lanc* verklaart; in het moderne verkleinwoord *koninkje* is de *k* bewaard gebleven).[36]

Sch- aan het begin van een woord klonk waarschijnlijk ongeveer als *sk-*: dat is in verschillende dialecten tot op heden bewaard gebleven, onder andere in Noord-Holland, en eveneens in het Afrikaans: *skaap, skeer* 'scheren', *skip, skoon, skryf* 'schrijven'. In de zeventiende eeuw ging de uitspraak geleidelijk naar een /ch/-klank, en die uitspraak verhieven de spraakkunstenaars tot standaarduitspraak. De /sch-/uitspraak is echter lastig en onnatuurlijk. Daarom behield men in sommige dialecten /sk/, in andere, zoals het Limburgs, veranderde /sch/ in /sj/, vergelijk Maastrichts *sjoen* 'schoon', *sjöp* 'schop'.[37] De *sch* in het midden en het eind van het woord (*tusschen, visch*) werd in de zeventiende eeuw steeds vaker als *s* uitgesproken en gespeld (zie verder hoofdstuk 5). In zuidelijke en oostelijke dialecten en in het Duits is de *-sch* tot op heden blijven bestaan, in het Duits als *–sch* (vergelijk Duits *Fisch, fischen, Masche* 'Maas', *Mensch*), in oostelijke dialecten als *–sch* of *–sk* (vergelijk Drents *mèensch, mèensk* 'mens', *visken* 'vissen', Gronings *masken* 'mazen', *fisken* 'vissen'), en in zuidelijke dialecten meestal als *-sj*, wat in sommige woordenboeken nog steeds gespeld wordt als *-sch* (vergelijk West-Vlaams en Sittards *mensj, visj*).

Een duidelijk verschil tussen toen en nu vormt de realisering van de klemtoon, zo blijkt uit het boek van Montanus in 1635. Het accent werd vroeger veel sterker uitgesproken en dat had gevolgen voor de uitspraak van de klinkers.[38] Waarschijnlijk werden onbeklemtoonde klinkers niet toonloos uitgesproken, zoals tegenwoordig bijvoorbeeld het lidwoord *de*. Dat betekent dat de sjwa, de onbeklemtoonde klinker (reductievocaal), nog niet bestond in de tijd van Montanus, want 'geen van de spellingregelaars maakte er aanmerking op, dat b.v. de *i* in *nodig* anders klonk dan in *ik* en dat er dus voor die twee verschillende klanken ook verschillende lettertekens gebruikt moesten worden'.[39] Montanus merkt op dat de *e* in *de* en *wandelen* net zo klinkt als in *eer, een, cleet* en *ree*; waarschijnlijk is hier een heldere *e* bedoeld. Hiermee vergelijkbaar is dat de zeventiende-eeuwse dichter Johan de Brune *stervende* laat rijmen op *levend mee*:[40]

'k Zal sterven en nochtans zal 'k blijven levend mee,
'k Zal sterven levende, en leven stervende.

Voorts liet men bijvoorbeeld de volgende woorden op elkaar rijmen: *sand, en/ planten*; *gewicht, en/ berichten*; *locht, en/ mochten*. En ook de verledentijdsuitgang werd helder uitgesproken, blijkens het rijm *groll de/ ontstolde*.[41]

Pas in de loop van de achttiende eeuw wordt de sjwa vermeld, tot die tijd kwam een toonloze klinker waarschijnlijk niet voor.[42] De taalkundige Van Haeringen formuleert het voorzichtig, in een artikel dat voornamelijk de uitspraak van een eerdere periode, het dertiende-eeuwse Middelnederlands, tot onderwerp heeft: hij acht het zeer waarschijnlijk dat de reductievocaal in het verleden 'niet of niet altijd en overal zo kleurloos was als zijn tegenwoordige tegenhanger', en hij vergelijkt de uitspraak met die van de

Taalwetten maken en vinden 148 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

eindklinker in Italiaanse woorden als *Dante* en *duce*.[43] Dit wordt bevestigd door de dertiende-eeuwse taalatlas van Mooijaart: de (latere) sjwa klonk waarschijnlijk als een gesloten i-achtige klank, met allerlei gradaties.[44]

Kader 4.2 Rijmen op de sjwa (Bron: *De gedichten van den Schoolmeester* 1859: 94)

Nog in de negentiende eeuw wordt gerijmd op de swja, in het 'Kort begrip der Romeinsche historie' in *De gedichten van den Schoolmeester* uit 1859, maar ditmaal is het spottend:

Maar naauwlijks ziet hy Brutus, of hy uit
[...]
Dat onvergetelijke: '*Tu quoqué!*'
Als of hy zeggen wou: 'Doe jy ook meê?
Wel foei, dat's al té!'

Ook de svarabhaktivocaal, een ingevoegde klinker tussen twee medeklinkers (in bijvoorbeeld *mellek*), klonk in de zeventiende eeuw waarschijnlijk anders dan nu. Hij kwam wel voor – hoewel hij meestal werd afgekeurd –, maar de spelling duidt op verschillende uitspraken, in ieder geval niet alleen als sjwa. Het bestaan van de svarabhaktivocaal merkt onder anderen Leupenius in 1653 op. Eerst wijst hij erop dat de welluidendheid ('zoetvloeiendheid') soms vereist dat woorden worden uitgerekt en lettergrepen worden vermeerderd, en hij geeft als voorbeelden *man – manneken, kind – kinderen, lamm – lammeren.* Hierna vervolgt hij:[45]

> Maar een dergelijke rekking wordt soms tegen de aard van onze taal gebruikt, vooral door dichters ten behoeve van de versvoet; zij spellen soms *ellyk, vollyk, arrem, arrebeid* in plaats van *elk, volk, arm, arbeid*.

Een dichter die dit procédé in de praktijk bracht, was Bredero, wiens regels 'Ick sie het swerrick drijven,/ ick sie de claare Maan' uit *Snachts rusten meest de dieren* nog steeds bekend zijn. Ook Ampzing en Van Heule wijzen op het voorkomen van svarabhaktivocalen. Ampzing geeft in 1628 als voorbeelden *ellef, selleef, Sauwel, arrem, vollick* voor *elf, self, Saul, arm, volk* en keurt dit in rijm goed.[46] Van Heule meent daarentegen in 1633:[47]

> Verlenging, waarin men zegt *ellef, zelleef, arrem, vollec* voor *elf, zelf, arm, volk* etc. en ook *ditte, icke* voor *dit, ic*, wordt in onze taal nauwelijks gebruikt.

De svarabhaktivocaal wordt dus gespeld als *y, e* of *i*, en hij zal op verschillende manieren zijn uitgesproken.

Net als nu werden lidwoorden en andere kleine onbeklemtoonde woorden samengetrokken met het erop volgende zelfstandig naamwoord – in het verleden werd dit echter anders gespeld dan nu. De *Twe-spraack* uit 1584 zegt hierover:[48]

Kader 4.3 Charivarius neemt de uitspraak van vreemde woorden op de hak (Bron: Charivarius 1936: 131).

Terzijde zij hier opgemerkt, dat bijna driehonderd jaar later, in 1926, Charivarius een spotdicht schrijft over juist deze uitspraak, opgedragen aan de muze van de danskunst Terpsichore, dat ter vergelijking hier wordt afgedrukt:

Nomina Sunt Odiosa

Een dichter dicht in de *Telegraaf:*
Terpsichore, die uw tripp'len
Snijdig ommezet in hipp'len...
Terpsichore, die in schone
Deiningen al op de tonen...
Terpsichore, voortgedreven
Door het dartelende leven...
Terpsichore, laat u bidden,
En vertoon u in ons midden...

O, Socrátes, Demosthénes,
Telemáchus, Diogénes,
Aéneas, Aphródité,
Eteócles, Kalliópe,
Euripídes, Penelópe,
Melpoméne, Ismené,
O, Eudípus, Antigóne,
Cleopátra, Persephóne,
Pythagóras, Thália,
Dárius, Alcibiádes,
Démeter, Cató, Pyládes,
Zé-us, Iphigénia,

O, Aeólus, Odyssé-us,
Amphitrýon, Promethé-us,
Andromeda, Phílemon,
Aúgias, Aristophánes,
Meleáger, Telephánes,
Hippolýtus, Órion,

Goden, helden, dichters, wijzen,
Laat mij u gelukkig prijzen,
Dat gij sluimert, kalm van geest,
Dat gij zonder schrik en zorgen
Rust, in 't eeuwig Niet verborgen,
En de *Telegraaf* niet leest.

Weet ook dat men voor *de* dikwijls de letter *d* en voor *het* de *t* gebruikt, en evenzo voor *des* de *s* en voor *ik* de k: men zegt dus *d'appelboom, d'ezelshuid, d'ouders, t'wijf, t'varken, t'manneken, t'appelboompken, t'ezelken*, en *s'mans rok* [de jas van de man], *s'vrouwen tabbaard* [het lange kleed van de vrouw], *s'varkens borstelen* [de borstels van het varken] en *k'weet, k'zal, k'wil* etc. voor *ik weet, ik zal, ik wil*.

De uitspraak van vreemde woorden

Vreemde woorden werden in deze tijd algemeen uitgesproken (en gespeld, zie hoofdstuk 5) volgens de taal van herkomst – het gaat dan uiteraard om herkende vreemde woorden, niet om ingeburgerde. Alleen Christiaen van Heule houdt er een eigenzinnige opinie op na in zijn *De Nederduytsche Spraec-konst ofte Tael-beschrijvinghe* (De Nederlandse grammatica of taalbeschrijving) uit 1633. Hierin doet hij het opzienbarende voorstel:[49]

> Het lijkt ook wel aanbevelenswaard dat men een zekere regelmaat invoert voor de uitspraak der vreemde woorden, want het is voor de mensen vreemd en onnavolgbaar om de voorlaatste lettergrepen van vreemde woorden kort [onbeklemtoond] uit te spreken, bijvoorbeeld in *maxímus*, *synódus*, *Ephése*, enz. Ja, het is niet alleen vreemd maar zelfs ook voor de mensen afkeurenswaardig; daarom zou ik het niet ondienstig vinden om het algemeen gebruik als een aangeboren aard van de taal te volgen en ik zou, met behoud van de woorden die in algemeen gebruik zijn, zoals *Hércules*, *Aristóteles*, *Séneca*, *Cícero*, enz., de voorlaatste lettergreep van alle vreemde namen met klemtoon willen uitspreken.

Van Heule pleit dus voor de uitspraak *maxímus, synódus* (in plaats van de Latijnse uitspraak *máximus en sýnodus*), waar de plaats van de klemtoon overeenkomt met die van inheemse Nederlandse woorden als *baldádig, behélpen, omstándig*, of zoals in leenwoorden als *errátum, kapíttel, synóde*. Hij vervolgt:

> Als wij deze vreemde woorden op die manier uitspreken, is dat niet vreemder dan wat de Latijnen gedaan hebben, die namelijk veel van de Griekse lettergrepen veranderd hebben, bijvoorbeeld in *camélus* [kameel, Grieks *kámèlos*], *Paraclétus* [Grieks *Paráklètos*], *camínus* [oven, Grieks *káminos*], enz.

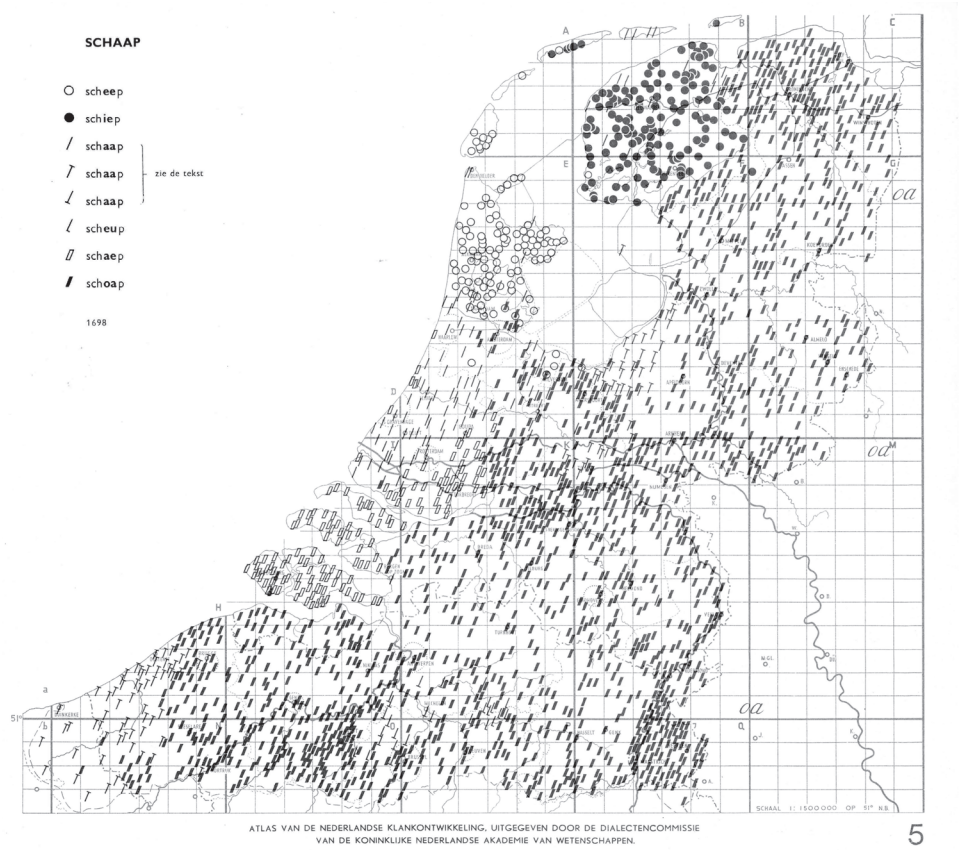
Het ontstaan van een eenheidsuitspraak

De renaissance-spraakkunsten formuleerden meningen over hoe de beschaafde taal behoorde te luiden. Daarbij geeft geen enkel werk een systematische beschrijving van de beschaafde uitspraak. Alle beperken zich tot enkele klanken, met name klinkers en tweeklanken, omdat hierin de meeste variatie in uitspraak bestond. De oordelen hadden tot gevolg dat bepaalde klanken, die volgens de spraakkunstenaars onbeschaafd waren, uit de standaarduitspraak verdwenen, en dat er onder de ontwikkelden een eenheidsuitspraak ontstond. De toen verkozen of ontstane klanken zijn die welke we tot op heden als beschaafd beschouwen. Hieronder vermeld ik de belangrijkste keuzes van toen.[50]

De keuze voor de heldere aa

In de renaissance bestonden er naast elkaar verschillende uitspraken voor de lange /aa/, die bovendien soms op verschillende wijze werden gespeld: als heldere /aa/ (de huidige uitspraak), als o-achtige klank /ao/ en als e-achtige klank /ae/.[51] De Heuiter constateert in 1581 dat de beschaafde *a* 'niet klinkt zoals de Hollandse jae, de Vlaamse joa en de Brabantse blatende bai, mai, wai'.[52] Er is echter geen één-op-éénrelatie tussen spelling en uitspraak: hoewel de meeste auteurs de helder uitgesproken lange /aa/ spellen als *aa*, zijn er ook auteurs die hem als *ae* spellen, omdat dit de traditionele spelling was (zie hoofdstuk 5).

De heldere lange /aa/ komt volgens sommigen uit het Zuid-Hollands, ook wel preciezer gelokaliseerd in Den Haag, volgens anderen uit het Utrechts.[53] De meeste Hol-

Illustratie 4.3 Kaartje van *schaap* (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 5)

landse spraakkunstenaars verkiezen de heldere uitspraak van de lange /aa/, waarschijnlijk omdat deze uitspraak ook voorkomt in de Romaanse talen en daarom als beschaafd gold.[54] Montanus noemt de *aa* in 1635 een 'deftige' klank (in tegenstelling tot *ae*), en geleidelijk wordt het klankverschil tussen /aa/ en /ae/ een sociaal verschil, waarbij de /ae/-uitspraak als onbeschaafd gaat gelden. In de achttiende eeuw wordt het geleidelijk de norm om de heldere /aa/-uitspraak te verbinden aan de *aa*-spelling. Maar nog in de negentiende eeuw komt de *ae*-spelling in de standaardtaal veelvuldig voor; deze spelling staat dan voor de heldere /aa/-klank.

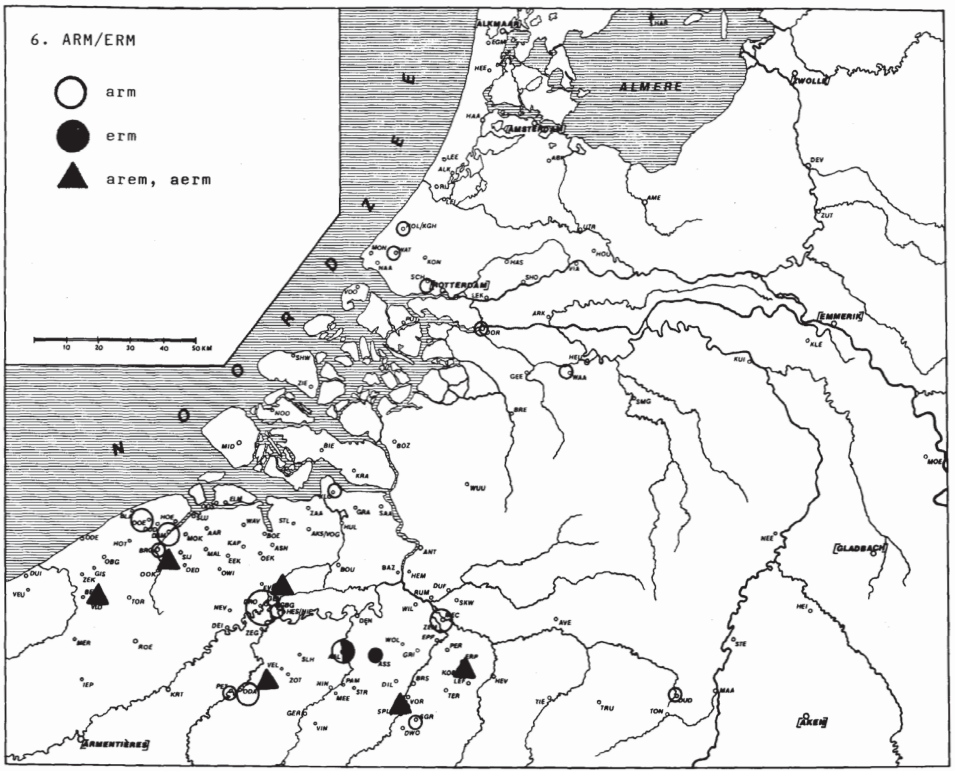
Typerend voor de Amsterdamse volkstaal is tegenwoordig de /ao/-uitspraak. Omstreeks 1650 werd deze, zo blijkt uit contemporaine mededelingen, nog niet door 'rasechte' Amsterdammers gebruikt, maar wel komt hij voor in kluchten om de taal van Zuid-Nederlanders mee te karakteriseren. Hierboven noemde De Heuiter 'joa' 'Vlaams', en in andere bronnen worden *baos, claos* voor 'baas, klaas' 'Antwerps' genoemd. De taalkundige Kloeke vermoedt daarom dat de /ao/-uitspraak door Zuid-Nederlandse immigranten eind zestiende eeuw naar Amsterdam is gebracht, waarna hij deel is gaan uitmaken van de Amsterdamse volkstaal.[55] Anderen weerleggen dat, door erop te wijzen dat de

/ao/-uitspraak ook in Utrecht en het hele oosten van het land voorkomt. Voor de klank in de verschillende dialecten zie het kaartje van *schaap*, illustratie 4.3. Interessant is nog dat in het moderne Afrikaans de *aa* enigszins als /ao/ klinkt – is die klank meegenomen, of is hier sprake van invloed van andere talen, zoals het Engels?[56]

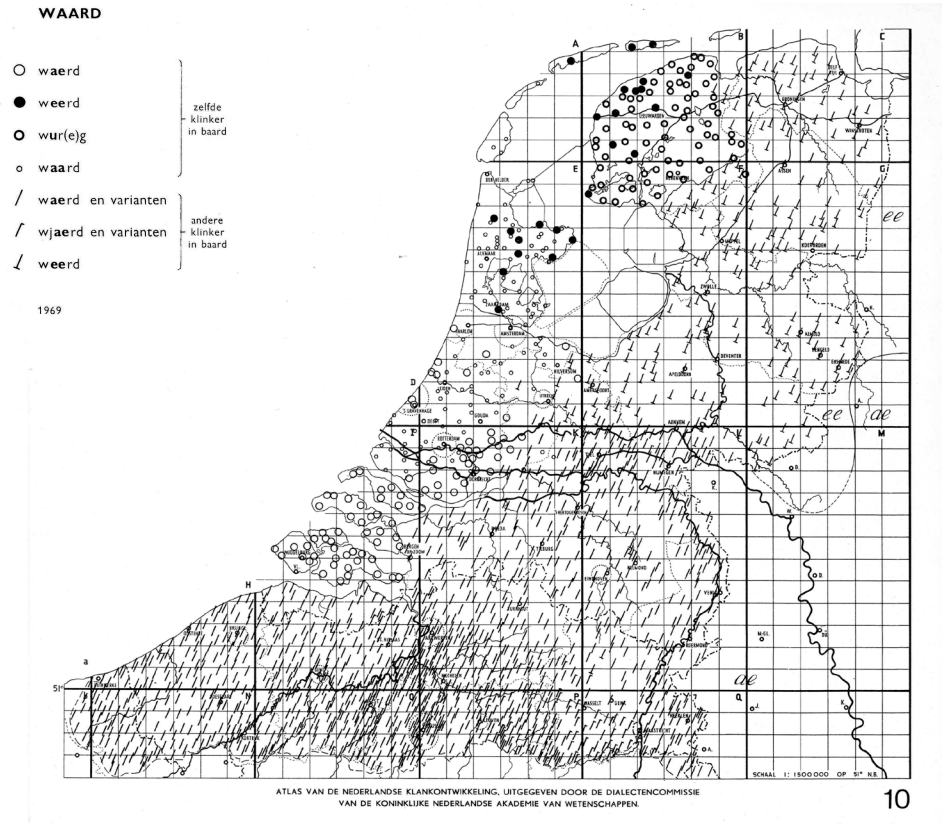
Het verschil tussen *er/ar* en *eerd/aard*

Er en *ar* klonken in deze periode ongeveer identiek, ergens tussen de *a* en de *e* in. Dat blijkt uit het feit dat dichters als Vondel en Bredero woorden met *er* en *ar* op elkaar laten rijmen (*star/Jupiter*) en dat in de middeleeuwen de *r* in het alfabet *ar* genoemd werd. In de uitspraak zal de ene spreker wellicht meer geneigd hebben naar *e* en de andere naar *a*; denk aan de huidige 'bekakte' uitspraak van *kaerel*. In de dertiende eeuw werd zowel *er* als *ar* gespeld; dat blijkt bijvoorbeeld uit het kaartje met de verdeling *arm/erm*, zie illustratie 4.4. Het Duits heeft *arm*.

Geleidelijk aan streefde men naar één uitspraak. Als 'enkele van de grofste misbruiken' noemt de *Twe-spraack* dat 'de *e* als *a* wordt uitgesproken in *scherp, perck, bercken, sterck, hert*'.[57] Uiteindelijk is de klinker vast gaan liggen, vaak op *e*, omdat de *a*-variant als onbeschaafd werd beschouwd, zoals uit de opmerking van Spiegel blijkt. Dat geldt nog steeds: denk bijvoorbeeld aan het huidige stijlverschil tussen *hersens* en *harses*. Van Winschooten zegt in 1683 expliciet:[58]

Illustratie 4.4 De verdeling *arm/erm* in de dertiende eeuw (Bron: Berteloot 1984, kaart 6)

Illustratie 4.5 De verdeling *waard/weerd/waerd* en *baard/beerd/baerd* en varianten in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 10)

> Men vindt vele woorden die door de een met een *e* en door de ander met een *a* worden geschreven en uitgesproken. Het schijnt dat de *e* steeds meer de overhand krijgt, omdat de netste en fatsoenlijkste mensen meer behagen scheppen in *sterk* dan in *stark*, in *herd* dan in *hard* en vele duizenden meer.

De laatste vorm – *herd* – heeft het overigens niet gehaald (zie hieronder). En ook in andere gevallen heeft de *a* de voorkeur gekregen, bijvoorbeeld in *arm, barsten, darm, dwarrelen, dwars, karper* en *warm*, tegenover *erg, kerker, merg, merk, nerf, verf, zerk, zwerm* (vergelijk Duits *arg, Mark, Marke, Narbe, Farbe, Sarg, Schwarm*).[59] De keuze *er* of *ar* heeft dus per woord plaatsgevonden, anders dan bij de heldere /aa/, waar íédere *a* deze uitspraak kreeg. Het Afrikaans komt heel vaak overeen met het Standaardnederlands – in de zeventiende eeuw lag de keuze tussen *er* en *ar* dus in het Hollands al behoorlijk vast, vergelijk Afrikaans *arm, bars* 'barsten', *dwarrel, dwars, karper, mark* 'markt', *vark* 'varken', *warm* en *erg, ertjie* 'erwtje', *kerker, merk, nerf, verf, serk, sterk, swerm*. Maar er zijn ook uitzonderingen: *derm* 'darm', *gerf* 'garf' en *gars* 'gerst', *harsings* 'hersenen', *pars* 'persen', *vars* 'vers'.[60]

Een korte klinker *e* of *a* gevolgd door *-rd* of *-rt* werd in de middeleeuwen regelmatig ver-

lengd, bijvoorbeeld *weert/waert, beert/baert*, vergelijk Duits *wert, Bart*. In de zeventiende eeuw verkoos men in deze gevallen meestal de lange heldere /aa/, omdat men die beschaafder vond, zoals hierboven bleek. Dus men sprak van *aarde, baard, gaard, haard, maart, naarstig, paard, waard, zwaard*. In dialecten vindt en vond men allerlei varianten van de lange klinker. Illustratie 4.5 toont de verdeling *waard/weerd/waerd* en *baard/beerd/baerd* in de moderne dialecten. In enkele gevallen is de klinker in de standaardtaal niet verlengd, waarschijnlijk omdat een bepaald woord met korte klinker al was ingeburgerd in de schrijftaal. Vandaar dat *hard, hart, zwart* een korte *a* hebben, tegenover de verlengde vormen *haard, zwaard* – misschien speelt ook mee dat men de verschillende betekenissen uit elkaar wilde houden. Soms is in vaste uitdrukkingen een vorm behouden die in de standaardtaal verder niet gebruikt wordt, zoals 'wie het kleine niet eert, is het grote niet *weerd*'.

Uit de illustraties 4.4 en 4.5 en uit de citaten van Spiegel en Van Winschooten blijkt dat de keuze voor *a(a)r* of *e(e)r* afhankelijk was van wat als 'beschaafd' werd gezien, en niet teruggaat op een bepaalde dialectinvloed (hetzij zuidelijk, hetzij oostelijk, hetzij Hollands).[61] De keuze van de Statenvertalers voor *weerdt, sweert, geerne* is dus niet een keuze voor de Vlaams-Brabantse variant, zoals wel gesuggereerd is, maar een keuze voor de archaïsche schrijftaalvormen – de *aa* is in de zeventiende eeuw in deze woorden de nieuwerwetse, Hollands-beschaafde klank, net als de *a* in *hart, smart* – de Amsterdammer Spiegel gebruikte in zijn postuum in 1614 verschenen *Hertspiegel* vormen als *hert, smert*, die gezien Spiegels Hollandse afkomst niet anders kunnen worden beschouwd dan als ingeburgerde, traditionele schrijftaalvormen.[62] Invloed van het Duits (*wert, Schwert, gerne*) kan in de Statenvertaling een rol gespeeld hebben, zie hoofdstuk 3.[63]

In het Afrikaans wordt vaker *er* (spreek uit /èèr/) gebruikt dan in de moderne Nederlandse standaardtaal, maar niet altijd – hieruit blijkt opnieuw dat de keuze in het zeventiende-eeuwse Hollands nog niet vastlag. Vergelijk Afrikaans *herd* 'haard', *perd, regverdig* 'rechtvaardig', *stert* 'staart', *tert* 'taart', *werd* 'waard', tegenover *aarde, baard, kaart, Maart, naarstig, swaard, vaart, waarde* en met een korte *a*, zoals in het Standaardnederlands: *hard, hart, smart, swart*. Voorts komt in het Afrikaans *hartbees* ('hertenbeest') voor naast *hert*.[64]

Het samenvallen van twee /ee/- en /oo/-klanken en twee /o/-klanken

Een aantal spraakkunstenaars wijst op het bestaan van twee /ee/- en /oo/-klanken, die ze verschillend spellen. Het gaat om een scherplange en zachtlange /ee/ en /oo/; 'scherp' is wat we tegenwoordig 'halfopen' noemen (naar de openingsgraad van de mond), 'zacht' heet nu 'halfgesloten'. De scherplange *e*'s werden meer naar de /ei/ uitgesproken, en de scherplange *o*'s meer naar de /ou/, dus ongeveer als /beine, boume/.[65] Daarnaast wijzen sommigen op verschil tussen een scherpkorte (of harde) en een zachtkorte /e/ of /o/.

Spiegel maakt in 1584 in de *Twe-spraack* een spellingverschil tussen bijvoorbeeld *hoop* 'verwachting' en *hóóp* 'stapel' en tussen *dol* 'gek' en *dól* 'roeipen', maar merkt al op dat het verschil in de uitspraak nauwelijks te horen is. In de 'tafelkens' (overzichten) met spellingvoorstellen die de auteurs van de *Twe-spraack* in 1583 rondstuurden (zie hoofdstuk 5), geven ze allerlei voorbeelden van woorden die met *o* of *ó* en *oo* of *óó* worden gespeld, en dit lichten ze als volgt toe:[66]

> De *o* klinkt soms een beetje als een *a*, en het leek ons raadzaam dat met een accent aan te geven: *ó* [...]. Indien gewenst kan men, om onduidelijkheid te vermijden of anderszins duidelijkheid aan te brengen, dit middel ook gebruiken bij *oo*, want van *hop* krijgt men, als men de *o* lang maakt, *hoop* 'verwachting', en precies zo krijgt men van *hóp*: *hóóp* 'stapel'.

Tussen de twee lange *o*'s bestaat een etymologisch verschil: globaalweg gaat de *oo* van woorden als *hoop* 'verwachting' terug op een Germaanse korte *o* of *u* die in open lettergrepen verlengd of gerekt werdt (vergelijk ons *hopen* naast Duits *Hoffnung*), en de *oo* van *hóóp* 'stapel' op Germaans *au* (vergelijk Duits *Haufen*). In het Nederduits is Germaans *au* net als in het Nederlands veranderd in *oo*, vergelijk: *kopen* voor Hoogduits *kaufen* en *ooch* voor *auch*. (Een open lettergreep eindigt op een klinker, een gesloten lettergreep op een medeklinker; meer hierover in hoofdstuk 5.)

De *oo* van *hóóp* 'stapel' uit de *Twe-spraack* was een lange, open /o/, waarschijnlijk uitgesproken ofwel als Engels *law* ofwel als Engels *laugh*; Spiegel zegt dat hij wordt verkregen door verlenging van de *o* uit *op*.[67] Ook anderen, zoals Lambrecht, Sexagius en Montanus, wijzen op het bestaan van meerdere /o/-klanken. Hooft maakt zeer consequent een onderscheid tussen *o, ó, oo* en *óó*.[68]

Het verschil tussen de twee lange *o*'s was in die tijd al niet duidelijk of algemeen gehoord, en het was niet functioneel: er bestonden vrijwel geen woorden waarin de /oo/-klank het enige fonetische verschil vormde (er waren dus nauwelijks minimale paren, zoals we die wél vinden bij *man – maan, rit – riet*). In de loop van de zeventiende eeuw verdween het toch al zeer geringe verschil in uitspraak tussen de twee lange /oo/-klanken definitief: in Haarlem bleef, zo blijkt uit de beschrijving van Ampzing uit 1628, de uitspraak van de scherplange *óó* over, terwijl daarentegen in Amsterdam de scherplange *óó* samenviel met de zachtlange *oo*. De gesloten *oo* zoals we die momenteel in de standaardtaal gebruiken, werd in de achttiende eeuw tot de beschaafde uitspraak verheven.[69]

Over verschil tussen twee /ee/-klanken zegt Spiegel niets, dus kennelijk hoorde hij geen verschil. Ook hier gaat het om twee klanken die van oorsprong verschilden: *ee* gaat enerzijds terug op verlengde (gerekte) Germaanse korte *e* of *i* (bijvoorbeeld *lezen*, Gotisch *lisan*) en anderzijds op Germaans *ai* (bijvoorbeeld *heten*, Gotisch *haitan*). Bij de andere spraakkunstenaars is hierover evenmin veel te vinden: kennelijk waren de twee /ee/-klanken eerder samengevallen dan de twee /oo/-klanken. De Hubert (1624) en Ampzing (1628) merken slechts op dat er meerdere /ee/-klanken bestaan, maar niet in hun taal; daarom verwaarlozen zij het verschil. In de woorden van Ampzing:[70]

> Ik spreek hier nu niet over de twee soorten *e*'s, de ene met een zachte uitspraak en de andere met een harde en lange uitspraak, de ene lijkend op de Griekse epsilon en de andere op de Griekse èta, met anderhalve lengte; voorzover mij bekend maken wij hier in Haarlem geen onderscheid tussen deze *e*'s.

In 1612 maakte Van der Schuere verschil tussen twee lange /ee/-klanken en twee lange /oo/-klanken, die hij spelde als *é – ee* en *ó – oo*. Zo kwam hij tot de volgende driedeling:

weg 'baan' – *wég* '(ik) weeg' – *weeg* 'wand'
stof 'materiaal' – *stóf* 'kachel, stoof' – *stoof* '(hij) stoof (weg)'

Hij merkt op dat 'op het klankverschil dient te worden gelet'; waarschijnlijk waren in die periode de klanken al samengevallen, maar wilde men het verschil in de spelling kunstmatig bewaren. Uit de opmerkingen van de spraakkunstenaars kunnen we afleiden dat de twee /ee/-klanken in het gebied tussen Haarlem en Amsterdam al eind zestiende eeuw waren samengevallen, en dat de twee /oo/-klanken in dit gebied in de loop van de zeventiende eeuw hetzelfde lot was beschoren.[71]

In gesloten lettergrepen lieten de drukkers het spellingverschil al spoedig voor wat het was – het zetten van al die accenten was lastig en het resultaat was lelijk – maar in een open lettergreep maakte men een spellingverschil tussen enkele en dubbele *e* en *o*, dus *lezen* versus *heeten* en *kopen* versus *looten*.[72] Dit spellingverschil gaf vanaf ergens in de zeventiende eeuw geen reëel uitspraakverschil weer, maar het bleef nog zeer lang gehandhaafd, tot in de twintigste eeuw. Omdat er geen uitspraakverschil meer te horen was, zocht men naar andere argumenten om het spellingverschil te onderbouwen; dit werd gevonden in de etymologie (Ten Kate), de dialectuitspraak (Siegenbeek) of in het Oudgermaans (De Vries); zie de paragraaf over de spelling in de negentiende eeuw in hoofdstuk 5. Zo is het de spraakkunstenaars gelukt om drie eeuwen lang een spellingverschil vast te houden dat niet (meer) door een uitspraakverschil werd ondersteund!

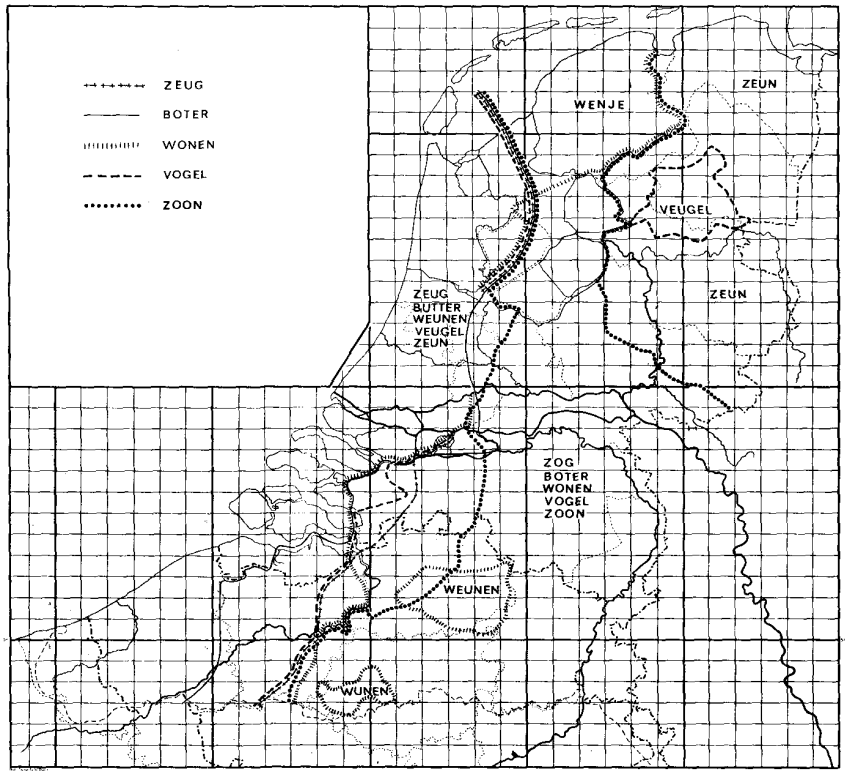
Het klankverschil dat Spiegel maakt tussen de korte *o* en *ó* in *dol* 'gek' en *dól* 'roeipen', of in *bók* en *hok*, ging eveneens in principe terug op een verschil in herkomst: *bok* gaat terug op een Germaanse korte *u*, vergelijk Engels *buck*, en *hok* op een Germaanse korte *o*, vergelijk Duits *Hocke*. Het klankverschil tussen *ó* en *o*, dat bijvoorbeeld ook Hooft constateerde, is veel langer blijven bestaan dan het verschil tussen de lange *oo*'s. Nog in 1957 merkte de taalkundige Van den Berg op dat het verschil tussen de twee korte *o*'s op dat moment zowel in de volkstaal als in het ABN een groot verbreidingsgebied had. Het leeft tot op heden voort in dialecten en het twintigste-eeuwse aap-noot-mies-leesplankje van Hoogeveen maakte, voor zover bekend tot 1962, nog een verschil tussen *bók* en *hok*.[73]

In het Afrikaans bestaat telkens slechts één korte of lange *ee* en *oo* – een bewijs te meer dat het verschil tussen de twee /o/- en /e/-klanken in het zeventiende-eeuwse Hollands geheel of grotendeels was verdwenen.

De verdeling van *oo*- en *eu*-woorden

Van woorden die teruggaan op een West-Germaanse korte *u* in oorspronkelijk open lettergreep, bestonden in het verleden veelal twee gelijkwaardige uitspraakvarianten naast elkaar, een /eu/- en een /oo/-vorm, zoals *zeun* naast *zoon* – dat deze uitspraken dicht bij elkaar liggen, blijkt bijvoorbeeld nog uit de 'bekakte' uitspraak *heuren, veur* en dergelijke.

Tegenwoordig is /oo/ in de meeste woorden de standaardvorm geworden, terwijl de /eu/-vorm in dialecten is blijven voortleven en als vulgair of ouderwets wordt beschouwd: vergelijk de 'beschaafde' woorden *door, voor, mogen, zoon* met de Hollandse dialectvormen *deur, veur, meugen, zeun*.[74] In de zeventiende eeuw was in de Hollandse spreektaal *eu* nog ge-

Illustratie 4.6 De verdeling van een aantal *o/eu*-woorden in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, p. 35, tekstkaart II)

bruikelijk, zoals blijkt uit Afrikaans *deur* 'door' en 'deur', *geut* 'goot', *heuning* 'honing', *meul(e)* 'molen', *neut* 'noot', *seun* 'zoon', *steur* 'storen', *vul* 'veulen'. Toch werd ook in het Afrikaans de *eu* gestigmatiseerd, vandaar dat de oudere vorm *keuning* inmiddels is gewijzigd in *koning*. Momenteel kent het Afrikaans weliswaar meer *eu*-woorden dan modern Standaardnederlands, maar minder dan het Hollandse dialect. Zo heeft het Afrikaans een *o* in *bloos* 'blozen', *moontlik* 'mogelijk', *sog* 'zeug', *somer, sool, voël* 'vogel', *voor, woon* 'wonen'. De keuze voor *oo* als eenheidsspelling is in de zeventiende eeuw gemaakt; Van Winschooten merkt in 1683 op: 'oo begint hoe langer hoe meer ingevoerd te worden voor de tweeklank eu.'[75]

In de middeleeuwen werden deze woorden zowel met een /eu/-klank als met een /oo/-klank uitgesproken. Men gaf deze klank vaak weer door *ue* (*muegen*), maar deze spelling werd ook gebruikt voor de lange /uu/: *hues, huer*, en in het noordoosten werd ze ook gebruikt voor de lange /oe/: *guet* 'goed'. Daarom ging men woorden die zowel met /eu/ als met /oo/ uitgesproken werden, veelal spellen met *oe* of *oo*: *moegen, mo(o)gen*.[76] De spelling *eu* is aan het Frans ontleend en kwam pas vanaf de vijftiende eeuw voor, aanvankelijk alleen in aan het Frans ontleende woorden. In het Brabants werd veelal de /oo/-klank gebruikt, maar in het Vlaams de /eu/-klank; in hoofdstuk 1 bleek dat die klank al rond 1300 in het Vlaams als minder beschaafd werd beschouwd en dat de spelling *kuening* en *muelen* in formele Vlaamse teksten werd vervangen door *koning* en *molen*.

In de zeventiende eeuw koos men, als gezegd, definitief voor de eenheidsspelling *oo*, een keuze die wellicht werd versterkt door de Brabantse immigranten, en dit leidde tot een uitspraakverandering: de *oo*-spelling bevoordeelde de /oo/-uitspraak, die geleidelijk als 'goede' uitspraak ging gelden. De *eu*-variant werd vulgair en bleef in het ABN alleen bestaan in een groep woorden waarin men samenval met een homoniem met *oo* wilde vermijden, zoals *deur* 'toegang tot woning' (tegenover het voorzetsel *door*) – het verschil wordt door de Statenvertalers bewust gemaakt.[77] Evenzo vanwege homoniemvermijding bleven in gebruik *heup, keuken, keur, keuze, leugen, reuk, sleutel* (vergelijk *slot*), *(be)speuren, spreuk, verheugen*, naast, met een andere betekenis, *hoop, koken, koor, kozen, loog* en de verleden tijd *logen, rook, sporen, sprook, verhogen*. *Deugen*, met de verleden tijd *deugde*, kreeg de voorkeur boven *dogen*, verleden tijd *docht*: de vorm *docht* werd namelijk in die periode ook gebruikt als verleden tijd van 'denken' (nu *dacht*; zie hieronder) en van 'dunken' (nu *dunkte*); zie ook hoofdstuk 8. Overigens kwam pas in de negentiende eeuw de verdeling van de *oo*- en *eu*-woorden in de beschaafde taal definitief vast te liggen.[78] In sommige gevallen is het mogelijk dat de /eu/-klank is overgenomen uit een Oost-Nederlands, Nedersaksisch dialect of van immigranten uit de noordoostelijke provincies, vergelijk bijvoorbeeld *bleu, sneu* en *keuter* naast *bloodaard, snood* en *kot* 'hut', en *beuk* naast *book* en *boek*.[79] Illustratie 4.6 toont de verdeling van een aantal *o/eu*-woorden in de dialecten.

De verdeling van *o*- en *u*-woorden

Hierboven zagen we de lotgevallen van de woorden die teruggaan op een West-Germaanse korte *u* in oorspronkelijk open lettergreep. Ook woorden die teruggaan op korte *u* in oorspronkelijk gesloten lettergreep, kenden een zekere variatie. In principe ontwikkelde de *u* zich tot *o*: *vol, wond*. Wanneer echter een onbeklemtoonde *i* of *j* volgde (dat wil zeggen wanneer er sprake was van een umlaut, zie hieronder), werd het *u*, vandaar de tegenstellingen *vol – vullen, genot – nut, drop – druppel*. In allerlei dialecten, met name langs de kust (zoals in het West-Vlaams), ontstonden er soms vormen op *u* zonder dat er sprake was van umlaut. Voorbeelden van deze zogenoemde spontane palatalisatie zijn Vlaams *dul, uchtend* en *vul* in plaats van *dol, ochtend* en *vol*.[80] Omgekeerd vinden we in woorden met een vroegere umlaut soms *o*, bijvoorbeeld *locht* (tot in de negentiende eeuw in gebruik) in plaats van *lucht*. Als gevolg hiervan ontstonden er in allerlei woorden onvoorspelbare *o/u*-wisselingen. Een bijzondere invloed ging uit van een volgende *r*, met name wanneer deze werd gevolgd door een *m, p, f, v, k, ch* of *g*: in die gevallen veranderde *or* vaak in *ur*, vergelijk *dorst* naast Duits *Durst*. Voorbeelden hiervan zijn *burcht, durven, snurken, slurpen, turf, wurgen, wurm*; soms bestaan er dubbelvormen: *snorken/snurken, slorpen/slurpen, worgen/wurgen, worm/wurm*.[81]

In de zeventiende eeuw bestonden veel spellingvarianten naast elkaar, die teruggingen op een uitspraakverschil. Zo vinden we in deze eeuw, afwijkend van de huidige spelling, bijvoorbeeld *plonderen* voor 'plunderen' (onder anderen bij Vondel), *spraakkonst, wiskonst, joffer, bondel* 'bundel', *mos* 'mus', *drok* 'druk', *nommer* 'nummer', *dobbel* 'dubbel'; sommige niet-standaardvormen bestaan nog steeds in zuidelijke dialecten, zoals Vlaams *jonnen* 'gunnen', *up* 'op', Brabants *locht* 'lucht'. De oude variatie blijkt nog uit het Afrikaans, dat soms afwijkt van het moderne Standaardnederlands, vergelijk *bondel* 'bundel', *fondament* 'fundament', *mossie* 'mus', *nommer* 'nummer', *slukderm* 'slokdarm' en *vurk* 'vork'. Maar meestal gaat het

Afrikaans mee met het Standaardnederlands: de meeste woorden hebben in het Afrikaans een *u*, vergelijk *druk* 'drukken', *druppel, dubbel, geluk, lug* 'lucht', *pluk* 'plukken'. Voor een *r* komen zowel in het Nederlands als het Afrikaans *o* en *u* voor; het Afrikaans komt grotendeels overeen met het Standaardnederlands, vergelijk *dorp, korf, snork* 'snorken', *orrel* 'orgel', *storm, vorm* en *kurk, slurp* 'slurpen', *turf, wurg* 'wurgen', *wurm*.[82]

Er werd door de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars niet veel aandacht aan het probleem besteed. Geleidelijk werd in de standaardtaal een van de spellingvarianten verkozen boven de andere. Daarbij bestond de neiging om de voorkeur te geven aan de *u*-uitspraak (en -spelling) boven de *o*. Opvallend in dit verband is dat Vondel *locht* in latere bewerkingen veranderde in *lucht*. Toch was in de zeventiende eeuw de geaccepteerde variatie nog groot. In 1733 vermeldde de lexicograaf Willem Sewel nadrukkelijk twee verschillende spellingen voor bepaalde woorden, omdat zij twee uitspraken kenden, bijvoorbeeld *butter* naast *boter*.[83] Pas in de negentiende eeuw kwam per woord een bepaalde spelling, veelal die met *u*, vast te liggen. Soms bleven beide vormen, met *u* en met *o*, naast elkaar bestaan met betekenis- of stijlverschil: *duf – dof, knul – knol, stulp – stolp*.

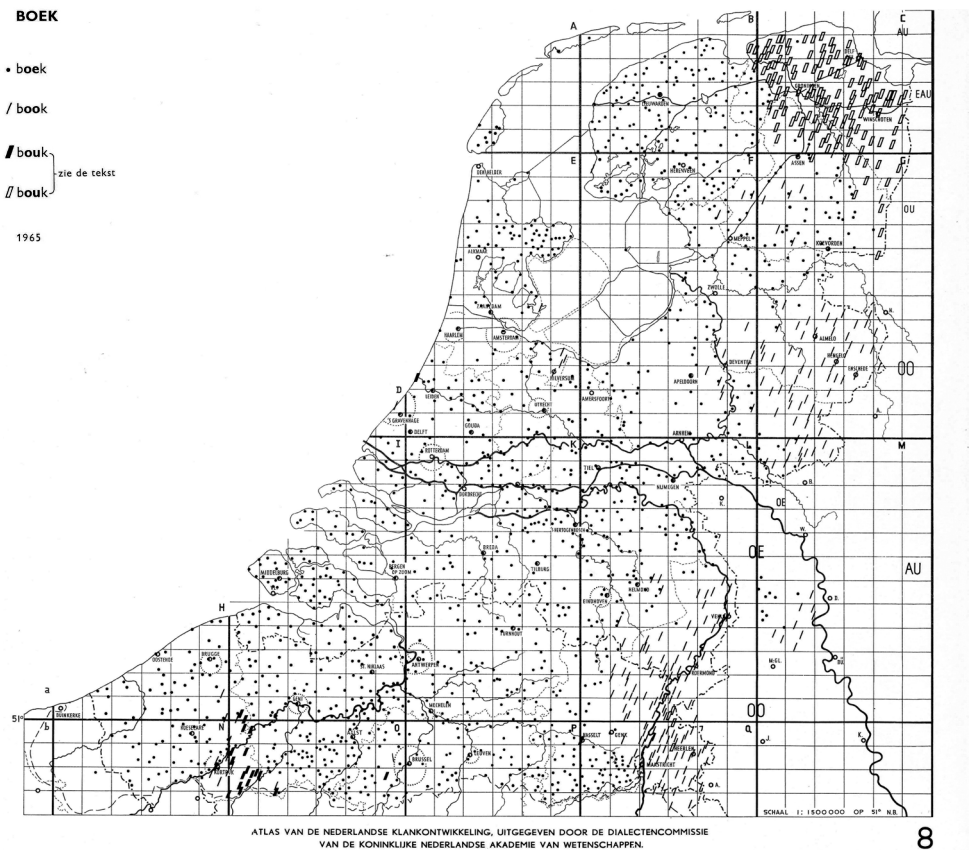
De eenheids-*oe*

De Germaanse lange *o* wordt tegenwoordig in het Nederlands vertegenwoordigd door *oe*, denk aan *broer, groen, vroeg*. In dialecten is soms de /o/-klank blijven bestaan, zo zegt men in het Texels en Egmonds *vrooch*; zie illustratie 4.7 voor *boek, book* en *bouk*. De klank is in de standaardtaal dus verschoven van /o/ naar /oe/. Van deze klankverschuiving vinden we in de zeventiende eeuw sporen in de vorm van spellingvarianten met *o* en *ue*, zoals *broder, brueder, gruen*.

In de spraakkunsten (bijvoorbeeld De Hubert 1624, Van Heule 1625, Ampzing 1628 en Montanus 1635) wordt vrij consequent een spellingonderscheid gemaakt tussen *oe* en *ou* voor de oorspronkelijke lange *o*. De spelling *ou* wordt in principe gebruikt voor de /oe/-klank in de positie voor gutturalen (/g/- en /k/-klanken) en voor labialen (*p, b, v, f, w, m*), in de overige gevallen spelt men *oe*. Dus bijvoorbeeld *soet* tegenover *vroug*. Uit de beschrijvingen blijkt dat de verschillende spellingen teruggaan op verschillende uitspraken: de *oe* klonk als een gesloten lange /oo/-klank, de *ou* klonk als de Franse *ou* – waaraan de spelling ook was ontleend. De *ou*-spelling is dus in uitspraak al meer naar de /oe/-klank verschoven dan de *oe*-spelling. Overigens gebruikte Sexagius, die sterk onder Latijnse en Romaanse invloed stond, in 1576 in navolging van Franse voorbeelden de spelling *ou* in álle gevallen; hij maakte dus geen onderscheid tussen *ou* en *oe*. En in 1655 merkte Westerbaen op dat men in Den Haag *boeck, snoeck* zei en in Delft *boock, snoock*, terwijl de Amsterdammer Willem Sewel in 1708 opmerkte dat veel Rotterdammers *kookje* zeiden in plaats van *koekje*.[84]

De zeventiende-eeuwers gebruikten de *ou* ook nog voor de tweeklank die we nog steeds kennen in *koude*. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd *oe* uiteindelijk de eenheidsspelling en raakte de spelling *ou* voor de gesloten lange *o* steeds meer in onbruik – Van Heule, die haar hanteerde in zijn grammatica van 1625, gebruikte in zijn psalmvertaling van 1649 overal *oe*. De spelling *ou* werd waarschijnlijk impopulair omdat ze ontleend was aan het Frans en omdat ze stond voor twee verschillende klanken, een gesloten lange *o* en een tweeklank.

Taalwetten maken en vinden 160 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Illustratie 4.7 De verdeling *boek/book/bouk* in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 8)

Het spellingverschil *oe – ou* voor de lange *o* verdween dus, maar aanvankelijk bleef het klankverschil waarschijnlijk bestaan: de uitspraak was in de positie voor een gutturaal anders dan elders. Geleidelijk verdween ook het klankverschil, en dat was vooral te danken aan het feit dat de spelling van de twee klanken gelijkluidend was. Omdat inmiddels de twee /oo/-klanken die Spiegel had onderscheiden in *hoop* 'verwachting' en *hóóp* 'stapel', in klank waren samengevallen tot één /oo/-klank (zie hierboven), ging men, om verwarring te vermijden met de *oe*, die immers ook ongeveer als /oo/ klonk, een groter uitspraakverschil maken tussen *oo* en *oe*, waardoor de uitspraak van de *oe* steeds meer naar de huidige neigde.[85] Afrikaanse woorden hebben net als de Nederlandse een *oe*: *broer, groen, vroeg* tegenover *hoop* 'stapel' en 'verwachting'. Alleen in Afrikaans *hoof*, een variant van *hoef* 'nodig hebben', is de *oo* blijven bestaan.[86]

In de Hollandse volkstaal werd de /oo/ verkort tot /o/ voordat /oo/ zich tot /oe/ kon ontwikkelen, vandaar *blommen, motten* 'moeten' en *kommen*. Deze korte /o/ werd afgewezen als onbeschaafd, en geldt tot op heden als volkstaal. De Statenvertalers verordonneerden dan ook het gebruik van *komen* in plaats van *kommen*.[87] Hoe gebruikelijk sommi-

ge vormen met korte /o/ in de zeventiende-eeuwse Hollandse spreektaal waren, blijkt uit het feit dat ze in het Afrikaans zijn blijven voortleven, vergelijk *blom, genog* 'genoeg', *sop* 'soep' en *trop* 'troep'. Maar onder invloed van het Standaardnederlands is Afrikaans *mot* 'moeten' inmiddels door *moet* vervangen.[88]

De klankverschuiving van lange /ie/ en /uu/ naar /ei/ en /ui/

In de renaissance vond een klankverschuiving plaats: de lange *i* veranderde namelijk via allerlei tussenstadia in de tweeklank /ei/, meestal gespeld als *ii, ij* of *y* (drie spellingvarianten van dezelfde klank): *wiif, wijf* of *wyf*. En de lange *uu* (die terugging op een oude /oe/-klank) veranderde in *ui*. Zo ontwikkelden *bliven* zich tot *blijven* en *huus* tot *huis*. De klankverschuiving vond niet plaats voor een *r*, vandaar de moderne vormen *gier, lier, wierook*, eigenlijk 'heilige rook', waarvan het eerste deel is afgeleid van *wijden*, en *buur, duur, guur, huur, muur, stuur, turen, vuur, zuur*. De eenklanken of monoftongen *i* en *u* veranderden dus in een tweeklank of diftong, daarom staat deze klankverandering bekend als de 'diftongering van *i* en *u*'. Deze klankverschuiving is zo belangrijk omdat er zo veel woorden door veranderden.

De eerste sporen van deze verandering zijn in de late middeleeuwen in het Brabants gevonden. In de zeventiende eeuw treffen we de verandering ook in Holland aan.[89] Sommigen veronderstellen dat de klankverandering door de zuidelijke immigranten na 1585 naar Holland is gebracht, maar dat klopt niet met de feiten: de verandering was namelijk in Holland al begonnen voordat de grote Zuid-Nederlandse immigratie begon: vanaf 1475 zijn al enkele voorbeelden in de Amsterdamse volkstaal gevonden, bijvoorbeeld *verscheynt* voor 'verschijnt', *lefrenten* voor 'lijfrenten' en *god seij gheloft* voor 'God zij geloofd'. De spelling toont duidelijk aan dat de uitspraak op dat moment geen /ie/ meer was. Bovendien is in de dertiende eeuw viermaal in Utrecht (dus niet in de Zuidelijke Nederlanden) de spelling *ei* aangetroffen voor de lange /ie/: *sein, deike* in plaats van *si(i)n* en *di(e)ke* 'zijn, dijk'. Hier kan echter sprake zijn van een schrijffout door het omdraaien van de letters: *ei* in plaats van *ie*.[90]

Een laatste feit dat het onwaarschijnlijk maakt dat de klankverschuiving door Zuid-Nederlandse immigranten naar Holland is gebracht, is dat de lange /ie/ zich slechts in sommige delen van Brabant (Breda, Den Bosch, Diest, Tienen) tot een /ei/-klank ontwikkelde. In de meeste zuidelijke dialecten was de ontwikkeling anders: in het West-Vlaams bleef de lange /ie/ ongewijzigd, in het Brabants (dus ook het Antwerps, het dialect dat door de meeste immigranten werd gesproken) werd het /aai/, terwijl de lange *uu* zich hier tot /oi/ ontwikkelde.[91] Men was zich in Holland goed bewust van de Brabantse uitspraak /aai/, want deze werd in alle kluchten als stereotype gebruikt om de spot te drijven met de Brabanders. Zo zeiden Brabanders in kluchten bijvoorbeeld *saide gai* of *sayde gay* voor 'zeide gij', *mai* voor 'mij' en *vriendelaik* voor 'vriendelijk'. Dergelijke vormen komen veelvuldig voor in de *Spaanschen Brabander* van Bredero uit 1617 – 32 jaar na de val van Antwerpen – en ze worden afgewezen, wat er dus op wijst dat het Brabants geen invloed had op de standaardtaal in wording.

De klankverandering zal dus in Holland ontstaan zijn in de taal van de lagere klassen, onafhankelijk van een klankverandering in het Zuiden. Mogelijkerwijs hebben zuide-

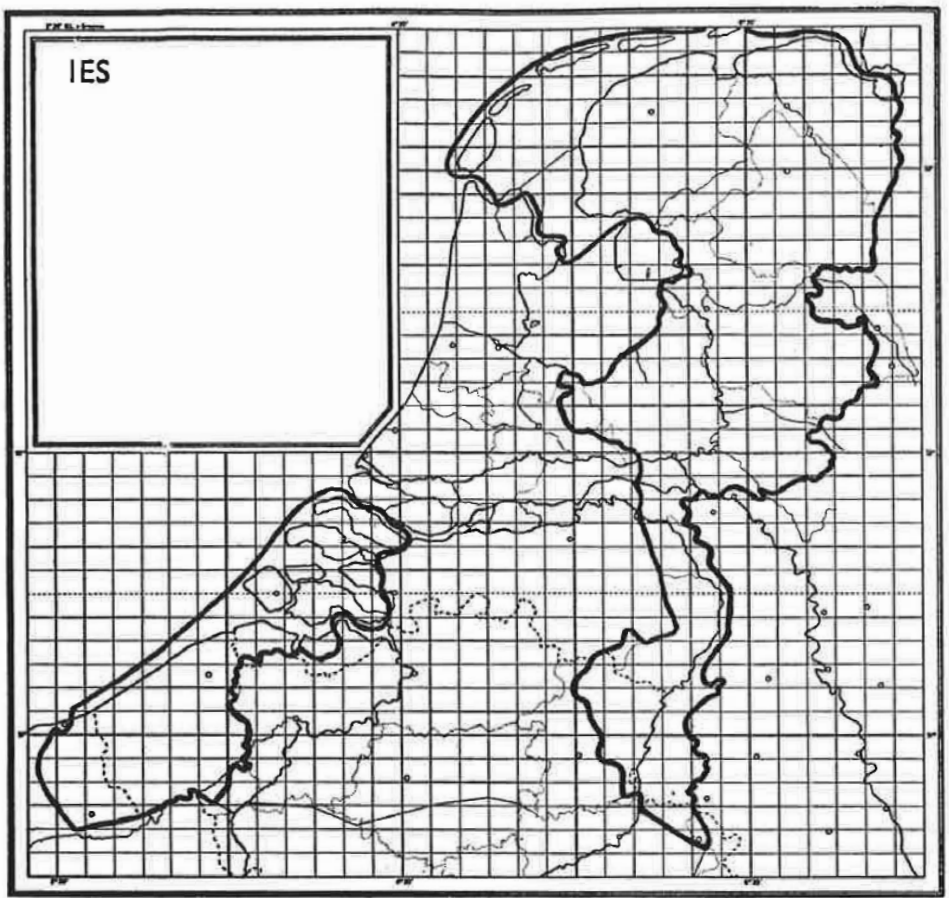
lijke immigranten de al aanwezige autochtone ontwikkeling versterkt. Zeker is dat de verandering begonnen is in de grote steden en zich vandaar naar het platteland heeft verbreid.[92] En niet alleen Zuid-Nederlandse immigranten kunnen de ontwikkeling versterkt hebben, maar ook de grote groep Duitse immigranten – want in het Hoogduits (niet in het Nederduits) heeft een vergelijkbare klankverschuiving plaatsgevonden. Ook het Engels kent deze klankverschuiving. 'Wijn' is in het Hoogduits *Wein* en in het Engels *wine* geworden, met uitspraak /waain/, 'huis' luidt in het Hoogduits *Haus* en in het Engels *house*. Uit Hoogduits *feiern* 'vieren', *Geier* 'gier', *Leier* 'lier' en Engels *lyre* 'lier', en uit Hoogduits *sauer* 'zuur' en Engels *sour* blijkt dat de verandering, anders dan in het Nederlands, ook voor *r* plaatsvond, en dat in het Hoogduits en Engels de uitspraakwijziging verder is gegaan dan in het Nederlands, naar /aai/ en /aau/. Interessant is de observatie van de taalkundige Lambert ten Kate in 1723. Hij schrijft de klankverandering onder andere toe 'aan de menigte Hoogduitsers die zich sinds een eeuw in ons land hebben gevestigd'.[93]

Behalve dat de uitspraak van *i* in Holland veranderde in /ei/, onderging ook de uitspraak van *ei* een verandering, namelijk in de richting van /aai/. Zo werd in 1477 *maysgen* gevonden voor 'meisje'.[94] Hiervan getuigen ook verschillende spraakkunsten. Volgens de taalkundige Van Haeringen werd de toezang van de eerste rei in Vondels *Lucifer* als volgt uitgesproken:[95]

Haailig, haailig, nog eens haailig,
Driemaal haailig, eer zij God

Maar de meeste spraakkunstenaars keurden de uitspraak /aai/ voor *ei* af als onbeschaafd, omdat hij met een wijdopen mond wordt uitgesproken. Zo noemt de *Twe-spraack* een van de grofste misbruiken dat 'de *ey* wordt uitgesproken als *ay* in *zeyde, seyde, schreyde*'.[96] In 1683 geeft Van Winschooten in zijn *Letterkonst* evenwel een tegenovergestelde mening. Hij wijst op allerlei 'misbruiken', zoals de uitspraak /oa/ voor *aa* (*Maas* wordt /Moas/ of /Moos/) door noorderlingen; en de spelling *ae* in plaats van *aa* in bijvoorbeeld *gaen* en *staen*, die dan uitgesproken worden 'alsof ze op z'n Grieks geschreven zijn met een èta'. Vervolgens wijst hij erop dat velen /ei/ uitspreken voor *ai*, vooral vrouwen, die liever /keiser/ zeggen dan /kaiser/. Van Winschooten acht dat onjuist; de uitspraak /ei/ noemt hij 'flauw', dus slap. Hiermee gaat hij dus lijnrecht in tegen de auteur van de *Twe-spraack*. De observatie van Van Winschooten dat juist vrouwen de voorkeur geven aan de uitspraak /ei/ zal wel correct zijn, want in het verleden werden taalkundige vernieuwingen – wat de /aai/-uitspraak was – door mannen ingevoerd, terwijl vrouwen zich het meest conformeerden aan de traditionele en als beschaafd beschouwde uitspraak.

Eind zeventiende eeuw hadden *ei* en *ij* in Holland waarschijnlijk een identieke uitspraak. Lambert ten Kate vertelt namelijk in 1723 dat *ei* en *ij* op dat moment hetzelfde klinken, maar dat hij van oude mensen had gehoord dat er in hun jeugd in Amsterdam een uitspraakverschil was.[97] Ei en *ij* vielen nu dus in de standaardtaal samen in uitspraak, hoewel ze verschilden in oorsprong: terwijl *ij* in de zeventiende eeuw opkwam als gevolg van diftongering, was *ei*, dat al in het Middelnederlands voorkwam, ontstaan uit ver-

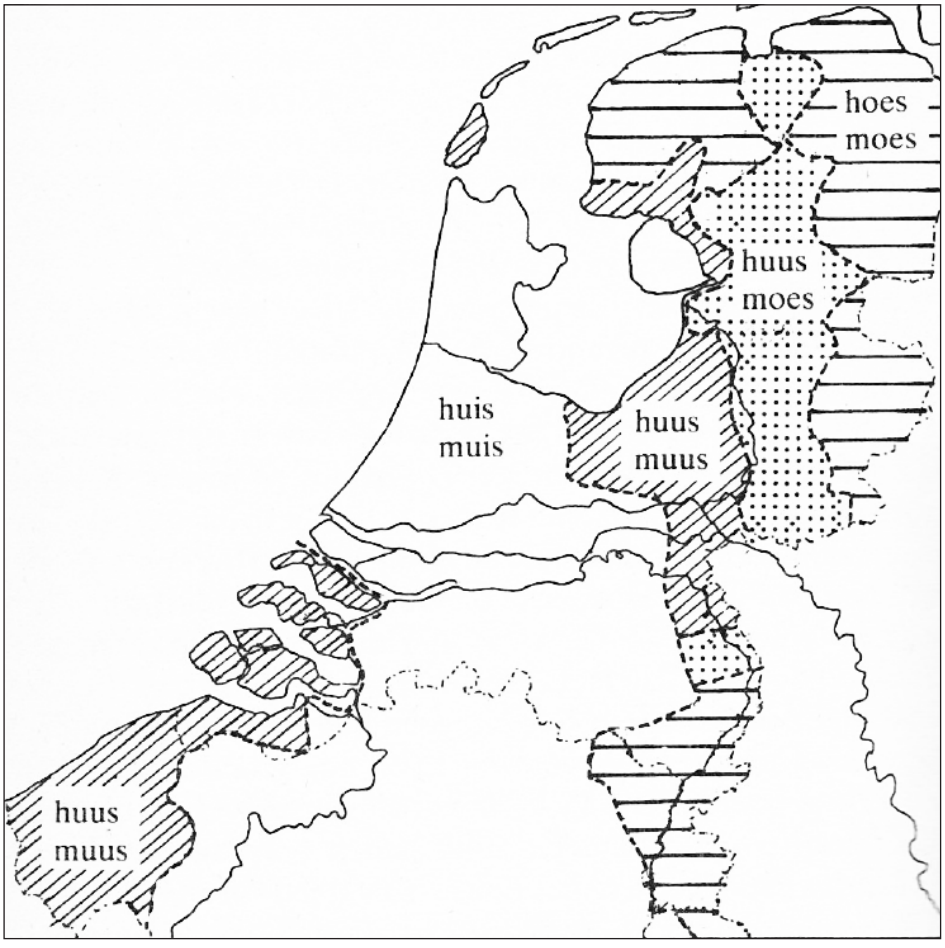

Illustratie 4.8 Gebieden waar de oude /ie/ bewaard is gebleven (Bron: Weijnen 1991: 252)

schillende klankcombinaties: uit *e* voor nasaal en dentaal (*einde* naast Duits *Ende*; de leenwoorden *peinzen, veinzen* van Frans *penser* respectievelijk Latijn *fingere*); uit Germaans *egi* (*zeil* naast Duits *Segel*, *peil – pegel*, *teil – tegel*); of uit *ai* (*heide* naast Gotisch *haiþi*).[98] Tot op heden is het spellingverschil tussen *ei* en *ij* gehandhaafd, waarschijnlijk enerzijds vanwege de traditie en anderzijds omdat het functioneel is: wanneer het zou worden opgeheven, zouden te veel woorden samenvallen.

Ook de nieuw ontstane *ui* viel samen met een van oorsprong andere /ui/-klank, maar in dit geval werd geen spellingverschil tussen de twee samengevallen klanken gemaakt, waarschijnlijk omdat de al bestaande tweeklank in slechts weinig woorden voorkwam: alleen in woorden zoals *bui, lui, sluier* (teruggaand op Germaanse korte of lange *u + j*) en in leenwoorden zoals *duit, fluit, fruit, muiten, pui*. Dat deze *ui* waarschijnlijk oorspronkelijk anders klonk, blijkt uit spellingen zoals *buey* 'bui', *deuyt* 'duit', *fleuytjen* 'fluitje', *freut* 'fruit', *gespeuit* 'gespuid', *keuyertje* 'kuiertje, wandelingetje', *meuiten* 'muiten', *luey* 'lui' of *peuye* 'pui'.[99]

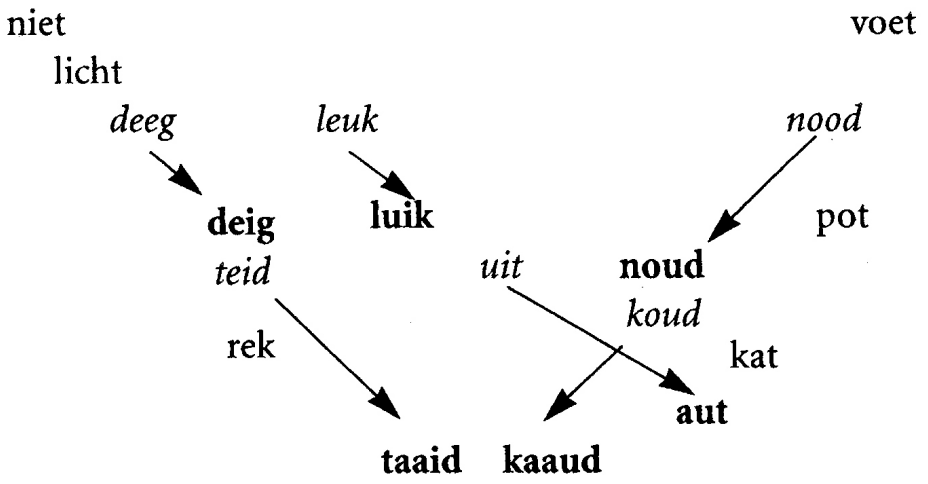
De nieuwe tweeklanken *ij* en *ui* verbreidden zich vervolgens vanuit Holland en wer-

Illustratie 4.9 Gebieden waar de oude *oe* of *uu* bewaard zijn gebleven (Bron: Daan e.a. 1985: 170)

den de standaarduitspraak voor het hele Nederlandse taalgebied; in sommige dialecten, zoals de Oost-Nederlandse en het West-Vlaams, drong de verschuiving naar /ei/ niet door, zie illustratie 4.8; ook in het aan Oost-Nederland grenzende Nederduits bleef /ie/ bewaard. De negentiende-eeuwse West-Vlaamse taalparticularisten, die zich niet op de Noord-Nederlandse norm wilden richten, prefereerden de /ie/-uitspraak, die ze wilden spellen als *y* en niet als *ij*. Zij gingen zelfs zo ver de /ie/-uitspraak katholiek en de /ij/-uitspraak ketters te noemen.[100]

Op illustratie 4.9 is de verspreiding van *ui* te zien. De klankverandering is gegaan van /oe/ via /ü/ naar /ui/ (van *hoes* via *huus* naar *huis*), en dat is nog op de kaart te zien: helemaal in het oosten is *oe* gehandhaafd (dat ook in Friesland en het Nederduits voorkomt), iets minder naar het oosten, in Gelderland, een deel van Overijssel, Drente, Groningen, en in West-Vlaanderen en Zeeland, is *uu* bewaard gebleven. Zo blijkt uit de kaart dat de oudste klank, de *oe*, het meest in de periferie is gedrongen. De verandering van *oe* naar *uu* heeft overigens grotendeels al plaatsgevonden voor de eerste in het Nederlands geschreven

Illustratie 4.10 Klinkerdriehoek van het Poldernederlands (Bron: Stroop 1998a: 28)
Schematische klinkerdriehoek van de uitspraak van de klinkers, gebaseerd op de articulatieposities in de mondholte. Bij *aa* is de mond het verst geopend, bij *ie* en *oe* het meest gesloten. Links is vóór in de mond, rechts achter. De gebruikte woorden in de driehoek zijn alleen een voorbeeld, het gaat in alle voorkomende gevallen om de klinker. Cursief = klinkers van het ABN die veranderen. Vet = hun representanten in het Poldernederlands. De pijlen geven de verandering van de positie aan. Het betreft dus steeds een verlaging.

teksten. De verschuiving is tijdens het Frankische Rijk, van ongeveer 500 tot de negende eeuw, begonnen in het Zuiden, vermoedelijk onder invloed van de Romaanse bevolking: Latijn *murus* /moeroes/ werd in het Frans *mur* /muur/, waarna het Latijnse leenwoord *muur* ook in het Nederlands de uitspraak /muur/ kreeg.[101]

In het Hoogduits, Engels en Brabants is de klankverschuiving van de *i* verder gegaan dan in het Standaardnederlands; terwijl de verschuiving bij ons stopte bij de uitspraak /ei/, is ze in deze talen, en in veel Hollandse dialecten, doorgegaan tot /aai/. Dat deze verandering in de standaardtaal niet is opgetreden, is te danken aan het negatieve oordeel van de auteur van de *Twe-spraack* en andere gezaghebbende taalkundigen. In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw breidde de uitspraak /aai/ voor *ij* en *ei* zich echter, na drie eeuwen, in de standaardtaal weer uit. Toen gingen met name jonge vrouwen zich hiervan bedienen, en kreeg het verschijnsel zelfs een naam, toegekend door taalkundige Jan Stroop: het Poldernederlands.[102] Poldernederlands is een nieuwe variëteit van het Nederlands die wordt gekenmerkt door de verlaagde uitspraak van de tweeklanken *ij/ei*, *ui* en *ou* (in woorden als *tijd*, *huis*, *koud*) tot /aai/, /ou/ en /aau/. 'Verlaagd' moet letterlijk opgevat worden: de positie van de onderkaak en tong zijn lager dan bij de 'normale' uitspraak van de tweeklanken. De Poldernederlandse uitspraak is misschien in gang gezet door een uitspraakverandering van de lange klinkers in tweeklanken: de lange klinkers *ee*, *oo* en *eu* worden met een lichte diftong uitgesproken: *heel* wordt /heejl/, *groot* wordt /groowt/, *neus* wordt /neujs/; soms zegt men zelfs /heil groute nuis/ – de uitspraak /zeive, deil/ en /ongeloufelijk, econoumisch/ werd al omstreeks 1950 door een

groep studenten afgekeurd, maar wel door henzelf gebruikt, hoewel ze dat zelf niet hoorden![103] De uitspraakveranderingen zijn te zien op illustratie 4.10.

In sommige gevallen gebruikt het Standaardnederlands *ie* of *oe* in plaats van de verwachte *ij* of *ui*. Dit kan het gevolg zijn van ontlening uit het Oost-Nederlandse Saksisch, waar de klankverschuiving niet had plaatsgevonden (zie illustratie 4.8 en 4.9). Vergelijk de volgende woordparen met *oe/ui*-wisseling: *doezelig* naast *duizelig*, *groezelig* naast *gruis*, *knoest* naast *knuist*, *smoel* naast *muil*, *snoet* naast *snuit*, *sproet* naast *spruit*, en *toet*, *toeten* naast *tuit*, *tuiten*. Ook voor een *r* is soms *oe* gehandhaafd, vergelijk *loeren* naast *gluren* en *stoer* naast *stuurs*. Een oude *u* is bewaard gebleven in *ruzie* en *beduusd* (naast *duizelen*); denk ook aan *duvel*, *duzend* en *gruzelementen*. Voorbeelden met *ie* in plaats van *ij* zijn: *griezelig* naast *afgrijzen*, *kiekeboe* naast *kijken*, *piel* 'penis' naast *pijl*, *scharensliep* en *uitsliepen* naast *slijpen*, *siepelen* naast *sijpelen*, *stiel* naast *stijl*; denk ook aan *driest*, *iep*, *kiem*, *kniezen*, *miezerig*, *striem*, *ontiegelijk* en *vies*. Maar in deze gevallen kan ook een oude klank bewaard zijn gebleven; de diftongering werd namelijk niet in álle woorden doorgevoerd; met name in huiselijke woorden (zoals *poes*, en *boer* naast *buur*) bleef de oorspronkelijke klank soms behouden. Ook kan betekenisverschil tussen de twee woorden van een woordpaar ervoor gezorgd hebben dat de klankverschillen behouden bleven. En tot slot kan klanknabootsing een rol gespeeld hebben. Klanknabootsingen volgen immers niet per definitie de gewone klankontwikkeling. *Piepen* en *grienen* zouden bijvoorbeeld volgens de normale klankontwikkeling *pijpen* en *grijnen* moeten luiden; de *koekoek*, die in het Middelnederlands *cuccuc* werd genoemd, zou *kuikuik* moeten heten, zoals de *ule* nu *uil* wordt genoemd. De relatie tussen de klank in de realiteit en die van het woord is echter in deze gevallen gehandhaafd: het geluid van een vogel klinkt nu eenmaal als piepen en niet als pijpen, en de koekoek zegt geen 'kuikuik'. Het geluid van de *ule/uil* is minder geprononceerd en daarom waarschijnlijk niet gehandhaafd in de naam. Ook in *poes* kan klanknabootsing er de oorzaak van zijn dat de oorspronkelijke *oe*-klank bewaard is gebleven, hoewel niet zeker is wat het benoemingsmotief is geweest: het dier kan ofwel genoemd zijn naar de lokroep van de mens, ofwel naar het geluid dat het produceert als het blaast.[104]

Het Afrikaans staat helemaal op het standpunt van het Standaardnederlands: lange *i* is veranderd in een tweeklank, gespeld als *y* (*bly*) en in klank samengevallen met *ei*, terwijl het spellingverschil is gehandhaafd: *wyf*, *wyn* tegenover *heilig*, *peins* 'peinzen'. De lange *uu* is eveneens een tweeklank geworden (*huis*) en samengevallen met de /ui/-klank in bijvoorbeeld *fluit*. Wellicht bestond er in de oudste periode nog een uitspraakverschil; in Afrikaanse variëteiten wordt tot op heden nog steeds *bruun*, *fluut* gezegd, terwijl lange *i* vrijwel overal veranderd is in *ij*. Hieruit kunnen we concluderen dat de diftongering van lange *i* en *uu* halverwege de zeventiende eeuw, toen het Afrikaans zijn eigen weg ging, in Holland vergevorderd (*uu*) of zelfs voltooid (lange *i*) was.[105] Dat blijkt ten overvloede uit het feit dat de meeste *oe*- en *ie*-woorden die in het Standaardnederlands bestaan, ook in het Afrikaans voorkomen, en dus wel meegenomen zullen zijn, vergelijk Afrikaans *doeselig – duiselig*, *knoes – knuis*, *loer – gluur*, *smoel – muil*, *snoet – snuit*, *sproet – spruit*, *stoer – stuurs*, *grieselig – afgryse*, *dries*, *iep*, *kiem*, *knies*, *striem*, *vies*. Voorts is *rusie* in het Afrikaans bewaard gebleven.[106]

Het behoud van een *d* tussen twee klinkers

Een *d* is in sommige omstandigheden weggevallen of veranderd in een andere klank.[107] Een *d* die stond tussen twee klinkers waarvan de eerste een beklemtoonde lange klinker of tweeklank was en de tweede onbeklemtoond, viel weg. Er zijn twee mogelijkheden. Ten eerste kon de hele lettergreep waarin de *d* staat, wegvallen, bijvoorbeeld in *hei(de), kou(de), la(de), mee (mede), moe(de), sla (salade), slee (slede), snee (snede)* en *wei(de)*. Wanneer op de onbeklemtoonde klinker een medeklinker volgde, bleef de klinker behouden en werd samengetrokken met de klinker voor de *d*, vergelijk *leeg (ledig), leer (leder), kwelen (kwedelen), moer (moeder*, maar met betekenisverschil), *neer (neder), vaam (vadem), veer (veder), weer (weder)*. Vaak kennen we beide varianten, met en zonder *d*, nog naast elkaar – zoals bij *snee* en *snede, weer* en *weder* –, waarbij de vorm zonder *d* de normale is en die met *d* gebruikt wordt in schrijftaal of dichterlijke, verheven taal.

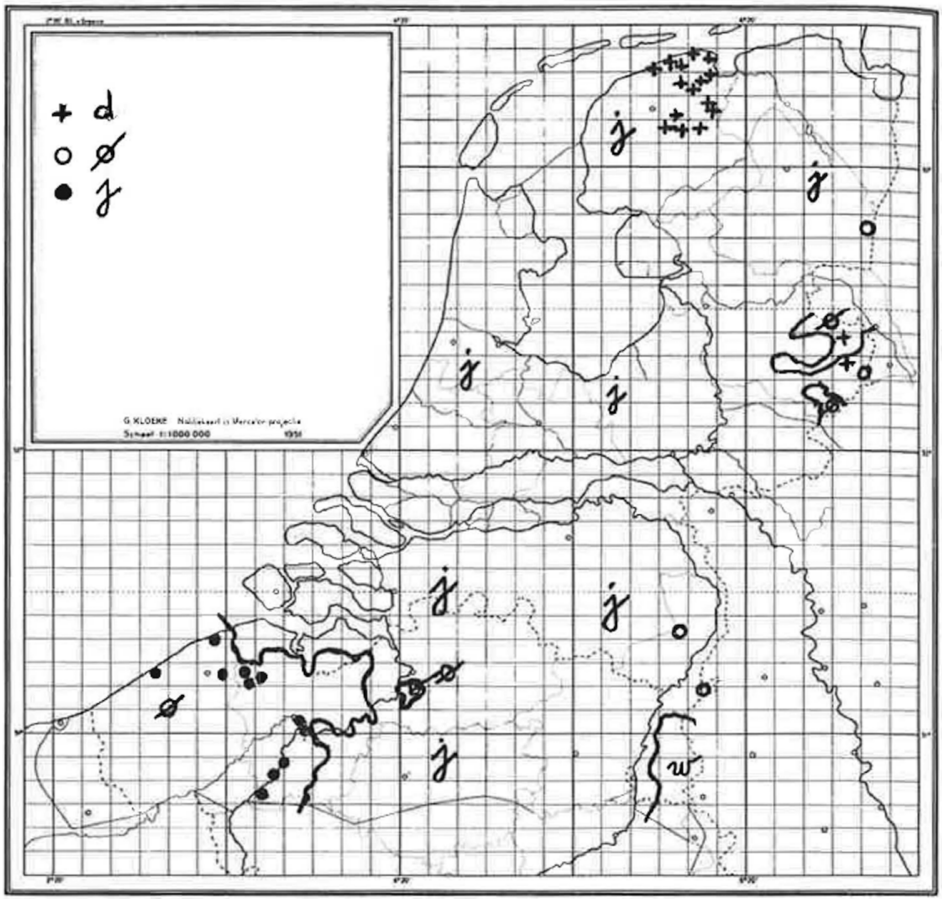
Ten tweede kon de *d* wegvallen zonder verlies van een lettergreep. Dat is gebeurd in *breien* (verwant met *breidel*), *kruien, kuieren, luier, ruien* en *uier*. In deze woorden wordt telkens een overgangsklank *j* uitgesproken. Wanneer de *d* wegvalt na de tweeklank *ou* (waardoor bijvoorbeeld *vouden* verandert in *vouen*) ontstaat er een hiaat: de *ou* en *e* stoten op de lettergreepgrens op elkaar. Een dergelijk hiaat wordt in de uitspraak automatisch door een overgangsklank opgevuld, in dit geval door een *w*; vandaar de plantennaam *gouwe* (van *goud*), en *spouwen* en *vouwen* (uit ouder *spouden, vouden*). In de spreektaal zegt men *houwen, kouwe, ouwe* voor *houden, koude, oude*, maar dat is geen standaardtaal geworden, behalve in vaste verbindingen als *kouwe drukte* en *ouwelui*.

In de Hollandse spreektaal verviel de *d* in veel meer gevallen dan in het Standaardnederlands, zo blijkt uit het Afrikaans; vergelijk Afrikaans *boom* 'bodem', *vaar* 'vader', *moer* 'moeder' en (in het Afrikaans zonder tussenklank gespeld) *breër* 'breder', *ouer* 'ouder', *wyer* 'wijder', *goue* 'gouden', *houer* 'houder', *koue* 'koude'.[108]

Het wegvallen van de *d* komt al in de middeleeuwen voor. In de zestiende eeuw ontstond een nieuwe klankverandering van de *d*: deze ging namelijk over in een j-klank wanneer hij volgde op *a, o* of *oe*.[109] Daardoor ontstonden bijvoorbeeld *ooievaar* uit ouder *odevare*, *dooier, rooien* en spreektaalvormen zoals *braaien, goeie, kwaaie, poeier, rooie* naast *braden, goede, kwade, poeder* en *rode*. Ook in het Afrikaans komt in deze woorden een /j/ voor, en hier geldt dit als de normale vorm, niet als spreektaal – waaruit blijkt dat in de zeventiende-eeuwse Hollandse spreektaal de /j/-uitspraak algemeen was, maar sindsdien in de standaardtaal is tegengehouden. Vandaar Afrikaans *braai, goeie, kwaai, poeier, rooi*. Vergelijk voorts nog *baai* 'baden' (als werkwoord), *blaaie* 'bladeren' (als zelfstandig naamwoord), *bloei* 'bloeden' en 'bloeien', *paaie* 'paden', *raai* 'raden', *skilpaaie* 'schildpadden', *gebooie* 'geboden', waaruit blijkt hoe gebruikelijk de /j/-vorm is in het Afrikaans.[110] Bovendien komt de /j/ in het Afrikaans ook voor in gevallen waarin in het Standaardnederlands de hele lettergreep wegvalt: *la(de), sla(de)* heten in het Afrikaans *laai, slaai*; Nederlands *roede* luidt in het Afrikaans *roei*.

De overgang van *d* naar *j* is, zoals blijkt uit literatuur van de zeventiende eeuw, in het zuiden begonnen. De klankverandering is volgens sommigen na 1585 door de vele vluchtende Zuid-Nederlanders naar de Hollandse steden gebracht en heeft zich van daaruit naar het platteland verbreid. Anderen formuleren voorzichtiger: zij menen dat

Taalwetten maken en vinden 168 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Illustratie 4.11 De verdeling van *goede, goe* (met weggevallen lettergreep *-de*) en *goeje* in de moderne dialecten (Bron: Weijnen 1991: 284)

de verandering 'mede onder zuidelijke invloed [haar] beslag heeft gekregen'. En de meest gezaghebbende dialectoloog, Weijnen, heeft het naar mijn mening bij het rechte eind: hij verwerpt zuidelijke herkomst geheel, onder andere vanwege het feit dat er al *j*-vormen in het middeleeuwse Holland voorkwamen, dus lang voordat er sprake was van zuidelijke invloed.[111]

In kluchten komt *j* voor *d* in de eerste helft van de zeventiende eeuw zelden voor, maar in de tweede helft veel vaker. In de *Spaanschen Brabander Jerolimo* van Bredero uit 1617 geldt deze uitspraak als kenmerk voor het Brabants, want Bredero legt de Brabander Jerolimo 'een goey meester, moeyer, vayer' in de mond. De Gentse drukker Joos Lambrecht beschouwt in zijn spellinggids *Nederlandsche Spellijnghe* uit 1550 de woorden *broaiën* 'braden' en *quay* 'kwaad' als Brabantse vormen. Nog steeds komen de *j*-vormen voor in het zuiden, maar lang niet alleen daar, zoals blijkt uit illustratie 4.11, waarop de verdeling van *goede, goe* (met weggevallen lettergreep *-de*) en *goeje* is getekend in de moderne dialecten.

De *d* veranderde in *j* doordat de vormen met *j* gemakkelijker uit te spreken zijn, dus

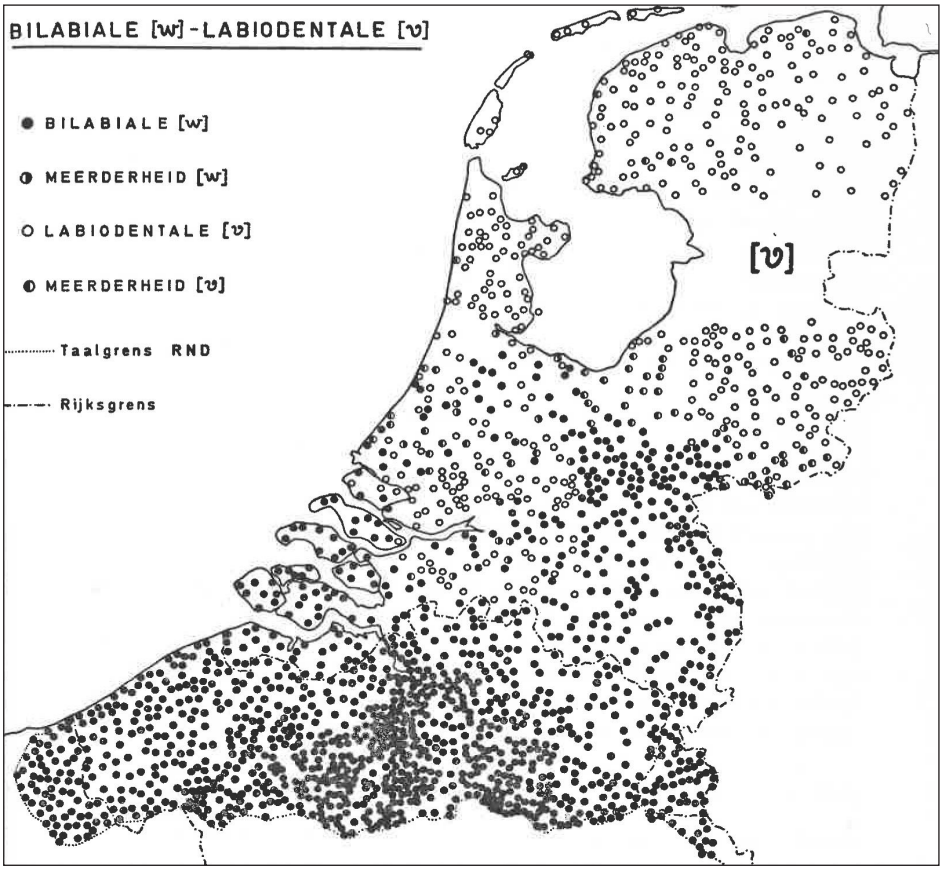
door verslapping van de articulatie. In typische schrijftaalwoorden zoals *aanbieden, gebieden, verluiden, strijden* vond de overgang dan ook niet plaats (meestal ook niet in het Afrikaans, vergelijk *aanbied, gebied, verluid*, maar *stry* 'strijden'). Daardoor ontstond er in de hogere kringen al snel weerstand tegen de *j*-uitspraak, die men als onbeschaafd beschouwde. Als gevolg daarvan werden veel *j*-vormen uit de standaardtaal geweerd. Tot op heden geldt bijvoorbeeld *dooie* als onbeschaafd, slordig of informeel. Daarom schrijven we *dode*, behalve in informele uitdrukkingen als *op z'n dooie gemak*. Kiliaan neemt in zijn woordenboek van 1599 nauwelijks vormen met *j* op (zoals *doyer, doder* 'dooier') – sterker nog: in allerlei gevallen waar de *j* etymologisch correct is, vervangt hij deze hypercorrect door *d*, bijvoorbeeld *vrijden* voor 'vrijen', *beschreyden* voor 'beschreien, bewenen', *saeden* voor 'zaaien', *naeden* voor 'naaien', *roeden* voor 'roeien'. Ook de Statenbijbel verkoos *bevrijden, spoeden, verblijden, vergaderen* boven *bevrijen, spoeyen, verblyen, vergaren*.[112]

De overgang van *d* naar *j* werd dus als onbeschaafd van de hand gewezen, en dat is tot op heden zo. Het oudere verschijnsel dat de *d* tussen twee klinkers wegviel, werd veelal wel geaccepteerd, zowel in spreektaal als in schrijftaal. Slechts in bepaalde woorden die voornamelijk tot de schrijftaal behoorden, had dit van oorsprong spreektalige verschijnsel zich niet voorgedaan. Dat verklaart waarom we tot op heden *beneden, geleden, glijden, leiden, luiden, rijden* en *snijden* gebruiken, hoewel deze woorden geregeld uitgesproken worden als *beneje, geleje, glije, leien, luien, rijen* en *snijen*. In typische schrijftaalwoorden zoals *bede, bode, hoede, genade, rede, schade, vrede* en *zede* bleef het oorspronkelijke woordeinde behouden, tegen de regel in.[113] Bij deze woorden gaat het Afrikaans soms mee met het Nederlands (*benede, gelede, bede, bode, hoede, genade, rede, skade, vrede, sede*), en soms vervalt de *d* (*gly, lei, lui, ry, sny*); de *d* wordt dus nooit /j/ in deze gevallen. De gevallen waarin het Afrikaans meegaat met het Nederlands, zijn meestal te danken aan (latere) invloed van het Standaardnederlands.[114]

De uitspraak van de *w*

De *w* werd in de renaissance over het algemeen bilabiaal uitgesproken, met beide lippen, ongeveer zoals Engelsen en Surinamers hem nu uitspreken. De *Twe-spraack* uit 1584 beschrijft de uitspraak van de *w* aan het begin van een woord nog nadrukkelijk als bilabiaal: 'er bestaat een verschil in uitspraak tussen *v* en *w*: bij de uitspraak van de *v* raakt men met de lippen de boventanden aan, en de *w* wordt uitgesproken met een open mond en uitpuilende lippen.'

De uitspraak van de *w* hing daarbij wel af van de positie in het woord. Zo maakte Montanus verschil tussen de uitspraak van de *w* in de combinatie *wr* en in overige posities; in de combinatie *wr* zal de labiodentale uitspraak (met de onderlip en de boventanden) het eerst gerealiseerd zijn. Al begin zeventiende eeuw komen spellingen voor als *vreken* 'wreken' en *vroeten* 'wroeten'. In de loop van de zeventiende eeuw ging de uitspraak van de *w* in steeds meer posities, dus ook voor klinkers, naar de moderne, labiodentale uitspraak, omdat men deze beschaafder vond – mond en lippen worden daarbij namelijk minder vertrokken. In 1683 stelt Van Winschooten zelfs voor de *w* te vervangen door de *v* in bijvoorbeeld *dving* 'dwing', *svem* 'zwem' en *tvijfel* 'twijfel'.[115] Voor de uitspraak van de *w* in de moderne dialecten zie illustratie 4.12: in zuidelijke dialecten wordt nog een bilabiale *w*

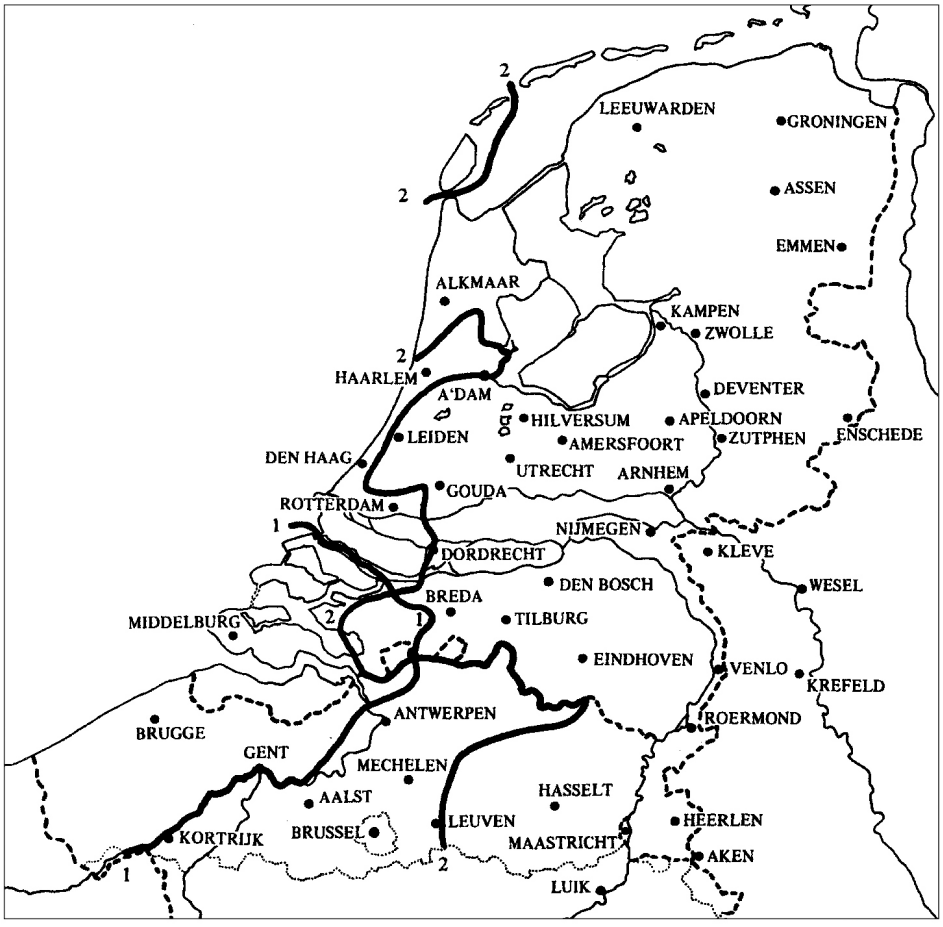
Illustratie 4.12 De uitspraak van de *w* in de moderne dialecten (Bron: Pée 1975b: 239)

gebruikt, behalve vóór *r*. Dat in het zeventiende-eeuwse Hollands de labiodentale uitspraak gewoon geworden was, kan blijken uit het feit dat deze in het Afrikaans gebruikelijk is.[116]

Standaardtaalwoorden met on-Hollandse of onbeschaafde klank

Hoewel in de zeventiende eeuw het beschaafde Hollands de norm voor de uitspraak werd, bestaan er in het huidige Standaardnederlands diverse woorden met klanken uit andere dialecten dan het Hollands. Boven zagen we al dat enkele woorden een /eu/-klank hadden waar /oo/ verwacht werd (*bleu* naast *bloodaard*, *beuk*) – dit kan duiden op Oost-Nederlandse, Nedersaksische invloed. Hetzelfde geldt voor de incidentele gevallen waar de klankverschuiving van lange /ie/ of /uu/ naar *ui* of *ij* niet heeft plaatsgevonden, zoals *doezelig* (naast *duizelig*) en *griezelig* (naast *afgrijzen*).

Een bijzonderheid van het Nedersaksisch (en het Duits) is de umlaut van lange klinkers – in het Hollands en de standaardtaal komt umlaut alleen voor bij korte klinkers. Umlaut is het verschijnsel dat de klinker van de stam van een woord verandert onder invloed van een (oorspronkelijke) onbeklemtoonde *i* of *j* in een achtervoegsel; voorbeelden hiervan zijn

Illustratie 4.13 Vier voor 'vuur' en *kiet(e)* voor 'kuit' (Bron: Van Loon 1986: 57)

behendig naast *hand* en *hengel* naast *hangen*. Een woord met umlaut van een lange klinker, zoals een lange *e* in plaats van een verwachte lange *a*, kan uit een Oost-Nederlands dialect komen, vergelijk *bedeesd* naast *dazen*, *beweren* (Middelnederlands *bewaren*), *dwepen* (Middelnederlands *dwapen*), *gedwee* (Middelnederlands *ghedwade*), *scheper(shond)* naast *schaap*, *strelen* naast Middelnederlands *strael* 'pijl', *verdedigen* naast *dading* en *wetering* naast *water*.[117]

Een kleine reeks standaardtaalwoorden met de klank *ie* waar men *ui* verwacht, wordt telkens aangevoerd als bewijs van de Zuid-Nederlandse invloed op de standaardtaal, omdat de *ie* als zuidelijk geldt. Het gaat om het reeksje *bedieden, bestieren, dierbaar, diets, kieken, lieden* en *rieken*.[118] Maar deze vormen horen oorspronkelijk in Brabant, Vlaanderen, Zeeland en een deel van Zuid-Holland thuis, dus exclusief zuidelijk zijn ze niet, zie *kiete* 'kuit' op illustratie 4.13, links van lijn 1. Bedenk dat de standaardtaal zich baseerde op Hollandse, ook Zuid-Hollandse steden. De *ie* voor een *r* (*vier* in plaats van *vuur* links van lijn 2 op illustratie 4.13, en *bestieren* in het woordreeksje) is bovendien een kenmerk van Hollandse volkstaal, zoals ook te zien is op de illustratie.[119]

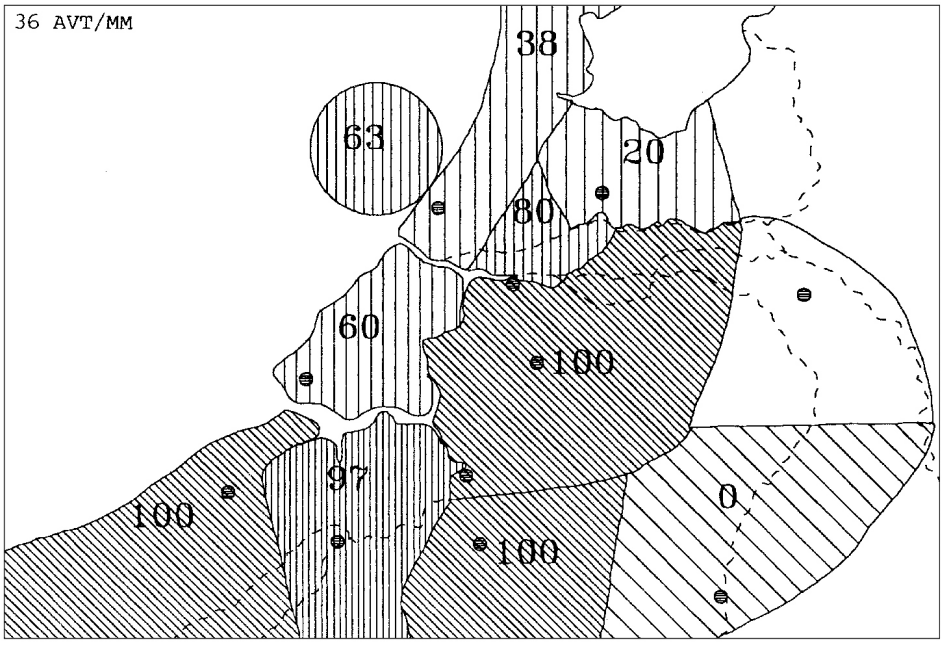
Opvallend is dat naast de genoemde woorden met *ie* vrijwel altijd een variant met *ui* voorkomt in de standaardtaal, vergelijk *beduiden, besturen, duur, Duits, kuiken, lui, ruiken*. Vaak bestaat er een betekenis- of gebruiksverschil tussen de *ie*- en *ui*-vormen, wat de reden kan zijn dat ze naast elkaar zijn blijven bestaan.

Zeker is dat de *ie*-vormen niet door de Zuid-Nederlandse immigranten die eind zestiende eeuw naar het Noorden trokken, in het Hollands gebracht zijn. De *ie*-vormen werden namelijk al veel eerder in Holland gebruikt: uit de twee klankatlassen die er bestaan van het dertiende-eeuwse Nederlands blijkt dat al in de dertiende eeuw *lieden* en *lui* (als *luden*) voorkwamen in het hele taalgebied; zie illustratie 4.14, waarop de percentages van *kieten* staan vermeld. In het zuiden werd wel vaker *ie* aangetroffen dan in het Hollands – wat erop kan duiden dat de *ie*-vormen zuidelijk waren, maar wat ook het gevolg kan zijn van het feit dat er veel meer zuidelijke dan Hollandse bronnen uit die periode zijn overgebleven. In de veertiende eeuw domineert *lieden* in het Zuiden, maar komt het ook in Noord-Holland relatief veel voor. Het oosten heeft *luden*, en in Leiden en omgeving, Overijssel en Limburg komt *luyden* voor – hier is een tweeklank aan het ontstaan. Nog steeds bestaan in de standaardtaal *lieden* en *lui* naast elkaar, vooral in samenstellingen (*werklieden/-lui, kooplieden/-lui*). Uit recent onderzoek is zelfs gebleken dat in Nederland de voorkeur uitgaat naar (in dalende volgorde): *-lieden, -mannen, -mensen, -lui* en in België naar *-mannen, -lui, -lieden, -mensen*; waar *-lieden* en *-lui* allebei mogelijk zijn, heeft Nederland bijna altijd *-lieden*, terwijl België *-lui* verkiest. Dit alles nuanceert het beeld van het 'zuidelijke' *lieden* tegenover het 'noordelijke' *lui* toch wel zeer.[120]

In de dertiende eeuw kwamen ook *Diets/Duits* allebei in het hele Nederlandstalige gebied voor. Tot slot kwam *dieden* onder andere in West-Holland voor. De woorden *kieken, rieken* en *stieren* zijn alleen in het zuiden gevonden (er zijn veel meer zuidelijke dan noordelijke bronnen), maar duiken in de veertiende eeuw op in een Hollandse editie van *Der Nature Bloeme* van Van Maerlant.

Uit de dertiende- en veertiende-eeuwse gegevens kan worden geconcludeerd dat in die periode West-Vlaanderen alleen *ie*-vormen had, Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant overwegend *ie*-vormen, en dat in de noordelijke gewesten *ie* en *uu* (later *ui*) elkaar afwisselden. Dit betekent dat de *ie* in Holland inheems was en niet is overgenomen uit het Vlaams.[121] Ook in de zeventiende eeuw kwamen *ie*- en *ui*-vormen naast elkaar voor, en volgens Kiliaans *Etymologicum Teutonicae Linguae* (Etymologisch woordenboek van de Nederlandse taal) uit 1599 golden de verschillende vormen niet als dialect; hij vermeldt namelijk de volgende woorden als synoniem: *bedieden/beduyden, bestieren/bestueren, dier/duyr, kiecken/kuycken, lieden/luden/luyden* en *riecken/ruycken*. Van deze woorden is alleen de *ui*-variant in het Afrikaans terechtgekomen. In de zeventiende-eeuwse Hollandse spreektaal kwamen bovendien een aantal *ie*-varianten voor die uit de standaardtaal zijn verdwenen, zoals *dier* 'duur': deze varianten werden toen waarschijnlijk al laag gewaardeerd, want geen ervan is in het Afrikaans bewaard gebleven.[122]

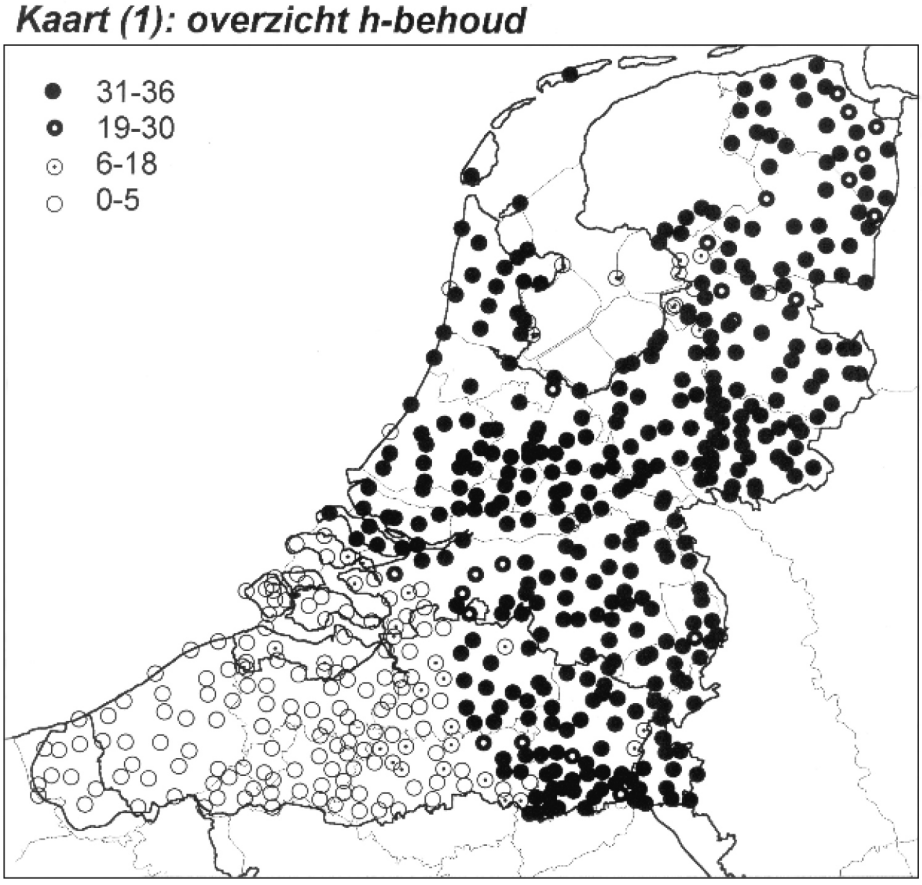
Men veronderstelt dat welgeteld twee woorden op *ouw* te danken zijn aan Brabantse invloed, namelijk de spreektaalvormen *douwen* en *nou*, naast de standaardvormen *duwen* en *nu* – als tussenwerpsel is *nou* overigens wél geaccepteerd als standaardvorm. De achtergrond is als volgt: woorden die in het Oudnederlands een lange *i* + *w* hadden, krijgen in

Illustratie 4.14 *Lieden* en *luden* in de dertiende eeuw (Bron: Mooijaart 1992: 131)

het Brabants en Utrechts de vorm *ouw*, terwijl de westelijke dialecten, inclusief het West-Vlaams, *uw* gebruiken; denk aan de titel van het beroemde werk van de Zeeuw Jacob Cats uit 1624, *Houwelick* (Huwelijk), en vergelijk *spuwen – spouwen*. Overigens vond een dergelijke klankverandering ook in het Hollands plaats: het persoonlijk voornaamwoord *ju* werd hier immers *jou* (zie hoofdstuk 8). De uitspraak van tweeklanken gaat dus in het Brabants telkens verder dan in de andere dialecten: *uw* wordt /ouw/, en boven bleek al dat *ei* /aai/ wordt en *ui* /oi/. (Andere woorden op *ouw*, zoals *bouwen, trouw, vrouw*, gaan terug op een Oudnederlandse lange *u, eu* of *au* + *w* – bij deze woorden bestaat geen verschil tussen het Brabants en de westelijke dialecten.) In de zeventiende eeuw lagen de vormen in Holland nog niet vast, maar *ouw* werd al laag gewaardeerd, en deze lage waardering heeft ook het Afrikaans bereikt: in de oudste bronnen werd hier *ou* naast *u* gebruikt, zoals in Hollandse spreektaal, maar in het moderne Afrikaans werden vormen als *waarskou* gestigmatiseerd onder invloed van het ABN, vandaar de moderne vormen *du* 'duwen', *gruwel, hu* 'huwen' en *huwelik, ru* 'ruw', *sku* 'schuw', *spu* 'spuwen', *waarsku* 'waarschuwen'. De enige uitzonderingen zijn nog *jou* en *nou* (*nu* komt slechts voor in de vaste verbinding *nu en dan*).[123]

Als laatste bewijs van zuidelijke invloed wordt de *a* in *uitvaagsel, vagevuur* en *wegvagen* genoemd; deze *a* geldt als Brabants (het Hollands gebruikt hier *e*, vergelijk *vegen*). De *a*-vormen zijn echter in het Hollands al oud, dus ze dateren van lang voor de Zuid-Nederlandse immigratie: volgens het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* is *vaghen* 'vegen' in het dertiende-eeuwse Dordrecht aangetroffen. Van andere typisch Zuid-Nederlandse klanken, bijvoorbeeld Vlaams-Brabants *o* voor Hollands *u* (*(spraak)const, gonst, jonst* naast *kunst,*

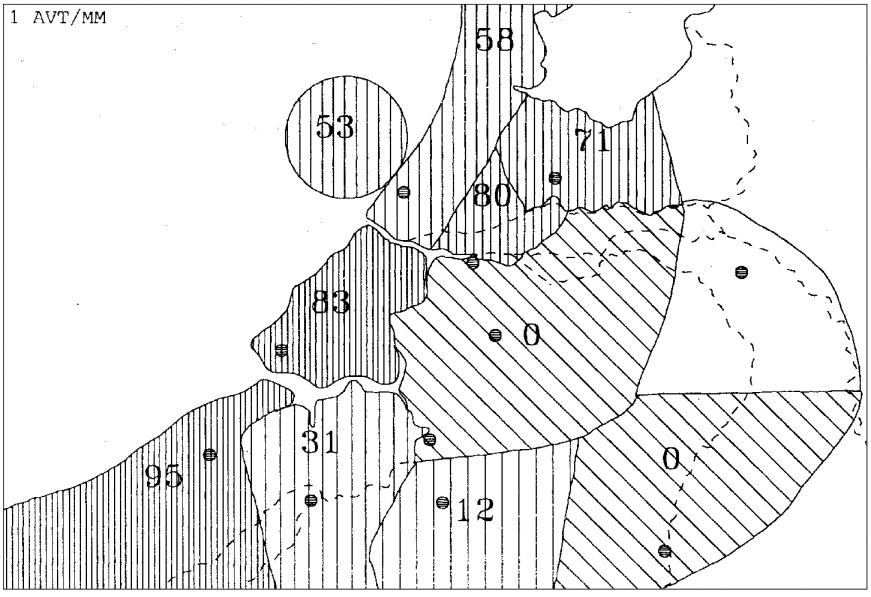

Illustratie 4.15 Gebieden waar de *h* aan het begin van een woord momenteel afvalt of blijft (Bron: De Wulf 2003: 217)

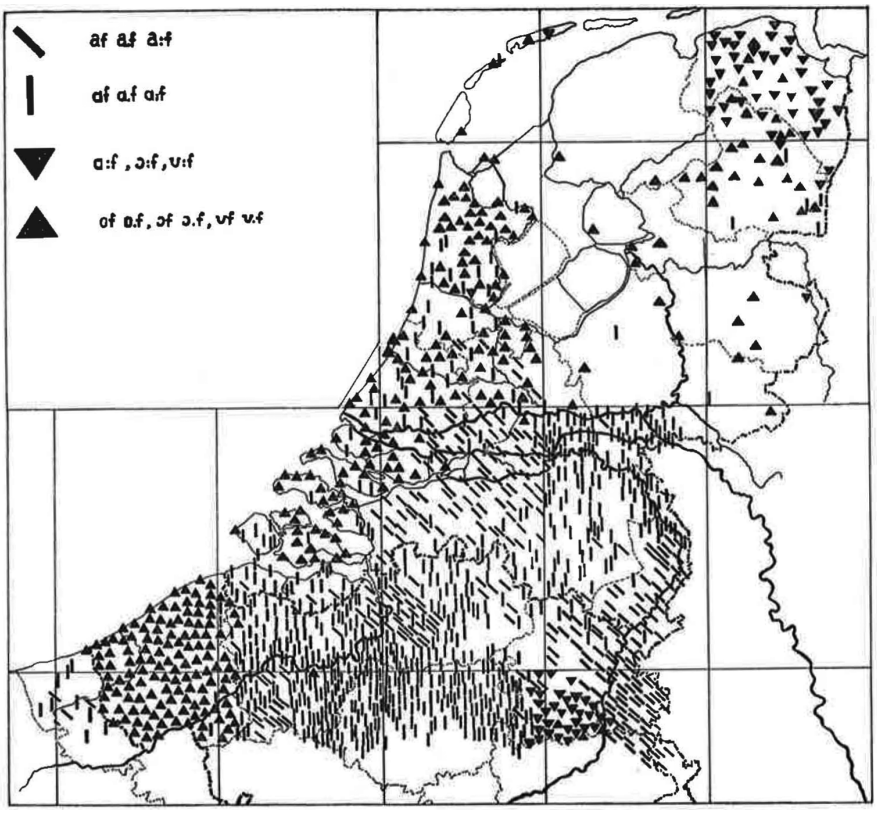
gunst) heb ik geen blijvende sporen in de standaardwoordenschat gevonden; in de zeventiende eeuw kwamen dergelijke vormen nog wel dikwijls voor.[124]

De blijvende zuidelijke invloed was dus heel gering en deels al eeuwenoud. Brabantse invloed of 'expansie' op de standaardtaal is niet aantoonbaar.[125] Toch hebben taalkundigen getracht bewijzen te vinden voor een Brabantse expansie. Zo schreef Kloeke in 1954: 'Dat onder de 70 kaarten van de Taalatlas geen enkele wordt aangetroffen die tot een wat duidelijker illustratie kan dienen van de taalkundige stroming Zuid-Noord op Utrechts gebied, kan daarmee samenhangen, dat de zuidelijke invloed zeer sterk was.' Droogjes voegt Weijnen hieraan toe: 'Dit kan er echter ook op duiden dat er geen Brabantse expansie was.'[126]

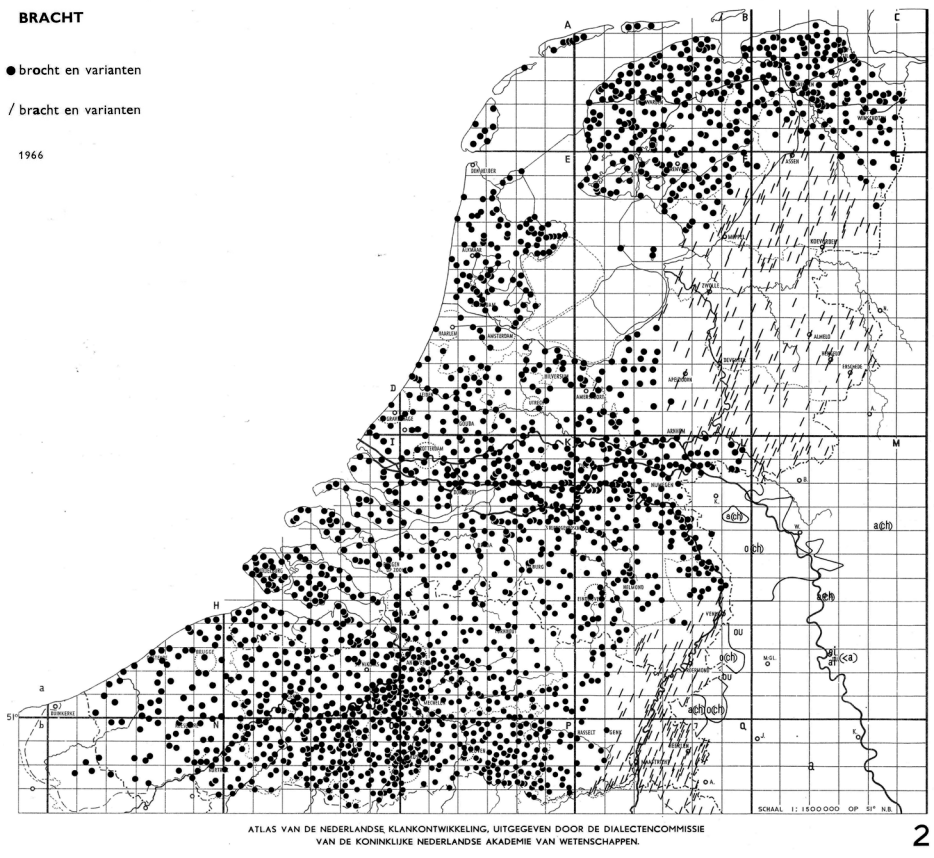
Wel is er zeer kortstondige Zuid-Nederlandse invloed geweest op de dichtkunst. De rederijkerskunst kwam uit de Zuidelijke Nederlanden (zie hoofdstuk 9). In het Zuiden sprak men de *h* aan het begin van een woord meestal niet uit. Dat is nog steeds zo: de Vlamingen, de meeste Brabanders en Zeeuwen spreken, net als de Fransen, de *h* niet uit in

Illustratie 4.16 Af en *of* in de dertiende eeuw (Bron: Mooijaart 1992: 83)[131]

Illustratie 4.17 Af en *of* in de moderne dialecten (Bron: Weijnen 1974: 27)

Illustratie 4.18 *Bracht* en *brocht* in de moderne dialecten (Bron: Daan en Francken 1972, kaart 2)

hun dialect. Op illustratie 4.15 is aangegeven in welke gebieden de *h* momenteel afvalt (uit onderzoek is bekend dat de *h* in het verleden in een groter gebied verdween). In de zuidelijke rederijkersverzen werd in de renaissance de *h* genegeerd als hij aan het begin van een woord stond dat volgde op een *-e*; in dergelijke gevallen werden de twee woorden samengetrokken, bijvoorbeeld *d'oghe* ('de hoge'), *d'(h)emel*. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw namen dichters uit de Noordelijke Nederlanden dergelijke samentrekkingen over van hun Zuid-Nederlandse collega's. Maar tussen 1630 en 1640 gingen vooraanstaande Noord-Nederlandse auteurs, zoals Vondel en Hooft, dergelijke vormen met elisies van de *e* en *h* vermijden; zo wijzigde Vondel in de tweede druk van *Palamedes* uit 1652 alle elisies die hij in de eerste druk van 1625 had gebruikt, wat, vanwege het metrum, leidde tot een zeer groot aantal herschrijvingen: *d'hoofdstoffen* werd bijvoorbeeld *de hoofdstof* en *d'haylge steenen* werd *de heilige steenen*. Samuel Ampzing merkte in 1628 op: 'Het weglaten van de *h* [...] moet zeer vermeden worden en niet lichtvaardig worden gebruikt, zoals in *d'Heere* voor *de Heere*, *d'Hebreeën* voor *de Hebreeën* en dergelijke.'[127] Vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw wordt in het Hollandse cultuurcentrum Amsterdam de *h* overal geschreven – uitgesproken werd hij in het Noorden altijd al. In deze periode

ging men dus de zuidelijke taalnormen ook uit de schrijftaal verwijderen.[128]

Halverwege de zeventiende eeuw werden zuidelijke klanken in Holland zelfs niet meer begrepen. Dat blijkt uit het volgende. In zijn klucht *Trijntje Cornelis* uit 1653, gebaseerd op de geschiedenis van het nieuwsgierig Aagje van Enkhuizen, liet Constantijn Huygens personages onvervalst Brabants dialect spreken. Achter in de gedrukte klucht voegde hij een verklarende woordenlijst toe, waarin hij Brabantse klankvormen verklaarde in de eenheidstaal. Zo verklaart hij onder andere *jô, cloôs, vocôci, nôci, grôci, host* door *jae, claes, vocatie, natie, gratie, haest* (met *ô* zal wel de /ao/-klank bedoeld zijn). De klankverschuiving van *ie* naar Brabants /aai/ behoefde in die periode kennelijk verklaring, gezien de uitleg van *ghaij, saij, maijns gelaijck* door *ghij, sij, mijns gelijck*; *zaijde gaijt* door *zijt ghij't*; *dach ge zaijt* door *dat ghij zijt*; *dachgoôt* door *dat gaet*; en *Spoinse waijn* voor *Spaensche wijn*. Ook de overgang van *d* naar *j* veronderstelt Huygens niet bekend, vandaar zijn verduidelijking van *maije, laije, taije, ter saije* voor *mijden, lijden, tijden, ter zijden*, en *meffreje, reje* voor *met vreden, reden*.[129] Dit bewijst hoe kortstondig de zuidelijke invloed geweest moet zijn. Het maakt het bovendien onaannemelijk dat de standaardtaal in wording veel Brabantse elementen heeft opgenomen – dan zouden ze immers geen verklaring behoeven.

Sommige taalkundigen zijn geneigd om de gevallen waar het ABN afwijkt van het Hollandse dialect, op het conto van zuidelijke invloed te schrijven. Zij wijzen op bijvoorbeeld ABN *af, rat, dacht, bracht, liggen, spelen, zal* tegenover Hollands *of, rot, docht, brocht, leggen, speulen, zel* en concluderen dat men bij de ABN-vormen 'bij uitstek [zal] moeten denken aan invloed van de Brabantse schrijftaal'.[130] De gelokaliseerde gegevens in de twee atlassen van de dertiende-eeuwse klanken wijzen echter op een andere verklaring. De *o*-varianten in plaats van *a* (*of, rot, docht, brocht*) en *leggen* in plaats van *liggen* blijken typisch te zijn voor het hele kustgebied, zowel in Holland als in Vlaanderen (West-Vlaams); de tegenstelling is dus niet (bijna nooit, zoals uit illustratie 4.1 bleek) noord-zuid, maar oost-west. Zelfs op moderne dialectkaarten is te zien dat *of* vooral langs de kust wordt gebruikt en *af* in het binnenland, zie illustratie 4.16 (met de percentages van *of*) en 4.17.

Ook *brocht* en *docht* waren in de oudste tijden de kustvormen, vergelijkbaar met Engels *brought, thought* en Fries *brocht, tocht*. De *Twe-spraack* vermeldt alleen *brócht, dócht*, andere zeventiende-eeuwers vermelden zowel de *o*- als de *a*-vormen. *Bracht* en *dacht* zijn oostelijke vormen, en in de verschillende bijbelvertalingen, waaronder de Statenvertaling, kregen *bracht, dacht* onder Duitse invloed de voorkeur. In de standaardtaal werd deze voorkeur overigens pas in de negentiende eeuw definitief vastgelegd, net als het verschil tussen *liggen* en *leggen*, en wel in de *Nederduitsche Spraakkunst* van P. Weiland uit 1805 (zie ook hoofdstuk 8). In de samenstellingen *landrot, waterrot* (voor *-rat*), *achterdochtig* en *overtollig* (van *(ge)tal*) behield de *o* overigens de overhand. Zie illustratie 4.18 voor de moderne verspreiding van *brocht/bracht* over de dialecten.[132]

De *o*-vormen – *of, rot* – werden, net als de typisch Hollandse volkstaalvorm *sel* in plaats van *sal*, al in de dertiende eeuw uit de schrijftaal geweerd, waarschijnlijk omdat ze als onbeschaafd werden beschouwd. Er is hier dus sprake van een tegenstelling onbeschaafd-beschaafd in de schrijftaal, niet van een noord-zuidtegenstelling. Hetzelfde geldt ten slotte voor de *eu*-vorm in plaats van *e* in *speulen, veul, teugen, zeuven* e.d.; alleen *zeuven* wordt nog regelmatig gebruikt als kunstmatig onderscheid van *negen*. In de dertien-

de eeuw kwamen *eu*-vormen in de schrijftaal zelden voor; ze zijn gevonden in Maastricht, Utrecht en Brugge, wat geen speciale geografische verspreiding aangeeft. Ook hier geldt dat de *eu*-vormen als sterk dialectisch werden ervaren en daarom geweerd uit de standaardtaal.[133] In Afrikaanse dialecten komen nog voor *seuwe, speul, veul, veurtig* naast Standaardafrikaans *sewe* 'zeven', *speel, veel, veertig*; vroeger kende het Afrikaans ook *sel* (nu *sal*); het normale Afrikaanse woord voor 'rat' is nog steeds *rot*. De Hollandse spreektaal heeft dus in het Afrikaans voortgeleefd, soms alleen in dialecten aan de periferie van het taalgebied, soms in het Standaardafrikaans.[134]

Zuidelijke klanken komen in de standaardtaal dus eigenlijk niet voor. *Als* er al zuidelijke invloed was, dan uitsluitend in de vorm van een versterking van een bepaalde tendens, zoals de overgang van *d* in *j* in de Hollandse volkstaal of de verbreiding van de *ij* en *ui* in de standaardtaal. Het ABN bevat dus niet 'een groot aantal klankverschijnselen uit Brabantse (Antwerpse) dialecten', zoals bijvoorbeeld de taalkundige Geerts beweert.[135] Wél heeft de stroom Zuid-Nederlandse vluchtelingen blijvende invloed gehad op de spreektaal van sommige grote steden. We zagen al de mogelijkheid dat de Amsterdamse /ao/-uitspraak (mede) door de zuiderlingen zou zijn ingevoerd.

De stadstaal die de meeste en langdurigste Zuid-Nederlandse invloed heeft ondergaan, is het Leids. Leiden telde vlak voor de belegering van 1574 12.456 inwoners; na het beleg waren er nog 6000 over. Hierna vestigden zich veel Vlamingen in Leiden, meer dan in enig andere Hollandse stad: in 1622 telde Leiden circa 45.000 inwoners, waarvan waarschijnlijk 30.000, dus maar liefst 62 procent, uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen. Leiden werd daarmee na Amsterdam de grootste stad in de Republiek. De zuiderlingen bleven veelal dicht bij elkaar wonen en gingen werken in de textielindustrie, waardoor hele straten en wijken Vlaams werden. Daardoor ontstonden er in Leiden twee stadsdialecten: een op het Hollands teruggaand dialect van de oorspronkelijke inwoners, en een op vooral West-Vlaamse dialecten teruggaande taal in de buurten van de immigranten. In de loop der eeuwen zijn de twee dialecten naar elkaar toe gegroeid. Enkele Leidse klanken wijzen op West-Vlaamse invloed, zoals *uu* in *uul* 'uil' en *vuust* 'vuist' en *ie* in *liem* 'lijm' en *kriegen* 'krijgen'. Ook de wegval van de *h* in bijvoorbeeld *ier, eb* 'hier, heb' is typisch Vlaams. Ten slotte vallen de zuidelijke vormen *èige, eite* 'eigen, eten' op naast de Hollandse vormen *aige, aite*.[136]

Het *beschaafde* Hollands werd in de zeventiende eeuw de norm voor de uitspraak. Onbeschaafd geachte klanken werden dus, zoals we boven zagen, geweerd, bijvoorbeeld *zeun* voor 'zoon', *an* voor 'aan', *mit* voor 'met', *stien* voor 'steen' en *zulver* voor 'zilver' (voor meer voorbeelden zie hoofdstuk 9).[137] Een klein aantal woorden heeft echter de Hollandse klank in de standaardtaal behouden, bijvoorbeeld *neut* 'borrel' (naast *noot*), *zeug* (in plaats van het verwachte *zoog*) en *varken* met *ar* (tegenover *erg, sterk*). Terwijl *spelen* niet door *speulen* is verdrongen, hebben de *eu*-vormen in *leunen, steunen, neus* en *reus* wel de standaardtaal gehaald; vergelijk ook *sneuvelen* naast *sneven*.[138] Ook de *ft* in *bruiloft, deftig, heft, hufter, schiften, wuft* komt uit het dialect: in het Oudnederlands was *ft* gewijzigd in *cht* en dit laatste gold als de geaccepteerde beschaafde vorm (behalve bij *gift, helft, schrift* en *vijftig*, waar de *f* bewaard bleef onder invloed van een *v* of *f* in verwante vormen: *geven, half, schrijven, vijf*). In sommige dialecten, zoals het Hollands, was *ft* echter overal bewaard gebleven, verge-

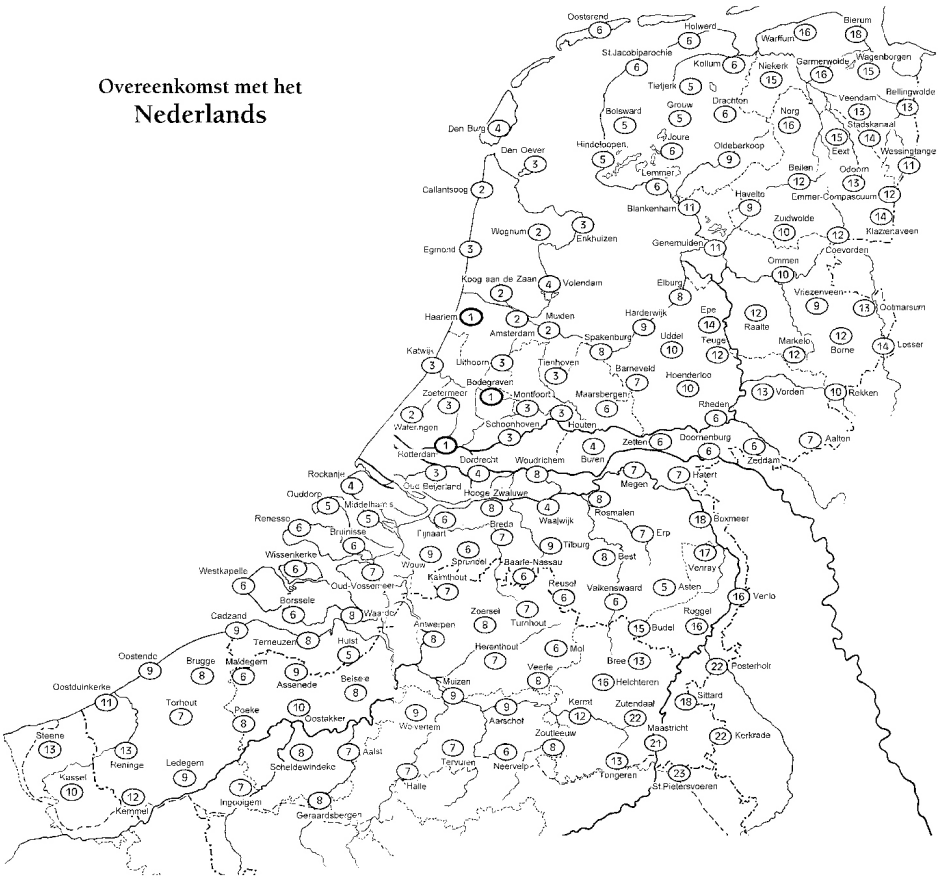
lijk *gracht* naast de Noord-Hollandse plaatsnaam *Graft*. Woorden met *ft* kunnen ook aan het Neder- of Hoogduits zijn ontleend, waar *ft* bewaard was gebleven; dat geldt voor: *heftig, manhaftig, onbeschoft, schoft* ('schouder, gemene vent'), *stift, vernuft*.[139]

De eenheidsuitspraak is dus gebaseerd op het beschaafde Hollands. De Hollandse volkstaal en de zuidelijke dialecten hebben geen blijvende invloed gehad op de klanken van de standaardtaal. De grootste overeenkomst bestaat met oostelijke dialecten: een fors aantal woorden bevat een klank die overeenstemt met die in oostelijke dialecten – woorden als *doezelig* met *oe* in plaats van *ui*, *siepelen* met *ie* in plaats van *ij*, en *bleu* met *eu* in plaats van *oo*. In deze gevallen is telkens een oude klank bewaard gebleven in de oostelijke dialecten, en is de klankverandering die in de standaardtaal bij andere woorden plaats heeft gevonden, in deze woorden tegengehouden, wellicht onder invloed van het grote aantal oostelijke immigranten in de grote Hollandse steden, voor wie deze vormen immers normaal waren. Ook woorden met umlaut op een lange klinker, zoals *wetering*, zijn te danken aan oostelijke invloed.

De wortels van de opvatting over wat 'beschaafd' was, zijn al in de dertiende eeuw te vinden. Zuidelijke invloed van Zuid-Nederlandse immigranten die rond 1600 naar de Republiek trokken, is hoogstens in de spreektaal, met name in enkele stadsdialecten, te vinden. Precies het omgekeerde dus van wat wordt opgemerkt in het overzichtswerk over de geschiedenis van de Nederlandse taal uit 1997; hierin wordt namelijk over de Zuid-Nederlandse immigranten eind zestiende eeuw gesteld: 'Directe invloed van de immigranten uit de lagere sociale klassen op de spreektaal lijkt dan ook niet waarschijnlijk. Het taalgebruik van de hoog ontwikkelde immigranten kan zich daarentegen hebben vermengd met het taalgebruik van de hogere klassen in Holland. Onder dezen ontwikkelde zich namelijk uit tal van regionale en lokale variëteiten een prestigevariant.'[140]

Heel interessant is recent onderzoek, waarin de klanken (en indirect soms andere taalkenmerken) van de moderne Nederlandse dialecten met behulp van een computer met elkaar zijn vergeleken, en waarin tevens een vergelijking werd gemaakt met de standaardtaal. Daarbij kon men vaststellen hoe groot de verschillen waren tussen de dialecten en het Standaardnederlands, zie illustratie 4.19; hoe hoger het omcirkelde cijfer, hoe groter de afstand tot de standaardtaal.[141] Hieruit blijkt dat het Haarlemse dialect – conform de gangbare opvatting! –, het Zuid-Hollands en het dialect van Bodegraven het dichtst bij de standaardtaal liggen. Er is geen bijzondere band tussen de zuidelijke dialecten en de standaardtaal, wel is de afstand van het oosten tot het ABN iets groter dan die van het zuiden, maar de grootste afstand hebben de zuidoostelijke (Limburgse) dialecten. Dat komt overeen met de dertiende-eeuwse situatie en met illustratie 1.3 in hoofdstuk 1; zie ook illustratie 1.4.[142]

Bovendien blijkt uit dit onderzoek dat het negentiende-eeuwse Jordaans in Amsterdam duidelijke overeenkomsten vertoonde met het Antwerps/Brabants – overeenkomsten die niet gelden voor andere Amsterdamse variëteiten, zoals het Kattenburgs. Deze overeenkomsten gaan terug op de zestiende-eeuwse immigratie, toen vele zuiderlingen zich juist in deze buurt vestigden. Men schat dat zestig procent van de Jordanezen in die periode uit het Zuiden afkomstig was. Nog in de negentiende eeuw gebruikte men in het Jordaans dankzij deze zuidelijke invloed, *ier* voor 'hier', *ep* voor 'heb', *ae* voor 'hij' en

Illustratie 4.19 De afstand tussen de dialecten en het Standaardnederlands (Bron: Hoppenbrouwers 2001: 128–129).[143] Hoe hoger het omcirkelde cijfer, hoe groter de afstand tot de standaardtaal.

ulle voor 'hun, hullie'.[144] Ook de combinatie *sk* in plaats van *sch* (*skip, beskimmeld, skaftaat* 'schafttijd') kan op zuidelijke invloed wijzen, maar dat hoeft niet: de *sk* is immers ook typerend voor het West-Fries. In het Amsterdams vinden we dus net als in het Leids dat de zuidelijke invloed zich heeft beperkt tot de lokale spreektaal.

Samenvatting

We kunnen constateren dat veel klanken in de zeventiende eeuw anders werden uitgesproken dan tegenwoordig: de klinkers en tweeklanken hadden een andere kleur, de *w* werd bilabiaal uitgesproken en de sjwa bestond niet – bedenk hoeveel invloed dat had op de uitspraak van de hoogfrequente lidwoorden: het onbepaalde lidwoord *een* klonk ongeveer als het telwoord *één*.[145] En ook het veelgebruikte achtervoegsel *-lijk* klonk heel anders dan nu: het werd met een duidelijke klinker uitgesproken, zoals we nu het zelfstandige naamwoord *lijk* uitspreken. In Vondels vers 'Treckt om 't Raedsheerlyck lyck

geen' droeve toorenklock' komt dus tweemaal de klank /leik/ voor.[146] Het is zeer de vraag of we een zeventiende-eeuwer heden ten dage gemakkelijk zouden verstaan. Maar de kiem van de huidige uitspraak is in die periode gelegd.

In de renaissance is voor het eerst gestreefd naar een gesproken en geschreven eenheidstaal. Deze eenheidstaal nam de beschaafde uitspraak tot voorbeeld, meer in het bijzonder de beschaafde uitspraak van de ontwikkelde burgers in Holland. Het was dus een sociolect: de taal van een bepaalde bevolkingsgroep, en niet de taal van een bepaald geografisch gebied – niet heel Holland, maar de steden als enclaves binnen Holland, en binnen de steden weer de taal van de hoogste standen. Overigens bleven nog geruime tijd verschillende uitspraakwijzen en spellingen naast elkaar in gebruik. In 1733 constateerde lexicograaf Willem Sewel dat bepaalde woorden meerdere uitspraken hadden, zoals *butter – boter, heden – huyden, kieken – kuyken, lieden – luyden, duur – dier, noot – neut, smarte – smerte* en *vrind – vriend*.[147]

De keuzes die in de zeventiende eeuw zijn gemaakt, vormen nog steeds onderdeel van de standaardtaal. De keuze voor een 'beschaafde' uitspraak betekende weliswaar niet het einde van regionale uitspraakverschillen, maar zij bevorderde wel een eenheidsspelling; deze spelling werd dan in de diverse gebieden verschillend uitgesproken. Dat is tot op heden zo: in het hele Nederlandse taalgebied spelt men *gaan, lopen*, maar in het zuiden wordt de *g* 'zacht' uitgesproken en in het noorden klinkt hij 'hard' (zie illustratie 4.20), in het oosten wordt de *n* van *-en* in woorden zoals *lopen* nadrukkelijk uitgesproken (/loopm/) en in het westen wordt hij weggelaten (zie ook hoofdstuk 8). Denk ook aan de vele manieren waarop de r tegenwoordig wordt uitgesproken: als keel-r, tong-r, 'Gooise' r etc. Spellen volgens een eenheidstaal betekent dus dat één teken voor een (meer of minder) variabele uitspraak wordt gebruikt.

In de spelling worden niet alle klanken weergegeven. In principe worden alleen die klanken gespeld die een betekenisverschil aanduiden, de zogenoemde fonemen. Zo zijn de *r* en *k* in *beer* en *beek* verschillende fonemen. Fonetische varianten waaraan geen betekenisonderscheid is verbonden, worden in de spelling verwaarloosd.[148] Zo'n fonetische variant vormt de lengte van de *ee* in *beer* en *beek* – in *beer* wordt de *ee* langer uitgesproken, maar dit leidt niet tot een andere spelling.

In de renaissance is het aantal fonemen in de beschaafde taal verminderd, doordat diverse klanken met andere zijn samengevallen, zoals de twee /ee/'s en /oo/'s, /aa/ en /ae/, twee /ei/-klanken (waarvan het verschil wél in de spelling *ei* en *ij* werd behouden), en twee /ui/-klanken. In de dialecten zijn de klankverschillen vaak blijven voortleven. Het klanksysteem van het beschaafde Nederlands is dus eenvoudiger dan dat van de dialecten, doordat in de beschaafde taal 'zinloze', betekenisloze klankverschillen zijn verdwenen.[149] Daarom noemt men de algemeen beschaafde uitspraak wel 'het compromis van de factoren "natuur" en "leer"'.[150] De vermindering van het aantal fonemen is namelijk voor een deel het gevolg van een bewust sturen van de spraakkunstenaars – zij zorgden bijvoorbeeld voor het verdwijnen van de /ae/-klank in de beschaafde taal, en voor de samenval van *ei* en *ij*, terwijl hier een klankverschil – /aai/ versus /ei/ – natuurlijker zou zijn geweest. Anderzijds lag het niet aan de spraakkunstenaars dat de twee /ee/- en /oo/-klanken samenvielen: hier probeerden ze juist de natuurlijke ontwikkeling tegen te

houden. Dat is ze alleen gelukt in de spelling, waarin het allang verdwenen uitspraakverschil nog eeuwenlang is gehandhaafd in tegenstellingen zoals *lezen – heeten, rekenen – teekenen, kopen – looten, steenkolen – bloemkoolen* (zie hoofdstuk 5).

Spellinguitspraak

Toen in de zeventiende eeuw de algemeen beschaafde schrijftaal min of meer werd gerealiseerd, ondersteunde deze het ontstaan van een algemeen beschaafde spreektaal. Als er eenmaal gekozen is voor één spelling, dan ontstaat gemakkelijker eenzelfde uitspraak; het woordbeeld leidt tot een bepaalde uitspraak en corrigeert een afwijkende uitspraak. Het ontstaan van een eenheidsspelling kan dus voorafgaan aan een eenheidsuitspraak. Dat is bijvoorbeeld gebeurd met de eenheidsspellingen *oe* en *oo*.[151] Het vastleggen van de spelling verminderde dus de uitspraakvariatie in de beschaafde taal.[152] Bedenk daarbij wel dat er altijd een bepaalde, geringe speelruimte in de uitspraak was en is: deze wordt algemeen aanvaard en alle uitspraakwijzen binnen deze speelruimte gelden als beschaafd.

Nog een stap verder is dat het schrift kan leiden tot spellinguitspraak: het naar de letter uitspreken van een geschreven woord. De geschreven vorm bepaalt dan dus de klank. In leenwoorden ontstaat zo een uitspraak die afwijkt van die in de brontaal: zo wordt *interessant* met spellinguitspraak uitgesproken als /ant/ tegenover *croissant* met nasale /ã/.[153] Spellinguitspraak is voorts het nadrukkelijk uitspreken van het onbepaalde lidwoord *een* als *één*, het onnatuurlijk uitspreken van de *t* in woorden als *kast**j**e, kors**t**je, licht**j**e* en van de *n* in meervouds- of werkwoordsuitgangen zoals *stoelen, geven* (alleen in het noordoosten en zuidwesten van het Nederlandstalige gebied land is het gebruikelijk deze *n* uit te spreken; zie illustratie 8.2), de uitspraak van *het* en *men* met een heldere /è/ in plaats van een sjwa, of het uitspreken van de tussen-*n* in *bessen**n**sap, boeken**n**bon, koninginnen**n**soep* – een uitspraak die jammerlijk bevorderd werd door de spellingherziening van 1995, waarin het aantal woorden met tussen-*n* zeer is toegenomen. Over dergelijke gevallen spreekt Van Heule al: in 1625 merkt hij op dat in sommige samenstellingen het eerste deel in het meervoud wordt gezet, bijvoorbeeld *zonnen-schijn, herten-leet, hoeren-loon*, maar, zo voegt hij in 1633 toe, ten behoeve van een welluidende uitspraak wordt de *n* weggelaten en zegt men *tege-woordich, herte-kenner, zonne-schijn, helde-daet*. En in 1708 merkte Willem Sewel al op dat de *t* in *kistje* en *beestje* niet werd uitgesproken.

In het Afrikaans zijn de slot-*n* en de tussen-*n* consequent verdwenen in uitspraak en spelling, vergelijk *katte* 'katten' en *bessiesap, boeketas, herediens* 'herendienst', *vrouelogika*. En de *t* vervalt in het Afrikaans in principe altijd aan het eind van een woord na een stemloze medeklinker (*p, k, f, s, g*), vergelijk *bees* 'koe', *bedruk* 'bedrukt', *direk* 'direct', *juis* 'juist', *kis* 'kist', *lig* 'licht' en *snags* ''s nachts'; als de *t* door een andere klank wordt gedekt, bijvoorbeeld in het meervoud van het zelfstandige naamwoord of de verbogen vorm van het bijvoeglijk naamwoord, wordt hij behouden: *beeste, direkte, kiste, ligte*, maar in samenstellingen verdwijnt hij: *beesfilet, nagklub, ligstraal*. Naar analogie is in het Afrikaans de *t* regelmatig weggevallen na een stemhebbende medeklinker, bijvoorbeeld *teleurgestel*. In het Afrikaans is het wegvallen van de *t* – een verschijnsel van de Hollandse spreektaal – dus bewaard gebleven en verder ontwikkeld, terwijl het in het Standaardnederlands is te-

gengehouden door de schrijftaal. Voor de invloed van dit verschijnsel op de Afrikaanse werkwoordsvervoeging zie hoofdstuk 8.[154]

Spellinguitspraak kan leiden tot het tegenhouden van een normale klankontwikkeling: het oude Franse leenwoord *plaats* (ontleend aan het Noord-Franse Picardisch met /ts/-uitspraak) kreeg al snel de uitspraak /plaas/, die door de spelling uit de beschaafde taal werd geweerd, maar in het Afrikaans de normale vorm is.[155] Het schriftbeeld kan ook tegenhouden dat een veelgebruikte uitspraak de norm wordt: hoewel in Holland de verkleiningsuitgang klonk (en nog wel klinkt) als *-ie*: *boekie, koppie*, is die nooit als ABN gaan gelden (weer wel in het Afrikaans), waarschijnlijk door de geschreven vormen *boekje, kopje*. Hetzelfde geldt voor het voornaamwoord *ie*: hoewel de meeste mensen in spontane taal *daar komt-ie* zeggen, blijft het *daar komt hij* in schrijftaal en officiële spreektaal.[156]

Men neigt ertoe een onbeklemtoonde klinker in leenwoorden als sjwa uit te spreken; zo klinkt *politie* vaak als /pelisie/ of /pliesie/, *sigaret* als /siegerèt/ en *bioscoop* als /biejeskoop/. Ook in woorden als *cadeau, fabriek, japon, machine, manier, kapot, muziek, positie, publiek, rumoer, salaris, sigaar* is in de spreektaal vaak een sjwa te horen. Maar de gereduceerde uitspraak wordt door de spelling tegengehouden en geldt als slordig, onverzorgd of onbeschaafd (in de zeventiende eeuw, toen de spelling nog niet vastlag, vond men nog wel spellingen als *kejuyt* 'kajuit', *perkement* 'perkament', *revier* 'rivier', *seldaten* 'soldaten' of *verbij* 'voorbij').[157] Vooral in Belgische uitspraakgidsen, meer dan in Nederlandse, wordt gereduceerde uitspraak verworpen, en dat heeft ertoe geleid, zo blijkt uit onderzoek, dat deze uitspraak in de standaardtaal van Vlamingen nauwelijks voorkomt. Terwijl in Nederland de klinkers van bijvoorbeeld *moment, manier, probeer(t)* en *docent* regelmatig tot sjwa worden gereduceerd of zelfs geheel verdwijnen in de uitspraak, worden ze in Vlaanderen veelal uitgesproken als een korte klinker.[158] De spelling heeft dus dikwijls een conserverende werking op de taalontwikkeling. Slechts in enkele oude leenwoorden heeft de uitspraak 'gewonnen': we spellen *kameraad* en *bandelier* met een *e*, hoewel de bron van deze woorden een volle klinker heeft: in het Frans is het *camarade* en *bandoulière*; in *krant, kleur, sla* en *kroon* is de tussenklank zelfs verdwenen; de bron van deze woorden is Frans *courant, couleur, salade* en Latijn *corona*. Ook de tussenvoeging van een svarabhaktivocaal (in *mellek, hellepen*) wordt in beschaafde spraak zo veel mogelijk vermeden. Kortom: de beschaafde uitspraak ligt meestal dichter bij de geschreven taal dan de minder verzorgde uitspraak.[159]

Dat in het verleden in het Hollands sommige klinkers toonloos werden uitgesproken, blijkt nog uit het Afrikaans; zo luidt het persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon enkelvoud in het Afrikaans *ek* en niet *ik*, omdat het teruggaat op de vorm *'k* /uk/. Het achtervoegsel *-lijk* is in het Afrikaans altijd *-lik*: *redelik, wetlik*; in het Afrikaans wordt de toonloze klinker vaak met een *a* aangegeven (zoals hij kennelijk in zeventiende-eeuws Hollands klonk): *aspres* (met accent op de *e*) 'expres' en *pampoen* 'pompoen'. Vroeger schreef men in het Afrikaans ook nog *invantaris* 'inventaris', *fantein* 'fontein', *gardyn* 'gordijn', *kalonie* 'kolonie', *pastool* 'pistool', *ravier* 'rivier', *veertag* 'veertig' – in modern Afrikaans zijn deze vormen inmiddels aangepast aan het Standaardnederlands.[160]

De uitspraak in de achttiende eeuw

Hoewel tijdens en na de renaissance voortdurend is gehamerd op het belang van een algemeen beschaafde uitspraak, is het verbijsterend hoe weinig monografieën hieraan zijn gewijd: de eerste uitspraakgidsen verschijnen pas in de negentiende eeuw. Zeker in een tijd dat er nog geen radio, telefoon en televisie bestond, is het daarom de vraag of grote groepen van de bevolking eigenlijk wel wisten hoe de ideale, beschaafde uitspraak luidde. Men zou daarom juist een overvloed aan gidsen hiervoor verwachten. Terwijl er over de spelling zeer veel boeken en voorschriften zijn verschenen – alleen al in de renaissance een kleine dertig – verscheen er in de zeventiende eeuw over de uitspraak slechts één boek, van Montanus, en voorts het hier buiten beschouwing gelaten *Surdus loquens, dat is wiskonstige beschrijvinge, op wat wijse men doofgeborene sal konnen leren spreken* van Johann Conrad Amman uit 1692, dat handelt over een methode voor spreekonderwijs aan doofstommen; het werk is enkele malen herdrukt en ook uitgegeven in het Latijn, Duits en Engels. Amman (Schaffhausen 1669 – Warmond 1724) was een Duitser die in 1687 naar Haarlem trok, waar hij zich toelegde op het onderwijs aan doofstommen. Dat er zo weinig over de uitspraak werd gepubliceerd, zal waarschijnlijk onder andere komen doordat men uitspraak aan spelling relateerde: als men maar goed spelde, zou dit vanzelf tot een goede uitspraak leiden.

Na Montanus duurde het bijna een eeuw voordat weer iemand het belang van de taalklanken inzag voor de kennis van het Nederlands. Dat was Lambert ten Kate in zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723, waarin het onderdeel over de klanken een herziening was van zijn ongepubliceerde 'Verhandeling over de Klankkunde' uit 1699. Terwijl andere taalgeleerden zich bezighielden met de opbouw van de schrijftaal, wees Ten Kate in zijn werk erop dat talen eerst en vooral gesproken worden.[161] Onder 'taal' verstond hij dus in eerste instantie 'gesproken taal'. Hij beschreef de taalklanken, ontwierp als eerste een fonetisch schrift en stelde als eerste een lijst met klankovereenkomsten tussen de Germaanse talen op. Bovendien onderscheidde Ten Kate (in navolging van de retorica) drie stijlen: de hoogdravende of verheven stijl (vandaar de titel van zijn boek; deze stijl werd gebruikt door geleerden), de deftige of statige stijl (het dagelijkse, deftige taalgebruik) en de gemeenzame stijl (de dagelijkse spreektaal). Daaronder bevond zich de niet-geaccepteerde 'platte spreek- en straattaal'. De stijlniveaus zijn verbonden aan grammaticale kenmerken, zie hoofdstuk 8.[162]

Een *gesproken* eenheidstaal bleef nog lange tijd een onbereikbaar ideaal. Terwijl de *geschreven* eenheidstaal aan het eind van de zeventiende eeuw wel vorm had gekregen, bleef de gesproken taal in Nederland tot eind negentiende eeuw van streek tot streek verschillen. Wel ontstond er geleidelijk in de achttiende eeuw in de ontwikkelde, gegoede kringen een beschaafde uitspraak, die tevens als norm gold. Deze werd echter niet algemeen gebruikt en bleef regionale verschillen vertonen. In het schrift bestond dus veel eerder een eenheid dan in de spraak. Dat ligt ook wel voor de hand: terwijl geschreven taal een ruime geografische verspreiding had, bleef gesproken taal toch vooral binnen begrensde gebieden. Natuurlijk waren er wel contacten tussen de sprekers uit verschillende

streken, maar de mobiliteit was relatief gering en de mondelinge contacten waren dus veelal weinig frequent.

Ook de gesproken taal en de openbare welsprekendheid van de hoger opgeleiden lieten nog lang te wensen over. Dat kwam bijvoorbeeld in 1796 pijnlijk aan het licht tijdens de Nationale Vergadering van de Bataafse republiek, de eerste gekozen volksvertegenwoordiging. Toen de afgevaardigden van de verschillende gewesten hier bijeenkwamen, bleken ze elkaar slechts met moeite te kunnen verstaan. Als remedie werd in datzelfde jaar in Leiden een leerstoel opgericht (bekleed door Siegenbeek) in de 'Hollandse' welsprekendheid, met als doel de studerende jeugd en toekomstige predikanten de gelegenheid te geven 'zich op de universiteit in de voor een vrije natie zo noodzakelijke kunst van het wel te spreken te oefenen'.[163]

De uitspraak in de negentiende eeuw

Pas in de negentiende eeuw verschenen er echte uitspraakgidsen, en toen verscheen er direct een groot aantal: de eerste echte uitspraakgids dateert uit 1819 (M.J. Adriani, *De Prosodist of Woordenlijst voor de uitspraak*); deze wordt gevolgd door zes andere werken, waarvan sommige herdrukt werden.[164] Zo schreef de Zeeuw J.F. Bosdijk in 1844 een *Korte uitspraakleer der Nederduitsche taal*, waarin hij nog een verschil in uitspraak maakte tussen *ei* en *ij*, *au* en *ou*, en tussen de scherp- en zachtlange *ee* en *oo*. Veel succes hebben deze gidsen niet gehad, de beschaafde uitspraak is vooral bepaald door de stedelijke elites van Holland.[165]

In de tweede helft van de negentiende eeuw breidde de beschaafde spreektaal die onder de ontwikkelde burgers van de Randstad werd gecultiveerd, zich steeds meer uit, ten koste van de dialecten. Belangrijk daarbij was dat in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd opgericht (waarvan België zich in 1830 weer afscheidde), waardoor de autonomie van de aparte provincies werd doorbroken. Er was nu een eenheidsstaat, waarin ambtenaren telkens van post wisselden: dit leverde een belangrijke bijdrage aan de verbreiding van de standaardtaal.[166] Eveneens bevorderend voor de eenheidstaal waren de industrialisatie, de trek naar de steden en de grotere mobiliteit, het onderwijs en de dienstplicht. Ook het zangonderwijs hielp mee aan de verbreiding van de beschaafde uitspraak;[167] een parallel daarvan zien we in de verbreiding van de 'Gooise' *r*, die volgens sommigen onder andere door de diverse cd's van *Kinderen voor kinderen* is verbreid (hoe groot de invloed van de cd's is, is echter onduidelijk: ook in andere Europese landen vindt een verandering van de uitspraak van de *r* in de richting van de Gooise *r* plaats). Vanaf ongeveer 1900 gold in Nederland een gematigd Hollands of Randstedelijk accent als standaarduitspraak.[168]

Zo ontstond er in de negentiende eeuw geleidelijk een gesproken standaardtaal, een verzorgde spreektaal, die zich noodzakelijkerwijs richtte op de schrijftaal, omdat er geen geluidsdragers bestonden (geen radio, televisie, bandrecorders), zodat men de gesproken standaardtaal zelden te horen kreeg, hoewel dat in de loop van de eeuw door de grotere mobiliteit wel toenam. Het gevolg was dat men in de gesproken taal de spelling-uitspraak volgde. 'Bij overheid, kerk en school kon het schrijftaalspreken gedijen,' aldus

de taalkundige Koelmans, die erop wijst dat sprekers in het openbaar dit plechtige taalgebruik gecultiveerd hebben.[169]

Eind negentiende eeuw kwam er een sterke beweging tegen de kloof die er was ontstaan tussen de spreektaal en de schrijftaal. In 1855 pleitte de oriëntalist T. Roorda in een rede ervoor meer oog te hebben voor het levende Nederlands (zie hoofdstuk 8). De term Algemeen Beschaafd Nederlands dook nu voor het eerst als zodanig op, en wel in de kolommen van het tijdschrift *Taal en Letteren* tussen 1895 en 1900. Hiermee trad het ABN voor het eerst op als afzonderlijke gesproken variant van de standaardtaal, ofwel als verzorgde omgangstaal. Het ABN is een ideaal, dat in het begin van de twintigste eeuw omschreven werd als: beschaafd spreekt degene aan wie men niet kan horen uit welke streek van het land hij afkomstig is.[170] In onze moderne multiculturele samenleving zou dat veranderd moeten worden in: beschaafd spreekt degene aan wie men niet kan horen uit welke streek *of uit welk land* hij afkomstig is. Inmiddels echter hanteert men niet meer zo'n enge omschrijving en accepteert men een gematigd dialectisch accent, iets waarvoor vooral vanuit Oost-Nederland werd gepleit,[171] en ook lichte andere accenten worden steeds geaccepteerder.

Ook schrijvers, zoals de Tachtigers, pleitten voor een geschreven taal die dichter bij de spreektaal lag, en gaven het goede voorbeeld. Eduard Douwes Dekker deed in *Woutertje Pieterse* onder het pseudoniem Multatuli de bekende uitspraak: 'Ik leg me toe op 't schryven van levend hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan.' Zo waakten schrijvers, die immers door zo veel mogelijk mensen begrepen wilden worden, ervoor dat de kloof tussen de geschreven en de gesproken taal te groot werd. Als gevolg daarvan verdween na 1900 het schrijftaalspreken grotendeels.

De uitspraak in de twintigste en eenentwintigste eeuw

In de twintigste eeuw gingen steeds meer mensen in Nederland ABN spreken, onder andere doordat men steeds meer contacten had met mensen uit andere regio's, en doordat gesproken taal niet meer plaatsgebonden was dankzij nieuwe communicatiemiddelen zoals telefoon, radio en televisie. Maar de verbreiding van het ABN ging heel geleidelijk: geografische verschillen waren in de jaren dertig van de twintigste eeuw nog goed hoorbaar in de spreektaal, zo blijkt uit oorgetuigenverslagen. Zo spraken hoogleraren van *ankomme, gavve(n)* en zelfs *magge(n)* voor 'mogen'.[172] Langzamerhand echter werd de beschaafde taal niet meer een ideaal, maar voor steeds grotere groepen sprekers een realiteit. Het verzorgde gesproken Nederlands of ABN was het product van beschaving en schrijftaalinvloed, het was niet langs natuurlijke weg uit enig dialect gegroeid – wel was de keuze voor de beschaafde klanken gemaakt in Holland en gebaseerd op wat aldaar als beschaafd gold.

In 1935 bepleitte koningin Wilhelmina, op gezag van de regering, in haar troonrede 'dat de zuivere uitspraak van onze taal een voorwerp van regeringszorg zou worden'.[173] Op de scholen werd speciale aandacht besteed aan een correcte uitspraak. Zo werd een 'Commissie ter bevordering van een meerverzorgd mondeling taalgebruik', de zogenoemde commissie-Bolkestein, ingesteld die in 1939 een rapport uitbracht voor de Ver-

eniging van Leraren in Levende Talen.[174] Deze commissie wees op de klachten over de onbeholpen wijze van uitdrukken, mompelende antwoorden, slechte uitspraak, gebrekkige en onduidelijke articulatie, kortom over 'onverzorgd' spreken[175] – een herhaling dus van de klachten die in de zeventiende eeuw gehoord werden. Men onderscheidde drie omstandigheden in het mondeling taalgebruik, die ieder hun eigen eisen aan de uitspraak stelden: in de familiaire omgang, bij het min of meer verzorgd spreken (in kantoor, bureau, school, winkel) en bij weloverwogen voordracht (kansel, katheder, schouwburg, rechtszaal, studio). De commissie was eenstemmig van mening dat de uitspraak en het taalgebruik op de scholen onvoldoende werden gecultiveerd, en vond het de taak van de leraar om zijn leerlingen bij te brengen welke taalverschijnselen onder beschaafden 'door de beugel kunnen'.

Pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd de barrière tussen schrijf- en spreektaal grotendeels geslecht. Het verzet dat in die periode optrad tegen het gevestigde gezag, uitte zich ook in het taalgebruik, dat vrijer, minder officieel werd. De jonge generatie keerde zich tegen het verzorgde en gekunstelde taalgebruik van de oudere generatie, zoals het uitspreken van de slot-*n* in *lezen, praten, mensen*: tegenwoordig wordt ook bij de omroepen de uitspraak /leze/ etc. gewaardeerd boven die van /lezen/. Er kwam een grotere tolerantie voor verschillen in uitspraak en woordkeus, voor informeel taalgebruik en voor het gebruik van dialect. Het verschil tussen spreektaal en schrijftaal werd kleiner. Er traden in Nederland (niet in België) een aantal opvallende uitspraakveranderingen op. De verspreiding van de Poldernederlandse klinkers is hierboven al gememoreerd. De *v, z* en *g* zijn stemlozer geworden, ze zijn dichter naar de *f, s* en *ch* gegaan en sommige sprekers laten ze samenvallen (in de zeventiende eeuw werden al opmerkingen over het verschijnsel gemaakt, maar toen werd het afgekeurd). Zo klinkt *van de zon genieten* bij sommigen als /fan de son chenieten/. Dat levert dan weer hypercorrecties op als /zoep/ en /veitelijk/.

De uitspraak van de *r* kent veel variatie: meer voor in de mond met de punt van de tong tegen het gehemelte achter de tanden (de tongpunt-*r*) of juist achter in de mond met de rug van de tong tegen het achterste gedeelte van het gehemelte (de huig-*r* of keel-*r*). In het Nederlands was de tongpunt-*r* oorspronkelijk, en de huig-*r* is waarschijnlijk in de achttiende eeuw in Brusselse en Haagse hofkringen overgenomen uit het Frans. De huig-*r* rukt steeds meer op, ook in andere West-Europese landen, en wordt momenteel vaker dan de tongpunt-*r* in Nederland gebruikt.[176] Recenter is de opmars van de zogenoemde Gooise *r*, de enigszins klinkerachtige *r* die veel weg heeft van de Engelse *r* en die onder anderen door sommige nieuwslezers wordt gebruikt. Deze Gooise *r*, voor het eerst in 1938 door dialectoloog P.J. Meertens gesignaleerd, komt alleen na een klinker voor, niet aan het begin van een woord. Daarnaast wordt de *r* steeds vaker minder rollend uitgesproken en soms verdwijnt hij zelfs helemaal in de uitspraak. Hierdoor wordt het verschil tussen bijvoorbeeld *groot* en *goot* kleiner. Na klinkers wordt de *r* door sommigen als /j/ uitgesproken: *sport* klinkt als /spojt/.[177] In de combinatie *schr* verdwijnt *ch* steeds vaker, vanwege het uitspreekgemak: /srijven, srikken, srift/. Tot slot vindt er regelmatig een verschuiving van de klemtoon plaats, meestal naar de eerste lettergreep: *álternatief, cúltureel, mássaal, óntvangst, vásteland, ábsoluut*.[178]

In de jaren zeventig van de twintigste eeuw ging men, onder invloed van de nieuwste sociolinguïstische opvattingen, de benaming ABN vervangen door standaardtaal of Standaardnederlands; vooral in België werd en wordt ook Algemeen Nederlands gebruikt. Naar analogie hiervan kreeg de gesproken eenheidstaal de benaming standaarduitspraak, en deze geldt momenteel als een van de spellingbeginselen (zie hoofdstuk 5). Ook verzorgd Nederlands, of Algemeen Verzorgd Nederlands deden hun intrede. Aanvankelijk was Standaardnederlands synoniem met ABN en verdiende Standaardnederlands de voorkeur, omdat men de term 'beschaafd' wilde vermijden omdat deze ten onrechte suggereerde dat niet-standaardtaal, zoals de dialecten, onbeschaafd zou zijn. Later werd Standaardnederlands ook ruimer en vager gebruikt, terwijl *standaard* eenheid en uniformiteit suggereert – reden waarom Jan Stroop in 2000 pleitte voor hernieuwde invoering van de term ABN, waarvan iedereen, zo is gebleken uit onderzoek, weet welke taalverschijnselen ermee bedoeld worden. Al eerder, in 1981, had Paardekooper ervoor gepleit om een eind te maken aan het terminologische geredetwist en de bruikbare term ABN weer algemeen te gaan gebruiken, in plaats van al de synoniemen.[179]

De uitspraak in Nederlandstalig België

In België lag de situatie heel anders dan in Nederland. Dat komt doordat Vlaanderen vanaf de val van Antwerpen in 1585 tot de kortstondige samenvoeging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden onder Willem I (van 1815 tot 1830) weinig contact had met de Noord-Nederlandse standaardtaal en ook geen eigen standaardtaal kon ontwikkelen. In de periode van de eenheid met België werd de *Nederlander* Johannes Kinker van 1817 tot 1830 hoogleraar in de Hollandsche taal, geschiedenis en welsprekendheid in Luik; ook aan de twee andere Zuid-Nederlandse universiteiten Leuven en Brussel werden Nederlanders tot hoogleraar benoemd – onder de bevolking van België was kennelijk niemand te vinden met voldoende kennis van het Nederlands.

Na de afscheiding van België in 1830 verkeerde het Nederlands nog lange tijd in een ondergeschikte positie ten opzichte van het Frans. Velen zetten zich in voor een verbetering van de positie van het Nederlands. Een probleem daarbij was het feit dat tot in de twintigste eeuw slechts een zeer kleine minderheid van de Nederlandstalige bevolking iets anders sprak dan haar of zijn lokale dialect. De Franstaligen merkten dan ook niet geheel ten onrechte op dat het Nederlands van gewest tot gewest en zelfs van gebied tot gebied verschilde, en vroegen 'welk Nederlands' de Vlamingen dan wel erkend zouden willen zien: 'dat van Antwerpen, of dat van Gent of een van de nog vele andere dialecten' – een late echo van de vraag die in de *Twe-spraack* van 1584 gesteld werd: wiens manier van spreken moet men leren, van de Brabander, de Vlaming, de Hollander of van iemand uit het Sticht (Utrecht) of uit Gelderland? In de loop van de negentiende eeuw werd door de meerderheid van de Belgen de Noord-Nederlandse norm in de uitspraak aanvaard – de basis hiervoor werd gelegd tijdens de tweejaarlijkse Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen. Op maar liefst 21 van de 32 congressen die tussen 1849 en 1912 afwisselend in België en Nederland werden gehouden, stond de uitspraakkwestie op de agenda.[180]

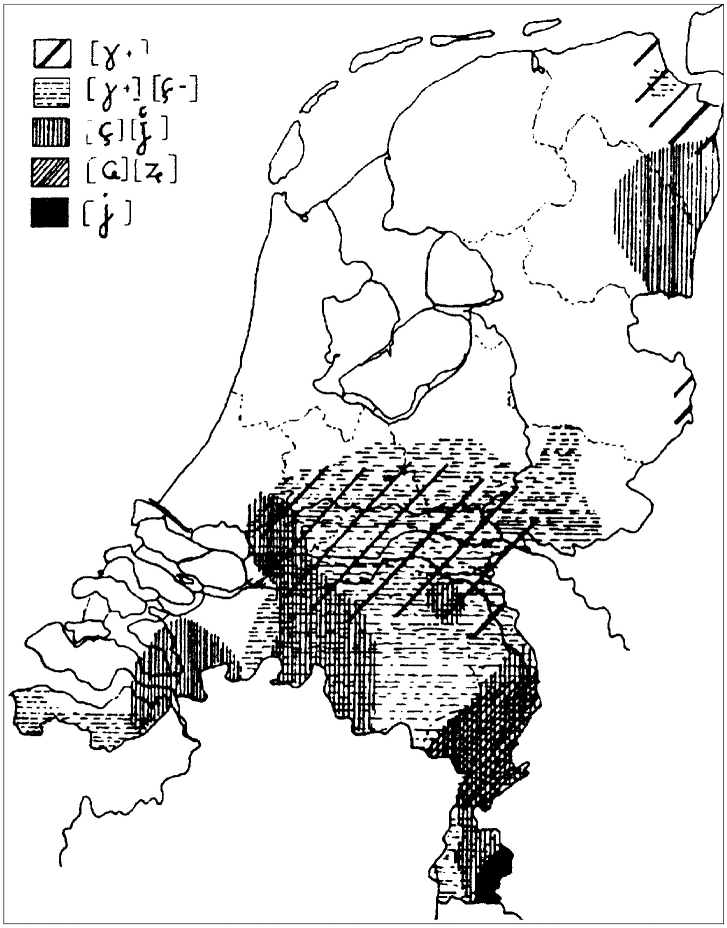
De twee belangrijkste Vlaamse uitspraakgidsen volgden beide de Noord-Nederlandse norm: de vele malen herdrukte *Beknopte uitspraekleer der Nederduitsche tael* uit 1860 van de onderwijzer K.L. Ternest, en de even succesvolle *Practische uitspraakleer van de Nederlandsche taal* uit 1934 van E. Blancquaert, wiens voorschriften tot op heden invloed hebben. Behalve de genoemde werken verscheen er in de twintigste eeuw in België een stroom aan gidsen voor correcte uitspraak en woordgebruik.[181] In 1913 werd de Vereeniging voor Beschaafde Omgangstaal (VBO) opgericht, ter verspreiding van de Noord-Nederlandse norm; de vereniging verdween tijdens de twee wereldoorlogen, maar werd in 1932 en daarna in 1948 opnieuw opgericht. Na de Tweede Wereldoorlog werden er door media en onderwijs ABN-acties gehouden en ontstond een ware ABN-beweging. De Belgische radio en tv verspreidden de gesproken standaardtaal, en de bevolking keek en luisterde ook veelvuldig naar Nederlandse zenders.[182] Pas vanaf ongeveer 1960 breidt het gebruik van het Standaardnederlands van een kleine intellectuele elite zich uit over een grote groep, door de stijgende welvaart, de verhoging van het onderwijspeil, de toegenomen mobiliteit en de democratisering van de toegang tot het hoger onderwijs. Dat betekent dat pas vanaf de jaren zestig de standaardisering in Nederlandstalig België een brede sociologische basis krijgt. Vanaf dat moment verspreidt het standaardtaalgebruik zich geleidelijk over de hele taalgemeenschap, gedragen door een maatschappelijke elite.[183]

In België bleef de uitspraak sinds de jaren dertig vrij stabiel, anders dan in Nederland (voor de recente veranderingen zie hierboven). Daardoor groeiden de varianten uit elkaar. De Vlaamse uitspraakvariant volgt de Nederlandse norm van de jaren dertig, met een eigen inbreng (zoals een zachte g, die ook in het zuiden van Nederland gebruikelijk is). Als norm geldt het taalgebruik van de Vlaamse Radio- en Televisieomroep (VRT), en niet langer, zoals in de tweede helft van de twintigste eeuw, het Nederlands uit Nederland. In het VRT Taalcharter uit 2012 valt te lezen:

> De VRT wil de norm voor de standaardtaal in Vlaanderen mee bepalen. Daarom hanteren alle VRT-medewerkers in hun publieke uitingen en contacten aantrekkelijk, helder en correct Nederlands. Ze gebruiken de standaardtaal in verschillende registers en verglijden niet in tussentaal en dialect. Onder 'standaardtaal' verstaat de VRT Nederlands dat taalbewuste sprekers in het publieke domein gebruiken wanneer zij hun taal verzorgen. Onder 'een lichte tongval in de standaardtaal' verstaat de VRT een uitspraak die de meeste taalgebruikers verzorgd noemen, maar waarin regionale of niet-moedertalige invloed enigszins hoorbaar is.

In tegenstelling tot eerder zegt de VRT niet meer dat de uitspraak in alle gevallen accentloos moet zijn; dat leverde de nodige discussie op. In de praktijk bezit de VRT-norm de volgende bijzonderheden. De *ee* en *oo* zijn zuivere eenklanken en de *v, z, g* worden niet als *f, s, ch* uitgesproken – in de zuidelijke standaardtaal klinkt de *g* zacht.[184] Overigens wordt de *g*, anders dan veelal wordt gedacht, ook ruim boven de grote rivieren zacht uitgesproken, zoals blijkt uit illustratie 4.20.

In het Zuiden wordt de *w* veelal bilabiaal uitgesproken (zoals in de renaissance; zie il-

Illustratie 4.20 De verspreiding van de zogenoemde 'zachte g' (Bron: Goeman 1999: 71)

lustratie 4.12), terwijl in het Noorden de labiodentale uitspraak overheerst, en de Gooise *r* komt in het Zuiden (nog) niet vaak voor. Typisch voor België was de neiging om de spelling tot richtsnoer van de uitspraak te nemen; dat blijkt nog steeds in de uitspraak van Engelse leenwoorden, die aanmerkelijk kan verschillen met die in Nederland, vergelijk *tank, tram, fan, match, gangster, gepland* met /a/ in België en /è/ in Nederland. In België rijmt *magazine* op *machine*, in Nederland klinkt het als /mèGèzin/ – de G staat voor de /g/-klank in *goal*. Maar ook Franse leenwoorden krijgen spellinguitspraak, waardoor ze minder 'Frans' lijken; daardoor rijmt bijvoorbeeld in België *dossier* op *dier*. En tot slot wijkt de Belgische intonatie af van de Nederlandse.[185]

In het *Uitspraakwoordenboek* uit 2000 en de cd-rom van de Grote Van Dale uit datzelfde jaar, waarop aan alle woorden de uitspraak is toegevoegd, zijn bij diverse woorden twee uitspraakvarianten vermeld, een voor Nederland en een voor België. Slechts tussen de één procent (Grote Van Dale) en de vijf procent (*Uitspraakwoordenboek*) van de opgenomen woorden heeft een afwijkende standaarduitspraak voor België. Het verschil in percenta-

ge ligt voor een behoorlijk deel in het feit dat het *Uitspraakwoordenboek* consequent voor België de uitspraak /si/ in plaats van de Nederlandse uitspraak /(t)si/ vermeldt in woorden zoals *natie* en *politie*; de Grote Van Dale geeft /(t)si/ voor Nederland en België. (De uitspraak /si/ is in Holland oud, want in het Afrikaans komt alleen de spelling *nasie, vakansie, porsie* voor; in Nederland wordt die uitspraak echter als slordig beschouwd.) Verder vormen de plaats van de klemtoon en de uitspraak van (vooral Engelse) leenwoorden en de Poldernederlandse klinkers (beperkt tot Nederland) de belangrijkste verschillen tussen Nederland en België; de uitspraak van de *g* – die ook in een belangrijk deel van Nederland 'zacht' wordt uitgesproken, geldt niet als verschillend, en de stemloze uitspraak van de *v, z* en *g* zijn ook in Nederland – nog – niet als standaarduitspraak geaccepteerd. De eigen Belgische uitspraakvariant wordt door de taalgebruikers meer gewaardeerd dan het noordelijke Standaardnederlands. Maar interessant genoeg is uit onderzoek begin deze eeuw gebleken dat Nederlanders minder negatief staan tegenover het zuidelijke Standaardnederlands dan andersom; zij vinden het alleen wat ouderwets klinken.[186]

Naast de standaarduitspraak komen er in België verschillende gesproken taalvariëteiten voor. De Belgische taalkundige R. Willemyns onderscheidt er zelfs vijf, die vloeiend in elkaar overlopen: dialect, getranslitereerd of 'gekuist' dialect, regionale omgangstaal (regiolect), Belgisch beschaafd en algemeen Nederlands of Standaardnederlands.[187] Wat Willemyns Belgisch beschaafd noemt, wordt meestal tussentaal en soms, in navolging van de schrijver G. van Istendael, Verkavelingsvlaams genoemd; minder gebruikelijk zijn de benamingen Vlederlands, (Algemeen) Schoon Vlaams of soap-Vlaams. De tussentaal – zo zal ik het in het vervolg noemen – is een omgangstaal die zich ontwikkelt naast het (zuidelijke) Standaardnederlands, en die hiervan duidelijk afwijkt. Het is een taalregister dat zich tussen de traditionele dialecten en de standaardtaal bevindt, de (zeer) informele spreektaal van Vlaanderen. In de tussentaal vinden we grote invloed van de dialecten, vooral het Brabants, en veel gallicismen, purismen en archaïsmen. De tussentaal is ontstaan doordat voor sommige Vlamingen de sprong van dialect naar Standaardnederlands te groot is. Hoewel de sprekers van de tussentaal bewust dialectklanken vermijden en aansluiting zoeken bij de geaccepteerde VRT-norm, vertoont de uitspraak enkele regionale kenmerken, zoals het weglaten van de *h* (*ik eb, ik oor*; zie illustratie 4.15), en het verkorten van korte functiewoorden: *altij* 'altijd', *as* 'als', *da* 'dat', *goe* 'goed', *iet* 'iets', *ma/mo* 'maar', *me* 'met', *nie* 'niet', *wa* 'wat', e.d.[188] Voorts wijkt de tussentaal af van de standaardtaal in de woordenschat en de grammatica, zie hoofdstuk 7 en 8.

In de twintigste eeuw waren de meeste Vlaamse taalkundigen en schrijvers sterk gekant tegen deze tussentaal, onder andere omdat deze taal in Nederland niet zonder meer begrijpelijk is, maar vooral omdat het het einde zou betekenen van de taaleenheid die er tussen Vlaanderen en Nederland bestaat en die zelfs bij wet is vastgelegd, als de tussentaal in België de norm zou worden.[189] Sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw is in België het gebruik van de tussentaal echter toegenomen ten koste van het gebruik van zowel het dialect als de standaardtaal.[190] Sinds de jaren negentig lijkt er zich bovendien ook een autonome standaardisering te voltrekken onder de tussentaalvariëteiten, uitgaande van het Brabants. Sommige onderzoekers menen dat Vlaams-Brabant en Antwerpen het taalcentrum vormen en dat van daaruit Brabantse uitspraakvarianten en

woorden door andere Nederlandse dialecten in België en door de tussentaal overgenomen worden – opnieuw, want dat gebeurde ook al in de veertiende en vijftiende eeuw (zie hoofdstuk 9). Maar of er daadwerkelijk sprake is van Brabantse expansie is nog voorwerp van onderzoek.[191] De doorbraak van de tussentaal is te danken aan de negatieve houding tegenover het dialect, de toegenomen mobiliteit, waardoor een bovengewestelijke taal nodig werd, de sterke positie van Vlaanderen in economisch en politiek opzicht, het groeiende Vlaamse zelfbewustzijn, en het feit dat er in 1989 een commerciële omroep, de VTM, werd opgericht, waarin veel tussentaal gebruikt werd, anders dan bij de BRT (later VRT), waar een speciale medewerker toezicht hield en houdt op het taalgebruik. Dankzij de VTM gingen steeds minder Belgen naar Nederlandse televisieprogramma's kijken. Door de kloof tussen de Belgische en de Nederlandse spreektaal werd het nodig om Nederlandse televisieseries voor uitzending in België te ondertitelen en andersom.[192] Als reden voor het feit dat in België minder wordt gekeken naar programma's van de Nederlandse televisie, geven sommige Belgen aan dat ze het daar gebruikte Nederlands niet meer kunnen verstaan.[193] Ze zullen daarmee niet bedoelen dat ze de taal niet begrijpen, maar dat de uitspraak in hun oren veel – te veel – afwijkt van die waaraan ze gewoon zijn.

België kent momenteel een vorm van tweetaligheid: in informele en semi-formele situaties wordt meestal de tussentaal gesproken, maar in formele spreektaalsituaties en als schrijftaal wordt de Belgische variant van de standaardtaal gehanteerd. Hiermee wordt de officiële status van het Standaardnederlands bevestigd, terwijl toch de oude wens tot een eigen Vlaamse omgangstaal of tussentaal gerealiseerd wordt.

Taalwetten maken en vinden 193 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

5 Beregeling van de spelling: van verscheidenheid naar eenheid

'Noem [onze Nederlandse *spel-kunst*] liever *spil-kunst* of *kwel-kunst*, want over de grammatica wordt lang niet zo veel gekibbeld als over het spellinggebeuzel.' – Lambert ten Kate in 1723.[1]

'Velen [...] kunnen over een enkele letter redetwisten alsof het welzijn van heel Europa ervan afhing.' – Z.H. Alewijn, eind achttiende eeuw.[2]

De spelling van het moderne Nederlands gaat uit van drie basisbeginselen: de standaarduitspraak, vormovereenkomst en etymologie. In dit hoofdstuk zal blijken hoe we tot deze beginselen zijn gekomen. Voorts komt aan de orde waar ons alfabet en onze letternamen vandaan komen, en hoe concrete spellingen zijn ontstaan, zoals het verschil tussen ei/ij en ou/au, waartegen veelvuldig wordt gezondigd. Ook wordt verklaard hoe we aan de beruchte dt-spelling van de werkwoordsvervoeging zijn gekomen.

Inleiding

Toen er steeds meer werken werden gedrukt die bovendien steeds grotere oplagen kregen en dus voor een groter publiek begrijpelijk en acceptabel moesten zijn, werd de behoefte aan een uniforme spelling nijpend. Hierop wees bijvoorbeeld D.V. Coornhert in het voorwoord van de emblematabundel *Hondert Fabulen van Aesopus* (Honderd fabels van Esopus) uit 1598: 'De spelling is vandaag de dag zo verschillend dat men haast niet weet hoe men twee lettergrepen moet maken; en daarom is het onmogelijk om een juiste regelmaat te vinden.'[3] Ook op scholen was de spelling een belangrijk onderwerp, zowel voor de kinderen als voor de onderwijzers. Het wekt dan ook geen verbazing dat de oudste spellingboeken afkomstig zijn van een onderwijzer, een drukker en een vader: Van Varenbraken, Lambrecht en Sexagius. Drukkers, die een (economisch) belang hadden bij het bestaan van een eenheidstaal, speelden hierin al vroeg een rol: toen de Antwerpse drukker Jan van Ghelen in 1562 een verzameling gedichten uitgaf van de vijftiende-eeuwse Brugse rederijker Anthonis de Roovere, schrapte hij alle provincialismen en verving ze door vormen die ook nu nog de standaardvormen zijn – kennelijk waren dat toen dus al bovenregionale vormen. Zo wijzigde hij onder andere *almueggende, cuenynck, vul* en *up* in *almoghende, coninck, vol* en *op*.[4]

Er vonden in de renaissance vele discussies, soms zelfs heftige polemieken, plaats over de juiste spelling van het Nederlands. Bij spellingvraagstukken blijken de emoties hoog op te laaien – dat zien we nog steeds bij ieder voorstel tot spellingverandering, hoe klein ook. Zo was in de jaren zestig van de twintigste eeuw de stelling te horen dat *odeklonje* minder lekker ruikt dan *eau de cologne* – wat nauwelijks een zakelijk argument voor of tegen een bepaalde spelling genoemd kan worden.[5]

Spelling hangt nauw samen met uitspraak, omdat spelling immers het weergeven van klanken in letters inhoudt. In het vorige hoofdstuk zagen we hoe het klanksysteem in de renaissance vorm kreeg. In dit hoofdstuk wordt bezien hoe men de verschillende klanken opschreef. In het ideale geval bestaat er voor iedere klank een aparte letter, maar in de praktijk zijn er te weinig tekens om alle klanken weer te geven. Daarom worden in de spelling in principe alleen de betekenisonderscheidende klanken van elkaar onderscheiden, zoals in hoofdstuk 4 al bleek. Daarmee wordt ook voorkomen dat klankvariaties – die overigens lang niet door iedereen worden waargenomen – ieder een eigen spelling krijgen, zoals de diverse realisaties van de *r*.

In de renaissance verschijnen er voor het eerst speciale boekjes over de spelling. Bovendien vormde spelling een belangrijk onderdeel van de moedertaalgrammatica's. Bij de spellingvoorschriften zocht men naar een voldoende draagvlak: de auteurs van de oudste spellingwerken – Lambrecht rond 1550, De Heuiter in 1581 en de *Twe-spraack* in 1584 – vroegen anderen advies en informatie over de spelling, waarschijnlijk omdat er nog zo weinig vastlag en ze geen onhaalbare voorstellen wilden doen. Daarom benadrukten veel auteurs – lang niet altijd naar waarheid – dat ze in hun spellingvoorschriften de traditie respecteerden en hiermee niet wilden breken. In de gehele spellingdiscussie bestond er een strijd tussen de voorstanders van 'de oude sleur', de traditie (die echter voor ieder anders was!), en vernieuwers.[6] De traditie was dan de spelling die in de loop van de tijd was gegroeid. Hoe groot de onzekerheid over de spelling tijdens de renaissance was, blijkt uit het feit dat sommige auteurs, zoals de dichter Roeland van Engelen in zijn *Pastor Fido verduyts[t]* (1653?), hun werk begonnen met een uiteenzetting over de door hen gebruikte spelling.[7]

Hieronder zal ik laten zien dat de spellingregels die we momenteel hanteren, het directe gevolg zijn van de spellingbeslissingen die in de zestiende en zeventiende eeuw zijn genomen.[8] De huidige uitgangspunten zijn vastgelegd in de 'Leidraad' bij de *Woordenlijst Nederlandse taal* uit 2015. Wat behelzen deze?

De huidige uitgangspunten

De moderne spellingberegeling is gebaseerd op drie beginselen: het beginsel van de standaarduitspraak (zie hoofdstuk 4), van de vormovereenkomst en van de etymologie, en op twee regels: de regel voor verdubbeling en die voor verenkeling; zie kader 5.1. In de beregeling is geprobeerd een evenwicht te vinden tussen uitspraak, gelijkvormigheid, analogie, herkomst en traditie. Als aanvulling kan nog gezegd worden dat er een subregel van het beginsel van etymologie bestaat: dit is het beginsel van de taal van herkomst, dat inhoudt dat uitheemse, vreemde woorden (zoals *meeting* en *thriller*) in principe volgens de regels van de taal van herkomst worden gespeld. Dat geldt niet voor bastaardwoorden, min of meer aangepaste leenwoorden, zoals *karikatuur* en *politiek*.

Kader 5.1 De beginselen en regels van de huidige spelling (Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal 2015*).[9]

Verklaring van enkele termen: open lettergrepen eindigen op een klinker, gesloten lettergrepen op een medeklinker; in een open lettergreep komen alleen vrije klinkers voor, ook wel lange klinkers genoemd (t*a*fel, m*o*tor, tw*ee*), in een gesloten lettergreep komen zowel gedekte als vrije klinkers voor (ook wel korte en lange klinkers genoemd): (m*a*n – m*aa*n, lessen*aa*r).

1 Beginselen van de Nederlandse spelling
De spelling van het Nederlands is gebaseerd op het basisbeginsel van de standaarduitspraak. Dat wordt ingeperkt door twee nevenbeginselen: dat van de gelijkvormigheid en dat van de etymologie.

1.1 Beginsel van de standaarduitspraak
We spellen een woord met de klanken die we horen in de standaarduitspraak van dat woord.
Met standaarduitspraak wordt bedoeld: een uitspraak die niet gekleurd is door de woonplaats, leeftijd of andere kenmerken van een bepaalde spreker. We spellen dus niet *srijfer* of *schraaiver*, maar *schrijver*. In gevallen waarin de standaarduitspraak varieert, bijvoorbeeld in Vlaanderen en Nederland, kiest de officiële spelling meestal een vorm die beide varianten dekt. We schrijven daarom niet *oto*, maar *auto*.

1.2 Beginsel van de gelijkvormigheid
We spellen een woord of woorddeel zo veel mogelijk op dezelfde wijze.
We proberen een woord of een deel van een woord altijd op dezelfde manier te schrijven, ook al spreken we het soms anders uit. Zo schrijven we *bloed* altijd met *d*, ook al horen we alleen een /d/ in vormen als *bloeden* en *koelbloedig*, en horen we een /t/ in *bloed* en *bloedverwant*.

Dit beginsel wordt beperkt door specifieke regels. De belangrijkste zijn:

(a) We schrijven geen *v* of *z* aan het eind van een lettergreep.
We vervangen ze door *f* of *s*. We schrijven dus niet *raav* (gelijkvormig met *raven*), maar *raaf* en niet *prijz* (gelijkvormig met *prijzen*), maar *prijs*. Uitzonderingen vinden we in uitheemse woorden als *pilav* en *fez*.

(b) We schrijven geen dubbele medeklinker aan het eind van een woord.
Als we dus een *-t* toevoegen aan de stam van een werkwoord voor de derde persoon enkelvoud (*werken – werk – het werkt*), geldt dat niet als de stam eindigt op *t* (*zitten – zit* – niet: *het zitt*, maar *het zit*). Uitzonderingen vinden we in uitheemse woorden als *baseball* en *jazz*.

(c) Als een woord eindigt op een sisklank, vervalt de *s* van het volgende achtervoegsel.
Als het grondwoord eindigt op *-s*, *-sch* of een andere sisklank, vervalt de *s* van het achtervoegsel *-s* of *-st*. We schrijven dus *ik was het nerveust* en niet *ik was het nerveusst*, wel *het friste water* en niet *het frisste water*, wel *iets Belgisch* en niet *iets Belgischs*. De vrouwelijke vorm van *fietser* schrijven we als *fietsster*, want voor het achtervoegsel *-ster* geldt deze regel niet.

De regel van de gelijkvormigheid kan een hulp zijn voor de taalgebruiker die zoekt hoe een woord moet worden geschreven. Wie bijvoorbeeld het woord *geboortefeest* zou willen schrijven en twijfelt over de tussen-*n*, kan zich

laten leiden door andere woorden die tot dezelfde categorie behoren, zoals *geboortedag*, *geboortekaartje*, *geboortepremie*.

1.3 Beginsel van de etymologie

De spelling van een woord wordt soms bepaald door zijn herkomst.

De spelling van een woord kan sporen bevatten van zijn geschiedenis of etymologie. De verschillende herkomst van de woorden is een verklaring voor de twee schrijfwijzen van de tweeklanken /ei/ en /au/. We schrijven *zij* anders dan *zei*, omdat die woorden in ouder Nederlands verschillend uitgesproken werden. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld *gauw* en *gouw*. Woorden die we uit andere talen overnemen, schrijven we aanvankelijk in de uitheemse spelling, maar naarmate een woord zich aanpast aan het Nederlandse taalsysteem, wordt ook de schrijfwijze vernederlandst. Het Franse woord *sérieux* bijvoorbeeld is het Nederlandse *serieus* geworden, behalve in de nog als Frans aangevoelde uitdrukking *iets au sérieux nemen*. De spelling van woorden uit het Engels wordt zelden aangepast aan het Nederlands, hoewel het vaak om courante woorden gaat, zoals *baby* en *computer*.

2.1 Verenkeling van lange klinkers in een open lettergreep

Een lange klinker wordt in een gesloten lettergreep geschreven met twee tekens, in een open lettergreep met een enkel teken.

Het gaat om de lange klinkers /aa/, /ee/, /oo/ en /uu/. We schrijven dus *oo* in de gesloten lettergreep *boom*, maar *o* in de open lettergreep *bo·men*. Op dezelfde manier:

- *staar – staren*
- *heel – helend*
- *koor – koren*
- *zuur – verzuren*

Deze regel geldt niet voor de /ie/, waarvoor we een ander stel regels hebben. Ook zijn er talloze uitzonderingen, onder meer voor uitheemse woorden.

De klinkers *eu* en *oe* worden in inheemse woorden altijd op dezelfde manier geschreven.

2.2 Verdubbeling van medeklinkers op het eind van een gesloten lettergreep

Een medeklinker schrijven we dubbel na een korte klinker als er op die medeklinker nog een onbeklemtoonde lettergreep volgt.

Het gaat om de medeklinkers *b*, *d*, *f*, *g*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *t*, *z* en *c* (uitgesproken als /k/) en om de korte klinkers /a/, /e/, /i/, /o/, /u/.

- *netten*
- *biggen*
- *remmen*
- *aerobiccen*

Uitzonderingen op deze regel:

(a) enkele medeklinker in verbogen en vervoegde vormen van woorden die eindigen op onbeklemtoond -el, -es, -et, -ig, -ik, -il, -it, -em

- *schakelen*
- *dreumesen*
- *lemmeten*
- *bezigen*
- *leeuweriken*
- *stencilen*
- *kieviten*
- *ademen*

(b) enkele m in afleidingen van plaatsnamen met twee lettergrepen die eindigen op *-um*

- *Bussumer*
- *Dokkumer*

Maar: *Blaricummer, Hilversummer*

Het alfabet in de middeleeuwen

Hoe komen we aan ons alfabet? Het alfabet is in het begin van de middeleeuwen samen met het christendom ingevoerd: in deze periode waren de clerici zowat de enigen die konden lezen en schrijven – om te beginnen Latijn, de taal van de Kerk –, en de enigen met ontwikkeling en schoolkennis. Zij verbreidden hun kennis onder een klein deel van de leken uit de betere standen. Zo werd het Latijnse alfabet in de Nederlanden bekend, met de volgende 23 letters: *a b c d e f g h i k l m n o p q r s t v x y z*. Ook de namen voor de letters hebben we aan de Romeinen te danken. Klinkers spraken de Romeinen uit volgens hun klank, en dan lang: *aa, ee, ie, oo, uu*. Medeklinkers die aangehouden kunnen worden, spraken ze uit als *è* + de klank: *ef, el, em, en, er, es, eks* (later onder invloed van de Griekse *ksi* tot *iks* geworden); de overige medeklinkers spraken ze als medeklinker + *ee*: *bee, cee, dee, gee, jee, pee, tee, vee*. De *k* kwam alleen voor in de combinatie *ka*, de *q* alleen in *qu*, wat hun naam verklaart. De *ha* dankt zijn naam aan de wijze van uitspraak, met ademtocht. In de benaming *zet*, die de Romeinen later overnamen van de Grieken, volgden de Romeinen de Griekse naam *zèta*.

De 23 letters van het alfabet werden na verloop van tijd uitgebreid met de letters *j, u* en *w*. Het Latijnse alfabet was ontworpen voor een Romaanse taal en niet voor een Germaanse zoals het Nederlands. In het Latijn komt geen (bilabiale) /w/-klank voor, dus een letter voor die klank is niet nodig. In het Nederlands bestaat echter een verschil tussen de /v/-klank en de /w/-klank. In de middeleeuwen werd de /w/-klank vaak gespeld als *uu* of *vv*; de verwarring blijkt nog in de familienaam *Wttewaal*, uitgesproken als /Utewaal/. Dat verklaart de oude Nederlandse benaming *dubbele u* of *dubbele v* en de moderne Engelse benaming *double u*. Vanaf de tiende eeuw ging men *vv* als één letter schrijven, waarmee de *w* was geboren. Wanneer de /w/-klank direct na een beginmedeklinker stond, werd nog lange tijd *u* geschreven: in de dertiende eeuw hadden in alle gebieden behalve in Limburg spellingen als *suaer* 'zwaar' de overhand.[10]

De *j* en de *v* zijn ontstaan als vormvarianten van de *i* en de *u*. In het Latijn stond de *v* zowel voor de /v/-klank als voor de /u/-klank. Later kwam daarnaast de vormvariant *u* op, maar die werd eveneens voor zowel de /v/- als de /u/-klank gebruikt. In de tiende eeuw ging men de *v* bij voorkeur aan het begin van het woord schrijven (waar hij als /v/ klonk), en de *u* midden in het woord; in de dertiende eeuw werd de /v/-klank midden in het woord (in bijvoorbeeld *geven*) als *v* gespeld – de gewoonte zou in de twaalfde eeuw uit het Romaanse en Duitse taalgebied naar onze gebieden zijn gekomen.[11] Uiteindelijk werd het min of meer regel om de *v* voor de medeklinker en de *u* voor de klinker te gebruiken, zowel in de Romaanse talen als in de Germaanse. Daarbij liepen de Nederlanders voorop: in het *Naembouck* van Joos Lambrecht uit 1546 werd consequent een verschil gemaakt tussen de *u* en de *v*, afhankelijk van de uitspraak; in Frankrijk werd een dergelijk systematisch verschil pas in 1559 gemaakt.[12] Het duurde overigens nog enige tijd voordat deze regel door alle zetters werd overgenomen.

Op dezelfde wijze kwamen de *i* en de *j* naast elkaar te staan. De letter *i* werd voor zowel de /ie/- als de /j/-klank gebruikt. In de middeleeuwen schreef men *i* ook wel als *j*. Vanaf de vijftiende eeuw stond *j* meestal aan het begin van een woord en klonk dan als /j/, tenminste als er een klinker op volgde (vergelijk *jaar*), terwijl de *i* midden in het woord werd ge-

bruikt. Daardoor ging men in de loop van de zestiende eeuw in het Latijn en Nederlands de *j* voor de /j/-klank schrijven en de *i* voor de /ie/-klank. In gedrukte teksten uit de late zestiende eeuw van de Leidse drukker Lodewijk Elsevier is voor het eerst systematisch onderscheid gemaakt tussen de *i* voor de /ie/-klank en de *j* voor de /j/-klank; hij maakte tevens, in navolging van onder anderen Lambrecht, verschil tussen de *u* voor de /u/-klank en de *v* voor de /v/-klank. Zijn systeem komt dus geheel overeen met modern zetwerk.[13]

Interessant is nog dat de Franse dichter P. de Ronsard in 1565 in zijn – Franstalige – werk diverse spellingvernieuwingen invoerde, zoals het verschil tussen *i* en *j*, *u* en *v*, het gebruik van accent aigu en accent grave, en de vervanging van een stomme *s* door circumflex (*bête* i.p.v. *beste*). Deze vernieuwingen werden niet toegepast in Frankrijk, maar in de zeventiende eeuw wél in Nederland, waar zeer veel Franse boeken werden gedrukt (zie hoofdstuk 1); van hieruit werd een deel ervan uiteindelijk ook in Frankrijk overgenomen.

Het gebruik van één teken voor de twee klanken /ie/ – /j/ respectievelijk /u/ – /v/ in Nederlandse teksten was overigens nog lang niet verdwenen, en in de renaissance zien we nog vele aarzelingen tussen de verschillende spellingwijzen. Maar uiteindelijk kwam het huidige alfabet met 26 letters vast te staan. Tekenend voor de situatie is de aarzeling waarmee de letters *j, v* en *w* een naam kregen. De *j* werd wel *i-consonans* of 'gestaarte j' genoemd, de *v* heette wel *u-consonans* of 'enkele u', waarnaast 'dubbele u' voor de *w* werd gebruikt. Ook de plaats van de letters *j, v* en *w* in het alfabet lag niet onmiddellijk vast. Tot slot namen woordenboeken nog lang alle woorden die beginnen met *i* en *j* respectievelijk *u* en *v* door elkaar op. Kiliaan maakte in zijn *Etymologicum* uit 1599 wel onderscheid tussen woorden op *u-* en *v-*, maar niet tussen die op *i-* en *j-*. In de *Woorden-schat* van Meijer worden vanaf de derde druk in 1658 woorden op *i-, j-, u-* en *v-* apart behandeld, maar dat bleek niet voor de hand te liggen, want Meijer acht het nodig in zijn voorrede op te merken dat hij dit onderscheid maakt 'hoewel het in alle woordenboeken die tot nu toe zijn verschenen, verzuimd is'.[14] Overigens namen Weiland en Siegenbeek in hun woordenboeken, die begin negentiende eeuw verschenen (zie hieronder), de woorden op *i-* en *j-* nog bijeen.

Het alfabet in de renaissance-werken

Ter illustratie van de zoektocht naar een bruikbaar alfabet geef ik een chronologisch overzicht van de lettervolgorde en -benamingen in de zestiende- en zeventiende-eeuwse spellingwerken. Niet in alle werken worden deze gegevens overigens vermeld.

Varenbraken somt omstreeks 1530 een alfabet met 23 letters op: *a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z*. In de praktijk gebruikt hij echter 26 letters: de *j* en *w* gebruikt hij net zoals wij nu, en voorts merkt hij op dat er drie *u*'s bestaan: *u, v* en dubbele *v*: *vv* (voor de /w/-klank).

Ook **Lambrecht** somt in 1550 een alfabet met 23 tekens op, in dezelfde volgorde als Varenbraken. Wel stelt hij daarnaast voor om nieuwe tekens en tekencombinaties in te voeren, zodat iedere klank een eigen teken(combinatie) krijgt. Hij neemt de letters *j, v* en *w* niet apart op, maar in de tekst spreekt hij van de *i*-consonans en de *u*-consonans. Hij legt uit dat er twee soorten letters zijn: klinkers en medeklinkers (hij gebruikt de Latijnse termen vocalen en consonanten). Twee van de klinkers kunnen veranderen in

een medeklinker, namelijk *i* en *u*. Om deze *i*- en *u*-consonans van de klinkers te onderscheiden, plaatst Lambrecht een punt onder de letters. Daaraan voegt hij nog toe dat een *u*-consonans ook enkele *u* ('ijnkel uwen') wordt genoemd, en dat daarnaast de dubbele *u* ('dobbel uwen') bestaat, die geschreven wordt als *uu* met onder beide *u*'s een stip, of als *w*.

De letters hebben bij Lambrecht de volgende namen:[15] *a bé cé dé e ef gé ha/haats i i-consonans ka el em en o pé cu er es té u u-consonsans dobbel uwen ics zeet*. Opvallend voor ons zijn, behalve de al genoemde namen voor de *j, v* en *w*, de benamingen *haats* en *zeet*, en de spellingen *cu* en *ics* voor de letters *h, z, q* en *x*.

Sexagius maakt in 1576 enkele nieuwe tekens. Hij komt daardoor op een alfabet met 27 letters, en hij vermeldt de letters in een afwijkende volgorde:[16] *a b c k d ę f e g h i (j) ꟻ l m n o p q r s t v u x y z*. De *j* staat tussen haakjes omdat hij deze letter niet vermeldt in zijn alfabet, maar in de praktijk wel gebruikt. De volgorde *v u* is te danken aan het feit dat hij de *v* gebruikt voor de /w/-klank en de omgekeerde F (ꟻ) voor de /v/-klank (de letter *w* gebruikt hij niet). De *x* en de *y* wil Sexagius alleen gebruiken voor het spellen van het Latijn, niet van het Nederlands, en de *k* en *c* zijn varianten die elkaar afwisselen, afhankelijk van de klinker die erop volgt.

De Heuiter geeft in 1581 een Nederlands alfabet met 24 tekens, waarin hij zowel lange als korte klinkers opneemt: *a(a) b c d e(e) f g h i(j) k l m n o(o) p q r s t u(u) x v w z*. Opvallend is de volgorde *x v w*. De letters hebben bij hem de volgende namen: *a be ce de e ef ge ha j ka el em en o pe qu er es te u ix va wa ze*.

In de ***Twe-spraack*** uit 1584 wordt een alfabet gebruikt dat overeenkomt met het moderne: *a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z*. Alleen de benamingen van sommige letters verschillen van de huidige:[17] *a be ce de e ef ge ha i je ka el em en o pe que er es/esse te u va wa ix/ex ye zeet/zedde*. De *es* en *esse* duiden twee verschillende schrijfwijzen van de *s* aan (de gewone *s* en de zogenoemde staartletter, een *ſ* zonder dwarsstreepje; de keuze voor een van beide hangt af van de positie van de letter in het woord). Verder vallen de benamingen *va, wa, ex* en *zedde* op. *Ex* was de oudste Latijnse benaming, die later onder invloed van de Griekse *ksi* veranderde in *iks/ix*.

Vanaf nu staat het aantal van 26 letters wel vast, alleen sommige letternamen verschillen nog van de onze. Bij **Van der Schuere**, in 1612, heeft bovendien de letter *y* een opvallende positie, namelijk na de *j*.[18] Als letternamen vermeldt hij: *a be ce de e ef ge ha i je y ka el ém en o pe qu er es te u va wa iks ze*. De namen *va, wa* en *ze* verschillen van de moderne.

Bij **Dafforne** (1627, p. 9) heeft de *y* de huidige plaats; de benamingen *va, wa* en *dobbel i* wijken nog af: *a be ce de e ef ge ha i je ka el em en o pe ku er es te u va wa iks dobbel i zed*.

De naam *we* wordt voor het eerst bij Smyters in 1613 aangetroffen, de naam *ve* bij Montanus in 1635. De benaming 'dobbele i' voor de *y* of *ij* kwam doordat deze letter werd gebruikt als weergave van de lange /ie/. Omdat de *y*/*ij* veel voorkwam in tweeklanken, zoals *oy, ay, ey*, werd hij ook wel 'oy' of 'oije' genoemd.[19] Daarnaast werd hij in bijvoorbeeld 1651 ook 'Griiksche ypsilon' genoemd, uitgesproken als een enkele *i* ('daarom zijn *hijpotheek, hijpokriit* verkeerd voor *hypotheek, hypokriit*').[20]

Langzaam maar zeker evolueert het Latijnse alfabet dus naar de Nederlandse variant daarvan. Maar nog in 1651 worden na de *ha* gegeven *i, jod, ij, ka* en na de *ex*: *oy, zeet*; toen

bestond er dus een verschil tussen *i* voor /ie/, *jod* voor /j/, *ij* voor /ei/ en *oy* voor *ypsilon*.[21]

Overigens staat nog in de eenentwintigste eeuw de plaats van de *ij* ter discussie: de meeste woordenboeken en naslagwerken beschouwen de *ij* als een combinatie van *i* + *j*, maar in de gedrukte telefoongidsen van KPN werden *ij* en *y* als één letter beschouwd en in alfabetische volgorde door elkaar gegeven (dus *Ysk* wordt gevolgd door *IJsland*) en de *Winkler Prins Encyclopedie* laat het alfabet eindigen op *x, ij, y, z*, en hanteert dus een alfabet met zevenentwintig letters.

Waarom waren de letternamen in de renaissance zo belangrijk? Uit de *Regel der Duytsche schoolmeesters* van D.A. Valcooch uit 1591, het eerste handboek voor schoolmeesters, blijkt dat zij een cruciale rol speelden bij het leren lezen. Er blijkt bovendien opnieuw uit hoezeer men in die tijd uitging van de letter. De kinderen leerden namelijk eerst de letters en hun namen; vervolgens moesten ze de woorden spellen door de namen van alle afzonderlijke letters te noemen, en pas daarna moesten ze het hele woord uitspreken. Een voorbeeld: *wegh* spelden ze eerst als bijvoorbeeld *wa-e-ge-haats*, en hieruit moesten de arme kinderen dan afleiden dat het hele woord /weg/ luidde! Deze onhandige methode is tot het einde van de achttiende eeuw in alle scholen gebruikt, en heeft zich op sommige scholen tot in de tweede helft van de negentiende eeuw gehandhaafd. Om het de kinderen iets gemakkelijker te maken, adviseerden schoolmeesters de letters niet 'gestaart' uit te spreken, dus niet, zoals in sommige streken gebruikelijk was, als *effe, haetse, elle, emme* en *enne*, maar als *ef, ha, el, em* en *en*.[22] Voor het gebruikte lesmateriaal zie kader 5.2.

Kader 5.2 Leesboekjes voor kinderen

De *Regel der Duytsche schoolmeesters* van D.A. Valcooch uit 1591 verschaft veel informatie over het onderwijs eind zestiende eeuw. Kinderen leerden eerst lezen en daarna, als ze acht of negen jaar waren, schrijven. Rekenen leerden ze pas vanaf hun elfde levensjaar. Een aantal haakte overigens af na het lezen, en kwam dus nooit toe aan schrijven of rekenen.[23] Zodra de kinderen konden lezen, kregen ze volwassen, bijbelse en moraliserende, teksten te lezen – met de belevingswereld van het kind werd geen enkele rekening gehouden. De Planque, die gepromoveerd is op het boek van Valcooch, concludeert dan ook: 'Wanneer we bovendien nog in aanmerking nemen, dat de meeste schoolmeesters – althans die van het platteland – slecht onderlegd waren en over weinig algemene ontwikkeling beschikten, dat de boekjes die de jeugd gebruikte, gedrukt waren in de meest verschillende lettersoorten, waaronder de moeilijke civilitéletter, dat de oude spelmethode haar glorietijd beleefde, dat er weinig verklaard en veel van buiten geleerd werd, dat er van een vaste taal of spelling in de boekjes nog weinig te bespeuren viel, integendeel, dat zelfs werkjes, vol rederijkerswendingen en bastaardwoorden, uit het Zuiden werden ingevoerd en op de Noord-Nederlandse scholen in gebruik genomen – dan verwondert het ons wel enigszins dat er van het onderwijs in het algemeen en van het leesonderwijs in het bijzonder nog iets kon terechtkomen [...].'[24] De kinderen leerden spellen en lezen uit een abc-boekje. Dat was zo klein dat ik hieronder een voorbeeld ervan in zijn geheel kan overnemen. Het dateert waarschijnlijk uit het begin van de zeventiende eeuw.[25] Eerst worden de letters gegeven, dan het onzevader, de protestantse geloofsbelijdenis, en tot slot een gebed:

A a b c d e f g h i k l m n o p q r f s t v u w x y z
Est [dat is]

Onze Vader, die daer zijt inde Hemelen, Gheheylicht werde uwen Name, V Rijc toecome, uwen wille geschiede op der Aerden als inden Hemel. Geeft ons heden ons daghelijcks broot. Ende vergeeft ons onze schulden, als wy vergeven onsen schuldenaren. Ende leydt ons niet in versoecking maer verlost ons van den quaden. Want u is dat Rijcke ende die kragt ende die Heerlijckheyt, inder eeuwigheyt Amen.
Ick gheloove in Godt den Vader Almachtich, Schepper des Hemels ende der Aerden. Ende in Jesum Christum sijnen eenigen gebooren zoone onsen Heere Die ontfangen is den Heyligen Geest, ghebooren uyt de Maghet Maria. Geleden onder Pontio Pilato, gekruyst, ghestorven ende begraven, nederghedaelt ter Hellen. Ten derden dage weder opgestaen van den doode. Op gevaren ten hemel ter Rechterhandt Godts des Almachtigen Vaders. Van waar hij komen sal te oordeelen die Levendigen ende die Dooden. Ick gheloove in den heylighen Gheest. Ick gheloove een heylige algemeyne christelijcke Kercke Gemeynschap der heyligh-en, Vergevinge der sonden. Opstandige des vleeschs. Ende een eeuwigh leven. Amen.
O Heere Godt Hemelsche Vader, wy dyne Arme kinderen bidden u, dat gy ons die genade verleenen wilt, dat wy in rechten ghelove ende goede tucht ende leere dagelijcks mogen toenemen, ons ende onsen Ouderen ende Ouericheydt desen dagh over voor alle sonden, schaden ende ongeluck genadelijck beschutten ende bewaren door onsen Heer Jesum Christum, die leeft van nu tot in der eeuwigheheyt, Amen.

Daarna kregen ze als lesstof de Heidelbergse catechismus van Dathenus, die door de Dordtse Synode in 1618/1619 voor alle scholen verplicht gesteld werd (of een kortere bewerking ervan). Voorts lazen ze de bijbel of fragmenten hieruit, zoals de berijmde psalmvertaling van Dathenus (ondanks de kritiek die er op deze vertaling bestond, zie hoofdstuk 3). Dan kregen ze stichtelijke leesboeken, die dikwijls vol gekunstelde taal en bastaardwoorden stonden en bovendien op geen enkele wijze 'gekuist' waren – letterlijk! – voor kinderen: zo wordt er de lof op het huwelijk gezongen en en passant wordt meegedeeld dat de huwelijken vooral vroeger heel gelukkig waren en dat de Ouden dan ook fikse straffen tegen overspel hadden, zoals het afbinden van de mannelijkheid. Daaraan wordt vervolgens een heel refrein gewijd!

Interessanter voor kinderen lijken boekjes met fabels en verhaaltjes en raadselboekjes. Als voorbeeld twee raadsels uit een raadselboek.[26] Het eerste raadsel luidt:

Raet my, mijnen sanc melt van soete spijse,
En hoe dat ic singhende mijn name prijse,
Zoo worde ic nochtans naghebout en veracht,
Ic voere mijn leven na mijn vorouders wijse,
Want swinters zit ic inde stam vanden rijse,
En ic doe dat mijn kinders worden met voordacht
Van vreemde voestermoers geteelt en opghebracht.

Het antwoord is:

Den Koeckoec is ghehouden voor een eerloos guyt,
Om dat hy op sijn Jonghen niet en past,
En alzoo hy altijt singt eenderley gheluyt,
Wort hy naghebout van menich gast,
Swinters verkiest hy een hol in boomen vast,
Daer maect hy een nest van sijn Veren sachte,
En sit naect daer inne by daghe by nachte.

Het tweede raadsel:

De Bloedtsuypers die des Armen vleesch knaghen,
En die de Kinderkens verbijten ende plaghen,
Ja met voeten treden, die beloon ic,
Ic helpe die zeer behendelijc verjaghen,
Vanghen ende dooden na elckx behaghen,
De Vrouwen die lanc hayr draghen, die verschoon ic,
Wie ben ic? Mijn langhe tanden vertoon ic.

Het antwoord is:

Den Kam is een instrument, zeer bequame
Om t'hayr te reynighen, t'hooft te verstellen,
En schoone te houden, na den betame,
De Luysen konnen de luye meest quellen,
Maer met den Kam kanmen die versnellen,
Vanghende dooden, met zware nepen,
Den Kam kan t'vuyle wt den hayre slepen.

Vragen en antwoorden staan op rijm, een veelgebruikt procédé, tot zeker in de negentiende eeuw, omdat dit het uit het hoofd leren vergemakkelijkt.

Daarnaast werden spel- en grammaticaboekjes gebruikt, zoals de elders in dit hoofdstuk genoemde boekjes van Van Niervaert en Dafforne, en rekenboekjes (waarin over het algemeen veel bastaardwoorden werden gebruikt).[27] De kinderen leerden brieven schrijven met behulp van aparte brievenboeken. Men hechtte zeer aan een goede stijl en meende dat iemand die deze niet bezat, geen goede koopman kon zijn en ook geen verstandig mens; volgens een bekend brievenboek meende koning Ferdinand 'dat men een wijze of een dwaas [her]kent aan het dicteren van een brief'! Een brief moet kort of lang zijn 'al naar gelang degene aan wie men schrijft veel of weinig te doen heeft; ook moet men letten op de situatie van de mensen, want men schrijft op een andere manier aan kinderen dan aan oude mensen, en anders aan edelen dan aan boeren'. Een brief moet uit vier delen bestaan: het eerste deel moet vriendelijkheden debiteren om gunstig te stemmen, het tweede deel is

de reden waarom men schrijft, het derde deel is de onderbouwing en het laatste deel is de conclusie of het slot van de brief, waarin men het belangrijkste nog even kort herhaalt. Hierna volgen allerlei voorbeeldbrieven, waaronder ook zakenbrieven zoals contracten, schuldbekentenissen en kwitanties.[28] Ook leerde men schoonschrijven, door te oefenen met een pen zonder inkt. Hiervoor gebruikte men onder andere het hieronder genoemde *Schryfkunstboeck* van Smyters.[29]

Pas in de achttiende eeuw verschenen leesboekjes waarin rekening gehouden werd met de belevingswereld van het kind. Een voortrekkersrol speelde de *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* van Hieronymus van Alphen in 1778, met evergreens als 'Jantje zag eens pruimen hangen/ o! als eieren zo groot' en 'Mijn spelen is leren, mijn leren is spelen/ En waarom zou mij dan het leren vervelen?'

De middeleeuwse spelling

Spellen gebeurde in de middeleeuwen voornamelijk op basis van de klank; men spelde dus meer fonetisch dan tegenwoordig.[30] Dat hield bijvoorbeeld in dat een stemhebbende medeklinker aan het eind van een woord gespeld werd als een stemloze, conform de uitspraak, vandaar *lant, goet* naast *landen, goede*. Het woordbeeld werd dus telkens aan de gebruiksomstandigheden aangepast.

Het Latijnse alfabet was niet geschikt om de Nederlandse klinkerrijkdom weer te geven. In het Latijn bestaat namelijk geen spellingsverschil tussen korte en lange klinkers, zoals in het Nederlands tussen bijvoorbeeld *ben* en *been*. Daarnaast kent het Nederlands allerlei tweeklanken die in het Latijn niet voorkomen. In het moderne Standaardnederlands onderscheiden we vijf gedekte of korte klinkers, die in gesloten lettergrepen voorkomen, geschreven als *a, e, i, o* en *u*. Er zijn zeven vrije of lange klinkers: *aa, ee, ie, oo, uu, eu* en *oe*. Er zijn drie zuivere tweeklanken, op vijf manieren gespeld: *ei/ij, ui, ou/au*. Tot slot zijn er zeven onechte tweeklanken, waarvan *ai* en *oi* alleen in uitroepen (*ai, hoi*) en leenwoorden voorkomen, en verder *aai, ooi, oei, eeuw* en *ieuw* (in *haai, hooi, foei, leeuw* en *nieuw*).

Hoe werden al deze klanken in de middeleeuwen weergegeven? Hiervoor bestonden nog geen vaste regels. Dat betekent echter niet dat er totale willekeur heerste of dat ieder alleen zijn eigen dialect schreef. Men volgde wel degelijk bepaalde, zij het regionaal verschillende, gebruiken. Omstreeks 1500 hadden zich een aantal regionale schrijfcentra ontwikkeld in onder andere Vlaanderen, Brabant, Holland en in Oost-Nederland. Er bestonden bepaalde conventies, en er was al een tendens naar een spelling die niet al te uitgesproken regionaal gekleurd was (zie ook hoofdstuk 9).

De spelling van korte klinkers in gesloten lettergrepen leverde geen probleem op: deze werden op dezelfde wijze weergegeven als tegenwoordig. Bovendien bestonden in de middeleeuwen al de regels voor verdubbeling en verenkeling (zie kader 5.1 hierboven); die waren het gevolg van enkele middeleeuwse uitspraakveranderingen. Aanvankelijk kenden woorden als *bede* en *bedde* twéé uitspraakverschillen; niet alleen werd de klinker verschillend uitgesproken, zoals nu nog, maar ook de medeklinker *d*: dubbele medeklinkers werden langer uitgesproken dan enkele, ongeveer zoals in nadrukkelijk uitgesproken woorden als *bloe**dd**ruk* en *wa**ss**tift*. Omdat één uitspraakverschil voldoende

was, verviel het verschil in uitspraak van korte en lange medeklinkers: voortaan werden lange medeklinkers kort uitgesproken. Vanaf dat moment verschilden *bede* en *bedde* alleen nog in de uitspraak van de klinker. Men bleef wél dubbele medeklinkers spellen, maar de functie van deze spelling veranderde: dubbele medeklinkers geven niet meer een afwijkende uitspraak van de *medeklinkers* aan, maar ze geven aan dat de *klinker* die vóór de dubbele medeklinkers staat, kort is. Dit leidde tot de nog steeds geldende regels voor verenkeling en verdubbeling. De regel voor verdubbeling was verantwoordelijk voor de spelling *padden* als meervoud van *pad* (ook *padde*), naast *paden* als meervoud van *pat* (of *pad*).[31]

Lange klinkers in een gesloten lettergreep werden in de middeleeuwen op verschillende manieren weergegeven. In sommige vroegdertiende-eeuwse teksten schreef men de lange klinker in een gesloten lettergreep net zoals een korte klinker, dus *jar* 'jaar', *en* 'een', *win* 'wijn', *port* 'poort' en *hus* voor *huus* 'huis'.[32] Dit bleek natuurlijk erg onpraktisch, en daarom ging men er al gauw toe over om de lengte aan te geven door de toevoeging van een tweede klinker. Meestal gebruikte men een *e* of een *i* als tweede teken: *jaer, boes, suer* of *jair, bois, leit, suyr*. Het gebruik van *i* is waarschijnlijk ontstaan onder Keulse invloed.[33] In plaatsnamen (en familienamen) vinden we nog sporen van het vroegere gebruik, denk aan plaatsnamen als Oirschot, Oisterwijk of Aerdenhout, en denk ook aan woorden als *notoir, requisitoir* en *oir* 'afstammeling', waarin *oi* als /oo/ wordt uitgesproken, of aan *heir* als variant van *heer* 'leger'.[34] De toevoeging van een *e* of *i* leidde echter tot verwarring met andere klinkers en tweeklanken. De combinatie *oe* kon nu namelijk zowel de lange /oo/ als de /oe/-klank aanduiden: *woert* kon dus zowel 'woord' als 'woerd' betekenen, *bloet* stond voor 'bloot' en 'bloed', *doet* voor 'dood' en 'doet', *schoen* voor 'schoon' en 'schoen'. En de combinatie *ei* kon een lange /ee/ of de tweeklank /ei/ beduiden: *heil* kon zowel 'redding' als 'heel' betekenen. In de vijftiende eeuw gebruikte men ook een tweede klinker die identiek was aan de eerste om een lange klank aan te geven – het huidige systeem dus: *jaar, boos, leet* 'leed', *suur* 'zuur'. Overigens valt de *ie* buiten dit systeem: de *ie* in bijvoorbeeld *bieden* gaat namelijk terug op een tweeklank, en werd waarschijnlijk nog in het oudste Middelnederlands uitgesproken als /iə/, vandaar de spelling. Daarnaast bestond een lange /ie/-klank die tot /ei/ verschoof, zie hieronder.

Lange klinkers in open lettergreep spelde men veelal met een enkel teken, maar ook andere spellingen kwamen voor: dubbele klinkers of klinker + *i* of *e*, vergelijk *roken* (maar ook: *roocken*) naast *rooc, repen* (maar ook *reepen*) naast *reep, slapen* (maar ook *slaepen, slaipen*) naast het zelfstandig naamwoord *slaep*. Spiegel merkte in 1584 op dat dit spellen met een enkele klinker is gebeurd onder invloed van het Latijn, en het is zeker niet uitgesloten dat dit een rol heeft gespeeld:[35]

> De Romeinen en anderen, die naast ons taalgebied wonen, onderscheiden die lange klank van de klinkers in een lettergreep voor een medeklinker momenteel niet – Erasmus meende vroeger dat er onderscheid geweest is. Maar als de klinker alleen staat of aan het eind van een lettergreep, dan is er verschil, want ze klinken anders in [Latijn] *iaceo, doceo, lego, studeo, stilus*, dan in *iacto, doctor, lector, stultus, stilla*. Daarom is het bij ons ook een ingeworteld gebruik dat een klinker aan het eind van een let-

Taalwetten maken en vinden 205 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

tergreep meestal lang of langdurend klinkt, hoewel men hem met een enkel teken schrijft.

De foneticus Caron heeft echter een heel interessante verklaring waarom een lange klinker in open lettergreep met een enkel teken werd gespeld.[36] Volgens hem bestond er een uitspraakverschil tussen *slaep* en *slapen*. Hij meent dat er in de middeleeuwen drie klinkerlengtes (preciezer geformuleerd: drie klinkerkwantiteiten) voorkwamen, die op verschillende wijze werden gespeld; van kort naar lang: *slap, slapen, slaep*. De klinker van *slapen* ligt dus tussen die van *slap* en *slaep*. Alleen waar men een dubbele lengte hoorde, werden twee tekens gespeld. Later (toen het kwantiteitsverschil geringer werd) werd deze spelling gerationaliseerd tot de regel voor verenkeling. Interessant in dit verband is dat Ampzing in 1628 inderdaad wijst op een drieledig klinkersysteem. Hij spreekt van 'enkele', 'dobbele' en 'anderhalve' klinkers en hij plaatst de halflange ('anderhalve') klinkers in *mage, ere, schole, hure* tegenover de 'dobbele' klinkers in *maeg, eer, school* en *huer*.[37] Ook Van der Schuere noemt in 1612 een verschil tussen:

weg 'baan' – *wég* '(ik) weeg' – *weeg* 'wand'
stof 'materiaal' – *stóf* 'kachel, stoof' – *stoof* '(hij) stoof (weg)'
lof 'het prijzen' – *lóf* '(ik) prijs' – *loof* 'gebladerte'
hop 'klimplant' – *hóp* '(ik) hoop' – *hoop* 'stapel'.

Dat het verschil toen al nauwelijks hoorbaar was, blijkt wel uit het feit dat niemand anders, zelfs niet de foneticus Montanus, het onderkende.

Op het eerste gezicht lijkt het dat de *Twe-spraack* net als Ampzing een drieledig klinkersysteem hanteert. De *Twe-spraack* onderscheidt namelijk drie soorten klinkers: de 'eigenlijke klank', de 'enkele klank' en de 'dubbele of lange klank', in:

abel	*bal*	*baar*
ere	*bel*	*beer*
yver	*bil*	*byt*
over	*bock*	*boor*
ure	*bul*	*buur*

Uit de context blijkt echter dat hieraan waarschijnlijk slechts twee verschillende klanken ten grondslag liggen, en dat de voorbeelden alleen maar worden gegeven om de spelling te tonen in open en gesloten lettergrepen.[38]

De lange /ie/-klank (tegenwoordig uitgesproken als /ei/, zie 'De klankverschuiving van lange /ie/ en /uu/ naar /ei/ en /ui/' in hoofdstuk 4) gaf men in de middeleeuwen weer door enkele *i*: *wif*, door dubbele *ii*, *ij* of *y* (drie spellingvarianten van hetzelfde teken): *wiif, wijf, wyf*, of door *ie*: *wief*. De *y* werd dus in inheemse woorden gebruikt als variant van *ij*. Uiteindelijk werd de regel dat *ij* geschreven werd voor de klank /ei/ die was ontstaan uit een lange /ie/, en dat *y* voor de /ie/-klank werd gebruikt. Dat geldt tot op heden. Tegenwoordig komt de *y* bovendien alleen nog in vreemde woorden voor. Daarnaast bleef de spelling

ei bestaan, die hetzelfde klinkt als *ij* maar een andere herkomst heeft (zie hoofdstuk 4). Omdat men bij het spellen afgaat op de klank en geen weet heeft van de herkomst, is de spelling *ei/ij* een notoir struikelblok voor jonge spellers.

Het Latijnse alfabet bezat dus te weinig tekens voor het Nederlandse klinkersysteem. Daar stond tegenover dat het te véél tekens bezat voor het Nederlandse medeklinkersysteem: de medeklinkers *c, q* en *x* zijn voor het Nederlands overbodig. Afhankelijk van hun uitspraak kunnen ze weergegeven worden door *s* of *k*, door *k* of *kw*, en door *ks*. Tegenwoordig komen de letters *c, q* en *x* alleen voor in geleende woorden en niet in oorspronkelijk Nederlandse woorden. In het verleden lag dat anders. Dat kwam doordat het Latijn lange tijd als voorbeeld gold. Omdat men gewend was aan het Latijnse woordbeeld met veel *c*'s, *q*'s en *x*'en, gebruikte men in de middeleeuwen deze letters ook in inheemse woorden om de betreffende klanken weer te geven. Vandaar spellingen als *quaet, queken, quellen* en *dagelix, exter, Griex, saxkijn* 'zakje'. Voor het gebruik van *c* en *k* voor de /k/-klank gold in de middeleeuwen, in navolging van het Latijn en Frans, veelal de volgende regel: voor *a, o, u* en medeklinkers werd *c* gespeld (*camer, comen, cus, clein*), voor *e* en *i* spelde men *k* (*kerst, kint*). Dit beschouwde men als de traditionele spelling. Daarnaast spelde men aan het eind van een woord en bij verdubbeling *ck*, dus *back, backer*.[39]

Spellingbeginselen in de renaissance

Omdat men in de middeleeuwen voornamelijk spelde op basis van de uitspraak, verschilde de spelling per regio. Immers: in de middeleeuwen bestond het Nederlands uit een verzameling dialecten, er bestond nog geen eenheidstaal. Wel was er een algemene(re) schrijftaal ontstaan, eerst in Vlaanderen en daarna in Brabant (zie hoofdstuk 9), en waren er Vlaamse, Brabantse en Hollandse schrijfcentra, waar een vrij uniforme spelling gehanteerd werd en die elkaar onderling beïnvloedden. In de loop van de zestiende eeuw werd de spellingvariatie steeds meer als bezwaar gezien. Men had behoefte aan een *algemene* schrijftaal en zocht naar een algemene norm voor de spelling, een algemene en systematische beregeling van de relatie tussen klank en teken.

Voor zo'n beregeling kon men verschillende uitgangspunten kiezen. Ten eerste kon men uitgaan van de uitspraak en van de regel: één teken voor één klank. Dan krijgt ieder dialect zijn eigen spelling, en op grond van die spelling worden de dialecten altijd goed uitgesproken. Deze keus houdt automatisch in dat de spelling van eenzelfde woord per dialect verschilt. Lambrecht was hiervan in 1550 een voorstander (zie hieronder). Een ander gevolg van de keuze om iedere klank een eigen teken te geven is dat er tekens of tekencombinaties bijgemaakt moeten worden: het Latijnse alfabet is simpelweg te beperkt voor de weergave van alle klanken. Een aantal renaissance-auteurs heeft dan ook voorstellen gedaan voor een uitbreiding van het aantal tekens.

De tweede mogelijkheid om tot een algemene spellingberegeling te komen, is om te streven naar een bovenregionale eenheidstaal, een ideale, 'beschaafde' taal, zowel in geschreven als in gesproken vorm (aan de gesproken eenheidstaal is in hoofdstuk 4 aandacht besteed). Men koos voor een bepaalde eenheidsspelling, die overigens verschillende, streekgebonden uitspraken kon weergeven. Spellen volgens een eenheidstaal betekent dus dat één teken voor een (enigszins) variabele uitspraak wordt gebruikt.

In de renaissance streefde men naar regels en normen. Daarbinnen paste het ontstaan van een nieuw beginsel in de spelling, namelijk dat van de gelijkvormigheid ('des gevolgs wille'). Voorstanders van gelijkvormigheid wilden het woordbeeld constant houden en hielden daarom de spelling van de langere woordvorm aan in alle woordvormen: ze spelden *land* op grond van *landen* en *rib* vanwege *ribben* (maar niet *huiz, glaz, duyv*, ondanks *huizen, glazen, duyven* – hier richtte men zich naar afleidingen zoals *huisje* of *huiselijk* en naar de 'oude sleur'; voor *z* en *v* gelden dus andere regels dan voor *d* en *b*). Overigens was er nog een derde groep, die meende dat er een verschil in uitspraak was tussen een stemhebbende en een stemloze medeklinker aan het eind van het woord, althans bij sommige medeklinkers; zo merkte Dafforne bijvoorbeeld in 1627: de spelling *graav* voor *graaf* 'zou zo vreemd niet zijn, want al schrijft men *graaf*, d'uytspraak is zachter dan F, end' gheheelyk na de v hellende'.[40]

De regel van gelijkvormigheid houdt rekening met de opbouw van woorden, met de morfologie. Die regel bepaalt bijvoorbeeld dat de verschillende delen van een afleiding of samenstelling op dezelfde wijze worden gespeld als de ongelede elementen waaruit ze zijn opgebouwd, ook al worden niet alle klanken uitgesproken. In het Middelnederlands gold die regel niet, getuige spellingen als *borechtacht* 'borgtocht', *borgrave* 'burggraaf', *lichmisse* 'lichtmis', *leisterre* 'leidster', *omberen* 'ontberen', *omoed* 'ootmoed', *stifader* 'stiefvader'.[41] Had men de middeleeuwse spelling behouden, dan zouden de meeste samenstellingen verholen samenstellingen zijn geworden, die minder goed herkenbaar zijn. Zo spelde Van Heule in 1624 *blyscap* voor 'blijdschap', *sprakonst* voor 'spraakkunst' en *vrienscap* voor 'vriendschap'. Men vond ook bijvoorbeeld *mascap* voor 'maatschap'. Montanus spelde *coomen* voor *coopmann*[42] en in het Middelnederlands gebruikte men *coman*; inmiddels is deze verholen samenstelling weer hersteld in de oorspronkelijke samenstellende delen, vandaar *koopman*. Door het verkiezen van een gelijkvormige spelling boven een fonetische zijn de afzonderlijke delen van de meeste samenstellingen in het moderne Nederlands nog steeds te herkennen.[43] In het Afrikaans daarentegen is in medeklinkercombinaties de laatste medeklinker (vooral een *t*, zie hoofdstuk 4) dikwijls verdwenen, in uitspraak én in spelling, ook in samenstellingen, vandaar *kasplank* 'kastplank', *kisdam* 'kistdam', *korsmos* 'korstmos', *stiebeuel* 'stijgbeugel' – de regel is vergelijkbaar met de Middelnederlandse conventie.

De voorkeur voor een gelijkvormige spelling werd mede ingegeven door het feit dat men in de renaissance geleidelijk overging op stillezen, terwijl in de middeleeuwen hardop werd gelezen (stillezen gold als een duivelse kunst). Ook in de renaissance bleef men overigens in bepaalde situaties hardop lezen: de bijbel bijvoorbeeld werd altijd hardop (voor)gelezen. Voor hardop lezen is een fonetische spelling geschikter, stillezen gaat daarentegen sneller bij een gelijkvormige en systematische spelling.

Met algemeen beschaafde uitspraak en gelijkvormigheid hebben we de twee belangrijkste spellingbeginselen van nu bij de kop. Het derde beginsel is dat van de etymologie. Ook dat is in de renaissance voor het eerst geïntroduceerd. De Hubert noemt in 1624 expliciet twee criteria waaraan spelling in zijn ogen moet voldoen: analogie en etymologie (bij hem 'oorspronkelijkheid'). Vanwege de etymologie spelt hij *duegd* met *g* en niet met *ch*, want dit 'komt van *duegen* en niet van *duechen*, wat geen Nederlands is'.

Incidenteel worden nog enkele andere spellingcriteria genoemd. Sommigen achten de welluidendheid een belangrijk criterium bij de keuze voor een bepaalde spelling; Van der Schuere stelt welluidendheid in 1612 zelfs boven de gelijkvormigheid (zie hieronder). Diverse hervormers willen de spelling gebruiken om homoniemen te vermijden. Sommigen gebruiken homoniemvermijding als argument voor het hanteren van een gelijkvormigheidsspelling: een dergelijke spelling leidt immers automatisch tot spellingverschil tussen bijvoorbeeld *want* en *wand*. Andere spellers gaan verder en stellen een – vaak gekunsteld – spellingverschil voor ter onderscheiding van homoniemen, bijvoorbeeld tussen het bijvoeglijk naamwoord *doodt* tegenover het zelfstandig naamwoord *doot*.

De meeste spellingvoorschriften bestaan, net zoals de huidige, uit een compromis van de verschillende uitgangspunten. Verder moet men in het oog houden dat mensen die hetzelfde uitgangspunt hanteren, niet noodzakelijkerwijs tot dezelfde spelling van een woord behoeven te komen; met name het principe van de gelijkvormigheid kan tot verschillende resultaten leiden, zo zal nog blijken.

Nu duidelijk is geworden wat de uitgangspunten in de renaissance waren, is het zaak de concrete spellingproblemen te bezien. Eigenlijk draait het om slechts vier vraagstukken: de spelling van klinkers en tweeklanken, het gebruik van de medeklinkers *c*, *q* en *x*, het schrappen van 'overbodige' letters en de spelling van de werkwoordsvormen. Hieronder geef ik een overzicht van de oplossingen die in de renaissance zijn voorgesteld.

De spelling van klinkers en tweeklanken in de renaissance

In de renaissance-werken ging de meeste aandacht uit naar de spelling van de klinkers (met name de lange) en de tweeklanken; hierin zitten ook de meeste verschillen met de huidige spelling. Daarbij moeten twee zaken bedacht worden. Ten eerste dat we niet precies weten naar welke klank een bepaalde letter(combinatie) verwees, ten tweede dat er juist in deze periode belangrijke klankveranderingen plaatsvonden, met name de verschuiving van lange *ie* en *uu* naar de tweeklanken *ij* en *ui* (zie hoofdstuk 4). Hierdoor is de relatie tussen klank en letter niet altijd duidelijk, maar ook kan de motivering voor een bepaalde spelling verschillen. Een concreet voorbeeld: voor de spelling van de dubbele en enkele *e* en *o* in open lettergreep wordt soms vermeld dat het gaat om verschil in uitspraak, maar als er niets over wordt gezegd, kan er evengoed sprake zijn van gelijkvormigheidsspelling, waarin bijvoorbeeld *boomen* gespeld wordt vanwege *boom*. Hetzelfde geldt voor de keuze tussen de spelling *aa* of *ae*: voor sommige auteurs bestaat er een klankverschil tussen de beide spellingen, waarbij *aa* meestal gebruikt wordt voor de heldere /aa/-klank en *ae* voor een e-achtige /aa/-klank (in hoofdstuk 4 zagen we dat uiteindelijk *aa* met heldere uitspraak als de beschaafde klank de voorkeur kreeg, waardoor de *aa*-spelling de overhand kreeg).[44] Andere auteurs geven de voorkeur aan de spelling *ae* omdat dit de traditionele spelling was, en weer anderen prefereren *aa* op grond van gelijkvormigheid: zij geven álle lange klinkers aan door verdubbeling, dus ook de lange /aa/ – in deze gevallen was de spelling niet direct gerelateerd aan de uitspraak, en we weten niet altijd zeker welke uitspraak *ae* of *aa* bezaten. Kortom, als de spraakkunstenaars

niet expliciet zijn over hun keuze voor een bepaalde spelling, is het meestal moeilijk te beoordelen wat hun argumentatie zal zijn geweest.

Hoe werden klinkers en tweeklanken in de renaissance gespeld? Daarover bestond geen eenstemmigheid. Hieronder geef ik schematisch weer hoe de huidige Standaardnederlandse lange klinkers in gesloten lettergrepen en tweeklanken in de verschillende zestiende-eeuwse spellingwerken werden weergegeven. Overigens beschrijven sommige renaissance-werken een veel groter aantal klinkers en tweeklanken, omdat ze alle dialectverschillen met aparte tekencombinaties aanduiden. Zo kenden diverse werken allerlei lange /a/-, /e/- en /o/-klanken met verschillende spellingen (zie hoofdstuk 4); hieronder vermeld ik de meest gebruikte spellingen.

ABN nu	**Lambrecht 1550**	**Sexagius 1576**	**De Heuiter 1581**	**Twe-spraack 1584**
aa	*aa*	*aa*	*aa*	*aa*
daad	*draad*	*baat*	*plaat*	*maat*
ee	*ee*	*ee*	*ee*	*ee*
meel	*meel*	*veel*	*beet*	*deel*
ie	*ie*	*ii*	*ij*	*ie*
diep	*lief*	*diip*	*drij*	*zie*
oo	*oo*	*oo/oe*	*oo*	*oo*
boom	*boom*	*zoon/boem*	*poot*	*hoop*
uu	--	*uu*	*uu*	*uu*
buur	--	*buur*	*zuur*	*buur*
ui	*eu, ui*	*ęu*	*ui*	*uy*
uil	*steuten, buik*	*stęuten*	*uil*	*uyl*
eu	*ue*	*eu*	*eu*	*ue*
deugd	*ruek*	*reuk*	*keus*	*dueghd*
oe	*oe, ou*	*ou*	*ou*	*oe*
zoet	*ghenou/eghen*	*blout*	*groun*	*zoet*
ei	*ei*	*ai*	*ei*	*ai/ay, ei/ey*
lei, geit	*beiden*	*kai*	*einde*	*lay, gheit*
ij	*ij*	*ęi*	*ij/i*	*y*
bijten	*bijtt*	*bęiten*	*pijn/schriven*	*yver*
N.B. toentertijd deels nog uitgesproken als lange /ie/, bij De Heuiter altijd.				
ou	*au*	*au*	*ou*	*ou*
(k)oud	*caud*	*trau*	*gout*	*oud*
au	*au*	*au*	*au, aeu*	*au, aau*
blauw	*dau*	*blau*	*gau, blaeu*	*snau, blaau*

aai	*aei/aey, ai/ay*	*ae*	*aie*	*aay*
zaai	*naeiën, draiën*	*krae*	*naiën*	*zaay*
ooi	*oai/oay*	*oi*	*oi*	*óy*
mooi	*hoai*	*moi*	*moi*	*móy*
oei	*oei/oey*	*oui*	*oui*	*oey*
koeien	*coeiën*	*kouien*	*kouïen*	*koeyen*
eeuw	*eau*	--	*eau*	*eeu*
leeuw	*leau*	--	*schreauën*	*eeu*
ieuw	*ieu*	--	*ieu*	*ieu*
nieuw	*nieu*	--	*nieu*	*nieu*

Over de spellingen *ou/oe, ou/au, ue* en over de klankverschuiving van *ie* naar *ij* is in hoofdstuk 4 al gesproken. De weifeling tussen de spellingen *ui/uy, ei/ey, ai/ay, oi/oy* zou nog eeuwen blijven voortduren. Het struikelblok *ei/ij* kwam bovendien hierboven al ter sprake. Even notoir is de spelling van de tweeklanken *ou/au*, die beide klinken als /au/, in bijvoorbeeld *rauw* en *rouw*. Aanvankelijk ging het spellingverschil tussen *au* en *ou*, net als dat tussen *ei* en *ij*, terug op een verschil in uitspraak, dat op zijn beurt terugging op een verschil in oorsprong (zie hoofdstuk 4, 'Uitspraakverschillen tussen toen en nu'). Hoewel echter al in de renaissance het uitspraakverschil aan het verdwijnen was, is het spellingverschil op basis van het etymologische beginsel tot op heden gehandhaafd, ondanks het zinnige advies van Joos Lambrecht, die al in 1550 adviseerde alleen *au* te spellen.

Belangrijk is te bedenken dat de hier genoemde spellingen die van drukkers en schrijvers zijn. Lager opgeleiden hielden zich hier uiteraard niet aan. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de brief van een moeder aan haar zoon die in hoofdstuk 8, kader 8.2, is gereproduceerd: de regels voor verdubbeling en verenkeling worden hier veelvuldig met voeten getreden, hoewel duidelijk is dat de schrijfster wel degelijk heeft leren spellen en niet alleen op de klank afgaat – hoe zijn anders spellingen te verklaren als *Godt* met *dt* (zoals de Statenvertaling gebruikt!), *blidschap* met een waarschijnlijk niet-uitgesproken *d*, en *thuys* met *th*?

Het gebruik van *c*, *q* en *x* in de renaissance

In de middeleeuwen werden de letters *c*, *q* en *x* zowel in vreemde als in inheemse woorden gebruikt. In de renaissance kwam het gebruik van deze letters in inheemse woorden ter discussie te staan.

De meeste discussie leverde de keuze tussen *c* of *k* op. De verschillende auteurs hanteerden ieder een eigen systeem: Lambrecht houdt zich in 1550 aan de traditionele spelling: *c* voor *a, o, u*; *k* voor *e* en *i*; *ck* aan het eind van een woord en bij verdubbeling. De Heuiter geeft in 1581 de /k/-klank overal door *k* weer en wil *c* alleen behouden in de combinatie *sch* en in verdubbeling (*ck*). Aan het eind van het woord mag zowel *k* als *c* gespeld worden. De *Twe-spraack* uit 1584 wil overal *k* spellen voor de /k/-klank, en *c* alleen gebruiken in de combinatie *ch* en *sch* en in de verdubbeling *ck*. Maar de eerste die de

spelling van de /k/-klank expliciet en consequent wil regelen, is Van der Schuere in 1612. Op grond van het uitgangspunt dat elke letter naar haar klank gebruikt moet worden, bepaalde hij dat overal waar /k/ gesproken wordt, *k* wordt gespeld, ook aan het eind van het woord en in verdubbeling (*kk*). Dat betekent dus dat de *c* overbodig wordt. Diverse spellinggidsen na Van der Schuere nemen dit voorstel over, zoals die van Ampzing en Dafforne. Tegenwoordig komt *c* alleen nog in vreemde woorden voor.

De *x* werd van de middeleeuwen tot de negentiende eeuw, en vooral in de zestiende en zeventiende eeuw, veelvuldig gebruikt om de klankwaarde /ks/ aan te geven, zowel in vreemde als in inheemse woorden. Sexagius echter merkt op dat de *x* (net als de *y*) alleen voorkomt in van oorsprong Latijnse woorden, niet in oorspronkelijk Nederlandse. Het duurt nog lange tijd voordat men naar hem luistert. Pas de achttiende- en negentiende-eeuwse grammatici waren van mening dat de *x* als 'vreemde' letter gemist kon worden, en in de negentiende eeuw wordt hij dan ook bijna niet meer gebruikt in inheemse woorden.

Het gebruik van *qu* houdt wat langer stand. In 1654 is Leupenius waarschijnlijk de eerste die rigoureus voorstelt de *q* af te schaffen (hoewel hij er zich in de praktijk niet aan hield en spellingen als *quade* gebruikte). Pas eind zeventiende eeuw gaan schrijvers geleidelijk de spelling *kw* in plaats van *qu* gebruiken in woorden zoals *quam*. In de eerste helft van de achttiende eeuw wint de spelling *kw* snel terrein.[45]

Overbodige letters in de renaissance

Aan de spelling van de medeklinkers worden in de renaissance-werken weinig woorden vuilgemaakt. De gemaakte keuzes en de argumenten daarvoor moeten we dan ook gedeeltelijk reconstrueren.

Een aantal medeklinkercombinaties kwam veelvuldig voor, deels vanwege – al dan niet vermeend – klankverschil, deels als gevolg van de keuze voor gelijkvormigheid. De belangrijkste combinaties zijn *gh, sch, dt* en *ck*; die laatste combinatie is in de voorgaande paragraaf al besproken.

In het Middelnederlands bestonden *gh* en *g* naast elkaar; de regel luidde globaal: *gh* wordt geschreven voor *e* en *i* (want de spelling *ge, gi* werd als /j/ uitgesproken, later ook wel als /zje/);[46] in de overige gevallen spelde men *g*. In de renaissance weken sommigen van deze regel af, op grond van de gelijkvormigheidsregel. Zo spelt Sexagius overal *g*; deze letter noemt hij *ga* of *ge*, niet *ghe*. Ook De Heuiter, Montanus, Van der Schuere, Leupenius en Van Winschooten achten de spelling *gh* overbodig. Anderen, zoals de *Twe-spraack* en de Statenvertalers, behouden het onderscheid tussen *g* en *gh* echter wel, meestal omdat ze een uitspraakverschil hoorden.

De *sch* in het midden en het eind van het woord kan volgens sommigen beter als *s* worden gespeld – en werd toen dus al niet meer uitgesproken (zie ook hoofdstuk 4). Aan het eind van een woord werd zelfs al in de dertiende eeuw in Holland en Zeeland vrijwel uitsluitend *s* gespeld.[47] De Heuiter geeft in regel 9 van zijn spellinggids van 1581 de voorkeur aan *Nederlants, mens, wens* boven *Nederlantsch, mensch, wensch*, maar hij merkt nog wel op dat er tussen de woordparen een uitspraakverschil bestaat. Van Winschooten hoort een eeuw later geen verschil meer; hij zegt daarover:[48]

> Want wie twijfelt eraan dat men tegenwoordig veel woorden flauwer uitspreekt dan vroeger, en dat men, gelet op de uitspraak, eerder *vleesselijk* hoort dan *vleeschelijk*, eerder *vissen, vlees, vis* dan *visschen, vleesch, visch*.

Het heeft lang geduurd voordat dit geaccepteerd werd: pas in 1934 bepaalde de Nederlandse onderwijsminister Marchant dat in het onderwijs *sch* alleen gespeld diende te worden als de *ch* gehoord werd, en in de uitgang *-isch*.

De *dt*-spelling is deels een gevolg van de keuze voor gelijkvormigheid. Zo merkt Ampzing in 1628 op dat sommigen *dt* verkiezen in bijvoorbeeld *mond* omdat ze met de *d* een gelijkvormige spelling willen weergeven en met *t* de uitspraak. Volgens Ampzing is dat onnodig want de regel is al dat de *d* aan het eind van een woord als *t* wordt uitgesproken. Andere gelijkvormigheidsspellers kozen bij zelfstandige naamwoorden voor *d* (*hand* e.d.), vanwege het meervoud (*handen*). De Statenvertalers daarentegen spelden fonetisch *hant* met *t*. Helemaal consequent waren de Statenvertalers niet, want ze spelden ook bijvoorbeeld *Godt* en *stadt* – ze hadden namelijk een voorkeur voor een spelling met dubbele letters, en kozen ook voor *gh* en *ck*. Bij werkwoorden speelde de gelijkvormige spelling *dt* van oudsher een rol, maar iedereen interpreteerde dat op zijn eigen manier. Zo spelden de Statenvertalers het deelwoord met *dt* wanneer de stam van een werkwoord op een *d* uitging: *gemoedt, gelandt, gevoedt*. Uiteindelijk heeft de spelling *dt* zich in de werkwoordsvervoeging een vaste plaats veroverd, maar niet in het deelwoord; zie verder hieronder.

De kwestie van overbodige letters in bastaardwoorden, zoals *ph* en *th* in plaats van *f* en *t*, speelde in de renaissance nog nauwelijks. Men ging, net als in de middeleeuwen, in beginsel uit van het principe dat vreemde woorden worden gespeld zoals in de brontaal, zodat de herkomst uit de spelling blijkt; men hanteerde dus het etymologische beginsel, en voerde dit verder en consequenter door dan in de middeleeuwen. Het probleem van de overbodige letters werd weliswaar onderkend, bijvoorbeeld door Van Heule in 1625, die opmerkt dat *propheet* en *philosooph* net zo goed als *profeet* en *filosoof* gespeld kunnen worden, maar die desondanks aan de vreemde spelling de voorkeur geeft. Pas in 1954 worden *profeet* en *filosoof* de officiële schrijfwijzen. Ook nu nog spellen we vreemde woorden (maar niet de bastaardwoorden) volgens de taal van herkomst.

De spelling van de werkwoordsvormen in de renaissance

Een apart punt vormt de spelling van de werkwoordsvormen. Hier is de keuze voor fonetische of gelijkvormige spelling zeer ingrijpend. Tegenwoordig is de gelijkvormigheid in de werkwoordspelling een belangrijk principe, zie kader 5.3, waar de werkwoordspelling uit de 'Leidraad' van de *Woordenlijst Nederlandse taal* uit 1995 is opgenomen. In de 'Leidraad' uit 2015 zijn de regels ongewijzigd gebleven, maar de formulering uit 1995 is inzichtelijker, daarom wordt die versie hier geciteerd.

Kader 5.3 De moderne werkwoordspelling (Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995; 39-40).

6.2 De spelling van werkwoorden

Aan de hand van de spelling van werkwoordsvormen kan goed gedemonstreerd worden hoe beginselen en regels werkzaam zijn in het weergeven van klanken in tekens. In *hij vindt* schrijven we *dt* volgens het beginsel van vormovereenkomst. We horen aan het einde alleen een /t/, maar we schrijven een *d* ervoor op basis van gelijkvormigheid met verwante woorden, zoals *vinden* en *vinding*. De *t* wordt geschreven vanwege de overeenkomst met *hij loopt*.

De spelling van de werkwoordsvormen in de onvoltooid tegenwoordige tijd wordt bepaald door de overeenkomst met vormen van bijvoorbeeld het werkwoord *wandelen*: *ik wandel – jij wandel+t; wandel jij? – hij wandel+t*. De spelling is hier 'stam' of 'stam+t'. De stam van regelmatige werkwoorden is het hele werkwoord min *-en*. Hierbij moet dan worden afgezien van de verdubbelingsregel na gedekte klinkers. De stam van *zetten* is niet *zett* maar *zet*. Hetzelfde geldt voor de verenkelingsregel van vrije klinkers. De stam van *lopen* is niet *lop* maar *loop*. De stam is niet altijd gelijk aan de ik-vorm. Bij *leven* is de stam *leev*, en bij *verhuizen verhuiz*. Maar op grond van de regel dat de tekens *v* en *z* aan het einde van een lettergreep worden vervangen door *f* en *s* zijn de ik-vormen hier *leef* en *verhuis*.

In de vorm stam+t verdwijnt een t als de stam al eindigt op een t. Overeenkomstig *(hij) loop+t* zou het ook *(hij) zett* moeten worden. Maar er is een aanvullende regel die zegt dat een medeklinker aan het einde van een woord niet wordt verdubbeld.

De onvoltooid verleden tijd wordt gevormd door *-de(n)* of de stemloze tegenhanger *-te(n)* achter de stam te zetten: *wandelde(n)*, *fietste(n)*. De stemloze tegenhanger *-te(n)* komt alleen voor na stammen die eindigen op een stemloze medeklinker. Het Nederlands kent drie stemloze plofklanken: /p/, /t/ en /k/, en drie stemloze wrijfklanken: /f/, /s/ en /ch/. Deze zes medeklinkers vindt men terug in de spellingwoorden 't kofschip of 't fokschaap. Als een stam eindigt op een van de medeklinkers uit deze woorden, krijgt de verleden tijd dus *-te(n)*.

Op grond van deze regel is het *straf+te* maar *leef+de, las+te* maar *verhuis+de*. De laatste letter van de stam van *leven* is een *v*, die van verhuizen een *z*. Weliswaar schrijven we *ik leef* en ik *verhuis*, maar dat is op grond van [een] uitzonderingsregel.

Het voltooid deelwoord van regelmatige werkwoorden eindigt op een *-d* als de verleden tijd *-de(n)* heeft, en op een *-t* als de verleden tijd *-te(n)* heeft: *gewandeld, gefietst*. Een bijvoeglijk gebruikt voltooid deelwoord wordt gespeld overeenkomstig de regels voor bijvoeglijke naamwoorden. Als het bijvoeglijk naamwoord verbogen wordt (*wit – witte*, *breed – brede*), zijn de regels voor verdubbeling en verenkeling van kracht. Volgens de regel van vormovereenkomst is het dus ook 'de *gewitte* muur' ('de muur is *gewit*') en 'de *verbrede* weg' ('de weg is *verbreed*').

In de middeleeuwen spelde men in principe fonetisch, en dat gold uiteraard ook voor de werkwoordsvormen.[49] Bijzonder was dat de Vlaamse dichter Willem van Affligem al in

de dertiende eeuw voorstelde om de werkwoordsvormen van de tegenwoordige tijd te spellen met een -t: *hi bedidt* 'hij bediedt, hij beduidt', en zelfs *hi laett*, dus conform een streng doorgevoerd principe van gelijkvormigheid.[50]

In de renaissance kwam er een drang naar ordening op en ging men geleidelijk de gelijkvormigheid naast of boven de uitspraak stellen. Dat gebeurde ook in de werkwoordsvervoeging. Uniformiteit was er echter niet. Sommigen gingen even ver als Willem van Afflichem: in 1550 geeft Lambrecht als voorbeeld van de tweeklank *ee* onder andere *eett*, met dubbele t, elders vermeldt hij *bijtt*. Anderen trokken het beginsel weer door naar de andere kant, en ook daarvoor valt iets te zeggen. Zo stelde dominee Ampzing de spelling *hij speeld* voor, naar analogie van *hij speelde*, en Van der Schuere pleitte voor *het eindigd, het begind, men steld*.

De huidige *dt*-spelling van werkwoorden is in 1706 gepropageerd in een grammatica van A. Moonen, *Nederduitsche spraekkunst* – daarmee is dit echter niet onmiddellijk de regel geworden. Moonen spelde *hij wordt, ik werd, hij wendde, gij werdt*.[51] Daarentegen schreef hij, net als de meeste van zijn voorgangers, het verleden deelwoord nog fonetisch met -t, bijvoorbeeld *gehoort, afgeleidt*.

Interpunctie en afbreking

Een onderdeel van de spelling wordt gevormd door de interpunctie, en ook deze werd in (sommige) spellingwerken beregeld. In de middeleeuwse handschriften hanteerde men verschillende interpunctiesystemen. Het meest gebruikte was een tweeledige ritmische interpunctie, waarmee pauzes werden aangegeven door twee tekens. Een lange pauze (die een nieuwe gedachte aangeeft) werd meestal aangeduid door een hoofdletter (meestal níét voorafgegaan door een punt), en een kortere pauze door een punt (of dubbele punt, of een of twee schuine strepen).[52]

Door de uitvinding van de boekdrukkunst verandert de interpunctie na enige tijd ingrijpend. De gedrukte teksten waren bedoeld voor een groot publiek. De drukkers streefden een uniforme typografie na, waarin zinnen in kleinere eenheden werden opgedeeld, zodat ze gemakkelijker te lezen waren en mooier oogden. De aandacht voor de taal leidde bovendien tot de behoefte de zinnen in syntactische eenheden te ontleden.[53]

De eerste die regels geeft voor de interpunctie is de drukker Joos Lambrecht, omstreeks 1550.[54] Hij hanteert een drieledige interpunctie. Hij onderscheidt verschillende tekens op grond van de pauze die ze aangeven: een korte pauze in een zin wordt uitgedrukt door een schuine streep (/) of komma (schuine streep meest in gotische druk, komma meest in Latijnse druk), een langere pauze in een zin (vaak tussen grotere eenheden, zoals tussen hoofd- en bijzin) wordt uitgedrukt door een dubbele punt, en het slot van een zin wordt aangegeven door een punt. Verder onderscheidt hij het vraagteken, het uitroepteken en de ronde haakjes als tekens met een 'logische' functie. Daarmee is Lambrecht de eerste die het uitroepteken als typografisch teken noemt; het vraagteken kwam al wel eerder voor, maar zeer zelden.

Niet alle spellingwerken noemen de typografische tekens, maar bijvoorbeeld Pontus de Heuiter (1581), Van der Schuere (1612) en Dafforne (1627) sluiten zich aan bij Lambrecht, en hanteren dus eveneens een drieledig systeem.

Vanaf 1573 gebruikt de drukker Plantijn een puntkomma voor een pauze die ligt tussen die van de komma en die van de dubbele punt. Hiermee wordt een vierledig systeem ingevoerd, en in de loop van de zeventiende eeuw wordt dit het normale systeem.[55] Pas later, in de achttiende eeuw, kreeg de dubbele punt de huidige beperkte functie, waarbij hij alleen wordt gebruikt om directe rede of een verklaring aan te duiden. Tegenwoordig wordt de puntkomma niet alleen gebruikt ter aanduiding van een pauze, maar hij geeft ook en vooral aan dat een zin in nauw logisch verband staat met de volgende zin.

In de renaissance ontstond dus een combinatie van een ritmische en een syntactische of grammaticale interpunctie: de leestekens gaven enerzijds pauzes aan, dus ritme, maar daarnaast ook de grammaticale structuur van de zin. Dit systeem wordt tot op heden zo gebruikt. Wél heeft er in de loop van de negentiende eeuw een verschuiving van de grammaticale methode naar de ritmische methode plaatsgevonden, doordat de zinsdelen centraal kwamen te staan in de redekundige ontleding (zie hoofdstuk 8). Die verschuiving blijkt bijvoorbeeld in de eerste monografie die was gewijd aan de interpunctie: de *Aanleiding tot het plaatsen der schei- en zinteekens* van N. Anslijn uit 1827. Hierin werd bepaald dat iedere tussenzin wordt voorafgegaan en gevolgd door een komma. Die regel is in de twintigste eeuw, en met name na de Tweede Wereldoorlog, ernstig ingeperkt. Zo komt er meestal geen komma voor *dat*: *hij zei dat hij naar huis ging*. Maar het verstrekkendst is dat er een verschil wordt gemaakt tussen beperkende en uitbreidende bijzinnen: voor een beperkende bijvoeglijke bijzin komt géén komma (*de boom die daar staat, wordt morgen omgehakt*), voor een uitbreidende bijvoeglijke bijzin komt wél een komma (*de boom, die getroffen was door de iepenziekte, werd omgehakt*). Al in 1819 werd dit systeem bepleit, maar door anderen niet nagevolgd; in 1898 was er een nieuw pleidooi, maar ook daarna duurde het nog lange tijd, nog minstens een halve eeuw, voordat het algemeen aanvaard was.[56]

Ook het systeem van het afbreken van woorden aan het eind van de regel dateert uit de renaissance. In de middeleeuwse handschriften kortte men woorden af wanneer de tekst niet op een regel paste; zo schreef men bijvoorbeeld een tilde of streep boven een *e* als afkorting voor de uitgang *-en* (*dē* voor de*n*, *eē* voor ee*n*), of een tilde boven een *n*, vooral in het voegwoord (*eñ* voor *ende* 'en'). In de oudste gezette teksten nam men dat over, en ook plaatste men wel woorddelen of woorden rechts boven of onder het laatste woord van een regel in plaats van links op een nieuwe regel, om ruimte te besparen; dat gebeurde vooral als er een nieuwe alinea volgde, of in woordenboeken waar ieder trefwoord op een nieuwe regel stond – voorbeelden zijn te vinden in de spellinggids van Lambrecht uit 1550. Maar al snel kwam het huidige afbreeksysteem op, waarbij woorden aan het einde van een regel worden afgebroken met inachtneming van de uitspraak. Van Heule geeft in 1633 de volgende afbreekregels:[57]

> Als in een woord een enkele medeklinker staat, dan behoort die (in het lezen) tot de volgende lettergreep, bijvoorbeeld *wij-ze, vro-me, goe-de, Ro-mey-nen* [...]. Maar als een letter in een woord verdubbeld wordt, dan behoort de eerste tot de voorgaande en de tweede tot de volgende lettergreep, bijvoorbeeld *wis-sen, snel-le, zin-nen*. Als in een woord twee medeklinkers staan die samen worden uitgesproken, dan behoren ze meestal tot dezelfde lettergreep, zoals *be-schaemt, ge-schent, ge-dwaelt*. Als in een

> woord twee verschillende medeklinkers staan, dan moet gewoonlijk de eerste bij de voorgaande en de tweede bij de volgende lettergreep worden gelezen, bijvoorbeeld *han-den, hoor-den, aen-zien, eer-baer, lief-de*.

De Haarlemse apotheker Jan Trioen (1657-1721) houdt in zijn beregeling tevens rekening met samenstellingen, zoals wij heden nog doen. Hij formuleert het als volgt in een lezing over taalkunde, de 'Redeneringh over de talen in 'tgemeen soo als die gesproken en geschreven werden' (Algemeen betoog over hoe de talen gesproken en geschreven worden) uit 1692:[58]

> De afbreking van een woord mag niet overal plaatsvinden, maar alleen aan het einde van een lettergreep, en wel volgens de 'nette' spelling; deze is dat men de medeklinkers die op een klinker volgen, moet spellen en schrijven bij de volgende lettergreep als ze daarbij kunnen worden uitgesproken, bijvoorbeeld *ge-schil* en niet *gesc-hil, mon-ster* en niet *mons-ter*. Dit geldt voor alle woorden behalve voor samengestelde, want daar volgt de spelling de samenstelling, bijvoorbeeld *stink-nest* en niet *stin-knest, krop-ader* en niet *kro-pader*, hoewel *knest* en *pader* wel kunnen worden uitgesproken.

Trioen laat zich tevens uit over het gebruik van tekst tussen haakjes. Hij waarschuwt ertegen om te lange tekst tussen haakjes te zetten, omdat de lezer niet zo lang aandachtig en oplettend kan zijn. 'Ook is het gebruik van haakjes binnen haakjes niet alleen ongewenst, maar volgens ons zelfs ongeoorloofd, omdat de lezer of toehoorder erdoor verward raakt en de draad kwijtraakt.'[59]

In de renaissance gebruikte men bij samentrekkingen meestal geen weglatingsstreepje, maar schreef men *eet en andere waeren, de weet of wis-kunst*. Hooft bepaalde echter in 'Waerneming' 120 van zijn 'Waernemingen op de Hollandsche tael' (geschreven tussen 1635 en 1641, zie hoofdstuk 8) dat bijvoorbeeld *Zuid en Noordtholland* moeten worden geschreven als *Zuid- en Noordt-Holland*, zodat men ziet dat ook *Zuid* bij *Hollandt* hoort.[60]

Zelfstandige naamwoorden werden in de renaissance regelmatig met een hoofdletter geschreven, ook als ze niet aan het begin van een zin stonden – zoals in het moderne Duits nog steeds het geval is. Hooft bepaalde in 'Waerneming' 122 echter dat hoofdletters alleen gebruikt moesten worden bij eigennamen en aan het begin van een zin – maar hij hield zich niet aan deze regel.

Boeken en meningen over spelling

Hieronder geef ik een chronologisch overzicht van de renaissance-spellingwerken en de belangrijkste punten hieruit. Op die manier wordt duidelijk welke spellingonderwerpen in die periode belangrijk werden geacht, en welke oplossingen men voorstelde. Er zal blijken dat de meningen over sommige spellingproblemen nog verdeeld waren, maar dat over andere probleemgevallen al een zekere consensus heerste. In de samenvatting geef ik een overzicht van de vernieuwingen die in de renaissance optraden, en van

de verschillen en overeenkomsten in opvattingen en uitwerking onder de grammatici. In de daaropvolgende paragrafen laat ik zien hoe de spellingideeën in de eeuwen na de renaissance zijn uitgewerkt, uitmondend in de huidige spelling.

Behalve de hier genoemde spellingswerken hebben er nog enkele bestaan, die echter verloren zijn gegaan. Een overzicht:

- Omstreeks 1570 worden twee werkjes genoemd van de Bruggeling Adriaan vander Gucht: *De Vlaemsche orthographie* en *Korte abusive Orthographie* (of gaat het om een en hetzelfde werkje met twee verschillende titels?). Volgens De Heuiter zou Vander Gucht als uitgangspunt het Brugs hebben genomen.
- In 1588 zou in Middelburg *Nederduytsche Letterkonst* van P. de Berd zijn verschenen.
- In 1591 zou te 's-Hertogenbosch *Onderwyzinghe des Fondaments der Nederduytscher Orthographie* van Jasper Francoys zijn gepubliceerd.
- Rond 1600 werd *Onderwys in de Letter-konst* van C. Dz. van Niervaert gepubliceerd (geciteerd door Dafforne); een herdruk verscheen in 1670 onder de titel *Oprechte onderwijs van de letter-konst* (zie hoofdstuk 7).
- In 1612 verscheen te Amsterdam *Het licht der Nederduytscher Schrijf-konst* van D. Mostart.[61]

Enkele, veelal ultrakorte, werken uit (vooral) de tweede helft van de zeventiende eeuw heb ik in het vervolg weggelaten omdat ze niets nieuws brengen en/of geen navolging vonden. Voor de volledigheid som ik ze hier op:[62]

- In 1624 publiceerde de Goudse schoolmeester Abraham van Gherwen *Voorloperken* (inleidend schoolboekje), *inhoudende een kort onderricht der Letter-kunst, dat is: 't Wel-spellen des Neder-Duytschen Taals*, 37 p.[63]
- In 1650 verscheen in Utrecht van Johan van Atteveld *Wat niiuw. D'oude vry-eygen letterklanc*; dit omvatte slechts acht pagina's. Een uitgebreide versie van elf pagina's zag in 1682, na de dood van de auteur, het licht onder de titel *Nederduytsche letterklank, ofte korte onderwyzinge van de Nederduytsche spelling*.
- In 1651 publiceerde Dirkz. van der Weyden de *Inleydinge tot een vast-gegronde Nederduytsche letterstelling* (Utrecht, 47 p.).
- In 1679 (herdrukt in 1683) schreef Johannes Gosens van Helderen de *Neerduitse spelkonst* (Amsterdam, 16 p.).[64]
- In 1696 verscheen van Joannes Duykerius de *Schouburgh der Needer-Duytsche letter, spel en leeskonst* (Amsterdam, 95 p.).

Ca. 1530 – Christiaen van Varenbraken: twee traktaten over de spelling

Lange tijd is Joos Lambrecht beschouwd als de eerste die schreef over de spelling, maar in 1978 publiceerde W.L. Braekman de tekst van een onvolledig handschrift waarin twee nieuwe traktaten over de spelling stonden. De traktaten dateren van ca. 1530, en de scribent of auteur – dat valt niet uit te maken – is de verder onbekende onderwijzer Christiaen van Varenbraken. De traktaten zijn afkomstig uit zuidwestelijk West-Vlaanderen of uit zuidoostelijk Frans-Vlaanderen. Ze bestaan uit een onvolledige pro-

zatekst en een eveneens onvolledig didactisch gedicht over de Nederlandse spelling.

De tekst houdt zich uitsluitend bezig met de spelling, niet met de uitspraak. Zo noemt Varenbraken allerlei tweeklanken, maar hij verklaart niet welke klanken ze weergeven. Hoe lost Varenbraken de klinkerspelling op? Zijn spelling blijkt nog erg onvast te zijn. Hij noemt een verschil tussen korte en lange /ie/: de lange /ie/ spelt hij op drie manieren: *y, ie, ye*: *yeghelyc, ieghelijc*. Aan het begin en eind van een lettergreep kan de /ie/ volgens hem zowel lang als kort zijn, en daar geeft hij de spellingen *i, y, ij*: *bi, by, bij*. Verder blijkt impliciet dat hij, behalve *ie/ij*, als lange klinkers gebruikt: *ae, ee, oo, uu*. In de praktijk spelt hij echter lange /oo/ en /ee/ ook als enkele *e, o*: *gheheele* naast *gherekent*, *moghen* naast *zoo*.[65]

In de tekst wordt telkens verwezen naar het Latijn; het spelboekje is kennelijk bedoeld om zowel Nederlands als Latijn te leren spellen. Daarbij geeft Van Varenbraken telkens eerst Latijnse voorbeelden en dan pas Nederlandse. Over de *v (u)* zegt hij bijvoorbeeld: de *v* is een medeklinker als hij staat tussen *q, g, s* en een klinker (zoals in *quis, guerra, suades*) en in het Nederlands als hij staat tussen *d, z* en klinker (zoals in *dwaal, zwaan*).[66]

Op basis van de overgeleverde tekst valt niet goed uit te maken welke principes Van Varenbraken hanteerde, hoe hij de relatie tussen klank en teken zag, en of hij als uitgangspunt een bepaald dialect voor ogen had dan wel een algemene taal nastreefde. Zijn traktaten waren vooral praktische leermiddelen, en kunnen sowieso weinig invloed gehad hebben omdat ze niet gedrukt zijn en dus slechts een piepkleine oplage gehad zullen hebben (één of enkele exemplaren). Toch is het werk het vermelden waard: het bewijst namelijk dat er al omstreeks 1530 aandacht werd besteed aan de spelling van het Nederlands, en dat hieraan serieuze gedachten werden gewijd.

1550 – Joos Lambrecht: één klank, één teken

De Gentse drukker Joos Lambrecht (1491–1556 of 1557) hield zich intensief met de Nederlandse taal bezig. Tussen 1536 en 1553 heeft hij diverse taalkundige werken van anderen gedrukt: voor zover bekend zijn er 72 werken bij hem verschenen. Hij was hervormingsgezind en belandde in het cachot nadat hij in 1545 een godsdienstig traktaatje van priester Cornelis vander Heyden had uitgegeven, dat de geestelijke overheid als ketters aanmerkte en dat bovendien een vervalst koninklijk privilege bleek te bevatten. Ook verschillende andere bij hem gedrukte boeken komen voor op de index (de lijst van verboden boeken) van Filips II.

Lambrecht was niet alleen drukker, hij was ook 'lettersteker', lettergieter en onderwijzer. In 1539 gaf hij het eerste Vlaamse boek uit dat gedrukt was met een romeinse letter – min of meer zoals wij nu gebruiken –, maar dit initiatief kreeg kennelijk geen bijval, want hierna gebruikte hij alleen nog de gotische of 'bastaertsche' letter.[67] In het onderwijs werd de gotische letter pas afgeschaft door inspanningen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, gesticht in 1784, en door de onderwijswet van 1806.

In 1546 gaf Lambrecht zijn zelfgeschreven *Naembouck* uit, een Nederlands-Frans woordenboek (zie hoofdstuk 7). In de opdracht van dit woordenboek toonde hij al dat hij in spelling geïnteresseerd was. Zijn woordenboek begint met een opdracht of groet aan de jongeren die de Franse taal willen leren en een verklaring over de gebruikte spelling, die in de tweede druk uit 1562 ontbreekt:

> Ik heb dit Vocabularium vooral gemaakt en gepubliceerd tot nut, voordeel en profijt van jullie, beminden. Deze [Franse] taal verschilt zeer van onze Vlaamse taal en heeft een opmerkelijk en eigen karakter, zowel in de spelling als in de uitspraak, zodat als jullie daarbij niet een beetje op weg geholpen worden, jullie haar nooit zonder grote moeite en hoofdbrekens zullen kunnen beheersen, spellen, uitspreken en verstaan. Daarom heb ik in dit Vocabularium een andere manier van spellen in acht genomen dan tot nu toe in enig ander vocabularium (zoals jullie ontdekken zullen) gedrukt is, door diverse aparte tekens en onderscheidingen. Dit is dan de snelste manier en het beste middel voor jullie om mee te beginnen.

Daarna volgen zowel in de eerste als in de tweede druk zes spellingregels (in de twee drukken niet geheel identiek). Bij iedere regel worden voorbeelden uit het Vlaams en Waals gegeven; die laatste heb ik geschrapt. Regel drie gaat alleen over het Frans, dus ook die sla ik over. Dan blijft over (uit de tweede druk):

Noteert ten eerste:
Waar u soms in een woord twee, drie of vier klinkers bij elkaar vindt staan, die in de spelling of in de uitspraak uit elkaar gehaald moeten worden, daar vindt u steeds op de klinker die van de andere gescheiden moet worden, twee puntjes staan, zowel in Vlaamse als in Waalse woorden. Voorbeelden in het Vlaams: *memorië, moeyë, rouäensch*, enz. En waar u twee of drie klinkers bij elkaar vindt staan zonder die twee puntjes, betekent dat dat die klinkers met de voorafgaande of volgende medeklinker, en soms op zichzelf, één lettergreep vormen. Voorbeelden: *reeustroo, maeyken, schaeylge*, enz.

Ten tweede:
Waar u het accent aigu (´) op een klinker ziet staan, betekent dat dat de klinker met klemtoon moet worden uitgesproken, bijvoorbeeld: *gemíterd, bevélen, recommandéren, belíden, bévaerd*, enz.

Ten vierde:
Waar u het tekentje ’, genaamd apostrofe, boven een enkele medeklinker vindt staan, staat dat in de plaats van een weggevallen klinker, die men niet uitspreekt aan het eind van een woord als het volgende woord met een klinker begint, bijvoorbeeld in *d’audst’oorconde* [de oudste oorkonde].

Ten vijfde:
Een *u̯* of *û* is altijd consonant of medeklinker. En een *u* is altijd een klinker [...].

Ten zesde:
Als u in het Vlaams de diftong *a*[68] of een *ę* tegenkomt, dan is dat een tweeklank of een lettergreep gemaakt van *a* en *e*, die in de uitspraak noch als *a* noch als *e* klinkt, maar half *a* en half *e*. Voorbeeld: *ærdbezië, eerwærdigh, bęrkenhaut*. [...]

De eerste drie genoemde conventies hanteren we nog steeds.

Zijn duidelijke belangstelling voor spelling bracht Lambrecht ertoe in 1550 de *Nederlandsche Spellijnghe* uit te brengen, bestemd voor scholieren.[69] Let op dit 'Nederlandsche' in de titel – daarmee was Lambrecht voor zover bekend de eerste die in een boektitel 'Nederlands' prefereerde boven het gebruikelijke 'Nederduits'. In zijn inleiding merkt Lambrecht daarover op: het boekje kan 'in alle scholen waar Nederlands wordt gesproken' gebruikt worden, vandaar de titel **Nederlandsche** *Spellijnghe*.

Dit is het oudst bekende gedrukte boek gewijd aan de spelling. Het boek is opgesteld in de beproefde dialoogvorm (zie hoofdstuk 7), in dit geval een dialoog over de spelling tussen een 'Meester' en zijn 'Leerknecht'. Het bestaat uit drie delen: het eerste deel handelt over de letters van het alfabet in het Nederlands, Frans, Grieks en Latijn en hun uitspraak; het tweede deel geeft verbindingen van klinkers met medeklinkers en met andere klinkers; en in het derde deel worden enige 'figuren', woordveranderingen zoals afbrekingen en afkortingen, opgesomd en worden de leestekens behandeld.

Lambrecht was de eerste die in de spellingchaos orde probeerde te scheppen. Hij schreef het boek omdat hij constateerde dat er vele spellingwijzen gebruikt werden in de verschillende Nederlandse gewesten, wat soms tot misverstand leidde:[70]

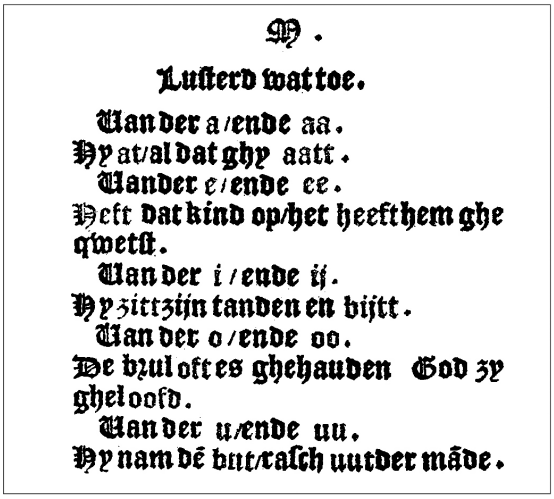
> Omdat ik de laatste acht tot tien jaar ondervonden heb met hoeveel fouten, ongepastheden, onordelijkheden en achteloosheden alle schoolmeesters, schrijvers en boekdrukkers de Nederlandse lettergrepen en uitgangen spellen.

Lambrecht is voorstander van het fonetische principe en pleit ervoor dat in alle Nederlandse dialecten dezelfde klank met hetzelfde letterteken wordt weergegeven; hij streeft dus niet naar één algemeen beschaafd Nederlands.[71] Daarin is hij zelfs zeer expliciet:[72]

> Ik ben niet van mening dat de Hollanders en Brabanders hun eigen uitspraak moeten veranderen in de Vlaamse uitspraak, of dat de Vlamingen en Friezen de Brabantse of Hollandse uitspraak moeten overnemen, maar dat ieder voor zich de woorden en lettergrepen die hij in zijn moedertaal gebruikt, goed met de benodigde letters kan spellen.

Voordeel hiervan is dat een Groninger of Drent het Zuid-Nederlands op basis van de spelling correct zou uitspreken. Nadeel is dat een en hetzelfde woord overal anders geschreven werd – namelijk zoals het uitgesproken werd. Als voorbeeld geeft Lambrecht:[73]

> In de gevallen waar de Zeeuw *jae* zegt, moet hij bij het spellen van het woord de Vlaming noch de Brabander volgen, dus niet *ja* spellen, behalve wanneer hij het woord zo uitspreekt. Evenzo schrijft de Brabander nauwelijks ooit *buten* [buiten], omdat hij dat woord uitspreekt als *beuten*.

M .

Lusterd wat toe.

Van der a / ende aa.
Hy at/al dat ghy aatt.
Vander e / ende ee.
Heft dat kind op/het heeft hem ghe
q'wetst.
Van der i / ende ij.
Hy zitt zijn tanden en bijtt.
Van der o / ende oo.
De bzul oft es ghehauden God zy
ghel oofd.
Van der u / ende uu.
Hy nam dé but/talsch uutder mãde.

Illustratie 5.1 Een voorbeeldpagina van de spellinggids van Joos Lambrecht (Bron: Heremans en Vander-Haeghen 1882)

Lambrecht was de eerste die aanbeval de heldere lange /aa/ te spellen als *aa*, wat in zijn tijd een nieuwigheid was. Hij hanteerde hierbij het argument van de analogie: als men andere lange klinkers (*ee, oo, uu, ij*) met dubbele lettertekens spelde, waarom dan niet ook *aa*?[74] Om het ideaal van één letter voor één klank te bereiken, introduceert Lambrecht een aantal tot dan toe ongebruikelijke tekens en lettercombinaties en komt daarmee op een veertigtal klinkers, twee- en drieklanken. Zo gebruikt hij accenten om de zachtlange open *e* en *o* en de open *a, i, u* aan te duiden: *néder, téghen, ghespróken, ópen, vrághe, stíve, ghebrúken*. Een andere lange /ee/-klank geeft hij weer door de combinatie *ea* (bijvoorbeeld *deagh, earbaar, gheheal, heat, eanen, weak*) en een bepaalde lange /oo/-klank door *oa* (bijvoorbeeld *doad, hoaghcheit, loac, oalic, oam, schoan*). Voor een scherplange of hardlange *a* stelt hij de spellingen *ae, æ* of *ę* voor; zelf gebruikt hij *ae* in bijvoorbeeld *maet, quaeken, raet*. De onbeklemtoonde klinker *e* aan het eind van een woord, gevolgd door een ander woord beginnend met een klinker, schrijft hij als een doorgestreepte *e*: *ɇ*.

Ook voor het onderscheid tussen /i/ en /j/ en tussen /u/ en /v/ gebruikt Lambrecht een speciaal teken: /j/ spelt hij namelijk als *i* met een punt eronder, en /v/ als *u* met een punt eronder.

De nieuwe tekens die Lambrecht voorstelt – de *ę*, de doorgestreepte *e*, de puntjes onder de i- en *u*-consonans, en het gebruik van accenten – zijn alle gebaseerd op Franse of Latijnse voorbeelden. Lambrechts spellingvoorstellen vonden niet veel navolging, op een belangrijke uitzondering na: Jan Utenhove hanteerde in zijn bijbelvertaling de spelling van zijn vriend en stadgenoot (zie hoofdstuk 3).

1576 – Antonius Sexagius: een Latijnstalige en Latijns georiënteerde spelling

De jurist Antoon van t'Sestich, die zijn naam verlatijnste tot Antonius Sexagius (Brussel ca. 1535 – Mechelen 1585), droeg de moedertaal een warm hart toe, al verwoordde hij die gevoelens in het Latijn. Toen hij zonen kreeg en verantwoordelijk werd voor hun onderwijs, viel het hem op hoe moeilijk het voor hen was om Latijn te leren, doordat een

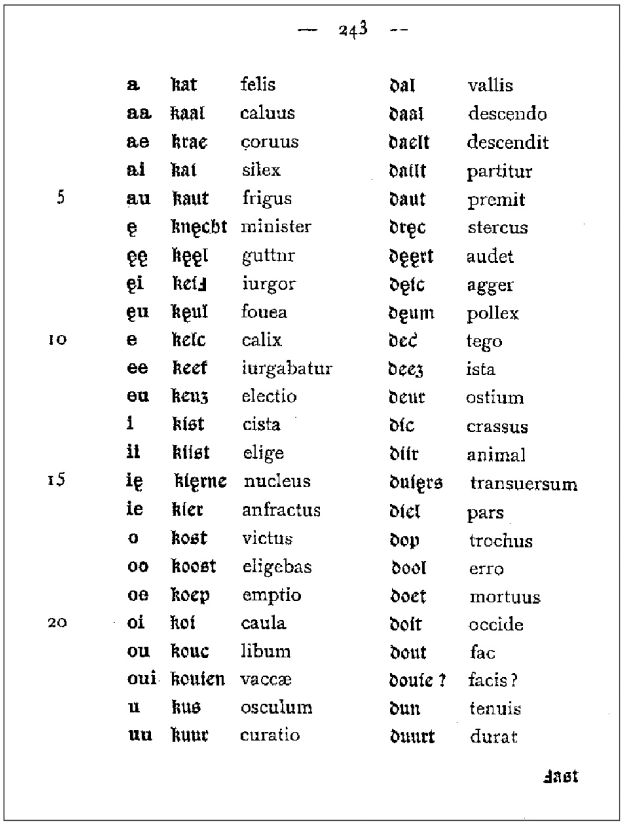
bepaald teken in het Nederlands met een heel andere klank correspondeerde dan in het Latijn. Daarom was hij van mening dat in het taal- en leesonderwijs eerst de moedertaal moest worden onderwezen en pas daarna het Latijn. In die tijd werd meestal direct Latijn gedoceerd, met als argument dat de spelling van het Nederlands zo gebrekkig was dat het belemmerend zou werken bij het leren van Latijn, als men eerst Nederlands zou leren lezen. Sexagius stelt in zijn *De orthographia linguae Belgicae* (Over de spelling van de Nederlandse taal) uit 1576 als remedie hiervoor een Nederlandse spellingberegeling voor waarin de Nederlandse klanken en tekens overeenkwamen met dezelfde klanken en tekens in het Latijn. De taalkundige Goemans vertaalt en verklaart de tekst van Sexagius als volgt:[75]

> Telkens als ik over het eerste onderwijs der kinderen nadacht, is het mij gebleken, dat de beste weg tot de kennis van de beginselen hierin bestond, de jeugd die aan de school is toevertrouwd, in haar reeds van moeders schoot af gekende en gemeenzame spraak, alvorens in het Latijn – een gans onbekende en vreemde taal – het leesonderricht te verstrekken. Het tegenovergestelde heeft gewoonlijk plaats. Trouwens, dat het merendeel van onze schoolmeesters, en ja, al degenen die zich belasten met de opleiding van de jeugd in het hanteren van de Latijnse taal, het tegenovergestelde doen, daarvan geven ze deze reden: onze Dietse taal gaat tot nu toe mank aan zulke gebrekkige en bedorven spelling dat de jonge leerlingen, die de eerste beginselen der leeskunst bij haar gaan putten, geen andere uitslag zullen verkrijgen dan, wanneer zij met het leesonderricht in het Latijn zullen beginnen, opnieuw alles te moeten afleren en al de vruchten van den geleverden arbeid te verliezen. Waarom? Omdat de klinkers en tweeklanken gewoonlijk op een heel andere wijze uitgesproken worden in de volkstaal dan in het Latijn, men weet het bij ervaring. [...]

Het doel dat Sexagius beoogt, wordt verder even duidelijk omschreven:[76]

> Daar moet dan eigenlijk een weg gezocht worden, een middel waardoor onze moedertaal, dank zij een gezuiverde spelling, kan verstaan en uitgedrukt worden, zodat ze nergens in strijd komt met de uitspraak van het Latijn, maar er overal volkomen aan beantwoordt. Ja, ze moet zozeer zelfs met de goede en echte uitspraak van de Latijnse taal overeenstemmen, dat de kinderen, die eerst op gemakkelijker wijze in de moedertaal onderwezen zijn, daarna vanzelf en zonder moeite ook in het Latijn goed en volgens de regel kunnen lezen.

Sexagius' ondertitel luidt: 'over de spelling van de Nederlandse (Belgische) taal of over de echte schrijfwijze van de Nederlandse woorden naar de uitspraak van de Nederlanders, in het bijzonder de Brabanders'. Hij was dus een fonetische speller die de woorden al naar gelang hun klank opschreef, en hij realiseerde zich dat er geen algemene Brabantse uitspraak bestond:[77]

— 243 —

	a	kat	felis	dal	vallis
	aa	kaal	caluus	daal	descendo
	ae	krae	coruus	daelt	descendit
	ai	kai	silex	dailt	partitur
5	au	kaut	frigus	daut	premit
	ę	knęcht	minister	dręc	stercus
	ęę	kęęl	guttur	dęęrt	audet
	ęi	keiɹ	iurgor	dęic	agger
	ęu	kęul	fouea	dęum	pollex
10	e	kelc	calix	dec	tego
	ee	keef	iurgabatur	deez	ista
	eu	keuz	electio	deut	ostium
	i	kist	cista	dic	crassus
	ii	kiist	elige	diit	animal
15	ię	kięrne	nucleus	duięrs	transuersum
	ie	kier	anfractus	diel	pars
	o	kost	victus	dop	trochus
	oo	koost	eligebas	dool	erro
	oe	koep	emptio	doet	mortuus
20	oi	koi	caula	doit	occide
	ou	kouc	libum	dout	fac
	oui	kouien	vaccæ	douie ?	facis?
	u	kus	osculum	dun	tenuis
	uu	kuur	curatio	duurt	durat

daat

Illustratie 5.2 Een voorbeeldpagina van de spellinggids van Antonius Sexagius (Bron: Goemans 1899–1901: 243)

> Ik weet dat de Antwerpenaars *moert* en *boert* anders uitspreken dan de Brusselaars, maar hier spreken wij alleen over de manier waarop ieder zijn uitspraak met de benodigde letters kan schrijven, zodat wie *moort* uitspreekt, niet *moert* schrijft, of omgekeerd.

Het dialect dat Sexagius beschrijft is zijn eigen spreektaal, het Mechels. Hij streeft niet naar een eenheidstaal.

Voor Sexagius heeft het beginsel 'iedere klank een eigen letter' dezelfde consequentie als voor Lambrecht: het aantal letters is te klein en er moeten nieuwe tekens en lettercombinaties verzonnen worden. Sexagius stelt twee nieuwe letters voor, *ę* en een omgekeerde F (Ⅎ); beide letters zijn ooit in het Latijn gebruikt, en daarop heeft hij zich gebaseerd. Het teken *ę* wil Sexagius gebruiken voor de open of 'blatende' e, de /è/,[78] vergelijk *weg* 'verdwenen' tegenover *węg* 'baan'. De *ę* wordt ook verdubbeld (*veel* versus *gęęl*) en komt voor in tweeklanken, bijvoorbeeld in *bęiten* voor 'bijten' en *vęul* voor 'vuil'. De omgekeerde hoofdletter F wil Sexagius gebruiken voor de /v/-klank. Hij zat namelijk met het probleem dat het Latijn geen /w/-klank kent. Hij stelt voor het teken *v* te gebruiken voor de /w/-klank (*vit* voor 'wit'), en heeft nu een nieuw teken nodig voor de /v/-klank; dat wordt in zijn systeem de omgekeerde F.

Kader 5.4 Leren schrijven in de zeventiende eeuw (Bron: de R*egel der Duytsche schoolmeesters* van D.A. Valcooch uit 1591, uitgegeven door De Planque 1926: 187).

Hoe leerden kindertjes in de renaissance schrijven? Hiervan geeft Valcooch in zijn handboek voor onderwijzers in dichtvorm een plastische en herkenbare beschrijving:

Een methode om te leren schrijven

Wie goed en perfect schrijven wil leren
Die moet zijn zinnen daar vlijtig toe keren [zetten]
En de letters van boven en onder gelijk maken
Zoals 't hoort, soms kort, soms lang, dun, dik,
Eerst moet hij een vouw over de lengte van 't papier maken,
Die moet hij aanhouden en niet erbuiten of erbinnen geraken.
't Papier moet hij recht voor zich op de knie leggen
De pen moet hij tussen zijn duim en twee vingers pakken,
En rechtop zitten, zijn hoofd niet schuin houden,
Tegen niemand praten, en niet andere dingen aanschouwen,
Zodat hij vrijelijk schrijft, stil zonder te bewegen
De pen stevig vasthouden, en niet onnodig verplaatsen;
Alleen de achterste vinger moet liggen op 't papier,
Niet de hele hand, dat is de verkeerde manier,
De pen zelf helt een beetje over aan één kant.
Schrijf vlot aan elkaar, met een lopende hand,
De pen moet op 't papier niet hard gedrukt worden of gedraaid,
Weerhoud u van 't maken van lange staarten,
Houd uw pen vol inkt te allen tijde,
Daar spaart u hem mee en uw schrift wordt zo vlotter.
U moet ook niet op puntjes of lijnen schrijven.
Laat de eerste letter een hoofdletter zijn,
Maak de lettervormen allemaal even groot en lang,
Of uw schrift gaat kreupel en mank,
Maak uw regels mooi even lang en op gelijke afstand van elkaar,
Houd uw pen niet in uw mond, steek 'm achter uw oren,
Als u 'm in de inktpot steekt, krab 'm dan eerst helemaal schoon,
Opdat er geen korst aan gaat bakken en groeien.
En kijk dan 't geschrevene door of 't keurig is geschreven,
Is er iets verkeerd geschreven dan moet dat uitgewreven.
Gij ouderen en jongeren scherpt hiertoe uw verstand,
Ontbreekt hiervan iets, dan strekt dat uw geschrift tot schand'.

1581 – Pontus de Heuiter: eenheidsspelling naar Latijns voorbeeld

De kanunnik Pontus de Heuiter (1535-1602) werd geboren in Delft. Via Leiden en Mechelen belandde hij in Parijs, waar hij rechten studeerde. Vervolgens werd hij geestelijke in Gorinchem. In 1572 werd hij door de geuzen gevangengenomen. Hij redde zijn leven door tijdelijk over te gaan tot het protestantisme. Tussen 1572 en 1578 verbleef hij in de Zuidelijke Nederlanden, daarna trok hij weer naar het Noorden. In 1587 werd hij kanunnik te Deventer, in 1591 vluchtte hij, na de inname van de stad, op-

nieuw naar de Zuidelijke Nederlanden, waar hij in 1602 in ballingschap in Sint-Truiden stierf.

In 1581 publiceerde De Heuiter de *Nederduitse orthographie* bij Plantijn in Antwerpen.[79] De Heuiter schreef zijn boek voor onderwijzers en allen die streven naar een goede spelling. Hij behandelt eerst alle letters van het alfabet, daarna de korte en lange klinkers, dan de twee- en drieklanken en tot slot eindigt hij met zestien regels die 'in het algemeen kunnen dienen om goed te spellen en te schrijven'; deze regels gaan niet alleen over spelling, maar ook over taalgebruik in het algemeen.

De Heuiter werd beïnvloed door de opvattingen van Sexagius en stelde net als deze voor de spelling af te stemmen op het Latijn en elk teken in beide talen voor dezelfde klank te gebruiken. Hij wil echter geen eigen tekens maken (zoals Lambrecht en Sexagius). Als het Nederlands klanken kent die in het Latijn niet bestaan, grijpt hij terug op het Frans, de dochtertaal van het Latijn.[80] De Heuiter meende dat men moet schrijven zoals men spreekt, ofwel:[81]

> Dus laat iedereen schrijven zoals het klinkt, want zoals Quintilianus terecht zei: letters zijn alleen uitgevonden om het geluid van onze taal weer te geven.

De Heuiter spelt dus fonetisch: *woort, het is bekent, ik wort*. Hij wil alle onnodige medeklinkers en klinkers weglaten, en is daarin heel consequent; hij wil niet *gh, gk, ck, uw, sch* schrijven waar *g, k, u* (*nieu, vrou*) en *s* voldoen; zo propageert hij in plaats van *vrouwen, vouwen, nieuwe, weduwe* met de in zijn ogen overbodige *w* de vormen *vrouën, vouën, nieuë, weduë*. Hij vraagt zich af:[82]

> Wat doen de *e* en *c* in *oirzaecke*? Wat doen de *h* en *ij* in *ghelijcke*? Wat doet de *c* of *k* in *ick*? Wat doet de *t* of *d* in *godt*? [...] Schrijf *oorzake, gelike, ic* of *ik, got* of *god*.

Hij gaat echter in zijn spellingvereenvoudiging zo ver, dat zijn woordbeelden vrij veel afwijken van de traditie. Zo geeft hij de voorkeur aan *h* boven *ch*, dus *lahen, aht*, niet *lachen, acht*. Naar het voorbeeld van het Latijn wil hij *x* schrijven voor de klank /ks/, dus *dagelix, desgelijx, hex, insgelijx*.

Ook zijn klinkersysteem wijkt af van het gebruikelijke. Hij spelt de klank die hij als lange /ie/ uitsprak (en die in sommige gevallen tegenwoordig klinkt als /ei/), in alle gevallen als *ij*: *mijn, pijn, stijl*, ook *dijr* 'dier', *vijr* 'vier'. Verder gebruikt De Heuiter de spelling *oe* voor de scherplange /oo/ (dus *broet* 'brood'). Daarom is hij gedwongen de spelling *ou* te hanteren voor zowel de klank /ou/ als de klank /oe/, wat zeer verwarrend lijkt; hij zegt erover dat men uit de context maar moet opmaken of met *gout* 'goud' of 'goed' is bedoeld, met *zout* 'zout' of zoet', met *hout* 'hard deel van boom', 'hoed' of 'pak!', en met *mout* 'moed', '(men) moet' of 'ontkiemd graan'! Deze spelling leidt dus tot een grote toename van homoniemen, wat een ongewenste situatie lijkt. De *ou*-spelling zal gebaseerd zijn op het Frans; ook Lambrecht gebruikte bijvoorbeeld de spelling *Naembouck*.

Het bijzondere van De Heuiter is dat hij als eerste pleit voor een bovenregionale eenheidsspelling en eenheidstaal. In zijn visie moet de eenheidstaal in weinig woorden gedachten kunnen weergeven, ze moet zuiver zijn – dus zonder leenwoorden – en ze moet

een goede spelling en syntaxis hebben.[83] Gezien zijn eigen achtergrond – hij woonde afwisselend in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden – is zijn streven naar een eenheidstaal begrijpelijk. Deze eenheidstaal noemde hij een 'gemengde taal'. De taal moest namelijk bestaan uit de welluidendste spelling- en uitspraakelementen van verschillende dialecten. De Heuiter zegt hierover:[84]

> Als ik het Nederlands een mengtaal noem, let ik op de aard van alle dialecten die het zuiverst hun talen, niet precies aan dit of dat land verbinden [...], maar aan de gewoonte van de verstandigste en belangrijkste geleerden alsook de praktijk van adellijke lieden, die in alle talen altijd naarstig hebben getracht deze te zuiveren en uit de modder van het gewone volk te helpen. Voorts heb ik een voorbeeld genomen aan de Grieken, die van vier landen goede talen in de praktijk hebben, te weten Ionisch, Attisch, Dorisch en Aeolisch, en daaruit nog een vijfde hebben gesmeed, die zij *Gemeenspraak* [Koinè] noemen – zo ook heb ik mijn Nederlands in de afgelopen vijfentwintig jaar gesmeed uit het Brabants, Vlaams, Hollands, Gelders en Kleefs [...].

Hij wil dus de eenheidstaal vormen op grond van de *beschaafde* elementen van verschillende dialecten. Ieder dialect heeft zo zijn eigen kenmerken, die het minder geschikt maken om als eenheidstaal te dienen, aldus De Heuiter:

> De aanleiding tot mijn voorstellen tot spellingwijziging is geweest dat ik merkte dat het Vlaams op zichzelf te zeer geweld is aangedaan door de oude omgang met en het bestuur van de Fransen, de betrekkingen met het lelijke Zeeuws en de talloze toevoegingen van letters en lettergrepen in het begin, midden en aan het einde der woorden. Het Gelders, Kleefs en Guliks hebben geleden onder de invloed van de Hoogduitsers, doordat de bewoners van deze streken het mooi vinden de Hoogduitsers na te praten. Het Brabants heeft door de voortdurende invloed der Nederlandse en Bourgondische vorsten ook een vreemde mantel omgehangen, en is afgezien daarvan niet te prijzen wegens het lelijk gegaap van de tweeklanken die in bijna alle woorden hun plaats opeisen, en de lange klank der klinkers, waardoor de Brabanders buiten hun gewest goed te herkennen zijn, zoals de Hollanders te herkennen zijn aan hun geblaat en het afbijten en half inslikken van hun woorden.

Opvallend is dat De Heuiter het Kleefs noemt: dit dialect wordt en werd immers in Duitsland en niet in Nederland gesproken. Ondanks zijn opmerking over het smeden van een eenheidstaal uit allerlei taalelementen, kiest De Heuiter in de praktijk meestal voor de beschaafde Noord-Hollandse varianten: heldere *a*, *drogen, mogen* in plaats van *dreugen, meugen*, en *aerde* in plaats van *eerde* etc.[85]

1584 – De *Twe-spraack*: traditie, gelijkvormigheid en regelmaat

De *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (Dialoog over de Nederlandse grammatica) uit 1584 is de oudste gedrukte grammatica van het Nederlands.[86] De *Twe-spraack* is vrijwel ze-

ker geschreven door literator Hendrik Laurensz. Spiegel (Amsterdam 1549 – Alkmaar 1612), samen met andere leden van de beroemde Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier. In hoofdstuk 8, over de beregeling van de grammatica, komt de *Twe-spraack* uitgebreid aan de orde.

Spelling en uitspraak vormen samen een belangrijk en omvangrijk deel van de *Twe-spraack*: hieraan is 35 procent van het werk gewijd. Bij de beregeling van de spelling ging men niet over één nacht ijs. In 1583 stuurden de auteurs van de *Twe-spraack* enkele 'tafelkens' (overzichten) rond met hun voorstellen. Hierover wordt in de 'Toe-eyghenbrief' (opdracht) het volgende gezegd:[87]

> Wat onze spelling betreft, die stemt niet helemaal overeen met de gebruikelijke, maar lijkt daar toch meer op dan alle andere nieuwe verbeteringsvoorstellen. Maar omdat een goede, consequente spelling het fundament is van een goed geconstrueerde taal, en in ons normale taalgebruik daar door eenieder die daaraan wat aandacht besteedt, misslagen geconstateerd worden, hebben wij, na overleg met verschillende lieden die hiervan verstand hebben, zowel in diverse Hollandse steden als in Brabant en Vlaanderen, en nauwgezet rekening houdend met heel oude en verschillende recentelijk veranderde spellingen, een methode ontworpen die zo dicht mogelijk bij de algemeen gebruikte spelling komt, en nochtans intern regelmatig en consequent gelijkvormig is, zoals iedereen bij het lezen van deze *Twe-spraack* kan zien en heeft kunnen zien aan de vroeger gedrukte overzichten, die wij ongeveer een jaar geleden op verschillende plaatsen verspreid hebben, zodat wij op grond van de verschillende opmerkingen en verstandige kritiek uit alles het beste konden kiezen en zonder koppigheid of vooringenomenheid uiteindelijk een beslissing hebben genomen.

Twee van de overzichten zijn teruggevonden. Het laatste en uitgebreidste, dat overeenkomt met de voorschriften zoals ze uiteindelijk in de *Twe-spraack* zijn geformuleerd, luidde als volgt:[88]

Onderscheidingen die nodig zijn bij het spellen
van het gewone algemeen gebruikelijke Nederlands:

aa en ae:

aa: haar, waar, paar, blaar, schaad, maar.
ae: haert [haard], waerd [waard], paerd [paard], blaeten [blaten], schaets [schaats], maert [maart].

aay en ay:

aay: ic zaay, maay, draay, kraay, waay.
ay: say [zei], een lay [een lei], hay [hei], kay [kei], way [wei], blay [blei (vis)].

o en ó:

o: een zo [zooi], ho, op, tis bol ['t is slap], mij dorst [ik heb dorst], vol, ick rock [ik ruk].
ó: alzó, vló, hóp, een ból, ick dórsch, vólck, een róck.

oo en óó:

oo: ick loof, hoop, het roock [het rook (ww.)], ick coock, bood [(ww.)].
óó: ghelóóf, een hóóp, de róóck, ick cóóp, een bóót.

uu en ue:

uu: uur, natuur, huur, duur, stuur, schuur.
ue: huel [heul], buel [beul], dueghd [deugd], duer [deur], stuer [steur], schuer [scheur].

u, v en w:

u: uyl [uil], uyt [uit], uyen [uien], uyer [uier], uytrecht [Utrecht].
va: vyl [vijl], vuyl [vuil], veyl [veil], vuyster [vuurhaard], vyghen [vijgen].
wa: wyl [wil], wyt [wit], wuyteren [zich wentelen], wyer [wier 'vijver'], wier [wier 'zeegras'].

g, gh en j:

ge: dagge [dag], zegge [zeg],wegge [weg], waggelen, diggelen.
ghe: daghen [dagen], zeghe [zege], weghen [wegen], waghenaar [wagenaar 'koetsier'], zyghen [zijgen].
je: ja, jes [jesses], jock [juk], jicht, juyst [juist], verjueghden [verjongen].

s en z:

s: sarren, semmelen [zeuren], een sock, sóp [vleesnat, pap], sonder sy [onvoorwaardelijk], sussen.
z: zarp [wrang], zemel, het zóck [het zog], het zóp [de top], zy [zij], zuchten.

De namen van de letters worden uitgesproken als:
a, be, ce, de, e, ef, ge, ha, i, je, ka, el, em, en, o, pe, que, er, esse, es, te, u, va, wa, ex, ye, zedde.

Esse en *es* staan voor de staartletter *s* en de gewone *s*: dezelfde letter op verschillende wijze geschreven.

Wat zijn nu de uitgangspunten van de *Twe-spraack* geweest? Daarover wordt in de 'Toe-eyghenbrief' hierboven al kort gesproken. Spiegel en de zijnen gingen zo veel mogelijk uit van het normale, gewone gebruik, de traditie. Dit gewone gebruik is gebonden aan regels die de taal 'van nature eigen zijn'. Men streefde net als De Heuiter naar een eenheidstaal en nam de beschaafde Hollandse uitspraak als uitgangspunt.[89]

De *Twe-spraack* hanteerde als eerste bij de spelling de criteria van gelijkvormigheid ('ghelyckformicheyd') en regelmaat ('eenpaarticheyd'). Daarmee liet men het fonetische principe als enig beginsel los; dit terwijl alle werken vóór de *Twe-spraack* louter fonetisch spelden. Gelijkvormigheid vinden we bijvoorbeeld bij de eindmedeklinker.[90] Zo zeggen de auteurs:[91]

Men hoort niet *krapt* en *klabt* te schrijven, omdat van het ene woord *krabben* en van het andere *klappen* komt, of *ghót* en *pód* omdat men *ghoden* en *pótten* zegt.

De spellingen *krapt, klabt* worden dus afgewezen omdat ze tegen het etymologische beginsel ingaan, terwijl *ghót, pód* onacceptabel zijn omdat ze niet het gelijkvormigheidsbeginsel volgen.[92]

Gelijkvormigheid vinden we ook in de werkwoordsvormen (hoewel in de tekst zelf niet consequent doorgevoerd). Als vervoeging van het werkwoord geeft men het voorbeeld *ik min, minde, ghemind*. Niet alleen opteerde de *Twe-spraack* vanwege de gelijkvormigheid voor de spelling *ghód* en *pót* 'omdat men [in het meervoud] *ghoden* en *pótten* zegt',[93] ook de spellingen *dagh, zagh, buygh* baseerde men op de meervoudsvormen *daghen, zaghen, buyghen*, hoewel *dagh, zagh, buygh* met de /ch/-klank werden uitgesproken – *ch* en *gh* gaven verschillende klanken weer.[94]

Eenparigheid bepaalde de spelling van de lange klinkers: de *Twe-spraack* kiest hier voor het gebruik van een dubbel letterteken, dus *aa, uu* en niet *ae, ue/uy*. In de toelichting op de 'tafelkens' uit 1583 formuleert men dit als volgt:[95]

> In de eerste plaats vinden wij het passend dat de *a* en de *u* (als ze in een lettergreep voor een medeklinker of consonant voorkomen) waar ze lang of dubbel klinken, net als de *oo, ee* en *y* [te lezen als *ii*] dubbel geschreven worden; immers, de klank van de *a* en de *u* in *abel* naast *aap* en *ure* naast *uur* verschilt niet meer dan die van de *e* en de *o* in *ere* naast *eer* en *ore* naast *oor*.

1612 – Jacob van der Schuere: welluidendheid boven gelijkvormigheid

Jacob van der Schuere (Menen 1576 – sterfplaats en -jaar onbekend, tussen 1643 en 1667) week al jong (waarschijnlijk na 1585) met zijn ouders uit naar Haarlem, waar hij later leraar Frans en rekenen werd; hij was dus een van de vele Zuid-Nederlandse vluchtelingen. Hij toonde zich in verschillende publicaties purist, onder andere in de uitgave van de invloedrijke gedichtenbundel *Den Nederduytschen Helicon*, die hij in 1610 verzorgde (zie hoofdstuk 9).

Het meest invloedrijk is waarschijnlijk zijn in Haarlem gepubliceerde *Nederduydsche Spellinge* uit 1612 geweest; in ieder geval wordt zijn werk genoemd door Ampzing, Van Heule (tweede druk) en Dafforne. De *Nederduydsche Spellinge* is overigens zonder auteursnaam verschenen; op de titelpagina staat slechts 'byeen gebracht duer lief-hebbers der zelver' (bedoeld is: liefhebbers van de spelling). Als auteurs worden daarom ook wel de 'Haarlemse liefhebbers' genoemd. Dat Van der Schuere de voornaamste samensteller is, blijkt uit de 'Toe-eygen-Brief' (opdracht) bij de eveneens in 1612 verschenen vertaling *Tristium, ofte De Truer-dichten van Publ. Ovidius Nazo* van de hand van Van der Schuere.

Bij het dichten stuitte Van der Schuere op onregelmatigheden in de spelling en kreeg hij de behoefte deze te beregelen. De spellinggids van Van der Schuere is wel gekarakteriseerd als 'een pretentieloos werkje, alfabetisch ingericht, alleen spellingkwesties behandelend. Slechts volgt nog een korte uiteenzetting omtrent leestekens en apostrof.'[96]

Van der Schuere was een voorstander van een gelijkvormige spelling. Hij spelt *geld, wand* met verwijzing naar de meervoudsvormen *gelden, wanden*. Bij woorden op *-f* en *-s* spelt hij, net als wij nu, niet gelijkvormig, dus *duyf* ondanks *duyven* en *glas* ondanks *glazen*. Ook in de spelling van de werkwoordsvormen kiest hij voor gelijkvormigheid, en daar-

bij kijkt hij naar de verleden tijd. Zo komt hij op de spellingen *het behaegd, het eindigd, het begind, men steld*.

Van der Schuere wilde spellen naar de klank: elke letter moet naar haar klank gebruikt worden. Dat hield bijvoorbeeld in dat hij ervoor pleitte om de /k/-klank overal weer te geven door *k*, en niet soms door *c*, zoals de spellingpraktijk was. In dit verband liet hij zich bovendien puristisch uit, want bij de *c* zegt hij dat wij de *c* in uitheemse woorden 'veel te veel in ons Nederlands gebruiken, en gauw voor eigen houden'.[97]

Hij stelde de welluidendheid ('zoetigheyd') boven de gelijkvormigheid. Voor de lange /aa/ gebruikt hij daarom niet *aa* maar *ae*: *draek, gaef, raed*. Weliswaar realiseert hij zich dat sommigen liever *aa* gebruiken naar analogie van *oo, ee, uu*, maar daarover zegt hij:[98]

> Dat sommigen liever zulke woorden met *aa* in plaats van *ae* schrijven, kan komen doordat die klank in hun taal uitgesproken wordt met een wijder opengesperde mond. Wij laten ze in hun waarde, maar we zijn van mening dat het beter zou zijn die *aa* met opengesperde mond af te leren en de welluidende *ae*-uitspraak te gebruiken.

Verder streefde Van der Schuere, net als De Heuiter en de *Twe-spraack*, in principe naar een eenheidstaal en -spelling. Daarbij had hij een voorkeur voor beschaafd Hollands (in navolging van de *Twe-spraack*), met enkele Vlaamse invloeden, waarschijnlijk te danken aan het feit dat Vlaams zijn moedertaal was, zoals *ij* voor /ie/ in bijvoorbeeld *brijngen, gerijng, klijnken* en *dobbel* in plaats van *dubbel*.[99]

1613 – Anthoni Smyters: leve de traditie

De leraar Frans Anthoni Smyters (Antwerpen ca. 1545 – Amsterdam 1625/1626) was een veelzijdig schrijver en vertaler. Na de val van Antwerpen in 1585 vluchtte hij naar Duitsland, en van 1600 tot zijn dood woonde hij in Amsterdam. Hier hield hij school en onderwees hij de jeugd in goede zeden, Frans, de schrijfkunst, de rekenkunst en het boekhouden.

Vóór 1600 schreef Smyters enkele Franstalige boekjes over rekenen en boekhouden, daarna publiceerde hij alleen nog in het Nederlands. In 1609, 1610 en 1612 verscheen een vierdelig rekenboekje, *Arithmetica, dat is de reken-konste*, een vertaling van een van zijn Franse boekjes. In 1612 publiceerde hij bij Van Waesberghe in Rotterdam de vertaling *Esopus Fabelen* (er schijnt een eerdere druk bestaan te hebben uit 1604, maar die is verloren gegaan). In 1620 schreef hij een woordenboek, waarover meer in hoofdstuk 7.

Hier interesseert ons zijn mening over de spelling. In 1613 laat hij zich hierover uit in het *Schryfkunstboeck, daerinne gheleert worden velerley Nederlandsche, Italiaensche, Spaensche ende Hooghduytsche handt-gheschriften* (Schrijfkunstboek, waarin vele Nederlandse, Italiaanse, Spaanse en Hoogduitse handschriften worden onderwezen), gepubliceerd in Amsterdam.[100] Het boekje bestaat uit twee delen. Het eerste deel geeft een groot aantal voorbeelden van handschriften. Deel 2 geeft voorbeelden van brieven, voorafgegaan door elf pagina's over de spelling, omdat hij van mening is dat een goede brief geschreven moet zijn met een vaste hand, correct opgesteld en met een juiste spelling. In deze elf

pagina's geeft Smyters een vrij lange, theoretische uiteenzetting over hoe de relatie tussen spelling en uitspraak in zijn ogen moet zijn, en hoe de situatie op dat moment is. Zijn opvatting over spelling is als volgt:[101]

> Orthografie is de klank van de letters zodanig te beregelen, volgens de klank van de woorden, dat de spelling en de uitspraak zo gelijk klinken, dat er tussen het lezen en het spreken geen verschil gehoord wordt – dat is de eerste stap van de techniek, en volgens sommigen de ziel van de spelling. Kennis daarvan is zo belangrijk dat veel geleerde mannen heel deskundig een algemene orthografie (ten dienste van allerlei soorten Nederlands) hebben beschreven, zodat het toereikend zou moeten zijn – wij zouden ons daaraan moeten houden.

Hij constateert dus dat er een geschreven eenheidstaal bestaat, waarmee de verschillende dialecten geschreven kunnen worden, maar dat er geen gesproken eenheidstaal is:[102]

> Het komt voor dat wat de een bij het spreken van zijn moedertaal passend en mooi vindt klinken, dat een ander dat lelijk en niet passend vindt – zodanig dat men de moeite die de goede oude schrijvers zich getroost hebben om de klank van de Nederlandse taal te beschrijven en om de medeklinkers te voegen naar de algemene Nederlandse taal, nu bijna teniet gedaan ziet worden. Want waar in de ene Nederlandse provincie woorden gesproken worden die men in de andere niet verstaat of gebruikt, terwijl er bovendien grote verschillen in het uitspreken van de letters voorkomen, geeft dat grote verschillen en problemen bij het lezen van teksten. Een en ander valt duidelijk waar te nemen in diverse nieuwe spellingboekjes die onlangs zijn verschenen, en waarin men merkt dat wat geschikt lijkt voor toepassing in de taal van de ene provincie, in de andere volkomen belachelijk klinkt.

Hij betoont zich een tegenstander van een spelling die per streek afwijkt:[103]

> [men moet niet] de mensen wijs proberen te maken dat het juiste spellinggebruik erin bestaat te schrijven zoals men spreekt, zodat ieder zijn eigen taal wil behouden, terwijl de taal van de Hollander anders is dan die van de Brabander, en die van de Zeeuw weer anders is dan die van de Fries, enz. (die allemaal buren zijn en dus hetzelfde schrift gebruiken).

Hij vindt geen van de bestaande spellingvoorstellen geschikt voor de weergave van de verschillende Nederlandse dialecten. Hij meent dat het beste de oude traditie gevolgd kan worden – die overigens niet nader wordt gespecificeerd, maar die in principe terugging op de grondregel dat klank en teken dienden te corresponderen: 'Wij beschouwen de oude spelling (die door onze voorouders is gebruikt en beschreven) als de volkomen juiste Nederlandse spelling.'[104] En daaraan voegt hij als reden aan toe: 'omdat hiermee

iedereen in iedere provincie de uitspraak van zijn eigen dialect kan behouden'.[105] Zijn algemene schrijftaal bergt dus een veelheid aan uitspraken in zich:[106]

> [geschriften] waaruit de Brabander zijn Brabantse taal leest en spreekt, de Hollander de zijne, de Zeeuw, Vlaming en Fries idem; deze geschriften worden door hen allen gelezen en geschreven zoals zij hun eigen dialect uitspreken.

Smyters is dus een traditionele speller en hij verzet zich tegen allerlei nieuwerwetsigheden; hij pleit voor de 'klassieke' spelling *ae* in plaats van *aa*. Hij is voor een gelijkvormige spelling, maar niet in alle gevallen: hij wil niet *dag* spellen vanwege *dagen*, maar geeft de voorkeur aan *dach*, vanwege de uitspraak van *ach*, dat in *dach* volgens hem net zo klinkt als in *waerachtich, tachtich* e.d.[107]

Veel invloed heeft Smyters overigens niet gehad: hij wordt nauwelijks genoemd door latere schrijvers. Het is vooral interessant hem hier te noemen, omdat hij een zo duidelijke voorstander is van de (niet nader gedefinieerde) traditionele spelling. Hij is wel gekarakteriseerd als een 'conserverend, zo niet conservatief schrijver, maar misschien moeten we deze Zuidnederlander-in-Amsterdam ook een realist noemen: als taalgebruiker zal hij hebben ervaren dat er geen [gesproken] eenheidstaal bestond, en dat de onderscheiden dialecten niet alle met een van de voorgestelde spellingsystemen konden worden "verbeeld"; als onderwijzer zal hij door zijn leerlingen op inconsequenties en onmogelijkheden zijn gewezen'.[108]

1624 – Anthonis de Hubert: etymologie en gelijkvormigheid

De *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale* (Noodzakelijke vermaning voor alle liefhebbers van de Nederlandse taal) uit 1624 van de taalkundige en psalmberijmer Anthonis de Hubert werd al genoemd in hoofdstuk 3 over de bijbelvertalingen.[109] In 1622 en 1623 verbleef De Hubert in Amsterdam, waar hij de beroemde 'Letterkunstige vergadering' van Vondel en anderen bijwoonde (zie hoofdstuk 9). Daarna ging hij terug naar Leiden, waar hij vermoedelijk tot zijn dood bleef. De Hubert had groot taalkundig gezag bij Vondel, Hooft, Ampzing en Van Heule; de laatste droeg zijn grammatica aan hem op, de anderen prezen hem in hun werken.[110]

De Hubert laat zich in zijn *Noodige waarschouwinge* kort uit over de spelling. Hij laat zich leiden door twee principes: de etymologie (die hij 'oorspronkelijkheid', dus oorsprong noemt) en de gelijkvormigheid of analogie ('gevolg'). De spelling *duegd* met een *d* aan het eind verdedigt hij op basis van gelijkvormigheid:[111]

> Ik heb in het bijzonder gelet op het spellen van de woorden en de samenvoeging van de lettergrepen. En dat is ook nodig: want slechte spelling leidt tot verscheidenheid in uitspraak en manier van spreken. Buitenlanders en vreemdelingen kunnen de taal makkelijker leren als men de woorden spelt overeenkomstig hun aard en eigenschap; en ook onze landgenoten kunnen de grondwoorden niet goed vinden als men slecht spelt – wanneer men goed spelt kan men immers niet alleen de grondwoorden heel makkelijk vinden, maar ook de verbuiging van zelfstandi-

> ge naamwoorden naar getal en naamval en de vervoeging van werkwoorden naar getal en stamtijdvorm. Bijvoorbeeld: ik spel *duegd* met een *d* en niet met een *t*, want in het meervoud zegt men *duegden*, anders zou ik in het meervoud *duegten* vinden, want *en* aan dit woord toegevoegd maakt een meervoud, en als het eraf gehaald wordt krijgt men enkelvoud, zoals bij bijna alle zelfstandige naamwoorden in onze taal.

De spelling *duegd* met *g* en niet met *ch* verdedigt hij op grond van de etymologie: '*duegd* komt van *duegen* en niet van *duechen*, wat geen Nederlands is.' Hij maakt onderscheid tussen *het paerd is wel gevoed* 'het paard is dik' en *het paerd is wel gevoet* 'het paard heeft mooie voeten'.

Gelijkvormigheid brengt hem tot de spelling *schooven* vanwege *schoof*. Ook in de medeklinkerspelling drijft De Hubert de gelijkvormigheid door tot een niveau dat in strijd is met de traditie; hij stelt namelijk spellingen voor als *laff, will, vatt* naar analogie van *laffe, willen* en *vatten*, en voorts spellingen als *satt, mall, voll* naar analogie van de meervoudsvormen:[112]

> De bijvoeglijke naamwoorden of bijnamen worden evenzo gespeld op grond van analogie, dus ik spel *voll, mall, satt* met dubbele medeklinkers; want als ik een *e* daaraan toevoeg, vind ik het meervoud van de bijvoeglijke naamwoorden: *volle, malle, satte*, en als ik anders *vol, mal, sat* schreef, zou ik *vole, male, sate* krijgen. Zo schrijf ik ook *straff*, want in het meervoud zegt men *straffe*, maar *gaaf* met een enkele *f*, want men zegt *gaave* – omdat de enkele *f* in de verbuiging bij naamvallen en meervoud altijd in een *v* verandert, evenzo in de vervoegingen: ik *geloof*, wij *gelooven*.

Wellicht heeft hij voor deze spellingen ook naar het Duits gekeken, waar dubbele medeklinkers na een korte klinker heel gewoon zijn, vergelijk *Fett, satt, Stoff, voll*.

1625, 1633 – Christiaen van Heule: de spelling is af

Christiaen van Heule publiceerde in 1625 een grammatica, *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* (De Nederlandse grammatica). In 1633 verscheen hiervan een tweede druk onder de titel *De Nederduytsche Spraec-konst ofte Tael-beschrijvinghe* (De Nederlandse grammatica of taalbeschrijving). Beide worden behandeld in hoofdstuk 8. Hier beperk ik me tot wat Van Heule meedeelt over de spelling.

Terwijl de *Twe-spraack* nog uitgebreid op de spelling inging, raast Van Heule erdoorheen onder verwijzing naar de werken van De Heuiter, Van der Schuere e.a. De spelling is immers, zo merkt hij op, 'door verschillende geleerden grondig beschreven en bovendien is het dagelijks gebruik meestal onberispelijk'. Plemp denkt daar in 1633 heel anders over, zo zal hieronder blijken.[113] Bovendien bestaat er volgens Van Heule een geschreven (niet een gesproken) eenheidstaal: 'De Nederlanders hanteren (in het algemeen) in hun geschriften en boeken een bijna identieke taal.'[114] Van Heule houdt zich aan de traditie en spelt in principe fonetisch: *hant, woort*. Hij wijst erop dat bepaalde letters kunnen variëren met andere; dit noemt hij 'veranderlijke letters':[115]

> In het Nederlands hebben wij enige veranderlijke letters, zoals *ch*, die wordt veranderd in *g*; *s* wordt dikwijls veranderd in *z*; en *t* wordt ook wel *d*; *f* wordt *v*; *c* wordt *k*. Deze letterveranderingen kan men opmaken uit woorden zoals:
>
heylich	en	*heylige,*	*ch*	in	*g*
wijs	en	*wijze,*	*s*	in	*z*
woort	en	*woorden,*	*t*	in	*d*
wijf	en	*wijven,*	*f*	in	*v*
zaec	en	*zaecken,*	*c*	in	*k*

Over de gelijkvormigheidsspelling merkt hij in 1633 op:[116]

> In deze eeuw twisten de geleerden veel over deze letterveranderingen. Velen menen dat men alle woorden moet schrijven met zo min mogelijk veranderingen. Daarom zetten zij op het einde van een woord altijd *g* in plaats van *ch*, en *d, z, k* in plaats van *t, s* en *c*.

Zelf kiest Van Heule voor een fonetische spelling met 'veranderlijke letters'. Een uitzondering maakt hij voor woorden die betekenisproblemen kunnen opleveren, zoals *rad* naast *rat*, en hij past ook gelijkvormigheid toe in bijvoorbeeld *persoon – persoonen*. De werkwoorden spelt hij fonetisch, dus *hy wort, ik hebbe gemint*. Van Heule ziet in dat de regel voor verdubbeling niet meer is dan een kwestie van spelling:[117]

> Als in een woord een dubbele medeklinker staat, dan moet men deze enkel uitspreken; *bedden, zetten, willen, zeggen* moet men dus lezen als *bed-en, zet-en, wil-en, zeg-en*. De dubbele letters beduiden slechts dat de medeklinker bij de eerste lettergreep hoort, zodat de dubbele letters de uitspraak niet bemoeilijken. Hetzelfde gebeurt wanneer gelijke letters in verschillende woorden op elkaar volgen: in *ik kan niet* worden één *k* en één *n* weggelaten, dus *ik an'iet*; zo ook wordt *tot dat het* uitgesproken als *tot at'et*.

Hiermee onderkent hij als eerste het louter orthografische karakter van de spelling met dubbele medeklinkers: zelfs de foneticus Montanus is dit ontgaan.

In 1625 betoont Van Heule zich een voorstander van het gebruik van ingeburgerde vreemde woorden.[118] In 1633 laat hij zich ook uit over de spelling van dergelijke woorden:[119]

> Van de spelling der vreemde woorden is het gebruikelijk, en ook op redelijkheid gebaseerd, dat men die volgens hun oorsprong schrijft [...]; zo schrijven wij *propheet, Nazareth, philosooph, conscientie*, terwijl wij volgens onze taal zouden kunnen schrijven *profeet, Nazaret, filosoof, konciencie*, enz.

Hiermee verwoordt hij de toen gebruikelijke opvatting.

1627 – Richard Dafforne: Nederlands en uitheems

Over de Engelsman Richard Dafforne is nauwelijks iets bekend, behalve dat hij een aantal boeken heeft geschreven; in deze boeken geeft hij enige informatie over zichzelf, bijvoorbeeld dat hij in 1630 naar Londen was verhuisd, nadat hij vele jaren in Amsterdam gewoond had. Waarschijnlijk is hij in 1593 of 1604 naar Nederland gekomen. Hij was, zo blijkt tevens uit zijn boeken, bevriend met Stevin.[120] Dafforne was rekenmeester, en publiceerde in 1635 in het Engels een boekhoudkundig werk, waarin hij zichzelf aanprijst als leraar in de Engelse en Nederlandse taal.[121]

Ons gaat het om zijn in het Nederlands geschreven spelboekje *Grammatica ofte Leezleerlings Steunsel* (Hulp voor de leerling bij het lezen) uit 1627. Dit boekje is geschreven in de beproefde vorm van een dialoog, ditmaal tussen een leesgier(ige) (L.) en een berichter (B.), en is bestemd voor schoolmeesters. Dafforne wijst op de specifieke spelproblemen van leerlingen, maar ook van vreemdelingen[122] – wat niet zo gek is, omdat Dafforne zelf tenslotte een 'vreemdeling' was. Hierdoor stelt hij zich ook bescheiden op; wanneer hij een advies geeft, voegt hij eraan toe:[123]

> Ik geef slechts aan hoe het zou moeten zijn. Als een landgenoot dat zou doen, zou het gemakkelijker geaccepteerd worden; maar nu, omdat ik uitheems ben, is het alsof (ironie) een blinde een oordeel over de kleur geeft.

Dafforne schrijft over het algemeen vlot Nederlands, dat hij kennelijk in Amsterdam heeft geleerd, blijkens het feit dat hij bijvoorbeeld *fader* naast *vader* noemt, en spreekt van *graft*. Zijn observaties over spelling en uitspraak, onbevooroordeeld omdat ze van een vreemdeling afkomstig zijn, geven ons informatie over het zeventiende-eeuwse Amsterdams. Een enkele maal vergist Dafforne zich in het geslacht (*dit deur*) of gebruikt hij een anglicisme (*bij herte kennen* voor 'van buiten kennen').[124]

In het boekje geeft hij regels voor het spellen, daarbij zeer nauwkeurig (met specificatie van werk en pagina) verwijzend naar voorgangers of voorbeelden zoals Van Heule, Van den Werve, Lambrecht, de *Twe-spraack*, De Heuiter, Van der Schuere, De Hubert en Smyters. Hij geeft soms ook verschillende meningen en verkiest er dan met redenen omkleed één.

Dafforne wil niet een geleerde spelling voor volwassenen geven, maar een spelling die kinderen en vreemdelingen gemakkelijk en snel kunnen leren. Daarom kiest hij voor dubbele klinkers in open lettergrepen (*weetenschap, ontsteeken*) en voor de traditionele spelling *ae* in plaats van *aa* (*naer, begaefdheit*). Hij is tegen te ver doorgevoerde gelijkvormigheid (die moeilijker te leren is dan een fonetische spelling) en spelt dus *ghebet, ghebot*. Daarbij beroept hij zich op een andere leraar, die boven al ter sprake kwam, namelijk Anthoni Smyters.[125]

Hij gaat ervan uit dat een verschillende spelling staat voor een verschillende uitspraak. Hij is een voorstander van een eenheidstaal. Naar aanleiding van het gebruik van *ou* in plaats van *oe* in Nederlandse woorden oordeelt hij dan ook:[126]

> Ik ben het er niet mee eens dat Pontus de Heuiter en anderen *ou* in plaats van *oe* willen invoeren. Het is de Franse spelling [...] en het dunkt mij onnodig *roupen, vougen, genougen* met *ou* te spellen, te meer daar de Franse *ou* klinkt als de Nederlandse *oe* [...]. Dat de Vlamingen *hout, goud* uitspreken met de klank van onze *oe*, wil niet zeggen dat het aldus gespeld moet worden in een algemeen boek. Dan zouden de Vlamingen, Zeeuwen en iedere provincie, zelfs iedere persoon een eigen spelling moeten hebben.

Interessant is dat Dafforne consequent een verschil maakt in de spelling van Nederlandse namen en woorden en die van uitheemse namen en woorden. Zo zegt hij over de lettergreepverdeling van dubbele klinkers:[127]

Nederlandse namen en woorden:	**Uitheemse namen en woorden:**
Hierin mogen deze dubbele vocalen niet gescheiden worden als ze voor een of meer consonanten staan, zoals:	Hierin moeten deze dubbele vocalen gescheiden worden als ze voor een of meer consonanten staan, zoals:
aa in *aas, aalken, aard*	*aa* in *a-aron* [...]
Of tussen consonanten, in:	Of tussen consonanten, in:
daad, jaar, maar, zwaar, klaar	*Isa-ak, Cana-an, Ba-al* [...]
ee in *been, steen, alleen* en *meer*	*ee* in *Be-elsebub* [...] en *Chalde-en*
ii of *y*, in *miin, wiin, syn, schyn*	*ii* in *Dari-i* [...], *Basili-i* en het woord *Aphrodisi-is*
oo in *groot, noot, bloot*	*oo* in *Bo-os, Tro-os*
uu in *zuur, onguur, gebuur, van uur tot uur*	*uu* in de Latijnse woorden *Tu-us, Su-us*, en *Carolus* *Calu-us* [bedoeld is *calvus* 'Karel de Kale']

Ook bij twee verschillende op elkaar volgende klinkers maakt hij verschil tussen Nederlandse en uitheemse woorden, bijvoorbeeld tussen *blaeten* vs. *Isra-el, Sebasti-aen*; *klau-teren* vs. *Sau-lus* en *Nicola-us*; *reuzel* vs. *Bartime-us*.[128] Bij de *ie* noemt hij, naast ongedeelde Nederlandse woorden zoals *fier, hier, vlieden, vier*, uitheemse woorden met een lettergreepverdeling die ons in de woorden op *-tie* nu vreemd voorkomt, zoals:[129] *Asi-e, absenti-e, abstinenti-e, correcti-e, Dani-el, excellenti-e, excusati-e, Gabri-el*.

Hij meent, net als Van der Schuere, dat *c* in eigen woorden alleen in combinatie met *h* gebruikt moet worden. Voor de spelling van uitheemse woorden hanteert hij als regel dat alle uitheemse namen en woorden geschreven behoren te worden zoals in de taal van herkomst,[130] waarbij hij als voorbeelden geeft: *contract, extract, subtractie, doctoor, instructie, product, reductie*; *ceder, cypres*; *cancer, cirkel, cynicus*.[131] *C* wordt als *k* of *s* uitgesproken, en daarvoor geeft hij het volgende (ingekorte) rijtje, waarin ook de uitspraak van *ti* wordt behandeld:[132]

perfectie	excellentie	suspitie
predicatie	reverentie	Boetius
corruptie	excusatie	penitentie
correctie	subjectie	habitatie
patiëntie	speculatie	benevolentie

Het boekje van Dafforne is niet bijzonder in zijn opvattingen. Wel valt het op vanwege zijn uitgebreidheid en het consequente verschil dat Dafforne maakt tussen eigen en vreemde woorden. Bovendien geeft Dafforne een verdienstelijk overzicht van de verschillende meningen op het gebied van de spelling.

1628 – Samuel Ampzing: vreemde woorden naar herkomst

De Haarlemse prozaschrijver en predikant Samuel Ampzing (1590-1632) mengde zich fel in de godsdiensttwisten die in zijn tijd plaatsvonden. Maar zijn eerste werk, dat hij al in 1616 als student schreef, handelde over Haarlem en was getiteld *Het Lof der Stadt Haerlem in Holland*. In 1628 verscheen hiervan de derde druk, nu onder de titel *Beschrijvinge ende Lof der stad Haerlem*, en voorafgegaan door het *Nederlandsch Tael-bericht*.

In zijn voorrede verklaart Ampzing zich schatplichtig aan De Hubert, Van Heule, De Heuiter en Van der Schuere. Van Heule bezorgde in 1649 een verbeterde druk van Ampzings *Tael-bericht*, met een voorrede van de inmiddels overleden auteur; het werk verscheen ditmaal als aparte uitgave en er werd nog in hetzelfde jaar een roofdruk van gemaakt.[133]

Centraal in het werk staat de spelling van het Nederlands, die Ampzing wil normeren. Zijn uitgangspunten daarbij zijn de uitspraak, de gelijkvormigheid, de aard van de taal, de rede en de traditie. De gelijkvormigheid brengt hem ertoe te spellen *hoofd* vanwege *hoofden* en *bemind* vanwege *beminde*. In werkwoorden spelt hij *hij leerd* vanwege *ik leerde* en *gij arbeyd* vanwege *gij arbeydet*. Dit verdedigt hij als volgt:[134]

> Zo schrijf ik ook bij de werkwoorden de derde persoon enkelvoud indicatief met een *d*, naar analogie van de eerste persoon in de onvoltooid verleden tijd in de woorden waar dat voorkomt, dus *hij leerd, ik leerde*. [...] De deelwoorden worden ook volgens deze regel gevormd: *bemind, beminde*.

Hij gaat niet zo ver als De Hubert, die spellingen als *voll* aanbeveelt. Als voordeel van het hanteren van de gelijkvormigheidsregel noemt Ampzing dat hierdoor homoniemen zoals *rede* 'toespraak' en *reden* 'oorzaak', *want* en *wand*, *rat* en *rad*, van elkaar onderscheiden worden. Ook wilde hij een aantal woorden 'onderscheyden uytspreken', namelijk *hayr* 'hoofdhaar' en *haer* 'voornaamwoord', *heyr* 'leger' en *heer* 'mannelijk persoon', *meyr* 'waterbekken' en *meer* 'in hogere mate', *beyr* 'roofdier' en *beer* 'mannetjeszwijn', *vier* 'telwoord' en *vuer, vuyr* 'lichtverschijnsel bij brand', en tot slot *hert* 'hart', *hart* 'ree, hert' (precies omgekeerd dus als tegenwoordig!) en *hard* 'stevig'.[135] Ik vermoed dat we dit 'verschillend uitspreken' niet letterlijk moeten nemen en dat Ampzing de woorden alleen in spelling van elkaar wil onderscheiden; bedenk bijvoorbeeld dat *ey* in *heyr, meyr, beyr* heel goed de lange /ee/ kon aanduiden.[136]

Ampzing pleit ervoor om in vreemde woorden de oorspronkelijke spelling te handhaven, ook als dit in strijd is met de uitspraak. Hij wil dan ook in ontleende woorden de *c* handhaven als die gebruikt is in de vreemde taal (*Cesar, ceremonie, credentie, conscientie*), maar in woorden die uit het Grieks komen, een *k* schrijven – het Grieks kent geen *c* –, dus: *Katechismus, katholijk, akademie, katarre*.[137] Hoewel deze woorden inderdaad teruggaan op het Grieks, hebben we ze geleend via een Romaanse taal (Frans of Latijn), en daarom ligt een *c*-spelling meer voor de hand. Naar aanleiding van de letter *z* merkt hij op:[138]

> Ik gebruik dan de *z* met de uitspraak die ik hier uiteengezet heb, in alle Nederlandse namen en in al onze andere woorden, maar de oorspronkelijke Hebreeuwse of Griekse eigennamen en alle andere woorden die wij van elders geleend hebben, schrijf ik op hun manier, als uitheemse en aangenomen, genaturaliseerde en niet natuurlijke Nederlandse woorden – op die manier zonder ik ze uit en geef ik hun oorsprong aan, bijvoorbeeld *Samuel, Salomon, Sara*, en zo ook *sacrament, sekte, signet, som, persoon, suppliant* en dergelijke, die ik anders volgens onze Nederlandse uitspraak moest spellen en schrijven *Zamuel, Zara, zakrament, zekte, zignet, zom, perzoon, zuppliant*. Want hoezeer ik ook tegen alle vervalsing en verbastering van onze taal ben, toch zeg ik met de Romeinse redenaar M. Tullius Cicero [...]: hoewel wij alle vreemde woorden der Ouden als Latijnse (ik zeg nu *Nederlandse*) gebruiken, die men niettemin zeer wel zou kunnen verlatijnsen (*vernederlandsen*), zoals *filosofie, retoriek, dialectiek, grammatiek, geometrie, muziek*, beschouwen wij ze, aangezien ze bij ons in gebruik genomen zijn, toch als de onze.

Zou men in die tijd echt *zom* en *perzoon* hebben gezegd? Tegenwoordig gelden vormen als deze als hypercorrecte uitspraken. Ampzing realiseert zich de breuk tussen spelling en uitspraak, maar neemt deze voor lief:[139]

> Het is heel ongebruikelijk en onzinnig om een taal anders te schrijven dan men ze uitspreekt, en dus in plaats van *Asarias, Lasarus, Nasareth* te spellen en uit te spreken *Azarias, Lazarus, Nazareth*, zoals sommige geleerden af en toe ook wel doen. Maar het is toch ook bezwaarlijk en ongepast om tegen de algemeen gebruikte uitspraak in te gaan. Het zal dan al met al nog wel het beste zijn, na ampele overweging, om een middenweg te kiezen en de Griekse en Latijnse letters en spelling te behouden als uitheemse woorden, en ze toch volgens onze uitspraak voor algemeen gebruik te produceren, zoals ik nu ook doe.

1632 – Cornelis Gijsbertsz. Plemp: terug naar de oude spelling

De Amsterdamse jurist Cornelis Gijsbertsz. Plemp (1574-1638) was de nestor van de Muiderkring en bevriend met Roemer Visscher, Samuel Coster, Bredero, Vondel, Reael en vooral Hooft. Plemp schreef gedichten in het Latijn en het Nederlands, die in het negentiende-eeuwse *Biographisch woordenboek der Nederlanden* van Van der Aa overigens gekarakteriseerd worden als 'zeer middelmatig' – een oordeel dat onder andere was gebaseerd op het feit dat Plemp 'geestig' was. In 1632 publiceerde hij *Speldwerk, of waerschouinge*

an den Neerduitschen schrijver van de spelding (Spelwerk of advies over de spelling aan de Nederlandse schrijver). Het werk bestaat uit vijftien pagina's, en Plemp verantwoordt erin de spelling die hij in zijn werken, met name *Der herdooperen anslach op Amsterdam* (De aanslag van de wederdopers op Amsterdam) uit 1631, heeft gebruikt. In 1637 gaf hij een Latijnse vertaling en uitgebreidere versie (47 pagina's) van *Speldwerk* uit onder de titel *Orthographia Belgica* (Nederlandse spelling). Deze Latijnse vertaling maakte hij op aanraden van een vriend, deels omdat er in zijn boek zoveel Latijn en Grieks voorkwam, maar ook omdat het ongeletterde volk een geleerde verhandeling toch niet begreep, of die nu in de landstaal of in het Latijn was geschreven.[140]

Plemp wil, zo verklaart hij, terug naar de oude spelling die door sommigen is verlaten. Hij geeft in een soort strijdschrift vijftien spellingregels die hij gevolgd heeft (in de Latijnse tekst loopt het aantal regels op tot vierentwintig). Hij neemt het Latijn als voorbeeld – net zoals Sexagius ruim vijftig jaar eerder – en stelt in regel 1 voor om *brouen, stuuen* te spellen zonder *w*, naar analogie van Latijn *luere, stuere*. Hij is een fonetische speller, maar stelt de traditie boven alles. Hij acht medeklinkerverdubbeling in *hebben, wedden, leggen, bakken, suffen, Amsterdammer* e.d. overbodig; beter is in zijn ogen *heb-en, Amsterdam-er* met enkele medeklinker en een streepje, omdat de werkwoorden uitgaan op *-en* en niet op *-ben, -den* etc. We zeggen immers ook *op-eseid, op-estaen, om-elachen* en niet *oppe, omme*.[141] Uiteindelijk echter spelt hij toch de dubbele medeklinkers, omdat dit nu eenmaal het gebruik is.

1635 – Petrus Montanus: de uitspraak als hulpmiddel

Het unieke boek *Bericht van een niewe konst, genaemt De Spreeckonst* van Montanus is al genoemd in het vorige hoofdstuk. Volgens Montanus kan men gemakkelijker en sneller leren spellen als men eerst weet hoe de spraak in elkaar zit. Zijn uitgangspunt is dus de klank, niet de letter. De *Spreeckonst* was bedoeld als grondslag voor een later te schrijven leerboek voor het spellen en lezen, maar daar is het door de vroege dood van Montanus niet meer van gekomen.[142]

In de *Spreeckonst* wijdt Montanus slechts een korte passage aan de spelling. Ik geef hier de essentie ervan. Voor Montanus is een natuurlijke spelling fonetisch, onder 'oneigenlijke' spelling verstaat hij met name wat wij noemen een gelijkvormige of etymologische spelling. Hij formuleert zijn opvattingen als volgt: [143]

> De spelling is 1. natuurlijk, 2. oneigenlijk. De oneigenlijke is onder te verdelen naar de wijze van oneigenlijkheid in: 1. overtollige, als er te veel letters zijn, zoals in *wijsheydt*, waar een *i* en een *d* te veel in staan; 2. gebrekkige, als er te weinig letters zijn, zoals in *reden*, waar een *e* ontbreekt; 3. getransformeerde ('vervoerde'), als er letters staan die in een andere dan hun gebruikelijke klankwaarde gelezen moeten worden, zoals in *sout*, waar de *s* voor een *z* staat. Maar naar de oorzaak van de oneigenlijkheid onderscheid ik ze in oneigenlijk 1. op grond van de oorsprong – als in *request*, waar de *u* overtollig is, en in *gratie*, waar de *t* de functie van *s* heeft [...]; 2. op grond van de afleiding – als in *vraeg, waeg, wijd*, waar de *g* staat voor een *ch* en de *d* voor een *t*, omdat daarvan afgeleid is *vraegen, waegen, wijde*. En zo gelden er meer overwegingen.

> De spelling van vreemde woorden richt zich bijna altijd naar die van de oorspronkelijke vorm: *pharao, psalm, natie, citeren, abt* in plaats van [de uitspraakvorm] *faaroo, zalm, naasy, siteeren, Apt*. En in de inheemse woorden wordt om dezelfde reden, hoewel uit onwetendheid, dikwijls *f* voor [de klank] *v* gebruikt, *s* voor [de klank] *z*, en *ch* voor [de klank] *g*, zoals in ik *leefde*, ik *raesde*, ik *vraechde, maechden*; *'t vaert, 't zeilt, 't grijpt; herfstdraen, delfsbier* voor *leevde, raezde, vraegde, maegden, 't faert, 't seilt, 't chrijpt, hervzddraen* [herfstdraden], *delvzbier* [Delfts bier]. Anderzijds worden in inheemse woorden door velen met het oog op de herkomst *g* voor de *ch*, *d* voor de *t*, en *b* voor de *p* gespeld, zoals in *ic lieg, deugd, paerd, hebt* in plaats van *liech, deucht, paert, hept*.

Het is een goede observatie van Montanus dat een stemloze medeklinker gevolgd door een stemhebbende (*leefde* e.d.) stemhebbend wordt uitgesproken (*leevde*). Vervolgens wijst Montanus erop dat men, als men om bepaalde redenen toch een oneigenlijke spelling hanteert, hierin consequent moet zijn, 'dus steeds in dezelfde gevallen dezelfde oneigenlijkheid gebruiken', omdat de lezer anders meent dat er sprake is van verschillende betekenissen. Hiervan geeft hij een groot aantal voorbeelden. Zo wijst hij erop dat hij *dic* of *dik* en *roc* spelt en niet *dick* en *rock* naar analogie van *val, man, stam*, die immers ook eindigen op slechts één medeklinker.

Dat Montanus zijn tekst in principe fonetisch spelt, zal niemand, gezien zijn uitgangspunten en onderwerp, verwonderen. Maar hij verwerpt het gelijkvormigheidsprincipe geenszins, zoals uit de voorbeelden blijkt.

1637 – De Statenvertaling: terug naar de middeleeuwen

In hoofdstuk 3 werd al gewezen op de (beperkte) rol van de Statenvertaling in de standaardisering van het Nederlands. De vertalers hebben zich in hun Resolutiën uitgelaten over hun spelllingkeuzes. Ze zochten een algemeen geaccepteerde spelling, een compromis, en wel in behoudende richting.[144] Daarom sloten ze zo veel mogelijk aan bij de traditionele woordbeelden en de spellingtraditie. In vreemde woorden werd de spelling van de brontaal behouden, zoals in die tijd gebruikelijk, dus Latijnse leenwoorden werden met *c* gespeld, behalve in ingeburgerde woorden als *keizer*. Het woordenboek van Kiliaan werd gevolgd in bijvoorbeeld de spelling van *cijns*.[145]

De vertalers kozen voor de ouderwetse spelling *ae* in plaats van *aa* in een gesloten lettergreep. In *boom-boomen* gingen ze uit van gelijkvormigheid, maar vaak gaf de keuze tussen *ee* of *e* en *oo* of *o* een uitspraakverschil weer, bijvoorbeeld in: *eten, weten* tegenover *deelen, vreesen* en *koopen, loopen* tegenover *koken, verdroten*. Aan het eind van het woord spelden ze fonetisch: *roof, hant, gesont*, en *dt* als de stam van een werkwoord op een *d* uitging: *gevoedt*. Ook *Godt* en *stadt* werden gespeld met *dt*, terwijl de woorden *verbont, gebot, gebet* ook als *verbondt, gebodt, gebedt* mochten worden gespeld. Bij de keuze voor de spelling *Godt* speelde waarschijnlijk het Hebreeuwse tetragrammaton (JHWH) een rol. Hoewel ze eenvoudig wilden spellen en 'veelheid van letters' wilden vermijden, spelden ze dubbele letters in *gh* en *ck*, en hanteerden ze de uitgang *-lick* (*goddelick*).

De Statenvertalers bedachten kunstmatige onderscheidingen in de spelling om betekenisverschillen weer te geven, zoals *sijn* voor het bezittelijk voornaamwoord tegen-

over het werkwoord *zijn* en het bijvoeglijk naamwoord *doodt* tegenover het zelfstandig naamwoord *doot*, *vier* 'getal' tegenover *vyer* 'vuur', *leeder* 'trap' tegenover *leder* 'stofnaam', *zijde* 'stofnaam' tegenover *sijde* 'kant', *na* 'na' tegenover *nae* 'volgens', *gene* 'die' tegenover *geene* 'geen' en het werkwoord *vatten* (tegenwoordig de standaardvorm) tegenover het zelfstandig naamwoord meervoud *vaten*; de werkwoordsvorm *vaten* was heel gewoon: de ondertitel van veel boektitels begon met *vervatende* 'bevattende'. Ze kozen voor *heyr* 'leger', waarschijnlijk om het woord te onderscheiden van *heer* 'mannelijk persoon' en Heere als aanspreekvorm voor God. Ook verdubbelden ze soms de eindmedeklinker om een betekenisonderscheid te maken: *hij satt* tegenover het bijvoeglijk naamwoord *sat*. Zij bepaalden dat er verschil bestond tussen *even* en *effen* – zoals we dat nog steeds kennen; in het Middelnederlands werden beide woorden door elkaar gebruikt in zowel de betekenis 'gelijk, gelijkmatig' als 'vlak'.[146]

Begin achttiende eeuw oordeelde Adriaen Verwer dat de spelling van de Statenvertaling gevolgd diende te worden, omdat deze door de overheid was vastgesteld (zie hoofdstuk 8).[147] Hij was met die mening een roepende in de woestijn. Uiteindelijk heeft de Statenvertaling op de spelling geen doorslaggevende invloed gehad, omdat de gekozen spelling te ouderwets was. Zoals de taalkundige De Vooys concludeert: 'Van spellingverbetering was dus geen sprake: in weerwil van de renaissance-pogingen is dus in kerkelijke kring voor lange tijd een in wezen middeleeuwse spelling in stand gehouden.'[148]

1653-1654 – De 'walgelijke klinkerverdubbelingen' van Petrus Leupenius tegenover Vondels 'onduitse' woorden

De predikant en taalkundige Petrus Leupenius (Colchester 1607 – Amsterdam 1670) publiceerde in 1653 een grammatica, *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* (Aantekeningen over de Nederlandse taal), gevolgd door een *Naaberecht* (Nabericht) in 1654. Een deel van deze grammatica handelde over de spelling (voor de grammaticale onderwerpen zie hoofdstuk 8).[149]

De spelling van Leupenius wordt gekenmerkt door een ver doorgedreven gelijkvormigheidsprincipe. Hij stelt gelijkvormigheid boven uitspraak en schrijft, net als De Hubert, dubbele eindmedeklinkers in *drukk, landschapp, sall, wett*. Hij gaat zelfs nog verder dan De Hubert, want hij spelt ook dubbele medeklinkers *binnen* een woord: *gese**ll**schapp, ha**dd**t, hy ste**ll**t, geschi**kk**t, versch**ill**t*. Daar staat dan weer tegenover dat hij overbodige letters in de verbindingen *ck* en *gh* wil vermijden (*sch* wil hij in alle posities handhaven en *c* wil hij alleen gebruiken in de combinatie *ch*). Voorts doet hij het revolutionaire voorstel om het alfabet te reduceren tot 25 letters door de *q* af te schaffen; woorden met *q* kunnen volgens hem prima als *kw* gespeld worden:[150]

> Maar wij hebben wel een overweging hierbij, namelijk dat wij de *q* wel zouden kunnen missen – alleen die talen hebben hem nodig die geen *k* gebruiken. Maar onze Nederlandse taal kan hem heel goed missen, want hij heeft geen andere functie dan die welke met *kw* gevoeglijk en uitstekend uitgedrukt kan worden. Waarom zou de *k* niet net zo goed een *w* bij zich kunnen hebben als andere soortgelijke

> letters? Waarom zou je niet evengoed *kwader* mogen schrijven als *zwager*? en net zo goed *kwalen* als *dwalen*? *kwetsen* naast *zwetsen*? en *kwee peren* naast *twee peren*?

Voor de /oe/-klank koos Leupenius een eigenzinnige spelling, die volgens hem het best recht deed aan de uitspraak: hij spelde *oeu*, dus *boeuk, doeuk*. Maar wat echt controversieel was, was de manier waarop hij de lange klinkers spelde. Zijn klinkerspelling leidde tot een forse aanvaring met Vondel. Leupenius spelde, net als Hooft, dubbele tekens voor beklemtoonde klinkers in open lettergrepen, zoals *taafel, vaader, eesel, vreede, kooning* tegenover een onbeklemtoonde enkele klinker in *manier, kasteel, bevel, gesell*. Op die manier kon hij homoniemen zoals *beedelen* en *bedeelen* van elkaar onderscheiden.[151] Vondel gaf er evenwel de voorkeur aan in deze gevallen enkele klinkers te spellen. Schematisch is het verschil tussen de vooraanstaande schrijvers als volgt:[152]

Vondel	*dag-dagen*	*schaep-schaepen*	*vader*
Leupenius	*dag-dagen*	*schaap-schaapen*	*vaader*
Hooft	*dag-daagen*	*schaap-schaapen*	*vaader*
normaal	*dag-dagen*	*schaep-schapen*	*vader*

Overigens gebruikte Hooft aanvankelijk accenten, vergelijk de titel *P.C. Hóófts Baeto, Oft Oórsprong der Hóllanderen*. Vanaf 1641 hanteerde hij een systeem met dubbele klinkers, dat hij bijvoorbeeld gebruikte in zijn *Neederlandsche Historien*. Evenzo wijzigt hij vanaf dat moment *ae* in *aa*, en ging hij, vanwege de klank, *uu* voor *r* spellen (*muur, duur, zuur* tegenover *kruiden*). Accenten hanteerde hij nog wel om homoniemen van elkaar te onderscheiden, zoals *onderhóuden – ónderhouden, ómzien – om zien* (losgeschreven) en het lidwoord *een* van het telwoord *één* (dat laatste onder anderen nagevolgd door Pels, Ten Kate en Huydecoper, en ook tegenwoordig nog gebruikelijk). Elders echter stelde hij voor homoniemen van elkaar te onderscheiden door de spelling van enkele en dubbele klinkers, bijvoorbeeld: *beedelen – bedeelen, beeteren – beteeren, beekeren – bekeeren, beeving – beving*.[153]

Maar om terug te komen op Vondel: aanvankelijk had deze weinig belangstelling voor spellingproblemen. Zo meende hij in zijn voorrede van *Palamedes oft Vermoorde Onnooselheyd* (Palamedes of de vermoorde onschuld) uit 1625, waarin hij stelling nam voor de vermoorde Oldenbarnevelt en tegen Maurits:[154]

> Wat de spelling betreft [...] hebben wij als regel de algemene gewoonte (de 'gemeene sleur') gevolgd, uitgezonderd op enkele punten, omdat wij daar tot nu toe nog nooit tevreden over zijn geweest, en bovendien vonden dat het allemaal niet zo belangrijk is als sommigen zich verbeelden.

Later is hij zich echter in spelling, en taal in het algemeen, gaan verdiepen (zie ook hoofdstuk 9). Omstreeks 1645 had hij voor zijn eigen werken een regelmatige spelling ontworpen, waarin hij zo veel mogelijk schreef zoals hij sprak en waarbij hij verder de regel van gelijkvormigheid hanteerde: hij spelde dus eenzelfde woord zo veel mogelijk in al zijn vormen en afleidingen op dezelfde manier.[155]

Taalwetten maken en vinden 243 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

In de praktijk volgde Vondel de volgende regels. De spelling *d, t* of *dt* liet hij afhangen van de ervoor staande klinker: na een korte klinker spelde hij *dt*, dus *bedt, stadt, hy redt, Godt*. Na een lange klinker of na een medeklinker spelde hij *t*: *weerelt, hant, -heit, wordt, gout, stryt*. Alleen bij homoniemen wijkt hij hiervan af; zo spelt hij *vondt* als verleden tijd naast *vont* 'doopvont' en het zelfstandig naamwoord *gemoedt* naast *(te) gemoet*. De verleden tijd van zwakke werkwoorden met een stam op *-d* spelt hij met één *d*: *bekleede*, en dezelfde regel leidt bij een stam op *-t* tot de spelling *plante*.

Voor de klinkerspelling, die leidde tot de polemiek tussen hem en Leupenius, hanteerde hij eveneens de gelijkvormigheidsregel. Daarom spelt hij *dagen, bladen, spelen* naast *dag, bladt, spel*; en *daeden, raeden, hooren, schoolier, uuren* naast *daet, raet, gehoor, school, uur*. Heeft een woord in een open lettergreep een klinker die nooit door buiging in een gesloten lettergreep komt te staan, dan spelt Vondel een enkele klinker: *vader, wagen, genegen, teken, mogen, toverij*, behalve aan het eind van het woord: *zoo, zee, twee*. Voorts wil hij homoniemen vermijden en hij spelt daarom *leken* 'druppelen' naast *leeken* 'schenen', *hopen* 'verwachten' naast *hoopen* 'opstapelen' en *baren* 'golven' naast *baeren* 'voortbrengen'.[156]

Het is nu wel duidelijk dat Vondel na 1625 goed heeft nagedacht over de spelling. Dit verklaart wellicht zijn furieuze reactie in 1654 op de voorstellen van Leupenius. In dat jaar voegde hij een 'Noodigh Berecht over de nieuwe Nederduitsche misspellinge' (Noodzakelijk commentaar op de nieuwe Nederlandse misspelling) toe aan het toneelstuk *Lucifer*, waarin hij Leupenius scherp aanvalt over de door hem voorgestelde spelling. Het stuk is maar kort en volgt hieronder in zijn geheel.[157]

> Sinds enige jaren heeft Nederduitsland het geluk gehad dat verstandige schrijvers en letterkundigen zich op loffelijke wijze beijverden om onze taal te verrijken, te reinigen, te zuiveren en te ordenen door geschriften of letterkundig onderricht. Hierover willen wij nu niet onze inzichten uiteenzetten op het punt van de verbetering van schrijfwijzen, behalve wat de misspelling betreft van het verdubbelen van klinkers, dat enkelen begonnen zijn in te voeren – zoals, om een voorbeeld te noemen, voor *vader*: *vaader*, voor *vrede*: *vreede*, voor *koning*: *kooning* en meer van dat soort walgelijke klinkerverdubbelingen. Dit is zogenaamd om de lengte van de klank van de syllabe of lettergreep aan te geven en om niet *vadér, vredé* en *koníng* te lezen; deze verdubbeling beschouw ik, evenals destijds wijlen de hooggeleerde heer Vossius zelf, als een geheel ongerijmde en overtollige misspelling, in strijd met het voorbeeld ons gegeven door het Hebreeuws, het Grieks, het Latijn, het Italiaans, het Spaans, het Frans, het Hoogduits en andere talen. En als men deze manier van verdubbelen al volgt, dan blijft nog de onduidelijkheid van lang of kort van de klank van de lettergreep in een onvergelijkelijk veel groter aantal andere woorden, waar de klemtoon valt op de eerste, tweede of derde lettergreep, zoals blijkt uit deze voorbeelden: op de eerste in *áfgaan*, op de tweede in *beerín*, op de derde in *koopvaardíj*. Het leek mij nodig hierop te wijzen om de inbreuk van deze wilde woestheid te stuiten, de Nederlandse pennen voor de aanstootgevende klip van deze misspelling te waarschuwen, en zulk een inktvlek uit onze boeken te wissen.

Vondel richt zich dus scherp, maar zwak beargumenteerd tegen Leupenius – zonder overigens diens naam te noemen –, maar ook tegen enkele anderen – evenmin bij naam genoemd, onder wie Hooft.

Leupenius dient hem in zijn *Naaberecht* – let op de spelling! – uit 1654 hard van repliek. Hij merkt op dat het hem niet bekend is dat Vossius 'iets voor onze moedertaal heeft gedaan', en hij ziet geen enkele reden om het voorbeeld van andere talen te volgen. Verder wijst hij op inconsequenties in Vondels eigen spellingpraktijk, zoals *weereld* naast *hemel*, en nieuwigheden als *langkheit*, en pleit hij voor vaste regels in de spelling;[158] dat Vondel deze wel degelijk volgde, was Leupenius ontgaan. Hij wijst erop dat de spelling *aa* de voorkeur verdient boven de door Vondel gebezigde *ae*. Tot slot verwijt hij hem het gebruik van 'onduitse' (on-Nederlandse) woorden, zoals *element, regiment, regeren, triomferen, livreien* en *hiërarchieën*.[159]

Leupenius' antwoord is tevens een aanval op Vondels toneelstuk *Lucifer*, dat in Amsterdamse kerkelijke kringen zeer controversieel lag; dit gevoegd bij de overgang van Vondel tot het rooms-katholicisme, wat voor Leupenius als dominee ongetwijfeld moeilijk verteerbaar was, kunnen we stellen dat de controverse niet alleen om taalkundige uitgangspunten draaide, maar dat als zo vaak taalkundige argumenten oneigenlijk gebruikt werden als dekmantel voor kritiek van heel andere aard.

Het is interessant nog op een laatste spellingbijzonderheid van Vondel te wijzen, al speelde die in de controverse met Leupenius geen rol. Het gaat om de spelling van Griekse en Latijnse eigennamen. Rond 1645 heeft Vondel ook hiervoor een eigen systeem ontwikkeld. In zijn eerdere werken spelde hij namen volgens de brontaal, maar vanaf dit moment schrijft hij namen geheel volgens de Nederlandse uitspraak. Dat houdt in dat hij de *c* afhankelijk van de uitspraak spelt als *k* of *c/z*: *Konstantijn, Kristus, Merkuur*, ook *kristen, Antikrist* tegenover *Cezar* en *Cicero*; de *ph* spelt hij als *f*: *Febus, Orfeus* en de *y* als *i*: *Polifeem*.[160]

1657 – Guilelmus Bolognino: terug in de tijd

Guilelmus Bolognino (Antwerpen 1590 – 1669) was ondanks zijn Italiaanse naam een geboren en getogen Antwerpenaar. Hij studeerde in Leuven en werd pastoor. Hij eindigde zijn loopbaan als Censor Librorum. Dat betekent dat hij boeken, voordat ze naar de drukker gingen, inhoudelijk beoordeelde en bekeek of ze in zedelijk en religieus opzicht door de beugel konden. Als hij een boek goedkeurde, kreeg het het stempel 'Imprimatur' of 'Imprimi potest' (het mag gedrukt worden). De Censor Librorum werkte niet voor de Index van verboden boeken: die bevatte namelijk alleen titels die al gedrukt zijn en daarna veroordeeld.

Bolognino gaf een aantal polemische en letterkundige stukken uit – wat kennelijk niet conflicteerde met zijn hoofdfunctie van Censor. Voor de standaardisering van de taal is alleen van belang zijn *Niuwe Noodelicke Ortographie* (Nieuwe noodzakelijke spelling) uit 1657.[161] Dit boekje is om een aantal redenen opmerkelijk. Ten eerste is het laat geschreven – er bestaan tegen die tijd al vele andere spellinggidsen. Ten tweede is de plaats van verschijnen opvallend: in de Zuidelijke Nederlanden, terwijl in deze periode de taalkundige activiteiten geheel in de Republiek plaatsvinden. En ten derde zijn de gekozen

uitgangspunten opmerkelijk: Bolognino volgt namelijk het standpunt van Sexagius – dat dan al bijna een eeuw oud is: hij wil de Nederlandse spelling naar de Latijnse modelleren en te dien einde allerlei nieuwe tekens invoeren. In zijn voorrede zegt de drukker hierover:[162]

> De Eerwaarde Heer Guilelmus Bolognino, die in opdracht van zijn kerkbestuur bezig is de Nederlandse bijbel gelijk te maken aan de authentieke Latijnse bijbel, heeft gemerkt hoe onmogelijk het is om onze Nederlandse taal met de gebruikelijke wijze van schrijven weer te geven, en op schrift de woorden van elkaar te onderscheiden die in klank en betekenis van elkaar verschillen, zoals nodig is om niet het ene woord in plaats van het andere te lezen, vooral in teksten van groot gewicht. En daarom heeft hij, in het belang van iedereen op dat punt, daarvoor passende nieuwe lettertekens gezocht en gevonden.

Bovendien wil Bolognino de spelling van zijn eigen dialect als uitgangspunt nemen, omdat volgens hem het Antwerps het beste Nederlands is:[163]

> De goedwillende lezer gelieve te weten dat ik in dit geschrift vooral de aandacht gericht heb gehouden op het Antwerps dialect, omdat dat het beste is van de Nederlandse dialecten.

Of hij hierbij ook dacht aan het al een eeuw oude werk van Becanus (zie hoofdstuk 2), is niet duidelijk. Zijn uitgangspunt is streng: 'het drukken en schrijven moet overeenkomen met het spreken', ofwel: verschillende klanken moeten met verschillende letters worden geschreven:

> Daarom moet iedere afzonderlijke klank zijn eigen aparte teken hebben waardoor hij duidelijk gemaakt wordt, en dientengevolge moeten er net zo veel lettertekens gevonden worden als er klanken zijn of geluiden in de spraak. Want daardoor wordt bereikt dat de lezer van de geschreven of gedrukte tekst kan lezen zoals men spreekt, en dat de schrijver of drukker ook zal schrijven of drukken zoals men spreekt.

Bolognino werkt dit vooral uit voor de /o/- en /e/-klanken, waarvan het Antwerps een grote verscheidenheid bezat. Zo onderscheidt hij één korte en twee lange /ee/-klanken: *schel* 'luid', *schêl* 'scheel, deksel' en *schél* 'scheel, ooggebrek', en verder gebruikt hij de dubbele *ee* in *beer, deel* e.d. Voor de /o/-klank onderscheidt hij een korte klank, een lange klank en een diftong: *lot, lót* 'loot', *loot* 'lood'.

Voor zover mij bekend hebben de voorstellen van Bolognino geen navolging gevonden: te laat, te exotisch en te excentrisch. De editeur Goemans typeert: 'Hij had nog niet eens vermoed dat de geschiedenis een andere weg was ingeslagen en dat de taalhegemonie, met handel, rijkdom en staatkundige macht, naar Holland was overgegaan.'

1677 – Nil Volentibus Arduum: weg met de c, q en x

Het dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum (Niets is moeilijk voor hen die willen) is het oudste Nederlandse kunstgenootschap, in 1669 naar Frans-classicistisch voorbeeld opgericht door onder anderen de woordenboekschrijver Lodewijk Meijer en de advocaat en toneelschrijver Andries Pels (zie hoofdstuk 7 en 9).[164] Andries Pels muntte in zijn Q. *Horatius Flaccus dichtkunst op onze tijden en zeden toegepast* van 1677 de verbindingen *staand* en *slepend rijm*.[165] Tevens spreekt hij over 'gemeene straattaal', en daarmee zou hij wel eens de eerste kunnen zijn die de term 'straattaal' hanteert als pejoratieve benaming voor de taal die op straat, door een lage sociale groep, wordt gesproken; het WNT geeft althans geen ouder citaat.[166] Tegenwoordig, sinds 1997, is de term nieuw leven ingeblazen in een gespecificeerde betekenis: als benaming voor een groepstaal van jongeren in de steden, een mengtaal met Nederlands als basis, aangevuld met woorden uit andere talen, zoals het Engels, Arabisch, Turks, Sranantongo en Papiaments.

Een aantal 'vermaarde leden' van het kunstgenootschap, onder wie Meijer en Pels, stelden omstreeks 1677 een spraakkunst op die was bedoeld voor de openbare scholen van Amsterdam. Het werk werd door de dood van de auteurs niet voltooid (wat volgens Kronenberg, die in 1875 op het genootschap promoveerde, gezien de dorre presentatie een zegen voor de meesters en scholieren was). Het boek *Verhandeling van der Letteren Affinitas of Verwantschap: van het Gebruik der Accentus of Toonen in de Nederduitsche vaerzen: en van de Metaplasmus of woordvervorming: ten dienst der Dicht- en Taallievenden opgesteld door het Kunstgen. N.V.A.* (gevolgd door twee redevoeringen van P.C. Hooft) werd pas in 1728 uitgegeven, maar de spelling werd toegepast in de werken die het genootschap na 1677 publiceerde. De tekst van de *Verhandeling* kwam eerst in handen van David van Hoogstraten (zie hoofdstuk 8) en vervolgens zorgde Gerard van Papenbroek voor de publicatie in 1728.[167]

Het boek is slechts voor een klein deel een grammatica en handelt voornamelijk, maar impliciet, over de spelling. Het grootste deel van de tekst bestaat uit voorbeelden in dichtvorm. Daarnaast zet Pels in zijn Voorrede van Q. *Horatius Flaccus dichtkunst* de spellingopvattingen van Nil uiteen.[168]

In de spellingregels (die 'na lang overlég' zijn opgesteld) gaat men uit van de gelijkvormigheid en volgt men in sommige opzichten Hooft, onder andere door het gebruik van accenten op helder uitgesproken *e*'s en scherpe *o*'s (*én, regént, hérstél, blyspél, nóch* tegenover *haspel, op*) en door het gebruik van dubbele klinkers in open lettergrepen, behalve als slotletters (*naavolging, twe*). Net als Hooft maakte men een verschil tussen het lidwoord *een* en het telwoord *één*, maar anders dan Hooft maakte men geen verschil tussen *oo* en *óó*, omdat men hiertussen geen verschil hoorde. De toevoeging van accenten gebeurde waarschijnlijk om het Nederlands te laten lijken op het Frans, dat als voorbeeld van beschaving gold. Het genootschap nam bovendien de in 1660 in Frankrijk verschenen *Grammaire générale et raisonnée* tot voorbeeld, een algemene of universele grammatica die niet de beschrijving van één bijzondere taal tot onderwerp had, zie hoofdstuk 8.[169]

Zeer vooruitstrevend is dat het genootschap de letters *c* (behalve in de combinatie *ch*), *q* en *x* in Nederlandse woorden als 'vreemd' beschouwt en wil vervangen door de letters *s/k*, *k(w)* en *ks*. Deze spelling ging dermate tegen de traditie in, dat zij geen navolging

vond.[170] Lambert ten Kate stelde in 1723 in zijn *Aenleiding* (Inleiding) *tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* hetzelfde voor, maar eveneens tevergeefs.

Al met al had de Nil-spelling weinig invloed: de 'pieken' op de *e*'s en *o*'s riepen veel verzet op, de letters *c, q* en *x* waren te zeer geaccepteerd, en over het feit dat het genootschap veelvuldig letters zoals *c, h* en *t* wegliet waar anderen deze spelden (bijvoorbeeld in *gh, dt, ck*), werd spottend opgemerkt dat 'de notarissen, procureurs en andere rechtsbeambten grote schade in hun salaris leden, omdat zij gewoon waren met deze letters hele en halve regels vol te maken'. Bedacht moet worden dat advocaten en procureurs in die tijd per blad werden betaald.[171]

1683 – Wigardus van Winschooten: weg met de w en de z

Over de latinist Wigardus van (of à) Winschooten (Amsterdam 1639 – Leiden 1685?) is weinig bekend. Hij volgde de Latijnse school in Amsterdam, waar de beroemde humanist Hadrianus Junius (Adriaen de Jonghe) rector was. Deze bracht Van Winschooten de liefde voor de moedertaal bij. In 1659 ging hij filosofie studeren in Leiden. In 1668 werd hij leraar aan de Latijnse school aldaar, later werd hij rector. In 1681 gaf hij een woordenboek met maritieme termen uit, *Seeman*, zie hoofdstuk 7. In 1683 verscheen te Leiden zijn *Letterkonst, sijnde het eerste deel van de Neederlandse Spraakkonst* (hij voorzag nog meer delen, maar deze zijn nooit gepubliceerd).

De *Letterkonst* handelt over de spelling en is slechts een klein boekje. In zijn spellingvoorstellen volgt Van Winschooten de conventie. Hij gaat uit van twee gezonde beginselen: de grondregel van onze Nederlandse taal moet altijd zijn, zo te schrijven als men spreekt,[172] en: men moet zich in het spreken en schrijven altijd richten naar het algemene, en tegelijk naar het beste, gebruik.[173]

Hij constateert dat er nu al een hele eeuw naar de juiste spelling wordt gezocht en dat men daarbij telkens tegen een rots loopt; die rots is in zijn idee het niet onderscheiden van de gewesten waar de Nederlandse taal van oudsher wordt gebruikt. Uit de vermenging van volken volgt een vermenging van spelling, en niet alleen van spelling, maar ook van de geslachten van de naamwoorden. Volgens hem bestaat er een algemene spelling die alle Nederlanders gemeen hebben, en daarnaast bestaan er vier dialecten, te weten: 1. Vlaams, Brabants en Zeeuws; 2. Hollands en Noord-Hollands; 3. Gelders, Stichts [Utrechts] en Overijssels; 4. Fries en Gronings.[174] Hierbij heeft hij naar het voorbeeld van de Griekse dialecten gekeken; De Heuiter maakte in 1581 een vergelijkbare indeling.

Van Winschooten is tegen overbodige tekens – net als De Heuiter een eeuw eerder – in de combinaties *ck, gh, sch* en pleit voor *k(k), g, s*. Ook is hij tegen *dt*, maar vooral opvallend is zijn voorstel om de *w* uit het alfabet te schrappen: de *w* kan volgens hem verdwijnen in woorden als *brouen, trouen*, en kan door *v* worden vervangen in *dving, svem, tvijfel*.[175] Ook de *z* kan in zijn visie wel weg: de 'Vriesen' (!) gebruiken deze letter ten onrechte in hun taal, maar 'op z'n Hollands behoort geen woord met een *z* geschreven te worden, behalve vreemde woorden en uit twee medeklinkers samengetrokken woorden'; 'een oprechte Hollander gebruikt overal *s*'. Hij zal hier de werkelijkheid wel correct weergeven, maar over het algemeen werd in zijn tijd, net als nu, de uitspraak met *s* voor woorden als *zak, zeef, zon* als onbeschaafd beschouwd.

Hij spelt streng gelijkvormig in *goed, dood, hond*, en in *hij leerd* (naar de verleden tijd *hij leerde*), *hij twijfeld, het behoefd, men hoord*. Voorts volgt hij Hooft en Leupenius – die hij tegenover Vondel verdedigt – in de spelling van dubbele klinkers in open lettergrepen, dus *booven, oopenbaare, spreeken*.

Samenvatting

Tussen 1550 en 1700 zijn een kleine dertig werken verschenen waarin spelling een belangrijke rol speelde, en daarnaast hielden vooraanstaande auteurs, zoals Hooft en Vondel, zich met de spellingdiscussie bezig. Het onderwerp leefde! Maar liefst 11 van de 28 werken verschenen in de korte periode tussen 1612 en 1637.

De oudste twee spellingwerken (Varenbraken 1530 en Lambrecht 1550) zijn geschreven in Vlaanderen. Daarna neemt de Brabander Sexagius (1576) het roer over, maar alle volgende werken zijn in de Republiek verschenen (behalve Bolognino 1657). Twee auteurs zijn naar het Noorden gevluchte Zuid-Nederlanders: Van der Schuere (1612) en Smyters (1613). Oost-Nederlandse auteurs of Oost-Nederlandse spellingvoorschriften zijn er niet geweest.

Lambrecht en Sexagius streven een fonetische spelling na, te gebruiken voor ieder dialect; zij wensen dan ook uitbreiding van het aantal lettertekens. Lambrecht hanteerde tevens accenten op de klinkers. Latere spellingauteurs willen geen nieuwe tekens maken, maar sommige zijn wel voor het gebruik van accenten op klinkers. Dat geldt voor de *Twe-spraack*, Van der Schuere, Hooft en het genootschap Nil Volentibus Arduum.

De Heuiter pleit in 1581 voor een eenheidstaal. Alle werken na hem zijn het daarmee eens, behalve Bolognino in 1657 – de laatste houdt er in vrijwel alle opzichten een excentrieke mening op na. Smyters is in 1613 weliswaar voor een eenheidstaal, maar meent dat deze in gesproken vorm niet bestaat, en geeft er daarom de voorkeur aan terug te grijpen op de oude, traditionele spelling. Veel zeventiende-eeuwse schrijvers, zoals De Hubert in 1624 en Van Heule in 1625, nemen niet eens meer de moeite nadrukkelijk voor een eenheidstaal te pleiten, zo vanzelfsprekend is dit uitgangspunt dan al geworden. Wélke taal als eenheidstaal moet gelden, valt nog te bespreken. Het is menselijk dat men de eigen moedertaal daarvoor kiest – die men immers het langst en best kent. De Heuiter, de eerste die naar een eenheidstaal streeft, heeft beurtelings in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden gewoond en wil de beste taalelementen van de verschillende dialecten gebruiken; in de praktijk echter blijkt hij meestal te kiezen voor de Hollandse variant, dus zijn moedertaal. Gezien het feit dat alle spellingwerken na De Heuiter (behalve opnieuw Bolognino) in de Republiek zijn verschenen, wekt het geen verbazing dat uiteindelijk de beschaafde uitspraak van het Hollands gekozen wordt als basis voor de spelling.

Een tweede vernieuwing in de renaissance is het gelijkvormigheidsbeginsel. Dit beginsel wordt voor het eerst door de *Twe-spraack* in 1584 ter sprake gebracht. Een meerderheid van de latere spellinghervormers volgt deze vernieuwing, evenals vooraanstaande auteurs zoals Vondel en Hooft. De uitwerking van het gelijkvormigheidsbeginsel varieerde echter en leidde tot heftige discussies. Bovendien bleef een groep spellinghervormers in principe de voorkeur geven aan enigerlei wijze van fonetisch

spellen, meestal wel gecombineerd met een gelijkvormige spelling; dat geldt voor Van Heule (1625), Plemp (1632), Montanus (1635) en de Statenvertalers (1637). De twee onderwijzers Smyters (1613) en Dafforne (1627) zijn tegen te ver doorgevoerde gelijkvormigheid omdat deze voor kinderen moeilijker te leren is dan een fonetische spelling; Van der Schuere (1612), toch ook leraar, is juist voor een sterk doorgevoerde gelijkvormigheid.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw was gelijkvormigheid als spellingbeginsel wel algemeen aanvaard. Alle spellingberegelingen tot en met de huidige zijn dan ook een compromis tussen fonetische en gelijkvormige spelling. Hoe het met de spelling aan het eind van de zeventiende eeuw stond, geeft Petrus Francius in 1699 helder weer in zijn voorrede bij *Van de mededeelzaamheid* (zie hoofdstuk 9):

> Zodra er zekere regels in de spelling zijn, zal ik me ernaar schikken. Zolang die er niet zijn, en ieder zijn zin volgt, volg ik de mijne, en doe wat mij het redelijkst voorkomt. Geen twee schrijvers zijn het hierin met elkaar eens, sterker nog: bijna niemand is het met zichzelf eens.

Ferme taal, maar één factor noemt Francius niet: de drukker. Het is onbekend hoe groot de invloed was van de drukker. Werd de tekst altijd ongewijzigd overgenomen, zoals de auteur hem inleverde, of volgde de drukker eigen huisregels? Het feit dat diverse drukkers zich uitlaten over de spelling wijst op het laatste. Soms klaagt een auteur over slordig werk van de drukker. En een enkele maal zijn zowel de oorspronkelijke kopij als de gedrukte versie bewaard gebleven en kunnen we beide teksten met elkaar vergelijken. Dat geldt bijvoorbeeld voor het werk *Pegasides Pleyn* van Jan Baptist Houwaert, dat in 1582–1583 bij Plantijn in Antwerpen is verschenen. Uit vergelijking van de kopij met de uiteindelijke druk is gebleken dat de drukker de spelling van de kopij heeft aangepast; zo heeft de drukker een voorkeur voor *ij*, terwijl de auteur kiest voor *y*. Soms last de drukker een doffe *e* in, soms laat hij deze juist weg (*bedrieghlyck – bedrieghelijck, groot – groote*), en hij past regelmatig de spelling van vreemde woorden aan die in de brontaal aan. In het algemeen valt op dat de drukker streeft naar gelijkvormigheid en normalisering (vergelijk de verandering van *vrinden, vrinschap* in *vrienden, vrientschap*), naar modernisering (*vermoyen* wordt *vermoeyen, helpe* wordt *hulpe*) en naar vereenvoudiging (*uytghanck* wordt *uytganck, motyff* wordt *motijf*).[176] Kortom: van gedrukte teksten valt niet meer uit te maken in hoeverre de spelling de keuzes van de auteur of van de drukker weerspiegelt. Alleen van de allergrootste schrijvers, althans voor zover deze hechtten aan de spelling – zoals Hooft en Vondel –, zal de drukker het origineel meestal wel getrouw gevolgd hebben.

Al met al was de spellingverscheidenheid in de renaissance eerder groter dan kleiner geworden ten opzichte van de middeleeuwen, doordat iedereen naar een eigen oplossing zocht en men de neiging had allerlei, vaak overbodige, vernuftigheden te bedenken.[177] Wel is uit het bovenstaande gebleken dat de spelling van oude teksten niet willekeurig was, maar dat er goed doordachte systemen aan ten grondslag lagen.

De achttiende eeuw

In de achttiende eeuw, toen men zich meer voor het taalkundig verleden ging interesseren (zie hoofdstuk 2), won het etymologische beginsel in de spelling steeds meer aan belang.[178] Zo hing tot dan toe de keuze voor een dubbele *ee* en *oo* in sommige open lettergrepen af van analogie (*boot-booten*), gewoonte of uitspraak. Lambert ten Kate was de eerste die in 1723 in zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* de keuze liet afhangen van de etymologie: als er vroeger een tweeklank had gestaan, moest er in het 'Gemééne-lands Dialéct' (zoals hij de algemeen beschaafde taal noemde) een dubbele klinker worden gespeld. Zo kwam hij op een verschil tussen *heelen* 'genezen' en *(ver)helen*, en tussen *ophoopen* en *hopen*.[179] Een nieuwigheid is dat Ten Kate pleitte voor twee soorten spelling: de 'burgerlijke' of 'gemeene' (algemene, gewone), gebaseerd op de gewoonte, dat wil zeggen op het gebruik van vooraanstaande schrijvers, en de 'natuerkundige en naeukeurige' of 'critique' (kritische), gebaseerd op het principe van één klank, één teken.[180] Naar die laatste spelling ging zijn voorkeur uit. Dat hield in dat hij de *h* in bijvoorbeeld *wegh* als overbodig beschouwde en de letters *c* (behalve in de combinatie *ch*), *q* en *x* in Nederlandse woorden wilde vervangen door *s/k*, *k(w)* en *ks*.

Huydecoper verhief de etymologie in 1730 in zijn *Proeve van taal- en dichtkunde* tot axioma en stelde onomwonden: de spelling van woorden hangt af van hun oorsprong. Hiermee bedoelde hij niet – zoals zijn voorgangers – dat spelling van nature een etymologisch bestanddeel heeft, nee, hij vond dat geleerden in de spelling de etymologie moeten bewaren of zelfs reconstrueren.[181]

De in 1766 opgerichte Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde formuleerde spellingregels waarbij men bepaalde dat het etymologische principe gold voor de spelling *ei/ij* en voor de spelling *e/ee* en *o/oo* in open lettergrepen, en dat de huidige gelijkvormigheidsregel voor medeklinkers aan het einde van een woord gold (*land, rib* naar analogie van *landen, ribben*, maar *slaaf, huis* ondanks *slaven, huizen*).[182] Deze spellingregel nam P. Weiland over in zijn elfdelige *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek*, dat verscheen tussen 1799 en 1811 en dat het eerste eentalige Nederlandse woordenboek was.

In 1777 publiceerde Adriaan Kluit zijn *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal* (waarvan het eerste deel in 1763 verscheen). Kluit was van mening dat het oudste Nederlands, de middeleeuwse taal van vóór de Tachtigjarige Oorlog, een veel regelmatiger spelling had. Hij bestudeerde Middelnederlandse teksten om de regelmaat en de ontwikkeling tot de eigen tijd op te sporen. Daarbij achtte hij het fonetische principe het belangrijkste: hij baseerde de spelling op de uitspraak – en wel de uitspraak van de 'gemeene landtaal', de standaardtaal. Vervolgens probeerde hij de oude regelmaat weer te herstellen, maar daarbij hield hij wel rekening met het algemene gebruik, vandaar *brood, hand, bekeerd* en *gezegd* met *-d* en niet met *-t* (naar de verbogen vorm *bekeerde, gezegde*), en *ik vind, hij wordt, hij brandt*. Wat betreft de klinkers kwam hij tot de volgende, nagevolgde keuze: in gesloten lettergrepen dubbele *aa, uu*, in open lettergrepen enkele *a, u* en wisselend *e/ee* en *o/oo*. Verder koos hij voor *ij* in plaats van *y* (die tot die tijd veelal door elkaar gebruikt werden voor de tweeklank /ei/). De keuze voor *e* of *ee* en *o* of *oo* (*teeken – steken, koopen – loten*) baseerde hij op de dialecten, en wel op

de zuidelijke, het Vlaams, waarin dit verschil nog bestond – in Holland was het verschil verdwenen.[183]

In hetzelfde jaar 1777 werd in de Zuidelijke Nederlanden het leerboek *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* uit 1761 van Jan des Roches verplicht gesteld. Het boek geldt als de belangrijkste achttiende-eeuwse grammatica uit de Zuidelijke Nederlanden. Lang nam men aan dat Des Roches in zijn werk het Antwerps als norm nam, maar hij was goed bekend met de spellingwerken uit de Republiek en hij zocht een compromis: hij ontwierp geen Brabantse of Antwerpse spelling maar volgde soms de traditionele normen die in het hele taalgebied gevolgd werden, zoals *k* en *g* in plaats van *ck* en *gh*, en soms volgde hij de zuidelijke schrijftraditie, met name op het gebied van de klinkers. Zo bediende hij zich van een spellingsysteem met accenten, in navolging van een eerdere Antwerpse spellinggids, maar voegde daar gelijkvormigheid aan toe: hij spelt *geéft* (zachtlange *ee* in gesloten lettergreep) en *steen* (scherplange *ee* in gesloten lettergreep), en vanwege de gelijkvormigheid ook *geéven* in open lettergreep. Verder verkoos hij *ae* boven *aa*, *ue* boven *uu* en *y* boven *ij*, ook in *ey* en *uy*. Dit spellingsysteem, dat een coherente Zuidelijke traditie weerspiegelde, werd verdedigd en gebezigd door taalpurisiten die zich na 1830 tegen de Noordelijke norm verzetten.[184]

Eind achttiende, begin negentiende eeuw was in het noorden een groot aantal variërende spellingen langzamerhand vast komen te liggen, zoals de spelling van *ei* (voor *ey*), *ui* (voor *uy*) en de *k* (voor *c*) in inheemse woorden. In bastaardwoorden bleef de keuze tussen *c* en *k* nog wisselen.[185] Een groot aantal dubbelvormen (*volkaan* naast *vulkaan*, *joffer* naast *juffer*) verdween. Veel van deze dubbelvormen gingen terug op een uitspraakverschil dat langzamerhand verdween nu de standaardtaal algemener werd. Bovendien schreef men in de loop van de achttiende eeuw in gesloten lettergrepen vaker *aa* en *uu* in plaats van *ae* en *ue* dan in de zeventiende eeuw, maar de spelling *ae* en *ue* bleef veelvuldig voorkomen en *ae* behield in het Zuid-Nederlands zelfs tot 1864 de overhand. In open lettergrepen schreef men in de achttiende eeuw meestal enkele *a* en *u*, hoewel een minderheid Hooft bleef navolgen met dubbele klinkers (*aa/uu* of *ae/ue*).[186]

De negentiende eeuw

In 1804 verscheen – wanneer we de spelling van de Statenbijbel buiten beschouwing laten, die alleen volgens Verwer als officieel door de overheid vastgesteld heette te zijn – de eerste officiële Nederlandse spelling, namelijk die van M. Siegenbeek, *Verhandeling over de Nederduitsche spelling, ter bevordering van eenparigheid in dezelve*, gevolgd door een *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling* in 1805. Siegenbeeks werk was gebaseerd op dat van Kluit. Ook Siegenbeek ging uit van de grondregel dat de spelling de (beschaafde Hollandse) uitspraak moet weergeven ('schrijf zoo als gij spreekt'); de toepassing hiervan werd echter beperkt door de gelijkvormigheid, de etymologie en de analogie. Hij meende daarbij, in navolging van Huydecoper, dat het voor de juiste spelling nodig is kennis van de oorsprong en afleiding van woorden te bezitten.[187] Hij koos voor *ij* in plaats van *y*, *aa* voor *ae* en voor een wisseling van *ee/e* en *oo/o* in open lettergrepen, afhankelijk van de uitspraak: *e*, *o* voor de zachtlange uitspraak in de Maaslandse (Zuid-Hollandse) en Zeeuwse dialec-

ten, en *ee, oo* voor de scherplange uitspraak. Om de verwantschap te tonen tussen *ambacht* en *ambt* kiest hij voor de spelling *ambt* en niet *ampt*, ondanks de uitspraak /ampt/.

Siegenbeek gaf de doodsteek aan het gebruik van *y* in plaats van *ij*. Het feit dat de *y* eeuwenlang in inheemse woorden is gebruikt als variant van de *ij*, heeft echter zijn weerslag gehad op de moderne spelling: we schrijven de hoofdletter als IJ en niet als Ij (zoals Ei), en dit gebeurt naar analogie van Y.

Lang niet iedereen was tevreden met de spelling van Siegenbeek. Zo schreef Willem Bilderdijk in 1829 een *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling*, waarin hij sommige van Siegenbeeks spellingen verbeterde, maar uiteindelijk verschilde zijn werk slechts in geringe mate van dat van Siegenbeek. Tot ongeveer 1860 kozen veel Nederlandse schrijvers voor de spelling-Bilderdijk, mede vanwege het grote gezag dat Bilderdijk als letterkundige in die periode bezat.[188]

Toen Nederland en België in 1815 werden herenigd, werd ook in België de spelling-Siegenbeek ingevoerd, maar de spelling van Des Roches behield aanhangers. Toch blijkt dat er onder Zuid-Nederlandse taalgebruikers een verschuiving plaatsvond in de richting van de Noordelijke norm.[189] In 1836, toen België inmiddels onafhankelijk was geworden, stichtte Jan Frans Willems, auteur van een *Verhandeling over de Nederduytsche Taal- en Letterkunde, opzigtelijk de Zuydelijke Provinciën der Nederlanden,* de Maatschappij tot bevordering der Nederduytsche Taal- en Letterkunde, met het tijdschrift *Belgisch Museum*. In hetzelfde jaar schreef de Maatschappij een wedstrijd uit voor een 'beoordelende verhandeling over de [...] spelling' die zich richt op Nederland, ter beoordeling van een ministerieel ingestelde Commissie met o.a. Willems en J.B. David. Vervolgens woedde er van 1836 tot 1844 in België een heuse spellingoorlog tussen degenen die zich op de Noord-Nederlandse norm wilden richten (David en Willems) en West-Vlaamse taalparticularisten (Pieter Behaegel). De strijdpunten waren eigenlijk slechts gering; de belangrijkste waren: *a* of *ae, oo* of *oó* en *ee* of *eé* (*boóg, beék*), *ei* of *ey, ui* of *uy, ambt* of *ampt, u* of *ue* (*gedurende*), en de werkwoordspelling (de particularisten wensten te spellen *gespeelt, hij word*). [190] Hoeveel belang men hechtte aan de spelling, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de uitgever van de *Punt- en kleine mengeldichten* van S.M. Coninckx uit 1837, W. Vanwest uit Sint-Truiden, het werk laat voorafgaan door 'Grondrégels der Belgische spelling'. Zijn keuzes zijn inderdaad 'Belgisch', want ze wijken af van het Noord-Nederlandse gebruik. Zo maakt Vanwest een verschil tussen de 'gesloten of natuurlijke' *é*, 'de zachte of stomme' *e* en de 'open' *e*. De gesloten *é* schrijft hij met een accentteken, in navolging van het Frans. Zo spelt hij *vergéten, belégeren* met verschillende *e*'s. Hij maakt onderscheid tussen de gesloten *ée* (*béeld, néef, wéek, véel*) en de open *ee* (*been, twee, een, geen, leeren, meer, teeken*) en tussen *óo* (*bóog, dóor, hóop, kóol* 'steenkool', *vóorbéeld*) en *oo* (*boos, dood, hoog, hooren,* de groente *kool, loopen*). De lange klinkers in gesloten lettergrepen schrijft hij als volgt: *ae* (*aep*), *ée* (*béek*), *y* (*grys*), *óo* (*vóor*) en *ue* (*duer*).

Om in de spellingoorlog te bemiddelen publiceerde David tussen 1840 en 1843 het tijdschrift *De Middelaer*. Uiteindelijk werd in 1844 een officiële Vlaamse spelling, de zogenoemde Commissiespelling, vastgesteld: een compromisspelling die dicht bij die van Siegenbeek stond. Tijdens de Taal- en Letterkundige Congressen voor Zuid en Noord, die vanaf 1849 gehouden werden en waarin men toenadering tussen Nederland en België zocht, stond de spellingkwestie regelmatig op de agenda. Toen men op het

Taalwetten maken en vinden 253 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

eerste congres besloot tot de samenstelling van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, werd hieraan de opdracht verbonden om vooraf een eenheidsspelling te ontwerpen.[191]

In 1859 schreef L.A. te Winkel een schoolboekje, *De Nederlandsche spelling onder beknopte regels gebragt*, waarin hij in 274 regels, bestemd om van buiten te leren, de spelling van Siegenbeek beschreef. In deze regels dook het ezelsbruggetje *'t kofschip* op: werkwoorden waarvan de stam eindigt op een medeklinker uit *'t kofschip*, hebben in de verleden tijd en het voltooid deelwoord een *-t*; de overige werkwoorden hebben een *-d*. *'t Kofschip* bevat alle Nederlandse stemloze medeklinkers. Of Te Winkel de bedenker van het ezelsbruggetje was, is niet helemaal zeker, hoewel het vóór zijn werk niet in schriftelijke bronnen is aangetroffen. Zeker is wel dat hij de verbreider was: zijn boek werd vele malen bewerkt en herdrukt.[192]

Maar Te Winkel oefende daarnaast ook fundamentele invloed uit op de Nederlandse spelling. In 1863 publiceerde hij namelijk *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling. Regeling der spelling voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Deze spelling (de zogenoemde spelling-De Vries en Te Winkel) werd ontworpen ten behoeve van het WNT uit onvrede met de bestaande spelling-Siegenbeek. Ze werd in 1864 in België ingevoerd en in 1883 in Nederland. Uitgangspunten waren de beschaafde uitspraak, de traditie en bestaande woordbeelden, en de etymologie. In 1866 verscheen de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* van M. de Vries en L.A. te Winkel. Deze woordenlijst werd enkele malen in licht herziene vorm herdrukt; de laatste, zevende druk dateert uit 1914. De keuze was voor *aa, uu, ij* in plaats van *ae, ue, y*. Voorts koos men voor wisseling van *ee/e* en *oo/o* in open lettergrepen op basis van een (gereconstrueerd) Oudgermaans – een nieuw etymologisch criterium; vandaar *lezen* en *heeten* naar de Gotische vormen *lisan* en *haitan*, en de meervoudsvormen *kleeden* (vanwege /e/ uit *ai*) en *boomen* (vanwege /o/ uit *au*).[193] Voorts werden voor het eerst zaken beregeld zoals het aaneenschrijven van woorden, het gebruik van het koppelteken, het afbreken van woorden, het hoofdlettergebruik en de spelling van bastaardwoorden.

Ook werden regels voor het gebruik van verbindingsklanken in een samenstelling geformuleerd: een verbindings-*s* naar analogie van vergelijkbare woorden (dus *handelsschool, dorpsschool* vanwege *handelsbank, dorpskerk*) en een verbindings-*n* op basis van allerlei ingewikkelde regels, onder andere wanneer het eerste lid 'noodwendig de voorstelling van een meervoud medebrengt', vandaar *brillenmaker, brillenslijper* maar *brilledoos, brilleglas*, en *bessensap* maar *bessestruik*.[194]

De bastaardwoorden werden zo veel mogelijk naar de taal van herkomst geschreven, onder het motto dat de onontwikkelden geen bastaardwoorden gebruikten en de ontwikkelden geen moeite hadden met de vreemde spelling![195] Hiermee volgde Te Winkel de tot dan geldende traditie.

In 1891 pleitte R.A. Kollewijn in zijn artikel 'Onze lastige spelling' voor spellingvereenvoudiging van woorden en buigingsuitgangen, en voor eenheid tussen schrijftaal en beschaafde spreektaal. Hierbij legde hij de nadruk op het beginsel van de uitspraak ('taal is klank', 'schrijf zoals je spreekt') en niet meer op het etymologische beginsel, zoals De Vries en Te Winkel deden. Zijn argument hiervoor was dat er in de schrijftaal geen onderscheidingen moeten voorkomen die niet bestaan in de spreektaal.

In 1893 werd de 'Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Spelling en Verbuiging' opgericht, die in 1894 onder de gewijzigde naam 'Vereniging tot vereenvoudiging van

onze schrijftaal' diverse vereenvoudigingsvoorstellen deed: het achtervoegsel *-lijk* wilde Kollewijn c.s. spellen als *-lik* (daarom kreeg het voorstel de bijnaam de 'lik-spelling') en *-isch* als *-ies*; waar *sch* als *s* klinkt, wordt *s* gespeld (*vis, mens* en niet *visch, mensch*); en de verbindings-*s* en *-n* wilde hij alleen spellen waar ze werden gehoord (vandaar *oorlogschip, zedekunde*). Voorts bepleitte hij de huidige spelling van enkele *e* en *o* in open lettergrepen, alleen *ee* op het einde van woorden (*twee*) en in afleidingen en samenstellingen van zulke woorden (*tweede, tweetal*).[196]

Voor de bastaardwoorden pleitten de Kollewijners voor een gematigde vernederlandsing. De belangrijkste regel luidde: 'Verder schrijve men *e* in plaats van *ae*: *ether, predikant, pedagogie(k), preparaat*; *k* in plaats van de k-klankaanduidende *c*: *lokomotief, akteur, aktrice, direkteur, kontributie*; *f* in plaats van *ph*: *alfabet, fotograferen, fysika, fantasie*; *r* in plaats van *rh*: *retorika, rachitis, rododendron*.'[197]

De beroemde taalkundige De Vooys, medestander van Kollewijn, beriep zich iets later, in 1917, op De Heuiters voorstellen uit 1581 en noemde De Heuiter 'een voorloper van de vereenvoudigde spelling' met 'zeer gezonde denkbeelden'.[198] Ook de 'lik-spelling' was al in de zeventiende eeuw bepleit: in 1633 spelde Van Heule *haestelic, zuyverlic, vromelic* e.d., met als toelichting:

> De bijwoorden die op *lic* of *lijc* eindigen, schijnen hun oorsprong te hebben in het woordje *gelijc*, alsof men in plaats van *reynelic* zou zeggen *reyngelijc*, dat is 'gelijk [als] rein', en *zuyvergelijc*, dat is 'gelijk zuiver'. Deze opmerking heeft velen ertoe gebracht om al deze bijvoeglijke naamwoorden met *lijc* op het einde te schrijven, maar omdat wij het heel noodzakelijk vinden om de welluidendheid in onze taal te bevorderen en omdat de kortste uitspraak het meest gebruikelijk is, hebben wij de lettergreep *lijc* als onnodig vervangen [door *lic*].

De Statenvertalers stelden zich op hetzelfde standpunt als Van Heule (zie hoofdstuk 2), maar het heeft niet mogen baten: tot op heden is de spelling *-lijk* voorgeschreven.

De twintigste en eenentwintigste eeuw

In 1903 publiceerden R.A. Kollewijn, F. Buitenrust Hettema en J.J. Salverda de Grave de *Nederlandse Woordelijst*, waarin ze hun uitgangspunten in de praktijk brachten. Er kwam veel tegenstand, met name van literatoren en behoudende taalkundigen. Het verzet was met name gericht tegen de achterliggende taalkundige idealen – de tegenstanders vreesden namelijk dat de keuze voor de natuurlijke omgangstaal in de praktijk een verarming zou betekenen en zou leiden tot cultuurloosheid en vulgarisatie. Toen in 1908 in enige gemeenten de nieuwe spelling op school werd ingevoerd, liet de regering een dienstverbod uitgaan aan de ambtenaren, die immers 'onder haar bevel' stonden – dit terwijl de regering bij herhaling had verklaard neutraal te staan tegenover de spelling! Een interpellatie in de Kamer mocht niet baten.[199] In deze periode werd de spellingregeling echter heel belangrijk, omdat in 1900 in Nederland de leerplichtwet was ingevoerd en ieder kind verplicht acht jaar schrijfonderwijs kreeg. In België ging in 1914 de leerplicht in.

In 1916 werd een spellingcommissie benoemd die in 1918 met een compromisvoorstel kwam om een brug te slaan tussen de spelling van De Vries en Te Winkel en die van Kollewijn. Onder andere bepaalde men dat een verbindings-*s* nooit werd geschreven (*oorlogschip*) en een verbindings-*n* alleen als het duidelijk om een meervoud ging, ook al werd de *n* niet uitgesproken (*mensenliefde*). Men kwam er echter niet uit, waarop een nieuwe commissie in 1921 nieuwe voorstellen deed. De pijn zat hem in de *-n* van de verbogen naamvallen, zoals in het lidwoord *den*. Ook tegen het nieuwe voorstel bestond veel tegenstand, zodat de minister geen besluit nam.[200] De *-n* in de verbogen naamvallen werd voorlopig voor het onderwijs in 1930 geregeld in de spelling-Terpstra ofwel de 'examenspelling' (zie hoofdstuk 8).

Uiteindelijk voerde de Nederlandse onderwijsminister Marchant in 1934 voor het onderwijs een vereenvoudigde spelling in, een aanpassing van de spelling-De Vries en Te Winkel: enkele *e* en *o* in open lettergreep, *sch* alleen als de *ch* gehoord wordt en in de uitgang *-isch*. De vereenvoudigde spelling-Marchant, misprijzend de 'marsjanspelling' genoemd, wordt in 1946 bij wet ingevoerd in België en in 1947 in Nederland.[201] Hierbij werd de wisseling van *ee/e* en *oo/o* in open lettergrepen op basis van een etymologisch verschil opgeheven; dit etymologische verschil was immers niet meer hoorbaar in de standaardtaal (anders dan in sommige dialecten). Hiermee werd dan eindelijk een einde gemaakt aan een spellingverschil dat terugging op een klankverschil waarvan al in de zeventiende eeuw gezegd werd dat het niet meer hoorbaar was.

Op basis van de spelling-Marchant werd in 1954 de *Woordenlijst van de Nederlandse taal* samengesteld, die vanwege de kleur van de omslag de bijnaam 'het Groene Boekje' kreeg, en die was samengesteld door een Vlaams-Nederlandse commissie. De uitgangspunten van de *Woordenlijst* zijn grotendeels nog die van Te Winkel. Over de bastaardwoorden wordt gezegd:[202] 'In het algemeen zijn we uitgegaan van de overweging, dat we niet door een te sterke vernederlandsing het gebruik van bastaardwoorden dienden aan te moedigen.' In afwijking van Te Winkel worden in van oorsprong Griekse woorden *ph* en *rh* overal vervangen door *f* en *r*: *filosoof, fotograaf*; *reumatisme, ritme*; *th* is echter slechts in enkele 'welomschreven' gevallen vervangen: *astma, chrysant, psychopaat* naast *apotheek, methode, theorie*. *Ae* is in principe vervangen door *e*: *equator, predator*. De ingrijpendste beslissing was de keuze voor dubbelvormen in de *Woordenlijst*: een voorkeurspelling (*cultuur, documentatie, fabricatie*) en een geaccepteerde spelling (*kultuur, dokumentatie, fabrikatie*). De reden hiervoor was, dat de spellingcommissie niet tot een eensluidend oordeel kon komen: de Nederlandse leden wilden de oorspronkelijke spelling van de vooral Franse woorden behouden, maar de Vlaamse leden wilden ze vernederlandsen, om de Franse oorsprong te camoufleren. Om de kool en de geit te sparen, besloot men beide vormen toe te staan.[203]

Al in 1956 werd de tweedeling tussen voorkeurspelling en toegelaten spelling bij Koninklijk Besluit in Nederland afgeschaft; men diende exclusief de voorkeurspelling te gebruiken. Overigens gold deze verplichting slechts voor ambtenaren en onderwijzend personeel, anderen waren en zijn vrij te spellen zoals ze willen. In België bestond een grote voorkeur voor de toegelaten spelling, die door kranten tot 1995 werd gehanteerd.

Omdat de spellingberegeling niet aan ieders wensen voldeed, werd in 1963 de commissie-Pée/Wesselings ingesteld. In 1969 deed deze spellingcommissie, na een lange

voorbereidingstijd en een tussenrapportage in 1967, controversiële vereenvoudigingsvoorstellen voor met name de bastaardwoorden (*odeklonje*) en de werkwoordspelling (zie hieronder). De voorstellen werden afgeschoten.[204]

Eveneens in 1963 werd de Vereneging voor Wetenschappeleke Spelling (VWS) opgericht door onder anderen de taalkundige P.C. Paardekooper. In 1985 werden de uitgangspunten gewijzigd, wat tevens tot naamsverandering leidde: Vereniging voor Wetensgappelike Spelling. Daarna tooide men zich met de naam Vereniging voor Wetenschappelike Spelling, maar inmiddels lijkt de vereniging een stille dood te zijn gestorven. De VWS pleitte voor een fonologische spelling waarin uitspraakverschillen worden gehonoreerd, bijvoorbeeld *rasioneel* naast *raatsioneel*, *ratifikasie* naast *ratifikaatsie* en *revolusionèr* naast *revoluutsionèr*.

In 1995 verscheen een herziening van het Groene Boekje onder de titel *Woordenlijst Nederlandse taal*, waarin het onderscheid tussen voorkeurspelling en facultatieve spelling definitief opgeheven werd. Pas nu ontstond er een échte spellingeenheid tussen België en Nederland – tot die tijd zorgde de keuze voor de voorkeurspelling (Nederland) of voor de toegelaten spelling (België) voor een groot en herkenbaar verschil in de media.

De regels voor de spelling van de tussen-*n* in samenstellingen leidde ondertussen in 1995 tot veel ophef. Er werd bepaald dat overal *-n-* moest worden geschreven, behalve bij woorden met een meervoud op *-s* en in een aantal nader gespecificeerde gevallen, zoals plantnamen waarvan het eerste deel een diernaam is en het tweede deel een plantkundige aanduiding. Hierdoor kwamen *kattekruid* en *paardebloem* te staan tegenover *kattenstaart* en *paardenhaar*. Volgens de nieuwe regels werd de oude spelling *pannekoek* veranderd in *pannenkoek*, en het verschil tussen *bessesap* en *bessensap* – sap van één of meerdere bessen – werd opgeheven.

Toen tien jaar later, in 2005, een herziening van het Groene Boekje verscheen, werd de uitzonderingsregel voor plantnamen geschrapt, zodat voortaan *kattenkruid* en *paardenbloem* gespeld worden; gevallen als *muizetarwe* naast *muizenval* en *kreeftesla* naast *kreeftensoep* zijn rechtgetrokken: overal wordt nu *-en-* gespeld. In 2015 verscheen opnieuw een nieuwe versie van het Groene Boekje, maar de spellingregels uit 2005 werden daarin in principe ongewijzigd gelaten.

Een recente ontwikkeling is dat er spellingvoorstellen worden ontworpen voor dialecten. Er wordt namelijk steeds meer in dialect geschreven – literatuur, gedichten, versjes – en daarbij blijkt het niet handig te zijn wanneer iedere auteur of ieder dorp er een eigen spelling op na houdt – dat hadden onze voorouders in de renaissance ook al ontdekt! Daarom streeft men naar een spelling die uniform is voor grotere gebieden. Het begon met de basisregeling voor de spelling van Limburgse dialecten die de vereniging Veldeke al bij zijn oprichting in 1926 vaststelde, en die in de loop der jaren herhaaldelijk lichtjes gewijzigd is (1941, 1952, 1983 en in 2000); na de erkenning van het Nederlands-Limburgs als officiële streektaal op 20 februari 1997 heeft zij mee aan de basis gelegen van de officiële Limburgspelling 2003. In 1955 werd de Vosbergen-spelling ontworpen, bedoeld voor het Nedersaksisch en gemaakt door een groep wetenschappers en schrijvers uit Oost-Nederland en Nederduitsland, die in het plaatsje Vosbergen bijeenkwamen. Men zocht naar een spelling die aan weerszijden van de grens acceptabel was, en koos daarom voor *ů* voor de Nederlandse /oe/-klank, en *å* voor de /ao/-klank, omdat bij-

voorbeeld de Nederlandse *oe* door (Neder)duitse ogen verkeerd zou worden opgevat. Latere spellingontwerpen beperkten zich tot het Nederlandse gebied en konden daarom dergelijke on-Nederlandse spellingen, die reminiscenties aan Lambrecht oproepen, vermijden. Zo bestaat er voor het Nedersaksische gebied de zogenoemde SONT-spelling van de Federatie van Streektaalorganisaties in het Nedersaksische Taalgebied, en is voor Zuid-Nederlandse dialecten de 'Brabantse referentiespelling' ontworpen. De Drentse spelling, ontworpen door de Drentse Schrieverskring, is in 1987 officieel bekrachtigd door de Drentse provinciale overheid. Inmiddels is het in de dialecten traditie om de spelling af te stemmen op het Standaardnederlands, met name in de werkwoordsvervoeging, slotmedeklinkers (zoals de *d* in *paard, peerd, paerd, perd* etc.) en de regel voor verdubbeling en verenkeling.

Tot slot is de Afrikaanse situatie interessant: terwijl tot op heden in Nederland en België Kollewijns hervormingsvoorstellen slechts gedeeltelijk zijn doorgevoerd, werden zij (onder het motto 'skryf soos jy praat') de grondslag van de officiële Afrikaanse regeling uit 1917, de *Afrikaanse woordelys en spelreëls* (sindsdien regelmatig herzien en bijgewerkt, het laatst in 2017). Volgens de drie 'grondbeginsels' volgde men de algemeen gebruikelijke uitspraak in beschaafd Afrikaans, sloot men aan bij de Vereenvoudigde Nederlandse Spelling (dus de spelling-Kollewijn) en streefde men zo veel mogelijk naar een gelijkvormige spelling. Het gevolg is dat het Afrikaans veel fonetischer spelt dan het Nederlands. Men schrijft *eerlik, wonderlik* en *magies, medies*. Voor de lange *ij* wordt altijd de *y* gebruikt, zoals in ouder Nederlands. Het verschil tussen *ij* en *ei* is gehandhaafd, maar dat tussen *au* en *ou* is opgeheven ten gunste van *ou*, vergelijk *dou* 'dauw', *gou* 'gauw' en *rou* 'rauw' en 'rouw' – na *ou* volgt geen *w*. De *z* aan het begin van een woord wordt stemloos uitgesproken (zoals in de Hollandse spreektaal) en is in spelling samengevallen met de *s*: *saad, sien, somer, suil, swart*. Daarentegen is het verschil tussen *f* en *v* wel bewaard, hoewel dat niet te horen is: *vier* en *fier* klinken hetzelfde. Samenstellingen worden net als in het Nederlands aaneengeschreven, maar krijgen geen verbindings-*n*, die immers niet wordt uitgesproken: *feitekennis, kattegespin, mensewerk*. Om de band met het Nederlands te bewaren, wordt veelal met een trema aangeduid waar een *g* is weggevallen: *oë* 'ogen', *reën* 'regen', *seën* 'zegen', *spieël* 'spiegel'; niet echter na een *a, eu, ei* of *ui*: *hael* 'hagel', *maer* 'mager', *suier* 'zuiger', *teuel* 'teugel', *weier* 'weigeren'. Er bestaat over het algemeen geen uitspraakverschil tussen *leër* 'leger' en *leer* 'le(d)er', en aangezien veel Afrikaanssprekenden weinig tot geen kennis meer hebben van het Nederlands, worden er veel fouten tegen de spelling met trema gemaakt. Zo hoort men officieel te spellen *die wind is teë*, maar *teen die wind in*. De spelling van leenwoorden tot slot is aangepast aan de uitspraak: *buro, fisika, fisies, kollega, kondisie, psigiatrie, siklus, silinder, tipies*.[205]

De spelling van de werkwoordsvormen

In de zeventiende eeuw is in de spelling van de werkwoordsvormen met allerlei gelijkvormige spellingen geëxperimenteerd: van *hij eett* tot *hij speeld*, naar analogie van *hij speelde*. Uiteindelijk is ook in de werkwoordsvormen een compromis gesloten tussen een fonetische en gelijkvormige spelling. In de grammatica van A. Moonen, *Nederduitsche spraekkunst* uit 1706, werd de huidige *dt*-spelling gepropageerd (zie ook hoofdstuk 8): de *t*

geldt volgens hem als kenmerk van de werkwoordstijd en deze wordt altijd geschreven, ook als de stam eindigt op een *d*, vandaar *hij neemt, hoort, zingt* en *hij houdt, wordt, vindt* (het voltooid deelwoord schreef hij echter met een *-t*: *gehoort, afgeleidt*).

In zijn *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal* uit 1777 verzette Adriaan Kluit zich tegen de spelling met *dt*, maar koos hij er uiteindelijk toch voor omdat deze inmiddels algemeen gebruikelijk was. Daarmee formuleerde hij de gangbare spellingregels, en hij kwam dus op: *ik brand, hij brandt, hij keert, hij heeft gekeerd*.[206] In de eerste officiële Nederlandse grammatica van Weiland, de *Nederduitsche Spraakkunst*, uitgegeven in 1805 'op last van het Staatsbestuur der Bataafsche Republiek', werden de spellingregels voor de werkwoordsvormen van Kluit bevestigd.

Van der Velde, die de werkwoordspelling in zijn proefschrift uit 1956 bekeek vanuit de positie van de onderwijzer en het spellinglerende kind, noemt dit 'de tragedie der werkwoordsvormen': 'het is een tragisch stuk spellinghistorie [...]: het effect van de humanistische en klassicistische grammatica op de schrijfwijze der werkwoordelijke vormen. Tragisch – door de overdadige aandacht die men twee eeuwen lang aan dit in feite toch onbelangrijke spelling-"probleem" heeft geschonken. [...] Tragisch vooral om de noodlottige gevolgen voor de taal-didactiek der lagere school, vn. vanwege haar tweeslachtigheid.'[207]

Om aan die tweeslachtigheid een einde te maken deed de commissie Pée-Wesselings eind jaren zestig van de twintigste eeuw de volgende voorstellen voor de werkwoordspelling: vervanging van *-dt* door *-d* op grond van de gelijkvormigheidsregel en fonetische spelling van de verledentijdsvorm, waardoor deze in sommige gevallen samenvalt met de tegenwoordigetijdsvormen: *hij word, hij prate, het brande*. De voorstellen werden verworpen, maar daarmee was de discussie niet beëindigd.

Omdat tot dan toe uitsluitend kennis bestond over het (moeizame) léren en schrijven van de werkwoordspelling, ging Van Heuven in 1978 onderzoeken hoe het stond met het lezen. Mensen lezen na de lagere school aanzienlijk meer dan dat ze schrijven. De vraag is of de huidige werkwoordspelling het snel en begrijpend lezen bevordert of juist belemmert. Uit Van Heuvens onderzoek bleek dat de werkwoordsuitgangen beperkt nut hebben voor het lezen. Het verschil tussen *dt* in de tegenwoordige tijd en *-d* in het voltooid deelwoord vergemakkelijkt over het algemeen het lezen, want ze geven sturing aan de herkenning van de structuur van de taal. De tegenstelling *je wordt – word je*, en *ik word* met *d* tegenover *je wordt* met *dt* bevorderen het lezen niet: men associeert namelijk *dt* met de tegenwoordige tijd en *d* met het voltooid deelwoord (zeker bij werkwoorden die beginnen met *ver-, ge-, her-*, vandaar veelgemaakte fouten zoals *het gebeurd, het verschild, hij herinnerd*). De verdubbeling van medeklinkers in de verleden tijd (*praatten, besteedden*) werkt maar beperkt als hulpmiddel, omdat er al werkwoorden zijn waarin dubbele medeklinkers voorkomen die géén tijdsaanduiding zijn, zoals *dutten* en *wedden*.[208]

Over de werkwoordspelling bleef hierna nog discussie bestaan. In 1985 stelde J. de Rooij een spelling in de trant van Ampzing voor door de analogieregel af te schaffen; dit leidt tot *hij word*. Hij wilde de gelijkvormigheidsregel uitbreiden en komt zo op de spelling *hij speeld* (vanwege *speelde*) en zelfs *hij heefd, gaad, komd*.[209]

Ter lering en vermaak een mooi overzicht van de diverse voorstellen die tussen 1967 en 1989 zijn gedaan:[210]

gewone spelling	*hij leidt*	*hij laat*	*hij leeft*
Pée/Wesselings 1967	*hij leidt*	*hij laat*	*hij leeft*
Pée/Wesselings 1969	*hij leid*	*hij laat*	*hij leeft*
VWS 1960–1970	*hei leit*	*hei laat*	*hei leeft*
Aksiegroep	*hij lijt*	*hij laat*	*hij leeft*
Idee-Siertsema 1980	*hij leidt*	*hij laatt*	*hij leevt*
De Rooij 1985	*hij leid*	*hij laat*	*hij leefd*
Zuidema 1988	*hij leid*	*hij laat*	*hij leevd*
Taalunie 1989 (I)	*hij leidt*	*hij laat*	*hij leeft*
Taalunie 1989 (II)	*hij leid*	*hij laat*	*hij leeft*
Taalunie 1989 (III)	*hij leid*	*hij laat*	*hij leefd*

Alle voorstellen leidden tot veel verzet. In de herzieningen van het Groene Boekje uit 1995, 2005 en 2015 is de werkwoordspelling dan ook ongewijzigd gebleven. Alleen zijn de regels uitgebreid zodat ze ook passen op Engelse leenwoorden; daarvoor is het ezelsbruggetje *'t kofschip* vervangen door *'t sexy fokschaap* of *'t ex-kofschip*. De werkwoordspelling staat tegenwoordig niet meer op de taalpolitieke agenda. Wel doen psycholinguïsten onderzoek naar de oorzaak voor fouten tegen de werkwoordspelling. Ze hebben ontdekt dat de overgrote meerderheid van *dt*-fouten gemaakt wordt bij homofonen, woorden die gelijkluidend zijn maar verschillend worden gespeld zoals *(het) gebeurt, (het is) gebeurd*. De meeste fouten worden gemaakt in zinnen waar het onderwerp en homofone werkwoord niet naast elkaar staan; in die gevallen is men de functie van het werkwoord 'vergeten', en kiest men voor de meest voorkomende spelling van de homofoon.[211]

Kader 5.5 Spellingmisvattingen

Juist over de spelling heerst een zeer groot aantal misvattingen. Dat komt doordat voor veel mensen taal synoniem is met spelling. Daardoor vat men iedere spellingverandering op als een aantasting van het wezen van de taal. Zo schreef Rudy Kousbroek op 5 november 2002, toen erover gesproken werd of de spellingregel voor de tussen-*n* uit 1995 aanpassing behoefde: 'Ik voelde het als een ingreep in onze taal, niet in de notatie ervan. *Pannenkoek* is toch geen Nederlands woord?' En: 'De afgelopen eeuw is er sprake van grote instabiliteit in de spelling, waardoor de mensen zijn vervreemd van de taal.' Deze redenering is onzin, want spelling is niets meer of minder dan een afspraak over de manier waarop taal opgeschreven wordt. En in de twintigste eeuw zijn er welgeteld *drie* officiële spellingwijzigingen doorgevoerd, de spelling-Marchant (1946/1947), het Groene Boekje van 1954 en veertig jaar nadien (!) het Groene Boekje van 1995. Hier kan toch nauwelijks gesproken worden van spellinginstabiliteit. In de eenentwintigste eeuw verschenen er nieuwe versies van het Groene Boekje in 2005 en 2015, waarin echter in principe niet getornd werd aan de regels; het ingrijpends was dat één uitzonderingsregel betreffende de tussen-*n* in 2005 werd geschrapt.

Kousbroek bekent dat hij het liefst zou zien dat er nog steeds werd gespeld volgens de regels van De Vries en Te Winkel. Hij realiseert zich klaarblijkelijk niet dat dat onmogelijk is: de spelling van De Vries en Te Winkel is gebaseerd op inmiddels niet meer bestaande klankverschillen

(zoals tussen *ee* – *e* en *oo* – *o*), voorziet niet in de spelling van moderne leenwoorden, vooral Engelse, waarvan er sinds 1863 een groot aantal het Nederlands is binnengekomen, en heeft een verouderde kijk op de vreemde woorden: een aantal daarvan is inmiddels ingeburgerd, dus bastaardwoord geworden, en dat dient in de spelling tot uiting te worden gebracht.

Een andere misvatting is dat in andere landen geen spellingveranderingen plaatsvinden. Kousbroek zegt: 'We hadden net als de Engelsen en Fransen van onze taal [sic!] moeten afblijven. Als mensen om hun taal geven, dan doen ze er conservatief over.' Die laatste uitspraak wordt door dit hele boek weerlegd: in de renaissance was er – zo moge zo langzamerhand duidelijk zijn – een grote liefde voor de taal, die de mensen er juist toe bracht nieuwe regels voor allerlei taalverschijnselen (uitspraak, spelling, woordenschat, grammatica) vast te leggen. Over de spelling van andere talen valt collega-schrijver Harry Mulisch Kousbroek bij op 8 november 2002: 'Al die aanpassingen zeggen iets over de idiotie in Nederland. In Engeland hebben ze het heel wat beter voor elkaar. Daar verandert men bijna nooit iets en kan men nog steeds Shakespeare lezen in de oorspronkelijke taal uit de zestiende eeuw.' Dit is een apert onjuist idee. In alle uitgaven van Shakespeare is de spelling aangepast. In 1986 zijn zelfs twee uitgaven van *The Complete Works* van William Shakespeare verschenen van S. Wells en G. Taylor: een 'gewone' en een 'original-spelling'-editie. In de 'gewone' wordt over de spelling gezegd: 'Ever since Shakespeare's plays began to be reprinted, their spelling and punctuation have been modernized. Often, however, this task has been left to the printer; [...] there has been little discussion of the principles involved.' Daarbij zijn niet alleen spellingvarianten aangepast, maar ook vormvarianten. Enkele voorbeeldzinnen uit het begin van het toneelstuk *All's well that ends well* volstaan om een beeld te geven:

oorspronkelijk:	In deliuering my sonne from me, I burie a second husband
modern:	In delivering my son from me I bury a second husband
oorspronkelijk:	He hath abandon'd his Phisitions Madam
modern:	He hath abandoned his physicians, madam
oorspronkelijk:	hee was skilfull enough to haue liu'd stil, if knowledge could be set vp against mortallitie
modern:	he was skilful enough to have lived still, if knowledge could be set up against mortality
oorspronkelijk:	she deriues her honestie, and atcheeues her goodnesse
modern:	she derives her honesty and achieves her goodness

Het is dus niet vol te houden dat de spelling sinds Shakespeare ongewijzigd is gebleven.

6 Nederlands in de wetenschap

'Wees in het woordensmeden voorzichtig en zeer schaars, [...] het past niet woorden van een halve el te zwetsen.' – de schrijver Andries Pels in 1677.[1]

Sinds wanneer wordt het Nederlands in kunst en wetenschap als geschreven en gesproken voertaal gebruikt? Hoe komt men aan nieuwe Nederlandse woorden voor nieuwe begrippen: neemt men daarvoor leenwoorden over of maakt men eigen nieuwe woorden? Zijn de keuzes identiek voor verschillende vakgebieden, zoals medicijnen, wis- en natuurkunde, rechten, muziek en beeldende kunst? En wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen de positie van het Latijn als wetenschapstaal vroeger en het Engels nu? Hierover handelt dit hoofdstuk.

Inleiding

In de renaissance vond een enorme wetenschappelijke heroriëntatie plaats. Het wereldbeeld veranderde drastisch. De geschiedschrijver van de natuurwetenschappen Dijksterhuis noemt in zijn beroemde *De mechanisering van het wereldbeeld* de renaissance een overgangsperiode tussen de antiek-middeleeuwse en de mechanistische natuurwetenschap. De periode begon in 1543, toen Copernicus in zijn *De Revolutionibus Orbium Coelestium* vaststelde dat de aarde om de zon draait, en eindigde in 1687, toen Newton met zijn *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* de mechanistische natuurwetenschap inluidde, waarin de wereld wordt beschreven met behulp van de begrippen van de bewegingsleer.[2]

In de middeleeuwen meende men dat de mensheid ooit kennis had bezeten van de natuurwetenschappen, maar dat deze kennis verloren was gegaan en dat men haar in oude boeken kon terugvinden. Daarom wendde men zich tot het verleden, vooral de klassieke oudheid, en raadpleegde men enkele standaardwerken: encyclopedische werken, geschreven in het Latijn met samenvattingen van de wetenschappelijke kennis van de klassieken. De kennis die men hierin vond, nam men voetstoots over. In de renaissance brak de kritische zin door. Om te beginnen ging men, anders dan in de middeleeuwen, direct terug naar de klassieke bronnen: *Ite ad fontes*, 'terug naar de bron', was Erasmus' motto. Men ging bijvoorbeeld de klassieke Griekse werken weer in de oorspronkelijke taal lezen en niet langer in Latijnse uittreksels. Vervolgens gebruikte men de aldus opgedane kennis van de Oudheid als beginpunt voor nieuw, eigen onderzoek. Waarneming en experiment kwamen centraal te staan.[3]

Als typerend voorbeeld van eigen onderzoek kan de anatomie dienen: voor het eerst sinds de Oudheid ging men weer lijken opensnijden. Daarbij kwamen allerlei feiten aan het licht die niet klopten met de beweringen van de klassieke schrijvers. Voor het doen van nauwkeuriger waarnemingen ontwikkelde men microscopen. De secties werden in het openbaar gehouden; de eerste openbare ontleding vond omstreeks 1550 in Amsterdam plaats op een ter dood gebrachte misdadiger. Hierdoor konden ook leken – chirurgijns, vroedvrouwen en anderen voor wie het Latijnstalige wetenschappelijk onderwijs gesloten was – er kennis van nemen.

Ook in de schone kunsten – muziek, beeldende kunst – vond in de renaissance een grote verandering plaats. Het scheppen van schoonheid werd doel: *l'art pour l'art*, terwijl kunst in de middeleeuwen gericht was op de verering van God. Men herontdekte de bouwkunst en beeldhouwkunst van de klassieken, en er traden vele vernieuwingen op in de schilderkunst: nieuwe technieken (verdeling van licht en schaduw), materialen (kleurstoffen uit exotische landen), inzichten (diepte, perspectief, kennis van de anatomie).

In de muziek ging men van de middeleeuwse eenstemmige Gregoriaanse kerkmuziek, die zonder begeleiding werd gespeeld, naar meerstemmige muziek, waarin een solostem werd begeleid door instrumenten. De samenhang tussen melodie en liedtekst kwam door solovertolking meer tot zijn recht. De muziek werd toegankelijker, en men ging zich interesseren voor de volksmuziek. Vanuit Italië kwamen nieuwe genres op, zoals de opera met aria's, de madrigaal en het recitatief.[4]

Als gevolg van de enorme bedrijvigheid in de wetenschapsbeoefening werd er in de renaissance in de Republiek een groot aantal universiteiten gesticht. Tot dan bestond er alleen, vanaf 1425, een universiteit in het Zuid-Nederlandse Leuven. In 1575 werd de Leidse universiteit opgericht, direct na het Leids Ontzet en volgens P.C. Hooft als cadeautje van Willem van Oranje voor het heldhaftig verzet van de Leidenaren tegen de Spanjaarden. De eigenlijke reden was dat men een universitaire opleiding wilde hebben voor de predikanten van de Gereformeerde Kerk. Er waren vier faculteiten: de theologische, de juridische, de medische en die van de (klassieke) talen en wijsbegeerte. Na de Leidse universiteit werden meer instellingen voor hoger onderwijs opgericht: in 1585 werd in Franeker de Friese Academie gesticht (opgeheven in 1811), in 1614 werd een universiteit te Groningen opgericht, in 1636 te Utrecht, in 1648 te Harderwijk (opgeheven in 1812). Ook Nijmegen kreeg een universiteit, in 1655, maar deze verdween na ruim twintig jaar weer en werd pas in 1923 opnieuw ingesteld.

Naast de universiteiten werden in verschillende steden athenea gesticht, de zogenoemde illustre of doorluchte scholen. Zij verzorgden voorbereidend hoger onderwijs in het Nederlands, en waren in principe voor iedereen toegankelijk. Zo'n atheneum werd in 1630 in Deventer opgericht en in 1632 in Amsterdam (hieruit kwam in 1877 de Gemeentelijke Universiteit, nu Universiteit van Amsterdam voort). In 1636 kreeg Den Bosch een illustre school, in 1646 Breda, in 1650 Middelburg en in 1683 Maastricht.

Behalve universiteiten werden in verschillende landen academies opgericht, in navolging van Italië. In Amsterdam bestond heel kort, in 1617, de eerste Duytsche Academie (zie hieronder). In 1635 werd in Parijs de Académie française opgericht, een letterkundig genootschap dat in 1666 een natuurwetenschappelijke tegenhanger kreeg in de vorm van de Académie des Sciences. Deze laatste gaf het *Journal des Savants* uit. In 1660 werd in Londen de Royal Society for Improving Natural Knowledge opgericht, die vanaf 1666 de *Philosophical Transactions* publiceerde. De leden van de Royal Society streefden ernaar de resultaten van hun experimenten te openbaren in eenvoudige, onopgesmukte taal 'without any prefaces, apologies or rhetorical flourishes' met 'mathematical plainness'. Hierdoor had de Royal Society grote invloed op de Engelse prozastijl, en niet alleen in wetenschappelijke geschriften.[5]

Als geschreven wetenschapstaal werd in de middeleeuwen internationaal het Latijn gebruikt. In de renaissance werd de positie van het Latijn ter discussie gesteld; echter niet door iedereen. De humanistische geleerden bleven Latijn hanteren, zij het in een verbeterde, gezuiverde vorm, die dichter bij het klassieke Latijn lag dan het in hun ogen verbasterde middeleeuwse Latijn. De meeste niet-humanistische renaissancisten gingen evenwel hun wetenschappelijke werken in de landstaal schrijven of vertalen. Zij kozen daarbij veelal voor de eigen landstaal – in ons geval dus het Nederlands –, maar er waren ook Nederlandse wetenschappers die in het Frans gingen schrijven: Frankrijk oefende namelijk een grote culturele en politieke invloed uit op heel West-Europa.[6] Daarbij speelden de Académie française en de Académie des Sciences een belangrijke rol. Reeds in 1754 werd aan de Universiteit van Franeker een hoogleraar Frans benoemd, terwijl dat voor Nederlands pas in 1796 gebeurde![7]

Wanneer een auteur eenmaal het besluit had genomen om in het Nederlands te schrijven, moest hij het praktische probleem van de terminologie oplossen. Deze lag nog niet vast, mede door het feit dat men voortdurend nieuwe uitvindingen en vondsten deed. In alle vakgebieden werd tijdens de renaissance geëxperimenteerd met nieuwe Nederlandse vaktermen of technische termen. In die periode noemde men vaktermen *kunstwoorden*. De term *kunstwoord* is een vertaling van Latijn *vocabulum artis* (volgens de *Twe-spraack* uit 1584, waar de term het eerst is gebruikt) of van *terminus artis* (aldus de kunsttheoreticus Gerard de Lairesse in 1701). *Kunst* wordt gebruikt in de nu verouderde betekenis van 'vak, techniek'.[8] (Over kunstwoorden zie verder hoofdstuk 7.)

In de renaissance stelde men zich dus twee vragen, voordat men zich zette aan het schrijven van een boek: in welke taal moest men schrijven en in welke bewoordingen? In dit hoofdstuk zal ik laten zien welke theoretische discussies plaatsvonden en welke praktische voorstellen hierover werden gedaan. Ik zal de belangrijkste vertegenwoordigers van de verschillende vakgebieden – medicijnen, wis- en natuurkunde, rechten, muziek en beeldende kunst – aan het woord laten (voor religieus taalgebruik zie hoofdstuk 3, voor de opvattingen binnen de literatuur zie hoofdstuk 9). Daarbij schenk ik ook aandacht aan de wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen, omdat de taalkundige ontwikkelingen niet los daarvan gezien kunnen worden. Het is onmogelijk – en ook heel oninteressant – om in dit hoofdstuk alle Nederlandstalige wetenschappelijke werken uit de renaissance op te sommen of alle terzijdes die zijn gewijd aan het gebruik van het Nederlands. Ik toon hier de grote lijn. De woorden die als voorbeelden van nieuwvormingen worden gegeven, heb ik volgens goed lexicografisch gebruik in de moderne spelling gezet (voor de renaissance-opvattingen over de spelling zie hoofdstuk 5). In dit hoofdstuk speelt de vraag wat de inbreng van de verschillende dialecten op de standaardtaal is geweest, geen rol: de woorden zijn immers nieuwvormingen, en vertegenwoordigen dus per definitie niet een bepaald dialect.

Nadat de specifieke nieuwvormingen binnen de verschillende vakgebieden ter sprake zijn gekomen, zal ik een overzicht geven van de taalkundige manieren waarop nieuwe Nederlandse vaktermen werden gevormd. Aan het slot van dit hoofdstuk zal ik eerst een samenvatting geven van de argumenten voor of tegen het gebruik van de landstaal als *geschreven* wetenschapstaal. Vervolgens zal ik aandacht schenken aan de

gesproken wetenschapstaal, waarin, zoals zal blijken, de positie van het Latijn onaantastbaar bleef.

De taal van de medici

1554 – Rembert Dodoens

De arts en kruidkundige Rembert Dodoens of Rembertus Dodonaeus (Mechelen 1517 – Leiden 1585) schreef in het Nederlands een omvangrijk wetenschappelijk werk over kruiden, dat wil zeggen wilde planten met geneeskundige werking: het *Cruyde-boeck*. Dodoens, zoon van Friese ouders, studeerde geneeskunde in Leuven en behaalde het licentiaat in 1535; hij was toen dus achttien. Van 1541 tot 1574 was hij, in de voetsporen van zijn vader, stadsgeneesheer te Mechelen. Daarna werkte hij als lijfarts aan het keizerlijk hof te Wenen bij Maximiliaan II, keizer van het Duitse Rijk, en vanaf 1576 bij diens zoon Rudolf II. Maximiliaan verhief hem in de adelstand. Van februari tot augustus 1575 verbleef Dodoens samen met het keizerlijk gevolg in Praag. Van 1578 tot eind 1581 woonde hij in Keulen, waarna hij zich in Antwerpen vestigde – zijn Mechelse bezittingen waren in 1572 bij plunderingen van het Spaanse leger verloren gegaan. In 1582 werd hij hoogleraar in de behandeling van inwendige ziekten aan de Leidse universiteit.

Dodoens verkeerde dus in de hoogste kringen, en had een zeer goede wetenschappelijke reputatie en wat we nu zouden noemen internationale ervaring. Des te opmerkelijker is zijn keuze om in het Nederlands te schrijven, vooral omdat hij een van de eersten was.

In 1552 publiceerde Dodoens een Latijnstalig werk, *De Frugum Historia* (Een beschrijving van de vruchten). In 1553 verscheen van hem *Trium priorum de stirpium historia commentariorum imagines*. Dit was een plaatwerk met planten en hun benamingen in het Grieks, Latijn, Duits, Nederlands en Frans. De platen waren dezelfde als die welke hij in 1554 in de eerste drie boeken van zijn *Cruyde-boeck* zou publiceren. Vandaar de (Latijnse) titel van het boek, die in vertaling luidt: de platen van de eerste drie commentaren (delen) van de kruidenbeschrijving.

In 1554 zag het *Cruyde-boeck* (Kruidboek) van Dodoens bij Jan van der Loe in Antwerpen het licht. De platen van de eerste drie delen waren als gezegd al in 1553 verschenen, en het vierde deel bestond uit een vertaling van het in 1552 verschenen *De Frugum Historia*.[9]

Artsen hielden zich in de tijd van Dodoens niet meer bezig met de geneeskundige kracht van kruiden, maar lieten dit over aan apothekers. Dodoens achtte dit onjuist. Hij schreef zijn boek naar eigen zeggen omdat er in de Nederlanden nog geen boek bestond waarin de kruiden beschreven waren, hoewel er vele kruiden groeien die voor de geneeskunst van belang waren. Hij schreef zijn boek niet alleen voor geleerden, maar ook voor leken, en daarom koos hij voor de Nederlandse taal, zoals hij in zijn inleiding uitlegde:

> Wij hebben daarom ook dit *Cruyde-boeck* niet in het Latijn maar in de gangbare Nederlandse taal willen schrijven en uitgeven, opdat het alle kruidenliefhebbers, en zowel de leken die de Latijnse taal niet machtig zijn als de geleerden, van dienst en van nut zou kunnen zijn.

Het werk vond direct onthaal. Van de Nederlandse uitgave zijn diverse edities verschenen. Uit het voorwoord van een Leidse verbeterde editie van het werk die in 1608 postuum verscheen, blijkt dat niet iedereen even gelukkig was met het feit dat Dodoens zijn werk in het Nederlands had geschreven:

> En zo [door het publiceren van dit boek] had ik gehoopt de liefhebbers voldoening te geven, maar niettemin hebben zij mij helemaal niet met rust of ongemoeid gelaten, maar ze hebben mij zeer dikwijls aangespoord om het boek dat ik in het Nederlands had geschreven, ook in het Latijn te laten verschijnen, opdat de mensen die een andere taal dan het Nederlands spreken, het boek ook zouden begrijpen en waarderen.

Daarom had Dodoens in 1583 een Latijnse bewerking gepubliceerd: *Stirpium Historiae Pemptades sex* (Beschrijving van zes klassen kruiden). Hierin staan Latijnse beschrijvingen van planten met hun benamingen in het Nederlands, Duits, Tsjechisch, Frans, Engels, Arabisch, Latijn en Grieks. Al eerder was er van het *Cruyde-boeck* een Franse en een Engelse vertaling gemaakt: de Franse verscheen in 1557, de (vele malen herdrukte) Engelse in 1578.

In het *Cruyde-boeck* van 1554 werden in totaal 1060 Nederlandse plantennamen vermeld.[10] In het boek (de druk van 1554 en 1608) worden verschillende planten- en vruchtennamen zelfs voor het eerst in het Nederlands genoemd. Enerzijds gaat het om vreemde, al dan niet vernederlandste woorden, zoals *acacia, acanthus, althea, anjer, ballote, cineraria, citroen, clematis, ereprijs* (geleend uit het Duits), *framboos, galega, gentiaan, hyacint, iris, kopal, kwalster, lotus, oleander, orego, pee, peplis, pingel* 'pijnboomzaad', *pistache, pyrethrum, sassafras, sering* en *tros*.[11] Anderzijds gaat het om in het Nederlands gemaakte samenstellingen (soms met een vreemd deel als eerste lid), zoals *anijszaad, beekbunge, ganzerik, gaspeldoorn, kollenbloem, kuisboom, kwintappel, lemoenappel, madelief, maretak, panikgras, robertskruid, rodekool* en *turrenkruid*.[12]

Dit is slechts een kleine selectie van de in het Nederlands gemaakte samenstellingen; om te tonen hoe groot dit aantal is, som ik hier de woorden op die alleen al onder de letter *a* vermeld staan in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) met als eerste of enige bron het werk van Dodoens: *aardbrood, aardbuil* 'truffel', *aardgal, aardmos, aardnoot, aardrook, adamsappelboom, addertong, adderwortel, akkerbrem, alantswortel, alfrank, alfpape, algoede, amandelboom, amandelpruim, antoniuskruid, apenbes* en *askruid*.[13]

Hoewel Dodoens de eerste is die deze woorden in het Nederlands noemt, althans volgens het WNT, is het de vraag of hij er ook de munter van is. Ik veronderstel dat hij een deel van de woorden uit de Nederlandse spreektaal heeft gehaald en als eerste op schrift heeft gezet, althans voor de planten en vruchten die in Nederland bekend waren – deze zullen namelijk al een naam hebben gehad. Onbekende en nieuwe planten zal Dodoens misschien zelf een naam hebben gegeven, onder andere door het maken van een letterlijke vertaling van de Latijnse naam.

Het vernieuwende van Dodoens is dat hij als eerste geleerde een omvangrijk wetenschappelijk werk bewust in het Nederlands schreef. Daarbij betrachtte hij voorzichtigheid: hij bediende zich niet direct alleen van het Nederlands, maar bleef ook in het Latijn

Het Register Vanden Brabantschen ende

Nederlantschen naemen ende toenaemen van allen cruyden ende ghewassen die in desen Cruydeboeck beschreuen ende ghefigureert staen.

ACacia. pagi. ccccccclj
Aelbesien cccccccqqqviij
Aethiopis clij
Affodillen ccqliq ende ccccccqciq
Agaricus ccccqq
Agnus castꝰ cccccccqlviij
Agrimonie lqvij
Akeleye cciiij
Alantwortel ccclqq
Allfrancke ccccqqqij
Algoede cccccqcvj
Aloe cccqciij
Alruyn manneken / vijskē ccccclqiq
Alsene v
roomsche Alsene vj
zee Alsene v
Amandelen cccccccclqvj
Ameicozen ccccqcviij
Ameos cccj
Ammoniacum ccqqqiq
Andozen manneken / wijfken lqqqviij
riekende Andozen lqqqiq
witte Andozen lqqqviij
swerte Andozen ibid.
water Andozen lqqqiq
Androsemon lqqviij
Angelica ccqqviij
tamme Angelica ibid
wilde Angelica ibid
Antyllis qviij
Anys ccqciq
Aphace ccccqqviij
Apios cclliij
Appelen cccccclq
Araëgie appelē ccccccclq
granaet Appelen cccccccclqij
que Appelen cccccccclviij
Aprilschē hanē voet cccclliij
Aron ccclviij
water Aron ccclq
Artichauts ccccclviij
Aueroone iij
groote Aueroone ibid
cleyne Aueroone ibid
welrieckēde Aueroone ibid
Aijenuijn cccccclqqqv
Belt Aijenuijn cccccqc
wit Belt Aijenuijn cccccqcj
zee Aijenuijn cccccqciij

B

BAlseme cclqqqiiij
groote Balseme ibid
cleyn Balseme ibid
Balsemappel ccclqqiij
Balsem munte cclqqiq
Basilicum cclqqiij
groue Basilicum ibid
edel Basilicum ibid
wilde Basilicum cclqqv
Bedelaers lupsen qiq
Beerenclauw cccclqij
duptschen Beerenclauw ccccclqiij
Beerenclauwen ccccl
Beerwortel ccciq
Beete ccccclqqqvj
witte Beete ibid
roode Beete ibid
roōsche roode Beete ccccclqqqvij
Berchcakamentil cclqqqij
Berch eppe cccccqlvij
Beechscuym lij
Berckenboom cccccccciiij
Bernagie qv
Bertram cclqqviij
wilden Bertram cclqqiq
Besiekēde ouer zee cccccqqqviij
Besemcruyt ccccclqq
Betonie ccqqiij
witte Betonie cl
Beuernaert ccqviij
Beuernelle ibid
Biestkoock cccccclqqqiq
Bpoet qqi
Bilsen ccccqqqj
Bilsencruyt ibid
swerte Bilsen ibid
geelen Bilsen ibid
witte Bilsen ccccqqqij
Bingelcruyt manneken / wijfken qciij
wilde Bingelcruyt qciij
Bladeloose cql
Blauw camille cccclj
Blauw madeleuen ccccij
Bloem hoolē ccccclqqqiq
Boeckweyt ccccq
Bocybaert cc
Bocyboonen ccqqqviij
Bocycruyt cccccqqqv
Bocy cullekens cclj
Boelkens cruyt manneke / wijfken lqvj
Boomwaren ccccql
Boomwolle cccccccqqqviij
Booncn ccccqiij
roōsche Boonkens ccccqv
Boterbloemen ccccl viij
dobbel Boterbloemē ibid
enckel Boterbloemen ibid
blauw Boterbloemen lv
groote Boterbloemē qqq-viij
Braembesien ccccccqj
Brant ccccqj
Brem cccccccqq
Brem raye ibid
spaenschē Brē ccccccqqviij
acker Brem ccccccqqviij
stekende Brem ccccccqviij
Briesilie peper ccccccclqq-viij
Bryonie ccccqqij
wilde Bryonie ccccqqiiij
Bruyn herlighe cclqqiq
Bruynelle clqij
Bruynettekens ccqqviij
Buecken boom cccccccciiij
Bugloſſe qj
Bucyboom cccccccliij

* iiij Caerden

Illustratie 6.1 Het begin van het register met 'Brabantse en Nederlandse namen en toenamen van alle kruiden en gewassen' in het *Cruyde-boeck* van R. Dodoens uit 1554 (Bron: Dodonaeus, facsimile 1971)

schrijven (behalve de al genoemde boeken publiceerde hij nog enkele Latijnstalige werken over botanie, geneeskunde en kosmografie). Zijn Nederlandstalige werk vond navolging: wetenschappers na hem noemen zijn werk met ontzag, en plantennamen die bij hem voorkomen, zijn ook opgenomen in het woordenboek van Kiliaan uit 1599 (zie hoofdstuk 7). Linnaeus noemde zelfs een plantengeslacht naar hem.[14] Een belangrijk navolger van Dodoens was Matthias de Lobel (ook Matthias Lobelius of Matthias de l'Obel), lijfarts van prins Willem van Oranje en stadsgeneesheer te Antwerpen en Middelburg, wiens naam voortleeft in het naar hem genoemde plantengeslacht *lobelia*. In 1581 publiceerde De Lobel net als Dodoens een Nederlands kruidenboek, het *Kruydtboeck oft beschrijvinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren, ende gheboomten*.

Het feit dat Dodoens met zijn goede wetenschappelijke reputatie niet neerzag op Nederlandstalig werk, zal door tijdgenoten zeker zijn opgevat als een aanbeveling. Door zijn voorbeeld durfden ook anderen het Nederlands als wetenschapstaal te gebruiken. Zij zagen dat zijn werk populair was en enkele malen opnieuw uitgegeven werd. Een Nederlands werk bleek dus niet onder te hoeven doen voor een Latijns. Belangrijk hierbij was het feit dat Dodoens oorspronkelijk werk leverde: hij bekeek de planten in de vrije natuur en gaf er een natuurgetrouwe beschrijving van. Hij trachtte niet, zoals zijn voorgangers, de planten uit de omgeving te herkennen in de omschrijvingen van de klassieken als Plinius, maar hij probeerde een brug te slaan tussen de kennis uit de Oudheid en die uit zijn eigen tijd, en hij concludeerde dat de plantenwereld van de Lage Landen verschilde van die rond de Middellandse Zee.[15] Zijn nieuwe inzichten gaf hij vorm in een nieuwe wetenschapstaal: het Nederlands.

1569 – Jan Wouters

De Leuvense arts Jan Wouters (Leuven 1539 – na 1598) werd ook wel Johannes Valterius Viringus of Van Vieringen genoemd. Hij werkte als arts en vertaler en werd later professor en rector aan de universiteit van Leuven. In 1569 maakte hij een vertaling van een boek van Andreas Vesalius. Deze vertaling was getiteld *Dat epitome ofte cort begriip der anatomien, Andr. Vesalii. Wt het Latijn in neder-duudsch naer den oprechten zinne ouer-ghestelt, door M. Ian Wouters, ghegagiert Medicijn ende Chirurgijn der stede vander Vere in Zeelant* (Uittreksel van de anatomie van A. Vesalius, correct vertaald uit het Latijn in het Nederlands door Jan Wouters, betaald arts en chirurgijn van de stad Veere in Zeeland), uitgegeven door Pieter de Clerck te Brugge.[16]

Andreas Vesalius, eigenlijk Andries van Wesel (Brussel 1515 – eiland Zante, Griekenland 1564) was een wereldberoemde anatoom.[17] Hij schreef in het Latijn, omdat hij studeerde en werkte in Leuven, Parijs en verschillende plaatsen in Italië. Hij voerde zelf secties op mensen uit, en kwam er zo achter dat de anatomische beschrijvingen van de Griekse arts Claudius Galenus (130-ca. 210 n.C.), waaraan men gedurende de gehele middeleeuwen nooit getwijfeld had, onjuistheden bevatten: op maar liefst tweehonderd plaatsen week Vesalius af van Galenus. Dit legde Vesalius onder andere vast in *De humani corporis fabrica libri septem* (Zeven boeken over de bouw van het menselijk lichaam) en de verkorte versie *(Librorum) de humani corporis fabrica epitome*, beide uit 1543.

Het is niet verbazingwekkend dat het boek van Vesalius, die als eerste de autoriteit

van de 'goddelijke' Galenus omverwierp, op verzet stuitte; het kostte Vesalius zijn hoogleraarsbaan. Tot die tijd waren waargenomen afwijkingen van Galenus altijd goedgepraat: toen men bijvoorbeeld zag dat de blindedarm kleiner was dan Galenus beweerde, gaf men als verklaring dat het orgaan ten gevolge van gulzigheid en overdaad in de loop van de tijd verschrompeld was.[18] Ondanks het verzet tegen het werk van Vesalius werd het in vele talen vertaald, zoals in het Nederlands door Jan Wouters.

In een Missive (brief) van Jan Wouters aan meester Jan Pelsers, chirurgijn van de stad Brugge, die is opgenomen voor in de vertaling, wijst Wouters op bepaalde medische handelingen die geen medische maar een geldelijke achtergrond hebben, en hij zegt hier dreigend:

> Ik spreek nu even niet over het naaien van de zenuwen met gouden naalden dat ze doen, de kaakslagen voor de dislocatie van de kaak, en het kraken van de gewrichten zonder dat er iets mis is, terwijl zij ter wille van het geld een geluid maken alsof het gewricht op z'n plaats gesprongen is. Maar al is het waar dat zij door zulke slechtheid, afpersing en overlast die zij de patiënten aandoen niet net als Aesculapius door de bliksem en de hand Gods getroffen zullen worden, zij zullen niettemin hun verdiende loon ten slotte eenmaal krijgen.

In de marge voegt hij toe: 'Aesculapius is door Jupiter met een bliksem geveld omdat hij de mensen die hij had geholpen te veel overlast bezorgde.' Daarna blijkt waarom hij het werk in het Nederlands heeft vertaald:

> Door deze en soortgelijke oorzaken dan [...] ben ik ertoe aangespoord om ten slotte toch dit *Epitome* na ruim vijf jaar door mij vertaald in druk te laten verschijnen, opdat de goede gezellen en liefhebbers der chirurgie tegen geringe vergoeding voortaan makkelijker het wezen en de ware grondslag van die wetenschap kunnen verkrijgen en doorgeven, en zo ontdekken wat voor dwaasheid vele kwakzalvers ten nadele van de patiënten dagelijks uitkramen. Ook de gewone burger zal dit moeten lezen, opdat hij niet meer zo makkelijk gelooft dat het alleen goede koks zijn die lange messen dragen.

In het korte Latijnse woord voor de lezer verdedigt hij het vertalen van medische werken met een beroep op de 'vader van de geneeskunde', Hippocrates (rond 400 v.C.). Mensen die vinden dat de heilige medische kunst ontwijd zou worden door het feit dat iedereen erover kan lezen, zitten ernaast, want het geheim zit niet in de ronkende Latijnse of Griekse woorden. Het Nederlands beschouwt hij als geschikter dan andere landstalen om de dingen goed weer te geven.[19] Wouters verklaart dit alles zo nadrukkelijk, omdat deze houding in zijn tijd absoluut nog geen gemeengoed was. Veel artsen vonden dat het voor de leken beter was maar zo min mogelijk medische kennis op te doen.

Dat Wouters in zijn werk nieuwe Nederlandse woorden gebruikte of verbreidde, sluit ik beslist niet uit; ik kan het echter niet gemakkelijk bewijzen, want Wouters' vertaling is niet gebruikt als bron van het WNT.

1636 – Johan van Beverwijck

De Dordtse arts Johan van Beverwijck (1594-1647) was via zijn moeder, Maria Boot van Wesel, familie van Andreas Vesalius.[20] Hij studeerde te Leiden. Een van zijn medestudenten was de in het Latijn publicerende Nicolaas Tulp, vereeuwigd op Rembrandts schilderij *De anatomische les* en grondlegger van de Nederlandse Farmacopee (geneesmiddelenhandboek).

Na zijn studie maakte Van Beverwijck een studiereis, zoals toen gebruikelijk, langs universiteiten in Frankrijk en Italië, en promoveerde in Padua. Van het niveau van de Franse promovendi had hij geen hoge dunk. Zo vertelt hij hoe een pas gepromoveerde te paard een professor tegenkwam en aan deze vroeg, uit spot omdat hij zo gemakkelijk gepromoveerd was, 'of deze zijn paard ook wilde promoveren. Waarop de ander ook niet om een antwoord verlegen zat en antwoordde: "Welja, geef maar geld, als wij de ezel hebben kunnen promoveren die erop zit, dan kunnen we het paard ook wel promoveren."'[21]

Omstreeks 1618 vestigde Van Beverwijck zich definitief als arts in zijn geboortestad Dordrecht. Van 1625 tot 1636 was hij stadsgeneesheer, daarnaast bekleedde hij allerlei bestuurlijke functies. In 1634 werd hij anatomiedocent en verrichtte hij in het openbaar secties. Hij verenigde het oude en nieuwe in zich, zoals zoveel renaissance-geleerden: hij maakte gebruik van de medische kennis van de klassieken, maar ook van vernieuwers zoals Vesalius en de Engelsman Harvey, die de gesloten bloedsomloop ontdekte. Van Beverwijck deed tijdens zijn secties onderzoek naar nier- en blaasstenen (waaraan hij zelf leed), en naar de technieken om deze te verwijderen. In het *Steen-stuck* uit 1649 (later vertaald in het Latijn) formuleerde hij een theorie over de nierfunctie en het ontstaan van nier- en blaasstenen.

In 1639 schreef hij *Van de wtnementheyt des vrouwelicken geslachts* en in 1642 *Inleydinge tot de Hollantsche genees-middelen*. Daarnaast schreef hij nog meer (meest Nederlandstalige, maar ook Latijnse) werken, vooral over geneeskunde, en daarnaast ook geschiedkundige en literaire boeken. Bekend is hij echter vooral geworden door zijn drieluik *Schat der gesontheydt* (1636), *Schat der ongesontheyt* (1642) en *Heel-konste* (1645), gepubliceerd in Dordrecht.[22] Dit drieluik gold als een medische vraagbaak en was de eerste complete gezondheidsleer in het Nederlands voor een breed (leken)publiek. In het eerste deel valt Van Beverwijck met de deur in huis en begint hij direct over medische zaken. Wellicht heeft hij hierop kritiek gekregen, want in het tweede deel, de *Schat der ongesontheyt*, is een 'Aen den leser' toegevoegd van twee pagina's. Hierin verdedigt Van Beverwijck het gebruik van het Nederlands:

> Aangezien ik wel kon bedenken dat het niet iedereen zou bevallen dat er over ziekten in onze taal wordt geschreven, alsof de geneeskunst daardoor te gewoon werd gemaakt en als het ware werd ontheiligd [...] wil ik u, goedgunstige lezer, in enkele woorden uitleggen wat het doel en de opzet van dit werk is, zonder dat ik het evenwel nodig vind om mij ervoor te verontschuldigen. [...] Het is niet mijn bedoeling om van degenen die niet in dit vak thuis zijn, grote vakmensen te maken, aangezien dat met zo'n klein werkje niet doenlijk is – al stelt men iemand al het timmergereedschap dat er bestaat ter beschikking, dan nog zal hij daarmee geen timmerman zijn, zelfs al heeft hij veel huizen zien bouwen. [...] Omdat ik van dit vak wel

> wat afweet, weet ik ook hoe gevaarlijk het is om zonder volledige kennis geneesmiddelen te verstrekken. Dit inzicht treft men ook dagelijks aan bij de verstandigste heelmeesters en apothekers. Ik concludeer dan ook dat die mensen over de ziekten en de geneesmiddelen daarvoor mogen lezen [...]. Ook anderen, die kennis willen opdoen, kunnen beter iets goeds navolgen, en dat met enig inzicht doen, dan dat zij naar de ziekten een slag slaan zoals een blinde naar het ei, en dan de geneesmiddelen zonder inzicht en verstand gebruiken. Het is ook altijd voor eenieder nuttig om te weten welke spijs en drank genuttigd dient te worden en welke levenswijze er bij elke ziekte gevolgd dient te worden – daaraan is in dit werk bijzondere aandacht besteed.

Hij merkt op dat er al enkele werken voor artsen geschreven zijn over het gezond maken van zieke mensen, maar dat er geen boek bestaat over hoe men zijn gezondheid kan behouden, waar men toch veel meer baat bij heeft. Men kan immers de schat van de gezondheid beter bewaren, dan hem na verlies met moeite en gevaar te moeten zoeken. Daarover wilde hij voorlichting geven, en zijn vriend en stadgenoot Jacob Cats had hem erop gewezen dat hij dat dan in het Nederlands en niet in de taal van de geleerden, het Latijn, moest doen.

Van Beverwijcks boeken voorzagen duidelijk in een behoefte: ze werden meerdere malen herdrukt en naar verluidt waren zijn werken naast de bijbel en de werken van Jacob Cats destijds de meest gelezen boeken.[23] Overigens is de zinsnede 'het meest gelezen boek na de bijbel' een vaste *topos*, waarvan ik betwijfel of hij altijd met harde feiten kan worden gestaafd. De populariteit van Van Beverwijcks werk zal, behalve door het onderwerp, waarschijnlijk ook komen doordat hij een bekend en invloedrijk man was die zeer leesbaar schreef. Het werk werd bovendien verlucht door allerlei gedichten van Cats, zowel vertalingen van klassieke auteurs als voor de gelegenheid in het Nederlands geschreven gedichten. Hierover maakte collega-arts Bontekoe, kennelijk jaloers op het succes, de smalende opmerking 'onze bekende Beverwijck heeft nog een ander kunstje om grote en nutteloze boeken te maken – dat kunstje bestaat in het citeren en allegeren [aanhalen] van auteurs'.

Van Beverwijck maakte gebruik van het werk van zijn voorganger Dodoens. Hij is het niet altijd met hem eens. Zo is Dodoens zeer sceptisch over de pas geformuleerde signaturenleer, de leer dat men aan het uiterlijk van een plant de geneeskundige werking ervan kan aflezen, en dat bijvoorbeeld een plant met een rode kleur (van bloem of sap) tegen bloedingen helpt en een met een gele kleur tegen geelzucht. Dodoens acht dit 'tegen alle reden, geheel onzeker, zelfs belachelijk', maar Van Beverwijck 'acht het raadzaam er toch op te letten; een plant heeft niet bij toeval haar vorm gekregen, maar deze is haar weloverwogen gegeven door Hem Die alles geschapen heeft'. Verder meent Van Beverwijck dat men alleen geneesmiddelen van eigen bodem moet gebruiken, omdat God elk gebied de geneesmiddelen geeft die het nodig heeft, en omdat buitenlandse geneesmiddelen onbetrouwbaar en duur zijn. Daarentegen acht Dodoens het gebruik van exotische planten en plantaardige geneesmiddelen zeer nuttig.[24]

Net als Dodoens heeft Van Beverwijck verschillende woorden gemunt of verbreid.

Van onder andere de volgende woorden – opvallend veel samenstellingen – noemt het WNT Van Beverwijck als eerste of enige bron: *aarsdarm, achterbrein, alvlees, bindvlies, binnenkoorts, borstader, borstbeen, borstspier, buikvlies, catheter, duivelsdrek, endeldarm, galblaas, geboortevlies, hardlijvigheid, hersenvlies, hoofdpijn, hygiëne, koeldrank, kraakbeen, loslijvig* 'gemakkelijk stoelgang hebbend', *magenhals* 'slokdarm', *netvlies, pees* 'bindweefselstreng als spieraanhechting', *ribbenvlies, ruggenmerg, sleutelbeen, slokdarm, twaalfvingergedarmte, voorbrein, zwaarlijvig* en *zetpil*.[25] Het feit dat het WNT Van Beverwijck als eerste of enige bron noemt, is een aanwijzing dat Van Beverwijck wellicht het woord als eerste gebruikte, in ieder geval op schrift. Maar het is hiervoor geen bewijs: uiteraard heeft het WNT niet alle bronnen van vóór Van Beverwijck kunnen raadplegen. Wel zal het feit dat Van Beverwijck deze woorden gebruikte beslist invloed gehad hebben op de verbreiding ervan. Dat ze ruime verbreiding kregen, blijkt wel uit het feit dat diverse van de door Van Beverwijck genoemde woorden tot op heden gebezigd worden.

Het werk van Van Beverwijck werd in het Duits vertaald door de beroemde Duitse purist Philipp von Zesen, oprichter van het Teutschgesinnte Genossenschaft voor de vervanging van vreemde woorden door nieuwvormingen. Voor zijn nieuwvormingen, zoals *Abstand, Bücherei, Gesichtskreis, Sinnbild* en *Staatsmann*, nam Von Zesen het Nederlands als voorbeeld. Ongetwijfeld heeft ook Van Beverwijck voor hem als voorbeeld gediend. Von Zesen kende het Nederlands goed, want hij woonde tussen 1642 en 1683 in Amsterdam en schreef de populaire *Beschreibung der Stadt Amsterdam*.

1678 – Cornelis Bontekoe

Een uitgesproken tegenstander van het gebruik van de landstaal was de arts Cornelis Bontekoe. Bontekoe (Alkmaar 1647 – Berlijn 1685) heette eigenlijk Dekker, maar werd Bontekoe genoemd omdat op het uithangbord van zijn vaders apothekerswinkel een bonte koe was afgebeeld. Bontekoe studeerde medicijnen in Leiden en promoveerde daar. Hij vestigde zich in Alkmaar en specialiseerde zich in het gebruik van nieuwe, exotische medicijnen als tabak, chocola en vooral thee: voor een goede gezondheid raadde hij zijn patiënten aan veertig koppen thee per dag te drinken. Dit leverde hem de bijnaam 'de theedokter' op. Hij vervaardigde zelf zijn geneesmiddelen, wat leidde tot een conflict met de lokale apothekers. Daarom trok hij naar Berlijn, waar hij lijfarts van de keurvorst van Brandenburg werd. Hier overleed hij op achtendertigjarige leeftijd na een val.

In 1678 publiceerde Bontekoe in Den Haag het *Tractaat van het Excellenste Kruyd Thee 't welk vertoond het regte gebruyk, en de groote kragten van 't selve in gesondheid en siekten: benevens een kort discours op het leven, de siekte, en de dood* (Verhandeling over het uitstekende kruid thee, waarin het juiste gebruik ervan wordt getoond en de grote kracht die het voor gezondheid en ziekten heeft; tevens een korte uiteenzetting over leven, ziekte en dood). Hierin stak hij de loftrompet over het gebruik van thee tegen allerlei kwalen. Het werk is in de zeventiende eeuw enkele malen herdrukt.[26]

Het *Tractaat* staat bol van de leenwoorden, zoals blijkt uit de hieronder gegeven citaten, waarin de leenwoorden zo veel mogelijk zijn gehandhaafd; de cursiveringen zijn van Bontekoe. In zijn 'Waarschouwinge voor alle die dit boekje sullen lesen, en daar van oordeelen'

Taalwetten maken en vinden 272 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

(Vermaning aan allen die dit boekje lezen en erover oordelen), wijst hij eerst, in het Nederlands (!), op het gevaar van het gebruik van Nederlands in wetenschappelijke werken:[27]

> Ik wil niet zeggen dat men alle remedies aan iedereen en in alle talen bekend moet maken. Mensen hebben grote misère geleden en lijden die nog, omdat veel personen traktaten over geneeskunst in een taal, in boeken geschreven hebben die iedereen kan lezen. 't Was anders in de oudste tijden, toen de wereld barbaarser was dan nu. 't Was anders toen de geneeskunst nog geen particuliere professie was, in een tijd dat haar limieten [grenzen] zich nog niet zo ver uitstrekten en zij voornamelijk uit chirurgie bestond – toen schreef men in zijn moedertaal. Maar nu een *medicus* een *publiek minister* [overheidsdienaar] is en een *karakter* [zelfstandige hoedanigheid] heeft, is het een *crimen* [misdaad] om iets over medicijnen te openbaren aan personen die die bevoegdheid niet hebben of zich niet daarop prepareren. Het is een grote fout, en gevaarlijker dan men denkt, om *traktaten* over *medicijnen* te schrijven of te vertalen in een andere taal dan het Latijn, dat de algemeen gebruikte taal is en blijven moet van alle geleerden, omdat het de trezoor [schatkamer] is van alle oude en nieuwe geleerdheid.
>
> Men moet een afkeer en afschuw hebben van deze kwalijke gewoonte in Duitsland, Frankrijk, Engeland, Holland en elders. Men hoort uit consideratie voor de schade die de mensen hierdoor lijden, bij speciaal edict het maken van boeken die uitsluitend voor geleerden van nut zijn, helemaal te verbieden. Voor wie toch zijn boeken over *medicijnen, chemie, anatomie* enz. van nut in ons land anders dan voor mensen die uit zinledige curiositeit [nieuwsgierigheid] dingen willen onderzoeken die zij noch kennen noch hoorden te weten? Wat leveren die in het Nederlands vertaalde boeken anders op dan waanwijze mensen, kwakzalvers en apothekers die door doktertje te spelen veeleer *moordenaars* worden, wat produceren ze anders dan onvolmaakte chirurgijnen, mensen die met het leven en de gezondheid spelen?

Maar er zijn uitzonderingen, zoals zijn eigen werk:[28]

> Maar er zijn ook verhandelingen die men niet alleen zou kunnen, maar zelfs zou moeten schrijven in een taal die alle mensen begrijpen, omdat ze gaan over zaken die iedereen hoort te weten. Zoiets is dit *Tractaat* over de *Thee*: de liefde die men koestert voor onze natie, en het voorrecht dat zij geniet boven de andere, doordat zij dit *kruid* in grotere hoeveelheden kan ontvangen door de negotie met Indië, hebben mij ertoe gebracht om haar allereerst deelgenoot te maken van mijn ervaringen en gedachten hierover gedurende de laatste jaren. Een dokter die niet zou spreken over de krachten van een kruid dat zo veel mensen goed kan doen, moet wel van alle christelijke liefde verstoken zijn.

Voor het geven van gezondheidsvoorschriften mocht de moedertaal dus wel gebruikt worden, maar dat was voor Bontekoe concessie genoeg; hij ging niet zo ver dat hij uit die

moedertaal ook nog leenwoorden weerde! Hij verdedigt zijn stijl en zijn gebruik van leenwoorden – wat hij kennelijk nodig acht – als volgt:[29]

> De stijl van schrijven is niet gezocht, en zo simpel als ik gewend ben, meer vanzelf uit mijn pen gevloeid dan bedacht, omdat ik gewoon ben meer attentie [aandacht] te besteden aan de zaak, en aan de waarheid van wat ik zeg, dan aan de fraaiheid van woorden en de eloquentie van stijl. Dit te meer omdat ik meen dat ik eloquent genoeg ben als ik mij verstaanbaar kan maken, omdat het enig doel van spreken en schrijven is om verstaan te worden.
> Vaniteit [ijdelheid] heeft de bombast van woorden uitgevonden, en de malle begeerte om meer admiratie [verwondering] dan begrip te geven aan zijn toehoorders, is de oorzaak van die ijdele eloquentie van de grote oratoren.
> Uitheemse woorden zijn mij door mijn gewoonte om in dode en levende woorden van andere naties te converseren, eigener dan inlandse woorden, en ik heb mij vaak machteloos gevoeld om woorden in onze taal te bedenken die net zo veel zeggingskracht hebben als de vreemde; verder zal ik mij moeten redden zonder de ijdele glorie goed Nederlands gesproken te hebben.
> De ondervinding heeft mij geleerd dat veel van de mensen die zo goed Nederlands geleerd hadden, even arm waren aan kennis van zaken als ze rijk aan woorden waren.

In de tweede druk van 1679 neemt hij achter in het boek een 'Apologie van de auteur tegen zijn lasteraars' op – waaruit blijkt dat er kritiek op zijn werk is geuit.[30] Hierin deelt hij mee: 'Wat mijn stijl van schrijven betreft, afgezien van de on-Nederlandse woorden beschuldigt men mij van ik weet niet wat voor passie en listigheid.'

Interessant genoeg heeft Bontekoe meer werken in het Nederlands dan in het Latijn geschreven; zijn werken zijn bovendien in het Duits en het Frans vertaald. Zijn afkeer van de landstalen viel dus ondanks zijn scherpe bewoordingen wel mee. Won zijn koopmansgeest het van zijn idealen?

Het voortleven van de nieuwvormingen

Uit het bovenstaande blijkt dat artsen de voertaal van hun werken bewust kozen. Wanneer men voor lager opgeleiden binnen het medische circuit schreef, zoals vroedvrouwen of chirurgijns, of wanneer men voorlichting aan leken wilde geven, dan gebruikte men de landstaal; wanneer men voor collega's schreef, koos men meestal voor het Latijn. En een deel van de artsen schreef Latijn omdat ze hoopten zo de medische kennis weg te houden van de heelmeesters die de geneeskunde onbevoegd uitoefenden.

Als men in het Nederlands schreef, dan moest men een keuze maken tussen vreemde en inheemse woorden. Die keuze zal voor een deel afgehangen hebben van de taal waarin men gewoonlijk over het vak sprak. Praktiserende artsen overlegden met hun patiënten uiteraard in het Nederlands; zij zullen daarbij zowel inheemse als vernederlandste vreemde woorden hebben gebruikt. Voor universiteitsartsen en studenten lag het anders. Deze hadden geen contact met patiënten: de universiteiten gaven tot 1636 slechts

theoretisch medisch onderwijs, uiteraard in het Latijn. In 1636 startten de Utrechtse en Leidse universiteit met klinisch onderwijs aan het ziekbed. Daarmee was Nederland het eerste West-Europese land dat dergelijk onderwijs gaf, in navolging van Italië. (Ongeveer in diezelfde periode was Nicolaas Tulp de eerste Amsterdamse arts die zijn patiënten met een koets thuis ging bezoeken.)[31] Universiteitsartsen koesterden het Latijn als geheimtaal, en natuurlijk was het inderdaad handig voor dokters om onderling en met hun studenten in het Latijn overleg te plegen in aanwezigheid van de patiënt. Als zij zich dan in de landstaal tot de patiënt richtten, zullen ze geneigd zijn geweest vernederlandste vreemde woorden te gebruiken.

Een belangrijke factor in de medische wereld vormden de praktische heelmeesters, zoals chirurgijns en vroedvrouwen. Zij verrichtten de meeste medische handelingen voor het gewone volk, want lang niet iedereen kon zich een artsenbezoek veroorloven. Deze heelmeesters hadden niet gestudeerd en kenden geen Latijn.[32] In hun contact met de patiënten zullen zij dus vooral Nederlandse, inheemse woorden hebben gehanteerd. Hoe groot het aantal onbevoegden was dat zich in de zeventiende eeuw met de geneeskunde bezighield, blijkt uit de vele jammerklachten van artsen hierover. In 1614 zegt de arts en kruidkundige Matthias de Lobel hierover bijvoorbeeld:[33]

> Tegenwoordig ziet men verlopen papen, kosters, schoenlappers, predikanten, monniken, juristen of slechte rechtsgeleerden, kwakzalvers, avonturiers, kleerlappers, tovenaars, zwartekunstenaars en dergelijke die zich voor arts uitgeven. De apothekers zijn meestal onkundige lieden die nauwelijks iets weten van de kruiden die ze moeten gebruiken en ze verstaan nauwelijks Latijn om zich verder te bekwamen. Toezicht is er niet.

Met het feit dat de chirurgijns geen Latijn kenden, werd de spot gedreven, bijvoorbeeld met een Amsterdamse chirurgijn-barbier, die naar verluidde 'het bovenste dijbeen *muskel trokantier majoor* noemde';[34] de grote dijbeenknobbel (niet het bovenste dijbeen) heet *trochanter maior*, terwijl *muskel* wel een verbastering van *musculus* 'spier' zal zijn.

In de medische terminologie speelden dus van oudsher een aantal factoren een rol: enerzijds bevorderde het contact tussen artsen, heelmeesters, leken en patiënten het gebruik van het Nederlands, anderzijds hield het wetenschappelijke, internationale contact tussen arts-geleerden het bestaan van vreemde woorden in stand. Want de medische wereld is bij uitstek internationaal georiënteerd. Van oudsher gebruikte men in deze kringen in heel Europa een zeer groot aantal Latijnse en Griekse internationalismen, omdat de medische wetenschap gebaseerd was op de kennis van klassieke Griekse en Romeinse artsen als de Grieken Hippocrates en Galenus. Nog in de twintigste eeuw zijn tijdens diverse congressen de correcte anatomische namen voor gebruik in de internationale medische wetenschap vastgelegd. Deze zijn alle gebaseerd op het Latijn of gelatiniseerd Grieks. Een paar bekendere, door het Nederlands overgenomen namen zijn: *abdomen, anus, aorta, clitoris, diafragma, forceps, hymen, larynx, meniscus, pelvis, penis, placenta* en *scrotum*.

Het gevolg van de verschillende soorten contacten (tussen arts en leek en tussen art-

sen onderling) is dat in de geneeskunst veelal nog steeds een dubbele terminologie voorkomt, waarin naast vernederlandste leenwoorden eigen Nederlandse termen bestaan, denk aan: *anus* en *aars*, *abdomen* en *onderbuik*, *cataract* en *staar*, *gangreen* en *koudvuur*, *megalomanie* en *grootheidswaan*, *melancholie* en *zwartgalligheid*, *menstruatie* en *ongesteldheid*, *ovarium* en *eierstok*, *pancreas* en *alvleesklier*, *placenta* en *moederkoek*, *prostaat* en *voorstanderklier*, *retina* en *netvlies*, *tuberculose* en *tering*, *uterus* en *baarmoeder*. Zowel het aantal vernederlandste leenwoorden als het aantal inheemse termen is in de renaissance zeer toegenomen door de uitbreiding van de medische kennis en het vertalen van medische werken.

Het gebruik van Nederlands bleef in de medische wereld nog heel lang controversieel, want nog in 1828 verklaarde de Leidse medische faculteit dat het Nederlands geheel ongeschikt was voor het onderwijs in de ontleedkunde, en dat medische examens in het Nederlands in plaats van in het Latijn de eerste brug zouden zijn tot het bevorderen van de grootste kwakzalverij[35] – exact het argument van Bontekoe uit 1678 dus.

Overigens waren en zijn het niet alleen de medici die vasthouden aan vreemde termen. Ook leken geven soms de voorkeur aan een geleend of geleerd woord (vaak is dat hetzelfde), en wel om eufemistische redenen: een dergelijk woord klinkt objectiever en afstandelijker, het lijkt neutraal en is minder bekend of concreet. Vandaar dat men spreekt van *copuleren, transpireren, urineren* en *vomeren* in plaats van *neuken, zweten, plassen* en *braken*, of van *attaque* en *diarree* in plaats van *beroerte* en *buikloop*. Een vreemde term klinkt ook serieuzer en mysterieuzer dan een Nederlandse: mensen hebben liever een *burn-out* dan dat ze *overspannen* zijn, ze zijn liever *depressief* dan *somber*. Uit het voorbeeld *burn-out* blijkt dat momenteel in de medische terminologie het Engels oprukt, denk ook aan *whiplash*, *ziekte van Lyme* en afkortingen als *adhd* (*attention deficit hyperactivity disorder*) en *rsi* (*repetitive strain injury*).

Tot slot is er nog een verschijnsel dat in de eenentwintigste eeuw leenwoorden bevoordeelt boven eigen termen, namelijk dat er in de media en vooral op de televisie enorm veel aandacht wordt besteed aan geneeskundige onderwerpen. Hierdoor raakt een steeds groter publiek bekend met de wetenschappelijke namen van allerlei ziekten. Kinderen van dertien vertellen over hun *anorexia* of *boulimia* en ouderen praten vrijmoedig over hun *neuroses* en *psychoses*.

Wiskunde en natuurwetenschappen

1585 – Simon Stevin

De wiskundige Simon Stevin (Brugge 1548 – Leiden of 's-Gravenhage 1620) wordt als een van de grootste geleerden van zijn tijd beschouwd. Hij werd geboren in Brugge, en zijn naam dient dan ook uitgesproken te worden als Stévin – Vlamingen noemden en noemen hem zo, maar Nederlanders leggen ten onrechte de klemtoon op de laatste lettergreep van zijn naam, Stevín, en spreken de naam soms zelfs met een Franse nasale klank uit. Die eindklemtoon gebruikte Constantijn Huygens al in 1667, zoals blijkt uit de versmaat van de volgende dichtregel, die gaat over een zeilwagen: 'Betakelt bij Stevin en van sijn' Vorst bere'en' (door Stevin van een uitrusting voorzien en door zijn koning bereden).[36]

Stevin studeerde Latijn en Grieks en begon als boekhouder in Antwerpen, waar hij

zich bezighield met het nieuwe fenomeen van het Italiaanse of dubbele boekhouden. Daarna reisde hij door Duitsland, Polen en Scandinavië. In 1581 vestigde hij zich in Leiden. Hij gaf les en ging in 1583 wiskunde aan de universiteit studeren. Hier leerde hij prins Maurits (1567-1625) kennen, die hem in 1592 naar Den Haag haalde als leraar wiskunde en raadsman. Samen bekokstoofden ze de oprichting van een Nederlandstalige ingenieursschool te Leiden, die in 1600 van start ging (zie hieronder) en de eerste Europese ingenieursopleiding vormde.

Simon Stevin publiceerde veel over praktische en theoretische zaken waar het leger zijn voordeel mee kon doen; zo ontwierp hij een eigen systeem van vestingbouw in de *Sterctenbouwing* van 1594. In 1604 werd hij dan ook benoemd tot kwartiermeester van het Statenleger. Dit Statenleger was opgericht door Maurits, die in 1585 stadhouder was geworden en in 1589 opperbevelhebber van het leger. Het vormde het eerste professionele, staande Nederlandse leger (opgericht tegen de Spanjaarden), met een van de Fransen afgekeken hiërarchische indeling en een van hen geleend rangenstelsel.[37]

Stevin deed vele ontdekkingen en uitvindingen: zo voerde hij onder andere de decimale breuken in, vond een zeilwagen uit, berekende de druk van een vloeistof op de zijwanden van een vat en formuleerde een theorie over het evenwicht van lichamen op een hellend vlak. Hij bewees dat Aristoteles ernaast zat toen deze beweerde dat de valsnelheid van een lichaam evenredig is met zijn gewicht – en muntte het woord *evenredigheid*; hij liet, al vóór Galilei, samen met de vader van Hugo de Groot twee kogels van ongelijk gewicht van de toren van Delft vallen; die raakten tegelijk de grond, en zo bewees hij dat de valversnelling niet van massa afhankelijk is. Over zijn vele uitvindingen, maar ook over allerlei andere onderwerpen, zoals de statica en de hydrostatica, schreef Stevin als eerste in het Nederlands.[38]

Stevin benadrukte het belang van onderzoek en experiment, maar hield daarbij telkens de praktische toepassing van zijn bevindingen in het oog: hij meende dat theorie ('spiegheling') en praktijk ('daet') onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Zijn praktische instelling blijkt ook uit zijn voorkeur voor het Nederlands. Daarmee maakte hij het zichzelf niet gemakkelijk: voor veel zaken bestond nog helemaal geen Nederlandse naam, dus Stevin moest zelf de terminologie verzinnen. Overigens waren sommige van zijn vindingen dermate vernieuwend dat ze ook in het Latijn geen benaming hadden.

Er is een duidelijke ontwikkeling te zien in het taalgebruik van Stevin.[39] Zijn eerste werk schreef hij in het Nederlands: de *Tafelen van Interest* uit 1582, de oudste gepubliceerde rentetafels, verschenen in Antwerpen. De keuze voor het Nederlands was hier uitsluitend van praktische aard: het boek was namelijk bestemd voor boekhouders die geen Latijn kenden. Het stond vol leenwoorden. In 1583 schreef hij een boek in het Latijn: *Problemata geometrica*, over meetkundige vraagstukken. Ook dit werk verscheen in Antwerpen; alle volgende werken van Stevin zagen in de Republiek het licht. In 1585 schreef Stevin in het Frans *L'arithmétique*. Maar daarmee sloot hij de periode van jeugdzonden af: al zijn volgende werken zijn geschreven in het Nederlands, met uitzondering van een pamflet uit 1594 van zes pagina's, *Appendice Algébraique*. Wel zijn verschillende van zijn werken in het Latijn, Frans, Duits of Engels vertaald, maar pas nadat ze in het Nederlands waren verschenen.

Taalwetten maken en vinden 277 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Het nieuwe Nederlandstalige tijdperk opent met de *Dialectike ofte Bewysconst* (Logica) uit 1585. In de voorrede legt hij uit waarom hij het werk in het Nederlands had geschreven: hij had het boek gepubliceerd op verzoek van vrienden (een bekend *topos*), en hij had aan dit verzoek voldaan uit liefde voor zijn vaderland, en om de logica ook aan mensen die geen vreemde talen kenden, te verklaren. In 1585 verscheen overigens nog een tweede boek over logica: het *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling, ofte Nederduytsche Dialectike* van Spiegel (zie hoofdstuk 8).

In het gebruik van leenwoorden neemt Stevin in de *Dialectike* een pragmatisch standpunt in: hij constateert dat er in het Nederlands veel leenwoorden gebruikt worden die iedereen begrijpt, en hij acht het onredelijk deze te verwerpen. Het doel is immers dat men elkaar begrijpt:[40]

> De woorden die dat het geschiktst doen, uit welke taal ze ook afkomstig mogen zijn, vormen de bruikbaarste taal.

Hijzelf zal 'die Nederlandse woorden gebruiken die naar onze mening momenteel door de gewone man gebruikt worden', waarbij zijn voorkeur wel uitgaat naar eigen Nederlandse woorden. Hij uit de wens[41]

> dat het door gewoonte zo ver gekomen was, dat het voor ons niet nodig zou zijn om op sommige plaatsen ('t zijn er maar weinig) buitenlandse woorden te gebruiken; maar het zou geen zin hebben om die te willen weren. Men moet de wetenschappen, waarvan de basis voor sommigen toch al moeilijk genoeg is, beschrijven in de woorden die zij het best verstaan. Daarom zal het gebruik van de eigen taal alleen te verwachten zijn bij beschrijvingen die zich daarvoor lenen, of waarvan de basis geen moeilijkheden biedt.

Op de eerste twee pagina's verklaart hij zijn taalgebruik nader en geeft hij een lijst van tweeëntwintig leenwoorden met de Nederlandse vorm die hij er graag voor in de plaats had gezet; maar in de tekst heeft hij telkens het leenwoord gehandhaafd:

> Voorts verklaar ik dat ik voor de volgende en soortgelijke woorden graag gezegd zou hebben: *definitie – bepaling, termijn – paal, propositie – voorstel, argument – strijdreden, argumenteren – strijden, materie – stof, arithmetike – telkunst, arithmeticien – telder, geometrie – meetkunst, geometricien – meter, astronomie – sterrenkunst, astronomijn – sterrenkijker, musike – zingkunst, musicien – zanger, grammatike – letterkunst, grammaticien – letteraar, rhetorike – redenkunst, rhetoricien – redenaar, dialectike – bewijskunst, dialecticien – bewijzer, physike – aardkunst, physicien – aardist*, etc. etc.
> Maar aangezien wij uitgaan van wat heden ten dage het best begrepen wordt, waarvoor wij in het voorafgaande uitgebreider argumenten gegeven hebben, zullen wij nu hier de eerstgenoemde woorden gebruiken. Bij een volgende gelegenheid handelen wij dan op grond van de situatie van dan.

Theorie en praktijk zijn in dit werk nog strijdig: hoewel Stevin taalzuivering verdedigt, gebruikt hij nog veel leenwoorden. Hij is er duidelijk nog niet zeker van of hij wel goed begrepen wordt door zijn lezers en kiest daarom als uitgangspunt de leenwoorden, die hij wel telkens voorziet van een Nederlands synoniem. Dat begint al in de titel van het boek, die bestaat uit een leenwoord gevolgd door het Nederlandse synoniem: *Dialectike ofte Bewysconst* – beide woorden betekenen 'logica'. De *Dialectike* eindigt met een dialoog waarin de superioriteit van het Nederlands wordt verdedigd.

Een jaar later, in 1586, vindt Stevin in zijn *Beghinselen der Weeghconst* (Beginselen van de statica), dat samen met de *Beghinselen des Waterwichts* (Beginselen van de hydrostatica) verscheen, al een betere balans tussen theorie en praktijk en is zijn mening over het nut van de Nederlandse taal uitgekristalliseerd. In dit werk heeft hij leenwoorden zorgvuldig vermeden – ook bijvoorbeeld in de nadrukkelijk Nederlandstalige titel. In dit werk en alle volgende werken hanteert Stevin een zuiver Nederlands met zo min mogelijk leenwoorden.

In een paragraaf getiteld 'Uytspraeck van de weerdicheyt der duytsche tael' (Oordeel over de waarde van de Nederlandse taal), die de *Beghinselen der Weeghconst* inleidt, houdt hij een lofzang op het Nederlands.[42] En in de inleiding van de *Beghinselen des Waterwichts* wijst hij er fijntjes op dat hij een grote voorsprong heeft ten opzichte van Archimedes, omdat 'ik [bij het schrijven] meer hulp heb gehad dan Archimedes, namelijk de taal, die Nederlands was, terwijl de zijne alleen maar Grieks was'.[43]

Stevin beschouwde het Nederlands als verreweg de beste taal voor de wetenschap en veel geschikter dan Latijn of zelfs Grieks. Die geschiktheid bleek vooral uit het grote aantal eenlettergrepige grondwoorden van het Nederlands en het gemak waarmee samenstellingen gemaakt kunnen worden – hetzelfde werd beweerd in de *Twe-spraack* en bij Becanus, waarop Stevin zich dan ook baseert (zie hoofdstuk 2). Als statistische onderbouwing geeft Stevin een lijst van maar liefst 742 Nederlandse werkwoorden waarvan de eerste persoon enkelvoud van de tegenwoordige tijd eenlettergrepig is (zoals *bijt, blijf*), terwijl het Latijn slechts vijf en het Grieks slechts 45 van zulke vormen kent. Daarna geeft hij een lijst van de andere woordsoorten, met 1428 Nederlandse eenlettergrepige woorden (zoals *al, arm, been, boot*) tegen 158 Latijnse en 220 Griekse. Quod erat demonstrandum.

Stevin voegde hieraan nog de opvatting toe dat in de ideale situatie afzonderlijke, eenvoudige zaken worden weergegeven met eenlettergrepige woorden, terwijl complexe zaken (zoals wetenschappelijke begrippen) worden uitgedrukt door samenstellingen.[44] In het Nederlands kunnen veel beter samenstellingen worden gevormd dan in het Latijn en Grieks. Het mooie van Nederlandse samenstellingen is volgens hem dat ze zo regelmatig zijn gevormd; het laatste deel is altijd de 'grondt', de kern of het hoofdwoord, en het voorgaande deel de 'ancleving', het aanhangsel. Ter illustratie noemt hij *putwater – waterput*, *glasveinster – veinsterglas*, *olinuet – nuetoli* (olienoot, nootolie) en *iachthondt – hondiacht* (jachthond, hond(en)jacht). In zijn woordgebruik bewijst hij in de praktijk het gemak van Nederlandse samenstellingen, want de meeste van zijn neologismen zijn samenstellingen, zoals hieronder blijkt.

Vervolgens wijst hij erop dat het Nederlands een grote 'beweeglijkheid' bezit,

waarmee hij het vermogen bedoelde om iets in beweging te brengen, dat wil zeggen om te ontroeren en mee te slepen. En tot slot was een groot pluspunt de ouderdom van het Nederlands en de schatplichtigheid van andere talen aan het Nederlands (zie hoofdstuk 2). Kortom, betoogt Stevin, 'zoals het goud door het vuur wordt beproefd, zo moet men haar waarde [namelijk van de taal] door de daad [dus door het gebruik] aantonen'.[45]

In 1590 verscheen *Vita Politica. Het Burgherlick leven* (Het maatschappelijk leven). Hierin gebruikte Stevin een groot aantal Nederlandse woorden, die hij echter, om zijn werk in brede kring verstaanbaar te maken, in de marge met het Latijnse of Griekse equivalent moest toelichten. En in dit verband verzucht hij:[46]

> Het ware te wensen dat de gewoonte ertoe geleid had dat verschillende Nederlandse woorden niet door middel van Griekse en Latijnse termen uitgelegd moesten worden, maar dat ze langgeleden hun betekenis daaraan ontleend hadden, want dat zou het menselijk geslacht gevrijwaard hebben van veel onwetendheid, ondeskundigheid en onbegrip, waarin het lang rondgedoold heeft uit gebrek aan een taal die de dingen in hun volle zin kon uitbeelden.

In volgende werken, zoals de *Sterctenbouwing* (Vestingbouw) van 1594, herhaalt hij zijn argumenten. In de *Coopmansbouckhouding* uit 1608 neemt hij (net als in zijn eerste boekhoudwerk uit 1582) opnieuw een pragmatisch standpunt in, want hij verklaart dat hij in dit werk bij uitzondering 'gewone on-Nederlandse woorden' gebruikt om de boekhouders van prins Maurits tegemoet te komen.[47]

Tussen 1605 en 1608 verschijnt zijn grote verzamelwerk, de *Wisconstige Gedachtenissen* (Wiskundige ideeën), dat de neerslag vormt van de lessen die hij aan prins Maurits had gegeven. Het gaat over toegepaste meetkundige problemen, en is door Willebrord Snellius vertaald in het Latijn; een deel van het werk is ook in het Frans vertaald. Hierin is de 'Uytspraeck' waarmee de *Beghinselen der Weeghconst* begon, vervangen door het 'Eertclootschrift', dat eveneens over de positie van het Nederlands handelt. *Eertclootschrift*, in moderne spelling 'aardklootschrift', is het woord dat Stevin voorstelt ter vervanging van *geographia*, dus aardrijkskunde.[48]

In dit 'Eertclootschrift' werkt hij zijn stelling dat het Nederlands zo'n geschikte wetenschapstaal is vanwege de vele eenlettergrepige woorden, nader uit. Hij, de Bruggeling, beweert namelijk dat het beste Nederlands in Noord-Holland wordt gesproken, omdat dit de meeste eenlettergrepige woorden kent, bijvoorbeeld *vaar, moer, zus, broer* in plaats van *vader, moeder, zuster, broeder*.

Een nieuw argument voor het gebruik van de landstaal vindt Stevin in het bestaan van een 'Wijzentijd', in Stevins spelling Wijsentijt (zie ook hoofdstuk 2). Onder deze Wijzentijd verstond hij een ideale voortijd waarin de mensheid een volmaakte kennis van de wis- en natuurkundige wetenschappen bezat, waarvan hier en daar nog overblijfselen zijn te vinden. In zijn opvatting bezat de mensheid in die tijd alle kennis; zowel de oude Grieken als de renaissance-mens, ten noorden en ten zuiden van de Alpen, proberen de verloren kennis terug te vinden. Volgens hem lukt dat alleen wanneer veel men-

Taalwetten maken en vinden 280 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

sen zich bezighouden met onderzoek en praktische waarneming, en wanneer de mensen dit onderzoek in hun 'eigen aangeboren taal' beschrijven. Het aanleren van vreemde talen is verlies van tijd die beter aan de wetenschap kan worden besteed, het gebruiken van leenwoorden streelt de ijdelheid en schrikt minder ontwikkelden af. Men dient de wetenschap in een goede landstaal te behandelen, en die taal is – surprise, surprise – het Nederlands, omdat deze taal 'alles kan uitdrukken dat voor de zaak nodig is', en omdat – de oude argumenten – de woorden kort zijn en gemakkelijk samengevoegd kunnen worden. De voortreffelijke eigenschappen van het Nederlands zijn nauwelijks anders te verklaren dan door aan te nemen dat deze taal in de Wijzentijd is gemaakt, en verbetering en verzorging van het Nederlands zal dus terugkeer van de Wijzentijd bevorderen.[49]

Zo legt Stevin een theoretisch fundament onder het gebruik van het Nederlands – iets wat in zijn tijd waarschijnlijk gewaardeerd zal zijn, al kijken we er nu wat sceptisch naar.

Wat is nu Stevins concrete bijdrage aan het Nederlands geweest? Heel belangrijk is dat hij in de praktijk heeft bewezen dat het Nederlands als wetenschapstaal in de wis- en natuurkunde goed bruikbaar is. Verder heeft hij vele Nederlandse termen bij een groter publiek bekendgemaakt. Er is tweemaal een inventarisatie gemaakt van de Nederlandse woorden die Stevin in zijn verschillende werken gebruikte: in 1919 door K.W. de Groot en in 1943 door Dijksterhuis. Tezamen noemen ze 636 woorden, waarvan 560 *verschillende* woorden: soms gebruikte Stevin eenzelfde purisme voor meerdere uitheemse woorden, bijvoorbeeld *grond* voor zowel 'basis' als 'substantia' en 'subjectum', maar daarentegen gebruikte hij ook meerdere purismen voor één uitheems woord, bijvoorbeeld zowel *kortbegrijp* als *strijdreden* voor 'argumentum'.

Van die woorden zijn vijftig eenlettergrepig, het gaat dan vooral om bestaande woorden die een nieuwe, specifieke betekenis krijgen, zoals *as* voor 'axis', *loop* voor 'cursus' en *stof* voor 'materie'. Ongeveer 260 woorden zijn samenstellingen, zoals *grondtekening* voor 'plan', *moordkuil* voor 'kasemat' en *werkstuk* voor 'problema', en zestig keer gebruikt hij een verbinding van twee of meer woorden, zoals *schuinse zijde* voor 'hypotenusa' en *bedekte weg* voor 'corridor'. Tot slot gebruikt hij veel (eenvoudige) afleidingen, zoals *aanhang* voor 'appendix', *aankleving* voor 'praedicatum', *afkomst* voor 'species' en *verhaal* voor 'rapport, verbael'. Hieruit blijkt hoe Stevin zijn ideaal – eenvoudige zaken moeten worden weergegeven met eenlettergrepige woorden en complexe met samenstellingen – in de praktijk brengt. Daarbij zijn de samenstellingen relatief kort en makkelijk te doorzien; de langste zijn: *aardklootschrijver* voor 'geograaf', *halfmiddellijndeel* voor 'sector', *krijgsbouwmeester* voor 'ingenieur', *scheepsvolkoverste* voor 'admiraal van de zee' en *zwaarheidsmiddelpunt* voor 'zwaartepunt'. Latere puristen gebruiken vaak veel langere samenstellingen, zie hoofdstuk 7.

Die 560 woorden zijn lang niet allemaal door Stevin bedacht; voor een deel heeft hij zich gebaseerd op voorgangers. Stevin wordt altijd voorgesteld als het schoolvoorbeeld van iemand die met succes een groot aantal nieuwe termen heeft gemunt, maar dat beeld is te zwart-wit. Wanneer men de woorden waarvan Stevin als schepper geldt, natrekt in oudere woordenboeken of andere werken, blijkt dat het grootste deel ervan al eerder werd gebruikt – zij het tot de tijd van Stevin in beperkte kring. Marjolein Kool heeft bijvoorbeeld de rekenkundige woordenschat van Stevin vergeleken met de termen die ge-

bruikt werden in oude rekenboekjes van vóór de tijd van Stevin. Uit haar onderzoek blijkt dat Stevin van de 61 door hem gebruikte rekenkundige termen er 23 nieuw heeft gevormd of een nieuwe betekenis heeft gegeven, wat veel minder is dan altijd werd aangenomen. Voorbeelden van nieuwvormingen zijn *onparig* 'oneven', *parig* 'even', *tiendetal* 'getal in het decimale systeem' en *uitbreng* 'product van een vermenigvuldiging'. Woorden die door Stevin een nieuwe wetenschappelijke betekenis kregen, zijn bijvoorbeeld *begeerde* 'gevraagde', *maal* en *werf* 'quotiënt', *teerling* 'derdemacht' en *werkstuk* 'vraagstuk'.

Interessant is dat Stevin vrijwel nooit nieuwvormingen maakte wanneer er al een Nederlands woord voorhanden was; in dat geval nam hij bijna altijd het bestaande woord over. Als er geen Nederlandse term voor een bepaald begrip bestond, breidde hij bij voorkeur de betekenis van een ander woord uit. In mindere mate vormde hij zelf nieuwe termen, meestal samenstellingen van bestaande woorden;[50] dit geheel in overeenstemming met Stevins mening dat complexe zaken met samenstellingen moeten worden uitgedrukt en dat de geschiktheid van de Nederlandse taal voor de wetenschap met name komt door het gemak waarmee zij samenstellingen vormt.

Het feit dat Stevin zo nauw aansloot bij de bestaande woordenschat, zal ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de grote acceptatie van zijn termen. Want dat de door hem gebruikte termen in zijn tijd succesvol waren, is duidelijk. Grammatici (Van Heule, Vollenhove) en letterkundigen roemden hem, en *Den Nederduytschen Helicon*, een belangrijke dichtbundel uit 1610 (zie hoofdstuk 9), werd aan hem opgedragen. Zijn woorden werden overgenomen in verschillende woordenboeken, zoals in Meijers *Woorden-schat* en in de woordenboeken van Kiliaan uit 1588 en 1599 (zie hoofdstuk 7).[51] Die laatste nam waarschijnlijk de woorden *evenwijdig, langwerpig, middellinie, middelpunt, rechthoekig, strijdreden, telkunst, verzoekbrief, wiskunst, wiskunstenaar, zichteinder* en *zingkunst* van Stevin over (dit zijn niet allemaal muntingen van Stevin, zo zijn *evenwijdig* en *wiskunst* al ouder). Ook de betekenissen van de woorden *redenaar* 'spreker', *bepaling* 'definitie' en *vlak* 'oppervlakte' heeft Kiliaan waarschijnlijk ontleend aan Stevin.[52]

Als we echter kijken naar de lange termijn, dan blijkt het succes van de door Stevin gebruikte purismen beperkter, en blijkt bovendien dat zij lang niet altijd in de plaats zijn gekomen van het uitheemse woord. Van de 636 purismen en uitheemse woorden is het volgende aantal gebleven – dat wil zeggen: staat nog steeds vermeld in de Grote Van Dale:

Purisme én uitheems gebleven:	121
Alleen uitheems gebleven:	246
Alleen purisme gebleven:	60
Purisme én uitheems verdwenen:	209

Voor 121 woorden, negentien procent van het totale aantal, zijn purisme en uitheems woord naast elkaar blijven bestaan. Maar uit de cijfers blijkt verder dat de uitheemse woorden een langer leven beschoren was dan de purismen: maar liefst 367 uitheemse woorden zijn gebleven, ofwel 57,7 procent, tegen slechts 181 purismen, ofwel 28,4 procent. De purismen hebben dus niet op grote schaal de uitheemse woorden vervangen, al

Taalwetten maken en vinden 282 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

was dat wel de bedoeling van Stevin en zijn tijdgenoten. Toch zijn meer van de uitheemse woorden van Stevin verdwenen dan uit het purismewoordenboek van Hofman uit 1650; in hoofdstuk 7 blijkt in de paragraaf 'Het effect van de puristische woordenboeken' dat 68 procent van de vreemde woorden uit dat woordenboek nog steeds in de Van Dale staan.

Daarmee verliest Steven niet zijn aanspraak op de titel grondlegger van het wetenschappelijk en technisch Nederlands. Zijn verdienste ligt echter in de eerste plaats in het acceptabel maken van Nederlands als wetenschapstaal en van het gebruik van Nederlandse termen in de wetenschap. Ook speelde hij een belangrijke rol in de verbreiding van Nederlandstalige termen. Minder prominent is zijn rol als munter van nieuwe woorden. Dat lijkt misschien teleurstellend maar het is veel verdienstelijker, en moeilijker, om een woord algemeen ingang te doen vinden dan om een nieuw woord te verzinnen. Dat laatste kan iedereen; maar hoe krijg je anderen zo ver het te gaan gebruiken? Dat lukte Stevin door zijn enorme wetenschappelijke gezag.

Overige natuurwetenschappers

Tijdens de renaissance brachten de Lage Landen veel grote onderzoekers voort, die in de voetsporen traden van Stevin, zowel wat betreft hun inhoudelijke werk als wat betreft hun taalgebruik. Er is, voor zover mij bekend, slechts één navolger van Stevin die net als hij veel woorden en theorieën spendeert aan het woordgebruik, en dat is Jacob Willemsz. Verroten (1599-na 1638). Deze wiskundige en architect publiceerde in 1633 in Hamburg de vertaling *Euclides Zes eerste boekken, van de beginselen der wiskonsten*. Verroten beroept zich nadrukkelijk op Stevin en werkt diens idee over de Wijzentijd uit: hij is van mening dat in de Wijzentijd alle woorden slechts één betekenis hadden en dat geen twee woorden hetzelfde betekenden; hij wil terug naar deze ideale een-op-eenverhouding tussen woord en betekenis, die veel dubbelzinnigheden zal voorkomen. Uit die periode stamt volgens Verroten de benaming *Duids* voor 'Nederlands'; hij beschouwt *Duids* namelijk als een afleiding van *duidelijk*, omdat de taal 'alles met goed onderscheid duidelijk te verstaan gaf'.[53]

De meeste opvolgers van Stevin maken van hun taalgebruik geen groot punt meer: als ze er al iets over zeggen, dan is dat over het algemeen in kortere of langere terzijdes, althans voor zover ik heb kunnen nagaan (uiteraard heb ik niet alle werken die in die periode zijn verschenen, in handen gehad). Ik noem hier daarom slechts kort de belangrijkste natuurwetenschappers, in min of meer chronologische volgorde, om een beeld te schetsen van de toenmalige situatie.

De Brusselaar Jan Baptist van Helmont (1579-1644) bestudeerde de gassen en schreef hierover in het Latijn; zijn werken werden vertaald in het Nederlands, Frans en Engels.[54] Zijn Latijnstalige werk *Ortus medicinae* uit 1648 (postuum verschenen) werd in 1660 in Nederlandse vertaling uitgegeven onder de titel *Dageraad, ofte nieuwe opkomst der geneeskonst*. Volgens de titelpagina had Van Helmont zelf de Nederlandse vertaling vervaardigd. Van Helmont is de enige van de hier genoemde natuurwetenschappers die in een lang stuk in zijn Voorrede nadrukkelijk pleit voor het gebruik van het Nederlands. Zou dat verband houden met het feit dat hij als enige in het gezelschap uit het Zuiden afkomstig is?

Hoe het ook zij, hij gebruikt een interessant argument, namelijk dat we de landstaal moeten gebruiken omdat de mens denkt in zijn moedertaal en het vertalen in een andere taal afbreuk doet aan het begrip.[55]

Uit Van Helmonts Latijnstalige *Ortus medicinae* stamt de internationaal geworden nieuwvorming *gas*. Hij heeft dit woord gevormd op grond van het Griekse *chaos*. Een andere term die hij gebruikte, maar die geen ingang heeft gevonden, was *blas*: dit woord bestond al in de betekenis 'adem, het blazen van mensen en wind', maar Van Helmont gaf er de nieuwe betekenis 'bewegende kracht' aan, een kracht die in zijn ogen ieder organisme bezit. In de Nederlandse vertaling van zijn werk komen verder woorden voor als *atrofie, diafragma, loogzout, verzilten, waterbron, wijngeest, wijnzuur, zeezout, zoutbron, zuurgeest, zuurzout* en *zwavelgeest*, waarvan het WNT Van Helmont als eerste of enige bron noemt; wellicht is hij van deze woorden de bedenker of verbreider.

Isaac Beeckman (Middelburg 1588 – Dordrecht 1639) studeerde theologie en medicijnen en promoveerde in 1618 in Caen op een dissertatie over derdedaagse koortsen. Hij vestigde zich eerst als kaarsenmaker en bracht het daarna tot rector aan verschillende Latijnse scholen.[56] Hij was bevriend met Descartes (die lange tijd in Nederland woonde) en met zijn Dordtse stadgenoten Johan van Beverwijck en Jacob Cats. Hij liet een omvangrijk dagboek na, waaruit blijkt dat hij inzicht had in de wetten van de vrije val en de traagheidswet ('wat eenmaal beweegt, beweegt voor altijd, als het niet gehinderd wordt', luidde een stelling van zijn dissertatie). Zijn ideeën gingen deels in tegen de heersende natuurfilosofie, en hij oefende op anderen invloed uit door mondelinge en schriftelijke contacten (niet door boeken, want die schreef hij niet). Zijn dagboek, in 1939 teruggevonden, werd door C. de Waard in vier delen tussen 1939 en 1953 gepubliceerd onder de titel *Journal tenu de 1604 à 1634*. Het WNT noemt voor een aantal woorden dit dagboek als eerste bron, zoals *topzwaar, tremblantnoot* 'muzieknoot waarop een triller wordt uitgevoerd', *tussensyllabe, uurloper* 'zandloper', *verrekijker* en het werkwoord *zwaluwstaarten*. Of Beeckman een rol heeft gespeeld als bedenker of verbreider van deze woorden, valt moeilijk in te schatten, omdat zijn werk niet tijdens zijn leven werd gepubliceerd, terwijl hij wel veel wetenschappelijke contacten onderhield.

De briljante Hagenaar Christiaan Huygens (1629–1695), zoon van de dichter Constantijn Huygens, verrichtte onder andere onderzoek op het terrein van de mechanica en microscopie, en ontwierp een oculair met twee lenzen dat tot op heden gebruikt wordt en bekendstaat als het 'Huygens-oculair'.[57] Ook vervaardigde hij telescopen, waarmee hij de grootste satelliet van Saturnus, Titan, ontdekte en de ring om de planeet. Hij verbeterde het slingeruurwerk, dat hij *slingerwerk* noemde (de benaming *slingeruurwerk* dateert van 1736).

Huygens schreef meestal in het Latijn en Frans; hij woonde namelijk lange tijd in Parijs en kreeg een stipendium van de Académie des Sciences, ondanks het feit dat hij nooit was afgestudeerd (en in 1655 in het Franse Angers een – overigens door hem nooit gebruikt – doctoraat in de rechten had gekocht).[58] Zijn werken werden in het Nederlands, Frans, Duits en Engels vertaald. Een werk over de kansberekening uit 1656–1657, waarmee hij de grondslagen legde voor de moderne waarschijnlijkheidsleer, was in het Nederlands geschreven, maar werd in het Latijn vertaald: de Latijnse vertaling verscheen

zelfs drie jaar eerder dan de oorspronkelijke Nederlandse versie. Daarnaast schreef hij vele brieven, waarvan een deel in het Nederlands. Hoewel deze pas na de zeventiende eeuw zijn gepubliceerd in de tweeëntwintigdelige *Oeuvres complètes* (1888–1950), zullen zij al tijdens zijn leven in kleinere of grotere kring bekend zijn geweest. Het WNT citeert er dan ook uit en gebruikt ze als eerste bewijsplaats bij onder andere de woorden *uitmiddelpuntigheid* 'afstand van de aarde tot het middelpunt van de jaarlijkse zonnebaan' (Stevin gebruikte eerder het bijvoeglijk naamwoord *uitmiddelpuntig*), *uitpassing* 'met een passer afstand meten', *vergrootglas*, *voorglas* 'voorste lens', *watervrij* en *zonnevlek*.

De Delftenaar Antoni van Leeuwenhoek (1632–1723) kende 'tot zijn spijt geen vreemde talen', aldus de *Winkler Prins*, en kon dus geen publicaties van buitenlandse geleerden lezen.[59] Zijn onderzoek met behulp van microscopen (die hij verbeterde) leverde hem het epitheton 'vader van de microbiologie' op. Hij onderzocht allerlei vloeistoffen (bloed, speeksel, zweet, sperma, melk, slootwater) en ontdekte hierin onder andere de infusoriën, de bacteriën en de zaadcellen. Zijn werk bestaat voornamelijk uit Nederlandstalige brieven waarin hij zijn bevindingen neerlegde en die deels in zijn tijd gepubliceerd werden (en in 1939–1979 in het tiendelige *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek*); boeken schreef hij niet. Hij was corresponderend lid van de Londense Royal Society; de (Nederlandstalige) brieven die hij aan de Royal Society zond, werden in Londen in het Engels en soms in het Latijn vertaald. Zo verrijkte hij zelfs het Latijn. In 1675 noemde hij de microscopische diertjes die hij in rottende aftreksels (infusies) vond *aftrekseldiertjes*. In 1763 maakte Ladermuller hiervan een modern Latijnse (vrije) vertaling: *infusoria*, van *infundere* 'ingieten';[60] wij kennen de diertjes nog als *infusoriën* en *infusiediertjes*.

In het WNT wordt Van Leeuwenhoek als oudste bewijsplaats genoemd bij de woorden *pleisterbeeld, pleistersteen, vergrootspiegel, vierzijdig, waterblaas, waterdeel, zeszijdig* en *zoutdeel*. De wat eenzijdige verdeling over het alfabet lijkt erop te wijzen dat Van Leeuwenhoek pas in een laat stadium als bron van het WNT is gebruikt. Daarom heb ik ter aanvulling het zaakregister van de uitgave van *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek* bekeken. Hierin worden de volgende woorden genoemd die geen oudere bron in het WNT hebben (en waarvan Van Leeuwenhoek dus mogelijkerwijs munter of verbreider is): *azijnaaltje, hoornvlies, keukenzout, mosterdwater, opperhuid, slootwater, spijsvertering, zijderups* en *zweetporiën*. Van Leeuwenhoek zal de verbreiding van deze woorden hebben gestimuleerd en heeft sommige woorden misschien zelf bedacht.

De Amsterdamse anatoom en entomoloog Johannes Swammerdam (1637–1680) was de ontdekker van de rode bloedlichaampjes en grondlegger van de wetenschappelijke entomologie. Hij ontdekte dat men de vaten van de baarmoeder kon onderzoeken door ze met was te vullen. Hij schreef Nederlandse werken en liet deze door anderen in het Latijn vertalen, want hij kende maar weinig Latijn.[61] Zijn *Algemeene verhandeling van de bloedeloose dierkens* (insecten) uit 1669 is waarschijnlijk zijn belangrijkste werk.[62] Na Swammerdams dood wist H. Boerhaave de hand op zijn manuscripten te leggen. Hij gaf deze in 1737–1738 in twee delen uit in het Nederlands (als *Bijbel der natuure*) en in het Latijn (*Biblia naturae*). Het WNT noemt het werk van Swammerdam voor de volgende dierennamen als oudste bewijsplaats: *caracole, kreeftslak, schildpadtor, waterluis, watervlo, werkbij, werkmier, Spaanse zeekat, zeepissebed* en *zeester*.

De arts Reinier de Graaf (Schoonhoven 1641 – Delft 1673) deed onderzoek naar bloedvaten, geslachtsorganen en spijsvertering en schreef hierover, waarbij hij verwikkeld raakte in een prioriteitsstrijd met zijn vroegere vriend en studiegenoot Swammerdam.[63] Hij spoot als eerste bij secties de bloedvaten in met gekleurde vloeistoffen. Hij ontdekte de functie van de (later) naar hem genoemde *follikel van De Graaf* in de eierstokken, een met vocht gevulde holte die de eicel omgeeft. Hij schreef in het Latijn, en sommige werken zijn in het Frans en Nederlands vertaald. In zijn Nederlandstalige verzamelwerk *Alle de wercken, so in de ontleed-kunde, als andere deelen der medicyne*, dat in 1686 uit het Latijn was vertaald, komen een aantal woorden voor die in het WNT als oudste bewijsplaats gelden. De Graaf (of zijn vertaler) kan van deze woorden dus de munter of in ieder geval verbreider zijn. Het gaat veelal om nog steeds bekende woorden: *eierleggend, eikel, glans* 'eikel', *kittelaar, levendbarend, moederkoek, schede* 'vagina', *voorhuid, waterbuis, zaadblaasje* en *zaadvocht*. Ook enkele vreemde woorden zijn het eerst in werk van De Graaf gevonden, bijvoorbeeld *mesenterium* 'darmscheil' en *uterus*.

De Middelburgse kunstschilder en entomoloog Johannes Goedaert (Middelburg 1617 – 1668) beschreef als eerste de metamorfose van insecten: de gedaantewisseling die ze doormaken van larven via pop tot volwassen dier. Daarvoor kweekte hij veel larven, maden en rupsen op. De vraag hoe insecten ontstaan en opgroeien, was in de zeventiende eeuw een nog niet opgelost mysterie dat vele geleerden bezighield. Goedaert beschreef in zijn driedelige levenswerk *Metamorphosis naturalis, ofte Historische Beschryvinghe vanden Oirspronk, aerd, eygenschappen ende vreemde veranderinghen der wormen, rupsen, maeden, vliegen, witjens, byen, motten ende dierghelijcke dierkens meer* (1660–1669) op basis van eigen waarnemingen zo'n 150 insectensoorten in woord en beeld. Hij deed dat in het Nederlands, want Goedaert had geen universitaire opleiding genoten en geen kennis van het Latijn. Verreweg de meeste insecten die Goedaert behandelde, hadden nog geen naam. Hij rekende het tot zijn wetenschappelijke taak daar verandering in aan te brengen.

De nieuwe insectennamen baseerde Goedaert vooral op een opvallend kenmerk (bijvoorbeeld *gulzigaard* voor kleine vos, *verse-sla-eter* voor rups van de gamma-uil, *peereter* voor fruitmot, *tabaketer* voor gamma-uil of *blauwkop* voor krakeling), of op de vermeende karaktereigenschappen: de insectenwereld was in Goedaerts ogen een spiegel van deugden en ondeugden die God de mens ter lering voorhoudt, vandaar namen als *al-te-traag, bedrieger, luiaard* en *hypocriet*. Die laatste naam licht Goedaert zó toe: 'alsmen hem eens aenraeckt, so rolt hy in malkanderen, ende blijft een tijdt langh gansch stil liggen, als of hy doot waer'. En de *natneus* heet zo 'om dat hy so tot den dranck gheneghen was'. Goedaert schrijft dat de *gortworm* 'haeren oirspronck uyt ghemaelen gort' heeft, en hij is ervan overtuigd dat de *kempshaans made* is 'gesproten uyt een doodt ende bedorven kemp-haen'. Hoewel hij op basis van eigen waarnemingen de gedaanteverwisseling van de insecten van het eitje tot het volwassen dier beschreef, blijkt uit deze door hem toegekende namen dat Goedaert nog een aanhanger was van de leer der 'generatio spontanea', het aloude idee van Aristoteles dat insecten 'vanzelf' ontstaan uit dode materie. De meeste van Goedaerts woordvondsten zijn, sinds Linnaeus' naamgeving is ingevoerd, in de vergetelheid geraakt – ze zijn zelfs niet opgenomen in het WNT –, maar de insectenbenaming *pijlstaart* leeft nog voort.[64]

Taalwetten maken en vinden 286 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Uit de gegeven voorbeelden blijkt het volgende. Na Stevins pleidooi voor het gebruik van het Nederlands in de wis- en natuurkunde was de strijd grotendeels gestreden. Zijn opvolgers gebruikten die taal als hulpmiddel om hun gedachten in te uiten niet of nauwelijks, zoals Stevin, met een expliciet geformuleerd idealistisch nevendoel. Deze geleerden na Stevin waren in eerste instantie bezig met wetenschap, en ze schreven vooral voor andere geleerden. De taal waarin ze hun bevindingen rapporteerden, was simpelweg die welke het handigst was, voor henzelf of voor hun publiek: Frans voor de in Parijs wonende Huygens, Latijn voor de internationaal georiënteerde Van Helmont en De Graaf, en Nederlands voor de practici Van Leeuwenhoek, Swammerdam, Goedaert, die nauwelijks Latijn kenden. Want inmiddels was een wens van Stevin verwezenlijkt: er zijn mensen die zich direct met natuurwetenschappelijk onderzoek bezighouden zonder dat ze eerst tijd hebben verspild aan het leren van vreemde talen!

Sommige werken werden uit het Latijn in de landstaal vertaald (zoals het werk van Van Helmont en De Graaf), maar niet zozeer uit taalopbouwende motieven, als wel om ontdekkingen aan een zo groot mogelijk publiek mee te delen. Om diezelfde reden werden andere werken, zoals die van Van Leeuwenhoek, uit de landstaal in het Latijn vertaald.

Het voortleven van de nieuwvormingen

Lang niet alle natuurwetenschappelijke nieuwvormingen uit de renaissance hebben tot op heden standgehouden. Daarvoor zijn verschillende oorzaken. De belangrijkste is natuurlijk dat het begrip waarnaar een woord verwijst, inmiddels verdwenen of gewijzigd is. Verder kunnen woorden verdwijnen omdat ze niet goed of mooi klinken of 'bekken', of een vage betekenis hebben, of door het toeval of de mode. Ze kunnen blijven doordat ze gesteund worden door een autoriteit, bijvoorbeeld een woordenboek, een groot wetenschapper of een literator.

Het is moeilijk te bepalen welk percentage renaissancistische nieuwvormingen heeft standgehouden. Als voorbeeld kunnen de woorden dienen die Stevin gebruikte. Slechts een deel daarvan heeft de tand des tijds doorstaan. Mijn schatting is dat ongeveer veertig van de honderdveertig door Stevin gebruikte wiskundige termen (waarvan slechts een deel door hem was verzonnen) nog steeds algemeen in gebruik zijn; denk aan woorden zoals *aftrekken, as, delen, omtrek, som, veelhoek, veelzijdig, vierhoek, vierkant* en *wortel*. Deze schatting is enigszins onzeker doordat de vorm enigszins gewijzigd is, en doordat lang niet altijd duidelijk is of de huidige betekenis nog wel overeenstemt met de toenmalige.

Daarbij dient opgemerkt dat er in de zuivere wiskunde waarschijnlijk meer Nederlandstalige termen zijn blijven voortleven dan in andere vakgebieden, omdat rekenen en meetkunde op school worden onderwezen en men voor kinderen een inheemse term prefereert. In toegepaste wiskunde, bijvoorbeeld in vakgebieden als statica en hydrostatica, is het aantal vreemde termen groter dan in de zuivere wiskunde, en hier zijn allerlei Nederlandse scheppingen van Stevin vervangen en is de vernederlandste uitheemse term de gebruikelijke geworden; tekenend is de naam van het vakgebied: *statica* en *hydrostatica* hebben Stevins *weeghconst* en *waterwicht* geheel verdrongen. Stevins woorden *voorspraak, zuil, bezorger, teerling* en *waterloop* – om slechts enkele voorbeelden te noemen – heb-

ben niet standgehouden tegenover de leenwoorden *advocaat, cilinder, curator, kubus* en *riool*.

Ook zijn er gevallen waarin zowel de Nederlandse term van Stevin als het leenwoord naast elkaar zijn blijven voortleven in het huidige Nederlands, bijvoorbeeld *equator* en *evenaar*, *tangens* en *raaklijn*, en, met betekenisverschil, *secans* en *snijlijn*, *student* en *leerling*, en *zenith* en *toppunt*. Tot slot hebben vrij veel door Stevin gebruikte woorden in de loop van de tijd een vormverandering ondergaan. Zo kreeg *wisconst* in 1711 de huidige vorm *wiskunde*; de *schoensche hoek* voor 'hypotenusa' is een *schuine zijde* geworden, *menigvuldigen* heet tegenwoordig *vermenigvuldigen* en *telder* heet nu *teller*.

Een belangrijke oorzaak voor de verdwijning van veel Stevinwoorden was de invloed van het Frans, die in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw zeer toenam. De Franse cultuur en wetenschap waren in heel West-Europa toonaangevend, en daardoor werden allerlei Franse leenwoorden ingevoerd, ook in de wiskunde, bijvoorbeeld *additie, divideren, kubiek, multipliceren, product, kwadraat, quotiënt, rationaal* en *subtractie*.[65]

Juridische taal

1592 – Paullus Merula

De humanist Paullus Merula of Paul de Merle (Dordrecht 1558 – Rostock 1607) was rechtsgeleerde en historicus. In 1592 werd hij hoogleraar geschiedenis in Leiden en in 1598 werd hij door de Staten-Generaal tot geschiedschrijver benoemd. Hij schreef enkele geschiedkundige werken in het Latijn en Nederlands en een aardrijkskundig standaardwerk in het Latijn. Het werk dat het langst gebruikt is, is een handboek voor de rechtsvordering getiteld *Synopsis Praxeos Civilis, Maniere van Procederen* (De wijze van procederen). Dit boek is bijna twee eeuwen lang in gebruik gebleven: het verscheen voor het eerst in 1592 en werd diverse malen herdrukt, het laatst in 1783. De lange opdracht aan de Staten van Holland, Zeeland en Friesland is in het Latijn geschreven. Het kortere 'Tot de lezer' is echter Nederlandstalig. In beide verklaart Merula waarom hij het werk in het Nederlands heeft geschreven – opdat iedereen, ook degenen die geen Latijn kennen, hem begrijpen:

> Ik heb onze Nederlandse taal gebruikt, deels opdat ik door iedereen verstaan zou kunnen worden. Velen oefenen de praktijk uit en spreken er op bewonderenswaardige wijze over, zonder evenwel ervaring met de Latijnse taal te hebben. Ik heb liever als Nederlander voor velen van nut willen zijn, dan dat ik door enkelen geacht word omdat ik zo goed ben in dat Latijn. Dat hoeft niet door mij beweerd te worden in dit werk: daar staat andere stof in waarmee een jonge man van zijn ijver in die richting kan doen blijken. Anderzijds heb ik dit gedaan omdat er veel woorden in onze praktijk voorkomen die moeilijk in het Latijn vertaald kunnen worden, en als ik gepoogd had ze in het Latijn weer te geven, dan was ik aan de voornaamheid en de eigen aard van onze praktijk voorbijgegaan. Daar komt bij dat het naast andere zwaarwichtiger zaken ook mijn opzet geweest is om enkele woorden die bij onze praktiserende rechtskundigen nog onbekend zijn, aan de Hoogduitse taal te ontlenen – en wel woorden die het waard zijn om algemeen in gebruik genomen te worden. Ten slotte: omdat praktisch alle ordinantiën waar ons werk op

Taalwetten maken en vinden 288 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

> stoelt, geschreven en door de regering openbaar gemaakt zijn in de Nederlandse taal, weinige in het Frans, geen enkele in het Latijn.

Hij heeft dus bewust Duitse woorden geleend en ziet deze volgens de gangbare opvattingen niet als 'vreemd' (zie hoofdstuk 2). Om welke woorden het gaat, vermeldt hij niet. Als we nagaan bij welke woorden in het WNT een citaat van Merula is toegevoegd, blijken er niet veel kandidaten te zijn. Zeker aan het Duits ontleend zijn *halssterk* 'koppig' en *wijdluftig* 'uitgebreid'. Mogelijk zijn door het Duits beïnvloed *gewel* 'braakbal voor jachtvogel', *kleinmoedig*, *weidman* 'jager' en *weitas*.

Interessant is de opmerking van Merula dat hij verplicht is zijn boek in het Nederlands te schrijven omdat bijna alle officiële stukken in het Nederlands waren gesteld. Inderdaad hadden de Staten-Generaal in 1582 besloten om de meeste documenten in het Nederlands in plaats van in het Frans te schrijven. Het Nederlands dat in verordeningen werd gebruikt, was evenwel meestal doorspekt met vreemde (Franse en Latijnse) woorden. Merula hanteert de dan gebruikelijke stadhuistaal en schuwt de leenwoorden niet, zo blijkt uit de WNT-citaten waar Merula als bron wordt genoemd. Hij gebruikt woorden als *additie*, *appointement*, *arrementen*, *attentaat*, *prorogeren*, *reconveniëren* en *requirant*.

In 1605 publiceerde Merula nogmaals een Nederlandstalig werk: *Placaten ende Ordonnancien op 't stuck vande Wildernissen* (Plakkaten en verordeningen op het gebied van de jachtdomeinen), bestaande uit drie delen: de plakkaten over de 'hout-vesterie' (houtvesterij), de 'kynegetika of iacht-bedryf' (jacht) en de 'ikseutika of vlught-bedryf' (valkenjacht). In de Latijnse (!) opdracht van het Jachtbedrijf merkt hij op dat hij in het Nederlands schrijft om te tonen dat de Nederlanders niemands minderen zijn en net als ieder ander volk alle noodzakelijke woorden hebben om zich goed uit te kunnen drukken.[66]

Dat Merula oprecht in het Nederlands was geïnteresseerd, blijkt nog uit het feit dat hij in 1598 de zogenoemde Leidse Willeram uitgaf, een Hollandse bewerking van het Hooglied uit ongeveer 1100 (zie hoofdstuk 2).

1626 – Joost de Damhouder

De Vlaamse rechtsgeleerde Joost de Damhouder of Joos de Damhoudere (Brugge 1507 – Antwerpen 1581) werd in 1533 procureur te Brugge en bekleedde hierna steeds hogere bestuurlijke functies, totdat hij in 1552 benoemd werd tot lid van de Raad van Financiën.[67] Hij was tegen de hervormingsgezinden en voor de Spanjaarden, wat blijkt uit het feit dat hij in 1570 een boek opdroeg aan Alva.

De Damhouder schreef ongekend succesrijke handleidingen in het strafrecht en civiel recht, waarover Wikipedia nu nog schrijft: 'Veel van zijn publicaties zijn standaardwerken geworden van de rechtswetenschap. Sommigen worden nog steeds herdrukt.' In 1554 verscheen *Praxis rerum criminalium* en in 1567 *Praxis rerum civilium*. Het eerste werk, *Praxis rerum criminalium*, werd in vele talen vertaald en herdrukt: het kende tweeëntwintig Latijnse, elf Nederlandse en ook nog Duitse en Franse drukken. Het succes van de Nederlandse vertaling (*Practijcke ende handtboeck in criminele saeken*, De praktijk en handboek van criminele zaken) was te danken aan het feit dat de meeste leken en veel ambtenaren die beroepshalve met juridische zaken in aanraking kwamen, geen Latijn kenden. In zijn opdracht

noemt De Damhouder dan ook zijn doelgroep: niet-universitair gevormde juristen en ambtenaren, zoals procureurs, deurwaarders, gerechtsdienaren, griffiers, baljuws en schepenen. Over zijn taalgebruik zegt hij alleen dat hij gekozen heeft voor een 'simpele manier van schrijven'.

In 1572 besloot De Damhouder de *Praxis rerum civilium* in het Nederlands te vertalen als *Practycke in Civile Saecken* (De praktijk van civiele zaken). Deze vertaling is echter verloren gegaan. Uiteindelijk is een anonieme Hollandse vertaling na de dood van De Damhouder in Den Haag verschenen in 1626 en herdrukt in 1649, 1656 en 1660. Bovendien zijn een Franse en Duitse vertaling gepubliceerd (de laatste enkele malen herdrukt).

Om praktische redenen was in de vertaling bewust gekozen voor vernederlandste vreemde woorden. In de voorrede wordt dit als volgt verdedigd:[68]

> Ik verzoek u het mij niet kwalijk te nemen, welwillende lezer, als u in deze voorliggende *Practycke in Civile Saecken* iets vindt dat niet helemaal overeenkomt met de studie van de rechten of dat niet eensluidend is met de woorden van de rechten en met de manier van spreken van rechtsgeleerden, en dat met de heilige wetten van de rechten of met de aangenomen praktijk niet helemaal accordeert [overeenstemt], of (om het kortweg te zeggen) als er iets impertinents, slechts of oneerbaars is geschreven, of als er ten onrechte vreemde woorden gebruikt lijken te zijn (zoals *soevereiniteit, saisine* [inbezitneming], *complainte, enquête, appointement, garanderen, garant, arrementen* [procesovername], *arrest, ressort, parlement, relief, exploit, retablissement*, enz.). Ik verzoek u, welwillende lezer, dat alles goedgunstig te willen vergeven, en de conditie van de schrijver zorgvuldig in aanmerking te willen nemen, want wie iets uitgeeft dat in handen komt van veel mensen, die moet zich, als hij door velen begrepen wil worden, vaak met voorbijgaan van de eigen woorden met algemene woorden accommoderen – iets wat zelfs Cicero ook nooit heeft afgekeurd – want alle eeuwen hebben hun eigen woorden gehad, en ook de allergeleerdsten hebben zich er nooit voor geschaamd om geleende woorden te gebruiken of nieuwe te bedenken als zij geen eigen woorden hadden of als die niet helemaal precies gedefinieerd waren, want zij wilden niet misverstaan worden of uitgelachen om hun affectatie [nieuwigheid].

Buiten de door De Damhouder zelf genoemde leenwoorden vallen ons nu ook woorden als *accommoderen, accorderen, affectatie* en *conditie* op. Hierna vervolgt de voorrede:

> Het is één ding om volgens de regels van de retorica te schrijven en een ander ding om dat te doen volgens de regels van het recht. Wie 'retorisch' schrijft, heeft hierin zelf plezier en streelt de oren van anderen door sierlijke woorden. Wie 'rechtelijk' schrijft, wil de zaak helder tonen en bekommert zich nauwelijks om de woorden waarmee hij dat doet, als hij zijn doel maar bereikt.

Kennelijk bestond er toch wel enige kritiek op het taalgebruik, want in een herdruk uit 1656, getiteld *Practijke of gebruyk zoo van civile als criminele zaken*, verklaart de drukker dat hij

het werk opnieuw uit het Latijn heeft laten vertalen, omdat eerdere drukken 'geheel ongeschikte en on-Nederlandse' taal bevatten.[69]

De invloed van De Damhouder was, door de vele herdrukken van zijn boeken, zeer groot – niet alleen op juridisch gebied, maar waarschijnlijk ook wat betreft het taalgebruik. Dat is enigszins onrechtvaardig, als men bedenkt dat zijn werken voor een groot deel plagiaten waren van de geschriften van de Gentse jurist Philips Wieland. Maar Joost de Damhouder slaagde erin het werk van zijn voorganger om te smeden tot het praktische hand- en leerboek waarop niet-gestudeerden hadden zitten wachten.[70] Zijn invloed strekte zich zelfs uit tot Polen, want dankzij de Poolse jurist Groicki zijn vele bepalingen van het in 1620 vastgelegde strafrecht van het hertogdom Pruisen letterlijk overgenomen van De Damhouder.[71]

1631 – Hugo de Groot

De humanist Hugo de Groot of Hugo Grotius (Delft 1583 – Rostock 1645) was jurist, theoloog, classicus, historicus, dichter, staatsman en diplomaat – wat was hij eigenlijk niet? In ieder geval was hij ook een wonderkind: op elfjarige leeftijd ging hij letteren in Leiden studeren, hij promoveerde in Orléans in de rechten toen hij zestien was en vestigde zich direct hierna in Den Haag als advocaat. In 1613 werd hij pensionaris in Rotterdam en lid van de Staten van Holland en de Staten-Generaal. Hij was de rechterhand van raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt en dat werd hem fataal toen de republikein en remonstrant Van Oldenbarnevelt vanwege zijn politiek-religieuze opvattingen in aanvaring kwam met prins Maurits en door deze werd terechtgesteld. De Groot werd als medestander van Van Oldenbarnevelt met zijn gezin levenslang opgesloten in slot Loevestein. Zijn vrouw – daadkrachtiger en praktischer dan haar echtgenoot – verzon een list, met als resultaat dat De Groot na een kleine twee jaar gevangenschap in 1621 in een boekenkist kon ontsnappen. Hij vestigde zich in Parijs, kwam in 1631 terug naar Holland, maar moest in 1632 alweer vluchten. Hij ging naar Hamburg en opnieuw naar Parijs, waar hij van 1634 tot 1644 Zweeds ambassadeur was. In 1645 bezocht hij Christina van Zweden, kreeg van haar zijn ontslag, leed op de terugweg schipbreuk en overleed in Rostock van uitputting.

Gedurende zijn gehele turbulente leven was er één constante: het schrijven van boeken. De Groot publiceerde zeer veel. Hij schreef in het Latijn, Grieks en Nederlands. Tijdens zijn gevangenschap vertaalde hij Griekse auteurs in het Latijn; tevens schreef hij het *Bewys van den waren godsdienst*, een leerdicht voor zeelui die met vreemde godsdiensten in aanraking kwamen. Deze berijming werd in zeer veel talen vertaald, uiteraard in het Latijn, maar zelfs in het Arabisch, Hongaars en Welsh. Zijn juridische hoofdwerk *De iure belli ac pacis* (Over het recht van oorlog en vrede) uit 1625, een handvest van internationaal recht, maakte hem wereldberoemd. De *Annales et historiae de rebus belgicis*, over de opstand van de Noordelijke Nederlanden (postuum in 1657 gepubliceerd), vormt zijn geschiedkundige hoofdwerk. Hij schreef dit in zijn functie van geschiedschrijver der Staten van Holland.

Hoewel De Groot het grootste deel van zijn werken in het Latijn schreef, bezat hij een grote liefde voor de Nederlandse taal. Daaraan zal de vriendschap die zowel zijn vader als

hijzelf onderhield met Simon Stevin, zeker niet vreemd zijn geweest. In 1601 vertaalde De Groot Stevins *Havenvinding* in het Latijn. In zijn boek *Parallellon Rerumpublicarum*, dat hij schreef tussen 1600 en 1604 en waarin hij de Griekse, Romeinse en Nederlandse maatschappij met elkaar vergeleek, verdedigde hij het recht de moedertaal te gebruiken en pleitte hij tegen het gebruik van leenwoorden. Hij loofde het Nederlands en noemde het leren van vreemde talen dwaasheid. Volgens hem was het Nederlands gelijkwaardig aan de klassieke talen en superieur aan de verbasterde Romaanse talen. Hij nam allerlei argumenten over van Stevin, met vermelding van diens naam, zoals de gedachte dat het zuiverste Nederlands in Noord-Holland wordt gevonden omdat daar de meeste eenlettergrepige woorden zijn. Het doet wel enigszins vreemd aan dat hij dit alles in het Latijn verwoordt.[72]

Het zal De Groot niet ontgaan zijn dat de juridische vaktaal in zijn tijd wemelde van de leenwoorden, zoals hierboven al bleek uit het taalgebruik van Merula en De Damhouder. In de zestiende en zeventiende eeuw was de rechtstaal een soort geheimtaal geworden die eigenlijk alleen door de juristen zelf begrepen werd. Noodgedwongen verschenen er allerlei verklarende woordenlijsten, zoals bij de *Somme rurael* uit 1503 (zie hoofdstuk 7). De ondoorgrondelijke taal was immers bezwaarlijk voor de gewone gerechtsdienaren en voor leken die met het gerecht in aanraking kwamen.

Daarom schreef De Groot tijdens zijn gevangenschap op Loevestein de *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleerdheyd* (Inleiding tot de Nederlandse rechtsgeleerdheid). De Groot streefde met dit boek twee doelen na: hij wilde een systematisch handboek van het Nederlands burgerlijk recht schrijven en tevens een Nederlandse rechtstaal vormgeven, ten bewijze dat het recht ook in de moedertaal kan worden bedreven. De *Inleiding* werd in 1631 te 's-Gravenhage gepubliceerd en bestond uit drie delen: een deel over recht in het algemeen en personenrecht, een over zakenrecht en een over verbintenissen. Het werk heeft tot in de tweede helft van de achttiende eeuw vele drukken gekend (tijdens De Groots leven alleen al acht); het is, met een commentaar, in 1910 opnieuw uitgegeven. Bovendien is het vertaald in het Engels en Latijn.

In het voorwoord verklaart de uitgever, uiteraard namens de auteur, waarom gekozen is voor de Nederlandse taal:

> Onze Nederlandse moedertaal heeft hij ook getracht te eren, en hij laat zien dat ook deze wetenschap [de rechtsgeleerdheid] in die taal goed behandeld kan worden, waarbij hij gebruik maakt van vele nu wat ongebruikelijke, maar goede oude Nederlandse woorden, die in oude handvesten en keuren aangetroffen worden. Ook zijn daarbij enkele woorden die hij door samenstelling heeft gemaakt, maar zo dat de betekenis ervan heel makkelijk te vatten is. Tot groter gemak voor degenen die aan Latijnse of bastaardwoorden gewend zijn, zijn in de marge de Nederlandse woorden weergegeven in het Latijn (aangegeven met L) of een bastaardwoord (aangegeven met B).

De Groot geeft dus, net als Stevin, in de kantlijn de vreemde woorden aan. In een Haarlemse editie van de *Inleiding* uit 1631 is achterin toegevoegd een 'Register van alle Latijnse

woorden die in de marge vermeld staan met een verklaring ervan, zoals in het boek vermeld' en 'de bastaardwoorden die in de marge staan en in de tekst door goede Nederlandse woorden zijn weergegeven'. In de tekst zelf gebruikt hij Nederlandse woorden, en Simon Vissering, die in 1883 een artikel heeft gewijd aan De Groots taalgebruik, beweert zelfs dat hij 'in het gansche boek bij herhaalde lezing niet één woord van onduitschen klank of oorsprong' heeft kunnen ontdekken.[73]

Vissering heeft een inventarisatie gemaakt van Nederlandse termen die door De Groot gebruikt zijn. Deze lijst bestaat uit ongeveer vijfhonderd woorden. Enkele voorbeelden zijn *afschrift* (voor *kopie*), *boedelafstand*, *erflating*, *hofschrijver* (voor *griffier* of *secretaris van 't hof*), *uiterste wil*, *verzoeker* (voor *impetrant*), *verzorger van een boedel* (voor *curateur*), en *in eigen hoofde* voor *in persoon*. Vissering, die de opvolger van Thorbecke als hoogleraar economie, statistiek en staatkundige geschiedenis in Leiden was en van 1879 tot 1881 minister van Justitie, streefde met de samenstelling van de woordenlijst een bepaald doel na: hij was namelijk een pleitbezorger voor de herinvoering van de Nederlandse termen van De Groot.

Hoe kwam De Groot aan zijn woorden? Uit onderzoek blijkt dat De Groot van de 508 er 68 zelf heeft bedacht en de andere heeft overgenomen uit de middeleeuwse rechtstaal.[74] Door De Groot gebruikte verouderde Middelnederlandse rechtstermen zijn bijvoorbeeld *aantaal* 'aanspraak', *geloof* 'krediet', *gelover* 'kredietgever', *gestadigen* 'bekrachtigen', *maalstede* 'wettelijke woonplaats', *ontzich* 'vrees', *vertichting* 'boedelscheiding', *verstoring* 'retributie', *willer* 'testateur'[75] – woorden die wij niet meer kennen – en de nog steeds bestaande *erfpacht* en *huwelijkse voorwaarden*.[76]

Interessant is nog het volgende. In de *Inleiding* ontbreekt een deel over rechtsvordering. Hiervoor verwijst De Groot naar de bovengenoemde *Maniere van Procederen* uit 1592 van Merula. In 1654 echter schrijft Hugo's broer Willem de Groot alsnog een stuk over de rechtsvordering dat hij, als aanvulling op de *Inleiding*, als apart boek uitgeeft onder de titel *Isagoge ad praxin fori Batavici* – dus geschreven in het Latijn! Dit verdedigt hij door te zeggen dat het boek is bedoeld voor studenten en buitenlanders die met het Nederlandse recht kennis willen maken. Twee jaar later verschijnt dan toch een Nederlandse vertaling (*Inleyding tot de practyck van den Hove van Holland*), die Willem heeft gemaakt 'nadat hij heeft gehoord dat veel goede mensen [...] het in onze moedertaal willen lezen omdat ze menen dat men daarmee de rechtbanken van de steden en dorpen van ons vaderland een dienst zou bewijzen'.[77]

Het voortleven van de nieuwvormingen

Ondanks het voorbeeld van De Groot bleven de meeste rechtsgeleerden tot eind achttiende eeuw wetenschappelijke juridische boeken in het Latijn schrijven en niet in het Nederlands. Op de universiteit werd het werk van De Groot gedoceerd – in het Latijn! Een uitgave van zijn werk uit 1767 kreeg een Latijnse inleiding en uitvoerige Latijnse noten.[78]

In hun rechtspraktijk gebruikten juristen, advocaten, notarissen, procureurs en andere rechtsbeambten natuurlijk wel het Nederlands. Maar daarbij prefereerden ze het gebruik van leenwoorden boven de Nederlandse woorden van De Groot. Dit ondanks

het feit dat veel puristische woordenboeken, zoals Meijers *Woorden-schat* en Koerbagh, de woorden van De Groot overnamen, en dat diverse notarisboeken verklarende woordenlijsten opnamen (zie hoofdstuk 7).[79] Zeventiende-eeuwse juridische werken staan dan ook bol van de leenwoorden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de veelgebruikte en herdrukte *Heedensdaegse Rechtsgeleertheyt soo elders, als in Friesland gebruikelijk* uit 1686 van de Fries Ulrik Huber, met een volledig overzicht van het toen geldende privaatrecht en publiek recht (nog in 1939 voor Zuid-Afrika in het Engels vertaald!). Ook het vele malen herdrukte *Roomsch-Hollandsch regt* uit 1664 van Simon van Leeuwen bevatte een groot aantal leenwoorden en had dan ook, volgens de Nederlandsche juristen-vereeniging in 1916, 'geen betekenis voor de geschiedenis der rechtstaal'.[80] Wel voegde Van Leeuwen aan zijn werk een verklarende woordenlijst toe, waarin hij gebruikmaakte van het werk van De Groot, zie hoofdstuk 7.

Ook in de achttiende en negentiende eeuw bleef men leenwoorden gebruiken, onder andere door de invloed van de Franse wetgeving. Pas eind negentiende eeuw vond de Nederlandstalige rechtstaal van De Groot dan eindelijk navolging. Ironisch genoeg is het het Franse bewind (1795-1813) dat het gebruik van (Franse en Latijnse) leenwoorden aan banden legt en een begin maakt met de invoering van een Nederlandstalige rechtstaal. In 1798 werd in de grondwet gesteld dat er Nederlandstalige wetboeken moesten komen, en Lodewijk Napoleon liet het Wetboek Napoleon, het Wetboek van Strafrecht, het Wetboek der Civiele Rechtsvordering en het Wetboek van Koophandel uit het Frans in het Nederlands vertalen. In de wetboeken, die in 1838 in de plaats van de Franse wetboeken kwamen (behalve de Code Pénal, die tot 1886 van kracht bleef), kwam een aantal woorden voor die ook al bij De Groot te vinden waren en die tot op heden gebruikt worden, zoals *dading, erfdienstbaarheden, handlichting, natrekking, onderzetting, vennoot, vennootschap, verjaring* en *versterf*.[81] Niet alle woorden hadden of hebben dezelfde betekenis als bij De Groot; zo ziet een *voogd* bij De Groot toe op zowel minderjarige wezen als meerderjarigen die onmondig (krankzinnig, onnozel) zijn, en is *misdaad* bij De Groot ruimer dan nu – het staat gelijk aan wat nu een 'onrechtmatige daad' is.

Het Wetboek van Strafrecht, dat in 1881 werd voltooid en in 1886 werd ingevoerd, is tot op heden het enige wetboek dat taalkundig is doorgelicht, en wel door Matthias de Vries, een van de redacteuren van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. De regering vroeg De Vries 'bedenkingen betreffende de taal en den stijl' te geven. De Vries paste de tekst aan de (nog niet ingevoerde) spelling-De Vries en Te Winkel aan, en bracht in overleg met de regering correcties aan. Zo veranderde hij 'Niet strafbaar is hij die een feit pleegt ten gevolge van overmagt' in: 'Niet strafbaar is hij die een feit begaat waartoe hij door overmacht is gedrongen', om dronkenschap e.d. als overmachtsfactor uit te sluiten, en werd 'tegen het misdrijf wordt straf bedreigd' gewijzigd in 'op het misdrijf is straf gesteld'. Over de andere wetboeken, die al in 1838 in werking waren getreden, oordeelde hij dat ze 'als voorbeelden van cacographie nog altijd het gevoel van iederen Nederlander, wien zijne taal ter hart begaat, zoo pijnlijk aandoen'.[82]

Ondanks alle verbeteringen bleef de rechtstaal veel leenwoorden bevatten, totdat in 1912 de Nederlandsche juristen-vereeniging een commissie opdroeg de rechtstaal te zuiveren. Deze commissie publiceerde in 1916 een verslag en een woordenlijst met voor-

Taalwetten maken en vinden 294 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

stellen voor Nederlandse terminologie, die men deels haalde uit de oude rechtstaal. Pas toen werd een deel van de woorden van De Groot gemeengoed, zoals *inschuld, uitschuld, wetsduiding* en *zaaksgevolg*.[83] Eindelijk gerechtigheid! Momenteel zijn van de 508 door De Groot gebruikte termen er 221 in gebruik, denk aan woorden als *aanwas* (van bezit), *huisraad, inboedel, noodweer, onderpand* en *schuldeiser*.[84]

De juristen bleven na 1916 de zuiverheid van het taalgebruik bewaken: men was zich bewust van het belang van begrijpelijke taal in de communicatie met leken. De laatste druk van het veelgebruikte woordenboek van Fockema Andreae, bewerkt door Algra en Gokkel, zegt nadrukkelijk dat 'in de moderne rechtskundige literatuur "juristenlatijn" en Franse termen nagenoeg [zijn] verdwenen' en dat in de nieuwe wetten uit de jaren negentig 'aan andere talen ontleende woorden nauwelijks meer voorkomen'.[85]

In België werd na de afscheiding van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1830 het recht geregeld in Franstalige wetboeken. Pas in 1923 kreeg een commissie de opdracht de grondwet en wetboeken in het Nederlands te vertalen. In 1952 werd de vertaling herzien en werd de rechtstaal van leenwoorden gezuiverd, waarbij men aansluiting zocht bij de Noord-Nederlandse termen. In 1958 verscheen het *Sociaalrechtelijk woordenboek* met juridische termen in België en Nederland.

Al met al heeft het dus lang geduurd, maar uiteindelijk is toch bijna de helft van De Groots termen onderdeel van de rechtstaal geworden, en is zijn idee dat het recht in de moedertaal dient te worden geformuleerd, gemeengoed geworden. Hugo de Groot is de grondlegger van de Nederlandse juridische vaktaal geworden, maar daar heeft hij lang op moeten wachten.

Muziektermen

1551 – Tielman Susato

De componist Tielman Susato (Keulen ca. 1500 – Antwerpen 1561/1564) was de eerste belangrijke muziekdrukker in de Lage Landen. Nieuwe muziektermen maakte hij voor zover mij bekend niet, maar hij voedde de liefde en belangstelling voor Nederlandstalige liederen. Tussen 1543 en 1561 verzorgde hij meer dan vijftig muziekdrukken in allerlei talen. In 1551 drukte hij in Antwerpen enige door hemzelf samengestelde bundels met Nederlandse liederen, namelijk *Het ierste musyck boexken*, *Het tvueetste musyck boexken* met 'nieuue amoreuse liedekens' (nieuwe liefdesliedjes) en *Het derde musyck boexken* met 'allerhande danseryen' (allerlei dansjes). Hiermee was hij de eerste die Nederlandse volksliedjes verzamelde en publiceerde. Hij riep de mensen op hem Nederlandse liederen toe te zenden en Nederlandse teksten op muziek te zetten, omdat deze in geen enkel opzicht onderdoen voor buitenlandse liederen:[86]

> Waarom zou men dat voortaan niet evengoed met dezelfde vaardigheid en bevalligheid in onze moedertaal kunnen doen als tot nu toe in de Latijnse, Waalse en Italiaanse taal gebeurde? Als de vaardigheid en bevalligheid even groot zijn, waarom zou men teksten in de ene taal minder achten dan in de andere taal?

Taalwetten maken en vinden 295 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Deze oproep heeft kennelijk geen gehoor gevonden, want hierna verschijnen van Susato alleen maar herdrukken en liedbundels in andere talen. Wel publiceerde hij in 1561 de beroemde *Souterliedekens* (psalmliedjes). Maar dat is natuurlijk een heel ander genre (voor de psalmvertalingen zie hoofdstuk 3).

In de periode hierna, die gekenmerkt werd door politieke en religieuze beroering, gingen Nederlandse liederen een belangrijke bindende rol spelen.[87] In de Tachtigjarige Oorlog verschenen allerlei pamfletten met liederen, die gebundeld werden tot geuzenliedboeken; het oudste was van 1577 (misschien al van 1574): *Een nieu Geusen Lieden Boecxken*. Het bekendste geuzenlied is het *Wilhelmus*, dat in 1932 tot het officiële Nederlandse volkslied is uitgeroepen. Marnix van St.-Aldegonde heeft lange tijd gegolden als de auteur ervan, maar het jongste wetenschappelijke onderzoek weerlegt dit.[88] Het bekendst zijn de liederen uit de *Nederlandtsche Gedenck-klanck* van Adriaen Valerius uit 1626, een geschiedverhaal van de Nederlanden met 76 'vaderlandse liederen' over de oorlog tegen Spanje, met onder andere 'Merck toch hoe sterck', 'O Nederland let op U saeck' en 'Wilt heden nu treden'. De ontzetting van het door de Spanjaarden bezette Bergen op Zoom door Maurits in 1622 werd door hem vereeuwigd in 'Berg op Zoom Hout u vroom'.

1642 – Joan Albert Ban

De eerste die zich in de Lage Landen bezighield met theoretische muziekbeschouwing, was de Haarlemse rooms-katholieke geestelijke Joan Albert Ban (1597/1598–1644). Ban publiceerde in 1642/1643 te Amsterdam *Zangh-Bloemzel* ('Zang-bloesem') en in 1643 *Kort Sangh-Bericht*. Hij werd door Constantijn Huygens aangezet tot de uitgave 'van deze eerste bloesem van zinroerende zangen (zoals ik ze noem) in onze moedertaal'.[89] De *Zangh-Bloemzel* bevatte een verzameling madrigalen, gecomponeerd voor teksten van Nederlandse dichters (Hooft, Huygens, Maria Tesselschade en Ban zelf). Hierin geeft Ban een praktische uitwerking van de theorieën die hij ontvouwt in het *Kort Sangh-Bericht*.

In zijn theoretische *Kort Sangh-Bericht* blijkt Ban een volgeling van de nieuwe, renaissancistische ideeën over muziek en zang. Hij was namelijk van mening dat de muziek, net als andere kunsten en wetenschappen, onderworpen moest zijn aan regels. Hij achtte de relatie tussen muziek en tekst belangrijk, vond dat men bij het zingen de juiste accenten moest leggen, en meende dat één stem moest overheersen en de melodie moest dragen, wat in de meerstemmige muziek van zijn tijd niet gebruikelijk was.

Ban publiceerde ook in het Latijn, maar *Zangh-Bloemzel* en *Kort Sangh-Bericht* schreef hij in het Nederlands:[90]

> Ten eerste omdat ik dit verschuldigd ben aan het vaderland en mijn landgenoten. Ten tweede opdat geen vreemde volken er zich op kunnen beroemen dat een vrucht [namelijk het onderhavige werk] die de grote goede God in ons land heeft laten groeien, van hun land komt of van hen is overgenomen.

Dit is een nieuw argument in de discussie over het gebruik van Nederlands in de wetenschap: als je Nederlands schrijft, voorkom je jatwerk en plagiaat!

Ban schrijft zijn werk dus in het Nederlands, en dat Nederlands is zuiver en vrij van

leenwoorden. Ban kiest namelijk consequent voor Nederlandse muziektermen. Een deel daarvan zal hij zelf hebben gemaakt. Omdat die niet voor iedereen begrijpelijk zijn, neemt hij in het *Kort Sangh-Bericht* twee woordenlijsten op, een Nederlands-Latijnse en een Latijns-Nederlandse. De taalkundige Marijke van der Wal heeft een overzicht gemaakt van de Nederlandse termen die Ban gebruikt, en komt op een kleine 130 woorden.[91] Voorbeelden zijn *achteling* voor 'octaaf', *bovenzang* voor 'sopraan', *hoogstem* voor 'alt', *grondstem* voor 'bas', *lijding* voor 'passie', *neurie* voor 'tenor', *onklank* voor 'dissonant', *speeltuig* voor 'instrument', *slagspeeltuig* voor 'slaginstrument', *stemvalling* voor 'cadans', *tussenval* voor 'interval' en *zangmaker* voor 'componist'.

Niet alle woorden die Ban gebruikt, zijn door hemzelf bedacht; *bovenzang* 'sopraan', *hoogstem* 'alt', *maatslag* 'maat' en *trommel* 'timpanon' komen al bij Kiliaan in 1599 voor, *zangmaker* 'componist' en *speeltuig* 'muziekinstrument' bij Stevin.[92] Ongeveer de helft van de termen van Ban is overgenomen door Meijer in zijn *Woorden-schat*.[93] Ook de Amsterdamse muziekdrukker Paulus Matthysz. (1613/1614-1684) gebruikte in zijn drukwerk termen van Ban. Dat betekent dus dat de puristische termen in zijn tijd adhesie vonden. Anderzijds is zijn werk toch wel vooral een eenmalige exercitie gebleven: het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* citeert slechts zelden uit Ban, maar daar waar dat gebeurt, is Ban vaak ook direct de enige bron van het bewuste trefwoord. Bijvoorbeeld bij *bijklank* voor 'accent', *onklank* voor 'halve toon', en *vierling, vijfling, zesling* voor 'interval van vier, vijf of zes tonen'.

Het voortleven van de nieuwvormingen

De muziekterminologie bestond en bestaat voor een groot deel uit leenwoorden. De poging van muziektheoreticus Ban om te komen tot Nederlandse muziektermen is toch vooral een eenmansonderneming gebleven. Enkele puristische zeventiende-eeuwse woordenboeken volgden zijn voorbeeld, maar verder vonden zijn termen geen of nauwelijks ingang. Dit komt doordat het Nederlandse muziekleven altijd sterk onder de invloed heeft gestaan van andere landen (Italië, Frankrijk, Duitsland), wat het gebruik van vreemde, internationale termen stimuleerde. Bovendien had Ban weinig gezag.[94]

Termen uit de beeldende kunst

1604 – Karel van Mander

De schilder, dichter en kunsthistoricus Karel van Mander (Meulebeke 1548 – Amsterdam 1606) vluchtte als zovelen van de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden; in 1583 trok hij naar Haarlem, waar hij lid werd van de Vlaamse rederijkerskamer. Hij schreef en vertaalde verschillende Nederlandse literaire werken; onder andere vervaardigde hij de eerste Nederlandse vertaling van Homerus' *Ilias* – uit het Frans, dat wel.

Van Mander is vooral bekend geworden door *Het Schilder-boeck* (Het schildersboek) uit 1604, verschenen in Haarlem. Maar hij heeft veel meer gepubliceerd, en vanaf 1597 formuleert hij ook een duidelijk puristisch standpunt in zijn werken, bijvoorbeeld in het sonnet 'Den vertaelder ten Leser', waarin hij ageert tegen het gebruik van vreemde woorden:[95]

Verban het oud wangebruik en schuim uit uw hoven,
Gij dichters fier: Op de Helicon daarboven,
Maak dat het koor voortaan in 't Vlaams alleen nog zingt.
't Rijmrijkste Vlaams, kort-helderst voor alles te prijzen,
En noem ook 't Nederlands niet meer versmaad:
Vreemdelingen, die noemen 't Vlaams laag bij de gronds.

In zijn *Schilder-boeck* daarentegen heeft hij voor de vaktermen leenwoorden gebruikt. Hij heeft dus geen poging gewaagd de taal van de schilderkunst te zuiveren. Misschien komt dat ook doordat hij van 1573 tot 1577 als schilder in Italië verbleven had. Het *Schilder-boeck* bestaat uit een aantal delen, waaronder levensbeschrijvingen van buitenlandse schilders (hierbij steunde hij op het werk van de Italiaan G. Vasari) en van Nederlandse schilders. Het opent met het leerdicht 'Den grondt der edel vry schilder-const' (De basis van de edele, vrije schilderkunst). Dit leerdicht was bedoeld om de jeugd te onderrichten en wordt beschouwd als het eerste kunsttheoretische traktaat dat buiten Italië is gepubliceerd.[96]

Over het gebruik van leenwoorden zegt Van Mander in 'Den grondt': 'Vreemde woorden heb ik niet geheel vermeden, om die reden dat [de dingen] in ons vak soms zo genoemd worden en moeilijk anders gezegd worden.'[97] Meer woorden maakt hij er niet aan vuil, terwijl hij wel enkele pagina's lang uitweidt over zijn 'gevoelens en wensen' rondom de dichtkunst. Hij heeft hierover een uitgesproken mening, en het is dan ook niet verbazingwekkend dat hij de initiatiefnemer was van de uitgave van *Den Nederduytschen Helicon*, die echter pas in 1610 verscheen en die bezorgd werd door Jacob van der Schuere (zie hoofdstuk 9).

1668 – Willem Goeree

Boekhandelaar en uitgever Willem Goeree (Middelburg 1635 – Amsterdam 1711) publiceerde in 1668 te Middelburg het eerste Nederlandse kunsttheoretische werk over de tekenkunst, bedoeld ter onderrichting van de jeugd, onder de titel *Inleydinge tot de Al-ghemeene Teyken-Konst* (Inleiding in de algemene tekenkunst).[98] Het werk is een tegenhanger van 'Den grondt der edel vry schilder-const' van Van Mander, het eerste theoretische werk over de schilderkunst.

Van de *Teyken-Konst* verscheen twee jaar later al een uitgebreide tweede druk. In de voorrede van de eerste druk meldde Goeree dat het boek een deel is van een groter, nog te verschijnen werk over de 'Alghemene Schilder-konst', en in 1670, 1681 en 1682 bracht hij onderdelen van dit werk uit over onder andere de schilderkunst en de architectuur. Meer delen zijn er niet verschenen, want hierna publiceerde Goeree alleen nog theologische werken. Goerees boeken over de beeldende kunst waren zeer succesvol: ze werden herhaaldelijk herdrukt en ook vertaald in het Duits (onder anderen door de Duitse purist Philipp von Zesen) en in het Engels.

Over zijn taalgebruik zegt Goeree in de voorrede van de *Teyken-Konst* eigenlijk hetzelfde als Van Mander ruim zestig jaar eerder:[99]

> Wij beogen hiermee niet anders dan het voordeel van de *leergierige* en wij hopen enig voordeel met deze paar bladzijden te schenken, als het ons enigszins gelukt is onze mening helder en duidelijk uit te drukken. Wij bekennen evenwel geen moeite gespaard te hebben om zo veel mogelijk korte en begrijpelijke woorden te gebruiken. [...] Stoor u niet aan de on-Nederlandse alledaagse stijl, noch aan on-Nederlandse woorden. Want wij hebben die woorden gebruikt die normaal zijn in de kunst, en die onze mening het best uitdrukken.

Goeree beweert dus dat hij vreemde vaktermen heeft gebruikt, omdat deze normaal zijn in de beeldende kunst. Nu heeft Lydia de Pauw-de Veen in 1957 een studie naar het taalgebruik van Goeree verricht en zijn woordgebruik vergeleken met dat van een aantal voorgangers, onder wie Karel van Mander. Het is aardig haar bevindingen hier weer te geven.

Volgens De Pauw-de Veen is het gebruik van vreemde woorden en uitgangen, 'dat sedert de Rederijkerstijd erg in de mode was', nog frequent bij Goeree.[100] Zij geeft een aantal voorbeelden van woorden die alleen bij Goeree gebruikt zijn, zoals *inventering* 'de samenstelling van een schilderij uitdenken', *lakseren* 'glaceren' en *modellen* 'een schets maken', en een paar woorden die ook bij andere dichters voorkomen, zoals *carnatie* 'huidkleurige verfstof, (nabootsing van) vleeskleur', *corrumperen* 'breken, bederven', en *ascus*, een latinisering van *as* als verfstof. Veel vreemde woorden zijn het eigenlijk niet.

Daarnaast vond ze diverse Nederlandse woorden die alleen door Goeree werden gebruikt (soms maar één keer), en die dus misschien door hem verzonnen zijn. Zo gebruikt Goeree *afschijnen* 'afsteken (van donkere verf)', *beeldschilder* 'schilder van beelden, historische taferelen' en *beeldschilderen, dekken op* 'de schildergrond met een laag kunnen bedekken', *dommeligheid* 'ineenvloeiendheid', *drijven* 'zacht ineen doen vloeien', *gronden* 'eerste laag verf op beeldhouwwerk aanbrengen', *karnemelkachtig* 'bleek', *kladdig* 'ondoorschijnend, klonterig, onzuiver', *kloek* 'sterk, dik (van verf)', *lakachtigheid* 'mengsel van vermiljoen, lak en wit', *lijf hebben* 'dik, gebonden zijn (van verf)', *(aan-, be-, over)schommelen* 'een reeds aangelegde verf gedeeltelijk al schilderend bedekken', en de kleurnamen *bleekgrauw* en *blondgrauw*. Dit zijn allemaal 'goed-Nederlandse' woorden, die echter in deze betekenis niet meer gebruikt worden, en waarvan het de vraag is of ze in het verleden ooit veel gebruikt zijn.

Op de cd-rom van het WNT heb ik nagezocht bij welke woorden Goeree als eerste of enige bron wordt genoemd. Dat is onder andere het geval bij de volgende woorden (niet allemaal vaktermen): *brokkelvloer* 'mozaïekvloer', *slamond* 'grote mond (die een geluid "slaat")', *straatplatje* 'straatjongen', *toongat, torenbouwen, torenwijzer, tussening* 'open ruimte', *veldwoning* 'woning buiten', *viskolk* 'visvijver', *vloedsluis* 'sluis met vloeddeuren', *vloerplank, vuilnisgat, vuilnisgoot, walbraak* 'plaats waar wal is ingestort', *wanfiguur* 'mismaakte figuur', *watergebouw* 'waterwerk', *windhaspel, woonhut, zijgat, zolderwelfsel* 'zoldergewelf', *zolderbalk*. Opvallend zijn nieuw gevormde bijvoeglijke naamwoorden zoals *dikgehield* 'met dikke hiel', *hardgebuikt* 'met harde buik', *pruispensig* 'diklijvig', *warmzittend* 'rijk', *welgereguleerd* 'goed georganiseerd' en *witgehaard*.

Al deze woorden zijn inheemse nieuwvormingen (waarbij soms gebruik is gemaakt

van een ingeburgerd leenwoord, zoals *plank* of *zolder*). Uit de voorbeelden moeten we concluderen dat Goeree in de praktijk niet bijzonder veel vreemde vaktermen gebruikte, maar wel – geheel in de geest van zijn tijd – veel nieuwvormingen maakte. De meeste van die nieuwvormingen zijn inmiddels totaal verdwenen – wat voor een mooie vondst als *brokkelvloer* jammer is.

Het voortleven van de nieuwvormingen

De puristische nieuwvormingen van Goeree hebben, net als die van de musicoloog Ban, niet standgehouden of navolging gevonden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat zijn opvolger, de schilder en kunsttheoreticus Gerard de Lairesse (Luik 1640 – Amsterdam 1711), in zijn *Grondlegginge der teekenkonst* (Fundamenten van de tekenkunst) in 1701 pleitte voor het gebruik van leenwoorden:[101]

> Er zijn evenwel veel schrijvers die alle *terminus artis* of kunstwoorden in hun eigen taal omzetten, in de mening dat ze zich wonderwel uitgesloofd hebben; zogenaamd om goed Hollands te spreken en te tonen hoe rijk deze taal aan woorden is – wat ik eerder beschouw als verwarrend en onduidelijk dan als verhelderend.

In het huidige taalgebruik van beeldende kunstenaars overheersen de leenwoorden, denk aan *aquarel, arceren, colorist, fresco, palet, penseel, portret, vernis*. Dat zal komen doordat de beeldende kunst – net als de muziek – internationaal georiënteerd is. Toch is er een belangrijk verschil met de muziek. In de zeventiende eeuw was het Nederlandse muziekleven vooral de nemende partij; alleen componist J.P. Sweelinck (Deventer 1562 – Amsterdam 1621) had internationale faam. De Nederlandse schilderkunst was echter de gevende partij: ze was toonaangevend en gold in sommige opzichten als een voorbeeld voor heel West-Europa; schilders als Rembrandt, Frans Hals, Jan van Goyen, Jan Steen, Jacob van Ruisdael en Jan Vermeer waren internationaal bekend en gewaardeerd. Veel Hollandse en Vlaamse schilders verbleven voor kortere of langere tijd in Rome en richtten daar genootschappen op, zoals de 'Schildersbent', en introduceerden een nieuw genre, de *bambocciata*. Dat de Nederlandse schilderkunst grote invloed uitoefende, blijkt wel uit het feit dat termen als *etsen, ezel* 'schildersezel', *landschap, paneel, schets* en *stilleven* door andere talen uit het Nederlands zijn overgenomen – het zijn niet allemaal inheemse Nederlandse woorden, overigens. Gezien de vooraanstaande positie van de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst zou je verwachten dat het aantal eigen woordvormingen in dit vakgebied groter zou zijn.

De wijze waarop Nederlandse vaktermen zijn gevormd

In alle vakgebieden werd in de renaissance druk geëxperimenteerd met een nieuwe terminologie; hierboven zijn veel nieuwvormingen de revue gepasseerd. Sommigen, zoals Stevin en De Groot, grepen terug naar verouderde Nederlandse woorden, die ze een nieuwe betekenis gaven. Vaker echter kwam het voor dat men een nieuw woord smeedde. Iedere auteur bedacht in zijn studeerkamertje eigen termen, wat verwarring in de

Taalwetten maken en vinden 300 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

hand werkte. Pas wanneer invloedrijke auteurs navolgers kregen, of wanneer een woord in woordenboeken werd opgenomen, kon een bepaalde term de andere muntingen gaan verdringen. We zagen dan ook dat slechts een deel van de nieuwvormingen uit deze periode is blijven bestaan.

Hoe werden de nieuwvormingen gemaakt? Om te beginnen gaf men er meestal de voorkeur aan om een nieuw begrip door één Nederlands woord weer te geven, niet door een omschrijving. Het gevolg hiervan was dat er soms lange Nederlandse woorden ontstonden, die ons tegenwoordig onnatuurlijk aandoen – en die dan ook snel weer uit de taal verdwenen. Denk aan Huygens' *uitmiddelpuntigheid* of aan Bans *gauwdadigheid*.

Uit de voorbeelden blijkt dat er eigenlijk drie manieren waren waarop eenwoordige nieuwvormingen werden gemaakt. Ten eerste kon men een uitheemse (Latijnse of Franse) term overnemen. Daarbij kon men het leenwoord ongewijzigd overnemen (*bibliotheca, conclusio, geographia*) of vernederlandsen, dat wil zeggen enigszins aanpassen aan het Nederlands (*bibliotheek, conclusie, geographie*). De leenwoorden kwamen dus, in de moderne terminologie, in twee vormen voor: als vreemd woord (van het Nederlands afwijkend in klank, spelling en/of woordvorming) of als bastaardwoord (aangepast aan het Nederlands).[102]

Ten tweede kon men een nieuwe Nederlandse term scheppen, meestal een afleiding of een samenstelling. Dat is niet zo eenvoudig – verzin maar eens vanuit het niets een pakkende Nederlandse term die de lading goed dekt. Vaak liet men zich daarom inspireren door de Latijnse term voor het bewuste begrip (meestal was dit een samenstelling of afleiding), en vertaalde men deze door inheemse woorden. Voorbeelden van dergelijke leenvertalingen zijn *af-trekken* voor Latijn *de-trahere* (Latijn *de-* betekent 'af, van' en *trahere* betekent 'trekken'), *drie-hoek* voor Latijn *tri-angulum* en *kegel-snede* voor Latijn *sectio conica*. Men nam dus niet de vorm van het vreemde woord over, maar wel de betekenis en manier van samenstelling.[103]

Ook maakte men wel vrije, uitgebreide of omschrijvende vertalingen, waarbij het vreemde woord niet letterlijk, deel voor deel, in het Nederlands werd vertaald, maar waarbij er bijvoorbeeld slechts een deel werd vertaald, of waarbij aan de vertaling een woord werd toegevoegd dat in het origineel niet voorkwam, ter aanduiding van de categorie. Zo is *alvleesklier* een uitgebreide vertaling van Grieks *pankreas*, dat letterlijk 'alvlees' betekent; in het Nederlands is ter verduidelijking het element *klier* toegevoegd. Andere vrije vertalingen zijn *moederkoek* voor *placenta*, dat letterlijk 'koek' betekent, dus *moeder* is toegevoegd; *netvlies* voor *retina* 'netje', waaraan *vlies* is toegevoegd; en *sleutelbeen* voor Latijn *clavicula* 'sleuteltje', waaraan *been* is toegevoegd.

De derde manier om een nieuw woord te vormen was door een al bestaand Nederlands woord een nieuwe technische betekenis te geven. Zo kreeg *bepaling* 'begrenzing met paaltjes' de betekenis 'definitie'. Ook in dit geval liet men zich vaak inspireren door een buitenlands voorbeeld. De betekenis die het bestaande woord kreeg, leende men dan uit een andere taal, meestal de wetenschapstaal Latijn. Zo hebben *as* 'spil', *delen* 'verdelen' en *breuk* 'het breken, barst' hun wiskundige leenbetekenissen te danken aan Latijn *axis, dividere* en *fractio*. De Latijnse en Nederlandse woorden hadden de basisbetekenis

Taalwetten maken en vinden 301 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

('spil', 'verdelen', 'het breken') gemeenschappelijk, maar het Latijnse woord had een extra, wiskundige betekenis, die het Nederlands tot dan toe miste. Regelmatig hebben in deze periode tegenwoordige en verleden deelwoorden onder invloed van het Latijn of het Frans een specifieke betekenis gekregen: *aanhoudend, afdoend, beschaafd, dringend, ongesteld* 'beetje ziek', *treffend, uitgesproken, uitmuntend, uitstekend, verstrooid* 'afgeleid', *voortdurend*. Sommige deelwoorden zijn voegwoorden of voorzetsels geworden, omdat ze optraden in absolute constructies: *(aan)gezien, aangaande/betreffende/rakende, gedurende, getuige, uitgezonderd* (zie ook hoofdstuk 8).[104]

Voor alle drie manieren van nieuwvorming viel wat te zeggen. Het voordeel van leenwoorden (al dan niet vernederlandst) was dat ze al 'geijkt' waren en dat ze, voor wie gewend was wetenschappelijke werken in het Latijn te schrijven, vertalen of lezen, herkenbaar en zonder nadere uitleg begrijpelijk waren. Nadeel was dat een leenwoord, zelfs al was het vernederlandst, niet strookte met de opvattingen over zuiver Nederlands.

Het voordeel van nieuwgemaakte termen was dat deze de zuiverheid van het Nederlands in stand hielden en in de praktijk de bruikbaarheid van het Nederlands op het gebied van de wetenschap bewezen. Het nadeel van een eigengemaakte term was dat bij het eerste gebruik niet direct duidelijk was wat de inhoud ervan was. Dat gold te meer voor een bestaande term waaraan een nieuwe betekenis werd gegeven: de oude betekenis was algemeen bekend maar de nieuwe niet, wat vergissing en verwarring in de hand kon werken. Die verwarring werd echter verminderd wanneer men als nieuwe term een leenvertaling of leenbetekenis gebruikte, omdat de betekenis van de term dan kon worden herleid uit die van het vreemdtalige voorbeeld – dat bij specialisten vaak bekend was en herkenbaar op grond van de Nederlandse term.

De keuze tussen vernederlandst Latijn of een nieuwe term hing vooral af van de voorkeur van de wetenschapper en minder van het vakgebied. Maar in sommige vakgebieden was de voorkeur voor vreemde termen groter dan in andere: vertegenwoordigers van de juridische wereld, de schilderkunst en muziek kozen veelal leenwoorden, hoewel er uitzonderingen waren (De Groot, Goeree, Ban). In de natuurwetenschappen werden veel inheemse nieuwvormingen gebruikt, maar er bleven wel degelijk voorstanders van vreemde termen, ook na Stevin. Zo verdedigde de Leidenaar Jan Pietersz. Dou (1572/1573–1635), die in 1606 werk van Euclides vertaalde, het gebruik van vernederlandse Latijnse termen als volgt:[105]

> [ik heb] de namen van de lijnen en figuren, zoals *basis, perpendiculair, parallel, centrum, diameter, circumferentie, triangel, kwadraat, parallellogram, cirkel* en dergelijke, doorgaans volgens de traditie onveranderd gelaten, aangezien ze in bijna alle talen zo in gebruik zijn, en vanuit de definities begrepen kunnen worden.

Veel auteurs probeerden een definitieve keuze tussen leenwoorden en nieuwvormingen te vermijden. Sommigen namen daarom achter in hun werk een verklarende woordenlijst op, hetzij Nederlands-Latijn, hetzij andersom. Anderen verklaarden de in hun tekst gebruikte Nederlandse termen door in de marge het Latijnse equivalent op te nemen, of andersom. En weer anderen gaven in hun tekst veiligheidshalve beide termen als syno-

Taalwetten maken en vinden 302 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

niemen en schreven bijvoorbeeld: 'additio, of samentelling', 'multiplicatio, of vermenigvuldiging'.

De situatie in Duitsland was in deze periode het spiegelbeeld van die in Nederland. Ook de Duitsers wilden waar mogelijk Romaanse leenwoorden door eigen nieuwvormingen vervangen. De manier waarop ze nieuwe woorden vormden, was identiek aan de Nederlandse. Omdat het Duits bovendien als moeder- of zustertaal van het Nederlands gold (zie hoofdstuk 2), lag het voor de hand leentjebuur te spelen. Het Duits heeft dan ook invloed gehad op de vorming van sommige nieuwe woorden. Zie de overeenkomst tussen Nederlandse en Duitse wiskundige nieuwvormingen:[106]

aftrekken – abziehen – subtrahere, detrahere
bewijs – Beweis – demonstratio
driehoek – Dreieck – triangulum
halveren – halbieren – mediare
kegelsnede – Kegelschnitt – sectio conica
noemer – Nenner – denominator
oppervlakte – Oberfläche – superficies
teller – Zähler – numerator
veelhoek – Vieleck – polygonus
vergelijking – Gleichung – comparatio
zwaartepunt – Schwerpunkt –centrum gravitatis

De taalkundige terminologie als casus

De verschillende manieren waarop wetenschappelijke termen werden gemaakt, kunnen mooi worden getoond aan de hand van de taalkundige terminologie. Toen in de renaissance de taal voor het eerst studieobject werd, had men termen nodig voor de beschrijving ervan – die bestonden wel in het Latijn, maar niet in het Nederlands. In de diverse spelling- en grammaticaboeken (zie hoofdstuk 5 en 8 voor een overzicht) werden op verschillende manieren Nederlandse termen gemaakt.

Een deel van de toen gevonden oplossingen is tot op heden in gebruik gebleven, zoals *diftong, syllabe*, genoemd door Radermacher in 1568; *diminutief, geslacht, klinker, medeklinker, meervoud, zin* van Spiegel in 1584; *denominatief, infinitief, possessief* van Van Heule in 1625; *ablatief, activum, adverbium, datief, declinatie, deelwoord, futurum, genitief, inchoatief, nominatief, participium, superlatief, trap* van Van Heule in 1633; *aoristus, comparatief, demonstratief, genus, nomen, passief, perfectum, presens, syncope, vocatief* van Hooft in zijn 'Waernemingen' omstreeks 1638; en *lettergreep, voorzetsel* van Kók in 1649.[107] Uit de voorbeelden blijkt dat alle drie de manieren van woordvorming voorkomen: er zijn vernederlandsingen (*diftong, diminutief*), leenvertalingen (*mede-klinker* voor *con-sonant*, *voor-zetsel* voor *pre-positie*) en leenbetekenissen (*trap, zin*).

Het is voorts informatief te bezien hoe de Latijnse benamingen van de naamvallen in de oudste Nederlandse grammaticale werken zijn weergegeven. Daaruit blijkt namelijk hoe er werd geëxperimenteerd met nieuwvormingen, en hoeveel pogingen strandden. Ik geef slechts een selectie.[108]

- De nominativus noemde men met een leenbetekenis *noemer* (1633), met een omschrijving *eerste geval* (1633), met een Latijnse term *nominativus* (1633) en met een vernederlandsing *nominatyf* (1638).
- De genitivus noemde men met een vertaling *barer* (1584), met omschrijvingen *'tgeeijgende (gevall)* (1624), *eerste buyginge* (1633) en *twe(e)de geval* (1633), met een Latijnse term *genitivus* (1633) en met een vernederlandsing *genityf* (1638).
- De dativus noemde men met een leenbetekenis of -vertaling *ghever* (1584) en *'t begaafde* (1624), met een omschrijvende vertaling *begiftigde gevall* (1624), met een Latijnse term *dativus* (1633) en met een vernederlandsing *datyf* (1638).
- De accusativus noemde men met een leenbetekenis of -vertaling *anklagher* (1584), *'t beklaagde* (1624), met een Latijnse term *accusativus* (1633) en met een vernederlandsing *accusatyf* (1638).
- De vocativus noemde men met een leenbetekenis of -vertaling *roeper* (1584), *beroupen (gevall)* (1624), *'t geroupen (gevall)* (1624) en *roepende woorden* (1633), en met een vernederlandsing *vocatyf* (1638).
- De ablativus noemde men met een vertaling *ofnemer* (1584), *af-neemer* (1649), *'tbenomen (gevall)* (1624), met een Latijnse term *ablativus* (1633), met een vernederlandsing *ablatyf* (1638) en met een omschrijving *seste gevall* (1653).

Uit al deze voorbeelden blijkt dat sommige taalkundigen een vreemde term – al dan niet vernederlandst – verkiezen en anderen een omschrijving geven of een leenvertaling of leenbetekenis maken. Opvallend is dat auteurs die kiezen voor dezelfde manier van woordvorming, namelijk leenvertaling of leenbetekenis, op verschillende resultaten kunnen uitkomen: zo wordt de derde naamval, die in het Latijn *(casus) dativus* 'gevende (naamval)' heette, vertaald als *ghever*, als *'t begaafde* en als het *begiftigde gevall* (*gevall* is 'naamval'); alle drie de vertalingen zijn gebaseerd op het begrip 'geven'. Hetzelfde woordvormingsprocédé leidt dus niet noodzakelijkerwijs tot hetzelfde eindresultaat.

Tot besluit: het Duits heeft ook in de taalkundige terminologie zijn invloed doen gelden. Zo ontleende Spiegel in de oudste gedrukte grammatica, de *Twe-spraack* uit 1584, de volgende benamingen voor naamvallen aan het Duits: *anklager* voor 'accusativus', *barer* voor 'genitivus', *gever* voor 'dativus', *noemer* voor 'nominativus', *ofnemer* voor 'ablativus', *roeper* voor 'vocativus'. Tevens ontleende hij *deelneming* voor 'participium' en *voorzetting* voor 'prepositie'.[109] En iets later, in de *Nederduitsche Spraekkunst* uit 1706, nam de taalkundige Arnold Moonen uit het werk van zijn Duitse collega Schottelius de woorden *bijwoord (Zuwort), voegwoorden (Fügewörter), voornaamwoorden (Vornennwörter)* en *zelfstandig naamwoord (selbstendiges Nennwort)* over.[110]

Lessen uit het verleden

Het is interessant om te constateren dat tijdens de renaissance alle vakgebieden vertegenwoordigers kenden die zich bijzonder inspanden voor de vorming van een inheemse terminologie, maar dat het huidige resultaat in de verschillende vakgebieden zeer verschilt: zo bestaat in de medische wereld een dubbele terminologie (vreemd en eigen); juristen gebruiken veel eigen woorden, maar dat dateert pas van de twintigste eeuw; in

muziek en beeldende kunst hebben de leenwoorden onder invloed van Frankrijk en Italië het overwicht gehouden.

In het ene vakgebied is dus meer blijvende invloed van de renaissance-woordvormers bewaard gebleven dan in het andere, maar in het algemeen kunnen we wel stellen: de invloed is voor de vorming van de Nederlandse taal als geheel groot geweest. In deze periode werd het definitieve bewijs geleverd dat het mogelijk is om Nederlandse woorden te gebruiken, dat hiermee gemakkelijk nieuwvormingen gemaakt kunnen worden die algemeen begrijpelijk zijn, en dat de vervanging van bastaardwoorden door duidelijker eigen woorden voordelen heeft.

Puristen die in de huidige tijd Engelse leenwoorden door eigen woorden willen vervangen, kijken vaak jaloers naar het voorbeeld van de renaissance en vragen waarom het toen wel lukte indringers te weren en nu niet. Waaraan hebben de renaissance-nieuwvormingen hun succes te danken? Naar mijn mening heeft dit alles te maken met de tijdgeest, niet alleen in de Lage Landen maar in heel West-Europa. De nieuwe woorden werden gevormd op een gelukkig tijdstip, toen er dankzij de vooruitgang van wetenschap en onderwijs een grote behoefte ontstond aan nieuwe woorden, en tegelijkertijd wetenschap en onderwijs zich verbreidden van een kleine kring naar een aanzienlijk grotere kring van mensen die lang niet allemaal meer de wetenschapstaal Latijn beheersten. Hierdoor was iedere Nederlandstalige wetenschapper en vertaler tijdens de renaissance gedwongen om nieuwe woorden te maken, niet zozeer uit idealisme of liefde voor de taal – al zal dat zeker een rol gespeeld hebben –, als wel door het grote aantal nieuwe ontdekkingen en theorieën, waarvoor simpelweg nog geen termen bestonden. En terwijl nieuwe ontdekkingen tegenwoordig vooral in andere landen worden gedaan en we dus eenvoudigweg ontdekking plus vreemde – meestal Engelse – benaming overnemen, namen in de renaissance de Lage Landen op veel terreinen het voortouw. Tegelijkertijd zongen veel literatoren en wetenschappers de lof over het Nederlands (zie hoofdstuk 9) en benadrukten de fraaiheid van de taal (mits gezuiverd van bastaardwoorden). Zo schiepen zij een consensus over het belang van de eigen taal, en wel in een zuivere vorm, en kweekten ze een voedingsbodem voor de acceptatie van inheemse nieuwvormingen. Een dergelijke voedingsbodem is momenteel afwezig. Dat blijkt wel uit het feit dat zelfs nieuwe producten of zaken die afkomstig zijn uit de Lage Landen, dikwijls een buitenlandse, meestal Engelse, naam krijgen, bijvoorbeeld de *coffeeshop* als eufemisme voor een verkooppunt van softdrugs, of de *ladyshave*. Dat het heel goed mogelijk is Nederlands fabrikaat met een Nederlandse naam te exporteren bewijst de *klapschaats*, een woord dat in een groot aantal talen is overgenomen en dat in de vorm *klapskate* de officiële benaming van de Internationale Schaatsunie is geworden.

De keuze van de voertaal

Het Latijn, dat in de middeleeuwen de enige wetenschappelijke voertaal was, zowel in geschriften als in mondelinge communicatie tussen hoogleraren en studenten, verloor in de renaissance terrein aan het Nederlands. Dat terreinverlies gold echter uitsluitend de geschreven, niet de gesproken wetenschapstaal, zo zal hieronder blijken.

Taalwetten maken en vinden 305 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

De geschreven wetenschapstaal

Uit het bovenstaande is gebleken dat in de renaissance het gebruik van de landstaal in wetenschappelijke geschriften snel toenam. Daarvoor gebruikte men verschillende argumenten, waarvan de meest gebruikte waren dat leken en niet-gestudeerden toegang moesten hebben tot de wetenschap (men schreef dus in de taal van de doelgroep), dat het leren van vreemde talen tijdverlies was, en dat het Nederlands niet onderdoet voor andere talen. Een argument dat niet genoemd werd, maar in de praktijk een rol speelde, was dat de auteur geen vreemde talen kende (nieuw in deze periode was dat *iedereen* zich met onderzoek kon bezighouden) en dus genoodzaakt was zich van de moedertaal te bedienen.

De belangrijkste tegenargumenten waren enerzijds dat men leken *geen* toegang moest geven tot de wetenschap om misbruik van kennis te voorkomen, en anderzijds dat wetenschappers in de rest van Europa geen kennis konden nemen van Nederlandstalige werken.

Het grootste publiek bereikte men uiteraard wanneer men een werk zowel in het Nederlands als in het Latijn publiceerde. Daarom werden de belangrijkste werken in die periode vertaald van het Latijn in de landstaal of juist andersom.[111]

Het eerste echelon geleerden (Dodoens, Stevin, De Groot) verdedigt het gebruik van het Nederlands. Hun opvolgers vinden dat echter algauw niet meer nodig, zo geaccepteerd is het dan geworden. Interessant is dat zowel over het werk van Stevin als over dat van Ten Kate wordt gezegd dat het jammer is dat het in het Nederlands is geschreven en niet in het Latijn, omdat het anders een grotere verspreiding zou hebben gehad,[112] terwijl in een recensie in *NRC Handelsblad* van 16 augustus 2002 over Erasmus' *Moriae encomium, sive Stultitiae laus*, bekend als *Lof der Zotheid*, verzucht wordt: 'Had Erasmus niet in het Latijn geschreven, dan was deze satire de trots van de Nederlandstalige letterkunde geweest.' Het is ook nooit goed.

Een Nederlandstalig geleerdentijdschrift

Het gebruik van het Nederlands als wetenschapstaal was eind zeventiende eeuw zo ingeburgerd, dat er zelfs een Nederlandstalig geleerdentijdschrift werd uitgegeven. Het eerste nummer van *De Boekzaal van Europe* (De bibliotheek van Europa) verscheen in 1692. Dit tijdschrift volgde het voorbeeld van Franse geleerdentijdschriften als het *Journal des Savants*, dat sinds 1665 in Parijs verscheen, en *Les nouvelles de la république des lettres*, dat tussen 1684 en 1687 in Nederland verscheen en werd samengesteld door de uitgeweken hugenoot Pierre Bayle (Carlat, Ariège 1647 – Rotterdam 1706), die hoogleraar in de geschiedenis en wijsbegeerte was aan de Illustre School te Rotterdam.

Bezorger van *De Boekzaal* was de Rotterdammer Pieter Rabus (Rotterdam 1660 – 1702). In *De Boekzaal* werden Nederlandse samenvattingen en uittreksels gegeven van Nederlandse en buitenlandse wetenschappelijke werken, vaak in de vorm van omvangrijke citaten met kritische kanttekeningen. We zouden het nu een populair-wetenschappelijk tijdschrift noemen. Het tijdschrift was bedoeld om de Nederlandse 'platters' te 'verlichten'. 'Platter' of 'plattert' was de aanduiding van iemand die geen Latijn kende, die 'niet-taalkundig' was, zoals het in woordenboeken werd beschreven. Toen er bezwaar tegen

deze term gemaakt werd, liet de polemische Rabus weten dat hij de term niet minachtend had gebruikt; tenslotte kon iemand die niet 'taal-rijk' was, best 'vernuft-rijk' zijn; sterker nog, hij spoorde iedereen aan zijn moedertaal meer te cultiveren: ''t ware te wensen, dat velen wat meer hun best deden om goede platters te zijn.'[113]

Het tijdschrift verscheen tweemaandelijks. Na een conflict met de drukker werd de uitgave in 1701 en 1702 bij een andere drukker voortgezet onder de titel *Tweemaandelijkse Uittreksels*. Na de dood van Rabus werd het tijdschrift, met een onderbreking tijdens de periode 1710–1716, gecontinueerd tot 1864; de titel veranderde na 1716 in *Boekzaal der Geleerde Waereld*, wat aanvankelijk als ondertitel bij de *Tweemaandelijkse Uittreksels* gebruikt was. Van 1702 tot 1705 nam Willem Sewel de redactie op zich (meer over hem in hoofdstuk 8).

De gesproken wetenschapstaal

Terwijl in de geschreven wetenschap de landstaal oprukte, lukte het niet de positie van het Latijn als onderwijstaal aan de universiteiten en hogescholen te ondermijnen, al zijn er wel diverse pogingen gedaan, zoals hieronder blijkt.

Promoties werden aan alle Europese universiteiten in het Latijn gehouden: zowel de geschreven tekst (vaak slechts bestaande uit stellingen) als de mondelinge verdediging waren in het Latijn. Voor zover mij bekend is er in de renaissance nooit discussie geweest over de vraag of het niet mogelijk moest zijn promoties (ook) in het Nederlands te houden. Wél hanteerde men de regels soepel. Zo kreeg Hendrik van Deventer (Leiden 1651 – Voorburg 1724), die geen Latijn kende en begonnen was als chirurgijn, in 1690 van de Groningse universiteit bij uitzondering toestemming zich tijdens zijn promotie van het Nederlands te bedienen.[114] Daarbij speelde de goede reputatie van Van Deventer mee, die hij had verworven door zijn vernieuwende ideeën op het gebied van de verloskunde en de heelkunde: hij schreef in 1701 *Manuale operatien, I. deel zijnde een nieuw ligt voor vroed-meesters en vroed-vrouwen*, dat werd vertaald in het Latijn, Frans, Duits en Engels, en hij richtte in Den Haag een orthopedisch instituut op.

Een eerste verzoek om Nederlandstalig hoger onderwijs in 1585

De eerste poging om te komen tot Nederlandstalig onderwijs vond in 1585 plaats. In dat jaar richtte literator Hendrik Laurensz. Spiegel in de opdracht van zijn *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling* (Ruwe schets van het redeneren; zie hoofdstuk 8) het volgende verzoek tot de burgemeester van Leiden en de hoofden van de Leidse universiteit (onder wie de hoge ambtenaar Jan van Hout, genoemd in hoofdstuk 9):[115]

> En wij verzoeken u, aangezien de school aan geen taal gebonden is, maar in alles die taal gebruikt welke het meest geschikt is om tot de grootste vooruitgang te leiden, dat u van onze moeders taal een moedertaal voor alle wetenschappen maakt, en dat u deze zaak ter harte wilt nemen, en rekening wilt houden met het grote nut dat het vaderland hiervan kan hebben. [...] Tot onuitsprekelijk voordeel van elke leek, die met plezier kennis zal kunnen nemen van alle wetenschappen, zonder dat hij eerst met veel moeite andere talen moet leren.

Het *Ruygh-bewerp* wijst er verder op dat het Nederlands rijk genoeg is om in te onderrichten, en dat het tirannie is om de kunsten (wetenschappen) in onbekende talen te leren, vandaar dat de auteurs eindigen met de oproep: 'Laat dit land, in de landstaal, uw geleerdheid genieten.'[116] Dit verzoek was voor die tijd zeer vooruitstrevend. Het werd niet gehonoreerd, maar zette wel aan tot denken. Wellicht was aan dit verzoek te danken dat het Leidse universiteitsbestuur bij monde van Jan van Hout op 7 september 1592 in het reglement voor het Statencollege, het college voor theologiestudenten, bepaalde:[117]

> Om de veertien dagen zal een dispuut of een uiteenzetting worden gehouden in de Nederlandse taal, zodat de bursalen in deze taal ervaring opdoen en zij al doende de taal verrijken en zuiveren van alle uitheemse woorden, bastaardwoorden en leenwoorden.

Een Nederlandstalige ingenieursschool van 1600 tot 1670

Later werd het verzoek van Spiegel en de zijnen deels gerealiseerd. In 1599 of 1600 gaf prins Maurits namelijk aan zijn vriend Simon Stevin de opdracht een instructie samen te stellen voor een aan de Leidse universiteit te verbinden ingenieursschool, waaraan in het Nederlands wiskunde, landmeten en vestingbouw zouden worden gedoceerd. Stevin, die op dat moment in dienst van de prins was, is ongetwijfeld de instigator van dit plan geweest.[118] In de door hem geschreven instructie staat als motivatie voor het gebruik van het Nederlands:[119]

> Want degenen die zich in de praktijk met ingenieurszaken bezighouden, spreken onderling geen of zeer zelden Latijn, maar men gebruikt in ieder land de landstaal. Daarom zullen deze lessen niet in het Latijn, Frans of een andere taal worden gehouden, maar alleen in het Nederlands.

De ingenieursopleiding aan de Duytsche Mathematycke ging op 10 januari 1600 van start. Hier werd van 1600 tot 1670 Nederlandstalig onderwijs gegeven. In 1670 schakelde men echter weer over op het Latijn, dat internationaal nog steeds de taal van de wetenschap was. In 1681 werd de ingenieursschool opgeheven.[120]

De eerste Duytsche Academie in 1617 en 1618

In het begin van de zeventiende eeuw ontstond er binnen de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier onenigheid tussen twee groepen leden. Deze rederijkerskamer was eerder verantwoordelijk voor de verschijning van het eerste Nederlandse trivium (1584-587), geschreven door onder anderen Spiegel, die in 1585 gepleit had voor Nederlandstalig onderwijs aan de Leidse universiteit. zo bleek hierboven. In het eerste deel van het trivium, de *Twe-spraack*, stond in de 'Toe-eyghenbrief' (opdracht) al dat iedereen lid moest kunnen worden van de rederijkerskamers en dat de kamers de eigen landstaal dienden te eerbiedigen.

In 1617 leidde het gebruik van de Nederlandse taal tot een schisma. Een groep onder leiding van de Amsterdamse geneesheer Samuel Coster (1579-1665) scheidde zich af van

de rederijkerskamer en stichtte de eerste Duytsche (of Nederduytsche) Academie, waarschijnlijk in navolging van de Florentijnse Accademia della Crusca, die in 1583 was opgericht. Tot de groep behoorden de beroemde schrijvers Hooft en Bredero. De leden van de eerste Duytsche Academie wilden behalve de letteren ook de wetenschappen beoefenen en een soort volkshogeschool zijn, waar onderwijs in de landstaal werd gegeven. Men startte met lessen in wis- en sterrenkunde, geschiedenis, Hebreeuws en wijsbegeerte, die gegeven werden 'in de Amsterdamse taal, die immers alle talen die nu gebruikelijk zijn, overtreft'.[121] In hun toneelstukken, die het klassieke drama navolgden, gebruikten de academieleden over het algemeen zuiver Nederlands en ze wezen daar ook expliciet op; zo zegt een van de muzen in het inwijdingsspel uit 1617: 'merk op dat ik goed Hollands spreek [...], dat niet besmet is door uitheemse talen.'[122]

Door het Nederlandstalige onderwijs en door de controversiële toneelstukken haalden de academieleden zich de woede van de calvinistische predikanten op de hals. Ook de officiële wetenschap vond het bedreigend dat de voordrachten in het Nederlands werden gehouden, en reeds begin 1618 achtte Coster het verstandiger de voordrachten te stoppen, waarmee dus al na enkele maanden een einde kwam aan het Nederlandstalig onderwijs. Het opvoeren van toneelstukken ging ondertussen door.[123] In zijn stuk *Duytsche Academi* (Nederlandse Academie) liet Coster zich woedend uit over de negatieve houding van de geleerden:[124]

> 't Was domme jaloersigheid
> Die 't niet kon hebben dat de wetenschap ook hier haar vlijt
> Zou aanwenden om uit liefde de burgerij te stichten
> en met de fakkel van de Nederlandse taal bij te lichten –
> bijlichten, zeg ik, met de rijke Nederlandse taal,
> zoals Duitsers in 't Duits kunnen doen even goed als een Waal
> in 't Waals, een Griek in 't Grieks, in 't Latijn de Romeinen.
> Maar de lieden die alleen maar geleerd willen schijnen,
> en 't vaak niet meer zijn dan door een deftige naam,
> konden 't niet hebben dat ook anderen zich bekwaam
> en met voldoende kennis hier zouden openbaren
> op deze plek, om het volk te dienen als leraren.

De tegenpartij bestond uit auteurs van het tweede garnituur onder leiding van ridder Theodoor Rodenburg(h) (Antwerpen ca. 1578 – Antwerpen 1644), die er overigens pas na de afscheiding bij kwam. Rodenburg, een neef van Spiegel, hing de vrije, niet-klassieke toneelvorm en met name de Spaanse toneelvorm aan. Hij was een zeer ijdel man die de Spaanse manieren volgde, wat hem op de spot van Bredero kwam te staan; mogelijk heeft hij gediend als voorbeeld voor Jerolimo uit de *Spaanschen Brabander* (zie hoofdstuk 9). Hij vond het, in tegenstelling tot Coster c.s., niet nodig de taal te bestuderen, maar meende dat hij zonder dat wel begaafd genoeg was om te schrijven. Coster bespotte dit in een schimpdichtje:[125]

Leer eerst uw abc terdege;
als u dan nog blijft genegen
om iets op schrift te stellen,
leer dan vooral eerst goed spellen.
Uw syntaxis moet u ook weten,
dat u er niets van hebt vergeten.
Als u dan nog meer wilt bedrijven,
en wat groots in verzen schrijven,
leer dan de maat en regels doorgronden
van hen die 't beter dan u verstonden;
leer uw laatdunkendheid zolang beteugelen,
of u vliegt al zonder vleugelen.

Beide partijen beschimpten elkaar in hun toneelstukken. Het grote publiek verkoos de stukken van Rodenburg boven die van de Academie. Coster liet zich er echter 'door het gesnater van een hoop klootjesvolk'[126] niet van weerhouden op de oude voet door te gaan – ook al speelde hij voor lege zalen.

De tegenstand van de kerkenraad nam toe en het stadsbestuur werd ingeschakeld. Deze drong bij Coster aan op verkoop van de Academie. Coster kon uit hoofde van zijn beroep (arts van het St.-Pietersgasthuis) niet weigeren, en in de herfst van 1622 koos hij eieren voor zijn geld en ging hij over tot verkoop, waarna hij zich nog vrijwel alleen met zijn beroepspraktijk bezighield. De Academie ging door met de opvoering van Nederlandse treur- en blijspelen. In de periode 1627–1630 had Vondel er de leiding. In 1632 werden door bemiddeling van de burgemeesters de Academie en de Eglantier weer tot één kamer verenigd, nadat de tegenstellingen almaar kleiner geworden waren. Bovendien was de oorspronkelijke bestaansreden van de Academie, namelijk de oprichting van een instelling voor hoger onderwijs, weggevallen. In 1632 richtte het Amsterdamse stadsbestuur namelijk het Athenaeum Illustre of de Doorluchtige School op, waar voorbereidend hoger onderwijs gegeven werd en dat in principe voor iedereen toegankelijk was; er werden filosofie, geschiedenis, wiskunde, recht, botanie en oosterse talen gedoceerd, deels in het Nederlands.

Hierna duurde het nog een tijd voordat er weer een genootschap voor geleerden en literatoren werd opgericht. Tussen 1758 en 1762 verscheen het eerste aan taal- en letterkunde gewijde tijdschrift, *Tael- en Dichtkundige By-dragen*, in 1763–1766 gevolgd door *Nieuwe bijdragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde*. De redacteuren van dit tijdschrift richtten in 1766 te Leiden de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op, een nationaal letterkundig genootschap naar het voorbeeld van de Académie française. In 1752 kreeg Haarlem het eerste geleerdengenootschap van Nederland: de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen. De oprichting van een nationale wetenschapsacademie liet langer op zich wachten: pas in 1808 – in de Franse tijd – werd in Amsterdam het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten (later Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) ingesteld. In 1836 werd in Brussel de Maatschappij tot Bevordering der Nederduitsche Taal- en Letterkunde opgericht, de voorloper van de

Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (sinds 1972 Koninklijk), die in 1886 in Gent haar zetel kreeg. In 1938 werd de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten in Brussel gesticht. In 1875 kwam het Genootskap van Regte Afrikaners tot stand, dat zich inzette voor 'ons Taal, ons Nasie en ons Land', en dat geldt als de eerste taalbeweging; de tweede taalbeweging bestond uit de oprichting van het Afrikaanse Taalgenootskap in 1905 en van de Afrikaanse Taalvereniging in 1906. In 1909 kwam de Zuid-Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst tot stand, later herdoopt in Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns.[127]

Exit Latijn, enter Engels

Omstreeks 1774 gaf Herman Tollius in Harderwijk als eerste op de universiteit college over de moedertaal. In 1796 werd M. Siegenbeek de eerste *professor eloquentiae hollandicae extraordinarius*, buitengewoon hoogleraar in de Hollandse welsprekendheid, ondanks protesten van conservatieven, die onderwijs in de landstaal als 'eene bedenkelijke nieuwigheid' beschouwden. In 1797 hield hij zijn inaugurele rede. Het doel van de leerstoel was praktisch: liefde voor de taal wekken en een zuiver taalgebruik in woord en geschrift bevorderen.[128] Overigens was Nederlands slechts een bijvak; alleen theologen moesten het verplicht volgen. Hoe dit ook zij, hiermee werd voor het eerst hoger onderwijs *over* het Nederlands gegeven. Datzelfde gebeurde ook voor het lager onderwijs: de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, gesticht in 1784, richtte in en na 1797 een aantal kweekscholen op voor de opleiding van onderwijzers; de eerste rijkskweekschool werd in 1806 in Haarlem opgericht, gevolgd door een in het Belgische Lier in 1817.

In 1815 kregen bij Organiek Besluit alle letterenfaculteiten en sommige athenaea illustre een leerstoel 'Hollandsche letterkunde en welsprekendheid', zowel in de Noordelijke als in de Zuidelijke Nederlanden, die in datzelfde jaar met elkaar waren verbonden in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, dat slechts vijftien jaar standhield. In de periode van het Verenigd Koninkrijk werden in het Zuiden aan de heropende rijksuniversiteit van Leuven en aan de opgerichte rijksuniversiteiten te Brussel en Luik leerstoelen 'Nederduitsche Letterkunde en Welsprekendheid' opgericht, bekleed door Noord-Nederlanders.[129] Deze leerstoelen verzorgden echter alleen bijvakonderwijs. Opvallend is de titel, tevens een programma, van de inaugurele rede die B.H. Lulofs in Groningen hield: 'Inwijdingsredevoering over de noodzakelijkheid van de beoefening der eigene taal en letterkunde voor de zelfstandigheid en den roem eener natie'. Langzamerhand werd in deze periode het inzicht gemeengoed dat het Nederlands wetenschappelijke bestudering waard was. Zo werd Nederlandse taal- en letterkunde in 1863 voor het eerst een apart vak in het voortgezet onderwijs, namelijk op de in datzelfde jaar ingestelde hbs. Tevens werden toen de drie moderne talen (Frans, Duits en Engels) tot schoolvak verheven.

Als universitaire voertaal behield het Latijn echter zijn positie, want in 1815 werd hierover bepaald: 'De taal van welke zich de professoren in de faculteiten, met uitzondering alleen van de hoogleraren in de Nederduitse letterkunde en de economische wetenschappen, bedienen moeten, blijft bij voortduring en uitsluiting de Latijnse.' Wel konden hiervoor vrijstellingen worden gegeven – en daarvan maakte men graag gebruik.[130]

Taalwetten maken en vinden 311 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Tot welke gevolgen het gebruik van Latijn leidde, blijkt uit kader 6.1. In Nederland werd het Latijn pas in 1876 in de Wet op het Hoger Onderwijs afgeschaft als officiële – schriftelijke en mondelinge – voertaal aan de universiteiten. Enkele diehards bleven het overigens tot in de twintigste eeuw gebruiken. Maar de kennis ervan stelde al veel eerder niet veel voor. In het begin van de negentiende eeuw waren de universiteiten in de ons omringende landen overgestapt op de moedertaal, waardoor de uitwisseling van geleerden en studenten zeer afnam. Nederland en België liepen achter. Na 1876 verdween het Latijn in Nederland razendsnel van het universitaire toneel.

Tegelijk met de afschaffing van het Latijn kreeg het Nederlands voor het eerst een volwaardige positie aan de Nederlandse universiteiten. In 1876 werd Nederlands een hoofdvak (men kon er voortaan ook een doctoraat in behalen). Tevens werd bepaald dat er hoogleraarsposten moesten worden ingesteld voor de 'levende talen', zoals toen de moderne talen Frans, Duits en Engels werden genoemd. Dat gebeurde aanvankelijk in Groningen, en het werd noodzakelijk omdat deze drie vakken verplicht waren gesteld in het middelbaar onderwijs.[131]

De Belgen moesten er na de afscheiding in 1830 hard voor knokken om het Nederlands of Vlaams als onderwijstaal op alle niveaus van het onderwijs ingevoerd te krijgen. Bij de afscheiding werd het Frans in België als enige officiële taal erkend, het verplichte gebruik van de 'Hollandse taal' in het onderwijs werd afgeschaft en de commandotaal van het leger werd Frans. Weliswaar werd in de grondwet van 1831 bepaald dat het gebruik van talen vrij was, maar dat betekende de facto dat in het publieke leven (wetgeving, bestuur, onderwijs en rechtspraak) Frans werd gebruikt en Nederlands de thuistaal was. Geleidelijk werd het onderwijs vernederlandst – de onderwijstaal vormde een telkens terugkerend onderwerp op de Taal- en Letterkundige Congressen die tussen 1849 en 1912 werden georganiseerd.[132] In 1850 wordt Vlaams in het middelbaar onderwijs facultatief, van 1874 tot 1876 (!) wordt het een verplicht leervak in het lager onderwijs. In 1883 werd tweetaligheid in het onderwijs ingevoerd en werd bepaald dat in Vlaanderen Nederlands, Duits en Engels in het Vlaams geleerd moesten worden; het Nederlands werd dus voordien in het Frans onderwezen! Er moesten leraren worden opgeleid om in het Nederlands te onderwijzen, en hiervoor werd in 1886 de Hoogere Vlaamsche Normaalschool gesticht.

In 1914 werd de leerplicht ingevoerd en werd bepaald dat in het lager onderwijs de gebruikelijke taal van het kind als voertaal gebruikt zou worden. Vanaf dat moment kreeg iedereen in Nederlandstalig België Nederlands onderwijs. Nadat tijdens de Eerste Wereldoorlog onder Duitse bezetting aan de universiteit van Gent enige tijd in het Nederlands onderwijs was gegeven, werd na de oorlog in 1930 de Universiteit Gent als eerste vernederlandst (in 1835 was aan de staatsuniversiteiten het Frans als voertaal ingevoerd in plaats van het Latijn). Vanaf dit moment had het Nederlands als onderwijstaal het pleit gewonnen, en kwam voor het eerst een Vlaamse elite op die haar hele onderwijscarrière in het Nederlands had doorlopen. Ook het bestuur en de rechtspraak werden in de jaren dertig geheel vernederlandst.[133]

Sinds eind twintigste eeuw is de discussie over de meest geschikte voertaal in de wetenschap opnieuw opgelaaid, en ditmaal betreft het de positie van het Engels. Veel van

Kader 6.1 Stuiptrekkingen van het Latijn als universitaire voertaal (Bron: Huizinga 1914: 113-114)

In 1914 beschreef de beroemde historicus Johan Huizinga de geschiedenis van de Groningse universiteit. Over het Latijn als voertaal schreef hij het volgende:

Te Utrecht hoorde men omstreeks 1828 in de medische faculteit nog niet anders dan Latijn; de Leidse faculteit verklaarde in dat jaar, dat het Nederlands geheel ongeschikt was voor het onderwijs der ontleedkunde, en dat medische examens in het Nederlands de eerste brug zouden zijn tot het bevorderen van de grootste kwakzalverij. Van Heusde, Geel, Siegenbeek achtten om strijd het behoud van het Latijn de onmisbare voorwaarde voor ware wetenschap, ja, verbeeldden zich, dat de Duitsers ons die wijsheid benijdden. 'In het Latijn moet alles meer doordacht en bewerkt worden,' zegt Geel, 'en men kan er niet oppervlakkig in te werk gaan zonder aanstonds armoede te verraden.' Zeker, maar de zuidelijke broeders stelden daar andere argumenten tegenover. Het Latijn is heel goed, zeggen zij, voor professoren, die zich vergenoegen met dicteren, en er niet op gesteld zijn, onmiddellijk op hun hoorders in te werken. [...] Het zou niet lang duren, of menig Nederlander zou het zich berouwen, niet ernstiger naar zulke redenen te hebben geluisterd. Men verheelde zich, hoe vreemd het schijne, niet, dat de pas aankomende studenten de Latijnse colleges niet verstonden. Trouwens in de 18de eeuw was dat zeker niet beter, meent een klager. Een der motieven voor de instelling van het staatsexamen was de wens naar beter waarborgen dat de jongelieden de Latijnse colleges konden volgen. Wanneer Hofstede de Groot tijdens de strijd met de zeven Haagse heren een toespraak tot zijn studenten houdt, waar het op aan komt, zegt hij, ditmaal geen Latijn te willen gebruiken, om geheel verstaan te worden. 'De grootste hinderpalen,' zegt een hoorder, zelf classicus, van het onderwijs van De Greuve, 'waren dat rampzalige Latijn en de methode. In het eerste jaar van onze studententijd zaten wij, arme jongens, die een boek of wat van Vergilius en enige redevoeringen van Cicero half verduwd hadden, [...] aan een dictaat in het Latijn te schrijven over de geschiedenis van de logica van Zeno tot de laatste Haarlemse courant.' Daar woog het voordeel niet tegen op dat de student, op het examen een antwoord schuldig blijvende, door goedaardige meesters geacht werd, het wel te weten, maar niet in het Latijn te weten.

het verleden heeft men daarbij niet geleerd; zo merkte de Leidse hoogleraar algemene literatuurwetenschap Steinmetz in 1994 tijdens een discussiebijeenkomst op dat het Nederlands geen traditie heeft als wetenschapstaal![134]

In het *Onderzoeksrapport Staat van het Nederlands*, dat in 2017 in opdracht van de Nederlandse Taalunie is samengesteld, bleek dat het Engels als internationale wetenschapstaal met name in de masteropleidingen een sterke positie had gekregen als instructietaal, zeker in Nederland, waar meer dan zeventig procent van de masteropleidingen Engelstalig is, en ruim twintig procent van de bacheloropleidingen. In Vlaanderen is het aantal

opleidingen dat het Engels als voertaal mag voeren, gebonden aan een wettelijk maximum: achttien procent voor de bacheloropleidingen, vijftig procent voor de masteropleidingen. Dit maximum wordt bij lange na niet gehaald: nog geen twee procent van de bachelor- en tweeëntwintig procent van de masteropleidingen is in Vlaanderen Engelstalig.

De cijfers leidden tot felle discussies tussen voor- en tegenstanders van het Engels als voertaal in het hoger onderwijs met vaak meer emotionele dan zakelijke argumenten. Iedereen erkent dat het Engels als internationale wetenschapstaal een plaats verdient in het hoger onderwijs, maar er is geen consensus over welke plaats, en wat daarnaast de positie van het Nederlands en van andere moderne talen moet zijn. Een extra probleem vormen de vakgebieden waarin het onderwerp van studie de Nederlandse taal, cultuur of samenleving is: onderzoekers wijzen erop dat de kwaliteit van de studie sterk achteruit loopt wanneer de primaire én de secundaire literatuur niet meer Nederlandstalig kan zijn: hoe kun je Vondel of Multatuli bestuderen zonder Nederlands te kennen?

Voorstanders van het Engels wijzen op overeenkomsten met de positie van het Latijn vroeger, maar die vergelijking gaat mank: Latijn was voor niemand de moedertaal en iedereen moest deze taal dus als tweede of derde taal aanleren, terwijl een heel groot deel van de huidige wetenschappers Engels als moedertaal spreekt, en dus een voorsprong heeft op de wetenschappers en studenten voor wie dat niet het geval is. Bovendien werden in de periode van de renaissance wetenschappelijke discussies niet alleen in het Latijn gevoerd maar ook in het Frans en in de volkstalen.[135] Daarentegen heeft Engels zich in de moderne wereld een monopoliepositie in de wetenschap verworven, en zijn veel universitaire studenten en wetenschappers niet meer in staat boeken in talen als Frans of Duits te begrijpen, wat leidt tot een eenzijdig wereldbeeld en een eenzijdige, Angelsaksische ideologie. Het laatste woord is over deze kwestie nog niet gezegd.

Taalwetten maken en vinden 314 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

7 Woordenboeken en de standaardwoordenschat

'Een taal is een regelmatige verzameling van woorden.' – taalkundige Adriaan Kluit omstreeks 1759.[1]

'De ontwikkelde taalgebruiker bepaalt wat als de woordenschat van de standaardtaal wordt geaccepteerd en wat niet.' – taalkundige Jan de Vries in 1987.[2]

Hoe beregelde men in het verleden de woordenschat? Hoe ontwikkelden de woordenboeken zich van vertaalwoordenboek tot handwoordenboek of specialistisch woordenboek? Wat was het belang van de zestiende-eeuwse woordenboekschrijver Cornelis Kiliaan? Hadden puristische woordenboeken effect? Zijn er woorden uit het Zuid-Nederlands of uit andere dialecten doorgedrongen tot de standaardtaal? Wat zijn de verschillen tussen de Belgisch-Nederlandse en de Nederlands-Nederlandse woordenschat? Daarover handelt dit hoofdstuk.

Inleiding

In hoofdstuk 1 en 6 bleek dat er in de renaissance steeds meer Nederlandstalige boeken verschenen, doordat wetenschappers, bijbelvertalers en literaire schrijvers steeds vaker in het Nederlands gingen schrijven. Dit leidde tot de vraag welke Nederlandse woorden men moest gebruiken. Het werd hoog tijd dat de Nederlandse woordenschat in woordenboeken werd vastgelegd. Dat was nog niet eerder gebeurd. In dit hoofdstuk zal ik eerst beschrijven welke woordenboeken er zijn geschreven, en vervolgens welke woorden (uit welke dialecten) tot de standaardwoordenschat zijn gerekend. Ik eindig met de moderne verschillen binnen de standaardwoordenschat in Nederlandstalig België en Nederland.

Woordenboeken

Hieronder zal ik de geschiedenis van de woordenboeken in de loop der eeuwen beschrijven: de woordenboeken in de periode vóór de renaissance, de twee typen woordenboeken die in de renaissance ontstonden (waarvan ik de belangrijkste woordenboeken apart behandel) en de woordenboeken die hieruit voortkwamen, tot en met de huidige woordenboeken.

Woordenboeken tot de renaissance

Alle woordenboeken die vóór de renaissance waren vervaardigd, hadden slechts één doel: het leren van een vreemde taal. De oudste woordenboeken draaiden om het leren van Latijn. Dat begon met eentalige, verklarende Latijnse woordenboeken. Deze werden in heel Europa geschreven en – na de uitvinding van de boekdrukkunst, toen de oplagen groter werden – verhandeld. Ook in de Lage Landen werden Latijnse woordenboeken gemaakt: de Brabander Johannes de Mera (Jan van der Meeren) vervaardigde in de veer-

tiende eeuw twee bewerkingen van een bestaand woordenboek, waaraan hij allerlei 'eigens' toevoegde, zoals de namen *Brabantia, Breda* en *Bruxella*.[3]

Later werden er ook tweetalige woordenboeken vervaardigd, steeds met als uitgangspunt Latijnse woorden, die verklaard werden in de landstaal. Aanvankelijk ging het hierbij om zogenoemde glossaria: alfabetische verzamelingen glossen ofwel verklaringen van moeilijke woorden of uitdrukkingen. Het oudste tweetalige woordenboek Latijn-Nederlands (preciezer: Limburgs) was het *Glossarium Bernense* uit 1240, een woordenlijst waarvan het handschrift berust in de Bürgerbibliothek van Bern – glossaria zijn vaak vernoemd naar de plaats waar de handschriften berusten. Uit de veertiende eeuw dateert het *Glossarium Trevirense* (te Trier) en omstreeks 1440 ontstond het *Glossarium Harlemense* (te Haarlem).

Hierna verschenen gedrukte alfabetische woordverzamelingen, vooral bestemd voor studenten, zoals het *Vocabularius Ex quo* uit 1479 (Zwolle), een boek zonder titel – wat in die periode, toen men nog zocht naar de bruikbaarste vormgeving van gedrukte boeken, vaker voorkwam – en daarom genoemd naar de eerste twee woorden (het incipit) van de proloog: 'Ex quo'. Eveneens uit de vijftiende eeuw stammen het *Vocabularius copiosus* (Uitgebreide woordenlijst, circa 1483), het *Gemmula Vocabulorum* (Schatkamertje van woorden, 1484) en het *Gemma Vocabulorum* (Schatkamer van woorden, 1494). Het doel van al deze woordenboeken was het leren van Latijn.

Naast de genoemde alfabetische woordverzamelingen bestonden er ook systematisch ingerichte glossaria, die geordend waren naar onderwerp, bijvoorbeeld de namen voor vissen, vogels, bomen of ziekten. Van deze systematische woordenboeken is de *Nomenclator omnium rerum* (Namenlijst van alle zaken) van Hadrianus Junius ofwel Adriaen de Jonghe uit 1567 wel de belangrijkste vertegenwoordiger. Junius (vooral bekend gebleven door zijn *Batavia*, zie hoofdstuk 2) gaf in dit woordenboek als eerste regionale varianten van het Nederlands aan, bijvoorbeeld *room* 'Hollands en Vlaams', *zaen* 'Brabants'. Gebruikers van het woordenboek werden hierdoor geattendeerd op de regionale beperktheid van bepaalde woorden, en ze konden hun woordkeus hieraan aanpassen, als ze dat wensten. Voorts vermeldde Junius bij de Latijnse trefwoorden equivalenten in het Nederlands en in andere talen, zoals Grieks, Duits, Frans, Italiaans en Spaans.

In 1477 verscheen de *Teuthonista* van de Kleefse kanselier G. van der Schueren. Dit werk, gedrukt in Keulen, bestond uit twee delen: een Nederlands-Latijns en een Latijns-Nederlands deel, preciezer gezegd: een Nederrijns-Latijnse en een Latijns-Nederrijnse woordenlijst. In het Kleefse gebied werd in die periode een variant van het Nederlands gesproken. Uit de spelling blijkt wel een sterk oostelijke kleur, vergelijk *eyn* 'een', *furst* 'vorst', *oirspruncklick* 'oorspronkelijk', *vleysch* 'vlees'. Het eerste deel van de *Teuthonista* vormt het eerste omvangrijke woordenboek met Nederlands als ingang. Het woordenboek was geschreven voor klerken die hun moedertaal beter kenden dan het Latijn, en dus behoefte hadden aan een leermiddel Latijn. Nog steeds was het doel van dit woordenboek dus het leren van Latijn, maar voor het eerst kon men nu toch Nederlandse woorden opzoeken.

In de zestiende eeuw kwamen er ook woordenboeken of woordenlijsten voor het leren van moderne vreemde talen. De eerste taal waarvoor leermiddelen en woordenboe-

ken werden geschreven, was het Frans. Deze keuze lag voor de hand: de Lage Landen grensden aan Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden waren zelfs min of meer tweetalig, en Frankrijk oefende op de Nederlanden, maar ook op de rest van Europa, een enorme politieke, economische en culturele invloed uit, waardoor het Frans een steeds sterkere positie kreeg als taal van het hof, van de handel, de ambtenarij, de wetenschap en de literatuur. In 1482 werd in de Nederlanden de Franse school opgericht. De leerboekjes Frans bestonden uit een gespreksboekje – een boekje met dialogen tussen verschillende personen – met woordenlijst. Het in zijn compleetheid oudste boekje is het Nederlands-Franse *Vocabulare* van de Antwerpenaar Noël van Berlaimont uit 1527 (zie ook hoofdstuk 8). In dit boekje is de 'gewone' beschaafde spreektaal opgenomen, geen literaire taal, wat, zeker voor de zestiende eeuw, heel bijzonder is.[4]

Na gespreksboekjes met Frans verschenen er ook leerboekjes voor andere vreemde talen. Het belangrijkste, want meest herdrukte, boekje was het al genoemde *Vocabulare* van Van Berlaimont. Hiervan zijn tussen 1527 en 1759 ongeveer honderdvijftig drukken of bewerkingen verschenen (onder wisselende titels), die vanaf 1577 vooral in de Noordelijke Nederlanden verschenen en niet meer in de Zuidelijke, die onder Spaanse heerschappij stonden. Aan dit boekje werden telkens nieuwe talen toegevoegd, totdat het boekje het maximum van tien talen bevatte: naast Nederlands en Frans de talen Latijn en Spaans (beide in 1551 voor het eerst toegevoegd), Italiaans (in 1558), Duits en Engels (in 1576) en Portugees (in 1598). Het Portugees werd toegevoegd op het moment dat Portugese joden zich in Amsterdam vestigden en de eerste tochten naar Azië werden ondernomen, waar op dat moment de Portugezen de heersers waren. Later kwamen er nog Tsjechisch, Pools en Hongaars bij. Overigens bestond er vóór 1576 geen leerboek of woordenlijst van de Germaanse talen Duits en Engels in de Lage Landen; de uitgave van 1576 luidde dan ook het begin in van het onderwijs in deze twee Germaanse talen. Duits was voor Nederlandssprekenden waarschijnlijk vrij goed te begrijpen, zeker het Nederduits.

Twee typen woordenboeken in de renaissance

Alle genoemde woordenboeken en woordenlijsten waren bestemd voor het vreemdetalenonderwijs, en daarom bevatten ze slechts een overzicht van de woordenschat, geen volledige inventarisatie. Daarmee begonnen de humanisten – en zij richtten zich uiteraard op het Latijn. Zij wilden de hele taalschat, de 'Thesaurus', van het Latijn uitstallen. Baanbrekend was het woordenboek van de Fransman Robert Estienne, *Dictionarium seu Latinae linguae Thesaurus* (Woordenboek of taalschat van het Latijn), die aan de Latijnse ingangen Franse woorden ter verklaring toevoegde. Dit werd nagevolgd door humanisten in de Lage Landen. Zo publiceerde de Zwitser P. Dasypodius (ofwel Hasenfus) in 1535 een woordenboek Latijn-Duits: het *Dictionarium Latinogermanicum*. Dit werd in 1542 door A. Schorus voor het Nederlands bewerkt, met behoud van de titel.[5]

In de woordenboeken die na ongeveer 1540 in de Nederlanden werden geschreven, streefden de samenstellers er steeds meer naar om een beschrijving te geven van de eigen taal. Ter verklaring diende daarbij steeds een andere taal; eentalige Nederlandse woordenboeken werden niet geschreven. Hoewel de woordenboeken dus tweetalig bleven,

veranderde het doel van sommige: niet meer (alleen) het leren van een vreemde taal, maar (ook) het beschrijven van de eigen taal, en daarmee veranderde ook het karakter, de opzet van het woordenboek. Dit was het eerste type woordenboek dat in de renaissance werd geschreven.

Het tweede type woordenboek bevatte als ingang geleende woorden. In de renaissance nam het aantal leenwoorden enorm toe, onder andere door de al vermelde sterke positie van Frankrijk binnen West-Europa, maar ook onder invloed van de zich ontwikkelende samenleving en wetenschap en door de Zuid-Nederlandse immigratie: Zuid-Nederlanders gebruikten veel meer Franse leenwoorden dan noorderlingen.

Men noemde de geleende woorden *geschuimde woorden* of *schuimwoorden*, van *schuimen* 'roven'. De benaming werd ook geassocieerd met het Latijnse *spuma linguarum* 'schuim van talen', ter aanduiding van een mengtaal, een taal met veel leenwoorden[6] (de term *leenwoord* is rond 1900 ontleend aan het Duits). Niet-ingeburgerde leenwoorden noemde men ook, net als nu, *bastaardwoorden* – deze term komt bijvoorbeeld voor in de *Twe-spraack* uit 1584. Vaak verstond men onder bastaardwoorden ook die woorden die van het Nederlands afwijken in klank, spelling en/of woordvorming – woorden die we tegenwoordig 'vreemde woorden' noemen, bijvoorbeeld *victorieux*, *vicieux* en *voluble*, genoemd in Van den Werves bastaardwoordenboek. Overigens gebruikte men ook wel de benaming *vreemd woord* (hiervan is bijvoorbeeld sprake in de *Somme rurael* van 1503) of *uitheemse term* (genoemd in de titel van het eerste hoofdstuk van de *Twe-spraack*).

Ook het aantal vaktermen, in die tijd *kunstwoorden* genoemd, groeide enorm, zo bleek in het vorige hoofdstuk. Omdat men tot die tijd wetenschap bedreef in het Latijn, was de term *kunstwoord* meestal synoniem met 'vreemd of uitheems vakwoord', dat wil zeggen een vakwoord afkomstig uit het Latijn, Grieks of Frans. Men maakte een onderscheid tussen bastaardwoorden en kunstwoorden, waarbij een aangepast leenwoord (bijvoorbeeld *conclusie*) meestal een bastaardwoord werd genoemd en een zuiver Latijnse vorm (bijvoorbeeld *conclusio*) een kunstwoord heette, maar niet iedereen hield zich strikt aan deze definities.

Veel kunst- en bastaardwoorden waren alleen bekend aan geleerden of hoger opgeleiden. Ook leken kwamen echter met deze woorden in aanraking, bijvoorbeeld in contacten met artsen, juristen, de ambtenarij. Voor hen werden als hulpmiddel woordenboeken of woordenlijsten opgesteld, waarin de leenwoorden een Nederlandse verklaring of omschrijving kregen. Hoe explosief de groei van het aantal vreemde woorden was, blijkt uit de opmerking van Simon van Leeuwen in 1685 in zijn *Batavia Illustrata* dat het opzoeken van verklaringen in 'Bastard-woorden-boeken' een noodzakelijk kwaad was geworden.[7]

Geleidelijk gingen de gegeven verklaringen steeds meer dienen als Nederlandse alternatieven ter vervanging van de vreemde woorden. Er ontstond namelijk een sterke beweging de leenwoorden – Romaanse, geen Duitse! – te vervangen door eigen woorden. De anti-leenwoordenbeweging werd ingegeven door het nationale bewustzijn en gedragen door literatoren, vertalers en wetenschappers (zie hoofdstuk 2 en 9). In de afkeer van leenwoorden volgde men, zoals zo vaak, het voorbeeld van de humanisten. Dezen zetten zich af tegen het middeleeuwse Latijn, omdat ze vonden dat dit te ver was af-

gedwaald van het klassieke Latijn en te veel leenwoorden uit de landstalen bevatte. Zij gingen een nieuwe vorm van het Latijn gebruiken, die op het klassieke voorbeeld teruggreep, het Humanistenlatijn. Dit zette gebruikers van de landstaal aan het denken: ook in het Nederlands kwamen wel erg veel leenwoorden voor, veel meer dan in het oudere Nederlands – daar moest iets aan worden gedaan.

Zo werden de verklarende vreemdewoordenboeken tot puristische woordenboeken: naslagwerken waarin de gebruiker Nederlandse alternatieven voor vreemde woorden kon opzoeken. Men noemde dit 'vernederlandsen', een term die tegenwoordig gereserveerd is voor de aanpassing van een leenwoord aan het Nederlands; zo noemen we tegenwoordig *bibliotheek* een 'vernederlandsing' van *bibliotheca* (zie hoofdstuk 6); in de renaissance daarentegen golden *boekkamer, boekerij, boekzaal* als vernederlandsingen van *bibliotheca*.

In de periode van de renaissance verschenen dus twee typen woordenboeken: woordenboeken waarin de algemene Nederlandse woordenschat werd beschreven en vastgelegd (met Nederlandse ingangen gevolgd door een beschrijving in een andere taal) en puristische woordenboeken (met vreemde ingangen – bastaard- of kunstwoorden – gevolgd door een Nederlandse verklaring of vertaling). Beide typen woordenboeken waren prescriptief, niet descriptief: men wilde voorschrijven welke woorden gebruikt moesten worden. Hieronder geef ik een overzicht en korte karakterisering van de belangrijkste vertegenwoordigers van beide typen woordenboeken en omvangrijke woordenlijsten die gedurende de renaissance verschenen.[8] De term 'woordenboek' kwam overigens gedurende de renaissance op: in 1584 gebruikte Spiegel als eerste *woordboek*, in het Frans-Nederlandse woordenboek van Mellema uit 1618 komt *woordenboek* voor het eerst voor.

Woordenboeken ter beschrijving van de complete Nederlandse woordenschat

Hieronder volgt een overzicht en korte karakterisering van het eerste type woordenboeken: woordenboeken die de algemene woordenschat beschreven. Slechts drie auteurs hebben zich in de renaissance op dit gebied onderscheiden: Lambrecht, Kiliaan en Van Winschooten.

1546 – Het Naembouck van Joos Lambrecht

Belangrijk werk is verricht door de Gentse drukker Joos Lambrecht (1491-1556/1557), die in hoofdstuk 5 al genoemd werd als auteur van het oudste gedrukte spellingboekje. In 1546 gaf hij het *Naembouck* uit, een Nederlands-Frans woordenboek. Dit is het eerste in de Lage Landen gepubliceerde vertaalwoordenboek van een moderne taal dat uitging van het Nederlands. Lambrecht heeft goed nagedacht over de samenstelling van zijn Nederlandse ingangen. Dat blijkt uit de volledige titel, die luidde: *Naembouck van allen natuerlicken ende ongheschuumde vlaemsche woirden* (Namenboek van alle inheemse en niet-geleende Vlaamse woorden). Lambrecht wil dus de complete Nederlandse woordenschat beschrijven, voor zover deze niet is geleend. Inderdaad staan er in zijn woordenboek maar weinig vreemde woorden, maar het beschrijven van de *hele* woordenschat was nog een brug te ver.[9] Na de dood van Lambrecht vervaardigde drukker Hendrik van den Keere, samen met

enkele vrienden, in 1562 een tweede druk van het boek. In 1582 verscheen een derde, ongewijzigde druk onder een nieuwe titel: *Dictionnaire Flamen-François*. In de tweede druk is zowel het aantal ingangen als het aantal woordverklaringen per ingang sterk uitgebreid. Het totale aantal ingangen van de tweede druk is ongeveer elfduizend.[10]

Op de titelpagina staat voor wie het boek is bedoeld: voor de schoolgaande jeugd. Het boek heeft dus naast een puristisch doel ook een didactisch doel. Ter illustratie de eerste zes ingangen die beginnen met AC:

ach oft ***achaerm, achlacen*** helas.
achgauteren oft ***toeluysteren*** espiër, guetter ou escouter.
acht in tghetal huyt.
achtbaer de grande estime [...].
acht duust huyt mille.
achte oft ***gade*** consideration, garde ou esgard.

Het *Naembouck* zette een trend. De opzet van het woordenboek werd nagevolgd en de inhoud overgenomen in latere woordenboeken, zoals de *Thesaurus* van Plantijn uit 1573 en het *Etymologicum* van Kiliaan (zie hieronder).[11]

Zelf had Lambrecht als bron voor zijn woordenboek gebruikgemaakt van het systematisch ingedeelde Latijns-Frans-Nederlandse *Dictionariolum rerum maxime vulgarium* (Woordenboekje van de gewoonste zaken) van de vroegere Gentse leraar Joannes Paludanus – een boek dat Lambrecht in 1544 zelf had gedrukt en dus goed kende. Voor zijn tweede druk raadpleegde hij tevens het *Dictionarium Tetraglotton* van Plantijn uit 1562.[12]

1562-1599 – Het lexicografische werk van Cornelis Kiliaan

Corneli(u)s Kilianus of Kiliaan, eigenlijk Cornelis van Kiel (Duffel 1528/1529 – Antwerpen 1607) wordt algemeen beschouwd als de grootste lexicograaf van de Lage Landen. Hij was van 1558 tot zijn dood – dus bijna vijftig jaar! – als corrector werkzaam bij de wereldberoemde drukkerij van Christoffel Plantijn in Antwerpen (zie hoofdstuk 2).

In 1562 gaf Plantijn het *Dictionarium Tetraglotton seu voces Latinae omnes, et Graecae eis respondentes, cum Gallica et Teutonicae (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione* uit: 'Een viertalig woordenboek ofwel alle Latijnse woorden en hun Griekse equivalenten, met de vertaling ervan in het Frans en Nederlands (dat overal Vlaams genoemd wordt)', met ongeveer 20.000 ingangen.[13] In dit boek werd het voorbeeld van het Latijn-Franse woordenboek van Estienne gevolgd. In zijn (in het Latijn geschreven) voorrede noemt Plantijn het doel van het woordenboek, in vertaling: 'opdat de jeugd van geheel Belgisch Gallië een algemeen woordenboek heeft in haar eigen dialect'. Het woordenboek was kennelijk succesvol, want het werd nog vele malen (deels in bewerking) herdrukt, nog tot eind achttiende eeuw. Waarschijnlijk was Cornelis Kiliaan de bewerker van het *Tetraglotton*.

Zeker is dat Kiliaan een van de vier bewerkers was van de een jaar later, in 1573, gepubliceerde *Thesaurus Theutonicae Linguae. Schat der Neder-duytscher spraken.* In dit woordenboek wordt het Nederlands als ingang gegeven, gevolgd door de Franse en Latijnse vertaling.

De belangrijkste samensteller van de *Thesaurus* was waarschijnlijk een andere corrector van Plantijn, André Madoets. Het bevatte ongeveer 40.000 ingangen.[14]

Deze twee woordenboeken kunnen als vingeroefening gelden voor het latere werk van Kiliaan. In 1574 publiceerde hij een woordenboek Nederlands-Latijn (*Dictionarium Teutonico-Latinum*), met ongeveer 12.000 ingangen. In 1588 volgde een tweede, zeer uitgebreide druk. In de epiloog vermeldt Kiliaan zijn doelstelling:[15]

> Wij hebben dit werk geschreven [...] om de doelmatigheid van onze moedertaal bekend te maken en om haar te verheerlijken. Stuur de vreemde woorden naar hun eigen streek ver van hier; het Nederlands is in staat alles weer te geven.

In de eerste druk van het werk meldt Kiliaan dat hij alles bijeen wil zetten 'wat kan helpen tot de kennis van het Nederlands, van zijn verwantschap met het Duits en het Frans en zijn vertaling in het Latijn'.[16] Kiliaan nam verwante vormen bij de ingangen op, zoals Duitse, Engelse, Nederduitse, Gotische, Franse en Griekse. Hiermede was Kiliaan de eerste in heel Europa die taalvergelijking in de praktijk bracht.[17]

Bovendien was hij de eerste die de Nederlandse woordenschat bijeenbracht en een verklarend woordenboek voor het Nederlands schreef: het Latijn – de toenmalige wetenschapstaal – diende ter verklaring, het was geen vertalend woordenboek, zoals al zijn voorgangers. Kiliaan nam hierbij zijn eigen Brabantse dialect als uitgangspunt. Bij woorden die hiervan afweken nam hij een streekaanduiding op als Vlaams, Hollands, Fries, Nedersaksisch e.d.; hij noemde ook stadsdialecten, zoals het Gents, Leuvens, Gorcums. Kiliaans dialectaanduidingen zijn dan ook veel uitgebreider dan die van Hadrianus Junius in zijn *Nomenclator omnium rerum* uit 1567. Deze streekaanduidingen hielden een waarschuwing in voor wie ernaar streefde een bovenregionale eenheidstaal te gebruiken. Tot slot voegde hij bij verouderde woorden de kanttekening *vetus* toe.

De omvangrijkste, bekendste en invloedrijkste druk van het woordenboek is de derde uit 1599, die onder een nieuwe titel verscheen en die Kiliaan tot de eerste auteur van een etymologisch woordenboek van het Nederlands maakte: *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum* (Etymologisch woordenboek van de Nederlandse taal of Woordenboek Nederlands-Latijn); zie hoofdstuk 2. Het *Etymologicum* bevat naar schatting 40.000 ingangen.[18] De eerste vijf ingangen van de letter E kunnen dienen als voorbeeld (met enigszins aangepaste typografie):

> ***ee, eewe, ewe*** (vetus, holl.) lex.
> ***ee-setter*** (vetus) legislator.
> ***ee*** matrimonium, legitimum coniugium.
> ***ee-breken*** moechari, adulterari.
> ***ee-breker*** moechus, adulter.

In de eerste druk neemt Kiliaan zowel de vreemde als de eigen woorden op, waarbij hij de aan het Frans ontleende woorden van de aanduiding 'gal.' voorziet. Zo brandmerkt hij

dus de leenwoorden. In de tweede druk gaat hij nog verder: hij verwijdert de Romaanse leenwoorden uit zijn hoofdbestand, maar neemt ze op in een aparte lijst achter in het woordenboek. Het gaat om:[19]

> vreemde of ongerijmde woorden die vooreerst door sommige rechtsgeleerden, door rederijkers, wijsneuzen en mensen die zich geleerd wanen, en verder ook door het mengelmoes van vreemde soldaten werden ingevoerd, opdat al wie belang stelt in een zuiver Nederlands, aan de hand van de gegeven verklaring zou kunnen leren de echte termen juist en de nagemaakte niet verkeerd te gebruiken.

Eenzelfde lijst staat in de derde druk (ruim 1500 ingangen), met woorden als *abbreviatie, absolutie, abuys, accent, accepteren, actie, adieu, agent, alarm, alimentatie, apart, apostille, appetijt, artillerie, asperges, balsem, bijbel, biscuit, bracelet, cadet, carabijn, ceremonie, ceremoniemeester, collecte, commissaris, componist, conciërge, consort, contract, correspondentie, curieus*. Kiliaan geeft in zijn werk dus aan welke woorden bastaardwoorden zijn en dus beter vermeden kunnen worden, en draagt zo bij aan taalzuivering, hoewel hij geen alternatieven geeft voor de bastaardwoorden, maar slechts een Latijnse vertaling. Overigens zijn vele van de door Kiliaan genoemde leenwoorden momenteel gemeengoed.

Daarnaast nam hij woorden op uit het Duits of uit Duitse dialecten; van dergelijke woorden meende hij dat ze konden gelden als een verrijking voor het Nederlands, en hij voorzag 'de eigenlijke Duitse woorden en de termen, die door de voorstanders van taalzuiverheid uit het Hoogduits in het Nederlands waren overgenomen of voor een juiste kennis van de taal noodzakelijk worden geacht'[20] van de aanduiding 'ger.'. Het gaat om vele honderden woorden (veel meer dan in het woordenboek van Plantijn uit 1562, hoewel ook dit diverse Duitse woorden had opgenomen). Kiliaan noemt ongeveer 85 woorden Hoogduits ('germanicum'), ongeveer 77 noemt hij zowel Hoogduits als Saksisch ('saxicum', dat wil zeggen Nederduits of oostelijk Nederlands), ongeveer 25 zijn ook nog Nederrijns ('sicambricum') en de meeste woorden, 342, zijn volgens Kiliaan over het hele Germaanse gebied buiten onze grenzen bekend ('ger. sax. sicamb.').[21]

Een deel van de woorden die Kiliaan Duits noemt, zijn momenteel heel gebruikelijk, bijvoorbeeld *ahorn, barnsteen, etsen, geheim, gemaal, gevaar, grens, griffel, heersen, kotsen, rit, ros, schenkel, schertsen, sidderen, streven, twijg, verwant, zuil* en *zwanger*. Sommige Duitse woorden zijn door Kiliaan voor het eerst in het Nederlands genoemd; mogelijkerwijs heeft hij ze geïntroduceerd om te dienen als verrijking van het Nederlands; in ieder geval zal zijn gezag het gebruik ervan bevorderd hebben. De volgende woorden kennen we sinds Kiliaan: *argwaan, beledigen, citer, componist, deemoed, fantast, folteren, gelukzalig, geweten, handhaven, herinneren, monter, pralen, redenaar, reiziger* en *spitsmuis*.[22]

Een aantal Latijn-Duitse of Duits-Latijnse woordenboeken heeft, zo is uit onderzoek gebleken, als bron gediend voor Kiliaans werken, met name *Die Teütsch spraach* van J. Maaler, het *Dictionarium Latinogermanicum* van Dasypodius en het *Dictionariolum puerorum* van Frisius.[23]

Kiliaan heeft, ongetwijfeld met instemming, kennisgenomen van de nieuwe woor-

den die wetenschappers in zijn tijd smeedden. Hij geeft in de derde druk een lijst van maar liefst 99 geraadpleegde auteurs, onder wie Dodoens, Erasmus, Hadrianus Junius, Lambrecht, Lipsius en Matthias de Lobel. Vermelding van deze namen betekent niet automatisch dat Kiliaan hun werk daadwerkelijk heeft gebruikt; de vermelding kan ook geschied zijn om het woordenboek meer gezag te geven. Een naam die niet wordt genoemd, terwijl zijn werk wel is gebruikt, is die van Stevin. Uit onderzoek blijkt dat Kiliaan naar alle waarschijnlijkheid ten minste veertien woorden en vier woordbetekenissen van Stevin heeft overgenomen. De overgenomen woorden zijn *evenwijdig, langwerpig, middellinie, middelpunt, rechthoekig, redenaar, schiksel, strijdreden, telkunst, verzoekbrief, wiskunst, wiskunstenaar, zichteinder* en *zingkunst*.[24]

Het geleerde woordenboek van Kiliaan vond onmiddellijk bijval en ingang: het werd in de zeventiende eeuw door velen gebruikt. Zo was het een hulpmiddel voor de Statenvertalers.[25] In diezelfde eeuw werd het woordenboek zevenmaal herdrukt, en nog in 1777 werd het opnieuw uitgegeven en voorzien van annotaties door Gerardus Hasseltus, beter bekend onder zijn Nederlandse naam Gerard van Hasselt. Er is wel gesteld dat de Nederlandse schrijftaal dankzij Kiliaans woordenboek nog eeuwenlang Brabants gekleurd bleef, maar er zijn 'geen harde bewijzen te vinden voor een sturende en bevruchtende inwerking van het 16e- en 17e-eeuwse woordenboek op de standaardtaal-in-wording'. In deze periode 'liet men zich veel meer leiden door wat men in de geschriften van anderen aantrof dan door wat er in het woordenboek stond'.[26]

Kiliaans *Etymologicum* is het eerste wetenschappelijke woordenboek van het Nederlands en de trefwoorden ervan vormen de grondslag van alle tweetalige woordenboeken in de zeventiende en achttiende eeuw, waarvan de belangrijkste zijn de Frans-Nederlandse en Nederlands-Franse woordenboeken van Mellema, Van den Ende, D'Arsy, Halma en Marin, de Nederlands-Engelse en Engels-Nederlandse woordenboeken van Hexham en Sewel, en het Spaans-Nederlandse, Nederlands-Spaanse woordenboek van Arnold de La Porte. Van de meeste van deze woordenboeken zijn diverse herdrukken gemaakt onder telkens andere titels. De woordenboeken van Halma en Marin dienden als grondslag voor de negentiende-eeuwse tweetalige woordenboeken Frans van S.J.M. van Moock (verschenen tussen 1825 en 1846), waarvan het Nederlands-Franse deel op zijn beurt als basis diende voor het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal* van de gebroeders Calisch, het woordenboek dat bekend is geworden onder de naam van de bewerker van de tweede druk: Johan Hendrik van Dale.[27] Terzijde zij vermeld dat deze Van Moock aan de vergetelheid is ontrukt in de roman *De zwarte met het witte hart* van Arthur Japin uit 1997, waar gememoreerd wordt dat hij de kostschoolhouder van de twee prinsen van de Ashanti was.[28]

Zo heeft het woordenboek van Kiliaan grote invloed gehad op alle woordenboeken uit latere eeuwen. Nog in 1976 begint Kruyskamp zijn Inleiding op de *Grote Van Dale* met de zin: 'Het woordenboek van Van Dale knoopt aan, zoals de meeste dergelijke werken, bij een lange traditie, die voor het Nederlands ten slotte teruggaat op het beroemde woordenboek van Cornelis Kiel of Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae Linguae*.'

1681 – De Seeman van Wigardus van Winschooten

Om vele redenen is *Seeman, behelsende een grondige uitlegging van de Neederlandse Konst- en Spreekwoorden, voor soo veel die uit de Seevaart sijn ontleend* van Wigardus van Winschooten uit 1681, Leiden, een bijzonder boek. Van Winschooten (Amsterdam 1639 – Leiden 1685?) bedoelde met de in de titel genoemde 'konstwoorden' vaktermen ongeacht hun herkomst, dus zowel Nederlandse woorden als geleende – hij hanteert de term 'kunstwoord' derhalve op dezelfde manier als wij dat nu doen. Van Winschooten heeft in zijn boek alle woorden, uitdrukkingen en spreekwoorden verzameld die het zeewezen betreffen. Hij was van plan hierna nog andere deelgebieden bij de kop te nemen. In de inleiding van zijn *Seeman* meldt hij namelijk:

> Als de tijd en gelegenheid het lijden kunnen, zal ik u ook een *Landman* [Boer] en *Steeman* [Stadsman] leveren, om u een ruwe schets van onze hele Nederlandse taal te geven, en als toegift van dit alles een complete *Letterkonst*.

Zijn plan was een *Thesaurus Belgicae Linguae*, een woordenschat van het Nederlands, te publiceren – sterker nog: volgens hem lag dit klaar voor de drukker. In 1683 verscheen te Leiden zijn in hoofdstuk 5 al genoemde *Letterkonst, sijnde het eerste deel van de Neederlandse Spraakkonst* – gezien de ondertitel verwachtte Van Winschooten dat er meer delen zouden volgen. Maar in 1684 verscheen alleen nog een Nederlands-Latijns schoolwoordenboek van zijn hand, getiteld *Dictionarium Belgico-Latinum*. Daarna wordt er niets meer van Van Winschooten vernomen.

Dat is jammer, omdat de *Seeman* afwijkt van alles wat tot dan toe was verschenen. De *Seeman* is het eerste 'gewone' eentalige woordenboek van het Nederlands: alle woordenboeken die tot deze tijd waren verschenen, waren tweetalig (dat geldt ook voor de puristische woordenboeken, waarin de vreemde taal vertegenwoordigd is door de bastaard- en kunstwoorden). Wel is de *Seeman* beperkt tot een specifiek terrein – de scheepvaarttermen – maar wanneer dit was aangevuld met een *Landman* en een *Steeman*, zouden deze delen tezamen inderdaad de gehele Nederlandse woordenschat hebben bestreken. Innoverend is dat Van Winschooten als eerste alle betekenissen van een woord in het Nederlands vermeldt, zowel letterlijke als figuurlijke, dat hij vaste verbindingen met het trefwoord geeft, en dat hij samenstellingen, (volks)uitdrukkingen, dialectvarianten en etymologische verklaringen opneemt.[29] De *Seeman* bevat meer taalkundige informatie over het Nederlands dan enig ander woordenboek uit de periode van de renaissance. Kortom: Van Winschooten is zijn tijd met dit woordenboek ver vooruit. Enkele voorbeelden in hertaalde vorm:

> ***baden*** zwemmen. Vandaar een *bad* en een *badstoof*. Dit baden wordt ook figuurlijk gebruikt: *zich in weelde baden*, wat betekent: zich geheel en al aan de weelde overgeven.
>
> ***bakenen*** of ***seinen***. Met *bakens* of andere tekens de ondiepten te kennen geven. Als er nu gesproken wordt van de ondiepten van de stromen, dan zal een goed zeeman (om te tonen dat hij op de stromen bedreven is) zeggen: *ik weet wel hoe het*

daar gebakend is, wat betekent: *ik weet wel waar de bakens staan* en waar de dieptes en droogten zijn. Figuurlijk gebruikt: ik weet wel hoe het daar gesteld is.

fooi alhoewel dit een Frans woord is, is het evenwel door lang gebruik bij ons ingeburgerd. Ja, het wordt zelfs door een ander Frans woord vergezeld. Zo zegt men: *ik doe dat op de bonne fooi*, dat is: op goed geloof of vertrouwen. De *fooi geven* is een gelag of afscheidsmaal geven, als een teken, geloof ik, van eerbetoon aan en genegenheid voor diegene, van wie men afscheid neemt. Maar *de Rotterdamse fooi* geven, betekent: met slaan en gooien uit elkaar gaan.

hoop hebben zeggen de Leidenaars, als zij hoek hebben. Want dan begint iemand *hoop te hebben* om iets te vangen, als hij ziet dat de vis begint te bijten.

De *Seeman* bevat in totaal ongeveer 2000 trefwoorden, van zeer variabele lengte.

Samenvatting

Het is opvallend dat alle woordenboeken van de complete Nederlandse woordenschat al in de zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden zijn geschreven, en dat de zeventiende eeuw eigenlijk alleen herdrukken laat zien en het onvoltooide, in de Republiek gepubliceerde werk van Van Winschooten. Ook het woordenboek van Van den Werve (zie hieronder), dat een belangrijke aanzet gaf tot de productie van puristische woordenlijsten en woordenboeken, werd in de zestiende eeuw gepubliceerd. Daarentegen werden de meeste grammatica's en spellingvoorschriften pas in de zeventiende eeuw geproduceerd. De beregeling van de woordenschat liep dus voorop, en na het monumentale werk van Kiliaan zette niemand zich meer aan de beschrijving van de complete woordenschat.

Hoe omvangrijk waren de genoemde woordenboeken? Een telling van de ingangen levert (globaal) de volgende cijfers op:

1562 – Lambrecht: 11.000
1573 – *Thesaurus*: 40.000
1574 – Kiliaan 1ste druk: 12.000
1599 – Kiliaan 3de druk: 40.000
1681 – Van Winschooten: 2.000

Ter vergelijking: het *Handwoordenboek van hedendaags Nederlands* van Van Dale bevat ongeveer 66.000 ingangen – waaronder een zeer groot aantal samenstellingen. Kiliaans woordenboek van 1599 kan dus beslist al bruikbaar gereedschap genoemd worden.

Woordenboeken in de achttiende eeuw

Het duurde even voor de vernieuwingen die Van Winschooten had toegepast in de woordenboekopzet – een Nederlandstalige beschrijving van de betekenissen van een trefwoord en de opname van vaste verbindingen – werden overgenomen. Eerst begonnen er vanaf 1700 geslachtslijsten van zelfstandige naamwoorden te verschijnen (zie hoofdstuk 8). Hierin werden aan ieder zelfstandig naamwoord een of meer citaten van vooraanstaande schrijvers toegevoegd, waar nodig met uitleg.

In het begin van de achttiende eeuw vond er een opbloei plaats van lexicografische arbeid: er verscheen een groot aantal tweetalige woordenboeken die meer trefwoorden bevatten dan hun voorgangers en bovendien meer informatie per trefwoord.[30] In deze woordenboeken zijn een aantal blijvende vernieuwingen te vinden. Zo voegde Willem Sewel in zijn *Groot woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taalen* uit 1708 als eerste het geslacht van de zelfstandige naamwoorden toe. Men ging de verschillende betekenissen helder van elkaar onderscheiden, en dat gebeurde voor het eerst door de toevoeging van een *Nederlandse* definitie of een *Nederlands* synoniem, of door een samenstelling of voorbeeldzin; dit was een eerste stap op de weg naar een geheel eentalig Nederlands woordenboek. Sewel nam in genoemd woordenboek bijvoorbeeld op *buys* (*pyp*) en *buys* (*haering-buys*), en *schop* (*schup*), *schop* (*schop-touw* [schommel]) en *schop* (*stoot met den voet*). Verder werd veel aandacht besteed aan woordverbindingen; zo vermeldde Sewel: *een' schop in 't* [tegen zijn] *gat geeven, iemand den schop geeven* [ontslaan], *den schop krygen* [ontslag krijgen].

Ook nieuw was dat er aanduidingen gegeven werden van het stijlregister waartoe het trefwoord behoorde. Dit vinden we, voor zover mij bekend, het eerst in het anonieme *Den nieuwen ende grooten woorden-boeck der Nederlandtsche ende Fransche Taele* uit 1707, in het Nederlands-Franse woordenboek van Halma uit 1708, en in het al genoemde woordenboek van Sewel uit datzelfde jaar. Sewel markeerde 'een boertig, plomp of straattalig woord' – wij zouden spreken van volkstaal of vulgaire taal – door er een verticale streep met twee dwarsstreepjes voor te zetten. Die aanduiding waarschuwde de gebruiker: dit woord behoort niet tot de woordenschat van de standaardtaal. Daarnaast hanteerde Sewel een dodenteken voor verouderde woorden (een categorie die al voorkwam bij Kiliaan) en een horizontale streep met dwarsstreepje voor 'een onduytsch woord', dus een leenwoord. In totaal vermeldde hij een kleine honderd volkstaalwoorden, zoals *breekebeen, brouwen* 'de r te sterk uitspreken', *drasbroek, dryten* 'poepen', *pekelzonden, pennelikker, pofzak* 'dikzak', *pruylpot* 'iemand die pruilt' en *zeyk*.[31]

Tot slot voegde Sewel, voor zover mij bekend als eerste, een korte grammatica van het Nederlands (geschreven in het Engels) en van het Engels (geschreven in het Nederlands) toe aan zijn woordenboek, waarmee hij een traditie inluidde.

Voor het eerst verschenen er in de achttiende eeuw enkele gespecialiseerde woordenboeken. Belangrijk was bijvoorbeeld de publicatie in 1726 en 1727 van het eerste verklarende woordenboek van spreekwoorden van Carolus Tuinman, *De oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden*. Eerder waren al wel (meestal niet-alfabetische) verzamelingen met spreekwoorden verschenen, waarvan de bekendste Jacob Cats' *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt, bestaende uit spreeckwoorden ende sinspreucken* uit 1632 is. Maar dergelijke verzamelingen hadden vooral een moralistisch doel en werden niet, zoals het woordenboek van Tuinman, samengesteld om taalkundige redenen. Voorts verschenen in de achttiende eeuw het eerste complete biografische woordenboek, het *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek* van D. van Hoogstraten, M. Brouerius van Nidek en J.L. Schuer (1725–1733), en het eerste Nederlandse rijmwoordenboek, de *Verzameling van de bruykbaarste Nederduytsche rymklanken* van W. Kroon (1774).

Woordenboeken in de negentiende en twintigste eeuw

Aan het eind van de achttiende eeuw ontstond de roep om een compleet eentalig woordenboek. In 1762 deed het tijdschrift *Tael- en Dichtkundige By-dragen* een oproep voor medewerking aan de samenstelling van een 'Nederduitsch Woordenboek'. Dit werd overgenomen door de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde, die in 1766 werd opgericht. Dit initiatief bleef echter steken in plannen en materiaalverzameling. Daarom zette P. Weiland zich tot de samenstelling van een woordenboek met beperkter opzet. Hij publiceerde tussen 1799 en 1811 het eerste eentalige Nederlandse woordenboek, het elfdelige *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* (Nederlands taalkundig beredeneerd woordenboek, dat wil zeggen woordenboek met taalkundige gegevens zoals woordgeslacht, meervoud, etymologie e.d.). Weiland nam het *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart* van J.C. Adelung tot voorbeeld. Het verschijnen van Weilands woordenboek is te danken aan de algemene behoefte tot reglementering die op dat moment bestond, onder andere gestimuleerd door de Franse overheersers.[32] Niet toevallig is Weiland tevens de auteur van de eerste officiële Nederlandse grammatica, de *Nederduitsche Spraakkunst* uit 1805, en verscheen in 1804 de eerste officiële Nederlandse spelling van M. Siegenbeek, *Verhandeling over de Nederduitsche spelling*, gevolgd door een *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling* in 1805 (zie hoofdstuk 5 en 8).

Andere landen gingen ons ruim voor met een eentalig woordenboek: het internationaal gezien eerste eentalige woordenboek was het Italiaanse *Vocabulario degli Accademici della Crusca*, dat al in 1612 in Florence werd uitgegeven! In 1694 publiceerde de Académie française een woordenboek waarin men het goede woordgebruik wilde vastleggen; dat goede woordgebruik werd (en wordt) bepaald door de veertig leden van de Académie.[33]

Het woordenboek van Weiland voldeed om een aantal redenen niet aan de behoefte: de trefwoordselectie was onvolledig, de betekenisomschrijving was gebrekkig, de citaten waren onbeduidend en de etymologische verklaringen waren beneden peil.[34] In 1808 richtte koning Lodewijk Napoleon het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten (later Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) te Amsterdam op, dat hij onder andere de opdracht gaf een 'Hollandsch woordenboek' samen te stellen. In 1809 benoemde hij bovendien een commissie om voorstellen te doen ter vervanging van de bastaardwoorden door Nederlandse termen. Door de politieke verwikkelingen raakte een en ander in het slop, maar nadat de Fransen verdreven waren en de kruitdamp van de Belgische afscheiding in 1830 was opgetrokken, zochten Nederlandse en Belgische geleerden weer toenadering op de Taal- en Letterkundige Congressen voor Zuid en Noord, die tussen 1849 en 1912 tweejaarlijks werden gehouden.[35]

Al op het eerste Congres werd besloten tot de samenstelling van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, naar het voorbeeld van het *Deutsches Wörterbuch* van de gebroeders Grimm. Dit besluit werd ingegeven door de wens om het streven naar 'eenheid van taal in Noord en Zuid' concreet gestalte te geven.[36] In 1851 aanvaardde Matthias de Vries de taak om een redactie samen te stellen. Speciaal voor dit woordenboek werd door medewerker Te Winkel in 1863 een spellingregeling ontworpen (zie hoofdstuk 5). Het woordenboek verscheen tussen 1864 en 1998. Aanvankelijk was het normatief van karakter: leenwoorden en vreemde woorden werden geweerd; zo stelde De Vries onder andere: 'aan woorden, uit

vreemde talen ontleend, zal alleen dan een plaats worden toegekend, wanneer zij: of door veranderde klemtoon met de Nederlandse uitspraak in overeenstemming gebracht zijn; of de geschiktheid bezitten om Nederlandse voorvoegsels of uitgangen aan te nemen, ter vorming van nieuwe afgeleide woorden; of in staat en gewoon zijn, met Nederlandse woorden in samenstelling te treden', en 'zogenaamde barbarismen, als daar zijn germanismen, gallicismen enz., zullen ten strengste worden geweerd'.[37]

In de tweede helft van de negentiende eeuw verschenen voor het eerst diverse eentalige en eendelige handwoordenboeken, waarvan enkele een lange reeks van bewerkingen doormaakten en tot op heden verschijnen, namelijk Van Dale (eerste druk 1872) en Koenen (1897). Pas in 1930–1931 verscheen de Vlaamse tegenhanger van de hand van Jozef Verschueren, het *Modern woordenboek*.

Kenmerkend voor de negentiende en twintigste eeuw is de grote bloei die gespecialiseerde woordenboeken doormaakten: voor het eerst verschenen er woordenboeken geheel gewijd aan Middelnederlands, wetenschappelijke etymologie, uitspraak, dialecten, afkortingen en moderne citaten. In 1884 verscheen het eerste Afrikaans-Nederlandse woordenboek: *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon* van N. Mansvelt. In 1901 verscheen het tweedelige *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden naar hunne oorsprong en beteekenis verklaard* van F.A. Stoett – nog steeds het uitgebreidste woordenboek op dit terrein. Na de Tweede Wereldoorlog verschenen vooral veel woordenboeken van allerlei deelgebieden, zoals voorzetsels, Bargoens, neologismen, jeugdwoorden, eufemismen, vloeken en scheldwoorden, erotische woorden, leenwoorden, eponiemen en geoniemen, voetbalwoorden, adelwoorden, wielertermen.

Puristische woordenboeken en woordenlijsten

Hieronder volgt een overzicht en korte karakterisering van het tweede type woordenboeken, de puristische woordenboeken. Er verschenen veel meer puristische woordenboeken dan algemene; ik noem er hieronder tien, namelijk die welke toentertijd toonaangevend waren, maar deze vormen slechts een selectie van het totale aanbod uit die tijd. Na het overzicht zal ik aandacht besteden aan de vraag of het purisme effect heeft gehad: zijn de leenwoorden die in de woordenboeken staan vermeld, inmiddels verdwenen, zoals de bedoeling van de auteurs was?

1503 – Een woordenlijst van rechtstermen

De oudste verklarende woordenlijst werd toegevoegd aan een juridisch werk. Dat was niet toevallig: in hoofdstuk 6 zagen we al dat juist de juridische taal van oudsher een grote voorkeur vertoonde voor leenwoorden en daardoor een soort geheimtaal was geworden. De bewuste woordenlijst werd toegevoegd aan de vertaling van het Franstalige *Somme rural* van Je(h)an Boutill(i)er of Jan Bottel(g)ier (Pernes ca. 1340 – Saint Brice 1395). Boutillier was van ongeveer 1370 tot 1395 als baljuw en raadpensionaris in dienst van de Franse koning in het Noord-Franse gebied bij Doornik. De *Somme rural* is in een aantal handschriften bekend, en voor het eerst in 1479 gedrukt.[38]

In 1483 werd dit werk door een anonieme vertaler in het Nederlands overgezet onder de titel *Somme rurael* en uitgegeven in Delft. Over de titel zegt de vertaler: 'Het is getiteld

Somme rurael, omdat het voor alle leken dienstig is.' Diverse geleerden hebben zich over de betekenis van de titel gebogen. *Somme* betekent 'overzicht, resumé', en met *rural*, dat in de veertiende eeuw letterlijk 'landelijk, boers, onwetend' betekende, zal bedoeld zijn 'niet-geleerd'; de *somme rural* is dus een populariserend niet-geleerd overzicht, een overzicht voor de gewone man.[39] Er volgden diverse herdrukken van de vertaling (er verschenen zes drukken tot 1550), en ook het Franse origineel is tot 1621 vele malen herdrukt, wat ongetwijfeld te danken is aan het doel: het geven van de rechtsregels en -instellingen zowel voor de leek als voor de rechtsgeleerde. De vertaling is inhoudelijk niet aangepast aan de situatie in de Nederlanden.

In de vertaling kwamen veel leenwoorden voor. In een druk van 1503 uit Antwerpen werd ter verklaring hiervan een woordenlijst toegevoegd: 'Vocabulaire van alle vreemde of Waalse termen' met ongeveer driehonderd Franse en Latijnse rechtstermen met hun Nederlandse betekenis. Hiermee werd weliswaar geen puristisch, maar slechts een praktisch doel nagestreefd – dat blijkt onder andere uit het grote aantal vreemde woorden dat een lange omschrijving krijgt en geen synoniemverklaring –, maar toch kan dit gezien worden als een eerste streven naar verduidelijking van vreemde termen. In volgende drukken van de vertaling werd de woordenlijst nog uitgebreid. Het opschrift van de woordenlijst luidt (in een versie uit 1542 getiteld *Summe ruyrael*):[40]

> Vocabulaire om de inhoud en betekenis, uitgebreid verklaard, te vinden van alle vreemde of Waalse [Franse] termen die in het hier volgende boek van Jan Bottelgier staan, om deze materie beter te kunnen verstaan; en deze vocabelen [woorden] zijn gezet in de ordonnantie [volgorde] van het A B C.

Opvallend is het grote aantal vreemde woorden in dit opschrift. Hieruit blijkt eens te meer dat de samensteller van de lijst geen purist maar een pragmaticus was. Onder alfabetische volgorde verstond men toentertijd iets anders dan tegenwoordig: de woorden staan namelijk uitsluitend gealfabetiseerd op de *eerste* letter van een woord, wat ertoe leidt dat bijvoorbeeld *presumptie* gevolgd wordt door *parage*, en *tribunale* door *transporteren*. Gevolg is ook dat onder de D is opgenomen *delinquanten* met als verklaring onder andere 'misdadige, overtreders' en ongeveer twintig woorden verder *delinquant* 'misdader'. De huidige honderd procent alfabetische volgorde blijkt zo gek nog niet.

Hieronder een paar voorbeelden om te laten zien hoe de opzet van het werk is. Het vreemde woord dat als ingang geldt, heb ik ongewijzigd overgenomen. De Nederlandse synoniemen of omschrijvingen zijn omgespeld naar de moderne spelling. Uit de opzet blijkt opnieuw dat het geven van een verklaring vooropstond: overal is het overbodige 'dats', '(dat) is (een)' toegevoegd, en er worden veel lange omschrijvingen gegeven, die nooit als vervanging van het leenwoord in een tekst kunnen worden gebruikt, zoals:

> ***accessore*** is een zaak die uit een andere spruit.
> ***affirmatie*** is te verstaan iemand toe te zeggen een zaak waarachtig te zijn.
> ***arrest*** is een sententie gegeven bij de overste rechter daar men niet af appelleren en mag [waartegen men niet in beroep kan gaan].

concluderen is een slot en einde te maken van enige zaken.
conspiratie is een opzet te maken om kwaad te doen tegen de oppersten of de regeerders.
corruptie is giften te geven aan de rechter om tot zijn mening te komen.
delibereren dat is te verzinnen wat men doen of zeggen wil.

Bovendien behoren de omschrijvingen regelmatig tot een andere woordsoort dan het leenwoord, waardoor vervanging van het leenwoord in de tekst door het Nederlands al helemaal wordt uitgesloten:

abortijf is een dracht die dood ter wereld komt.
caucie borgtocht te stellen.
defloratie dat is een vrouw te ontzetten van haar eer.
excommunicatie is in de ban.

Maar er worden wel degelijk bruikbare Nederlandse alternatieven gegeven, en sommige daarvan kennen we tot op heden, vergelijk *aanvaarden* voor *apprehenderen*, *tegenpartij* voor *adverse*, *verbreiden* voor *amplieren* en *zaak* voor *cas*. In deze gevallen zijn de leenwoorden inmiddels verdwenen. Van de volgende gevallen zijn zowel het leenwoord (soms in gewijzigde spelling) als het Nederlandse alternatief nog steeds bekend: *bedrog* voor *deceptie*, *heimelijk* voor *clandestine*, *macht geven* voor *auctoriseren*, *misdaad* voor *crime* en voor *delict*, *onderhouden* voor *mainteneren*, *openbaar* voor *manifeste*, *verklaren* voor *declareren* en *voorwaarde* voor *contract*. En zo zijn er nog veel meer. Al met al is het duidelijk dat deze woordenlijst al goed als voorbeeld voor latere lijsten kan dienen. Het is nog wat zoeken naar de juiste vorm, maar de basis is gelegd.

1553 – Het eerste puristische woordenboek van Jan van den Werve

Het eerste puristische woordenboek is van een jurist, en wel van de Antwerpenaar Jan van den Werve, ridder en heer van Hovorst.[41] Over zijn leven is weinig bekend. Zijn geboortedatum weten we niet, wel dat hij vanaf 1533 schepen was en dat hij overleed in 1576 tijdens de Spaanse Furie, toen muitende Spaanse soldaten in Antwerpen huishielden. Omstreeks 1550 schreef Van den Werve een woordenboek en vestigde daarmee zijn naam onder de meest vooraanstaande Nederlandse lexicografen. De oudst bekende druk dateert uit 1553 en is getiteld *Het Tresoor der Duytsscher talen*, met als ondertitel: *Een seer profijtelijck boeck voor alle de ghene die de Latijnsche sprake ende meer andere niet en connen, ende bysondere die het recht hanteeren* (Een heel nuttig boek voor iedereen die geen Latijn of vreemde talen kent, in het bijzonder voor gerechtsdienaren). In de volgende druk van 1559 is het leenwoord *Tresoor* gewijzigd in *Schat*: *Den Schat der duytsscher talen*. De taalzuivering wordt hier dus in de praktijk gebracht. De druk van 1559 is met ruim 600 ingangen verrijkt en telt in totaal een kleine 5300 ingangen.[42]

Dat dit werk een werkelijk puristisch doel heeft, blijkt uit het korte gedicht 'In naam van de Nederlandse taal', waarmee de druk van 1553 begint:

Men teeg mij aan dat ik kreupel ben en mank,
Als een die volmaaktheid in zichzelf ontbeert:
Derhalve hebben ze mij verstoten en Buitenlanders
Op mijn erve aangesteld, al was 't onder dwang.
Maar die moeten nu weer weg, en ik ben, God zij dank,
Terug weer op mijn erve, door Heer Jan van den Werve:
Dies zij hem eeuwigdurend lof en eer.

In het voorwoord geeft Van den Werve een beginselverklaring af aan de 'goedwillige lezer':

> Ik kon het niet goed zetten dat zo veel mensen, zowel in de rechtspleging als anderszins (wat wij dagelijks meemaken), zo vaak verbaasd en met stomheid geslagen stonden als ze buitenlandse woorden hoorden, hetzij uit het Latijn of uit andere talen, die korte tijd geleden even ver te zoeken (en dus onbekend) waren als ze nu voor op de tong liggen en heel algemeen worden. Om nu die mensen te hulp te komen, en niet alleen hun, maar ook degenen die, al zijn zij verder ook erg geleerd, niet veel met het gerecht van doen hebben gehad, heb ik alle geschuimde woorden, die in onze taal niet thuis horen, achter elkaar gezet [...] en in gewoon Nederlands ('in platten duytsche') zo uitgelegd dat niemand die zich met mijn werkje wil behelpen, nog langer een reden heeft om zich met dit hulpmiddel tekortgedaan te voelen.

Dat Van den Werve geen drammerige purist is, maar ingeburgerde leenwoorden wil handhaven, blijkt uit zijn volgende woorden:

> Ik geloof niet dat hier enige woorden die er eigenlijk hadden moeten staan, ontbreken, behalve dan de woorden die zo algemeen in gebruik gekomen zijn, zoals *testament*, *sacrament*, *instrument* en dergelijke, dat men ze moeilijk meer anders zou kunnen benoemen, of als dat wel kon, dat dat volkomen onmogelijk en onredelijk zou zijn.

Het woordenboek van Van den Werve is belangrijk omdat het het eerste woordenboekje is waarin bastaardwoorden werden gebrandmerkt en door Nederlandse vervangen. Daarbij is het zeer gunstig ontvangen: latere taalzuiveraars – zoals Coornhert in 1561 in de voorrede van zijn *Officia Ciceronis* en Spiegel in de *Twe-spraack* – zwaaiden Van den Werve veel lof toe, het woordenboek heeft tussen 1553 en 1774 in totaal achttien drukken beleefd, zowel in de Noordelijke als in de Zuidelijke Nederlanden, en tot slot werd het in ruime mate gebruikt door latere schrijvers van puristische woordenboeken als Lodewijk Meijer.

In het woordenboekje van Jan van den Werve worden soms langere verklaringen gegeven, maar veel minder vaak dan in de *Somme rurael*. Meestal wordt een ingang gevolgd door synoniemverklaringen die uit een of twee woorden bestaan, en het boek maakt een alleszins bruikbare indruk. Enkele voorbeelden uit de C en D:

calculeren rekenen.
calamiteyt verdriet, schade of armoede.
camise een hemd of een paltrok die gemaakt is op de manier van een hemd.
circumcisie een besnijding.
datum een tijdstelling of zekere tijd.
delinqueren afvallen, verzuimen, zondigen of misdoen.
despereren vertwijfelen of wanhopen.

Wat betreft de alfabetisering is Van den Werve een stapje verder gegaan dan de *Somme ruael*: de woorden worden niet meer alleen op de eerste letter van het trefwoord gealfabetiseerd, maar op de eerste twee letters. Opzoeken blijft problematisch, ook al staat boven de kolommen telkens keurig vermeld met welke twee letters de trefwoorden eronder beginnen. Zo vinden we onder AP trefwoorden in de volgorde *apostaat, appreciëren, appreciatie, apoplexie, applauderen, appropriëren, apprehenderen* en onder CO *contristeren, copuleren, contract, contempleren, contemplatie*.

Van den Werve zocht bij het zoeken naar alternatieven voor vreemde woorden steun bij het verwante Duits; woorden uit deze zustertaal werden niet als bezoedelend voor de taal beschouwd. Zo staat in de opdracht:[43]

> Onze taal is verwant met het Duits, zodat wanneer er in onze moedertaal iets ontbreekt, men dat uit de Duitse taal mag halen en met recht mag gebruiken.

Immers:

> Wie zou durven ontkennen dat de Overlandse Duitse taal van nu net zo machtig, zo rijk en zo geschikt is als enig andere taal die onder de christenen nu de overhand heeft.

Interessant genoeg is ook sprake van 'geleende woorden': 'dat ieder zijn moedertaal zuiver zal spreken en dat er geen geleende woorden zijn' – de term *leenwoord* wordt pas sinds ca. 1900 gebruikt en is ontleend aan het Duits, maar hier vinden we het waarschijnlijk oudste voorbeeld van de verbinding *geleend woord*.

Jammer genoeg worden geen concrete voorbeelden genoemd van geschikte Duitse leenwoorden. Misschien moeten we denken aan woorden als *grondvastigheid*, dat Van den Werve als alternatief geeft voor *fundament* (vergelijk Duits *grundfestig*, in het *Deutsches Wörterbuch* van de gebroeders Grimm genoemd), *rengelen* 'vechten' voor *lucteren* (Duits *ringeln*), *tuchtig* 'kuis, zedig' voor *pudijck* (Duits *züchtig*), en *veldvluchtig* 'deserterend' voor *transfuge* (Duits *feldflüchtig*).

1553 – Jan van Mussems woordenlijst voor de welsprekendheid

De Zuid-Nederlandse dichter en rederijker Jan van Mussem (over wiens leven weinig bekend is) publiceerde in 1553 te Antwerpen een boek getiteld *Rhetorica, dye edele Const van welseggheneˊ* (Retorica, de edele kunst der welsprekendheid). Dit was de eerste in het Ne-

derlands geschreven systematische welsprekendheidsleer. Van Mussem zegt misprijzend over andere rederijkers:[44]

> Zij laten de beste woorden en zinnen varen en nemen de slechtste, of, wat nog erger is, zij versieren ze en plakken er vreemde woorden en zinnen aan die niet te pas komen.

Hiermede was Van Mussem de eerste rederijker die zich bezighield met taalzuivering, wat opvallend mag heten, omdat de rederijkers zeer beïnvloed waren door de Fransen en een grote voorliefde hadden voor vreemde woorden. Van Mussem waarschuwt juist voor:

> alle vreemde, ongebruikelijke en onbegrijpelijke woorden en eveneens onbruikbare woorden die onbekwame dichters vandaag de dag zo buitensporig gebruiken, dat ze eerder vreemde buitenlandse wilde barbaren lijken dan geboren en getogen Vlamingen.

En Van Mussem laat het niet bij theorie: hij eindigt zijn werk met een woordenlijst van ongeveer 1300 vreemde woorden met hun verklaring in het Nederlands ('Dit is een Vocabulaire van sommige vreemde buitenlandse termen of woorden, die men in onze Vlaamse taal dagelijks gebruikt'). In zijn proloog windt hij er geen doekjes om:

> Het is niet voldoende om in een goede vruchtbare akker goed zaad te zaaien: als men niet ook het onkruid ijverig uittrekt en weggooit, zou al het werk vergeefs zijn. En dus, nadat wij de edele retorica voor onze achtenswaardige Vlaamse leerling-kunstliefhebbers beschreven hebben, en omdat wij hen ook waarschuwen willen voor dwalingen in hun elocutie, hebben wij hier beschreven – niet alle (want dat is onmogelijk), maar toch een groot deel van alle vreemde woorden, waarbij wij laten zien in welke wanverhouding tot onze Vlaamse taal deze door de geleerden vaak verbonden en gebruikt worden. En dat hebben wij niet zonder grote en dwingende noodzaak gedaan, want omdat simpele idioten altijd het meest prijzen en bewonderen wat ze niet verstaan, willen de niet-geleerde dichters en procureurs, net als apen, ook allemaal van die vreemde onbekende termen gebruiken, en met hun eigen fantasie nieuwe verzinnen, of die nu in gebruik zijn of niet.

Vervolgens vertelt hij waarom hij de woordenlijst heeft samengesteld:

> Ik deed het opdat degenen die alleen hun Vlaamse moedertaal kennen, de vreemde woorden die door anderen gebruikt worden, kunnen begrijpen en daarbij oppassen dat ze deze niet misbruiken door ze slecht te spellen, uit te spreken of op schrift te gebruiken of ze te zeggen op plaatsen waar ze wat hun betekenis betreft niet thuishoren, of tegenover lieden die ze niet begrijpen.

Taalwetten maken en vinden 333 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Het blijkt dat Van Mussem niet per se tegen het gebruik van leenwoorden is, maar wel tegen het *verkeerd* gebruik ervan, wat een zeer gezond en modern standpunt is:

> Als men dit goed in de gaten houdt, kan men de hiernavolgende en andere vreemde woorden gebruiken als men geen geschiktere Vlaamse woorden vinden kan, of terwille van het metrum of het rijm. Maar dit alles wel altijd met de juiste betekenis, op de juiste plaatsen, voor de geschikte personen, en met grote discretie; anders zou hier een bastaard-Vlaams het voorwerp van gekheid en bespotting worden. De Vlaamse taal is nu eenmaal net als andere goede talen op zichzelf voldoende rijk aan goede woorden, zinnen, spreekwoorden, vergelijkingen, vertalingen en allerhande deftige manieren van spreken.

De woordenlijst (die overigens in de tweede druk van 1607 ontbreekt) is praktisch opgesteld: hij bestaat voornamelijk uit leenwoorden gevolgd door een of meer Nederlandse alternatieven van slechts één woord. Het Nederlandse alternatief kan dus in een tekst gemakkelijk het vreemde woord vervangen. De eerste lemma's van de B luiden:

baptizeren dopen, wassen.
barbaren die kwalijk [slecht] spreken.
beneficentie mildheid, weldaad.
benevolentie goedwilligheid.
bestiael beestelijk.
blameren schande zeggen.
blamatie schande.

Veel van de Nederlandse alternatieven en veel van de leenwoorden die Van Mussem noemt, behoren tegenwoordig tot het algemene taalgebruik.

Modern was dat de woordenlijst volgens de huidige principes is gealfabetiseerd, rekening houdend met alle letters. Vanaf dit moment komen alle systemen (alfabetiseren op de eerste, op de eerste twee of op alle letters) voor, maar de tendens is om te gaan alfabetiseren op het hele woord – dit is een typische renaissance-uitvinding. Wel wordt deze alfabetisering dikwijls doorbroken door de behoefte om samenstellingen en afleidingen met dezelfde stam bijeen te houden. Dat is vooral ingrijpend voor woordenboeken die de hele Nederlandse woordenschat beschrijven, zoals dat van Kiliaan. Tegenwoordig krijgen woorden in naslagwerken altijd hun alfabetische plaats, ongeacht hun herkomst. Wel bestaat er bij het alfabetiseren van namen een verschil tussen Nederland en België: De Lier, Van Beethoven staan in Nederland onder de L en de B, in België onder de D en de V.

1585 – De notariële termen van Jacques Thuys

Met de toevoeging van een verklarende woordenlijst bij een juridisch werk had de *Somme rurael* in 1503 een traditie ingeluid: juridische taal behoefde en behoeft verklaring voor de leek. Vooral notarissen – de rechtsgeleerden die zich bezighielden met het opstellen

van akten over privaatrechtelijke rechtshandelingen – publiceerden veelvuldig verklarende woordenlijsten. In de middeleeuwen werden alle akten in het Latijn geschreven. Begin zestiende eeuw ging men geleidelijk over op de landstaal, maar tot het einde van die eeuw bleven ook Latijnstalige akten in gebruik. De overgang naar de landstaal werd mede bevorderd door het feit dat een notaris geen universitaire opleiding gevolgd hoefde te hebben (slechts een examen en eedaflegging waren vereist), en dus geen Latijn hoefde te kennen. Als hulpmiddel werden er voor notarissen voorbeelden in een formulierboek gepubliceerd, die aanvankelijk uit het Frans of het Latijn werden vertaald. De terminologie van de Franse en Latijnse akten werd gewoon gehandhaafd in de Nederlandse akten, waarschijnlijk ook omdat de termen geijkt waren. Het gevolg was dat de notariële taal vol zat met bastaardwoorden. Dat leverde problemen op voor de dikwijls laagopgeleide notaris, die moeite had met moeilijke woorden.[45]

De eerste die een omvangrijk Nederlandstalig werk wijdde aan het notariaat, was de Antwerpse notaris Jacques Thuys (tweede helft zestiende eeuw). Hij publiceerde een werk over de kunst van het notarisschap (*Ars Notariatus oft, Conste ende stijl van Notarisschap*). Achter in dit boek nam hij een woordenlijst op met, zoals hij op de titelpagina meldt, 'een verklaring van de vele duistere, zowel Latijnse als Franse, woorden en termen die men gewoonlijk in de praktijk gebruikt'. Uit de voorbeelden blijkt dat het hierbij niet alleen om notariële termen gaat, maar ook om rechtstermen in het algemeen. De woordenlijst van Thuys bestond uit ongeveer 800 ingangen. De H begint als volgt:

habiteren wonen.
habil bekwaam.
hachte gevangenis.
herederen in de goederen van iemand bij versterfenis komen.
hereditеyt het versterf.
heresie ketterij, ongeloof.

De *Ars Notariatus* verscheen waarschijnlijk voor het eerst in 1583, maar pas uit 1585 is een druk van dit werk bekend; ook over de auteur is niets naders bekend. Het werk was zeer populair, blijkens het feit dat er tussen 1585 en 1675 maar liefst zestien drukken van verschenen, zowel in de Zuidelijke als in de Noordelijke Nederlanden.[46]

1620 – De synoniemen van Anthoni Smyters

Een vreemde eend in de bijt is het werk van Anthoni Smyters uit 1620: *Epitheta, Dat zijn Bynamen oft Toenamen*. Dit woordenboek, gepubliceerd in Rotterdam, heeft een puristisch doel, maar het is heel anders van opzet dan de puristische woordenboeken. Terwijl alle puristische woordenboeken als ingang een vreemd woord (een bastaardwoord of een kunstwoord) bezaten, waren de ingangen van Smyters gewone Nederlandse woorden, die niet werden gevolgd door woorden die de ingang moesten verklaren of vertalen, maar door woorden die gecombineerd konden worden met de ingang. Zo vormt dit werk het eerste – en tot 2003 enige – combinatorische woordenboek van het Nederlands; in 2003 verscheen het *Combinatiewoordenboek* van Piet de Kleijn. In een combinatorisch

woordenboek staat bij ieder trefwoord vermeld met welke woorden (van andere woordsoorten) het kan worden gecombineerd. In de *Epitheta* van Smyters zijn slechts twee woordsoorten opgenomen: zelfstandige naamwoorden en bijvoeglijke naamwoorden. De trefwoorden, ruim 2800 in getal, zijn altijd zelfstandige naamwoorden. Zij worden gevolgd door bijvoeglijke naamwoorden waarmee ze kunnen worden verbonden, door woorden waarmee ze kunnen worden samengesteld, en door synonieme zelfstandige naamwoorden. Zo is dit woordenboek tevens het eerste synoniemenwoordenboek in de Nederlandse taal. Pas in de negentiende eeuw verschenen er aparte Nederlandse synoniemenwoordenboeken. Smyters was dus zijn tijd ver vooruit. Als voorbeeld dienen de eerste twee lemma's van de N:

naald broos, kortbrekig, puntig, werk-, klaar [paraat], dun, stekend, rank, teer, fijn, klein, naarstig, subtiel, linnenwerkster, doorstekersse [doorsteekster], naaister, juffrouwen-, tapijtmaakster, priemachtig, Milaans, Spaans, borduurder, pak-, huishoudster.

naarstigheid haastend, vorderend, spoedig, vaardig, zorgvuldig [naarstig], ras [snel], behoorlijk, voorzienig [vooruitziend], curieus [zorgvuldig], vlijtig, behendig, wakker, lopend, studieus, abel [bekwaam], bekwaam, zorgdragend [nauwgezet], lichtvaardig, posten- [van de post], noodzakelijk, gevleugeld, ongestadig, gestadig, gedurig, arbeidig, werkend, subtiel.

Anthoni Smyters (die in 1613 het *Schryfkunstboeck* publiceerde, zie hoofdstuk 5) schreef de *Epitheta* 'voor allen die de dichtkunst beminnen, maar ook om alle andere Nederlandse geschriften mee te versieren'.[47] In het voorwoord legt Smyters uit wat zijn beweegredenen waren. Hij wilde de Nederlandse taal verrijken en versieren en met dit boek 'een steen aandragen voor de opbouw van onze Nederlandse taal'. Smyters blaakt van trots op zijn taal: in zijn voorwoord pleit hij ervoor dat er meer in het Nederlands geschreven wordt, zodat blijkt 'dat het Nederlands ver uitsteekt boven andere talen' en 'noch voor de volkstalen noch voor de klassieke talen onder hoeft te doen wat betreft de woordvoorraad, de geschiktheid van rijmwoorden en de grote verscheidenheid van naamwoorden en sierlijke epitheta'.

De woorden die Smyters ter versiering van de trefwoorden opneemt, zijn deels heel gewone Nederlandse woorden, maar daarnaast is een groot deel zelfgemaakt. Ze zijn op dezelfde manier gevormd als de vaktermen die in hoofdstuk 6 ter sprake kwamen. Vergelijk bijvoorbeeld Smyters' *gebuikt* met Willem Goerees *hardgebuikt*, of Smyters' *gehaard, eerstzittend, welgefatsoeneerd* met Goerees *witgehaard, warmzittend, welgereguleerd*. Sommige samenstellingen doen in deze tijd nogal gekunsteld aan, en ik vermoed dat dat ook in de tijd van Smyters het geval was. Maar zijn streven was nobel, al schortte het misschien aan de uitvoering.

1650-1669 – De Woorden-schat van J. Hofman, voortgezet door Lodewijk Meijer

Het meest invloedrijke puristische woordenboek uit de zeventiende eeuw is *Nederlandtsche woorden-schat*, dat in 1650 anoniem verscheen in Haarlem.[48] De auteur was de vooraan-

staande Haarlemse remonstrant Johan Hofman (Oldenburg, geboortedatum onbekend – Haarlem 1666). Hij was corrector en boekverkoper. Het doel van de *Woorden-schat* wordt voor in het werkje uiteengezet:

> Vriendelijke minnaars van onze rijke moedertaal, wij laten u in deze Woordenschat de vernederlandsing zien van vele niet-Nederlandse woorden, namelijk woorden die bij verschillende gelegenheden met het Nederlands vermengd plegen te worden. Een dergelijke vernederlandsing is vroeger gemaakt door de heer Jan van den Werve in zijn *Schat der Duytsche Tale* [...]. Maar de Nederlandse taal is sindsdien tot grotere volmaaktheid gekomen, zowel door uitmuntende literaire schrijvers als door andere auteurs, bij wie deze vernederlandsing voor het grootste deel is aangetroffen en van wie ze voor het grootste deel is overgeschreven. Dit tot voordeel van degenen die geen verstand hebben van vreemde talen en die in voorkomende gevallen wensen te weten wat dit of dat uitheems woord betekent, en hoe men het het best in het Nederlands kan weergeven. Dit behoorde een ieder aangenaam te zijn, want het is lelijk (zegt Erasmus ergens) dat een mens een vreemdeling schijnt te zijn in de taal waarin hij is geboren.

Het woordenboek van Hofman bevat ruim 3700 ingangen, meest bastaardwoorden (dus aangepaste leenwoorden), en een minderheid vreemde, onaangepaste woorden. De lemma's zijn kort: voor iedere ingang worden slechts een of twee Nederlandse alternatieven gegeven. Zowel de ingangen als de Nederlandse alternatieven zijn vrijwel zeker woorden die in Hofmans tijd daadwerkelijk werden gebruikt.[49] Ter illustratie de eerste vijf lemma's van de A:

abaliënatie ontvreemding.
abandonneren overgeven, verlaten, opgeven.
abderen verbergen, bergen, schuilen.
abdiceren ontzeggen, afzeggen.
aberreren afdwalen.

In 1654 verscheen de tweede druk van de *Woorden-schat*, ditmaal bewerkt door de Amsterdamse arts Lodewijk Meijer (1629–1681). Meijer promoveerde in 1660 in de wijsbegeerte en de medicijnen, en was een aanhanger van Spinoza. Hij was de halfbroer van A.L. Kók, een bekend vertaler die in 1649 een grammatica had gepubliceerd (zie hoofdstuk 8). Kók, die zo veel mogelijk het gebruik van leenwoorden vermeed in zijn vertalingen, gold voor Meijer als voorbeeld.

Meijer voegde aan de *Woorden-schat* allerlei geleerde Latijnse en Griekse trefwoorden toe, waarvan sommige beslist ongebruikelijk waren in zijn tijd. Hij breidde de 3700 ingangen van Hofman tot bijna 6000 uit. In het voorwoord waarschuwt Meijer voor twee gevaren, namelijk de 'ontaal' – het misbruik van vreemde woorden – en de 'wanspraak' – het zondigen tegen de regels van de grammatica. Het misbruik van vreemde woorden is naar zijn mening te wijten aan twee soorten mensen:

> De eerste soort wordt gevormd door hen die denken welsprekend te zijn als ze hun taal doorspekken met uitheemse woorden die onze taal nooit als haar kinderen heeft erkend, en die zo wonderen van welbespraaktheid schijnen te zijn voor het onontwikkelde volk dat, terwijl het hun verkeerde paden volgt, hen die woorden soms zo slecht en ongelukkig napraat, dat het de ontwikkelde in de lach doet schieten. [...] De tweede soort wordt gevormd door hen die om hun mening te uiten (o schande!) hun eigen moedertaal, die in rijkdom voor geen enkele taal hoeft onder te doen, te arm en te gebrekkig oordelen. Deze dwaalweg bewandelen ook de meeste geleerden.

Om deze mensen weer op het rechte pad te brengen, heeft Meijer naar zijn zeggen in de *Woorden-schat* een uitheems woord met wel vier of vijf eigen Nederlandse woorden vertaald; in werkelijkheid zijn het er gemiddeld ruim twee, maar dat is nog steeds meer dan Hofman gaf.

In 1658 verschijnt de derde druk van het woordenboekje onder de titel *Nederlandsche woordenschat*, ditmaal verdeeld in twee delen: bastaardwoorden (circa 5700 ingangen) en kunstwoorden (circa 2700 ingangen). Meijer hanteerde hierbij eigen definities voor deze categorieën woorden: onder bastaardwoorden verstond hij Franse leenwoorden (zowel aan het Nederlands aangepaste, zoals *superstitie, victorie, vindiceren*, als vreemde woorden, zoals *superstitieux, victorieux, vindicte*); onder kunstwoorden verstond hij Latijnse of Griekse vakwoorden die niet aan het Nederlands waren aangepast, zoals *superstitio* of *victorialis*. Het deel bastaardwoorden was bedoeld voor de niet-universitair geschoolden, het deel kunstwoorden voor de geleerde die een wetenschappelijk werk in het Nederlands wilde vertalen of schrijven.[50] Meijer was de eerste die op grote schaal kunstwoorden opnam (in Van den Werves woordenboek vormden deze slechts een minderheid), die hij overigens in een apart deel bijeenbracht.[51] Het ging daarbij volgens hem om woorden uit de wijsbegeerte, wiskunde, ontleedkunde, kruidkunde, geneeskunde, rechtsgeleerdheid en godgeleerdheid.

In zijn voorwoord wijst Meijer op het nut van de gegeven vertalingen van bastaardwoorden en kunstwoorden: door de vertaling van bastaardwoorden zal de taal worden gezuiverd, door de vertaling van kunstwoorden zullen de wetenschappen ruimer bekend worden. Voorts wijst hij erop dat door de vertaling van wetenschappelijke werken veel tijd bespaard kan worden die nuttig kan worden besteed (hetzelfde argument gebruikte ook Stevin) – men behoeft immers geen tijd te verspillen met het leren van Latijn of andere vreemde talen:

> Het zou voor de jeugd niet noodzakelijk zijn negen of tien jaar te spenderen om de kennis der talen na te jagen, maar haar zouden dadelijk de beginselen der wiskunde bijgebracht kunnen worden, waar die leeftijd het meest geschikt voor is, en daardoor zou haar een bekwaamheid bijgebracht kunnen worden om in ander onderricht met ongewoon grote stappen voort te gaan. En waar de schaarsheid van de tijd nu slechts toelaat zich in het bijzonder toe te leggen op één wetenschap, zou ze dan alle kunnen doorsnuffelen en overal thuis in kunnen zijn.

Over Meijers argument van tijdwinst merkte de taalkundige De Jager, die in 1875 een uitvoerig artikel aan de *Woorden-schat* heeft gewijd,[52] droogjes op: 'Deze warme aanbeveling van de beoefening der wiskunde aan de studerende jeugd verdient, in een Medicus van de zeventiende eeuw, opmerking'...

Hoe kwam Meijer aan zijn woorden, zowel de ingangen als de Nederlandse alternatieven? In zijn voorwoord vermeldt hij dat hij zijn woorden heeft ontleend aan 'de voortreffelijkste taalkundigen' [taalkenners], zoals de wetenschappers J.A. Ban, J. Hofman, Hugo de Groot, Stevin en Van den Werve, en de literatoren of vertalers Bredero, Coornhert, Samuel Coster, P.C. Hooft, C. Huygens, Kók, Spiegel en Vondel. Uit onderzoek blijkt dat Meijers belangrijkste bron het werk van zijn halfbroer A.L. Kók was, en dat hij verder veel ontleende aan H. de Groot, Spiegel en Stevin.[53] Het is dan ook onder andere aan de opname in de *Woorden-schat* te danken dat bepaalde nieuwvormingen van bijvoorbeeld Stevin verbreid en geaccepteerd zijn. Maar in het rijtje grote namen staan, zo is gebleken, ook personen genoemd van wie Meijer niets of nauwelijks iets heeft overgenomen, zoals Huygens en Vondel.[54] Meijer noemt deze namen om de *Woorden-schat* aanzien te verlenen en meer gezaghebbend te maken. Meijer noemt dus als bronnen alleen schrijvers en wetenschappers, geen woordenboeken. Toch heeft hij wel degelijk andere woordenboeken gebruikt, met name het *Dictionarium Tetraglotton* uit 1562, de *Thesaurus* van Plantijn uit 1573 en het woordenboek van Kiliaan uit 1599.[55]

Hierna verzorgde Meijer nog drukken in 1663 en in 1669. In 1669 verdeelde hij het woordenboek in drie delen, met in totaal ruim 17.000 ingangen: een eerste deel met bastaardwoorden (7300 ingangen), een tweede deel met kunstwoorden (6500 ingangen) en een derde deel met verouderde en ongewone woorden (3400 ingangen). Het deel met verouderde woorden berust voor ongeveer 75 procent op de woorden die in Kiliaans *Etymologicum* uit 1599 de aantekening 'verouderd' hadden gekregen,[56] en bestaat voorts uit verouderde woorden of dialectwoorden van bekende schrijvers (Meijer noemt Cats, Coornhert, Samuel Coster, Jeremias de Decker, Huygens, Hooft, Roemer Visscher, Spiegel, Vondel; in een latere druk wordt ook Melis Stoke genoemd). De woorden in dit derde deel krijgen een Nederlands alternatief, en soms een taalkundige verklaring. Een paar voorbeelden:

lommer schaduw.
maalgeld schatting, tol, cijns.
ochtendmaal ontbijt, middagmaal.
roef, roeve, rof raap. *Roef* kamer, vertrek, afschutsel. Hiervan is nog gebruikelijk: *roef van het schip*.
til brug.
wolfsmaand wintermaand; met een on-Nederlands woord *december* genoemd. Deze maand wordt zo genoemd omdat hierin de wolven vermoedelijk op roof uitgaan.

Dit derde deel was kennelijk bedoeld als hulpmiddel voor het lezen van oudere teksten. Hoewel Meijer hierop niet wijst, is het mogelijk dat hem met de opname van een deel

verouderde woorden nog een tweede doel voor ogen stond. Sommige wetenschappers (met name Stevin en De Groot) en literatoren (Bredero, Hooft) pleitten ervoor om leenwoorden te vervangen door verouderde woorden, liever dan door min of meer gekunstelde nieuwvormingen. Misschien wilde Meijer hun met zijn derde deel een hulpmiddel aanbieden.

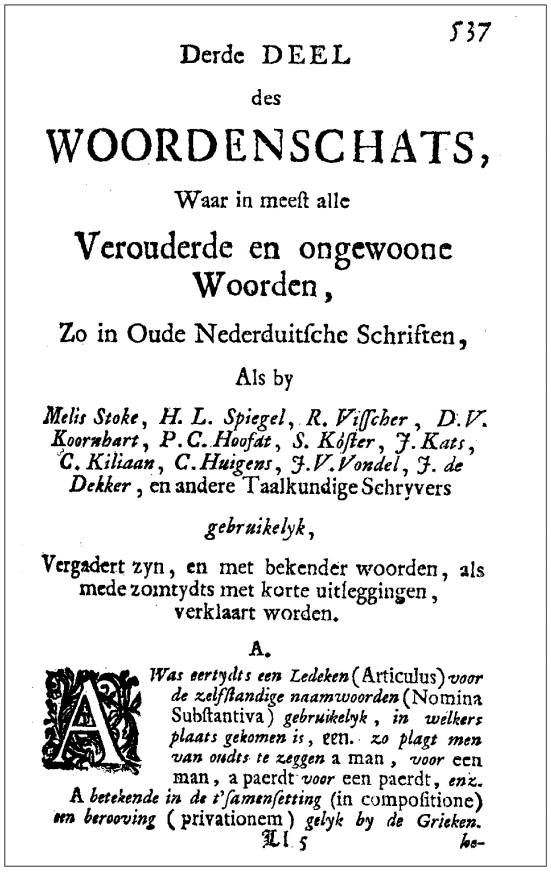
Voor ons is het deel met verouderde woorden interessant omdat zowel de trefwoorden als de verklaringen Nederlands zijn, en omdat het laat zien wat men toen beschouwde als verouderde of ongewone woorden (waaronder ook wel dialectwoorden, die dus in een kleiner gebied bekend waren). Bij de ongewone woorden vermeldt Meijer een in zijn tijd gebruikelijk alternatief.

Na Meijers dood verschenen er nog zeven drukken van de *Woorden-schat*: in 1688, 1698 (ongewijzigde herdruk), 1720 (bewerkt door David van Hoogstraten), 1731 (ongewijzigde herdruk), 1745, 1777 en 1805. In totaal zijn er dus twaalf drukken verschenen in de loop van anderhalve eeuw, en het aantal ingangen is toegenomen van ongeveer 3.700 in 1650 tot 21.000 in 1805. Alleen al hierdoor is het woordenboek zeer invloedrijk geworden.

In hoofdstuk 6 zagen we al dat men het belangrijk achtte om nieuwe begrippen weer te geven met één enkel Nederlands woord en niet met een omschrijving. Dit Nederlandse woord was meestal een samenstelling of afleiding. Dan kon in een tekst de ongewenste uitheemse term gemakkelijk door de Nederlandse worden vervangen. Meijer hield zo veel mogelijk vast aan dit principe. Soms leidde dit ertoe dat het Nederlandse alternatief erg lang en ingewikkeld werd, vergelijk *dralendopperwoordlidtrapmerk* voor *accentus circumflexi*, *eetregelkonstiglijk* voor *diaeteticè*, *heblijkheidiglijk* voor *habitualiter*, *ontoebehoortigheid* voor *incompetentie*, *schandelijkverbondmaking* voor *depectio*, *tegenmiddelstem* voor *contratenor* en *tezamenbestaanlijkheid* voor *consistentie*. Het is geen wonder dat er mensen waren die zich verzetten tegen dit wel erg ver doorgedreven purisme (zie hoofdstuk 9). Overigens was Meijer zich het nadeel van deze woorden heel goed bewust. In het voorwoord van de derde druk merkt hij op dat hij ze toch maar heeft opgenomen:

> En hoewel er niet weinig bij zijn, die mij nogal onbehouwen en ongeschikt leken, heb ik ze toch hun plaats niet willen ontzeggen. Enerzijds omdat ze door uitstekende en vermaarde geleerden zijn bedacht, anderzijds omdat ik niemand mijn oordeel wil opleggen, net zoals ik mijzelf ook niet het oordeel van een ander laat opdringen. Daarbij besef ik wel dat mijn vertalingen niet iedereen zullen bevallen, net zoals niet alle vertalingen mij aanstaan.

Opvallend is dat leenwoorden die andere puristen als ingeburgerd beschouwen – zoals de door Van den Werve al in 1553 genoemde woorden *instrument, sacrament, testament* – door Meijer niet worden geaccepteerd. Ook woorden als *fundament, rebelleren* en *tabernakel*, die de Statenvertalers aanvaardbaar achtten en gebruikten, vinden in de ogen van Meijer geen genade, net zo min als *adieu, bijbel, consciëntie, evangelie, exempel, fabel, mirakel, profijt, religie, syllabe, tempel* en *victorie*, die Willem Baudart begin zeventiende eeuw acceptabel vindt (zie hoofdstuk 3). Meijer is dus strenger dan menig voorganger en tijdgenoot. Hij was

537

Derde DEEL

des

WOORDENSCHATS,

Waar in meeſt alle

Verouderde en ongewoone Woorden,

Zo in Oude Nederduitſche Schriften,

Als by

Melis Stoke, *H. L. Spiegel*, *R. Viſſcher*, *D. V. Koornhart*, *P. C. Hooft*, *S. Köſter*, *J. Kats*, *C. Kiliaan*, *C. Huigens*, *J. V. Vondel*, *J. de Dekker*, en andere Taalkundige Schryvers

gebruikelyk,

Vergadert zyn, en met bekender woorden, als mede zomtydts met korte uitleggingen, verklaart worden.

A.

Was eertydts een Ledeken (Articulus) *voor de zelfſtandige naamwoorden* (Nomina Subſtantiva) *gebruikelyk, in welkers plaats gekomen is*, een. *zo plagt men van oudts te zeggen* a man, *voor* een man, a paerdt *voor* een paerdt, *enz.* A *betekende in de t'ſamenſetting* (in compoſitione) *een berooving* (privationem) *gelyk by de Grieken.*

Ll 5 *be-*

Illustratie 7.1 De eerste pagina van het deel met verouderde woorden van Meijers *Woorden-schat* (Bron: Meijers 1669)

blijkbaar niet de enige, want alle genoemde woorden zijn weliswaar in het Nederlands blijven bestaan, maar daarnaast bestaat regelmatig een geaccepteerd Nederlands synoniem (*instrument – werktuig* of *gereedschap*, *fundament – grondvest*, *exempel – voorbeeld*, etc.).

Lodewijk Meijer uitte zijn belangstelling voor het Nederlands niet alleen in zijn lexicografische werk. Hij was daarnaast in 1669 een van de belangrijkste oprichters van het dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum (Niets is moeilijk voor hen die willen), het oudste Nederlandse kunstgenootschap. De leden van het genootschap werkten samen aan nieuwe toneeluitgaven en stelden omstreeks 1677 een spraakkunst op, voornamelijk handelend over de spelling (zie hoofdstuk 5), die niet gepubliceerd werd maar waarvan het manuscript in handen van David van Hoogstraten kwam – dezelfde die de *Woorden-schat* in 1720 bewerkte. Lodewijk Meijer was de voortrekker van dit project; hij deed hiervoor allerlei voorstellen, die in het genootschap besproken werden. Deze voorstellen kwamen wellicht voort uit zijn werk aan de *Italiaansche spraakkonst*, die in 1672 anoniem werd gepubliceerd, maar aan Meijer wordt toegeschreven.[57] Dit is een omvangrijk boek om Italiaans te leren, het eerste in de Nederlandse taal, en bevat zowel een grammatica als lange woordenlijsten. De kunstwoorden in het boek zijn in de tekst van een Nederlandse vertaling voorzien. In het voorwoord wordt dit als volgt verdedigd:

> Wij hebben niettemin alle kunstwoorden mede in het Latijn gebruikt, omdat velen ze in die taal gemakkelijker begrijpen. We hebben ze niet alleen in het Nederlands verklaard en vertaald, maar we hebben deze vertalingen meestal ook in iedere paragraaf met het woordje *of* vermeld na het kunstwoord, opdat de vertalingen in de loop van de tijd begrepen worden en in gebruik komen.

Als voorbeeld een stukje uit hoofdstuk II, p. 3, dat handelt over de lettergrepen:

> Het eerste deel van de spraakkunst gaat over de uitspraak van de woorden, die de deskundigen met een Grieks woord *orthöepeia* hebben genoemd, dat als *welspreking* kan worden vertaald. [...] Uit de letters worden *lettergrepen* gevormd (door de deskundigen in het Latijn *syllabae* genaamd).

Hieruit blijkt hoe Meijer zich voorstelt dat de door hem in zijn *Woorden-schat* gesuggereerde Nederlandse alternatieven geleidelijk kunnen worden ingevoerd.

1649 – Notariële termen van D.H. van der Mast

Dirck Heymansz. van der Mast, notaris in Rotterdam en later meer dan veertig jaar in Schiedam (van 1629 tot 1671), publiceerde in 1642 het eerste Noord-Nederlandse notarisboek – Thuys was hem in 1585 in het Zuiden reeds voorgegaan. De *Practique des Notarischaps* (Praktijk van het notariaat) verscheen in Delft. Van der Mast was geen begenadigd stilist: zijn voorrede van negen pagina's bestond uit één enkele zin, die ook nog vol bastaardwoorden zat![58]

Aan de derde druk uit 1649 voegde hij een woordenboek toe waarin achter alle notariele kunstwoorden en andere vreemde woorden, zowel Latijnse als Franse, een Nederlands alternatief werd opgenomen. Het woordenboek bestond uit ongeveer 2000 ingangen, die grote overeenkomsten vertonen met de woorden in de lijst van Thuys, vergelijk wederom de eerste woorden uit de H:

> ***habiteren*** wonen.
> ***habil*** bekwaam.
> ***habiliteren*** bekwaam maken.
> ***harangue*** een vertoog.
> ***hechte*** gevangenis.
> ***hereditеyt*** het versterf.
> ***haererderen*** in de goederen van iemand bij versterfenis komen.
> ***haeresie*** ketterij, ongeloof.

Waarschijnlijk heeft Van der Mast de lijst van Thuys als basis genomen, en deze fors uitgebreid met allerlei bastaardwoorden (niet beperkt tot notariële termen). Hierna neemt Van der Mast een overzicht ('tafel') op van alle rechtsgeleerde kunstwoorden van de heer Hugo de Groot; deze woorden zal hij overgenomen hebben uit de Haarlemse editie van de *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleerdheyd* uit 1631, waaraan achterin een register van al-

le Latijnse woorden en bastaardwoorden was toegevoegd (zie hoofdstuk 6). De lijst van Van der Mast bevat ongeveer 400 woorden. Enkele voorbeelden:

mandatum lastaanvaarding.
majestas hoogheid.
materia stof.

Het werk van Van der Mast beleefde vijf drukken; de woordenlijsten waren in de laatste drie opgenomen.

1658 – Notariële termen van Simon van Leeuwen

Simon van Leeuwen (Leiden 1625 – 's-Gravenhage 1682) heeft vele juridische publicaties op zijn naam staan, zowel Nederlandstalige als Latijnstalige. In 1652 publiceerde hij *Paratitula juris novissimi, dat is een kort begrip van het Rooms-Hollandts-reght*, een populair, samenvattend werk over het materieel en formeel privaatrecht. Hiermee muntte hij de term *Rooms-Hollands recht* voor het Oudhollands recht. Zijn werken bevatten echter een groot aantal leenwoorden (zie hoofdstuk 6).

In 1656 verscheen van zijn hand *Notarius publicus, dat is, de practycke ende oeffeninge der notarissen*, gedrukt in Leiden. Een jaar later, dus in 1657, werd het werkje in Dordrecht herdrukt, waarbij de drukker, zonder medeweten van de auteur, een woordenboekje had toegevoegd: 'Hieraan is nog bijgevoegd een woordenboek waarin alle kunstwoorden uit het notariaat en andere vreemde bastaardwoorden zijn vernederlandst; alsmede een overzicht van alle kunstwoorden uit de rechtsgeleerdheid die door Hugo de Groot in het Nederlands zijn vertaald.' De lijst van bastaardwoorden beslaat ongeveer 2000 woorden, die overgeschreven zullen zijn van de lijst van Van der Mast uit 1649, want de woorden van de H komen hiermee geheel overeen:

habiteren wonen.
habil bekwaam.
habiliteren bekwaam maken.
harangue vertoog.
hechte gevangenis.
herediteyt het versterf.
haerederen in de goederen van iemand bij versterfenis komen.
haeresie ketterij, ongeloof.

De lijst vaktermen met verklaringen van Hugo de Groot bestaat uit ongeveer 400 woorden, grotendeels overeenstemmend met de woordenlijst van Van der Mast uit 1649.

Van Leeuwen vond zo veel fouten in dit woordenboekje, dat hij besloot het zelf te verbeteren. Naar zijn mening deugde het opnamebeleid niet (er stonden woorden in die vreemd en ongebruikelijk waren, terwijl heel gewone woorden ontbraken), en ook op de alfabetisering was nogal wat aan te merken (hij karakteriseerde deze als 'onordentlijcke letter stellinge'). Wellicht zag hij in dat de drukker de woordenlijst van Van der Mast had

overgepend, en schrok hij daarvan. De door Van Leeuwen verbeterde woordenlijst verscheen als onderdeel van de derde druk van *Notarius publicus* uit 1658 te Dordrecht, en tevens in hetzelfde jaar als aparte uitgave onder de titel *Woordenboek, waar inne allerhande konst-ende bastaartwoorden, tot de practijque des notarisschap, ende andre regts-oeffeninge behoorende, uyt Hugo de Groot, Hooft, Huygens, Vondel, ende andre, soo oude als nieuwe taalschriften, op 't naauwkeurigste werden vertaalt, ende met alle andre woordenboeken vergeleeken, het ondienstige agtergelaten, ende het gebreekige vervult.*[59] Bronnen voor Van Leeuwen waren dus in ieder geval Hugo de Groot, Hooft, Huygens en Vondel. Ook van Van den Werve maakte hij gebruik: hieruit nam hij al het bruikbare en niet-verouderde over.[60] Van Leeuwens woordenboek diende op zijn beurt als bron voor de zesde druk van Meijers *Woorden-schat* uit 1688, blijkens de voorrede uit dit boek.

De woordenlijst van Van Leeuwen bevatte ongeveer 4000 ingangen, en was daarmee omvangrijker dan het hele notarisboek. Het boekje beleefde in totaal vier herdrukken, waarvan twee met woordenlijst. In 1666 publiceerde Van Leeuwen een bewerking van de *Notarius publicus* onder de titel *Nederlandse Practijk ende Oeffening der Notarissen ende andre gemeene schrijv- en regtvorderers* (De Nederlandse praktijk en uitoefening van notarissen en andere gewone eisers in geschrifte of voor het gerecht). In dit boek zijn veel Franse leenwoorden in de tekst vervangen door Nederlandse woorden, en is de woordenlijst met een derde bekort. Het boek beleefde twaalf drukken.[61]

1664 en 1668 – Het verzet tegen leenwoorden van Adriaan Koerbagh

Vrij snel na Van Leeuwen verscheen opnieuw een puristisch woordenboekje dat zich richtte op juridisch taalgebruik: in 1664 publiceerde de Amsterdamse arts en jurist Adriaan Koerbagh (1632–1669) in zijn woonplaats *'t Nieuw Woorden-boek der Regten*. Het boekje is zeer zeldzaam, waarschijnlijk doordat de oplage bij brand verloren is gegaan. Er zijn slechts drie exemplaren in Nederlandse bibliotheken.

Koerbagh beroept zich in zijn voorwoord en op de titelpagina op Hugo de Groot. De ondertitel van het boek luidt namelijk: 'of een vertaling en uitlegging van vooral Latijnse woorden en uitdrukkingen die gebruikelijk zijn in de rechten en de boeken en geschriften van rechtsgeleerden, ten dele uit de boeken van de heren H. en W. de Groot en anderen verzameld en bijeengezet, en ten dele hier voor het eerst uit het Latijn in het Nederlands vertaald tot dienst en nut van alle gerechtsdienaren en liefhebbers'. Hij schreef zijn werk, zo vertelt hij in het voorwoord:

> om mijn eigen moedertaal wat te vermeerderen. Het is ook niet ten nadele van de rechtsgeleerdheid of rechtsvordering als ze geheel in goed Nederlands wordt beschreven, maar veeleer tot grotere eer, want voorname wetenschappen mogen ook wel bekend zijn en beschreven worden in een uitstekender en voortreffelijker taal dan die waarin ze zijn geschreven.

Hij wil met zijn werk ook de gerechtsambtenaren die geen Latijn kennen – en dat zijn de meesten, volgens hem – tegemoetkomen door de verklaring van de woorden te geven, zodat ze deze kunnen nazoeken en op de juiste wijze gebruiken, 'alhoewel het veel beter

was dat zij ze nooit gebruikten'. Het boek bestaat voornamelijk uit Latijnse trefwoorden, vaktermen – in totaal ongeveer 3000 –, gevolgd door Nederlandse verklaringen, die behoorlijk lang kunnen zijn. Enkele voorbeelden uit de H volstaan om een indruk te krijgen:

habitatio bewoning van een huis, bewoning.
haereditas een erfenis; alle roerende of onroerende goederen die men van iemand erft bij uiterste wil of bij versterf.
haereditas directa erfenis uit de hand; een erfenis die de erfgenaam bekomt van de overledene zelf.
haereditas fideicommissaria een erfenis over de hand; een erfenis die bekomen wordt niet onmiddellijk van de overledene, maar van de erfgenaam uit de hand.

Hierna volgt een kortere lijst met bastaardwoorden (ongeveer 1000 ingangen), waarbij geen Nederlandse verklaringen worden opgenomen maar uitsluitend verwijzingen naar de hoofdlijst, bijvoorbeeld *herediteyt* zie *haeriditas*, of *habiteren* zie *habitare*.

Vier jaar later, in 1668, verscheen van Koerbagh in Leiden een boek genaamd *Bloemhof*. De volledige titel hield direct een programma in: 'Een Bloemhof van allerlei lieflijkheid, zonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond, onderzoeker der waarheid, tot nut en dienst van iedereen die er nut en dienst uit wil trekken. Ofwel een vertaling en uitlegging van alle Hebreeuwse, Griekse, Latijnse, Franse en andere vreemde bastaardwoorden en spreekwijzen die (wat te beklagen is) zowel in de godgeleerdheid, de rechtsgeleerdheid, de geneeskunde als in andere wetenschappen en in het dagelijks taalgebruik in de Nederlandse taal worden gebruikt'. Het boekje bevat ongeveer zesduizend ingangen.[62]

In *Bloemhof* slaat Koerbagh een veel fellere toon aan dan in zijn juridisch woordenboekje. Vooral godgeleerden en wijsgeren moeten het ontgelden, wat verklaard kan worden uit het feit dat de auteur een aanhanger van Spinoza en libertijn was (in zijn woordenboek omschreven als 'een vrijgeest; dat is een mens die op zichzelf leeft, zonder zich bij deze of gene godsdienst in het bijzonder aan te sluiten; iemand die nu eens naar de ene kerkdienst gaat en dan weer naar de andere, of naar geen enkele').

Koerbagh begint zijn boek met te wijzen op de tijdwinst die men boekt als men niet eerst vreemde talen behoeft te leren om 'tot de wetenschappen te komen', tijdwinst die gebruikt kan worden om wiskunde te leren – precies hetzelfde als wat Meijer in zijn derde druk van 1658 zegt. De overeenkomst tussen Meijer en Koerbagh berust niet op toeval. De twee wetenschappers verkeerden in dezelfde kringen, waren bevriend en hadden veel gemeenschappelijks: ze waren tijdgenoten, woonden beiden in Amsterdam, waren arts, woordenboekschrijver en spinozist (en bevriend met Spinoza).[63]

In zijn voorrede pleit Koerbagh dus voor het gebruik van het Nederlands. Hij begint zijn pleidooi met een verwijzing naar de Grieken:

> Dat de Grieken tot grote geleerdheid en kennis zijn gekomen is niet zeer verwonderlijk, omdat zij het niet nodig hebben gehad de taal of talen van anderen met grote kosten en nog groter moeite en met verlies van enige jaren van hun leven te

> leren, immers, zij bezaten allerlei wetenschappelijke en kunstzinnige geschriften in hun eigen taal, en ze hebben die in hun eigen taal geleerd. Maar het is verwonderlijker dat sommigen van ons, die eerst een andere taal of talen met grote kosten en nog grotere moeite en met verlies van heel wat jaren van hun leven hebben moeten leren, omdat tot nog toe niets bijzonders in onze taal beschreven is, tot zo'n grote geleerdheid en wijsheid in allerlei kunsten en wetenschappen zijn gekomen, dat ze niet alleen de evenknie van de Grieken in kennis en verstand zijn geworden, maar ze zelfs overtroffen hebben en te boven zijn gegaan.

Zo gaat hij nog een tijdje door, waarna hij concludeert:

> Doch om te bereiken dat de kunsten en wetenschappen in de Nederlandse taal beschreven kunnen worden, is het noodzakelijk dat eerst allerlei makkelijke termen en uitdrukkingen om in de kunsten en wetenschappen te gebruiken, bedacht worden – en daartoe heb ik mij in het voetspoor van enkelen die mij al enigszins zijn voorgegaan, zo goed als ik kon beijverd, en ik zal dat nog meer doen, opdat een gedegen grondslag moge worden gelegd waardoor alles zo voortreffelijk mogelijk in onze Nederlandse taal gepresenteerd kan worden, waarbij alle duistere en vreemde bastaardwoorden verworpen zouden worden, teneinde meer en met meer gemak vorderingen te maken in kunst en wetenschap.

Net als Meijer citeert Koerbagh Erasmus ('het is een schande dat iemand een vreemdeling is in de taal waarin hij geboren is') en wijst hij de rechtsgeleerden en godgeleerden op hun taak begrijpelijke taal te gebruiken. Vervolgens spreekt hij de Nederlandse koopmansgeest aan door erop te wijzen dat rechtsgeleerden, geneesheren en godgeleerden geen inkomstenderving zullen hebben wanneer zij Nederlandse woorden gebruiken: zij hoeven niet te vrezen 'dat zij daardoor in de toekomst minder winst of voordeel hebben'.

De meeste lemma's in *Bloemhof* bestaan uit een of meer korte verklaringen van de ingang, bijvoorbeeld:

> ***celebreren*** gedenkplegen, vieren, onderhouden, gedachtenis ergens na houden.
> ***filosofie*** wijsheid, wijsbegeerte, wijsheidsbegeerte, wijsheidslieving, wijsheidsbeminning, wereldwijsheid, wijsbegerigheid, wijsheidsbegerigheid.

Nieuw is dat er bij sommige ingangen in *Bloemhof* encyclopedische informatie wordt gegeven – die niet altijd erg objectief is:[64]

> ***caviaar*** kuit van de steur, een vis die zo heet. Deze kuit wordt ingezouten vanuit Moskovië hier aangevoerd. Hoewel het smaakt alsof je zeep kauwt, eten sommige mensen het als lekkernij.

Tot zo ver is *Bloemhof* een 'gewoon' puristisch woordenboekje. Voor dit deel van het woordenboek maakte Koerbagh gebruik van Meijers *Woorden-schat* en Kiliaans woordenboek.[65] Ook Hooft was een voorbeeld voor Koerbagh, getuige het volgende lemma:

> ***pensionaris*** een loontrekker, in het algemeen iedereen die voor een of ander baantje of wegens dienstverlening door een land of stad betaald wordt, tot een vuilnisman of een 'stilleveger' [pleereiniger] aan toe. De Nederlandse geschiedschrijver P.C. Hooft vertaalt het woord *pensionaris* als '*loontrekkend raadsman*', hoewel het die betekenis niet heeft. Laten we kortheidshalve zeggen: *loonraadsman*. Ik begrijp werkelijk niet dat loonraden, raadslieden, hulpraden, raadgevers enzovoort van stad of land met zo'n bescheiden titel als *pensionaris* genoegen nemen. Zelf zou ik liever *loonraad* heten.

Een minderheid van de lemma's in *Bloemhof* is geschreven met een propagandistisch doel. In deze lemma's zet Koerbagh zijn levensbeschouwelijke opvattingen uiteen, en daarbij schuwt hij de polemiek niet. Het doelwit van de eigenzinnige Koerbagh vormden hoogwaardigheidsbekleders: kerkelijke functionarissen, artsen, juristen, notarissen, geleerden – Koerbagh ontzag niemand. Ook hun deftige taalgebruik en hun voorkeur voor moeilijke, vreemde woorden nam hij op de korrel. Koerbagh zag een soort complot tussen geleerden, en met name godgeleerden, die expres moeilijke woorden gebruikten en in de bijbel vreemde Griekse of Hebreeuwse woorden hadden laten staan om het volk dom te houden. Dit wilde hij voorkomen, enerzijds door geen geleerde woorden te gebruiken, anderzijds door het volk te waarschuwen tegen de vermeende geleerdheid. Vandaar lemma's zoals:

> ***dominee*** een heer. Ook de naam van een geestelijke of leraar van een gemeente. Waarom zouden zij zo'n deftige naam voeren en gewone boerenjongens niet? Omdat heer voor hen eigenlijk te protserig is. Daarom gebruiken ze een Latijns woord, dat begrijpt de gewone man niet. Zo zie je, je moet heel wat doen om opspraak en ergernis te vermijden.
>
> ***duivel*** een lasteraar, beschuldiger of aanklager, die iemand belastert, beschuldigt of aanklaagt. Dit woord *duivel*, dat een verbastering is van het Griekse *diabolos*, staat op een aantal plaatsen in de Nederlandse vertaling van de bijbel, net alsof het een goed Nederlands woord is. Maar in de bijbel heeft men wel meer on-Nederlandse woorden laten staan, om te voorkomen dat het gewone volk die woorden zou begrijpen en daardoor kennis van zaken zou krijgen. Als alle woorden behoorlijk in het Nederlands waren vertaald, zou het woord *duivel* in de bijbel, en dus ook in het Nederlands, niet voorkomen. [...]

Om zijn argumenten kracht bij te zetten, haalde Koerbagh – zoals de meeste geleerden uit zijn tijd – er de etymologie en de 'eigenlijke' betekenis van een woord bij:

> ***bijbel*** een boek. Het woord *bijbel* is een aan het Grieks ontleend woord dat simpelweg 'boek' betekent, al was het een boek over Reintje de Vos of over Uilenspiegel. De godgeleerden duiden er echter ten onrechte de Heilige Schrift mee aan.
> ***engelen*** boden of gezanten, goede of kwade, die een boodschap van de een aan de ander overbrengen; aan die functie danken ze hun naam. Het woord *engelen* is een verbastering van het Griekse *aggeloi* en staat zo op vele plaatsen in de Nederlandse bijbelvertaling. Dat is om te zorgen dat de gewone mensen het niet begrijpen en de eigenlijke betekenis ervan – boden – niet te weten komen. [...]

In hoofdstuk 2 zagen we al dat de etymologie in die tijd nog een wetenschappelijke basis ontbeerde, en voornamelijk was gebaseerd op toevallige klank- en betekenisovereenkomsten. Zo ook bij Koerbagh:

> ***pupil*** een wees of weeskind: een ouderloos kind waarvan de vader en de moeder gestorven zijn. *Weeskind* wil zeggen *kind van wee*, dus een kind van droefheid of beklag, of een kind dat om zijn verlies te beklagen is. [Naar huidig inzicht is er geen verband tussen *wees* en *wee*.]

Koerbagh kende in zijn drang tot polemiseren geen grenzen. Hij bestreed ieder dogmatisme en deed dat ook nog in het Nederlands, zodat iedereen het kon begrijpen. Het gevolg was dat de Amsterdamse protestantse kerkenraad en de burgemeesters de handen ineensloegen en het boek in beslag namen. Een van de leden van de kerkenraad was overigens dominee Petrus Leupenius, wiens ideeën op het gebied van taalzuivering wel overeenkwamen met die van Koerbagh (zie hoofdstuk 5 over zijn spellingstrijd met Vondel). Koerbagh vluchtte uit Amsterdam, maar werd enige maanden later in Leiden opgepakt. Tijdens het zogenoemde 'Ketterproces' werd hij voor het schrijven van *Bloemhof* ('een zeer profaan en goddeloos boek') en een ongepubliceerd werk waarin hij zijn religieuze ideeën nader uiteenzette ('niet minder afgrijselijk') veroordeeld tot tien jaar cel, tien jaar verbanning uit Amsterdam en omgeving, vierduizend gulden boete en betaling van de proceskosten – een buitengewoon zware straf, ook voor die tijd. Aanvankelijk wilde men voor straf tevens *Bloemhof* verbranden, maar hiervan zag men af, omdat dit bij het volk 'de lust naar dit verboden gerecht alleen maar zou opwekken'.[66] Koerbagh werd naar het Amsterdamse Rasphuis gestuurd, waar hij brazilhout moest raspen. Hier overleed hij na een jaar, vastgezet voor het schrijven van het enige woordenboek dat in Nederland ooit verboden is. Of zijn puristische streven dankzij deze geschiedenis meer navolging heeft gekregen, valt te betwijfelen: Koerbaghs boeken hebben in ieder geval geen herdruk beleefd.

1670 – Het kinderwoordenboek van C.D. van Niervaert

Cornelis Dirksz. van Niervaert of Niervaart publiceerde omstreeks 1600 *Onderwys in de Letter-konst*; dit werkje is verloren gegaan. Een herdruk verscheen in 1669 in Alkmaar en in

Kader 7.1 Nederlandse benamingen voor *secretaris*

Als voorbeeld van de voorgestelde purismen geef ik hieronder een overzicht van de suggesties die in de verschillende bronnen gedaan zijn ter vervanging van het woord *secretaris*; ik heb de woorden omgespeld (in de *Somme rurael* uit 1503 en Van Mussem 1553 is het woord niet opgenomen):

- 1553 Van den Werve: een [iemand] die afgescheiden of heimelijke dingen behandelt
- 1585 Thuys: die heimelijke dingen schrijft
- ca. 1590 Stevin: vorstschrijver
- ca. 1630 Hooft: geheimschrijver
- 1631 De Groot: gerechtsschrijver (*secretaris van 't Hof* hofschrijver)
- 1649 Van der Mast: die heimelijke dingen schrijft
- 1650 *Woorden-schat*: raadschrijver, geheimschrijver, schriftheer
- 1657 Van Leeuwen: geheimschrijver, raadschrijver
- 1664 Koerbagh: gerechtsschrijver, geheimschrijver
- 1668 Koerbagh: een geheimschrijver, die de geheimenissen schrijft; een gerechtsschrijver, die de rechtszaken en hetgeen daar verder aanhoort [bijhoort], te boek schrijft; een stadsschrijver, die des stadsrakende zaken beschrijft; een raadschrijver, die hetgeen in de raad voorvalt en besloten wordt, beschrijft; *secretaris van 't hof* een hofschrijver, gerechtschrijver van het hof, die de rechtszaken van het hof en hetgeen daar verder aanhoort, te boek schrijft
- 1669 *Woorden-schat*: raadschrijver, geheimschrijver, schriftheer, gerechtschrijver, stadschrijver
- 1670 Van Niervaert: die heimelijke dingen schrijft
- 1824 Weiland: een geheimschrijver
- 1847 Kramers: een geheimschrijver; dikwijls misbruikt voor een gewoon schrijver, afschrijver (*copiïst*); vandaar de belachelijke pleonasmus *geheime secretaris*, geheime geheimschrijver!
- 1872 Van Dale: geheimschrijver, griffier
- 1914 Van Dale: bestuurslid belast met het schrijfwerk, de correspondentie en het houden der notulen, griffier

Pas vanaf 1914 is iedere poging tot purisme verdwenen, en is het woord *secretaris* geaccepteerd.

1670 in Dordrecht onder de titel *Oprechte onderwijs van de letter-konst* (Oprecht onderwijs in de spelling). Daarna verschenen er tot eind achttiende eeuw nog vele drukken. Blijkens de ondertitel was het boek 'geschikt om alle personen, zowel mannen als vrouwen, meisjes en jongens en alle andere aankomende scholieren in korte tijd te leren spellen en lezen'. Van Niervaert was schoolmeester, waarschijnlijk in Holland, en dichtte enkele bekende geuzenliederen. Hij streed als kanonnier in het leger van prins Maurits. Veel meer is niet over hem bekend. Gezien zijn naam zal hij uit het Noord-Brabantse Niervaart afkomstig zijn.[67]

Ondanks de titel speelt de spelling in dit boek een zeer ondergeschikte rol. Het werk

geldt vooral als het eerste kinderwoordenboek. Daarom is het de moeite waard het hier te vermelden. Het boekje is slechts 65 bladzijden dik. Hiervan is het grootste deel (pagina 25 tot 53) gewijd aan de verklaring van Latijnse en Franse woorden en van termen die de gerechtsdienaren – daar zijn ze weer! – dagelijks gebruiken, zoals *narreren, necessiteren, necessiteyt, negatief, negligentie, negotiëren, neuter, neutraliteyt, noteren, notitie, notulle, nul, nulliteyt*. Achter elk woord staat een verklaring, bijvoorbeeld:

namptiseren opleggen, verschieten, gelijk [zoals] men bij provisie en onder cautie [borgstelling] enige sommen of goederen op- of voortbrengt.
notaris een schrijver die der mensen handelingen der toekomende gedenkenis schrijft [die de handelingen van de mensen voor de toekomstige herinnering opschrijft].
protocol beworpboek [notulenboek], waarin men iets van te voren schrijft of berekent.
unanim eenmoedig [eensgezind], eendrachtig.

Het doel van het boek was waarschijnlijk praktisch (moeilijke woorden voor kinderen verklaren), niet puristisch: de gegeven omschrijvingen zijn meestal te lang om te gebruiken ter vervanging van de vreemde term, en bovendien bevatten ze te veel moeilijke woorden en ingewikkelde omschrijvingen – je krijgt medelijden met de kinderen die dit boek moesten gebruiken.

Samenvatting

In de zestiende eeuw verschenen drie puristische woordenlijsten en één woordenboek, allemaal in de Zuidelijke Nederlanden. In de zeventiende eeuw nam het aantal nieuwe publicaties nog behoorlijk toe, en deze verschenen allemaal in de Republiek. Voorts verschenen er in de zeventiende eeuw veel herdrukken van zestiende-eeuwse werken. Er was dus geen gebrek aan naslagwerken, wat een bewijs is dat ze in een behoefte voorzagen.

Van de voorgestelde Nederlandse alternatieven worden er veel nog tot op heden gebruikt – meestal naast het vreemde woord, overigens. Maar dat geldt alleen voor de 'eenvoudige' alternatieven, niet voor de gekunstelde, lange samenstellingen, zoals *tezamenbestaanlijkheid* voor *consistentie*. Opvallend is dat in de oudste puristische woordenboeken dergelijke gekunstelde samenstellingen niet of nauwelijks voorkomen. Ze komen pas in de loop van de zeventiende eeuw op, en ze zijn vooral te vinden in het woordenboek van Smyters en de bewerkingen van Meijer.

Het is interessant de aantallen ingangen die de genoemde puristische woordenboeken en -lijsten bezaten, naast elkaar te zetten (de aantallen zijn uiteraard bij benadering). De meeste woordenboeken waren gespecialiseerd in juridische en notariële termen. Het aantal ingangen nam over het algemeen met ieder nieuw werk toe. Vergelijk:

1503 – Somme rurael:	300
1585 – Thuys:	800

1649 – Van der Mast: 2000
1658 – Van Leeuwen: 4000
1664 – Koerbagh: 3000

Van de negen verschillende notarisboeken die tussen 1585 en 1686 verschenen, kregen overigens drie een woordenlijst – en dat zijn nu juist verreweg de meest herdrukte boeken. Toeval of oorzakelijk verband?

Voor de literaire taal verschenen twee werken:

1553 – Van Mussem: 1300
1620 – Smyters: 2800

Tot slot waren er een aantal werken waarin in principe woorden uit álle wetenschapsgebieden voorkwamen (het kinderwoordenboek van Van Niervaert met ongeveer 850 ingangen laat ik buiten beschouwing). Hier begon Van den Werve met een zeer fors aantal ingangen; Hofmans eerste druk bevatte beduidend minder, maar dat werd in de bewerkingen van Meijer ruimschoots goedgemaakt:

1559 – Van den Werve: 5300
1650 – Hofman: 3700
1668 – Koerbagh: 6000
1669 – Meijer: 17.000 (incl. 3400 verouderde woorden)

Het aantal van 17.000 ingangen van Meijers *Woorden-schat* uit 1669 is erg groot: alleen al daarom is het onwaarschijnlijk dat al deze woorden daadwerkelijk gebruikt werden.

De puristische woordenboeken speelden een belangrijke rol in de acceptatie en verbreiding van nieuwgevormde Nederlandse woorden. Ze namen vondsten van vooraanstaande en gezaghebbende wetenschappers en vertalers over. De meest genoemde wetenschapper is Hugo de Groot: hij wordt door alle puristische woordenboekschrijvers na 1631, toen zijn *Inleiding* verscheen, genoemd. De woordenboeken vermeldden vaak nadrukkelijk op de titelpagina of in het voorwoord gezaghebbende auteurs waarop ze zich baseerden. Zo kregen de vondsten meer gezag en grotere verbreiding. Daarom noemden de woordenboekmakers ook bronnen die ze in werkelijkheid nauwelijks of zelfs helemaal niet hadden gebruikt.

Het effect van de puristische woordenboeken

Hoe zit het met het effect van de woordenboeken? Zijn leenwoorden uit de Romaanse talen (Frans, Latijn) inderdaad uit de standaardtaal verdrongen? Zijn ze vervangen door 'eigen' Nederlandse woorden of door Hoog- of Nederduitse leenwoorden? Dat laatste wordt immers gepropageerd door onder anderen Van den Werve, Plantijn, Kiliaan en Hofman/Meijer. Ik zal deze vraag op twee verschillende manieren proberen te beantwoorden. De eerste manier is door te bekijken hoeveel procent van de 3700 uitheemse (Franse of Latijnse) woorden die zijn opgenomen in de *Woorden-schat* van Hofman uit 1650, nog steeds worden gebruikt in het Nederlands. Daarvoor heb ik bekeken hoeveel van die woorden nog in de Grote Van Dale staan. Dat blijkt voor ruim 2500 te gelden; dat betekent dat 68 procent van de woorden uit de *Woorden-schat* nog steeds bekend is, ondanks het feit dat puristen al bijna vier eeuwen lang hebben geijverd ze te verdrijven. Wel moet daaraan worden toegevoegd dat een deel van de woorden behoorlijk onge-

bruikelijk en specialistisch is, zoals *abhorreren, massacreren* of *raillerie* – waarschijnlijk waren deze woorden ook in de tijd van Hofman specialistisch en ongebruikelijk. Andere woorden zijn inmiddels aangepast aan de Nederlandse spelling en dus min of meer ingeburgerd; zo zijn *amphitheätrum* en *bancqueroutier* gewijzigd in *amfitheater* en *bankroetier*.

Een andere manier om de vraag naar het effect van purisme te beantwoorden is door te kijken naar het aantal leenwoorden uit de Romaanse talen en uit het Duits dat in deze periode voor het eerst in het Nederlands is aangetroffen. Jammer genoeg bestaat er geen inventarisatie van zeventiende-eeuws Nederlands, dus we moeten ons behelpen met de cijfers uit een *modern* woordbestand. Ter vergelijking voeg ik de gegevens uit de vijftiende en achttiende eeuw toe:[68]

	(Neder)duits:	Frans:	Latijn:	Overige talen:	**Totaal:**
15de eeuw:	53	259	84	11	**437**
16de eeuw:	156	726	290	122	**1294**
17de eeuw:	89	679	326	175	**1269**
18de eeuw:	128	436	169	218	**951**
Totaal:	**426**	**2100**	**869**	**526**	**3951**

Deze cijfers betreffen alleen de woorden die sinds de vijftiende tot en met de achttiende eeuw in het Nederlands zijn blijven bestaan – een belangrijke restrictie! Het totale aantal toentertijd gebruikte woorden zal beslist hoger zijn geweest. In ieder geval blijkt uit de cijfers dat het aantal leenwoorden in de zestiende en zeventiende eeuw aanzienlijk toeneemt, wat geen verbazing wekt, gezien de vele vernieuwingen, ontdekkingen en uitvindingen die in deze tijd plaatsvonden. In de zestiende eeuw worden ongeveer drie keer zoveel woorden geleend als in de vijftiende, percentueel gezien worden er in die eeuw meer uit het Duits en uit andere talen geleend dan uit het Frans en Latijn. In de zeventiende eeuw neemt het aantal Latijnse leenwoorden toe en dat is geen verrassing gezien de grote uitbreiding in die periode van de internationaal georiënteerde wetenschap. Het aantal leenwoorden uit het Duits en Frans zakt enigszins, hoewel hun aantal nog ver boven dat in de vijftiende eeuw ligt. Dat de zestiende eeuw meer Duitse leenwoorden leverde dan de zeventiende, komt wellicht doordat de omvangrijke Duitse invloed op de bijbeltaal al dateerde uit de zestiende eeuw (zie hoofdstuk 3). In de achttiende eeuw neemt het aantal Duitse leenwoorden nog steeds toe, terwijl het aantal Franse en Latijnse daalt ten opzichte van de voorgaande eeuw.

Franse leenwoorden domineren in de hele periode en ook de Latijnse leenwoorden zijn niet gering; dat betekent dat het purisme maar beperkt effect heeft gehad: Romaanse leenwoorden zijn niet verdrongen – er is vaak wel een Nederlands synoniem naast komen te staan, maar dat is er dan meestal niet voor in de plaats gekomen. En wanneer de vreemde woorden wél zijn verdwenen, is het nog maar de vraag of dat te danken is aan het purisme. Veel waarschijnlijker lijkt me dat dit het gevolg van een cultuurwijziging is, waarbij een benaming verdween, samen met de zaak die het benoemde.

Een totaal van 245 gebleven Duitse woorden uit de zestiende en zeventiende eeuw lijkt wellicht gering, zeker gezien het grotere aantal Romaanse woorden. Maar alle ándere talen hebben aanzienlijk minder woorden geleverd: Engels, Italiaans, Spaans, Portugees, Jiddisch – ze halen het niet bij Duits. Duits staat dus op de derde plaats qua aantal leenwoorden, alleen voorbijgestreefd door de combi Frans/Latijn. Zeker is bovendien dat het aantal Duitse leenwoorden in de periode zelf aanzienlijk groter was. Immers, de zestiende-eeuwse Deux-Aesbijbel alleen al bevatte een kleine honderd Duitse leenwoorden (waarvan slechts een deel in het moderne Nederlands is blijven voortleven), en Kiliaan voorzag vele honderden woorden van het label 'ger.'. Drie factoren zijn hier van belang: een deel van de Duitse leenwoorden is inmiddels verdwenen; het woordbestand waarop de cijfers zijn gebaseerd, is niet representatief voor Duitse leenwoorden (het bestand bevat namelijk weinig afleidingen en samenstellingen, terwijl de Duitse leenwoorden juist relatief vaak tot deze woordcategorieën behoren); en er zijn alleen leen*woorden* geteld, geen leen*betekenissen*. Het Duits heeft echter ook veel nieuwe betekenissen aan bestaande woorden toegevoegd, bijvoorbeeld *vraag* in de betekenis 'geschil', dat het in dezelfde betekenis gebruikte *kwestie* verdrong.[69]

En dan is er nog een laatste feit dat bewijst hoe diep en ingrijpend de Duitse invloed is geweest: uit het Duits zijn niet alleen bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden en werkwoorden geleend, zoals uit de andere talen, maar ook andere woordsoorten, namelijk voornaamwoorden (*ieder, zich, zichzelf*; voor *zich* zie hoofdstuk 8), drie achtervoegsels (het zeer productieve *-isch*, zie hoofdstuk 3; het wat minder productieve *-matig* in o.a. *regelmatig, rechtmatig*, en het niet erg productieve *-haftig* in o.a. *manhaftig*), het voorzetsel *trots*, en tot slot het bijwoord *ongeveer*.[70] Het overnemen van dit soort taalelementen kan alleen wanneer er zeer nauw contact is, zowel mondeling als schriftelijk. Dat contact is tot in de twintigste eeuw nauw gebleven, zo blijkt uit het grote aantal geleende Duitse woorden en woordvormingsprocédés (zie hoofdstuk 8), en leenwoorden uit de negentiende en twintigste eeuw die tot bijzondere woordsoorten behoren, zoals de telwoorden *biljard, triljard, eerstens, tweedens, meerdere, tig*, de voorzetsels *krachtens, middels, namens* en de bijwoorden *harerzijds, hunnerzijds, mijnerzijds, onzerzijds, uwerzijds* en *zijnerzijds.*

In het overzicht zijn Hoogduitse en Nederduitse woorden bij elkaar opgeteld. Het totale aantal Nederduitse leenwoorden in het woordbestand betreft 49 woorden, waarvan maar liefst 32 in de zestiende en zeventiende eeuw zijn geleend. Deze woorden zullen in mondeling contact zijn overgenomen, want Nederduits was meer een gesproken dan een geschreven taal. Ze zullen bekend geworden zijn door de Duitse immigranten in de Hollandse steden (zie hoofdstuk 1) en door de Noord- en Zuid-Nederlanders die tijdelijk in Duitse vluchtelingengemeenten verbleven (zie hoofdstuk 3).

Puristische woordenboeken in de achttiende eeuw

Dankzij het succes van Meijers *Woorden-schat*, die herdruk op herdruk beleefde, verschenen er in de achttiende eeuw niet veel algemene woordenboeken met vreemde woorden. Genoemd kunnen worden *De Staats- en Koeranten-tolk of Woordenboek der Geleerden en Ongeleerden* (Staats- en krantentolk of woordenboek voor geleerden en leken) van Johan Hubner uit 1732 (met een tweede deel in 1734) en het *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en*

konstwoordenboek van N. Chomel en J.A. de Chalmot uit 1769–1777. Wel verschenen er gespecialiseerde woordenboeken, bijvoorbeeld met muziektermen.[71]

Inmiddels bleven er nieuwe notarisboeken verschijnen (terwijl ook de oude nog herdrukt werden). Ze voorzagen kennelijk in een grote behoefte. Maar alleen de oudste hiervan, de *Oeffenschoole des Beamptschrijvers* van Jakob Schoolhouder uit 1722, bevatte nog een woordenlijst; uit alle volgende achttiende-eeuwse boeken was de woordenlijst verdwenen. Waarschijnlijk was de lijst overbodig geworden. Daarvoor onderscheidt Pitlo, die de geschiedenis van het notariaat heeft geschreven, drie redenen: ten eerste had zich langzamerhand een eigen juridische taal gevormd, zodat schrijvers minder vreemde termen hoefden te gebruiken. Ten tweede was de algemene ontwikkeling van de lezers gestegen. En tot slot konden steeds meer mensen zich de luxe van een woordenboek permitteren.[72] Want er bleven wel woordenboeken verschijnen waarin rechtstermen in het algemeen waren opgenomen; tussen 1768 en 1797 verschenen ten minste vijf hieraan gewijde woordenboeken, waarvan diverse meerdelig waren.[73]

De laatste die een woordenlijst toevoegde aan een notarisboek, Schoolhouder, verdient enige aandacht. Pitlo noemt hem 'een maniakale taalzuiveraar'.[74] Hij wilde, met een beroep op De Groot, alle 'vreemde en stadhuis woorden' bannen, en schreef daarom zijn werk in het Nederlands. Hij spreekt van *hoofdgoederen* voor *kapitaal*, van *makingbeurder* voor *legataris*, van *recht van onthouding* voor *retentierecht* en van *oorlogachtig* voor *militair*. Omdat hij zelf inziet dat deze vondsten de duidelijkheid niet ten goede komen, heeft hij onder aan iedere pagina de gangbare, vreemde woorden in een voetnoot toegevoegd. Hierin houdt hij zich strikt, zodat men herhaaldelijk op één pagina twee- of driemaal de mededeling vindt dat een *beampte-schrijver* een *notaris* is, een *uiterste wil* een *testament*, en *verleden* staat voor *gepasseerd*. Op pagina 474 heeft hij hier opeens genoeg van en schrijft hij 'maar laten we nu eens kromtongen, en manden vol stadhuiswoorden bezigen'. Hij trekt dan twintig bladzijden lang alle vreemde woorden die hij kent uit de kast, gaat dan nog enkele pagina's terug naar de oude methode met voetnoten en stopt uiteindelijk ook hiermee, waardoor de laatste honderd pagina's normale tekst worden! Hij besluit zijn boek ten overvloede met een lijst van vreemde woorden. De tweede druk uit 1727 heeft als titel *Oeffenschoole der Notarissen*. In deze druk hebben de vreemde woorden en de Nederlandse van plaats gewisseld, wat al blijkt uit de titel: de vreemde staan in de tekst, de Nederlandse in de voetnoten – opnieuw honderden malen achtereen. In de vierde druk, die na de dood van Schoolhouder verscheen en verzorgd werd door Van den Helm, zijn alle voetnoten geschrapt. Daarentegen is de woordenlijst uitgebreid van 24 pagina's naar ruim honderd.

Puristische woordenboeken in de negentiende en twintigste eeuw

De negentiende eeuw bracht inhoudelijk een breuk met de voorafgaande tijd. Er verschenen twee nieuwe belangrijke woordenboeken met vreemde termen. Om te beginnen schreef P. Weiland (die al ter sprake kwam als auteur van het eerste eentalige Nederlandse woordenboek) in 1824 het *Kunstwoordenboek of verklaring van allerhande vreemde woorden [...] uit verscheidene talen ontleend*, waarvan in 1832 een *Supplement* verscheen. Zijn doel is nog puristisch, maar hij heeft een geheel eigen woordenbestand gemaakt en is niet te rade

gegaan bij voorgangers: het is dus geen slaafse navolging van Meijers *Woorden-schat*. Iets later, in 1847, publiceerde Jacob Jz. Kramers de *Algemeene Kunstwoordentolk bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen*. Dit boek is blijkens het voorwoord niet meer puristisch maar louter verklarend, en volgt inhoudelijk eveneens zijn eigen weg. Het boek beleefde tot 1912 vijf drukken en daarnaast vele afgeleide uitgaven.

Mondjesmaat in de negentiende en veel meer in de twintigste eeuw komen er woordenboeken met vreemde woorden op de markt, die soms deelgebieden beslaan (muziek, geneeskunde), en soms een ideologisch karakter hebben (verzamelingen van 'verwerpelijke' gallicismen en germanismen).[75] Een structurele verandering in de twintigste eeuw is dat leenwoorden (bastaardwoorden en vreemde woorden) – mits daadwerkelijk gebruikt – geleidelijk steeds meer als onderdeel van het Nederlands worden beschouwd. In de negentiende-eeuwse eentalige Nederlandse woordenboeken weerde men leenwoorden nog, maar in de twintigste eeuw veranderde men van inzicht en vond men dat deze in algemene woordenboeken dienden te worden opgenomen en niet in aparte werken. Alle woordenboeken van het Nederlands nemen daarom steeds meer leenwoorden op. Daarnaast blijven woordenboeken met vreemde woorden en uitdrukkingen bestaan, maar zij bevatten steeds meer alleen ongebruikelijke vaktermen die voor de leek verklaard worden – Meijer zou ze in zijn *Woorden-schat* rubriceren onder de 'kunstwoorden'. Een puristisch doel wordt hiermee echter meestal niet meer beoogd, met als een van de weinige uitzonderingen *NEN 5050, Woordwijzer. Goed woordgebruik in bedrijf en techniek*, uitgegeven door het Nederlands Normalisatie-Instituut en het Belgisch Instituut voor Normalisatie, waarvan de laatste druk echter in 1998 verscheen, zie kader 7.2.[76]

In België daarentegen verschenen tijdens de gehele twintigste eeuw een groot aantal gidsen voor correct taalgebruik of ABN, waarin het weren van ongewenste leenwoorden, en dan met name de Franse (de gallicismen), centraal stond. Het begon met *Distels. Proeve van taalzuivering*, dat H. Meert in 1897 publiceerde, onmiddellijk gevolgd door *Gallicismen in het Zuidnederlandsch* van W. de Vreese uit 1899. Ter vervanging van Franse leenwoorden werden purismen gevormd die in Nederland niet voorkwamen, zoals *regenscherm* voor *paraplu*, *stortbad* voor *douche*, *omslag* voor *envelop* of *herstelling* voor *reparatie*. Zie verder hieronder voor het verschil in woordenschat tussen Nederland en België.

Kader 7.2 Uitgangspunten van *NEN 5050, Woordwijzer. Goed woordgebruik in bedrijf en techniek*, uitgegeven door het Nederlands Normalisatie-Instituut en het Belgisch Instituut voor Normalisatie in 1998, vierde druk

In dit werk vinden we vele opmerkingen en ideeën terug uit de zestiende-eeuwse puristische woordenboeken. Het doel van de norm is 'handhaving van de kwaliteit van de Nederlandse taal'. Dit wordt als volgt nagestreefd:

Voor de effectiviteit van deze norm zijn de volgende [vier] eigenschappen een sterke basis.

1. De kern van het boek is een lijst van goede alternatieven voor afkeurenswaardige woorden (in het bijzonder 'vreemde' woorden).
2. Het boek geeft oplossingen voor specifie-

ke gevallen van algemene taalkundige problemen. Zowel bij de selectie van onderwerpen als bij de keus van de voorbeelden richt de *Woordwijzer* zich op de taal van bedrijf en techniek.
3. Het boekje is een norm en doet uitspraken over goed en slecht, gewenst en ongewenst in taalzaken. Dit expliciet normatieve karakter ontbreekt in woordenboeken en in vele taalboeken.
4. Buitenlandse woorden ('vreemde' woorden) worden aanvaard voor zover voor het desbetreffende begrip geen Nederlandse term voorhanden is. […]

Overigens zij nog opgemerkt dat onjuiste constructies en termen alsmede foutieve spellingen onder commerciële invloed of door andere oorzaken dreigen in te burgeren, of reeds zodanig zijn ingeburgerd dat het soms moeilijk zal zijn deze door de aanbevolen termen te doen vervangen. Als voorbeelden hiervan kunnen worden genoemd: *uw terechte keus*, en vooral Engelse termen en anglicismen, zoals *bulldozer, dealer, computer, efficiency, kuster, input, output, longdrink, manager, de meest complete krant, plastic, print, recorder, spot, test*.

De normcommissie heeft gestreefd naar praktische oplossingen, omdat de zakelijke taalgebruiker niet is gebaat bij overdreven wetenschappelijke voorzichtigheid noch bij overdreven purisme.

In de eerdere, derde druk wordt dit als volgt toegelicht:

> Waar het ging om het vinden van goede equivalenten voor buitenlandse termen, heeft zij allereerst gezocht naar een mogelijkheid het vreemde woord te vernederlandsen (*fade in – infeden*), maar dat kan slechts bij uitzondering. Waar mogelijk, is voor samengestelde woorden een 'ontlenende vertaling' aanbevolen (*trouble shooter – storingszoeker*; *trade profit – handelswinst*; *pilot plant – proeffabriek*; *go/no-go test – goedkeur/afkeur-proef*). […]

Tot zover NEN 5050. De opmerking over de 'kwaliteit van het Nederlands' suggereert dat er kwaliteitsverschillen binnen een taal bestaan. Weinig taalkundigen zullen over taal denken of spreken in termen van kwalitatief hoog en laag: taalkundigen constateren slechts dat er taalverschillen bestaan, maar hechten hieraan geen subjectief en tijdgebonden waardeoordeel.
Ondertussen bestaat er in de eenentwintigste eeuw een, weliswaar kleine, beweging die zich richt tegen de Engelse invloed op het Nederlands. Zo heeft de Stichting Nederlands twee boeken gepubliceerd met Engelse leenwoorden, gevolgd door suggesties voor Nederlandse alternatieven: *Funshoppen in het Nederlands* (2009) en *Op-en-Top Nederlands* (2015). Aanvullingen daarop worden gepubliceerd op de website Vindpunt.nl.

De standaardwoordenschat

Geleidelijk kreeg de standaardwoordenschat in de woordenboeken vorm. Met labels werd en wordt steeds nauwkeuriger aangeduid welke woorden niet tot de standaardtaal behoren, maar tot een dialect, een vaktaal (medisch, juridisch, e.d.) of een groepstaal

(jongerentaal, volkstaal, straattaal e.d.). Voorts wordt aangegeven tot welk stijlregisters een woord behoort (formeel, informeel, vulgair, archaïsch, literair) en welke gevoelswaarde een woord kan oproepen (beledigend, eufemistisch, spottend).

Het aandeel van de dialecten

In de periode dat de standaardtaal werd gevormd, moest er een keuze gemaakt worden uit de verschillende dialectwoorden voor een bepaald begrip, waarvan er één in de woordenboeken tot standaardtaal werd verheven. Om welke woorden ging het? Op welk Nederlands dialect of op welke dialecten is de standaardwoordenschat gebaseerd? Wat is het aandeel van het Hollands, Zuid-Nederlands en Oost-Nederlands? In deze paragraaf probeer ik op deze vragen antwoord te geven.

Het meest is geschreven over Zuid-Nederlandse woorden in de standaardtaal, en daarbij wordt telkens hetzelfde in andere bewoordingen herhaald. Centraal staat een aantal woordparen, waarin een Vlaams of Brabants woord is komen te staan naast een van oorsprong Hollands woord. Deze woordparen zijn: *gaarne – graag, gans – heel, gelijk – zoals, gereed – klaar, heden – vandaag, heffen – (op)tillen, huwen – trouwen, lommer – schaduw, reeds – al, schoon – mooi, spoedig – gauw, wenen – huilen, werpen – gooien, zenden – sturen* en *zieden – koken*. De eerste vorm is telkens Zuid-Nederlands, de tweede is Hollands. In dit rijtje woorden hoort *lommer* eigenlijk niet thuis, omdat het een Frans leenwoord is en geen Zuid-Nederlands woord. Ongetwijfeld zal het vanuit het Zuiden verbreid zijn naar het Noorden, maar dat geldt voor zo veel Franse leenwoorden. Om dezelfde reden vallen nog een aantal woorden af die incidenteel als zuidelijke invloed worden opgevoerd, zoals *peinzen* naast *denken*, of *smart* naast *verdriet*.[77]

Genoemde woordparen worden aangevoerd als bewijs van de grote invloed van het Zuid-Nederlands, met name als gevolg van de immigratie van Zuid-Nederlanders eind zestiende eeuw. Zo lezen we bijvoorbeeld: 'In de klankcultuur, de woordkeus en de vormleer heeft het Hollands als basis gediend; maar de zuidelijke invloed was niet gering: vooral Brabantse en Vlaamse woorden of vormen leverden materiaal voor de differentiatiezucht,'[78] en: 'het Hollands met vele Vlaamse en Brabantse elementen [...] wordt de standaardtaal.'[79]

Op die grote invloed van het Zuid-Nederlands valt echter wel wat af te dingen. Een aantal van vijftien woordparen (en enkele losse woorden, zie hieronder) lijkt me hoe dan ook een bijzonder *kleine* invloed – vergelijk dat bijvoorbeeld eens met de hoeveelheid Duitse leenwoorden uit deze periode die door bijbelvertalingen en immigranten zijn geïntroduceerd. Opvallend is ook dat álle 'zuidelijke' woorden in de standaardtaal gebruikt worden in de (beschaafd) Hollandse klankvorm en niet in de zuidelijke (voor zover er twee varianten bestaan). We zeggen *huwen* en niet Brabants *houwen*, *wenen* en niet Vlaams, Brabants *weinen*.

De zuidelijke woorden hebben een bijzondere status: ze behoren in Nederland tot de schrijftaal en klinken 'deftig', terwijl ze in België spreektaalwoorden zijn. Dat het deftige standaardtaalwoorden zijn, wordt verklaard uit het feit dat de gesproken standaardtaal gebaseerd is op het Hollands, terwijl de geschreven standaardtaal behoudender was en daardoor langer, zelfs tot op heden, de Vlaams-Brabantse woorden be-

Taalwetten maken en vinden 357 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

hield. Je kunt het feit dat de Zuid-Nederlandse woorden slechts in de geschreven taal voorkomen, echter ook zien als een bewijs dat de Zuid-Nederlandse invloed erg beperkt was – namelijk zo beperkt dat hij niet doordrong tot de spreektaal.[80] Overigens is lang niet iedere oppositie tussen een 'deftig' schrijftaalwoord en een spreektaalwoord te herleiden tot de tegenstelling zuidelijk – Hollands.[81] Zo blijkt uit de geografische verspreiding van het woordpaar *kussen – zoenen* geen zuid-noordtegenstelling.[82] Soms is er sprake van een trio: *werpen – gooien – smijten*, *zenden – sturen – schicken* of *wenen – huilen – schreien*, waarin *schicken* en *schreien* de oostelijke vormen zijn.

Het is interessant om na te gaan of de woordparen inderdaad ontstaan zijn als gevolg van de Zuid-Nederlandse immigratie eind zestiende eeuw. Daarvoor kunnen we twee zaken bekijken: de ouderdom van de woorden en hun geografische verspreiding. Om te beginnen de ouderdom: wanneer zijn de woorden voor het eerst in een schriftelijke bron gevonden? Een overzicht dat gebaseerd is op álle beschikbare bronnen, zowel noordwestelijke als zuidelijke en oostelijke, levert het volgende beeld op:[83]

Zuid-Nederlands	Hollands
gaarne (1100)	*graag* (deze betekenis: 1635)
gans (1236)	*heel* (1236)
gelijk (901-1000)	*zoals* (1482)
gereed (1230-1231)	*klaar* (deze betekenis: 1652)
heden (901-1000)	*vandaag* (1488)
heffen (901-1000)	*(op)tillen* (1451-1500)
huwen (1236)	*trouwen* (1284)
lommer (1487)	*schaduw* (1300)
reeds (1464)	*al* (deze betekenis: 1634)
schoon (901-1000)	*mooi* (1300-1325 en eerder als toenaam)
spoedig (1434-36)	*gauw* (1220-1240)
wenen (1200)	*huilen* (1276-1300)
werpen (901-1000)	*gooien* (1350)
zenden (901-1000)	*sturen* (1432)
zieden (1240)	*koken* (1276-1300)

Hieruit moeten we concluderen dat de datering van het eerste voorkomen in een schriftelijke bron geen aanwijzing geeft voor een noord-zuidtegenstelling die in de zestiende eeuw zou zijn ontstaan: de meeste woorden, namelijk álle 'Zuid-Nederlandse' woorden en op drie na alle 'Hollandse' woorden, dateren van de vijftiende eeuw of eerder. De (Hollandse) zeventiende-eeuwse woorden *al*, *graag* en *klaar* komen volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* uitsluitend voor in Hollandse bronnen,

en zijn daar dus nieuwvormingen, ontstaan ná de periode van immigratie.

En hoe zit het met de woorden die vóór de zestiende eeuw zijn gedateerd? Zijn die wellicht meegenomen naar het Noorden door Zuid-Nederlandse immigranten? Om erachter te komen of dat het geval is, kijken we naar de geografische verspreiding. Wat zegt Kiliaan erover? Hij nam immers streekaanduidingen op in zijn woordenboek. Je verwacht dat Kiliaan, als Zuid-Nederlander, de Hollandse vormen ofwel niet heeft opgenomen (omdat hij ze niet kende), ofwel heeft voorzien van een dialectaanduiding. Maar wat blijkt? In het woordenboek van 1588 en 1599 ontbreken het 'zuidelijke' *gaarne* en het 'Hollandse' *vandaag* en het 'zuidelijke' *reeds*; alle andere woorden, voor zover gedateerd vóór de zeventiende eeuw, zijn opgenomen, en wel zonder enige dialectaanduiding, met uitzondering van *tillen*, dat 'Saksisch, Fries, Hollands' wordt genoemd. Over *gaarne* vinden we informatie bij Constantijn Huygens. Deze nam een verklarende woordenlijst op bij zijn klucht *Trijntje Cornelis* uit 1653 (zie hoofdstuk 4), waarin hij Brabants *niech gaere* verklaart door *niet geerne* – kennelijk beschouwde hij *geerne* in geen enkel opzicht als zuidelijk.

Reeds is weliswaar incidenteel in de vijftiende eeuw genoemd, maar het lijkt pas gangbaar te zijn geworden in de zeventiende eeuw, net als het synonieme *bereeds, bereits*, waarvan het een verkorting kan zijn en dat teruggaat op of beïnvloed is door Duits *bereits*, vergelijk de Statenvertaling 'De landen [...], die bereets van de kinderen Israëls waren ingenomen'. De inburgering van *reeds* in de zeventiende eeuw is dus veeleer te herleiden tot Duitse invloed via de bijbeltaal. Ook *gans* 'geheel' is trouwens een Duits leenwoord.

Als de Hollandse woorden in 1588 in het Zuiden al bekend en ingeburgerd waren, zou dan niet hetzelfde gelden voor de zuidelijke woorden in het Hollands? Jammer genoeg hebben we geen woordenboek in de renaissance dat daarover nadere informatie geeft. Maar we hebben wel gelokaliseerde gegevens uit de dertiende eeuw. In de twee taalatlassen over deze periode[84] komen de genoemde woorden niet voor, maar in het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* (VMNW) zijn ze wel opgenomen én gelokaliseerd. Nu is het belangrijk te bedenken dat verreweg de meeste bronnen uit deze periode Zuid-Nederlands zijn; uit de Noordelijke Nederlanden zijn veel en veel minder teksten bekend. Wat blijkt nu als we de woorden die gedateerd zijn in de dertiende eeuw of eerder, in het VMNW opzoeken? De zogenaamd zuidelijke varianten *gaarne, gans, gelijk, heden, heffen, schoon, wenen, werpen* en *zenden* worden al in de dertiende eeuw in zuidelijke én in Hollandse bronnen genoemd; *huwen* komt alleen in het Zuiden voor, maar *huwelijk* wordt ook in het Hollands gebruikt. De enige zuidelijke vorm die alleen in het Zuiden wordt gevonden, is *zieden*. Maar: in het *moderne* West-Vlaams komen de meeste genoemde vormen niet voor, namelijk *gans, heden, huwen, lommer, reeds, spoedig, wenen, werpen* en *zieden*.[85] De zogenaamd Hollandse variant *heel* wordt zowel in Hollandse als in zuidelijke bronnen genoemd en de 'Hollandse' varianten *huilen, koken, trouwen* en *ga* (waaruit later *gauw* ontstond) komen zelfs alleen maar in zuidelijke bronnen voor.

Dat betekent dat geen enkel woordpaar is ontstaan als gevolg van de Zuid-Nederlandse immigratie en het directe taalcontact dat toen ontstond tussen Noord- en Zuid-Nederlanders: ofwel de datering, ofwel de geografische verspreiding klopt niet. De woordparen zijn al veel ouder, en zijn het gevolg van het geleidelijk ontstaan van een

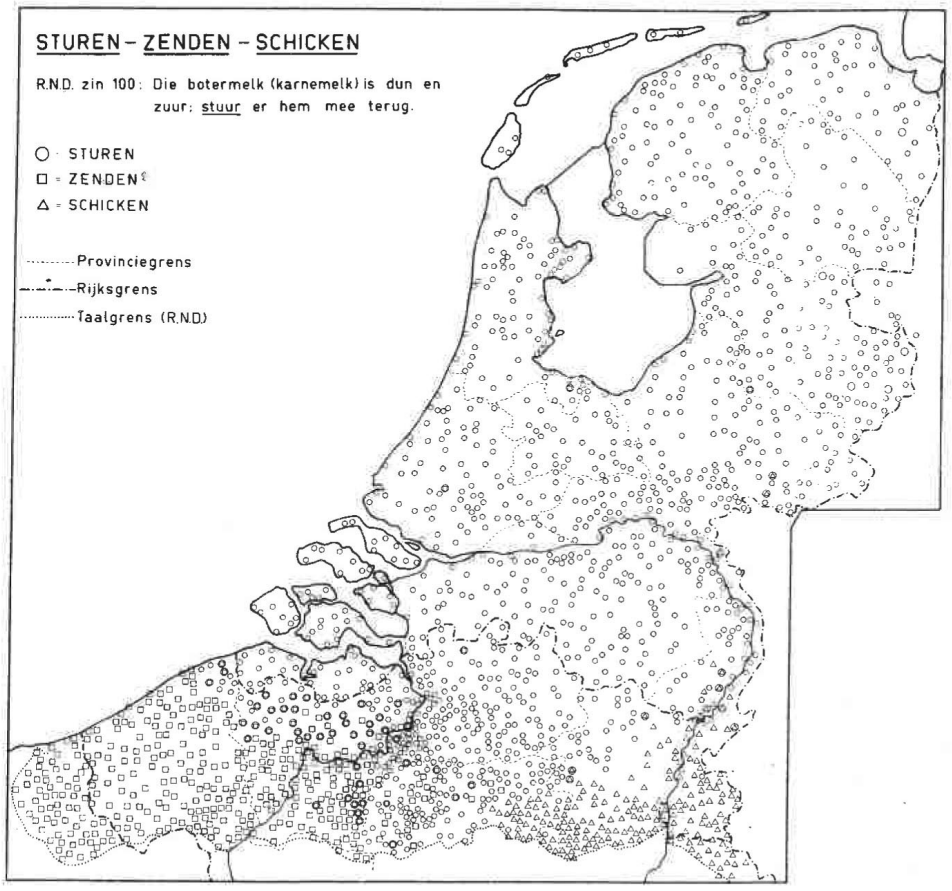
bovenregionale schrijftaal, al sinds de dertiende, veertiende eeuw (zie hoofdstuk 1 en 9), die bestond uit elementen van verschillende dialecten, zoals Brabants en Vlaams, maar ook Hollands.

Maar waar komt dan dat hardnekkige idee van de omvangrijke Zuid-Nederlandse invloed op de standaardtaal in wording vandaan? Ik meen dat deze teruggaat op een artikel van J.W. Muller uit 1891.[86] Muller (1858-1945), jarenlang redacteur van het WNT en zoon van de bekende boekhandelaar en bibliograaf Frederik Muller, wijst er in dit artikel als eerste op dat het verschil tussen schrijf- en spreektaal mede een verschil is tussen zuidelijke en noordwestelijke woorden. Hij meent dat de spreektaal en de schrijftaal 'niet in allen deele uit hetzelfde dialect [zijn] voortgekomen', en dat verklaart de verschillen tussen de twee, die tot zeker eind negentiende eeuw hebben voortgeduurd. In dit verband wijst Muller op de volgende anekdote: 'Bekend is de aardigheid van den vreemdeling, die als voorbeeld van de moeilijke uitspraak van onze taal, waarmede hij bij het aanleeren te worstelen had, vertelde dat men in 't Nederlandsch *h-e-d-e-n* spelde en dit dan als *vandaag* uitsprak.'[87]

Muller wijst erop dat er al in de middeleeuwen in het zuiden een algemene(re) schrijftaal was ontstaan waarin bepaalde woorden werden gebruikt, die in Hollandse teksten werden overgenomen (meer daarover in hoofdstuk 9). Toen in de renaissance de standaardtaal ontstond, werd deze gevormd op de grondslag van de beschaafde taal van de grote steden, en die taal had al eeuwen eerder een aantal zuidelijke schrijftaalwoorden opgenomen, waardoor woordparen zoals *huwen – trouwen* waren ontstaan. Dat klopt met het feit dat Kiliaan beide varianten van de meeste woordparen zonder onderscheid vermeldt, en het klopt ook met de dertiende-eeuwse gegevens. De woordparen zijn dus niet ontstaan tijdens en dankzij de Zuid-Nederlandse immigratie, maar al eeuwen eerder. Wel merkt Muller op dat het bestaan van de woorden gesteund werd door de komst van Zuid-Nederlandse immigranten.[88] Latere taalkundigen koppelden het bestaan van de woordparen aan de Zuid-Nederlandse immigratie. De eerste die dit deed was Jan te Winkel in zijn *Geschiedenis van de Nederlandsche taal* uit 1901, p. 23. Sindsdien is het een onuitroeibare mythe geworden. Muller daarentegen wees er juist op dat de taal- en letterkundigen eind zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw – dus pas een eeuw ná de Zuid-Nederlandse immigratie – een bewuste keuze gemaakt hebben voor deftige, hoogdravende, archaïsche woorden in de schrijftaal, ofwel voor de oorspronkelijk zuidelijke woorden, en aldus de kloof tussen schrijf- en spreektaal opzettelijk vergroot hebben.[89]

Ik ga ervan uit dat wanneer een 'zuidelijk' woord al in de dertiende eeuw in het Noorden werd gebruikt, de taalgebruikers die vier eeuwen later de standaardtaal opbouwden, zich niet meer bewust waren van een eventuele zuidelijke herkomst, zoals ook wij, moderne taalgebruikers, niets zuidelijks vinden aan bijvoorbeeld *heffen* of *werpen*. Dat houdt in dat de genoemde woordparen in de zeventiende-eeuw, net als nu, uitsluitend een verschil vertegenwoordigden tussen schrijf- en spreektaal en níét tussen Hollands en Brabants. De schrijftaal heeft archaïsmen bewaard die niet voorkomen in de spreektaal. Die archaïsmen zijn dikwijls óók behouden in de zuidelijke dialecten, tot welke de Hollandse taalvernieuwingen uit de renaissance en daarna niet zijn doorgedrongen.

Taalwetten maken en vinden 360 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Illustratie 7.2 De verspreiding van *sturen – zenden – schicken* (Bron: Pée 1975a: 109)

Tot slot is het interessant te bekijken hoe de geografische verspreiding van de ooit zuidelijke woorden in de moderne dialecten is. Het blijkt dat geen van deze woorden in de Noord-Nederlandse dialecten gebruikt wordt, alleen in de schrijftaal of het ABN (zie illustratie 7.2 en 7.3). Sommige woorden, zoals *huwen, reeds, werpen, zieden* komen momenteel bovendien niet of vrijwel niet voor in de Zuid-Nederlandse dialecten. *Gans* komt alleen in Limburg voor (niet zo vreemd voor een Duits leenwoord), en verder noch in de zuidelijke dialecten, noch in de standaardtaal. Alleen *gaarne* en *opheffen* komen in vrijwel het hele zuiden voor, en *zenden* wordt in de Vlaamse dialecten gebruikt.[90] Ook nu weer blijkt dat de verspreiding van de woorden vooral een verschil is tussen schrijftaal en spreektaal en niet tussen noord en zuid: in de schrijftaal gebruikt men de ooit zuidelijke woorden, in de spreektaal en de dialecten worden sommige Hollandse vormen in het hele Nederlandstalige gebied gebruikt (*al, gooien, koken, trouwen*), en is er tussen andere woorden een noord-zuidverschil: Hollandse woorden in het Noorden (*graag, sturen, tillen*), zuidelijke in het Zuiden (*gaarne, zenden, heffen*).

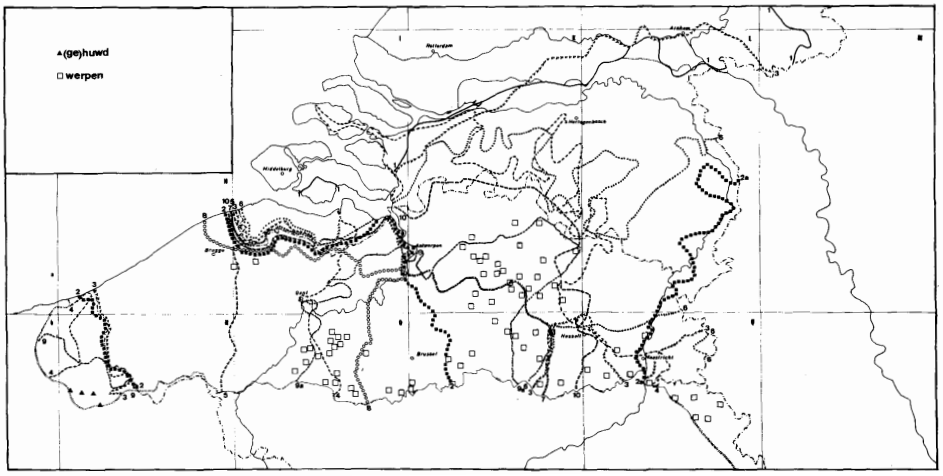
Het Vlaams en het Brabants hebben dus in de renaissance geen noemenswaardige

blijvende invloed uitgeoefend op de woordenschat van de standaardtaal; wel in een eerdere periode. Dit komt overeen met wat bleek in hoofdstuk 3: in de gezaghebbende Statenvertaling van 1637 werd aan typisch zuidelijke woorden niet veel meer dan *gebuur* en *keten* gevonden. Wél hebben de immigranten in de volkstaal van sommige Hollandse steden, vooral in het Leids, hun sporen achtergelaten.[91] Alleen in de stadstaal: er trokken maar weinig immigranten naar het platteland. In Leiden, dat het hoogste percentage immigranten opnam, heeft het Zuid-Nederlandse, meer in het bijzonder Vlaamse, overwicht in het stadsdialect nog eeuwenlang standgehouden, zowel in klank (zie hoofdstuk 4) als in woordenschat. Zo zijn in het negentiende-eeuwse Leids onder andere nog de Vlaamse woorden *aakster* 'vervelend kind', *brielen* 'huilen', *meuje* 'tante' en *tet* 'vrouwenborst' genoteerd.[92] Dat er Zuid-Nederlandse woorden in de Leidse stadstaal voorkomen, bewijst dat de zuiderlingen in de stad langere tijd vasthielden aan hun eigen identiteit en taal.

Er zijn maar weinig typisch Oost-Nederlandse woorden opgenomen in de standaardtaal. Als oostelijke woorden worden wel genoemd *erf, keldermot* voor 'pissebed', *kikvors, klaproos* en *wendakker*.[93] Niet toevallig hebben al deze begrippen te maken met de landbouw: ze vullen lacunes in de standaardwoordenschat. In de jaren tachtig van de vorige eeuw is het Groningse *butje* 'imbeciel, slome jongen' in de jongerentaal opgenomen.[94] De invloed uit Oost-Nederlandse dialecten is dus klein, al wordt deze wel groter als je de standaardtaalwoorden meetelt waarin een klank uit een oostelijk dialect bewaard is gebleven, zoals *keuter* naast *kot*, *doezelig* naast *duizelig* en *bedeesd* naast *dazen* (zie hoofdstuk 4). Bovendien was de invloed van het (oostelijke) Neder- en Hoogduits tamelijk omvangrijk, zo bleek hierboven en in hoofdstuk 3.[95] Er was dus wel degelijk sprake van invloed vanuit het oosten op de standaardtaal; een deel daarvan kan (ook) uit het Oost-Nederlands afkomstig zijn – hoe groot dat deel is, valt niet uit te maken (zie illustratie 4.2 voor woorden die over de staatsgrens heen gebruikt worden, zoals *mooi/schön, praten/kallen, zeer/wee*). Het bijzondere van de oostelijke, en dan met name Duitse, invloed is dat deze het gevolg was van een bewuste en expliciete keuze: in vele werken werd ervoor gepleit de Nederlandse taal met Duitse woorden te verrijken. De opname van (enkele) zuidelijke woorden in de standaardtaal was daarentegen toevallig: de woorden waren inmiddels al onderdeel van de taal, hoorden bij de schrijftaal en bleven daarin gehandhaafd. In geen enkel renaissancewerk heb ik een pleidooi gevonden voor de opname van een bepaald woord *omdat* het zuidelijk was.

Sommige van de 'nieuwe' woorden die na 1950 onderdeel zijn gaan vormen van de standaardtaal, zijn oorspronkelijk dialectwoorden. Enkele voorbeelden hiervan zijn waarschijnlijk *flut, kanen, knakker, knoeper(d), knoert, meuren, pleuren* en *ruft*.[96] Wanneer deze woorden langer onderdeel van de standaardtaal uitmaken, weet niemand meer dat ze aanvankelijk slechts een beperkte regionale verspreiding hadden. Zo blijven de dialecten de standaardtaal voeden, terwijl daarnaast de standaardtaal haar zusjes opeet: al eeuwenlang, eigenlijk al sinds het ontstaan van het Standaardnederlands in de zeventiende eeuw, zijn dialectwoorden, -klanken en -verschijnselen vervangen door Standaardnederlandse. Zo worden momenteel – om enkele voorbeelden uit talloze te noemen – het Maastrichtse *brazzelèt* en het Groningse *boksem* vervangen door *armband* en *broek*. Een zeer

Taalwetten maken en vinden 362 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Illustratie 7.3 De verspreiding van *gaarne* (lijn 1), *geheel* (2), *gans* (2a), *gij* (3), *gehuwd* (driehoekje), *lommer* (4), *nu* (5), *opheffen* (6), *peinzen* (7), *zenden* (8), *zieden/zoden* (9), *rieken* (10), *werpen* (vierkantje) in België (Bron: Goossens 1980: 103). NB: voor *gij* zie hoofdstuk 8, voor *nu* zie hoofdstuk 4; *lommer* en *peinzen* zijn Franse leenwoorden.

klein deel van de dialectwoorden brengt het tot standaardtaal, de rest blijft in een klein gebied in gebruik en daarvan gaat een deel na verloop van tijd roemloos ten onder, ook door veranderende maatschappelijke omstandigheden zoals de verdwijning van de agrarische maatschappij door de industriële revolutie. Zo verdwijnt de bijzondere dialectwoordenschat geleidelijk, en blijft van het dialect hoogstens de typerende uitspraak over.

Vanaf haar ontstaan tijdens de renaissance is de standaardtaal gebaseerd op het beschaafde Hollands, maar eveneens vanaf dat moment put de standaardtaal voor nieuwe vormen uit de dialectvoorraad – precies wat Bredero bepleitte.

Verschillen binnen de standaardwoordenschat in Nederlandstalig België en Nederland

Na de afscheiding van België in 1830 was er enige tijd een richtingenstrijd tussen degenen die zich op de Noord-Nederlandse norm wilden richten, de integrationisten, en degenen die een eigen Vlaamse woordenschat nastreefden, de particularisten. Tot die laatste groep behoorde de bekende dichter Guido Gezelle, die in 1858 de *Vlaemsche dichtoefeningen* publiceerde en daarin pleitte voor gebruik van het West-Vlaams, 'de oude vaderlandse Dietse taal'. In zijn tijdschrift *Loquela*, later omgewerkt tot woordenboek, verzamelde hij oude Vlaamse woorden en uitdrukkingen. Hij was zowel tegen Hollandse als tegen Franse invloed, en vormde een groot aantal purismen, zoals *spreekdraad* voor 'telefoon', *schuile* voor 'paraplu' en *grendeldeure* voor 'anus'.[97]

In de loop van de negentiende eeuw wonnen de integrationisten het pleit, vandaar dat, zoals hiervoor al ter sprake kwam, op het eerste Taal- en Letterkundige Congres gezamenlijk werd besloten tot de samenstelling van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Ook de handwoordenboeken die vanaf eind negentiende eeuw verschenen, zoals de Grote Van Dale, waren de norm voor zowel de Nederlanders als de Belgen. De woordenboeken beschreven en beschrijven de Standaardnederlandse woordenschat, maar ruimen ook plaats in voor woorden die in het hele Nederlandstalige België voorkomen.

Tussen de standaardwoordenschat in Nederlandstalig België en Nederland bestaan enkele verschillen. Deze dateren veelal uit de negentiende eeuw. In die periode kreeg de standaardwoordenschat in Nederland vaste(re) vorm, terwijl tegelijk bepaalde woorden in België grotere verspreiding kregen en algemeen Belgisch-Nederlands werden. Zo werd in de negentiende eeuw het woord *vleeshouwer*, dat sinds de zestiende eeuw zowel in Noord als Zuid het meest frequent was, in het Noorden definitief vervangen door het al langer voorkomende *slager*. Het Zuiden koos daarentegen in dezelfde eeuw algemeen voor het bovenregionale *beenhouwer*, een typisch belgicisme dat in het Noorden nooit enige weerklank had gevonden. Maar doordat men zich in België naar de Noord-Nederlandse norm richtte, ging in de twintigste eeuw *slager* ook het zuidelijke *beenhouwer* verdringen.[98]

In de twintigste eeuw werkten vele personen en instanties in België eraan om de verschillen in de woordenschat met het Noorden op te heffen. In 1934 publiceerde C.H. Peeters de *Nederlandsche Taalgids. Woordenboek van Belgicismen*. Hierin was een groot aantal woorden opgenomen die alleen in België in gebruik waren (dialectwoorden, maar ook purismen zoals *regenscherm*), gevolgd door de aanbevolen Standaardnederlandse variant. Het doel van het werk was te komen tot taaleenheid in Nederland en België. Het werk was in Vlaanderen lange tijd toonaangevend voor het woordgebruik, en het gaf het startschot voor de publicatie van een stroom taalgidsen waarin 'fout' woordgebruik aan de kaak werd gesteld. In de jaren zestig deden alle media aan taalzorg: in 1958 startte de krant *De Standaard* een taalzuiveringsrubriek, de radio bracht taalwenken van Marc Galle en de televisie begon in 1962 met het populaire 'Hier spreekt men Nederlands' van Joos Florquin. Uit onderzoek is overigens vast komen te staan dat de expliciete taalpropaganda die vanaf 1950 is gevoerd, slechts beperkt en onregelmatig effect heeft gehad.[99]

Momenteel zijn de verschillen tussen de standaardwoordenschat in Nederlandstalig België en Nederland relatief klein: slechts ruim één procent van de woorden in de Grote Van Dale heeft het label (algemeen) Belgisch-Nederlands. Wat zijn nu die verschillen tussen Belgisch- en Nederlands-Nederlands? Een vastliggend en onomstreden verschil bestaat in de officiële terminologie, de woordenschat die verbonden is met de staatsinrichting. Een Belgische *schepen* en *vrederechter* heten in Nederland *wethouder* en *kantonrechter*, het Belgische *brugpensioen* wordt in Nederland *vut* genoemd, en het Belgische *bibbergeld* heet *gevarentoeslag*.

Andere verschillen komen doordat in België sinds de zeventiende eeuw woorden bewaard bleven die inmiddels in het Standaardnederlands zijn verdwenen of als archaïsch worden beschouwd, zoals *geenszins, nagel* 'spijker', *kleed* 'jurk', *nochtans, vermits*. Vooral echter de houding ten opzichte van Franse invloed heeft tot belangrijke verschillen in de woordenschat geleid. Doordat deze invloed in België altijd veel groter is geweest dan in Nederland, kwamen en komen er enerzijds in het Belgisch-Nederlands veel gallicismen voor – hun aantal nam duidelijk toe rond 1850, door de systematische verfransing van

onderwijs en administratie in het jonge België –, en zijn er anderzijds veel purismen gevormd ter vervanging van Franse leenwoorden (*duimspijker* voor *punaise*).[100] Dergelijke purismen komen in het Nederlands-Nederlands weinig voor. In de tweede helft van de twintigste eeuw groeide in België het besef dat men door het gebruik van deze purismen en archaïsmen afweek van de standaardtaal. Daarom gingen standaardtaalsprekers steeds meer kiezen voor een Noord-Nederlands woord, zelfs al is dat een Frans leenwoord.[101]

Anders dan bij de Franse leenwoorden bestaat er bij de overname van Engelse woorden geen groot verschil tussen het Nederlands- en het Belgisch-Nederlands (behalve soms in de uitspraak, zie hoofdstuk 4). De toename van Engelse leenwoorden in de woordenschat leidt er daardoor toe dat het verschil tussen Belgisch- en Nederlands-Nederlands afneemt, ook al doordat sommige Engelse leenwoorden oude Franse verdringen.

Tot slot bestaan er dialectwoorden die in veel of alle Belgische dialecten worden gebruikt en die worden beschouwd als standaardtaalwoorden, maar die in Nederland onbekend zijn. Voorbeelden zijn *ajuin* 'ui', *beenhouwer* 'slager', *hesp* 'ham', *nonkel* 'oom', *onderpastoor* 'kapelaan', *kuisen* 'schoonmaken', *plattekaas* 'kwark', *schoonbroer* 'zwager'. Regelmatig gaat het hierbij om Brabantse woorden die, o.a. via populaire televisieprogramma's van de commerciële omroep waarin tussentaal wordt gebruikt, overgenomen worden door Nederlandse dialecten (Vlaams, Limburgs). Dergelijke brabantismen zijn bijvoorbeeld *baktand* 'kies', *onzelievevrouwbeestje* 'lieveheersbeestje', *kolbloem* 'klaproos', *patat* 'aardappel', *pepel* 'vlinder', *pinnekensdraad* 'prikkeldraad', *pisbloem* 'paardebloem' en *telloor* 'etensbord'.[102]

Doordat de moedertaal van veel Belgen het dialect was en (hoewel afnemend) is, lukte het niet altijd om ineens van de dialectwoordenschat over te stappen op de standaardtaal. Daardoor ontstond een tussentaal, wel het Verkavelingsvlaams genoemd, met een transitiewoordenschat. Zo verving men *huts* aanvankelijk door pseudo-standaardtaal *stekelvarken* (een brabantisme), en pas daarna koos men (of een volgende generatie) voor *egel*. Tot de transitiewoordenschat kunnen worden gerekend archaïsmen (*nochtans* in plaats van 'evenwel'), gallicismen (*kader* in plaats van 'lijst', *zich bedriegen* voor 'zich vergissen', *gekend* voor 'bekend') en purismen (*stortbad* voor 'douche', *geldbeugel* voor 'portemonnee'), die het gevolg zijn van invloed van het Frans of van stadhuistaal. De transitiewoordenschat is vloeiend.[103]

Uit onderzoek is gebleken dat Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands geleidelijk naar elkaar toe groeien. Dit ondanks een tegenbeweging die, door het groeiende Vlaamse zelfbewustzijn, sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw pleit voor meer acceptatie van algemeen Belgisch-Nederlandse woorden. Het blijkt ook dat standaardtaalsprekers in België sinds 1950 steeds vaker voor Standaardnederlandse woorden kiezen en de eigen varianten opgeven: ze gebruiken *jurk, mooi* of *tuin* in plaats van de zuidelijke varianten *kleed, schoon* en *hof*; ook het voorzetselgebruik wordt aan het Nederlands-Nederlands aangepast: *zeggen aan, zich interesseren aan* worden bijvoorbeeld *zeggen tegen, zich interesseren voor*.[104] De tendens was overigens al in de negentiende eeuw begonnen: toen al kwam in België bijvoorbeeld *buur* op naast het typisch zuidelijke *gebuur*.[105] Dat vervangen van een eigen variant door de Standaardnederlandse variant is, zo blijkt

uit onderzoek, bevorderd door de taaladvisering. Vanaf eind jaren vijftig keurden taaladviezen bijvoorbeeld *camion* en *autocamion* voor 'vrachtauto' af; hierdoor kwamen deze woorden minder vaak voor in kranten en kwamen taalgebruikers er minder mee in aanraking, met als gevolg dat de taalgebruikers geleidelijk aan de woorden vervingen door het standaardtalige *vrachtauto* of *vrachtwagen*.[106]

Het naar elkaar toe groeien gaat slechts geleidelijk: jongeren gebruiken weliswaar veel minder dan ouderen Franse leenwoorden als *facteur* 'postbode' of algemeen Belgisch-Nederlandse woorden als *teljoor*, maar ze gebruiken nog wel purismen als *uitstalraam* voor *etalage* en schrijftaalwoorden of archaïsmen als *reeds* en *slechts*, waardoor het Belgisch-Nederlands stijf en dor kan overkomen – Nederlands 'in zondags pak', karakteriseert een taalkundige. Bovendien is de afstand tussen het formele (standaard)taalgebruik en het informele of regionale taalgebruik in België veel groter dan in Nederland: het taalgebruik van een modale Belgische wielrenner en een Belgische nieuwslezer liggen aanzienlijk verder uit elkaar dan dat van een Nederlandse wielrenner en nieuwslezer.[107]

Terwijl Belgen steeds vaker voor Nederlands-Nederlandse woorden kiezen, nemen Nederlanders ook wel, zij het in mindere mate, Belgisch-Nederlandse woorden op in hun woordenschat. Zo hebben zich in de negentiende en twintigste eeuw onder andere de volgende Zuid-Nederlandse woorden over het Noorden verbreid: *eindejaarsuitkering* 'gratificatie aan het eind van het jaar', *gezapig*, *living* 'woonkamer', *peperkoek* 'ontbijtkoek', *prietpraat*, *stilaan*, *uitbater*, *vertrekpunt* 'uitgangspunt' en *op voorhand*. Vlaanderen is op het gebied van de wielersport een belangrijke leverancier van nieuwe woorden en uitdrukkingen. De reden is dat deze sport zich in Vlaanderen eerder dan in Nederland ontwikkelde. *Afgetekende overwinning* 'duidelijke overwinning waaraan niet te twijfelen valt', *afzien* in de betekenis 'lijden', *met afstand* 'met een duidelijke voorsprong' en *iemand op afstand zetten* 'een duidelijke voorsprong nemen op iemand', *demarrage*, *gekwetst* 'geblesseerd', *klassieker*, *lossen*, *koers* 'wielerwedstrijd', *nipt*, *op kop rijden*, *recupereren* 'op krachten komen', *soigneur*, *vals plat* en *vlammen* 'keihard fietsen, het tempo opvoeren' zijn alle afkomstig van over de zuidgrens.[108] De oorspronkelijk zuidelijke voetbaltermen *heenwedstrijd* voor 'eerste wedstrijd die een voetbalploeg tegen een andere ploeg moet spelen' en *terugwedstrijd* voor 'tweede wedstrijd die een voetbalploeg tegen een andere ploeg moet spelen' hoor je in Nederland steeds vaker.[109]

Een belangrijke omslag deed zich in de eenentwintigste eeuw voor in de woordenboeken: Belgisch-Nederlandse en Nederlands-Nederlandse woorden kregen namelijk een gelijkwaardige status. Sinds 2009 worden niet alleen de Belgisch-Nederlandse woorden van een label voorzien, maar ook de Nederlands-Nederlandse: Van Dale vermeldt in 2015 bij *gein* en *pinpas* 'NL', bij *aangroeipremie* en *bevallingsrust* 'BE'.[110] Dit is het gevolg van het feit dat er onder de spraakmakende gemeenschap in Vlaanderen steeds meer geluiden opgaan om niet langer de Randstad als norm voor de standaardtaal te nemen, maar een eigen gelijkwaardige Belgisch-Nederlandse standaard te ontwikkelen. Zo wordt het negentiende-eeuwse debat tussen particularisten en integrationisten heropend.

Taalwetten maken en vinden 366 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

8 Beregeling van de grammatica: opgelegde glans

'Fouten tegen de syntaxis vindt men, behalve bij verwarde denkers, vooral bij mensen die menen dat schrijftaal heel wat anders dan spreektaal behoort te zijn.' – R.A. Kollewijn in 1894.[1]

'Eeuwen lang had het geduurd, eer de spraak van het volk het van het Latijnse schrift won; en nauwelijks was dit gebeurd, of de dode taal nam wraak op de levende.' – Gerard Brom in 1955.[2]

'Het werk der oude grammatici was zeker niet volmaakt, zo min als het onze. Ze hadden hun eenzijdigheid, als wij.' – W.J.H. Caron in 1972.[3]

Hoe komt het dat zelfstandige naamwoorden in het Zuid-Nederlands drie geslachten bezitten, terwijl het Hollands alleen de- en het-woorden kent? Waarom mogen we van de schoolmeesters niet schrijven groter als *of* hij heeft het nooit niet gezegd? *Waarom zitten er volgens strenge taalmeesters in de volgende zinnen zeven fouten:* De mensen waarmee we uitgingen, werden verzocht op te stappen. Een aantal hebben dat gedaan, sommige niet. De gemeenteraad heeft in haar vergadering besloten dat in de loop der tijd te veel goude kansen onbenut waren gelaten? *In dit hoofdstuk wordt de geschiedenis van de grammaticale regels uit de doeken gedaan.*

Inleiding

In dit hoofdstuk komt aan de orde hoe de grammaticale normen en regels tot stand zijn gekomen en aan wie we de huidige regels te danken hebben. Het hoofdstuk opent met een korte inleiding over de werken die als opmaat hebben gediend voor de Nederlandstalige grammatica's, gevolgd door een chronologisch overzicht van de Nederlandstalige spraakkunsten die zijn verschenen tussen 1568 en 1730. De meeste aandacht in dit hoofdstuk gaat echter uit naar de *onderwerpen* van deze grammatica's, de regels voor praktisch taalgebruik, voor zover deze van belang zijn voor het ontstaan van de standaardtaal, en voor zover zij nog heden invloed hebben – de lijn wordt dan ook telkens tot de moderne tijd doorgetrokken. Het hoofdstuk besluit met opmerkingen over de grammaticale verschillen binnen de standaardtaal in Nederlandstalig België en Nederland.

Voorgangers

Sinds de Oudheid was grammatica een onderdeel van het trivium, het drietal alfawetenschappen waarvan ieder ontwikkeld mens kennis diende te bezitten, en in navolging van Erasmus beschouwden velen grammatica als de grondslag voor alle wetenschappen.[4] De andere twee leden van het trivium waren de dialectica ofwel logica, en de retorica ofwel welsprekendheid. De grammatica behandelde het juiste woordgebruik, de

woordvolgorde en de taalregels; de dialectica hield zich bezig met helderheid en logische opbouw; en in de retorica stonden de presentatie en de argumentatie centraal. Grammatica was taalgebonden, in tegenstelling tot dialectica en retorica: deze draaiden om algemene principes die in iedere taal konden worden toegepast. Het bestaan van een Nederlandstalig trivium werd beschouwd als voorwaarde voor de beoefening van de kunsten en wetenschappen.[5]

In de middeleeuwen bestonden uitsluitend in het Latijn geschreven grammatica's van de Latijnse taal. Het doel van deze grammatica's was om Latijn te leren, en er werden zowel wetenschappelijke grammatica's voor volwassenen geschreven als leergrammatica's voor kinderen. Een belangrijke en veelgebruikte schoolgrammatica was die van Aelius Donatus, die in de vierde eeuw na Chr. een grammaticaal geschrift publiceerde. Hoeveel belang men in deze periode hechtte aan kennis van de Latijnse grammatica, blijkt wel uit het feit dat al in de vijftiende eeuw een blokdrukexemplaar hiervan werd vervaardigd (de blokdruk is een voorloper van de drukkunst met losse letters), dat de eerste Franse gedrukte tekst een vertaling van Donatus is (in 1460)[6] en dat het oudste in de Nederlanden gedrukte boek de *Doctrinale puerorum* (Leerboek voor kinderen) was, een Latijnse grammatica op rijm van Alexander de Villa Dei (of Alexander van Villedieu), uitgegeven in 1462 (en geschreven in 1199). Het werk van Alexander werd in de middeleeuwen veel gebruikt, maar in de renaissance distantieerde men zich ervan, omdat het geschreven was in middeleeuws, dus barbaars, Latijn en niet in klassiek Latijn.

Een Latijnse grammatica die in de Lage Landen was geschreven, was het *Exercitium puerorum* (Oefening voor kinderen) uit 1485, gedrukt in Antwerpen; de auteur is onbekend, hoewel gesuggereerd is dat de drukker Gerard Leeu het werk zelf geschreven heeft. Deze grammatica werd vele malen herdrukt. Het bijzondere van dit werk is dat er telkens naast het Latijn Nederlandse voorbeelden zijn gegeven, als hulpmiddel bij het leren van het Latijn, en dat er een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan het vertalen van het Nederlands in het Latijn en omgekeerd. Hierdoor krijgen wij enige informatie over de grammatica van het Nederlands. Zo werd bijvoorbeeld vermeld dat in het Nederlands de eerste en vierde naamval gelijkluidend zijn: *een peert loopt* en *een peert sye* [zie] *ic* – in de renaissance werd dit een controversiële kwestie.[7]

Ook andere Nederlandse auteurs waagden zich aan het schrijven van Latijnse grammatica's. Joannes Despauterius (Jan de Spauter, ca. 1480–1520), Cornelius Valerius ab Audater Ultraiectinus (1512–1578) en Gerardus Joannes Vossius of Gerrit Jansz. Vos (1577–1649) schreven alle drie succesrijke grammatica's die buiten de grenzen van de Lage Landen gebruikt werden. De grammatica van Vossius werd ingevoerd op alle scholen van de Nederlanden en meer dan twee eeuwen gebruikt.

In de zestiende eeuw verschenen er in de Lage Landen voor het eerst gespreksboekjes, bedoeld om een vreemde moderne taal te leren. Dit waren boekjes met dialogen in twee of meer talen. De dialoog – *tweespraak* of *colloquium* genoemd – was in deze periode een veelvuldig gehanteerde didactische vorm, een traditie die zich heeft voortgezet tot in de huidige tijd, denk aan de moderne Wat & Hoe-boekjes. De gespreksboekjes waren bedoeld voor de middenstand, die geen Latijn kende. Daarom werden ze in de landstalen

geschreven. Daarmee waren ze de eerste boekjes die de taal en grammatica van landstalen onderwezen.

De gespreksboekjes draaiden aanvankelijk om het leren van Frans. In 1482 was immers in de Nederlanden de Franse school opgericht, waar Frans werd gedoceerd als vreemde taal. Bovendien oefenden Frankrijk en het Frans grote invloed uit op de Nederlanden. Die invloed was het sterkst in de Zuidelijke Nederlanden, die min of meer tweetalig waren. Het is dus geen wonder dat de eerste leerboekjes van een moderne vreemde taal in het Zuiden ontstonden.

Het invloedrijkste gespreksboekje was het *Vocabulare*, dat in 1527 in Antwerpen verscheen en was geschreven door Noël van Berlaimont of Noël de Berlaimont (? – Antwerpen 1531). Het boekje bestond uit dialogen in het Nederlands en Frans met een beknopte woordenlijst (zie verder 'Woordenboeken tot de renaissance' in hoofdstuk 7).[8] De grammaticale informatie werd in de *Vocabulare* impliciet gegeven: de gebruiker moest zelf de overeenkomsten en verschillen tussen de Nederlandse en anderstalige zinnen opsporen. Al meer nadruk op de grammatica legde Gabriel Meurier (Avesnes ca. 1513 – Antwerpen 1597/1598), die onder meer in 1558 een *Conjugaisons, regles, et instructions* schreef met werkwoordsvervoegingen in het Frans, Italiaans, Spaans en Nederlands, alsmede een korte uitspraakleer voor dezelfde vier talen, *Corte instructie inhoudende de manier om wel te leren pronunceren ende te lesen*.[9]

Weer een stapje verder in de richting van een echte grammatica was het *Cort onderwys van de acht deelen der Françoischer talen* (Kort onderricht in de acht woordsoorten van de Franse taal) van Peeter Heyns. Het boek verscheen in 1571 te Antwerpen; de tweede druk in 1605 te Zwolle. Heyns (Antwerpen 1537 – Haarlem 1598) behoorde tot de vele Zuid-Nederlanders die via Duitsland naar de Noordelijke Nederlanden vluchtten. Zijn grammatica is wel getypeerd als een 'geïntegreerde grammatica', omdat hij de regels ruimschoots illustreerde met voorbeeldzinnetjes. Daarom kan het *Cort onderwys* als de oudste Nederlandse grammatica gelden – niet in doel (het was als leerboekje Frans bedoeld), maar wel in effect.[10] En dat is dan ook de reden waarom het in 1994 opgerichte genootschap voor de geschiedenis van het talenonderwijs het Peeter Heynsgenootschap werd genoemd.

Eind zestiende eeuw verschenen dan ten slotte de eerste Nederlandstalige grammatica's ten tonele (zie hieronder voor een overzicht). Deze grammatica's waren bestemd voor geleerden en niet voor scholen; immers, les in de eigen taal kreeg men niet, behalve de basisvaardigheden lezen en schrijven (zie hoofdstuk 1). Aanvankelijk heetten de grammatica's in het Nederlands *letterkunst*. In 1625 gebruikte Van Heule als eerste, waarschijnlijk onder Duitse invloed, de term *spraakkunst*.[11] Vanaf dat moment kreeg *letterkunst* geleidelijk de betekenis 'spellingleer' of 'spellinggeschrift'. Dat blijkt bijvoorbeeld in de titel *Letterkonst, sijnde het eerste deel van de Neederlandse Spraakkonst* die Van Winschooten in 1683 aan een spellinggids gaf.

Ook van andere landstalen verschenen in de renaissance de eerste grammatica's in de eigen taal: het eerst werd een Italiaanse grammatica geschreven, tussen 1437 en 1441 – deze werd echter pas in 1908 gedrukt. Vervolgens verscheen een gedrukte grammatica van het Spaans in 1492, een van het Italiaans in 1516, gevolgd door een Franse in 1530, een

Tsjechische in 1533, een Portugese in 1536, een Hongaarse in 1539, een Welshe in 1567, een Poolse in 1568, twee Duitse in 1573 en 1574, en een Engelse in 1586. In 1681 verscheen de eerste grammatica van het Fries, geschreven in het Latijn. Ook van indianentalen werden grammatica's geschreven, zie hoofdstuk 2, maar deze golden niet als voorbeeld voor het Nederlands.[12] Met name de Duitse grammatica's hadden invloed op de Nederlandse – die hun schatplichtigheid dikwijls erkennen. Dit geldt niet alleen voor de twee oudste, de *Teutsch Grammatick oder Sprach-kunst* van Laurentius Albertus uit 1573 en het *Underricht der Hoch teutschen Spraach* van Albertus Ölinger uit 1574, maar ook voor latere, zoals de *Grammatica Germanicae Linguae* (Grammatica van de Duitse taal) van Johannes Clajus uit 1578, de *Grammatica Germanica nova* (Nieuwe Duitse grammatica) van Stephan Ritter uit 1616 en de *Sprachkünde* van Christopher Helwich uit 1619. De *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubtsprache* van Justus Georg Schottelius uit 1663 werd in Nederlandse achttiende-eeuwse grammatica's nagevolgd, terwijl de auteur zelf was beïnvloed door het werk van Nederlandse taalbouwers als Becanus, Stevin en Spiegel.[13]

Slechts weinig invloed is uitgegaan van de beroemde en vele malen herdrukte *Grammaire générale et raisonnée* uit 1660 van A. Arnauld en C. Lancelot, ook wel Port-Royal-grammatica genoemd, omdat ze was uitgegeven door het klooster Port-Royal bij Parijs. Dit was een algemene of universele grammatica, die niet één bepaalde taal beschreef, maar taal in het algemeen, en die was gebaseerd op logische principes.[14] In 1740 publiceerde Johanna Corleva een *Algemeene en geredeneerde spraakkonst*, de eerste vertaling (in Nederland en daarbuiten) van de Franse *Grammaire*. Deze vertaling vond nauwelijks weerklank. Terzijde zij vermeld dat Corleva tot in de twintigste eeuw de enige vrouw bleef die publiceerde over taalkundige kwesties.

Doel, opzet en normen van de Nederlandse grammatica's

Het doel van de grammatica's was om het Nederlands op hetzelfde niveau te brengen als het Latijn, zodat het bruikbaar was voor wetenschap en literatuur. De spraakkunstenaars waren unaniem van oordeel dat de ergste fouten tegen het Nederlands gemaakt werden op het gebied van de vormleer – het geslacht, het getal, de naamvallen of buiging en de vervoegingen. Zij wilden dit verhelpen door grammaticale regels. Wie zich aan deze regels hield, bediende zich van 'sierlijke taal'. Onder sierlijke taal – een vertaling van de Latijnse term *lingua ornata* – verstond men het verzorgde Nederlands in toonaangevende, beschaafde kringen; vanaf ongeveer 1700 verving men dit door 'beschaafde taal'.[15] Per definitie waren de renaissance-grammatica's dus prescriptief: zij schreven voor welk taalgebruik correct was. Maar terwijl in de zestiende en zeventiende eeuw nog gezocht werd naar de vorm van de beschaafde standaardtaal, was deze in het begin van de achttiende eeuw min of meer realiteit geworden, althans in de geest. Dat blijkt onder andere uit het feit dat er voor het eerst een naam aan was toegekend: Verwer spreekt van de 'Gemeene-Lants-tale' en Ten Kate van het 'Gemeenlandsch dialect'.

De Nederlandse grammatica's volgden de Latijnse indeling in orthografie, prosodie, etymologie en syntaxis. De indeling liep van klein naar groot: de orthografie hield zich bezig met de letter (spelling), de prosodie of versleer met de lettergreep, de etymologie met het woord, de woordsoorten en de woordveranderingen, en de syntaxis

ten slotte met de woordgroepen en zinnen. Etymologie betrof toentertijd dus *niet* de herkomst van het woord – de betekenis 'woordafleidkunde' voor *etymologie* werd waarschijnlijk pas in 1730 door Huydecoper ingevoerd (zie hoofdstuk 2).[16]

De verbuigingen en vervoegingen stonden centraal: alle grammatica's gingen uit van de woordsoorten ofwel rededelen. Omdat de Latijnse grammatica acht woordsoorten onderscheidde, namen de meeste spraakkunstenaars er voor het Nederlands negen aan: de acht die het Latijn bezat plus het lidwoord, dat in het Latijn niet bestaat. De negen woordsoorten waren: lidwoord, naamwoord (zowel zelfstandig als bijvoeglijk naamwoord), voornaamwoord, werkwoord, deelwoord, bijwoord, tussenwerpsel, voegwoord en voorzetsel. Pas vanaf 1776 werd een onderscheid tussen de zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden gemaakt. In de Latijnstalige grammatica van Verwer uit 1708 werd het deelwoord onder het werkwoord behandeld, maar dat vond verder in de achttiende eeuw geen navolging, pas Weiland nam dat in 1805 over.[17] Daarmee was Weiland de eerste die de huidige tien woordsoorten onderscheidde: lidwoord, zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord, werkwoord, bijwoord, voornaamwoord, telwoord, voegwoord, voorzetsel en tussenwerpsel.

Voor de verbuigingen en vervoegingen van de woordsoorten volgde men het voorbeeld van het Latijn, dat met zijn vormenrijkdom als een volmaakte taal gold. Men was van mening dat in een volmaakte taal verschillende functies of betekenissen werden weergegeven door verschillende vormen. Jammer genoeg voldeed het Nederlands daar niet aan, daarom hielpen de spraakkunstenaars het een handje door kunstmatig nieuwe vormen te scheppen, men gaf het Nederlands opgelegde glans.

De grammatica's hielden zich nauwelijks bezig met syntactische problemen, dus met de leer van de zinsdelen – dat is een typisch negentiende-eeuws verschijnsel. Dat blijkt ook uit de terminologie. Voor de spraakkunstenaars stond het taalkundig ontleden, dat wil zeggen het benoemen van de woorden naar hun woordsoort, centraal. Daarentegen gaan wij uit van de functie van een zinsdeel (woord of woordcombinatie) in een zin, en ontleden wij zinnen dus ook redekundig. Terwijl de zeventiende-eeuwers zeiden dat een woord in de eerste naamval stond, zeggen wij dat dit het onderwerp van de zin is. Wanneer de zeventiende-eeuwers spreken van de derde en vierde naamval, zeggen wij dat het een meewerkend, respectievelijk lijdend voorwerp is. De tweede en zesde naamval (met *van* en *aan*) van de spraakkunstenaars heten momenteel meestal voorzetselvoorwerpen. Bij persoonlijke voornaamwoorden noemen wij *hij, zij, het* de onderwerpsvorm en *hem* en *haar* de voorwerpsvorm, nader gespecificeerd als meewerkendvoorwerpsvorm of lijdendvoorwerpsvorm. De verandering in terminologie hangt nauw samen met een verandering in de taal: hieronder zal blijken dat de naamvallen in de loop van de tijd steeds meer verdwenen. In het vervolg van dit hoofdstuk worden de verschillende terminologieën noodzakelijkerwijs door elkaar gebruikt, omdat ik soms het standpunt van de renaissance-grammatici weergeef en soms het moderne standpunt.

Men hanteerde een aantal normen voor correct taalgebruik. Zo hechtte men aan het gebruik, de 'usus' of het 'gemeyn gebruic' (het gewone, traditionele gebruik), dat wil zeggen het taalgebruik van de beschaafde sprekers. Voorts gold als norm het taalgebruik van erkende, gezaghebbende auteurs of geleerden, het zogenoemde 'achtbare gebruik'

(zie hoofdstuk 9). In de achttiende eeuw ging het taalgebruik uit het verleden (de 'Ouden') als voorbeeld dienen, omdat men meende dat het taalgebruik vroeger zuiver was en in de loop van de tijd verbasterd werd (zie hoofdstuk 2). Deze historische richting werd aangehangen door Verwer, Ten Kate en Huydecoper, en werd mogelijk doordat in de achttiende eeuw steeds meer Middelnederlandse teksten bekend werden, waardoor de kennis over een oudere taalfase toenam. Naarmate men echter meer keek naar het voorbeeld van de Ouden, hield men uiteraard minder rekening met het eigentijdse beschaafde taalgebruik.

De keuzes die men maakte, hingen af van de norm waaraan men de meeste waarde toekende. En die keuzes leven voort in de huidige standaardtaal. Zo bepaalde men bijvoorbeeld het woordgeslacht volgens het achtbare gebruik op basis van het taalgebruik van Vondel en Hooft. Volgens het historische principe diende men *gouden* met een *-n* te schrijven, omdat de Middelnederlandse vorm het achtervoegsel *-ijn* bevatte; dit ondanks het feit dat *goude* in de spreektaal inmiddels een gewoon bijvoeglijk naamwoord was geworden. En op grond van het 'gemeen gebruik' werden *koppie, hij komp, zij wouwen, hij zeit* als onbeschaafd afgekeurd.

1. Chronologisch overzicht van de grammaticale werken

Hieronder volgen in chronologische volgorde de grammaticale werken die zijn verschenen in de zestiende, zeventiende en begin achttiende eeuw. Van iedere grammatica en auteur vermeld ik slechts kort de meest essentiële gegevens.

De periode waarin de basis van de standaardtaal werd gelegd, laat ik in dit grammaticahoofdstuk eindigen in 1730, dus dertig jaar later dan in de andere hoofdstukken. De reden hiervoor is dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw geen grammatica's verschenen – een gemis dat begin achttiende eeuw ruimschoots werd goedgemaakt: de grote opbloei die het begin van de achttiende eeuw vertoonde in grammaticaal werk (net als in lexicografisch werk, zoals in hoofdstuk 7 bleek), is beslist opmerkelijk.[18]

1568 – Johan Radermacher

Het manuscript getiteld *Voorreden van de noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste* (Inleiding over de noodzaak en het nut van de Nederlandse grammatica) uit 1568 is de eerste aanzet tot een Nederlandse grammatica. Het bestaat slechts uit een inleiding waarin de noodzaak van een grammatica uiteengezet wordt, en een definitie van zeven woordsoorten, zodat we niets te weten komen over de grammaticale opvattingen van de auteur. Lange tijd beschouwde men Coornhert als auteur, maar inmiddels heeft Karel Bostoen aangetoond dat de tekst is geschreven door de koopman-humanist Johan Radermacher de Oude (Aken 1538 – Middelburg 1617), geboren in Duitsland en lange tijd woonachtig in Antwerpen, Londen en Middelburg; de grammatica schreef hij waarschijnlijk in Londen.[19]

De inleiding bevat enkele unieke observaties over het verschil tussen de taal van het platteland en van de stad (zie hoofdstuk 4), over kindertaal en over het Nederlands in de mond van vreemdelingen. Radermacher is van mening dat men alleen door taalonderricht goed leert spreken en schrijven:

> Dat het ordentelijk spreken niemand is aangeboren, kan men opmerken aan het feit dat kinderen pas door lange oefening de woorden juist leren uitspreken en de goede woordvolgorde onderkennen. Aanvankelijk kunnen zij niet alle letters en lettergrepen uitspreken, en zeggen zij *vaaken, moeken, kaas, fansois, fuyte, soenen, hiem* en *hok* wanneer zij bedoelen *vaarken* 'vadertje', *moerken* 'moedertje', *klaes* 'Klaas', *fransois* 'Frans', *fluyte* 'fluit', *schoenen*, *riem* en *rok*. Voordat zij bijvoorbeeld weten dat zij moeten zeggen *gij/wij/zij moeten meegaan*, noemen zij de personen die zij bedoelen bij hun naam, en zij zeggen *vadertje en moedertje en Pietertje en Leentje moeten meegaan*, en als ze tegen hun vader willen zeggen 'gij hebt mij den appel gegeven', dan zeggen of stamelen zij dikwijls *vadertje heeft mij appel geven*.

Ook volwassenen die een vreemde taal spreken, maken volgens Radermacher – en wie zou hem tegenspreken – dergelijke fouten. Zo wijst hij erop dat Fransen, Italianen en Spanjaarden de Nederlandse *ch* niet kunnen uitspreken, en voor *schachten, wachten, klachten* zeggen /schacten, wacten, claketen/ 'of nog erger'. Ook hebben zij moeite met de uitspraak van de Nederlandse *w*, en ze spreken bijvoorbeeld *wind, weder, wilt, wachten* uit als /hoint, hoeder, hoilt, hoacten/; met /ho/ zal hij een uitspraak met overdreven uitpuilende lippen bedoelen. Terwijl in hoofdstuk 4 bleek dat veel renaissance-spraakkunstenaars uitgingen van de letters en niet van de klanken, zag Radermacher in 1568 precies in hoe het zit: hij constateerde dat iedere taal zijn eigen klanken heeft, die lang niet altijd in andere talen voorkomen, en dat deze klanken later met letters zijn weergegeven. Daarbij gebruiken de meeste talen weliswaar dezelfde letters, maar die spreken ze verschillend uit; zo spreken de Engelsen de *e* uit als de Nederlandse *i*.

Dit alles bewijst volgens Radermacher dat goed schrijven en spreken moet worden geleerd. Voor het Nederlands zijn echter, anders dan voor andere talen, nog geen regels opgesteld, hoewel dat dringend noodzakelijk is. Want door het gebrek aan regelgeving is er bijna niets in het Nederlands geschreven en zijn er nauwelijks goede vertalers. De auteur eindigt de inleiding met de opmerking dat hij zijn werk in het Nederlands heeft geschreven voor de gewone man die geen vreemde talen kent:

> Want onze taal is niet zo arm en onvruchtbaar dat men er niet alles mee kan doen dat andere talen gedaan hebben, als men haar maar grondig onderzocht en tot in bijzonderheden aan het licht bracht welke schatten erin verborgen liggen, en verroesten omdat ze niet benut zijn. Maar als wij nog langer wachten voor wij de roest bestrijden, dan wordt onze taal geheel opgegeten door de mengelmoes van vreemde schuimwoorden die nog dagelijks, steeds maar meer, daarin toenemen, zodat men de taal niet meer zal kennen, en het overgeleverde van onze ouders met de taal begraven zal worden.

Tot slot is bijzonder dat Radermacher al in 1568 stelt dat de regels niet door geleerden geconstrueerd moeten worden, maar dat ze uit de levende taal, uit het gebruik, zijn af te leiden – de spraakkunstenaars na hem meenden het omgekeerde, totdat Ten Kate in 1723 de stelling van Radermacher onderschreef.

1584 – De *Twe-spraack* van Hendrik Laurensz. Spiegel

In 1584 verscheen bij Plantijn te Leiden de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (Dialoog over de Nederlandse grammatica), die vrijwel zeker geschreven is door de literator Hendrik Laurensz. Spiegel (Amsterdam 1549 – Alkmaar 1612), samen met andere leden van de beroemde Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier.[20] Het werk begint met een aanbeveling van de bekende literator Coornhert.

Het boek heet *Twe-spraack*, omdat de tekst bestaat uit een dialoog tussen een zekere Roemer (R.), en onderwijzer Gedeon (G.), die de vragen stelt. Roemer was waarschijnlijk de Noord-Nederlandse schrijver Roemer Visscher, Gedeon de totaal in vergetelheid geraakte Mechelse schrijver Gedeon Fallet; beiden waren lid van de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier. R. en G. zijn kennissen die elkaar op straat ontmoeten. Tijdens een wandeling praten ze over de Nederlandse taal. G. is leraar aan een Franse school, en R. overweegt zijn 'neefje' op Franse les bij hem te doen. Maar 'dan moet hij eerst goed Nederlands leren'. (De familierelatie tussen 'neefje' en R. is niet zeker: in die periode kon *neef* zowel 'neef' als 'kleinzoon, bloedverwant' betekenen.) G. meent dat goed onderricht in het Nederlands erg moeilijk is, omdat 'er in onze gewone manier van spreken en schrijven heel veel zeer oude gebreken zijn, zodat onze taal enigszins gerepareerd, beter in orde gebracht en verrijkt moet worden'.[21] Maar gelukkig heeft G. één uur tijd ('maar niet meer dan één uur'). De rest van het boek bestaat uit de les die G. in dit ene uur houdt over de Nederlandse taal, zo af en toe onderbroken door een vraag van R.

De *Twe-spraack* was het eerste deel van het eerste Nederlandstalige trivium, dat tussen 1584 en 1587 werd uitgegeven en moest aantonen dat wetenschap prima in het Nederlands kon worden bedreven. In 1585 verscheen het *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling, ofte Nederduytsche Dialectike* (Ruwe schets van het redeneren ofwel Nederlandse logica) en in 1587 verscheen de *Rederijck-kunst in Rijm opt kortst vervat* (Bondige, berijmde retorica). De *Twe-spraack* werd nog tweemaal herdrukt, in 1614 en in 1649.

1624 – Anthonis de Hubert

De *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale* (Noodzakelijke vermaning voor alle liefhebbers van de Nederlandse taal) van de Zierikzeese Anthonis de Hubert is al genoemd in de hoofdstukken 3 en 5 over de bijbelvertalingen en de spelling. Het werk beslaat slechts een kleine tien pagina's. Over de grammatica wordt vrij weinig gezegd.[22] De Hubert genoot veel aanzien, onder andere doordat hij lid was van de 'Letterkunstige vergadering', tijdens welke in 1622/1623 een groep belangrijke dichters van gedachten wisselde over grammaticale kwesties (zie hoofdstuk 9).

1625, 1633 – Christiaen van Heule

In 1625 werden de eerste exemplaren van *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* (De Nederlandse grammatica) van Christiaen van Heule gedrukt.[23] In 1633 verscheen een tweede, gewijzigde druk onder de titel *De Nederduytsche Spraec-konst ofte Tael-beschrijvinghe* (De Nederlandse grammatica of taalbeschrijving), waarin Van Heule zich in de taalregels minder dan in de eerste druk naar het Latijnse voorbeeld richtte, en meer naar het

Taalwetten maken en vinden 374 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Duitse.[24] In 1649 publiceerde Van Heule nog een psalmvertaling; zie hoofdstuk 3.

Over het leven van Christiaen van Heule (geboortedatum en -plaats onbekend – Leiden 1655) is niet veel bekend. Mogelijk is hij in Delft geboren, in ieder geval woonde hij daar vanaf 1623; er is ook gesuggereerd dat hij afkomstig zou zijn uit het Zuiden – dan zou hij tot de grote groep Zuid-Nederlandse immigranten hebben behoord.[25] In Leiden werkte hij als vachtenploter (wolverwerker) en wiskundige.

Innoverend was dat Van Heule als eerste het begrip 'lijdend voorwerp' hanteerde, in zijn terminologie *gront*. Hij begon dus met redekundige ontleding. Hij definieerde de *gront* onder andere op basis van de plaats die deze had in de zin; zo constateerde hij terecht dat de *gront* in de bijzin een andere plaats in de zin inneemt dan in de hoofdzin.[26] Maar in de tweede druk van 1633 werd de informatie over de *gront* geschrapt, en pas in de negentiende eeuw werd de redekundige ontleding opnieuw opgepakt.

Het meest opvallende aan de grammatica van Van Heule is dat hij een groot aantal kunstmatige vormen wilde invoeren om betekenissen te onderscheiden, vormen die uitsluitend op schrift tot hun recht kwamen (in de uitspraak was er niets van te horen), zoals *denn, onzenn* of *allenn* als derde naamval meervoud tegenover *den, onzen, allen* voor de derde naamval enkelvoud mannelijk en onzijdig; *derr, heurr, dierr, onzerr* als derde naamval vrouwelijk meervoud tegenover *der, heur, dier, onzer* als tweede naamval vrouwelijk enkelvoud. Veel navolging heeft hij hierin niet gehad.[27]

1628 – Samuel Ampzing

Het *Nederlandsch Tael-bericht* van de Haarlemse prozaschrijver en predikant Samuel Ampzing kwam al bij de spellingwerken in hoofdstuk 4 ter sprake. Hoewel de spelling van het Nederlands centraal staat, spreekt Ampzing ook over grammaticale aspecten – het werk vormt echter beslist geen complete grammatica. In 1649 bezorgde de grammaticus Van Heule een verbeterde druk van Ampzings *Tael-bericht* met een voorrede van de inmiddels overleden Ampzing; het werk verscheen ditmaal als aparte uitgave.

1635-1641 – De 'Waernemingen' van P.C. Hooft

Tussen 1635 en 1641 schreef Hooft 126 'Waernemingen op de Hollandsche tael' (Opmerkingen over de Hollandse taal).[28] Deze 'Waernemingen' zijn observaties en vragen die bij Hooft opkwamen tijdens het corrigeren van vroeger werk, zoals *Henrik de Gróte*. De meeste aandacht gaat uit naar buigingskwesties (73 van de 126 'Waernemingen' handelen hierover), en dan met name die van het bijvoeglijk naamwoord. De 'Waernemingen' zijn pas in de achttiende eeuw gepubliceerd: een deel door David van Hoogstraten in zijn *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* uit 1700 en compleet door Lambert ten Kate in 1723. In de zeventiende eeuw echter waren ze wel in kleine kring bekend.

1637 – De Statenvertalers

De Resolutiën van de Statenvertalers kwamen al in hoofdstuk 3 ter sprake. Diverse besluiten van de vertalers betroffen grammaticale onderwerpen, daarom worden ze nogmaals vermeld in dit hoofdstuk.

1649 – A.L. Kók

De Amsterdammer Al(l)ardus Lodewijk Kók (1616–1653) was een halfbroer van de lexicograaf Lodewijk Meijer. Hij was hoogleraar filosofie in Leiden en heeft vele vertalingen op zijn naam staan.[29] Hij publiceerde het tweede complete Nederlandstalige trivium: in 1646 vertaalde hij twee werken over de logica van de filosoof Frank Burghersdijk, en in 1648 een werk over de retorica van G.J. Vossius. In 1649 publiceerde hij het *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*, een Nederlandse schoolgrammatica van 58 pagina's met een uitslaand blad. Ook deze grammatica was voornamelijk een vertaling, en wel van de *Latina grammatica* (Latijnse grammatica) van Gerardus Joannes Vossius uit 1626, hoewel Kók ook aan andere spraakkunstenaars (zoals Van Heule) schatplichtig was. Kók noemt het zelf een onrijp werk dat hij – de bekende *topos* – op aandringen van zijn vrienden heeft gepubliceerd.[30]

1653 – Petrus Leupenius

In 1653 publiceerde predikant en taalkundige Petrus Leupenius of Pieter Leupen (Colchester 1607 – Amsterdam 1670) een grammatica, *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* (Aantekeningen over de Nederlandse taal). Zijn *Aanmerkingen* vormen, zo blijkt al uit de titel, geen complete grammatica, maar zijn slechts een kritische aanvulling op en verbetering van eerdere grammaticale werken. Een jaar later verscheen een ander werk van Leupenius, dat al ter sprake kwam in hoofdstuk 5 en uitsluitend aan de spelling is gewijd: het *Naaberecht*.[31]

Leupenius maakte een aardig onderscheid tussen bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden, dat nog steeds voor scholieren een handig ezelsbruggetje zou kunnen zijn: bijvoeglijke naamwoorden kunnen worden vergroot (*geleerd – geleerder – geleerdst*), en zelfstandige kunnen worden verkleind (*stad – steedeken*).

De tweede helft van de zeventiende eeuw

Tussen 1653 en 1700 verschenen geen spraakkunsten meer, maar er werd wel over grammaticale kwesties geschreven door literaire schrijvers: zo circuleerden de 'Waernemingen' van Hooft, Nil Volentibus Arduum was bezig met een (ongepubliceerde) grammatica,[32] Johannes Vollenhove publiceerde in 1686 een uitvoerig gedicht 'Aan de Nederduitsche schryvers', waarin allerlei taalkundige onderwerpen ter sprake kwamen, en tot slot schreef Petrus Francius een pleidooi voor het gebruik van correcte taal (zie hoofdstuk 9). Bovendien verscheen de, voor zover bekend enige, Latijnstalige schoolgrammatica van het Nederlands, de *Lingua Teutonica Exexlex*, geschreven door een anonieme Vlaamse priester en in 1666 gepubliceerd in het Vlaamse Hulst (43 pagina's). De titel is vreemd: *exlex* betekent 'buiten de wet, wetteloos', misschien bedoeld in de zin van 'buitengewoon', maar de vorm *exexlex* is ongebruikelijk. De grammatica is nauwelijks bekend geweest, en wordt hier slechts als curiositeit vermeld.[33]

1703 – Jacobus Nylöe

In 1703 zag de *Aanleiding* [Inleiding] *tot de Nederduitsche Taal* van dominee Jacobus Nylöe (Deventer 1670 – Groningen 1714) het licht, die anoniem verscheen en in de achttiende

eeuw zeven keer herdrukt werd, met uitbreidingen. De derde druk uit 1723 werd bezorgd door lexicograaf Van Hoogstraten. Het werk was geen echte grammatica, maar bestond vooral uit stilistische opmerkingen over spelling, woordgeslacht en woordgebruik, gelardeerd met een groot aantal citaten van Nederlandse schrijvers, vooral Vondel, Hooft en Vollenhove.[34]

1706 – Arnold Moonen

In 1706 verscheen van een andere dominee, Arnold Moonen (Zwolle 1644 – Deventer 1711), de *Nederduitsche spraekkunst*, waarin de huidige *dt*-spelling van werkwoorden werd gepropageerd (zie hoofdstuk 5). Moonen volgde het 'achtbare gebruik' van de grote zeventiende-eeuwse schrijvers, met name Vondel. Van het werk verschenen ten minste vier drukken, en het was in de achttiende eeuw zeer gezaghebbend, waarschijnlijk omdat het de eerste complete grammatica was sinds ruim een halve eeuw, en een echte 'gebruiksgrammatica'. Moonen leunde, ook in zijn terminologie, op de Duitse grammatica van Schottelius uit 1663.[35]

1707 – Adriaen Verwer

In 1707 verscheen de *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica*, geschreven door een Anonymus Batavus, een anonieme Hollander. Achter dit pseudoniem ging taalkundige en filosoof Adriaen Verwer schuil. Een tweede druk werd in 1783 bezorgd door E. van Driel.[36] Dat het werk in het Latijn geschreven was, is gezien de verschijningsdatum opmerkelijk: in die periode verschenen werken over de volkstaal ook *in* de volkstaal. Tijdgenoten hadden dan ook kritiek op de gekozen voertaal. Dat was misschien de reden dat Adriaan Kluit (de auteur van een boek over spelling en de bewerker van de geslachtslijst van Van Hoogstraten) het werk omstreeks 1759 in het Nederlands vertaalde onder de titel *Letterkonstige, dichtkonstige en redekonstige schetse van de Nederduitsche tale*. Deze vertaling werd echter niet gepubliceerd; ze werd pas in de jaren negentig van de twintigste eeuw door neerlandicus Roland de Bonth teruggevonden in de Leidse universiteitsbibliotheek tussen de papieren van de taalkundige Nicolaas Hinlópen (1724-1792), die belangrijke aantekeningen had gemaakt op het werk van zijn vriend Huydecoper en die in 1777 een nog steeds belangwekkend boek had gepubliceerd over het ontstaan van de Statenvertaling.[37]

Behalve de Latijnstalige grammatica schreef Verwer in het Nederlands diverse belangrijke brieven over zijn opvattingen over taal, die onder andere verschenen in het populair-wetenschappelijke tijdschrift *De Boekzaal*.[38]

Verwer zette zich in zijn werk vooral af tegen de grammatica van Moonen, die naar zijn mening de verkeerde uitgangspunten hanteerde doordat hij de regels van het Nederlands wilde halen uit de literaire taal, met name de taal van Vondel en Hooft. Verwer daarentegen meende dat de Statenvertaling als voorbeeld voor het taalgebruik moest dienen, omdat deze wortelde in oudere vertalingen, zoals de Gotische bijbelvertaling (Verwer meende dat het Nederlands was ontstaan uit het Gotisch, zie hoofdstuk 2) en in een schrijftaaltraditie van Melis Stoke tot Hugo de Groot; naar zijn mening kon de ware regelmaat in het Middelnederlands worden gevonden. Alleen de overheid kon volgens

hem bepalen hoe de 'Gemeenen-Lants-tale' eruit behoorde te zien, en de overheid had de Statenbijbel, die ontstaan was door overleg tussen geleerde mannen uit alle gewesten, geautoriseerd. Volgens hem gold dat niet alleen voor de inhoud, maar ook voor het taalgebruik en de spelling; anderen, zoals Moonen, meenden echter dat de autorisatie alleen de inhoud betrof. Omdat Verwer de Statenvertaling volgde, beval hij allerlei regels aan die in zijn tijd al als ouderwets golden.

1708 – Willem Sewel

In 1708 verscheen de *Nederduytsche spraakkonst* van Willem of William Sewel (1654-1720). Sewel spelde zijn naam ook als Séwel, naar eigen zeggen om de onjuiste uitspraak Sewél te voorkomen.[39] Zijn grootvader was om godsdienstige redenen uit Engeland naar Holland geëmigreerd. Sewels goede kennis van het Engels maakte dat hij zich specialiseerde in het schrijven van woordenboeken en spraakkunsten van het Nederlands voor Engelstaligen en van het Engels voor Nederlandstaligen. Zijn lexicografische werk kwam al kort ter sprake in hoofdstuk 7. In zijn woordenboek had Sewel een korte grammatica van het Nederlands (geschreven in het Engels) opgenomen, die hij nu vertaalde en uitwerkte tot een aparte publicatie. Sewels werken waren zeer populair en werden vele malen herdrukt. Ook de *Nederduytsche spraakkonst* werd herdrukt, de vierde en laatste druk dateert van 1756. De grammatica werd zelfs op last van tsaar Peter de Grote in 1717 in het Russisch vertaald. Sewel meende dat het beste Nederlands in Noord-Holland gesproken werd (een verre echo van Stevin), en hij ging uit van de spreektaal en niet van de schrijftaal. Dit alles kwam hem op scherpe kritiek van zijn collega Verwer te staan, die schamperde dat het werk niet zozeer een 'Spraakkunst' was als wel een 'Spreekkunst'.[40]

1710, 1723 – Lambert ten Kate

Lambert ten Kate (Amsterdam 1674-1731) publiceerde in 1710 *Gemeenschap Tussen de Gottische spraeke En de Nederduytsche*. Dit werk bestaat uit een brief aan zijn vriend Adriaen Verwer, gevolgd door een lange lijst woorden die in het Nederlands en Gotisch gelijkluidend zijn, en voorbeelden van Gotische verbuigingen en vervoegingen. Op grond hiervan kwam Ten Kate tot enkele originele inzichten. Zo doorzag hij de systematiek in de Gotische werkwoorden en verdeelde hij ze in zes klassen (zie hieronder). Ook ontdekte hij dat de klemtoon in de Germaanse talen op de wortel en niet op voorvoegsels of achtervoegsels valt.

De ideeën van de *Gemeenschap* werkte Ten Kate in het volgende decennium uit tot de vuistdikke, tweedelige *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (Inleiding tot de kennis van het verheven deel van de Nederlandse taal) uit 1723. Onder 'verheven deel' verstond Ten Kate de 'afleiding' ofwel de etymologie.[41] Het eerste deel van dit werk bestaat hoofdzakelijk uit veertien dialogen tussen N. (Anonymus Batavus, namelijk Adriaen Verwer) en L. (Liefhebber, maar ongetwijfeld refererend aan Lambert ten Kate). Deze dialogen handelen over het belang van de taalkunde, de verspreiding van de talen in Europa, de Nederlandse spraakklanken, en de verbuigingen en vervoegingen in het Nederlands. Het tweede deel van de *Aenleiding* is een etymologisch woordenboek (zie hoofdstuk 2).

In alle taalverschijnselen trachtte Ten Kate de regelmaat en systematiek te achterhalen, waarbij zijn uitgangspunt, in navolging van Verwer, was 'dat men de Taelwetten moet vinden en niet maken' – waaraan Huydecoper in 1730 toevoegde 'maar men vindt geen fijne diamanten op de Amersfoortse heide, noch taalwetten langs de weg of op de straat' – ofwel: richt je naar het beschaafde taalgebruik van de hogere standen.[42] Ten Kate onderscheidde, in navolging van de retorica, in het taalgebruik drie stijlniveaus: de hoogdravende of verheven stijl (gehanteerd door geleerden en met archaïsmen); de deftige of statige stijl; en de gemeenzame stijl, ofwel de spreektaal. Hierin was het Nederlands volgens Ten Kate uniek in Europa. De stijlniveaus zijn verbonden aan grammaticale kenmerken. Daaronder bevond zich de 'platte spreek- en straattael', ofwel 'de tael van de agterstraten'. Latere geleerden namen de hoogdravende en deftige stijl meestal samen en onderscheidden twee stijlniveaus. Zeer juist merkte Ten Kate al op: 'de schrijftrant volgt gewoonlijk slechts traag de veranderingen van de gewone spreektaal.'[43]

1730 – Balthazar Huydecoper

De gezaghebbende taal- en letterkundige Balthazar Huydecoper (Amsterdam 1695 – 1778) publiceerde in 1730 de *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius*. Hierin gaf hij niet een verzameling systematisch geordende taalkundige regels, maar uitgewerkte opmerkingen naar aanleiding van het werk van Vondel, waarvan hij een nieuwe editie voorbereidde. In 1998 werkte de neerlandicus Roland de Bonth de 'aanmerkingen' om tot een 'echte' grammatica. Van de *Proeve* verscheen tussen 1782 en 1791 een tweede, herziene editie in vier delen, bezorgd door Frans van Lelyveld en Nicolaas Hinlópen.[44]

Als algemene regel stelde Huydecoper: 'niet te zeggen, dat en dit is goed, want Vondel is ons zo voorgegaan: maar Vondel zelven te toetsen aan de Ouden.'[45] Hij meende dat de zuiverste taal gevonden kon worden bij de Ouden, dat wil zeggen de Middelnederlandse schrijvers voor de 'Spaansche beroerten' ofwel de Tachtigjarige Oorlog. Immers, 'hoe nader aan den oorsprong, hoe verder van het bederf'.[46] Hij interesseerde zich daarom voor oude Nederlandse handschriften en verzamelde deze. In 1772 gaf hij de *Rijmkroniek* van Melis Stoke uit, de enige Middelnederlandse tekst die op dat moment bekend was (zie hoofdstuk 2). Bij de 'Nieuwen', dat wil zeggen de zeventiende- en achttiende-eeuwse schrijvers, ging hij te rade voor het beschaafde en sierlijke, fraaie taalgebruik. Zijn uitgangspunt was alleen de geschreven taal ('De regels uit het schrijven gehaald, hebben meer gezag'), anders dan Ten Kate, die ook rekening hield met de spreektaal.[47]

II. RENAISSANCE-KEUZES DIE DE STANDAARDTAAL HEBBEN GEVORMD

Hieronder behandel ik de onderwerpen uit de renaissance-grammatica's, de regels voor praktisch taalgebruik, voor zover deze van belang zijn voor het ontstaan van de standaardtaal, en voor zover zij nog heden invloed hebben. Ik kijk dus uitsluitend naar de *inhoud* van de grammaticale werken, niet naar de theoretische uitgangspunten, opzet, gevolgde voorbeelden e.d. (over al die onderwerpen bestaan al publicaties). En daarbij beschrijf ik niet de gehele inhoud van de grammatica's, maar concentreer ik me op het taalgebruik dat in de periode van de renaissance veranderd is en dat door de renaissance-taalkundigen ter sprake

Taalwetten maken en vinden 379 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

is gebracht als problematisch. Het taalgebruik dat een lineaire ontwikkeling vertoont van de middeleeuwen tot heden, blijft dus buiten beschouwing. Centraal staat de vorming van de standaardtaal en de rol van de spraakkunstenaars daarin.[48]

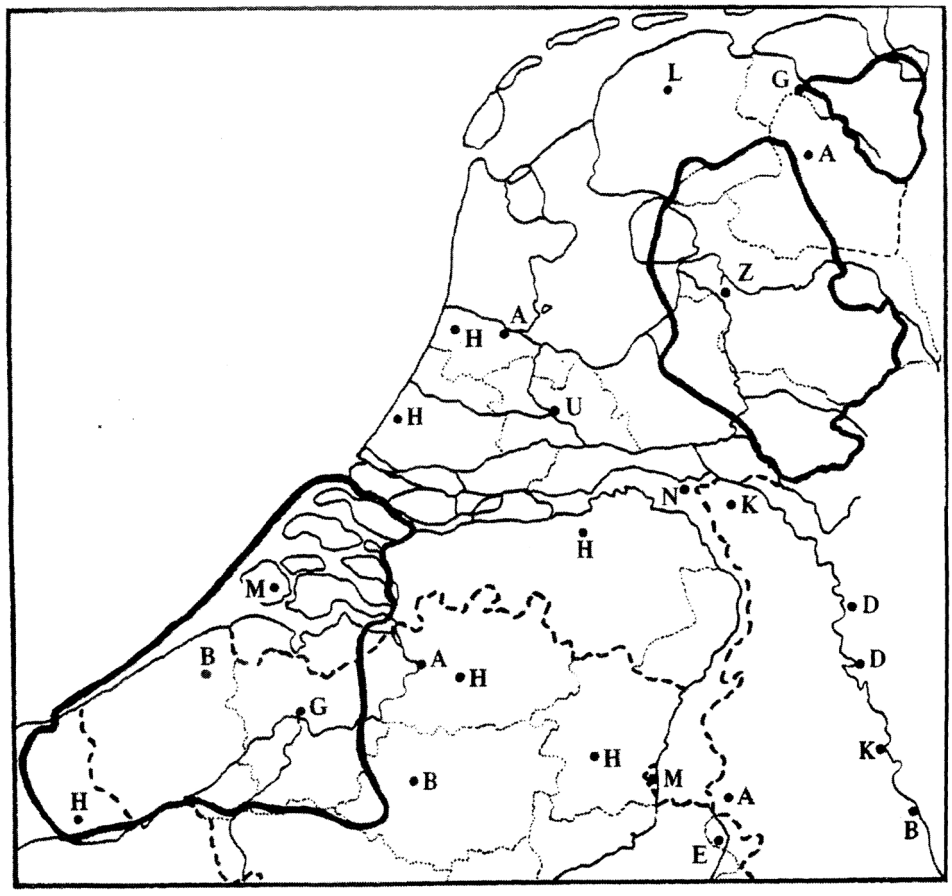
Ik geef geen beschrijving van het daadwerkelijke taalgebruik in de zeventiende eeuw, maar van het *gewenste, beregelde* taalgebruik, en van de regelgeving die verantwoordelijk is voor de vorming van het moderne Nederlands. Ik ga dus uit van de kennis die wij nu achteraf hebben – kennis die de renaissance-grammatici onmogelijk konden bezitten. Het daadwerkelijke taalgebruik in die periode varieerde zeer, of, zoals Weijnen het heeft geformuleerd: 'in de teksten heerst grote verwarring.'[49] Voor de regelgeving maakt dat echter niets uit – behalve dan dat het waarschijnlijk een sterke motivatie voor die regelgeving vormde! Standaardisering bestaat immers uit het zoveel mogelijk onderdrukken van vormvarianten door het verkiezen van één vorm en die uit te roepen tot standaardtaalvorm.[50]

Ik begin met twee algemene verschijnselen – het wegvallen van een onbeklemtoonde slot-*e* en van een slot-*n* – die invloed hadden op de uitgangen van woorden, ongeacht tot welke woordsoort ze behoorden. Hierna komen de verschillende woordsoorten aan de beurt, gevolgd door de woordgroepen en zinnen. Per verschijnsel laat ik zien hoe de opvattingen erover in de periode tussen 1584 en 1730 vorm kregen. De woordvorming (samenstelling of afleiding) komt niet als apart onderdeel ter sprake (behalve de vorming van verkleinwoorden), omdat de renaissance-grammatica's hieraan nauwelijks aandacht besteedden, en de systematiek van de afleidingen en samenstellingen in de zeventiende eeuw over het geheel genomen weinig afweek van de hedendaagse.[51] De meeste voor- en achtervoegsels bijvoorbeeld bestaan nog steeds. In hoofdstuk 2 is gememoreerd dat men de mogelijkheden die het Nederlands biedt in de vorming van samenstellingen en afleidingen als een positieve eigenschap van het Nederlands beschouwde.

Het wegvallen van een onbeklemtoonde slot-*e*

Een belangrijk verschijnsel, dat al begonnen was in de middeleeuwen en dat vooral in Holland in de renaissance algemeen werd, was het wegvallen van de onbeklemtoonde slot-*e*, de zogenoemde *e*-apocope. Al in 1581 wees De Heuiter er in zijn spellinggids op dat de Hollanders herkenbaar waren 'doordat ze hun woorden afbijten en half opeten'.[52] Het verschijnsel vond behalve in het Hollands ook plaats in het Brabants en Limburgs, maar niet in het Vlaams.[53] Van Heule zegt hierover in 1625:[54]

> In Holland worden de woorden in het uitspreken zeer verkort, zodat bijna alle woorden in het enkelvoud worden uitgesproken zonder *e* aan het eind, dus *vraeg, antwoord, ik zeg, ik heb*, in plaats van *vraege, antwoorde, zegge, hebbe*. [...] Deze verkortingen zijn in strijd met het wezen van de taal. De Vlaamse taal verlengt de woorden dikwijls met een *e*, zeggende *loopene, draegene, komene, werkene*. Ook zeggen zij *schuyte, wagene, steene*. Zo ziet men dat de Hollandse en Vlaamse taal op dit punt zeer van elkaar verschillen: de een verkort de woorden te veel en de andere verlengt ze op onnatuurlijke wijze.

Illustratie 8.1 Gebieden waar tot op heden de onbeklemtoonde slot-*e* gehandhaafd is (Bron: Van Loon 2014: 259)

Van Heule wees de verkortingen dus nog af, maar geleidelijk werden ze steeds meer geaccepteerd. Leupenius oordeelde in 1653 dat vormen als *ik leer, ik begeer* een 'aangename kortheid' bezitten ten opzichte van *ik leere, ik begeere*. En Vondel en Hooft schrapten in hun latere werken de slot-*e* bij zelfstandige naamwoorden, die ze in eerdere werken hadden geschreven. Ten Kate daarentegen vond in 1723 verkortingen vooral bij de gemeenzame stijl, dus de spreektaal, horen.

Uiteindelijk werd de Hollandse verkorte vorm, ook gebruikt door Brabantse immigranten, verheven tot standaardtaal. Tot op heden heeft niet in alle dialecten *e*-apocope plaatsgevonden, met name niet in het noordoosten en het zuidwesten (Vlaams); zie illustratie 8.1 en zie ook grens 11 op illustratie 4.1. Ook in het Hoogduits is de slot-*e* veelal bewaard gebleven, zoals blijkt uit Duitse leenwoorden zoals *afname, bijlage, opgave*. Wellicht is het behoud van de slot-*e* in het noordoosten te danken aan invloed van Duitse dialecten.

De slot-*e* bleef bewaard in de verbuiging van het bijvoeglijke naamwoord (*een grote*

man, het witte huis), in de verbuiging van de rangtelwoorden (*een tweede huis, een eerste kind*) en in de vervoeging van de zwakke verleden tijd (*hij kookte, ik wandelde*). Daarentegen viel de slot-*e* regelmatig weg bij de zelfstandige naamwoorden en werkwoorden, en dit wegvallen had een belangrijke invloed op de verbuigingen en vervoegingen. In deze paragraaf beschrijf ik de gevolgen voor de zelfstandige naamwoorden; in de paragraaf 'werkwoorden' hieronder komen die voor de werkwoordsvervoeging aan de orde.

In de middeleeuwen onderscheidde men twee verbuigingstypen van de zelfstandige naamwoorden: een zwakke voor woorden die op een *-e* eindigden en een sterke voor woorden op een medeklinker. Onder beide verbuigingstypen vielen mannelijke, vrouwelijke en onzijdige woorden. Zo behoorden tot de zwakke verbuiging zowel mannelijk *cnape* als vrouwelijk *tonghe* en onzijdig *bedde*. Doordat de klemtoon in principe op de eerste lettergreep van de woorden lag, sleten de uitgangen geleidelijk af. Aan het eind van de middeleeuwen was het merendeel van de woorden op *-e* vrouwelijk. Hierdoor ging *-e* als kenmerk van vrouwelijke woorden gelden, met als gevolg dat van oorsprong mannelijke en onzijdige woorden op *-e* nu als vrouwelijk werden opgevat, zoals *mane, sterre* (oorspronkelijk mannelijk) en *ellende, kinne* (oorspronkelijk onzijdig). Bovendien namen sommige vrouwelijke woorden zonder *-e* de uitgang *-e* aan, bijvoorbeeld *dade, gifte, helfte*, ouder *daet, gift, helft*, terwijl andere vrouwelijke woorden zonder *-e* mannelijk of onzijdig werden (*arbeit, tijt*). De uitgang *-e* werd geleidelijk een achtervoegsel dat het vrouwelijk geslacht aangaf. Dezelfde ontwikkeling vond plaats in het Duits.[55]

Hooft formuleerde dan ook als regel in 'Waerneming' 15 (vrijwel letterlijk herhaald in 'Waerneming' 116): 'zelfstandige naamwoorden die een *-e* in de eerste naamval enkelvoud toelaten, zijn vrouwelijk,' en hij geeft onder andere als voorbeelden: *konste, beede, reede, zeede, steede, vreese, angste, zorghe, koude, hitte, ellende, eere, schande, slange*.

In het kader van de *e*-apocope viel in het Hollands en Brabants in de renaissance ook bij vrouwelijke woorden de onbeklemtoonde slot-*e* veelal weg. Sommige taalkundigen behielden de *-e* nog in de derde naamval, en maakten zo van de *-e* een buigingsuitgang. Leupenius hanteerde bijvoorbeeld het rijtje: *de vrouw, des vrouws, der vrouwe*, analoog aan *de mann, des manns, den manne*.[56] Hoe dit ook zij, in de Hollandse spreektaal verdween in de loop van de renaissance de slot-*e* van het zelfstandige naamwoord vrouwelijk en daarmee een belangrijk geslachtskenmerk.

In archaïsche teksten behield een aantal vrouwelijke woorden overigens nog zeer lang de *-e*; zo was nog in de negentiende eeuw in de Statenvertaling sprake van *herte, minne, vreese, ziele*, zie hoofdstuk 3. In versteende uitdrukkingen komen nog steeds woorden op *-e* voor, niet alleen vrouwelijke woorden maar ook onzijdige of oorspronkelijk mannelijke – die kregen namelijk nog eeuwenlang in de derde naamval de uitgang *-e*. Tegenwoordig weet men dan niet meer wat de herkomst ervan is: in *van koninklijken bloede, met dien verstande* is sprake van een oude naamvals-*e*, terwijl in *van ganser harte, ter ere van, in der minne* oude niet-geapocopeerde vormen van het zelfstandige naamwoord zijn behouden.[57]

Overigens kon het wegvallen van de slot-*e* tegengehouden worden wanneer deze een bepaalde grammaticale functie had of nodig was om de betekenis te onderscheiden. Zo bleef de slot-*e* bewaard in het achtervoegsel *-te*, bijvoorbeeld in *breedte, diepte, grootte, lengte, wijdte*. Dat kan er deels mee te maken hebben dat het woord anders met het bijvoeglijk

naamwoord zou samenvallen (*breed, groot* etc.), en voorts kan een rol gespeeld hebben dat het achtervoegsel bestaande uit alleen een *-t* (*lengt*) niet duidelijk genoeg zou zijn (dat kan tevens de reden zijn dat ook woorden die van oorsprong géén *-e* op het woordeinde hadden, deze toegevoegd kregen, zoals *geboorte* uit Middelnederlands *ghebort*, en *gehalte, gestalte*, ontleend aan Duits *Gehalt, Gestalt*).[58] Beide zaken – samenval met het bijvoeglijk naamwoord en onduidelijk achtervoegsel – kunnen er eveneens toe hebben geleid dat de slot-*e* bewaard bleef in het achtervoegsel *-de*, zoals in *waarde, aarde, wedde* (waarvan men samenvallen met *waard, aard, wet* wilde vermijden), *liefde, hulde* (waarin het achtervoegsel *-d* erg mager is). Bovendien waren woorden als *hulde, schande, zonde* oorspronkelijk typische schrijftaalwoorden of kerktaal, waardoor het schriftbeeld conserverend gewerkt kan hebben.

Een aparte categorie vormen de woorden die eindigen op een lange beklemtoonde klinker of tweeklank voor *-de*. Deze woorden kwamen al ter sprake in hoofdstuk 4. In deze woorden vervalt vaak de lettergreep *-de*, zodat woordparen kunnen ontstaan als *armoede – armoe, heide – hei, slede – slee*. Tegen de verwachting in veranderen *armoede* e.d. niet in *armoed*, maar blijft de slot-*e* behouden. Daardoor werd bovendien het ontstaan van homoniemen vermeden: dankzij de slot-*e* vielen *bede, bode, hoede, hoeve, rede, roede, schede* niet samen met *beet, boot, hoed, hoef, reet, roet, scheet*. Ook kan hebben meegespeeld dat veel van de genoemde woorden op *-de* tot de schrijftaal behoren. In ieder geval lijkt er een algemene regel te bestaan dat de slot-*e* meestal is behouden na een *d*.[59]

Interessant is dat alle woorden die de slot-*e* behielden, nog steeds het lidwoord *de* hebben (in het Middelnederlands waren of werden zij vrouwelijk, zo bleek hierboven), vergelijk *gave, kade, kudde, meute, orde, tarwe, zonde* etc.; de enige uitzonderingen zijn *einde* en *gilde*. En zelfs leenwoorden met een slot-*e* krijgen overwegend het lidwoord *de*, vergelijk *antenne, barrière, controle, elite, larve, oase, rente, zone*. Een andere herkomst heeft overigens het productieve achtervoegsel *-e* waarmee vrouwelijke persoonsnamen worden afgeleid van mannelijke, zoals *studente, gaste, passagiere*: dit achtervoegsel is ontleend aan het Frans, vergelijk *étudiant – étudiante*. Het is pas in de negentiende eeuw in het Nederlands productief geworden.

E-apocope had eveneens belangrijke invloed op de meervoudsvorming. De zwakke zelfstandige naamwoorden op *-e* hadden in de middeleeuwen een meervoud op *-en*: *tonghe – tonghen*. De sterke op een medeklinker hadden daarentegen meestal een meervoud op *-e*, terwijl de derde naamval meervoud *-en* luidde: *daet – dade – daden, dach – daghe – daghen*. In de zestiende eeuw kregen de sterke zelfstandige naamwoorden steeds vaker ook in de andere naamvallen van het meervoud de uitgang *-en* (in de meeste streken uitgesproken als /e/), naar analogie van de uitgang van de derde naamval en van de woorden van de zwakke verbuiging. Hierdoor werd *-en* overal de aanduiding voor het meervoud, anders dan in het Hoogduits, waar de meervoudsuitgang *-e* in de sterke verbuiging is gehandhaafd, vaak gecombineerd met umlaut: *Arm – Arme, Hand – Hände* (ook in een deel van Oost-Nederland komt een meervoud op *-e* met umlaut voor, zie grens 5 op illustratie 4.1); daarentegen hebben zwakke zelfstandige naamwoorden in het Hoogduits de uitgang *-(e)n*. Zo werd in het Nederlands de tegenstelling enkelvoud – meervoud steeds sterker, terwijl de naamvalsonderscheidingen steeds meer vervaagden. (Voorts was en is er een groep woorden met een meervoud op *-s*, maar die doet hier niet ter zake.)[60]

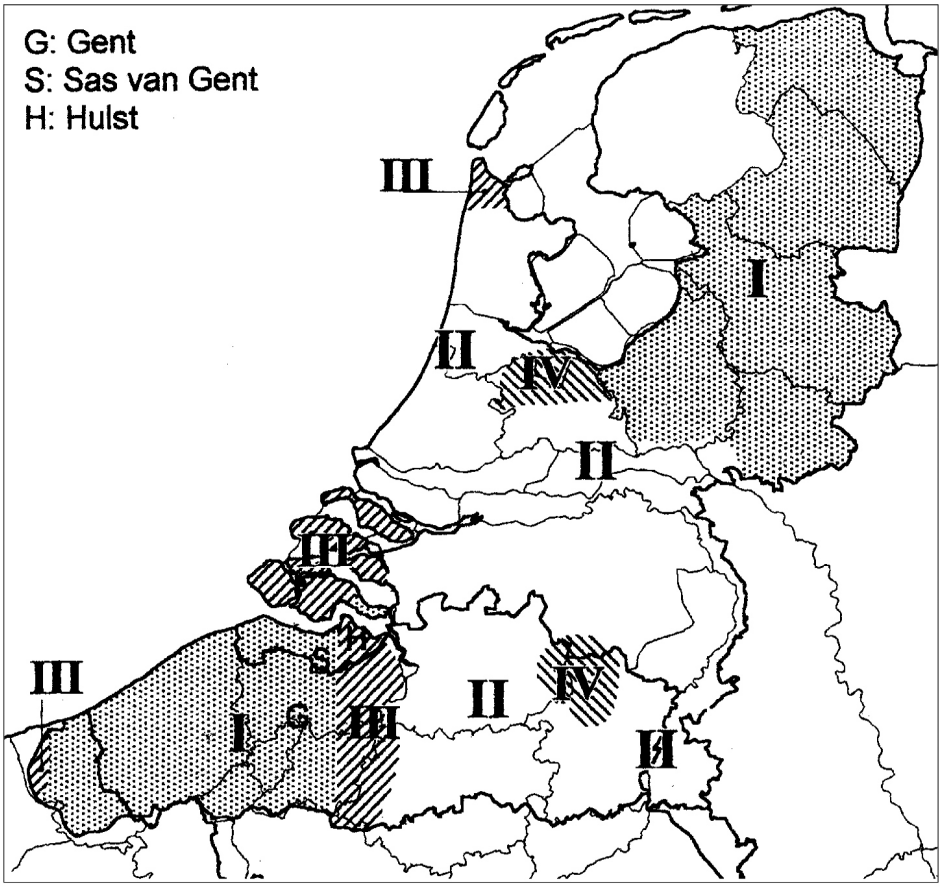
Het wegvallen van een slot-*n*

Niet alleen een slot-*e*, maar ook een slot-*n* kan wegvallen, en dat heet dan *n*-apocope. N-apocope vond bij verschillende woordsoorten plaats, en speelt met name een rol bij de meervoudsvormen van de zelfstandige naamwoorden (de uitspraak /manne/ voor *mannen*) en de werkwoordsuitgangen. Wat betreft dat laatste bleek in hoofdstuk 4 al dat in sommige gebieden, en ook in het Standaardnederlands, het werkwoord *lopen* bijvoorbeeld klinkt als /lope/, en in andere gebieden als /loopm/. De slot-*n* valt niet overal en niet in alle gevallen weg. Zo blijft hij bewaard wanneer hij een grammaticale functie heeft (zoals in de oppositie *(ik) werkte – (wij) werkten*) of in bepaalde klankomgevingen, bijvoorbeeld voor een klinker of een *h*, vandaar /zevenentwintig/, /haken en oge/, /geven en neme/.[61] Bovendien gelden verschillende regels voor het wegvallen van de *-n* in de uitgang van zelfstandige naamwoorden en werkwoorden enerzijds, en in de woorden die zijn verbonden met een zelfstandig naamwoord (lidwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en bezittelijke voornaamwoorden e.d.) anderzijds.[62] Het wegvallen van *-n* bij de lidwoorden komt hieronder verder ter sprake, omdat dit nauw samenhangt met het woordgeslacht.

In illustratie 8.2 is te zien in welke gebieden momenteel de slot-*n* wegvalt of onder bepaalde omstandigheden juist gehandhaafd blijft. De twee verschijnselen *n*- en *e*-apocope hangen met elkaar samen, hoewel niet duidelijk is welke het oudste is. Ook de kaartbeelden vertonen grote overeenkomsten: in het zuidwesten en noordoosten zijn de slot-*n* en *-e* bewaard gebleven, in het midden van het taalgebied zijn ze verdwenen. Een verschil is dat de *-e* niet alleen uit de spraak, maar ook uit de spelling verdween, terwijl de *-n* in de spelling van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden gehandhaafd is (bij de lidwoorden bestaan regionale verschillen, zie hieronder). In het Afrikaans daarentegen is de *-n* ook in de spelling weggevallen: *verander* 'veranderen', *huise* 'huizen'. Overigens is in een aantal Afrikaanse woorden de *-n* bewaard gebleven: *deken, kuiken, laken, reën* 'regen', *teen* 'tegen' – naast *teë* met *n*-apocope. Dit wijst erop dat er in het zeventiende-eeuws Hollands nog een zekere variatie bestond, hoewel latere invloed van het Standaardnederlands niet uit te sluiten valt.[63]

N-apocope is een oud verschijnsel. Men neemt aan dat in het noordoosten en zuidwesten, waar de *n* veelal gehandhaafd bleef, de oude toestand is bewaard, terwijl in de centrale en zuidoostelijke dialecten het nieuwe verschijnsel optrad dat de *-n* wegviel. Deze vernieuwing is enerzijds langs de Rijn vanuit zuidelijker Duitse dialecten naar het noordelijke Rijnland en vandaar via Rijn en Maas naar het Middennederlandse rivierengebied en wellicht zelfs naar Holland overgebracht (zie illustratie 8.3), anderzijds kan er daarnaast ook in Zuid-Brabant een autonome neiging tot *n*-apocope hebben bestaan, die zich verder heeft uitgebreid. De *n*-apocope moet al in de middeleeuwen de Hollandse dialecten bereikt hebben en is van daaruit aan een spectaculaire opmars in de Nederlandse standaardtaal begonnen.[64]

In de zeventiende eeuw wordt melding gemaakt van het verschijnsel. In 1625 merkte Van Heule op: 'Ook laat men [in het Hollands] vaak de *n* in het meervoud weg en zegt men *scheepe, huyze, stede, lande*, in plaats van *scheepen, huyzen*, etc., en *loope, blijve, valle* voor *loo-*

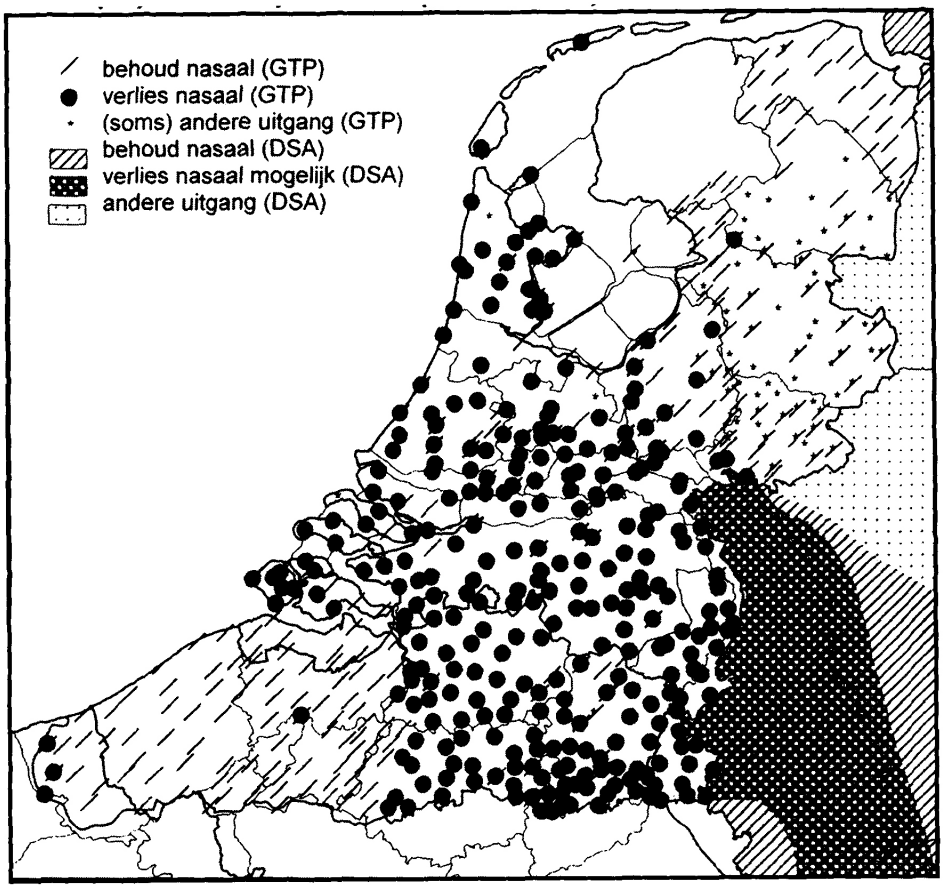

I = gebieden waar de slot-*n* meestal gehandhaafd is
II = gebieden waar de slot-*n* meestal verdwenen is
III = gebieden waarin het wegvallen van de slot-*n* afhangt van grammaticale en fonologische regels
IV = gebieden waarin het wegvallen van de slot-*n* per spreker verschilt

Illustratie 8.2 Het wegvallen van een slot-*n* (Bron: De Wulf en Taeldeman 2001: 23)

pen, blijven, vallen.'[65] Hij keurde dit af. Ook zijn collega Leupenius noemde het in 1653 een slechte, zij het veelvoorkomende gewoonte om in het spreken en schrijven de *n* weg te laten en te zeggen: *wij leere, zij leere*. Dichters maakten er evenwel graag gebruik van; zo liet Hooft op elkaar rijmen *ick jaghe/ de haghen.*[66]

Als gevolg van het wegvallen van *-e* en *-n* zijn in de spreektaal gaandeweg de buigingsuitgangen verdwenen. Nu was gedurende de gehele middeleeuwen het gebruik van naamvalsuitgangen steeds meer afgenomen en het aantal voorzetsels en het gebruik ervan toegenomen. De tendens was en is dat de functies van naamvallen en verbogen vormen (dus synthetische constructies) overgenomen worden door analytische omschrijvingen met lidwoorden, voorzetsels en hulpwerkwoorden.[67] Deze natuurlijke afslijting, die ontstond doordat in het Germaans de klemtoon in principe vast kwam te liggen op

Illustratie 8.3 De influx van *n*-loze vormen vanuit het Nederrijnse gebied (Bron: De Wulf en Taeldeman 2001: 26)

de eerste lettergreep van een woord, probeerden de renaissance-taalkundigen soms tegen te gaan, zoals hieronder zal blijken.

Terwijl de vervoegingen en verbuigingen steeds meer verdwenen, kwam de woordvolgorde steeds vaster te liggen.[68] Aanvankelijk kon men aan de uitgang zien wat de functie van een woord in de zin was; toen die uitgang verdween, kreeg de positie van dat woord in de zin die functie. Terwijl in de middeleeuwen en zelfs nog begin zeventiende eeuw geschreven kon worden *Heer Jan op stoel staet* of *elck van mij af sich drejt*, is in de loop van de zeventiende eeuw de persoonsvorm verplicht op de tweede plaats van de (hoofd)zin komen te staan, zodat de zinnen tegenwoordig luiden: 'Heer Jan staat op een/de stoel', 'elk draait zich van mij af'. De 'vrije' woordvolgorde leidde namelijk tot interpretatieproblemen. Een van de misschien wel meest becommentarieerde zinnen van Vondel is de versregel *Beny uw soon den hemel niet*, naar aanleiding van de dood van de zoon van G. Vossius. Tegenwoordig luidt de volgorde in principe (aldus reeds volgens Moonen in 1706): onderwerp, persoonsvorm, meewerkend voorwerp, lijdend voorwerp: 'Hij geeft de jongen een boek.' Maar in het verleden kon het lijdend voorwerp ook wel voor het meewer-

kend voorwerp staan. Vandaar dat Vondels versregel is geïnterpreteerd als 'benijd/misgun aan uw zoon de hemel niet' én als 'benijd/misgun aan de hemel uw zoon niet'![69]

De woordsoorten

Het woordgeslacht van de zelfstandige naamwoorden en wat daarmee samenhangt

Het grammaticaal geslacht van zelfstandige naamwoorden (het woordgeslacht of genus) blijkt tegenwoordig alleen uit het begeleidende lidwoord of uit de voornaamwoorden waarmee naar het zelfstandig naamwoord wordt verwezen. Wat betreft het bepaalde lidwoord bestaat er in de moderne Noord-Nederlandse spreektaal een tweedeling: er zijn *de*- en *het*-woorden, dus onzijdige en niet-onzijdige woorden. De verwijzende voornaamwoorden kennen echter een driedeling: naar vrouwelijke persoonsnamen (ongeacht welk lidwoord ze krijgen) wordt verwezen met *zij/ze/haar*, naar *het*-woorden – voor zover ze geen vrouwelijke wezens aanduiden – wordt verwezen met *het/hem/zijn* en naar *de*-woorden – opnieuw voor zover geen vrouwelijke persoonsnaam – met *hij/hem/zijn*.[70] Vergelijk bijvoorbeeld:

De man/het jongetje is boos, want ***hij*** *heeft* ***zijn*** *horloge verloren.*
De vrouw/het meisje is boos, want ***zij*** *heeft* ***haar*** *horloge verloren.*
Het boek is goedkoop, want ***het*** *is* ***zijn*** *omslag kwijt.*

Bij de voornaamwoordelijke aanduiding is er dus sprake van een biologisch of natuurlijk geslacht dat prevaleert boven het grammaticale geslacht: we spreken van *het* meisje en *haar* horloge en *het* jongetje en *zijn* horloge, hoewel het allebei *het*-woorden zijn. Sommige persoonsnamen, zoals *arts, blinde, deugniet, getuige*, kunnen zowel mannen als vrouwen aanduiden. Ze worden daarom gemeenslachtige of gemeenkunnige zelfstandige naamwoorden genoemd, en de voornaamwoordelijke aanduiding hangt af van het geslacht van de aangeduide persoon: *de zieke …, hij/zij ligt in bed*.

De toekenning van het lidwoord hangt af van het woordeinde: van het achtervoegsel (woorden op *-ing*, zoals *haring, paling*, krijgen het lidwoord *de*, verkleinwoorden krijgen *het*: *het schooltje*), of van het laatste deel in een samenstelling (*wapenstok* krijgt het lidwoord *de* vanwege *de stok*). De schrijftaal maakt bij de woorden met lidwoord *de* een verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden, afhankelijk van het achtervoegsel. In de uitgave van het Groene Boekje uit 1995 is dat precies genoteerd, zie kader 8.1; de regels zijn in de volgende drukken van het Groene Boekje niet aangepast maar ze worden niet meer expliciet opgesomd, waarschijnlijk omdat er in de Noord-Nederlandse spreektaal de hand mee wordt gelicht.

Het moderne systeem wijkt af van het Middelnederlandse. In het Middelnederlands onderscheidde men drie woordgeslachten: er waren mannelijke, vrouwelijke en onzijdige woorden, onder andere herkenbaar aan het lidwoord (in de eerste naamval): *den, de, het*. Het biologische geslacht vormde geen aparte categorie. Naar mannelijke woorden werd meestal verwezen met het voornaamwoord *hij*, naar vrouwelijke met *zij*, en naar

Kader 8.1 De schrijftaalberegeling van het woordgeslacht aan de hand van achtervoegsels. Bron: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995: 42-43

Mannelijke *de*-woorden zijn:

- woorden met de achtervoegsels *-aar, -aard, -er, -erd*: *leugenaar, dronkaard, bakker, engerd;*
- zelfstandig gebruikte werkwoordsstammen: *bloei, dank, groei, schrik, slaap*;
- aanduidingen van mannelijke personen en dieren: *oom, neef, dief, verpleger, hengst, reu, haan.*

Vrouwelijke *de*-woorden zijn:

- woorden met de inheemse achtervoegsels *-heid, -nis, -schap*: *waarheid, kennis, beterschap*;
  -de of *-te*: *liefde, diepte*;
  -ij, -erij, -arij, -enij, -ernij: *voogdij, bedriegerij, rijmelarij, artsenij, razernij*;
  -ing of *-st* achter een werkwoordsstam: *wandeling, winst*;
- woorden met de uitheemse achtervoegsels of elementen
  -ie, -tie, -logie, -sofie, -agogie: *familie, politie, biologie, filosofie, demagogie*;
  -iek, -ica: *muziek, logica*;
  -theek, -teit, -iteit: *discotheek, puberteit, subtiliteit*;
  -tuur, -suur: *natuur, censuur*;
  -ade, -ide, -ode, -ude: *tirade, asteroïde, periode, amplitude*;
  -age, -ine, -se: *tuigage, discipline, analyse*;
  -sis, -xis, -tis: *crisis, syntaxis, bronchitis*;
- aanduidingen van vrouwelijke personen en dieren: *tante, nicht, dievegge, verpleegster, merrie, teef, kip.*

Vrouwelijke en mannelijke *de*-woorden zijn:

- de meeste voorwerpsnamen die oorspronkelijk uitsluitend vrouwelijk waren: *bank, kast, naald, pijp*;
- algemene aardrijkskundige namen en namen van hemellichamen: *stad, rivier, maan, ster*;
- zelfstandig gebruikte bijvoeglijke naamwoorden en voltooide deelwoorden: *zieke, blinde, betrokkene, gewonde*;
- persoonsnamen die voor mannen en vrouwen kunnen worden gebruikt: *baby, deugniet, arts, babbelkous*.

Onzijdige *het*-woorden zijn:

- verkleinwoorden: *tientje, bloempje, lammetje*;
- werkwoordsstammen met de voorvoegsels *be-, ge-, ont-*: *beraad, gedoe, ontslag*;
- namen van landen en steden: *Engeland, Brussel*.

onzijdige met *het*. Het huidige systeem van lidwoorden en voornaamwoordelijke aanduiding is ontstaan in de renaissance. Hieronder zet ik de ontwikkeling uiteen. Tevens laat ik zien in hoeverre en waarom het systeem in de schrijftaal en de Zuid-Nederlandse dialecten afwijkt van dat van de noordelijke spreektaal.

De lidwoorden in de Hollandse spreektaal

De lidwoorden die behoorden bij de drie woordgeslachten (*den, de* en *het*) kenden in de middeleeuwen vier naamvallen, die echter in de loop van de tijd steeds meer afsleten.[71] In principe werd het bepaalde lidwoord aan het eind van de middeleeuwen als volgt verbogen:

mannelijk: *den, des, den, den*
vrouwelijk: *de, der, de(r), de*
onzijdig: *het, des, den, het*
meervoud voor alledrie de geslachten: *de, der, den, de*

De uitgangen van het onbepaalde lidwoord (*een*), van de bijvoeglijke naamwoorden en van de (bezittelijke, aanwijzende) voornaamwoorden die met het zelfstandig naamwoord zijn verbonden, kwamen in principe overeen met die van het bepaalde lidwoord.

In de Hollandse spreektaal kwamen in de renaissance (anders dan in de middeleeuwen) de tweede- en de derdenaamvalsvormen nauwelijks meer voor; meestal gebruikte men een omschrijving met *van* of *aan*. Hooft besteedde hieraan aandacht in zijn 'Waernemingen' 32 en 33: 'Het klinkt wat ongewoon om te zeggen *hij deed dien doorluchtighe huyze grooten dienst, den eerbaere wyve veel verdriets*, maar het lijkt beter [...] om te zeggen *aen dat doorluchtigh huis*.' Evenzo stelt hij voor om in plaats van *hy gaf het den ene en benam 't den andere* te zeggen *aen de eene, aen de andere*. In de achttiende eeuw won *aan* het in de spreektaal (niet in de schrijftaal) definitief van de naamvalsuitgang.[72]

Uit het rijtje blijkt dat er in de spreektaal aan het eind van de middeleeuwen geen vormverschil bestond tussen de eerste en de vierde naamval: mannelijke woorden kregen in beide naamvallen het lidwoord *den*, vrouwelijke het lidwoord *de*. Nu had, zoals boven bleek, de slot-*n* de neiging om weg te vallen. Dat gebeurde in de Hollandse spreektaal ook met de *-n* van het lidwoord *den*. Aanvankelijk bleef de *-n* bewaard voor een klinker, *h, d, t, b* en *r* – in die gevallen zei men *den* vanwege de welluidendheid; vandaar dat men een dergelijke *-n* een 'eufonische n' noemt. Men zei dus in de eerste en vierde naamval ***den*** *arend*, ***den*** *hemel*, maar ***de*** *witte hemel*.

De neiging tot *n*-apocope was in het Hollands zo sterk dat geleidelijk overal de *-n* van *den* afviel, iets wat waarschijnlijk in de loop van de achttiende eeuw definitief zijn beslag kreeg. Het lidwoord *de* werd nu in het gesproken Hollands gebruikt voor zowel mannelijke als vrouwelijke woorden, in de eerste én de vierde naamval. Dat betekent dat in het Hollands het oudere verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden in de zeventiende eeuw verdween: er waren alleen nog *de*-woorden (oorspronkelijk mannelijke en vrouwelijke woorden) en *het*-woorden of onzijdige woorden, precies zoals in de huidige Noord-Nederlandse spreektaal.[73] Het wegvallen van de *-n* in het Hollands had dus tot gevolg dat het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden verdween.

Het Afrikaans ging nog een stapje verder, het kent alleen *die*-woorden: *die been, die arm, die koningin*. Het Afrikaans heeft vrijwel alleen beklemtoonde vormen van lidwoorden en voornaamwoorden bewaard, vandaar *die* in plaats van *de*. Bij de keuze voor *die* kan het

Duitse lidwoord *die* (bij vrouwelijke woorden en in het meervoud) een rol hebben gespeeld, maar waarschijnlijker is dat het gebruik teruggaat op het Nederlands: *die* was de normale vorm van het bepaalde lidwoord in het Middelnederlands, en uit onderzoek is gebleken dat *die* in de zeventiende-eeuwse Hollandse volkstaal nog levenskrachtig was, vergelijk een citaat als 'betaelt aen *die* naeijster het maeke van 21 hemde'.

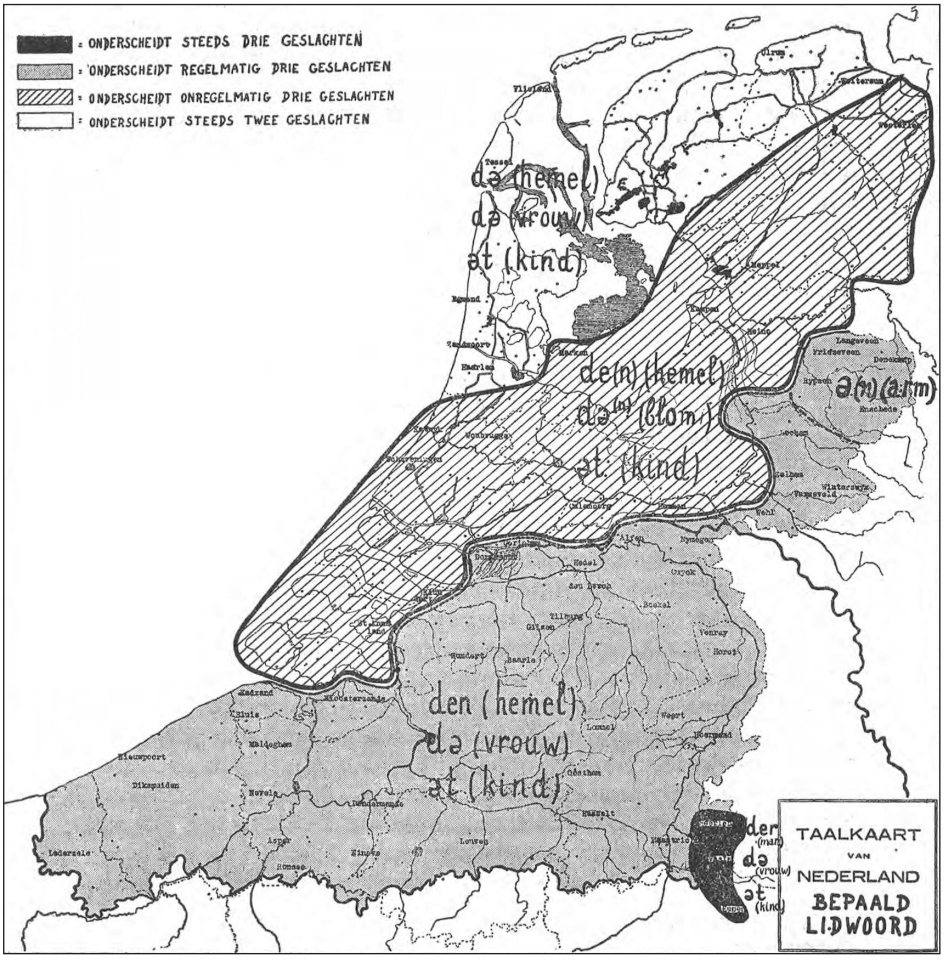
In het Nederlands komt *de* veel vaker voor dan *het*: 75 procent van de zelfstandige naamwoorden heeft het lidwoord *de*. Nieuwe leenwoorden krijgen vaker *de* dan *het*, dus het gebruik van *de* neemt nog toe. Buitenlanders en allochtonen die nog Nederlands aan het leren zijn, gebruiken meestal alleen *de*. Wie weet gaat het Nederlands dus ooit toe naar één lidwoord, zoals het Afrikaans en Engels. Momenteel valt echter eerder op dat het lidwoord in diverse posities wordt weggelaten waar het vroeger verplicht was, zoals 'Feit is dat…', 'Prettige van de expositie is…' Dit verschijnsel doet zich voor sinds ongeveer 1900.[74]

De lidwoorden in de Zuid-Nederlandse en Oost-Nederlandse dialecten

Zoals uit illustratie 8.2 bleek, verschilt het verdwijnen van de slot-*n* per regio. In de Zuid-Nederlandse dialecten onder de grote rivieren hing het wegvallen van de *-n* systematisch samen met de erop volgende klank: de *-n* bleef in bepaalde klankomgevingen bewaard, en daarmee dus ook de tegenstelling tussen mannelijke en vrouwelijke woorden.[75] Er is ook wel gesuggereerd dat de *-n* in het Zuiden behouden bleef, juist omdat deze verbonden was met het grammaticale verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden, maar als dat het geval zou zijn, waarom zou dat dan niet hebben gegolden voor het Hollands, waarin dit verschil aanvankelijk toch ook bestond?

Het resultaat is dus dat in de zuidelijke dialecten tot op heden drie woordgeslachten voorkomen. In het Limburgs, Brabants en Vlaams hebben mannelijke woorden het lidwoord *den* voor een klinker en sommige medeklinkers, vooral *d, b, h* en *r*, en in de overige gevallen krijgen mannelijke woorden het lidwoord *de* (vrouwelijke woorden hebben altijd *de*). Zo spreekt men in het Brabants, zowel in de onderwerpsvorm als in de objectsvorm van *de pastoor, den dokter*, maar van *den ouwen pastoor, de goeien dokter*.[76] In de meeste zuidelijke dialecten blijkt het geslacht van een woord dus alleen als het lidwoord vóór een bepaalde klank staat. In het meest zuidoostelijke Limburgs worden de drie woordgeslachten zelfs altijd in vorm onderscheiden: mannelijke woorden hebben als bepaald lidwoord *der*, vrouwelijke *de* en onzijdige *et*, onafhankelijk van de klank die op het lidwoord volgt. Het gebruik van het lidwoord *der* wijst wellicht op invloed van oostelijke, Duitse dialecten.

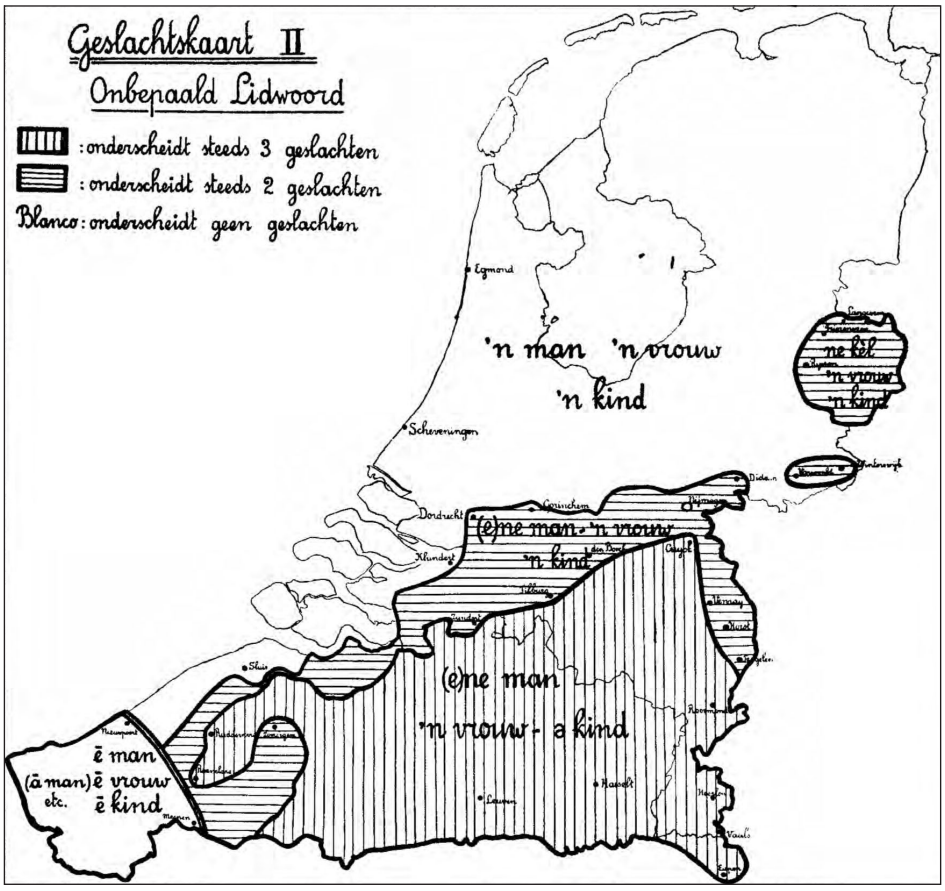
Behalve de zuidelijke dialecten kennen ook twee oostelijke dialecten drie woordgeslachten, namelijk het Achterhoeks en het Twents. In deze dialecten blijkt het woordgeslacht uit de lidwoorden *den, de* en *het* (*'t*). Andere Nedersaksische dialecten, zoals het Gronings en het Drents, bezitten daarentegen slechts twee woordgeslachten.[77] Als verklaring voor het bestaan van drie woordgeslachten in het Twents en Achterhoeks is wel gewezen op het feit dat in deze dialecten de slot-*n* niet wegvalt; denk aan de uitspraak /loopm/ voor *lopen* (tegenover de Standaardnederlandse uitspraak /lope/) en zie illustratie 8.2. Hierdoor bleven mannelijke en vrouwelijke woorden dus verschillende lidwoor-

Illustratie 8.4 De woordgeslachten in 1934, blijkend uit het bepaalde lidwoord (Bron: Van Ginneken 1934: 35)

den houden. Het is onzeker waarom die regel dan niet gold voor bijvoorbeeld het Gronings en Drents – de dialectoloog Jan Nijen Twilhaar suggereert dat wellicht in deze dialecten het lidwoord bij mannelijke woorden nooit een slot-*n* heeft gehad, of dat deze al eerder was weggevallen.[78]

Op illustratie 8.4 staan de verschillende vormen van het bepaalde lidwoord in 1934. Deze kaart is door dialectoloog Van Ginneken getekend. Op de kaart loopt een brede diagonale strook van Zeeland over Midden- naar Oost-Nederland. Hier werden volgens Van Ginneken in 1934 soms nog drie geslachten onderscheiden, hoewel meestal alleen in staande uitdrukkingen en dagelijks gebruikte vaste verbindingen. Van Ginneken erkent dat in dit gebied het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden onzeker was geworden; dat bleek bijvoorbeeld uit het feit dat *den* regelmatig voorkwam bij vrouwelijke woorden. Toch oordeelde hij dat het geslachtsonderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke woorden in deze strook nog niet helemaal was verdwenen. Maar volgens

Illustratie 8.5 De woordgeslachten in 1937, blijkend uit het onbepaalde lidwoord (Bron: Van Ginneken 1937: 355)

die redenering zou ook in de standaardtaal nog verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden bestaan: ook hierin komen immers versteende uitdrukkingen voor met verbogen naamvallen van het lidwoord (*den lande bewezen diensten, in den beginne, op den duur, zoon des huizes, rijk der vrouw, in naam der wet, des duivels*). Momenteel bestaat in het grootste deel van de diagonale strook in principe geen onderscheid meer in drie geslachten; voor zover ik uit de literatuur kan opmaken, was dat ook al zo in de periode dat Van Ginneken de kaart tekende. Met de kaart streefde Van Ginneken een taalpolitiek doel na: hij wilde de naamvals-*n* behouden in de schrijftaal, zie hieronder. Daarom kwam de conclusie die hij kon trekken uit de gegevens van zijn kaart hem goed uit, namelijk: 'Alle Nederlandse dialecten, behalve de Friese, die van huis uit geen Nederlandse dialecten zijn, hebben dus de drie nominaal-klassen nog min of meer bewaard.' Ik vrees dat hier de waarheid geweld is aangedaan. Het middendeel van de kaart dient kritisch te worden bezien, de grenzen lijken behoorlijk opgerekt.[79]

Op illustratie 8.5 is te zien dat in het grootste deel van het Zuiden het onbepaalde lidwoord drie verschillende vormen heeft voor de drie woordgeslachten: mannelijk *(e)ne*,

vrouwelijk *'n*, onzijdig *e*. Voor een klinker en voor *h, d, t, b, r* wordt de mannelijke vorm *(e) nen* en de onzijdige *'n*. Dat betekent dat de vrouwelijke en onzijdige vorm in sommige gevallen samenvielen, in het horizontaal gestreepte gebied zelfs in alle gevallen. In het noorden heeft het onbepaalde lidwoord maar één vorm.[80] In het huidige Limburgs is het lidwoord voor mannelijke woorden *unne* en voor vrouwelijke *un* (*unne man, un vrow*), en in het Brabants is het *unne stoel* naast *un taoffel*.

*De lidwoorden in de schrijftaal: de naamvals-*n

Voor de zeventiende- en achttiende-eeuwse spraakkunstenaars was het samenvallen van de mannelijke en vrouwelijke woorden in één *de*-categorie en het verdwijnen van de naamvalsuitgangen in de Hollandse spreektaal onacceptabel. Diverse taalkundigen, zoals Spiegel, De Hubert en Ampzing, wezen er dan ook met afgrijzen op dat men de woordgeslachten en naamvallen niet meer kende. Zij wilden dat verschillende functies of betekenissen werden weergegeven door verschillende vormen, naar het voorbeeld van het Latijn en Duits, en ook naar het voorbeeld van de oudere situatie in het Nederlands. Zo merkte Spiegel in 1584 op dat hij de 'wettige regels' wilde afleiden 'uit het oude, algemene gebruik'.[81] Daarom stelden de grammatici rijtjes op van de verbuigingen van de lidwoorden en van de bijvoeglijke naamwoorden voor drie woordgeslachten. Voorts bepaalden zij dat het Nederlands, net als het Latijn, in het gelukkige bezit was van zes naamvallen – een volkomen kunstmatig systeem! Sommige spraakkunstenaars vonden zes naamvallen ook toen al wat te veel van het goede. Van Heule nam in 1625 zes naamvallen aan, maar reduceerde dit in 1633 tot vier, naar Duits voorbeeld. In 1628 ging Kók uit van vijf naamvallen, terwijl Leupenius in 1654 een aantal van drie hanteerde – die zes functies vervulden.

Dat de opgestelde rijtjes niet wortelden in de gesproken taalrealiteit, kwam met name aan het licht bij de tweede naamval enkelvoud van het vrouwelijke lidwoord. Sommige renaissance-grammatici schreven hier *der* voor (naar het Middelnederlandse voorbeeld), anderen, zoals Leupenius, echter *des* – zij hanteerden dus *des* als tweede naamval enkelvoud voor alle geslachten; Ampzing gaf de voorkeur aan *der*, maar erkende en accepteerde *des*, met name in rijm. Leupenius. De onduidelijkheid over de te kiezen vorm (*des* of *der*) kwam doordat de regel niet aan het daadwerkelijke taalgebruik kon worden getoetst. De keuze voor *der* werd gesteund door onder anderen De Hubert, Van Heule, Hooft (o.a. 'Waerneming' 34) en de Statenvertalers. Dit werd dan ook de vorm die tot in de twintigste eeuw voorgeschreven bleef.[82]

Het meest ingrijpend voor toekomstige generaties was de vaststelling van de grammaticale regel dat het bepaalde lidwoord bij mannelijke woorden in de eerste naamval enkelvoud de vorm *de* en in de vierde naamval enkelvoud de vorm *den* diende te krijgen. Vrouwelijke woorden kregen in beide naamvallen het lidwoord *de*.[83] Ook het onbepaalde lidwoord, de bijvoeglijke naamwoorden en de bezittelijke en aanwijzende voornaamwoorden kregen een *-n* in de vierde naamval mannelijk. Zo werd de *-n* tot naamvals-*n* of buigings-*n* gepromoveerd, terwijl hij in de Hollandse spreektaal steeds verder aan het verdwijnen was en in de zuidelijke dialecten het kenmerk was van mannelijke woorden in de eerste én de vierde naamval in een bepaalde klankomgeving (namelijk

voor een klinker, *h, d, t, b* of *r*) – hier gold de *-n* dus als geslachts-*n*. Hooft legde de regel in een brief aan zijn zoon van 27 oktober 1646 als volgt uit:[84]

> Als je in de nominatief ondertekent, zoals *ik blijf UE. zoon*, dan moet dat zijn *Onderdaanighste zoon*, niet *onderdaanighsten*. Want men verbuigt als volgt: nominatief: *uw onderdaanighste zoon*; genitief: *uws onderdaanighsten zoons*; datief: *uwen onderdaanighsten zoone*; accusatief: *uwen onderdaanighsten zoon*; ablatief: *van uwen onderdaanighsten zoone.*

Niet iedereen was gelukkig met dit kunstmatige verschil. Zo constateerde Plemp, die al genoemd is in hoofdstuk 5, in 1632 zeer realistisch dat de *-n* 'slechts een toegevoegde klank aan het voorgaande woord was, waarmee men recent geslachten en naamvallen maakte, tot hinder van onze taal'.[85]

Het gepropageerde systeem week dus zowel van de Hollandse als van de Zuid-Nederlandse spreektaal af. Daarom heeft taalkundige Geerts, die een proefschrift over het zeventiende-eeuwse woordgeslacht heeft geschreven, ongelijk als hij beweert dat de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars, die zoeken naar het oude, vormenrijke taalgebruik, dit 'uiteraard [vinden] in het werk van hun zuidelijke landgenoten en voorgangers'.[86] In geen enkele renaissance-grammatica wordt verwezen naar het zuidelijke voorbeeld, en dat kon ook niet, want het gekozen systeem stemt niet overeen met de Zuid-Nederlandse spreektaal. Men ontwierp een eigen systeem voor de schrijftaal, en volgde daarin noch de zuidelijke spreektaal noch de noordelijke.

Men was wel degelijk op de hoogte van het feit dat in het Zuiden het mannelijke lidwoord in de eerste naamval regelmatig *den* luidde, want in kluchten werd dit gebruikt als Brabantse eigenaardigheid en in veel grammatica's werden hierover negatieve opmerkingen gemaakt. Ampzing keurde in 1628 nadrukkelijk het gebruik van de eufonische *n* af en spelde *de arend, de hemel* analoog aan *de man, de vrouwe*. Leupenius deelde in 1653 zijn mening: 'Sommigen hebben de slechte gewoonte om te zeggen *den Kooning David, den Propheet Esaias, den Apostel Paulus*, maar men moet zeggen *de Kooning, de Propheet, de Apostel*.'[87]

De langzame ondergang van de naamvalsuitgangen

Nadat de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars hadden bepaald dat de schrijftaal zes naamvallen kende en dat de vierde naamval mannelijk een naamvals-*n* bezat, reduceerde Ten Kate in de achttiende eeuw het aantal naamvallen tot vier, net zoals Van Heule in 1633, en dat werd geleidelijk de standaard. De volgende naamvalsrijtjes van het bepaalde lidwoord kregen officiële goedkeuring toen ze opgenomen werden in Weilands *Nederduitsche spraakkunst* uit 1805, en zijn gehandhaafd tot in de twintigste eeuw:[88]

mannelijk:	vrouwelijk:	onzijdig:
de oude man	*de oude herinnering*	*het oude bed*
des ouden mans	*der oude herinnering*	*des ouden beds*
den ouden manne	*der oude herinnering*	*den ouden bedde*
den ouden man	*de oude herinnering*	*het oude bed*

meervoud:
de oude mannen/herinneringen/bedden
der oude mannen/herinneringen/bedden
den ouden mannen/herinneringen/bedden
de oude mannen/herinneringen/bedden

Men meent wel dat het gebruik van de vormen *der, des, eener, mijner* bevorderd is door Duitse invloed. Sowieso zijn de overeenkomsten tussen het Nederlands en het Hoogduits te opvallend om alleen maar veroorzaakt te zijn door toeval of verwantschap – 'een biezonder geslaagde kopie van het Duits' noemt taalkundige Paardekooper het Nederlandse systeem dan ook. Bedenk dat in beide (schrijf)talen de natuurlijke afslijting van de naamvallen welbewust is tegengehouden – zo kennen de Nederduitse dialecten, die niet zijn gehinderd door ingrepen van taalkundigen, slechts twee of drie naamvallen, en in de Nederlandse dialecten zijn de naamvallen zelfs qua vorm helemaal verdwenen.[89] Hieronder geef ik de naamvalsrijtjes in het negentiende-eeuwse Nederlands en het huidige Hoogduits; er zijn slechts *drie* verschillen, die ik vet heb gezet. Mutatis mutandis gaat het overzicht ook op voor de bijvoeglijke naamwoorden.[90]

***de** vader – **der** Vater*	*de moeder – die Mutterhet*	*kind – das Kind*
des vaders – des Vaters	*der moeder – der Mutter*	*des kinds – des Kindes*
***den** vader – **dem** Vater*	*der moeder – der Mutter*	***den** kinde – **dem** Kinde*
den vader – den Vater	*de moeder – die Mutter*	*het kind – das Kind*

de mensen – die Menschen
der mensen – der Menschen
den mensen – den Menschen
de mensen – die Menschen

Hoewel de tweede en derde naamval in de spreektaal niet werden gebruikt, schreven literatoren ze nog lange tijd, omdat dat als stijlverhogend gold – hoe sterk dat soms uit de toon viel, blijkt bijvoorbeeld uit Potgieters *de patroon aller slaapmutsen, aller soepjurken, aller sloffen te onzent!* Het idee van een verband tussen stijl en verbogen naamvallen was waarschijnlijk afkomstig van Ten Kate. Deze verkondigde namelijk in 1723 dat het gebruik van naamvallen samenhing met de stijl die men hanteerde. In de hoogdravende stijl gebruikte men volgens Ten Kate als tweede naamval enkelvoud *eenes grooten mans, eener groot-en/grooter vrouwe*. In het deftige taalgebruik zei men *van eenen/een' groot man, van eene groote vrouwe/vrouw'*, en in de gemeenzame stijl, ofwel de spreektaal, had men het over *van een groot man, van een' groote vrouw*.[91]

Omdat de naamvallen aangeleerd moesten worden, werden er veel fouten tegen gemaakt.[92] Bovendien kostte het aanleren ervan scholieren veel tijd en energie. Halverwege de negentiende eeuw kwam er een beweging op gang, gedragen door vooraanstaande taalkundigen en literatoren, die zich verzette tegen de onnatuurlijke schrijftaal en de kunstmatige buigingsvormen van lidwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en voor-

Taalwetten maken en vinden 395 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

naamwoordelijke aanduidingen. De aanzet werd gegeven door oriëntalist Taco Roorda, die in 1855 (gepubliceerd in 1858) in een rede voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, getiteld 'Over het onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal', pleitte voor de bevrijding van de schrijftaal 'uit de stijve banden van willekeurige regels, waarin zij geprangd is', en erop wees dat zelfs die dialecten die nog drie geslachten kenden, geen naamvalsuitgangen meer bezaten. Roorda kreeg veel kritiek te verduren, maar hij ontving ook veel bijval, onder andere van Multatuli, die in idee 41 de klassiek geworden uitspraak neerlegde: 'Ik leg mij toe op 't schrijven van levend hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan.'[93] Een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de 'Vereenvoudigers' was R.A. Kollewijn. Zijn (pragmatische) voorstel was om de naamvals-*n* niet meer op school te onderwijzen (waardoor hij dus een stille dood zou sterven), wat natuurlijk niet wegnam dat 'de Zuid-Nederlander het recht [had] buigingsvormen die in zijn gesproken taal bestaan, en de kunstenaar buigingsvormen die hij in zich hoort, te schrijven'.[94]

Ook in de spellingoorlog die van 1836 tot 1844 in België woedde (zie hoofdstuk 5), speelde de naamvals-*n* een rol: de Vlaamse taalparticularisten wilden namelijk de naamvals-*n* in de vierde én in de eerste naamval mannelijk schrijven, zoals toen (en nu) het Zuid-Nederlandse gebruik was. Ze wilden dus schrijven *den man riep hem*.[95]

In 1918 bedacht taalkundige Jac. van Ginneken, lid van de commisie-Kluyver, die zich moest beraden op de spelling, een geheel nieuwe regel voor de naamvals-*n*: -*n* zou alleen worden geschreven in het enkelvoud bij de namen van mannelijke personen en dieren (*aan den man, van den stier* maar *op de stoel*). Daarom sprak men van de 'seksuele *n*'. Deze regel ging niet terug op een realiteit in het taalverleden of in enig dialect, en riep veel weerstand op. Daarom werd een nieuwe commissie in het leven geroepen. Deze deed in 1921 het voorstel om de naamvals-*n* te schrijven in de genoemde gevallen en bovendien bij woorden die in verheven stijl meestal als mannelijk behandeld werden. Dit voorstel bevredigde echter noch de voorstanders, noch de tegenstanders. Daarom besloot de minister om geen besluit te nemen, waarmee alles bij het oude bleef.[96]

In 1930 introduceerde de nieuwe minister van Onderwijs J. Terpstra de spelling-Terpstra (ook 'examenspelling' genoemd), waarin hij de regel van de seksuele *n* opnieuw van stal haalde. Hij bepaalde namelijk dat de naamvals-*n* facultatief was, behalve in het geval van mannelijke personen en dieren. In 1934 werd de spelling-Marchant ingevoerd in het onderwijs. In deze regeling werd Terpstra's seksuele *n* overgenomen en werd verder bepaald dat de buigingsuitgangen bij het lidwoord *een*, bij *geen* en bij de bezittelijke voornaamwoorden vervielen.[97] In 1947, toen de vereenvoudigde spelling-Marchant bij wet in Nederland werd ingevoerd (een jaar nadat dit in België was gebeurd), werd de naamvals-*n* bij mannelijke zelfstandige naamwoorden facultatief gesteld, en dit werd in het Groene Boekje van 1954 overgenomen, waarna er nooit meer iets van is vernomen.

Samenvattend kunnen we stellen dat de zeventiende-eeuwse taalkundigen hebben gezorgd voor de herinvoering van de naamvalsvormen, die uit de Hollandse spreektaal verdwenen waren. Een twintigste-eeuwse taalkundige spreekt daarom smalend van de 'naamvallenherstelbeweging'.[98] De naamvallen waren geen voortzetting van het middeleeuwse naamvallensysteem, en steunden evenmin op een bepaald dialect. Wel hebben de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars gekeken naar het voorbeeld van het

Hoogduits. De in de zeventiende eeuw nieuw geconstrueerde naamvallen hebben vervolgens ruim drie eeuwen standgehouden. Het kunstmatige stelsel heeft het schrijfplezier van vele generaties danig vergald. Onvermijdelijk werden er vele fouten tegen gemaakt, die door strenge schoolmeesters keer op keer werden gecorrigeerd – in plaats van dat ze de regels gewoon afschaften. In de loop van de eeuwen heeft de *-n* vele functies gehad, tot uiting komend in de benaming; in chronologische volgorde: de geslachts-*n*, de eufonische *n*, de naamvals-*n* en de seksuele *n*.

Voor ons lijken de perikelen met de naamvallen wellicht niet meer relevant, maar die gedachte is kortzichtig: in alle literatuur van voor 1954 zijn naamvalsvormen geschreven, en bovendien leven zij voort in versteende uitdrukkingen. En hier vinden we iets merkwaardigs. In de dialecten waarin *den* was blijven bestaan, werd *den* vanaf de achttiende eeuw uitgesproken met een gereduceerde of toonloze *e* of sjwa, dezelfde uitspraak die in de standaardtaal het lidwoord *de* heeft (in de zeventiende eeuw wordt de sjwa niet genoemd, zie hoofdstuk 4).[99] Daarentegen worden verbogen vormen van het lidwoord die in versteende uitdrukkingen in de standaardtaal zijn overgebleven, uitgesproken met een heldere, open /è/: /dèn/, /dèr/, /dès/ in bijvoorbeeld *voor den dag, op de dag der vergelding, om den brode, uit den boze, heer des huizes, in naam des konings*. Hieruit blijkt dat het gaat om kunstmatige leesvormen en niet om levend taalgebruik. De grote moeite die het aanleren van de naamvals-*n* al sinds eeuwen in het onderwijs veroorzaakte, heeft er dus toe geleid dat men hem in de negentiende en twintigste eeuw nadrukkelijk ging uitspreken.[100] Dit is vergelijkbaar met het feit dat onervaren lezers geen verschil maken tussen het lidwoord *een* en het telwoord *één*.

Een nieuw gebruik van der

In de zeventiende eeuw werd vastgesteld dat de tweede naamval van het bepaalde lidwoord voor mannelijke en onzijdige woorden *des* luidde, en voor vrouwelijke woorden en het meervoud *der*. Tegenwoordig wordt het woord *des* alleen nog maar in vaste verbindingen aangetroffen. Het verdwijnen zal in belangrijke mate samenhangen met het feit dat het werd gecombineerd met een *-s* achter het zelfstandig naamwoord: *steen des aanstoots, stem des volks*. Hierdoor kregen deze verbindingen een opvallend archaïsch uiterlijk.

Het lidwoord *der* daarentegen kent de laatste driekwart eeuw een interessante opleving. Dat werd al geconstateerd in het Groene Boekje van 1954.[101] Het bijzondere is dat *der* tegenwoordig gebruikt wordt bij enkelvoudige woorden van *alle* geslachten, en dat het gebruik ervan eerder toe- dan afneemt. Algemeen wordt *der* gebruikt wanneer men de constructie *van de* wil afwisselen; *der* lijkt bijna een nieuw (met het lidwoord samengetrokken) voorzetsel met de betekenis 'van'.

Op internet wordt door de zoekmachine Google de combinatie 'der tijd' bijvoorbeeld ruim twee miljoen keer gevonden, bijna altijd in de uitdrukking *in de loop der tijd* – waarnaast bijna vierduizend keer *in de loop des tijds* voorkomt. *Tijd* is, volgens het Groene Boekje van 1954, mannelijk (in het Middelnederlands was het mannelijk en vrouwelijk) en wordt formeel dus verbonden met *des*, zoals ook blijkt uit bijvoorbeeld *de tand des tijds*. De Grote Van Dale noemt *in de loop der tijd* de normale uitdrukking, terwijl *in de loop des tijds* geldt als verouderd. Mogelijk is *in de loop der tijd* gevormd naar analogie van *in*

de loop der jaren of *in de loop der tijden*: omdat *jaren* een meervoudsvorm is, is *der* hier correct. Ook *drank, groei* en *slaap* zijn mannelijke woorden – desalniettemin vinden we op internet onder andere *de parel der drank* (als aanprijzing voor een flesopener), *de gelukzaligheid der groei* en *het rijk der slaap*. Helemaal bijzonder is de zinsnede 'liefst in naam *der* Lieve Heer' uit het liedje 'Toe maar jongens, de beuk erin' van Robert Long! Het komt zelfs voor met onzijdige woorden, vergelijk *kaart der Europa* en *fluitsignaal der einde*. Voorlopig lijkt het einde van dit in feite ongrammaticale *der* nog niet in zicht. Wel is het gebruik beperkt tot de schrijftaal.

Voornaamwoordelijke aanduiding: de persoonlijke voornaamwoorden

In het begin van deze paragraaf bleek dat het woordgeslacht niet alleen kan blijken uit het begeleidende lidwoord, maar ook uit de voornaamwoorden waarmee naar het zelfstandig naamwoord wordt verwezen. Zowel in de middeleeuwen als tegenwoordig worden daarvoor de persoonlijke voornaamwoorden *hij/hem, zij/ze/haar, het/het* gebruikt. De gebruikssituatie van deze voornaamwoorden is echter in de loop van de tijd ingrijpend gewijzigd, en wel doordat in de renaissance in het Hollands de oude tegenstelling tussen mannelijke en vrouwelijke woorden verdween en een nieuwe categorie ten tonele verscheen, namelijk die van biologisch geslacht of sekse. Deze bestaat nog steeds, zoals blijkt uit de voornaamwoorden waarmee naar persoonsnamen wordt verwezen: naar mannelijke personen wordt verwezen door middel van *hij/hem*, naar vrouwelijke door middel van *zij/ze/haar*.

Hieronder zal ik schetsen hoe het huidige voornaamwoordelijke gebruik in de renaissance vorm kreeg. Belangrijk is de tegenstelling tussen vrouwelijke/mannelijke *woorden* en vrouwelijke/mannelijke *persoonsnamen*: in vrouwelijke/mannelijke *woorden* draait het om het oude woordgeslacht, bij vrouwelijke/mannelijke *persoonsnamen* om de nieuw ontstane categorie biologisch geslacht.

Aanvankelijk werd naar mannelijke *den*-woorden verwezen met *hij/hem*, naar vrouwelijke *de*-woorden met *zij/ze*, en naar onzijdige *het*-woorden met *het/hem*. Toen in het Hollands de *den*- en *de*-woorden samenvielen en het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden verdween, ging *zij/ze* verwijzen naar álle *de*-woorden, behalve naar mannelijke persoonsnamen, diernamen en scheepsnamen: naar deze woorden werd met *hij/hem* verwezen. Heel gewoon was dus: *de kas … ik hebze …; dese drank is altyd goed, want sy helpt de maag sijn spyse verteren.*[102] Zij/ze werd dus veel vaker gebruikt dan tegenwoordig. Ampzing wijdde in 1628 een passage aan dit gebruik, waarin hij erop wees dat men zowel kon zeggen *de brief, isze besteld?, ik hebse besteld* als *is hy besteld? ik hebbe hem besteld* (*brief* was mannelijk).[103]

Maar naarmate het nieuw opgekomen biologische geslacht steeds sterker werd, werd *zij/ze* steeds meer in de Hollandse spreektaal beperkt tot vrouwelijke personen (ook wanneer deze het lidwoord *het* krijgen, zoals *het wijf, het meisje, het fotomodel*), terwijl naar de andere *de*-woorden werd verwezen met *hij/hem*, zodat de huidige situatie ontstond.[104] De gevallen waarin verwezen werd met *hij/hem*, breidden zich dus flink uit. Dit gebeurde vooral in de achttiende eeuw. Alleen naar niet-onzijdige stofnamen, zoals *koffie, thee, olie, boter, wijn*, bleef men in Holland nog lange tijd verwijzen met *ze*: *de soep, **ze** is aangebrand*; *de*

*karnemelk, **ze** is goed*. Dat gebruik is een overblijfsel van het vroegere gebruik van *ze* bij de niet-onzijdige zelfstandige naamwoorden. In de twintigste eeuw verwees men naar deze stofnamen steeds vaker met *hij* en *hem*, maar nog in 1977 wordt geconstateerd dat *ze* in Holland nog regelmatig voorkomt.[105]

In de zuidelijke spreektaal bleef *ze* (meestal niet *zij*) ook in gebruik bij vrouwelijke woorden die geen personen aanduiden (een categorie die in de Hollandse spreektaal niet bestaat), namelijk bij zaaknamen: *de tas is zoek, want **ze** ligt op de grond*, bij collectiva: *de regering stapt op, want **ze** is gevallen*, en bij abstracta: *de smart …, **ze** is groot* – in de noordelijke spreektaal zegt men in al deze gevallen *hij* (of *die*), in de schrijftaal diende men tot 1995 in alle gevallen *ze* te gebruiken, tegenwoordig moet dat alleen nog bij *regering*, vanwege het achtervoegsel (zie kader 8.1 en zie hieronder).

Een andere kwestie waarin noordelijke spreektaal, schrijftaal en zuidelijke dialecten van elkaar verschillen, is de verwijzing naar vrouwelijke diernamen. In de spreektaal verwijst men gewoonlijk naar dieren, ook naar duidelijk vrouwelijke, met *hij/hem*, en die gewoonte is al heel oud, want Bredero schreef in de *Klucht van de koe* onder andere: *Ick sel de Koe hier ande Hoy-bergh vast maken en **hem** daer na verkoopen*.[106]

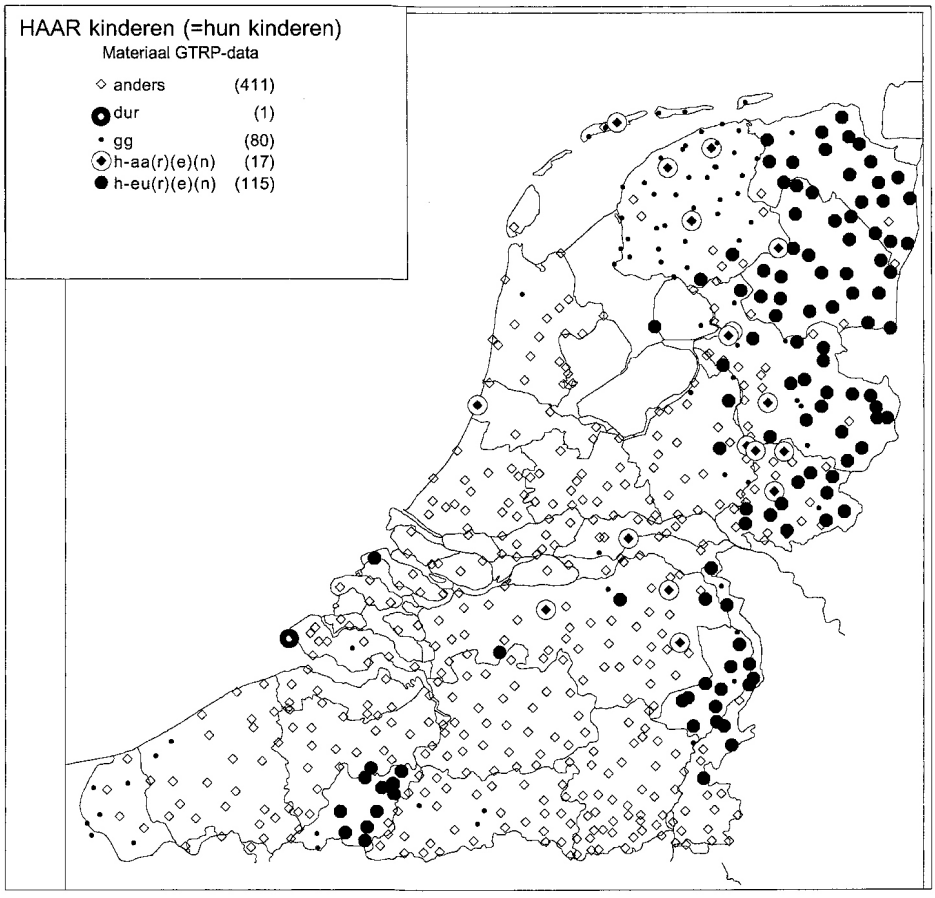
Recent onderzoek toont aan dat taalgebruikers in de spreektaal de keuze van verwijzende voornaamwoorden laten afhangen van de betekenis van een woord: met mannelijke voornaamwoorden verwijzen ze naar mannelijke personen of dieren, ook wel naar vrouwelijke dieren (*de koe, haal **hem** uit de wei*), of als het gaat om de hele soort, zoals bij *kat* (denk aan de uitdrukking *voor de kat **z'n** kut*), en naar specifieke, telbare voorwerpen (*het apparaat, je moet **hem** opwaarderen; het liedje, **hij** is leuk*). Vrouwelijke voornaamwoorden worden gebruikt ter verwijzing naar vrouwelijke personen en dieren én voor verzamelnamen (*de gemeenteraad heeft in **haar** vergadering besloten*). Onzijdige voornaamwoorden worden tot slot gebruikt voor stofnamen (*de shampoo/wijn staat daar, geef **het/dat** eens aan*).[107]

Om van het moeilijke keuzeprobleem tussen *hij* en *ze/zij* af te zijn, kiest men vaak voor *deze* of *die*, omdat deze woorden in alle gevallen bruikbaar zijn: 'over deze vraag dient te worden opgemerkt dat hij/zij niet geheel juist gesteld is' wordt dan 'over deze vraag dient worden opgemerkt dat *die* niet geheel juist gesteld is'. Dat bewijst hoeveel moeite men heeft met de correcte voornaamwoordelijke aanduiding.

Voornaamwoordelijke aanduiding: de bezittelijke voornaamwoorden

De geschiedenis van de verwijzende bezittelijke voornaamwoorden loopt parallel aan die van de persoonlijke voornaamwoorden. In het Middelnederlands werd het bezittelijke voornaamwoord *haar* gebruikt ter verwijzing naar vrouwelijke *de*-woorden in het enkelvoud, *zijn* naar mannelijke *den*-woorden en naar onzijdige *het*-woorden. Toen er in het Hollands nog maar één categorie *de*-woorden bestond, ging *haar* eerst verwijzen naar álle *de*-woorden, behalve naar mannelijke persoonsnamen, diernamen en scheepsnamen (die kregen *hem*), en vervolgens werd het gebruik van *haar* steeds meer beperkt tot vrouwelijke persoonsnamen.

Het bezittelijke voornaamwoord *haar* werd in het Middelnederlands bovendien gebruikt in het meervoud voor alle drie de woordgeslachten (zoals het modern Duitse *ihr*), bijvoorbeeld: *Datmen sulcke dieven zou hangen in **haar** eygen deur*.[108] *Haar* was oorspronkelijk de

Illustratie 8.6 Het bezittelijk voornaamwoord mannelijk meervoud in de dialecten (Bron: Goeman)

tweede naamval meervoud van het persoonlijk voornaamwoord derde persoon. Ook de derde naamval meervoud van het persoonlijk voornaamwoord, *hun*, kon bezit aanduiden. Deze vorm werd steeds vaker gebruikt als bezittelijk voornaamwoord meervoud, naast de tot dan gebruikelijke vorm *haar*. Het gebruik van *hun* als bezittelijk voornaamwoord begon in Limburg en verbreidde zich in de veertiende eeuw via de schrijftaal over Brabant, Vlaanderen en Holland – een bewijs van de expansieve kracht die de schrijftaal in die periode al bezat.

In de zestiende en zeventiende eeuw werd het, onder invloed van de Latijnse grammatica, regel dat het geslacht van de bezitter bepalend werd voor de keuze tussen *haar* en *hun*. Deze regel drong niet tot de spreektaal door, omdat zelfstandige naamwoorden in het meervoud geen geslachtsverschil kenden. In de zestiende eeuw werd *haar* over het algemeen vaker gebruikt dan *hun*, maar naarmate de nieuwe categorie 'biologisch geslacht' sterker kwam te staan, werd *haar* steeds meer gereserveerd voor vrouwelijke persoonsnamen in het meervoud en enkelvoud. In de Statenvertaling van 1637 kon *haar*

nog verwijzen naar alle geslachten. Vollenhove maakte in 1686 echter een verschil tussen *hun* en *haar*, en in 1723 constateerde Ten Kate dat in de hoogdravende en deftige stijl *hunne* werd gebruikt bij mannelijke en onzijdige woorden en *hare* of *heure* voor vrouwelijke, maar dat in de gemeenzame spreekstijl *hare* voor alle geslachten werd gebruikt.[109] Uit illustratie 8.6 blijkt dat *haar/heur* tot op heden wordt gebruikt als bezittelijk voornaamwoord mannelijk meervoud, met name in de dialecten van het (noord)oosten van het land en in een deel van het Oost-Vlaams; in de rest van het Nederlandstalige gebied overheersen *hun* en vergelijkbare vormen: *hunnen, hunneur, hunder, hizn, hullie, hullies, hunnie, hunnies, (h)ulder, zulder, nulder, zullie* en tot slot *ummekaers* (op de kaart 'anders'; 'gg' betekent: geen gegevens).

Momenteel wordt *haar* in de standaardtaal alleen nog maar voor vrouwelijke persoonsnamen in het enkelvoud gebruikt, maar nog eind negentiende eeuw diende men officieel in de schrijftaal naar vrouwelijke woorden in het meervoud te verwijzen met *haar*, hoewel iedereen *hun* zei. Een van de vele erfenissen van de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars was dus het voorschrift om te schrijven: *de vorstinnen namen* ***haar*** *zetels in* en *de violen mengden* ***haar*** *tere klanken met die van het klavier*.[110] In het Groene Boekje van 1954 werd met nadruk de 'overwinning' van *hun* vastgelegd.

Zo is geleidelijk de huidige verdeling ontstaan: *haar* verwijst naar een vrouwelijke persoonsnaam in het enkelvoud, *zijn* verwijst naar alle *het-* en *de*-woorden (met uitzondering van de vrouwelijke persoonsnamen) in het enkelvoud, en *hun* naar alle woorden in het meervoud.[111] In de zuidelijke spreektaal (en de schrijftaal) wordt bovendien met *haar* verwezen naar vrouwelijke woorden, bijvoorbeeld: *de vereniging en* ***haar*** *leden*. In de noordelijke spreektaal gebruikt men hier *zijn*.

'De raad en haar leden'

Hierboven bleek dat het bezittelijke voornaamwoord *haar* aanvankelijk werd gebruikt voor het meervoud van alle drie de woordgeslachten. In de zeventiende en achttiende eeuw werd dit meervoudige *haar* ook gebruikt bij collectieve woorden van alle geslachten, zoals *(het) volk, convent, geslacht* of *(de) bijbel, oorlog, raad, staat* en *(de) gemeente, natie, overheid, partij, provincie, regering, republiek, stad, vergadering*. Zo schreef men bijvoorbeeld: *dit volk verbrand* ***haar*** *dooden; het Hof van Romen [heeft] door* ***haar*** *arglistigheid, op* ***haar*** *syde weeten te krygen*. Dat *haar* bij deze collectieve woorden als meervoud gold, blijkt uit het feit dat ook de werkwoordsvorm soms in het meervoud stond, vergelijk: *laat het verachten volck nu kallen dat* ***sy sweeten, sy konnen*** *van my niet in* ***haar*** *vyerighe ghebeden…* (laat het verachte volk nu praten dat het zweet ze uitbreekt, ze kunnen niet van mij in hun vurige gebeden…). Voorbeelden hiervan zijn al ruimschoots te vinden in de Statenvertaling uit 1637, bijvoorbeeld *Maer u geslachte, dat ghy na hen sult gewinnen,* ***sullen*** *uwe zijn*.[112] Ook in de moderne tijd komt dit soort zinnen voor, bijvoorbeeld: *de Regering/ de raad heeft vroeger wel maatregelen getroffen, waar* ***ze*** *nu op terug* ***moeten*** *komen*; het voorbeeld komt uit het Groene Boekje van 1954.

In de achttiende eeuw werd het gebruik van *haar* uitgebreid naar niet-collectieve abstracte woorden, zoals *arbeid, dienst, dood, eerbied, tijd, wens, wil*. Doordat in deze periode *haar* in het meervoud steeds vaker door *hun* werd vervangen, werd het oorspronkelijke meervoudige *haar* in combinaties als *den staat […] en hare onderdanen* steeds meer als vrouwelijk

enkelvoud geïnterpreteerd. Bij de abstracte woorden kunnen hierbij de in de literatuur veel gebezigde personificaties en allegorische voorstellingen een rol gespeeld hebben: in de zeventiende- en achttiende-eeuwse literatuur werden levenloze dingen, voorwerpen of abstracties als vrouwelijke wezens voorgesteld, denk aan het recht, dat als Vrouwe Justitia wordt afgebeeld.

Dit *haar* bij collectieve en abstracte woorden komt nog steeds regelmatig voor, en taaladviesboeken wijzen erop dat zinnen als *de gemeenteraad heeft in haar vergadering besloten* ten stelligste vermeden moeten worden. Men noemt dit afkeurend de 'haar-ziekte' of de 'haar-cultuur'. Het huidige gebruik zal misschien niet alleen teruggaan op het achttiende-eeuwse gebruik, maar kan deels ook voortkomen uit analogie: omdat wordt voorgeschreven dat in de schrijftaal naar vrouwelijke woorden zoals *commissie, gemeente, regering, vergadering* met *haar* dient te worden verwezen, gaat men dit ook doen naar niet-vrouwelijke woorden zoals *bestuur, publiek, raad, staat*, omdat het gevoel voor de woordgeslachten verdwenen is.[113]

'Amsterdam en haar grachten'

In het verleden verwees men dikwijls naar de namen van steden, landen en werelddelen met *haar*: *Holland en haar bewoners*. De oorzaak hiervan was dat steden en landen sinds de klassieke oudheid werden gepersonifieerd, dat wil zeggen dat ze werden voorgesteld als (mythologische) personen, en meestal waren dat vrouwen. De stad Athene was gewijd aan de godin Athena en Europa was vernoemd naar de gelijknamige mythologische dame. Ook Nederlandse steden kenden stedenmaagden, verpersoonlijkingen van een stad in de gedaante van een maagd, zoals de stedenmaagd van Amsterdam, die in het verleden met haar verschijning titelpagina's van boeken opluisterde. In de tijd van de Republiek werd de Hollandse maagd afgebeeld op guldens en andere munten. Door deze verpersoonlijkingen beschouwde men steden en landen als vrouwelijk, ondanks het feit dat zij het lidwoord *het* bij zich droegen en dragen.

De geleerden waren het er niet over eens of het correct was naar steden met *haar* te verwijzen. In 1700 merkte Van Hoogstraten in de inleiding van zijn *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* op:[114]

> Woorden van het onzijdige geslacht hadden we kunnen weglaten, omdat hierover minder vaak twijfel bestaat. Maar de ervaring leert [...] dat men ook hierbij fouten maakt. Men spreekt en schrijft dikwijls: *Parys* of *Amsterdam is groot in haer muren*. Dit terwijl de namen van steden onzijdig zijn, zoals blijkt uit de bijvoeglijke naamwoorden en het lidwoord, *Het volkryk Parys, het machtig Amsterdam*, en zoals bij Hooft staat in de Historiën: *Haerlem hield zyn poorten gesloten*, en elders *Het rampzalig Haerlem*.

Adriaan Kluit echter, die in de vijfde, door hem bewerkte druk van de *Aenmerkingen* van Van Hoogstraten uit 1759 voetnoten heeft toegevoegd, is van oordeel dat *haar* in deze context wel degelijk gebruikt mag worden, naar analogie van zinnen zoals *het meisje en haar familie*. De lexicograaf en grammaticus Sewel ging nog een stapje verder en bepaalde zelfs dat *haar* de enig juiste vorm was. Hij vergeleek de zin *het ryk Europa koestert de geleertheit*

in zynen schoot met *het wyf heeft zyne kinderen geslagen*, en hij vindt beide zinnen even verwerpelijk: in plaats van *zijn* diende *haar* te worden gebruikt! In latere grammatica's is het argument van Sewel overgenomen dat men zich bij deze woorden *níét* moet richten naar het woordgeslacht, maar naar de vrouwspersonen die ze verbeelden.[115]

Nog steeds worden namen van steden en landen veelvuldig verbonden met *haar*, en taaladviseurs waarschuwen voor dit in hun ogen foute taalgebruik. Kennelijk zijn we inmiddels via oudere literatuur zo gewend geraakt aan de 'vervrouwelijking' van dergelijke namen dat we eraan zijn blijven vasthouden, ook al worden steden en landen niet langer gepersonifieerd.

Hulpmiddelen voor het bepalen van de woordgeslachten

Uit het bovenstaande is gebleken hoeveel waarde men in het verleden hechtte aan het correct spellen van de naamvals-*n* en een juiste keuze van de voornaamwoorden. Hiervoor diende men het geslacht van een woord te kennen. Maar daar deed zich een probleem voor. Volgens de spraakkunstenaars bestonden er in de Nederlandse schrijftaal drie woordgeslachten – en als ze niet bestonden zouden ze moeten bestaan! De Hollandse spreektaal kende echter slechts *de*- en *het*-woorden. Door de discrepantie tussen de schrijftaal en de spreektaal kon men voor de bepaling van het woordgeslacht niet te rade gaan bij zijn taalgevoel.

Om de taalgebruiker een hulpmiddel te geven bij de bepaling van het woordgeslacht, werden handige regeltjes opgesteld. Zo gaf de *Twe-spraack* bijvoorbeeld als regel dat onder het mannelijk geslacht vielen: *Ghód, mensch, man*, mannelijke eigennamen en ambten zoals *leraar, koninck, koopman, smit, boer*, etc.[116] De regels waren echter niet voldoende, en daarom publiceerde men woordenlijsten, waarin aan ieder woord informatie over het geslacht werd toegevoegd. De eerste die een dergelijke lijst maakte, was Van Heule in 1625 – het gevoel voor het woordgeslacht was toen kennelijk al tanende.

In de achttiende eeuw werd het woordgeslacht het item waaraan taalkundigen de meeste aandacht besteedden.[117] Het begon in 1700 met de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* van arts en leraar David Fransz. van Hoogstraten. In deze woordenlijst werden de geslachten van ruim 1200 woorden vastgelegd en het gebruik ervan werd geïllustreerd aan de hand van literaire citaten. Men raadpleegde deze en andere woordenlijsten om het woordgeslacht te achterhalen, maar steeds vaker ook voor de spelling van de woorden: de geslachtslijsten kregen zo geleidelijk ook de functie van spellinggids. De *Aenmerkingen* voorzagen in een behoefte, want ze werden nog zesmaal herdrukt, onder enigszins gewijzigde titel. De laatste twee drukken, uit 1759 en 1783, werden bewerkt door Adriaan Kluit, familie van Van Hoogstraten. Pas in 1866 werd de geslachtslijst van Van Hoogstraten/Kluit vervangen door de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* van De Vries en Te Winkel.[118]

Van Hoogstraten baseerde zich vooral op het taalgebruik van grote schrijvers zoals Vondel en Hooft (zie hoofdstuk 9). Daarbij moest hij echter constateren dat de twee auteurs het niet altijd met elkaar eens waren over het woordgeslacht. De oorzaak hiervan was wellicht gelegen in het verschil in achtergrond: Hooft geboren en getogen in Amsterdam, Vondel van Brabantse ouders en geboren in Keulen.[119] In die gevallen koos Van

Hoogstraten meestal de kant van Vondel.[120] Overigens, hoe kwamen Hooft en Vondel eigenlijk aan hun geslachtsbepaling? Kollewijn, die ruim een eeuw geleden de geschiedenis van de woordgeslachten heeft beschreven, somt op: er waren zelfstandige naamwoorden waarvan zij het geslacht kenden omdat zij dat hadden gehoord van oude mensen of in een hun bekend dialect. Voor andere woorden baseerden zij zich op eerdere schrijvers. Soms droegen zij het geslacht van het overeenkomstige woord in het Latijn, Frans of Duits op het Nederlandse over, of zij kenden een geslacht toe naar analogie van Nederlandse woorden met een verwante betekenis of met eenzelfde klank. Maar ook zullen zij er meermalen eenvoudig een slag naar geslagen hebben, aldus Kollewijn – en ik heb geen redenen om aan zijn woorden te twijfelen.[121] Het gevolg was dat er verschil bestond in de geslachtsbepaling tussen Hooft en Vondel onderling, tussen Hooft en Vondel en hun tijdgenoten, en tussen het tweetal en het Middelnederlands. Bovendien waren zij zelf niet consistent binnen hun eigen werk!

Vanaf het begin van de achttiende eeuw werd in tweetalige woordenboeken aan de ingangen het woordgeslacht toegevoegd. In 1708 voegden zowel Sewel als Halma deze informatie in hun woordenboek toe, en ze kibbelden over wie de eerste was. Sewel beweerde dat hij de woordgeslachten toevoegde omdat dit een belangrijk hulpmiddel was voor de Engelsen, die geen woordgeslacht kenden. Waarschijnlijk bewees hij er ook zijn landgenoten een grote dienst mee …

Moonen nam in zijn grammatica uit 1706 woordenlijsten op, die hij retrograde alfabetiseerde, dus van achteren naar voren, waarmee hij voor het Nederlands waarschijnlijk de eerste was. Hij ging echter uit van de slotletters en slechts zelden van de achtervoegsels, terwijl die volgens de huidige inzichten geslachtsbepalend zijn. Zo somde hij als mannelijke woorden op *-s* op: *plas, Parnas, aenwas, nes, os, tros* etc.[122]

Ten Kate was van mening dat het geslacht van de woorden stamde uit een periode waarin de Germaanse talen nog een eenheid vormden, en daarom bepaalde hij het geslacht op grond van vergelijking met andere Germaanse talen. Hiervoor stelde hij een lijst op van ongeveer 750 zelfstandige naamwoorden, met hun verwanten in andere Germaanse talen, zoals het Duits en het Gotisch.[123] Ook Huydecoper bepaalde in 1730 de woordgeslachten op grond van historische taalstudie: hij keek daarbij niet naar verwante talen, maar naar de taal van de 'Ouden', dat wil zeggen naar het Middelnederlands.

Kluit liet de zesde druk van Van Hoogstratens geslachtslijst uit 1783 voorafgaan door een inleiding van bijna honderd pagina's, gewijd aan het opstellen van geslachtsregels. Dit deed hij voornamelijk op basis van achtervoegsels en het beschaafde gebruik of het gebruik van gezaghebbende schrijvers.

In 1804 publiceerde Willem Bilderdijk een *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitsche taal*. Hij bekritiseerde Van Hoogstraten omdat deze het voorbeeld van Hooft en Vondel volgde, en stelde hier een nieuwe methode tegenover. Naar zijn mening was het woordgeslacht afhankelijk van de woordvorming en diende men de oorsprong van woorden te achterhalen om het geslacht te kunnen bepalen. Zelfstandige naamwoorden waren volgens hem ofwel ontstaan uit een bijvoeglijk naamwoord (dan waren zij vrouwelijk) ofwel uit een werkwoord (dan waren zij vrouwelijk als het zelfstandig naamwoord uit een deelwoord was ontstaan, en anders meestal mannelijk). In

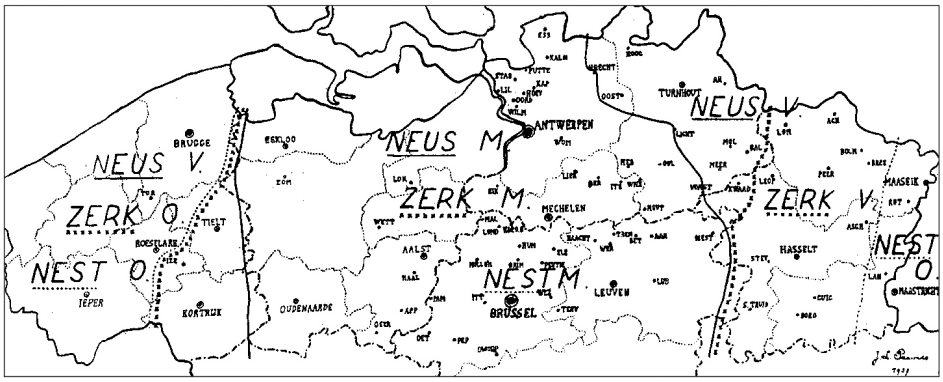
Taalwetten maken en vinden 404 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

1822 werkte hij zijn theorie uit in een *Geslachtlijst der Nederduitsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd*, waarvan een uitgebreidere versie onder de titel *Verklarende geslachtlijst* verscheen tussen 1832–1834. Hierin stelde hij van ieder woord het geslacht op etymologische gronden vast.[124] 'Daar [...] de etymologie in die dagen een jolig juffertje was, kon Bilderdijk bijna altijd bewijzen – als dit woord hier gebezigd mag worden – wat hij bewijzen wilde,' zo oordeelde taalkundige Kollewijn eind negentiende eeuw over dit werk. Behalve zijn eigen etymologische methode erkende Bilderdijk ook het taalgebruik – en laat dat nu in de praktijk betekenen: de door hem zo bekritiseerde lijst van Van Hoogstraten/Kluit! In alle gevallen waar een woord volgens Bilderdijks methode een ander geslacht kreeg dan het in de lijst van Kluit had – en het ging om meer dan 500 gevallen –, kende Bilderdijk meer dan één geslacht toe. Als voorbeeld kan dienen: '*boter*, v. door het gebruik. Als stoffe [stofnaam], of als overgenomen uit het Latijn, zou het o. zijn. Doch het woord is Hollandsch [...] en dus door zijn vorming m.' Ofwel: anything goes.

De spellingvoorschriften van Siegenbeek uit 1804–1805 en de eerste officiële Nederlandse grammatica van Weiland uit 1805 waren in hoge mate schatplichtig aan Kluits geslachtsregels en -lijst uit 1783. Tussen 1799 en 1811 publiceerde Weiland een elfdelig woordenboek, waarin heel wat woorden stonden die tot dan in geen enkele geslachtslijst een plaatsje hadden gekregen. Weiland bepaalde hun geslacht naar analogie van de regels van Kluit – geheel kunstmatig dus. In zijn grammatica trachtte Weiland een relatie te leggen tussen geslacht en betekenis, in navolging van de Duitse taalkundige J.C. Adelung. Daarbij kwam hij onder andere tot de clichématige conclusie dat met 'mannelijk' het denkbeeld van grootte, sterkte, werkzaamheid en verschrikkelijkheid was verbonden, en met 'vrouwelijk' dat van zwak, zacht, vruchtbaar, schoon, aangenaam en lijdend.[125]

In 1863 publiceerde Te Winkel *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling* en in 1866, samen met Matthias de Vries, de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal*. Hierbij ging hij voor het woordgeslacht onder andere uit van de traditie en van de bestaande woordbeelden, wat er in de praktijk op neerkwam dat hij zich op Kluit en Weiland baseerde. Voorts trachtte hij regels op te stellen, waarbij hij zich soms in allerlei bochten moest wringen. Zo was er een regel dat de namen van muziekinstrumenten op *-el* mannelijk zijn, met uitzondering van *vedel* en *trommel*. Dit verklaarde Te Winkel als volgt: 'Niet onwaarschijnlijk is het, dat de lijdelijke rol, die de instrumenten onder het spelen vervullen, de reden is, dat men ze als vrouwelijke wezens beschouwt.' Recente leenwoorden kregen in de *Woordenlijst* veelal het vrouwelijke geslacht, omdat men zo vermeed dat zij het verbogen lidwoord *den* bij zich kregen. Maar hierdoor haalde men weer een ander probleem binnen – naar de vrouwelijke woorden diende immers te worden verwezen met *zij/haar*. En zo moest men in de schrijftaal op de vraag 'Is de tram al voorbij?' antwoorden: 'Ik heb *haar* nog niet gezien.', en luidde de repliek: 'Ik wel. *Zij* is vol.' Volgens de regels was *wijfjesolifant* mannelijk en *mannetjeshyena* vrouwelijk, en zo waren er massa's anomalieën.[126]

Op school zochten kinderen wanhopig houvast aan ezelsbruggetjes om de onregelmatige woordgeslachten te kunnen onthouden; zo leerden zij als vuistregel dat grote dieren mannelijk zijn en kleine vrouwelijk, met uitzondering van:[127]

Illustratie 8.7 Het geslacht van de woorden *nest, neus* en *zerk* in de Zuid-Nederlandse dialecten eind negentiende eeuw (Bron: Pauwels 1938, kaart 17)

> Kolibrie, vink en nachtegaal
> heten manlijk in de taal.
> Kikvorsch, voorn, baars, spreeuw, mol
> maken juist het achttal vol.

De kentering kwam eind negentiende eeuw; een voorloper was de al genoemde rede van Roorda in 1855. Hierin wees Roorda erop dat het Noord-Nederlands geen drie, maar slechts twee woordgeslachten kende en pleitte hij voor afschaffing van de beregeling van de schrijftaalgeslachten. Invloedrijke taalkundigen steunden het vereenvoudigingsstreven. Een van de prominentste vertegenwoordigers was R.A. Kollewijn. Hij schreef vanaf 1891 allerlei genuanceerde en leesbare artikelen waarin hij pleitte voor spellingvereenvoudiging en voor eenheid tussen schrijftaal en beschaafde spreektaal. In 1892 vatte hij de geschiedenis van de woordgeslachten als volgt samen:[128]

> Voor het grootste gedeelte berust de beregeling van de schrijftaalgeslachten der nederlandse substantieven op een vrij willekeurig gebruik bij Hooft en Vondel; op willekeurige keuze van Van Hoogstraten en, zij het ook in mindere mate, van Kluit; op willekeur van Bilderdijk; op de subjektieve opvatting van Siegenbeek en Weiland, van L.A. Te Winkel en van De Vries. Deze allen zijn uitgegaan van het denkbeeld: óf mannelik óf vrouwelik *moet* een niet-onzijdig woord wezen. Op welke grond zullen wij ons voor het een of voor het ander verklaren? Onzes inziens hadden zij moeten zeggen: het onderscheid tussen mannelik en vrouwelik geslacht is in het Nederlands (behalve bij persoonsnamen) verloren gegaan.

Kollewijn sloeg hiermee de spijker op de kop. Opvallend afwezig in zijn samenvatting is de invloed van het Zuid-Nederlands op de keuze van de woordgeslachten: geen van de auteurs is te rade gegaan bij de Zuid-Nederlandse buren, terwijl die toch nog over drie geslachten beschikten.

Taalwetten maken en vinden 406 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

In het Groene Boekje van 1954 is men, ondanks de kritiek van vooraanstaande taalkundigen als Kollewijn en De Vooys, uitgegaan van het bestaan van drie woordgeslachten in het Standaardnederlands. De drie woordgeslachten zijn gehandhaafd – beter gezegd: vastgesteld – omdat ze in zuidelijke dialecten een realiteit zijn, hoewel het Noorden al drie eeuwen lang slechts *de*- en *het*-woorden kent. Het feit dat ook de oostelijke dialecten (Twents en Achterhoeks) drie woordgeslachten kennen, speelde hierbij geen rol: het handhaven van drie woordgeslachten was nadrukkelijk een politieke keuze, bedoeld om de eenheid van het geschreven Nederlands binnen de twee landen België en Nederland te handhaven.

Wel is er in het Groene Boekje van 1954 een concessie gedaan door het aantal vrouwelijke woorden te beperken tot voornamelijk collectiva en abstracta (de zogenoemde 'eer- en deugdgroep') en woorden met een bepaald achtervoegsel. Andere woorden die voorheen vrouwelijk waren, zoals *tafel* of *kast*, kregen de indicatie 'v. (m.)', wat inhield dat men naar deze woorden zowel met *zij* als met *hij* mocht verwijzen. In de praktijk ging het hierbij om zaaknamen die in de Zuid-Nederlandse dialecten (of een deel daarvan) vrouwelijk waren en in het Noord-Nederlands een *de*-woord.[129] Er bleven allerlei willekeurige keuzes, zoals in de 'Leidraad' ook werd toegegeven. Zo kregen samenstellingen als *wijffesolifant* en *moervos* het geslacht van het tweede deel, *olifant* en *vos*, en werden ze daarom als mannelijke woorden beschouwd. Overigens is in de jongste versie van het Groene Boekje uit 2015 *wijffesolifant* nog steeds mannelijk, net als bijvoorbeeld *mannequin*!

Opmerkelijk was dat de geslachtsaanduidingen in het Groene Boekje, die door noorderlingen aangeleerd moesten worden, lang niet altijd overeenkwamen met het taalgevoel van zuiderlingen, zodat ook zij het moesten leren. De woordgeslachten variëren namelijk in de Zuid-Nederlandse dialecten. Al in 1872 hield de Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde een enquête over het woordgeslacht van 580 zelfstandige naamwoorden in de Nederlandse dialecten in België. Hiermee wilde de Vlaamse beweging de eigen identiteit van de taal tegenover het Noord-Nederlands bewijzen.[130] Het bleek dat het aantal woorden waarvan het geslacht in alle Zuid-Nederlandse dialecten hetzelfde is, slechts gering is. Voor voorbeelden zie illustratie 8.7. Was dat misschien de reden dat men voor het woordgeslacht niet spiekte bij de buren?[131]

Er bestaan zelfs woorden die in de Belgische bovengewestelijke taal een ander geslacht hebben dan in Nederland, zoals *de abc, de decolleté, het franje, de gazon, het mest, de oproer, de overschot, de scharnier, het spijt, de valies, de venster* en *het wc*. Het is me niet duidelijk waarom het afwijkende geslacht van deze woorden geen plaatsje heeft gekregen in het Groene Boekje, waarin immers ook andere structurele verschillen tussen Noord en Zuid zijn gehonoreerd.

Interessant is dat in de zuidelijke dialecten steeds meer vrouwelijke woorden mannelijk worden, onder invloed van de standaardtaal. 'We maken dus nu de evolutie mee die in het Noorden ongeveer driehonderd jaar geleden heeft plaatsgevonden,' constateert taalkundige Geerts, die dit een gelukkig verschijnsel vindt, 'omdat daardoor weer een stuk van de muur tussen beide culturele deelstaten van het Nederlandse taalgebied wordt gesloopt.' Geleidelijk breidt in België de *hij*-aanduiding zich uit over alle catego-

rieën woorden behalve de persoons- en diernamen waarvan het biologisch geslacht vrouwelijk is, en abstracte woorden waarvan het geslacht blijkt uit het achtervoegsel, zoals *situatie*.[132]

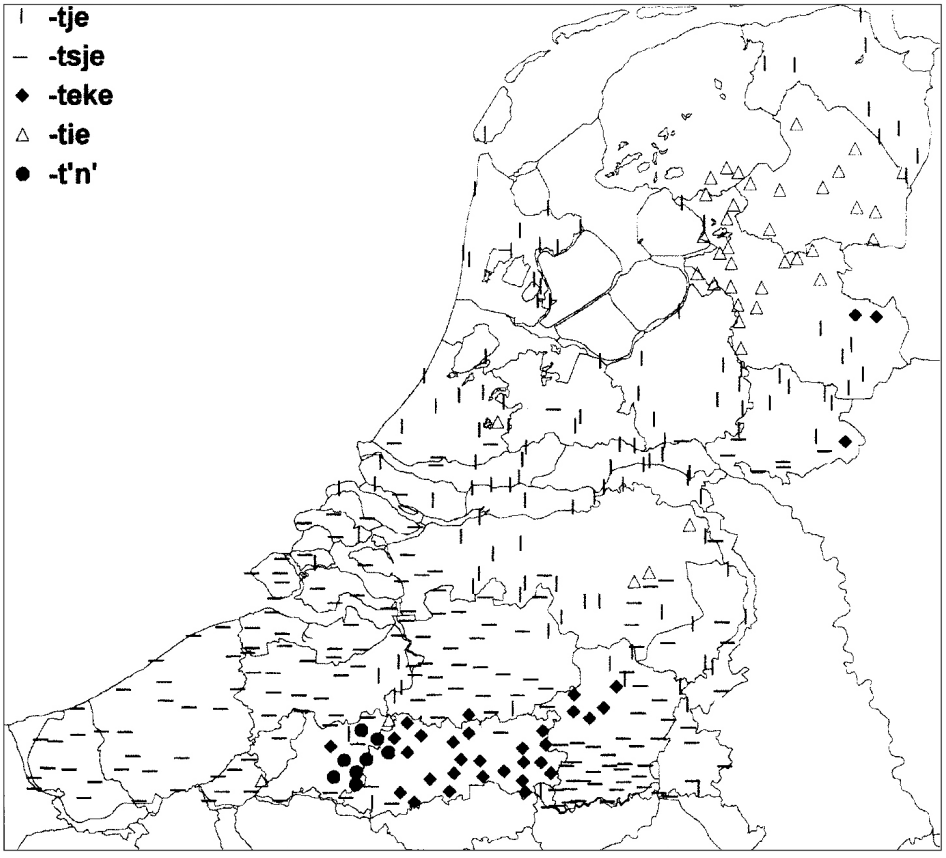
In de uitgave van het Groene Boekje in 1995 is het aantal vrouwelijke woorden in de standaardtaal verder beperkt dan in de versie van 1954, tot hoofdzakelijk woorden met een bepaald achtervoegsel (en uiteraard vrouwelijke persoonsnamen, volgens het biologisch geslacht), zie kader 8.1. Vaak wordt alleen het lidwoord *de* vermeld en geen woordgeslacht; het aantal woorden waarvoor dat geldt, is in de druk van 2005 nog toegenomen, terwijl in 2015 geen veranderingen meer zijn aangebracht. Taalgebruikers kunnen dan zelf kiezen of ze naar deze woorden verwijzen met *hij* of *zij*. Nederlanders kiezen in de regel voor *hij*, terwijl Vlamingen nog variatie kennen. Maar officieel bestaan er dus nog steeds drie woordgeslachten in de standaardtaal, hoewel dit in flagrante strijd is met de Noord-Nederlandse waarheid: er zijn slechts *de*- en *het*-woorden.

Ik heb zo lang stilgestaan bij de bepaling van het woordgeslacht, omdat dit een van de duidelijkste voorbeelden vormt van het ingrijpende en langdurige regelende optreden van de vroegere grammatici, en bovendien bewijst hoe sterk dit optreden het geschreven taalgebruik heeft beïnvloed. Concluderend kunnen we stellen dat de bepaling van de woordgeslachten uiteindelijk teruggaat op de oordelen van de grote zeventiende-eeuwse schrijvers (met name Vondel en Hooft) en niet is gebaseerd op Zuid-Nederlandse dialecten, en evenmin op het Middelnederlands. Het zou interessant zijn te weten hoe groot het percentage woorden is dat in de loop van de tijd van geslacht is veranderd – dan zou namelijk veel preciezer blijken hoe groot de invloed van de spraakkunstenaars is geweest. Van enkele woorden kunnen we uit versteende uitdrukkingen opmaken dat ze een geslachtswisseling hebben ondergaan. Zo zijn *dood* en *tijd* in *ter dood brengen, mettertijd* vrouwelijk en in *ten dode opgeschreven, ten tijde van* mannelijk. In *ter harte nemen, ter ore komen* zijn *hart, oor* vrouwelijk, terwijl deze woorden tegenwoordig onzijdig zijn.[133]

Verkleinwoorden

Verkleinwoorden werden in de middeleeuwen gevormd met het achtervoegsel *-ekijn*: *husekijn, husekin(e)* 'huisje'. In deze periode werd *ij* uitgesproken als een lange /ie/, zie hoofdstuk 4. Na *(n)g, k, ch* werd een *s* ingevoegd: *kiecskijn* 'kuikentje'. Wanneer het grondwoord een lange klinker of tweeklank bezat of een korte klinker gevolgd door twee of meer medeklinkers, werd het achtervoegsel *-ekijn* verkort tot *-kijn*, vergelijk *boomkijn, hontkijn, huuskijn*. Daarnaast bestonden andere verkleiningsachtervoegsels, zoals *-el* (*druppel, eikel*), die echter aan het eind van de middeleeuwen niet meer productief waren en werden vervangen door het achtervoegsel *-(e)kijn*.

Wanneer voor het achtervoegsel *-kijn* een /t/-klank stond, werd het achtervoegsel in sommige gebieden, zoals in Noord-Holland en het noordoosten van Nederland, in de veertiende eeuw meer voor in de mond uitgesproken (ofwel gepalataliseerd) en veranderde het via /kjien/ in /tjien/; tevens verzwakte de *i* in de uitgang tot *e*. Zo veranderden *hont-kijn, maent-kijn, straet-kijn* via *hon-tken, maan-tken, straa-tken* in *hon-tjen, maan-tjen, straa-tjen*. Dat de uitspraak /kj/ dicht bij die van /tj/ ligt, blijkt als we de uitspraak van *rie**kj**e* en *rie**tj**e* met elkaar vergelijken. Zo kreeg het verkleiningsachtervoegsel een uitspraak die lag

Illustratie 8.8 Varianten van *straatje* in de Nederlandse dialecten (Bron: Marynissen 1998: 261)

ergens tussen de beginklank van Frans *chien* en Frans *tien*.[134] Dat de uitspraak neigde naar /kj/ of /tj/ blijkt uit spellingen zoals *ketelgin, knechtgen,* de persoonsnaam *Willekiaen*, en *lappetiaen* (vergelijk MNW: *een lappetiaen landes bider beke* 'een lapje grond bij de beek'). In sommige gebieden, met name in Belgisch Brabant, vond de verandering van /k/ in /tj/ niet plaats, omdat de *-e* in het achtervoegsel *-ekijn, -eken* bewaard bleef of zelfs ingevoegd werd, waardoor de slot-*t* van het grondwoord en de *k* van het achtervoegsel steeds gescheiden bleven; vergelijk Brabants *strateken, veldeken* met Hollands *straatje, veldje*, dat is ontstaan uit *straatken, veldken*.

Geleidelijk werd in het Hollands de oude *k* in het verkleiningsachtervoegsel in álle gevallen vervangen door /tj/. Zo veranderde ook *-eken* in *-etjien*: *balleken* werd *balletjien*, dat zich via *balletjen* ontwikkelde tot *balletje*. Net als voorheen *-eken* werd *-etje* in Holland de basisvorm van het achtervoegsel. Zoals hierboven opgemerkt was de eerste *-e-* in sommige posities al bij de oudere vorm *-eken* weggevallen, en nu het achtervoegsel was veranderd in /tj/, viel deze *-e-* ook weg na een *p, b, t, d, f, s, x, k, g, ch*: *koppetje, bussetje* werden *koptje, bustje*. Vervolgens verviel in deze moeilijk uitspreekbare medeklinkercombinaties de *t*: *bustje* werd *busje*, *kerktje* werd *kerkje*. Na een *m* voorafgegaan door een lange klinker of twee-

klank, sjwa, *l* of *r* werd, na het vervallen van *-e-*, een *p* tussengevoegd: *boomptje, bezemptje*, net als bij bijvoorbeeld in Middelnederlands *neempt, compt* 'neemt, komt', en hierna verviel opnieuw de t: *boompje*. Bij persoonsnamen op *-ling* (*leerlingetje*) en bij woorden op onbeklemtoond *-ing* wanneer ook de voorafgaande lettergreep onbeklemtoond is (*zólderingetje*), bleef *-etje* bewaard; in de overige gevallen op *-ing* verviel de *-e-*. Omdat *-ingtje* werd uitgesproken als /-inktje/ (/koninktje/; zie hoofdstuk 4), veranderde het achtervoegsel in *-kje*: *koninkje*.[135]

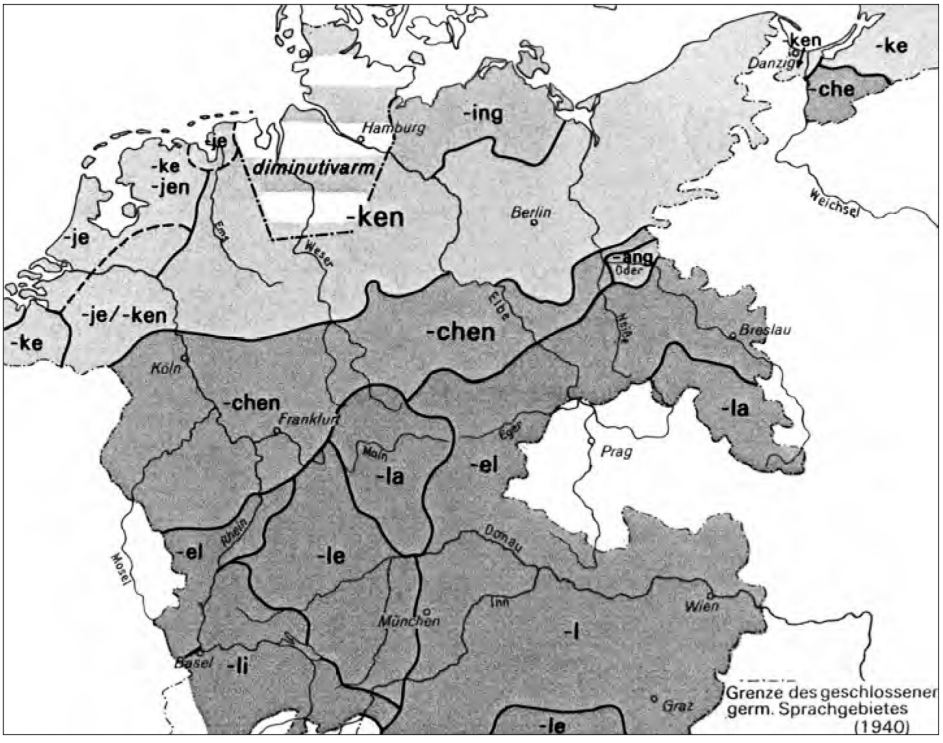
Het resultaat was dat de *-t-* van het nieuw ontstane achtervoegsel *-tje(n)* in de meeste gevallen wegviel, waardoor tegenwoordig *-je* in grammatica's wordt opgevat als de normale vorm van het achtervoegsel in de standaardtaal.

In de Zuid-Hollandse plaatsnaam *Ooltgensplaat* is het veranderingsproces van *-ekijn* naar *-tje* nog mooi te zien, doordat het halverwege is blijven steken. Oorspronkelijk werd de naam gespeld als *Oelekensplaat*, wat betekent: 'plaat, zandbank van Oeleken' – de persoonsnaam *Oeleken*, ouder *Oelekijn*, is een verkleinwoord van *Oele*. *Oeleken* is op regelmatige wijze veranderd in *Ooltgen*. Vervolgens is de spelling *Ooltgensplaat* ingeburgerd, terwijl de uitspraak van de naam de normale verdere ontwikkeling heeft doorgemaakt, want de lokale bevolking zegt /Ooltjesplaat/. Dat de *g* in verkleinwoorden al vroeg als /j/ werd uitgesproken, blijkt al bij Leupenius in 1653. Hij constateert dat men *meisgen, viertgen* schrijft, maar de woorden uitspreekt als *meisjen, viertjen*.[136]

In het Vlaams heeft dezelfde klankverandering van /k/ naar /tj/ plaatsgevonden als in het Hollands. Uit recent onderzoek is vast komen te staan dat de ontwikkelingen in de twee dialecten onafhankelijk van elkaar hebben plaatsgevonden, en in verschillende tijden: in het Noord-Hollands begon de verandering in de veertiende eeuw, waarna ze zich langzaam verspreidde over de rest van het Hollands; in het Vlaams begon ze in de vijftiende eeuw en zette ze door in de zeventiende eeuw. Het achtervoegsel *-eke* bleef tot op heden bewaard in een aantal dialecten in het oosten en het zuiden, zoals blijkt uit de varianten voor *straatje* op illustratie 8.8. Uit onderzoek blijkt dat in de zuidelijke schrijftaal ongeveer halverwege de achttiende eeuw de oude *-ken*-vormen door *-jen* waren verdrongen, maar in de Brabantse dialecten is tot op heden het achtervoegsel *-eke* bewaard gebleven. Terwijl bovendien in het Hollands álle woorden het verkleiningsachtervoegsel *-(t)je* hebben gekregen, verschilt de keuze van het achtervoegsel in de zuidelijke dialecten per woord, afhankelijk van de eindmedeklinker: in Limburgse dialecten bijvoorbeeld staat *veldeke* naast *sjtraotsje*.

In het Hoogduits heeft het achtervoegsel een vergelijkbare ontwikkeling doorgemaakt als in het Hollands: het oude Duitse achtervoegsel *-kîn* (met lange /ie/) veranderde in *-chen*, vergelijk bijvoorbeeld *Mädchen*. In het Nederduits daarentegen bleef, net als in oostelijke gebieden van Nederland, het achtervoegsel *-ken* bewaard, zie illustratie 8.9. Een deel van de Duitse dialecten gebruikt het verkleiningsachtervoegsel *-le/-el*, dat in een aantal Nederlandse woorden, zoals *eikel, druppel*, bewaard gebleven is, maar in het Nederlands allang niet meer productief is.

Hoe stond het nu met het verkleiningsachtervoegsel in de renaissance? In deze periode kwamen allerlei vormen naast elkaar voor. Van Heule beschrijft de situatie in 1625 als volgt:[137]

Illustratie 8.9 Het verkleiningsachtervoegsel in de Nederlandse en Duitse dialecten (Bron: Köning 1998: 157).

> Er is grote verscheidenheid bij het verkleinen van woorden; zo zegt men bijvoorbeeld in Holland *het mannetje, het wijfje, het diertje* – in Vlaanderen zou men zeggen *het mannekjen, het wijfkjen, het dierkjen*; de Brabanders hebben de beste verkleiningsvorm, ze zeggen *het manneken, het wijfken, het dierken*.

Dit is een van de zeldzame gevallen waarin een spraakkunstenaar een expliciete voorkeur voor een Zuid-Nederlandse (Brabantse) vorm verwoordt. Bedenk hierbij dat Van Heule wellicht van Zuid-Nederlandse komaf was. In de druk uit 1633 vat hij de zaak samen in de zin: 'De Brabanders verkleinen de woorden op de meest volmaakte wijze.'[138] Maar zijn voorkeur voor de vorm *-ken* kan er ook op wijzen dat hij wil vasthouden aan de 'oude sleur', de traditie, want zoals zo vaak bleef de oude vorm in het zuiden bewaard terwijl de vernieuwing plaatsvond in het Hollands.

Uit het citaat van Van Heule blijkt dat men zich in de renaissance realiseerde dat er verschil bestond tussen Hollands en Vlaams enerzijds (gepalataliseerd) en Brabants anderzijds (ongepalataliseerd). Uit illustratie 8.9 bleek dat er in het Duits eenzelfde tegenstelling bestond: het Hoogduits (gepalataliseerd) stond tegenover de Nedersaksische dialecten (ongepalataliseerd). In de grote Hollandse steden met een groot aantal immigranten, zowel uit het zuiden als uit het oosten, waren ongetwijfeld allerlei vormen van het achtervoegsel te horen. Uit onderzoek van Hendriks blijkt echter dat Brabantse im-

migranten steeds vaker gepalataliseerde vormen gebruikten naarmate ze langer in Holland verbleven, en zeker wanneer ze tweedegeneratie-immigranten waren.[139] De Hollandse (en Duitse) vorm had en hield dus de overhand in de grote steden, ondanks het grote aantal immigranten met een Brabants of Nedersaksisch dialect als moedertaal, en werd verheven tot standaardvorm.

De geleidelijke opmars blijkt uit opmerkingen van renaissance-taalkundigen. De Statenvertalers verkozen, zoals zo vaak, de archaïsche vorm: ze kozen voor *-ken* en verwierpen *-gen, -jen*. In 1653 vertelt Leupenius dat zelfstandige naamwoorden worden verkleind door de toevoeging van *-ken,* bijvoorbeeld in *beddeken, boomken, dierken*. Maar, voegt hij daaraan toe, vanwege de welluidendheid wordt veel vaker *-jen* of *-tjen* gebruikt, dat bovendien veel minder uitzonderingen kent, 'want terwijl men in *berg, dwerg, balk, valk, kalk* een *s* moet tussenvoegen (*bergsken, dwergsken, balksken, valksken, kalksken*), kan men deze voor *-jen* weglaten en zeggen *bergjen, dwergjen* enzovoort'.[140] Terwijl Van Heule in 1625 dus, zoals boven bleek, nog de voorkeur gaf aan de Brabantse vorm, koos Leupenius vijfentwintig jaar later voor de Hollandse vorm, die kennelijk inmiddels ingeburgerd was. Weer iets later, namelijk in 1691, merkte Willem Sewel op p. 44 van de korte Nederlandse grammatica die hij opnam in zijn Nederlands-Engelse woordenboek op dat 'vroeger' alle verkleinwoorden eindigden op *-ken*, maar 'tegenwoordig' meestal op *-tje* of *-je*, zoals *mannetje, vrouwtje, huisje, scheepje, vogeltje*. En Moonen noemt in 1706 alleen nog maar *-je* als verkleiningsachtervoegsel.

Uit de voorbeelden blijkt dat begin achttiende eeuw *-jen* verkort was tot *-je*: de *-n* had geen grammaticale functie en viel dus af. Enkele auteurs handhaafden *-jen* echter nog lang in de schrijftaal, totdat dit definitief werd afgeschaft met de spelling van Siegenbeek in 1804.[141]

Naast het verkleiningsachtervoegsel *-je*, dat in de Hollandse spreektaal het alleenrecht had verworven, bleef men in de schrijftaal in de Lage Landen nog lang het achtervoegsel *-ken* gebruiken, hoewel dit al in de zeventiende eeuw in Holland archaïsch was geworden. Het gold als deftig. Zo had volgens Huydecoper de uitgang *-ken* 'een bevalligheid, en zelfs een soort van deftigheid, in vergelijking met *-tje* en *-tjen*, die van latere tijd zijn'.[142] In de Statenvertaling kreeg het nog eeuwenlang de voorkeur, en er is wel gezegd dat *-ken* in Holland geheel vergeten zou zijn, 'indien het bijbellezen en de kanselstijl het niet in het geheugen hadden bewaard'.[143]

In de Hollandse platte spreektaal werd *-je* al in de zeventiende eeuw tot *-ie*, vergelijk: *koppie, slokkie* e.d., maar dit werd en wordt in grammatica's als informeel beschouwd en geweerd uit de schrijftaal, behalve soms in liefkozende uitdrukkingen als *jochie* e.d. In het Afrikaans is het de normale vorm: *balletjie, beentjie, boompie, dakkie, handjie, koppie, woninkie* – interessant in het licht van de ontstaansgeschiedenis is dat de combinatie *tj* in het achtervoegsel *-tjie* klinkt als /k(j)ie/! Uit de voorbeelden blijkt dat het achtervoegsel in het Afrikaans soms verandert als gevolg van de ervoor staande medeklinker, volgens dezelfde regels als die in het Nederlands gelden; zo wordt bijvoorbeeld na een *m* een *p* ingevoegd (*boompie*). Overigens werd in het oudste Afrikaans ook nog wel *-je* gespeld, bijvoorbeeld in 1707/1708 *kopjens, beesjens* 'koeien'. De Afrikaanse *-ie* kan een voortzetting zijn van de Hollandse spreektaalvorm, maar het kan ook een Afrikaanse ontwikkeling zijn uit *-je* – diezelfde verandering heeft zich voorgedaan bij *dankie* 'dank', dat is ontstaan uit *(ik) dank je*.[144]

Bijvoeglijke naamwoorden

Alle zeventiende-eeuwse auteurs besteden aandacht aan de verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord en de combinatie van bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden. De verbogen vormen van het bijvoeglijk naamwoord waren in principe gelijk aan die van het bepaalde lidwoord, althans zo wilden de spraakkunstenaars en de schrijvers het; de levende taal volgde zo haar eigen weg. Maar volgens de regels behoorde men in de eerste naamval te zeggen *de geleerde man, de vrome vrouw, het klein(e) kind*, terwijl de vierde naamval mannelijk *den geleerden man* luidde. Tegen de regels werd echter veelvuldig gezondigd, ook in de schrijftaal. De slot-*n* werd meestal niet uitgesproken en verviel dan ook uiteindelijk overal, waardoor tegenwoordig in de standaardtaal de verbogen vorm alleen nog maar *-e* luidt. De ontwikkeling is gelijk aan die van het lidwoord, die hierboven is beschreven.[145]

De combinatie van bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden verschilde niet principieel van de huidige. Wel werd bijvoorbeeld in meer gevallen dan nu de onverbogen vorm gebruikt, zoals *groot ridder*. Een kenmerk van het Zuid-Nederlands was het weglaten van de *-e* in het vrouwelijk enkelvoud (*dyn schoon ghedaente* 'je mooi**e** gedaante', *ons tael* 'onz**e** taal') en in het meervoud (*verscheyden fraey wercken* 'verscheiden**e** fraai**e** werken', *ander personen* 'ander**e** personen'). Hollandse schrijvers namen dit in de renaissance regelmatig over, maar het is geen onderdeel van de standaardtaal geworden – zoals zo vaak heeft de Hollandse vorm gewonnen.[146]

De verbuiging van drie soorten bijvoeglijke naamwoorden was in de renaissance controversieel: die van het meervoud van gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden (*de geleerden*), die van stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden (*gouden, zilveren*), en die van de bijvoeglijk gebruikte voltooide deelwoorden (*de bedrogen man*). In alle gevallen werd in de verbuiging niet de spreektaal gevolgd, maar werd ervoor gekozen een grammaticaal verschil te laten blijken uit een vormverschil. Hieronder beschrijf ik hoe de regelgeving is ontstaan.

Gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden

In de renaissance is de regel geformuleerd dat zelfstandig gebruikte (gesubstantiveerde) bijvoeglijke naamwoorden in het enkelvoud *-e* en in het meervoud *-en* krijgen als ze naar personen verwijzen; wanneer ze naar zaken en dieren verwijzen, bestaat er geen verschil tussen enkel- en meervoud. Dus: *koeien..., de zieke en de gezonde*, maar *mensen..., de zieke**n** en de gezonde**n***. Dezelfde regel geldt ook voor gesubstantiveerde voornaamwoorden, zoals *alle, andere, beide, sommige* – de twee categorieën werden in renaissance-grammatica's meestal samengenomen, en ik volg hun voorbeeld.

Aanvankelijk gebruikte men veelal in alle gevallen *-e*. De *Twe-spraack* gaf in 1584 bijvoorbeeld ergens de voorbeeldzin *de onse behielen* [behielden] *d'overhand*. De Hubert noemde in 1624 nog twee mogelijkheden, namelijk *twee geloovige* of *geloovigen*. De Statenvertalers wensten te spellen *rechtveerdigen*, maar de revisoren wilden de *-n* alleen toevoegen in de gevallen waarin dat welluidender was, dus voor een klinker of voor bepaalde medeklinkers. Voor hen was de *-n* dus louter eufonisch en gaf geen grammaticaal verschil aan.

Maar na 1625 sloeg de weegschaal door naar de meervoudsvorm op *-en*. Van Heule en Ampzing kozen in principe voor meervoudsvormen als *geleerden, doden, ouden,* om ze te on-

derscheiden van de enkelvoudsvormen *geleerde, dode, oude*. Ampzing accepteerde echter weer wel als meervoud *enige, sommige, weinige, alle, andere*, naast de vorm met *-n*, omdat deze woorden zonder *-n* 'dikwijls zachter en aangenamer klinken'. Hooft koos in zijn 'Waarnemingen' 11 en 39 voor de meervoudsvormen *de geenen, veelen, anderen, oversten, rechtsgeleerden, armen*. De achttiende-eeuwse taalkundigen Moonen, Sewel en Huydecoper kozen in principe consequent voor een meervoud op *-en* bij personen, waarna dit in alle volgende grammaticavoorschriften werd overgenomen.[147]

Van Heule motiveerde zijn keuze voor de meervoudsvorm op *-en* door te wijzen op het Hoogduitse voorbeeld. Inderdaad krijgen gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoorden ook in het Hoogduits in het meervoud de uitgang *-en* – vergelijk *Reichen* bij de enkelvoudsvormen *die Reiche, ein Reicher* –, dus het is mogelijk dat de Duitse grammatici of de Duitse immigranten invloed hebben gehad op de Nederlandse regelgeving.

Zo zien we hoe in de periode van de renaissance nog gewikt en gewogen wordt, waarna in de achttiende eeuw een definitieve keuze wordt gemaakt, die vervolgens wordt verheven tot onwrikbare regel. In een groot deel van het Nederlandstalige gebied wordt de *-n* niet uitgesproken, zie illustratie 8.2. De regel is voor gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden helder, omdat hij vergelijkbaar is met 'gewone' zelfstandige naamwoorden: er bestaat geen verschil tussen de paren *arme – armen, zieke – zieken* en *gave – gaven, ziekte – ziekten*. (Terzijde: dat woorden op *-e* een meervoud op *-s* krijgen (*ziekte**s***), is een recente ontwikkeling, en het gevolg van het feit dat de *n* niet werd uitgesproken, waardoor het verschil tussen enkel- en meervoud niet meer duidelijk was – bij een meervoud op *-s* werd dit probleem ondervangen. Charivarius noemt in 1946 het meervoud op *-s* nog 'misbruik'.)

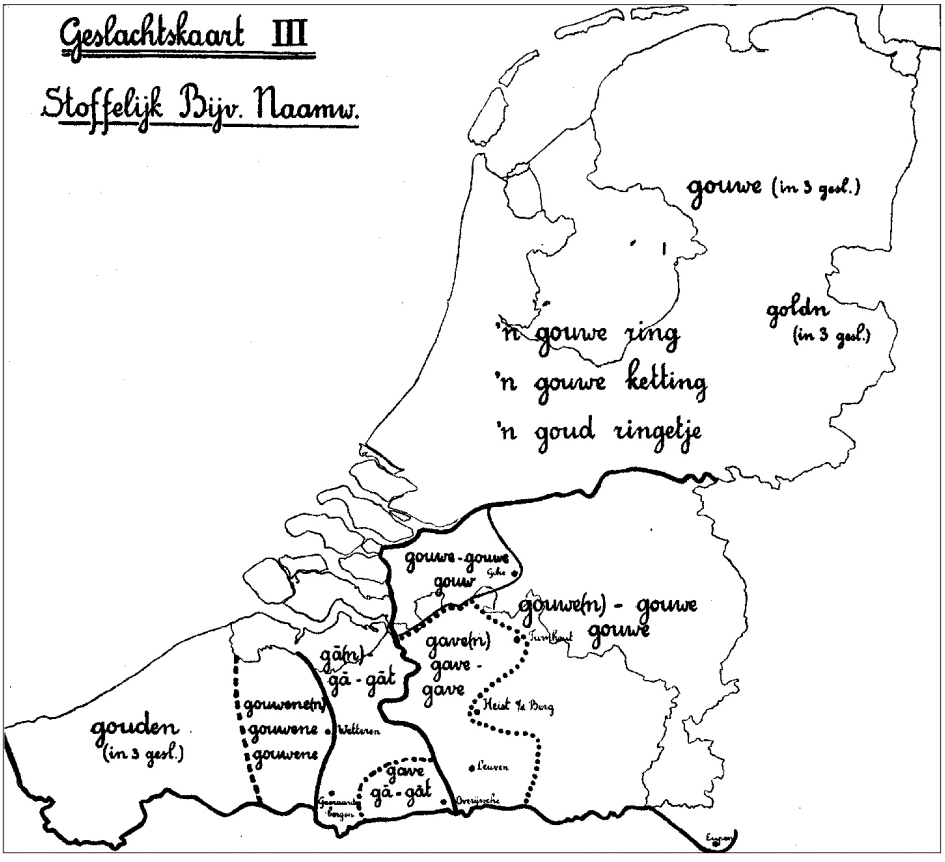
Bij gesubstantiveerde voornaamwoorden leidt de regel dikwijls tot problemen, omdat hij niet overeenstemt met het taalgevoel en omdat er veel ambigue zinnen bestaan – vaak is namelijk onduidelijk of er sprake is van zelfstandig gebruik of niet. Hoe schrijf je *van de aanwezigen waren sommige(n?) gewapend*, en *sommige leerlingen waren overtuigd, andere(n?) niet*? Dergelijke vragen worden vaak gesteld aan de Taaladviesdienst van Onze Taal, en op de website wordt daarover dan ook een uitgebreid advies geformuleerd. Ook bij de spellingen *en dergelijke(n)* en *onder andere(n)* worden de officiële regels vaak overtreden.

In het Afrikaans krijgen gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden in het meervoud de uitgang *-s* (*blindes, siekes*); gesubstantiveerde voornaamwoorden zoals *ander, beide, sommige* worden zowel voor het enkel- als het meervoud gebruikt, precies zoals de Hollandse spreektaal vroeger en nu, hoewel ook *sommiges* voorkomt (het Afrikaans kent geen meervoud op *-n*, alleen op *-e* of *-s*).

Stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden

Een tweede twistpunt was de uitgang van stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden. In het Middelnederlands hadden deze het achtervoegsel *-ijn*, in verzwakte vorm *-en*: *goudijn, gouden*, ook *guldijn, gulden*. In de renaissance werd het achtervoegsel *-en* dikwijls opgevat als een buigingsuitgang, en daarom kregen stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden bij bijvoorbeeld Hooft en Vondel in het meervoud, bij vrouwelijke woorden en soms ook in de eerste naamval van mannelijke woorden de uitgang *-e*, naar analogie

Taalwetten maken en vinden 414 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Illustratie 8.10 Het stoffelijk bijvoeglijk naamwoord in de Nederlandse dialecten (Bron: Peters 1937: 364)

van de 'gewone' bijvoeglijke naamwoorden: *zijde kleren, wolle laken, goude tijt*.

In de achttiende-eeuwse grammatica's ging men regels stellen voor de uitgang van de stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden. Moonen koos er in 1706 voor in het vrouwelijk en het meervoud de *-n* weg te laten (*eene aerde kruik, eene tinne schotel, eene kopere kroon, goude ringen, kopere kroonen*). Van Hoogstraten meende in 1710, in de tweede druk van zijn *Aenmerkingen*, dat men *een stael wapen, het stale wapen* diende te schrijven naar analogie van *een sterk wapen, het sterke wapen*. Maar Ten Kate en Huydecoper zochten de herkomst van het achtervoegsel na. Ten Kate adviseerde in 1723 weliswaar om voor alle woordgeslachten en naamvallen *-en* te schrijven, maar hij keurde *-e* niet zonder meer af. Dat deed Huydecoper in 1730 wel, waarbij hij voor deze 'staalen wet' verwees naar de etymologie: *-en* was geen buigingsuitgang maar een verzwakking van de oude, Middelnederlandse uitgang *-ijn*, en de 'Ouden' gebruikten altijd een *-n*. Zo behoorden wij het ook te doen. Sindsdien is dat dan ook de vaste regel geworden.[148]

Die regel komt nog steeds niet met ieders taalgevoel overeen, en daarom worden nogal eens fouten gemaakt, zoals *een zilvere horloge*. De angst om fouten te maken leidt weer

tot hypercorrecte vormen als *een ovalen, vierkanten tafel*, terwijl *ovaal* en *vierkant* gewone bijvoeglijke naamwoorden zijn en geen stoffelijke. Dat de regel gekunsteld is, blijkt uit het feit dat in de dialecten meestal *-e* gebruikt wordt, bijvoorbeeld *een zilvere, goude mes*, zie illustratie 8.10. In het noordoosten en in West-Vlaanderen wordt *gouden* voor alle woordgeslachten gebruikt, dus precies zoals in de standaardtaal. In de overige gebieden (en eveneens in het Hoogduits) wordt het stoffelijke bijvoeglijke naamwoord als een normaal bijvoeglijk naamwoord verbogen, waarbij in het zuiden de uitgang bovendien dient om het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden aan te geven – een verschil dat in het noorden verdwenen is.[149] In het Afrikaans zijn de stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden samengevallen met de normale bijvoeglijke naamwoorden, zoals in de Hollandse spreektaal, vandaar *goue, minerale*. In de achttiende eeuw kwamen nog veel stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden in het Afrikaans voor (*blikke, fluwele, houte*), maar inmiddels zijn zij grotendeels vervangen door samenstellingen: 'houten stoel' wordt *houtstoel*, 'stalen spoor' *staalspoor* en 'ijzeren paal' *ysterpaal*.[150]

Bijvoeglijk gebruikte voltooide deelwoorden

Bij de bijvoeglijk gebruikte voltooide deelwoorden van sterke werkwoorden was de *-n* onderdeel van het achtervoegsel; daarom luidden de vormen voor de verschillende woordgeslachten *een bedrogen man, eene bedrogene vrou, bedrogene mannen*. Net als bij de stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden werd de *-n* echter dikwijls gezien als buigingsvorm. Zo verbogen Ampzing, Van Heule en Hooft de voltooide deelwoorden als een 'normaal' bijvoeglijk naamwoord en schreven ze *een bedrogen man, eene bedroge vrou, bedroge mannen*. Ze twijfelden wel over de correcte schrijfwijze, want ze schreven soms ook *bedrogene*. Met de spelling *bedroge* volgden ze het normale, levende taalgebruik, want in veel gebieden was de *-n* inmiddels verdwenen en zei men inderdaad *bedroge*, behalve voor een klinker, e.d., waar de *-n* een hiaat vulde. Dat de slot-*n* was verdwenen, blijkt uit de Afrikaanse vormen *voorgeskrewe werke, die genome maatreëls, dit is 'n onbegonne taak* (de onregelmatige vormen van deze deelwoorden zijn recente ontleningen aan het Standaardnederlands, zie bij de werkwoordsvormen hieronder).[151]

Nog in 1706 bepaalde Moonen, in navolging van Vondel, dat er een onderscheid bestond tussen mannelijke en onzijdige woorden enerzijds en vrouwelijke woorden anderzijds: de eerste groep had de uitgang *-en*, de tweede *-e*: *gevange jongkvrou*. Maar al in 1653 had Leupenius verordonneerd dat *-en* in alle gevallen diende te worden gebruikt: *een geroeupen mann, vrouw, kind, geroeupen mannen*. Dat werd voortaan de regel. Die regel geldt ook voor het Hoogduits.[152]

Een bijzonder geval vormt het bijvoeglijk naamwoord *dronken*, van oorsprong een voltooid deelwoord van *drinken*. In het Middelnederlands bestonden naast elkaar *dronke* en *dronken*, waarbij de vorm *dronke* Zuid-Nederlands was. In zuidelijke dialecten komen nog steeds *dronk, dronke* voor. De Statenvertalers wezen de zuidelijke vorm resoluut van de hand en kozen voor het Hollandse *dronken: hy was ofte wierd, wert droncken*, en niet *droncke*.[153] In de woordenboeken van Kiliaan en Plantijn, nota bene twee Zuid-Nederlanders, kwam alleen de vorm *droncken* voor. Misschien betekent dit dat toen al de Hollandse vorm als bovengewestelijke vorm fungeerde.

Voornaamwoorden

In deze paragraaf komen de *vorm*veranderingen van de voornaamwoorden ter sprake. Het *gebruik* van de persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden is al besproken in de paragrafen over de woordgeslachten en wat daarmee samenhangt.

De vormen van de meeste voornaamwoorden zijn te herleiden tot de periode van het Oudgermaans. Maar in de periode van de renaissance zijn de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon enkelvoud en meervoud vervangen (*du, gij* wordt *jij, jullie, u*) en van de derde persoon meervoud zijn de derde en vierde naamval (*hen/hun*) vastgesteld. Het wederkerende voornaamwoord *zich* is uit het Duits geleend, de vorm van sommige bezittelijke voornaamwoorden is vastgesteld, en de betrekkelijke voornaamwoorden hebben een verandering doorgemaakt.[154]

Persoonlijke voornaamwoorden

Du en gij

Al in de middeleeuwen werden de persoonlijke voornaamwoorden *ik, hij, zij* en *wij* gebruikt (iets anders gespeld natuurlijk en nog met een /ie/-klank uitgesproken, zie hoofdstuk 4); het waren dus dezelfde woorden als nu. Maar voor de tweede persoon enkelvoud en meervoud werden andere vormen dan nu gebruikt, namelijk in het enkelvoud *du* (met als verbogen vormen meestal *di(j)ns, di(j), di(j)*) en in het meervoud *gij* (met als verbogen vormen *(j)uwer/(j)uwes, (j)u,(j)u*).

In de dertiende eeuw begon men geleidelijk, vooral in het zuiden, de meervoudsvorm *gij* als beleefdheidsvorm te gebruiken: machthebbers en andere belangrijke personen spraken over zichzelf in de eerste persoon meervoud ('Nos, Nous, Wij'), en wilden zo ook aangesproken worden ('Vos, Vous, Gij'). Het eerst gebeurde dit in het Latijn en het Frans, en het Nederlands dankt het gebruik van de meervoudsvorm als beleefdheidsvorm aan Franse invloed in hofkringen. Hierdoor ontstond er een tweedeling tussen een informele aanspreekvorm (*du*) en een formele (*ghi*). *Gij* kreeg hierdoor zowel een enkelvoudige als een meervoudige functie.

Na enige tijd zakte *du* van informeel naar vulgair: het werd alleen nog maar gebruikt in scheldkannonades, vergelijk: *du bloed-tyran, du hontsvoth, du reeckel, du stomme ende dove geest!*[155] In het gewone taalgebruik werd *ghi* gebruikt voor de tweede persoon enkelvoud én meervoud. Dit werd gesteund door de drukkers, die aan *ghi* de voorkeur gaven boven *du*. Het oude *du* verdween, samen met het bezittelijke voornaamwoord *dijn* – nog bekend uit versteende uitdrukkingen als *het mijn en dijn*. Overigens is wel verondersteld dat *du* al in de middeleeuwen een papieren vorm was, ontleend aan het Duits of aan oostelijke dialecten.[156]

Een aantal auteurs, met name bijbelvertalers, heeft onder invloed van het Duits of Nedersaksisch in de zestiende eeuw geprobeerd om *du,* dat inmiddels in de meeste gebieden als verouderd gold, weer in ere te herstellen – de oudste bijbelvertalingen vertoonden immers sterke oostelijke invloed. Zie voor de pogingen hoofdstuk 3. De reanimatiepoging was echter vergeefs, zeker toen de Statenvertalers definitief kozen voor *gij*.

Doe/dou bleef alleen regionaal in het oosten van het land voortbestaan, onder invloed van het Duits, vergelijk Limburgs *doe* (verbogen *dich*, dat in Belgisch-Limburgs ook on-

derwerpsvorm is) en Gronings *doe/dou* (verbogen *dai*) (zie illustratie 8.11 hieronder). Net als in het Nederlands verdwenen in het Engels de archaïsche vormen *thou, thee, thy, thine* uit de taal. Daarentegen leefde *du* voort in het Fries, Neder- en Hoogduits.

In de renaissance-spraakkunsten werd *du* genoemd en soms zelfs aanbevolen, hoewel het tegen die tijd allang uit de levende taal was verdwenen. De *Twe-spraack* vermeldde realistisch: 'Merk op dat men tegenwoordig de tweede persoon enkelvoud zelden gebruikt, maar in plaats van *du minnest* etc. *ghy mint* zegt, en in het meervoud *ghy luyden mint.*' De Hubert gebruikte wel het bezittelijke voornaamwoord *dijn* en de voorwerpsvorm *dij*, maar niet de onderwerpsvorm *du*, vanwege de lastige werkwoordsvorm die hierop volgde (zie hieronder bij de werkwoordsvervoeging). Ook Van Heule, Ampzing en Hooft erkenden dat *du* inmiddels verouderd was (hoewel Van Heule in 1633 pleit voor herinvoering). Leupenius ten slotte koos in 1653 ondubbelzinnig voor het levende taalgebruik: 'Voor *gij* schijnt vroeger wel *du* te zijn gebruikt, om het enkelvoud van het meervoud te onderscheiden [...], maar omdat het zo onwelluidend klinkt, en een Duits woord is, en ook bij de Duitsers meestal denigrerend gebruikt wordt, is het in onbruik geraakt, en zegt men *gij* zonder onderscheid tussen meervoud en enkelvoud.'[157] Hiermee was de overwinning van *gij* op *du* een feit.

Jij, je

Begin zeventiende eeuw is *jij* voor het eerst in teksten aangetroffen, aanvankelijk nog zelden, maar na 1615 nam het aantal gevallen snel toe. In de middeleeuwen werd in beklemtoonde posities uitsluitend *g(h)i* gebruikt, dat teruggaat op Oudgermaans *ji*. In onbeklemtoonde posities veranderde *ghi* al in de middeleeuwen in *-y* of *-i*. Het werd dan vast geschreven aan het voorafgaande werkwoord, voegwoord of vraagwoord. Een dergelijke versmelting van een onbeklemtoond voornaamwoord met een voorafgaand woord heet enclise. Een voorbeeld van dit enclitische gebruik is *berichti* 'bericht ge'. Wanneer de *-i* of *-y* werd vast geschreven aan de voorafgaande persoonsvorm, eindigde deze meestal niet op de verwachte *-t*, maar op *-d*, bijvoorbeeld *brenghdy* 'brengt ge', *hebdi* 'hebt ge', *kundi* 'kunt ge', *leefdi* 'leeft ge', *meugdy* 'moogt ge', *suldy* 'zult ge', *zydy* 'zijt ge'. De *d* in bijvoorbeeld *ghevedi* is ontstaan uit *gevet-ji* (met de oude vorm van het voornaamwoord: *ji*), waarin, zo merkt het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* op, de stemhebbende combinatie van verbuigingsuitgang en voornaamwoord functioneel is om een onderscheid met de derde persoon enkelvoud mogelijk te maken: *gheveti* 'geeft hij' tegenover *ghevedi* 'geeft gij'. Wanneer de stam eindigde op een stemloze medeklinker (uit *'t kofschip*), werd de medeklinker echter ook wel verscherpt: zo veranderden *maked-i* 'maakt gij', *brekdi* 'breekt gij' en *roepdi* wel in *maecti, breecti* en *roepti*.[158] Pas aan het eind van de middeleeuwen treedt een enkele maal enclitisch *-ge* op; in diezelfde periode komt de niet-enclitische vorm *ge* naast *ghi* op. In de renaissance veranderde *ghi* in *gij*, door de diftongering van de /ie/ (zie hoofdstuk 4), en zo kunnen we in die periode lezen *gij/ge brengt, brengt ge*.

Het feit dat *jij* niet is gevonden vóór de zeventiende eeuw, roept de vraag op waar dit voornaamwoord vandaan is gekomen – het kan immers niet uit de lucht zijn komen vallen. Over de herkomst van *jij* bestaan twee tegenstrijdige opvattingen.

Volgens de eerste theorie, geponeerd in het begin van de twintigste eeuw, is het voornaamwoord *ghi/gi* gedurende de gehele middeleeuwen in de Hollandse spreektaal uit-

gesproken als /jie/ en in de overige dialecten met een *g*-klank (welke dan ook). Die Hollandse uitspraak is weliswaar nergens opgeschreven, maar dat zou komen doordat de spelling *ji* ambigu zou zijn, omdat de waarde van de letters *i* en *j* op dat moment nog niet vastlag: beide konden zowel voor de klinker *i* als voor de halfklinker *j* gebruikt worden (men spelde *iaghen* en *jaghen*, *jk* en *ik*), waardoor *ji* gelezen kon worden als *ii* of *ij*, de aanduiding van een lange /ie/.[159] Om deze theorie te onderbouwen wijst men erop dat *jij* ten minste eenmaal in de zestiende eeuw is genoemd, en wel door Joos Lambrecht. Deze schreef namelijk in zijn spellinggids uit 1550 naar aanleiding van de lettercombinatie *ij*: 'Hier moet men ook opmerken dat sommigen zeggen iy of jy voor ghy.' De interpretatie van dit citaat is echter niet onomstreden.[160] Áls Lambrecht al het voornaamwoord *jij* bedoelt, kan hij ook gedacht hebben aan het Nederduits, waarin *ji* gedurende de gehele middeleeuwen en daarna voorkwam. Deze ene incidentele vermelding is in ieder geval geen bewijs voor het gebruik van *jij* op grote schaal.

Hoe het ook zij, volgens de eerste theorie heeft het voornaamwoord *jij* dus altijd al bestaan, maar kwam dat pas begin zeventiende eeuw in geschreven teksten aan het licht. Persoonlijk lijkt het me uitermate onwaarschijnlijk dat vier eeuwen lang de /j/-uitspraak in de spelling – die toen nog helemaal niet vastlag – verdoezeld zou zijn, terwijl het hier nota bene een van de meest frequente woorden in de Nederlandse taal betreft. Bedenk daarbij ook nog dat bij andere woorden wel degelijk spelvarianten met *j* tegenover *g* voorkwamen, vergelijk *jegen(s) – gegen* 'tegen', Middelnederlands *jeeste – geeste* 'geschiedenis, gebeurtenis', *jenever – genever* (als naam voor de bes), *jicht – gicht*, *jupe – gupe* 'overkleed' en *jaleye* voor 'gelei'.[161]

Waarmee we aanbelanden bij de tweede theorie. Deze is door A. Verdenius al in 1924 verdedigd en luidt dat *jij*, *je* zijn ontstaan uit de enclitische vorm van *ghi*, namelijk *-(d)y* of *-(d)i*; dankzij de *i* zou de ervoor staande *d* zijn verzacht en gepalataliseerd: *di* werd via *dji*, *dzji*, *zji* tot *ji*, waarna de *i* werd gereduceerd tot *e*, zodat *ji* veranderde in *je*. Vormen zoals *gadi*, *hebdi* veranderden met allerlei tussenstappen via *gadji*, *hebji* in *ga je/jij*, *heb je/jij*. De klankverandering zou dan vergelijkbaar zijn met die welke het verkleiningsachtervoegsel in diezelfde periode en in dezelfde regio doormaakte: dankzij palatalisatie, ofwel het meer voor in de mond uitspreken, veranderde *kindekijn* via *kindetgiaen* in *kindje*, zie boven.[162] Pas later zou *jij/je* ook vóór de werkwoordsvorm komen te staan, en dit klopt met de gegevens: in teksten van na ongeveer 1615 komt eerst enclitisch *je/jij* voor, pas later wordt *jij* regelmatig gevonden vóór de persoonsvorm.[163]

Al tachtig jaar bestaan deze twee theorieën naast elkaar, zonder dat het definitieve bewijs voor de ene of de andere geleverd is. In de zeventiende-eeuwse grammatica's is over deze kwestie niets te vinden, wat voor de hand ligt: *jij*, *je* kwamen immers net in gebruik en behoorden beslist niet tot de beschaafde schrijftaal – dat blijkt uit het feit dat ze met name in kluchten gebruikt werden, en uit afkeurende opmerkingen in latere, achttiende-eeuwse grammatica's.

Volgens de eerste theorie, die luidde dat *jij* een dialectvariant van *gij* was, zou echter het verschil tussen de twee vormen niet meer zijn dan een uitspraak- en spellingkwestie. In dat geval ligt het voor de hand dat het probleem genoemd wordt in de toenmalige spellinggidsen. En laat dat nu het geval blijken te zijn! In een aantal spellinggidsen

Taalwetten maken en vinden 419 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

wordt aandacht besteed aan de uitspraak en de spelling van de *g*. In de middeleeuwen was het regel dat een *g* voor een *e* en *i* werd uitgesproken als /j/; wilde men de /g/-klank weergeven, dan spelde men *gh* (zie hoofdstuk 5). Niet alle renaissance-spellinggidsen waren het met deze regel eens. Al in 1581 ontkende De Heuiter de /j/-uitspraak voor de *g*, en hij pleitte ervoor de spelling *gh* af te schaffen. Hij wilde spellen *gij* (en *gaen, gapen, geven, gegeven, gelijc* etc.) want – en nu komt het! – 'niemand zegt *ij, jeven, jejeven, jelijc, jaen, japen, javen, jiften, jeloven, jout, jemeen, jeen, julzich*'. Hij ontkende dus glashard het bestaan van de uitspraak *jij* (door hem gespeld als *ij*). En hij is niet de enige: in 1612 sluit Van der Schuere zich bij deze mening aan. Volgens Van der Schuere klinkt de *g* voor een *e, i, y* hetzelfde als voor een *a, o, u, l, r*, en daarvan geeft hij als voorbeeld... de uitspraak van *gy*, waarvan de beginklank volgens hem net zo klinkt als die van *gaef, god, gunst*![164]

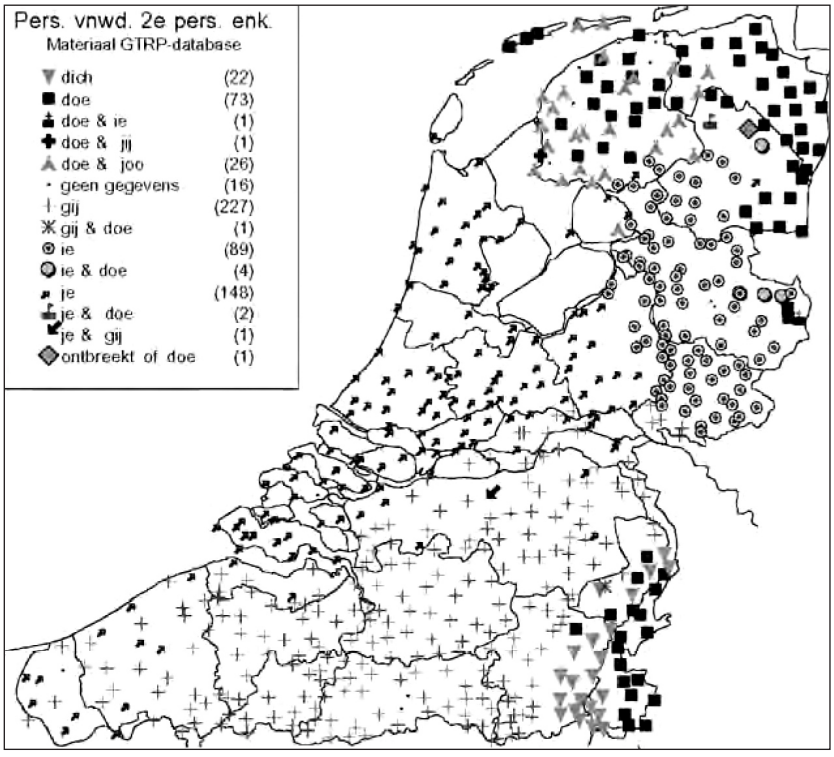
Ter herinnering even de achtergrond van beide heren: De Heuiter was geboren en getogen in het Noorden, maar woonde enige tijd in het Zuiden; hij wilde een bovenregionale taal scheppen bestaande uit elementen van de verschillende dialecten. Van der Schuere woonde de eerste tien jaar van zijn leven in de Zuidelijke Nederlanden, en de rest in Haarlem. Beiden waren dus goed op de hoogte van zowel de Zuid-Nederlandse als de Noord-Nederlandse taal. En beiden ontkennen het bestaan van de uitspraak *jij, je*!

Hiermee is naar mijn mening afdoende bewezen dat *jij* en *je* niet gedurende de middeleeuwen de ondergrondse Hollandse uitspraak voor *gi* waren, maar dat ze zijn ontstaan in de renaissance uit de enclitische vorm van *ghi*. Als voorwerpsvorm van *jij, je* werd nu geleidelijk *jou* gebruikt (immers ook een vorm die begon met een *j*), ontstaan uit *ju* (de nevenvorm van *u*), zoals *nou* opkwam naast *nu*.

Een bijkomend voordeel van deze theorie is dat zij verklaart waar de *-t* is gebleven in de tweede persoon van de tegenwoordige tijd, wanneer het voornaamwoord volgt op de werkwoordsvorm, dus waarom het *loop je* is en niet *loopt je*. Deze klankverandering loopt namelijk geheel parallel aan die van de verkleinwoorden: zoals *coeckijn* via *koektje* veranderde in *koekje*, werd *kentgi* via *kendi* tot *ken je*. Die verandering is heel natuurlijk, zoals blijkt uit een spreektalige zin als *vin-je ook niet?* Ten Kate wees er in 1723 al op dat de *-t* in *heb je* weggelaten werd vanwege de welluidendheid.[165] De *-t* van de werkwoordsvorm bleef in principe overigens wél bewaard voor het voornaamwoord *gij* – hij verdween alleen bij de gepalataliseerde enclitische vorm, vergelijk *wilt ghy, hebt ghy, meynt gy*, tegenover *wilde, hebde, meynde* of *wilje, hebje, meynje*.

Dat de vormen *je/jij*, die aanvankelijk uitsluitend enclitisch voorkwamen, ook vóór de werkwoordsvorm kwamen te staan – iets wat de enclitische vorm *-(d)i* in de hele middeleeuwen niet is gelukt –, kan misschien worden toegeschreven aan het Nederduits/Nedersakisch. In Nederduitse dialecten gebruikte men *ji* (een directe afleiding van Oudgermaans *ji*) met als verbogen vormen *ju, jo, jou* – deze vormen werden gebruikt voor het meervoud, dus voor 'jullie', en voor de beleefde enkelvoudsvorm 'u' (naast het informele *du*).[166] Deze Nederduitse vormen, die in de grote Hollandse steden veelvuldig te horen waren dankzij het grote aantal Nederduitse immigranten, kunnen heel goed het Nederlandse gebruik hebben beïnvloed. Bedenk dat *jij* aanvankelijk met een lange /ie/ werd uitgesproken, net als Nederduits *ji*, en eveneens zowel voor het enkelvoud als voor het meervoud werd gebruikt. Het Nedersaksische gebruik stemt overeen met het Nederduits. Als voor-

Taalwetten maken en vinden 420 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Illustratie 8.11 Het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon in de Nederlandse dialecten: *jij/je, ie, gij, doe* (Bron: Goeman)

beeld kan het Gronings dienen. Ook hier is voor 'jij' *doe/dou* (met voorwerpsvorm *dai*) bewaard gebleven. Als beleefde enkelvoudsvorm en als meervoudsvorm gebruikte men *jie* (tegenwoordig *ie*), met voorwerpsvorm *joe*.[167] De parallellie in de vormen Nederlands *jij/jou* – Nederduits *ji/jo(u)* – Gronings *jie/joe* is op zijn minst opvallend te noemen.

Overigens duurde het nog een hele tijd voordat *jij/jou* als beschaafde vormen werden geaccepteerd: Willem Sewel markeerde in zijn *Groot woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taalen* uit 1708 *jou* als straattaal, en Ten Kate constateerde in 1723 dat *je* in plaats van *gij* 'als te laag, te plat en al te gemeenzaam tot nu toe buiten iedere schrijftaal [is] gehouden'.[168] Desalniettemin won *jij* in de spreektaal steeds meer veld. Maar tot halverwege de negentiende eeuw verzwegen de grammatica's het bestaan ervan – vermelding kreeg het pas toen eind negentiende eeuw een stroming pleitte voor aandacht voor de spreektaal.

In de eerste helft van de achttiende eeuw kreeg de onbeklemtoonde vorm *je* de betekenis 'men': *je hebt katten en honden; dat zou je er niet achter gezocht hebben.*[169] Recent wordt *je* bovendien gebruikt voor 'ik' – om met Johan Cruijff te spreken: *je mist het publiek, het applaus*.

Jij/je/jou werden beschouwd als typisch Hollands. Ze werden na verloop van tijd onderdeel van de standaardtaal. In de noord- en zuidoostelijke dialecten, zo blijkt uit illustratie 8.11, bleef *doe* (*dich*) bewaard, centraaloostelijke dialecten behielden *ie* (teruggaand op Oudgermaans *ji*), en in de zuidelijke dialecten hield men vast aan *gij*, hoewel, anders

dan vaak gedacht, niet in alle zuidelijke dialecten: een deel van het West-Vlaams kent *je*. Hier heeft dezelfde klankverandering plaatsgevonden als in het Hollands. Dat die verandering in de andere zuidelijke dialecten niet plaatsvond, is waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat in die dialecten de *i* van *-di* eerder is gereduceerd tot *-e* dan in het West-Vlaams; daarmee was de oorzaak van de palatalisering van de *d* weggenomen, en behield men het oude systeem: enclitisch *-de* en in beklemtoonde positie *ge/gij*.[170] Dat in de Hollandse spreektaal in de tweede helft van de zeventiende eeuw *gij* en *d(o)u* niet veel voorkwamen, blijkt uit het feit dat het Afrikaans alleen *jy/jou* kent.

U

Door de verdwijning van *du* was de middeleeuwse tweedeling in een informele aanspreekvorm (*du*) en een formele (*ghi*) opgeheven. De sociale verhoudingen vroegen echter kennelijk om een formele aanspreekvorm, en die lacune ging *u* opvullen. *U* was oorspronkelijk de derde en vierde naamval van *ghi/ge*, vergelijk Middelnederlands *gi wist dat ic u minde*; *dit sal u sijn groet eere* 'dit zal een grote eer voor u zijn'. In het Hollands, Vlaams, Zeelands en in Oost-Nederland werd naast de verbogen vorm *u* ook *ju* gebruikt, de oorspronkelijke vorm waaruit *u* was ontstaan (zoals *ghi* terugging op Oudgermaans *ji*); zie illustratie 4.2. Dit *ju* '(aan) jullie, (aan) u' vinden we nog terug in Engels *you* en Nederduits *ju, jo*. Andere varianten van *u* waren in het Middelnederlands *ou* en *jou*.

In de loop van de zeventiende eeuw werd *u* niet alleen meer als voorwerpsvorm gebruikt, maar ook als onderwerpsvorm. Hierover zwijgen de spraakkunsten echter in alle toonaarden, ook die uit de achttiende eeuw. *U* als onderwerpsvorm is voor het eerst gevonden in twee Hollandse bronnen uit 1599. Misschien is het al eerder genoemd door Joos Lambrecht in 1550, maar zijn citaat is voor meerderlei uitleg vatbaar; er staat: *U eist dien ic meane; u es hier pronômen, dats ean woord, eanighen persoan of naam beteakenende*. Waarschijnlijk moet deze zin gelezen worden als 'u is het die ik bedoel', en is hier sprake van dezelfde constructie als die het Frans gebruikt: *c'est toi qui…*; dat betekent dan dat *u* een verbogen vorm is.[171] Zeker is in ieder geval dat *jij/je* en *u* ongeveer in dezelfde tijd opkomen.

Hoe *u* het van voorwerpsvorm heeft geschopt tot onderwerpsvorm, is niet helemaal duidelijk: wellicht is het ontstaan door uitbreiding van het oudere gebruik van *u* als voorwerpsvorm, vergelijkbaar met het gebruik van *hun* in ***hun*** *gingen,* ***hun*** *hebben dat gedaan* – dat overigens pas voor het eerst in 1911 is aangetroffen.[172] In dialecten komen vergelijkbare vormen voor, zoals het Vlaams-Brabantse *da(t) weet* ***'m*** *nie(t), als* ***'m*** *nie(t) komt*; denk ook aan de Zeeuwse reclameslogan ***Ons*** *bin zunig*, aan de informele uitdrukking *ons kent ons* en aan Afrikaanse zinnen zoals *ons het ons pen verloor*. In zeventiende-eeuwse persoonlijke brieven van laagopgeleiden worden de voornaamwoorden inderdaad op die manier gebruikt, bijvoorbeeld *als* ***haer*** *schrijft* 'wanneer ze schrijft'.[173] Volgens sommigen zijn *hun, ons, haer* (maar niet *'m*) in deze zinnen overigens op te vatten als vormen van het bezittelijke voornaamwoord, vergelijkbaar met de dialectuitdrukking ***zijn*** *hebben dat gedaan* – en volgens diezelfde opvatting zou *u* als onderwerpsvorm dan zijn ontstaan uit het bezittelijk voornaamwoord *uw*, met als variant *u* (zie hieronder).[174]

Als het waar is dat de voorwerpsvorm *u* zijn functie heeft uitgebreid tot onderwerpsvorm, dan heeft de ontwikkeling een parallel in het Engels. Het Engelse *you* was oor-

spronkelijk de voorwerpsvorm van de tweede persoon meervoud: '(aan) jullie', en werd in de veertiende eeuw de beleefdheidsvorm enkelvoud: '(aan) u'. Daarbij verving *you* geleidelijk de vorm *thou*. Tot zo ver lopen de geschiedenis van *you, thou* en *gij, du* geheel parallel. Vanaf de vijftiende eeuw werd *you* bovendien voor de eerste naamval enkelvoud en meervoud gebruikt, net als tegenwoordig in het Nederlands *u*. Overigens wordt momenteel in het Gronings de geschiedenis nogmaals herhaald: de voorwerpsvorm *joe*, gebruikt als beleefde vorm enkelvoud en als meervoudsvorm bij *ie* 'u', wordt recent ook als onderwerpsvorm (enkelvoud en meervoud) gebruikt.[175]

Een andere theorie is dat *u* is ontstaan uit de beleefde aanspreekvorm *Uw Edelheid* of *UEdele*, die tot *UE* en *Uwé* werd verkort en vervolgens als *Uwe*, met de klemtoon op de *u*, werd uitgesproken. Dit *uwe* zou dan tot *u* geworden zijn onder invloed van de voorwerpsvorm *u* bij *gij*. Probleem is dat de *uwe*-vormen pas in de negentiende eeuw zijn genoteerd. Wellicht echter sprak men al in de zeventiende eeuw *UE* uit als *uwe* of zelfs als *u*, maar schreef men de vorm uit traditie als *UE*.[176]

Een argument voor het ontstaan van *u* uit *Uw Edelheid* is dat op *u* een werkwoordsvorm van de derde persoon enkelvoud kon volgen: *u/hij is, heeft, kan, zal, wil* tegenover *je bent, hebt, kunt, zult, wilt*. Waarschijnlijk is die persoonsvorm ontstaan onder invloed van de werkwoordsvorm die na *UEd.* werd gebruikt, maar dat hoeft natuurlijk niet per se te betekenen dat het woord *u* dan ook is ontstaan uit *UEd.*[177] Toch is dat wel de meest geaccepteerde opvatting, om de simpele reden dat het gebruik van de werkwoordsvorm een hard gegeven is, en er geen enkel feit kan worden gevonden dat de veronderstelde functie-uitbreiding van de voorwerpsvorm *u* ondersteunt.

Omdat men *u* tegenwoordig opvat als een tweede persoon, verdient *u bent, u hebt, u kunt, u zult* of *zou, u wilt* de voorkeur. Sporadisch kwam dit al voor na *UE.* in de zeventiende eeuw, vergelijk *UE. meughdt ghelooven datter...* (*meughdt/moogt* was de vorm die volgde op *gij*, de derde persoon luidde *hij mag*).[178] In ambtelijke taal wordt nog wel eens *u zoudt* geschreven, maar dat is ten onrechte – het is namelijk de uitgang die bij *gij* hoort, en die allang niet meer in het Standaardnederlands gebruikt wordt. Voorts kan bij *u* als wederkerend voornaamwoord zowel *zich* (de derde persoon) als *u* (de tweede persoon) voorkomen: *u herinnert zich* en *u herinnert u.*

De taalkundige Paardekooper gaat ervan uit dat het gebruik van *u* als onderwerpsvorm het gevolg is van functie-uitbreiding. In zijn ogen is *u* als onderwerpsvorm 'buiten enige twijfel ontstaan in de gesproken taal van de grote Hollandse steden', en wel als gevolg van de Zuid-Nederlandse immigratie na de val van Antwerpen, als 'Brabants in Hollandse mond'. In die tijd, omstreeks 1600, kende het Hollands volgens hem voor alle onbeklemtoonde vormen van het persoonlijk voornaamwoord (enkelvoud en meervoud) en voor het bezittelijke voornaamwoord slechts één woord, namelijk *je*, terwijl het Zuid-Nederlands voor het persoonlijk voornaamwoord als onderwerp *ge* en als voorwerpsvorm *u* gebruikte, en voor het bezittelijke voornaamwoord vrouwelijk, onzijdig en meervoud *u* en mannelijk enkelvoud *uwe(n)*. De Zuid-Nederlandse immigranten namen hun systeem mee naar de Hollandse steden, waar de Hollanders het overnamen, maar omdat dit niet overeenkwam met het levende taalgebruik, pasten zij het aan en gingen zij de meest voorkomende vorm, *u*, ook als onderwerpsvorm gebruiken, zodat

Taalwetten maken en vinden 423 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

dit, net als *je,* in alle vormen gebruikt werd. Paardekooper noemt *u* als onderwerpsvorm dan ook een Brabantse loot op een Hollandse stam: naar de vorm Antwerps, naar de grammaticale waarde Amsterdams.[179]

Boven bleek echter dat de Hollanders tijdens en direct na de Zuid-Nederlandse immigratie uitsluitend *gij* met als voorwerpsvorm *u* gebruikten, zowel in de schrijftaal als in de spreektaal, en dat *je/jij* nog slechts in de kiem aanwezig was. Daarmee is het uitgangspunt van Paardekooper – dat in de Hollandse spreektaal *gij* en *u* niet voorkwamen – ondergraven. Dat betekent dat er begin zeventiende eeuw in de Hollandse spreektaal een geheel eigen systeem is ontstaan, met de nieuwe voornaamwoorden *jij/je* en met *u* als onderwerpsvorm. Het nieuwe systeem wijkt af van zowel het Zuid-Nederlands als de schrijftaal. Opnieuw is het Hollandse en niet het Zuid-Nederlandse systeem bevorderd tot standaardtaal.

Het duurde nog heel lang voordat *u* algemeen als onderwerp (voor zowel het enkelvoud als het meervoud) werd gebruikt, pas in de loop van de negentiende eeuw.[180] Pas toen kreeg de oppositie informeel *je* tegenover formeel *u* de overhand en werd het formele *gij* als onderwerpsvorm verdrongen. In de negentiende eeuw bestond grote onzekerheid over het te gebruiken voornaamwoord, waardoor in opeenvolgende zinnen *je, ge, u* gebruikt konden worden tegen een en dezelfde persoon.[181] Overigens veranderde het gebruik van *jij* en *u* in de loop van de tijd: *u* gaf eerst vooral sociale afstand en status aan, maar wordt tegenwoordig vooral gebruikt tegen onbekenden, en *jij* wordt gebruikt in situaties van vertrouwelijkheid en solidariteit.[182]

Nog eeuwenlang bleef ondertussen in de Hollandse schrijftaal het archaïsche *gij*, met als voorwerpsvorm *u*, in gebruik. Daaraan heeft de Statenvertaling een belangrijke bijdrage geleverd, zie hoofdstuk 3. *Gij* wordt tegenwoordig alleen nog in vaste uitdrukkingen gebruikt, zoals *gij zult niet stelen.* Voorts is *gij* blijven bestaan in zuidelijke dialecten (maar niet in het West-Vlaams), met *u* als voorwerpsvorm. Dit hebben we vaker gezien: vernieuwingen begonnen in Holland en verbreidden zich over een deel van het Nederlandse taalgebied, maar niet over het zuiden en noordoosten, waar de oude vormen bewaard bleven. Overigens verbazen Nederlanders er zich vaak over wanneer bijvoorbeeld standaardtaal sprekende Belgische echtelieden elkaar aanspreken met *u*. Daarbij zien die Nederlanders over het hoofd dat *u* in die context meestal voorkomt als voorwerpsvorm (namelijk van het informele *gij*) en niet als onderwerpsvorm. Dat Belgisch/Brabantse *u* als voorwerpsvorm is (ook) een omzetting van het dialectische *oe* 'jij', de verbogen vorm van *gij* 'jij'. *Oe* is dus voor de Belgen een informele vorm, terwijl *u* voor de Nederlanders juist de formele vorm is. De Belgen zeggen als ze standaardtaal spreken wel *jij*, maar *jou* is een veel te Hollands, te rauw woord (precies zoals het eeuwenlang in Holland als te laag, te gemeenzaam werd gezien), zodat het wordt gemeden. De situatie is vergelijkbaar met die in Holland in de negentiende eeuw.[183]

In het Afrikaans komt *u* voor, maar het wordt veel minder vaak gebruikt dan bij ons. Men geeft de voorkeur aan een omschrijving, zoals *ken oom hierdie plek?*, wat ongeveer betekent '(meneer,) kent u deze plaats?' of *is tannie vanmiddag by die huis?* '(mevrouw,) bent u vanmiddag thuis?' En precies ditzelfde zien we nog steeds in het Zuiden, maar ook in andere dialecten: men zegt bijvoorbeeld *de frater/oom zou vandaag*

vertellen in plaats van *u zou vandaag vertellen*, of *wil burgemeester/dokter nog een kopje koffie* in plaats van *wilt u*.[184]

Na ongeveer 1615 heerste er een zekere chaos in het gebruik van de voornaamwoorden: door elkaar heen, soms zelfs in dezelfde zin, werden in Hollandse kluchten – die veel spreektaal bevatten – *ghy, gy, ge* en (meestal enclitisch) *jij, je* gebruikt, met als verbogen vormen *jou (iou), je*. Een zin als *siet ghij niet watje doet?* was heel gebruikelijk.[185] Het taalgebruik kan mooi blijken uit bewaard gebleven persoonlijke brieven, geschreven door Hollanders aan vrienden en familieleden, want het taalgebruik hiervan zal heel dicht de gesproken taal benaderen; zie kader 8.2.

Kader 8.2 Een voorbeeld van een persoonlijke brief uit 1664 van een laagopgeleide Hollandse moeder aan haar zoon, die diende op de vloot onder M.A. de Ruyter (Bron: Braunius 1980-1981)[186]. Ik heb enkele bijzonderheden vet gezet; let vooral op de gebruikte voornaamwoorden.

Looft Godt boven al. Den 11 november 1664. Erwaerdighe liewe welbeminde son Vrerick Jansen Stopegat, ick **ulieve** moeder laet **ulieve** weeten, dat ick noch, Godt lof, klock en gesont is met ulieve seuster. Soe ik veerhope dor Godts genade, dat heet met ulieve, mijn alderliefste beminde son, ock so is. Waer heet anders met ulieve, heet soude **mijn** en grotte droefheyt wesen om te hoorren, weet Godt almachtigh die en kender alle menschens harten is. Vorders, liewe beminde son, laet ick ulieve weeten dat ick ulieve brief ontfangen heb van Kallis [Calais] af, ende daer heb ick ulieve goeder gesontheyt uyt veernomen met grotte blidschap, dat **mijn** en grotte trost is. Godt laet heet langhe duren tot saligheyt, dat ick altijt sulcke goede tijdingh van ulieve magh hooren. Daer is mijn veerlangsel nae, beminde kint. Ick heb veerstaen, dat **ie** op en sware toch sal gaen, dat **mijn** niet lief is. Ick bide ulieve dat **ie** doch altijt Godt vor oghen hout. Ick hop Godt sal ulieve bewaeren, want Sijn hant is overall sowell te watter als te landt. Hij is en behoeder over alle die hem aenroepen. Beminde liewe kint, **ie** schrijft **mijn** van die meyt, dat ick **sij** wat te vrient houden sal. Wat soude **ie** met die meyt doen, nademael dat van ons gesint niet is. Als Godt belieft dat **ie** thuys komt, sal alles well gaen, maer sij doet ulieve groeten. Mede laet ick **ulieve** weeten, dat ick geen tijdingh van **u** broer uyt Ostingen gehat heeft, maer doch heb ick geelt ontfanghen, dat hij noch leeft. Lieve kint, soo dat kwaem dat ie bey Vredrick kwaem, naest onse de[u]r, hij vaert met die wilde [?], soo ie bey hem komt, soo doet hem wat goets. End, dat hij wat van doen **heb**, dat **ie hem** beyseet, sijn moeder sal heet weder tot dancke betallen. Mede laet ick ulieve weeten dat **u** grotte nicht, Marytje Jans, **die** de schipper gehat heeft, **die** is de bruyt met en wijnkoper. Vorders, liewe kint, is **mijn** schrijven niet mer als: west vriendelijck van mijn end ulive seuster en van alle onse vrienden gegroet. Die leven noch gesont end wenschen ulieve geluck ens seegen des Heeren, dat wij met gesontheyt weder mogen veergaeren so 't ons salight is. End soo ie wat veerschit aen Vredrick, soo schrijft **mijn** dat. Nu hiermet Godt bevollen bey **mijn**, **ulieve** moeder, Wellempie Vrericks.

Jullie

In de zestiende eeuw werden *gij, ge* gebruikt als aanspreekvorm voor een of meerdere personen; in Vlaanderen is dat nog zo. Als het nodig was om de meervoudigheid te benadrukken, gebruikte men het nadrukkelijke *gijlieden, gijlui*. Leupenius vatte het gebruik in 1653 als volgt samen: '[...] men zegt *gij* zonder onderscheid tussen meervoud en enkelvoud. Sommigen zeggen, om een verschil te maken, in het meervoud *gij lieden*, wat wij niet willen verwerpen, maar wij achten het overbodig, omdat het verschil uit de bijgevoegde naamwoorden of werkwoorden kan worden opgemaakt.'[187] Niet iedereen was dus een voorstander van het gebruik van de meervoudsvorm *gijlieden*. Al in de *Twe-spraack* van 1584 werd gezegd dat het weliswaar regel was te zeggen *ghy luyden mint*, maar dat dit 'de taal verkreupelt en van haar sieraad berooft'.[188] Ten Kate daarentegen rekende in 1723 *gijlieden, zijlieden* tot de hoogdravende en deftige stijl.

Toen *jij* in de Hollandse spreektaal ontstond, gebruikte men aanvankelijk *jij, je, jou* voor enkel- en meervoud, en daarnaast *jijlieden/jijlui/jelui/joului* voor het nadrukkelijke meervoud.[189] Deze meervoudsvormen kregen de klemtoon op de eerste lettergreep, waardoor de verzwakte vorm *jullie* ontstond, die in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker voor het meervoud gebruikt werd naast de enkelvoudsvorm *jij*. Evenmin als de zeventiende-eeuwse grammatica's reppen van *jij* of *u* als onderwerpsvorm, doen ze dat van *jullie* – volgens de officiële schrijftaal bestond alleen *gij*.

Jullie werd en wordt als onderwerps- én als voorwerpsvorm gebruikt, net als het Afrikaanse *julle*. *Jij* is daarentegen alleen onderwerpsvorm en kent als voorwerpsvorm *jou* (ook in het Afrikaans). Het onbeklemtoonde *je* kan in álle situaties gebruikt worden: voor alle vormen in zowel het enkel- als het meervoud. Denk aan uitdrukkingen zoals: 'Jan/jongens, *je* moet opschieten', 'je moest *je* schamen', 'jullie moesten *je* schamen'.

Zo bestond er tot ten minste eind negentiende eeuw in de standaardtaal het volgende systeem: *jij* en *jullie* als informele aanspreekvorm in het enkelvoud respectievelijk meervoud, *u* als formele aanspreekvorm enkelvoud en meervoud, en *gij* als plechtige schrijftaalvorm enkelvoud en meervoud. Daarentegen gebruikte en gebruikt de zuidelijke spreektaal slechts één aanspreekvorm: *gij/ge*, met voorwerpsvorm *u*, in zowel formele als informele situaties en in enkel- en meervoud – een veel eenvoudiger systeem dus dan in de noordelijke dialecten. Daarom is er in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw – vergeefs – voor gepleit dit Zuid-Nederlandse systeem in het Standaardnederlands over te nemen.[190]

Hun en hen

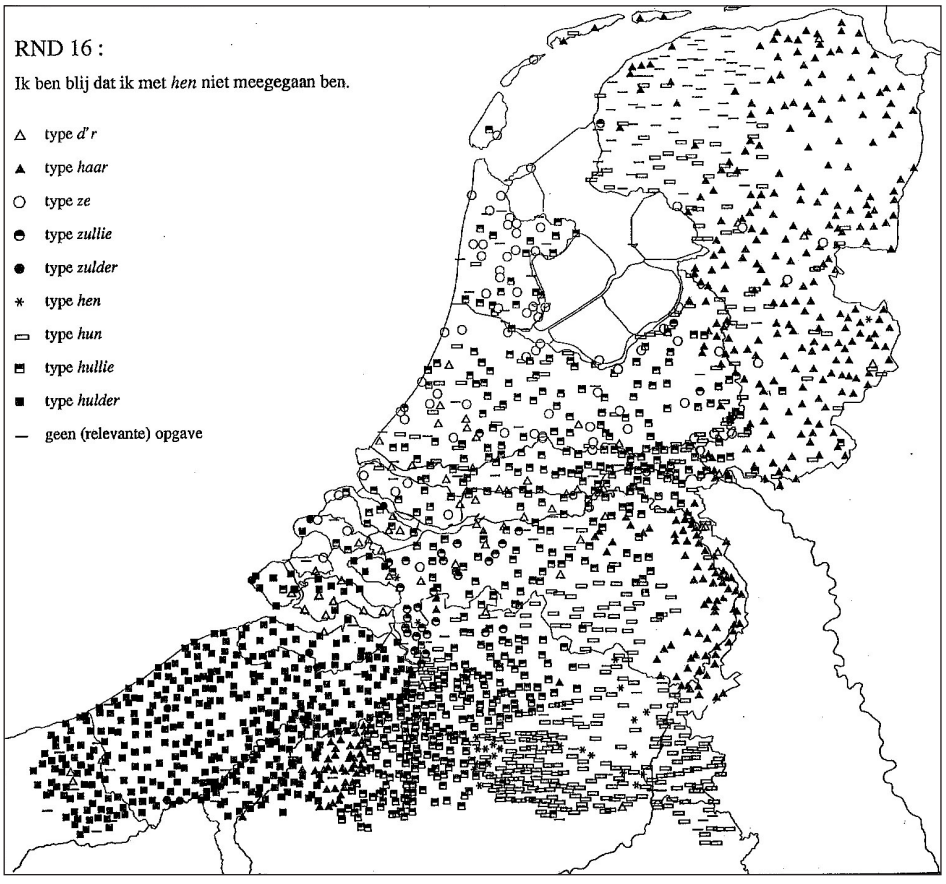
De tegenstelling tussen *hen* en *hun* is jong en kunstmatig. Vanaf de dertiende eeuw kwamen *hen* en *hun* naast elkaar voor als derde en vierde naamval meervoud van het persoonlijk voornaamwoord *hij*. *Hen* en *hun* waren slechts dialectvarianten, waarbij *hun* het eerst in Limburg is aangetroffen. Ook versterkte vormen op *-lieden* kwamen in de middeleeuwen voor: *henliede(n), hunliede(n)*. In de vijftiende eeuw gebruikte men ook *haer* als algemene vorm (niet alleen als vrouwelijk meervoud; zie hierboven 'Voornaamwoordelijke aanduiding: de bezittelijke voornaamwoorden').

In 1625 maakte Christiaen van Heule in zijn grammatica, in navolging van het Latijn, als eerste het kunstmatige verschil tussen *hun* voor de derde naamval meervoud en *hen* voor de vierde.[191] Dit werd nagevolgd door onder anderen Ampzing, Hooft, Vondel en Vollenhove, en in de achttiende eeuw gepropageerd door Moonen en Huydecoper. Maar niet iedereen was er gelukkig mee. Zo volgden de Statenvertalers Van Heule niet na (zij gebruikten willekeurig door elkaar *hen* en *haer*) – wat acceptatie ervan jammer genoeg niet in de weg heeft gestaan. De bezorger van de tweede editie van Huydecopers werk, Frans van Lelyveld, noemt het onderscheid tussen *hen* en *hun* een willekeurige keurigheid die meestal nodeloze problemen veroorzaakt.[192]

Van Heule, en in zijn kielzog de zeventiende- en achttiende-eeuwse spraakkunstenaars, schreven *hun* ook voor na de voorzetsels *van* en *aan*. De vorm *hun* was namelijk volgens de spraakkunstenaars niet alleen derde naamval, maar ook zesde. In die periode schreef men voor dat de zesde naamval in het Nederlands werd uitgedrukt door de combinatie van het voorzetsel *van* en een naamvalsuitgang die gelijk was aan die van de derde naamval. Toen de zesde naamval uit de spraakkunst verdween, proclameerde Weiland naar Duits voorbeeld dat het zinsdeel na *van* in de vierde naamval stond, en daarom moest men voortaan *van hen* schrijven in plaats van *van hun*.[193] De huidige verdeling tussen *hen* (als lijdend voorwerp en na een voorzetsel) en *hun* (als meewerkend voorwerp) is dus pas in de negentiende eeuw vastgelegd – en geldt nog steeds als een van de grootste struikelblokken van de Nederlandse grammatica, en een van de regels waartegen het meest gezondigd wordt.[194] Om het probleem te vermijden schrijft men steeds vaker *ze*, omdat dat in alle vormen gebruikt kan worden: *de poezen… geef ze te eten*. In de negentiende eeuw gebruikte men *hen* ook voor zaken. In de loop van de negentiende eeuw verdween dit gebruik steeds meer, maar nog begin twintigste eeuw dichtte Roland Holst: 'De laatste daad viel uit mijn moede handen: Ik zie *hen* bleek en roerloos in mijn schoot.'

De tegenstelling tussen *hun* en *hen* is een schrijftaalregel die in het moderne Nederlands, net als in het verleden, vaak wordt overtreden. Er zijn veel twijfelgevallen, zoals *het is hen/hun ontgaan, dat optreden verbaasde hen/hun, mag ik hen/hun iets inschenken?* In de gesproken taal bestaat een voorkeur voor *hun* (ongeacht de functie van het woord), terwijl in geschreven taal – waarschijnlijk uit hypercorrectie – juist vaak *hen* wordt gebruikt waar *hun* correct is; zo zijn op internet vele voorbeelden te vinden van *geef het hen, hen geven* in plaats van het correcte *geef het hun, hun geven*. *Wat hen betreft* komt vaker voor dan *wat hun betreft* – maar over de vraag welke van de twee vormen correct is, zijn de grammatica's het niet eens.[195] In de gesproken taal vermijdt men bovendien dikwijls *hen/hun*, en zegt men *ze* of *die*: (de spullen) *waar heb je ze/die gelaten?* (de jongens) *waar heb je ze/die gezien?*

Op illustratie 8.12 is getekend welke voornaamwoorden in dialecten gebruikt zijn in de zin 'Ik ben blij dat ik met hen niet meegegaan ben'. De vorm *hun* komt in een aaneengesloten zuidoostelijk gebied voor: het zuidoosten van Noord-Brabant, Belgisch Limburg met een aangrenzende strook van Brabant en het zuiden van Nederlands Limburg. Verder komt het verspreid voor in Nederland, vanaf het rivierengebied naar het noorden, behalve in het noordoosten. *Hen* wordt in de 2027 opgaven slechts 25 keer genoemd. De voorkomens van *hen* in het midden van Vlaams Brabant en verspreid over Belgisch Limburg zijn regelmatige klankvarianten van *hun*: in deze dialecten vindt de zogenoem-

Illustratie 8.12 *Hen/hun* na een voorzetsel in de Nederlandse dialecten (Bron: De Rooij 1990: 126)

de 'ontronding' plaats. Daarnaast komt *hen* slechts in drie Nederlandse plaatsen (Putten, Halsteren, Ootmarsum) voor. De meeste Nederlandse dialecten gebruiken echter een andere vorm dan het standaardtalige *hun/hen*. *Haar* en de gereduceerde vorm *d'r* komen in een groot oostelijk deel voor, de vorm *hullie* (uit *hunlie(den)*, zoals *jullie* teruggaat op *jijlieden, jijlui*) komt in West-Brabant, Antwerpen, Midden- en West-Nederland voor, en *hulder* (uit *hunlieder*) verschijnt in Vlaanderen en Zeeland. *Zullie* en *zulder* zijn zeldzaam.

In de dialecten bestaat dus geen tegenstelling tussen *hen* en *hun*, maar wordt vrijwel uitsluitend *hun* gebruikt (of een andere vorm). Interessant is dat in latere schriftelijke enquêtes *hen* vaker werd opgegeven, met name in de Randstad, dan in de mondelinge enquête die leidde tot illustratie 8.12. Dit lijkt erop te duiden dat het gebruik van *hen* in gesproken taal, en zelfs in de dialecten, toeneemt.

De tegenstelling *hen/hun* komt in het Afrikaans, net als in de Nederlandse dialecten, niet voor. Het Afrikaans gebruikt *hulle* voor alle vormen, als onderwerpsvorm en als voorwerpsvorm: *hulle is my vriende, ek sie hulle*. *Hulle* is ontstaan uit *hullie*.

Tot slot stelde Van Heule ook voor om eenzelfde verschil te maken tussen de derde en

vierde naamval enkelvoud van het mannelijke persoonlijke voornaamwoord: voor de derde naamval wilde hij *him* gebruiken en voor de vierde *hem*. Zijn motivatie luidde dat *him* duizend jaar geleden door onze voorouders werd gebruikt en dat de Duitsers *im* in plaats van *him* hadden aangenomen.[196] Hooft heeft in 'Waerneming' 31 een vergelijkbaar voorstel gedaan: hij wilde *hum* invoeren als derde naamval naast de vierde naamval *hem*. Maar niemand heeft deze voorstellen ooit in de praktijk gebracht, ook Hooft zelf niet. Wel heeft Hooft in 1640 enige tijd geëxperimenteerd met *hum* in een deel van de *Neederlandsche Historien*, maar daarna zag hij er weer van af.[197] Overigens waren *hem, hum* en *hom* dialectvarianten; *hom* werd kennelijk in Holland gebruikt, want het is de Afrikaanse vorm voor 'hem'.

Het wederkerend voornaamwoord zich

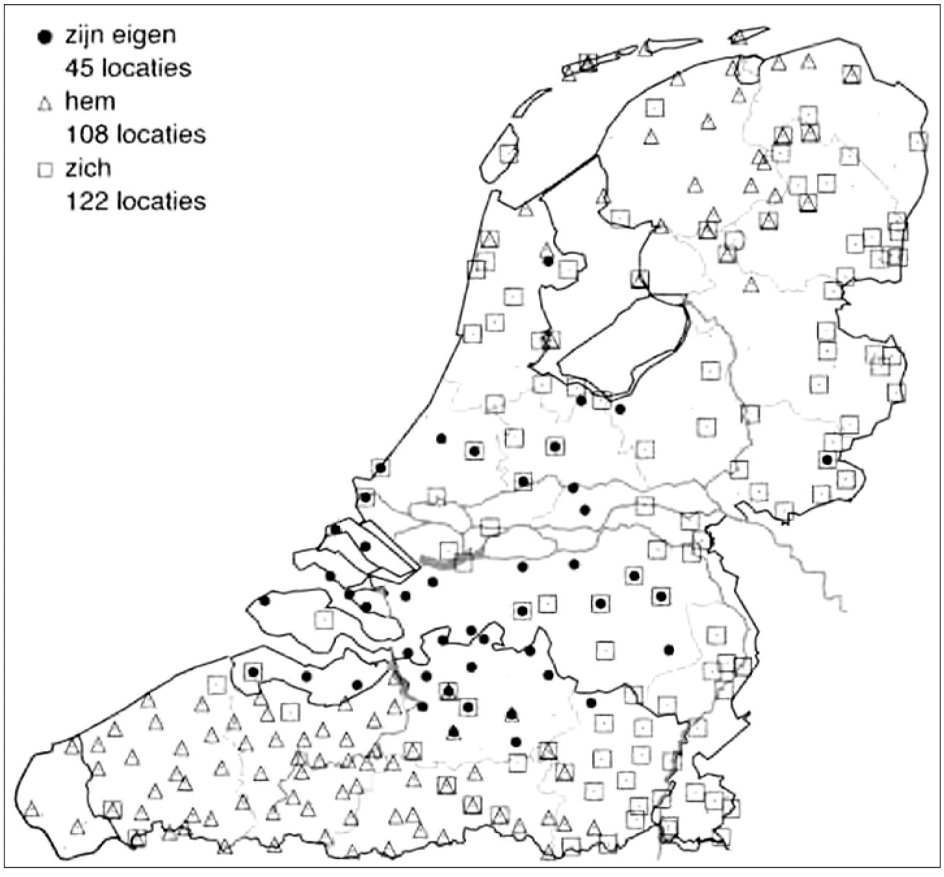
In het Middelnederlands werd het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon ook als wederkerend voornaamwoord gebruikt: *hij wast hem, zij wast haer*. In het meervoud gebruikte men *haer, hen* of *hun*. Omdat het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord tot ambiguïteit kon leiden, gebruikte men ook de nadrukkelijke vormen *hem/haar/hun/hen zelf*: *hij wast 'm zelf*. In de zestiende eeuw ging men ook *sijn selfs* of *sijn eyghen* zeggen, vooral voor de nadrukkelijke vorm 'zichzelf'. Zo schreven Roemer Visscher, Bredero, Huygens *zijn zelven* en Marnix van St.-Aldegonde *zijn eyghen selfs* – deze vormen waren op dat moment kennelijk geaccepteerd. Dat is nu niet meer het geval: tegenwoordig geldt *z'n/haar eigen* in *hij wast z'n eigen* of *hij wast z'n eigen zelvers* als spreektaal of dialect.[198]

In oostelijke gebieden kwam in de middeleeuwen ook het wederkerend voornaamwoord *sich* voor, met als nadrukkelijke vorm *sich selven*; deze vormen waren ontleend aan Hoogduits *sich, sich selbst. Sich* is het eerst gevonden in de (uit het Duits vertaalde) Wachtendonkse Psalmen uit de tiende eeuw. In de dertiende eeuw kwam *sich* voor in Limburgse teksten, in de veertiende eeuw in Gelderse en oostelijke teksten en in de vijftiende eeuw in Utrecht: al deze gebieden stonden in deze periode onder Duitse invloed.

In de periode van de renaissance werd *zich* geleidelijk de standaardvorm. Hierin speelden de bijbelvertalingen een belangrijke rol, wat geen verbazing wekt, aangezien in hoofdstuk 3 al bleek hoe groot de oostelijke invloed op die bijbelvertalingen was. Behalve *zich* kwam in bijbelvertalingen ook het Nederduitse *sik* voor, onder anderen gebruikt door Dathenus en Marnix, maar ook door bijvoorbeeld Cats in zijn vroegste werken. De Statenvertalers kozen in theorie voor *zich*, maar hielden zich in de tekst lang niet altijd aan de door henzelf gemaakte keuze.[199]

Minstens zo'n belangrijke rol in de inburgering van *zich* speelden de vele mondelinge contacten tussen Nederlandssprekenden en (Neder)duitssprekenden. Die contacten ontstonden in Duitsland, doordat veel Noord- en vooral Zuid-Nederlanders hierheen tijdelijk uitweken. Uit onderzoek is gebleken dat in brieven van Zuid-Nederlanders die tijdelijk in Duitsland verbleven, regelmatig *zich* werd overgenomen uit het Duits.[200] Daarnaast werd *zich* naar de grote Hollandse steden gebracht door de grote aantallen (Neder)duitse en Oost-Nederlandse immigranten.

Het is heel bijzonder dat een voornaamwoord als *zich* uit een vreemde taal is overgenomen, want normaliter worden alleen naamwoorden en in mindere mate werkwoor-

Illustratie 8.13 Het wederkerend voornaamwoord in de Nederlandse dialecten: *zich, hem* en *zijn eigen* (Bron: Barbiers en Bennis 2003)

den geleend.[201] De ontlening van *zich* kan alleen verklaard worden wanneer we gelijktijdig schriftelijke en mondelinge invloed op het Nederlands veronderstellen. Bovendien moet er een belangrijke inhoudelijke reden voor overname zijn. Die was er in dit geval, namelijk de ambiguïteit van de alternatieven *hem/haar/hun*.

De spraakkunstenaars kozen en masse voor *zich*, en beriepen zich daarbij op de eenduidigheid van deze vorm. Zo verklaarde Van Heule dat *hy onschuldicht zich* wil zeggen dat hij zichzelf verontschuldigt, terwijl men, als men zegt *hy onschuldicht hem*, niet kan uitmaken wie zich verontschuldigt. Ampzing geeft een vergelijkbaar voorbeeld: *hy heeft sich bekeerd* (dus *sich selven*) tegenover *hy heeft hem bekeerd* (iemand anders), en Leupenius gooit het op *hy beschuldigt hem* tegenover *hy beschuldigt sik*. Uit het voorbeeld blijkt dat Leupenius koos voor de eigenzinnige spelling *sik*, eigenlijk de Nederduitse en Nedersaksische variant.[202] In het voetspoor van de spraakkunstenaars gaven ook de toonaangevende schrijvers Hooft en Vondel de voorkeur aan *zich*. Beide schrijvers veranderden in hun oudere teksten overal waar relevant *hem/haar* in *zich*.[203]

In de standaardtaal werd *zich* dus de norm, maar in de dialecten, met uitzondering van

de oostelijke, drong dit voornaamwoord slechts langzaam door. Op illustratie 8.13 is afgebeeld welke voornaamwoorden in de moderne Nederlandse dialecten gebruikt worden in de zin 'Jan herinnert zich dat verhaal wel'. Hieruit blijkt dat in het Vlaams en Fries *hem* de overhand heeft, in het midden van het Nederlandstalige gebied gebruikt men vaak *zijn eigen*, en *zich* komt in het oosten voor en verder verspreid door het hele gebied. Op een kaart uit het einde van de negentiende eeuw blijkt dat in die periode *zich* grotendeels in het oosten van het land werd gebezigd. De laatste eeuw heeft *zich* dus, onder invloed van de standaardtaal, in de dialecten een opmars gemaakt.

Anders ligt het met de nadrukkelijke vorm, in de standaardtaal *zichzelf*. In de zin 'Toon bekeek zichzelf eens goed', kiest bijna de helft van de Nederlandse dialecten voor *z'n eigen* (dat dus veel vaker voorkomt dan in de zin 'Jan herinnert zich dat verhaal wel'), en komt *zichzelf* voornamelijk in het oosten voor, terwijl *hemzelf* geconcentreerd is in Friesland en omstreken.

Op grond van verschillende voorbeeldzinnen blijkt de geografische verdeling in de dialecten van het wederkerend voornaamwoord met en zonder nadruk als volgt te zijn: oostelijke dialecten hebben (net als de standaardtaal) *zich* en *zichzelf*, het Fries heeft *hem* en *hemzelf*, het Vlaams heeft *hem* en *z'n eigen*, Belgisch Limburg heeft *zich* en *z'n eigen*, en Antwerpen en zuidwestelijke en centrale Nederlandse dialecten tot slot hebben *z'n eigen* voor zowel 'zich' als 'zichzelf'. Hieruit blijkt dat het probleem van de ambiguïteit, dat de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars signaleren bij *verontschuldigen, bekeren* en *beschuldigen*, wel meevalt: de dialecten weten het probleem heel goed op te lossen, ook zonder het leenwoord *zich(zelf)* – waarschijnlijk wilden de taalbouwers graag dat het Nederlands dezelfde vormenrijkdom kreeg als het Duits en het Latijn, met de tegenstelling *sich – ihm, se – eum* en voor het Nederlands *zich – hem*.[204]

Ook in het Afrikaans wordt het persoonlijk voornaamwoord gebruikt als wederkerend voornaamwoord, waaruit blijkt dat *zich* in de zeventiende eeuw in de Hollandse spreektaal nog niet was ingeburgerd: *hy skaam hom, sy was haar, hulle het hul(le) weggesteek* 'ze hebben zich verborgen'. In nadrukkelijk gebruik wordt *self* toegevoegd: *hy ken homself nie, wie was sy van haarself?* 'wat was haar meisjesnaam?', *hulle leef net vir hul(le)self*.

Bezittelijke voornaamwoorden

In de middeleeuwen liepen de vormen van de bezittelijke en persoonlijke voornaamwoorden veelal dooreen. Dat is niet zo vreemd, want de bezittelijke voornaamwoorden zijn ontstaan uit de tweede naamval van de persoonlijke voornaamwoorden. Het gevolg was bijvoorbeeld dat zowel *uw(e)* als *u* gebruikt werden als bezittelijk voornaamwoord bij *ghi*. Omdat dit verwarring kon veroorzaken met de voorwerpsvorm van het persoonlijk voornaamwoord, die eveneens *u* luidde, gingen renaissance-taalkundigen een systematisch verschil maken tussen het bezittelijk en het persoonlijk voornaamwoord: het bezittelijke met *-w* (*uw*), het persoonlijke zonder (*u*).

Het onderscheid werd nog niet gemaakt in de *Twe-spraack*, waarin naast elkaar *u* en *uwe* als bezittelijk voornaamwoord vermeld worden. Van Heule nam in 1625 *u* op, maar ging in 1633 over op *uw*. Alle volgende taalkundigen maken een consequent onderscheid: Ampzing, De Hubert, Leupenius ('*uw* is bijvoeglijk, *u* is zelfstandig'), Kók en Hooft. Amp-

zing maakte in 1628 verschil tussen *het is* ***u*** *goed* 'dat is goed, profijtelijk voor u' en *het is* ***uw*** *goed* 'het is uw bezit'. De Statenvertalers beslisten dat voor het bezittelijk voornaamwoord zowel *u* als *uw* gebruikt mocht worden, maar de revisoren bepaalden dat *u* voor het persoonlijk voornaamwoord en *uw* voor het bezittelijk moest worden gebruikt.[205]

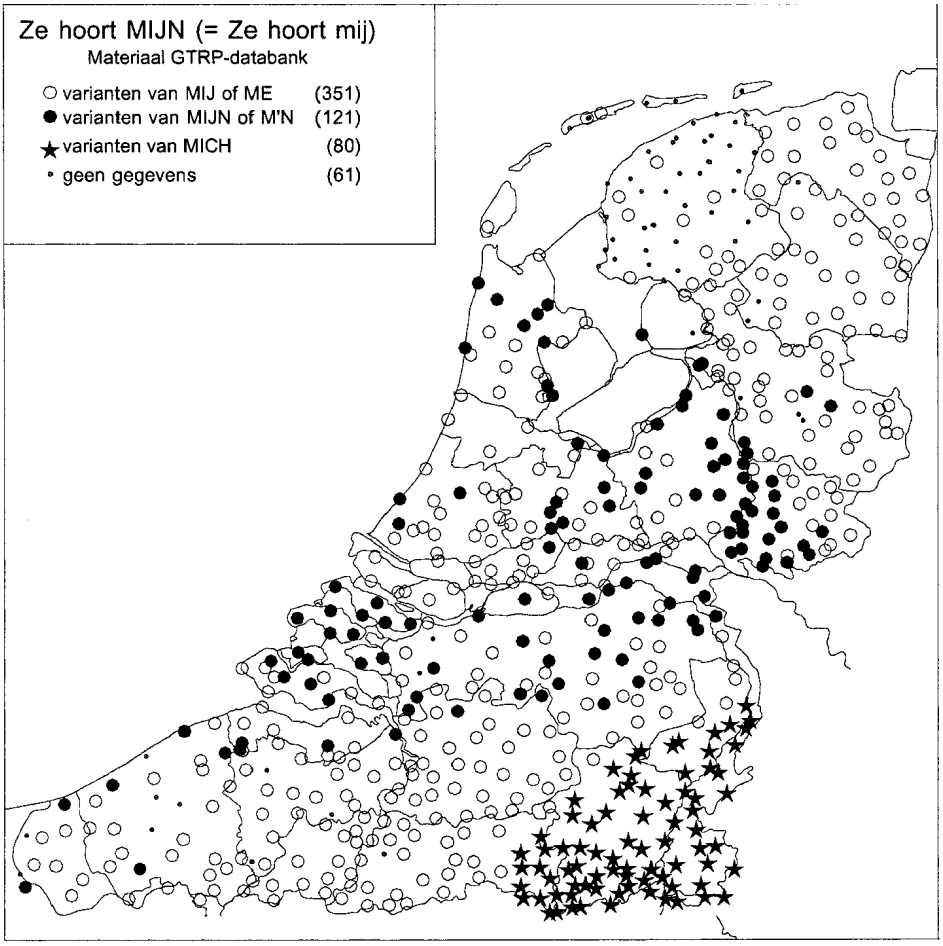
Naar analogie van *u/uw* werd later eenzelfde verschil gemaakt tussen het verbogen persoonlijk voornaamwoord *jou* en het bezittelijk voornaamwoord *jouw*. Het gaat hier om een typische schrijftaalregel, want het uitspraakverschil is tussen *u – uw* gering en tussen *jou – jouw* (vrijwel) afwezig. In geschreven spreektaal houdt men zich er niet aan. Zo is in persoonlijke brieven aan zeevarenden uit 1664 te lezen: ***u*** *brief*, ***u*** *broer*.[206] Tekenend voor het schrijftaalkarakter van de regel is ook dat de keuze tussen *jou* en *jouw* in moderne taaladviesboeken nog steeds als problematisch wordt beschouwd.

Ook *mij* en *mijn* liepen in de middeleeuwen door elkaar: beide vormen werden gebruikt als bezittelijk voornaamwoord én als voorwerpsvorm van *ik*. Men schreef dus bijvoorbeeld *hij slaat mijn, hij geeft mij een klap* naast *hij slaat mij, hij geeft mijn een klap* en *my suster* of *me suster* – die laatste onbeklemtoonde variant komt nog steeds in de spreektaal voor – naast *myn suster*. *Hij geeft mijn* geldt tegenwoordig als plat, en dat was al zo in het verleden, blijkens de opmerking van de Statenvertalers: de derde naamval luidt *mij*, 'nooit *mijn*, want dat zegt het volk (*ut vulgus hic loquitur*)'. In de dialecten komt *mijn* nog regelmatig voor, zie illustratie 8.14, vooral in het midden en westen van het Nederlandstalige gebied.

De zeventiende-eeuwse grammatici, zoals Spiegel, Kók, Leupenius, Van Heule (1633) en Hooft, formuleerden de regel dat *mijn* voortaan alleen als bezittelijk voornaamwoord en *mij* als persoonlijk voornaamwoord moest worden gebruikt.[207] De vorm *mijn* als bezittelijk voornaamwoord was ook oostelijk – in het Hoogduits zegt men nog steeds *mein*, terwijl in het Engels de bijvoeglijke vorm *my* is en de zelfstandige *mine* ('it is mine'). Wellicht is de exclusieve keuze voor *mijn* als bezittelijk voornaamwoord dus beïnvloed door het Duits.

Ook deze regel was kunstmatig: in brieven van en aan Hollandse zeevarenden uit 1664 werd als persoonlijk voornaamwoord alleen *mijn* gebruikt: *dat mijn niet lief is, ie* [je] *schrijft mijn van die meyt, zijn huysvrouw* [*is*] *bij mijn geweest*.[208]

Tot slot werden in de middeleeuwen ook *zij* en *zijn* door elkaar gebruikt (net als *di* en *dijn*, maar deze verbogen vormen verdwenen samen met *du*). In de loop van de renaissance werd, zoals bleek in de paragraaf over het woordgeslacht, het persoonlijk voornaamwoord *si* (*zij/ze*) steeds meer verbonden met vrouwelijke persoonsnamen, net als het bezittelijk voornaamwoord *haar* (dat voordien voor alle geslachten enkel- en meervoud werd gebruikt). In de renaissance-spraakkunsten verordonneerde men dat *sijn* (met slot-*n*) diende te worden gebruikt als bezittelijk voornaamwoord mannelijk en onzijdig enkelvoud – de vorm werd ongetwijfeld vastgesteld naar analogie van *mijn*, en opnieuw kan de keuze zijn beïnvloed door het Duitse bezittelijke voornaamwoord *sein*. Door de 'vervrouwelijking' van *zij* werd de kloof tussen het persoonlijke voornaamwoord *zij*, dat verwees naar vrouwelijke persoonsnamen, en het bezittelijke voornaamwoord *zijn*, gebruikt voor mannelijke en onzijdige woorden, zo groot dat de regel ook doordrong tot de spreektaal en de dialecten: het door elkaar gebruiken van *zij* en *zijn* was uitgesloten,

Illustratie 8.14 *Mij/mijn* als verbogen persoonlijk voornaamwoord in de dialecten (de zin *ze hoort mij*) (Bron: Goeman)

anders dan bij *mijn/mij, uw/u, jouw/jou*. Hoewel … In het Afrikaans is *sy* zowel persoonlijk als bezittelijk voornaamwoord, net als *my*, *jou* en *u*: *u het u pen vergeet*. In de achttiende eeuw werden in het Afrikaans *my* en *myn* in alle betekenissen door elkaar gebruikt, met een voorkeur voor *myn* – zoals in de Hollandse spreektaal. Dat tegenwoordig de keuze is gevallen op *my*, is te danken aan invloed van het Standaardnederlands.[209] Ook in het zelfstandig gebruik van persoonlijke voornaamwoorden heeft het Afrikaans de oude Nederlandse toestand bewaard: in het Afrikaans zegt men bijvoorbeeld: *dit is myne*, precies zoals bij Bredero zonder lidwoord, terwijl we tegenwoordig verplicht met lidwoord zeggen *dit is* ***de*** *mijne*.[210] (Voor de constructie *Jan z'n boek, Anna d'r boek* zie hieronder.)

De meervoudsvormen van de bezittelijke voornaamwoorden in het Nederlands (*ons, jullie, hun*) vallen, anders dan de enkelvoudsvormen (behalve *haar*), samen met de persoonlijke voornaamwoorden; vergelijk: 'hij geeft *ons ons* boek', 'hij geeft *jullie jullie* boek', 'hij geeft *hun hun* boek', 'hij geeft *haar haar* boek' tegenover 'hij geeft *mij mijn* (*jou jouw*; *hem*

zijn; u uw) boek'. Hieraan kan nog worden toegevoegd dat aanvankelijk *hun* alleen terugsloeg op mannelijke woorden in het meervoud, en *haar* op vrouwelijke (zie boven). In de meervoudsvormen hebben de spraakkunstenaars dus niet ingegrepen, misschien omdat *jullie* de jongste vorm is van de voornaamwoorden, en omdat het gebruik van *hun, haar, heur* als persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord in de achttiende eeuw nog in beweging was. Bij *ons* ten slotte valt het bezittelijke voornaamwoord alleen bij onzijdige woorden samen met het persoonlijke voornaamwoord, niet bij *de*-woorden: 'hij geeft *ons onze* jas'.

Onbeklemtoonde vormen van de voornaamwoorden

Aan het eind van de middeleeuwen bestonden van sommige persoonlijke voornaamwoorden beklemtoonde en onbeklemtoonde vormen naast elkaar: *mi* en *me, gi* en *ge, wi* en *we*, en *si* en *se* (voor zowel enkelvoud als meervoud; het gaat hier om de vorm, niet om het gebruik – zie daarvoor de paragrafen over het woordgeslacht hierboven). De onbeklemtoonde vormen werden dikwijls enclitisch gebruikt. In de renaissance kwamen *jij/je* op.

De onbeklemtoonde vormen golden al in de zeventiende eeuw uitsluitend als spreektaal. Volgens taalkundige Paardekooper 'vrij zeker omdat het Duits ze niet kende: die taal stond immers ook model voor de verbuiging?'[211] Van Heule, Kók en Leupenius wezen op het bestaan ervan, maar ze vonden dat deze vormen in geschreven taal niet moesten worden gebruikt, of, in de woorden van Leupenius: 'Wij accepteren dat men *sy hebbenme, soo seggenwe* zegt vanwege de welluidendheid, maar vinden dat de woorden voluit moeten worden geschreven als *sy hebben my, soo seggen wy*.'[212] Daarentegen wees Ampzing erop hoe gemakkelijk het was dat het enclitische voornaamwoord *se* voor het enkelvoud en het meervoud als onderwerpsvorm en als voorwerpsvorm kon worden gebruikt.[213] Ten Kate rekende in 1723 de onbeklemtoonde voornaamwoorden tot de gemeenzame stijl.[214] En nog in de twintigste eeuw was in taaladviesboeken te lezen dat men in de schrijftaal *wij* en *zij* moest gebruiken. Wel is er sinds de negentiende eeuw een verschil gemaakt tussen *je* (en *ge*) en *jij* (*gij*). De onbeklemtoonde vormen werden gebruikt in de betekenis 'men', en bovendien als verzachting van het rauw klinkende *jij*.[215]

De enclitische vorm van het voornaamwoord *hij* luidde en luidt *ie* (*doet-ie, dat-ie*) en na bepaalde klanken *die* of *tie* (*viel-die, of-tie*). Het bijzondere aan deze enclitische vorm is dat hij de oude /ie/-klank behield, terwijl in de renaissance *hi* klankwettig veranderde in *hij*.[216] De enclitische vorm vinden we in de zeventiende eeuw bijvoorbeeld terug in spellingen als: *sitti, datti, wildie, seydi*. Huygens laat in 1655 *omissie* rijmen op *om is hij*.[217] De spraakkunstenaars noemen het bestaan van *ie* niet, ongetwijfeld omdat het als onbeschaafd gold. Nog heden zegt men 'daar komt-ie' – een uitspraak die geheel geaccepteerd is – maar schrijft men *daar komt hij*; het is al gememoreerd in hoofdstuk 4.

De gereduceerde vormen van de bezittelijke voornaamwoorden (*d'r, je, m'n, z'n*) worden in geen enkele zeventiende-eeuwse grammatica genoemd. Ze zullen doodgezwegen zijn, omdat ze ook toen al, net als nu, als spreektaal golden. Dat ze wel degelijk gebruikt werden, blijkt uit het feit dat bijvoorbeeld Huygens *(d)er* 'haar', *men* 'mijn', *sen* 'zijn' en *je* als volkstaal in zijn werken opnam. D*'r* is ontstaan uit *haar*: *ze heeft haar hoed op* werd verzwakt tot *ze heefter hoed op, ze heeft d'r hoed op*.[218]

De terughoudendheid om de onbeklemtoonde vormen van de voornaamwoorden op te schrijven is na de jaren zestig van de twintigste eeuw wel verdwenen, maar de afkeuring van de renaissance-taalkundigen heeft dan toch ruim drie eeuwen standgehouden. Alleen voor *je* werd in de negentiende eeuw een uitzondering gemaakt, omdat *jij* nóg platter was! Tegenwoordig krijgen de onbeklemtoonde vormen zelfs dikwijls de voorkeur, met name *je* en *ze*, omdat ze multi-inzetbaar zijn en gebruikt kunnen worden wanneer er twijfel bestaat over de correcte vorm – weet men niet of het is: 'ik zag *hen* of *hun*', dan zegt men: *ik zag* ***ze***. Multatuli merkte in *Max Havelaar* over dit gebruik van *ze* in plaats *hen/hun* op: 'Dat *ze* is een taalfout, maar ik houd het voor een fout in de taal dat het een taalfout is.'[219]

Je kan zelfs voor alle vormen van het persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord van de tweede persoon worden gebruikt. *Ze* is alleen persoonlijk voornaamwoord, maar wordt wel voor zowel onderwerpsvorm als voorwerpsvorm gebruikt; in het enkelvoud verwijst het alleen naar vrouwelijke persoonsnamen, in het meervoud verwijst het naar álle geslachten. In de schrijftaal geldt het gebruik als enkelvoudige voorwerpsvorm (*mijn vrouw… ik heb* ***ze*** *niet gezien*) nog steeds als informeel.

Ondertussen is het Afrikaans een eigen weg gegaan: hier zijn alle onbeklemtoonde voornaamwoorden vervallen en zijn alleen vormen met volle klinkers overgebleven: als persoonlijke voornaamwoorden *ek/my, jy/jou, hy/hom, sy/haar, ons, julle, hulle* en als bezittelijke *my, jou, sy, haar, ons, julle, hulle*.

Betrekkelijke voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden

Van oudsher kent het Nederlands hoofdzinnen en daarvan afhankelijke bijzinnen, bijvoorbeeld *de pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet*. De bijzin is herkenbaar aan het feit dat de persoonsvorm (*ziet*) aan het eind van de zin staat, en niet direct na het onderwerp (zoals *verwijt*). Een speciaal soort bijzin is de betrekkelijke bijzin, die wordt ingeleid door een betrekkelijk voornaamwoord (*een man die…, het boek dat…, alles wat…*), een betrekkelijk bijwoord (*de plaats waar…*) of een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord (*de tafel waarop…, de hamer waarmee…*). De delen van een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord kunnen door een ander zinsdeel van elkaar worden gescheiden: *de tafel waarop hij staat* of *de tafel waar hij op staat.* Hieronder vat ik de hele groep betrekkelijke voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden samen onder de term 'relatieve woorden'.

Uit de voorbeelden blijkt dat de relatieve woorden kunnen beginnen met een *w-* (*wat, waar, waarop*) of een *d-* (*die, dat*). Dat komt doordat zij zowel zijn ontwikkeld uit aanwijzende voornaamwoorden en bijwoorden (*die, dat, daar*) als uit vragende voornaamwoorden (*wie, wat, waar*). Aanwijzende voornaamwoorden vinden we terug in een constructie als *[er is] een stad en die heet Babylon* – hierin zijn twee hoofdzinnen aan elkaar gekoppeld. Uit deze constructie ontstond: *een stad [is er] die Babylon heet*, waarin sprake is van een hoofdzin en een bijzin, en dus van een relatieve aansluiting – zoals blijkt uit de woordvolgorde, met het werkwoord achteraan.[220] Denk ook aan zinnen zoals: *die waagt die wint* en *die het weet, mag het zeggen*. Anderzijds kan een bijzin met een vragend voornaamwoord beginnen, wanneer het oorspronkelijk ging om het antwoord op een vraag. Zo heeft een vraag als *wie (heeft dat gedaan)?* geleid tot de relatieve bijzin: *wie dat heeft gedaan (moet gestraft worden)*.

De relatieve woorden hebben in de loop van de tijd belangrijke veranderingen ondergaan. In de middeleeuwen begonnen deze woorden namelijk meestal met een *d*-, zie bijvoorbeeld: *doet dat ic u rade*, of *de plaats daar zij woont*, en *mijn volck […], daer over ick u Koningh gemaeckt hebbe*.[221] Tegenwoordig hanteren we in deze gevallen *w*-vormen, en zouden de voorbeeldzinnen luiden: *doet* ***w****at ik u aanraad*; *de plaats* ***w****aar zij woont*; *mijn volk […],* ***w****aarover ik u koning gemaakt heb*.[222]

De *d*-vormen werden dus vervangen door *w*-vormen. Dat gebeurde geleidelijk en niet voor alle relatieve woorden tegelijk. Uit onderzoek van teksten tussen de dertiende en de twintigste eeuw is gebleken dat van de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden, die in de middeleeuwen vrijwel alleen *d*-vormen hadden (*daar in* etc.), in de zestiende en zeventiende eeuw vormen met *w*- en met *d*- naast elkaar kwamen te staan, in de achttiende en negentiende eeuw de *w*-vormen in de meerderheid zijn en in de twintigste eeuw de *d*-vormen totaal zijn verdwenen. Bovendien werden de *d*-vormen in de renaissance steeds minder vaak gescheiden; zo gebruikte Marnix zowel gescheiden als niet-gescheiden vormen: *daer se God vrij in ghelaten heeft* 'waarin God hen vrijgelaten heeft' naast *daer in sy connen salich worden* 'waarin zij zalig kunnen worden'. Huydecoper achtte de gescheiden vormen *daer mede, daer aen, daer om* en dergelijke synoniem met de ongescheiden vormen *waermede, waeraen, waerom*, maar om stilistische redenen gaf hij de voorkeur aan de ongescheiden vormen *waerom* e.d., en hij wenste de zin *daer hy op leunt* te veranderen in *waerop hy leunt*.[223] In de loop van de negentiende eeuw verdwenen de gescheiden *d*-vormen (*daer hy op…*), en in diezelfde periode duikt de gescheiden *w*-vorm op (*waar hij op…*) – waarschijnlijk is deze overigens al veel ouder. In de schrijftaal zijn de gescheiden *w*-vormen tegengehouden en schreef men tot voor kort ongescheiden vormen (*waarop* etc.) voor, hoewel de gescheiden vormen in de spreektaal de overhand hebben.

In het Afrikaans worden in principe ongescheiden *w*-vormen gebruikt, de vormen dus die in de zeventiende eeuw in toenemende mate werden gebruikt: *die gebeurtenis waaraan ek dink, sakkies waarin alles gebêre* (opgeborgen) *word, die probleem waarvan jy praat*. Maar in dergelijke zinnen rukt *wat* op: *die gebeurtenis wat ek aan dink, sakkies wat alles in gebêre, die probleem wat jy van praat*.[224]

Tegenwoordig bestaat de regel dat betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden uitsluitend verwijzen naar zaken; naar personen dient men te verwijzen met het betrekkelijk voornaamwoord *wie*. Juist is dus: *de hamer waarmee…, het meisje/ de leerlingen met wie…* Dit onderscheid bestond niet in de middeleeuwen of de renaissance. Het is, voor zover bekend, voor het eerst gesignaleerd door Huydecoper in 1730. Huydecoper bekritiseerde namelijk de zin van Vondel: *En gy waert d'eenige, waermede ik wensch te trouwen*. Volgens Huydecoper had er moeten staan *met wien*: 'De tong is het werktuig, *waarmede*, maar 't is een persoon, *met wien*, iemand spreekt'.[225] Latere grammatici maakten dit tot een vaste regel, die echter tot op heden zelfs door professionele taalgebruikers als journalisten en schrijvers vaak wordt geschonden, en die in de spreektaal nauwelijks wordt nagevolgd.

Het Afrikaans kent het onderscheid ook – tot mijn verrassing, omdat het zo'n late regel is die bovendien in het Nederlands tot veel 'fouten' leidt. In het Afrikaans zegt men: *die stok waarmee ek speel, die oom met wie ik speel, mense met wie jy kennis maak*. Dit betekent wellicht

Taalwetten maken en vinden 436 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

dat Huydecoper de regel baseerde op taalgebruik dat in de Hollandse spreektaal voorkwam, maar waarschijnlijker is dat het Standaardafrikaans de regel in latere tijd op de Nederlandse grammatica heeft geënt. De Afrikaanse spreektaal hanteert namelijk zowel *die seun waarmee jy gesels het* als *die seun wat jy mee gesels het*, en *lede met wie sy gepraat het* naast *lede wat sy mee gepraat het*.[226]

Ook de vervanging van *daar* door *waar* nam een lange tijdsspanne in beslag – pas eind negentiende eeuw was *waar* de enig overgebleven vorm. Het is doorgedrongen tot het Afrikaans: *die kerk waar ek gedoop is*.

Wat en *dat* daarentegen worden in het Standaardnederlands nog steeds allebei gebruikt, waarbij de keuze voor een van beide vormen onderworpen is aan allerlei regels. Althans in de schrijftaal, want in de spreektaal heeft *wat* duidelijk 'gewonnen'. In de schrijftaal is verordonneerd dat met *wat* wordt verwezen bij een ingesloten antecedent (*je moet doen wat ze zegt*), naar een hele zin (*hij veranderde het voorstel, wat we goedvonden*), naar een woord van onbepaaldheid (*alles/niets/veel wat*) of naar een bijvoeglijk naamwoord, vaak de overtreffende trap (*het eerste wat je moet doen*). Daarentegen mag *wat* niet worden gebruikt als verwijzing naar een bepaald of onbepaald onzijdig zelfstandig naamwoord: *een boek wat ik erg mooi vind* of *het boek wat ik heb gelezen* worden fout gerekend. Interessant is dat in het Hoogduits een vergelijkbare verandering is opgetreden: *das* is geleidelijk vervangen door *was*, dat in de spreektaal momenteel vrijwel de enig gebruikte vorm is, bijvoorbeeld *das Ding, was ich gekauft habe*. Het Afrikaans kent alleen maar *wat* en geen *dat*, en dat zal teruggaan op het zeventiende-eeuwse Hollands: *dit is wat ek wil, goedere wat niet word gestuur, die saak wat is ontdek*. Een verschil met het Nederlands is dat in het Afrikaans *wat* ook verwijst naar mensen: *die man/kind/mense wat net hier was*; waarschijnlijk werd *wat* in de Hollandse volkstaal in de zeventiende eeuw ook wel verbonden met *de*-woorden – dat hoor je nog steeds wel in de spreektaal. Anderzijds meent Hans den Besten dat het Afrikaanse gebruik van *wat* een eigen ontwikkeling is, omdat *wat* in alle gevallen als onveranderlijk relatief woord gebruikt kan worden.[227]

Terwijl de vervanging van *dat* door *wat* nog druk aan de gang is, verkeert die van *die* door *wie* in de schrijftaal nog in een pril stadium: alleen bij ingesloten antecedent wordt *wie* gebruikt: *wie niet horen wil, moet voelen*. In alle andere gevallen verwijzen we in de schrijftaal met *die* (*de man die, degene die*). In de zestiende eeuw echter gebruikte men ook bij ingesloten antecedent *die*. In 1584 verbeterde Spiegel de zin *wie zyn acker [be]boud zal bróóds ghenoegh hebben*, die hij in een bijbelvertaling had aangetroffen, in *die zyn acker [be]boud* – kennelijk was op dat moment de verandering van *die* in *wie* al aan de gang, en was men onzeker over de te gebruiken vorm. In de huidige spreektaal wordt *wie* regelmatig gebruikt in gevallen waar geen sprake is van een ingesloten antecedent: *de man wie ik zag, dat is die jongen wie gisteren hier aan de deur kwam, dat is een man wie veel kan hebben*.[228]

De betrekkelijke voornaamwoorden *die, wie* werden verbogen, afhankelijk van de functie die zij in de bijzin bekleedden: *een persoon, met wien zij spreekt*. De tweede naamval van *die, wie* kreeg volgens de regel een *-s*. In het Middelnederlands schreef men dan ook *dies, wies* – nog bewaard gebleven in *wat dies meer zij*. In de zestiende eeuw voegde men soms een *n* toe en ging men *diens, wiens* gebruiken; waarschijnlijk was hier sprake van contaminatie met *dies, wies* en *die z'n, wie z'n* (zie voor de constructie *Jan z'n boek* hieronder). In de ze-

ventiende eeuw schreven bijna alle grammatica's de vormen *diens, wiens* voor, die dan ook tot op heden gebruikt worden.[229]

Vrijwel unaniem bepaalden de spraakkunstenaars dat met *wiens, diens* werd verwezen naar een mannelijke persoonsnaam en met *wier, dier* naar een vrouwelijke persoon of naar meerdere personen, dus: *de man wiens huis is verkocht, de vrouw/de mensen wier huis is verkocht*. Dat de regel niet wortelde in het levende taalgebruik, blijkt wel uit het feit dat zelfs de grote schrijver Vondel ertegen zondigde: hij schreef *de dochter […] wiens oogen*, waarvoor hij door Huydecoper in 1730 op de vingers werd getikt.[230] Ook nu nog worden veel fouten tegen de regels gemaakt.

Het normale gebruik in de Hollandse spreektaal is *de man wie z'n huis is verkocht, de vrouw wie d'r huis is verkocht*, en dat (*wie se*) is precies de vorm die het Afrikaans kent: *die man/die vrou/die toeriste wie se visums verstryk*. Uit de voorbeelden blijkt dat er geen verschil wordt gemaakt tussen verwijzing naar vrouwelijke en mannelijke personen of tussen enkelvoud en meervoud en ook dat komt in de Nederlandse spreektaal wel voor, denk aan zinnen als: *zeg meiden, wie z'n bh is dit?* Daarnaast wordt in de Afrikaanse spreektaal ook gezegd: *die man wat se dochter gister in 'n motorongeluk dood is* en *ouers wat se kinders kwalifiseer*.[231]

Het is heel opvallend dat in de renaissance-spraakkunsten vrijwel niets wordt gezegd over de algemene verandering van *d*-vormen in *w*-vormen, terwijl juist in de renaissance de beide vormen naast elkaar kwamen te staan, wat toch de aandacht getrokken moet hebben. Zo varieerde het gebruik van *d*- en *w*-vormen bij de grote zeventiende-eeuwse schrijvers; de *w*-vormen kwamen het meest voor in proza.[232] Uit de zwijgzaamheid van de grammatici kunnen we in ieder geval concluderen dat het nieuwe gebruik van *w*-vormen in plaats van *d*-vormen niet is gestimuleerd of gestuurd door de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars. Latere grammatici hebben de keuze tussen *w*- en *d*- wel opgenomen in hun assortiment van voorschriften. En uit het feit dat het Afrikaans in alle gevallen alleen *w*-vormen kent, blijkt dat deze eind zeventiende eeuw in de Hollandse spreektaal al sterk stonden.

Nieuwe betrekkelijke voornaamwoorden

In de renaissance maakten twee nieuwe betrekkelijke voornaamwoorden hun opwachting. Ten eerste het plechtige *welk(e), dewelk(e)*. Oorspronkelijk was dit een vraagwoord (net als *wie* en *wat*). Het nam de functie van een betrekkelijk voornaamwoord aan onder invloed van Frans *lequel* of Latijn *quod*. Het Duitse *welcher* werd op dezelfde manier gebruikt. Van Heule noemde het gebruik van *welke* in 1633 'zeer bevallig', en hij gaf onder andere als voorbeeldzinnen: *de steen welke de boulieden verworpen hebben* en *die-gene is geluckich, welke Gods woort bewaert*. De Statenvertalers, die immers een voorkeur hadden voor plechtstatige taal, kozen in vele gevallen voor *dewelke, hetwelke*. Vollenhove echter vond dat men *dewelke* diende te vervangen door *die*.[233] Ten Kate beschouwde *(de)welke* in 1723 als hoogdravend en deftig.[234] Moderne taaladviesboeken noemen *welk(e)* ouderwets voor *die, dat*, en accepteren het alleen wanneer het wordt gebruikt ter afwisseling in een zin, zoals: *deze stoel is mooier dan die welke daar staat*. Slecht ambtelijk proza wordt echter nog steeds gekenmerkt door een voorliefde voor *welk(e)*.

Het tweede nieuwe betrekkelijke voornaamwoord was *hetgeen*. In de middeleeuwen

kwam *hetgene dat* voor, maar dit werd slechts zelden gebruikt. In de zestiende eeuw steeg het gebruik aanzienlijk, en in de zeventiende eeuw werd het verkort tot *hetgeen*. In de Statenvertaling werd *hetgeen* regelmatig gebruikt. In de achttiende en negentiende eeuw kwam *hetgeen* in de schrijftaal veelvuldig voor, maar in de twintigste eeuw nam het gebruik ervan af, omdat het als erg formeel en ouderwets werd en wordt ervaren.[235]

In principe zijn zowel *welke* als *hetgeen* overbodig: de synoniemen *die/dat* voldoen prima. Kennelijk voorzien ze in de schrijftaal toch in een behoefte, anders zouden ze inmiddels wel verdwenen zijn.

Werkwoorden

In de achttiende eeuw zag men in dat de werkwoorden op grond van de verleden tijd en het voltooid deelwoord in drie categorieën kunnen worden verdeeld: zwakke of regelmatige (*ik werk, ik werkte, ik heb gewerkt*), sterke (*ik blijf, ik bleef, ik ben gebleven*) en onregelmatige (de eindige verzameling *hebben, kunnen, mogen, willen, zijn, zullen*). Kenmerkend voor de sterke werkwoorden is dat er regelmatige klinkerwisseling plaatsvindt in de verschillende tijden. De eerste die deze regelmaat doorzag, was Lambert ten Kate.

In deze paragraaf zal blijken dat de veranderingen die plaatsvonden in de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon, invloed hebben gehad op de persoonsvormen van de (onvoltooid) tegenwoordige en verleden tijd. Voorts komt de regelgeving van de spraakkunstenaars aan de orde met betrekking tot de vormen van het voltooid deelwoord, de gebiedende wijs en sommige sterke werkwoorden. Tot slot blijkt hoe we komen aan het verschil tussen *leggen* en *liggen*, *kennen* en *kunnen*, *denken* en *dunken*.

De samengestelde tijden (*ik heb/had gewerkt, ik zal/zou werken, ik zal/zou hebben gewerkt*) hebben geen structurele veranderingen doorgemaakt; ik ga er hier niet nader op in. De aanvoegende wijs of conjunctief, die momenteel vrijwel alleen nog voorkomt in vaste uitdrukkingen als *leve de koningin*, laat ik buiten beschouwing. Overigens was hij ook in de renaissance al zeer op zijn retour, hoewel de grammatici er veel aandacht aan besteedden, omdat ze hem graag, naar het voorbeeld van het Latijn, wilden behouden.

De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd

De middeleeuwse vervoeging van de tegenwoordige tijd luidde:

enkelvoud *ic lere, du leres, hi leret*
meervoud *wi leren, ghi leret, si leren*

In de renaissance zijn de persoonsvormen gewijzigd door *e*-apocope. Zo is in de eerste persoon de slot-*e* weggevallen, dus *ic lere, neme, geve* is gewijzigd in *ik leer, neem, geef*. De *e*-apocope vond met name in de Hollandse spreektaal plaats. De meeste spraakkunstenaars aarzelen nog over de correcte vorm, wat bewijst dat de verandering in deze periode aan de gang was. In de meeste grammatica's werden naast elkaar en gelijkwaardig de lange vormen *ik minne, ik hebbe, ik leere* en de korte vormen *ik min, ik heb, ik leer* gegeven. Ook in de persoonsvorm *(hi, ghi) leret* is de *e* van de uitgang vervallen, met als resultaat *leert*. Leupenius geeft in 1653 de vormen *ik leere, gij leeret, hij leeret*, maar voegt hieraan toe: 'Maar

omdat onze taal een voorkeur heeft voor kortheid, wordt de *e* dikwijls weggelaten, en gebruikt men de welluidende vormen *ik leer, gij leert, hij leert*.' Ook Hooft geeft aan de verkorte vormen de voorkeur. Uiteindelijk bleef de *-e*-vorm als uitgang van de eerste persoon slechts voortbestaan in dialecten, zoals het Zeeuws en Vlaams (zie illustratie 8.15); in de standaardtaal bestaan slechts enkele fossiele resten, zoals *zegge en schrijve, verzoeke*. In het Duits is de *-e* daarentegen blijven bestaan: *ich nehme*.[236]

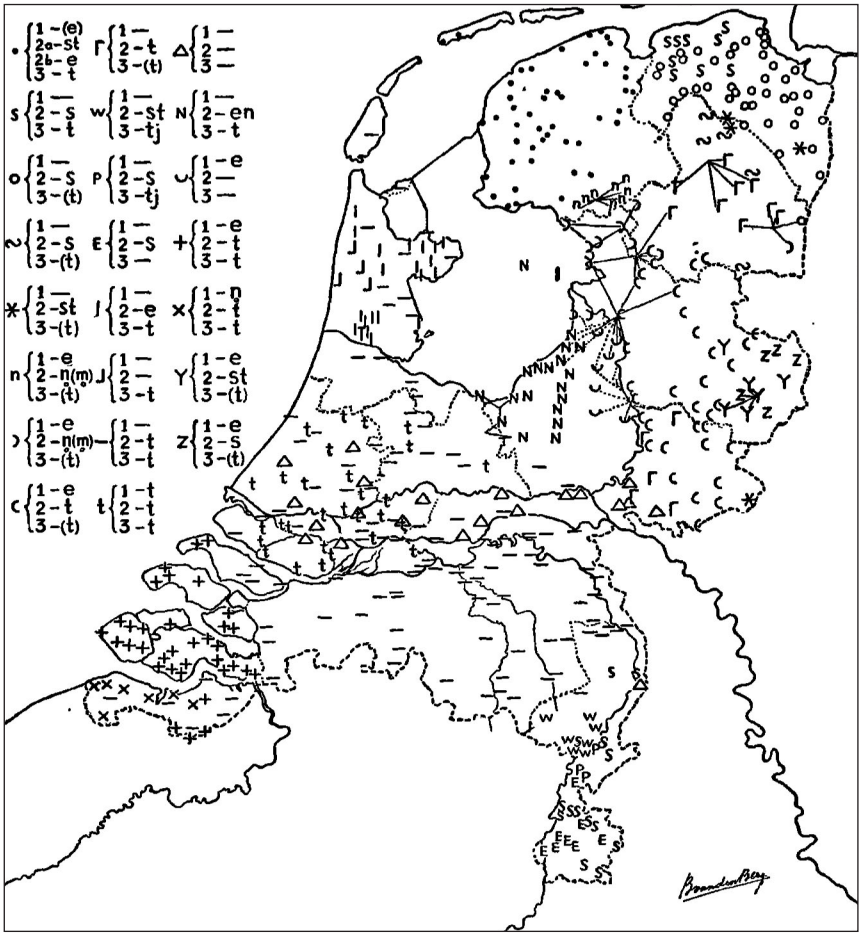
Toen in de derde persoon de *e* in de uitgang vervallen was, moest men bepalen hoe de spelling diende te luiden wanneer de werkwoordsstam uitgaat op een *-d*, zoals bij *vinden*. Diverse spellingen werden gebruikt (*hij vint, hij vind, hij vindt*), totdat Moonen in 1706 de huidige *dt*-regel opstelde. Het onderwerp is al behandeld in hoofdstuk 5, want dit is geen grammaticale kwestie maar een spellingafspraak, en de spraakkunstenaars behandelen het dan ook terecht onder de spelling. De *dt*-regel is gebaseerd op analogie.

Bij de voornaamwoorden zagen we hierboven hoe de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon enkelvoud en meervoud (*du, ghi*) vervangen werden. Dit had grote gevolgen voor de werkwoordsvervoeging. Na *du* volgde van oudsher een speciale werkwoordsvorm: aanvankelijk kreeg het werkwoord de uitgang *-(e)s* (*du does, leres, woons*), later ook wel *-(e)st* (*du woonst*), vergelijk Hoogduits *du wohnst*, met allerlei varianten (*-(e)t, -(e)ste, -ts, -te*). Een van de redenen waarom men *du* afwees, was precies gelegen in deze bijzondere, soms moeilijk uitspreekbare werkwoordsvormen. Zo bekritiseerde Westerbaen in 1655 het werk van Marnix van St.-Aldegonde vanwege de ouderwetse manier van spreken, zoals *du bist, du hebst, du sulst, du geefst, du gaetst, du staetst*.

Toen *du* in de standaardtaal verdrongen werd door *ghi*, werd de oorspronkelijke werkwoordsuitgang van de tweede persoon enkelvoud vervangen door die van de tweede persoon meervoud. In plaats van *du leres* ging men zeggen *gij leert*. Toen in Holland *gij* werd vervangen door *jij* of *u*, bleef de werkwoordsuitgang onveranderd. Vandaar *gij, jij, u leert*. Alleen wanneer het persoonlijke voornaamwoord achter de persoonsvorm staat, trad er een verschil op: *leert gij, leert u* tegenover *leer jij*. Voor een verklaring zie hierboven bij het voornaamwoord *jij*. In de spreektaal wordt de *-t* in de tweede (en derde) persoon soms weggelaten, waarschijnlijk naar analogie van de eerste persoon: *jij, hij heb, komp*. Dit geldt in de standaardtaal als onbeschaafd. In dialecten is het verschijnsel nog terug te vinden, en in het Afrikaans is het standaard en geldt het voor álle personen: *ek, jy, hy, ons, julle, hulle loop*. Alleen werkwoorden waarvan de onbepaalde wijs in het Nederlands op /n/ in plaats van /en/ eindigt, behouden in het Afrikaans in alle persoonsvormen die *-n*: *ek sien* (vergelijk in de Nederlandse spreektaal *wat sien ik*), *jy doen, sy gaan, hy staan, die kind slaan*.[237]

Op illustratie 8.15 staat de vervoeging van de drie personen van de tegenwoordige tijd enkelvoud (*ik loop, jij loopt, hij loopt*) in de moderne dialecten – jammer genoeg alleen de Nederlandse, niet de Belgische. Daaruit blijkt dat in de oostelijke en noordelijke gebieden, waar *dou/doe* heeft standgehouden (zie illustratie 8.10), de tweede persoon enkelvoud van het werkwoord tot op heden de uitgang *-s* of *-st* kent. Dit is globaal het geval in Friesland, Groningen, Twente en Zuid-Limburg. Als voorbeeld kunnen de Groningse vormen *ik kom, doe komst, hai komt* dienen.[238] In het overige gebied is de oorspronkelijke tweede persoon enkelvoud vervangen door de tweede persoon meervoud. In het grootste gebied bestond deze uit de uitgang *-t* (zoals in de standaardtaal). In een kleiner ge-

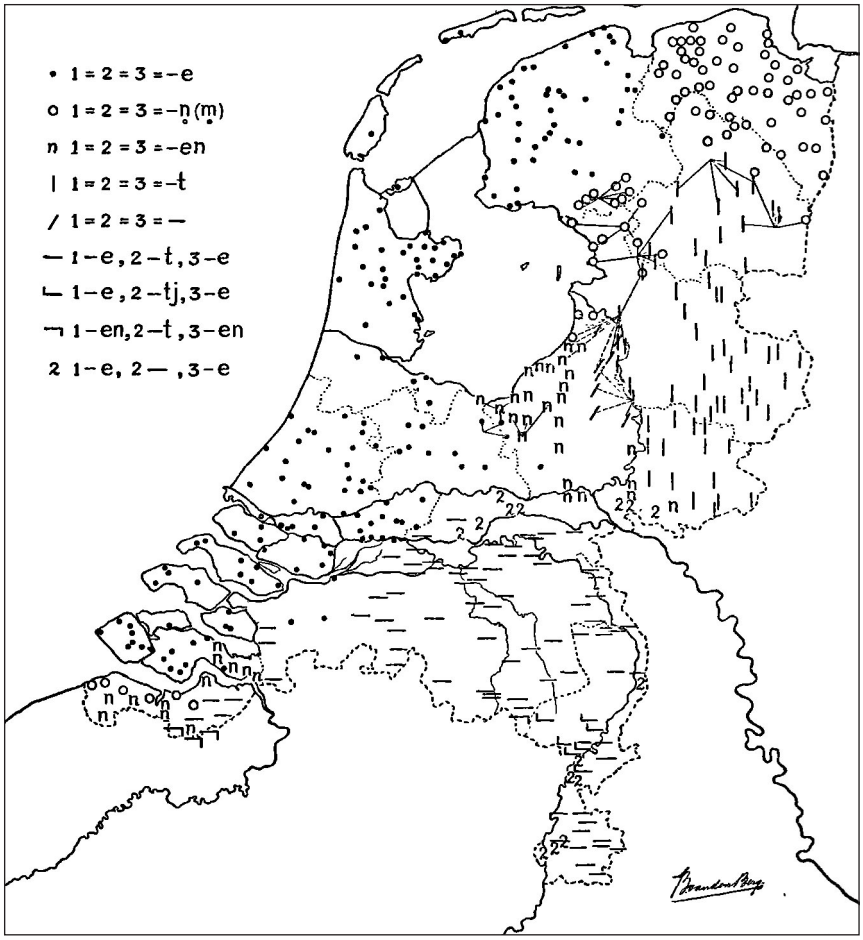
Taalwetten maken en vinden 440 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Illustratie 8.15 De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd enkelvoud (Bron: Van den Berg 1949: 7)

bied bestond hij uit de uitgang *-en* (of *-e* vanwege *n*-apocope); zo zegt men in het Veluws: *ik warek, jiej wareken, hiej warekt.*[239] In sommige gebieden (Utrecht, Zuid-Holland) hebben dankzij analogie alledrie de vormen een *-t*; vergelijk Utrechts *ik loopt, jij loopt, hij loopt*. De gebieden zonder uitgang zijn oude *t*-gebieden waar de *-t* is weggevallen.[240]

De eerste en derde persoon meervoud bleven in de loop van de tijd ongewijzigd: *wij leren, zij leren*. Maar de uitgang van de tweede persoon meervoud veranderde wel. Dat hing samen met de wijziging van het voornaamwoord. In de standaardtaal werd *gij(lui)* vervangen door *jullie*. Aanvankelijk volgde op *jullie* dezelfde werkwoordsvorm als op *gij(lui)*, dus: *jullie, gij loopt*. Maar naar analogie van de werkwoordsvormen na *wij* en *zij* werd in de negentiende-eeuwse spreektaal steeds vaker *jullie lopen* gebruikt, en die vorm werd in de twintigste eeuw geleidelijk aan ook in de schrijftaal overgenomen, zodat alle meervoudsvormen de uitgang *-en* kregen (waarbij in West-Nederland de *-n* niet werd uitgesproken).

Illustratie 8.16 De persoonsvormen van de tegenwoordige tijd meervoud (Bron: Van den Berg 1949: 9)

In de zuidelijke dialecten, waar *gij* zowel voor het enkelvoud als voor het meervoud werd gebruikt, bleef de vorm met *-t*. De (noord)oostelijke dialecten hanteren eveneens de variant *jullie loopt*, maar de *-t* is de uitgang geworden voor alle meervoudsvormen, bijvoorbeeld in het Hellendoorns: *wiej pakt, ieluu pakt, zee pakt*. Zie illustratie 8.16.

Ook het West-Nederduits (met uitzondering van het Oost-Friese en het Sleeswijkse Nederduits) hanteert de uitgang *-t* voor alle meervoudsvormen (*wi maket, ji maket, se maket*); het Oost-Nederduits, het Oost-Fries en Sleeswijks gebruiken voor alle meervoudsvormen *-en*. In het Duitse zuidwesten zijn eveneens de werkwoordsvormen in *-et* samengevallen, vergelijk Schwäbisch *mir machet, ihr machet, sie machet*. Het overige Hoogduits heeft de oorspronkelijke situatie bewaard: *wir machen, ihr macht, sie machen*. Zie illustratie 8.17 en 4.2.[241]

Een speciaal geval vormen de tegenwoordige tijden van de werkwoorden *kunnen, zullen* en *mogen*, omdat hier in de standaardtaal de oudere vorm naast de nieuwe is blijven be-

staan. Aan de vormen *je kunt, je zult, je moogt* (het laatste nog slechts zeer zelden) is te zien dat *je* oorspronkelijk gevolgd werd door een werkwoordsvorm in het meervoud: de vormen in het enkelvoud bezaten namelijk een *a* (*ik/hij kan/mag*) en die in het meervoud een *u* of *o* (*wij/zij kunnen, wij/zij mogen*). De vormen *je kunt, je zult, je moogt* zijn dus het oudst. Daarnaast zijn, naar analogie van de eerste en derde persoon, de vormen *je kan, je zal* en *je mag* ontstaan. In taaladviesboeken wordt wel bepaald dat *je kan, je zal* alleen gebruikt mogen worden wanneer *je* de algemene betekenis van 'men' heeft: 'Je zal daar maar in dienst zijn!' Maar de vormen zijn al gevonden in de zeventiende-eeuwse kluchten, en de tegenstelling lijkt wat geforceerd: de normale spreektaalvormen zijn immers *je kan, je zal*, en er is geen enkel bezwaar tegen deze in de standaardtaal op te nemen, zoals ook gebeurd is met *je mag*.

De gebiedende wijs

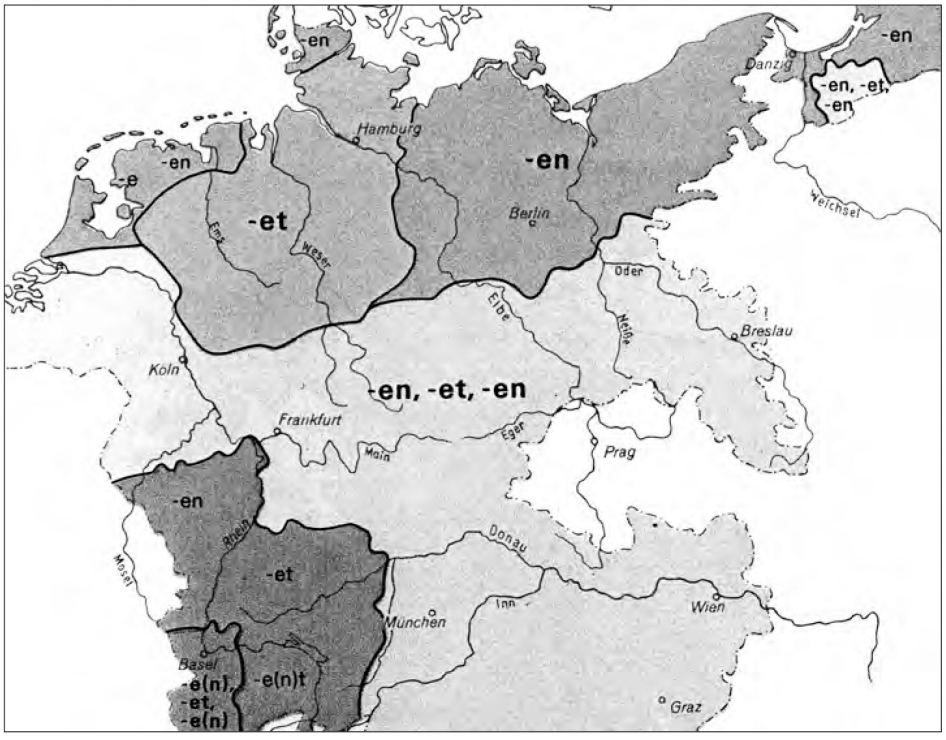
In de middeleeuwen bestonden er twee varianten van de gebiedende wijs: de *du*-vorm, bestaande uit de stam met eventueel de uitgang *-e* (*neem, neme*) en de *ghi*-vorm, met de uitgang *-et* of *-t* (*nemet, neemt*). Daarbij was de *du*-vorm oorspronkelijk enkelvoud en de *ghi*-vorm meervoud. Hierboven bleek dat in de loop van de middeleeuwen de *ghi*-vorm ook voor het enkelvoud werd gebruikt, en dat *du* geleidelijk verdween.[242]

In de zeventiende eeuw kwam de gebiedende wijs voor met en zonder *-t*, zowel in het enkelvoud als in het meervoud. Uit onderzoek blijkt dat in het zeventiende-eeuwse Zuid-Nederlands, net als in sommige moderne Zuid-Nederlandse dialecten, de gebiedende wijs in principe gevormd werd met *-t*, zowel voor enkelvoud als meervoud – de *ghi*-vorm heeft zich dus uitgebreid naar het enkelvoud, net als het voornaamwoord *ghi*. De *-t* valt af in bepaalde omstandigheden, voornamelijk onder invloed van naburige klanken.

In het zeventiende-eeuwse Hollands daarentegen bestond de neiging voor enkel- en meervoud de stam als gebiedende wijs te gebruiken, dus een vorm zonder *-t*. Zo schreef Leupenius het in 1653 voor.[243] Beide vormen, zowel met als zonder *-t*, kwamen evenwel regelmatig voor, zowel voor het enkelvoud als voor het meervoud. Soms werd en wordt de *-t*-vorm gebruikt voor nadruk: *gaat zitten!* tegen een hond of kind.[244]

De spraakkunstenaars probeerden regelmaat in de chaos te scheppen. Daarbij volgden ze de Latijnse grammatica, die een verschil kende tussen enkel- en meervoud. Over de manier waarop dit verschil moest worden uitgedrukt, waren ze het niet eens. Ampzing stelde voor om *geef* of *geeft, sie, praet* te gebruiken voor het enkelvoud en *gevet, siet, praetet* voor het meervoud.[245] De Statenvertalers gebruikten, geheel kunstmatig, voor de gebiedende wijs enkelvoud de uitgang *-t* en voor het meervoud *-et*. Vollenhove echter maakte verschil tussen *ga – gaat, geef – geeft, spreek – spreekt*, waarin het eerste woord telkens voor het enkelvoud en het tweede voor het meervoud staat, en Moonen schreef in 1706 voor: 'Het meervoud van de gebiedende wijs wordt gemaakt door aan het enkelvoud of de stam een *-t* toe te voegen.'[246] Deze regel werd ook door Sewel, Huydecoper en Ten Kate gehanteerd, en sindsdien lag hij voor de schrijftaal vast. Volgens sommigen heeft hier Duitse invloed een rol gespeeld, vergelijk de enkelvoudsvormen *hör(e), trink(e)* met de meervoudsvormen *hört, trinkt*.[247]

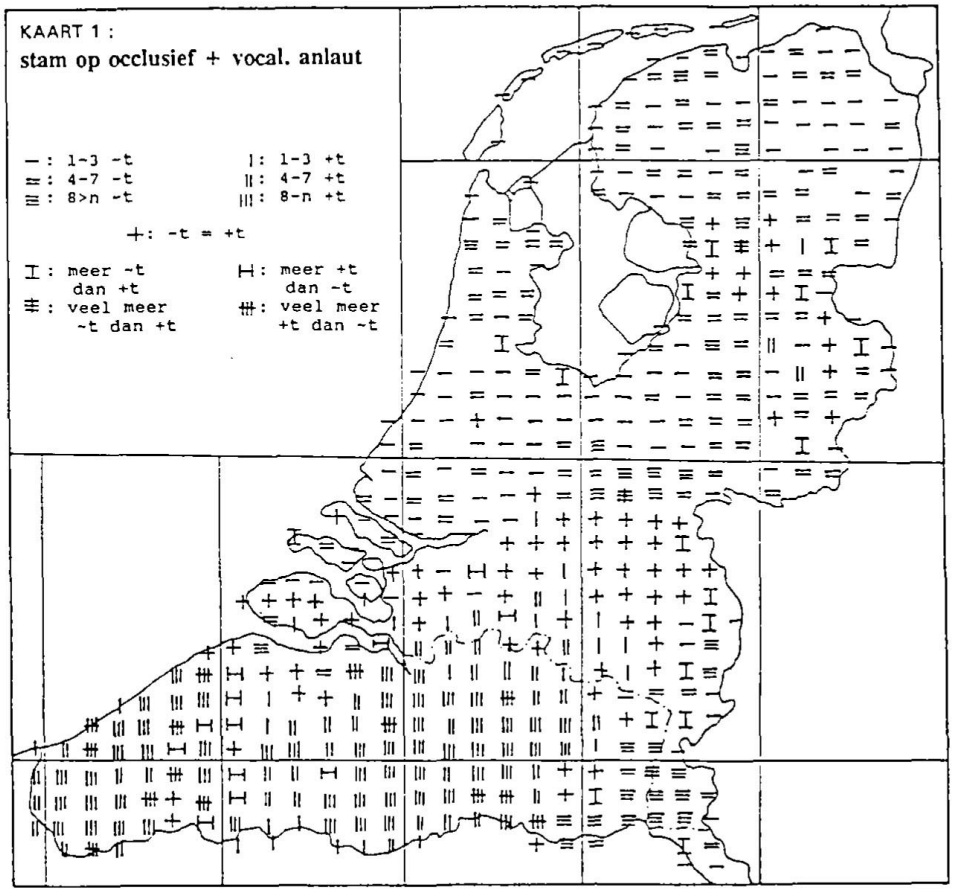
In de Hollandse spreektaal bestond echter de neiging om de *-t* in enkel- en meervoud weg te laten. Uit onderzoek is bijvoorbeeld gebleken dat in kookboeken van na 1850 al-

Illustratie 8.17 De werkwoordsuitgang van de meervoudsvormen in de tegenwoordige tijd in de Nederlandse en Duitse dialecten (Bron: König 1998: 158)

leen nog maar gebiedende wijzen zonder -*t* voorkomen.[248] De spraakkunstenaars probeerden de -*t*-vorm echter in stand te houden door hem te koppelen aan het betekenisverschil tussen enkel- en meervoud. Dit kunstmatige verschil is tot op heden in formele taal bewaard gebleven, hoewel het in taaladviesboeken wordt afgewezen. In het moderne Standaardnederlands kent de gebiedende wijs namelijk in principe slechts één vorm, die bestaat uit de stam van het werkwoord, dus *kom!, werk!* en dergelijke. Dat geldt ook als een groep mensen wordt aangesproken: *kom allen!* Volgens *de Algemene Nederlandse Spraakkunst* wordt in formeel taalgebruik en in vaste uitdrukkingen voor een groep mensen ook de stam + -*t* gebruikt, bijvoorbeeld *geeft acht!* of *bezint eer gij begint*. Bovendien wordt altijd een -*t* toegevoegd wanneer *u* het onderwerp is: *gaat u maar, kleedt u zich uit, meldt u zich aan, vergist u zich niet*. In *meld u aan, vergis u niet* is *u* geen onderwerp maar wederkerend voornaamwoord: daarom krijgt de gebiedende wijs geen -*t*.

De situatie in de moderne dialecten is af te lezen van illustratie 8.18. Hieruit blijkt dat de noordelijke dialecten (Fries, Gronings, Noord-Drents, West-Fries in Noord-Holland) slechts één vorm voor de gebiedende wijs hebben, die bestaat uit de stam van het werkwoord; zo is het ook in het Afrikaans. In sommige dialecten (Zuid-Hollands, Noord-Hollands, Utrechts, delen van het Drents en Overijssels) komen voornamelijk vormen zonder -*t* voor, maar wordt incidenteel een -*t* toegevoegd. Hiervoor kunnen verschillende redenen zijn: voor de uitspraak (bijvoorbeeld voor een klinker: *gaat er naar toe*)

Illustratie 8.18 De gebiedende wijs *tap(t), help(t), steek(t)* en *zoek(t)* in de moderne dialecten (Bron: De Schutter 1997: 44)

of omdat de *t*-vorm nadrukkelijker klinkt; in vaste verbindingen (*schei uut!, kom 's*) wordt de *-t* meestal niet gebruikt. In enkele dialecten bestaat een verschil tussen enkelvoud en meervoud (met *-t*), waarbij de laatste vorm ook de beleefdheidsvorm kan zijn. Dat geldt met name voor het zuidoosten van het land, waar als tweede persoon enkelvoud van het persoonlijk voornaamwoord *doe* is blijven voortleven als informele aanspreekvorm, naast een beleefde aanspreekvorm (zoals Limburgs *geer*). Hier bestaat altijd de oppositie *kom/komt*. En dit gaat regelrecht terug op de Middelnederlandse situatie waarin, zoals boven bleek, de tegenstelling bestond tussen de *du*-vorm en de *ghi*-vorm – de laatste met de uitgang *-t*. Daarentegen kennen het Gronings en Fries, waar ook *doe/dû* is blijven voortleven naast een beleefde vorm (*ie/joe/jo*), als gezegd slechts vormen zonder *-t*. Tot slot heeft het hele Brabants-Vlaamse dialectgebied (waarin het voornaamwoord *gij* nog voortleeft) de zeventiende-eeuwse toestand bewaard: de gebiedende wijs krijgt de uitgang *-t*, die incidenteel in bepaalde omstandigheden afvalt.[249]

De persoonsvormen van de verleden tijd van zwakke werkwoorden

In het oudste Middelnederlands was de uitgang van de verleden tijd van zwakke werkwoorden *-ede* (*ic lerede* etc.). Geleidelijk viel de eerste *-e-* weg (zoals met zoveel onbeklemtoonde klinkers gebeurde), en werd de uitgang *-de*. Deze uitgang veranderde voor een stemloze medeklinker in *-te*. In het latere Middelnederlands luidde de verleden tijd van zwakke werkwoorden dan ook:

ic hoorde, du hoordes, hi hoorde, wi hoorden, ghi hoordet, si hoorden
ic maecte, du maectes, hi maecte, wi maecten, ghi maectet, si maecten

De tweedeling *-de/-te* bestaat tot op heden, en voor de keuze tussen *-te* en *-de* is het ezelsbruggeltje *'t kofschip* bedacht (zie hoofdstuk 5). De volle vormen (*ic, hi hoordede*) werden in de renaissance soms nog geschreven, bijvoorbeeld in bijbelvertalingen en poëzie – in de oudste werken van Vondel kwamen ze nog regelmatig voor.[250]

Uiteraard hadden de wijzigingen in het voornaamwoord van de tweede persoon ook invloed op de verledentijdsuitgangen. *Ghi* was oorspronkelijk een meervoudsvorm, en kreeg als werkwoordsuitgang *-et*: *ghi hoordet, werktet, leerdet*. Toen *gij* ook voor het enkelvoud werd gebruikt, behield het werkwoord de oorspronkelijke uitgang: *gij werktet*. Het nieuw opgekomen voornaamwoord *jij* kreeg dezelfde werkwoordsuitgang als *gij*. Wanneer de persoonsvorm vóór het voornaamwoord kwam, verviel de *-t*: *werkte gij/jij*. Naar analogie hiervan, en tevens naar analogie van de eerste en derde persoon (*ik/hij werkte*) verviel al spoedig, al in de zeventiende eeuw, de slot-*t* ook wanneer de persoonsvorm achter het voornaamwoord stond: *gij/jij werkte, leerde*. In het enkelvoud hadden alle personen dus de uitgang *-te* of *-de*. Zo was de regel sinds Moonens grammatica uit 1706; hierin werden vermeld: *ik, gij, hij hoorde*. Zo ook bij Vondel, maar de Statenvertalers hielden de uitgangen *-det, -tet* hoog. Misschien op grond hiervan nam Weiland in zijn grammatica uit 1805 op: *gij krabdet, gij kustet*. En in de hele negentiende eeuw waren er nog literaire schrijvers die, roomser dan de paus, bleven schrijven *gij wachtedet, gij wildet, waagdet, voeddet, beloofdet, zeidet*.[251]

In het meervoud werd *ghi* vervangen door *jullie*. Ook de werkwoordsuitgang veranderde: *ghi hoorde(t)* werd *jullie hoorden*. Dat betekent dat *jullie* dezelfde uitgang kreeg als de eerste en derde persoon meervoud, zodat alle meervoudsuitgangen identiek zijn: *wij, jullie, zij hoorden*.

In de schrijftaal en in de zuidelijke dialecten (behalve het West-Vlaams) bleef *gij* gehandhaafd. Sommigen, zoals Vondel, gebruikten één werkwoordsvorm na *gij*, ongeacht of dit voornaamwoord een enkel- of meervoud aanduidde, anderen maakten een verschil. Zo schreef Moonen in 1706 in het enkelvoud *gy hoorde, gy woonde* en in het meervoud *gy hoorden, gy woonden*.[252] Maar de meeste schrijvers gebruikten na *gij* altijd een enkelvoudige werkwoordsvorm, en zo werd het voorgeschreven voor de schrijftaal. Dezelfde regel geldt voor *u*: *mensen, hoorde u gisteren dat …* Dit komt overeen met het Zuid-Nederlandse gebruik: *mensen, hoorde gij gisteren dat …*

Opvallend is dat in de verledentijdsuitgangen enkelvoud (*-te, -de*) de slot-*e* bewaard is gebleven, terwijl die in bijvoorbeeld *ic lere* wegviel. Daarvoor was een heel goede reden: wanneer in de verleden tijd de slot-*e* zou verdwijnen, zouden de verleden tijd en de te-

genwoordige tijd samenvallen – bij werkwoorden waarvan de stam uitgaat op *-d* of *-t* altijd, bij andere werkwoorden alleen in de tweede en derde persoon. Vandaar vormen als *ik, je, hij spitte, schudde* tegenover *ik, je, hij spit, schud(t),* en *je, hij kookte* tegenover *je, hij kookt* (maar *ik kook*). In de gevallen waarin de oppositie tussen tegenwoordige en verleden tijd op een andere manier werd uitgedrukt (dus bij sterke of onregelmatige werkwoorden), verviel de slot-*e* in de verleden tijd wél: vergelijk bijvoorbeeld *bracht, dacht, kocht, moest, wist, zou, kon* en *wou* tegenover *wilde*.[253]

In het Engels is in de spelling de slot-*e* van de oorspronkelijke uitgang *-ede* weggevallen: *marked, lived*, uitgesproken als /d/: /markd, livd/; in het Hoogduits is hij in alle gevallen veranderd in *-te*: *ich hörte*. De persoonsvorm bij *ihr* 'jullie' krijgt altijd de uitgang *-t*, net zoals *gij* in het Nederlands oorspronkelijk deze uitgang kreeg, vandaar Hoogduits *ihr hört* 'jullie horen' en *ihr hörtet* 'jullie hoorden'. Voorts is in het Hoogduits het voornaamwoord *du* blijven bestaan, met een eigen persoonsvorm: *du hörtest* 'je hoorde'.[254]

In het Afrikaans is de onvoltooid verleden tijd van alle werkwoorden, zwakke en sterke, verdwenen: de verleden tijd is altijd samengesteld met *het* (nooit *is*) plus het voltooid deelwoord, dat bestaat uit *ge-* met de onbepaalde wijs, dus: *ek het geleer, hy het gesterf, ons het gekom, hulle het verdwyn*. Alleen bijvoeglijk gebruikte voltooide deelwoorden krijgen de uitgang *-de* of *-te* (volgens de Nederlandse regels van *'t kofschip*), dus: *hy het gevrees*, maar *'n gevreesde vyand, hy het gebak – gebakte eiers, hy het verander – veranderde omstandighede*. De klinkerwisseling van de sterke werkwoorden is in de bijvoeglijke woorden in later tijd overgenomen uit het Standaardnederlands, nadat hij in het Afrikaans was verdwenen: *de professor het 'n boek voorgeskryf* tegenover *'n lys met voorgeskrewe werke, hy het maatreëls geneem* tegenover *die genome maatreëls* en *ek het begin* tegenover *dit is 'n onbegonne taak*. Van enkele werkwoorden die ook in het Nederlands onregelmatig zijn, zijn in het Afrikaans aparte buigingsvormen bewaard gebleven, vergelijk *wees – is – was – gewees; hê – het – gehad; kan – kon; moet – moes; sal – sou; wil – wou*.[255] Dit alles betekent dat het Afrikaans in de werkwoordsvervoeging een eigen weg is gegaan, en weinig informatie over de oudere Nederlandse toestand kan verschaffen.

De persoonsvormen van de verleden tijd van sterke werkwoorden

De eerste en derde persoon enkelvoud van sterke werkwoorden kregen en krijgen in de verleden tijd geen uitgang, maar worden alleen door klinkerwisseling gekenmerkt: *ik, hij bleef*; in het meervoud krijgen ze de uitgang *-en: wij, zij bleven* (voor de klinkerwisselingen zie hieronder). Na *gij* (voor het enkelvoud en het meervoud) volgde de uitgang *-t*: *gij bleeft*. Toen *gij* in het enkelvoud werd vervangen door *jij/u*, verviel de uitgang, naar analogie van de eerste en derde persoon. Ook na *jullie* paste de werkwoordsvorm zich aan de andere persoonsvormen aan, zodat alle meervoudsvormen de uitgang *-en* kregen.

In de schrijftaal bleef *gij* nog lange tijd bewaard. Dit voornaamwoord bleef verbonden met de oude persoonsvorm *-t*: *gij kreegt, kroopt, bondt, riept, gingt, sloegt*. Wanneer de eerste persoon in de verleden tijd de klinker *a* bezat, gevolgd door één medeklinker die geen *d* of *t* was, dan werd de *a* verlengd, onder invloed van de meervoudsvormen, bijvoorbeeld *wij/zij namen* – bedenk dat *gij* aanvankelijk ook een meervoudsvorm was, vandaar *gij naamt, kwaamt, zaagt, waart*, maar *gij badt*.[256] De combinatie van het plechtstatige en archaische *gij* met deze moeizame werkwoordsvorm bleef tot diep in de negentiende eeuw in

gebruik, maar juist deze werkwoordsuitgang vormde een belangrijke reden voor de definitieve verdwijning van *gij* uit het Standaardnederlands.

In de zuidelijke dialecten die *gij* behielden, bleven de archaïsche werkwoordsvormen bestaan, wat zinnen oplevert als: *waarom kwaamt ge zo laat thuis?*; *ik sprak hem gisteren, toen gij al vertrokken waart*; *ge zoudt; hadt ge; gij werdt; gij riept; gij aat; gij wildet*. De taalkundige Paardekooper merkt overigens op dat men in de zuidelijke spreektaal zégt *beef de, kwam de* (hier zien we de oude enclitische vormen van *gij*) in plaats van het schrijftalige *beeft gij, kwaamt gij*; de *-t* is kunstmatig in de schrijftaal toegevoegd en verplicht gesteld.[257]

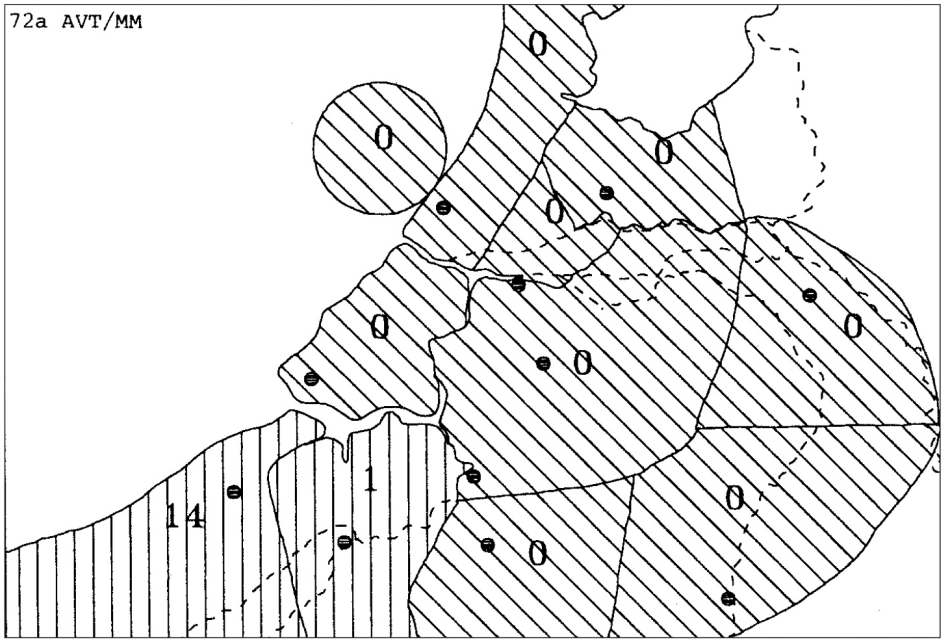
Tot slot de veranderingen van de werkwoordsuitgangen schematisch.[258] De Arabische cijfers staan voor de enkelvoudsvormen, de Romeinse voor de meervoudsvormen. Het teken > betekent: wordt. Uitgangspunt is de Middelnederlandse vorm.

tegenwoordige tijd	verleden tijd zwak	verleden tijd sterk
1. *ic hore > ik hoor*	*ik hoorde*	*ik sprak*
2. *du hores* > (II)	*du hoordes* >	*du spraaks* >
gij/jij/u hoort	*gij hoordet* >	*gij spraakt /*
	gij/jij/u hoorde	*jij/u sprak*
3. *hi horet > hij hoort*	*hij hoorde*	*hij sprak*
I. *wi/wij horen*	*wij hoorden*	*wij spraken*
II. *ghi horet* >	*ghi hoordet* >	*gij spraakt /*
gij hoort /	*gij hoorde /*	*jullie spraken*
jullie hoort >	*jullie horen*	*jullie hoorden*
III. *si/zij horen*	*zij hoorden*	*zij spraken*

Het voltooid deelwoord

Het voltooid deelwoord krijgt tegenwoordig het voorvoegsel *ge-* (behalve bij onscheidbare samenstellingen zoals *doorgronden* en bij werkwoorden die al een voorvoegsel hebben, zoals *bevestigen*). Zwakke werkwoorden krijgen verder de uitgang *-t* of *-d* (in overeenstemming met de verledentijdsuitgangen *-te* of *-de*): *gewerkt, gewandeld*. Sterke werkwoorden krijgen de uitgang *-(e)n* en vaak klinkerwisseling (zie hieronder): *gebleven, gezien*. Het voorvoegsel *ge-* betekende in het Germaans oorspronkelijk 'samen'. Toen deze betekenis verbleekte, ging het vooral dienen om de voltooiing van een handeling uit te drukken, en werd het het vaste voorvoegsel voor het voltooid deelwoord, dat immers het einde van de handeling aanduidt.

In de middeleeuwen werd bij enkele werkwoorden die zelf al een voltooide handeling uitdrukten, namelijk *blijven, brengen, komen, lijden, vinden* en *worden*, het voorvoegsel *ge-* weggelaten, omdat het overbodig was. In de zeventiende-eeuwse grammatica's hebben deze werkwoorden echter allemaal het voorvoegsel *ge-*. Uit onderzoek is gebleken dat de toevoeging van het voorvoegsel *ge-* aan de voltooide deelwoorden van deze werkwoor-

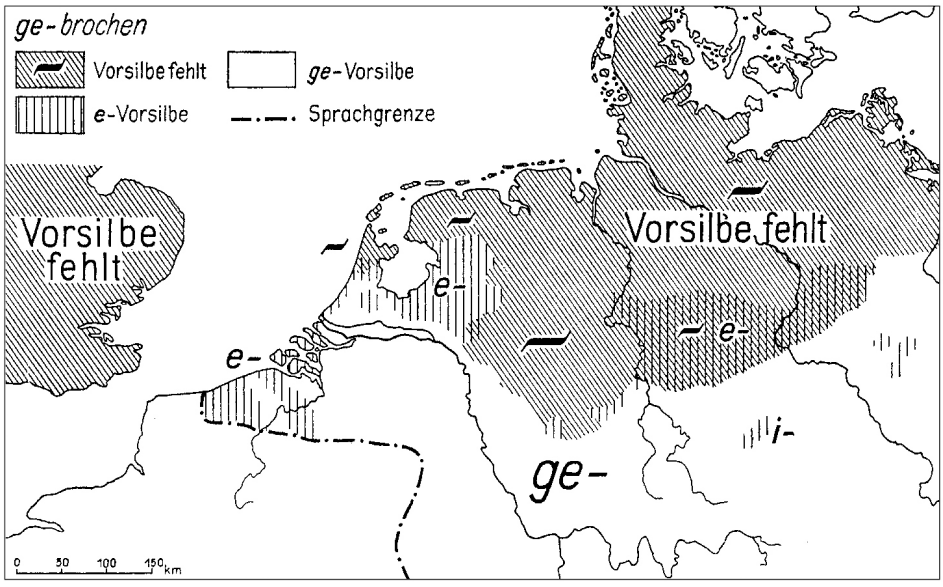

Illustratie 8.19 Het voorvoegsel *i-* in plaats van *ge-* in dertiende-eeuwse voltooide deelwoorden (Bron: Mooijaart 1992: 184, kaart 72a)

den is begonnen in het dertiende-eeuwse Hollands. Vandaar straalde de ontwikkeling uit naar het noordoosten, naar het Limburgs en, vooral in de vijftiende en zestiende eeuw, naar Vlaanderen en Brabant. De verspreiding werd door de drukkerstaal bevorderd.[259] Hieruit blijkt dat er al heel vroeg, lang voor het ontstaan van een standaardtaal, van invloed van het Hollands op andere regio's sprake was (voor de middeleeuwse schrijftraditie zie hoofdstuk 9).

In sommige dialecten veranderde in de middeleeuwen het voorvoegsel *ge-* via *ji-*, *i-* in *e-*, vergelijk Overijssels *ik heb elopen*.[260] (De verandering van *g* in *j* vond vaker plaats, vergelijk Middelnederlands *jicht* naast *gicht*.) In enkele gebieden viel vervolgens de onbeklemtoonde *e-* weg, vergelijk Gronings *ik heb lopen*. Uit zeventiende-eeuwse gegevens blijkt dat toentertijd in de volkstaal van Leiden, Delft, Rotterdam, Amsterdam, Den Haag en in het omringende platteland *e-* werd gezegd, maar in de taal van de hogere standen *ge-*; begin achttiende eeuw wordt alleen nog *ge-* gevonden, ook in de volkstaal. In Dordrecht, Gorinchem en in de provincie Utrecht begon in de zeventiende eeuw het voltooid deelwoord in de volkstaal met *ge-*. De vorm met *ge-* werd allerwegen als de beschaafde vorm beschouwd, en alle zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars gebruiken alleen deze vorm, die tot op heden de standaardtaalvorm is. Hoe sterk *ge-* al in de zeventiende eeuw stond, blijkt wel uit het feit dat ook het Afrikaans *ge-* heeft, vergelijk *gebeur, gekom, gesien, getrek*; ook hier ontbreekt het voorvoegsel als het werkwoord al een ander voorvoegsel bezit: *hy het my aan my belofte herinner* 'hij heeft me aan mijn belofte herinnerd', *jy is oorwerk* 'jij bent overwerkt'.

Sommige taalkundigen menen dat het voorvoegsel *ge-* vanuit Brabant in het Hol-

Illustratie 8.20 Het voltooid deelwoord in Nederland en Duitsland (Bron: Frings en Lerchner 1966, kaart 20)

lands is gekomen.[261] Er is echter geen reden om dat te veronderstellen: uit oude en recente taalkaarten komt niet naar voren dat de wieg van het voorvoegsel in Brabant stond. Uit de taalatlas van het dertiende-eeuwse Nederlands van Marijke Mooijaart (zie illustratie 8.19 met de percentages van *-i*) blijkt dat alleen in West-Vlaanderen *i-* in plaats van *ge-* voorkomt, terwijl het noorden, onder andere Holland, alleen *ge-* kent. Mooijaart concludeert uit deze en aanvullende gegevens dat al in de dertiende eeuw het gebruik van *ge-* als beschaafde schrijftaal werd beschouwd en dat varianten zoals *i-* werden vermeden.[262]

Op een twintigste-eeuwse taalkaart is te zien dat de vormen met *ge-* in Holland (behalve het uiterste noorden), Midden-Nederland, Brabant, Limburg en West-Vlaanderen de overhand hebben; in Oost-Vlaanderen, Zeeland en het oosten van Nederland komen vooral vormen met *e-* voor, terwijl de *ge*-loze vormen in het noorden (de kop van Noord-Holland, Friesland, Groningen, en het noorden van Drenthe tegen de Duitse grens) voorkomen. In het Nedersaksisch ontbreekt het voorvoegsel of komt *e-* voor (bijvoorbeeld in het Overijssels). Het Hoogduits gebruikt, net als het Standaardnederlands, het voorvoegsel *ge-* (bijvoorbeeld *gebrochen, gelandet*), terwijl in de meeste Nederduitse dialecten het voorvoegsel ontbreekt (*brochen, landet*), net als in het Engels (*broken, landed*); zie illustratie 8.20.[263]

De klinkerwisselingen van de sterke werkwoorden

In de zeventiende eeuw zag men wel dat er allerlei klankveranderingen optraden in sommige werkwoordsverbuigingen, maar men doorzag het achterliggende systeem niet. De meeste grammatici gaven lijsten met werkwoorden die per 'vervoeging' of

klankverandering waren geordend. Moonen verdeelde de werkwoorden als eerste in *gelykvloeiende* (regelmatige) en *ongelykvloeiende*. Hierin volgde hij het voorbeeld van de Duitse taalkundige Schottelius (1612–1676), die sprak van *gleichfliessende und ungleichfliessende Zeitwörter*. De termen verklaarde Moonen als volgt: bij *gelykvloeiende* blijven de letters (klinkers) van de stam in alle tijden gelijk, bij de *ongelykvloeiende* veranderen ze. De terminologie bleef nog lang in gebruik, nog in de grammatica van Weiland uit 1805. Sinds Brills *Hollandsche spraakleer* uit 1846 spreken we evenwel van *zwakke* en *sterke* werkwoorden. Ook deze terminologie was ontleend aan een Duitse wetenschapper, namelijk aan Jacob Grimms (1785–1863) *schwache und starke Zeitwörter*, genoemd in zijn *Deutsche Grammatik* (1819–1837).

De eerste die erin slaagde de regelmaat te onderkennen die aan de klinkerwisselingen ten grondslag lag, was de Nederlandse geleerde Ten Kate. Hij vergeleek de Nederlandse sterke werkwoorden met die in andere Germaanse talen. In de *Gemeenschap Tussen de Gottische spraeke En de Nederduytsche* uit 1710 doorzag hij de systematiek in de Gotische werkwoorden en verdeelde hij ze in zes klassen. In de *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723 betrok hij ook andere Germaanse talen erbij. Toch kennen we de regelmatige klinkerwisseling in de werkwoordsvervoeging onder de naam die Jacob Grimm er in 1819 aan gaf, namelijk *Ablaut*.

Tegenwoordig gaat men voor het oudere Nederlands uit van zeven ablautsklassen, en wel de volgende; ik vermeld telkens van één of enkele werkwoorden uit elke klasse de onbepaalde wijs, de onvoltooid verleden tijd eerste persoon enkelvoud en eerste persoon meervoud, en het voltooid deelwoord:[264]

1.	*lijden*	*leed*	*leden*	*geleden*
2.	*sluipen*	*sloop*	*slopen*	*geslopen*
	bieden	*bood*	*boden*	*geboden*
3.	*vinden*	*vand*	*vonden*	*gevonden*
	helpen	*halp*	*holpen*	*geholpen*
	werden	*ward*	*worden*	*geworden*
4.	*nemen*	*nam*	*namen*	*genomen*
	spreken	*sprak*	*spraken*	*gesproken*
5.	*lezen*	*las*	*lazen*	*gelezen*
	zien	*zag*	*zagen*	*gezien*
6.	*varen*	*voer*	*voeren*	*gevaren*
7.	*slapen*	*sliep*	*sliepen*	*geslapen*
	hangen	*hing*	*hingen*	*gehangen*

Sinds de zeventiende eeuw zijn de werkwoordstijden van de sterke werkwoorden grotendeels gelijk gebleven, zo blijkt uit de lijsten met werkwoorden die in de zeventiende-

eeuwse grammatica's zijn opgenomen. Hieronder een overzicht van de belangrijkste wijzigingen.

Sterke werkwoorden worden zwak en zwakke sterk

Sinds het Middelnederlands zijn enkele sterke werkwoorden zwak geworden, zoals *beseffen, bouwen, branden, dorsen, eisen, kleven, kraaien, krijsen, spuwen, waken* en *zaaien*. Vaker is bij oorspronkelijk sterke werkwoorden de klinkerwisseling verdwenen: de klinker van de verleden tijd heeft zich dan aan die van de tegenwoordige tijd en het deelwoord aangepast. Als voorbeeld kunnen *laden* en *lachen* dienen. Deze waren vroeger sterk en hadden als verleden tijd *loed, loech*. Onder invloed van de *a* in de tegenwoordige tijd en het deelwoord veranderden *loed, loech* in *laadde, lachte*. Dat deze werkwoorden oorspronkelijk sterk waren, blijkt uit het feit dat het voltooid deelwoord de uitgang *-en* heeft (*geladen, gelachen*) en niet *-d/-t* (*gelaad, gelacht*), de uitgang van de zwakke werkwoorden.[265] In het Vlaams is *loech* bewaard gebleven.

Er bestaan ongeveer vijftien van dergelijke werkwoorden die oorspronkelijk sterk waren en zich nu alleen nog van zwakke werkwoorden onderscheiden doordat zij de voltooiddeelwoorduitgang van sterke werkwoorden hebben behouden: *bakken, bannen, braden, heten, lachen, laden, malen, scheiden, spannen, vouwen, wassen, weven* en *zouten*.[266] Van de meeste van deze werkwoorden werden in de renaissance zowel zwakke als sterke vormen gebruikt.

Ook het omgekeerde kwam voor, dat zwakke werkwoorden sterk werden. Dat geldt bijvoorbeeld voor *kluiven, kwijten, mijden, prijzen, schenken, schijnen, spijten, stuiten, treffen, wijzen* en *zenden*.[267] Soms verraadt ook hier het voltooid deelwoord de oorsprong. Zo blijkt uit de vormen *gejaagd, gevraagd, gewaaid* dat *jagen, vragen, waaien* vroeger zwak waren, ondanks *joeg, vroeg, woei*. Alleen *waaien* bezat al in de zestiende eeuw de sterke verledentijdsvorm *woei*, de andere dateren van na die tijd.

Dat sommige werkwoorden met een sterke verleden tijd een zwak voltooid deelwoord hadden, en andere een zwakke verleden tijd en een sterk voltooid deelwoord, was Huydecoper in 1730 ook al opgevallen. Hij gruwde hiervan, omdat het volgens hem tegen de taalsystematiek indruiste. Daarom wees hij vormen als *braadde, raadde, waste, bergde, kerfde, delfde, bezwijmde*, die gebruikt werden naast *bried, ried, wies, borg, korf, dolf, bezweem*, van de hand. Hij prefereerde het verouderde *hiet* boven het in zijn tijd gebruikelijke *heette*. *Joeg, vroeg, woei* konden niet door de beugel. Uit de voorbeelden blijkt wel dat Huydecoper in dit opzicht een roepende in de woestijn is geweest: de werkwoordstijden waartegen hij ageerde, waren allang ingeburgerd.[268]

Veranderingen in de klinkerwisselingen

In de loop van de tijd zijn door analogie bij een aantal sterke werkwoorden de klinkers van een of meer van de werkwoordstijden gewijzigd. Er zijn wijzigingen die hele categorieën werkwoorden betreffen, en incidenteel optredende wijzigingen.

Een structurele wijziging heeft zich voorgedaan bij de werkwoorden van de derde ablautsklasse. De verandering vond plaats in de renaissance, en is mede verwezenlijkt door het ingrijpen van de zeventiende-eeuwse taalkundigen. De werkwoorden van de derde

Taalwetten maken en vinden 452 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

ablautsklasse bezaten in de tegenwoordige tijd meestal een *i* of *e*; als voorbeelden kunnen dienen *vinden* en *trekken*. Kenmerkend voor deze werkwoorden was dat de verleden tijd enkelvoud een andere klinker (een *a*) kende dan de verleden tijd meervoud en het voltooid deelwoord (met *o*). In het Middelnederlands luidden de vormen:

*vinden, v**a**nd, v**o**nden, gev**o**nden*
*trekken, tr**a**k, tr**o**kken, getr**o**kken*

In de vijftiende eeuw kwamen naast de regelmatige vormen *vand, trak* geleidelijk vormen op met een *o*, naar analogie van de klinker van de verleden tijd meervoud en het voltooid deelwoord, dus:

*vinden, v**o**nd, vonden, gevonden*
*trekken, tr**o**k, trokken, getrokken*

In 1584 geeft de *Twe-spraack* een hele klasse werkwoorden waarin de verleden tijd enkelvoud twee varianten kende, terwijl het meervoud en het voltooid deelwoord slechts één vorm bezaten, bijvoorbeeld: *zingen – zong* of *zang – zongen – gezongen*. Tot deze klasse behoorden volgens de *Twe-spraack* de werkwoorden *beginnen, binden, drinken, dwingen, klimmen, spinnen, springen, vinden, winnen, zenden, zingen* en *zinken*.[269] In zeventiende-eeuwse bronnen worden ook genoemd *bergen, delven, dingen, dringen, gelden, glimmen, klinken, krimpen, melken, schelden, schenden, schenken, schrikken, smelten, vechten, verslinden, vlechten, winden, wringen, zwelgen, zwellen* en *zwemmen*.[270]

Vanaf eind zestiende eeuw won de verleden tijd met *o* in het Brabants en Hollands steeds meer veld en verdrong deze geleidelijk de verleden tijd met *a*. Zodoende kregen alle verledentijdsvormen (verleden tijd enkelvoud, meervoud en voltooid deelwoord) een andere klinker dan die van de tegenwoordige tijd, waardoor de tegenstelling tussen tegenwoordige en verleden tijd scherper werd. Zo is het tot op heden in de standaardtaal. In het Vlaams bleef de *a* aanvankelijk bewaard.[271] In het Hoogduits heeft juist de *a*-vorm van het enkelvoud zich naar het meervoud uitgebreid, vandaar: *finden, ich fand, wir fanden, gefunden*. De ontwikkelingen in de twee talen zullen zich onafhankelijk van elkaar hebben voltrokken.

Van Heule voelde de nieuwe tijd goed aan. Hij keurde in 1625 de dubbelvormen af: 'Soms vindt men *began, dwang, drank, vant, wan, swam, zant, zang, span, starf* in de verleden tijd, maar bij alle werkwoorden neemt het enkelvoud de vorm van het meervoud, bijvoorbeeld *ik begon, wij begonnen; ik dwong, wy dwongen*. Omdat dit voor de genoemde woorden niet geldt – want wij vinden nergens *wy begannen, wy dwangen* – moeten deze woorden worden verworpen.'[272] Ook de Statenvertalers prefereerden *vond, zond* boven *vand, zand* (zie hoofdstuk 3).

Eveneens tot de derde klasse behoort de reeks *bederven, helpen, sterven, werpen, werven, zwerven*, en ook van deze werkwoorden veranderden de klinkers van de verleden tijd. De verandering begon in de renaissance met de werkwoorden *helpen* en *werpen*. In het Middelnederlands luidden de vormen van *helpen, werpen* in principe:

helpen, halp/help, holpen, geholpen
werpen, warp/werp, worpen, geworpen

Incidenteel werden als verleden tijd ook *hielp* en *wierp* gebruikt, naar analogie van andere werkwoorden, zoals *scheppen – schiep, heffen – hief*, om een duidelijker verschil tussen tegenwoordige en verleden tijd te krijgen: dat de tegenwoordige tijd *helpen* dezelfde klinker had als de verleden tijd *help* veroorzaakte namelijk verwarring. Het meervoud sloot zich aan bij het enkelvoud, zodat alle verledentijdsvormen een *ie* kregen. In de zestiende en zeventiende eeuw werden de vormen *hielp* en *wierp* geleidelijk de standaardvormen in Holland. Zo schreef Vondel in zijn oudste werken *werp* en *worpen*, maar in zijn latere *wierp(en)*. Ook de Statenvertalers, Coornhert, Bredero, Roemer Visscher, Van Heule en Ten Kate gebruikten soms *hielp* of *wierp*. Na de renaissance kregen ook *bederven, sterven, werven* en *zwerven* een *ie* in de verleden tijd – althans in de standaardtaal, niet in alle dialecten. Sommige moderne taalkundigen meenden in de *ie*-vormen Vlaamse of Zuid-Nederlandse invloed te zien, maar taalkundige Van den Berg concludeert in 1957, na bestudering van de feiten, 'dat de *ie*-praeterita in ieder dialekt door interne oorzaken moeten worden verklaard'; wel zijn de *ie*-vormen in Vlaanderen ouder dan in Zuid- en Noord-Holland.[273]

Het laatste gewijzigde werkwoord van de derde klasse is *worden*. Dit werkwoord had in het Middelnederlands de volgende vormen:

werden, wart/wert, worden, geworden

Vergelijk de moderne Hoogduitse vormen: *werden, ich werde (du wirst)*, verleden tijd *ich wurde, wir wurden* (verouderd *ich ward, wir warden*), *geworden*. In het latere Middelnederlands veranderde de eerste persoon verleden tijd enkelvoud onder invloed van de meervoudsvormen in *word*, zodat de vormen dus werden:

werden, word, worden, geworden

Vervolgens veranderde de onbepaalde wijs onder invloed van de overige vormen in *worden*, waardoor de vormen van de tegenwoordige tijd en die van de verleden tijd samenvielen:

worden, word, worden, geworden

Omdat het volstrekt onwerkbaar was dat er geen verschil bestond tussen de tegenwoordige en de verleden tijd, zocht men naar een vormverschil, en vond dat in de al bestaande nevenvorm *werd*, die in het Middelnederlands naast *wart* voorkwam. Men ging nu voor de verleden tijd vormen met een *e* gebruiken (*werd – werden*). Hierdoor onderscheidden de tegenwoordige en de verleden tijd zich door een *o-e*-wisseling die overeenkwam met die van andere werkwoorden, zoals *zwemmen – zwom – zwommen – gezwommen* en *bergen – borgen – geborgen*.[274] Zo ontstonden de huidige werkwoordsvormen:

worden, werd, werden, geworden

In de zestiende eeuw werd in het Zuid-Nederlands ook in de verleden tijd de vorm *wiert* gebruikt, vergelijkbaar met *hielp*, maar deze vorm bracht het niet tot standaardtaal, omdat inmiddels de oppositie *worden – werden* aan het inburgeren was. In oude teksten en in dialecten is hij echter nog regelmatig te vinden.

In de renaissance is de verandering van *worden* in volle gang. Van Heule merkt er in 1625 over op: 'Het werkwoord *worden* luidt in de verleden tijd *werden* [...]; in plaats van *worden* schrijven veel schrijvers *werden* en in de verleden tijd *wierden*, maar wij hebben Marnix, Heinsius, Cats als goede voorgangers gevolgd.' Leupenius en Kók gaan inderdaad uit van *ik word, ik wierd*, net zoals *ik loop, ik liep*.[275] Vondel en in diens voetsporen Huydecoper gebruikte als tegenwoordige tijd *worden* en als verleden tijd *werden*. En dat zijn de standaardtaalvormen geworden.

Na deze structurele wijzigingen vermeld ik nog enkele incidentele. In de zestiende eeuw behoorde het werkwoord *steken* tot wat we de vijfde klasse noemen: *steken, stak(en), gesteken*; zo staat het in de *Twe-spraack* en bij Van Heule. Moonen rekende het in 1706 echter tot de vierde klasse en gaf als voltooid deelwoord *gestoken* (dus zoals *breken, brak, gebroken*), en dat is de huidige vorm. Het Hoogduits heeft *gestochen*; dat heeft wellicht invloed uitgeoefend, want Moonen liet zich door Duitse voorbeelden leiden.

In het Vlaams kregen sommige voltooide deelwoorden een *e* waar het Hollands een *a* kende. Bijvoorbeeld: *gedregen, geslegen, geschepen*.[276] De Hollandse vormen *gedragen, geslagen, geschapen* zijn de standaardtaalvormen geworden – de Statenvertalers vermelden expliciet dat zij kiezen voor *geslagen* en niet voor *geslegen*. Is het toeval dat de Hoogduitse vormen luiden *getragen, geschlagen, geschaffen*?

Uit het bovenstaande blijkt dat in geen enkele werkwoordsvorm een Zuid-Nederlandse vorm de standaard is geworden. Enkele oostelijke vormen hebben die status wel bereikt, namelijk *bracht, dacht* als verleden tijd van *brengen, denken* – de oorspronkelijke vormen waren *brocht, docht*, zie hoofdstuk 4. Voor *denken* zie ook hieronder.[277]

Regelmatige samentrekkingen en verkortingen in de werkwoordsuitgangen

In het Middelnederlands luidde de zwakke verleden tijd van *leggen* en *zeggen*: *leghede, seghede*, met als voltooide deelwoorden *geleghet, geseghet*. Omdat de klank *ege* regelmatig veranderde in *ei* (in hoofdstuk 4 zagen we al *peil, teil* naast *pegel, tegel*), ontstonden de vormen *leide, seide, gheleit, gheseit*. De verledentijdsvormen *leide, seide* werden verkort tot *lei, zei* (ook dit is regelmatig, zie wederom hoofdstuk 4). In de tegenwoordige tijd trad dezelfde klankverandering op: *hi leghet, seghet* werden *hi leit, seit*.[278]

Dit kwam de duidelijkheid niet ten goede, en daarom koos men ervoor een duidelijker verschil tussen tegenwoordige en verleden tijd te maken. De verleden tijd kende ook de varianten *legde, zegde*; deze ontstonden doordat regelmatig de eerste *e* van de verledentijdsuitgang *-ede* wegviel: *leghede, seghede* ▸ *leghde, seghde*. Deze vormen kregen nu de voorkeur boven *leide, seide*. De vormen van de tegenwoordige tijd en het deelwoord veranderden naar analogie van de onbepaalde wijs in *legt, segt* en *gelegd, gezegd*. Zo kwamen naast elkaar te staan *legt/leit, legde/leide/lei, gelegd/geleit* en *zegt/zeit, zegde/zeide/zei, gezegd/gezeit*.

Geleidelijk vereenvoudigde men de vormenrijkdom. De Statenvertalers gebruikten nog door elkaar *hy seyt* en *hy seght* voor de tegenwoordige tijd. Standaard is uiteindelijk

geworden *hij zegt, hij zei, hij heeft gezegd* – de *ei*-vorm is dus alleen in de verleden tijd gehandhaafd. Tegenwoordig worden *hij zeit* en *hij het (ge)zeit* als onbeschaafd beschouwd.

Bij *leggen* is de *ei*-vorm zelfs in álle werkwoordstijden in de standaardtaal verdrongen. Dit heeft te maken met de differentiatie tussen *leggen* en *liggen* (zie hieronder). De vormen *hij lei, hij heeft geleid* werden afgekeurd door Huydecoper en Ten Kate, en gelden tot op heden als volkstaal. Ze zijn echter nog lange tijd ook in de standaardtaal in gebruik gebleven.

Dat *ei*-vormen in het algemeen als onbeschaafd golden, blijkt ook uit het feit dat de samengetrokken vormen *heit, heet* (ontstaan uit Middelnederlands *hevet*) in de standaardtaal zijn verdrongen door de vorm *hij heeft*.[279]

Verkortingen als van *leide, zeide* tot *lei, zei* kwamen bij meer werkwoorden voor. Zo werd *konde* verkort tot *kon*. Het werkwoord *kunnen* had vroeger een variant *konnen* naast zich, zoals blijkt in bijvoorbeeld de afleiding *spraakkonst*. (De *o/u*-variatie kwam regelmatig voor, zie hoofdstuk 4.) *Konnen* wordt wel als de Brabantse vorm beschouwd. Het heeft het niet gebracht tot Standaardnederlands, hoewel in de Statenvertaling *konnen* de overhand had.[280] Alleen in de verleden tijd bleef de *o* gehandhaafd. Van de verleden tijd bestonden in de zeventiende eeuw regionale varianten: de Hollandse vorm was *konde*, de Brabantse *kost(e)* en de Vlaamse *konst(e)*. Uiteindelijk is de Hollandse vorm *konde*, in de verkorting *kon*, standaard geworden.[281] Ik veronderstel dat daarbij een rol heeft gespeeld dat er al een werkwoord *kosten (kostte, gekost)* bestond, en dat men het samenvallen met deze vormen ongewenst achtte. Dat argument geldt echter niet voor de vergelijkbare vorm *bego(n)st*, de Zuid-Nederlandse verleden tijd van *beginnen*. Deze Zuid-Nederlandse vorm is in de standaardtaal vervangen door de Hollandse vorm *begon*, zoals *ko(n)ste* werd verdrongen door *kon* – de keuze voor *begon, konde* werd nadrukkelijk gesteund door de Statenvertalers.[282] Misschien is er dus gewoon sprake van aversie tegen de Zuid-Nederlandse vormen.

Tot slot zijn *woude* en *zoude* verkort tot *wou* en *zou*. *Woude* was op regelmatige wijze ontstaan uit *wolde*, de ablautsvorm bij *willen* (vergelijk Hoogduits *ich wollte*); de klank *-ol-* is in de standaardtaal regelmatig veranderd in *-ou-*, vergelijk *goud* naast Duits *Gold*. Naast *woude* kwam als verleden tijd *wilde* op, naar analogie van de onbepaalde wijs *willen*.[283] In het meervoud geldt tegenwoordig de *ou*-vorm als onbeschaafd: *zij wouwen* of zelfs *hun wouwen* behoort niet tot de standaardtaal. Vroeger gold de vorm ook in het enkelvoud als onbeschaafd: de Statenvertalers prefereerden nadrukkelijk *hij wilde* boven *hij woude*. Maar Moonen constateerde neutraal het bestaan van de korte vorm *ik wou* en de lange vorm *ik woude*, zoals hij ook de vormen *hy zei, zy lei, ik kon* vermeldde naast *hij zeide, zy leide, ik konde*.[284]

Ook *soude* is ontstaan uit een oudere vorm *solde/sulde*, de verleden tijd van *solen, sullen*. In de onbepaalde wijs is de *u*-vorm de standaardvorm geworden, dus *zullen*, net als *kunnen*. Regelmatig wordt beweerd dat de vorm *zullen* Vlaams is, tegenover Hollands *sellen*, Brabants *selen* en Limburgs *solen*.[285] Een onderzoek naar de regio's waar de varianten voorkwamen, heeft echter uitgewezen dat *zullen* onmogelijk van Vlaamse oorsprong kan zijn: het woord kwam al in de dertiende eeuw in Utrecht voor, en is in het (zuid)westen oorspronkelijk.[286] *Zullen* gold al spoedig als beschaafde vorm, en werd dan ook de standaardtaalvorm.

Taalwetten maken en vinden 456 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Differentiatie in de werkwoordsvormen: leggen *en* liggen, kennen *en* kunnen, denken *en* dunken

In de standaardtaal wordt bij de volgende werkwoordsparen, die etymologisch verwant zijn en waarvan de betekenissen dicht bij elkaar liggen, een streng onderscheid voorgeschreven voor alle werkwoordsvormen:

leggen, legde, gelegd tegenover *liggen, lag, gelegen*
kennen, kende, gekend tegenover *kunnen, kon, gekund*
denken, dacht, gedacht tegenover *dunken, docht/dunkte, gedocht/gedunkt*

In de Hollandse volkstaal trekt men zich van dit onderscheid niets aan, denk aan *leg niet te zeuren, hij ken dat niet, hij kon mij, ik docht van niet, ik heb het boek weggelegen*. De verschillende vormen vielen meestal samen in *leggen/lag/gelegen, kennen/kon/gekend, denken/docht/gedocht*. Uit hypercorrectie ontstonden zinnen zoals *ik kan u wel*.

Ook in de moderne dialecten vallen verschillende vormen met elkaar samen: ten westen van een lijn die loopt van de Zeeuwse eilanden tot in Groningen, vallen *liggen* en *leggen* samen in *leggen*, en ook in het Vlaams blijkt deze samenval voor te komen. De situatie in de dialecten gaat terug op het Middelnederlands: in het Middelnederlands vielen de vormen van het onverbogen werkwoord en van de tegenwoordige tijd van *liggen/leggen* in het Hollands, Zeeuws, Utrechts, Vlaams en West-Middelnederlands samen. In de renaissance verbreidde de samenval zich in de Hollandse volkstaal ook naar het voltooid deelwoord *gelegen*.[287]

Voor de standaardtaal echter werd in dezelfde periode bepaald dat er een vormonderscheid diende te worden gemaakt tussen de werkwoordsparen. Zo werd de verwisseling van *liggen* en *leggen* afgekeurd. Van Heule beschouwde in 1625 *liggen* en *leggen* nog als synoniemen, maar Ampzing bepaalde in 1628 dat *liggen* en *leggen* verschillende betekenissen hebben: 'Zo zegt men: *iets aen* [op] *sijne plaetze leggen* en *op sijn bedde liggen*.' De Statenvertalers volgden het voorbeeld van Ampzing, en Huydecoper en Ten Kate verhieven het tot regel. De verwarring van *leggen* en *liggen* werd bevorderd doordat in het Middelnederlands de tweede en derde persoon enkelvoud van de tegenwoordige tijd klankwettig samenvielen: voor beide werden *du leg(g)hes, hi leg(g)het* gebruikt. Eveneens vielen de samengetrokken vormen van de derde persoon samen: *hij leit* (zie voor de vormen van *leggen* ook hierboven).[288] Deze vorm werd nu vervangen door ofwel *hij ligt*, ofwel *hij legt*. In de standaardtaal werd het verschil tussen *liggen* en *leggen* overigens pas in de negentiende eeuw definitief vastgelegd, en wel in de *Nederduitsche Spraakkunst* van P. Weiland uit 1805. De taalkundige Paardekooper noemt de uitbanning van *leggen* 'liggen' een overwinning van het Vlaams-Brabants op het Amsterdams-(Noord)Hollands, maar naar mijn mening gaat het hier niet om een noord-zuidtegenstelling maar om een tegenstelling tussen beschaafd en onbeschaafd: immers, de samenval in *leggen* vond plaats in het Middelnederlands en vindt in de moderne tijd ook in Vlaamse dialecten plaats.[289]

Voor het vastleggen van het verschil tussen *denken* en *dunken* en tussen *kennen* en *kunnen* speelden de Statenvertalers een belangrijke rol.[290] In de Hollandse volkstaal bestond en bestaat verwarring tussen *u* en *e*. Daar wijst de oudste gedrukte grammatica, de *Twe-*

Spraack uit 1584, al op: 'De *u* wordt door sommigen als *e* uitgesproken in *breg, pet.*' Het waren niet de minsten die *kennen* en *kunnen* verwarden: voorbeelden zijn gevonden bij Bredero, Hooft en Vondel. Bredero schreef bijvoorbeeld *'T is my van harten leet, dat ick niet denken ken* en Vondel schreef: *ick kan de wijs* 'ik ken de wijs'. Huydecoper wees er dan ook berispend op dat zeventiende-eeuwse schrijvers de twee woorden regelmatig verwisselden.

In de grammatica's werd echter consequent verschil gemaakt tussen *kunnen* en *kennen*, omdat men de verwarring tussen de twee werkwoorden onbeschaafd vond. Zo onderscheidde Christiaen van Heule in zijn grammatica uit 1625 het zwakke werkwoord *kennen* van het sterke *kunnen*. Ampzing wees er in 1628 op dat er een groot verschil bestaat tussen *ik ken* en *ik kan* 'gelijk wy alle weten'; maar, zo voegde hij hieraan toe, ze worden dikwijls door de gewone man door elkaar gehaald.

Tot slot de lotgevallen van *denken* en *dunken*. Deze werkwoorden hadden deels identieke vormen: *dunken – docht(e) – gedocht* naast *denken – dacht(e)/docht(e) – gedacht/gedocht*. Om de verwarring compleet te maken kende *deugen/dogen* (zie hoofdstuk 4) als verleden tijd eveneens *docht* en als voltooid deelwoord *gedocht/gedogen*. Omdat het ongewenst was dat een vorm zo veel verschillende betekenissen bezat, ging men de werkwoorden in alle vormen differentiëren, met als uitkomst de huidige vormverschillen: *dunken – docht/dunkte – gedocht/gedunkt, denken – dacht – gedacht* en *deugen – deugde – gedeugd*. Ook het Afrikaans kent de driedeling *dink* (verouderd *denk*) *– dunk – deug*. De verledentijdsvormen van deze werkwoorden luiden: *dink – dag/dog – het gedink/gedog/gedag* en *deug – het gedeug*; *dunk* komt alleen voor in de verbinding *my dunk*. De vormen *(ge)dog, (ge)dag* tonen nog de zeventiende-eeuwse Hollandse variatie.

In het Afrikaans zijn 'leggen' en 'liggen', net als in het Hollandse dialect, samengevallen in *lê*: *op die bed lê, die eerste steen lê by die bouw*. Wel bestaat er een verschil tussen *kan – ken*, maar dat is ingevoerd naar ABN-voorbeeld: in de spreektaal gebruikte men vroeger *ken* voor 'kunnen' en 'kennen', precies zoals in het Hollands. *Kan* heeft als verleden tijd *kon*, in de spreektaal ook *kos*.[291]

Telwoorden

In de zeventiende eeuw beschouwde men de telwoorden niet als een aparte woordsoort, maar rekende men ze tot de (bijvoeglijke) naamwoorden. In de grammatica's wordt er vrijwel geen aandacht aan besteed. Dat ze toch tot enkele problemen konden leiden, blijkt uit de Resolutiën van de Statenvertalers. Van sommige getallen bestonden namelijk dubbelvormen, en in de zeventiende eeuw werd voor één variant gekozen.

In het Middelnederlands sprak men van *viertech* en *viertien*, waarin het eerste lid duidelijk *vier* is. Daarnaast kwamen ook varianten met *veer-* voor, doordat *ie* voor een *r* en dentaal regelmatig veranderde in *ee*. De Statenvertalers verkozen nadrukkelijk de *ee*-vormen, en mede daardoor zijn *veertig* en *veertien* de enig overgebleven vormen in de standaardtaal. Ook het Afrikaans heeft *ee*-vormen, wat erop wijst dat deze vormen in de Hollandse spreektaal normaal waren.

Drie andere telwoorden die in de loop van de tijd zijn gewijzigd zijn *zeventig, tachtig* en *negentig*. De Middelnederlandse vormen luidden *tseventich, tachtich* en *tnegentich*. De woorden zijn gevormd van *zeven, acht, negen* met een Germaans voorvoegsel dat in het Oudsak-

sisch *ant-* 'tiental' luidde, vergelijk Oudsaksisch *antahtoda* 'tachtig'. Ook de telwoorden *vijftig* en *zestig* kregen in het Middelnederlands een *t-* voorgevoegd, maar dat was naar analogie, want in het Germaans kwam dit verder niet voor. In de loop van de tijd doorzag men niet meer de herkomst van de *t-* en liet men deze steeds vaker weg, onder invloed van de telwoorden *zeven, acht* en *negen*. De Statenvertalers stelden zich de vraag hoe zij de telwoorden moesten spellen: *sestich, seventich, achtich, negentich* of *tsestich, tseventich, tachtentich, tnegentich*; zij beslisten tot het laatste.[292]

Uiteindelijk is de *t-* alleen in *tachtig* bewaard gebleven; in *tsestich, tseventich* en *tnegentich* viel hij weg, ongetwijfeld omdat de combinatie *tn-, ts-* aan het begin van een Nederlands woord niet voorkomt. In de middeleeuwen kwam dit nog vaak voor, in gevallen waar het verkorte lidwoord *('t* samengetrokken werd met een erop volgend zelfstandig naamwoord – *onder tnet* 'onder het net', *op tpeert* 'op het paard' – , maar deze gewoonte stierf uit toen men in de renaissance niet fonetisch maar gelijkvormig ging spellen. De invoeging van *-en-* in *tachtentich* (Statenvertalers) of *tachentich* (Vondel) was naar analogie van *seventich* en *negentich. Tachentig* heeft lang voor beschaafd gegolden: voor de achttiende-eeuwse lexicografen Halma en Marin en voor veel beschaafde negentiende-eeuwse Amsterdammers was het de gewone vorm. Tegenwoordig geldt het als minder beschaafd, maar in veel dialecten is het nog het normale woord. Het Afrikaans heeft dezelfde vormen als het Standaardnederlands: *tagtig, negentig* etc. – dat is te danken aan recente invloed van het Standaardnederlands, want de oude vorm was *taggentig*.

Als restant van het voorvoegsel *t-* wordt beschouwd dat we tot op heden /seventig/ zeggen, met een /s/, vanwege *tseventich*, en naar analogie /feertig/, /fijftig/ en /sestig/, terwijl *veertien, vijftien, zestien* en *zeventien* met /v/ of /z/ worden uitgesproken.[293] Het uitspraakverschil komt ook voor in sommige dialecten. Tegenwoordig kan bij de uitspraak ook een rol spelen dat er enerzijds een tendens is om *v-* en *z-* stemloos uit te spreken als /f/ en /s/, en anderzijds uit hypercorrectie de stemhebbende uitspraak veel voorkomt, waardoor nadrukkelijk /vijftien/, /zeventien/ wordt gezegd.[294]

Voorzetsels

De meeste spraakkunstenaars geven een overzicht van de hun bekende voorzetsels.[295] De voorzetsels die ze noemen zijn oude voorzetsels die ook in andere Germaanse talen voorkomen (*aan, bij, binnen, door, in, met, na, uit, van, voor, zonder* e.d.). Uit recent onderzoek is gebleken dat in de renaissance een aantal nieuwe voorzetsels is geleend uit de Romaanse talen (*conform, contra, per, pro*) en één uit het Duits (*trots*).[296] Ze behoren duidelijk tot het ambtelijke jargon, en de grammatica's zwijgen er in alle toonaarden over, ongetwijfeld omdat de puristisch ingestelde spraakkunstenaars het gebruik ervan wilden ontmoedigen. Bovendien ontstonden nieuwe samengestelde voorzetsels zoals *doorheen, tegenover, vanuit, vanwege*.

In deze paragraaf komen enkele nieuwe voorzetsels ter sprake die in de renaissance voortkwamen uit absolute constructies. Voorts zal blijken dat de spraakkunstenaars blijvend de vormen en betekenissen van een aantal voorzetsels hebben vastgelegd.

Nieuwe voorzetsels uit absolute constructies

In de renaissance volgden Nederlandse schrijvers de Latijnse ablativus absolutus na. Deze constructie heette zo omdat ze in de zesde naamval stond en omdat ze *absoluut* stond, dat wil zeggen dat ze op geen enkel deel van de hoofdzin betrekking had, dat ze op zichzelf stond, als een bijwoordelijke bepaling. Het werkwoord in de constructie is een voltooid of tegenwoordig deelwoord, en het onderwerp ervan is niet hetzelfde als dat van de hoofdzin; in dat opzicht komt de absolute constructie overeen met een foutieve beknopte bijzin (zie hieronder). Zo schreef men in de renaissance: *de stadt aan wijken verdeelt [...] zynde, viel men [...] aan 't reppen der spaade* 'nadat de stad in wijken verdeeld was, begon men de spa te hanteren' of *dit zoo gestelt, kan elkeen ... afnemen* [vaststellen] *dat*.

In de zeventiende eeuw maakten de absolute constructies in de literaire taal enorm opgang. Men zette het onderwerp ervan echter in de eerste naamval en niet, zoals het Latijn, in de zesde. Het proza van Hooft, de grote bewonderaar van Tacitus, wemelde van absolute constructies, zoals *de wind daarop wakkerende, vernaamen dit etlijke vrijbuiters in 't Vlie*.

Een aantal deelwoorden kwam zeer regelmatig voor in absolute constructies, bijvoorbeeld *gedurende* in: *gedurende de nacht, de dag, de oorlog* etc. In deze constructie vormde *de nacht* etc. het onderwerp en *gedurende* het werkwoord. Omdat absolute constructies in de levende Nederlandse taal niet voorkwamen, ging men de verbinding *gedurende de nacht* geleidelijk anders interpreteren en gaf men het tegenwoordig deelwoord *gedurende* de waarde van een voorzetsel met *de nacht* als bepaling.[297] De Nederlandse constructies waren vaak een letterlijke vertaling van het Latijn of Frans (in het Frans kwamen eveneens voorzetsels voort uit de absolute constructies). Zo kan *gedurende* gevormd zijn naar Latijn *durante* of naar Frans *(ce temps) durant*.

Uit absolute constructies zijn op deze wijze veel voorzetsels voortgekomen, bijvoorbeeld *aangaande, behoudens, betreffende, blijkens, gaande, gedurende, gegeven, gezien, hangende, niettegenstaande, ongeacht, onverkort, onverlet, onverminderd, staande, uitgezonderd*. De meeste zijn letterlijke vertalingen uit het Latijn of Frans.[298]

In de achttiende eeuw hebben de absolute constructies aanleiding gegeven tot polemiek. Deze draaide om de vraag of absolute constructies in de eerste naamval stonden (zoals de zeventiende-eeuwse schrijvers ze gebruikten) of in de zesde, en of ze voorzetsels of voegwoorden konden worden. Met name Huydecoper had over dit probleem een stellige mening, die lijnrecht stond tegenover die van onder anderen Ten Kate: volgens Huydecoper diende de constructie in de zesde naamval te staan, zoals ook gevonden werd bij 'de Ouden'. Daarom moest het niet zijn *de koning, overleeden zynde*, maar *den koning*. Volgens Ten Kate stond de constructie in de eerste naamval, wat bleek uit het voornaamwoord: het was *hij, koning zijnde* en niet *hem, koning zijnde*. De vraag of een absolute constructie een voorzetsel of voegwoord kon worden, was geheel hypothetisch, want die ontwikkeling was allang realiteit – het ging dus alleen om de naam die het beestje kreeg.

In de negentiende eeuw ging men zich afvragen of de constructie überhaupt wel bestaansrecht had in het Nederlands. Weiland oordeelde in zijn grammatica uit 1805 weliswaar dat de constructie in de eerste naamval stond, maar voegde daaraan toe dat ze beter vermeden kon worden, 'daar deze gansche spreekwijs uit eene verkeerde navolging van het gebruik der Latijnen schijnt gesproten te zijn'.[299] In de negentiende eeuw wer-

den nog wat achterhoedegevechten geleverd over de manier waarop de constructie moest worden geanalyseerd. Zo stelde de bekende grammaticus Den Hertog eind negentiende eeuw dat men moest schrijven: *den rug gekromd*, omdat *rug* volgens hem het lijdend voorwerp (vierde naamval) was bij *gekromd* – deze analyse maakte hij naar Duits voorbeeld. Overigens was Den Hertog de eerste die de voorkeur gaf aan de term 'absoluut deelwoord' boven 'absolute naamval', waarmee hij het deelwoord in de constructie centraal stelde.[300]

Uiteindelijk was de absolute constructie dermate gekunsteld dat ze zelfs in de schrijftaal steeds zeldzamer werd, zeker ook na het negatieve oordeel van Weiland. In de standaardtaal vinden we er nog enkele resten van in vaste formules, zoals: *eerlijk/ronduit gezegd, dit gezegd zijnde, onder ons gezegd en gezwegen, openhartig gesproken, alles in aanmerking genomen, hangende het onderzoek, op de keper beschouwd, strikt genomen, ijs en weder dienende, staande de vergadering* en in ambtelijk taalgebruik *gehoord de beraadslagingen, niets meer aan de orde zijnde*. Deze overblijfselen zijn in de standaardtaal geheel geaccepteerd. Strenge puristen keurden in de twintigste eeuw nog het gebruik af van *ingesloten sturen wij u..., bijgaand treft u aan..., onderstaand geven wij..., bovenstaand vindt u..., aangehecht stuur ik...*, maar toen was de strijd al verloren.

Differentiatie in vorm en betekenis

Al eerder is ter sprake gekomen dat de zeventiende-eeuwers het belangrijk achtten om verschillende betekenissen van elkaar te onderscheiden in vorm of spelling. In de zeventiende eeuw bestond nog geen uniformiteit met betrekking tot het gebruik van enkele voorzetselparen: met name *na* en *naar*, *te* en *tot*, en *tegen(s)* en *jegen(s)* werden zonder onderscheid gebruikt. De basis voor de huidige tegenstellingen tussen *na* in tijdsbepalingen en *naar* als richtingaanduiding, tussen *te* als plaatsaanduiding en *tot* als richtingaanduiding, en tussen *jegens* 'ten aanzien van (een persoon met wie men een min of meer intieme betrekking heeft)' en *tegen* 'ten opzichte van, naar' werd echter in die periode gelegd.

Na *versus* naar

In het Middelnederlands werden *na* en *naar* door elkaar gebruikt in alle betekenissen die deze twee voorzetsels tegenwoordig hebben. In de zeventiende eeuw begonnen de grammatici de verschillende vormen en betekenissen van elkaar te onderscheiden. De Statenvertalers, als altijd ouderwets, gebruikten waar mogelijk *na* voor 'achter' en *nae* voor 'volgens' en 'naar'. Volgens Ampzing moest men *na* gebruiken voor 'tot' of 'achter' (*ga na hem, hy volgt na hem*) en *naar* voor 'volgens, overeenkomstig' (*doet naer mijnen raed*). Zowel Leupenius als Vollenhove sloten zich hierbij aan. Vollenhove gaf als voorbeelden: *naa langen tyd*; *de een naa den anderen*; *naar het beeld Gods*. Volgens Van Heule is het precies andersom: *naar* betekende 'achter' en *na* 'overeenkomstig'. Zíjn voorbeeld luidde onder andere: *nae mijne meyninge* 'naar mijn mening'. Huydecoper is de eerste die de driedeling maakt die tot op heden de regel is: *naar* geeft een richting aan en wordt tevens gebruikt in de betekenis 'volgens', en *na* wordt gebruikt bij een opeenvolging van tijd.[301]

Het Afrikaans gebruikt alleen *na*, zoals de vroegere Hollandse spreektaal: *na die vakansie, na my mening, na iemand gaan*. Wanneer verwarring dreigt, wordt *ná* gespeld als tijdsaan-

duiding.[302] Ook in Nederlandse dialecten wijkt het gebruik van *na* en *naar* af van dat in de standaardtaal.

Te *versus* tot

In het Middelnederlands waren *te* en *tot* grotendeels synoniem. In de zeventiende eeuw bracht men een scheiding aan tussen de betekenissen. Men kreeg bezwaar tegen de plaatsaanduidende betekenis van *tot*.

Van Heule wees erop dat *tot* soms voor 'in' werd gebruikt, bijvoorbeeld in *ik ben tot Parijs, tot Antwerpen*; maar *tot* diende volgens hem om een beweging naar een plaats toe aan te duiden, terwijl *te* aangaf dat men zich ergens bevindt, zoals in *het geschied[d]e te Leyden, het is t'Amsterdam gedrukt*. Ampzing en Leupenius zijn het met hun collega eens, en Vollenhove voegt eraan toe dat er een verschil bestaat tussen de spreektaal en de schrijftaal:[303]

> In zuiver Nederlands zegt iedereen *hij kwam,*
> *hij woont te Delft, te Leiden, te Amsterdam.*
> De schrijfpen, steeds bewust op vreemde zwieren,
> verkiest hier *tot* voor *te* in haar papieren.

Voor deze keer heeft de standaardtaal de voorkeur gegeven aan de spreektaalvorm. Het Afrikaans maakt eenzelfde verschil tussen *te* en *tot*.

Tegen *versus* jegens

In het Middelnederlands werden *jegen, jegens, tegen, tegens* naast en door elkaar gebruikt in zowel vriendschappelijke als vijandige betekenis. *Tegen* is een samentrekking van *te jegen*. *Jegen* is verwant met Hoogduits *gegen*; hier is dus opnieuw sprake van een overgang van *g* in *j*, zoals we al tegenkwamen bij onder andere het voorvoegsel van het voltooid deelwoord *ge-*. De *-s* is de uitgang van de tweede naamval.

In de renaissance wilde men orde scheppen in de chaos van vormen en betekenissen. De Statenvertalers wilden alleen en in alle gevallen *tegen* gebruiken en nooit *jegens*, 'behalve in *bejegenen*'. Ampzing bepaalde in 1628 dat *tegen* gebruikt werd bij een ontmoeting (*hij komt mij tegen*), *tegens* duidt vijandschap aan (*hy is tegens mij*), en *jegens* drukt vriendschap uit (*hy is jegens mij wel gesind*). Daarmee voegde hij zich naar Van Heule, die in 1625 ongeveer hetzelfde had opgemerkt. Leupenius stelde in 1653 vast dat er een groot verschil bestond tussen *teegen* en *jeegen*, want *teegen* werd volgens hem 'ten kwade' en *jeegen* 'ten goede' gebruikt, dus: *wreed teegen synen vyand, mild jeegen synen vriend*.[304]

Het lot van *tegens* was snel bezegeld, maar *jegen* hield het nog vrij lang vol naast *jegens*: hoewel Bilderdijk in 1826 in zijn *Nederlandsche spraakleer* moest erkennen dat het spraakgebruik alleen nog *jegens* kende, pleitte hij (tevergeefs) voor herinvoer van *jegen*. In de negentiende eeuw waren echter alleen *jegens* en *tegen* overgebleven, met de huidige betekenissen, waarbij *jegens* alleen gebruikt wordt tegenover personen en volgens sommige woordenboeken duidt op 'een intiemere betrekking'. Het Afrikaans heeft *teen* en *jeens*, die grotendeels op dezelfde manier worden gebruikt als *tegen* en *jegens*.

Voegwoorden

De geschiedenis van de voegwoorden is vergelijkbaar met die van de voorzetsels: er ontstonden nieuwe voegwoorden uit absolute constructies, en de spraakkunstenaars stelden blijvend de vormen en betekenissen van enkele voegwoorden vast. Verder besteedden zij nauwelijks aandacht aan de voegwoorden. Uit modern onderzoek is gebleken dat in de late middeleeuwen en de renaissance een groot aantal nieuwe onderschikkende voegwoorden (voegwoorden die een bijzin inluiden) opkwam, zoals *omdat, terwijl, voordat, zodra, zolang*.[305] In de zeventiende-eeuwse grammatica's worden deze meestal nog niet genoemd; in 1706 signaleert Moonen een aantal ervan.

Nieuwe voegwoorden uit absolute constructies

Sommige van de voorzetsels die uit absolute constructies waren ontstaan konden, wanneer ze gevolgd werden door *dat*, als voegwoord gebruikt worden, bijvoorbeeld *gesteld dat, toegegeven dat*. Dit *dat* viel in sommige gevallen weg, waarna een voegwoord overbleef, bestaande uit een deelwoord. Op die manier kan de herkomst van de voegwoorden *aangezien* en *niettegenstaande* verklaard worden. Voegwoorden die in de schrijftaal alleen met *dat* voorkomen, zijn onder andere: *aangenomen dat, daargelaten dat, toegegeven dat, uitgezonderd dat, vooropgesteld dat*.[306]

Differentiatie in vorm en betekenis

Noch *versus* nog

In het Middelnederlands werden *noch* en *nog* gebruikt als bijwoord van tijd (het huidige *nog*) en als nevenschikkend voegwoord ('en ook niet', het huidige *noch*). Als nevenschikkend voegwoord bestond tevens de variant *nochte*, waarschijnlijk onder invloed van *ochte/ofte* naast *of*. Zo hanteerde Leupenius in 1653 zowel de vorm *noch* als *nochte* als voegwoord; als voorbeeld gaf hij: *hy kann leesen, noch swemmen*.

In de renaissance wilde men verwarring voorkomen door verschillende betekenissen een verschillende vorm te geven. Daarom bepaalde Ampzing in 1628 dat *noch* als bijwoord van tijd gebruikt moest worden (*hy woond noch te Haerlem*) en *nochte* als voegwoord (*daer is nochte trouwe, nochte liefde langer inde wereld*).[307]

Het onderscheid tussen *noch* en *nochte* voldeed echter niet, misschien omdat de *-e* in het nevenschikkende voegwoord *nochte* dikwijls afviel, waardoor het verschil tussen *nocht* en *noch* te klein werd. Daarom werd een ander onderscheid gezocht en gevonden in de bestaande spellingvariant *nog* tegenover *noch*. Siegenbeek legde in 1804 de huidige oppositie *noch* als nevenschikkend voegwoord tegenover *nog* als bijwoord vast (Kluit had in 1783 alleen *noch* geschreven). Hoewel J.A. Alberdingk Thijm zich in 1847 in zijn *Nederduitsche spelling* ernstig verzette tegen het 'thands onuitroeibaar, maar niet te minder in zichzelf onzinnig gebruik' om *nog* te spellen in de betekenis 'tot nu', werd het in de *Woordenlijst* van De Vries en te Winkel uit 1866 bestendigd.[308]

Het Afrikaans heeft een eigen bruikbare oplossing gevonden in de tegenstelling tussen *nog* en *nóg … nóg*, met een accentteken.

Toch *versus* doch

In het Middelnederlands bestond *doch* als bijwoord ('immers, inderdaad') en als voegwoord ('maar'). Wanneer voor dit woord een stemloze medeklinker stond en in bepaalde vaste verbindingen, zoals *end(e) doch*, ontstond als variant *toch*. Men kon dus zeggen: *wilt nu doch/toch wederkeren*. Deze omstandigheden golden in principe niet als *doch* als voegwoord voorkwam, omdat er dan een spreekpauze voorafging, vandaar dat *toch* vrijwel altijd een bijwoord was.

Ampzing stelde voor om verschil te maken tussen *doch* 'maar' (*het word so wel geseyd, doch ten gaet niet vast*) tegenover *toch* als 'smeekwoord' (*doet het toch*) of als bevestiging (*het is toch so als ik segge*). Begin achttiende eeuw maakte Nylöe hetzelfde onderscheid, waarmee het opgenomen werd in het repertoire van taalregels. Ook in het Afrikaans, waar *dog* staat tegenover *tog*.[309]

Toen *versus* doen

In het Middelnederlands gebruikte men *doe* voor 'toen' in alle huidige betekenissen. Daarnaast bestond een verlengde vorm *doen* (misschien onder invloed van *dan*), met dezelfde betekenissen. In bepaalde vaste verbindingen sprak men *d* uit als *t*; zo werd *ende doe(n)* tot *enddoe(n), entoe(n)*. Hierdoor kwamen aan het eind van de middeleeuwen *toe, toen* naast *doe, doen* te staan. *Toe* was geen lang leven beschoren, waarschijnlijk omdat er al een voorzetsel *toe* bestond, dat verwant was met *te*.

In de zeventiende eeuw kreeg *toen* geleidelijk de overhand, omdat men verwarring tussen *doen* 'toen' en *doen* als werkwoord wilde voorkomen. Ampzing stelde in 1628 voor om een verschil te maken tussen het onderschikkende voegwoord *doe* (*doe* [toen] *Augustus Roomsch Keyser was, is Christus geboren*) en het werkwoord *doen* (*ik sal dat doen*). Leupenius gaf in 1653 de huidige vormen: hij vond dat men *toen* moest schrijven voor het voegwoord en *doen* voor het werkwoord. Vanaf de achttiende eeuw is *toen* in de standaardtaal de gewone vorm. Het Afrikaans heeft *toe* voor 'toen' gehandhaafd, wat betekent dat dit in de zeventiende-eeuwse spreektaal nog sterk stond.

De woordgroepen en zinnen

In de renaissance-spraakkunsten werd slechts weinig gezegd over zinsbouw of syntaxis. En als er al aandacht aan werd besteed, dan betrof dat vooral de kunstmatige woordvolgorde in literatuur en poëzie. Verschillende auteurs maakten bijvoorbeeld opmerkingen over het feit dat bijvoeglijke naamwoorden in principe voor het zelfstandige naamwoord behoren te staan, maar dat daarvan afgeweken werd in literair taalgebruik. Dat was niet onomstreden. Ampzing noemde *een man groot, een kind klein, een paard sterk* 'volslagen dwaas en niet onder het mom van rijmverlof te dulden: want men mag niet zo rijmen dat men de taal geweld aandoet [...] wij mogen hier niet leunen op andere talen'. Tegenwoordig is deze volgorde slechts bewaard in enkele vaste verbindingen, zoals *kindlief, God almachtig*.[310] In 1650 pleitte Vondel voor een natuurlijke woordvolgorde in literaire werken, en Vollenhove schaarde zich achter hem (zie hoofdstuk 9). In de achttiende eeuw wijdden Verwer, Nylöe en Huydecoper aandacht aan literaire vrijheden in het taal-

gebruik. Aan dit speciale taalgebruik schenk ik verder geen aandacht, net zo min als aan literaire stijlfiguren zoals pleonasmen (*witte sneeuw*), tautologieën (*vast en zeker*) of partes pro toto (*een vloot van tien zeilen*).

Er bestaan beslist behoorlijk grote overeenkomsten tussen de manier waarop zinnen gevormd werden in de zeventiende eeuw en nu, of, zoals een taalkundige het geformuleerd heeft: de belangrijkste regels van de syntaxis van het moderne Nederlands lagen in de zeventiende eeuw al vast of vrijwel vast. Hoewel deze uitspraak later wel is genuanceerd, blijft hij in de kern correct.[311] Uiteraard waren er echter ook flink wat verschillen. Het meest opvallende verschil is waarschijnlijk de zinslengte: geschreven zinnen waren in de zeventiende eeuw aanzienlijk langer dan tegenwoordig gebruikelijk is, met een opeenstapeling van bijzinnen. Men had nog geen schroom voor de zogenoemde tangconstructie: de constructie waarbij twee bij elkaar horende zinsdelen (met name een hoofd- en een hulpwerkwoord of de delen van een scheidbaar werkwoord) van elkaar gescheiden worden. De term is door taalkundige Van Haeringen in 1947 bedacht, maar het verschijnsel is eeuwenoud, en komt ook in het Duits (maar niet in het Engels) voor.[312] Het is pas een probleem als de afstand tussen de bij elkaar horende delen te groot wordt. De enige die hiervan een (klein) punt maakte, was Leupenius in 1653. Hij wees er namelijk op dat men zinnen zo veel mogelijk bijeen moest houden, 'zonder veel zinnen door elkaar te strengelen of het slot ver weg te plaatsen'. Als verwerpelijk voorbeeld gaf hij de zin: *Voor den sondaren (niet die sondigen tot der dood, want dat is verboden, maar voor die geene die sik bekeeren) moet men bidden.* Helderder vindt hij: *Men moet bidden voor den sondaaren, niet die sondigen tot der dood, want dat is verbooden, maar voor die geene die sik bekeeren.*[313] Het zou de suggestie van een moderne taaladviseur kunnen zijn! Geleidelijk wordt de waarschuwing tegen tangconstructies gemeengoed; zo wijdde Weiland in 1805 er een passage aan.[314]

Ook voor de syntactische verschijnselen geldt dat ik in principe alleen die punten behandel, die de zeventiende-eeuwers het vermelden waard vonden, die het product zijn van bewuste taalbouw en die bovendien tot op heden een rol spelen in het taalgebruik. Grote veranderingen in de zinsstructuur, zoals het toenemende gebruik van voorzetselgroepen (door het verdwijnen van het naamvallensysteem), de toename van vaste verbindingen (zoals *in acht nemen, geen flauw idee hebben, naar verluidt, met het oog op*) of wat Van der Horst de 'leegloop van het meewerkend voorwerp' noemt (zoals de verandering van *mij gruwt daarvan* in *ik gruw daarvan* of *mij past die broek niet* in *ik pas die broek niet*), zijn niet door de spraakkunstenaars gestuurd of zelfs maar onderkend.[315]

In de *Twe-spraack* worden in totaal welgeteld elf opmerkingen gemaakt over de syntaxis. Ik geef ze in kader 8.3, om te laten zien welke syntactische onderwerpen eind zestiende eeuw de aandacht trokken. Het gaat om algemene regels over het combineren van lidwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, zelfstandige naamwoorden en werkwoorden die nog steeds geldig zijn. In 1649 noemde Kók veelal dezelfde regels, maar hij breidde ze nog fors uit, vooral die over de naamvallen – dat is voor ons niet meer interessant, omdat deze inmiddels zijn verdwenen.[316]

Kader 8.3 De elf syntactische regels die in de *Twe-spraack* uit 1584 worden gegeven (Bron: Dibbets 1985: hoofdstuk 10). De tekst is hertaald, behalve de (cursief gezette) voorbeelden.

1. De lidwoorden en de voornaamwoorden moeten met de naamwoorden overeenkomen in geslacht, naamval en getal, en eveneens moeten de zelfstandige met de bijvoeglijke naamwoorden overeenkomen.
2. De eigennamen gebruikt men zonder lidwoord, zoals in: *Jan bemint Alyd*.
3. Vóór de voornaamwoorden gebruikt men geen lidwoord, behalve wanneer ze zelfstandig gebruikt worden, zoals in: *de onse behielen d'overhand*.
4. Hetzelfde geldt voor het woord *Ghód* en andere naamwoorden waarbij het niet om het geslacht of de naamval, maar om de betekenis en de zaak zelf gaat, zoals in: *vreest ghod*, *Hemel en Aard gheeven ghetuighenis van ghoods* [Gods] *wercken*, *drinct wyn*, *eet bróód*, *kóópt salaad* – in die gevallen mag men ook het lidwoord *een* vóór zulke woorden niet gebruiken, zoals *een wyn*, *een water*, enz.
5. Twee bijvoeglijke naamwoorden kunnen vóór een zelfstandig naamwoord gezet worden, met of zonder een verbindingswoord, zoals in: *een wys verstandigh man*, of ook: *een wys ende verstandigh man*.
6. Als twee zelfstandige naamwoorden samen voorkomen, dan staat één ervan in de tweede naamval, zoals in: *de vrese ghoods*, enz.
7. Merk op dat het betrekkelijk voornaamwoord of relativum met het voorgaande lidwoord of zelfstandig naamwoord in geslacht en getal moet overeenkomen, en dat het werkwoord de naamval ervan regeert, bijvoorbeeld: *de man diens woord ick houde* [wiens woord ik acht], *het varken dat gheslachtet is*.
8. Het werkwoord komt achter het onderwerp als men iets mededeelt, of ervóór als men iets vraagt: *ick spreeck*, *Jan redenkavelt*, maar *spreeck ick?*, *redenkavelt Jan?*
9. Als er in onze gewone manier van spreken twee ontkennende woorden in één zin voorkomen, dan vormen die net als bij de Grieken een sterkere ontkenning – zo zegt men: *Zegt niemand niet een wóórd hier af* [hiervan] enz., maar bij de Romeinen maken twee nee's één ja.
10. Hoewel de lidwoorden en de voornaamwoorden bij ons vóór de zelfstandige naamwoorden komen, zegt men gewoonlijk *Vader ons*, en bij verwondering *ho, broeder myn* 'o broeder mijn' in plaats van *onze vader* en *myn broeder*.
11. Onze onpersoonlijke werkwoorden hebben de vorm van de derde persoon van het werkwoord, zoals: *men spreekt*, *men mint*, *men begheert*. En dus vind ik het een ongepaste samenvoeging als ik lees: *Papen en Monyken, zyn ghoede Heren, maar deze, noch Kanoniken* [net zo min als kanunniken], *men tót zwaghers begheren*.

'De kinderen Gods'

Een bezitsrelatie wordt tegenwoordig meestal uitgedrukt door het voorzetsel *van*: *het boek van de bibliotheek*. Vroeger gebruikte men de tweede naamval, die bij mannelijke en onzijdige woorden bestond uit *-s* en bij vrouwelijke en in het meervoud uit *-r*: *d'aertspriesters dochter, de drijvers stock, anderer raedt* 'de raad van anderen', *tegens den aert onser tale*. Uit de voorbeelden blijkt dat het woord dat in de tweede naamval stond, zowel voor als na het kernwoord kon staan – door het bestaan van naamsvalsuitgangen was in de middeleeuwen de woordvolgorde minder strikt.[317]

Hierboven zagen we dat in de zeventiende eeuw het gebruik van naamvallen aan het verdwijnen was. Geleidelijk ontstond de huidige situatie, waarin de bezits-*s* in principe alleen nog maar bij eigennamen en verwantschapsnamen voorkomt, maar wel voor alle geslachten, ook voor het vrouwelijke: *Vondels drama, vaders boek, tantes verjaardag, Amsterdams grachten*. De ontwikkeling is vergelijkbaar met die van het lidwoord *der* 'van de', dat momenteel eveneens voor alle geslachten en getallen gebruikt kan worden, zie hierboven. De genitief-*s* is overigens de enige actieve naamvalsvorm in de moderne standaardtaal. In het Duits komt hij net als in het Nederlands bij vrouwelijke woorden voor: *Mutters Geschenke*, maar daarbij kunnen ze ook achtergeplaatst worden: *die Sprachen Europas*.[318]

Over de vraag of de genitief voor of na het kernwoord behoort te staan, zijn in de renaissance felle polemieken geweest. De natuurlijke woordvolgorde was ook toen al vooropplaatsing van de genitief, zo verkondigde bijvoorbeeld Vollenhove in 1686. De andere volgorde, *het saed Abrahams, het huys Jakobs, de kinderen Israëls, de psalmen Davids*, weerspiegelde invloed van het Latijn, en werd door Ampzing in 1628 gekarakteriseerd als 'misbruik, dat onze taal helemaal niet lijden kan', want wij zeggen niet *het saed Jans, het huys Pieters*, maar *Jans saed, Pieters huys*, of *het saed van Jan, het huys van Pieter*.[319]

Van Heule herhaalde in 1633 de argumenten en voorbeelden van Ampzing. Uit deze slechte gewoonte, zo vervolgde hij, zijn onder andere de volgende uitdrukkingen ingeburgerd: *kinderen Israëls, kinderen Gods, man Gods, dienaer Gods* – het is geen toeval dat alle voorbeelden afkomstig zijn uit de bijbel: in 1686 wees Vollenhove erop dat *'t Boek Daniels, 't huis Davids* 'naar kerkgebruik' in zwang raakten.[320] Leupenius verschilde hierin van mening met Ampzing en Van Heule. Weliswaar merkte hij in 1653 op dat de gewone volgorde is *vaders zoon, moeders kind* en niet *zoon vaders* of *kind moeders*. Maar wanneer de nadruk lag op het woord dat in de tweede naamval stond, accepteerde hij de volgorde *de kinderen Gods, de kinderen Israëls, de psalmen Davids, de wysheid Salomons*.[321]

Inmiddels is het pleit definitief beslecht voor de natuurlijke woordvolgorde met vooropgeplaatste genitief. Verbindingen zoals *dienaar Gods, de tale Kanaäns* komen uitsluitend nog in versteende, archaïsche uitdrukkingen voor en behoren tot de schrijftaal.

'Jan z'n boek'

De spreektalige tegenhanger van de genitief-*s* is een verbinding met het bezittelijk voornaamwoord: *Jan z'n boek, Anna d'r boek, die mensen d'r opvatting*. De constructie is oud: er zijn al voorbeelden van gevonden in de middeleeuwen, en ze komt ook voor in andere Germaanse talen en in Romaanse talen. In bijvoorbeeld de vijftiende eeuw is gevonden *die*

here sijn wegen. De constructie is waarschijnlijk ontstaan door het verdwijnen van de naamvallen.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw kwam de constructie veelvuldig voor, ook in het werk van grote schrijvers als Bredero, Cats, Huygens en Vondel (althans in zijn oudste werken). Zo spreekt Huygens van *de boer sijn antwoord* en *'t kind sijn eigendom*. Ook *haar*, of in onbeklemtoonde vorm *der*, wordt in deze context gebruikt, vergelijk *aan arme luiden haar kinderen* 'aan arme lui d'r kinderen', *de visschers haar huysen* 'de vissers d'r huizen'; wij zouden in deze zinnen *hun* zeggen in plaats van *haar* (zie hierover de paragraaf 'Voornaamwoordelijke aanduiding: de bezittelijke voornaamwoorden' hierboven).[322]

Maar in de loop van de zeventiende eeuw werden dergelijke verbindingen afgekeurd. Van Heule noemt de volgende voorbeelden 'afzichtelijk' en 'phrasis barbara': *mijn oom zijn kint, mijn vader zijn broeder, der vrouwen haer dochter* e.d.[323] Voor Sewel was in 1708 echter *Klaas zyn hoed* geheel acceptabel (hij prefereerde het boven *Klaasens hoed*, zoals Huygens schreef). Maar Huydecoper noemde het 'zonder twijfel een grote misslag' om te schrijven *Euridys haer tyd* in plaats van *Euridices tyd*.[324]

In de zeventiende eeuw kwam de constructie ook voor met zaaknamen; zo sprak Vondel van *'t rijck sijn zee* en Huygens van *de naeld haer schuld, de winden haer dreighen*.[325] Tegenwoordig is de constructie, net als de bezits-*s*, alleen mogelijk met persoonsnamen; de ANS specificeert: alleen wanneer het personen of dieren betreft waarmee men een zekere vertrouwdheid bezit.[326] Maar sinds de banvloek van de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars de verbinding heeft getroffen, is zij slechts zelden op schrift te vinden. Een geaccepteerd geval is *de een z'n dood is de ander z'n brood*.

In het Afrikaans heeft de Hollandse spreektaalvorm gezegevierd: de constructie met *se* (uit *z'n*) is de enig mogelijke: *Jan se boek, Pa se bril*. Het gebruik van *se* is uitgebreid: het wordt ook gebruikt bij vrouwen, in het meervoud en bij zaken: *die vrou se skoene, die kinders se fietsies, die tenk se kraan*.[327]

In het Hoogduits is de situatie exact als in het Nederlands: in de spreektaal is *meinem Bruder sein Auto* heel gewoon, maar op schrift niet, al is er een toenemende tolerantie zichtbaar die het Nederlands nog niet heeft bereikt.[328]

'Groter dan'

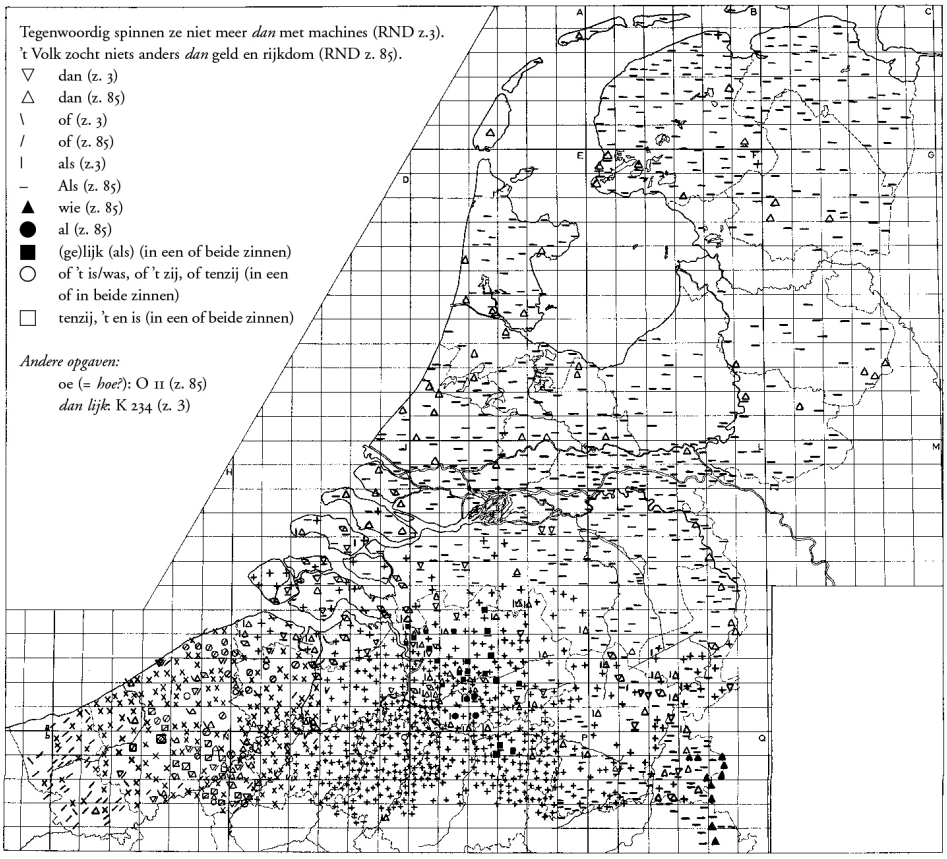
In de middeleeuwen werd bij een vergelijking van twee min of meer gelijke grootheden *als* gebruikt ('zo groot als, even groot als', vergelijkbaar met 'wit als sneeuw, lopen als een haas') en bij een vergrotende trap, ofwel een vergelijking van twee ongelijke grootheden, *dan* ('groter dan'). In de tweede helft van de zestiende eeuw raakte *dan* in onbruik: toen ging men ook na een vergrotende trap *als* gebruiken, dus *groter als*. In het West-Vlaams gebruikt men *of*: *groter of*. Dat is waarschijnlijk ontstaan uit *ols*: in het West-Vlaams verschoof *a* voor gedekte *l* tot *o*: *ols* werd door assimilatie *os* en vervolgens *of*.

Het gebruik van *als* breidde zich dus uit, en daarmee kreeg men een eenvoudig systeem, waarin zowel gelijke als ongelijke grootheden vergeleken werden met *als*: *zo groot als, groter als*. Zowel de keuze voor *dan* als voor *als* valt te verdedigen: *dan* geeft een opeenvolging van tijd of rang aan (ik ben groter, *dan* kom jij), en *als* vergelijkt twee zaken (ik ben groter (in vergelijking met iemand) *als* jij).[329]

Het middeleeuwse systeem bestond ook in andere Germaanse talen, vergelijk Engels *red as blood, redder than blood*. In het Duits gebruikte men in de middeleeuwen *so dumm als, dümmer denn*; in de renaissance werd dit *so dumm wie* en *dümmer als*. De opkomst van *als* in plaats van *dan/denn* in de vergrotende trap vond tegelijkertijd in het Nederlands en het Duits plaats, waarbij het Nederlands wellicht het Duitse voorbeeld volgde. In de Nederlandse spreektaal gebruikt men in alle vergelijkingen *als*. In Duitsland gebruikt men in principe in de vergrotende trap *als*; alleen in archaïsche uitdrukkingen is *denn* bewaard gebleven. In vergelijkingen werd *als* vervangen door *wie*: *Karl ist so dumm wie Peter*. Anders dus dan in de Nederlandse spreektaal heeft het Duits een tweeledig systeem behouden.

In de Nederlandse schrijftaal echter werd de opmars van *als* kunstmatig tegengehouden en bleef men vasthouden aan de oude tweedeling tussen *als* bij de stellende trap en *dan* bij de vergrotende trap, die terugging op het middeleeuwse systeem. Wellicht is de voorkeur van de renaissance-schrijvers voor een tweeledig systeem beïnvloed door het feit dat de Latijnse grammatica eveneens een tweedeling maakt (*pulcher ut* 'even mooi als' versus *pulchior quam* 'mooier dan'). In de *Twe-spraack* uit 1584 werd nog vrijwel uitsluitend *als* gebruikt. Kók vermeldde in het voorbijgaan dat in gevallen waar een keuze tussen twee zaken gemaakt wordt, zowel *als* als *dan* gebruikt kan worden, maar hij gaf slechts één voorbeeld: *ik heb liever een goed geweten als rijkdom*.[330] Leupenius wees er in 1653 op dat *als* een bijwoord van vergelijking is dat meestal betrekking heeft op *zo*: *het is soo als ik gezeidt hebb*, en dat *dan* voor de vergrotende trap wordt gebruikt. Hiervan gaf hij als voorbeelden: *meer dan, liever dan, ik hebb liever een goed gemoed dan veel goed, men moet God meer gehoorsamen dan den menschen*.[331] In de Statenvertaling van 1637 kwam 410 keer *als* voor (bijvoorbeeld: 'volcken, die grooter ende machtiger waren als gy') en 1406 keer *dan*. Coornhert gebruikte vrijwel uitsluitend *dan*.[332] Grote zeventiende-eeuwse auteurs als Vondel, Hooft, Cats en Huygens gebruikten met name in hun oudste werken *als*. Maar zowel Hooft als Vondel keerden daarop later terug. In de eerste druk van *Palamedes* uit 1625 gebruikte Vondel overal *als*, in de herziening van 1652 veranderde hij dat echter op de meeste plaatsen in *dan*. In de zeventiende en achttiende eeuw werd Vondel nagevolgd door andere auteurs. Verwer beschouwde *als* en *dan* nog als gelijkwaardige alternatieven (*kostelyker als goud of dan goud*), en ook Sewel en Ten Kate stonden het gebruik van beide toe.

Maar Huydecoper pleitte in 1730 in een lang betoog voor het consequente gebruik van *dan* na een comparatief, zoals bij de Ouden. In zijn ogen diende *als* gebruikt te worden bij een gelijkheid tussen personen en zaken, en *dan* bij ongelijkheid, dat wil zeggen na een vergrotende trap, na *anders* of *ander*, en na de woorden *niemand, niet, nooit, geen, wie* enzovoort, die kunnen worden gevolgd door *ander(en)* of *anders*.[333] Vanaf het midden van de achttiende eeuw tot op de dag van vandaag schrijven grammatica's en onderwijs het gebruik van *groter dan* voor.[334] In 1898 schreven de redacteuren in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, die in die periode nog zeer puristisch waren: 'Dat in het Hoogd. *denn* voor *als* heeft moeten wijken, wordt door Jacob Grimm, bij al zijne liefde voor de volkstaal, ten zeerste betreurd. Laat ons toezien, dat bij ons niet hetzelfde geschiede, dat *als* niet zijn – toch reeds zoo wijd – gebied al te ver uitbreide, ten koste van het echte en beproefde *dan*.' In de twintigste eeuw werd het gebruik van *als* ook wel beschouwd als een germanisme, en op grond daarvan afgewezen.

Illustratie 8.21 De verbreiding van *dan* en *als* na een vergrotende trap in de Nederlandse dialecten (Bron: De Rooij 1965, kaart iv)

De natuurlijke ontwikkeling naar één vergelijkingswoord, namelijk *als*, is dus in de renaissance tegengehouden, en de keuze is sindsdien een sjibbolet voor 'beschaafd' Nederlands geworden. De meeste dialecten gebruiken *als* na de vergrotende trap (naast *of* in het zuidwesten en *wie* in het zuidoosten, onder invloed van het Duits; zie illustratie 8.21). Ook het Afrikaans gebruikt *as*: *sterker as hy* (tegenover *soos* bij vergelijking: *so sterk soos 'n leeu* – dus een tweeledig systeem). Daar waar in de dialecten *dan* wordt gebruikt, kan het Middelnederlandse gebruik voortgeleefd hebben, of er kan invloed van de schrijftaal zijn.

Diverse taalkundigen hebben in verschillende tijden gepleit voor het gebruik van *groter als* in de standaardtaal: in de negentiende eeuw bijvoorbeeld Bilderdijk, Kollewijn en aanhangers, en in de twintigste Piet Paardekooper – vooralsnog zonder resultaat, want de schoolmeesters blijven een rode streep door *als* zetten. Dat de keuze tussen *dan* en *als* tot onzekerheid leidt, blijkt uit de veelvuldige hypercorrecties, zoals *even groot dan jij, vier keer zoveel katten dan honden*. Anderzijds blijkt uit verschillende onderzoeken dat *dan* tegenwoordig de meest gebruikte vorm is, en dat het gebruik ervan toeneemt naarmate men-

sen hoger zijn opgeleid. Het onderwijs heeft dus ontegenzeglijk invloed gehad op het gebruik van *dan*.[335]

Een constructie die waarschijnlijk jong is – ik kan er althans geen voorbeelden van vinden in grammatica's van vóór de twintigste eeuw of in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* – is *(hij is) groter dan mij* of *(hij is) groter als mij*, met de verbogen vorm van het voornaamwoord, in plaats van *(hij is) groter dan ik*. De constructie *groter dan/als mij* wordt in alle grammatica's afgekeurd, omdat het voornaamwoord na *dan/als* kan worden aangevuld tot een hele zin waarin het voornaamwoord het onderwerp is: je kunt wel zeggen *hij is groter dan ik ben*, maar niet *hij is groter dan mij is*. In het Engels is zowel *he is taller than I am* als *he is taller than me* toegestaan.

'Een aantal hebben'

De regel dat onderwerp en persoonsvorm met elkaar overeen moeten komen in getal, had Kók in 1649 al expliciet geformuleerd. Er bestaan op het gebied van de congruentie geen principiële verschillen tussen het oudere en het moderne Nederlands. Alleen bestond in het verleden, zo bleek hierboven in de paragraaf 'De raad en haar leden', de neiging om bij collectieve woorden als *volk, geslacht, heer* 'leger', *gezelschap* het werkwoord in het meervoud te zetten: *dit volk **aten** niet alleen haer gevangene vyanden, maer...; dijn geslachte **sullen** zijn coninge van Israël*.[336]

Tegenwoordig wordt het werkwoord dat met deze collectieven wordt verbonden, niet meer in het meervoud gezet, behalve wanneer er sprake is van een collectief onderwerp bestaande uit een hoeveelheidsaanduiding en een meervoudig zelfstandig naamwoord: *een aantal mensen heeft/hebben*. Andere hoeveelheidsaanduiders zijn *bende, boel, hoop, massa, menigte, paar, reeks, serie, soort, stel, team, troep* of woorden op *-tal* (*vijftal, twintigtal*). Het meervoudige zelfstandige naamwoord kan ook weggelaten worden, wanneer het eerder genoemd is: *de huizen zijn ingestort [...], slechts een paar **zijn** er nog over*.

Over het algemeen accepteert men momenteel zowel *heeft* als *hebben* na *een aantal mensen* e.d. Wel veronderstelt men een betekenisverschil: als een groep wordt bedoeld, zet men het werkwoord in het enkelvoud (*er liep een groot aantal mensen op straat*), als de nadruk ligt op de afzonderlijke leden van de groep, zet men het werkwoord in het meervoud (*een groot aantal mensen hebben zich aangemeld*). De eerste grammatica waarin ik een passage over dit onderwerp tegenkwam, was Brills *Hollandsche spraakleer* uit 1846. Op p. 630 geeft Brill als voorbeelden *daar komen een menigte, een boel, heel wat menschen aan*. Brill meent dat in deze uitdrukkingen de betekenis van het collectieve woord in het enkelvoud (*menigte, boel, heel wat*) verzwakt is en niet meer aanduidt dan 'veel' – ook *veel* wordt immers gevolgd door een werkwoord in het meervoud (*veel mensen komen*). Hij wijst erop dat in de Statenvertaling en bij andere schrijvers, zoals Huydecoper, het werkwoord bij een collectief woord altijd in het meervoud stond.

Jacob van Lennep merkte in de *Vermakelijke spraakkunst* uit 1865 op: 'Wanneer het kollektief een ander naamwoord bij zich heeft, staat het werkwoord nu eens in 't enkel- dan eens in 't meervoud' – de huidige situatie dus. Als voorbeelden geeft hij *Er **is** een groote koppel vinken over 't hout gevlogen; Er **zijn** een menigte menschen aan de ziekte overleden; er **staan** een paar laarzen aan de deur; van wie **is** dat paar laarzen, Mevrouw?*[337]

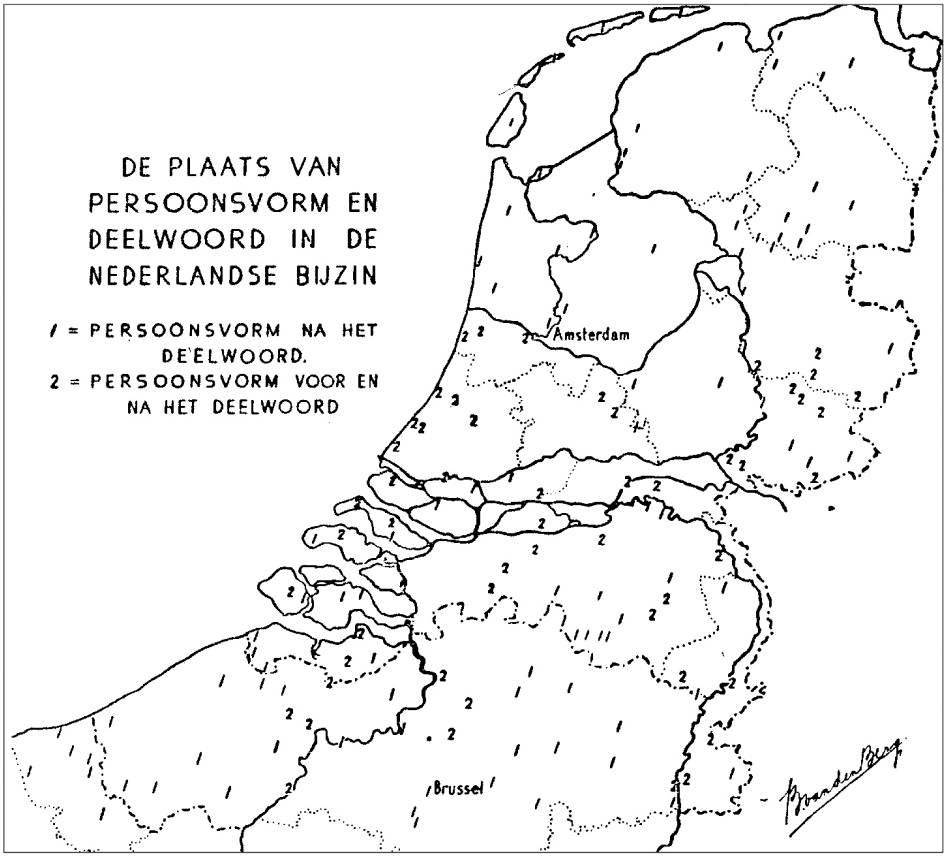
Een meervoudig werkwoord bij collectieven is dus een oud verschijnsel. Het enige wat in de loop van de tijd is veranderd, is dat het formeel in de schrijftaal niet meer optreedt na alle collectieven, maar alleen nog na collectieven bestaande uit een groepsaanduiding en een zelfstandig naamwoord. Op internet zijn echter talloze voorbeelden te vinden van groepsaanduidingen zonder meervoudig zelfstandig naamwoord waarbij het werkwoord in het meervoud staat – het oude gebruik dus –, zoals *een aantal hebben/staan/stonden/zitten/zaten/lopen/liepen*.

'De mensen worden verzocht'

Een veelbesproken probleemgeval vormen passieve zinnen van het type: *de aanwezigen werd/werden verzocht binnen te komen, de leden wordt/worden aangeraden ontslag te nemen*. De moderne grammatica's ontleden de zinsdelen *aanwezigen* en *leden* als meewerkend voorwerp (er kan *aan* voor worden gezet: *aan de aanwezigen werd verzocht*), en hierbij hoort een enkelvoudige persoonsvorm. In de praktijk echter zet men het werkwoord vaak in het meervoud, en dat komt volgens de taalkundigen omdat het meewerkend voorwerp in dit soort constructies dikwijls als onderwerp wordt geïnterpreteerd doordat de zin ermee begint: het eerste woord in een zin is nu eenmaal meestal het onderwerp. Men noemt het zinsdeel *de aanwezigen* daarom ook wel 'meewerkend onderwerp'. Strenge taalmeesters keuren *de aanwezigen werden* nog af, maar de constructie, die overigens typisch tot de schrijftaal behoort, wordt steeds meer geaccepteerd. Wél algemeen aanvaard is de constructie *men wordt verzocht*, waarin *men* de onderwerpsvorm is. Vergelijkbare problemen doen zich ook bij andere werkwoorden voor: men kan zowel zeggen *op ons bellen werd ons opengedaan door de huishoudster* als *op ons bellen werden we opengedaan door de huishoudster*.[338]

In de zeventiende eeuw zette men het werkwoord in passieve zinnen met een meewerkend voorwerp zonder enig bezwaar in het meervoud. Zo schreef men bijvoorbeeld *de menschen worden niet den hals af-gesneeden*. In de achttiende eeuw ging men de kwestie van de congruentie serieuzer bekijken. Zo boog Huydecoper zich over Vondels zinnen *Geen leden wort gegeven* en *dat iemant al zyn zinnen wordt benomen.* Huydecoper vroeg zich af of deze zinnen wel juist zijn, omdat het zelfstandig naamwoord in het meervoud staat en het werkwoord in het enkelvoud. Hij bekende dat hij de constructie niet begreep. Volgens de huidige strenge opvattingen had Vondel het bij het rechte eind: *leden* en *iemant* zijn namelijk meewerkend voorwerp en geen onderwerp. De constructie is dus identiek aan *de reizigers wordt verzocht*. Dat betekent echter niet dat Vondel de huidige regels volgde, want hij schreef zowel *doen hij gebeden wierde* 'toen hem werd verzocht' als *op hetgeen u gevraeght wort*, waarin *hij* in de eerste zin de onderwerpsvorm is en *u* in de tweede zin de voorwerpsvorm (de onderwerpsvorm was *gij*).

Welke ontwikkeling heeft hier plaatsgevonden? Hiervan heeft een aantal geleerden in 1884 in het tijdschrift *Noord en Zuid* een prachtige analyse gegeven, naar aanleiding van een lezersvraag over de constructie *men wordt verzocht hier niet te roken*. Ze constateerden dat *verzoeken* oorspronkelijk 'verleiden' en 'uitnodigen' betekende, en werd verbonden met een lijdend voorwerp en een voorzetselvoorwerp: *iemand verzoeken om/tot iets*. Vervolgens ging het ook 'vragen' betekenen, en naar analogie van *vragen* werd de persoon meewerkend voorwerp: *(aan) iemand iets verzoeken*. In het passief kwamen nu naast elkaar te staan *gij*

Illustratie 8.22 De plaats van de persoonsvorm en het deelwoord in de Nederlandse bijzin eind negentiende eeuw (Bron: Van den Berg 1949a: 157)

wordt verzocht, ik ben verzocht, mij is verzocht – zie ook bovengenoemde voorbeelden bij Vondel. Hieruit leidden ze af dat de volgende regel gold: 'Staat bij de werkwoorden *vragen, bidden, verzoeken* en nog een paar andere een lijdend voorwerp van de *zaak*, dan plaatst men de *persoon* in de datief; staat bij de genoemde werkwoorden echter een *bepaling* van de zaak, dan wordt de *persoon* lijdend voorwerp. B.v. "hij heeft *mij* (datief) *dit* (accusatief, lijdend woorwerp) gevraagd", "hij heeft *mij* (accusatief) *naar deze zaak* (bepaling) gevraagd", [...] ook in de lijdende vorm: "*ik* ben *hierom* verzocht", "*mij* is *dit* verzocht".' Waarop ze concludeerden dat de vorm *men wordt verzocht* 'onberispelijk' is.

Dat laatste was in die periode niet vanzelfsprekend, zo blijkt uit de volgende anekdote, op p. 371 van het tijdschrift *Noord en Zuid* vermeld: 'Toen het gemeentebestuur van Amsterdam voor een paar jaar aan de hoeken der drukste straten bordjes liet plaatsen met het opschrift: "Men wordt verzocht, rechts te houden" gaf de redactie van een der meest gelezen dagbladen in overweging, die bordjes niet te plaatsen, voordat de grove taalfout, daarmee het opschrift begon, daaruit verdwenen was. De zin werd toen door prof. Verdam in bescherming genomen en thans "houdt" iedere Amsterdammer, die de Kalver-

straat doorgaat "rechts", zodat ieder zeker de inhoud van het opschrift begrepen en het nut van de maatregel ingezien heeft. Toch werd er niets aan de bordjes veranderd.'[339]

Kennelijk is dus ergens eind negentiende eeuw bepaald dat het meewerkend voorwerp de oorspronkelijke, en daarmee tevens de juiste, vorm was bij het werkwoord *verzoeken*, terwijl uit de correcte analyse in *Noord en Zuid* blijkt dat het precies andersom is geweest: het lijdend voorwerp *iemand* is de oorspronkelijke vorm, maar werd in de loop van de tijd als meewerkend voorwerp opgevat. Zo ontstond eind negentiende eeuw, ondanks de conclusie in *Noord en Zuid* en in flagrante tegenstelling tot de feiten, de huidige regel dat men dient te schrijven *de reizigers wordt verzocht*. Taalkundige Peter-Arno Coppen constateert dan ook: 'Taaladviseurs, schoolmeesters en taalkundigen hebben [al meer dan honderd jaar] hardnekkig de ongrammaticale vorm, "De heren wordt verzocht niet te roken", als "eigenlijk juist" naar voren geschoven. Het is dus juist andersom: de "taalfout" is eigenlijk de correcte vorm.' Hierbij kan wel worden opgemerkt dat het feit dat een bepaalde vorm oorspronkelijk is, deze nog niet correct maakt: taal en de opvattingen hierover kunnen nu eenmaal veranderen. Maar veel grond om *de reizigers worden verzocht* fout te rekenen, is er in ieder geval niet.

De rode en groene volgorde

Er zijn twee volgordes mogelijk bij een hulpwerkwoord en een voltooid deelwoord of een onbepaalde wijs in de bijzin: de zogenoemde 'rode' volgorde: *ik geloof dat hij het* ***heeft gedaan***, *ik zei dat ze* ***moest komen*** en de 'groene': *ik geloof dat hij het* ***gedaan heeft***, *ik zei dat ze* ***komen moest***. De volgorde met het vervoegde werkwoord eerst (*heeft gedaan*) komt overeen met de volgorde in de hoofdzin. De benamingen 'rood' en 'groen' refereren aan de kleuren waarmee Anita Pauwels in 1953 de verspreiding van het verschijnsel in de dialecten op een dialectkaart aangaf. Enkele jaren eerder, in 1949, had Van den Berg een kaart getekend waarop hij de volgorde van de persoonsvorm en het deelwoord aangaf zoals die eind negentiende eeuw gebruikt werd in teksten: de gelijkenis van de verloren zoon, opgenomen door J. Winkler in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, en de verzameling *Van de Schelde tot de Weichsel* van J. en L. Leopold (zie illustratie 8.22). Het cijfer 1 geeft de groene volgorde aan, het cijfer 2 betekent dat zowel de rode als de groene volgorde gebruikt worden. De groene volgorde had de overhand in oostelijke, noordelijke en zuidelijke dialecten, terwijl in Holland en het midden van het taalgebied beide volgordes voorkwamen.

Aanvankelijk hadden zowel de hoofd- als de bijzinnen de rode volgorde. Maar al in de middeleeuwen kwam de groene volgorde in de bijzin voor naast de rode, waarschijnlijk omdat in deze periode de verplaatsing van de persoonsvorm naar het einde van de bijzin plaatsvond. In de renaissance-grammatica's werden geen woorden aan dit probleem vuilgemaakt. In de Statenvertaling werd de groene volgorde verreweg het vaakst gebruikt. Uit andere tekstvoorbeelden blijkt dat beide volgordes gebruikt werden, met in het Hollands bij deelwoorden een toenemende voorkeur voor de groene volgorde en bij de infinitieven voor de rode. Uit onderzoek naar alleen Hollandse teksten blijkt dat daar in de dertiende eeuw de groene volgorde de overhand had, en dat in de zeventiende eeuw bij voltooide deelwoorden de rode volgorde toenam, maar tot ongeveer een kwart van de gevallen beperkt bleef, terwijl bij infinitieven maar liefst driekwart van de gevallen de

Taalwetten maken en vinden 474 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

rode volgorde kreeg.[340] Zo is het momenteel nog steeds in het Afrikaans: in principe krijgen deelwoorden de groene volgorde (*dat hulle gesien het, dat hulle gevra word/is*) en infinitieven de rode (*dat sy iets wil gee, sal vra* 'dat zij iets wil geven, zal vragen'). Of dat een voortzetting is van de oude Hollandse toestand zou ik niet durven zeggen; bij de onbepaalde wijs kan evengoed sprake zijn van invloed van het Engels, waarin ook alleen de rode volgorde mogelijk is: *that she wants to give something*; *that she will ask something*.

Inmiddels oordelen sommigen dat men in de standaardtaal de rode volgorde dient te gebruiken, en deze is in de schrijftaal verreweg in de meerderheid. In de dialecten gesproken in de provincies Friesland, Groningen, Drenthe en het grootste deel van Noord-Holland bestaat een zeer sterke voorkeur voor de groene volgorde. In de spreektaal en in de rest van het Nederlandse taalgebied heeft de groene volgorde eveneens meestal de voorkeur bij voltooide deelwoorden, in mindere mate bij de onbepaalde wijs (*dat ze moest komen/ komen moest*).[341] Afwijkingen van de regel komen hier echter voor, en deze hangen hoofdzakelijk af van het werkwoord (elk werkwoord heeft een voorliefde voor een bepaalde constructie) en van ritmische factoren. Dat in het oosten van het land de groene volgorde de overhand heeft, kan te danken zijn aan Duitse invloed. In de standaardtaal in België komt de groene volgorde beduidend vaker voor dan in Nederland – in Nederland geldt als vuistregel: rood is formeel, groen is informeel. Typerend voor België is de plaatsing van het voltooid deelwoord tussen de persoonsvorm en het hoofdwerkwoord, zoals *als je een tijd geleden zou gevraagd hebben*. Deze volgorde geldt als 'fout' en komt in Nederland niet voor, maar hij wordt in België geregeld gebruikt.[342]

Hoe komen we aan de schrijftaalregel die de rode volgorde bevoordeelt? De regel stamt niet uit de renaissance, en is ook niet afkomstig van Weiland, want hij zegt er in 1805 niets over en gebruikt beide volgordes in zijn voorbeeldzinnen: *hij schreef mij, waar ik hem konde spreken*; *ik weet niet, waarom hij dat gezegd heeft*; *ik zie nu, hoe ik daarmede handelen moet*.[343] Den Hertog vermeldt in 1904, p. 44, dat beide volgordes mogelijk zijn, maar hij noemt juist de groene volgorde 'vloeiender': *de boeken, die ik besteld heb*; *als ik u helpen zal*. Daarentegen koos Charivarius in zijn boekje *Is dat goed Nederlands?* uit 1940, p. 48, voor de rode volgorde: *het is nodig dat dit wordt toegestaan*, maar: 'bij twijfel beslisse uw klank- en maatgevoel'.

Kennelijk is de regel dus ergens in de twintigste eeuw opgekomen, wat erop zou kunnen wijzen dat hij is ontstaan uit een poging om het Nederlands van het Duits te onderscheiden; in het Duits komt namelijk alleen de groene volgorde voor, en in de twintigste eeuw was er een sterke puristische beweging tegen Duitse invloed. Maar de meeste onderzoekers zoeken de verklaring toch in de eigen taal, en menen dat de voorkeur voor de rode volgorde in de standaardtaal dient om zich te distantiëren van het eigen dialect. Inmiddels kan gesteld worden dat er in de loop van de eeuwen in de schrijftaal een verschuiving is opgetreden van groen naar rood, die ook blijkt uit het feit dat de rode volgorde regelmatig voorkomt in gevallen waarin dat formeel niet juist is, bijvoorbeeld in de combinatie van een werkwoord en een bijvoeglijk naamwoord, zoals *omdat wij dat aan onszelf* **zijn verplicht**; *waarbij veel medewerkers* **zijn betrokken**.[344]

Dubbele ontkenningen

In de oudste fase van het Nederlands gebruikte men *en* (ook in de vorm *ne, n*) als antwoord op een vraag, bijvoorbeeld 'Kom je?' *En/Ne* 'nee'. Ter specificatie werd dikwijls een persoonsvorm toegevoegd, waardoor het de betekenis 'niet' kreeg: 'Kom je?' *Ic en com* 'ik kom niet'.[345] In de middeleeuwen werd het bijwoord van ontkenning *en* meestal versterkt met een ander ontkennend woord – in die periode was een tweeledige ontkenning normaal. Men gebruikte bijvoorbeeld *en … niet, en … gheen, en … niemand*, vergelijk Frans: *ne … pas, ne … rien, ne … personne* e.d., en vergelijk Duits *ni/ne … nicht*. Ook andere combinaties van tweeledige ontkenningen kwamen voor. Zo zei men bijvoorbeeld *ic ne sach u noit so fier* en *Doet als meester Socrates dede, die noit niet…* of *En hadde noyt geen meerder vruecht*. Het bijwoord *en* stond altijd direct voor de persoonsvorm.

Al in de middeleeuwen viel *en* soms weg en gebruikte men een eenledige ontkenning met (vooral) *niet*. De ontwikkeling ging dus van *en* via *en … niet* naar *niet*. Bij dat wegvallen bestond er een enorm verschil tussen het Brabants en het Hollands. Terwijl halverwege de zeventiende eeuw in het Hollands vrijwel uitsluitend een eenledige ontkenning werd gebruikt, kwam deze in slechts negen procent van de Brabantse hoofd- en bijzinnen voor; alleen in korte bevelszinnen of ja/nee-vragen koos ook het Brabants overwegend voor de eenledige ontkenning.[346]

Waarom viel *en* weg? Die vraag is op verschillende manieren beantwoord. Als oorzaak wordt wel het feit genoemd dat het oudere *ende* 'en' verkort werd tot *en*, en zo samenviel met *en* 'niet'. Dat dit daadwerkelijk als verwarrend werd ervaren, blijkt uit opmerkingen van Van Heule in 1625. Hij wijst erop dat het woordje *en* heel verschillend gebruikt wordt, bijvoorbeeld in *wij zullen dat en dat doen* en in *en doet dat niet* (hier is het ontkennend).[347] Ook wordt verband gelegd met het feit dat in de zeventiende eeuw in het Hollands (veel minder in het Brabants) de woordvolgorde vast kwam te liggen, met het werkwoord op de tweede plaats in de zin. Het ontkennende *en*, dat direct vóór de persoonsvorm stond, dus tussen het onderwerp en het werkwoord, doorbrak de woordvolgorde, wat geleid zou hebben tot het wegvallen: *niet* staat namelijk áchter het werkwoord, althans in de hoofdzin. Overigens komt het verschijnsel ook in allerlei andere talen voor.[348]

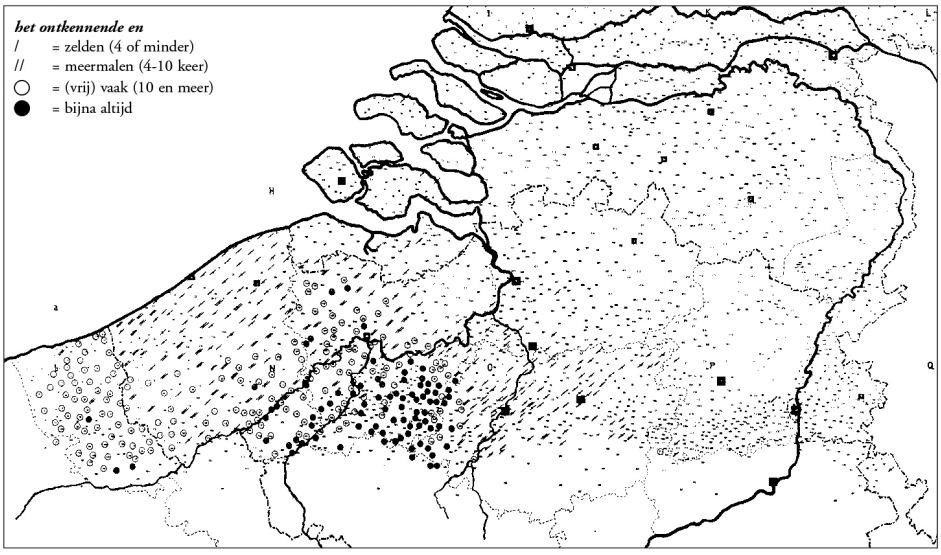
De houding van de renaissance-taalkundigen en -literatoren tegenover de tweeledige ontkenning varieerde. De *Twe-spraack* oordeelde de tweeledige ontkenning in 1584 nog als normaal (zie kader 8.3, regel 9). Daarmee betoonde de *Twe-spraack* zich ouderwets, want in de zestiende eeuw verviel *en* in Holland al zeer regelmatig. In de eerste helft van de zeventiende eeuw sloeg de balans in de schrijftaal definitief door naar enkelvoudige ontkenningen. Hooft, Vondel en Cats gebruikten in hun oudere werken een tweeledige ontkenning en in hun jongere meestal een eenledige. Daarentegen hielden de Statenvertalers in principe vast aan de tweeledige ontkenning en de tegenstelling tussen *ende* 'en' versus *en* 'niet' – een bewijs te meer van de voorkeur van de Statenvertalers voor archaïsch taalgebruik.[349] En nog in 1707 koos Verwer, met een beroep op de *Twe-spraack*, voor een tweeledige ontkenning. Niet alleen maakte hij onderscheid tussen *en* als ontkennend bijwoord en *ende* als voegwoord, maar bovendien bepaalde hij, 'om iedere verwarring te vermijden', dat het zelfstandig naamwoord *einde* 'laatste gedeelte' met een *i*

moest worden gespeld en niet *ende*, wat de klankwettige vorm is, vergelijk Engels *end* en Hoogduits *Ende*. Ampzing had hetzelfde voorgesteld in 1628. Overigens was *einde* voor 'laatste gedeelte' een bestaande vorm naast *ende*, want in Middelnederlandse dialecten was *e* voor nasaal en dentaal overgegaan in *ei*.[350]

Toen de eenledige ontkenning de overhand had gekregen, ging men in het Nederlands, maar ook in het Duits, tweeledige ontkenning anders bezien, namelijk als een dubbele ontkenning. In 1653 distantieerde predikant (!) Petrus Leupenius zich nadrukkelijk van de keuze die de Statenvertalers hadden gemaakt: hij beschouwde het namelijk als een groot misbruik dat *en* soms gebruikt werd als ontkenning en gecombineerd werd met *geen* of *niet*, bijvoorbeeld *gy en sullt niet dooden, gy en sullt niet steelen, gy en sullt geen overspel doen*: 'Dat is tegen de aard der ontkenningen, want waar twee ontkenningen bijeenkomen, gelden zij als een bevestiging. Omdat *geen* en *niet* ook ontkenningen zijn, daarom mag *en*, als ontkenning, daar niet bij gezet worden. Het is ook overbodig, en het is veel korter en welluidender om het weg laten. Wat is ertegen om te zeggen: *gy sullt niet dooden, gy sullt geen overspel doen, gy sullt niet steelen*?'[351] Leupenius hanteert dus een logisch argument ('min maal min = plus'), en hij doet een beroep op de welluidendheid.

In de spreektaal daarentegen bleven tweeledige ontkenningen normaal. In 1664 gebruikten laagopgeleide Hollandse zeevarenden in hun persoonlijke brieven zowel dubbele als enkele ontkenningen: *maer het en is noch mijn tijt niet geweest ende het en heeft Godt niet belieft om mijn uyt het dal ter traenen te verlossen*, naast: *soodat ick dat niet gedocht hadde*.[352] In het Engels en Duits heeft dezelfde ontwikkeling van een tweeledige naar een eenledige ontkenning plaatsgevonden als in het Nederlands, maar al eerder. In het Middelhoogduits gebruikte men het tweeledige: *er enist niht guot* 'hij is niet goed', en ook hier schrapte men geleidelijk het bijwoord *en*. Wellicht hebben Duitse immigranten de Nederlandse ontwikkeling versterkt. Overigens kan het verschijnsel in het Duits niet zijn beïnvloed door het samenvallen van het ontkennende bijwoord *en* en het voegwoord *en(de)*, want dit laatste luidde in het Hoogduits *und(e)*. Ook het Duits en het Engels kregen een vaste woordvolgorde met het werkwoord op de tweede plaats van de (hoofd)zin.[353]

Momenteel worden in de schrijftaal dubbele ontkenningen tegen elkaar weggestreept – dus wat de *Twe-spraack* het Latijnse systeem noemde – maar in de spreektaal en in dialecten komen nog zeer regelmatig dubbele ontkenningen voor die als versterking gelden, zoals *nooit geen, nooit niemand, niks geen, niemand niet*. In het Afrikaans wordt altíjd zo'n dubbele ontkenning gebruikt (*hy kom nooit in die kerk nie, die boek is nêrens te vinde nie, hy het geen geld gehad nie, niemand wou dit doen nie*), die terug zal gaan op het Nederlands. Daarnaast gebruikt het Afrikaans bovendien de dubbele ontkenning *nie … nie*: *nie altyd nie*; *jou opmerkings is nie ter sake nie*; *hulle het hom nie daar gesien nie*. Alleen in korte zinnen volstaat eenmaal *nie*: *ek kom nie*. Daarentegen wordt *nie* in de bijzin herhaald: *ek weet nie waar hy is nie*. De dubbele ontkenning *niet … niet* kwam en komt in diverse Nederlandse dialecten voor. Zo luiden bijvoorbeeld de Afrikaanse zinnen *ek gaan nie saam nie* en *ek is nie jy nie* in het dialect van Aarschot (Vlaams-Brabant) *ik gö nie mee nie* en *ik ben nie(t) gij nie*. In een Leidse tekst van ongeveer 1530 is sprake van '… veel vanden sangeren die *niet* op [e]en staen *niet*…' Daarom gaat men ervan uit dat de Afrikaanse constructie uit het Nederlands afkomstig is. Een belangrijk verschil is echter dat de constructie met slot-*nie(t)* in de Nederlandse dialecten

Illustratie 8.23 De verbreiding van het ontkennende *en* (Bron: Koelmans 1967: 14)

facultatief is en in het Afrikaans in principe verplicht; dit is een eigen Afrikaanse ontwikkeling.[354]

Het ontkennende bijwoord *en* is in sommige dialecten blijven voortleven, vrijwel altijd in combinatie met een ander ontkennend woord. Het komt voornamelijk in het Zuiden voor, zie illustratie 8.23 – zoals zo vaak is de Hollandse vernieuwing niet tot het zuidelijke gebied doorgedrongen; verder zijn er nog enkele resten van *en* in Oost-Nederland. In Oost-Vlaamse dialecten is bovendien de combinatie *en niemand niet* blijven voortleven: deze vormt het tussenstadium tussen de oude vorm *en niemand* en de jonge vorm *niemand niet*.[355] Tot slot is *en* blijven voortleven in de woorden *neen, nergens, niemand, niet, niets, nimmer, noch* en *nooit*.

Foutieve samentrekkingen

Gelijkluidende woorden in twee zinnen of zinsdelen die zijn verbonden met een nevenschikkend voegwoord als *en* of *maar*, mogen weggelaten worden; dat heet samentrekking. Een voorbeeld: *de poezen liggen in de vensterbank en (de poezen) slapen*. Een dergelijke samentrekking mag echter alleen wanneer het weggelaten woord in beide zinnen of zinsdelen dezelfde grammaticale functie heeft. Althans, zo luidt tegenwoordig de regel. In de zeventiende eeuw was men veel minder precies dan nu. Zo schreef Hooft: *De Hopman, die goedt Spaansch sprak, vatte zijn meening, en den ring aan* – wat toch wel heel dicht het moderne schoolvoorbeeld van een foutieve of overspannen samentrekking benadert: *Hier zet men koffie en over (de Zaan)*.[356]

Toch deed diezelfde Hooft in 'Waerneming' 20 de volgende observatie: '*zij stelden hem op 't stadhuis, ende wacht bij* (zij zetten hem op het stadhuis en [ze zetten] een wacht bij [hem]) – hier is *hem* eerst vierde naamval en daarna derde naamval, is dat juist?' Hoewel hij de vraag niet beantwoordt, heeft hij kennelijk zo zijn twijfels. Ten Kate haalt in 1723

deze passage aan en voegt hieraan toe 'naar mijn oordeel ten enen male te verwerpen'.

In 1730 maakte Huydecoper aanmerkingen op foutieve samentrekkingen bij Vondel, zoals *men meende dat hy viel van boven neer, maer bleef noch hangen in de lucht*, wat hij verbeterde in: *maer* ***hij*** *bleef noch hangen*, en *wien dit deerde en niet verduwde* (verdroeg), wat werd verbeterd in *wien dit deerde en* ***die dit*** *niet verduwde.*[357] Dergelijke constructies waren zeer frequent in de zestiende en zeventiende eeuw, misschien onder invloed van de Latijnse grammatica, maar ze namen in de loop van de achttiende eeuw in de schrijftaal steeds meer af, wat wel het gevolg zal zijn van de negatieve oordelen van de grammatici. Wat niet wegneemt dat alle taaladviesboeken nog steeds waarschuwen tegen foutieve samentrekkingen, zoals *deze tijd zette hij vorig jaar neer en is zijn beste prestatie*. Uitgeroeid zijn ze beslist niet.

Tantje Betje en Tante Doortje

In 1917 introduceerde de bekende taalmeester Charivarius ofwel G. Nolst Trenité de term Tante Betje voor een foutieve inversie bij twee zinnen die met elkaar zijn verbonden door *en* of *maar*. Als voorbeeld gaf hij: 'Heden bereikte ons Uw geëerd schrijven en zullen wij *(en wij zullen)* U morgen het verlangde bedrag overmaken.' Charivarius noemde dit een Tante Betje, omdat zijn gelijknamige hoogbejaarde tante een enthousiast gebruikster van deze constructie heette te zijn.

De naam van de constructie mag dan jong zijn, de constructie zelf is oud. Voorbeelden ervan zijn te vinden bij Hooft, vergelijk *Voor eenighe daegen heb ick Uwer Ed. gestr. gebiegt* [opgebiecht] *zekere mijne slingersucht* [verlangen] *nae eenighe Fransche rijmen […] ende verzekert mij haere heusheit […]*. Ook Huydecoper schroomt niet deze zinsvolgorde neer te schrijven, bijvoorbeeld *De buigingen van dit voornaamwoord geeft ons Moonen zeer wel op […], en hebben wy het door alle zyne naamvallen […] vervat op deeze wyze: […]*. Toch was Huydecoper wel degelijk alert op de woordvolgorde. Zo bekritiseerde hij Vondel op dit punt. Hij is bijvoorbeeld van mening dat in Vondels zin *Terwyl men stillag, en de vyant dorst zich niet in 't slagveldt waagen […]* de woordvolgorde diende te worden omgedraaid in: *en de vyant zich niet dorst […] waagen* – dat laatste is inderdaad de volgorde die wij ook nu nog hanteren.

De fout is eeuwenlang gemaakt, pas in de twintigste eeuw is er ernstig tegen geageerd, en tegenwoordig is het een van de bekendste taalfouten – die bekendheid zal te danken zijn aan de naam ervan, want, zoals taalkundige Joop van der Horst constateert, in onze tijd komt de fout zelf nauwelijks meer voor.[358]

De term Tante Betje heeft taaladviseurs eind twintigste eeuw geïnspireerd tot de benaming Tante Doortje-stijl voor het ongemotiveerde gebruik van de lijdende vorm, die wordt begeleid door een *door*-bepaling: *De brief wordt door hem geschreven* in plaats van *hij schreef de brief*. De kritiek op de lijdende vorm, ook wel passivitis genaamd, is voor zover mij bekend jong: aangenomen wordt dat het gebruik van de lijdende vorm een tekst onpersoonlijker, zakelijk en daardoor minder goed leesbaar maakt. In de zeventiende eeuw werd dit niet als storend ervaren.

'Luid zingend werden de aardappels geschild'

Beknopte bijzinnen hebben een gezegde dat geen persoonsvorm bevat, maar een infinitief met *te* of een deelwoord, bijvoorbeeld *hard lachend stapte hij op*; *na deze voorbeelden gelezen te*

hebben, snapte hij het; bij de bushalte aangekomen, ging hij op het bankje zitten.[359] In deze paragraaf beperk ik mij tot de beknopte bijzinnen met een deelwoord. Het niet-vermelde onderwerp van een beknopte bijzin is gelijk aan het onderwerp van de hoofdzin: *hard lachend stapte hij op = terwijl* ***hij*** *hard lachte, stapte* ***hij*** *op*. Hiertegen worden regelmatig fouten gemaakt, in de trant van *bij de bushalte aangekomen, bleek de bus al weg te zijn*, of *net teruggekomen van zijn vakantie nam de Heer tot zich…* Deze foutieve beknopte bijzinnen zijn verklaarbaar uit de vroegere situatie.

In de renaissance bestond een grote voorkeur voor het gebruik van deelwoorden en beknopte bijzinnen, omdat deze veel voorkwamen in het zo bewonderde Latijn. Ook het Frans oefende invloed uit. De Nederlandse renaissance-grammatica's wijdden een apart hoofdstuk aan de vorming (niet het gebruik) van deelwoorden. De grote zeventiende-eeuwse schrijvers hanteerden het deelwoord kwistig, en ook de Statenbijbel stond er bol van, in nauwe aansluiting bij de Griekse brontekst en Latijnse vertalingen, vandaar zinnen als *Johannes was doopende en predikende*; *en hij predikte, zeggende*; *gegaan zijnde*; *hem gevonden hebbende*.[360] Coornhert had een zwak voor de deelwoorden *sijnde* en *wesende*, en hij schreef zinnen zoals *dingen hem te voren verholen wesende* of *de middelen tot welleven noodig zijnde*. Hooft en Vollenhove oordeelden echter dat de toevoeging *zijnde* vaak overbodig was en dus achterwege kon blijven.[361] Dat is momenteel de regel: we schrijven niet *thuisgekomen zijnde, ging hij naar bed* maar *thuisgekomen, ging hij naar bed*.

In de achttiende eeuw nam het gebruik van deelwoorden af, en in de negentiende eeuw daalde het nog veel scherper. Met name het gebruik van *zijnde* en *hebbende* verdween grotendeels. *Hebbende* komt alleen nog in ambtelijke, formele taal voor (*vernomen hebbende, gewoond hebbende*), en zelfs daarin steeds minder. *Zijnde* is eveneens in ambtelijke taal bewaard (*het voorstel werd verworpen als zijnde in strijd met de statuten*), maar is daarnaast ook onderdeel geworden van 'quasi-deftige volkstaal' zoals *ik als politieagent zijnde*; *je moet eraan wennen, als Hollander zijnde*; *hij als vader zijnde*.[362]

Uit onderzoek is gebleken dat de deelwoorden in het Duits dezelfde ontwikkeling hebben doorgemaakt als in het Nederlands, met een bloeiperiode in de renaissance en een steeds meer afnemend gebruik daarna, met name in de negentiende eeuw.[363] Het is heel goed mogelijk dat het Nederlands het Duitse voorbeeld hierin heeft gevolgd: dat het Duits in de renaissance invloed had, is in dit boek herhaaldelijk aan de orde geweest. Maar de grootste Duitse invloed op het Nederlands bestond in de negentiende eeuw, dankzij de sterke positie van de Duitse wetenschap op vele terreinen. En de deelwoordconstructies komen met name in formele, wetenschappelijke en ambtelijke teksten voor…[364]

Van de vele in de renaissance gebruikte deelwoorden zijn enkele vaste, geaccepteerde verbindingen uit ambtelijke teksten overgebleven, zoals *De raad,* ***optredende*** *voor A,* ***vallende*** *onder B,* ***verbonden*** *aan C,* ***overwegende*** *dat D,* ***belast*** *met het toezicht op E,* ***voortvloeiende*** *uit F, heeft besloten G*, of deelwoorden als *dienende, behelzende, beogende, bedoelende, metende, wegende*.

Verder leven de deelwoordconstructies nog voort in beknopte bijzinnen, die weliswaar veel minder vaak voorkomen dan in het verleden, maar in de schrijftaal nog steeds in een behoefte voorzien. Sinds de renaissance is echter de voorwaarde geformuleerd dat het niet-vermelde onderwerp in de bijzin gelijk moet zijn aan het onderwerp van de

hoofdzin. In de renaissance hechtte men hier niet aan: men volgde het voorbeeld van het Latijn, en in het Latijn was de deelwoordconstructie ondubbelzinnig, omdat uit de naamvallen bleek bij welk zinsdeel het deelwoord hoorde. Ook het Nederlands kende nog naamvallen. Bovendien volgde men in deze periode de Latijnse ablativus absolutus na, waarvan het onderwerp evenmin overeenkwam met dat van de hoofdzin; voorbeelden hiervan staan in de paragraaf 'Nieuwe voorzetsels' hierboven.

In 1805 accepteerde Weiland enkele gevallen van beknopte bijzinnen die tegenwoordig worden afgewezen, zoals *dit op het tegenwoordige geval toegepast zijnde, zal men bevinden* of *De Maas reeds zonder ijs zijnde, vertrok ik met een schip*. Maar andere gevallen wees hij af, omdat de betekenis van de zinnen niet duidelijk was, bijvoorbeeld *in diepen rouw gedompeld zag ik haar bij het lijk van haren Echtgenoot nederknielen* (bedoeld is: *ik zag haar, in diepe rouw gedompeld, bij het lijk*), en *ik verliet haar van weedom schreijende* voor *ik verliet haar, terwijl zij van weedom schreide*.[365] Den Hertog is in het Tweede stuk van zijn grammatica al wat strenger. Hij zegt:[366]

> De volgende zinnen echter, waarin het logisch onderwerp van de beknopte bijzin in een bezittelijk voornaamwoord, een genitief of een voorzetselbepaling van de hoofdzinnen schuilt, zijn wel te begrijpen, maar beginnen er toch al vrij slordig uit te zien: *Over de brug gaande, viel mijn hoed in het water. Na tot het Christendom overgegaan te zijn, zweeg Da Costa's poëzie. Na de sprekers bedankt te hebben, werd de vergadering door de voorzitter gesloten.*
> Komisch klinkt: *Nog geen twee jaar oud zijnde, vertrokken zijn ouders naar Amerika*. Tot misverstand kan leiden: *Na een lange reis weer thuisgekomen, verweet mijn vriend mij, dat ik zo zelden geschreven had*. Geheel verwerpelijk is: *Te bestemder plaats aangekomen, was er geen denken aan logies*.

De meeste moderne taaladviseurs zijn strenger dan Den Hertog: zij beschouwen al zijn voorbeelden als foutieve beknopte bijzinnen. De zinnen leiden uitsluitend een boekenleven, en ze veroorzaken vrijwel nooit begripsverwarring – dikwijls valt de fout pas op bij tweede lezing.

Overbodige woorden

Een aantal renaissance-auteurs wees erop dat men zo min mogelijk overbodige woorden in een zin moest proppen; zo merkte Leupenius op dat men evenveel met minder woorden kan zeggen, en hij verwierp *ik ging daar liggen vallen* voor *ik viel daar* en *ik ben teegenwoordig spreekende* of *ik kome te spreeken* voor *ik spreeke*. De Statenvertalers vonden dat *ende daer is* moest worden vereenvoudigd tot *ende is*.[367] Ook Vollenhove vond dat men een teveel aan woorden moest vermijden en de levende taal moest volgen, bijvoorbeeld:[368]

> *Gelyk, wanneer* klinken goed, maar wanneer hier *als*
> wordt bijgeflanst, dan klinkt het me te vals:
> twee woorden met één betekenis; het kwetst mijn oren
> om *gelyk als* en *wanneer als* steeds te horen.

Evenzo waarschuwde hij tegen het stopwoordje *zynde* en het overbodige *dat*, dat vaak ten overvloede werd gebruikt in verbindingen zoals *de welke dat, eer dat, wanneer dat, waarna dat, waar door dat, waarop dat, waarom dat*. Ook *daar* werd volgens hem dikwijls ten onrechte toegevoegd, bijvoorbeeld in *de welke daar* en *daar is hier een gezant* ('is *hier* ook *daar*? is het allebei hetzelfde?'). Een zinsnede als *zo is het dat hy spreekt* kende in zijn ogen geen genade, het moest simpelweg zijn *zo spreekt hy*: '*zo is het dat* vult de zinnen tot walgens toe' – iets wat mij althans sterk doet denken aan het moderne 'het kan niet zo zijn dat'.

Evenzo dienden volgens Vollenhove *de zee die bruist, het licht dat schynt* te worden vervangen door *de zee bruist, het licht schynt*. In de Statenvertaling kwamen nog regelmatig zinnen voor als: *Abraham die bleef nog staende*, en Huygens schreef bijvoorbeeld *God die meent het goedt*, en ook vinden we zinnen als *de wind die slapt* [slaapt] en *dit vlees dat is verkocht.*[369] In deze zinnen wordt het aanwijzend voornaamwoord *die, dat* gebruikt als 'steunpronomen', dat wil zeggen als herhaald zinsdeel ter verwijzing naar een woord of woordgroep aan het begin van de zin. Dit steunpronomen is overbodig, zoals Vollenhove al opmerkt, en geldt tegenwoordig als typische spreektaal.

Al deze adviezen lijken regelrecht weggelopen uit moderne taalgidsen, wat bewijst dat drieënhalve eeuw van afkeuring niets heeft uitgehaald. Mensen hebben omhaal van woorden nodig.

Samenvatting

In grammaticaal opzicht stonden in de renaissance veel dialectvarianten naast elkaar, net zoals dat het geval was met de klanken en woorden. En precies als op de andere terreinen voltrokken zich ook in de grammatica in deze periode grote veranderingen, waarvan de voornaamste de ineenstorting was van het systeem van naamvallen, geslachten en vervoegingen, met alle gevolgen van dien. De grammatici wilden uit de chaos van dialectvarianten en oude en nieuwe vormen een standaardtaal scheppen. Dat deden ze door een bepaalde variant te verkiezen boven de andere. De uitverkoren variant heette 'beschaafd' en 'goed', de afgewezen varianten heetten 'onbeschaafd' en 'fout'.

Grammaticale vernieuwingen begonnen in de Hollandse spreektaal en breidden zich van daaruit naar andere dialecten uit. Soms werden ze al in de renaissance tot standaardtaal verheven, bijvoorbeeld de *e*-apocope, het verkleiningsachtervoegsel *-je*, de persoonsvormen van het werkwoord, de veranderingen in de klinkerwisseling van sterke werkwoorden, het wederkerend voornaamwoord *zich* en de eenledige ontkenning. In andere gevallen werden ze aanvankelijk als onbeschaafd beschouwd: de Hollandse spreektaal, waarin de vernieuwingen het eerst plaatsvonden, stond qua beschavingsniveau immers onder de beschaafde schrijftaal. Het kon dan enkele eeuwen duren voordat ze verheven werden tot standaardtaal. Dat geldt voor de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon *jij/jou, u* en *jullie*, die pas in de loop van de negentiende eeuw in de schrijftaal werden geaccepteerd. Het verdwijnen van de verbogen naamvallen is pas in de twintigste eeuw in de grammatica's gehonoreerd.

Het is de grammatici zelfs gelukt om sommige veranderingen tot op heden officieel tegen te houden, bijvoorbeeld het samenvallen van stoffelijke bijvoeglijke naamwoor-

Taalwetten maken en vinden 482 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

den (*gouden*) met gewone bijvoeglijke naamwoorden, de verbindingen *groter als, Jan z'n huis, de raad en haar leden, Amsterdam en haar grachten* e.d. Dat er in de beschaafde Hollandse spreektaal niet met *ze/haar* naar zaaknamen wordt verwezen (*de waarheid, ze komt te laat*; *de wandeling, ze duurt te lang*), is nog steeds niet doorgedrongen tot de naslagwerken!

In andere gevallen slaagden de spraakkunstenaars erin een (vaak kunstmatig) verschil te maken tussen bestaande vormen, een verschil dat niet berustte op de spreektaal, zoals bij *de/den* (de naamvals-*n*), *haar/hun/zijn, hen/hun, zieke/zieken, mij/mijn, u/uw, waarmee/ met wie, liggen/leggen, kennen/kunnen, ga/gaat*.

In de gevallen waarin de spraakkunstenaars de al aan de gang zijnde veranderingen uitriepen tot standaardtaal, bevestigden en versterkten zij de natuurlijke taalontwikkeling. Dergelijke keuzes zijn een onbetwistbaar onderdeel van de standaardtaal, en leiden momenteel niet tot discussies of problemen. In de gevallen waarin zij een keuze maakten tussen verschillende dialectvarianten of kunstmatige vormen construeerden, botste de spreektaal van veel mensen met de schrijftaal. Aan die botsing danken een groot aantal taaladviesboeken tot op de dag van vandaag hun bestaan.

Tegen 'onnatuurlijke' keuzes, zoals het verschil tussen *hun* en *hen* en tussen *met wie* en *waarmee*, werden en worden veel fouten gemaakt. Dat dergelijke regels niet natuurlijk waren, was ook in het verleden duidelijk. De wiskundige J.W. Verroten zag in 1633 dan ook liever Noord-Hollandse boeren een bijdrage aan de opbouw van de taal leveren dan Haagse advocaten, want men hoefde niet te vrezen dat eenvoudige boeren de woorden, syntaxis, naamvallen en dergelijke in het keurslijf van het Latijn of andere vreemde talen zouden dwingen en de taal daarmee 'van haar aangeboren sieraad beroven zullen, zoals geleerden vaak doen, die onze taal op de been willen helpen brengen', maar die 'voegen en schikken naar de aard van de uitheemse taal'.[370]

De keuze voor of tegen een bepaalde grammaticale vorm werd op verschillende manieren beargumenteerd: ten eerste zagen we hierboven al dat het afhing van de norm waarvan de spraakkunstenaars uitgingen: het gewone (lees: beschaafde) gebruik, het achtbare gebruik van de grote schrijvers of het taalgebruik van de 'Ouden'. Daarnaast hanteerde men enkele andere criteria. Zo hield men rekening met de taalsystematiek, de analogie. Op grond hiervan werd bepaald dat gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden in het meervoud een *-n* moesten krijgen, net zoals andere zelfstandige naamwoorden, dus *zieke – zieken*, zoals *ziekte – ziekten*. Men vond het belangrijk om ambiguïteit en homonymie te vermijden: omdat *hem* ambigu was, koos men voor het wederkerend voornaamwoord *zich*, en homoniemenvrees leidde tot de differentiatie tussen *mij* en *mijn*, *uw* en *u*, *liggen* en *leggen* etc. Het criterium van de welluidendheid werd van stal gehaald bij de keuze vóór het verkleiningsachtervoegsel *-je* en tégen het voornaamwoord *du*. Tot slot verwierp men de dubbele ontkenning op grond van de logica (latere grammatici verwierpen om deze reden *enigste, uniekste* en ***hele****grote* voor *heel grote*).[371]

In geen enkele van de keuzes werd de voorkeur gegeven aan een exclusief Zuid-Nederlandse variant. In veel gevallen werd in het Duits dezelfde keuze gemaakt. Omdat Nederlands en Duits nauw aan elkaar verwant zijn, is het altijd mogelijk dat de twee talen eenzelfde ontwikkeling doormaakten, onafhankelijk van elkaar. Maar beide standaardtalen zijn in belangrijke mate het resultaat van taalopbouw: de natuurlijke ont-

Taalwetten maken en vinden 483 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

wikkeling was bijvoorbeeld dat het aantal naamvallen werd gereduceerd, zoals blijkt uit de Nederlandse en Nederduitse dialecten. Desalniettemin bezit de Hoogduitse standaardtaal tot op heden vier naamvallen,[372] en dat gold tot in de twintigste eeuw ook voor de Nederlandse schrijftaal. Het Nederlands en het Duits kennen uit de periode van de renaissance zo veel overeenkomsten – denk aan de verbuigingen van de lidwoorden, het gepalataliseerde verkleiningsachtervoegsel, het stoffelijk bijvoeglijk naamwoord op *-en*, de eenledige ontkenning – dat het op z'n minst erg waarschijnlijk kan worden genoemd dat de opbouwers van de twee talen bij de buurman te rade zijn gegaan.

Hoe groot was de invloed van de renaissance-grammatica's op het daadwerkelijke taalgebruik? De enige complete grammatica die de zestiende eeuw heeft voortgebracht, de *Twe-spraack*, heeft op het concrete taalgebruik weinig invloed uitgeoefend, omdat de meeste vernieuwingen er nog niet in werden gesignaleerd of bevorderd; het belang van deze grammatica is voornamelijk gelegen in haar voorbeeldfunctie voor de zeventiende-eeuwse grammatica's. De invloed van de zeventiende-eeuwse spraakkunsten op het daadwerkelijke taalgebruik zal nog relatief gering zijn geweest: in veel opzichten waren de grammatici er nog niet uit, hun meningen waren nog verdeeld, en in de tweede helft van de zeventiende eeuw, juist toen de geschreven standaardtaal meer voet aan de grond kreeg, verschenen er geen grammatica's. Bovendien zal alleen een kleine bovenlaag kennisgenomen hebben van de inhoud van de spraakkunsten. De zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars zullen vooral belangrijk zijn geweest voor hun achttiende-eeuwse collega's, die hun onderwerpen en veelal ook hun meningen overnamen, zoals hierboven bij herhaling is gebleken, maar er dikwijls betere en meer onderbouwde argumentatie bij zochten en een definitieve keuze maakten.

Opvallend is hoe gering de invloed van de Statenvertaling was op de grammatica van het Nederlands. Vaak kozen de Statenvertalers voor de oude situatie en niet voor de vernieuwingen die zich onder hun ogen afspeelden: zo doen ze niet mee met de eenledige ontkenning of met de *e*-apocope van zelfstandige naamwoorden. Ook bij de spelling (hoofdstuk 5) zagen we dat de ouderwetse keuzes van de Statenvertalers de vooruitgang niet konden tegenhouden. Uiteindelijk blijkt de grote invloed op het Nederlands, waarom ze altijd geroemd worden, beperkt te zijn tot de invoering of inburgering van een zeer groot aantal vaste uitdrukkingen (zie hoofdstuk 3), de consequente keuze voor 'beschaafde' vormen, zoals *komen* en niet *kommen*, en de differentiatie tussen *liggen* en *leggen, kunnen* en *kennen, dunken* en *denken*. En in deze keuzes stonden de Statenvertalers bepaald niet alleen.

In de zeventiende eeuw zijn de spraakkunstenaars raadgevers, in de achttiende eeuw worden ze wetgevers. Langzamerhand kregen namelijk in de achttiende eeuw allerlei suggesties van zeventiende-eeuwse taalkundigen de status van vaste regel. Met name Huydecoper had veel gezag als geleerde taalregelaar, en omdat hij in zijn regelingen weinig rekening hield met de spreektaal, gaf Kollewijn hem eind negentiende eeuw de bijnaam 'taaldespoot uit de pruiketijd'.[373]

Taalwetten maken en vinden 484 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

De tweede helft van de achttiende en de negentiende eeuw

De achttiende-eeuwse spraakkunstenaars, zelf voortbordurend op het werk van hun zeventiende-eeuwse collega's, hadden op hun beurt invloed op de negentiende-eeuwse, en zo werden de meningen van de renaissance-spraakkunstenaars geleidelijk, veelal in aangespitste vorm, van generatie op generatie doorgegeven. Veel van de huidige grammaticale struikelblokken zijn in de zeventiende eeuw onderkend, in de achttiende bevestigd en in de negentiende min of meer officieel vastgelegd. In de twintigste eeuw werden ze onderdeel van het reguliere onderwijsprogramma en van het vaste repertoire van taaladviesgidsen.

Pas in de negentiende eeuw namen het aantal personen dat onderwijs volgde, de duur van dit onderwijs en het niveau zeer toe, waardoor steeds meer mensen via hun onderwijzers de fijne kneepjes van de grammatica onder de knie kregen. Terwijl aanvankelijk alleen de bovenlaag kennis bezat van de taalregels, raakten toen steeds meer lagen van de bevolking ermee vertrouwd.

Niet alleen nam het aantal mensen toe dat de standaardtaal ging schrijven, ook het repertoire aan taalregels bleef aangroeien. Zo stamt uit de negentiende eeuw bijvoorbeeld de tegenstelling tussen *omdat* en *doordat*. *Doordat* kwam al in het Middelnederlands voor, maar betekende toen 'opdat' en 'omdat'. De huidige oorzaakaanduidende betekenis dateert pas van 1859-1860, toen H. Kern in zijn *Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal* voor het eerst de strenge scheiding maakte tussen *omdat* als redengevend voegwoord (*hij is niet gekomen, omdat het regende*) en *doordat* als oorzaakaanduidend voegwoord (*de grond was nat, doordat het geregend had*).[374] Hetzelfde verschil bestaat er officieel tussen *daarom* en *daardoor*. Ook de regel dat er voor een beperkende bijzin géén, en voor een uitbreidende bijzin juist wél een komma moet worden geplaatst, dateert van de negentiende eeuw: de regel wordt voor het eerst genoemd in *Verhandeling over de interpunctie*, een bewerking door J.J. Perk van een Frans werk van E.A. Lequien. In daaropvolgende negentiende-eeuwse taalgidsen wordt de regel niet gevolgd of zelfs expliciet verworpen, maar ergens na de Tweede Wereldoorlog, en vooral vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw, wordt de regel van Perk heringevoerd en tegenwoordig geldt hij als een van de grote struikelblokken voor scholieren.[375]

Vanaf 1750 werden de grammaticale regels vastgelegd of beschreven in een onafgebroken stroom aan grammatica's, van allerlei aard en omvang, die alsmaar aanzwol. Ik vermeld hier alleen de highlights en de ontwikkelingslijnen.[376]

In de tweede helft van de achttiende eeuw verschenen de eerste grammatica's voor schoolgebruik – de eerdere grammatica's waren bestemd voor geleerden. In 1761 verscheen de *Nieuwe Nederduytsche spraekkonst* van de Hagenaar Jan des Roches, die was opgeklommen van bakkersjongen tot inspecteur-generaal van de Belgische scholen en secretaris van de Keizerlijke en Koninklijke Academie van Wetenschappen. In 1777 werd dit het officiële leerboek Nederlands in de Oostenrijkse Nederlanden. Des Roches hanteerde, anders dan de meeste andere Zuid-Nederlandse grammaticaschrijvers, het Antwerps als norm, wat verbazing wekt gezien zijn Noord-Nederlandse afkomst (zie hoofdstuk 5). In de achttiende eeuw verschenen verder nog de *Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling,*

spraakdeelen, en zinteekenen van de Nederduitsche taal van Klaas Stijl (1776, postuum gepubliceerd door L. van Bolhuis) en twee belangrijke grammatica's, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: in 1793 de *Beknopte Nederduitsche spraakkunst* van L. van Bolhuis en in 1799 de *Rudimenta of gronden der Nederduitsche spraake* van G. van Varik.

In 1805 verscheen de eerste officiële Nederlandse grammatica: de *Nederduitsche Spraakkunst* van P. Weiland, uitgegeven 'op last van het Staatsbestuur der Bataafsche Republiek'. Dat is de eerste en tegelijk de laatste keer dat de overheid zich met de grammatica bemoeide: in tegenstelling tot de spellingregels, die telkens bij wet worden voorgeschreven, heeft de overheid geen gezag over de grammaticaregels of de zinsbouw, net zomin overigens als over de woordenschat of de uitspraak. Weilands grammatica bleef zeker een halve eeuw invloedrijk, en er werden veel schoolboeken van afgeleid. Weiland leunde in zijn werk zwaar op het schoolboek *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache* van J.C. Adelung uit 1782.[377] In 1814 schreef M. Siegenbeek – die eerder de officiële spellinggids had gepubliceerd – een *Grammatica of Nederduitsche spraakkunst*, waarin hij Weilands grammatica navolgde; vernieuwend was wel dat hij hierin als eerste werkte met 'foute' zinnen die door de studenten moesten worden gecorrigeerd.[378]

Tot dat moment baseerde men de grammatica's nog steeds op de woordsoortenleer, dus op taalkundige ontleding. De eerste die met deze traditie brak, was Anslijn, die in 1814 een *Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden* publiceerde die was gebaseerd op redekundige ontleding.

De veelschrijver Willem Bilderdijk probeerde, zoals boven bleek, op geheel eigen wijze een bijdrage te leveren aan de bepaling van het woordgeslacht. In 1826 publiceerde bij bovendien de *Nederlandsche spraakleer*. Zo groot als de waardering voor Bilderdijk in zijn eigen tijd was, zo verguisd is hij momenteel. Begin twintigste eeuw werden zijn taalkundige werken vernietigend beoordeeld, vooral omdat hij blind was voor de taalfeiten. Toch toonde hij soms ook scherpe inzichten. Zo wees hij erop dat 'men in 't Hollandsch moet denken, en niet in 't Latijn; en dus geen Latijn schrijven in Hollandsche woorden'; elders dikte hij dit nog aan: 'o Wel vervloekte Latijnsche Grammatica, die den menschen het denken verleerd heeft!'[379] Wellicht bestaat Bilderdijks enige blijvende bijdrage aan de Nederlandse taal wel uit zijn uitroep: 'Bataven, kent uw spraak en heel haar overvloed!' die een van de twee motto's van het WNT is geworden.

Al vlak na de onafhankelijkheid van België, in 1833-1835, publiceerde J.B. David de *Nederduytsche Spraekkunst*, waarin hij ervoor pleitte dat het Vlaams zich zou richten naar de Noord-Nederlandse norm.

In 1846 schreef W.G. Brill (1811-1896) een grammatica van de Nederlandse schrijftaal op historische grondslag, waarin hij veel verwijzingen opnam naar het Sanskriet, Gotisch, Hebreeuws, Grieks en Latijn. Brill volgde hierbij het voorbeeld van Grimms *Deutsche Grammatik* (1819-1837) – overigens volgden álle negentiende-eeuwse Nederlandse grammatica's in meerdere of mindere mate een Duits voorbeeld, want in die periode gaven de Duitse taalwetenschappers de toon aan in de wereld, en zeker in Nederland.[380] Brills grammatica werd viermaal herdrukt en werd tot drie delen uitgebreid; hiermee werd zij de vervanger van Weilands grammatica uit 1805.[381] Terzijde zij opgemerkt dat de broer van Brill naamgever is van de nog steeds bestaande Leidse wetenschappelijke uitgever.

Taalwetten maken en vinden 486 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Een veelgebruikte schoolgrammatica was de *Nederlandsche spraakkunst* van D. de Groot uit 1872. De driedelige *Nederlandsche spraakkunst* van C.H. den Hertog uit 1892-1896 ontwikkelde zich tot de belangrijkste 'traditionele' grammatica, nog steeds uitgaande van de redekundige zinsontleding en van de schrijftaal en (gematigd) normatief.

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond een stroming die ervoor pleitte veel meer aandacht te schenken aan de beschaafde spreektaal (zie hoofdstuk 4 en hierboven bij het woordgeslacht). De aanzet werd gegeven door Taco Roorda in een lezing uit 1855. Roorda schreef in 1852 *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of de logische analyse der taal tot grondslag van wetenschappelijke taalstudie*. Dit was nu eens niet een normatieve maar een 'algemene' grammatica, dat wil zeggen dat niet werd uitgegaan van het individuele van talen maar van het algemene: Roorda gaf een algemene taaltheorie, toegelicht aan het Nederlands. Daarmee legde hij als eerste een theoretische fundering onder de ontleedpraktijk.[382] Zijn overtuigingen getrouw betrok Roorda hierin telkens de spreektaal.[383] Het boek werd aangepast voor het lager onderwijs, en onder andere dankzij dit werk werd de logische, redekundige analyse een gevestigd schoolvak dat tot op heden alle onderwijshervormingen heeft doorstaan.[384]

Terwijl Roorda veel kritiek kreeg op zijn pleidooi voor de spreektaal, met name van Brill en de hoofdredacteur van het WNT Matthias de Vries, viel Jacob van Lennep hem bij door de publicatie van de *Vermakelijke spraakkunst* uit 1865, waarin hij het 'voorzangers-Nederduitsch' – de officiële schrijftaal, zoals onder anderen gebezigd door voorzangers in de kerk – op de hak nam. Het werk was gebaseerd op een Engels voorbeeld, en bevatte kritiek op met name de grammatica van Brill. Van Lennep constateerde: 'De spraakkunsten leeren, hoe men *niet* spreekt.' Hij noemde de naamvallen 'een erfenis van 't Latijn, waar wij gerust voor hadden kunnen bedanken.' De tweede naamval heette bij hem de 'heilige naamval', omdat deze, evenals sommige woorden bij de joden, nooit uitgesproken werd. Zo schreef men 'de rotting *mijns* knorrigen *ooms*', terwijl 'iedereen, van den koning af tot den schaarsliep toe, zal zeggen "de rotting *van m'n* knorrigen oom"' en enkelen ervan maken 'm'n oom z'n rotting'.[385] Het werk oogstte succes, want er verschenen vier drukken van.

De hervormingsbeweging die eind negentiende eeuw op gang kwam, richtte het tijdschrift *Taal en Letteren* op (1891-1906), waarvan onder anderen Kollewijn en de Vlaming J. Vercoullie redacteur waren. Een van de doelen was het taalonderwijs te hervormen. Beide genoemde redacteuren schreven grammatica's waarin zij niet meer alleen de schrijftaal, maar ook de beschaafde spreektaal als norm namen. Vercoullie, voorstander van aansluiting bij de Noord-Nederlandse norm, schreef in 1894 de schoolgrammatica *Nederlandsche spraakkunst voor de athenaeen, colleges en normaalscholen* en Kollewijn publiceerde onder het pseudoniem K. Holtvast in 1905 de *Beknopte Nederlandsche spraakkunst*. In 1876 verscheen de eerste Afrikaanse grammatica: *Eerste beginsels van die Afrikaanse taal* door S.J. du Toit.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werden voor het eerst oordelen geformuleerd over woordvormingen (afleidingen en samenstellingen). Men wees woordvormingen en zinsconstructies af waarvan men, al dan niet terecht, meende dat ze gebaseerd waren op het voorbeeld van een andere taal. Daarbij ging de aandacht in Nederland vooral

uit naar germanistische woordvormingsprocédés: aan het Duits ontleende, productief geworden achtervoegsels zoals *-isch* en *-haftig* (*afgodisch, manhaftig*, beide achtervoegsels werden al gebruikt in de oudste bijbelvertalingen, zie hoofdstuk 3), *-aal* (*gymnasiaal*), *-bestand* (*adressenbestand*), *-bestendig* (*zuurbestendig*), *-gehalte* (*watergehalte*), *-loos* (*uitdrukkingsloos*), *-name* (*opname*), *-vol* (*eervol*), voorts *-ieker* (*tandtechnieker*), de voorvoegsels *doorsnee-* (*doorsneefamilie*), *neven-* (*neveneffect*), *oer-* (*oerkomisch, oeros*), *vol-* (*volpension*), en samenstellingstypen zoals *bedrijfsgericht*, gevormd van een zelfstandig naamwoord en een voltooid deelwoord, of *hoogspanning*, gevormd van een onverbogen bijvoeglijk naamwoord met een zelfstandig naamwoord. In de twintigste eeuw richtte men zijn pijlen op anglicistische woordvormingsprocédés, zoals *handgemaakt, de Bush-regering* of *de warmste zomer ooit*. In België lagen gallicistische constructies onder vuur.[386]

De twintigste en eenentwintigste eeuw

Tot begin twintigste eeuw was de historische richting binnen de grammaticale beschrijvingen de belangrijkste, en waren grammatica's vooral normatief en prescriptief. Pas in de loop van de twintigste eeuw kregen neutrale en synchrone beschrijvingen van het hedendaagse Nederlands het overwicht (waarna men weer naar de andere kant doorsloeg en helemaal geen rekening meer hield met de historische ontwikkeling, hoewel kennis van het verleden dikwijls noodzakelijk is om het heden te kunnen begrijpen). In de twintigste eeuw kwamen allerlei nieuwe wetenschappelijke stromingen op in de grammaticale beschrijvingen, met name het structuralisme en de (transformationeel-)generatieve grammatica. Daarbij breidde ook het onderwerp van de beschrijving zich uit: men beschreef alle taalniveaus (schrijftaal, beschaafde spreektaal, platte spreektaal etc.). Zo ging G.S. Overdiep bijvoorbeeld in zijn *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch* uit 1937 uit van de taaluitingen van literaire schrijvers en dialectsprekers uit allerlei periodes, en dus niet alleen van de standaardtaal.

Globaal tussen 1925 en 1950 publiceerde Gerlach Royen een groot aantal werken waarin hij voorbeelden had verzameld van 'vlottende taalverschijnselen', van gevallen waarin er een botsing plaatsvond tussen vorm en inhoud. Zo liet hij in *Bijgedachten en botsingen in taal* uit 1939 zien hoe het werkwoord of het verwijzende voornaamwoord vaak in het meervoud stond na een collectief woord zoals *een paar, aantal, een boel, massa*, e.d. Hij gaf voorbeelden van onzijdige aardrijkskundige namen waarnaar met *haar* werd verwezen (*het landschap was op haar mooist, Brussel is in haar geheel*) – hiervoor muntte hij de term 'haarkultuur' –, en hij liet zien op welke manieren de geslachten, de naamvallen en de voornaamwoorden tegen de officiële regels werden gebruikt. Hierbij registreerde hij slechts wat er voorkwam in de taal, hij hief geen belerend vingertje.

De publicatie van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS) in 1984, met een tweede druk in 1997 en een derde in 2021, was een belangrijk moment omdat hiermee de eerste omvangrijke wetenschappelijke (traditionele) Nederlandse grammatica het licht zag. In 2015 werd *Taalportaal* gelanceerd op internet, de eerste Engelstalige wetenschappelijke grammatica van het Nederlands en tevens van het Fries en Afrikaans 'written and compiled by linguists, for linguists'.

De schoolgrammatica's en volwassenengrammatica's zijn in de twintigste eeuw steeds meer uit elkaar gegroeid. Bestond het verschil aanvankelijk uit het niveau en de omvang, tegenwoordig is het veel fundamenteler: de schoolgrammatica's zijn prescriptief/normatief, terwijl de volwassenengrammatica's descriptief/neutraal zijn. Hierdoor voldeden de volwassenengrammatica's niet meer aan de behoefte van onderwijzers, uitgevers, schrijvers, journalisten, ambtenaren en een grote groep leken, die verlangden naar vast omschreven regels, informatie over 'hoe het hoort'. Tekenend voor de situatie was de kritiek op de eerste druk van de ANS, als zou deze te descriptief zijn en te weinig normatief; men sprak wel van 'Ans tolerans'.

Het gat in de markt dat hierdoor was ontstaan, werd en wordt gevuld door een stroom aan taaladviesboeken. Marktleider was aanvankelijk decennialang Charivarius' *Is dat goed Nederlands?* uit 1940, opgevolgd door de *Schrijfwijzer* van Jan Renkema uit 1979 – beide werken zijn vele malen herdrukt. In de laatste decennia geeft bovendien vrijwel iedere zichzelf respecterende krant zijn eigen 'Stijlboek' uit. In de jaren tachtig en negentig werden een zeer groot aantal taaladviesbureaus of tekstbureaus opgericht. Eind twintigste eeuw richtte de Nederlandse Taalunie een databank met taaladviezen voor het Nederlands op: Taaladvies.net, en het Genootschap Onze Taal zette een taaladviesdienst op, met een groot assortiment taaladviezen op internet en de mogelijkheid voor particulieren om telefonisch of per e-mail vragen te stellen over specifieke onderwerpen.

Door de 'verwetenschappelijking' van grammatica en taalwetenschap in de tweede helft van de twintigste eeuw ontstond er een kloof tussen enerzijds de taalkundigen en anderzijds de grote groep onderwijzenden, uitgevers en geïnteresseerde leken. Die hele laatste groep zegde massaal zijn abonnement op de taalkundige tijdschriften op, en bleef daardoor verstoken van de jongste wetenschappelijke ontwikkelingen en de genuanceerde inzichten van de taalkundigen over 'goed' en 'fout' taalgebruik en over de normale taalverandering en taalontwikkeling. Het populair-wetenschappelijke tijdschrift *Onze Taal* probeert de kloof tussen de beschrijvende taalkundigen en de om normen vragende leken te dichten. Al in 1966 wees de vroegere hoofdredacteur van *Onze Taal* Jan Veering in zijn proefschrift op deze kloof, die volgens hem bleek uit lezersbrieven met vragen om richtlijnen in kwesties zoals *groter als/dan, gedaan worden/ worden gedaan, de heren worden/wordt verzocht, hen/hun, die/welke, z'n eigen/ zich* – de voorbeelden zouden zo uit het jongste nummer van het tijdschrift kunnen komen! De universiteiten gingen de taaladviseurs, die in de eerste helft van de twintigste eeuw vrijwel allemaal taalkundig amateur waren, scholen door de oprichting van het vak *taalbeheersing* – de eerste die zijn leerstoel aldus betitelde en daarmee de oude term welsprekendheid verving, was de Amsterdamse hoogleraar Garmt Stuiveling in 1951. Pas in de jaren zeventig kreeg de wetenschappelijke bestudering van taalgebruik in het vak taalbeheersing werkelijk voet aan de grond, en in de jaren negentig maakte het vak een *boom* door.[387]

Daarmee was de kloof tussen taaladviseurs/taalbeheersers en grammatici niet verdwenen. De moderne grammatici zitten in een spagaat: enerzijds willen ze het huidige taalgebruik beschrijven en hun regels baseren op het gebruik van de meerderheid van de taalgebruikers, anderzijds zijn ze zich ervan bewust dat sommige taalvormen – zelfs al worden ze door een meerderheid gebruikt – door de elite van schrijvers, journalisten,

Taalwetten maken en vinden 489 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

uitgevers en onderwijzers worden afgekeurd. De taaladviezen bieden genuanceerde oordelen, bijvoorbeeld over de vraag of het is *de vrouw* ***van wie*** *hij houdt* of ***waarvan***: 'Het is allebei grammaticaal juist. Veel mensen geven echter op papier de voorkeur aan *de vrouw van wie hij houdt*. De verwijzing met een voorzetsel + *wie* wordt bij personen namelijk als de beleefdste vorm gezien.' De culturele elite, die niets liever wil dan kritiek vermijden, interpreteert dit als het vroegere gebod: 'Schrijf niet zus, maar zo!'[388]

Nieuw is dat de taaladviezen voor het eerst kunnen worden gebaseerd op het daadwerkelijke taalgebruik, dat voor het eerst in de historie meetbaar is: we kunnen in digitale tekstcorpora of op internet tellen hoe vaak bepaalde taalverschijnselen voorkomen. Het lijkt dan eenvoudig om voortaan te beslissen dat de meest gebruikte vorm de standaardtaalvorm is, of dat veelgebruikte varianten gelijkwaardige standaardvormen zijn, maar die redenering gaat voorbij aan de ideologie van een standaardtaal, namelijk het streven naar uniformiteit en efficiëntie van taal, en aan de sociale, politieke en commerciële behoeftes naar een standaardtaal met één norm en één 'correcte', algemeen aanvaarde variant (meer hierover in hoofdstuk 10).[389]

Grammaticale verschillen tussen Nederlandstalig België en Nederland

Tot besluit van dit hoofdstuk de vraag hoe het momenteel zit met de grammaticale verschillen binnen de standaardtaal in België en Nederland. Nederlandstalig België richtte zich in de twintigste eeuw op de Noord-Nederlandse norm. In de eenentwintigste eeuw gaan er echter onder de spraakmakende gemeenschap in Vlaanderen steeds meer geluiden op om niet langer de Randstad als norm voor de standaardtaal te nemen, maar een eigen gelijkwaardige Belgisch-Nederlandse standaard te ontwikkelen. Vooralsnog zijn de grammaticale verschillen tussen België en Nederland in de standaardtaal klein.

Het belangrijkste verschil is dat in de zuidelijke dialecten drie woordgeslachten bestaan, waardoor de voornaamwoordelijke verwijzing in het Belgisch-Nederlands soms afwijkt van het Nederlands-Nederlands, dat slechts *de*- en *het*-woorden kent en alleen rekening houdt met het biologische geslacht, behalve bij woorden met bepaalde achtervoegsels. Het verschil tussen Belgisch- en Nederlands-Nederlands blijkt echter vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw af te nemen, doordat het aantal vrouwelijke woorden in België vermindert. De vereenvoudiging van het geslachtssysteem vindt hier dus ook plaats, alleen enkele eeuwen later dan in Nederland. Het voornaamwoordelijke systeem met *jij/u/jullie* in plaats van *gij* is in België geaccepteerd, maar de toepassing, het onderscheiden van vertrouwelijke en beleefde situaties, leidt geregeld tot problemen. Wat de zinsbouw betreft is voor Nederlanders het meest opvallend de woordvolgorde *dat ze* ***zullen betaald worden*** of *dat ik het* ***zou hebben gedaan***, waarin de werkwoordelijke eindgroep wordt doorbroken, wat in de standaardtaal niet is geaccepteerd. In België kan bovendien een ander element in een werkwoordelijke eindgroep staan (*we zullen er wat* ***moeten aan doen***, *we hebben er twee weken* ***moeten op wachten***), terwijl de werkwoorden in de eindgroep in Nederland meestal bijeenblijven (*we zullen er wat aan moeten doen*). Verder is een constructie als *ik heb besloten van mij Gerard te laten noemen*, met *van* in plaats van *om*, in België heel gewoon.[390]

In de meeste grammatica's worden de grammaticale regels van de schrijftaal beschreven. Er bestaan enkele opvallende grammaticale verschillen tussen de schrijftaal en de

spreektaal, die Jelle de Vries in 2001 voor Nederland heeft beschreven in *Onze Nederlandse spreektaal*. Als belangrijkste bijzonderheden van de spreektaal noemt hij constructies als: *Derk* **die** *is voetballen; de bevolking hunkert naar rust, maar niemand die* **ze** *die rust kan garanderen; een aantal vogels* **stonden** *elkaar naar 't leven; voor* **hun** *is dat allesbehalve leuk;* **hun** *zeggen dat; kijk naar* **je eigen**; *ze zegt* **nooit geen** *verkeerd woord over je; dat is de vrouw* **waar** *ik* **op** *ga stemmen; zij is twee jaar jonger* **als** *ik;* **ken** *je nagaan!; de aanwezigen* **worden verzocht** *de zaal te verlaten; Amsterdam en* **haar** *vele problemen; die opmerking heeft* **z'n** *effect niet gemist; weet jij* **wat of** *ze van plan is;* **doe** *jij dat even voor me checken; de* **enigste** *keer; de* **grootste** *helft; Jan* **z'n** *glas*. Veel van deze constructies zijn al eerder in dit hoofdstuk ter sprake gekomen als voorbeelden van substandaardtaal.

In Nederland is *hun* als onderwerpsvorm (*hun zeggen, hun hebben het gedaan*) voor het eerst in 1911 genoteerd. Mogelijkerwijs komt het van dialectsprekers die geen *hun* kenden in hun dialect en toen ze het gebruik van *hun* uit de standaardtaal overnamen, uit hypercorrecte overwegingen *hun* niet alleen als meewerkend voorwerp maar ook als onderwerp van de zin gingen gebruiken. Het werd aanvankelijk gebruikt door laagopgeleide mannen en was dus een vorm met weinig prestige. Het is dus een taalverandering van onderaf: de spraakmakende gemeente probeert hem uit alle macht tegen te houden maar sinds de jaren zeventig en tachtig neemt het gebruik toe. Die toename is te danken aan het feit dat taalgebruikers met *hun* kunnen aangeven dat het gaat over levende wezens, terwijl *ze* of *zij* ambigu is: die voornaamwoorden kunnen zowel naar personen als naar zaken verwijzen. *Hun* kan bovendien als nadrukkelijke vorm worden gebruikt. Ondanks de tegenstand van taaladviseurs en onderwijzers is het goed mogelijk dat het op den duur de status van standaardvorm zal verwerven.[391]

Diverse van de constructies die De Vries noemt, worden ook in de spreektaal in België gebruikt, hoewel niet allemaal: **hun** *zeggen dat* komt in België bijvoorbeeld niet voor. De Belgische informele spreektaal, het Verkavelingsvlaams of de tussentaal, kent echter nog een groot aantal andere grammaticale afwijkingen van de standaardtaal (zie hoofdstuk 4 en 7 voor bijzonderheden in klank en woordenschat). In deze tussentaal, waarvan gebruik en status in de eenentwintigste eeuw toenemen, worden afwijkende lidwoorden gebruikt (*den/nene, ne*) en bijvoeglijke naamwoorden en bezittelijke of aanwijzende voornaamwoorden krijgen een afwijkende verbuiging (*ne kleinen bakker, een klein tafel, mijne stoel*). Als persoonlijk voornaamwoord wordt *gij* gebruikt (met verbindingen zoals *wildegij, (h)ebdegij* in plaats van *wilt gij, hebt gij*), evenals *em/'m* voor 'hij' (*da weet 'm nie*), en in de eerste persoon wordt *ekik* herhaald (*ik kom ekik wel*). De werkwoordsvormen wijken af van de standaardtaal (*ik zien, gij ga niks, hij zie scheel*), en als verkleiningsachtervoegsel hanteert men *-ke* (*boekske, zoeteke*). Verder wordt de dubbele ontkenning gebruikt (*ik hoor nie goe nie meer*), wordt *voor* in plaats van *om* gezegd (*ik gaan naar (h)uis voor wa(t) te rusten*), en wordt aan voegwoorden als versterking *da(t)* toegevoegd (*ik weet nie wanneer dat/ of dat/ hoe dat/ waar dat/ wat dat/ wie dat ze betalen*). Tot slot wordt de werkwoordelijke eindgroep doorbroken, maar dat is, zo bleek, ook een kenmerk van de Belgisch-Nederlandse standaardtaal: *da onrecht zou moeten aangeklaagd worden* of *ik vin da da onrecht moet aangeklaagd worden*.[392]

Uit de voorbeelden blijkt dat de verschillen tussen de tussentaal in België en de standaardtaal aanzienlijk groter zijn dan die tussen de spreektaal in Nederland en de standaardtaal.

9 De rol van literaire schrijvers

'Men zou groter eer moeten stellen in origineel schrijven dan in Vondel nabootsen.' – Hiëronymus van Alphen in 1778.[1]

'Schrijvers zijn degenen die met de taal om moeten gaan. Het is volgens mij dan ook beter dat schrijvers zich over de taal buigen dan een stel taalkundigen. Je laat toch ook niet politicologen de politiek bedrijven?' – Harry Mulisch in 2002.[2]

'Het citeren van literaire auteurs [in woordenboeken] als toelichting op de betekenis van woorden is vanuit het oogpunt van informatievoorziening onzin.' – Henk Verkuyl in 2000.[3]

Ik weet niet wat het is met onze Nederlanders,
Want naast hun eigen taal dan spreken zij nog anders,
  Het is hun niet genoeg te spreken in hun taal –
  Zij spreken Frans en Schots, Latijn en als de Waal.
Zij weten 't als een kok te mengen en fijn te kerven
Om zo zogenaamd wat eer bij anderen te verwerven.
  De een die zegt 'bon jour mijnheer', de ander weer
  Zegt 'bona dies heer', en zwetst zo evenzeer.
'De grace, neen monsieur, excuse moi', is hoe zij spreken
En als zij zo spreken dan lijken anderen leken.
  Dan komt er ook 'Señor', dat zet de Spanjaarden voor gek
  In plaats van 'die dag' is 'ditto' nu in trek.
Waardoor overkomt ons dit, dat men zo mengt z'n talen
en dan van d'ene dit, en dan van d'andere dat wil halen?
  Is 't armoe in onze taal, verwart die ons in de spraak?
  Neen: de hoogmoed die ons plaagt is de oorzaak van de zaak.
Aldus een anonieme dichter in de *Zeevsche Nachtegael* (Zeeuwse Nachtegaal), een verzameling gedichten van Zeeuwse auteurs uit 1624.[4]

Wat was de rol van de literaire schrijvers in de vorming van de standaardtaal? Welke norm verkozen ze, en hoe dachten ze over de verschillende dialecten? Hoe stonden ze tegenover leenwoorden? Hoe kwamen ze aan nieuwe woorden voor nieuwe begrippen, en welke nieuwvormingen maakten ze? Welke navolging kregen ze? Deze vragen komen in dit hoofdstuk aan de orde.

Inleiding

De literaire schrijvers speelden op vele manieren een essentiële rol bij het ontstaan van de standaardtaal. Enerzijds verheerlijkten ze het Nederlands in vele lofzangen en schuwden ze geen propagandamiddel om de taalgebruikers te doordringen van de

noodzaak om het Nederlands te hanteren. Anderzijds maakten ze ongewenste vormen van het Nederlands belachelijk en richtten ze hun pijlen op dialectvormen, leenwoorden, ambtelijk taalgebruik en overdreven purisme. En tot slot gingen literaire werken gelden als nastrevenswaardig voorbeeld van mooi, sierlijk en zuiver Nederlands, en namen grammatica's de literaire taal als richtlijn. Sommige schrijvers hadden bovendien uitgesproken opvattingen over de Nederlandse taal. In dit hoofdstuk komen alle genoemde aspecten van het literaire bedrijf in de renaissance ter sprake. Maar eerst zal ik een schets geven van de literaire taal in de middeleeuwen.

De middeleeuwse schrijftraditie

In de middeleeuwen ontstonden bepaalde schrijfcentra (de boekdrukkunst was nog niet uitgevonden), die invloed hadden op de omringende gebieden, doordat ze een zeker prestige bezaten. Tot en met de twaalfde eeuw was Limburg toonaangevend: daar werden de tiende-eeuwse Wachtendonkse Psalmen en de oudste Nederlandse literaire tekst, het dichtwerk *Sente Servas* (1171) van Hendrik van Veldeke, geschreven. In de dertiende eeuw gaf Vlaanderen (Brugge, Gent) de toon aan (onder anderen door de bij Brugge geboren Jacob van Maerlant) en vervolgens, eind veertiende tot de zestiende eeuw, stond Brabant (Antwerpen, Leuven) centraal, en had het Brabants invloed op het Vlaams en Hollands.

De stukken die men schreef, dienden begrijpelijk te zijn voor mensen uit een groter gebied, niet alleen voor de directe omgeving. Zowel literaire als ambtelijke stukken werden immers soms buiten de eigen regio gelezen. Dat had onder andere te maken met politieke factoren. Onder het Bourgondische huis hadden Nederlandstaligen uit diverse streken contact met elkaar;[5] nadat in 1384 Vlaanderen, in 1430 Brabant en in 1433 Holland en Zeeland onder het Bourgondische huis waren gekomen, werden vanaf 1465 bijeenkomsten van vertegenwoordigers van alle Bourgondische staten gehouden, de Staten-Generaal. De notulen die van de vergaderingen bijgehouden werden, moesten algemeen begrijpelijk zijn.

In de schrijfcentra werd de kiem gelegd voor een algemenere, bovenregionale schrijftaal (zie ook hoofdstuk 1). Al in dertiende-eeuwse oorkonden is een sterk bewustzijn aanwezig van een gemeenschappelijke schrijftaal. Vaak domineerde toen al één bepaalde variant in het hele taalgebied, meestal de vorm die ook nu nog de standaardvorm is. Zo gebruikte men bijvoorbeeld meestal *heeft, mens, licht, vonnis* en niet de varianten *heft, meins, lecht, vunnis*, die slechts in een klein Zuid-Nederlands gebied gebruikt werden. Waar de norm voor de gemeenschappelijke schrijftaal vandaan kwam, is uit de twee taalatlassen die ons voor de dertiende-eeuwse klanken ter beschikking staan, niet met zekerheid af te lezen. Wel is het zo dat de Hollandse schrijvers zich regelmatig naar de schrijftaalgewoonten uit het zuiden richtten.[6] Maar de zuid-noordbeweging is in het algemeen niet erg sterk of algemeen van karakter. Bovendien kwamen er in de Hollandse schrijfcentra incidenteel ook oostelijke klank- en spellingvormen voor.[7] En uit recent onderzoek is gebleken dat al vroeg ook het Hollands invloed uitoefende op de overige gebieden.[8]

Uit onderzoek van Amand Berteloot blijkt dat diverse verschijnselen die hun oorsprong vonden in dertiende-eeuws Hollands, zich in de daaropvolgende eeuwen over de andere gebieden uitbreidden, en in de vijftiende en zestiende eeuw ook het Zuiden bereikten.[9] Daarbij werd de verspreiding mede door de drukkerstaal in de hand gewerkt. Zo werd in Holland het eerst het voorvoegsel *ge-* aan de werkwoorden *blijven, brengen, komen, lijden, vinden, worden* toegevoegd (zie hoofdstuk 8), en werd in Holland *staende bliven* vervangen door *blijven staan*, wat de normale vorm werd. Tot slot kreeg *been*, dat aanvankelijk zowel enkelvoud als meervoud was, in het Hollands als meervoud *bene(n)* en later *beenderen* – verbonden met het betekenisverschil tussen 'een van de onderste ledematen' en 'bot'. Berteloot uit, op basis van de vroegere verspreiding van de vorm, het vermoeden dat het meervoud *beenderen* wellicht in het Hollands of Zeeuws is ontstaan en door de dertiende-eeuwse Vlaamse dichter Jacob van Maerlant is overgenomen – Van Maerlant, die bij Brugge was geboren en lange tijd in dienst was van de graven van Holland en Zeeland, merkte al in de dertiende eeuw in zijn *Sinte Franciscus leven* op dat een dichter *misselike tonghe*, ofwel diverse dialecten nodig heeft om zijn werk goed te laten rijmen, en hij geeft concrete voorbeelden van die dialecten:[10]

> Men moet om de rime souken
> Misselike tonghe in bouken:
> Duutsch, Brabantsch, Vlaemsch, Zeeusch,
> Walsch, Latijn, Griex ende Hebreeusch.

En inderdaad gebruikte hij woorden uit diverse dialecten, en streefde hij naar een schrijftaal die niet beperkt was tot de eigen regio.

Uit onderzoek naar het taalgebruik van de scribenten die tussen 1300 en 1340 oorkonden en ambtelijke teksten opstelden voor de graaf van Holland en Zeeland, blijkt dat de scribenten over het algemeen (Zuid-)Hollands schreven. De kanselarij was ambulant, maar bevond zich vaak in Den Haag. De taal van de scribenten vertoonde de meeste gelijkenis met het Dordts. Voorts gebruikten ze een (gering) aantal dialectvarianten uit verschillende gebieden – waarschijnlijk varianten die algemeen bekend waren en onderdeel vormden van de gemeenschappelijke ambtelijke taal of kanselarijtaal die in Holland aan het ontstaan was. In die taal zaten ook enkele zuidelijke elementen – of die in deze periode nog als zuidelijk werden ervaren, weten we natuurlijk niet (zie 'Het aandeel van de dialecten' in hoofdstuk 7).[11]

Kortom, al vier eeuwen vóór het ontstaan van de standaardtaal bestonden een schrijftraditie en een schrijftaal die het begin van een bovenregionale taal vormden, met dialectkenmerken uit verschillende gebieden, zowel uit het Zuid-Nederlands als uit het Hollands.

Literaire bewegingen

Aan het eind van de middeleeuwen was in de Zuidelijke Nederlanden naar Frans voorbeeld de eerste literaire beweging in het Nederlands ontstaan: de rederijkerskunst of re-

torica. De rederijkers hielden zich bezig met Nederlandstalige poëzie en toneelstukken. Kenmerkend voor hun kunst waren ingewikkelde versvormen, zoals het kreeftdicht, en het gebruik van veel, zeer veel Franse woorden.[12]

In de renaissance verdween de rederijkerskunst geleidelijk. Dat had een aantal redenen. Zo beschouwden de rederijkers hun kunst als door God gegeven en God dienend. Dat paste niet binnen de renaissance-opvattingen volgens welke de mens, niet God, centraal stond. Veel rederijkers bekeerden zich tot de Reformatie, maar ze ondervonden tegenstand van zowel de katholieke als de gereformeerde Kerk, onder andere vanwege de vrijmoedige manier waarop ze in het Nederlands schreven over religieuze onderwerpen.[13] In de renaissance ging men zich bovendien richten naar het voorbeeld van de klassieke Oudheid. In de dichtkunst verdrongen klassieke genres, zoals elegie, epigram, ode, herderspoëzie en heroïsch epos middeleeuwse dichtsoorten zoals rondelen, balladen en refreinen. Ook ging men niet-klassieke dichtvormen navolgen, zoals het in Italië ontstane sonnet. Metrum deed zijn intrede, waarbij men een voorkeur had voor alexandrijnen (versregels van zes jamben). Ook de toneelkunst veranderde: de klassieke tragedie kwam in de plaats van het allegorische rederijkerstoneel, en blijspelen en kluchtspelen vervingen het middeleeuwse esbattement.[14] Samen met de nieuwe kunstvormen deden ook nieuwe ideeën over het taalgebruik hun intrede: in plaats van de gekunstelde taal vol Romaanse leenwoorden van de rederijkers ging men zuivere, sobere taal prefereren.

In de renaissance werden voor het eerst op grote schaal (klassieke) literaire werken in de landstaal vertaald, met de bedoeling om de prachtige klassieken algemene bekendheid te geven, ook onder mensen die geen Latijn kenden. Bovendien gold vertalen (*translatio*) als een belangrijk middel voor dichters en schrijvers om zich te bekwamen en te vormen. Diverse schrijvers oefenden zich dan ook in het vertalen, bijvoorbeeld Karel van Mander en Coornhert. Vondel zegt hierover in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* (Inleiding in de Nederlandse dichtkunst) uit 1650: 'Kennis van uitheemse talen brengt veel baat, en het vertalen van vermaarde poëten helpt de aankomende poëet, zoals het kopiëren van kunstige meesterstukken de schildersleerling helpt.'[15] De vertalingen waren niet letterlijk maar vrij, of ze hadden de vorm van een bewerking; vertalers gaven de zin en niet de woorden van het origineel weer, en pasten de tekst aan de gewoonten van het eigen land aan.

Auteurs gingen ook zelf schrijven in de trant van de klassieke schrijvers, volgens het renaissance-ideaal van de *imitatio*, de creatieve navolging van een literair voorbeeld. En trouw aan het principe van de *aemulatio*, de wedijver met een voorganger met het doel deze te overtreffen, deed men zijn best de klassieke voorbeelden te verbeteren. Aanvankelijk stond het vertalen van de klassieken even hoog aangeschreven als het zelf scheppen. Later werd scheppen belangrijker, maar men oordeelde algemeen dat het beter was een goede vertaling te vervaardigen dan een slecht eigen werk. Geleidelijk veranderde dit idee, en in 1680 vond iemand 'dat er een mooiere lauwerkrans is te halen als men zelf iets loffelijks voortbrengt, dan als men iets vertaalt'.[16] Men nam daarbij soms nog klassieke werken als voorbeeld, maar deze werden geheel aangepast aan de Nederlandse situatie, zodat de oorspronkelijke auteur zijn eigen werk waarschijnlijk niet meer zou

hebben herkend – Hoofts formulering in de titel van het stuk *Warenar* werd enige tijd gevleugeld: 'Warenar. Dat is: Aululariа van Plautus, Nae 's Landts gheleghentheyt verduytschet.'

Overigens bleven de humanisten gewoon literatuur in het Humanistenlatijn of Neolatijn schrijven. Hun werken laat ik verder buiten beschouwing, en zij raakten geleidelijk in de minderheid: er verscheen steeds meer Nederlandstalige literatuur. Maar wilde men roem behalen buiten Nederland, dan moest men in het Latijn schrijven en dichten, en vele grote en geleerde schrijvers, zoals Hugo de Groot en de hieronder genoemde Huygens, Heinsius en Francius, deden dat dan ook. In 1713 leidde dit zelfs tot een conflict in het Nederlandse literaire wereldje. In dat jaar raakte de Amsterdamse hoogleraar Jean le Clerc een gevoelige snaar toen hij opmerkte dat Neolatijnse dichters slechts de klassieken na-aapten en zich gebrekkig uitdrukten in het Latijn, een taal die niet hun moedertaal was. De gezaghebbende schrijver en taalkundige David van Hoogstraten wierp zich, met in zijn kielzog talloze tijdgenoten, in de strijd – gelukkig slechts met de pen in de hand – en men spreekt dan ook van de Poëtenoorlog, die woedde tussen 1713 en 1716. Hieruit blijkt wel dat Latijn nog lange tijd een functie behield, niet alleen in de wetenschap (zie hoofdstuk 6), maar ook in de literatuur. Bedenk daarbij dat aan de universiteit alleen de klassieke literatuur werd bestudeerd, die bovendien besproken werd in het Latijn.

Lang niet alle literatoren en vertalers kenden overigens in deze tijd nog Latijn. Coornhert, die vertalingen maakte uit het Latijn, leerde deze taal pas op latere leeftijd, net als Vondel. Anderen, zoals Bredero, namen die moeite niet; ze meenden kennelijk het ook wel zonder Latijn te kunnen stellen.

Literaire gezelschappen

Taal- en letterkundige kwesties kwamen ter sprake tijdens diverse bijeenkomsten van schrijvers. Dat gebeurde in de zestiende eeuw in de rederijkerskamers; iedere rederijker was lid van een kamer. In de zeventiende eeuw nam hun populariteit geleidelijk af: een deel van de letterkundigen associeerde de kamers met de gekunstelde taal van de rederijkers, die niet paste in de nieuwe opvattingen over het taalgebruik. Daarom weigerde bijvoorbeeld Coornhert tot 1584 tot welke kamer dan ook toe te treden. In dat jaar trad hij echter toe tot de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier, de belangrijkste Noord-Nederlandse kamer, met leden als Spiegel en Roemer Visscher en met het motto 'In liefde bloeiende'.[17] Deze kamer, die in 1517 was opgericht, paste zich namelijk aan de tijdgeest aan. De leden stonden het gebruik van de eigen taal voor, en wel in zuivere en sierlijke vorm. In de 'Toe-eyghenbrief' (opdracht van een kunstwerk) zeggen ze hierover:[18]

> Zo moeten alle rederijkerskamers en algemene scholen de eigen landstaal eerbiedigen. Iedereen, niemand uitgezonderd (en bij uitstek het puikje), heeft vrije toegang tot de rederijkerskamers, daarom behoort het zuiveren, verrijken en versieren van de taal (en niet alleen het dichten) tot hun taak.

Ze brachten dit in de praktijk door de publicatie van de eerste Nederlandstalige grammatica, de *Twe-spraack*, en het eerste Nederlandse trivium (zie hoofdstuk 8).

Toen na de val van Antwerpen in 1585 vele Zuid-Nederlanders naar de Republiek trokken, richtten zij in vier grote Hollandse steden aparte Zuid-Nederlandse rederijkerskamers op, allemaal met bloemennamen die verwezen naar de stijlmiddelen of 'flores rhetorici' waarmee rederijkers hun werken sierden, zoals het rijm. In 1598 werd in Amsterdam de Brabantse kamer 't Wit Lavendel gesticht, waarvan gevluchte Zuid-Nederlanders als Anthoni Smyters en Vondel lid waren (Vondel was weliswaar in Keulen geboren, maar zijn ouders kwamen uit het Zuiden). Vlaamse rederijkerskamers waren de Leidse De Oranje Lelijkens (Lelietjes, in 1590 opgericht), de Haarlemse De Witte Angieren (Anjelieren, 1593) en de Goudse De Geele Fiolette (Viooltjes).[19] Deze eigen Zuid-Nederlandse rederijkerskamers bevorderden de integratie met de Noord-Nederlanders niet, en hun bestaan is tevens een bewijs van de behoudzucht van de Zuid-Nederlanders, want de literaire vernieuwing voltrok zich vanaf 1610 vooral *buiten* de kamers.[20] De leden van de Brabantse kamers hadden overigens veel contact met de Hollandse kamers en ze traden vaak gezamenlijk op.

In 1617 scheidde een groep schrijvers zich af van de rederijkerskamer De Eglantier. Deze groep, onder wie Samuel Coster, Hooft en Bredero, richtte de eerste Duytsche Academie op, waarin in het Nederlands onderwijs werd gegeven en waarin toneelstukken in zuiver Nederlands werden opgevoerd. In 1618 werd het onderwijs noodgedwongen gestopt (zie hoofdstuk 6) en in 1632 werd de Academie weer onderdeel van De Eglantier. Inmiddels had de Brabantse kamer 't Wit Lavendel, na vijfentwintig jaar zelfstandig te hebben bestaan, zich aangesloten bij Costers Academie. Vanaf dat moment was de integratie een feit.

Ergens tussen mei 1622 en mei 1623 hielden Vondel, Hooft, de Amsterdamse dichter Laurens Laurensz. Reael (1583-1637), de grammaticus Anthonis de Hubert en andere dichters een 'Letterkunstige vergadering' (taalkundige bijeenkomst), waarin zij regels voor de Nederlandse grammatica trachtten op te stellen. Dit bewijst wel hoeveel belang zij stelden in taalkundige vraagstukken. Het 'taalbesluit' is jammer genoeg niet overgeleverd, maar we weten ervan dankzij de berichten van een aantal van de aanwezigen. Zo merkt Vondel in zijn voorrede van *Palamedes* in 1625 op:[21]

> Indien de letterkundigen hierin [in dit werk] iets vreemd of ongerijmd vinden, dan moeten zij weten dat wij daarbij gevolgd hebben het taalkundig besluit dat daarover officieel door enige dichters te Amsterdam genomen is.

Later ging de mare dat de 'Letterkunstige vergadering' door de Staten-Generaal was samengeroepen met het oog op de nieuwe bijbelvertaling; de eerste die dit op papier zette was Adriaen Verwer in 1707 in zijn *Linguae Belgicae Idea Grammatica* (Schets van de Nederlandse grammatica), maar de overlevering bleek onjuist.[22]

Vondel, Reael en Hooft kwamen in dezelfde periode of iets later dagelijks bijeen ten huize van Roemer Visscher, in wat Vondel ''t saligh Roemers huys' noemde. Hier vertaalden zij de *Troades* van Seneca in proza, en bespraken ze de moeilijkheden die ze bij het vertalen ondervonden.

Vanaf 1621, en vooral na 1627, ontving Hooft zijn vrienden, kunstenaars en geleerden, in het Muiderslot, waar hij 's zomers woonde – Hooft was drost van Muiden. In de negentiende eeuw werden de bijeenkomsten geromantiseerd en ging men spreken van de 'Muiderkring'. Tot de regelmatige bezoekers behoorden Maria Tesselschade, Anna Roemersdr. Visscher, Gerard Vossius, Laurens Reael, Samuel Coster en soms, vóór zijn overgang tot het katholicisme in 1641, Vondel.

Schrijvers wisselden dus voortdurend ideeën uit, en daarbij stond het taalgebruik constant op de agenda. Geleidelijk ontstond zo een zekere consensus over de eisen waaraan literair taalgebruik diende te voldoen.

Verheerlijking van een zuiver en sierlijk Nederlands

Nu steeds meer literatoren in het Nederlands in plaats van in het Latijn gingen schrijven, bleek wel dat het Nederlands heel geschikt was voor literaire teksten. Veel auteurs wezen in hun werk expliciet op die geschiktheid, en bezongen de eigen taal.[23] Ze propageerden het schrijven in sierlijk en welgebouwd Nederlands, en riepen anderen op het goede voorbeeld te volgen. Onder sierlijke taal verstond men welgevormde, goedlopende zinnen, maar er werd ook wel mee bedoeld: taal die was geschreven volgens de regels van de retorica of welsprekendheid. Onder welgebouwd Nederlands verstond men grammaticaal correct en gecultiveerd Nederlands.

Een belangrijk item in de lofzangen was dat het Nederlands gezuiverd moest worden van leenwoorden. Hierover schreef men ook in niet-literaire geschriften (bijbelvertalingen, woordenboeken, wetenschappelijke werken e.d.), en het is dan ook al in eerdere hoofdstukken van dit boek ter sprake gekomen. De argumentatie is overal gelijk, en komt neer op: dat heeft het Nederlands toch niet nodig? Dat literaire schrijvers er nog het meest op hamerden, ligt voor de hand: de taal is immers het instrument van een schrijver. Bovendien vormde de toestand van het Nederlands een mooie *topos*, waarop men altijd terug kon vallen als men even gebrek had aan inspiratie of een geschikt onderwerp, en waarmee men zijn nationaal bewustzijn kon bewijzen.

De strijd tegen de leenwoorden was begonnen in het Latijn en werd vervolgens verplaatst naar de landstalen. Zo betoonde de humanist Erasmus zich in 1508 een tegenstander van het snobistische gebruik van leenwoorden; het gaat hem dan om Griekse leenwoorden in het Latijn; over ontleningen in de landstaal maakt hij zich niet druk (zie kader 9.1).

Geleerden en schrijvers na Erasmus hebben het ideaal van een zuivere taal ook voor de landstalen geformuleerd. Hieronder een kort overzicht van de meningen van auteurs die binnen bepaalde kringen – rederijkers, vertalers, ambtenaren, dichters, humanisten – zeer invloedrijk waren. Het streven naar zuivere taal, ofwel purisme, was al snel onder schrijvers vrij algemeen aanvaard.

Kader 9.1 Het ideaal van een zuiver Latijn (Bron: Erasmus 1912: 16-17)

Desiderius Erasmus pleit tegen een snobistisch gebruik van leenwoorden en neemt in zijn in het Latijn geschreven *Lof der zotheid* uit 1508 de redekunstenaars (redenaars) op de hak, in het hoofdstuk 'Navolging der redekunstenaars':

Want ik heb besloten ook in dit opzicht de redekunstenaars van onze dagen na te volgen, die zich voor volslagen goden houden wanneer zij, als bloedzuigers, blijken dubbeltongig te zijn en het als een meesterstuk beschouwen in Latijnse redevoeringen hier en daar enige Griekse woordjes als een soort van mozaïek in te voegen, ook al zijn deze daar zeer slecht op hun plaats. Ontbreekt het hun verder aan zulke uitheemse uitdrukkingen, dan halen zij uit beschimmelde papieren vier of vijf oude woorden voor den dag om zo hun lezers het hoofd te doen draaien, opdat namelijk zij die ze begrijpen, zichzelf al meer en meer behagen, doch zij die ze niet verstaan, zich daarover te meer verbazen naarmate zij er minder begrip van hebben.
Immers ook dit behoort zeker tot de niet onaardige genietingen van onze volgelingen om voor het meest uitheemse de meeste eerbied te koesteren. Mogen al sommigen een weinig eerzuchtiger zijn, zij moeten toch maar door lachen en handgeklap hun goedkeuring te kennen geven en naar het voorbeeld der ezels de oren bewegen om anderen in de mening te brengen dat zij alles goed verstaan.

1553 – Jan van Mussem

De zestiende-eeuwse Zuid-Nederlandse dichter en rederijker Jan van Mussem schreef in 1553 *Rhetorica, dye edele Const van welseggh*ene (Retorica, de edele kunst der welsprekendheid), de eerste systematisch ingerichte welsprekendheidsleer in het Nederlands (al genoemd in hoofdstuk 7). Hierin waarschuwt hij voor 'alle vreemde, ongebruikelijke en onbegrijpelijke woorden en eveneens onbruikbare woorden die onbekwame dichters vandaag de dag zo buitensporig gebruiken',[24] en zoekt hij naar een zuiver, welgebouwd Nederlands dat net zo geschikt is voor de retorica als het Latijn.

Het was bijzonder dat juist een rederijker pleitte tegen het gebruik van vreemde woorden, omdat het Franse voorbeeld – ook in de vorm van leenwoorden – in deze kringen als navolgenswaardig gold. Dat blijkt wel uit het werk van de Zuid-Nederlandse dichter Matthijs de Castelein (Pamele 1485/1486 – 1550), die in 1548 het eerste (en enige) handboek voor het maken van rederijkersliteratuur schreef, *De Const van Rhetoriken* (De kunst van de retorica), dat postuum in 1555 in Gent verscheen – dus twee jaar na het werk van Van Mussem. In dit berijmde werk geeft hij voorbeelden van de meest gebruikte dichtsoorten. Als goed rederijker accepteert De Castelein het gebruik van vreemde woorden ('schuim') in de kunst:[25]

Schuim, alom afgekeurd, moogt gij wel gebruiken
Want het is ge-useerd over een lange spatie:

Gelijk de Zon de schone dag illustreert,
En de Maan de nacht illumineert,
Zo verlicht schuim een schone oratie.

Dus wie zich met dichten wil bezighouden,
Wilt vrijelijk schuim in uw ordinantie mengen
Al is 't niet ge-useerd, laat dat u niet bezwaren:
't Moet eens ge-useerd zijn wil 't in de usantie blijven.

Zijn woordkeus – met een overvloed aan Franse leenwoorden – toont de positieve grondhouding van De Castelein tegenover het 'schuim' – een houding die zijn collega Van Mussem afkeurt. Wél gaat De Castelein uit van het gezonde principe: 'Omwille van het dicht mag je de taal niet schenden.'[26]

Het werk van De Castelein werd nog in 1612 en 1616 herdrukt, op een moment dat de glorietijd van de rederijkers allang voorbij was.

1557 – Dirk Volkertsz. Coornhert

De vertaler en literator Dirk Volkertsz. Coornhert (Amsterdam 1522 – Gouda 1590) zette zich al vroeg in voor een zuivere taal. In 1557 verscheen een anonieme vertaling van *De Consolatione Philosophiae* van Boëthius onder de titel *Die vertroestinghe der Wysheyt* (De troost van de filosofie), waarvan inmiddels vast is komen te staan dat ze van de hand van Coornhert is.[27] In 1585 verscheen onder zijn eigen naam een gewijzigde herdruk. Boëthius (ca. 480–526) schreef dit werk toen hij als gevangene in Pavia wachtte op zijn executie wegens hoogverraad. Van het werk werden vertalingen in vele talen gemaakt, en er wordt van gezegd dat het na de bijbel en de werken van Augustinus het meest gelezen boek in Europa is[28] – maar die zinsnede is een bekende *topos*.

In zijn 'vertaling', of beter gezegd 'verduytsching', mijdt Coornhert zo veel mogelijk het gebruik van vreemde woorden. Hij ging uit van een oudere Vlaamse vertaling uit 1485, want op het moment van schrijven kende Coornhert nog geen Latijn, dat leerde hij pas later! Uit een vergelijking tussen beide teksten is gebleken dat Coornhert ongeveer zestig Franse en Latijnse woorden in zijn vertaling consequent heeft vervangen door Nederlandse, zoals *afwezig* voor 'absent', *beklapping* voor 'accusatie', *bedrog* voor 'fraude', *onwetendheid* voor 'ignorantie', *overste* voor 'regeerder', *straffing* voor 'punitie', *voorwaarde* voor 'conditie' en *zaak* voor 'cause'. Interessant is dat hij zich niet beperkt tot het vermijden van leenwoorden, maar dat hij ook Vlaamse woorden vervangt door Noord-Nederlandse. Zo gebruikte hij *geweldig* in plaats van 'fortselijk' en *treurig* in plaats van 'druklig'. Voorts verving hij de persoonlijke voornaamwoorden *du* en *dyn* overal door *gy* en *uw*.[29]

In zijn in 1561 verschenen *Officia Ciceronis* (De plichten van Cicero; al genoemd in hoofdstuk 2) betoonde Coornhert zich een vurig pleitbezorger van het Nederlands. In het voorwoord beweert hij dat de hoofdschuld voor de slechte toestand waarin het Nederlands verkeert bij de geleerden ligt, en hij spoort hen tot actie aan:[30]

> Die mensen [de geleerden] zouden in de handen moeten spugen (zoals dat heet) en aan de slag moeten gaan om onze taal te verbeteren, van vreemde woorden te reinigen, van verdorven woorden te genezen, en haar naar haar eigen natuurlijke aard te eren door het afschuimen, wegnemen en uitbannen van de Latijnse, Waalse en vreemde woorden. Zij zouden bovendien moeite moeten doen om door hun grote geleerde naam het oude, vergeten en versleten Nederlands weer in gebruik te laten komen.

Hier pleit Coornhert dus voor het herinvoeren van verouderde woorden ter vervanging van vreemde. Vervolgens wijst hij er in zijn voorwoord op dat het Nederlands zo verbasterd is dat de bevelen van de koning, die in het openbaar bekendgemaakt worden zodat iedereen er weet van heeft, niet begrepen worden door gewone burgers die geen Latijn of Frans kennen. Daarom overtreden deze, zonder dat ze dit willen, de geboden van de heer. Is het zo moeilijk, zo vraagt hij retorisch, om in plaats van 'ten einde dat niemand pretendere actie van ignorantie' te zeggen 'opdat niemand zich verontschuldigt door onwetendheid van de zaken'? En menige beschaafde burger of boer die in een rechtszaak betrokken is, kan bij het aanhoren of het lezen van het gevelde vonnis niet eens uitmaken of hij de zaak gewonnen of verloren heeft, zodat hij 'als een niet-Nederlander ook nog iemand moet huren (God betere 't!) die dit Nederlands voor hem vernederlandst'. Hij vervolgt:

> Door de onachtzaamheid van onze voorouders is onze taal al door enige wonden en gebreken verlamd en in sommige leden al niet meer te genezen, zodat men al woorden tegenkomt als *natuur, consciëntie, glorie* en dergelijke, die men moeilijk zo vernederlandsen kan dat ze juist begrepen zouden worden.

Dergelijke ingeburgerde leenwoorden accepteert Coornhert wel, maar in navolging van Van den Werve, die in 1553 het eerste puristische woordenboek publiceerde, heeft Coornhert 'tegen het algemene misbruik in', enkele vreemde woorden vervangen door Nederlandse, zoals *algemeen* voor 'generaal', *verlijking* voor 'comparatie' en *gezelligheid* voor 'societas'. Verder stelt hij in concreto voor een aantal vreemde woorden door oude inheemse te vervangen, 'hoewel deze nu nog ongewoon klinken', namelijk *bijspel* voor 'exempel', *grondvest* voor 'fundament' en *zege* voor 'victorie'.[31]

Daarnaast smeedde Coornhert enkele nieuwe woorden ter vervanging van vreemde. Deze zouden niet beklijven: muntingen als *beduitsele* voor 'etymologie', *grootachtbaarheid* voor 'autoriteit', *vergaderen* voor 'syntaxis' en *wellevenskunst* voor 'ethiek'[32] zijn totaal onbekend gebleven. Andere eenmalige vormingen van Coornhert waren *weerlozigheid* 'weerloosheid' en *winnelozigheid* 'werkeloosheid'.

Coornhert vond dat men liever een Duits woord dan een Romaans woord moest gebruiken. Dat is overigens begrijpelijk, want hij verbleef vele jaren in ballingschap in de Rijnstreek. Hij gebruikte zelf veel Duitse woorden, zoals *betrachten, bewilligen, billigh, hooghwichtigh, kindisch, laster* en *moorder*.[33] Hij beoordeelde of hij een bepaald Nederlands woord moest gebruiken mede aan de hand van het bestaan van een vergelijkbaar woord in het Duits en het Middelnederlands. Over *minnen* zegt hij:[34]

> De *min* wordt door velen ook aangeduid met de naam *liefde*, maar dat is onnauwkeurig. Want de Ouden verstonden onder 'liefde' een zuivere, maar onder *min* een onkuise begeerte van het hart. Dat is wat men meestal in oude Nederlandse boeken vindt. [...] Dit klopt ook met het gebruik in Duitsland, want daar is het werkwoord *minnen*, dat van *min* komt, even schandelijk als de alleronfatsoenlijkste woorden die onbeschaafde lieden hier alleronwelvoeglijkst gebruiken in de publieke huizen.

Overigens gebruikte Coornhert toch ook veel Romaanse leenwoorden in zijn werken, waarschijnlijk om de doodeenvoudige reden dat hij geen Nederlandse alternatieven tot zijn beschikking had, en de vreemde woorden algemeen bekend waren, terwijl een vernederlandsing vreemd aandeed.[35] Maar zijn pleidooi voor een zuiver Nederlands klonk luid en duidelijk, en werd door tijdgenoten veelvuldig geciteerd. Hij gold onder tijdgenoten als een autoriteit op het gebied van de Nederlandse taal, en hij speelde een centrale rol in het netwerk van letterkundigen en taalgeleerden. Niet voor niets vroeg Spiegel hem een voorwoord te schrijven bij de oudste Nederlandse grammatica, de *Twe-spraack*.[36]

1570 – Jan van der Noot

De dichter Jan Baptista van der Noot (Brecht ca. 1539 – Antwerpen 1595) stamde uit een aanzienlijke familie en noemde zich Jonker Jan; hij spelde zijn achternaam als Vander Noot. Hij vluchtte enkele malen weg uit de Zuidelijke Nederlanden en verbleef in Engeland en Duitsland. Zijn vroegste dichtwerk, verzameld omstreeks 1570 in *Het Bosken* en geschreven in Londen, geldt als de eerste volwaardige renaissance-poëzie in het Nederlands, en hij wordt dan ook 'de heraut van de nieuwe tijd' genoemd. In 1580 bezong hij zijn geliefde Brabant en de Brabantse taal in de *Lofsang van Braband/Hymne de Braband*. Hij stond onder invloed van de Franse Pléiade, en oefende zelf invloed op de Engelse en Duitse lyriek uit.

Van der Noot was een voorstander van nieuwe, geleerde poëzie, die hij schreef in een zuivere taal met zo min mogelijk leenwoorden. Onder tijdgenoten was hij gewaardeerd: men noemde hem de Prins der Nederlandse Poëten. Zijn Antwerpse vriend, Henrick Ackermans van Brecht (in Latijnse vorm Henricus Agricola Brechtius), beweerde evenwel dat Van der Noot door tijdgenoten bekritiseerd werd vanwege zijn taalgebruik – deze kritiek is echter in druk nergens teruggevonden. In ieder geval achtte Ackermans het nodig om in 1584-1585 een 'Apologie voor alle de poeticsche werken van myn Heere vander Noot' te schrijven, waarin hij wijst op de miskenning van[37]

> onze goddelijke dichter, de vrome Heer Van der Noot [...], die onze moedertaal, namelijk het Brabants of Nederlands, zo prachtig en rijkelijk verhelderd en versierd heeft dat zij er zich niet voor hoeft te schamen om naast de allerbeste talen geplaatst te worden en daarmee vergeleken te worden, doordat hij velerlei buitenlandse woorden, die in de voorafgaande tweehonderd jaar ontleend zijn aan vreemde talen die geen banden met de onze hebben, uitgeroeid heeft en vervangen door goede oude Brabantse woorden of door nieuwbedachte woorden.

De critici richtten zich volgens Ackermans op verschillende punten:

> De een beschuldigde hem ervan dat hij te diepzinnig en te raadselachtig schreef. De ander zei dat hij te vrijmoedig en te vermetel was met het maken van nieuwe woorden, en dat *constant* beter Brabants was dan *standvastig*, *plezant* beter dan *behaaglijk*, *abundant* beter dan *overvloedig*, *abandonneren* beter dan *opgeven*, *consoleren* beter dan *vertroosten*, en zo nog duizend andere gevallen. Anderen, die hem benijdden om zijn fraaie, goede en zoetvloeiende verzen, zeiden dat die anders waren dan de hunne en dus niet deugden. Weer anderen zeiden dat men uitsluitend in het Grieks of Latijn kunstig of geleerd kan en hoort te schrijven.

Na zijn dood raakte Van der Noot in de Lage Landen snel in de vergetelheid.

1576 – Jan van Hout

In hoofdstuk 6 en 7 bleek dat de ambtelijke en de juridische taal waren vergeven van de vreemde woorden. Een teken van de nieuwe tijd was dat de Staten-Generaal in 1582 besloten om de meeste documenten in het Nederlands in plaats van in het Frans te schrijven. Voor de formulering van dat besluit hadden ze wel een groot aantal leenwoorden nodig:[38]

> Op huydden hebben mijne heeren de Generaele-Staeten geresolveert, dat men nu voortaenne de resolutiën van de Generaliteyt in Nederlandsche taele sal continueren. [Heden hebben mijne heren de Staten-Generaal besloten om voortaan hun besluiten in de Nederlandse taal te doen verschijnen.]

Er golden geen voorschriften voor het soort Nederlands waarin deze documenten werden geschreven: met of zonder leenwoorden. Dat het gebruik van Romaanse leenwoorden in de ambtelijke taal van die tijd gemeengoed was, blijkt wel uit onderstaand besluit dat de Staten van Holland op 2 oktober 1666 – dus ruim tachtig jaar ná het besluit om Nederlands te schrijven – namen over ritmeester Buat, die had samengespannen tegen stadhouder Willem II (de tekst is omgespeld maar niet hertaald; ik heb de leenwoorden uit het Frans of Latijn gecursiveerd):[39]

> In achting genomen zijnde dat de *feiten* en de *delicten* bij de Ritmeester Buat en zijn *complicen geperpetreerd* [begaan] voor zoveel haar Edele Groot Mo. albereids uit de *confessie* van dezelfde Buat, mitsgaders uit de *minuten* van deszelfs *missiven* en andere stukken hebben kunnen afnemen, van zodanig *dangereus* gevolg zijn dat bij aldien daar jegens niet met behoorlijke *promptitude* [stiptheid], *vigueur* [kracht] en vereiste nadruk werd *geprocedeerd* en zo hoge *crimina* [misdaden] naar de *dispositie* [gebod] van de wetten en *plakkaten* van het land ten uiterste gestraft, te beduchten staat, dat daaruit veel ongemakken voor de Staat zouden komen te rijzen, die aan dezelfde in tijden en wijlen een *irreparabele* slag zouden kunnen toebrengen, is na voorgaande *deliberatie* goedgevonden en verstaan dat de *enormiteit* van de voorschreven *delicten* en

> de *consequentie* die bij ontstentenis van een *severe* [strenge] *administratie* [handhaving] van *Justitie* [het recht] over dezelfde met reden te beduchten staat, door *commissarissen* van haar Ed. Groot Mo. alsnog aan het Hof [van Holland] op het krachtigste zal worden *gerepresenteerd*, met ernstige *recommandatie* dat dezelfde daarop behoorlijke *reflectie* [overweging] willen maken, en *speciaal* bevel dat de Raden haar in dezen *precies* naar de wetten en plakkaten zullen hebben te *reguleren* [regelen], zonder daarvan in het *sententieren* [vonnissen] van de voornoemde Buat en zijn *complicen* enigszins te *deflecteren* [af te wijken], dewijl haar Ed. Groot Mo. niet als met de hoogste onaangenaamheid haar van derzelver rechtmatige verwachting in dezen *gefrustreerd* [teleurgesteld] zouden kunnen zien, en zijn *ten fine* [met het oogmerk] voorschreven verzocht en *gecommitteerd* [gemachtigd], gelijk verzocht en *gecommiteerd* worden bij deze de heren Vivien, Van der Dussen, Burgersdijck, Hop, Paets, Van der Geest en Van Neck, en zal die onverminderd *extract* [uittreksel] *authentiek* uit de bovenstaande haar Ed. Groot Mo. *resolutie* de eerste en andere Raden van het opgemelde Hof toegezonden worden om te strekken tot derzelver narichting.

De onleesbaarheid van deze tekst is overigens niet alléén te wijten aan de leenwoorden… het is duidelijk dat ambtenaren in deze periode nog geen cursus 'begrijpelijk schrijven' volgden.

Een van de eerste hoge ambtenaren die zich tegen de verbasterde taal verzetten, was de Leidse stadssecretaris, universitair bestuurder, dichter en prozaschrijver Jan van Hout (1542–1609).[40] Van Hout was de eerste Hollandse renaissance-dichter. Hij had groot gezag en een enorm netwerk: hij was onder anderen bevriend met de hoogleraren Janus Dousa en Justus Lipsius (beiden genoemd in hoofdstuk 2), met de universiteitsuitgever Plantijn en met de vertaler Coornhert; Spiegel droeg zijn *Kort begrip des Redenkavelings* uit 1585 aan Van Hout op. Van Houts echtgenote, met wie hij drieëndertig jaar was getrouwd, was afkomstig uit Zoutleeuw te Brabant.

In de voorrede van een geplande (verloren gegane) vertaling van Buchanans *Franciscanus*, waarschijnlijk geschreven in 1578, zet Van Hout zich af tegen de rederijkers vanwege hun slechte verzen en slecht Nederlands, en houdt hij een krachtig pleidooi voor de nieuwe renaissance-dichtkunst. Hij hekelt degenen die menen te kunnen dichten:[41]

> als ze elf of twaalf regels bij elkaar kunnen brengen die slaan als een tang op een varken, en deze dan weten te versieren met een grote hoop vreemde, vaak door henzelf versierde en ongehoorde termen: geschuimde woorden die kant noch wal raken.

In de voorrede, die hij richt aan alle liefhebbers van het Nederlands, stelt hij dat de massa geen oordeel kan hebben over de kwaliteit van een kunstwerk, nu[42]

> de eruditie zo weinig beoefend en gerespecteerd wordt dat hun [de massa] zo zelden iets fraais in de Nederlandse taal voor ogen of oren komt, ja dat onze moedertaal, waarvan de rijkheid en overvloedigheid niet onderdoet voor die van alle talen

> van de ons omringende landen, door velen voor zo verachtelijk en bespottelijk gehouden wordt dat zij zich ervoor schamen en zich liever bekwamen in uitheemse talen – terwijl ze daarin, al werken ze er hun hele leven mee, nauwelijks bij de slechtste schrijvers vergeleken kunnen worden – dan dat ze hun eigen moedertaal gebruiken waarin ze daarentegen, wanneer ze hun best deden die te helpen eren en vermeerderen, gemakkelijk de eerste en voornaamste plaats zouden veroveren.

In 1592, hetzelfde jaar waarin Jan van Hout in een reglement voor theologiestudenten de bepaling opnam dat dezen leenwoorden moesten leren vermijden (zie hoofdstuk 6), schreef hij in zijn functie van stadssecretaris van Leiden een *Ordonnantie ende onderrichtinge van de ordre ofte geregeltheyt, die van nu voortaen ter secretarye of schrijfcamer deser stadt Leyden zal werden onderhouden* (Ordonnantie en regeling van de orde of regelmaat die voortaan op de Secretarie of schrijfkamer van de stad Leiden zal worden onderhouden) – let op hoe hij telkens na 'en' of 'of' een vreemd woord verklaart door een Nederlands woord! In dit stuk verordonneert hij dat ambtenaren zuiver en begrijpelijk Nederlands moeten schrijven:[43]

> De beambten moeten bij het opstellen van stukken hun best doen en zich eraan wennen om goed gewoon Nederlands te schrijven en daarbij de verbasterde en geschuimde woorden waar mogelijk vermijden – maar zo dat men de bedoeling duidelijk zal kunnen verstaan en zo kort mogelijk en met zo weinig mogelijk woorden, daarbij alle onduidelijkheden vermijdend.

Van Hout is dus de mening toegedaan dat álle taal, zowel literaire als ambtelijke, gezuiverd dient te zijn. Hierin verschilt hij van Hooft, die zijn ambtelijke correspondentie naar de gewoonte van die tijd doorspekt met leenwoorden, zoals hieronder blijkt. Grappig in dit verband is dat Van Hout in een brief aan zijn collega in het Brabantse Zoutleeuw van 22 augustus 1609, drie maanden voor zijn dood, het bastaardwoord *indispositie* schrapt en vervangt door *wangesteltenis ende lyfs zwacheyt* – betekent dit dat ook bij Van Hout, wanneer hij min of meer ambtelijke taal gebruikte, automatisch bastaardwoorden naar boven kwamen, die hij vervolgens welbewust wegwerkte?[44]

In of kort na 1578 schreef Van Hout een brief op rijm 'Tot Kuenraet der Rechteren' (Aan Koenraad de Rechtere) – De Rechtere was secretaris van de Staten van Holland van ongeveer 1576 tot 1602. In deze zogenoemde *Rijmbrief* pleit Van Hout voor het overnemen van woorden van 'onze Duitse broeder' wanneer er in het Nederlands ('de Nederlandse zalen') geen woorden voorhanden zijn:[45]

> En vindt u geen enkel gerief in mijn zalen
> Dan kunt u wat ontbreekt bij mijn broeder halen
> Mijn broeder die, met stromen van zijn Rijn,
> Voor onze drank ons verzorgt met zijn wijn.

Jan van Hout was overigens niet de enige die zijn liefde voor de Nederlandse taal combineerde met een ambtelijke functie die de mogelijkheid bood vernieuwingsideeën door

te voeren: Van der Noot was tweemaal schepen van Antwerpen, Coornhert was stadssecretaris van Haarlem, de Mechelse Gedeon Fallet (die in de *Twe-spraack* een dialoog voerde met Roemer Visscher) was stadssecretaris van Amsterdam, de broer van Spiegel was schepen van Amsterdam, Hooft was drost van Muiden en Cats was pensionaris van Dordrecht.[46]

1610 – Den Nederduytschen Helicon

In 1610 verscheen de dichtbundel *Den Nederduytschen Helicon*. Dit was een bloemlezing (een van de eerste) met werk van een twintigtal dichters, onder wie de humanist Abraham van der Mijle, die in het Latijn een taalkundig werk over het Nederlands schreef (zie hoofdstuk 2), maar hier dichtte in zijn moedertaal. Ook van de humanisten Janus Dousa en Daniël Heinsius was een Nederlandstalig gedicht opgenomen. De dichtbundel, uitgegeven in Haarlem, was een initiatief van Karel van Mander, maar verscheen pas vier jaar na diens overlijden en werd bezorgd door Van Manders vriend Jacob van der Schuere, die al genoemd is als auteur van een spellinggids uit 1612 (zie hoofdstuk 5).

De *Helicon* – de naam van een Griekse berg die aan Apollo en de Muzen was gewijd – was geïnspireerd door de Franse dichterschool La Pléiade. Vele stukken stonden in het teken van de nieuwe renaissancistische tijd. In de ondertitel wordt nadrukkelijk de zuiverheid van de taal vermeld; het werk is 'in suyver Nederduytsche sprake ghemaeckt'. In de 'Toe-eygheningh Brief' (opdracht) van 'boekverkoper' Passchier van Westbusch, die was opgedragen aan Simon Stevin vanwege zijn ijveren voor zuiver Nederlands, wordt een puristische visie beleden:

> De bijzondere, diepgewortelde liefde voor, en het van nature moverende medeleven met onze aangeboren Nederlandse oude moedertaal, die door veel van onze geboren en getogen landgenoten, zowel door onkunde als verkeerde geleerdheid, tot hun eigen nadeel en schande, als arm, slecht en onvolmaakt (zonder dat daar een geldige reden voor was) veracht, gekleineerd en verduisterd werd, heeft [...] een oprechte liefhebber ervan in actieve ijver ontstoken, om haar uit de diepe afgrond van de ergste veronachtzaming, en dikke duistere mist van misverstand in het daglicht te helpen brengen, om als een bekwame goudsmid het vervalste goud van alle overbodige vreemdtongige verbasterde vermenging te reinigen. Tot dit doel hebben wij goed gevonden om dit boekje, genaamd *Den Nederduytschen Helicon* [...], opgeluisterd met veel leerzame, stichtelijke zinrijke metrische gedichten, door diverse dichters bijeengegaard, in druk te laten verschijnen; hierin kan men duidelijk zien de lieflijke samenvoeging [syntaxis] en zoete koppeling van onze vanouds befaamde eigen aangeboren taal, waarin alle geleende uitheemse woorden vermeden worden [...].

In de *Helicon* is een 'Lofdicht der Duytscher talen' opgenomen, waarin Becanus figureert. En ook in het besluit toont Van der Schuere, die de verbindende teksten voor zijn rekening nam, zich een duidelijke purist:[47]

> Maar ik heb er, naar vermogen, bijzonder op gelet om alle uitheemse woorden uit te wieden. Maar ja! Er zijn er heel veel die ons zo in de mond bestorven liggen, dat ze ons makkelijker te binnen schieten dan de Nederlandse zelf, zo totaal is onze allerrijkste taal in de vergetelheid geraakt; maar nu zijn er dan toch enkelen, ter opluistering, begonnen haar weer op de been te helpen, en daar mij dat goed docht, heb ik gepoogd hen daarin te volgen.

De auteurs weerden in de tekst vreemde woorden; zelfs in de titels gebruikten ze vernederlandsingen, zoals *bruiloftslied* in plaats van 'epithalamium', *klaagdicht* of *klaaglied* in plaats van 'elegie', *klinkdicht* in plaats van 'sonnet', *leerdicht* in plaats van 'didactisch gedicht', *lofdicht* of *erelied* in plaats van 'ode', *maatdicht* in plaats van 'metrisch gedicht', *verhaaldicht* in plaats van 'ballade' en *vreugdezang* in plaats van 'triomfzang'.

Al met al is de *Helicon* een duidelijke manifestatie van de Nieuwe Tijd, zowel qua taalgebruik als qua onderwerpen: natuurtaferelen en persoonlijke gedichten, gericht aan bepaalde personen.[48] De bundel wordt daarom als een mijlpaal gezien en als het literaire beginpunt van de 'grote' zeventiende eeuw: hier werd aangetoond dat het Nederlands uitermate geschikt was voor de dichtkunst.[49] Het is echter de vraag of de bundel wel zo'n mijlpaal was: het werk had een beperkte oplage, kende geen herdrukken, en er werd slechts zelden in andere gedrukte werken naar verwezen – de nawerking van de dichtbundel was dus gering.

Na de verschijning van de *Helicon* kreeg het classicisme met zijn voorkeur voor strenge, eenvoudige taal, tegenover de gekunstelde taal van de rederijkers, geleidelijk de overhand. De *Helicon* wordt beschouwd als afsluiting van de periode van de verheerlijking van de taal en de roep om zuiver Nederlands; omstreeks 1610 heeft de mening dat een literair werk in zuiver Nederlands geschreven behoort te zijn, algemeen ingang gevonden en behoeft dit dus niet meer voortdurend te worden benadrukt.[50] Na 1610 legt men het accent vooral op de trots op de eigen taal en nationaliteit. De stijl en de vorm krijgen steeds meer aandacht, vandaar bijvoorbeeld de verschijning in 1620 van het werk van Anthoni Smyters met 'bijnamen': versierende bijvoeglijke naamwoorden die met zelfstandige naamwoorden kunnen worden gecombineerd (zie hoofdstuk 7).

1616 – Daniël Heinsius

Belangrijk voor de statusverhoging van het Nederlands was dat ook humanisten zich niet te goed voelden om zich ervan te bedienen. In dit verband speelde Daniël Heinsius een belangrijke rol. Daniël Heinsius (Gent 1580 – Leiden 1655) was in Leiden hoogleraar poëtica en Grieks, en universiteitsbibliothecaris. Hij schreef het grootste deel van zijn publicaties in het Latijn, maar hij verwaardigde zich ook in het Nederlands te schrijven. Omdat hij de Nederlandstalige publicaties niet zo belangrijk vond, deed hij dit echter onder het pseudoniem Theocritus à Ganda, dus Gentse Theocritus – Theocritus was een beroemde Griekse idylledichter.[51] In 1601 verscheen onder deze naam een embleembundel met Nederlandse gedichten getiteld *Quaeris quid sit amor?* (Wil je weten wat de liefde is?), waarmee hij het genre van de liefdesemblematiek introduceerde. Het werk werd diverse malen herdrukt en vanaf de derde druk (omstreeks 1607) kreeg het de titel *Emble-*

mata amatoria, wat de naam voor het genre werd. In de opdracht 'Aen de Ioncvrouwen van Hollandt' verklaart hij dat hij Nederlands gebruikt omdat de jongedames geen Latijn kennen:[52]

> Het is vanwege u geweest, alleen daarom,
> dat ik Cupido onze taal wil gaan leren.

Heinsius publiceert nog enkele Nederlandstalige dichtbundels, maar zijn belangrijkste werk is toch wel de *Nederduytsche poemata*, gedateerd 1616 maar waarschijnlijk reeds in 1615 verschenen, dat door zijn vriend Petrus Scriverius ofwel Pieter Schrijver werd uitgegeven – de man die Melis Stoke als auteur van de *Rijmkroniek van Holland* aanmerkte (zie hoofdstuk 2). De bundel was in zuiver Nederlands geschreven, in een meeslepend ritme met vlekkeloze versificatie. Hiermee introduceerde Heinsius in Nederland de barok. In zijn opdracht in de bundel pleit Petrus Scriverius voor het gebruik van het Nederlands:

> Wij zijn het enige volk dat ondankbaar is jegens zijn land en zijn taal; wij hebben deze tot nu toe veracht of laten verzieken door diegenen die geen andere taal kenden en die helemaal blind en onwetend waren.

Scriverius, die Heinsius 'de Gentse nachtegaal' noemt, roept op de Nederlandse taal 'te voorzien van deftigheid en met geleerdheid op te bouwen: laat haar toch onvervalst, met bastaard niet besmet, en van zichzelve rijk'. Scriverius riep de dichtkunst van Heinsius en niet die van Hooft uit tot voorbeeld van Nederlands dichtwerk, omdat alleen Heinsius de klassieken kon evenaren. Deze uitspraak was een directe aanval op de rederijkerskamers. Scriverius' doel was enerzijds te bewerkstelligen dat literaire werken niet langer alleen in het Latijn werden geschreven, maar ook in de volkstaal, en anderzijds dat in de volkstaal geschreven literatuur langs de strengste classicistische meetlat kon worden gelegd. De medewerkers aan de in 1617 opgerichte eerste Duytsche Academie namen Scriverius' ideeën over, met als gevolg dat de rederijkerscultuur vervangen werd door classicistische literatuur.[53]

De *Nederduytsche poemata* werden herhaaldelijk herdrukt en spoedig in het Duits vertaald. Ze markeerden ook in Duitsland het begin van de barok, en ze hadden grote invloed op de Duitse lyriek via Heinsius' navolger Martin Opitz (1597-1639), die als eerste in Duitsland een handboek voor het schrijven van poëzie publiceerde, in 1624.[54] Heinsius gold in de eerste helft van de zeventiende eeuw dan ook als een groot voorbeeld in de Lage Landen en Duitsland.

Tegengeluiden: pleidooien voor het gebruik van vreemde woorden

In hoofdstuk 6 zagen we dat er diverse wetenschappers waren die vernederlandste vreemde woorden prefereerden boven eigen termen. Dat men in de wetenschap pleit voor het gebruik van internationale termen is te verdedigen. Maar ook in de literatuur

vinden we dergelijke pleidooien. Weliswaar vormen ze een minderheid, maar het is altijd goed ook de tegenstem aan het woord te laten. Twee verklaarde voorstanders van leenwoorden waren Philips Numan en Richard Verstegen.

1590 – Philips Numan

In 1590 liet de Brusselse stadssecretaris en schrijver Philips Numan (midden 16de eeuw – 1617) zich in de voorrede van zijn in Brussel uitgegeven *Den Striit des Gemoets inden wech der deuchden* (De strijd van het gemoed op de weg naar de deugden) positief uit over het gebruik van vreemde woorden: andere volken doen dat immers ook, en – een uiterst moderne gedachte – talen veranderen nu eenmaal, zoals alles verandert. In de woorden van Numan:[55]

> Wat verder de taal betreft: wij hebben ons naar de gewoonte en het gebruik van onze tegenwoordige tijd gericht, zonder ons met onnodige zorgvuldigheid uiterlijk aan de begrenzingen van de oude Nederlandse taal te houden. [...] Want als de woorden uitgevonden zijn om de taal en spraak voort te brengen en de taal om elkaar te verstaan, dan zien wij geen reden waarom men meer aan het ene woord dan aan het andere gehouden zou zijn, zolang men die woorden gebruikt welke in die tijd en op die plaats in gebruik zijn [...]. Immers het is zeer waar en overduidelijk dat in Nederland de taal drie- en vierhonderd jaar geleden anders was dan zij honderd jaar geleden is geweest, en over honderd jaar anders zal zijn dan zij tegenwoordig is, en tegenwoordig soms anders dan zij enkele jaren na nu zal zijn. Aangezien alle dingen mettertijd veranderen, is het niet onnut, ongeschikt of ongeoorloofd om zich naar de eigen tijd te voegen. Het leek ons goed hierop gewezen te hebben, gezien de grote vreugde die sommigen scheppen in de eigen aard en de oudheid van hun taal en spraak, waarbij zij versmaden al hetgeen uit andere talen of spraken ontleend of toegevoegd is.

De gedachte dat taal verandert, was op dat moment nog niet ingeburgerd, want over het algemeen had men in deze periode nog weinig inzicht in het feit dat zaken in de loop van de tijd geleidelijk verandering ondergaan (zie hoofdstuk 2). Zo dachten sommige mensen dat de Romeinen ruïnes hadden gebouwd en bewoond, omdat er van de Romeinse gebouwen alleen maar ruïnes over waren! En men schreef in de zeventiende eeuw de afwijkende vorm van plaatsnamen in de oudste bronnen – zoals *Huculim* voor *Heukelum* – dikwijls toe aan onnauwkeurige spelling.[56]

1617 – Richard Verstegen

Richard Verstegen (Londen omstreeks 1550 – Antwerpen 1640) was oudheidkundige, een Engelsman afstammend van een adellijk Gelders geslacht. Hij week omstreeks 1580 als katholiek van Engeland uit naar Parijs, Rome en ten slotte naar Antwerpen. Hier verkeerde hij in de humanistische kringen van mensen als de woordenboekschrijver Kiliaan. Hij schreef aanvankelijk in het Latijn en Engels, en ging vervolgens over op het Nederlands. Zijn contrareformatorische werk was polemisch van aard, en niet alleen op

religieus terrein. In zijn verzenbundels, zoals de *Neder-duytsche epigrammen* (Nederlandse epigrammen) van 1617, verwoordt hij eigenzinnige opvattingen over leenwoorden:[57]

> Enkele Hollandse dichters zullen misschien zeggen dat er veel geschuimde woorden in [deze verzen] zitten, omdat ze niet in heel dom, plat Hollands zijn geschreven. Maar waarom hebben de Hollanders dan hun eigen potten niet geschuimd van *reformatie*, *predestinatie*, *excellentie*, *generaal*, ijdele *glorie*, en *consistorie*, enz. Waarom zeggen zij niet *de vergadering of het gezelschap van de herschapenen* in plaats van *het consistorie van de gereformeerden*? En waarom gebruiken zij niet *uitnemendheid* in plaats van *excellentie* [...], terwijl ze wel *boetvaardigheid* hebben gemaakt van *penitentie*, wat niet gedaan is omdat het woord *penitentie* hun onbekend is of onbegrijpelijk, maar omdat het andere woord boetvaardiger klinkt.

Interessant is hoe de Zuid-Nederlander Verstegen zich afzet tegen 'Hollandse' dichters. Ongetwijfeld speelde bij Verstegens opvattingen een rol dat zijn moedertaal Engels was en hij het Nederlands op latere leeftijd leerde. Dit Nederlands was Zuid-Nederlands, dat veel meer (Romaanse) leenwoorden bevatte dan het Noord-Nederlands, en daardoor voor hem gemakkelijker te leren was: het Engels bevat immers ook veel Romaanse leenwoorden.[58]

Overigens begint de versbundel met een lofdicht van de Brusselse stadssecretaris Philips Numan, die zich in 1590 ook al voor het gebruik van vreemde woorden had uitgesproken. Het lijkt wel zeker dat Numans mening invloed heeft gehad op die van Verstegen.

In een ander werk, *Medecyne* (Remedie), dat waarschijnlijk in 1625 of 1626 is gepubliceerd en dat slechts incompleet is overgeleverd, laat Verstegen zich nog specifieker uit:[59]

> Ik merk dat degenen die zich tegenwoordig bezighouden met het schrijven van Nederlandse poëzie in navolging van een onlangs geadopteerde manier van dichten van enkele Hollanders, in hun poëzie geen woorden willen accepteren die gederiveerd zijn uit andere talen, maar ze abandonneren en uitsluiten en ze geschuimd noemen. Ik kan het niet laten om mijn mening hierover te zeggen, en wel ten eerste: dat deze manier van doen niet gefundeerd is op het exempel van de oude vermaarde Latijnse poëten, die nimmer nalieten om in hun excellente *Carmina* (Liederen) woorden van Griekse derivatie te gebruiken. Ten tweede: dat dit ook niet op goede gronden gefundeerd is, aangezien men heden ten dage in gewone discoursen in proza dat soort woorden gebruikt, en de gewone mensen hierdoor deze woorden even goed zijn gaan begrijpen als woorden die alleen in hun Dietse taal thuishoren. En daarom [...] kan ik het niet raadzaam vinden om die woorden uit de poëzie te weren, aangezien ze niet alleen net zo goed door iedereen begrepen worden als gewone eigen woorden, maar ook beter dienen als sieraad van de poëzie dan *schokken van kwikken* [zestigtallen sneldichten] en dat soort mottige woorden die bijna niemand begrijpt.

Met deze laatste sneer verwijst hij naar de verouderde woorden in *Brabbeling* van Roemer Visscher, zie hieronder.

Daar staat overigens tegenover dat Verstegen kennelijk een overdadig en deftig gebruik van vreemde woorden afkeurt, want hij maakt dit belachelijk in zijn in 1641 uitgegeven *Exercitien van Verstant* (Verstandsoefeningen), waarin hij een 'edele glorieuze roemdrager [= pocher]' als volgt typeert:[60]

> Als hij in een gezelschap is waar geen geleerde mannen zijn, dan discoureert hij van de zeven vrije kunsten, al weet hij ze niet juist te noemen, en daar weet hij van zijn librarij te spreken, waar de volumina staan van het verdestrueren van Troje, van de Ridders van de Ronde Tafel, van de Vier Heemskinderen, van de Ridder met de Zwaan, van Hugo van Bordeaux, van Olivier van Castilië, met nog veel andere dergelijke vermaarde historiën.

Het komt erop neer dat Verstegen weliswaar niet tegen het gebruik van vreemde woorden is, maar dat hij wel van mening is dat deze gangbaar moeten zijn en het taalgebruik (de poëzie) moeten verfraaien.[61] De opvattingen van Verstegen en Numan zijn dus niet tegen taalzuivering in het algemeen gericht, maar tegen *overdreven* taalzuivering.

De keuze voor een bovenregionale norm

In de vorige hoofdstukken bleek hoe er geleidelijk een norm ontstond voor een bovenregionale eenheidstaal in spelling, grammatica en woordenschat. Na de val van Antwerpen werd het beschaafde Hollands van de grote steden (Amsterdam, Den Haag) de richtlijn voor de bovenregionale eenheidstaal, ook voor de literaire schrijvers. Sommige schrijvers zeggen dat expliciet (zie bijvoorbeeld de opmerkingen van Vondel hieronder), maar de meesten laten impliciet weten hoe zij denken over de verschillende dialecten en de 'platte' volkstaal: zij maken deze namelijk belachelijk.

Iedereen realiseerde zich dat de taal nog geen eenheid vormde, en dat de eenheidstaal meer in de geest dan in de praktijk leefde. In 1584 merkte Spiegel op:[62] 'iedere streek, bijna iedere stad heeft zijn eigen misbruik', en een eeuw later, in 1685, wees Simon van Leeuwen in zijn *Batavia Illustrata* op het feit dat de taal in de Hollandse steden op verschillende wijze klonk – en juist daar werd de eenheidstaal geschapen:[63]

> De overigens goed Nederlandse woorden worden door een Hagenaar anders uitgesproken dan door een Leidenaar of een Dordtenaar, en weer anders door een Rotterdammer en een Delftenaar, en ook anders door een Amsterdammer en een Noord-Hollander – en ook is er verschil tussen stedelingen en boeren en plattelanders.

De literaire schrijvers namen de taak op zich de norm voor de eenheidstaal aan iedereen bekend te maken.

Het prestige van de verschillende dialecten

Hoe werd in deze periode aangekeken tegen de Zuid-Nederlandse en Oost-Nederlandse dialecten en tegen het Hollandse dialect? Voor de beantwoording van die vraag moeten we te rade gaan bij literaire werken, omdat hierover elders geen of nauwelijks opmerkingen worden gemaakt.

In de verschillende geschiedenissen van het Nederlands wordt opgemerkt dat de Zuid-Nederlanders die eind zestiende eeuw naar de Republiek trokken, een hoog prestige hadden. Dit wordt algemeen als reden opgegeven voor de veronderstelde grote taalkundige invloed van het Zuid-Nederlands op de vorming van de standaardtaal. Nu is in de vorige hoofdstukken van dit boek gebleken dat die taalkundige invloed van het Zuid-Nederlands een mythe is. Geldt dat ook voor het aangenomen hoge prestige van de Zuid-Nederlanders? Jennifer Boyce Hendriks plaatst hierbij in haar ongepubliceerde proefschrift uit 1998 inderdaad vraagtekens.[64]

Zeker is dat er eind zestiende eeuw enige tijd sprake was van een 'Brabantse' mode. In verschillende literaire werken worden hieraan namelijk opmerkingen gewijd. Die mode betrof vooral de kleding, maar ook de taal. In deze periode bepaalden echter ook andere volken de mode, zoals blijkt uit een preek uit 1614: 'De een is gekleed op z'n Spaans, de ander op z'n Italiaans, weer een ander op z'n Frans, en nog een ander op z'n Hoogduits.'[65] Nu weten we allemaal hoe vluchtig mode is; bovendien wordt mode meestal slechts door een kleine toplaag van de maatschappij gevolgd. Uit de vele negatieve opmerkingen over de Zuid-Nederlanders en hun taal, die al eind zestiende eeuw gemaakt werden, blijkt dat die modegril kort moet zijn geweest. Zo bespotte Roemer Visscher in 1599 Amsterdamse jongedames die de Brabantse mode volgden in hun kleding en taalgebruik:[66]

> Op z'n Brabants zeggen ze 'jae voorwaer'
> Op z'n Brabants spreken ze allegaar [allemaal]
> [...]
> Amsterdamse dochters, doe mij bescheid [vertel me],
> Schaamt u zich voor de Hollandse bottigheid?

Wat Visscher bedoelt met 'op z'n Brabants spreken' is niet duidelijk; misschien alleen maar: net als een Brabander veel Franse leenwoorden gebruiken – iets waar in het Noorden grote aversie tegen bestond. In hetzelfde werk prijst hij 'een Leidse tong' en 'een Goudse stem'.[67]

Dat de zuiderlingen zo'n hoog prestige hadden, blijkt eigenlijk niet uit de gemaakte opmerkingen – die zijn namelijk vrijwel uitsluitend negatief, er is vrijwel geen aardig of bewonderend woord over de zuiderlingen te vinden, behalve van zuiderlingen over zuiderlingen![68] Ongetwijfeld maakte hun komst aanvankelijk indruk, en misschien hebben ze wel korte tijd een hoog prestige gehad, maar dat verloren ze al heel snel. Doordat ze met zo velen kwamen, werden ze als een bedreiging beschouwd. Vanaf 1585 werden zuiderlingen systematisch uit bestuurscolleges geweerd: officieel mochten buitenlanders geen politieke ambten bekleden – of daaraan altijd de hand werd gehouden, is natuurlijk de vraag.[69] Bovendien wekten ze irritatie door hun hooghartige houding en

doordat ze vasthielden aan hun eigen taal en nadrukkelijk neerkeken op de 'botte Hollanders', die ze 'botkoppen' of 'botmuilen' noemden. In een Zuid-Nederlands zinnespel krijgt iemand te horen: Je loopt alsof je een Hollandse meid bent.'[70]

In hoofdstuk 1 bleek dat een deel van de Zuid-Nederlanders, met name de hoogopgeleiden, aanvankelijk niet integreerde in de Noord-Nederlandse maatschappij, onder andere omdat ze hun verblijf als tijdelijk beschouwden. Vanaf begin zeventiende eeuw gingen de voormalige Zuid-Nederlandse vluchtelingen geleidelijk op in de Hollandse samenleving; ze doorbraken hun isolement en pasten zich aan. Zij (of hun kinderen) lieten hun Zuid-Nederlandse taaleigenaardigheden vallen ten gunste van het beschaafde Hollands. Na 1630 zijn er in de literatuur nauwelijks meer negatieve uitlatingen over de zuiderlingen te vinden – die waren overbodig geworden, omdat ze inmiddels niet meer opvielen in de noordelijke maatschappij.[71] In een klucht uit 1619 wordt al van een Antwerpse vrouw gezegd: 'Zij spreekt ook al zo plat Amsterdams dat je, als je haar eens hoorde, zou zeggen: ze is er geboren en getogen.'[72]

Het prestige van de Zuid-Nederlanders is dus slechts korte tijd hoog geweest, en ze hebben al vrij snel hun taalgebruik aangepast. Dat past in de bevinding in de vorige hoofdstukken, dat er eigenlijk geen blijvende sporen van de Zuid-Nederlandse immigranten te vinden zijn in de woordenschat, uitspraak of grammatica van de standaardtaal. Weijnen zei in 1966 al: 'Zo er Brabantse navolgingsdrang geweest is, hij zal vrijwel alleen maar op papier bestaan hebben; bovendien heeft hij kort geduurd en er is heftig verzet gekomen.'[73]

En hoe stond het met het prestige van de oostelijke dialecten? In die periode werd over het algemeen geen verschil gemaakt tussen sprekers van de oostelijke dialecten in Nederland en de Duitse dialecten, althans niet in de literatuur: in de Hollandse steden waren migranten uit het oosten in groten getale aanwezig (zie hoofdstuk 1), en voor de Hollanders waren de dialecten die ze spraken één pot nat. Uit een spotdicht van Huygens van omstreeks 1679 blijkt dat oostelijke dialecten weinig prestige hadden. In het gedicht plaagde Huygens de Overijsselse dominee en dichter Johannes Vollenhove (zie hieronder) met zijn oostelijke accent, met veel slot-*e*'s die inmiddels in het Hollands waren verdwenen. Het lange gedicht begint als volgt:

Mijn Vriendt-e Vollenhoven-e,
'tIs niet-e te gelooven-e
Dat ghij niet-e verstaet-e
Hoe vreemt-e dat het staet-e,
Daer ghij so wel-e preeckt-e
Gods woordt-e, dat ghij spreeckt-e
Met staerten-e veel woorden-e
Die Hollandt-e noijt hoorden-e.
Lett eens-e, hoe ghij mist dus-e:
Wat's Iesus-e, wat Christus-e?
Hoe is't met ons gelegen-e?
Wij spreken-e te deghene-e,
Soo wij niet beter weten-e.

In 1641 verscheen voor het eerst (althans voor zover nu bekend) te Amsterdam een klucht waarin een concreet Oost-Nederlands dialect (het Deventers) werd opgevoerd, namelijk de *Over-Ysselsche Boere-Vryagie*. In 1649 werd het Achterhoeks op de korrel genomen in de *Historie van Lukevent*.[74] De Duitsers of Oost-Nederlanders werden in de kluchten zeer negatief afgeschilderd en hun taalgebruik werd overdreven.[75] Ze hadden geen bijzonder goede naam, zo blijkt uit de vele 'moffenkluchten', waarin Duitsers en Oost-Nederlanders belachelijk werden gemaakt. Tussen 1615 en 1712 werden maar liefst zeventien van dergelijke moffenkluchten geschreven, alle spelend in Amsterdam, die vele malen werden herdrukt en opgevoerd. De hoofdpersonen waren meestal van eenvoudige komaf.

Daar stond tegenover dat de Duitse (niet de Oost-Nederlandse) taal, als moeder of zuster van het Nederlands, in hoog aanzien stond en als voorbeeld gold (voorbeelden hiervan zijn in de meeste hoofdstukken van dit boek te vinden). Vooral in de woordenschat werd driftig leentjebuur gespeeld. Men maakte kennelijk een onderscheid tussen de (veelheid aan) gesproken dialecten en het voorbeeldige, gecultiveerde, geschreven Standaardduits (in wording).

Tot slot had het Hollandse dialect een even laag prestige als het Zuid- en Oost-Nederlands. Men keurde het af als onbeschaafd, plat of boers. Het waren vooral platte klanken die men vermeed; het gebruik van volks*woorden* was bij sommige auteurs, met name Bredero, juist heel populair. Voor ons is interessant welke klanken men in die tijd als 'boers', dus 'onbeschaafd' karakteriseerde, omdat we verder over het zeventiende-eeuwse Hollands zo weinig weten; zie ook hoofdstuk 4. Uit de taal die Bredero en Constantijn Huygens de boeren in de mond leggen, blijkt dat de volgende klanken werden afgekeurd:

- de uitspraak /ng/ in plaats van /n/: *ongse* voor 'onze';
- /ie/ in plaats van /ee/: *blieck* voor 'bleek';
- /eu/ in plaats van /ee/: *speulen* voor 'spelen';
- /eu/ in plaats van /oo/: *seun* voor 'zoon';
- /i/ in plaats van /u/: *stick* voor 'stuk';
- /i/ in plaats van /è/: *him* voor 'hem';
- /o/ in plaats van /a/: *brocht* voor 'bracht', *ebrocht* voor 'gebracht'.[76]

De literatoren kozen dus voor het beschaafde Hollands en maakten afwijkingen van de norm – regionale klanken of woorden – belachelijk; hieronder worden vele voorbeelden gegeven.

Oud werk aanpassen aan de norm

Het ontstaan van een bovenregionale norm had tot gevolg dat werken die in een bepaald dialect geschreven waren, werden herzien of vertaald in het Hollands. Het eerst waren de Oost-Nederlandse geschriften aan de beurt: deze werden al vanaf halverwege de zestiende eeuw, toen er hoogstens van een standaardtaal in wording sprake was, in de West-Nederlandse of Hollandse variant vertaald.[77] Iets later, vanaf ongeveer 1600-1610, werden ook zuidelijk gekleurde teksten herschreven. Zo werd het taalgebruik van het Zuid-Nederlandse gespreksboekje van Noël van Berlaimont (zie hoofdstuk 7), toen het

in 1577 voor het eerst in de Noordelijke Nederlanden verscheen, niet aangepast, maar in latere noordelijke drukken gebeurde dat wel.

Bovendien gingen diverse auteurs, met name Vondel, Hooft en Vollenhove, tijdens hun leven ouder werk taalkundig herzien. Dankzij de vele discussies die binnen de literaire genootschappen werden gevoerd, ontstonden bij de auteurs geleidelijk heldere opvattingen over de ideale norm voor spelling, woordkeus, zinsbouw en verbuiging – waarmee niet is gezegd dat alle auteurs *dezelfde* opvatting huldigden. Bij herzieningen gingen ze deze norm alsnog met terugwerkende kracht toepassen. Daardoor gingen vooraanstaande auteurs in de jaren dertig van de zeventiende eeuw vormen met elisies van de *e* en *h*, zoals in *d'oghe* ('de hoge'), uit ouder werk verwijderen – dergelijke zuidneerlandismen waren te zeer in strijd met de Hollandse standaard (zie hoofdstuk 4). Zowel Hooft als Vondel ontwierpen in de jaren veertig een regelmatige spelling waaraan ze zich vervolgens hielden (zie hoofdstuk 5). Hooft wijzigde bovendien de woordkeus, zinsbouw en verbuigingen in zijn werk op grond van de taalobservaties die hij tussen 1635 en 1641 in de vorm van 126 'Waernemingen' had genoteerd (zie hieronder). In zijn jongere werken veranderde hij bovendien *als* na comparatief (*groter als*) in *dan*, en *doe(n)* in *toen*. Een twintigste-eeuwse taalkundige concludeert wat pedant: 'In literair opzicht heeft de tekst door de schoolmeesterlijke verbeteringen sterk geleden' – maar ik betwijfel of wij dat kunnen beoordelen.[78]

Omstreeks 1615 ging Vondel, geboren in Duitsland en zoon van Brabantse ouders, de taalvormen die niet tot de standaardtaal behoorden en die te wijten waren aan zijn Zuid-Nederlandse of Duitse achtergrond, systematisch vervangen door beschaafd Nederlands. Zo wijzigde hij *locht, meinde, sweert* in *lucht, meende, zwaard* en *grouwelen, schouwen* in *gruwelen, schuwen*. Voorts wijzigde hij Zuid-Nederlandse woorden in Noord-Nederlandse, zoals *aerselen* 'achteruitgaan' in *wijcken*, *dolligheyd* in *rasernij*, *grim* in *wrock*, *guyterij* in *schelmerij* en *poock* in *degen*. De bijwoorden *doen* en *doch* veranderde hij in *toen* en *toch*, en in het algemeen verving hij 'spreektaalwoorden' in ouder werk door stijvere schrijftaal: *omdat* werd *dewijl*, *maar* werd *doch*, *prijst* werd *looft*, *blaffen* werd *bassen*, en *dat zulk een mensch moet sterven* werd *naardien de man moet sterven*.[79] Bovendien verving Vondel na 1625 *du* en *dy* – vormen die in het Oost-Nederlands en (Neder)duits gebruikelijk waren – in zijn werk door *ghy* en *u* 'uw'.

De Zeeuwse dichter Jacob Cats herzag na 1625 zijn oudere, sterk Zeeuws gekleurde werk en verwijderde er de 'zeelandismen' uit, onder andere de voornaamwoorden *du* en *dyn*, die in Zeeland nog lang gebruikt werden nadat ze in Holland in onbruik waren geraakt.[80]

Dit toont hoe de norm voor de bovenregionale taal vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw geleidelijk steeds meer een realiteit werd, en hoe in de schrijftaal, die, zoals we aan het begin van dit hoofdstuk zagen, van oudsher Zuid-Nederlandse invloed had opgenomen, het zuidelijke steeds meer werd geschrapt. Het gevolg was dat de Hollandse literatuur voor Zuid-Nederlanders moeilijker toegankelijk werd; zo merkte de Zuid-Nederlandse toneelschrijver en dichter Michiel de Swaen (1654-1707) over het werk van de door hem bewonderde Vondel op dat de stijl 'sterk, maar hard [moeilijk] en duister, onaangenaam door gezochte woorden' was.[81]

Taalwetten maken en vinden 515 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Schrijvers met een voorbeeldfunctie

Het feit dat vooraanstaande schrijvers hun werken volgens de bovenregionale norm gingen schrijven, gaf aan deze norm bekendheid en status. Het taalgebruik van gezaghebbende schrijvers, hun woordkeus, stijl en woordverbindingen, en de manier waarop ze woorden verbogen en vervoegden, gingen als voorbeeld gelden voor de mindere auteurs en voor de beschaafde standen. Ook hierin volgde men, zoals zo vaak, de Latijnse traditie: onder de Romeinen golden de grote klassieke auteurs als Cicero en Vergilius, die het zogenoemde gouden Latijn schreven, als voorbeeld voor latere schrijvers. Op de Latijnse school leerden de jongens retorica – de leer van het overtuigende taalgebruik – en daarbij gold de literatuur als voorbeeld: men bestudeerde klassieke werken (vertaalde en Nederlandstalige) en leerde zelf gedichten schrijven.[82]

Hieronder vermeld ik de belangrijkste Nederlandstalige schrijvers en hun opvattingen over het taalgebruik, voor zover van blijvende invloed. Het gaat hier nadrukkelijk niet om hun literaire kwaliteiten.

1612 – Gerbrand Adriaensz. Bredero

De ras-Amsterdammer Gerbrand Adriaensz. Bredero (1585-1618) stierf al op vierendertigjarige leeftijd. In zijn korte leven was hij zeer productief: hij schreef gedichten, kluchten en toneelstukken. Hij was bevriend met Hooft, Samuel Coster, Heinsius, Scriverius en Hugo de Groot. Ten minste drie spreuken van hem hebben de tand des tijds glansrijk doorstaan: 'Wie de goden liefhebben, sterft op jeugdige leeftijd, in de volle kracht van lichaam, hart en geest' – een spreuk met bijna voorspellende werking –, 'Dat gij niet wilt dat u geschiedt, en doet dat aan een ander niet' en ''t Kan verkeren'.[83]

Bredero kende naar eigen zeggen slechts een weinig Frans (hij noemt zichzelf in de voorrede van het *Moortje* uit 1617 'een slecht [eenvoudig] Amstelredammer, die maar een weynich kints-School-frans in 't hooft rammelde'), en hij heeft niet, zoals Vondel, op latere leeftijd Latijn en Grieks geleerd. Hij ging er juist prat op géén vreemde talen te kennen: 'Wat mij betreft, ik heb geen ander boek geleerd dan het boek van het gebruik [praktijk]; vergeef het me, als ik door onbekendheid met buitenlandse talen, wetenschappen en kunsten heb gedwaald.'

De belangrijkste inbreng van Bredero bestond eruit dat hij de levende, gesproken taal, de echte Hollandse (Amsterdamse) volkstaal, propageerde in plaats van een op het Latijn geënt Nederlands. Daarmee brak hij als eerste met de literaire traditie – en met veel succes, want het publiek smulde ervan, en veel auteurs volgden zijn voorbeeld om ook een graantje van het succes mee te pikken. Zijn personages spraken zowel lagere volkstaal als de beschaafde omgangstaal van de burgerij, maar altijd betrof het een natuurlijke taal. Hiermee zette Bredero zich bewust af tegen de gekunstelde Brabantse rederijkerstaal.[84] Dankzij Bredero werden veel (Hollandse) volkstaalwoorden en oude Nederlandse woorden populair. In de voorrede van zijn in 1622 postuum verschenen *Boertigh, Amoreus, en Aendachtigh Groot Lied-Boeck* zegt hij over zijn woordkeuze:

> Veel oude en veelgebruikte woorden van de boeren zijn opgenomen, die sommige latinisten (die immers eerder en meer uitheems dan Nederlands geleerd hebben) veroordelen en smadelijk verwerpen omdat zij ze juist door onkunde niet kennen. Maar jullie, toetsers en keurmeesters van ons gouden Nederlands, die zo onbeschroomd de Hollandse woorden toetsen [...] en deze als goede, valse of niet-gangbare munt bestempelen [...], vinden jullie het redelijk dat men die oude beschimmelde spaarcenten en geldige munten moet verachten? [...] Ik voor mij beken dat ik [...] met ketterse stijfhoofdigheid aan het oude hang, ja, dat ik – al ben ik geen geldsnoeier, goudsmid of muntmeester – bij voorkeur die oude spaarcenten opzoek om daar te gelegener tijd iets goeds dat ik graag wil hebben en mij kan veroorloven, mee aan te schaffen. Het is voor mij voldoende als het hier in omloop zijnde onvervalste onvermengde munt is, als ik weet dat het door de gewone man in de dagelijkse handel en omgang gewraakt noch geweigerd wordt, maar door hem als goed en bekend geaccepteerd wordt. Het maakt mij niets uit of ik mijn moedertaal van een machtig koning of van een arme bedelaar leer, en of de woorden uit het vuilnisvat of uit de mooiste en grootste schatkamers van de wereld komen, zolang ieder mij maar naar hun waarde gouden, zilveren en koperen munten wil geven.

Van nieuwgevormde woorden was Bredero geen fan; zo zei hij in 1617 in het *Moortje*:[85]

> Ik zal me zeker nooit verbinden aan de eigenzinnigheid van sommige eigenwijze schrijvers, die meer de boeken op ongewone woorden doorsnuffelen dan dat ze letten op de spreekgewoonte van hun medeburgers en boeren, en die op hun eigen invallen en inbeeldingen onverzettelijke kerken bouwen.

Bredero propageerde dus de volkstaal, de taal van het 'klootjesvolk', maar dan wel nadrukkelijk de *Hollandse* volkstaal. Andere dialecten maakte hij bewust belachelijk. Hij richtte zijn pijlen vooral op het Zuid-Nederlands, met zijn grote hoeveelheid Franse leenwoorden. Zo maakte hij in 1612 in de *Klucht van de koe* een boer belachelijk, die pocht dat hij bij de Vlamingen rederijker is geweest, door hem een rondeel te laten opzeggen dat wemelt van de vreemde woorden:[86]

> De loffelijke filosofie
> Die verdrijft de ignorantie,
> Zonder edele clergie [geleerdheid].
> De loffelijke filosofie,
> De ab'le poëterie [schone fictie],
> Die is vol materie en substantie,
> Vol gratie en vol plaisantie.

Waarop zijn toehoorder bewonderend vraagt: 'Waar heeft u dat overdadig prachtig Frans geleerd?'

Een van de manieren waarop Bredero de draak stak met het deftige gebruik van Franse leenwoorden, was door de vreemde woorden ironisch van geheel verkeerde betekenissen te voorzien, bijvoorbeeld in: 'Ik zal u promoveren tot Doctor Iuris om uw bestiaal [= beestachtig, bedoeld is: groot] verstand' of in ''t Is een zeer extreem volkje'.[87]

De *Spaanschen Brabander Jerolimo* uit 1617 berust geheel op de tegenstelling tussen de twee dialecten van de hoofdpersonen: het Antwerpse dialect van de uit het Zuiden gevluchte, berooide jonker Jerolimo, die de Amsterdammers door handige praatjes geld aftroggelt, en de Amsterdamse volkstaal van zijn knecht Robbeknol. Jerolimo volgt de Spaanse mode, vandaar zijn bijnaam 'Spaanse Brabander'. In de voorrede zegt Bredero onomwonden:

> De Brabantse taal [het Antwerps dialect] heb ik met geen ander doel hier ingevoegd dan om haar hoogmoed te tonen en te laten zien dat zij evenzeer haar gebreken heeft als de [taal van de] botte Hollanders, die haar evenmin kunnen volgen als wij hun wanspraak.

De minachting van de Brabanders voor de Amsterdamse taal blijkt uit de verzen 175-184, waarin Jerolimo tegen zijn knecht zegt:[88]

Een dingen jammert mai, dat is da' ge zo bot Hollands sprekt.
O de Brabantse taal die is heroiek, modest en vol perfectie,
Zo vriendelaik, zo galjard, zo minjerd, en zo vol correctie,
Da' men 't niet gezeggen en kan. Ik wou om duizend pond
Da' ge ze zo wel als ekik of als m'n peterken verstond.
Ik zweer 't ou *par Die*, gij zoudt ouw Hollands verzaken,
Want die ons verstoot, die verstaat alle spraken.
Was ouwer moeier nog maagd, ik liet ou een Brabander maken.
Onze taal is een robsodie, nonpareille, zonder weerga,
Ze 'n heeft geen comparatie bij de zuiverheid van Holland op veer na.

Ofwel in hertaling:

Een ding vind ik jammer, dat is dat ge zulk bot Hollands spreekt.
O de Brabantse taal, die is groots, voornaam en vol perfectie.
Zo vriendelijk, zo krachtig, zo liefelijk, en zo vol zuiverheid.
Dat men 't niet vertellen kan. Ik wou om duizend pond
Dat ge haar zo goed als ik of als m'n petekind verstond.
Ik zweer 't u, bij God – gij zoudt uw Hollands verzaken
Want wie ons verstaat die verstaat alle spraken.
Als uw moeder nog maagd was liet ik u een Brabander maken.
Onze taal is een rapsodie, onvergelijkelijk, zonder weerga,
Ze is op geen stukken na qua zuiverheid met Holland te vergelijken.

Hierop antwoordt de Amsterdammer Robbeknol (verzen 185–188):

Ofwel hertaald:

Ja, 't is een mooie mengelmoes, gij meugt er wel van spreken,
Gijlui hebt de Franse, de Spanjers en d'Italianen vrij wat ofekeken.
De Brabanders slachten d'Engelsen of de spreeuwen, zij kennen van elks wat!

Ja, 't is een mooie mengelmoes, dat mag je wel zeggen.
Jullie hebben heel wat afgekeken van de Fransen, de Spanjaarden en de Italianen.
De Brabanders lijken op de Engelsen of de spreeuwen: zij kennen van alles wat!

In de verzen 190–199 wijst Robbeknol op het grote aantal leenwoorden in het Brabants:[89]

Ofwel hertaald:

O elekaarten, zoud' men dat lebbige Brabants ziften
Of wannen, gelijk de kruieniers haar kruien, zo waar als ik leef,
Ik wil wel wedden, dat er de helft niet over en bleef.
Dat 'et Hof te Brussel eens bande al de uitheemse woorden,
Dat iegelijk most gaan daar zij eigen zijn, of daar ze thuishoorden,
Wat zou er een goedje vertrekken, gants lijden! Hoe kaal
Zouwen de brabbelaars staan kijken met haar jottose taal.
Maar nou zijn ze hier zo vermaagschapt, dat men ze niet zou kunnen scheien,
Al had je al de geleerden, professoren en doctoren van Leuven en van Leien.

Verdraaid, als men dat lelijke Brabants zou zeven
Of met de wan zuiveren, zoals de kruideniers hun kruiden, zo waar as ik leef,
Ik wil wel wedden dat er nog niet de helft van overbleef.
Als het Hof te Brussel eens alle uitheemse woorden verbande,
Als ieder woord moest gaan naar waar het eigen is of thuishoort,
Wat zouden er dan een boel woorden vertrekken, verduiveld! Hoe berooid
Zouden de brabbelaars staan te kijken met hun onbeschaafde taal.
Maar nu zijn ze hier zo ingeburgerd, dat men ze niet zou kunnen onderscheiden,
Al had je alle geleerden, professoren en doctoren van Leuven en van Leiden.

Ondanks zijn afkeer van vreemde woorden gebruikte Bredero in zijn kluchten veel Franse leenwoorden, meer dan in zijn andere werk. Daarmee gaf hij een realistisch beeld van de volkstaal, want daarin kwamen veel vreemde woorden voor. Hoewel de puristen er wel degelijk in slaagden het gebruik van de vreemde woorden in literatuur en wetenschap te verminderen, lukte dat veel minder goed in de eenvoudige volkstaal, die veel Frans had opgenomen via het taalgebruik van de vele naar het Noorden gevluchte Vlamingen, de rederijkerstaal, de Franse scholen en de schoolboeken.[90]

Behalve met het Zuid-Nederlands dreef Bredero ook de spot met het 'Overlands', de taal van de 'Moffen', 'Poepen' of 'Knoeten', ofwel de Duitsers en Oost-Nederlanders. Een goed voorbeeld geeft de *Hoochduytschen Quacksalver* uit 1619, wiens taalgebruik

als volgt wordt weergegeven.[91] De 'lelijke' Duitse uitspraak blijkt met name uit de spelling:

	Of hertaald:
Anheurt vrumer burger und cauffluy jungh und alt,	Aanhoor vrome burgers en kooplui, jong en oud,
Edel ob unedel, edert sey vom was ghestalt,	Edel of onedel, van wat voor gestalte ieder ook zij,
Hooch ob leech, kleyn und groot, man und weyb kumt anschouwen,	Hoog of laag, klein en groot, man of vrouw, kom aanschouwen
Ghy vryers, gy vrysters, gy wenaers und weduvrouwen,	Gij vrijers, gij vrijsters, weduwnaars en weduwen,
Kumt heer vreylich by, ich brauch doch meyn kunst,	Kom vrijelijk hierbij, ik gebruik toch mijn kunst,
Vor dem reycken umb geldt, den armen gaer umb sunst.	Voor de rijken voor geld, voor de armen voor niks
Giebt mier was stilstant das fruntlich meyn beden,	Sta hier wat stil voor mij, is mijn vriendelijke bede,
Giebt mier was gehor, anheurt toch meyne reden,	Geef mij gehoor, aanhoor toch mijn reden,
Vom den welchen bald ich nu wil fanghen an,	Waarmee ik nu spoedig wil aanvangen,
En reden tot dy hier als eyn redner daer van.	En tot jou als een redenaar wil spreken daarvan.

Van de Duitse immigranten gaf Bredero dus een even negatief beeld als van de Zuid-Nederlandse immigranten.

In de zeventiende-eeuwse kluchten die in navolging van Bredero werden geschreven, komen dezelfde onderwerpen voor: het belachelijk maken van leenwoorden, onbeschaafde taal en dialectismen, met name die uit het Zuid- en Oost-Nederlands en het onbeschaafde Hollands. Het bijzondere van Bredero's werk lag in het feit dat het de geschiktheid van de levende taal voor literaire werken overtuigend aantoonde.

1614 – Roemer Visscher

De Amsterdamse graanhandelaar en dichter Roemer Visscher (1547-1620) speelde een belangrijke rol in het culturele leven van Amsterdam: zijn huis was een ontmoetingspunt voor schrijvers en kunstenaars en hij was bevriend met Jan van Hout en Spiegel. Net als Spiegel was hij lid van de rederijkerskamer de Eglantier, en hij deelde met Spiegel diens opvattingen over het belang van de Nederlandse taal. In de *Twe-spraack* uit 1584 treedt Visscher op als de onderwijzer R. (zie hoofdstuk 8).

Dichtbundels van Visscher verschenen pas aan het eind van zijn leven, maar de gedichten circuleerden al veel langer. In 1614 publiceerde Visscher een dichtbundel onder de bescheiden titel *Brabbeling* 'beuzelingen'. Hij verdeelde het werk in *kwikken (quicken)* 'puntdichten, sneldichten', *tuiters* 'sonnetten', *jammertjes* 'elegieën' en *rommelzoo* 'varia'.

De *kwikken* zijn verdeeld in *schokken* (zestigtallen). De bundel eindigt met enige langere gedichten onder de samenvattende titel *tepelwerken* 'knutselwerkjes'. In hetzelfde jaar verscheen een bundel *Sinnepoppen*, waarin *zinnepop* stond voor 'embleem, zinnebeeld'.

Uit de genoemde titels en opschriften blijkt dat Visscher vreemde woorden vermeed en de voorkeur gaf aan eigen Nederlandse woorden. De meeste van de door hem gebruikte termen bestonden al, maar ze waren ofwel verouderd of ze bezaten een andere betekenis. Visscher prefereerde dus oude woorden boven zelfgemaakte nieuwe. Dat zal de reden zijn dat Lodewijk Meijer hem in zijn *Woorden-schat* van 1669 in het deel met verouderde woorden noemde.

1618 – Pieter Cornelisz. Hooft

De literator P.C. Hooft (Amsterdam 1581 – 's-Gravenhage 1647) was de zoon van een vooraanstaande koopman-regent. In 1609 werd hij drost van Muiden, waar hij de zomers doorbracht op het Muiderslot ('s winters verbleef hij in Amsterdam). Zijn toneelstukken en gedichten werden door zijn tijdgenoten bijzonder gewaardeerd, zoals blijkt uit de lofdichten die aan zijn werken voorafgingen, waarbij woordspelingen op zijn naam (zoals 'Hooftschrijver', 'Hooftdichter van het vaderland', ''t Hooft van de poëten van onze tijd') niet geschuwd werden.

In de proloog van zijn toneelstuk *Warenar* uit 1617 (dat hij volgens de jongste theorieën samen met Samuel Coster heeft geschreven) gebruikte Hooft als eerste de uitdrukking *de spraakmakende gemeente*. Deze uitdrukking is gevleugeld geworden om aan te geven dat het volk in de taal de hoogste wetgever is, en dat de volkstaal de bron is van nieuwe woorden en uitdrukkingen en van bijzondere toepassingen.

Hooft leeft in de herinnering voort als de man van de gekunstelde nieuwvormingen. Dat is een eenzijdig beeld. Hooft heeft zich zeer veel moeite getroost om een mooi, sierlijk Nederlands te gebruiken, niet bezoedeld door vreemde woorden. Daarbij zag hij wel degelijk in dat het vinden van acceptabele Nederlandse alternatieven voor vreemde woorden geen sinecure is. Zo schreef hij bijvoorbeeld in 1618 een brief aan Hugo de Groot over de moeilijkheden die hij ondervond bij het schrijven van geschiedkundige werken in zuivere taal. Hier liet hij zich voor het eerst expliciet over vreemde woorden uit. Hij schreef deze brief overigens in het Latijn![92]

> Vele dingen maken me bezorgd, en ik sta wantrouwig tegenover de bouw, de duidelijkheid, de bekoorlijkheid en ten slotte de gehele schikking. Zelfs sommige kleinigheden berokkenen me last, zoals daar zijn de vreemde woorden. Het leek me beter de termen uit vreemde talen waarvoor wij in onze taal, bij gebrek aan de zaken zelf, geen woord bezitten, op te dringen dan er ongehoorde woorden voor uit te denken; die vreemde woorden worden met recht behouden. Het is echter helemaal niet gemakkelijk de overige die, door een weliswaar verkeerde jacht op effect van onze landgenoten, de moedertaal zijn binnengedrongen, te weren zonder velen te ontstemmen; vooral is het moeilijk de woorden te brandmerken die zeer verheven of waardige zaken aanduiden.

In 1618 wilde Hooft dus vreemde woorden waarvoor geen Nederlands alternatief bestond, behouden en de overige vervangen door Nederlandse synoniemen. Later, rond de jaren dertig, koos hij voor een tot het uiterste doorgedreven taalzuiverheid. Dat blijkt als we verschillende drukken van zijn werken naast elkaar leggen. In 1638 herzag Hooft bijvoorbeeld *Henrik de Gróte*, een biografie van Hendrik IV van Frankrijk, die hij in 1626 had geschreven. Het blijkt dat Hooft in de twaalf jaar die verstreken waren, uiterst streng in de leer was geworden en veel puristische zelfkritiek had uitgeoefend.[93] Zo verving hij onder andere *legaat* door *gezant*, *pais* door *vrede*, *predicatie* door *preek*, *president* door *raadhoofdman*, *prins* door *vorst*, *prinses* door *vorstin*, *processie* door *ommegang*, *procureur* door *pleitverzorger* en *secretaris* door *geheimschrijver*.

Hooft verving vreemde woorden niet alleen door bestaande woorden of nieuwvormingen, maar ook door ongebruikelijke of verouderde Nederlandse woorden. Zo schreef hij aan Huygens: 'Verworpelingen van woorden van de straat oprapen en ze gebruiken waar dat past [...], daar kan men eer mee inleggen.'[94]

Taalkundigen hebben wel eens geïnventariseerd welke woorden door Hooft gebruikt zijn ter vervanging van vreemde woorden. Zij kwamen op een lijst van 180 woorden.[95] De meeste van deze woorden zijn niet door Hooft gemaakt, maar werden in zijn tijd al gebruikt. Sommige hiervan zijn tegenwoordig geheel ingeburgerd, hoewel ze niet altijd geheel synoniem zijn met de vreemde woorden die ze moeten vervangen, vergelijk *aandeel* voor 'quote', *aanwijzing* voor 'assignatie', *aanzienlijken* voor 'notabelen', *beschikking* voor 'dispositie', *geldmiddelen* voor 'financiën', *genade* voor 'gratie', *gezag* voor 'autoriteit', *herder* voor 'pastoor', *korting* voor 'reductie', *lastbrief* voor 'commissie', *misbruik* voor 'abuis', *schatmeester* voor 'thesaurier', *smekeling* voor 'suppliant' en *uitroep* voor 'exclamatie'.

Maar Hooft verzon ook eigen termen. De volgende woorden zijn volgens het WNT waarschijnlijk door Hooft gemaakt:[96] *algemeenschap* voor 'generaliteit', *algemeengelovig* voor 'katholiek', *beleidschip* voor 'konvooischip', *bevoorhoofden* voor 'confronteren' (in 1708 door Willem Sewel al als verouderd of niet algemeen gebruikelijk bestempeld), *enkeling* voor 'particulier', *gasterijhouder* voor 'logementhouder', *gebedenteller* voor 'paternoster/rozenkrans', *gebijtekend* voor 'geparafeerd', *handarts* voor 'chirurg', *hooggezaghebber* voor 'dictator', *loopmare* voor 'krant', *onderworpeling* voor 'suppoost', *stadhuishavenaar* voor 'conciërge', *tegenrolhouder* voor 'controleur', *verneemschrift* voor 'informatie', *vernufteling* voor 'ingenieur', *vertrouwenaar* voor 'crediteur', *voorburgemeester* voor 'proconsul', *voordeelgeld* voor 'pensioen', *vrijhoedebrief* voor 'vrijgeleide', *wingewestelijk* voor 'provinciaals' en *zaaierij* voor 'seminarie'. Geen van deze woorden wordt tegenwoordig nog gebruikt. Wél geaccepteerd zijn *boekerij* voor 'bibliotheek' en *heelal* voor 'universum'.

Het is niet helemaal zeker dat Hooft de bedenker van deze woorden is. In hoofdstuk 6 bleek al hoe moeilijk het is vast te stellen wie een woord voor het eerst gebruikt heeft, omdat we niet alle historische bronnen kennen. Daarbij zegt Hooft zelf dat hij voorstander is van het gebruik van verouderde of ongebruikelijke woorden, zodat het waarschijnlijk lijkt dat een deel van de genoemde woorden al in het Nederlands bestond. Zeker is wel dat de bewuste woorden dankzij Hooft een zekere mate van bekendheid hebben gekregen, zeker in zijn tijd, al hebben ze de tand des tijds niet doorstaan. Het

eeuwige *vernufteling* voor 'ingenieur' wordt telkens als voorbeeld gegeven van de gekunsteldheid van Hoofts woordvormingen (overigens werd het al in 1708 door Willem Sewel bestempeld als een verouderd of ongebruikelijk woord). Maar door alleen naar de niet-geaccepteerde woorden te kijken, wordt Hooft geen recht gedaan: in zijn tijd is hij zeer invloedrijk geweest – de woorden van Hooft werden voor een deel overgenomen in Meijers *Woorden-schat* – en zijn pleidooien voor een zuivere en sierlijke taal hebben ongetwijfeld blijvende invloed gehad, net als die van Stevin en Hugo de Groot, doordat ze ertoe hebben geleid dat er voor veel vreemde woorden een Nederlands alternatief werd gemaakt – al verdween het vreemde woord daarmee meestal niet. Hooft zelf twijfelde ook wel eens aan de zin van het gebruiken van zuiver Nederlandse woorden, zoals hij in 1634 schreef, maar hij zag geen andere mogelijkheid:[97]

> De bedenkelijke bekrompenheid van onderscheidingsvermogen in dezen mishaagt mij zelf een beetje – ik heb wel eens in dubio gestaan of het niet beter was om wat losser te zijn over het spreken van hoofs Nederlands. Maar als men die deur openzet, dan zie ik niet waar het eindigen zal met het verval van de taal, en misschien zou het dan beter zijn om in zuiver Latijn te schrijven.

Overigens was en bleef de ambtelijke taal, anders dan de literaire, doordrenkt met leenwoorden. Hooft, als drost van Muiden, paste zich in zijn ambt aan de gewoonten van die tijd aan. Zijn officiële brieven staan bol van de Romaanse leenwoorden. Twee voorbeelden ter illustratie. Het eerste:[98]

> Om te presteren 't geene mij bij UEd Mogh. missive vanden 29en Novemb. lestleden was geinjungeert, so seind'ick [zend ik] de twee daer bij gevoeghde requesten nevens desen wederomme [terug].

Het tweede:[99]

> De promptitude waarmee U Ed. in 't favoriseren van mijn zwager Tholing, mijn verzoek geprevenieerd heeft, is dat mij animeert met zo goede moed op de oude vriendschap, dat ik mij vervorderen zal U Ed. te importuneren met een nieuwe molestie, doch niet zonder van importante occasie te worden gedreven.

Als we deze voorbeelden vergelijken met modern ambtelijke proza, dan moeten we constateren dat het aantal Romaanse leenwoorden inmiddels fors is teruggedrongen. Dat zal het gevolg zijn van de vele puristische inspanningen.

Naast nieuwvormingen gebruikte Hooft allerlei originele beeldspraak en woordcombinaties die zijn werk niet overal even toegankelijk maken en die nu gekunsteld aandoen, maar die door zijn tijdgenoten over het algemeen zeer gewaardeerd werden. Enkele voorbeelden uit de *Neederlandsche Historiën*:[100] *belegende zorgvuldigheid* voor 'overleggende voorzichtigheid', *zijn eigen hart eten* voor 'van berouw wegkwijnen', *krakende tijden* voor 'gevaarlijke tijden', *het drijven der oorlog* voor 'oorlog voeren', *onkneusbaar in wederspoed*

'gelijkmoedig in tegenspoed', een *onschiftelijke verwarrenis* voor een 'onontwarbare warboel'. Met dergelijke maaksels zit het werk vol. Maar ook uitdrukkingen uit de omgangstaal zoals *iemand in zijn hemd zetten* en *niet durven kikken* komen voor bij Hooft (ze zullen niet door hem zijn bedacht), en zijn waarschijnlijk daardoor verbreid.[101]

Na 1628 heeft Hooft zich voornamelijk met geschiedschrijving beziggehouden. In zijn magnum opus *Neederlandsche Historiën*, waarvan de eerste twintig boeken in 1642 verschenen, beschrijft hij de Nederlandse opstand tegen de Spanjaarden, en hierbij volgde hij de Romeinse geschiedschrijver Tacitus na, die hij zeer bewonderde. In het werk komen heel weinig leenwoorden voor, maar de stijl was geheel op Latijnse leest geschoeid. Hooft vond namelijk – net als zijn tijdgenoten – dat het Nederlands opgebouwd moest worden volgens de Latijnse grammatica.[102] Dat blijkt ook uit zijn 126 'Waernemingen op de Hollandsche tael' (Opmerkingen over de Hollandse taal): observaties en vragen die bij Hooft opkwamen tijdens het corrigeren van vroeger werk (zie hoofdstuk 8).

Het komt erop neer dat we tegenwoordig de taal van Hooft gekunsteld en vaak duister vinden, dat zijn zinswendingen on-Nederlands zijn, dat zijn stijl vaak niet meer te pruimen is en zijn purisme wel erg ver doorgevoerd; maar voor zijn tijdgenoten en nog lang daarna gold Hooft als een nastrevenswaardig voorbeeld. Hij toonde namelijk overtuigend aan dat men over een verheven onderwerp zoals de geschiedenis kon schrijven in zuivere taal en een 'verheven' stijl naar Latijns voorbeeld. De typering die Vollenhove van Hooft geeft, is zeer raak: 'Dit is Tacitus in Holland. Hij schenkt ons het beste van Latium in zuiver Nederlands.'[103]

1621 – Joost van den Vondel

De literator Joost van den Vondel (Keulen 1587 – Amsterdam 1679) kreeg de eretitel 'prins der Nederlandse dichters'. Vondels familie stamde uit Brabant – of Vondel zelf daar ooit is geweest, is de vraag; in 1582 moesten Vondels ouders Antwerpen verlaten omdat ze doopsgezind waren. Zij gingen naar Keulen, waar Vondel werd geboren. In 1597, toen Vondel tien jaar was, vestigden ze zich in Amsterdam. Hier opende zijn vader een zijde- en kousenhandel. Vondel werd in 1606 lid van de Brabantse kamer 't Wit Lavendel.

Vondel heeft een even belangrijke voorbeeldfunctie gehad als Hooft. Er zijn meer overeenkomsten met Hooft. Net als deze was Vondel lid van de 'Letterkunstige vergadering', die in 1622-23 bijeenkwam en zich bezighield met taalkundige kwesties, en Lodewijk Meijer noemde zowel Hooft als Vondel als een bron voor zijn *Woorden-schat*.

Maar de verschillen tussen beide auteurs zijn wellicht groter dan de overeenkomsten: Hooft kwam uit een aanzienlijk geslacht en genoot een zeer goede opleiding, deels in het buitenland; Vondel werkte vanaf zijn negende in de zaak in zijde-artikelen van zijn vader, en hij heeft vanaf die tijd geen onderwijs meer gevolgd behalve door thuislessen (onder andere van de legendarische rekenmeester Bartjens) en pas op latere leeftijd Latijn en Grieks geleerd. Hoewel de twee grote auteurs in dezelfde tijd in Amsterdam woonden, waren ze door hun verschil in karakter en denkwijze geen vrienden – waarbij de overgang van Vondel naar het katholicisme in 1641 ook niet hielp.[104] Daarbij kwam dat Hooft al op jonge leeftijd veel succes oogstte en veel eerder stierf dan de stokoud geworden Vondel; Vondel behaalde zijn grootste roem in de tweeëndertig jaar die hij nog

leefde na de dood van Hooft. Wel golden beiden gedurende enkele eeuwen als de grote voorbeelden voor schrijvers, en hun taalgebruik werd in werken over taal als gezaghebbend geciteerd.[105]

Vondel schreef vele gedichten en toneelstukken. Het bekendst gebleven is waarschijnlijk de *Gysbrecht van Aemstel*, voor het eerst in 1637 opgevoerd ter ere van de opening van de nieuwe schouwburg. In zijn oudste werken bekommerde Vondel zich nog niet om woordkeus en spelling, maar in de loop van de tijd veranderde dat. Hij ging oud werk herzien (zie hierboven), en richtte zich tegen het gebruik van bastaardwoorden. In het gedicht 'Klinkert' (Sonnet) uit 1621 richt hij zijn pijlen op het taalgebruik van advocaten, met regels als:[106]

> On-Nederlandse pleiters, zwijg! gij hebt uw taal vergeten.
> Ga heen en haal uw moeders taal, en kakel dan voor 't hof. [...]
> Spreek zo [zuiver] wanneer u pleit, dan kan een boer ook weten
> Hoe 't met zijn zaken staat; leen geen uitheemse stof,
> Schuw Franse woorden, en maak het niet zo grof.

Toch gebruikte Vondel in zijn werk wel degelijk vreemde woorden, al werden deze in de latere werken steeds schaarser. Zijn voorkeur voor bepaalde leenwoorden was een van de zaken die Petrus Leupenius hem in 1654 verweet, hoewel de meeste kritiek gericht was tegen Vondels spelling (zie hoofdstuk 5). Leupenius wijst erop dat Vondel in zijn werk 'verscheidene on-Nederlandse woorden, zoals *element, regiment, regeren, triomferen, livreien, hiërarchieën* e.d.' gebruikt. Alleen op het gebied van wijsbegeerte en godgeleerdheid vermeed Vondel alle vaktermen, en hij gebruikte *geheimmerk* voor 'sacrament', *zelfstandigheid* voor 'substantie', *wezen* of *wezenheid* voor 'essentie', *toeval* voor 'accident', *ommegang* voor 'processie' en *toonstuk* voor 'monstrans'.[107]

In zijn oudere stukken gebruikte hij bovendien nogal wat germanismen, en dat is geen wonder: hij was in Keulen geboren en opgegroeid, en onderhield ook later contacten met Duitsers en Duitse immigranten. Hij was bevriend met Philipp von Zesen, die van 1642 tot 1650 in Amsterdam woonde, en werd in 1670 lid van de door Von Zesen opgerichte puristische taalvereniging *Teutschgesinnte Genossenschaft*.[108] Molkenboer heeft een lijstje opgesteld van door Vondel gebruikte germanismen in zijn werken tot 1626.[109] Het gaat om 88 woorden, zoals *balt* 'spoedig' (Duits *bald*), *begangen* 'begaan' (Duits *begangen*), *daardoen* 'aantonen' (Duits *dartun*), *erinner* 'herinner' (Duits *erinner*), *geschier* 'vaatwerk' (Duits *Geschirr*), *leider* 'helaas' (Duits *leider*), *ommekreis* 'omtrek' (Duits *Umkreis*), *vrouwentimmer* 'vrouwenvertrek' (Duits *Frauenzimmer*) en *wederwil* 'tegenzin' (Duits *Widerwille*).

Het werk waarin Vondel het uitvoerigst ingaat op zijn opvattingen over taal, is de veel geciteerde *Aenleidinghe ter Nederduitsche Dichtkunste* (Inleiding in de Nederlandse dichtkunst) uit 1650. Het stuk is slechts kort en geeft een ruwe schets van de dichtkunst, bedoeld voor aankomende dichters. Het werk is geïnspireerd op de *Ars poetica* van Horatius, die Vondel in de jaren dertig had vertaald (gepubliceerd in 1654). Vondel begint zijn betoog met een passage over de Nederlandse taal. Hieronder de hoofdpunten, in de volgorde waarin Vondel ze behandelt. Eerst prijst hij het Nederlands:[110]

> Als hij [de dichter] ervoor kiest in het Nederlands, zijn moedertaal, te dichten, dan hoeft hij zich daarvoor even weinig te schamen als de Hebreeërs, de Grieken, de Romeinen, de buren van de Romeinen [de sprekers van een Romaanse taal] en zoveel andere buitenlandse volken, die hiermee tegenover de hele wereld, en elk bij zijn eigen landslieden, eer inleggen. Wat onze taal aangaat, die is sinds enkele jaren van bastaardwoorden en on-Nederlandse zaken allengs gezuiverd, en opgebouwd.

Volgens Vondel bestaat er dus sinds kort een zuivere, bovengewestelijke eenheidstaal. Hij adviseert deze uit te breiden met oude en nieuwgemaakte woorden, maar wel met mate:

> Als men uit hun gedichten en geschriften [namelijk van puristische voorgangers] en uit verzamelingen van Nederlandse oorkonden de karakteristieke wijzen van spreken vergaart en zich eigen maakt, dan heeft men een rijke voorraad voorbeelden van correct taalgebruik tot zijn beschikking, men heeft veel tijd gewonnen, en men heeft een mogelijkheid om nog aanzienlijk meer nieuwe samenstellingen te maken (waarvoor onze taal zich even goed leent als de Griekse), als men met overleg te werk gaat.

De eenheidstaal wordt volgens Vondel gesproken door de hogere kringen in Den Haag en Amsterdam; zijn enige kritiek is dat deze te veel bastaardwoorden gebruiken:

> Deze [opgebouwde] taal wordt tegenwoordig in 's-Gravenhage, in de vergaderzaal van de [Hollandse] Staten, aan het hof van de stadhouder, en in Amsterdam, de machtigste koopstad ter wereld, allervolmaaktst gesproken door lieden met een goede opvoeding en scholing, als men tenminste de on-Nederlandse vaktermen van de hovelingen, advocaten en kooplui buiten beschouwing laat.

Vervolgens bekritiseert hij de volkstaal van de grote steden, in een vaak geciteerde passage:

> Want oud Amsterdams is te mal [bespottelijk], en plat [gewoon] Antwerps te walgelijk, en niet duidelijk genoeg.

Hij wil al te uitgesproken dialectkenmerken vermijden en hij pleit voor een eenheidstaal, bestaande uit een mengsel van de verschillende dialecten:

> Daarom moeten wij deze dialecten matigen en vermengen en met inzicht besnoeien, en niet al te Latijnserig of te precies en nieuwerwets Nederlands spreken, maar zo dat de taal haar eigen aard niet verliest, iets waaraan de hervormers van onze taal niet geheel onschuldig zijn.

Vondel waarschuwt voor een slaafse navolging van het Latijn; hij wil een natuurlijke woordvolgorde:

> Men vermijde het als de pest om woorden op een ongebruikelijke plaats te zetten, in strijd met de aard van onze taal – een euvel waaraan ook roemrijke Italianen, Spanjaarden en Fransen lijden. Wij mogen hierin noch de Grieken noch de Romeinen navolgen. Wordt hiertegen gezondigd, dan verliest de taal terstond haar luister, en ons oor keurt zo'n geluid af als een valse klank die de muziek van de taal bederft. In oude Hollandse liederen hoort men nog een natuurlijke ongedwongenheid, harmonie en bevallige zwier, maar het ontbrak de eenvoudige Hollander aan waarnemingsvermogen en ervaring om zijn uit natuurlijke bron komende vondsten overtuigend te ontwikkelen en vorm te geven.

Met zijn verwijzing naar een on-Nederlandse woordvolgorde doelt Vondel op het omdraaien van de woordvolgorde, als stijlfiguur of vanwege rijm, zoals *ik hebbe gebeden God* in plaats van *ik hebbe God gebeden*, of *de gunste goed* in plaats van *de goede gunst*. Hij besluit dan ook met de woorden:

> Men mag niet omwille van het rijm en het metrum de taal geweld aandoen, en als een kind stamelen en struikelen. Het rijmwoord moet niet lijken alsof het alleen om het rijm is gevonden, maar zo zijn gebruikt alsof het er zonder rijmdwang ook gestaan zou hebben.

De rest van het stuk handelt over de stijl en de kunst van het rijmen en dichten.

Uit Vondels opmerkingen blijkt dat hij de gulden middenweg in de taal zoekt: geen on-Nederlandse woorden en evenmin onnatuurlijke nieuwvormingen, maar een natuurlijke taal die in overeenstemming met het onderwerp gebruikt wordt. In dit verband onderscheidde Vondel drie stijlniveaus: hoog (hooggestemd, pathetisch, voor verheven genres zoals epos en treurspel), midden (verzorgd taalgebruik in oden en elegieën) en laag (eenvoudige, ongekunstelde taal voor pastorale gedichten, satire en verhalend proza). Hij meende dat de dichter 'als een goed muzikant de toon naar de aard van de zaak moet zetten, nu eens laag, dan weer middelbaar, dan hoger'.[111]

In het vervolg van de *Aenleidinghe* wijdt Vondel nog enkele losse opmerkingen aan het taalgebruik. Zo meent hij dat epitheta, de bijvoeglijke naamwoorden waarmee zinnen worden opgesierd – waarover Smyters een woordenboek schreef, zie hoofdstuk 7 – functioneel en tegelijkertijd mooi moeten zijn:[112]

> Bijnamen [epitheta] moeten betekenis hebben en niet als stopwoord dienen, maar ze moeten lijken op de beelden die, terwijl ze een balk of gewelf ondersteunen, tevens tot sieraad van het gebouw dienen.

Zoals Hooft bewees dat het Nederlands geschikt was voor geschiedkundig werk, toonde Vondel met evenveel kracht de geschiktheid ervan voor toneelstukken aan. Maar in tegenstelling tot Hooft wil Vondel toch vooral het bestaande Nederlands, en eventueel wat oudere woorden, gebruiken, en geen nieuwvormingen scheppen. Vondels *Aenlei-*

dinghe uit 1650 kan beschouwd worden als een pleidooi voor sober taalgebruik. Hij is een purist, maar een gematigde.

1624 – Johan de Brune

De Middelburgse schrijver en advocaat Johan de Brune (1588–1658) is al in hoofdstuk 3 genoemd vanwege zijn psalmenvertaling. De Brune was een uitgesproken liefhebber van de Nederlandse taal. In het woord tot de lezer van zijn *Emblemata of Zinne-werck* uit 1624 getuigt hij hiervan:

> Sinds ik de oude, geleerde talen heb bestudeerd, en bijna alle Europese talen die bij ons goed bekend zijn, heb leren kennen, heb ik er dikwijls van gegruwd dat onze natie (een volk dat overigens op het gebied van kunsten en wetenschappen niet voor andere volken onderdoet) te laks en te nalatig is geweest om onze taal te ontwikkelen en haar behoorlijk en gepast op te smukken. Dit vooral omdat ik zie en soms ondervind dat er haast niets moois of uitstekends in andere talen gevonden wordt dat niet door ons nagevolgd en met bijna evenveel woorden even goed uitgedrukt zou kunnen worden.

Het Nederlands kan best tegen wat leenwoorden, stelt hij realistisch:

> 't Is zeker dat onze taal in staat is om zich nadrukkelijk te laten gelden, en allerlei opsmuk in zich op te nemen – ja, wat meer is: om het gewicht te dragen van de grootste fantasieën die in de menselijke geest kunnen opkomen. Ons mankeert niets dan dat wij niet van andere talen durven of willen aannemen wat zij, zonder erop achteruit te gaan of er verlies door te lijden, ons ruimhartig aanbieden.

En hij eindigt met een oproep:

> Ik wil dan allen met daarvoor geschikt verstand en kloeke geest smeken (vooral hun die hun aangeboren vaardigheden geholpen en aangemoedigd hebben met niet aflatende ijver en serieuze beschouwingen) om nu eindelijk hun best te doen om onze taal (die zich nu nog kruipend over de aarde voortsleept) op te trekken tot de top en het hoogtepunt van haar grootheid – dan zullen wij niet alleen gelijke tred met onze buren gaan houden maar zelfs ook boven de anderen uitblinken.

De Brune gebruikt in zijn teksten weinig leenwoorden. Ook vermijdt hij pedant taalgebruik, zoals het gebruik van naamvallen in gesproken taal, dat in grammatica's werd voorgeschreven (zie hoofdstuk 8). Verder is zijn taalgebruik behoudend; zo gebruikt hij veel vaker *hem(zelve)* en *haar(zelve)* dan *zich*.[113]

Dat het Nederlands De Brune na aan het hart lag, toonde hij tevens in zijn in 1636 gepubliceerde *Nieuwe Wyn in Oude Le'er-Zacken, Bewijzende in spreeck-woorden, 't vernuft der menschen, ende 't gheluck van onze Neder-landsche Taele* (Nieuwe wijn in oude zakken, waarin aan de hand van spreekwoorden het verstand van de mensen en het geluk van onze Nederlandse taal

worden aangetoond). Hiermee wilde hij laten zien 'dat wij geen natie ter wereld behoeven te benijden om hun spreuken'.[114] Ruim de helft van de 7600 spreekwoorden is vertaald uit andere talen. Hiervoor geeft De Brune als motivering dat hij niet wil toelaten 'dat andere volken wijze en aardige spreuken gebruiken die uit ons vaderland en onze taal geweerd worden', hoewel hij ook inziet dat sommige spreuken 'niet passen in onze natie en ons gebruik'. Hij ziet nadelen in het maken van een vertaling:

> Het is waar dat elk volk en elke taal een eigen karakter heeft en dat vele bijzonderheden gemakkelijk verloren gaan, als ze van land veranderen.

De opvatting dat bij vertalen iets verloren zou gaan, tiert tot op heden welig. De Brune is optimistisch gestemd: hij meent dat het Nederlands daar wel tegen kan: 'Evenwel heb ik bemerkt dat de lucht van ons vaderland zo gunstig is, dat allerlei gewas haar kan verdragen, tenminste als het goed gesnoeid en ingekort is.' Dat zal hem ertoe gebracht hebben bij zijn psalmenvertaling uit 1644 de grondtekst getrouw te volgen: daar kan het Nederlands immers wel tegen! Dit kwam hem echter op veel kritiek te staan. Dat gold niet voor zijn werelds proza: hij gold als beste prozaschrijver na Hooft, en werd dus als voorbeeld voor anderen gesteld.[115] Daarom verdient hij een plaatsje in dit hoofdstuk.

Dat De Brune behoudend was, blijkt ook uit het feit dat hij nog in 1660 het Zuid-Nederlands als ideaal stelt. Hij omschrijft schoonheid namelijk als volgt: 'Men zegt dat een mooie vrouw een Nederlands lichaam moet hebben, een Engels gezicht, een Brabantse tongval en een Hollands hart.'[116] De meeste schrijvers hadden tegen deze tijd gekozen voor het Hollands. Waarschijnlijk speelde hierbij zijn Zeeuwse afkomst een rol: het Zeeuws en de Zuid-Nederlandse dialecten bezitten namelijk veel overeenkomsten.

1642 – Constantijn Huygens

De Haagse Constantijn Huygens (1596-1687), vader van de wereldberoemde natuurkundige Christiaan Huygens (zie hoofdstuk 6), werkte het grootste deel van zijn leven voor de Oranjes. Daarnaast vond hij tijd om te componeren, te musiceren en gedichten te schrijven, vanaf zijn elfde (!) in het Latijn, vanaf zijn zestiende in het Frans en pas vanaf zijn eenentwintigste in het Nederlands. Huygens correspondeerde met iedereen die in die tijd iets voorstelde, geleerden en literatoren, en daarbij niet alleen met Nederlandse schrijvers (zoals zijn vrienden Hooft en Heinsius), maar ook met buitenlanders, bijvoorbeeld John Donne (wiens werk hij vertaalde) en Descartes. Vondels werk kon hem overigens niet bekoren, en dat was wederzijds.

Huygens eerde zijn moedertaal, maar deed dat door gedichten te schrijven die niet eenvoudig te begrijpen waren en een sterk verstandelijke inslag hadden. Zelf meende hij: 'Dicht behoeft wat vertolcks' (dichtwerk moet verklaard worden), en zonder inspanning van de lezer 'zijn verzen een laffe kost'.[117] Huygens' eigen gedichten zijn van deze stellingen bij uitstek een bewijs. Hij speelde met taal en vormde daarbij nieuwe, dichterlijke samenstellingen en afleidingen, die echter incidenteel bleven, weinig of geen navolging vonden en momenteel zeer gekunsteld aandoen. Huygens was totaal niet in taalregels geïnteresseerd; sterker nog: hij meende dat deze hem in zijn dichterlijke mo-

gelijkheden beperkten, en dat het voldoende was als hij bij zijn woordscheppingen rekening hield met wat in het Nederlands mogelijk was of in een of andere streek voorkwam.[118]

Als voorbeeld van woorden die Huygens gebruikte, volgt een kleine bloemlezing, bijeengezocht uit het WNT: *bekrabbelen* 'met inspanning van alle krachten bewerken', *belippen* 'met de lippen een gebaar tegen iemand maken', *beronden* 'rond maken', *gebuiglijk* 'een buigzame aard uitdrukkend', *halvermijn* 'slechts voor de helft van mij afkomstig', *handmeid* 'vrouwelijke lijfbediende' (naar Engels *handmaid*), *misgelovig* 'ongelovig', *ondood* 'het eeuwige leven', *ongebaakt* 'zonder baken(s)', *ongefeild* 'onfeilbaar', *ongelijken* 'niet gelijkstellen', *ongewas* 'gewas van weinig of geen waarde', *ongierigheid* 'spilzucht', *onglad* 'ruw', *onrot* 'gaaf', *ontgrabbelen* 'telkens ontkapen', *ontlag* 'tegenspraak', *ontlanden* 'van het vasteland losraken', *ontpapen* 'zijn paapsheid doen verliezen', *ontranden* 'zijn randen verliezen', *ontschorren* 'de keel schrapen', *onttroetelen* 'door vleien verkrijgen', *ontweten* 'vergeten', *ontzwaaien* 'ontvliegen', *onuitschreeuwelijk* 'door geen geschreeuw uit te drukken', *onvertrouwig* 'niet te vertrouwen', *onvervaakt* 'niet door slaap overmand', *overdank* 'overmatige dank', *overgunst* 'te grote gunst', *veldiep* 'zo diep als de dikte van de huid, oppervlakkig', *versterren* 'tot ster maken', *vooreer* 'eer aan een persoon of groep boven anderen toegekend'.

Het is niet helemaal zeker of dit allemaal eigen scheppingen van Huygens zijn, maar waarschijnlijk is dit wel. Veel navolging hebben de gekunstelde woorden niet gehad, hoewel Huygens in zijn tijd zeer gezaghebbend was, en Lodewijk Meijer hem noemde als een van de bronnen van zijn *Woorden-schat* (zie hoofdstuk 7). Uit onderzoek is echter gebleken dat Meijer nauwelijks gebruik gemaakt heeft van zijn werk,[119] wat er misschien op wijst dat de vormingen ook tijdgenoten gekunsteld aandeden.

Na 1642 schreef Huygens zo'n 3000 'sneldichten', puntdichten vol woordspelingen, zoals 'Sneldicht':[120]

Vraagt gij wat Sneldicht voor een Dicht is?
Het is een Dicht, dat snel en dicht [afgerond] is.

In dit verband relevanter is het bekende puntdicht 'Frans zijn Frans', waarin Huygens het gebruik van (slecht) Frans belachelijk maakt. In omgespelde vorm:[121]

Frans spreekt zijn Frans gelijk Hollands, die eer hoor ik hem geven,
Maar ik ben van die gevers niet, Frans moet het mij vergeven.
Ik moet bekennen: Frans spreekt Frans; maar nog en is 't geen fijn Frans.
Gij moet het mij bekennen: Frans spreekt niet fijn Frans maar *zijn* Frans.

En dit nog wel terwijl Huygens met zijn kinderen correspondeerde in het … Frans!

Net als Bredero gebruikte Huygens waar nodig dialect in zijn werk. Zo laat hij in zijn gedicht *Hofwijck* uit 1653, dat een beschrijving van zijn buitenhuis in Voorburg bevat, de boeren in hun eigen taal aan het woord. En in het blijspel *Trijntje Cornelis* van 1653, waarin een Zaanse schippersvrouw met de Antwerpse onderwereld in aanraking komt, wordt

Taalwetten maken en vinden 530 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

onvervalst Antwerps dialect gesproken. Op die manier toonde hij in de praktijk in hoeverre het dialect afweek van de bovenregionale eenheidstaal.

1677 – Andries Pels

De Amsterdamse advocaat, dichter en schrijver van toneelstukken Andries Pels (1631-1681) was in 1669, samen met woordenboekschrijver Lodewijk Meijer, een van de oprichters van het dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum (Niets is moeilijk voor hen die willen). Dit oudste Nederlandse kunstgenootschap volgde het Frans-classicistische voorbeeld. De leden van Nil waren zeer geïnteresseerd in taal: in hoofdstuk 5 kwamen hun bemoeienissen met de spelling al ter sprake, in hoofdstuk 7 de woordenboekactiviteiten van Meijer.

Pels schreef als eerste een Nederlandse versleer en een schets van de Nederlandse literatuurgeschiedenis. In zijn Q. *Horatius Flaccus dichtkunst op onze tijden en zeden toegepast* van 1677 volgde hij de *Ars poetica* van Horatius, maar hij vertaalde dit naar de Nederlandse situatie en voegde eigen stukken aan het werk toe. Dit onderscheidde de bewerking van Pels van oudere vertalingen, zoals de vertaling die Vondel in de jaren dertig maakte (gepubliceerd in 1654), en die hem inspireerde tot de *Aenleidinghe ter Nederduitsche Dichtkunste* uit 1650.

Pels spreekt in het begin van zijn gedicht over de woordkeus. Hij is ervoor om met mate nieuwe woorden te maken, en noemt in dit verband zijn vriend Lodewijk Meijer als voorbeeld; bovendien acht hij het legitiem om uit het Duits woorden over te nemen, in navolging van Coornhert:[122]

Wees in het woordensmeden voorzichtig en zeer schaars,
't Gebeurt op kunstvolle wijze wanneer u in uw vers
Door fraai arrangeren van de context een woord doet begrijpen,
Dat nieuw gemaakt is, en waar u ons aan wilt laten wennen.
Als u ook nieuwe zaken, die voor de ouden langgeleden
Onbekend waren, een nieuwe naam moet geven,
Dan wordt u de vrijheid die u daarbij neemt
Licht gegund als u 't met terughoudendheid doet, en met schroom.
Stellig wordt de nieuwvorming, als zij uit het Hoogduits komt,
Als 't wat aangepast is, een goed, gebruikelijk woord.
Kan wat Coornhert door de Nederlander toegestaan is,
Vondel, Hooft, Meijer of een ander geweigerd worden?
Waarom neemt men 't mij kwalijk, en veroordeelt men mij
Als ik een woord of twee aan mijn moedertaal toevoeg,
Terwijl de pennen van Roemer Visscher en van Spiegel doen blijken
Dat zij, tot hun eer, het Nederlands verrijken,
En vele zaken met een nieuw in zwang gebracht woord
Uitdrukken. Want het is altijd eervol geweest,
ik spreek niet van geoorloofd, om als men ongewone zaken
Een naam moet geven, daarvoor een nieuwe term te maken.

Net als Vondel (en Horatius) acht hij passend taalgebruik van belang: men moet, afhankelijk van het onderwerp, een lage of een deftige stijl kiezen. Bij een treurspel hoort in zijn ogen geen lage stijl.[123] Pels beveelt aan om buitenlandse literaire voorbeelden te bestuderen. De taal van Bredero kan zijn goedkeuring niet wegdragen:[124]

> Blader door de Grieken en Romeinen dag en nacht;
> Snuffel door de Italianen en de Fransen; doe uw voordeel
> met de Nederlanders, maar met overleg en verstandig oordeel:
> Niet zoals onze voorouders, die Bredero's stijl
> En kluchtigheid vrij ondoordacht, zo niet met onverstand
> Bewonderden, als iets dat waard was 't hoogst te eren,
> Als tenminste u en mij genoeg verstand is gegeven,
> Om 't grappig bedoelde boers, en 't niet zo geslaagde
> Uit elkaar te kunnen houden

Pels is dus tegen het boerse, kluchtige taalgebruik; sterker nog, in navolging van de Franse classicisten is hij tegen een verruwing van het toneel en de literatuur in het algemeen. Dit past binnen een streven naar gekuist taalgebruik, dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds sterker werd. De grofheid van de oude kluchten en het noemen van de dingen bij hun naam pasten niet meer bij de preutser wordende maatschappij. Daarom ging men in herzieningen van ouder werk grofheden, vloeken en ongepaste taal schrappen. De leden van Nil lieten bijvoorbeeld in hun toneelstuk *Wanhebbelyke Liefde* uit 1678 'sommige spreekwijzen, die enigszins ruw of aanstotelijk gevonden worden' met opzet weg.[125] Bovendien raakte een behoorlijk deel van het eerder in de zeventiende eeuw geschreven toneelwerk uit de gratie, en werden er na 1670 steeds minder kluchten geschreven.

Pels vervolgt zijn gedicht met een korte literatuurgeschiedenis. Hij begint, uiteraard, bij de klassieken, maar daarna gaat hij over op de middeleeuwen.[126] Hij beschrijft de loop van de geschiedenis, zoals men die in zijn tijd veronderstelde (zie hoofdstuk 2): na de val van het West-Romeinse rijk verviel Europa in woestheid en onwetendheid, en werd de bevolking bewust dom gehouden door de geestelijkheid. Aan deze donkere tijd werd een einde gemaakt door de uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Jansz. Coster. De literatuur begon voor Pels met de vijftiende-eeuwse rederijkers. Deze gebruikten een gekunstelde taal en veel Franse leenwoorden, met als gevolg dat aan het eind van de middeleeuwen een taalverbastering optrad. De verbastering eindigde toen de renaissance-schrijvers zich gingen afzetten tegen hun voorgangers. In Amsterdam begon volgens Pels het herstel van de dichtkunst met schrijvers als Spiegel, Coornhert, Plemp, Roemer Visscher, Coster, Bredero, Reael, Hooft en Vondel. Maar van de toneelkunst wisten zij toch niet het fijne; in dat opzicht konden ze nog veel leren van de Franse classicisten – die voor het kunstgenootschap Nil als voorbeeld golden.[127]

Geheel in de geest van de tijd wees Pels dus op het belang van literaire voorbeelden, maar anders dan zijn tijdgenoten zocht hij die voorbeelden in het buitenland. Dat kwam hem op kritiek te staan, bijvoorbeeld van de dichter Joachim Oudaan. Diens kritiek werd

in 1713 dankzij David van Hoogstraten gepubliceerd onder de titel *Aanmerkingen over Q. Horatius Flaccus Dichtkunst. Op onze tyden en zeden gepast, door A. Pels.* Een van de pijnpunten was dat Pels de Frans-classicistische werken als voorbeeld stelde; volgens Oudaan verdiende Vondel die positie.[128] Dat verklaart dan direct de bemoeienis van David van Hoogstraten, die net als Oudaan een groot bewonderaar van Vondel was. Dat bleek wel uit zijn positiebepaling in de Poëtenoorlog, die in hetzelfde jaar 1713 was uitgebroken. Hoewel deze oorlog aanvankelijk gevoerd werd over de kwaliteit van het Latijn van Neolatijnse dichters, leidde hij tot een polemiek over de betekenis van Vondel, die door Van Hoogstraten te vuur en te zwaard werd verdedigd.

1686 – Joannes Vollenhove

Joannes Vollenhove (Vollenhove 1631 – Den Haag 1708) werd geboren in het oosten van het land, waar hij ook tot 1665 studeerde en werkte was predikant, waarna hij naar Den Haag verhuisd. Hij werd bekend als dichter van classicistische werken. In 1686 gaf hij zijn verzamelde gedichten uit onder de titel *Poezij*. In deze bundel nam hij onder andere een uitvoerig gedicht (320 regels) op, 'Aan de Nederduitsche schryvers' (geschreven in 1678), waarin hij allerlei taalkwesties aanroerde, vooral grammaticale kwesties, zoals verbuigingen en vervoegingen. Vollenhove roemde het werk van Vondel, met wie hij gesprekken had gehad over de Nederlandse taal. Ook het werk van andere schrijvers gold voor hem als navolgenswaardig, met name dat van Stevin (misschien onder invloed van zijn tweede vrouw, die een kleindochter van Stevin was), Spiegel, De Groot en Hooft.

Het gedicht begint met een passage over woordvorming, die erop neerkomt dat Vollenhove adviseert het voorbeeld van de ouden, met name Vondel, te volgen, maar daarbij wel kritisch te zijn en de rede te volgen. De rede prevaleert als norm boven het oude gebruik – hierin verschilt Vollenhove van Vondel. Hij waarschuwt tegen de hoogdravende dichterlijke taal, die hij 'Parnassustaal' of 'Parnastaal' noemt; de Parnassus was een berg in Griekenland die aan de Muzen was gewijd en beschouwd werd als de berg van de dichters.[129] In dit verband keurt hij het onnodige gebruik van vreemde woorden af ('geleerdheid zelf bederft ons taalsieraad'), evenals het pseudo-geleerd door elkaar gebruiken van eigen en geleende woorden. Hij formuleert dit als volgt (de cursiveringen zijn van Vollenhove):[130]

De geleerde zelf bederft de luister van onze taal.
Want als 's mans brein Latijn of Frans verstaat,
Of 'n beetje Grieks, wat produceert die schoolgeleerde
Opdat een ieder 'm kenne, wat 'n opgeblazenheid met taalmisbruik!
Zo kiest men daar dan 't loze *graviteit*
Voor deftigheid, *conduite* voor beleid.
Wie toestemt *avouëert*, wie kinderen produceert
Die *genereert* ze, als was 't andere iets minders.
Deze spreekstijl voegt bij schepsel *creatuur*,
Stabiliteit bij bestendigheid en duur;
Hij noemt huichelaars en *hypocrieten* in één adem,

De grondslag en het *fondament* idem dito.
Waarom wordt goed Hollands zo met on-Hollands gepaard
En wordt wat helder is door 'n duister woord verklaard?
Toepassen is goed, waarom dan *appliceren*?
Bevelen dwingt – wat helpt dan *ordonneren*?

Hierbij toont hij zich wel realistisch door niet tegen ingeburgerde woorden als *kroon, poëzie, filosoof* te zijn, en aan dergelijke woorden de voorkeur te geven boven 'wanschapen' Nederlandse woorden zoals *wijsgeer* in plaats van 'filosoof' en *voorzeggingen* voor 'profetieën'.[131]

Ook pleit hij voor het gebruiken van eenvoudige constructies en het vermijden van te veel woorden, zoals bleek in hoofdstuk 8. De woordvolgorde moet volgens hem overeenkomen met de levende taal en niet de Latijnse taal na-apen. Hij stelt de spreektaal dus boven de schrijftaal, wat in die tijd niet gebruikelijk was:[132]

Maar tong en pen verschillen al te vreemd.
De tong spreekt zoals het hoort, de trotse pen
keurt dit af, en gebruikt een taal, die anders
niet bekend was geweest bij onze Nederlanders.

Vollenhove bracht zijn pleidooi voor een betere stijl door sober en natuurlijk taalgebruik in de praktijk bij het herschrijven van ouder dichtwerk. Zijn opvattingen golden in de zeventiende en achttiende eeuw als gezaghebbend.

1699 – Petrus Francius

Aan het eind van de eeuw maakte men zich nog steeds zorgen om de moedertaal, ondanks de grote vorderingen die de laatste eeuw waren gemaakt in de vorming van een eenheidstaal. Dat blijkt uit het werk van de Amsterdammer Petrus Francius (1645-1704), hoogleraar in de welsprekendheid, rechten en Grieks te Amsterdam. Francius schreef gedichten, vooral in het Latijn maar ook in het Nederlands. In *1699* vertaalde hij een rede van de Griekse kerkvader Gregorius in het Nederlands onder de titel *Van de mededeelzaamheid* (Over de bereidheid aan armen te schenken). In de voorrede pleit hij voor een goede geschreven en gesproken taal:[133]

> Niet iedereen kan een redenaar zijn, maar alle mensen die ingezetenen van deze landen zijn, kunnen en moeten goed Nederlands spreken. In de informele omgang met mensen kan men hier niet altijd op letten, en daar riekt het zelfs een beetje naar neuswijsheid – maar wat is het slordig als men bij het schrijven of spreken in het openbaar hier niet op let! Staat het ons niet fraai om Hollander te zijn en geen Hollands te kennen?

Dit lijken verre echo's van Erasmus' uitspraak uit 1528 'het is een schande dat iemand een vreemdeling is in de taal waarin hij geboren is'. Vervolgens pleit Francius voor regels in de taal:[134]

> Hoe valt het te verdedigen dat alle andere volken, het Spaanse, Italiaanse, Franse, Engelse, Duitse volk, zo veel moeite doen om hun taal netjes te spreken, en wij met de onze zo slordig zijn? Of zijn alleen Nederlanders zo bevoorrecht dat het hun geoorloofd is zich niet aan wetten en regels te houden?

Hierna wijst hij op het bederf door leenwoorden:

> Beklaaglijk en schandelijk is het dat we een zo mooie taal hebben – de mooist mogelijke van alle Europese talen, geen enkele uitgezonderd – en dat we die zo weinig in acht nemen, maar haar zo verwaarlozen en met vreemde spreekwijzen en uitheemse bastaardwoorden willens en wetens bederven. [...] Wij bestaan op onszelf en hebben geen hulptroepen nodig: Italiaans en Spaans zijn gebroken Latijn, Engels is een mengelmoes van alle talen, Frans is half Grieks en half Latijn.

Net als Vollenhove acht hij de rede als norm voor taalgebruik belangrijk, net als Vondel wijst hij op het eigen karakter van de taal, en verder acht hij het voorbeeld van schrijvers navolgenswaardig:

> Wat met de rede overeenkomt, wat eigen is aan het karakter van de taal en wat bij goede schrijvers gebruikelijk is, mag en moet men voor goed aannemen en als zodanig gebruiken.

De grote fout is dat men niet op de 'doorluchtige voorgangers' let, maar dat 'ieder zijn hoofd volgt'. Francius acht het belangrijk dat men grammaticaal correct Nederlands gebruikt, maar dat moet wel een natuurlijk Nederlands zijn, niet een op het Latijn geënte vorm. Zo vindt hij dat eigennamen niet volgens het Latijn moeten worden verbogen (dus 'Petrus blijft Petrus'); het Nederlands gebruikt immers in plaats van naamvallen 'hulpwoordjes' zoals *van, aan, tot* en *met*. Wel steekt het hem dat er zo veel grammaticale fouten tegen het Nederlands worden gemaakt (voor nadere uitleg zie hoofdstuk 8):

> Hoe weinig mensen maken onderscheid tussen het enkelvoud en het meervoud, tussen het mannelijk en het vrouwelijk geslacht van de naamwoorden? Tussen verbuigingen en vervoegingen en verbindingen en samenstellingen, die allemaal in onze taal bestaan, maar op onze manier [en niet zoals in het Latijn]. Wie maakt onderscheid tussen *mij* en *mijn*, *u* en *uw*, waar men zich dagelijks in vergist? Tussen *haar, hem, hun, hen, harer, hunner* en meer dergelijke preciezigheden, waar bijna niemand op let? Tussen *na* en *naar*, waar een groot verschil tussen bestaat? Tussen *haar* en *zich*, dat je bijna nooit hoort, alsof het uit de taal verwijderd is? Tussen *geef* en *geeft*, tussen *geve* en *geven*, en wat dies meer zij? Al die dingen maken de zin onduidelijk en scheppen een gruwelijke verwarring. Wat zal ik zeggen van *je, jij* en *jou*, dat onlangs ter kerke ingeslopen is en in vele monden bestorven ligt? Deze onhebbelijkheid is zo grof dat ik niet weet, hoe ze in gezonde hersenen heeft kunnen komen.

Hij foetert nog een tijdje door over het modieuze, boerse en onbeschaafde gebruik van *je*, en adviseert dan om voor goed taalgebruik te rade te gaan bij goede schrijvers, in de eerste plaats Hooft, in de tweede plaats Vondel, en verder bij de preken van Vollenhove en Moonen. Alleen Hoofts nieuwvormingen kunnen hem kennelijk niet bekoren, want hij merkt op: 'Ik houd er niet van nieuwe woorden te smeden en acht het ongeoorloofd.'[135] De rest van de voorrede handelt over de spelling.

In Vollenhove en Francius, twee zeer invloedrijke figuren, zien we hoe het taalgebruik van goede schrijvers als lichtend voorbeeld wordt gesteld, en hoe de dan al overleden Vondel en Hooft op een taalkundig voetstuk worden geplaatst. Deze verheven positie behouden ze nog lange tijd.

Samenvatting

Het eerste doel van de literaire schrijvers was uiteraard om mooie gedichten, toneelstukken en geschiedverhalen te schrijven. Maar daarnaast gebruikten ze de literatuur om propaganda te bedrijven voor het gebruik van de eigen taal, en wel in zuivere vorm. Voor die zuivere vorm deden ze ook concrete voorstellen. Evenmin als onder wetenschappers en woordenboekmakers (zie hoofdstuk 6 en 7) heerste er onder auteurs overeenstemming over de vraag in welke mate en op welke manier bastaardwoorden uit de literatuur moesten worden geweerd. Sommige schrijvers kozen voor 'eenvoudige' Nederlandse synoniemen, zoals *arbeiden* voor 'laboreren' of *stof* voor 'materie'. Anderen, zoals Coornhert, Hooft en Huygens, maakten nieuwe Nederlandse samenstellingen of afleidingen, net als de schrijvers van wetenschappelijke werken. Vondel toonde zich in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* uit 1650 geen voorstander van het gebruik van 'woorden van anderhalve voet lang' – dus gekunstelde samenstellingen; Pels spreekt in dit verband van 'woorden van een halve el'.[136] Dan waren er auteurs die hun heil wilden zoeken bij Duitse woorden, zoals Coornhert, Van Hout, Pels en Spiegel. En tot slot waren er auteurs als Roemer Visscher en Bredero, die oude Nederlandse woorden nieuw leven wilden inblazen en deze wilden gaan gebruiken ter vervanging voor vreemde woorden – zoals Stevin en Hugo de Groot in de wetenschap propageerden.

Door bekende schrijvers gebruikte of gemaakte woorden werden opgenomen in Meijers *Woorden-schat*; met name worden hierin genoemd Bredero, Coornhert, Samuel Coster, P.C. Hooft, C. Huygens, Spiegel en Vondel, en voor het deel met verouderde woorden worden hieraan nog toegevoegd Cats, Jeremias de Decker en Roemer Visscher.

Na de publicatie van *Den Nederduytschen Helicon* in 1610 en de gedichtenbundel van Heinsius in 1616 was definitief bewezen dat het Nederlands geschikt was voor het schrijven van goede en mooie literatuur. Inmiddels was er geleidelijk een norm voor een bovenregionale eenheidstaal aan het ontstaan, voornamelijk gebaseerd op de taal van de beschaafde mensen in de grote Hollandse steden. Auteurs gingen volgens deze norm schrijven, eerst aarzelend, maar in de loop van de eeuw steeds zekerder over wat juist en onjuist taalgebruik was. Afwijkingen van de norm werden door de schrijvers belachelijk gemaakt. Dialectinvloed in de schrijftaal werd steeds meer geweerd. Bredero brak als

eerste met de traditionele schrijftaal; zijn invloed wordt wel vergeleken met die van Multatuli en de Tachtigers in de negentiende eeuw (zie hieronder).[137]

De canonisering van de 'grote' zeventiende-eeuwse schrijvers begon al in de eigen eeuw. Al in 1625 zei Van Heule: 'Voorts hebben wij doorgaans de beroemdste schrijvers, zowel oude als jonge, nagevolgd,' en in 1633 zei hij uit te gaan van het gebruik bij erkende auteurs, het 'achtbare gebruik'.[138] Als gevolg van de canonisering kreeg het taalgebruik van de gezaghebbende auteurs een voorbeeldfunctie. Deze auteurs woonden allemaal in de Noordelijke Nederlanden, verreweg de meesten in Amsterdam, enkelen in Den Haag (Huygens, Vollenhove) of in Zeeland (De Brune, Cats). In de tweede helft van de zeventiende eeuw ging het taalgebruik van met name Vondel en Hooft, maar ook van Bredero, Heinsius en Van Mander, als gezaghebbend gelden en als de klassieke, nastrevenswaardige norm, ook in het Zuiden.[139] Men moest dit taalgebruik ook wel als norm nemen, want in deze periode verscheen geen enkele grammatica (zie hoofdstuk 8). Toen begin achttiende eeuw weer grammatica's verschenen, werd het achtbare gebruik geformaliseerd (zie hieronder).

Niet iedere belangrijke auteur uit de renaissance hield zich overigens expliciet met de moedertaal bezig. Zo heeft Jacob Cats (Brouwershaven 1577 – 's-Gravenhage 1660) nooit een duidelijk standpunt ingenomen en zich nooit opgeworpen als strijder voor het Nederlands. Daar staat tegenover dat hij na zijn eerste emblematabundels, die in het Nederlands, Latijn en Frans waren, overgegaan is op het Nederlands en dat het zijn doel was zo veel mogelijk mensen te bereiken. Daarvoor schreef hij bij voorkeur gewone omgangstaal zonder vreemde of ongebruikelijke woorden. Er wordt wel gezegd dat in ieder protestants huisgezin twee boeken aanwezig waren: de bijbel en de verzamelde werken (*Alle de wercken*) van 'Vadertje' Cats. Ook in de Zuidelijke Nederlanden was Cats zeer populair, wellicht mede vanwege zijn enigszins Zeeuws gekleurde taalgebruik. Van de verzamelde werken, die verschenen in 1655, zijn in twee eeuwen waarschijnlijk 300.000 exemplaren verkocht; van de twee bundels *Houwelick* (Huwelijk, 1625) en *Trouringh* (Trouwring, 1637) werden binnen enkele tientallen jaren ten minste 50.000 exemplaren verkocht – aan een bevolking van hoogstens drie miljoen Nederlandstaligen (in Noord en Zuid).[140] Wellicht heeft Cats, door het grote succes van zijn werken, dan ook wel evenveel invloed gehad op het Nederlands als de vooraanstaande taalijveraars.[141]

De achttiende eeuw

Begin achttiende eeuw verschenen verschillende grammaticale werken die zich baseerden op het taalgebruik van de grote zeventiende-eeuwse schrijvers, zoals Nylöe en Moonen (zie hoofdstuk 8). Verwer maakte begin achttiende eeuw onderscheid tussen de algemene schrijftaal, die volgens hem te vinden was in de Statenvertaling en bij Hugo de Groot, en de taal van Hooft en Vondel, die als dichtertaal niet als norm voor de algemene schrijftaal kon gelden, maar wel kon bestaan naast de algemene taal.[142]

In 1700 verschenen de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* van David van Hoogstraten. In het voorbericht vertelt Van Hoogstraten dat het werk is ontstaan nadat hij met Francius had gesproken over het feit dat er door de meeste schrijvers

zo veel fouten werden gemaakt tegen het woordgeslacht.[143] In de *Aenmerkingen* volgde hij de taalregels die Hooft en Vondel, 'de twee beste schrijvers van onze eeuw', hadden opgesteld, en voorts nam hij Vollenhove en Moonen als voorbeeld. Daarbij maakte hij wel de aantekening dat het werk van Hooft en Vondel vóór 1624 nog onbetrouwbaar is. Hij beschouwt het tijdperk van 1500 tot 1624 als een tijd van 'verloop'; werken uit die tijd, zoals die van Hugo de Groot, Bredero, Huygens en Cats, zijn niet betrouwbaar, al moet men ze niet helemaal veronachtzamen, en ook de vertalers van de Statenbijbel 'hebben hun dolingen gehad'.[144] Verder rekent hij ook Marnix, Spiegel, Coornhert en Coster tot de 'opbouwers van onze taal'.

De *Aenmerkingen* werden zesmaal herdrukt. De laatste twee drukken, uit 1759 en 1783, werden bewerkt door Adriaan Kluit. Kluit bepaalde het geslacht niet alleen op grond van het werk van Vondel en Hooft, maar ook op dat van Jeremias de Decker, Christiaan van Heule, Balthazar Huydecoper, Constantijn Huygens, Kiliaan, Lambert ten Kate en Melis Stoke.[145]

Van Hoogstraten deed meer voor de taal van de door hem bewonderde schrijvers. Zo koos hij in de Poëtenoorlog en bij Oudaans kritiek op Pels telkens de zijde van Vondel. Verder publiceerde hij eenentwintig van Hoofts 'Waernemingen' als onderdeel van zijn *Aenmerkingen*. In 1723 heeft Lambert ten Kate alle 'Waernemingen' opgenomen als bijlage achter zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*.[146]

Een positief gevolg van de Poëtenoorlog was dat men de teksten van de grote zeventiende-eeuwse schrijvers serieus ging bestuderen. In de achttiende eeuw verschenen van diverse auteurs verzamelde werken met een levensbeschrijving. De eerste die het taalgebruik van de zeventiende-eeuwse schrijvers wetenschappelijk onderzocht, was de Amsterdamse regent Balthazar Huydecoper in zijn *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* uit 1730, waarin hij taalkundige observaties doet naar aanleiding van de taal van Vondel. Huydecoper onderscheidt drie soorten taal: de dagelijkse spreektaal, die in zijn ogen geen waarde heeft; de schrijftaal van 'kladschrijvers', in zijn ogen de meerderheid; en de taal van taalkundige schrijvers als Vondel en Hooft, die in principe gevolgd moet worden. Kritisch is hij over het gebruik van verouderde woorden, dat onder anderen door Vondel werd gepropageerd. Huydecoper merkt hierover op: 'als ik nu met *meskief, harenthare, jeeste, staphans* voor de dag kwam, zou ik me belachelijk maken'[147] – de voorbeelden komen uit het Middelnederlands en betekenen 'ongeluk, her en der, gebeurtenis' en 'onmiddellijk' – voor zover mij bekend heeft niemand in de renaissance voorgesteld ze te gaan hergebruiken.

In navolging van Lodewijk Meijer baseerden woordenboeken zich op het taalgebruik van de zeventiende-eeuwse schrijvers. Zo deelde Matthias Kramer in zijn Nederlands-Duitse woordenboek uit 1719 op de titelpagina mee dat hij de werken van Jacob Cats 'en andere vermaarde Hollandse schijvers' had geëxcerpeerd.

De negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw

De navolging van de grote schrijvers liep tot ongeveer de tweede helft van de achttiende eeuw. Daarna ging de gebruikte taal – door de natuurlijke evolutie die iedere taal door-

maakt – langzamerhand in grammaticaal opzicht zo veel verschillen van die van de zeventiende-eeuwse schrijvers, dat de laatsten niet meer als voorbeeld konden dienen. Dit werd niet met zo veel woorden gezegd, maar blijkt uit het feit dat ze niet meer in voorwoorden genoemd worden. In de eerste officiële Nederlandse grammatica, de *Nederduitsche Spraakkunst* van Weiland uit 1805, is bijvoorbeeld geen sprake meer van het voorbeeld van toonaangevende schrijvers.

Ook de invloed op de woordenschat nam af. Terwijl de laatste druk van Meijers *Woorden-schat* uit 1805 nog steeds gebaseerd heette te zijn op Spiegel, Coornhert, Hooft, Hugo de Groot, Huygens, Bredero, Coster, Vondel 'en latere voortreffelijke taalkundigen' [taalkenners], noemt Weiland de grote schrijvers noch in zijn *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* van 1799–1811, noch in zijn *Kunstwoordenboek* uit 1824.

Tussen 1825 en 1838 verscheen een *Uitlegkundig woordenboek op de werken van P.C. Hooft*, uitgegeven door de tweede klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone kunsten. Dit was het eerste woordenboek gewijd aan een individuele auteur. In de voorrede wordt Hooft 'de Hersteller der Nederlandsche Letterkunde' genoemd omdat hij 'de bastaardij [bedoeld zijn leenwoorden], in haar hele afzichtelijkheid, tentoonstelde, een grote reeks van kernvolle verouderde woorden en spreekwijzen als uit het graf terugriep, en, door een juist oordeel en een kiese smaak voorgelicht en onderschraagd, met vele nieuwe, meestendeels zeer gepaste, de bestaande taal verrijkte'. Na de Franse tijd is de taal nog meer verbasterd, zo vervolgt de voorrede, en om de taal te herstellen is het van belang het taalgebruik en de stijl van de beste schrijvers uit vroegere eeuwen te bestuderen. Het woordenboek streefde dan ook twee doelen na: het moest een hulpmiddel zijn voor de leek om het werk van Hooft te kunnen begrijpen, en het moest 'de wederinvoering van die woorden, die ten onrechte verworpen zijn, bevorderen'. Het tweede doel lijkt meer een schone wens dan een realistisch streven. In 1857 verscheen een woordenboek op Bredero door A.C. Oudemans. Hier wordt slechts gesproken over het toelichten en 'beter doen waarderen' van belangrijke oude schrijvers, maar over herinvoer van hun woordenschat wordt niet meer gerept.

Hoewel in de loop van de achttiende eeuw de invloed van de grote renaissance-schrijvers taande, hebben zij blijvende invloed uitgeoefend op de Nederlandse taal: zij hebben een belangrijke rol gespeeld in de acceptatie en het ontstaan van de eenheidstaal die tot op heden voortleeft, hun taalgebruik en stijl hebben tot navolging geleid en daarmee de richting van de taalontwikkeling beïnvloed, diverse van hun woorden en uitdrukkingen worden tot op heden gebruikt, en flarden van hun teksten worden nog steeds uit het hoofd geleerd en geciteerd. Bovendien gelden ze nog steeds als voorbeeld, weliswaar niet in concreto – hun taalgebruik en stijl kunnen in de huidige tijd niet meer nagevolgd worden – maar wel symbolisch: in de negentiende eeuw werd de lof voor de eigen taal direct gerelateerd aan Vondel, de taalschepper bij uitnemendheid, en werd Vondel, de in Amsterdam woonachtige Brabander die van gereformeerd overging naar het katholicisme, gezien als symbool van de Nederlandse en Vlaamse taalverbondenheid – het is ironisch te bedenken dat Vondel nooit in het Zuiden heeft gewoond, maar in Keulen is geboren, en dat zijn taalgebruik veel germanismen vertoonde! Nog in 1990 zei de Vlaming Jozef Deleu tijdens een taalcongres: 'Joost van den Vondel parafraserend durf ik te

Taalwetten maken en vinden 539 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

zeggen dat de liefde voor de eigen taal ons nog meer is aangeboren dan de liefde voor het eigen land.' Zo leeft het besef van de schatplichtigheid aan de grote renaissance-schrijvers nog steeds door,[148] evenals de traditie van het schrijven van lofzangen op het Nederlands, die is begonnen in de renaissance. Hierin blijven de grote thema's: de Nederlandse taal is mooi en rijk, beter en ouder dan andere talen, het is de taal van dappere vaderlanders, en deze taal moet beschermd worden tegen en gezuiverd van vreemde invloeden.[149]

In alle eeuwen heeft het taalgebruik van literaire schrijvers als nastrevenswaardig voorbeeld gegolden. Dat blijkt ook uit de mooie tiendelige reeks *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, die tussen 2006 en 2017 is verschenen.[150] De vernieuwende beweging die eind negentiende eeuw in opstand kwam tegen de archaïsche, stijve schrijftaal (zie hoofdstuk 8), werd gedragen door literaire schrijvers, zoals Multatuli en de Tachtigers. Ook in de twintigste eeuw bemoeiden schrijvers zich met de taal. Om maar enkele bekende feiten te noemen: in 1972 schreef Harry Mulisch een boek tegen de spellinghervormers onder de titel *Soep lepelen met een vork*, en W.F. Hermans paste zich niet aan de spellingregels aan – sterker nog, hij vond dat de regels zich aan hem moesten aanpassen – en gaf een boek de titel *Homme's hoest* in plaats van *Hommes hoest*, waarmee hij het nodige opzien baarde.

In de twintigste eeuw richtten Belgische schrijvers zich naar de Noord-Nederlandse norm. Sommigen (bijvoorbeeld Elsschot) wilden zich in hun taalgebruik op geen enkele wijze onderscheiden; uitgevers namen Nederlandse redacteuren in dienst – de beroemdste is ongetwijfeld Jeroen Brouwers – om alle belgicismen uit de teksten te verwijderen. Andere Belgische schrijvers, zoals Louis Paul Boon, behielden in meerdere of mindere mate typisch Belgisch taalgebruik. In de eenentwintigste eeuw kiezen de meeste Vlaamse schrijvers voor een eigen, persoonlijk taalgebruik dat in meer of minder opzichten afwijkt van het Noord-Nederlandse taalgebruik, en schrijvers als Griet Op de Beeck, Herman Brusselmans, Thomas Blondeau, Saskia De Coster, Ann De Craemer, Tom Lanoye, Lize Spit, Christophe Vekeman, Margot Vanderstraeten, Jan Vantoortelboom, Annelies Verbeke en Dimitri Verhulst bereiken daarmee een groot publiek in zowel België als Nederland.

De rol van het Latijn is in de literatuur inmiddels totaal uitgespeeld en, anders dan in de wetenschap, niet overgenomen door de nieuwe internationale taal, het Engels. In Nederland en Nederlandstalig België woonachtige schrijvers publiceren allen – zelfs als ze een andere moedertaal hebben – in het Nederlands. Nieuw daarbij is dat er in de laatste decennia van de twintigste eeuw een revival van de dialecten plaatsvond, een 'dialectrenaissance', die ertoe leidde dat men boeken, liedjes en zelfs bijbelvertalingen in het dialect ging schrijven. Voor het eerst werden er serieuze werken met literaire aspiraties in het dialect geschreven, nadat ruim drie eeuwen lang bijna alleen literatuur in de eenheidstaal het licht zag.

Heel nieuwe, creatieve vormen vinden we momenteel bij rappers. Hoewel die aanvankelijk een voorkeur hadden voor het Engels, nam in de eenentwintigste eeuw de Nederlandstalige hiphop zowel in Nederland als België een hoge vlucht, met Nederlandse vertegenwoordigers als Ali B., Winston Bergwijn ofwel Winne, Önder Doğan, Def Rhymz,

Josylvio, Ronnie Flex, Lil' Kleine, De Jeugd van Tegenwoordig en Rico, en Vlaamse vertegenwoordigers als Tourist LeMC en Safi & Spreej. Deze hiphoppers hebben geen puristisch standpunt: zij verrijken en versieren hun raps met leenwoorden uit het Engels, Sranantongo, Marokkaans-Arabisch en andere talen, en ze maken prachtige nieuwe Nederlandse woorden, waarmee zij zich waardige opvolgers betonen van de zeventiende-eeuwse literaire taalacrobaten.

10 Besluit: vorming, verbreiding, onderhoud en verruiming van de standaardtaal

'De taalkunde staat niet langer meer op het standpunt dat de taal een "natuurlik gegroeid" produkt is, of behoort te zijn: de diep ingrijpende kracht van de renaissance-taal, die werkte door de school, de kerk en de litteratuur, is onmiskenbaar.' – de invloedrijke taalkundige C.G.N. de Vooys in 1917.[1]

'Het ideaal van een uniforme standaardtaal, anders gezegd het ABN, heeft afgedaan.' – dialectoloog Jan Stroop in 1998.[2]

Hoe is de standaardtaal gevormd en wat was de inbreng van de verschillende dialecten? Hoe vonden de verbreiding en het onderhoud van de standaardtaal plaats? Welke variatie bestaat er binnen de huidige standaardtaal, en in hoeverre verandert de standaardtaal? En hoe groot was en is het menselijk ingrijpen in de standaardtaal eigenlijk? Deze vragen komen in dit hoofdstuk aan de orde.

De vorming en implementatie van de standaardtaal

In dit boek bleek dat de eerste aanzetten tot standaardisering in de zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden plaatsvonden: hier verschenen de eerste lofzangen op het Nederlands, hier riep men het eerst op tot zuivering en opbouw van het Nederlands, en hier verschenen de oudste spellinggidsen en woordenboeken. Maar na de val van Antwerpen in 1585 nam de Republiek het stokje over. In de Republiek kreeg de standaardtaal door de inspanning van vooraanstaande taalgebruikers concreet vorm: uit verschillende taalvormen (klanken, woorden, woordverbindingen) werd er één – meestal degene die afkomstig was uit het beschaafde Hollands – verheven tot standaardtaalvorm, tot norm. De norm voor de standaardtaal werd vastgelegd in naslagwerken als spellinggidsen, woordenboeken en grammatica's. De norm werd geaccepteerd door de taalgemeenschap en verspreid door middel van drukwerk en onderwijs. Zo werden de stadia van macroselectie, codificatie, functie-uitbreiding en acceptatie van de standaardtaal, die beschreven zijn in het Vooraf, voor het Nederlands doorlopen. Daarna volgde het stadium van het onderhoud, dat nog steeds doorloopt, terwijl ook de codificatie een continu proces is.

In hoofdstuk 1 is de taal- en dialectsituatie in de Lage Landen in het begin van de renaissance beschreven: zo werd duidelijk uit welke dialecten vormen voor de standaardtaal konden worden gekozen, en in welke domeinen vreemde talen als Frans, Latijn en Duits werden gebruikt. Ook bleek dat er al in de middeleeuwen kiemen waren gelegd voor bovengewestelijk taalgebruik. In hoofdstuk 2 bleek welke theoretische en ideologische inzichten de keuzes voor de standaardtaal stuurden en de acceptatie bevorderden: in de rangorde van talen eindigde Nederlands hoog, met name het Hollands, en

Taalwetten maken en vinden 542 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

sommigen beschouwden het Nederlands als de oertaal waaruit alle andere talen waren voortgekomen. In hoofdstuk 4 tot en met 8 is inzicht verkregen in de wijze waarop de microselectie en codificering van de uitspraak, spelling, woordenschat en grammatica tot stand zijn gekomen. Uit hoofdstuk 3, 6 en 9 bleek hoe het Nederlands gebruikt werd in nieuwe domeinen, ten koste van het Frans en Latijn: in bijbelvertalingen, wetenschappelijke werken en literatuur. In diverse hoofdstukken bleek purisme een belangrijke sturende rol te spelen. Dit purisme was specifiek gericht tegen Franse en Latijnse leenwoorden. In hoofdstuk 7 kwam aan de orde hoe dat purisme in de praktijk werd vormgegeven in een groot aantal puristische woordenboeken. Het purisme betrof alleen woorden: voor wat betreft de grammatica werd het Latijn met zijn grote vormenrijkdom juist als voorbeeld gesteld, omdat de grammatici vonden dat iedere betekenis of functie een eigen vorm diende te hebben.

Centraal in het boek stonden de concrete taalverschijnselen die onderdeel uitmaken van de standaardtaal, zoals de herkomst van de werkwoordspelling en van de verschillende aanspreekvormen (*jij, gij, u, jullie*), het verschil tussen *hen* en *hun*, *waarmee* en *met wie*, *liggen* en *leggen*, *kennen* en *kunnen* etc. Ieder hoofdstuk bevat een samenvatting waarin de hoofdlijnen ervan zijn opgesomd. Op basis van de oorspronkelijke bronnen heb ik voor iedere taalregel geprobeerd de herkomst te achterhalen en uit te vinden wie ervoor verantwoordelijk was of waren. Ik beperk me in dit Besluit tot enkele van de opvallende zaken die in de hoofdstukken naar voren kwamen.

De Statenvertaling bleek – anders dan veelal wordt beweerd – nauwelijks invloed te hebben gehad op de spelling of grammatica van de standaardtaal, omdat de tekst bij verschijnen al archaïsch was: wel hebben bijbelvertalingen allerlei Duitse leenwoorden en nieuwe uitdrukkingen geïntroduceerd, maar die kwamen meestal al voor in oudere, zestiende-eeuwse bijbelvertalingen. In hoofdstuk 8 kon worden aangetoond dat het voornaamwoord *jij* pas in de zeventiende eeuw is ontstaan uit vormen waarin het onbeklemtoonde voornaamwoord versmolten was met het voorgaande woord, zoals *hebdi* 'hebt ge', en dus geen uitspraakvariant van *gij* was, zoals lange tijd is gedacht.

In hoofdstuk 6 bleek dat naast Simon Stevin en Hugo de Groot een groot aantal wetenschappers zich bezighield met het benoemen van nieuwe ontdekkingen. Anders dan veelal wordt gedacht gebruikten ze, als dat mogelijk was, een al bestaand Nederlands woord. Dat gaven ze dan een nieuwe betekenis. Als er geen geschikt woord voorhanden was, maakten ze een nieuw, meestal samengesteld, woord. Veel van die neologismen hebben de tand des tijds niet doorstaan – een lot dat dus niet alleen gekunstelde nieuwvormingen van Hooft als *algemeengelovig* voor 'katholiek' of *stadhuishavenaar* voor 'conciërge' trof. En soms liet het succes lang op zich wachten: de woorden van Hugo de Groot zijn pas in de twintigste eeuw ingeburgerd geraakt.

Ook puristische woordenboeken hadden slechts beperkt effect; het belangrijkste effect was dat er in veel gevallen naast elkaar verschillende vormen kwamen te staan: een leenwoord en een eigen woord, terwijl het doel juist was om de variatie te onderdrukken. Hoe gekunstelder en langer het voorgestelde purisme was, hoe minder kans het had ingeburgerd te raken: *dralendopperwoordlidtrapmerk* voor 'accent circumflex' was dan ook kansloos. Ook lange meerwoordige omschrijvingen maakten weinig kans te overle-

ven, zoals het voorstel van Hugo de Groot om *meter* en *peter* te vervangen door *doopheffers die jonge lieden ter doop geven*.

Literaire schrijvers als Hooft, Vondel en Bredero hadden op verschillende wijze invloed op het taalgebruik, zo bleek in hoofdstuk 9. Ze maakten het Nederlands als literaire taal salonfähig, en Hooft en Vondel werden aan latere schrijvers, tot diep in de achttiende eeuw, voorgesteld als exemplarisch voor goed taalgebruik. Bredero was ervoor verantwoordelijk dat veel Hollandse volkstaalwoorden en oude Nederlandse woorden populair werden, ook bij andere schrijvers. Hoofts ver doorgedreven purisme en de Latijnse constructies die hij in zijn *Historiën* gebruikte, werden daarentegen niet overgenomen door andere schrijvers.

De inbreng van de verschillende Nederlandse en Duitse dialecten in de standaardtaal

Als gezegd werd de standaardtaal gebaseerd op het beschaafde Hollands. Maar werden er ook taalvormen uit andere Nederlandse of Duitse dialecten of uit het Standaardduits gekozen? Die vraag liep als een rode draad door het boek. Voordat we de concrete inbreng van de verschillende dialecten in de standaardtaal bekijken, geef ik eerst een overzicht van de moederdialecten van de personen die zich in het verleden actief met de taal bemoeid hebben. Uit de gegevens over de geboorte- en sterfplaatsen van de 228 personen in het personenregister achter in dit boek blijkt het volgende:

	geboren	overleden
Republiek	58,3%	70,2%
Zuid-Nederland	28,5%	20,6%
Duitsland	8,8%	6,1%
overig	4,4%	3,1%
totaal	**100%**	**100%**

De meerderheid van de taalbouwers is dus geboren in de provincies van de Republiek. Ze kunnen nader worden uitgesplitst in Hollanders (veertig procent van alle personen), mensen uit het oosten van het land, uit een Nedersaksisch gebied (negen procent van alle personen) en de rest. De taalbouwers die uit het oosten kwamen, vormen dus in totaal een kleine achttien procent (negen procent uit Duitsland en negen procent uit Oost-Nederland). Van de overigen waren er drie geboren in Engeland, en twee overleden daar. 28 procent van de taalbouwers kwam uit Zuid-Nederland.

Opvallend is het grote verschil tussen het percentage mensen dat geboren is in de Republiek en dat daar gestorven is: het percentage overledenen ligt twaalf procent hoger. Dat bewijst wel hoeveel taalbouwers als immigrant naar de Republiek waren getrokken. Zo'n verhuizing heeft invloed op het taalgebruik: immigranten passen hun taal meer of minder aan hun omgeving aan, zo bleek in de paragraaf 'De Republiek als een multicul-

turele en veeltalige smeltkroes' in hoofdstuk 1 (zie ook in hoofdstuk 3 de passages over de herkomst van de Statenvertalers).

Hollands

Uit de verschillende hoofdstukken is gebleken dat de standaardtaal werd gebaseerd op het beschaafde of gecultiveerde Hollands van de grote steden.[3] Grammaticale vernieuwingsprocessen – zoals het verkleiningsachtervoegsel *-tje*, het persoonlijk voornaamwoord *jij*, de ontwikkeling van lange *i* en *u* tot *ij* en *ui* – vonden allemaal in Holland plaats, en dat moet wel het gevolg zijn van de *melting-pot* van talen en dialecten die de grote Hollandse steden vormden (zie hoofdstuk 1). Er zijn nauwelijks sporen van de Hollandse volkstaal in de standaardtaal te vinden: zo werden de uitspraak /hongd/ voor 'hond' en *mijn* voor het persoonlijk voornaamwoord *mij* (*hij slaat mijn*) nadrukkelijk afgekeurd. Slechts een enkele keer werd een vorm uit de Hollandse volkstaal de standaardtaalvorm, bijvoorbeeld *zeug* en *varken* die eigenlijk, zo blijkt uit *zoon* en *sterk*, *zoog* en *verken* zouden moet luiden. In het geval van *zeug* zal de keuze gemaakt zijn om te vermijden dat het zelfstandig naamwoord samenvalt met vormen van het werkwoord *zogen*.

Zuid-Nederlandse dialecten

Het Zuid-Nederlands heeft vrijwel geen invloed gehad op de zeventiende-eeuwse standaardtaal in wording. Zuid-Nederlandse immigranten brachten geen taalverschijnselen (klanken, woorden, constructies) mee die doordrongen tot de standaardtaal: zij integreerden snel en pasten hun taalgebruik aan dat van de Republiek aan. De Statenvertaling koos voor archaïsmen die in het Zuid-Nederlands nog gebruikt werden maar in het Noord-Nederlands niet meer of steeds minder, en die taalverschijnselen zijn allemaal verdwenen uit de standaardtaal, denk aan het verkleinwoord *-ke*, de dubbele ontkenning *en … niet*, en vormen als *peerden* voor 'paarden' en *vyer* voor 'vuur'. De schrijftaal had in de middeleeuwen, dus eeuwen vóór het ontstaan van de standaardtaal, wel invloed vanuit het zuiden ondergaan via de middeleeuwse schrijftraditie (zie hoofdstuk 1, 7 en 9); in die tijd werden er overigens ook al Hollandse taalverschijnselen vanuit het Hollands verbreid naar andere dialecten, dus er was geen sprake van eenrichtingsverkeer.[4] Zogenaamd Zuid-Nederlandse klanken en woorden als *lieden, vagevuur, wenen, werpen* en *zenden*, die naast Noord-Nederlandse varianten als *lui, vegen, huilen, gooien* en *sturen* voorkomen, komen bijna allemaal al in de dertiende eeuw ook in het Hollands voor, zo bleek in hoofdstuk 4 en 7. Ze zijn dus niet door Zuid-Nederlandse immigranten na de val van Antwerpen naar de Republiek gebracht. De vraag rijst hoe lang je iets 'Zuid-Nederlands' kunt blijven noemen: wanneer bepaalde taalvariëteiten al in de schrijftaal van de dertiende, veertiende of vijftiende eeuw bovenregionaal gebruikt worden, hebben ze dan niet allang hun zuidelijke karakter afgelegd?

Sterker nog, zuidelijke invloed was in de zeventiende eeuw in Holland juist opvallend gering: allerlei typisch Antwerpse verschijnselen, zoals *ikik* voor 'ik', de uitspraak /hiel/ voor *heel* of /p(j)aerd/ voor *paard*, zijn niet overgenomen, ook niet in de spreektaal, voor zover op te maken valt uit kluchten en andere werken met spreektaal. De

conclusie van Weijnen dat áls er al Brabantse navolgingsdrang geweest is, deze vrijwel alleen op papier heeft bestaan en kort heeft geduurd, lijkt geheel correct.[5]

Ten onrechte worden archaïsche verschijnselen Zuid-Nederlands genoemd, zoals de slot-*e* in *name* en *wille*, de *-e-* in *herte* 'hart', het behoud van geslachten en naamvalsuitgangen en het gebruik van *gij* – alle te vinden in bijvoorbeeld de Statenvertaling. De verwarring is begrijpelijk. Vernieuwingen vonden plaats in de Hollandse spreektaal, de schrijftaal bleef nog enige tijd archaïsche elementen bevatten, en diezelfde archaïsmen bleven bewaard in sommige of alle zuidelijke dialecten, die vanwege de politieke situatie niet veel contact met de noordelijke standaardtaal in wording hadden – en dat verklaart de overeenkomsten tussen de schrijftaal en het Zuid-Nederlands. In de achttiende eeuw, toen er langzamerhand consensus kwam over welke verschijnselen tot de standaardtaal behoorden en er gezaghebbende beschrijvingen van die standaardtaal verschenen, waren de oude Zuid-Nederlandse vormen in de Republiek grotendeels verdwenen.

Het idee dat het Zuid-Nederlands grote invloed had op de standaardtaal is, zo bleek in hoofdstuk 7, ontstaan aan het eind van de negentiende eeuw en kan herleid worden tot een artikel van de taalkundige Muller. Dat dit idee juist in de negentiende eeuw ontstond, is niet toevallig: het is gebaseerd op de groot-Nederlandse gedachte en op de wens tot politiek correcte uitkomsten. Nadat Nederlanders en Belgen na de afscheiding van België in 1830 hun wonden hadden gelikt, kwam geleidelijk bij beide partijen de behoefte op tot samenwerking en tot de vorming van één gemeenschappelijke taalnorm. Men zocht toenadering op de tweeëndertig Taal- en Letterkundige Congressen die tussen 1849 en 1912 afwisselend in België en Nederland werden gehouden. De meeste Belgen wilden zich conformeren aan de noordelijke norm, maar er waren er ook die pleitten voor een Vlaamse inbreng in de ontwikkeling van het Nederlands. Wie problemen had met het overnemen van de noordelijke norm, kon zich troosten met de gedachte, al door de vader van de Vlaamse beweging Jan Frans Willems geformuleerd, dat het eigenlijk ging om 'een kapitaal, dat wij hun [de Hollanders] in vorige tijden verstrekt hebben', met andere woorden, en nu citeer ik een moderne Belgische taalkundige: 'Die [noordelijke] variëteit overnemen betekent eigenlijk niets anders dan dat je je eigen erfenis weer opneemt, die altijd op je is blijven wachten.'[6]

Oost-Nederlandse dialecten

Een relatief fors aantal woorden uit de standaardtaal bevat klanken die overeenkomen met die in oostelijke dialecten, zo bleek in hoofdstuk 4: woorden als *doezelig, groezelig, knoest, smoel, snoet, sproet* (met *oe* in plaats van *ui*), woorden als *driest, griezelig, kiem, kniezen, miezerig, striem, siepelen, vies* (met *ie* in plaats van *ij*), en woorden als *bleu, sneu, beuk* (met *eu* in plaats van *oo*). Dat in deze woorden de normale Hollandse klankverandering niet heeft plaatsgevonden, kan goed te danken zijn aan de invloed van het grote aantal oostelijke immigranten in de grote Hollandse steden. Ook woorden met umlaut op een lange klinker, zoals *bedeesd, verdedigen* en *wetering* (naast *dazen, dading, water*), zijn het gevolg van oostelijke invloed: in het Hollands kwam umlaut alleen voor bij korte klinkers. Syntactische verschijnselen die typisch zijn voor het oosten van Nederland zijn daarentegen geen onderdeel geworden van het Standaardnederlands, zoals de voorkeur voor een be-

paald lidwoord boven een bijvoeglijk naamwoord in constructies als *ik heb* ***de*** *band lek, met* ***de*** *handen in* ***de*** *zak staan*, of het ontbreken van *er* in *(heb je nog sigaretten?) ik heb geen meer.*[7]

Duitse dialecten en Standaardduits

De invloed van de (Hoog- en Neder)duitse dialecten is moeilijk in te schatten: Duitse en Nederlandse dialecten liepen vloeiend in elkaar over, ze vormden een continuüm, ze waren over het algemeen onderling begrijpelijk en de taalgebruikers ervoeren een duidelijke taaleenheid. De invloed van de Duitse standaardtaal in wording was in ieder geval duidelijk groter dan die van de zuidelijke of oostelijke dialecten of van de Hollandse volkstaal. Het Standaardduits had een hoog prestige, onder andere doordat het de taal van de Lutherbijbel was. Duits werd als moeder- of zustertaal van het Nederlands hoog gewaardeerd en ontlening eraan ter verrijking van het Nederlands werd gestimuleerd. De Nederlandse bijbelvertalingen stonden van oudsher onder sterke Duitse invloed: de protestantse bijbelvertalingen namen de Lutherbijbel als bron. Er ontstond al vroeg een oostelijk gekleurde bijbeltaal die via eerdere vertalingen overgenomen werd in de Statenvertaling. Van de tweeëntwintig medewerkers aan de Statenvertaling was de helft afkomstig uit het oosten, uit de oostelijke provincies of Duitsland, terwijl slechts één medewerker uitsluitend in een Zuid-Nederlands sprekende omgeving opgroeide. Dit alles leidde ertoe dat de bijbelvertalingen een groot aantal Duitse leenwoorden bevatten, zoals *argwaan, beledigen, folteren, geweten, herinneren* en het wederkerend voornaamwoord *zich* (meer voorbeelden in hoofdstuk 3), die werden ingelijfd in de standaardtaal.

Duitse leenwoorden werden en worden vanwege de nauwe verwantschap tussen de twee talen vaak onmiddellijk aan het Nederlands aangepast en zijn daardoor minder makkelijk als vreemd herkenbaar. Daardoor is de precieze invloed van het Duits op de Nederlandse woordenschat moeilijk te meten: daarnaar moet nog meer onderzoek worden gedaan. Dat *beroemd, nederig* en *zuigeling* aan Duitse bijbelvertalingen zijn ontleend, is alleen maar bekend doordat deze woorden het eerst in een bijbelvertaling uit het Duits voorkomen – aan de vormen zie je de Duitse afkomst niet direct af. Bij woorden als *heiland* en *argwaan* is de Duitse herkomst wel direct te zien: de Nederlandse varianten zijn *helend* en *ergwaan*.

Door de vernederlandsing van Duitse woorden zijn er in de standaardtaal maar weinig typisch Duitse klanken opgenomen. Ze zijn er wel: zo zijn woorden als *heftig, manhaftig, schoft, vernuft*, met de klankcombinatie *-ft-* in plaats van *-cht-*, ontleend aan het Duits. Andere overeenkomsten in de uitspraak van het Nederlands en het Duits zijn de standaarduitspraak *bracht, dacht* met *a* in plaats van *o*, *arm* in plaats van *erm*, en de neiging om woorden die met een *v-* beginnen uit te spreken met /f/, zoals /finden/ voor *vinden*. Deze overeenkomsten kunnen mede te danken zijn aan of versterkt door de vele Duitse immigranten in de grote Hollandse steden. Opmerkelijk is voorts dat er uit het Duits allerlei leenwoorden zijn overgenomen die behoren tot woordsoorten die uitsluitend worden geleend als er sprake is van zeer nauw contact, zoals de voornaamwoorden *ieder, zich, zichzelf*, de achtervoegsels *-isch*, *-matig* en *-haftig*, het voorzetsel *trots* en het bijwoord *ongeveer* (zie de paragraaf over het effect van puristische woordenboeken in hoofdstuk 7).

In de grammatica zijn de overeenkomsten tussen het Duits en Nederlands groot.

Voor een deel zullen deze overeenkomsten te danken zijn aan de nauwe verwantschap tussen de twee talen en aan het optreden van gelijksoortige en gelijktijdige vernieuwingen, zoals de ontwikkeling van een tweeledige ontkenning naar een eenledige: Nederlands *en … niet* (*ic en sach u niet*) en Duits *ne … nicht* veranderden in eenledig *niet* (*ik zag u niet*) en *nicht*. Die vernieuwingen kunnen onafhankelijk van elkaar zijn opgetreden, of ze kunnen elkaar hebben versterkt. Zeker is dat Nederlandse en Duitse spraakkunstenaars en woordenmakers in de renaissance elkaar beïnvloedden. Nederlandse spraakkunstenaars als Van Heule en Moonen keken bij hun beregeling van de Nederlandse grammatica naar het Duits. Het blijkt ook uit het feit dat in het Standaardnederlands en het Standaardduits grammaticale vormen voorkomen die het product zijn van taalopbouw – vormen namelijk die de meeste Nederlandse en (Neder)duitse dialecten niet kennen. Voorbeelden zijn de keuze voor *mijn* als bezittelijk voornaamwoord in plaats van *mij/me* en het feit dat deelwoorden zoals *geroepen*, stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden zoals *gouden* en meervoudsvormen van gesubstantiveerde bijvoeglijke naamwoorden zoals *geleerden* eindigen op *-en* en niet op *-e*.

Tot begin eenentwintigste eeuw werd gedacht dat de Duitse invloed op het Standaardnederlands gering was, maar dat lijkt mij niet vol te houden. De ontkenning of verkleining van de Duitse invloed gaat vermoedelijk, net als de ideeën over de Zuid-Nederlandse invloed, terug op negentiende-eeuwse opvattingen. Vóór die tijd werden juist de verwantschappen tussen Nederlanders en Duitsers en het Nederlands en het Duits benadrukt. Maar in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam het nationalisme op en ontstond er in de Lage Landen vrees voor Duitse politieke invloed, en dit leidde tot een afkeer van Duitse leenwoorden, schamperend 'germanismen' genoemd. Daarbij sloot men maar wat graag de ogen voor mogelijke Duitse invloed in het verleden, wat sowieso weinig moeite kostte, omdat de nauwe verwantschap tussen het Nederlands en het Duits het lastig maakt de invloed exact vast te stellen. Pas vanaf ongeveer 1925 is enige wetenschappelijke aandacht besteed aan de Duitse leenwoorden in het verleden, vooral in de religieuze taal.[8] Nu veel oude teksten inmiddels digitaal beschikbaar zijn gekomen, wordt het mogelijk systematischer te zoeken naar Duitse leenwoorden.

De inbreng van de verschillende dialecten en talen in het Standaardnederlands kan als volgt worden samengevat. Het belangrijkste dialect voor de standaardtaal was het beschaafde Hollands. Dat dialect kreeg zowel bij de macroselectie als bij de microselectie – de concrete taalverschijnselen die in grammatica's en woordenboeken werden vastgelegd – de voorkeur. Daarnaast werd soms een oostelijke klankvorm verkozen en bleven aanvankelijk zuidelijke taalvormen in sommige werken of bij sommige auteurs bewaard – die vormen werden echter in de loop van de tijd vrijwel allemaal vervangen door een beschaafde Hollandse vorm, behalve die Zuid-Nederlandse elementen die al in de middeleeuwen over het hele taalgebied verbreid waren en dus al lang voor het ontstaan van de standaardtaal waren ingeburgerd. Tot slot had het Standaardduits in wording invloed op zowel de woordenschat als de grammatica van het Standaardnederlands.

Taalwetten maken en vinden 548 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

De verbreiding van de standaardtaal

De geschreven standaardtaal was in de periode van de renaissance een ideaal dat hoogstens door een kleine kring hoogopgeleiden, werkzaam bij de overheid, in de Kerk, het onderwijs, de kunsten en de wetenschappen, bereikt werd. Deze hoogopgeleiden woonden voornamelijk in de grote Hollandse steden. Later namen ook de hoogste kringen van de provinciesteden de standaardtaal over. Zelfs de spraakkunstenaars en de literaire schrijvers zelf hielden zich lang niet altijd aan de eigen voorschriften.[9] Eind zeventiende eeuw was de taaleenheid op papier evenwel al groot, zeker in vergelijking tot de voorgaande periode.[10] Hoe standaardtaalvormen zich in de loop van de zeventiende eeuw in veelgelezen drukwerk als kranten en literatuur verbreidden, is momenteel onderwerp van een promotieonderzoek, waarvan de resultaten vanaf 2022 te verwachten zijn.[11]

In de achttiende eeuw hielden de taalkundigen zich, net als hun collega's in de eeuw daarvoor, bezig met de opbouw en reglementering van de moedertaal. Over de precieze taalnormen en taalregels ontstond steeds meer consensus en de regels werden in steeds bredere kringen geaccepteerd. Vooral na 1760 werd de roep om bindende, uniforme voorschriften luider, maar dit bleef zonder effect: tijdens de Republiek was niemand bevoegd die te geven, pas in de Franse tijd werd taal een regeringszaak. Daardoor kwamen pas in de negentiende eeuw, in de Franse tijd, de eerste officiële taalregelingen, zoals de spelling van Siegenbeek uit 1804 en de spraakkunst van Weiland uit 1805, beide gebaseerd op het beschaafde Hollands.[12] In de loop van die eeuw ging de codificatie van de standaardtaal stug door: er verschenen steeds meer werken met taalvoorschriften, zoals uitspraakgidsen, spellingregelingen, grammatica's en woordenboeken, en vrijwel alle gingen ze uit van het beschaafde Hollands. In 1860 werd de spelling van De Vries en Te Winkel ontworpen; in 1864 werd ze in België officieel ingevoerd en in 1883 in Nederland. Sindsdien worden met enige regelmaat de regels en trefwoorden geactualiseerd. De spelling is het enige taalonderdeel dat door de overheid is geregeld, al zijn alleen onderwijs en ambtenarij verplicht de regels te volgen en bestaan er geen sancties.

Ook de domeinen waarin de standaardtaal werd gebruikt, breidden zich uit, met name in het onderwijs. In de Nederlandse schoolwetten die tussen 1801 en 1806 werden vastgesteld, werd de Nederlandse taal voor het eerst als basisvak in het curriculum van de lagere school opgenomen, er werd een landelijke lijst van officieel goedgekeurde schoolboeken vastgesteld, en de spelling van Siegenbeek en de grammatica van Weiland werden voor gebruik in het onderwijs voorgeschreven.[13] In de tweede helft van de negentiende eeuw werd het middelbaar onderwijs in Nederland uitgebreid met nieuwe schooltypen als de ambachtsschool, mulo, hbs en het gymnasium. Op deze scholen deed voor het eerst Nederlands als schoolvak zijn intrede. Ook in het universitaire onderwijs werd Nederlands ingevoerd, eerst als (bij)vak (in 1815) en vervolgens als voertaal (in Nederland in 1876, in België in 1930). Zo nam Nederlands als onderwijstaal aan de Nederlandse universiteiten de plaats in van het Latijn en aan Belgische universiteiten die van het Frans. In 1900 werd bovendien de leerplicht in Nederland ingevoerd, in 1914 in België: vanaf dat moment leert iedereen verplicht Standaardnederlands.

Taalwetten maken en vinden 549 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Door de strenge reglementering van de schrijftaal, waarin net als in de zeventiende eeuw werd vastgehouden aan naamvalsuitgangen en woordgeslachten die in de spreektaal niet meer voorkwamen, ontstond er in de loop van de negentiende eeuw een steeds grotere kloof tussen de gecultiveerde schrijftaal en de spreektaal. Begin twintigste eeuw werd die kloof langzamerhand gedicht doordat de beschaafde spreektaal de norm werd voor de uitspraak, de spelling en de grammatica.

Die beschaafde spreektaal kreeg eind negentiende eeuw voor het eerst een naam, namelijk ABN. Hiermee werd de ideale gesproken variant van de standaardtaal aangeduid. Taalkundigen accepteerden daarin een zekere mate van variatie. Zo constateerde Muller in 1891: 'Ook beschaafde Friezen, Groningers, Zeeuwen, Brabanders spreken nog altijd in menig opzicht anders dan de geboren Hollanders. Moet dit anders worden? Hebben wij Hollanders het recht een Fries uit te lachen, gelijk nog vaak geschiedt, om zijn *f* en *s* waar wij *v* en *z* zeggen, om zijn voor ons ongewone uitspraak van de *g*? Klinkt het zo lelijk, wanneer een geboren Friezin ook in Holland van de "tuun" en het "huus" blijft spreken? Waarom zou een Zwollenaar niet de slot-*n* en het verschil tussen *ou* en *au*, een Brabander dat tussen de zacht- en de scherpheldere *e* en *o* laten horen? Welk kwaad steekt er in deze verscheidenheid?' Om te concluderen: 'Laat ieder vogeltje zingen zoals het gebekt is!' Uit mededelingen uit de jaren dertig van de twintigste eeuw blijkt dat de verschillen die Muller opsomt, in die periode nog steeds bestonden, en dat de uitspraak van bijvoorbeeld hoogleraren – hoogopgeleiden dus – duidelijk hun geboorteplaats verraadde.[14] De bovenlaag paste zijn spreektaal wel aan de schrijftaal aan, wat leidde tot spellinguitspraak; vandaar dat /houden/, /ik vind/, /hij ligt/ nog steeds als verzorgde uitspraak gelden, in plaats van /houwe/, /ik vin/, /hij leit/.[15]

De verbreiding van de gesproken standaardtaal werd in de twintigste eeuw sterk bevorderd door de toegenomen mobiliteit dankzij de uitvinding van fiets, bromfiets, trein, bus en auto, door grootschalige verhuizingen dankzij de industrialisatie, en door nieuwe communicatiemiddelen als telefoon, radio en televisie. Naarmate de standaardtaal door steeds meer mensen geleerd en gebruikt werd, nam het verschil in prestige tussen de standaardtaal en het dialect toe. Men ging neerkijken op het dialect, en dat begon in de grote Hollandse steden, omdat daar de standaardtaal het eerst vorm kreeg en door het grootste aantal taalgebruikers werd gehanteerd.[16] Hoe dichter de dialecten bij de standaardtaal stonden, hoe minder status ze hadden. Zowel in Nederland als in België kwamen de dialecten in de twintigste eeuw onder druk te staan van de standaardtaal. Het aantal dialectsprekers nam af, en de dialecten veranderden onder invloed van het Standaardnederlands. Sommige dialecten pasten zich aan elkaar aan in grotere dialectgebieden, zodat regiolecten ontstonden, bijvoorbeeld binnen delen van het Nedersaksisch en het Zuid-Limburgs.

Eind jaren zestig van de twintigste eeuw traden er grote maatschappelijke veranderingen op: de samenleving democratiseerde. Het verzet tegen het gevestigde gezag uitte zich ook in het taalgebruik, dat vrijer, minder formeel werd. De naoorlogse Nederlandse generatie verzette zich tegen het 'verzorgde' taalgebruik van de oudere generatie, zoals het uitspreken van de slot-*n* in *lezen, praten, mensen*: ook nieuwslezers gingen /leze/ zeggen in plaats van /leze**n**/. Hierdoor veranderde de norm voor de standaardtaal: taalverschijn-

Taalwetten maken en vinden 550 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

selen (woorden, woordverbindingen, klanken) die vroeger werden afgewezen, werden langzamerhand goedgekeurd en gecodificeerd. Zo werden woorden uit dialecten of van lagere sociale milieus als *flut, knakker, knoeper(d), knoert, pokkezooi* onderdeel van de standaardtaal. In Nederland (niet in België) trad een grotere variatie op binnen de standaarduitspraak, waardoor allerlei vormen die voorheen tot de Hollandse substandaard behoorden, geaccepteerd raakten, zoals de Poldernederlandse klinkers /aai/ voor *ij/ei*, /au/ voor *ui* en /aau/ voor *ou/au*, en de stemloze uitspraak /s/ en /f/ voor *z* en *v* (*son, finden*). Die uitspraken kwamen al in de zeventiende eeuw voor, maar werden toen door de taalbouwers afgewezen; drie eeuwen later worden ze dan eindelijk aanvaard.

Taalkundige Joop van der Horst heeft in 1999 de verbreiding van de verzorgde gesproken standaardtaal in de twintigste eeuw als volgt samengevat.[17] In het begin van de twintigste eeuw sprak alleen de bovenlaag ABN, hooguit drie procent van de bevolking in Nederland, vooral geconcentreerd in de grote steden; Van der Horst spreekt van 'het chique ABN'. In het midden van de eeuw ging de sociale middenklasse zich van het ABN bedienen, omdat dit een middel was om sociaal hogerop te komen. Dit 'burgerlijke ABN' werd omstreeks 1950 door nog geen vijftig procent van de Nederlandse en minder dan twintig procent van de Belgische bevolking gesproken. In de jaren zeventig werd het ABN gedemocratiseerd, samen met de maatschappij – wanneer iedereen gelijk is, hoeft niemand zich meer door zijn gebruik van standaardtaal te onderscheiden. Taalverschijnselen van de lagere sociale milieus werden geaccepteerd, de norm werd verruimd, er was een toenemende tolerantie tegenover verschillen in uitspraak, woordkeus en dialectische variatie, en de taal werd informeler. Het 'democratische ABN' werd volgens Van der Horst in Nederland door waarschijnlijk wel tachtig procent van de bevolking gesproken, en in Nederlandstalig België – waar pas na de Tweede Wereldoorlog het ABN brede lagen van de bevolking bereikte – door zeker vijftig procent.[18]

Hoewel de standaardisering in België veel later was begonnen dan in Nederland, was de standaardtaal in Nederland en België eind twintigste eeuw grotendeels identiek: de officiële spelling geldt zowel voor Nederland als voor België, en verschillen in de standaardwoordenschat zijn klein: naar schatting slechts enkele procenten (zie hoofdstuk 7).[19] Er bestaat een gering aantal grammaticale verschillen tussen de standaardtaal in België en Nederland, bijvoorbeeld in de woordvolgorde van werkwoordclusters: Belgisch-Nederlands *dat ik het* ***zou gedaan hebben*** versus Nederlands-Nederlands *dat ik het* ***gedaan zou hebben*** of *dat ik het* ***zou hebben gedaan***. Alleen in de uitspraak werden de verschillen in de loop van de twintigste eeuw groter, doordat de Poldernederlandse klinkers, de stemloze uitspraak van /s/ en /f/ voor *z* en *v* en de Gooise *r* alleen in Nederland optraden.

De positie van het Nederlands in het maatschappelijk verkeer is in België verankerd in de grondwet. Sinds 1993 ligt in de Belgische grondwet vast dat België een federale staat is, samengesteld uit een Vlaamse, Franse en Duitstalige Gemeenschap en een Vlaams, Waals en Brussels Gewest, en uit vier taalgebieden. Volgens de grondwet moet het Standaardnederlands in Vlaanderen door iedereen gebruikt worden in drie domeinen van het maatschappelijke leven: het onderwijs, de overheid en de rechtspraak; het

taalgebruik in alle andere situaties behoort tot de persoonlijke levenssfeer en is vrij. Ongeveer zestig procent van de Belgische bevolking is Nederlandstalig.

Binnen Nederland is daarentegen het gebruik van de Nederlandse taal in het verkeer tussen burgers en bestuur niet bij grondwet geregeld. Voor de tweede taal die in Nederland wordt gesproken, namelijk het Fries, is wel het een en ander formeel geregeld. In 1995 werd het gebruik van Fries in het openbaar bestuur gesanctioneerd, en in 1997 werd het mondeling en schriftelijk gebruik van het Fries in de rechtsgang bij wet geregeld. In diezelfde wet werd bepaald dat alle akten van de burgerlijke stand in Friesland tweetalig (Nederland en Fries) worden opgemaakt. Het Fries heeft in het onderwijs geleidelijk vaste voet gekregen: het is een verplicht vak in het primair onderwijs (vanaf 1980) en in de basisvorming van het voortgezet onderwijs (vanaf 1993), en facultatief examenvak in vmbo, havo en vwo (vanaf 1970). In 1996 zijn het Fries en Nedersaksisch in Nederland met verschillende status erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor regionale talen en minderheidstalen. In 1997 is ook het Limburgs als regionale taal erkend door Nederland (niet door België).

Om te zorgen voor samenhangend taalbeleid tussen Nederland en België is in 1980 de Nederlandse Taalunie opgericht met als doel 'de integratie van Nederland en de Nederlandse gemeenschap in België inzake taal en letteren in de ruimste zin'. De Taalunie is onder andere verantwoordelijk voor het bepalen van de Nederlandse spelling.

Het onderhoud van de standaardtaal

Hierboven bleek dat de standaardtaal in de loop van de tijd onder steeds meer mensen werd verbreid. Daarvoor moest die standaardtaal worden onderhouden. Dat gebeurde onder andere door de publicatie van telkens nieuwe gezaghebbende normatieve werken (uitspraakgidsen, spellingregelingen, grammatica's en woordenboeken). In de zeventiende eeuw ging het daarbij vaak niet om complete beschrijvingen van het Nederlands maar beperkte men zich tot problematische onderdelen. Zo legden de Statenvertalers een lijst van alternatieve vormen aan en de keuze die zij daaruit maakten, zoals: '*Eten, weten* (niet *eeten, weeten*), *hoereren, bancketeren, domineren* en dergelijke, met één *e*.' Hooft schreef rond 1640 'Waernemingen op de Hollandsche tael' met observaties die bij deed tijdens het corrigeren van vroeger werk. Soms bestond die observatie slechts uit een onbeantwoorde vraag: 'Waerom zeidtmen *hy begeert te hebben*, en *hy wil hebben* zonder *te*?' Soms maakte hij een keuze, bijvoorbeeld: '*Zuid en Noordthollandt* te schrijven aldus *Zuid- en Noordhollandt*; op dat men zie 't woord *Zuid-* mede te behooren aan *Hollandt*.' Vanaf de renaissance werden er ook puristische woordenboeken gepubliceerd waarin Nederlandse woorden of verbindingen werden gesuggereerd ter vervanging van vreemde woorden, eerst Franse en Latijnse woorden (zie hoofdstuk 7), in de negentiende eeuw ook Duitse en in de twintigste Engelse.

Begin twintigste eeuw leidde het onderhoud van de standaardtaal tot een nieuw genre, namelijk dat van de taaladviesgidsen: in deze gidsen worden woorden of verbindingen verzameld die volgens het oordeel van de auteur uit de standaardtaal moeten worden geweerd. Daarbij gaat het niet langer alleen om uitheemse woorden of constructies.

Zo schreef Ch.F. Haje in 1932 een boekje met de omineuze titel *Taalschut. Schrijf weer Nederlandsch*, waarin hij allerlei woorden en uitdrukkingen veroordeelde, vergelijk:

> **Aanvoelen.** Kunt gij zijn smart niet *aanvoelen*? Ik *voel* dat argument niet *aan*. Een pedant modeding. **Gevoelen, voelen**, dat hetzelfde uitdrukt en altijd uitgedrukt heeft, begeert niet zijn plaats eraan af te staan.
> **Alsmaar.** Een Judaïsme ▸ Ned. **telkens weer**. In het Jidsch van Oost-Europa – zoo wordt ons van goeder hand verzekerd – leeft een **als** = aanhoudend. Dat als heeft ons **aldoor, al maar door** gebruikt als krukken, nam er **maar** van over en werd toen *alsmaar*. Eerst plat en moppig, thans heet het geestig en pittig. Straks raakt het nog in de gunst der aristocratie.
> **Becritiseeren.** Noodeloos ▸ **critiseeren**, bedorven uit **critiseeren** en **beoordeelen**.

In dergelijke normatieve taaladviesgidsen worden dus waardeoordelen geveld, waarbij de criteria en de argumentatie niet altijd even helder en objectief zijn, zoals blijkt uit de oordelen 'pedant modeding', 'plat en moppig', 'bedorven'. Uit onderzoek van promovendus Marten van der Meulen blijkt dat die waardeoordelen in de twintigste eeuw op ongeveer twintig verschillende manieren worden beargumenteerd, in te delen in zes hoofdcategorieën. Daarnaast worden waardeoordelen ook gegeven 'ipse dixit' ofwel zonder enige argumentatie, of worden verschillende vormen naast elkaar geaccepteerd en wordt er dus geen keuze gemaakt. De hoofdcategoriën zijn, in aflopende volgorde van gebruik:[20]

- het taalsysteem (een vorm is natuurlijk, grammaticaal, historisch);
- zuiverheid (geleend uit een andere taal, onnederlands);
- kwaliteit (logisch, mooi, verzorgd);
- vastgesteld door een autoriteit;
- verspreiding (beperkt tot een bepaald gebied, register e.d.);
- gebruik en frequentie.

In de loop van de twintigste eeuw lijkt het argument 'zuiverheid' enorm af te nemen: dat was het meest gebruikte argument in het begin van die eeuw, terwijl het in de tweede helft ervan nauwelijks nog een rol speelt. Daarentegen wordt het 'taalsysteem', met name grammaticaliteit, als argument steeds belangrijker.

Het aantal taaladviesgidsen neemt in de loop van de twintigste eeuw alsmaar toe: Van der Meulen vond er alleen al voor Nederland honderddertig, met een piek tussen 1980 en 2000.[21] De normatieve gidsen voldeden en voldoen aan een behoefte; in deze zelfde periode werden de Nederlandse grammatica's steeds meer beschrijvend, maar een deel van de taalgebruikers heeft behoefte aan duidelijkheid in gevallen waar er een keuze tussen verschillende vormen bestaat, en zij grijpen mis bij de descriptieve grammatica's, die zijn gebaseerd op taalgebruik en frequentie. Daarom nemen zij hun toevlucht tot taaladviesgidsen, die overzichtelijk zijn ingedeeld en zich beperken tot gebruiksproblemen: gevallen waarin taalgebruikers moeten kiezen uit meerdere varianten.

Het repertoire aan gebruiksproblemen breidde zich in de twintigste eeuw eveneens steeds meer uit: er wordt aandacht besteed aan spelling, grammaticale constructies als voorzetselgebruik en werkwoordvolgorde, aan interpunctie, aan hoofdlettergebruik, en aan stijl. Bovendien winnen de formuleringen en argumenten in de loop van de tijd aan objectiviteit. De opzet werd nu soms die van een vraagbaak: Spellen we *insect* of *insekt*? Is het *de meisjes waarmee* of *de meisjes met wie*? Waarna dan niet langer een streng voorschrift volgt, maar een beredeneerde aanbeveling die is toegespitst op sociale omstandigheden, en waarbij de uiteindelijke keuze steeds meer bij de taalgebruiker zelf wordt gelegd. Het doel van de gidsen is vooral taalgebruikers te wijzen op het effect van hun taalgebruik op anderen. Zo luidt het taaladvies van de Taaladviesdienst van Onze Taal als antwoord op de vraag: 'Wat is juist: "de vrouw *van wie* hij houdt" of "de vrouw *waarvan* hij houdt"?':

> Het is allebei grammaticaal juist. Veel mensen geven echter op papier de voorkeur aan 'de vrouw *van wie* hij houdt'. De verwijzing met een voorzetsel + *wie* wordt bij personen namelijk als de beleefdste vorm gezien. Vergelijk ook:
>
> a Dat zijn mensen *op wie* je kunt bouwen.
> b Dat zijn mensen *waarop* je kunt bouwen.
> a Dat is de jongen *met wie* ik een cursus mozaïeken ga doen.
> b Dat is de jongen *waarmee* ik een cursus mozaïeken ga doen.
> a Zij is zo iemand *bij wie* je je meteen op je gemak voelt.
> b Zij is zo iemand *waarbij* je je meteen op je gemak voelt.
>
> De a-zinnen worden als beleefder beschouwd dan de b-zinnen, maar de b-zinnen zijn grammaticaal ook juist. Met *waarvan, waarmee*, enz. wordt al eeuwenlang ook naar personen verwezen. De *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, de dikste grammatica van het Nederlands, noemt de verwijzing in de b-zinnen "informeel".

De Taaladviesdienst van Onze Taal, de taaladvieswebsite van de Taalunie en in België de Taaltelefoon leveren allemaal dergelijke weloverwogen taaladviezen, en ze worden veel geraadpleegd. Toch bestaat naast deze meer descriptieve insteek nog steeds een flinke hoeveelheid taalboekjes waarin fouten 'gewoon fout' worden genoemd, en waarin de makers van vermeende fouten nog steeds 'slordig' of 'niet beschaafd' zijn.

De ongekende populariteit van de taaladviesgidsen in de vorige en deze eeuw bewijst dat de taalgemeenschap veel waarde hecht aan het opvolgen van de regels van de standaardtaal. Dat heeft ook een sterke sociale functie: door te laten zien dat je de taaletiquette beheerst, plaats je jezelf boven anderen. De populariteit van de gidsen bewijst ook dat taalgebruikers dikwijls onzeker zijn over wat de regels precies inhouden: daarvoor raadplegen ze de gidsen. Die onzekerheid komt doordat de taalnormen soms botsen met de taalwerkelijkheid – het werkelijke taalgebruik dat de taalgebruikers om zich heen horen – of met het taalgevoel: voor een kind dat thuis dialect spreekt, is *hun hebben* bijvoorbeeld in overeenstemming met het taalgevoel, terwijl de taalnorm die constructie nog niet tot de standaardtaal rekent.

Een ander gevolg van onzekerheid over de regels blijkt uit hypercorrecties: construc-

ties als *hij is even groot dan ik* tonen dat de taalgebruiker zich bewust is van het bestaan van een taalregel en die regel wil opvolgen, maar niet precies weet hoe de vork aan de steel zit. Voorbeelden van hypercorrectie zijn overigens al in de dertiende eeuw aangetroffen. Zo schreven Oost-Vlaamse monniken, die in hun moedertaal geen *h* kenden, *herf* en *huyt* in plaats van *erf* en *uyt*: ze streefden bovengewestelijk taalgebruik na en waren zich ervan bewust dat in die bovengewestelijke taal een *h* voorkwam die in hun eigen lokale taal ontbrak, met als gevolg dat ze die *h* ook toevoegden in woorden waar hij etymologisch niet thuishoort.[22]

Ongeveer tegelijk met de opkomst van taaladviesgidsen ontstond er wat de taalkundigen James en Lesley Milroy een klachtencultuur noemen:[23] taalgebruikers gaan anderen op de vingers tikken wanneer die volgens hen zondigen tegen een taalregel of een taalnorm. Die klachtencultuur uit zich bijvoorbeeld in ingezonden brieven die lezers naar de krant schrijven over taal- en spellingsfouten die, als we de lezers moeten geloven, alsmaar toenemen. Vaak gaat het overigens niet om fouten maar om taalveranderingen: door de nadruk die onderwijs en media op het ideaal van de standaardtaal leggen, zijn lezers er steeds meer van overtuigd geraakt dat er maar één correcte manier is om iets op te schrijven of te zeggen, veelal de manier die ze lang geleden op school geleerd hebben.[24] Die manier waarderen ze en aan die manier willen ze vasthouden, terwijl ze de alternatieven veroordelen als 'fout', 'lelijk' of 'slordig'. Ook op sociale media als Twitter afficheren sommigen zich nadrukkelijk als taalpolitie, taalpurist of zelfs taalnazi, en in die hoedanigheid veroordelen zij allerlei taalvarianten of taalveranderingen als taalverloedering. Die klachtencultuur is een nieuwe manier waarop de standaardtaal wordt onderhouden. Terwijl namelijk vroeger de culturele elite toezag op de taalregels, kan nu iedere taalgebruiker zich daartoe opwerpen. Zo is het onderhoud van de standaardtaal gedemocratiseerd.

Variatie en destandaardisering

Als gezegd werd het taalgebruik vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw informeler en werd de norm van de standaardtaal verruimd. Dat is ook te zien in de oordelen van taaladviesgidsen: regelmatig accepteren die variatie in taalvormen, soms volledig, soms onder bepaalde omstandigheden. In de meeste gevallen wordt echter toch nog een eenduidige keuze gemaakt.[30]

Daarnaast zijn er steeds meer taalregisters of taalvariëteiten opgekomen die naast de standaardtaal worden gebruikt, in ieder geval in de spreektaal. Zo zijn er groepstalen als jongerentaal en straattaal ontstaan. Onder de naoorlogse immigranten met een andere etnische achtergrond en een andere of tweede moedertaal als Berbers, Koerdisch, Marokkaans-Arabisch, Papiaments, Turks of Sranantongo zijn nieuwe variëteiten van het Nederlands opgekomen, het zogenoemde etnisch Nederlands. In Vlaanderen wordt het 'Algemeen Cités' gesproken door jongeren uit de cités, de arbeiders- en migrantenwijken in de steden, met invloed van het Limburgs, Italiaans, Grieks, Spaans, Frans, Engels, Portugees en Turks. Deze variëteiten raken in Nederland en België o.a. bekend en populair via Nederlandstalige hiphop.

Taalwetten maken en vinden 555 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Ook de houding tegenover de dialecten is veranderd. Terwijl er, door de fixatie op de standaardnorm, in een groot deel van de twintigste eeuw op de dialecten werd neergekeken, vond er aan het eind van de eeuw een revival van de dialecten plaats, een 'dialectrenaissance'. Het dialect krijgt prestige en wordt gebruikt in nederpop, in radio- en tv-uitzendingen, in kerkdiensten, door cabaretiers en in literatuur. Ook in sociale media wordt dialect gebruikt, vaak overigens beperkt tot enkele typische dialectwoorden of dialectkenmerken. Van sommige dialecten worden spellingregels, leerboeken of woordenboeken gepubliceerd. Zo ondergaan de dialecten een zekere standaardisering, enigszins vergelijkbaar met die van de standaardtaal in een eerdere periode. Ondertussen worden de meeste dialecten, zowel in Nederland als in België, steeds minder doorgegeven aan de volgende generatie, al zijn er duidelijke verschillen per dialect: in Nederland staat het Limburgs naast de tweede taal Fries het sterkst, in België het West-Vlaams.[25] Naarmate het prestige van de dialecten hoger wordt, neemt paradoxaal genoeg het gebruik ervan dus af.

Ook in België neemt het dialectgebruik in de eenentwintigste eeuw af, maar in de twintigste eeuw hadden de dialecten er nog een sterke positie. Daardoor was de stap naar het Standaardnederlands voor veel mensen erg groot. Als gevolg hiervan ontstonden er in de jaren tachtig tussentalen, door Geert van Istendael 'Verkavelingsvlaams' genoemd (zie hoofdstuk 4). Deze tussentalen liggen qua taalvormen tussen de dialecten en de standaardtaal in en fungeren als informele bovengewestelijke omgangstaal. De tussentalen kennen allerlei dialectinvloeden, zoals het weglaten van de *h* (*ik eb, ik oor*), het verkorten van functiewoorden (*da* 'dat', *goe* 'goed'), het gebruik van het persoonlijke voornaamwoord *gij* en het verkleiningsachtervoegsel *-ke*.[26] Onder taalkundigen bestond aanvankelijk veel weerstand tegen deze tussentalen. Door o.a. de toegenomen mobiliteit en de commerciële televisiezender VTM neemt het gebruik van tussentaal nog steeds toe, en dat gaat ten koste van het gebruik van zowel het dialect als de standaardtaal. Daardoor kent België een vorm van tweetaligheid: in informele en semi-formele situaties wordt meestal de tussentaal gesproken, maar in formele spreektaalsituaties en als schrijftaal wordt de standaardtaal gehanteerd. Hiermee wordt de officiële status van het Standaardnederlands bevestigd, terwijl toch de oude wens tot een eigen Vlaamse omgangstaal of tussentaal gerealiseerd wordt. De standaardtaal heeft in België prestige. De tussentaal heeft onder ouderen geen prestige, maar geldt onder jongeren als hip, modern en cool; ze heeft dus verborgen prestige, wat mede het toenemende gebruik ervan verklaart.[27]

Ook binnen de schrijftaal zijn in de eenentwintigste eeuw meer registers opgekomen onder invloed van de digitalisering en informatisering van de maatschappij. Het taalgebruik in met name informele berichten wordt steeds korter en benadert de spreektaal, vooral onder jongeren, van wie sommigen ook straattaal en dialectverschijnselen gebruiken op bijvoorbeeld sociale media. In e-mailberichten en op sociale media als Twitter ontstaan nieuwe, informele spellingen; er wordt gebruik gemaakt van afkortingen (*LOL*), emoticons, cijferuitspraak (*w8, suc6*), letteruitspraak (*cu*) en symbolen (*&*). Nadruk wordt niet, zoals in de standaardtaal, weergegeven met een accent aigu, maar door letters te herhalen (*zooo oud, goehoedd, leukkkk*), door punten en hoofdletters in te voegen (*Doe. Dat. Niet.*), of door woorden helemaal in hoofdletters te schrijven (*je MOET dit lezen*). Uit

onderzoek blijkt dat de spelling van jongeren niet willekeurig is maar bepaalde conventies volgt, al zijn dat niet de conventies van het Standaardnederlands, en dat jongeren zich bovendien goed bewust zijn van het verschil in schrijfstijl tussen informeel, digitaal Nederlands en Standaardnederlands, en wat voor welke context geëigend is.[28] Precies zoals eerdere generaties het verschil kenden tussen spreektaal en schrijftaal.

De verschillende taalregisters dringen, zij het mondjesmaat, door tot de naslagwerken. Zo zijn enkele woorden uit de straattaal of uit etnisch Nederlands opgenomen in woordenboeken als Van Dale, bijvoorbeeld *doekoe, mattie, no span(g), sma(tje)*. Hoewel dergelijke woorden slechts in beperkte kring worden gebruikt, worden ze hiermee toch gecodificeerd. Ondertussen heeft de informele spelling van het digitale Nederlands geen invloed, omdat de spellingregels officieel zijn vastgelegd door de Taalunie.

Een belangrijke eenentwintigste-eeuwse ontwikkeling is dat het Standaardnederlands niet langer één taalcentrum kent. De spraakmakende gemeenschap in Vlaanderen neemt namelijk niet langer de Randstad als norm voor de standaardtaal, maar gaat uit van het bestaan van een eigen gelijkwaardige Belgisch-Nederlandse standaard.[29] Dat leidt er bijvoorbeeld toe dat Belgisch-Nederlandse en Nederlands-Nederlandse woorden in woordenboeken een gelijkwaardige status krijgen: terwijl voorheen alleen Belgisch-Nederlandse woorden van een label werden voorzien – wat werd geïnterpreteerd als waarschuwing dat het woord niet algemeen gebruikelijk was – krijgen nu ook Nederlands-Nederlandse woorden een label (zie hoofdstuk 7). Zo noemt Van Dale *tosti* 'NL', en *croque-monsieur* 'BE'.

Zo wordt het Standaardnederlands een pluricentrische taal met twee normgevende taalcentra: één voor Nederland (de Randstad) en één voor Vlaanderen (de provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant). De taal- en cultuurverschillen tussen Nederland en Vlaanderen zijn in 2020 beschreven in het boek *Buurtaal. Praktische gids voor het Nederlands in België en Nederland*, van Miet Ooms. Ondertussen bestaat er nog een derde variëteit van het Standaardnederlands, en wel in Suriname. Het is goed denkbaar dat Paramaribo zich in de toekomst ontwikkelt tot het taalcentrum voor het Surinaams-Nederlands. In 2003 is Suriname als geassocieerd lid toegetreden tot de Taalunie. Dat er ook een eigen taalcentrum wordt ontwikkeld op de voormalige Nederlandse Antillen is minder waarschijnlijk, omdat het Nederlands daar weinig wordt gebruikt. Aruba, Curaçao en Sint Maarten zijn sinds 2010 zelfstandige landen binnen het Koninkrijk der Nederlanden en kunnen dus een eigen taalbeleid ontwikkelen, maar ze werken daarbij wel samen met de Taalunie. Bonaire, Sint Eustatius en Saba zijn bijzondere Nederlandse gemeenten en vallen dus per definitie onder de reguliere werking van de Taalunie.

Nu in de eenentwintigste eeuw de variatie *binnen* de standaardtaal toeneemt en er steeds meer taalvariëteiten *naast* de standaardtaal ontstaan, spreekt men wel van destandaardisering of het einde van de standaardtaal, zoals de titel van een boek van Joop van der Horst uit 2008 luidt; zie ook het citaat van Jan Stroop boven aan dit hoofdstuk.[31] De uniforme standaardtaal lijkt uiteen te vallen in een heel spectrum van geaccepteerde variëteiten. Hoewel standaardisering wordt gekenmerkt door het onderdrukken van variatie, is een standaardtaal zonder variatie echter ondenkbaar: ook in het verleden heeft er altijd variatie bestaan binnen het Standaardnederlands. Taalgebruikers hebben nu een-

Taalwetten maken en vinden 557 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

maal behoefte aan synoniemen en verschillende manieren om hetzelfde uit te drukken. De standaardtaal – hoe die er ook uit ziet – heeft nog steeds een groot maatschappelijk draagvlak, ze wordt verbreid door de media en het onderwijs, en er wordt druk gewerkt aan het onderhoud ervan, onder andere door de klachtencultuur van de taalgebruikers.

Het ideaal van de standaardtaal verdwijnt dus niet. Wél worden de normen en regels verruimd. Dat is echter niet voor het eerst: eind negentiende eeuw werd de kloof die eerder was ontstaan tussen de gecultiveerde schrijftaal en de spreektaal gedicht ten gunste van de spreektaal – die verandering was misschien wel even groot als de verruiming die de standaardtaal nu doormaakt. Doordat in de loop van de twintigste eeuw de norm van de standaardtaal steeds strakker werd, vatte de mening post dat de norm steeds meer geperfectioneerd zou worden, totdat uiteindelijk iedere (dialect)variatie zou zijn verdwenen. Die opvatting blijkt onjuist: de bandbreedte van het gebruik is weer verruimd. Eigenlijk ligt dat ook voor de hand: het feit dat de standaardtaal tegenwoordig door het grootste gedeelte van de bevolking wordt gebruikt en niet meer beperkt is tot een kleine culturele elite, leidt automatisch tot grotere variatie. Steeds meer mensen gaan zich in het dagelijks leven van meerdere taalregisters of variëteiten bedienen, en de standaardtaal is slechts een van de gebruikte registers. Maar dat is in grote delen van de wereld al eeuwen de gebruikelijke situatie: meertaligheid komt veel vaker voor dan eentaligheid.

Ook het beleidsorgaan de Taalunie, opgericht om de positie van het Standaardnederlands in Nederland en België te versterken, erkent en ondersteunt de variatie die tegenwoordig binnen het Nederlands bestaat en ziet die niet als bedreiging voor het Standaardnederlands. Zo wordt op de website verklaard: 'De Taalunie zet zich in de eerste plaats in voor het Standaardnederlands, maar wil dat andere variëteiten van het Nederlands en andere talen binnen de samenleving evenzeer waardering krijgen en goed kunnen worden gebruikt', en 'Voor de Taalunie draagt ook het gebruik van niet-standaardtalige variëteiten bij aan de vitaliteit van het Nederlands, zoals tussentalige vormen, dialecten en sociolecten.'

Ondertussen verliest het Standaardnederlands in één domein duidelijk terrein, namelijk in het hoger onderwijs. Terwijl uit onderzoek van de Taalunie[32] blijkt dat Nederlands de normale voertaal is en vooralsnog blijft in het dagelijks leven en in belangrijke domeinen als politiek en media, verdringt Engels het Nederlands in onderwijs en wetenschap, met name in Nederland (zie de laatste paragraaf van hoofdstuk *6*). De situatie van het Engels nu is daarbij slechts ten dele vergelijkbaar met die van het Latijn in de renaissance. Het Engels wordt tegenwoordig ook gebruikt in massamedia als internet, radio, televisie en popcultuur,[33] zodat de hele bevolking ermee in aanraking komt; het Latijn werd daarentegen in het verleden slechts door een kleine elite gebruikt. Dat betekent echter niet dat grote delen van de bevolking een goed begrip van het Engels hebben: uit onderzoek is bijvoorbeeld gebleken dat Engelstalige reclame maar beperkt wordt begrepen – slechts een derde van de proefpersonen begreep de boodschap correct, hoewel men de eigen kennis veel hoger inschatte – en bovendien slechts matig wordt gewaardeerd.[34]

Overigens is de situatie van het Nederlands in de eenentwintigste eeuw bepaald niet uniek: ook in andere West-Europese landen ontstaan meer taalregisters, worden de normen en regels van de standaardtaal verruimd, wordt de standaardtaal pluricentrisch

(denk aan het Duits in Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland) en wint het Engels terrein als internationale wetenschapstaal.

De omvang van het bewuste ingrijpen in de standaardtaal

Als slot van dit boek besteed ik aandacht aan de vraag in hoeverre de standaardtaal het resultaat is van menselijk ingrijpen. In alle hoofdstukken kwam ter sprake hoe gezaghebbende taalgebruikers in de renaissance taalregels en taalnormen formuleerden om de bestaande variatie in te dammen. Het lijkt dus evident dat de vorming van de standaardtaal mensenwerk is geweest. Toch menen sommige taalkundigen dat taalopbouw en bewust ingrijpen in de taal onmogelijk zijn. Alleen de spelling beschouwen ze als het gevolg van menselijk ingrijpen, maar dat zou niet gelden voor andere aspecten van de taal, met name de grammatica: 'De standaardtaal is ons overkomen [...], dat er [...] gestuurd is, is zeer discutabel,' en 'Wie de loop van de geschiedenis bestudeert, komt [...] al snel tot de conclusie dat bewust ingrijpen in taal niet lukt.'[35]

Inmiddels is er veel onderzoek naar standaardisering gedaan, ook binnen andere talen, dat aantoont dat ingrijpen wel degelijk mogelijk is en gebeurt.[36] Het reduceren van de grote middeleeuwse variatie tot één geaccepteerde standaardtaalvorm kon slechts plaatsvinden doordat gezaghebbende taalgebruikers bewuste keuzes maakten en anderen ervan overtuigden die te volgen. Hoe succesvol de taalbouwers waren, blijkt uit het feit dat er bij veel standaardtaalverschijnselen geen sprake is van een 'natuurlijke', lineaire taalontwikkeling van de middeleeuwen tot heden, en dat er grote verschillen zijn tussen de standaardtaal en de dialecten, die zich wél zonder bewust ingrijpen hebben ontwikkeld. In de achttiende eeuw blijkt de variatie in taalgebruik aanzienlijk kleiner dan in de voorgaande eeuw, en de publicatie van de eerste officiële spellinggids en grammatica in 1804 en 1805 leidde tot een nog verdere reductie in variatie, mede doordat beide naslagwerken op scholen verplicht werden gesteld.[37]

De taalbouwers verkozen vaak een bepaalde bestaande vorm boven een andere. Nu is het interessant te bekijken hoe ze tot hun voorkeur kwamen. Naar eigen zeggen baseerden ze hun keuzes op het traditionele beschaafde taalgebruik, op het taalgebruik van literaire schrijvers, op een oudere fase van het Nederlands, op analogie, op welluidendheid, op de logica, op het Duits of op het Latijn. Bovendien wilden ze ambiguïteit en homonymie vermijden, en dat deden ze door zo veel mogelijk iedere betekenis of functie een eigen vorm te geven. In sommige gevallen viel de keuze op een aan de gang zijnde taalverandering binnen het Hollands, zoals de voorkeur voor een eenledige ontkenning[38] en het verkleinwoord *-tje*. Hier is het ingrijpen beperkt maar zeker niet afwezig, want uit onderzoek weten we dat het taalgebruik van de verschillende generaties en de verschillende sociale lagen in bijvoorbeeld de grote stad Amsterdam grote verschillen vertoonde en er dus veel varianten naast elkaar voorkwamen.[39] De keuzes van de spraakkunstenaars lieten de weegschaal definitief doorslaan naar de nieuwe vorm. Voor hoeveel van de gemaakte taalkeuzes geldt dat ze een bestaande vernieuwing of verandering bevestigden, weten we nog niet. Het antwoord wordt hopelijk geleverd door het promotieonderzoek van Machteld de Vos. Daarin wordt namelijk aan de hand van tekstcor-

Taalwetten maken en vinden 559 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

pora onderzocht hoe het taalgebruik was vóórdat een bepaalde taalregel door de spraakkunstenaren werd ingevoerd, en wat er daarna gebeurde: wanneer en hoe drong die taalregel door in het taalgebruik van verschillende tekstgenres?

In andere gevallen voerden de taalbouwers een nieuw gekunsteld onderscheid in, vaak gebaseerd op bestaande taalvormen, bijvoorbeeld daar waar ze een verschil maakten tussen *hen* en *hun* of tussen *waaronder* en *onder wie*. In die gevallen staat buiten kijf dat er sprake is van menselijk ingrijpen. Pas Ten Kate wees het invoeren van gekunstelde vormonderscheidingen af, toen hij in 1723 opmerkte 'dat men de Taelwetten moet vinden en niet maken'. Wat er overigens geen einde aan maakte: zo werd nog eind negentiende eeuw de tegenstelling gemaakt tussen *omdat* als redengevend voegwoord (*hij is niet gekomen, omdat het regende*) en *doordat* als oorzaakaanduidend voegwoord (*de grond was nat, doordat het geregend had*). Voordien werden die voegwoorden door elkaar gebruikt. De regel dat er voor een beperkende bijzin géén, en voor een uitbreidende bijzin juist wél een komma moet worden geplaatst, is zelfs pas in de loop van de twintigste eeuw ingevoerd.

Uiteraard zijn lang niet alle taalregels van de zeventiende-eeuwse spraakkunstenaars bewaard gebleven: met name hun regelgeving met betrekking tot naamvallen en woordgeslachten heeft de tand des tijds niet doorstaan, want ook een standaardtaal verandert en ontwikkelt zich. Het feit dat de naamvallen en woordgeslachten inmiddels, na drie eeuwen tegenwerking, zijn verdwenen betekent dus niet dat het menselijk ingrijpen is mislukt. Dat ingrijpen heeft namelijk gezorgd voor een enorme vertraging in de natuurlijke taalontwikkeling. De naamvallen zijn drie eeuwen lang in de schrijftaal gebruikt terwijl ze al uit de spreektaal waren verdwenen. Het verschil tussen het mannelijk en vrouwelijk woordgeslacht is zelfs officieel nog steeds niet helemaal opgeheven, al komt dit al eeuwen niet meer voor in de noordelijke spreektaal; zo gelden woorden met bepaalde achtervoegsels (*-ing*, *-age*, etc., zie hoofdstuk 8) tot op heden als vrouwelijk. De Poldernederlandse klinkers zijn drie eeuwen lang geweerd uit het Standaardnederlands (en sommige taalgebruikers beschouwen ze nog steeds als substandaard), terwijl die klinkers in het Engels en Duits al in de zeventiende eeuw zijn ingeburgerd.

Interessant is dat een deel van de kunstmatige taalvormen uit de renaissance voor veel taalgebruikers van nu letterlijk onderdeel zijn geworden van hun moedertaal en dus geen onnatuurlijke, geleerde regels zijn, zoals ze ooit generaties geleden waren. Dat geldt bijvoorbeeld voor het verschil tussen *na* en *naar*, *toen* en *toe*, *tegen* en *jegens*. Ook het gebruik van het wederkerend voornaamwoord *zich* is bij velen met de paplepel ingegoten. Voor het onderscheid tussen *hen* en *hun* geldt dit evident niet: dat wordt aangeleerd en is al eeuwenlang een struikelblok; een lange toekomst lijkt dit onderscheid niet meer beschoren te zijn.

Taalsturing speelt niet alleen bij de *vorming* van een standaardtaal een rol, maar ook bij het *onderhoud* ervan. Over het effect van taaladviezen en taalsturing op het taalgebruik in de twintigste en eenentwintigste eeuw is echter nog maar weinig bekend. Evenmin is er tot nu toe onderzoek gedaan naar de mate waarin taaladviezen zijn gebaseerd op daadwerkelijk taalgebruik. Deze zaken worden momenteel onderzocht door promovendus Marten van der Meulen. Hij heeft onder andere gevonden dat in bepaalde schrijftaalgenres het voorschrift om de onverbogen vorm *heel* te gebruiken in constructies als *een*

Taalwetten maken en vinden 560 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

heel grote auto veelal wordt nagevolgd, terwijl in de spreektaal *een hele grote auto* duidelijk de overhand heeft.[40] Ook blijkt dat *groter dan* – ingevoerd door de renaissance-taalbouwers – door alle lagen van de bevolking vaker wordt geschreven dan *groter als*. Dat het om een regel gaat die nog steeds enigszins kunstmatig is, blijkt uit het feit dat het onderwijs een rol speelt: hoger opgeleide taalgebruikers gebruiken vaker *dan* dan lager opgeleide.[41] Interessant is ook dat de veroordeling van *groter als* in de loop van de twintigste eeuw steeds strenger is geworden, terwijl de algehele tendens, zo bleek boven, was dat in die periode de norm juist werd verruimd en meer variatie werd geaccepteerd.[42]

Natuurlijk is niet de hele grammatica of taalstructuur van het Nederlands van bovenaf opgelegd: het menselijk ingrijpen in de standaardtaal beperkt zich tot de gevallen waar er variatie bestaat en waar die variatie wordt opgemerkt door de taalgebruikers. De meeste zaken op het gebied van woordvolgorde, het gebruik van lidwoorden, voorzetsels en hulpwerkwoorden, de overeenstemming tussen onderwerp en persoonsvorm e.d. zijn niet gestuurd door de spraakkunstenaars. De standaardtaal is dus niet *alleen maar* mensenwerk, maar een combinatie van natuurlijke taalontwikkeling en bewust gemaakte en gestuurde keuzes. Het Standaardnederlands is deels *nature* en deels *nurture*, deels natuur en deels cultuur. De vorm van de huidige standaardtaal is dan ook slechts te begrijpen als we kennis bezitten van het verleden. Wat een sterk argument is voor het in stand houden van de historische taalkunde van het Nederlands, een vak dat aan de universiteiten steeds minder aandacht krijgt.[43]

'Nu onze reis ten einde is, willen we de zeilen strijken, de steven naar land wenden, en de haven in lopen, met deze woorden tot besluit [...]: *Leef lang, vaar wel, en als je het beter kunt dan ik, publiceer het dan gerust; zo niet, stem dan in met mijn opvattingen.*' – met deze woorden eindigde Arnold Moonen in 1706 zijn grammatica, en ik sluit me graag bij hem aan.

Taalwetten maken en vinden 561 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Noten

Noten Vooraf

1. Vermeld in De Bonth en Dibbets 1995: ix.
2. Over de alternatieve benamingen en omschrijvingen van het Standaardnederlands Stroop 2000.
3. Zie bijvoorbeeld Stroop 1992b, 2000.
4. Stroop 2000: 275–278.
5. Kloeke 1951: 43; De Vries in De Rooij (red.) 1987: 129–131; Stroop 2000; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 480.
6. Stroop 2000: 277.
7. ANS 1997: 14–24.
8. De Rooij (red.) 1987: 179–180; een vergelijkbare definitie van Bennis in Stroop (red.) 2003: 28.
9. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 520–523.
10. Haeseryn in Stroop (red.) 2003: 190.
11. Haugen 1966: 993; zie ook Van der Wal 1995: 23–39.
12. Milroy en Milroy 2012.
13. Ayres-Bennett 2020; Van der Meulen 2020a.
14. Ayres-Bennett 2020.
15. Labov 1966; 1994–2001.
16. Over de sociolinguïstische factoren van taalgebruik en taalveranderingen en onderzoek naar de 'language history from below' zie Elspaß 2005; Elspaß e.a. (eds) 2007; Nobels 2013; Simons 2013; Rutten, Vosters & Vandenbussche 2014; Rutten & Van der Wal 2014.
17. Hickey 2013; Thomason & Kaufman 1988; Van Coetsem 2000.
18. Dialectkaarten zijn verzameld in de *Meertens Kaartenbank*, samengesteld door Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs: www.meertens.knaw.nl/kaartenbank. De belangrijkste publicaties met dialectkaarten zijn: Barbiers, Bennis e.a. 2005-2008; Daan en Francken 1972; Berteloot 1984; Gerritsen (red.) 1991; Goossens, Taeldeman e.a. 1998–2005; Goossens 1970a; Mooijaart 1992; De Schutter, Goeman e.a. 2005-2008; Van der Sijs (hoofdred.) 2011; Weijnen 1991.
19. Willemyns 2003; Rutten 2009; Rutten en Vosters 2010.
20. Zie verder Vandenbussche 2007; Burke 2004; Van der Sijs (red.) 1999b.
21. Van Assem 2005; Bennis 2005; De Berg 2004; Van den Bergh (2004); Brandt Corstius 2004; Van Bree 2005, 2010; Debrabandere 2004; Goossens 2008: 46ff; Van der Horst 2006; Salverda 2005; Taeldeman 2007; Vogl 2012; Van der Wal 2005; Zijlmans 2004.

Noten hoofdstuk 1

1. De Rooij (red.) 1987: 165.
2. Rombouts 1933: 12.
3. Schneider 1949: 21.
4. Zie Carstens en Raidt 2017-2019.
5. Voor de uitbreiding van de woordenschat in de renaissance zie Van der Sijs 2001, met name 144–145.
6. Schneider 1949; een compleet overzicht van de kranten die in de Republiek verschenen in Der Weduwen 2017. De kranten uit de Republiek staan op Delpher.nl; alle kranten uit de zeventiende eeuw zijn door vrijwilligers handmatig getranscribeerd. Ongeveer 400 Zuid-Nederlandse *Nieuwe Tijdinghen* van Abram Verhoeven zijn beschikbaar bij de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience: https://www.consciencebibliotheek.be/nl/pagina/collectie-abraham-verhoeven-gedigitaliseerd. Achtergrondinformatie over de kranten uit de Republiek en hun lezers geven Van Oostendorp en Van der Sijs 2019, hoofdstuk 1.
7. Dodde 1997: 2–3.
8. De Planque 1926: 32. Zie verder over het onderwijs: Boekholt 1991; Boekholt en De Booy 1987; De Booy 1977.
9. Klifman 1983: 88.
10. Willemyns 2003: 134.
11. Dodde 1997: 2; Van Stipriaan 2002: 240; Van Deursen 2003: 131–143; Hart 1976: 130–132, 178–179 geeft cijfers over enkele grote steden.
12. Kloeke 1951: 5; Ten Kate 1723, 1: 58; Vanderheyden 1957: 636; Berns 2004; Van der Wal 1994a; voor de verdringing van het Latijn door de volkstaal in middeleeuwse literatuur en ambtelijke stukken zie De Meyer 1974.
13. Zie Frijhoff 1991.
14. Ellemers 1987: 325.

15. Ik gebruik in principe 'landstaal' voor de eigen taal, tegenover het Latijn en Frans, en 'volkstaal' voor de lagere variant hiervan, de taal van het 'gewone' volk, bijvoorbeeld de Hollandse volkstaal.
16. Kooiman 1913: 61; Kooiman 1922: 165.
17. De getallen komen uit Meyer 2002: 82–83.
18. Van Stipriaan 2002: 106.
19. Voor een beschrijving van het ontstaan van het Nederlands uit het Indo-Europees en het Germaans en de verdere ontwikkeling van het Nederlands zie Van der Sijs 2019a.
20. Zie ook Stedje 2001: 111, 197; Langer 2003: 281–284.
21. Weijnen 1966; Hoppenbrouwers 2001: hoofdstuk 4 over deze en andere indelingen.
22. Vor der Hake 1911, met name p. 227; De Vooys 1952: 59–62; voorbeelden van Oosters Nederlands Vor der Hake 1919.
23. De Smet 1975: 22.
24. Rem, Van der Sijs en Van Os 2017.
25. Buccini 1995: 59–60.
26. De Vooys 1952: 45–46; Te Winkel 1901: 15–16; Verdam 1923: 67; Berteloot 2003a en b.
27. Seyger 2002, samenvatting 299–301.
28. Citaat Kloeke 1926: 9; zie voorts Van Loey 1970: xl–xli; Van Bree 1987: 65–66; Van der Wal 1992: 201–203; Van der Wal 1995: 31–33; De Vries en Willemyns 1993: 70–71; Janssens 2003: 87, 91–92; Willemyns 2003a: 100. Enkele citaten: 'de standaardizering van het Hollands van de grote steden [werd], vooral voor zover dat proces de schrijftaalvarianten betreft, in niet onbelangrijke mate door taalgebruikers uit het Zuiden beïnvloed' en: 'De bijdrage van het Zuiden aan het ABN is werkelijk heel belangrijk geweest' (Geerts 1979: 81, 82 en in dezelfde bewoordingen Paardekooper 1973: 33); 'de dialectkenmerken van de prestigieuze groep zuiderlingen' werden 'nagevolgd', waarbij 'zuidelijke (vooral Brabantse, maar ook Vlaamse) elementen belangrijke bestanddelen zijn gaan vormen van de standaardtaal in wording' (Van der Wal 1992: 204–205); 'Deze en masse binnenstromende zuiderlingen hebben de ontwikkelingen van de taal het ingrijpendst beïnvloed. Holland bepaalde de norm, maar er ontstond een Hollands met veel Vlaamse en Brabantse kenmerken; het noorden gaf de toon aan, maar in het koor waren de zuidelijke stemmen duidelijk te onderscheiden', en 'dit levende kontakt [tussen zuidelijke immigranten en aanzienlijke burgers in Amsterdam] leidde tot vermenging van Brabants en Hollands dialekt: het prototype van het ABN was geboren' (Paardekooper 1973: 33), en tot slot: 'deze Zuidnederlandse immigranten, die toch procentueel in de minderheid waren, [hebben] zo'n diepgaande invloed gehad op de beschaving en de taal van het Noorden' (Van den Toorn 1987: 66).
29. Hanson, Holtman en Howell 1990; Howell 1992; en de ongepubliceerde dissertatie van zijn promovenda, Hendriks 1998. Hendriks heeft het taalgebruik van een aantal immigranten onderzocht dat het dichtst bij gesproken taal staat, namelijk persoonlijke brieven. Zij bekeek daarbij twee taalverschijnselen: de verkleinwoorden en het gebruik van *zich*. Zie ook Hendriks 2012a; 2018.
30. Geerts 1979: 83.
31. De cijfers van Briels worden kritisch bezien in Hendriks 1998; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 246–248.
32. Zwitzer 1991: 135.
33. Zwitzer 1991: 44–45.
34. Hendriks 1998: 16–18, hoofdstuk 4, met name p. 107; gebaseerd op Van Dillen 1929; voor veel gedetailleerde informatie over de samenstelling van de Amsterdamse bevolking zie Hart 1976: 115–181 en 193–208.
35. Van Dillen en Daan 1954: 4; zie ook Knotter 1995.
36. Versloot 2003.
37. Van Dillen en Daan 1954: 12; Ellemers 1987: 325.
38. Ook in de Amsterdamse huwelijksregisters is herkomstinformatie te vinden. In de periode van 1578 tot 1650 trouwden 128.403 personen, van wie maar liefst 81.601 ofwel 63,3 procent niet-Amsterdammer was. De herkomst van deze niet-Amsterdammers was als volgt: 42,2 procent was afkomstig uit de Republiek, 34,5 procent kwam uit Duitsland en slechts 10,3 procent kwam uit de Zuidelijke Nederlanden inclusief Noord-Frankrijk (dus Franssprekend); de overige dertien procent kwam uit verschillende landen. De cijfers zijn afkomstig uit Hendriks 1998: 110, maar door mij geheel herberekend. Uit Hart 1976: 127–126, 144, 149 blijkt dat de gegevens over de personen die tussen 1601 en 1800 in Amsterdam in ondertrouw gingen, overeenkomen met die uit de huwelijksregisters: 32 procent van de

migranten uit een Nederlandse provincie was afkomstig uit een van de oostelijke provincies Groningen, Drenthe, Overijssel of Gelderland, vooral uit Overijssel. Van de buitenlanders (die een derde van het totaal vormden) kwam 56,6 procent uit de aan Oost-Nederland grenzende Duitse provincies Nordrhein-Westfalen en Niedersachsen.

39. Gelderblom 2000: 242–249.
40. Hendriks 1998: 112–121; 136–139; Hanson, Holtman en Howell 1990: 66; Kloeke 1935: 255; Hendriks, Ehresmann en Howell 2018.
41. Hendriks 1998: 114–116.
42. Hendriks 1998: 23.
43. Van Gelder 1997: 40–41, 54–55, 64.
44. Van Gelder 1997: 17, 185–186.
45. Zwitzer 1991: 45, 51, 59–61, 147 (noot 96).
46. Zwitzer 1991: 135.
47. Zie ook Frijhoff 2010.
48. Hendriks 1998: hoofdstuk 4.
49. Op basis van Stoops 1995; EWA 2003; HAT 1994; WAT 2003; Boshoff en Nienaber 1967; Kloeke 1950; Ponelis 1993; Carstens en Raidt 2017–2019.
50. Ponelis 1993: 47–49, 123, 27–129; Scholtz 1980: hoofdstuk 4. Kloeke meent dat het Afrikaans is ontstaan uit vooral het Zuid-Hollands en het Standaardnederlands, terwijl de huidige opvatting, onder anderen gehuldigd door Ponelis, is dat de Hollandse volkstaal, en dan met name het Amsterdams, aan de basis ervan liggen. De Amsterdamse voorbeelden uit Kloeke 1950: 84–85, 91, 96–97; voor Afrikaanse dialectverschillen zie Kruijsen 1997 en Van Schalkwyk en Van Lierop 2003. Voor de geschiedenis van het Afrikaans zie ook Van Rensburg (red.) 1997; Roberge 2003; Carstens en Raidt 2017–2019.
51. Van den Branden 1955: 315–316. Ik dank Rob Belemans voor het opdiepen van dit ongepubliceerde gedeelte van het proefschrift van Van den Branden uit 1955 in de Leuvense universiteitsbibliotheek.
52. Willemyns 2003: 150; 285.
53. Willemyns 2001; Rutten 2009: 382; Vosters 2011: 492–497; Van de Velde 2020: 221.
54. Vosters 2011.
55. Willemyns 2003a: 96, 119.

Noten hoofdstuk 2

1. Van Alkemade in zijn uitgave van de *Rijmkroniek* van Melis Stoke, p. 14; zie De Buck 1930: 11.
2. Kampinga 1917: 42–43.
3. Kampinga 1917: 178–179, 184–185.
4. Zie Van Stipriaan 2002: 104.
5. Van de Waal 1952, 1: 119.
6. Van de Waal 1952, 1: 53–54; Dekker 1999: 14–15.
7. Van der Sijs en Engelsman 2000: 25.
8. Van de Waal 1952, 1: 178, 192.
9. Kampinga 1917: 6; Dekker 1999: 16.
10. Van de Waal 1952, 2: 49, noot 8 bij p. 96.
11. Zie Langereis 2001: 203–238; De Haan 2000; Van Stipriaan 2002: 42; Meijer Drees 1997: 57–60; Schama 1987: 72–82.
12. Van de Waal 1952: 98–99.
13. Kampinga 1917: 12, 15 (noot 3), 58–60, 66–67, 75; Van de Waal 1952, 1: 103; *Adagia* IV 6, 35: 'Auris Batava' (Bataafs oor); Dekker 1999: 15; Schama 1987: 72.
14. Kampinga 1917: 61 (noot 5), 100–102, 109, 112, 174.
15. Hamans 1980: 1221.
16. Dutz 1989: 207.
17. Peeters 1989: 60.
18. Zo bijvoorbeeld Van Vliet, zie Dekker 1999: 285.
19. Hamans 1980: 1223.
20. Law 2003: 105.
21. Hamans 1974–1975.
22. Noordegraaf e.a. (red.) 1992: 138–140; Dekker 1999: 293; Salmon 1972.
23. Hamans 1974–1975: 326, 330.
24. Borst 1960: 1068.
25. Noordegraaf e.a. (red.) 1992: 138; De Bonth 1995: 123; Hamans 1974–1975: 334; Hamans 1980: 1222.
26. Peeters 1989: 56; Law 2003: 260.
27. Dekker 1999: 313.
28. Over de vele meningen zie Borst 1957–1963 en Gessinger en Von Rahden 1989.
29. Ten Kate 1723, 1: 21.
30. Swiggers 1998: 129.
31. Ten Kate 1723, 1: 23–26; Berns 2003.
32. Ten Kate 1723, 1: 21–23, 545.
33. Zie Van den Branden 1967: 70–71; de hele tekst is gereproduceerd in Serrure 1858, deel 2, 126–128.
34. Dibbets 1985: 512.
35. Peeters 1989: 29.
36. De Bonth 1998: 100–103; De Buck 1930: 20–21.
37. Verwer 1996: 14; De Buck 1930: 18; Vanderheyden 1957: 619, 632–633.
38. De Buck 1930: 48.
39. Dibbets 1985: 510; Law 2003: 230–232.
40. Frederickx 1971–1972: 129; zie verder over Plantijn Langereis 2014 en Van Stipriaan 2002: 98–105.

41. Juynboll 1931: 35-36, 245; over Van Ravelingen zie De Nave 1988-1989.
42. Van Hal 2009 beschrijft grondig het vroegmoderne taalvergelijkende onderzoek in de Lage Landen en de bijdragen van zeventiende-eeuwse geleerden als Becanus, Scaliger, Lipsius, Mylius, Schrieckius, Cluverius, Hugo de Groot, Johannes de Laet, Salmasius en Van Boxhorn.
43. Over Varro zie Pfaffel 1986.
44. Law 2003: 43-49; Dekker 1999: 271-273.
45. Pfaffel 1986: 386, de voorbeelden 382-387.
46. Swiggers 1991: 31.
47. Naborn 1995: 81, 84.
48. Naborn 1995: 82; Krop 1996: 209-210.
49. Becanus 1580: Hermathenae 90-91.
50. Kluyver 1884: 41-42.
51. Noordegraaf 2003.
52. Kluyver 1884: 38-39.
53. Zwaan 1939: 106, 208, 217, 332, 344-345.
54. Voor de exacte details zie Van Loon 1986: 111-114.
55. Rowe 1974: 361-363, 372; Law 2003: 219, 234-235.
56. Van der Sijs 2000; Prędota 2002.
57. Swiggers 1998: 124-126; Rowe 1974: 368; zie Law 2003: 218 voor latere voorbeelden van verzamelingen van het onzevader.
58. Kluyver 1884: 31-32.
59. Juynboll 1931: 11-12.
60. Juynboll 1931: 43; De Nave 1988-1989 over Van Ravelingen; De Nave 1988-1989: 529-530 over Masius.
61. Meertens 1940: 266; Van de Velde 1964: 314; Droixhe 1978: 56, 76-85, met name 81.
62. Droixhe 1978: 60, 63; Van de Velde 1964: 313; Swiggers 1998: 129-130.
63. Leerssen 1996: 9; Droixhe 1978: 127.
64. Hofman 1998: 158; Margolin 1991.
65. Juynboll 1931: 1.
66. Zie Zwiep 1993.
67. Droixhe 1978: 42-43.
68. Nat 1929: 8.
69. Nat 1929: 25-25.
70. Droixhe 1978: 133, 135.
71. Nat 1929: hoofdstuk II, met name p. 45; Droixhe 1978: 42.
72. Van de Velde 1964: 312. In een manuscript uit het begin van de zestiende eeuw had een anonieme Duitser iets vergelijkbaars beweerd: Krop 1996: 221, noot 2.
73. Over Becanus zie Frederickx en Van Hal 2015.
74. Naborn 1995: 82.
75. Krop 1996: 217.
76. Krop 1996: 216.
77. Naborn 1995: 83; Krop 1996: 210.
78. Krop 1996: 206.
79. Frederickx 1971-1972: 133-134; Swiggers 1998: 128-129; Droixhe 1978: 54-55; Dibbets 1985: 507.
80. Krop 1996: 209.
81. Kooiman 1913: 77-79; Duijvestijn 1992; Frederickx 1971-1972; Spies 1996: 101-102; Ruijsendaal 1991: 258; Noordegraaf e.a. (red.) 1992: 174.
82. Van den Weghe 1900: 31.
83. Dibbets 1985: 327.
84. Droixhe 1978: 54-55; Metcalf 1974: 239; Krop 1996: 203; Dibbets 2003b: 19.
85. Metcalf 1953: 545.
86. Metcalf 1953: 535-536.
87. Metcalf 1953: 546; Meertens 1940: 270.
88. Meertens 1940: 270-271.
89. Metcalf 1953: 546, 549.
90. Droixhe 1978: 57-59; Meertens 1940; Metcalf 1953: 544.
91. Metcalf 1953: 537.
92. Metcalf 1953: 540.
93. Van Hamel 1974: 32.
94. Meertens 1940: 264.
95. Molhuyzen en Blok 1911-1937, 8: 992.
96. Metcalf 1974: 247-248; Metcalf 1969-1970: 36.
97. Meertens 1940: 270-271; Droixhe 1978: 72; Van der Sijs 2001: 29.
98. Swiggers 1998: 131-136, 142; Droixhe 1978: 59-60; Van den Branden 1955: 203-204.
99. Zie Swiggers 1998: 137-139.
100. *Biographie Nationale de Belgique* onder Schrieck; De Wind 1835: 321-325.
101. Swiggers 1998: 137; Metcalf 1974: 245, 255; voor meer gegevens over de verbuiging van de lidwoorden zie hoofdstuk 8.
102. Swiggers 1998: 141, 143.
103. Droixhe 1978: 94.
104. Noordegraaf 1987: 125.
105. Droixhe 1978: 86-99, met name 90-91; Dekker 1999: 228-229.
106. Hofman 1998: 154-155; Kampinga 1917: 19, noot 9; Van de Waal 1952, 1: 53, 168; inleiding van Van de Bilt en Noordegraaf op Ten Kate 1710: 19.
107. Hofman 1998: 157.
108. Droixhe 1978: 95.
109. Droixhe 1978: 47-48; Meertens 1940: 273.
110. Hofman 1998: 166; Droixhe 1978: 128.
111. Droixhe 1978: 93, 96.

112. Metcalf 1974; zie voorts Van Hal 2009.
113. Van de Velde 1966: 17. Voor het onderzoek naar de oudste fases van andere Germaanse talen zie Dekker 1999.
114. De Buck 1930: 6; Dekker 1999: 201–202.
115. Quak en Van der Horst 2002: 25–26.
116. Dekker 1999: 51.
117. Dekker 1999: 205–207.
118. Zie Van der Sijs 2001: hoofdstuk 2.
119. Dekker 1999: 224, 266; een heruitgave van de *Observationes* in: Voorwinden 1992.
120. Breuker 1998: 141.
121. Voor een overzicht van Oudnederlandse fragmenten zie Van der Sijs 2001: hoofdstuk 2; Quak en Van der Horst 2002: 23–29.
122. Kampinga 1917: 28, 41–42, 188–190.
123. Langereis 2001: 240–241.
124. Buijnsters 1984: 39, 44, 48–52.
125. De Bonth 1993; Lieburg 1977; De Buck 1930: 13; Buijnsters 1984: 44, 46.
126. Van den Branden 1955: 195–196.
127. Zie De Bonth 1994.
128. Van de Velde 1966: 27, 31–32; Dekker 1999: 21–22; voor Cassander zie Nolte 1951 en Bostoen en Horst 2001: 69, noot 12; voor de lotgevallen van de Codex Argenteus zie Van Bree 1995.
129. Van de Velde 1966: 78, 80.
130. Over Van Vliet zie de dissertatie van Dekker 1999.
131. Van de Velde 1964: 316.
132. Van de Velde 1964: 316; Dekker 1999: 252–257, 262.
133. Dekker 1999: 175; Van Bree 1995: 26–27.
134. Zie de inleiding van Van de Bilt en Noordegraaf op Ten Kate 1710: 16–24.
135. Van de Velde 1966: 218.
136. Ten Kate 1710: 19.
137. Breuker 1998: 148.
138. Droixhe 1978: 110; Van de Velde 1966: 150, 167; Van de Velde 1964: 317–318; Breuker 1998: 147; Dekker 1999: 257–262, 276–278, 359.
139. Voorwinden 1992: xvii; Dekker 1999: 277, 315.
140. Ten Kate 1723, 2: 19.
141. Ten Kate 1723, 1: 165, 175; 2: 6–7; Van de Bilt 2001: 102–103; De Bonth 1995; Brink 1986; Jongeneelen 1992; Rompelman 1952; Schultink 1994; De Vooys 1924g.
142. Breuker 1998: 148; Dekker 1999: 264, 266; Dekker 2002: 148, 156; Ten Kate 1723, 2: 3–4.
143. De Bonth 1995.
144. Kooiman 1922: 166–167.
145. Van der Wal 1995: 43–52.
146. Dibbets 1985: 509.
147. Dibbets 1985: 299.
148. Dibbets 1985: 269–271.
149. Dibbets 1985: 303–305.
150. Dibbets 1985: 501–502.
151. Dibbets 1985: 317.
152. Daan 1992: 148; zie ook Niebaum en Macha 1999: 1–4.
153. Dibbets 1985: 502.
154. Noordegraaf e.a. (red.) 1992: 373.
155. Over de taalnamen is veel geschreven: zie Willemyns 2003: hoofdstuk 1; De Vreese 1909; Vanderheyden 1983; Claes 1970b; en de literatuur die in deze werken is vermeld.
156. Claes 1970b: 288.
157. Claes 1970b, 1989; De Vreese 1909.
158. Te Winkel 1901: 8.
159. De Vreese 1909: 30.
160. Claes 1970b.
161. Dibbets 1985: 91.
162. Dibbets 1985: 95–97, 319, 530.
163. Dibbets 1985: 317–318.
164. Van den Branden 1955: 194.
165. Dibbets 1972: 82.
166. Zie over de Romantiek Leerssen (ed.) 2017, en over nationalisme en taalplanning Rutten 2018 en Honings, Rutten en Van Kalmthout (red.) 2018.
167. Noordegraaf 2004, met name 219–220.
168. Hagen 1989a.
169. Noordegraaf 1987: 126–127.
170. Hagen 1989a: 106.
171. Hagen 1989a.
172. De Buck 1930: 135.
173. Zie Van Anrooij e.a. (red.) 2003; De Buck 1930.
174. Van Anrooij e.a. (red.) 2003: 39–40.
175. Leerssen en Mathijsen 2002: 118–122.
176. Van der Sijs 2001: 229–234.
177. Noordegraaf 1996: 91.
178. Noordegraaf 1999, met name p. 359.
179. Noordegraaf 1987: 131.
180. Van der Sijs 1999c; Van der Sijs 2001: 214, 259–267.
181. Noordegraaf 1987: 128, 132–133; Noordegraaf 1996: 92–96; Noordegraaf 1999: 344, 349.
182. Noordegraaf 1985: 436.
183. Noordegraaf 1996: 63.
184. Van Anrooij e.a. (red.) 2003: 42, 74, 96; Noordegraaf 1987: 129; De Vries (red.) 1997: 16–17.
185. Hagen in Noordegraaf e.a. (red.) 1992: 331–333; Bakker en Dibbets 1977: 287–288; De Vries (red.) 1997: 25; Kruijsen en Van der Sijs 2010.
186. Noordegraaf 1995: 10; zie verder dit boek voor

negentiende-eeuwse theorieën over de oertaal.
187. Noordegraaf 1996: 91.
188. Noordegraaf 1996: 88–89.

Noten hoofdstuk 3

1. Brom 1955: 200.
2. Sinds 2007 zijn tien oude Nederlandstalige bijbels getranscribeerd door vrijwilligers van de Stichting Vrijwilligersnetwerk Nederlandse taal onder leiding van Nicoline van der Sijs en Hans Beelen, waaronder de twee drukken van de Statenvertaling; zie Beelen en Van der Sijs 2010, 2014. Hierdoor kan voor het eerst systematisch onderzoek naar de bijbelteksten worden uitgevoerd, zoals naar het taalgebruik en naar de schatplichtigheid van de vertalingen aan elkaar. De teksten van de bijbels zijn, met een verantwoording, gepubliceerd op de website dbnl.org, op bijbelsdigitaal.nl en op https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:34380
3. Niebaum 1997: 171.
4. Briels 1985a: hoofdstuk 4.
5. Hendriks 1998: 126.
6. Kooiman 1922: 166–167.
7. De Bruin en Broeyer 1993: 143–149; Peelen 1987: 34.
8. De Bruin en Broeyer 1993: 61; voor een recente beschrijving van het belang van de bijbelvertaling van Luther voor de Duitse taal zie Besch 2014 en Günther 2017.
9. Balfoort 1938: 23–24; Lenselink 1983: 187–245.
10. Lenselink 1991; Schenkeveld en Schenkeveld-van der Dussen 1999.
11. Alleen relevante opmerkingen komen ter sprake; er zijn beslist meer vertalingen waarin opmerkingen over het taalgebruik zijn gemaakt, maar die vermeld ik niet, om niet in herhaling te vervallen; overigens was het onmogelijk álle inleidingen in handen te krijgen.
12. De Bruin en Broeyer 1993: 107.
13. De Bruin en Broeyer 1993: 85-86.
14. De Bruin en Broeyer 1993: 169; over Utenhove en Londen zie Joby 2014a.
15. Niebaum 1996; De Bruin en Broeyer 1993: 167–176.
16. Van den Branden 1967: 55.
17. De Bruin en Broeyer 1993: 172–173.
18. De Bruin en Broeyer 1993: 174; Vor der Hake 1911: 244.
19. Vor der Hake 1915; Van der Sijs 2001: 511–513.
20. De Bruin en Broeyer 1993: 175.
21. Niebaum 1996: 123.
22. Lenselink 1983: 431; over Utenhoves werk zie Lenselink 1983: 217–432.
23. Niebaum 1997: 177–181.
24. De Bruin en Broeyer 1993: 183.
25. De Vooys 1946, bijlage I; zie ook De Vooys 1947d.
26. De Bruin en Broeyer 1993: 187.
27. De Vooys 1946, bijlage I.
28. Zwaan 1939: 41–44.
29. De Bruin en Broeyer 1993: 187–190.
30. Lenselink 1983: 471–492.
31. Lenselink 1983: 497; zie over Dathenus Lenselink 1983: 493–564.
32. Met dank aan Gerrit Jan Martens.
33. Zwaan 1939: 56–58, 395–396.
34. Van Loey 1958a: 322.
35. Van den Branden 1967: 128–129.
36. De Bruin en Broeyer 1993: 225.
37. De tekst is opnieuw uitgegeven door Zwaan 1939: 1–20, 121–131, 256–272.
38. Zwaan 1939: 393.
39. Zwaan 1939: 123, 258.
40. Voor de opdracht zie Zwaan 1939: 45–52, 400–401; De Bruin en Broeyer 1993: 211.
41. Berns 2001b.
42. Berns 2001a: 129
43. Berns 2001a: 130.
44. Onder anderen Van der Wal 1992: 203.
45. Berns 2001a.
46. Uitgegeven door Zwaan 1939: 40–106, 193–234, 316–359.
47. Zwaan 1939: 50–51, 54–58.
48. Heinsius 1937: 172.
49. Zwaan 1939: 195.
50. Zwaan 1939: 205.
51. Zwaan 1939: 62–63; Van Delden 1990: 53–58; Heinsius 1937.
52. Heinsius 1937: 148.
53. Van Delden 1990: 54; Van der Sijs 1996a: 621, 623; Van der Sijs 1998: 71–75.
54. Brom 1955: 16.
55. Onder anderen De Vries en Willemyns 1993: 83–84; Willemyns 2003: 128; Willemyns 2000a: 100; Schippers 1966: 12.
56. De Bruin en Broeyer 1993: 283, 240, 253, 256–257; Heinsius 1897: 2–5; Van der Aa 1852–1878; Molhuyzen en Blok 1911–1937; Berns 2001b; Heinsius noemt nog J. Larenus (J. van Laren) en C. de Maet, die echter beiden in de Noordelijke Nederlanden waren geboren – weliswaar uit Zuid-Nederlandse ouders, maar dat lijkt me onvoldoende om ze als zuiderling te

beschouwen; Geerts 1979: 86 noemt nog de in Brugge geboren H. Faukelius, maar deze was al overleden voordat het vertaalwerk begon; Joby 2014a over Baudart.

57. Zie voor taalvoorbeelden van de Zuid-Nederlandse immigranten die in Duitsland hadden gewoond Hendriks 1998: hoofdstuk 6; ook Hendriks 2018 (en de aldaar genoemde literatuur) toont aan dat het taalgebruik van individuen verandert door migratie.
58. Heinsius 1897: 165; een samenvatting in Heinsius 1937, met name pp. 179–180.
59. Zie hoofdstuk 4 en Heinsius 1937: 160; Heinsius 1897: 31–32.
60. Heinsius 1937: 178–180 (de ook genoemde *ajuin* en *(in)doppen* voor 'dopen' komen niet voor in de Statenvertaling); Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 351.
61. Heinsius 1937: 178–179.
62. Heinsius 1937: 179.
63. Heinsius 1937: 160–162; zie ook noot 68.
64. De Bruin en Broeyer 1993: 283; Zwaan 1939: 96–98, 105; Heinsius 1937: 179.
65. Heinsius 1937; 166.
66. Zwaan 1939: 204.
67. Heinsius 1937: 167.
68. Zwaan 1939: 60–61; Heinsius 1937: 146; De Kooter 2018: 401 komt tot de conclusie: 'Zeer nauw namen de nieuwtestamentische Statenvertalers ook het voorschrift over het volgen van oude en vertrouwde Bijbelvertalingen. Te vernieuwend mocht de Statenvertaling namelijk niet zijn, want dat zou aanstoot geven. Daarom lazen de Statenvertalers bij iedere tekst van het Nieuwe Testament de Deux-Aesbijbel. Het resulteerde erin dat vier op de vijf woorden in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling te herleiden zijn tot deze Deux-Aesbijbel.'
69. De Bruin en Broeyer 1993: 187; zie ook De Vooys 1946, 1947d; Van der Sijs 1996a: 229–276.
70. Zie Van der Sijs 1996a: 234–235.
71. Voor de aanpassing van Duitse leenwoorden zie Van der Meer 1927: 208–225.
72. Heinsius 1937: 175.
73. Heinsius 1937: 175–176.
74. Heinsius 1937: 163–166; Van Delden 1990: 56.
75. Van Delden 1990: 52; Brom 1955: 16–18.
76. Heinsius 1937: 163–166; Van Delden 1990: 56; Zwaan 1939: 198–223, 349; over de rol van de Luthervertaling Mattheier 2003: 217–220.
77. Zie bijvoorbeeld Van Delden 1990 en Van Dalen-Oskam en Mooijaart 2000; over de invloed van de Statenvertaling op het Nederlands zie Van der Sijs 2004a; Van der Sijs (red.) 2005a; Van der Sijs 2018; zie Schoonheim en Van der Sijs 2009 voor een vergelijking in taalgebruik tussen de Delftse Bijbel en de Statenvertaling.
78. Peelen 1987: 67–69.
79. De Jager 1837: ix; zie ook Stroop 2012.
80. Van Haeringen 1937a: 102.
81. Van den Branden 1955: 270.
82. Van der Wal 1990: 55.
83. Van den Branden 1955: 272.
84. De Bruin en Broeyer 1993: 308.
85. Zwaan 1939: 70–71.
86. Berns 2001a.
87. De Bruin en Broeyer 1993: 283.
88. Caron 1971, 2: 109.
89. Den Hollander in Leerssen en Mathijssen 2002: 21–29; voor een overzicht van de Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel zie Jaakke en Tuinstra 1990; pp. 31–58 handelt over de uitgaven van de Statenvertaling na 1637. De moderne tekst van de Statenvertaling staat op internet: www.statenvertaling.net.
90. Brom 1955: 198–199, 201.
91. Brom 1955: 198.
92. Brom 1955: 197.
93. Brom 1955: 205.
94. Brom 1955: 196–208.
95. Brom 1955: 198, 206.
96. Voor een overzicht van de twintigste-eeuwse bijbelvertalingen zie Van Delden 1990: 63–74.
97. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 597; Ponelis 1993: 54–55, 123; Roberge 2003: 16, 25, 31. Anders dan Hesseling 1897 luidt het moderne wetenschappelijke inzicht dus dat de Statenvertaling en de Kerk *geen* invloed op het Afrikaans hebben gehad.
98. Voor een overzicht van Bijbelvertalingen in dialect zie Jansen, Van der Sijs, Van der Gucht en De Caluwe 2017: 232–237.
99. *Werk in uitvoering* 2, 2000, Woord vooraf.
100. Zie *Werk in uitvoering* 2, 2000, 382 ff.; over de vertaalprincipes zie *Werk in uitvoering* 1, 1998, 203 ff.

Noten hoofdstuk 4

1. In Van Dillen en Daan 1954: 19.
2. Kooiman 1913: 53–68; Erasmus 1528, opnieuw uitgegeven door Kramer 1978; Caron 1972: hoofdstuk 2.
3. Caron 1964: v; in 1924 is Verschuur op een

commentaar op Montanus gepromoveerd en in 1991 Hulsker; zie ook Eijkman 1923: 231-243; De Vooys 1924d: 335-336.
4. Zie ook Hermkens 1973: hoofdstuk 2.
5. Kooiman 1913: 137.
6. Hellinga 1968: 103.
7. Zie Caron 1972: hoofdstuk 1, 149-159.
8. Hellinga 1968: 131; Dibbets 1985: 363.
9. Noordegraaf e.a. (red.) 1992: 46-47.
10. Voor Montanus' methode en naamgeving zie Hulsker 1992.
11. Hellinga 1968: 83.
12. Caron 1971, 1: 90-91.
13. Hellinga 1968: 354.
14. Bostoen 1985: 9-10, 42.
15. Dibbets 1985: 209; Versloot 2003 over de Friese woorden in Waterland en over meer Friese woorden genoemd door zeventiende-eeuwse schrijvers en spraakkunstenaars.
16. Van Reenen en Wattel 1992, gebaseerd op de uitspraak en spelling van vijf woorden; zie ook Van der Sijs en Rem (te verschijnen).
17. Hendriks 1998: 231; Zwaan 1939: 205, 329; Stoops 1995: 25-26, 32; Scholtz 1980: 56.
18. De Castelein 1555: 60.
19. Hellinga 1968: 297.
20. Hellinga 1968: 202.
21. De Planque 1926: 38, 185.
22. Vele voorbeelden in Hellinga 1968: 299-301.
23. Dafforne 1627: 58.
24. Hellinga 1968: 318, 321.
25. Hellinga 1968: 358.
26. Verschuur 1924: 44.
27. Zwaan 1939: 180.
28. Dibbets 1985: 362.
29. Weijnen 1974: 6.
30. Dibbets 1985: 211.
31. Zie ook illustratie 4.19 verderop in dit hoofdstuk.
32. Hellinga 1968: 196, 360.
33. Kloeke 1951: 5.
34. Hellinga 1968: 351-352.
35. Dibbets 1985: 422-424.
36. Caron 1972: 160-163; Van Haeringen 1979a: 182.
37. Van Loon 2014: 238-240; Ponelis 1993: 122; Taeldeman 1996, met name 149-152.
38. Wirth-van Wijk 1980 en z.j., samenvatting op p. 38.
39. Wirth-Van Wijk z.j. 22.
40. Caron 1972: 158.
41. Hermkens 1973: 32-33.
42. Caron 1972: 131-146.
43. Van Haeringen 1979a, met name 168.
44. Mooijaart 1992: 157-173.
45. Caron 1958: 19; voor de svarabhaktivocaal zie Stroop 1988: 54-58.
46. Zwaan 1939: 184.
47. Caron 1971, 2: 101.
48. Dibbets 1985: 217.
49. Caron 1971, 2: 97.
50. Zie Kloeke 1927, Hellinga 1968 en Caron 1972. Hellinga is het op sommige punten oneens met Kloeke, en de theoretische uitgangspunten en conclusies van Hellinga zijn niet onomstreden; daar staat tegenover dat zijn werk een schat aan gegevens bevat en een uitgebreide beschrijving van de verschijnselen geeft.
51. Voor het ontstaan van de heldere *aa* als de beschaafde uitspraak, zie Hellinga 1968: 304-335, 551-569.
52. Hellinga 1968: 311-312.
53. Van Loon 1986: 42-43 (Zuid-Hollands); Kloeke 1934a: 26 (Haags); Weijnen 1970: 23, noot 6 (grote steden Zuid-Holland); Hermkens 1973: 34, noot 5 (Utrechts, en zeker niet Antwerps, zoals Paardekooper wel heeft gesuggereerd); Stroop 1998a: 54 meent dat de heldere lange *aa* geen bakermat heeft.
54. Van Bree 1987: 116.
55. Kloeke 1934a: 74-80; Commandeur 1988-1989 vond de klank in achttiende-eeuws Amsterdams vermeld.
56. Daan en Francken 1972, kaart 5; de weerlegging van zuidelijke herkomst van /ao/: Weijnen 1966: 383; Stoops 1995: 29.
57. Dibbets 1985: 209.
58. Kooiman 1913: 116-120.
59. Van Loon 2014: 225.
60. Kloeke 1950: 111-121; Ponelis 1993: 135.
61. Hellinga 1968: 319-335, 434-458; Daan en Francken 1972, kaart en commentaar 10; Heeroma 1935: kaart 12; Van Bree 1987: 137-139; Van Loey 1970: 66-71; Van Loon 2014: 225-230.
62. Zwaan 1939: 319.
63. Heinsius 1897: 19 noemt het gebruik van *weerdt, sweert, geerne* in de Statenbijbel dus ten onrechte Vlaams-Brabants.
64. Ponelis 1993: 122, 128, 135; HAT 1994; Kloeke 1950: 100-110; Scholtz 1980: 52.
65. Hermkens 1973: 24-25; Kollewijn 1916: 33.
66. Dibbets 1975: 47.
67. Caron 1972: 43.
68. Voor voorbeelden van de verschillende /o/-

klanken in diverse werken zie Kooiman 1913: 132–135.
69. Van den Berg 1957a: 189–192.
70. Zwaan 1939: 160.
71. Daan 1966: 173.
72. Hellinga 1968: 255.
73. Van den Berg 1957a: 183; Dibbets 1985: 389–390; Van Bree 1987: 95–97; Van Haeringen 1924: 79–81; Reker 2002: 31, noot 58.
74. Hellinga 1968: 209–211.
75. Hellinga 1968: 215; Ponelis 1993: 147; Scholtz 1980: 51–52.
76. Hellinga 1968: 233.
77. Zwaan 1939: 218, 346.
78. Hellinga 1968: 221, 238–244, 253.
79. Van Loey 1970: xliii, 45–46; Verdenius 1946: 142–147; Taeldeman 1992.
80. Zie ook Buccini 1995: 53–57.
81. Van Loey 1970: 94; Van Bree 1987: 96, 138–139; Van Loon 2014: 204–208, 225–226.
82. Ponelis 1993: 128, 135–136; Kloeke 1950: 123–124.
83. Van der Wal 1996: 19.
84. De Vooys 1924f: 364.
85. Caron 1972: hoofdstuk 5, met name pp. 100–101.
86. Ponelis 1993: 122, 132; HAT 1994.
87. Zwaan 1939: 208, 332.
88. Ponelis 1991: 197; Ponelis 1993: 122, 134; Kloeke 1950: 330.
89. Zie Kloeke 1927; Hellinga 1968; Caron 1972: hoofdstuk 6 en de literatuur aldaar.
90. Berteloot 1984, tekstdeel p. 88; Howell 1991: 70.
91. Howell 1991: 76; 1992: 41–43; De Vries en Willemyns 1993: 71.
92. Zie Kloeke 1927 voor verbreiding vanuit het zuiden, Hellinga 1968 voor autochtone ontwikkeling; Van der Wal 1992: 258–263; Hendriks 1998: 27; Hermkens 1973: 30–32; Van Reenen 2006.
93. Ten Kate 1723, 1: 156.
94. Howell 1991: 72.
95. Van Haeringen 1949: 68.
96. Dibbets 1985: 209; zie ook Van der Schuere in Stroop 1998a: 45.
97. Howell 1991: 75.
98. Van Bree 1987: 121.
99. Koelmans 1978: 11–12; Zwaan 1939: 320.
100. Willemyns 2003: 147.
101. Van Loey 1970: 86-87.
102. Voor Poldernederlands zie Stroop 1998a, b.
103. Kloeke 1951: 44.
104. Van Loey 1970: xliii, 85, 91; Van Loon 2014: 215–217.
105. Kloeke 1950: 45, 330; Kruijsen 1997; Van Schalkwyk en Van Lierop 2003, 9.2, 14.2, 19.2.
106. HAT 1994; Ponelis 1993: 149.
107. Van Haeringen 1949: 108–157; De Vries 2001: 42–43, 335–339; Van Bree 1987: 167–168; Van der Sijs 2002.
108. Kloeke 1950: 69.
109. Hier zal geen sprake zijn van wegval van *d* en opvulling van een hiaat, want dan zou na *a, o, oe* een *w* en niet een *j* zijn ingevoegd – een *j* verschijnt na een /ie/-klank: zie Van Bree 1987: 167.
110. Kloeke 1950: 69–70; Ponelis 1993: 155–156.
111. Van Haeringen 1949: 108–157; Kloeke 1935: 256; Weijnen 1966: 382.
112. Zwaan 1939: 97–98; Heinsius 1897: 53.
113. Zie ook hoofdstuk 8, waar sprake is van *e*-apocope.
114. Ponelis 1993: 156.
115. Bostoen 1985: 27; Verdenius 1930; Hellinga 1968: 570–578, 582–583.
116. Stoops 1995: 26–27.
117. Van Loey 1970: xliii, 45; Van Loon 2014: 159.
118. De Vooys 1952: 37–40; Van Gestel e.a. 1992: 9–12; Heinsius 1897: 32.
119. Weijnen 1970: 29.
120. Van Reenen 1995 over de veertiende eeuw; Theissen 2001 over het moderne gebruik; zie ook Rem 2003: 198 en literatuur aldaar over *liede/luide* in het veertiende-eeuwse Nederlands.
121. Mooijaart 1992: 130–134; zie ook Berteloot 1984, kaart 124; ook Heeroma 1935 meent dat de *ie*-vormen vanouds Hollands zijn.
122. Ponelis 1993: 146.
123. Van Loon 1986: 78–79, 83, 105; Weijnen 1970: 25, 32, 53 (noot 1); Van Loey 1970: 63; Kloeke 1950: 124–128, 331; Ponelis 1993: 146; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 606, 615.
124. Voor de zuidelijke invloed op het ABN laat ik Heeroma 1935 buiten beschouwing, omdat hij geneigd is – waarschijnlijk omdat hij Friese invloed wil weerleggen – overal zuidelijke (en Utrechtse) expansie te zien, zelfs als het kaartbeeld het tegendeel toont. Zo is *boter* (kaart 15) met lange *o* slechts eenmaal in Brabant gevonden, en dan nog wel op de grens van noordelijk West-Brabant (Geertruidenberg) en komt deze vorm verder alleen in Utrecht voor. Toch noemt hij de vorm *boter* 'Brabants' en concludeert hij op p.

118: 'Het Hollandse *butter*, noch het Utrechtse *botter* kon aan de smaak van het A.B. voldoen. Dit koos het Brabantse *boter*.' Anderhalve pagina verder evenwel merkt hij op over *boter* 'waarover mij geen voldoende gegevens ter beschikking staan'; zie ook Weijnen *1966*: 386 met kritiek op Utrechtse expansie en over *boter* p. 382, en Van Haeringen *1936* met een recensie van Heeroma.
125. Onder 'expansie' verstaat men 'het verschijnsel dat taalvormen worden overgenomen van een bepaald milieu, omdat dit milieu als superieur wordt aanvaard' – Weijnen *1966*: 95–103.
126. Weijnen *1966*: 384.
127. Zwaan *1939*: 185.
128. Voorbeelden uit Verdenius *1943*, interpretatie van De Tollenaere *1957*; zie meer literatuur in Hermkens *1973*: 34, noot 4; over de oorzaak en verbreiding van het wegvallen van *h* in de Vlaamse dialecten: Rem, Van der Sijs en Van Os 2017.
129. Hermkens *1987*: 108–111.
130. Van Haeringen *1936*: 308.
131. Zie ook Berteloot *1984*, kaart 10.
132. Mooijaart *1992*: 81–84; Berteloot *1984*, kaarten 10–13, 45; Van Loon *1986*: 43; Weijnen *1974*: 2; Daan en Francken *1972*, kaart en commentaar 2.
133. Berteloot *1984*, kaart 88: zie voor deze ronding Weijnen *1970*: 35, par. 11.6.
134. Kruijsen *1997*; Van Schalkwyk en Van Lierop *2003*, *9.2*, *14.2*, *19.2*; Ponelis *1991* en Ponelis *1993*: 124, met meer overeenkomsten tussen Afrikaanse en Hollandse spreektaal; Van den Toorn e.a. (red.) *1997*: 612.
135. Geerts *1979*: 82, maar hij staat niet alleen in deze opvatting, idem Paardekooper *1973*: 33.
136. Wortel *2002*: 85, 90–96.
137. Weijnen *1974*: 20–21; zie ook Van der Wal *1992*: 111–121; Koelmans *1978*: 9–11.
138. Te Winkel *1901*: 40.
139. Weijnen *1974*: 23–33; Van Loey *1970*: 100.
140. Van den Toorn e.a. (red.) *1997*: 248, 358.
141. Hoppenbrouwers *2001*: 124–131.
142. Voor de dertiende eeuw zie Mooijaart en Van der Heijden *1992*.
143. Zie Hoppenbrouwers *2001*: 124–131; volgens een ander systeem hebben J. Nerbonne en J.W. Heeringa de afstand van de standaardtaal tot de dialecten gecartografeerd, zie Niebaum *2003* – zij komen tot iets andere, maar wel vergelijkbare resultaten.
144. Hoppenbrouwers *2001*: 172–174.
145. Van Haeringen *1979a*, met name 178–179.
146. Van Haeringen *1949*: 70–71.
147. Van der Wal *1996*: 19; zie ook Van der Wal *1994*: 234–237.
148. Hellinga *1968*: 103
149. Hellinga *1968*: 419.
150. Hellinga *1968*: 362.
151. Hellinga *1968*: 217, 249.
152. Hellinga *1968*: 110.
153. Van Haeringen *1937a*.
154. Caron *1971*, 1: 88; 2: 34, 101; De Vooys *1924f*: 364; Van den Toorn e.a. (red.) *1997*: 612; Ponelis *1993*: 151–155; Scholtz *1980*: 56–57; Snyman *1975*; Taeldeman *1996*.
155. Van Haeringen *1924*: 76; Van den Toorn e.a. (red.) *1997*: 612.
156. Van Haeringen *1937a*.
157. Koelmans *1978*: 12.
158. Kloots e.a. *2003*.
159. Bolkestein e.a. *1939*: 89, 92–93.
160. Van den Toorn e.a. (red.) *1997*: 612; Ponelis *1993*: 137.
161. Daan *1994*: 55.
162. Over Ten Kate zie hoofdstuk 2; De Bonth *1995*; Rompelman *1952*; Brink *1986*.
163. De Buck *1930*: 35.
164. Zie Bakker en Dibbets *1977*: 144, en volgens Claes en Bakema *1995* nog: in 1839 een boek van L. d'Hulster en in 1852 een gids van H. Frijlink voor de uitspraak van vreemde namen.
165. Van der Wal *1992*: 342–343.
166. Van der Meer *1927*: lxxxix.
167. Van Haeringen *1949*: 30–36.
168. Bennis, Cornips en Van Oostendorp *2004*: 77; Van de Velde *1996*: 30.
169. Koelmans *1977*: 26.
170. Van Haeringen *1979*: 122, 192, in navolging van de Deense taalkundige Jespersen.
171. Van de Velde *1996*: 29; Weijnen *1974*: 10–12.
172. Koelmans *1977*: 31.
173. Van de Velde *1996*: 26.
174. Bolkestein e.a. *1939*; Kloeke *1951*: v.
175. Bolkestein e.a. *1939*: 85; Stroop *1998a*: 61–62.
176. Van Haeringen *1979*: 31–32; Van Bree *1987*: 178; Van der Horst *1999*: 397–398; Bennis, Cornips en Van Oostendorp *2004*: 76–77.
177. Van de Velde *1996*; Van den Toorn e.a. (red.) *1997*: 495–496.
178. Van den Toorn e.a. (red.) *1997*: 496.
179. Stroop *2000*; Paardekooper *1981*; zie ook Van der Horst *1999*: 361–362.
180. Willemyns *2003*: 258–261; Willemyns *2003a*: 104; Belemans en Keulen *2004*; zie Vanacker *1982*, met name hoofdstuk II.

181. Zie Claes en Bakema 1995; Geeraerts en Janssens 1982: 83–86; zie ook Van de Velde 1996: 29; Willemyns 2003: 290–292.
182. Willemyns 2003: 289–290; De Schryver e.a. 1998 onder 'taal'.
183. Geeraerts e.a. 1999: 17–18, 23.
184. Van de Velde 1997: 59; VRT-taalcharter op ~~https://vrttaal.net/nieuws/taalcharter~~; een eerdere versie is beschreven in Hendrickx 2003.
185. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 590.
186. Van de Velde 1996: 34–36; 1997: 60–61; uitspraakverschillen tussen Nederland en België: 37–38; Goossens 1973; Willemyns 2003: 329–330, 337–338; Geeraerts e.a. 1999: 26; Heemskerk en Zonneveld 2000.
187. Willemyns 2003: 319–320; voor regiolecten zie Hoppenbrouwers 1990.
188. Geeraerts e.a. 2000: 162–163; Janssens 2003: 150–151.
189. Zie Jaspers 2001; Van de Velde 1996: 31–38; Weijnen 1974: 12–16; Absilis e.a. 2012; De Sutter (red.) 2017.
190. Voor het afnemende gebruik van dialect zie Van der Sijs 2019a: 185–189.
191. Goossens 1970 en voor een overzicht van de stand van zaken hoofdstuk 7 in De Sutter (red.) 2017.
192. Janssens 2003: 147–152; Geerts 1995: 98–100.
193. Stroop 1992b: 180.

Noten hoofdstuk 5

1. Ten Kate 1723, 1: 109; Van der Velde 1956: 65–66.
2. Meijers 1867: 51.
3. Van den Branden 1967: 79.
4. Willemyns 2003: 110–111.
5. Molewijk 1992: 430, 452.
6. Bakker en Dibbets 1977: 41–42.
7. Bakker en Dibbets 1977: 40.
8. Zie voor de geschiedenis van de spelling Molewijk 1992; Meijers 1967; Hermkens 1971, hoofdstuk 1.2, met telkens korte overzichten van de gemaakte keuzes, en hoofdstuk 3 met een keuze uit de belangrijkste teksten over spelling.
9. De complete tekst is te vinden op: https://woordenlijst.org/leidraad.
10. Mooijaart 1992: 227–228.
11. Mooijaart 1992: 227.
12. Dibbets 2001: 11.
13. Van der Sijs en Engelsman 2000: 73–79.
14. Van Hardeveld 2000: 147.
15. Dibbets 1985: 366.
16. Goemans 1899: 240.
17. Dibbets 1985: 113.
18. Zwaan 1957: 10.
19. Caron 1972: 109; De Vooys 1924d: 342, noot 2; Zwaan 1939: 162.
20. Kooiman 1913: 129.
21. Kooiman 1913: 129.
22. De Planque 1926: 40–41.
23. Van Deursen 2003: 72.
24. De Planque 1926: 39.
25. Uit De Planque 1926: 80.
26. De Planque 1926: 119–120.
27. De Planque 1926: 153–154; over rekenboekjes in het algemeen zie Kool 1999.
28. De Planque 1926: 133, 135–136.
29. De Planque 1926: 150.
30. Zie Mooijaart 1990 voor de spellingvariatie van zeven dertiende-eeuwse klerken.
31. Van Haeringen 1979a: 162–163; zie Van der Sijs 2019a: 69, en 93–94 voor de herkomst van de spellingregels van verdubbeling en verenkeling.
32. Van der Wal 1992: 128.
33. De Vooys 1952: 41.
34. Molewijk 1992: 78–82.
35. Dibbets 1985: 133; zie ook Caron 1972: 73.
36. Caron 1972: 179–184.
37. Caron 1972: hoofdstuk 4, 179–184.
38. Dibbets 1985: 373–374; Caron 1972: 71–75.
39. Zwaan 1957: 56.
40. Zwaan 1957: 56–57; Kooiman 1913: 146; Noordegraaf e.a. (red.) 1992: 47–48; zie ook Van der Sijs en Rem (te verschijnen) voor een verklaring waarom de gelijkvormigheidsregel wel geldt voor worden op *d* en *b* (*land-landen, rib-ribben*), maar niet voor woorden op *s* en *f* (*huis-huizen, brief-brieven*).
41. Kloeke 1951: 14; Mooijaart 1990: 167.
42. Caron 1964: 120.
43. Meer voorbeelden in Van der Sijs 2001: 152–154.
44. Zie Hellinga 1968: 551–569.
45. Zie het *WNT* onder Q voor meer informatie.
46. Dibbets 1985: 369–370, 423–424.
47. Mooijaart 1992: 208–210.
48. De Vooys 1924d: 349; zie voor de middeleeuwse uitspraak Van Haeringen 1979a: 180–181.
49. Van der Velde 1956: 13–21 geeft een overzicht van de middeleeuwse werkwoordsvervoeging.
50. Molewijk 1992: 85.
51. Hermkens 1971: 23.
52. Voor de geschiedenis van de interpunctie zie Greidanus 1926.

53. Greidanus 1926: 244.
54. Greidanus 1926: 222–223; Van der Sijs 2021.
55. Greidanus 1926: 231; zie ook Hermkens 1971: 66–67.
56. Van der Sijs 2021; Van der Sijs 1996b; Daniëls in de inleiding op Charivarius, p. xxxvii.
57. Caron 1971, 2: 15.
58. Jongeneelen 1994: 19.
59. Jongeneelen 1994: 24.
60. Koelmans 1978: 6; Hermkens en Van de Ketterij 1980: 54; Zwaan 1939: 255.
61. Zwaan 1957: xv.
62. Bakker en Dibbets 1977: 41; voor enkele van hun spellingopvattingen zie Beij-Sutmuller 2002.
63. Beschreven in De Vooys 1924b: 281–282.
64. Niet Van Heldoren, zoals Bakker en Dibbets 1977: 41 vermelden.
65. Braekman 1978: 348–349.
66. Braekman 1978: 358.
67. Heremans en Vanderhaeghen 1882: viii.
68. Lambrecht beschouwt *a* als diftong vanwege de spelling met twee klinkers; wij noemen het een monoftong vanwege de klank.
69. Besproken in Dibbets 2001. Van Lambrechts boek is slechts één exemplaar bewaard gebleven; in 1882 is hiervan een facsimile-uitgave gemaakt, waarvan slechts tweehonderd exemplaren voor de handel waren bestemd.
70. Verdeyen 1945: xviiii; Dibbets 1985: 33; zie ook Van der Meer 1927: lxii-lxiv.
71. Bakker en Dibbets 1977: 24.
72. De Vooys 1912: 10.
73. Lambrecht, voorwoord p. 2.
74. Van den Weghe 1900: 26.
75. Goemans 1899–1901, enigszins gemoderniseerd; zie ook Van der Meer 1927: lxi-lxii over Sexagius.
76. Goemans 1899–1901: 180–181.
77. Goemans 1899–1901: 75–76.
78. Dibbets 1985: 342–343; Goemans 1899–1901: 68–71.
79. In 1972 is dit werk opnieuw uitgegeven door Dibbets, die in 1968 reeds een commentaar over het werk had geschreven; zie ook De Vooys 1924a; De Smet 2002.
80. Dibbets 1968: 66.
81. Dibbets 1968: 65.
82. Dibbets 1972: 68.
83. Dibbets 1968: 66.
84. Dibbets 1972: 77.
85. De Vooys 1924a: 273–274.
86. Zie Dibbets 1985, Caron 1962 en Kooiman 1913.
87. Dibbets 1985: 61–63.
88. Dibbets 1975; Dibbets 1985: 32–37.
89. Dibbets 1985: 362.
90. Voor meer details zie De Vooys 1947b: 249.
91. Dibbets 1985: 173.
92. Kooiman 1913: 146.
93. Dibbets 1985: 171–173; zie Kooiman 1913: 147–148 voor inconsequenties in de tekst.
94. Dibbets 1985: 173–175.
95. Dibbets 1975: 46; 1985: 362.
96. Zwaan 1957: xv.
97. Zwaan 1957: 14.
98. Zwaan 1957: 32.
99. De Vooys 1924b: 281.
100. Voor zover mij bekend bestaat er nog slechts één compleet exemplaar van het werk, aanwezig in de UB van de UvA.
101. Hellinga 1968: 350.
102. Hellinga 1968: 351.
103. Hellinga 1968: 351.
104. Dibbets 1986: 116–118.
105. Hellinga 1968: 351–352.
106. Hellinga 1968: 352.
107. Dibbets 1986: 112.
108. Dibbets 1986: 118–119.
109. Opnieuw uitgegeven in Zwaan 1939: 1–20, 121–131, 256–272.
110. Zwaan 1939: 12–13.
111. Zwaan 1939: 127–128.
112. Zwaan 1939: 128.
113. Caron 1971, 1: xxviii; zie over Van Heule ook Caron 1972: hoofdstuk 3.
114. Caron 1971, 1: 91.
115. Caron 1971, 2: 9.
116. Caron 1971, 2: 10.
117. Caron 1971, 2: 100.
118. Caron 1971, 2: 109.
119. Caron 1971, 2: 96–97.
120. Voor de weinige informatie zie Holtzappel 1943.
121. Aanvankelijk verschenen als bijlage bij Gerard Malyne's *Consuetudo, [...] or, the antient law-merchant* en in 1653 apart gedrukt onder de titel *The merchants mirrour: or, directions for the perfect ordering and keeping of his accounts [...], Compiled by Richard Dafforne of Northampton, accountant, and teacher of the same, after an exquisite method, in the English, and Dutch language*. In 1670 en 1679 verschenen de derde en vierde uitgave van zijn *The apprentices time-entertainer accomptantly* van Richard Dafforne, herzien door zijn zoon John

Dafforne. Van zowel *The merchants mirrour* als *The apprentices time-entertainer accomptantly* verscheen in 1978 een facsimile-uitgave.

122. Bijvoorbeeld pp. 13, 52.
123. p. 62.
124. De Vooys 1924b: 283–284.
125. Dibbets 1986: 105; De Vooys 1924b: 284.
126. pp. 69–70.
127. pp. 54–55
128. pp. 65, 67.
129. p. 68.
130. p. 91.
131. pp. 91, 94.
132. p. 123.
133. Zwaan 1939: 27–28. Het *Nederlandsch Tael-bericht* is opnieuw uitgegeven door Zwaan 1939: 21–39, 133–191, 273–315.
134. Zwaan 1939: 173–174.
135. Zwaan 1939: 181–182.
136. Zie ook Zwaan 1939: 317–318.
137. Zwaan 1939: 159–160.
138. Zwaan 1939: 155–156.
139. Zwaan 1939: 157.
140. Kooiman 1913: 97.
141. De Vooys 1924d: 334.
142. Wirth-van Wijk z.j. 13–15.
143. Caron 1964: 25–26.
144. De Vooys 1949b: 250.
145. Zwaan 1939: 202–203.
146. Molewijk 1992: 105–106; Zwaan 1939: 98–101, 198–210, 335: Van der Sijs en Rem (te verschijnen).
147. Van de Bilt 2000: xxiii.
148. De Vooys 1949b: 251.
149. Zie de Vooys 1924d: 339–345 en Caron 1958.
150. Caron 1958: 6–7.
151. Caron 1958: 7.
152. Uit: Molewijk 1992: 104; zie ook Caron 1958: xxv.
153. Kooiman 1913: 113; Zwaan 1939: 108, 115, 244: ('Waerneming' 37), 117.
154. Zwaan 1939: 4.
155. Zie Moller 1908 voor uitwerkingen en voorbeelden.
156. Moller 1908; De Vooys 1949b: 251.
157. Verwey 1937: 706–707.
158. Caron 1958: xxvi–xxvii.
159. Caron 1958: 63.
160. Moller 1908: 123.
161. Goemans 1929.
162. Goemans 1929: 601.
163. Goemans 1929: 601.
164. Voor Pels zie Schenkeveld-van der Dussen 1973.
165. Schenkeveld-van der Dussen 1973: 44.
166. Zie over straattaal in de achttiende eeuw Van der Wal 1994.
167. Zie Kronenberg 1875: 78–81 voor een beschrijving, en De Vooys 1924f: 354–355.
168. Schenkeveld-van der Dussen 1973: 35–38, 53–54.
169. Van der Wal 1992: 239.
170. Molewijk 1992: 107–108.
171. Kronenberg 1875: 81; De Damhouder 1999: uitleiding p. 2.
172. p. 14.
173. p. 31; zie De Vooys 1924d: 345–353.
174. De Vooys 1924d: 347.
175. Voor de uitspraak van de *w* zie Hellinga 1968: 570–578, 582–583.
176. Waterschoot 1988–1989: 265–266.
177. Geerts 1995: 237.
178. Voor de spellingopvattingen begin achttiende eeuw zie Bakker en Dibbets 1977: 85–87.
179. Molewijk 1992: 109; Van der Wal 1992: 245–246.
180. Inleiding op de facsimile-heruitgave van de *Aenleiding*, p. 20.
181. De Vooys 1924e: 173; Kollewijn 1916: 162.
182. Molewijk 1992: 111; Geerts 1995: 238.
183. Van de Bilt 2000, met name 111, 114, 116; Hermkens 1971: 24; zie Kollewijn 1916: 31–39 over de e- en o-spelling.
184. Des Roches 2007; Willemyns 2003: 148; Rutten 2009; Rutten en Vosters 2010.
185. Molewijk 1992: 160.
186. Molewijk 1992: 111, 113.
187. Geerts 1995: 240; De Vooys 1924e: 173.
188. Molewijk 1992: 128–130.
189. Vosters 2011: 492–494.
190. De Groof 2002: 120.
191. Geerts 1995: 241.
192. Noordegraaf 1983.
193. Molewijk 1992: 143; Geerts 1995: 243.
194. Van der Meer 1927: xcvi.
195. Hermkens 1971: 27.
196. Van der Meer 1927: c; de negen regels van Kollewijn in Hermkens 1971: 122–123, zie ook 26–29.
197. Hermkens 1971: 27, 122–123.
198. De Smet 2002: 9.
199. Van der Meer 1927: ci; Hermkens 1971: 27–28.
200. Van der Meer 1927: cii.
201. Meijers 1967: 80.
202. *Woordenlijst* 1954: xlvi.
203. Zie over de spelling van de bastaardwoorden Hermkens 1971: 49–58.
204. Zie Meijers 1967, met name hoofdstuk 3.

205. Stoops 1995: 31–34; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 614.
206. Van der Velde 1956: 69; op pp. 84–85 geeft Van der Velde een overzicht van de verschillende werkwoordspellingen in de achttiende eeuw.
207. Van der Velde 1956, met name p. 90.
208. Van Heuven 1978: 182–206.
209. Molewijk 1992: 430.
210. Molewijk 1992: 445.
211. Sandra e.a. 2001.

Noten hoofdstuk 6

1. Schenkeveld-van der Dussen 1973: 58, r. 67; 68, r. 253.
2. Dijksterhuis 1975: 317.
3. Zie Dijksterhuis' inleiding op *The principal works of Simon Stevin* deel I, 3; Kox en Chamalaun (red.) 1980: 47.
4. Balfoort 1938: 13, 67.
5. Thijssen-Schoute 1967: 178.
6. Zie Frijhoff 1991.
7. Noordegraaf en Vonk (red.) 1993: xiv.
8. Dibbets 1985: 271.
9. In 1971 is een facsimile-herdruk van het *Cruyde-boeck* verschenen, met een inleiding van Wittop Koning.
10. Van den Weghe 1900: 43.
11. Zie de chronologische lijst in Van der Sijs 2001.
12. Zie de chronologische lijst in Van der Sijs 2001.
13. Bij alle gegevens uit het WNT moet worden bedacht dat het WNT uitsluitend de oudste dateringen uit de eigen materiaalverzameling geeft, wat betekent dat een oudste bewijsplaats in het WNT niet de eerste verschijningsdatum van een woord behoeft te zijn, en dat lang niet alle bronnen even uitputtend zijn geëxcerpeerd. Voor een groot deel van het alfabet zijn niet alle bronnen van het WNT gebruikt, terwijl de materiaalverzameling alsmaar doorgegaan is. Aldus Moerdijk 1994: 98–99 en 276.
14. Van den Weghe 1900: 45.
15. Wittop Koning in de inleiding van de heruitgave 1971, pp. iii–v.
16. Hiervan is in 1947 een facsimile-uitgave verschenen.
17. Zie Lindeboom 1993: 129–131.
18. Lindeboom 1993: 129.
19. Van den Branden 1967: 53.
20. Voor leven en werk van Van Beverwijck zie Molhuyzen en Blok 1911–1937, 1, 327ff.; Lindeboom 1981: 75-76.
21. Stolk 1973: 5.
22. Een hertaalde selectie geeft Van Gemert 1992; een facsimile van de *Schat der ongesontheydt* en de *Inleydinge tot de Hollantsche genees-middelen* in Stolk 1973.
23. Volgens de *Winkler Prins*.
24. Wittop Koning in de inleiding van de heruitgave van Dodonaeus, pp. iv–vi; Van Gemert 1992: 55, 177 en 47–52, 178.
25. Van der Sijs 2001; WNT.
26. In 1937 is een herdruk met inleiding over het leven van Bontekoe en een Engelse vertaling verschenen.
27. Bontekoe 1937: 120.
28. Bontekoe 1937: 122.
29. Bontekoe 1937: 126–127.
30. Overgenomen uit Michels II, 1958: 374.
31. Lindeboom 1981: 81–84, 77.
32. Lindeboom 1981: 16–18.
33. Stolk 1973: 17.
34. Stolk 1973: 38.
35. Huizinga 1914: 113.
36. Van Loey 1970: 108; Zie Dijksterhuis' inleiding op *The principal works of Simon Stevin* deel I, 14 en Devreese en Vandenberghe 2003.
37. Zie Van der Sijs 2001: 457–462.
38. Zie Dijksterhuis' inleiding op *The principal works of Simon Stevin*.
39. Zie de algemene werken zoals Van den Branden 1967; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 346–347 en Van der Wal 1995 en de alleen aan Stevin gewijde werken Dijksterhuis 1943, De Groot 1919, Rombouts 1933 en Verhoef 1997. In *The principal works of Simon Stevin* zijn Stevins werken in facsimile en Engelse vertaling opgenomen. Over het werk van Stevin zie Kox en Chamalaun (red.) 1980: hoofdstuk 1.
40. Dijksterhuis 1943: 299.
41. Van den Branden 1967: 190.
42. Zie Stevin, *Principal works*, deel I, 47–93.
43. Van den Branden 1967: 198.
44. Van der Wal 1995: 45, 51.
45. Dijksterhuis 1943: 302.
46. Van den Branden 1967: 199.
47. Kool 1992: 95.
48. Zie Stevin, *Principal works*, deel III, 591–623 met fragmenten en samenvatting.
49. Van den Branden 1967: 201–203; Dijksterhuis 1943: 318–319.
50. Kool 1992: 105–107.
51. Voor Meijers *Woorden-schat* zie Van Hardeveld 2000: 288–305.
52. Claes 1995.
53. Van der Wal 1993; Van der Wal 1995: 59–65.

54. Zie Lindeboom 1993: 123–125.
55. Van der Wal 1995: 86; 118, noot 24.
56. Zie Kox en Chamalaun (red.) 1980: hoofdstuk 2.
57. Zie Kox en Chamalaun (red.) 1980: hoofdstuk 3.
58. Kox en Chamalaun (red.) 1980: 24.
59. Zie verder Kox en Chamalaun (red.) 1980: hoofdstuk 4; Lindeboom 1981: 62–67.
60. Van Veen en Van der Sijs 1997.
61. Van der Wal 1995: 83.
62. Zie Kox en Chamalaun (red.) 1980: hoofdstuk 5; Lindeboom 1981: 55–59.
63. Lindeboom 1981: 59–62.
64. Beelen en Van der Sijs 2018 met vele voorbeelden van namen van Goedaert.
65. Dijksterhuis 1943: 317.
66. Van den Branden 1955: 197.
67. Over het leven van De Damhouder zie De Damhouder 1981 en 1999: uitleiding.
68. Rombouts 1933: 8; De Damhouder 1999: a2.
69. Van der Wal 1995: 53.
70. De Damhouder 1981, nawoord.
71. *Winkler Prins*.
72. Dijksterhuis 1943: 304–305; Krop 1996: 216.
73. Vissering 1883: 379.
74. Esch-Pelgroms 1972: 345.
75. Van der Wal 1995: 89; Vissering 1883: 381–383.
76. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 348.
77. Vissering 1883: 386–387.
78. Vissering 1883: 385.
79. Voor Meijers *Woorden-schat* zie Van Hardeveld 2000: 288–305.
80. Nederlandsche juristen-vereeniging 1916, I: 24.
81. Vissering 1883: 389.
82. Voorbeelden van De Groot: Vissering 1883: 389–394; over Wetboek van Strafrecht: Wijnholt in Sanders en Smulders 1996: 299–304.
83. Nederlandsche juristen-vereeniging 1916, I: 23.
84. Esch-Pelgroms 1972.
85. Algra en Gokkel 1998: v.
86. Van den Branden 1967: 19–20.
87. Zie Van Stipriaan 2002: 20–28.
88. Volgens Maljaars 1996: 245 is het *Wilhelmus* eind 1568 of begin 1569 geschreven en kan het daarom niet van Marnix zijn, die op dat moment Willem van Oranje nog niet zo vereerde als de dichter van het lied kennelijk deed; bovendien zijn er veel stilistisch-grammaticale verschillen tussen het *Wilhelmus* en het werk van Marnix. Uit digitale analyses van liedteksten komt Petrus Datheen als kandidaat voor het auteurschap naar voren (Kestemont e.a. 2016).
89. Van der Wal 1995: 90–97, en met name 93.
90. Van der Wal 1995: 93.
91. Van der Wal 1995: 137–144.
92. Van der Wal 1995: 94.
93. Van der Wal 1995: 95–96; Van Hardeveld 2000: 288–305.
94. Van der Wal 1995: 97.
95. Van den Branden 1967: 158.
96. Miedema 1973, II: 308.
97. In de hertaling van Miedema 1973, I: 42.
98. Hiervan is in 1998 een kritische geannoteerde editie van Kwakkelstein verschenen.
99. Goeree a5.
100. De Pauw-de Veen 1957: 78–80.
101. Kwakkelstein 1998: 46; Kwakkelstein begreep het citaat echter onjuist, want hij vermeldt dat De Lairesse hier zijn ergernis over het gebruik van vreemde woorden uit, terwijl het tegendeel het geval is.
102. In de tekst van dit boek gebruik ik meestal de overkoepelende term 'leenwoord', en maak ik geen nader onderscheid tussen bastaardwoorden en vreemde woorden.
103. Meer over leenvertalingen in Van der Sijs 1996a: hoofdstuk 4.
104. Het verschil tussen een leenvertaling en een leenbetekenis is overigens gering: het zit hem hierin, dat bij de leenvertaling *nieuwe* samenstellingen of afleidingen gemaakt worden, terwijl de betekenisontlening altijd al bestaande woorden betreft; voor woorden uit het verleden is echter niet altijd te achterhalen of een bepaald woord al eerder bestond of niet. Meer over betekenisontleningen in Van der Sijs 1996a: hoofdstuk 5; voor verleden deelwoorden zie Van Loey 1970: 160; Van Haeringen 1979: 65.
105. Van der Wal 1995: 119.
106. Van der Sijs 1996a: 583–584.
107. Van der Sijs 2001.
108. Uit Ruijsendaal 1989.
109. Dibbets 1985: 339–340.
110. De Vooys 1946: 31.
111. Voor voorbeelden zie Van der Wal 1995: 82–87.
112. Noordegraaf 2001: 1115.
113. De Vet 1980: 109; zie ook Van der Wal 1997.
114. Lindeboom 1981: 101–103; 1993: 158.
115. Dibbets 1985: 10–11.
116. Van den Branden 1967: 178.

117. Dibbets 1985: 11; Bostoen 1988–1989: 81.
118. Dijksterhuis 1943: 14.
119. Verhoef 1997: 216–217.
120. Van der Wal 1995: 81.
121. Dibbets 1985: 12.
122. Van den Branden 1955: 255.
123. Te Winkel 1923, I: 231.
124. Van den Branden 1955: 247.
125. Te Winkel 1923, I: 232.
126. Te Winkel 1923, I: 238.
127. Van Anrooij e.a. (red.) 2003: 96; Roberge 2003: 25, 30.
128. De Vries (red.) 1997; De Buck 1930: 126–127.
129. Willemyns 2003: 198; Van der Wal 1992: 380.
130. Huizinga 1914: 112.
131. Zie het artikel van Van Essen in Noordegraaf en Vonk (red.) 1993: 91.
132. Vanacker 1982.
133. Geeraerts e.a. 1999: 16.
134. De Bot 1994: 15.
135. Oosterman in Jensen e.a. 2019: 135–141.

Noten hoofdstuk 7

1. In zijn vertaling van Verwers Latijnstalige grammatica uit 1707, bezorgd door Van de Bilt en Noordegraaf 2000, p. 15; in de Latijnse tekst van de tweede druk (waarschijnlijk ook in de eerste) ontbreekt de zin.
2. De Rooij (red.) 1987: 136.
3. Van Sterkenburg 1984: 6–7.
4. Heruitgegeven in Van der Sijs 2000.
5. Van Sterkenburg 1984: 29–30.
6. Metcalf 1974: 237.
7. Peeters 1989: 168.
8. Zie Van Sterkenburg 1984; Bakker en Dibbets 1977: hoofdstuk 7, 8, 9; Claes 1974, 1976 en 1979; Claes en Bakema 1995; Geeraerts en Janssens 1982; Osselton 1973; voor een chronologisch overzicht van woordenboeken zie Van der Sijs 2001: 1131ff.
9. Verdeyen 1945: cxi.
10. Dibbets 1994b. De tweede druk, waarvan slechts één exemplaar beschikbaar is, en wel in Antwerpen, is in 1945 door Verdeyen opnieuw uitgegeven (de eerste druk was toen nog niet gevonden); van de eerste druk is in 1966 door W. Hellinga een exemplaar te Warmond gevonden; een kopie hiervan is beschikbaar op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden.
11. Verdeyen 1945: xxxv.
12. Dibbets 1994b: 72, 76.
13. Bakker en Dibbets 1977: 209–210. Dit boek is in 1972 opnieuw uitgegeven met een inleiding en alfabetisch register op de Nederlandse woorden door Claes e.a.; over Plantijn zie Langereis 2014.
14. Claes 1972: 16–17; Bakker en Dibbets 1977: 210.
15. Van den Branden 1967: 99; over werk en leven van Kiliaan zie Van Rossem 2007 en Van der Sijs 2007.
16. Claes 1970a: 270.
17. Van Sterkenburg 1984: 32.
18. Bakker en Dibbets 1977: 210–215. Het *Etymologicum* is in 1972 herdrukt en inmiddels in digitale vorm te vinden op dbnl.org.
19. In de vertaling van Van den Branden 1967: 100.
20. Van den Branden 1967: 97.
21. De Vooys 1946: 18–20; bijlage II; voor Duitse woorden in de eerste druk van 1574 zie Claes 1970a: 332–341.
22. Van der Sijs 2001.
23. Claes 1970a: 115–124, 263–266, 342–344.
24. Claes 1995.
25. Zwaan 1939: 61.
26. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 337.
27. Zie Claes en Bakema 1995.
28. Dibbets 2003a.
29. Zie Stoett 1919; de *Seeman* is opnieuw uitgegeven in Beelen, Biesheuvel en Van der Sijs 2011.
30. Het onderstaande is gebaseerd op Geeraerts 1986.
31. Zie voor een overzicht Van der Sijs 2003.
32. Van Sterkenburg 1984: 47–49; Van Driel 1992: 225.
33. Van Sterkenburg 1984: 7–9.
34. Van Sterkenburg 1984: 49.
35. Zie Vanacker 1982.
36. Van Sterkenburg 1984: 52.
37. Van Sterkenburg 1984: 57.
38. Voor de geschiedenis van de tekst zie Van Dievoet 1951.
39. Van Dievoet 1951: 126–131.
40. Aanwezig op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden.
41. Zie Serrure 1858.
42. Van den Branden 1967: 20–25; een digitale versie van de eerste editie staat op dbnl.org.
43. Geciteerd uit De Vooys 1952: 77.
44. Van den Branden 1967: 29.
45. Pitlo 1948: hoofdstuk 1 en 2.
46. Pitlo 1948: 330.
47. In 1999 is een hertaling van dit werk verschenen: Van der Sijs 1999, te vinden op dbnl.org.

48. Het onderstaande is voornamelijk gebaseerd op Van Hardeveld 1981, 1997 en 2000; zie voorts De Jager 1875. Digitale versies van de *Woorden-schat* zijn beschikbaar op dbnl.org.
49. Van Hardeveld 2000.
50. Van Hardeveld 2000: 413.
51. Van Hardeveld 2000: 432.
52. De Jager 1875: 53.
53. Van Hardeveld 1981: hoofdstuk vi; voor een gering aantal overnames uit Montanus' *Spreeckonst* zie Dibbets 1984.
54. Van Hardeveld 1981: 120.
55. Van Hardeveld 1981: hoofdstuk vi.
56. Van Hardeveld 2000: 305.
57. De Boer 1996, 2005; tekstuitgave en commentaar in Lo Cascio 1995, 2014.
58. Pitlo 1948: 44–55.
59. Serrure 1858: 115–116.
60. Serrure 1858: 116.
61. Pitlo 1948: 62–71.
62. Een bloemlezing ervan met een inleiding over het leven van Koerbagh is in 1993 door Ewoud Sanders uitgegeven. Digitale versies van *'t Nieuw Woorden-boek der Regten* en *Bloemhof* van Koerbagh zijn beschikbaar op dbnl.org.
63. Meinsma 1896: 150–153.
64. Voorbeelden in de hertaalde vorm van Sanders 1993.
65. Salverda de Grave 1906: 12–17.
66. Meinsma 1896: 324.
67. De Planque 1926: 122–129.
68. Van der Sijs 2001: 144–145, 214; zie ook Van der Sijs 1998 en Van Veen en Van der Sijs 1997.
69. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 351.
70. Van der Sijs 1996a: 262, 269.
71. De woordenboeken van Johan Hubner en N. Chomel en J.A. de Chalmot staan op dbnl.org; over muziektermen Mooijaart en Westgeest 1996.
72. Pitlo 1948: 173.
73. Ennik en Brood 1996.
74. Pitlo 1948: 102–111.
75. Zie de chronologische lijst van woordenboeken in Van der Sijs 2001: 1131ff.
76. Het Philips-concern heeft jarenlang, vanaf 1944, voor intern gebruik een eigen woordenlijst uitgegeven: *Het juiste woord*.
77. Paardekooper 1973: 34.
78. Hermkens 1973: 20.
79. Van der Horst en Marschall 1989: 57; zie ook Van den Toorn 1987: 64–67.
80. Hanson, Holtman en Howell 1990: 69; Hendriks 1998: 28–32.
81. Voor een opsomming van de verschillen tussen schrijf- en spreektaal zie Muller 1891; Verdam 1923: 75, 109–111.
82. Goossens 1980: 102.
83. Van der Sijs 2001: 82–83; etymologiebank.nl.
84. Berteloot 1984; Mooijaart 1992.
85. Debrabandere 2004: 35.
86. Over persoon en werk zie Anrooij e.a. (red.) 2003: 137–149.
87. Muller 1891: 208, noot 1, en 211.
88. Muller 1891: 224.
89. Muller 1891: 226–227.
90. Goossens 1980; Pée 1975a.
91. Anders dan Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 248, 358, waarin gesteld wordt dat de spreektaal geen zuidelijke invloed heeft ondergaan.
92. Meer voorbeelden in Wortel 2002; Hendriks, Ehresmann en Howell 2018.
93. Weijnen 1974: 33–34.
94. Reker 1999.
95. Zie ook Van der Sijs 2001: 214, 259–269.
96. Van der Sijs 2001: 185–190.
97. Van der Wal 1992: 385.
98. Geeraerts 2002.
99. Geeraerts e.a. 1999: 17, 147; Geeraerts en Grondelaers 1997.
100. Geeraerts 2002.
101. Cohen 1999; zie ook Geeraerts en Grondelaers 1999.
102. Zie Goossens 1970; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 563–593; Van der Wal 1992: 400–410; Willemyns 2003: 330–334; Van Keymeulen 1997: 192.
103. Van Keymeulen 1997: 191–192.
104. Grondelaers e.a. 2001.
105. Geeraerts 2002.
106. Hendrickx 2013.
107. Lebbe 1997: 125; Grondelaers e.a. 2001; Geeraerts e.a. 1999: 147; Geerts 1995: 103.
108. Van den Heede en Taeldeman 1997.
109. Van der Sijs 1999: 20–23.
110. Van der Sijs 2019a: hoofdstuk 7.

Noten hoofdstuk 8

1. Kollewijn 1916: 102.
2. Brom 1955: 9.
3. Caron 1972: 127.
4. Noordegraaf en Vonk (red.) 1993: 18.
5. Peeters 1989: 33–34, 62: zie Klifman 1983 over het Nederlandstalige trivium, met name pp. 113–114 en 155–156 voor een overzicht van de gepubliceerde triviumwerken.
6. Kooiman 1913: 9–10.

7. Kooiman 1913: 12, 15–52; Van der Wal 1988.
8. Zie voor een recente heruitgave plus algemene inleiding Van der Sijs 2000.
9. Zie De Clercq 1997 voor een overzicht van de werken van Meurier.
10. Ruijsendaal 1999: 27–28; voor een beschrijving van de grammatica en de drukgeschiedenis zie Dibbets 1983.
11. Dibbets 1995: 10.
12. Swiggers 1998: 146–147; Rowe 1974; Law 2003: 234–235.
13. Bakker en Dibbets 1977: 26, 52, 54; Dibbets 1985: 332, 345–348; Caron 1971, 1: xxv–xxvi; Klifman 1983: 124.
14. Dibbets 2003b: 129–156.
15. Dibbets 1995: 16; Kooiman 1913: 1–2; Peeters 1989: 94, 119; Klifman 1983: 73.
16. De Bonth 1998: 382.
17. Bakker en Dibbets 1977: 87–88.
18. Voor een chronologisch en volledig overzicht zie Dibbets 1985: 13; Bakker en Dibbets 1977: 66–70; voor Zuid-Nederlandse spraakkunsten zie Willemyns 2003: 145–150.
19. Bostoen 1985; voor het leven en werk van Radermacher zie Bostoen 1998; over Radermacher en Londen Joby 2014a.
20. Heruitgaven ervan zijn Dibbets 1985; Caron 1962; Kooiman 1913.
21. Dibbets 1985: 111.
22. Opnieuw uitgegeven door Zwaan 1939: 1–20, 121–131, 256–272.
23. Deze kwamen in 1626 in de handel, en daarom bestaan zowel exemplaren met 1625 als met 1626 als jaartal; de exemplaren zijn verder identiek.
24. Beide drukken van de grammatica zijn in 1971 opnieuw uitgegeven door Caron.
25. Geerts 1966: 70–75.
26. Ruijsendaal 1991: 315.
27. Dibbets 1995: 332.
28. Zwaan 1939: 108–109.
29. Zie Dibbets 1981: xv–xxi.
30. Dibbets 1981: xxxii; over Vossius zie Noordegraaf e.a. (red.) 1992: 109–128.
31. Bakker en Dibbets 1977: 43; het werk van Leupenius is in 1958 opnieuw uitgegeven door Caron.
32. Zie Dibbets 1991: 2–12.
33. Uitgegeven in Ruijsendaal 1993.
34. Dibbets 1991: 23–27; zie ook Schaars en Te Wilt 1989.
35. Bakker en Dibbets 1977: 82–84; zie voorts over Moonen Schaars 1988.
36. In 1996 is hiervan een vertaling door Knol verschenen; over Verwer zie Vanderheyden 1957.
37. Kluits vertaling van de *Idea* verscheen pas voor het eerst in het jaar 2000: Van de Bilt en Noordegraaf 2000.
38. Voor een heruitgave ervan zie Van de Bilt 2000.
39. Van de Bilt 2002: 23.
40. Van de Bilt 2002: xxiii–xxvii; De Bonth en Dibbets 1995: 93.
41. De Bonth en Dibbets 1995: 119, 124.
42. De Buck 1930: 22.
43. Ten Kate 1723, 1: 329; een digitale versie van het werk is te vinden op dbnl.org.
44. Zie De Bonth 1996.
45. Kollewijn 1916: 61.
46. De Bonth 1998: 100.
47. Daan 1992: 153.
48. Over de inhoud van de spraakkunsten zie Dibbets 1995; Hermkens 1973; over het grammaticamodel Ruijsendaal 1991. Voor een overzicht van de taalontwikkeling van de oudste tijd tot heden zie Van der Sijs 2019a.
49. Weijnen 1952: 36.
50. Zie over de zeventiende-eeuwse taal onder anderen Hermkens en Van de Ketterij 1980; Koelmans 1978; Weijnen 1952; Geerts 1966, deel 2; het proefschrift van Hendriks uit 1998 over het gebruik van *zich* en de verkleinwoorden in persoonlijke brieven; voorts zijn er allerlei boeken en artikelen verschenen over het taalgebruik van individuele zeventiende-eeuwse schrijvers. Voor het proces van standaardisering en het verkleinen van de variatie Milroy en Milroy 2012.
51. Koelmans 1978: 25–26; zie ook Van der Sijs 2001: hoofdstuk 3.1 voor het verdwijnen van bepaalde woordvormingsprocédés in de renaissance.
52. Dibbets 1972: 77.
53. Van Loey 1970: 113–114.
54. Caron 1971, 1: 91.
55. Geerts 1966: 126; Van Bree 1987: 241; Nijen Twilhaar 1992a, met name 306–313; in Mooijaart en Van der Wal 2008 is een korte grammaticale beschrijving van het Middelnederlands en Vroegnieuwnederlands te vinden.
56. Caron 1958: 32.
57. Van Haeringen 1937b: 325–326.
58. Van Haeringen 1937b: 243–245; Boutkan en Kossmann 1998.

59. Van Haeringen 1937b: 245, 322–325; Boutkan en Kossmann 1998.
60. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 102–104; De Vooys 1957: 54–58; Panzer 1972: 153–154.
61. Zie De Wulf en Taeldeman 2001 voor een groot aantal voorbeelden.
62. De Wulf en Taeldeman 2001.
63. Van Loon 2014: 258–264; Ponelis 1993: 156–157.
64. De Wulf en Taeldeman 2001: 25, 48; Hol 1947: 259.
65. Caron 1971, 1: 91.
66. Van Loey 1970: 114; Caron 1958: 43; zie ook hoofdstuk 4.
67. Zie hierover vele voorbeelden in Duinhoven 2001; zie voor de tendens van synthestisch naar analytisch Van der Horst 2013 en de Inleiding in Van der Sijs 2019a.
68. Burridge 1993: 225; Van Haeringen 1956: 24.
69. Weijnen 1952: 78; De Vries 2001.
70. Zie de ANS 1997: 160–162; Hermkens 1972: 60–62; Van Beurden en Nijen Twilhaar 1990.
71. Zie Hermkens 1973: hoofdstuk 4; Geerts 1966; Van Gestel e.a. 1992: 53–68; Weijnen 1952: 36–44; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 293–302, 406–409.
72. Weijnen 1971: 42, 50; Zwaan 1939: 242–243.
73. Geerts 1966: 127–128.
74. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 639; Van der Horst 2003: 7–8; Ponelis 1993: 166; Scholtz 1980: hoofdstuk 7; over het bepaalde lidwoord *die* Raidt 1974: 98; Van der Sijs 1996a: 33.
75. Nijen Twilhaar 1992: 154, 158.
76. Van Loey 1970: 120.
77. Nijen Twilhaar 2003: 58–60.
78. Nijen Twilhaar 1992: 158–159.
79. Van Ginneken 1934: 40; in Weijnen 1971: 28 wordt de kaart zonder commentaar gereproduceerd.
80. Weijnen 1971: 25–30; Van Loey 1970: 120; Van Ginneken 1937.
81. Geerts 1966: 47, 58–59.
82. Dibbets 1995: 69–70, 179; Caron 1958: 31–32.
83. Voor een overzicht van de verbuigingen van de lidwoorden in de verschillende grammatica's zie Dibbets 1995: 57–70.
84. Zwaan 1939: 114–115; Van der Wal 1995: 75; Hermkens 1981: 70–71.
85. Geerts 1966: 181.
86. Geerts 1966: 47.
87. Geerts 1966: 53; Zwaan 1939: 144; Caron 1958: 39.
88. Hermkens 1971: 47; Van der Horst 1999: 309–311.
89. Niebaum 1973: 158; Panzer 1972: 152–153, 154–159.
90. Brom 1955: hoofdstuk xviii, met name pp. 140, 142; Paardekooper 1969a: 1.
91. Zie de inleiding bij de herdruk van Ten Kate 1723, 1: 16–18, 334–337; Van de Bilt 2001: 84; Peeters 1989: 82–83.
92. Brom 1955: 146.
93. Zie Brom 1955: hoofdstuk xvi, xxi.
94. Hermkens 1971: 123.
95. De Groof 2002: 120.
96. Molewijk 1992: 192–194; De Vooys 1957: 65; De Vooys 1926; Van der Meer 1927: cii.
97. Hermkens 1971: 123–124; Molewijk 1992: 192–194; De Vooys 1957: 65; De Vooys 1926.
98. Molewijk 1992: 118.
99. Bakker en Dibbets 1977: 54.
100. Van Haeringen 1937a: 106–108; Bolkestein e.a. 1939: 90.
101. *Woordenlijst* 1954: xxxi–xxxii.
102. Geerts 1966: 207.
103. Zwaan 1939: 181.
104. Geerts 1966: 192–200, 210, 219.
105. Maljaars 1979: 13, 120.
106. Geerts 1966: 199, met meer voorbeelden.
107. Audring 2009; zie ook de ANS 1997: 160–162; Hermkens 1972: 60–63.
108. Weijnen 1952: 41.
109. Gysseling 1975; Van Loey 1970: 144; Van Loey 1958b; Ten Kate 1723, 1: 471; De Jager 1837: 139–140; Dibbets 1991: 73.
110. Kollewijn 1916: 95; *Woordenlijst* 1954: xvii–xviii.
111. Weijnen 1971: 31; Van Megen 2002a; Geerts 1966: 210.
112. Maljaars 1997: 103, 105–106, 123–127; De Jager 1837: 141.
113. Hermkens 1981: 74–75; Van der Horst 1999: 177–179; Maljaars 1979; Geerts 1977; Audring 2009. Aan taaladviesboeken heb ik gebruikt: Renkema 2002; Apeldoorn en Pot 1993; P.J. van der Horst 1988; Hermkens 1972. Er zijn er veel meer, maar ze zeggen allemaal min of meer hetzelfde.
114. De Bonth en Dibbets 1995: 9.
115. Maljaars 1979: 101–103.
116. Voor een overzicht zie Dibbets 1995: 103–124; Van de Bilt 2001.
117. Maljaars 1979: 72; Dibbets 1996.
118. Dibbets 1996: 57; over Kluit zie Van Driel en Van der Sijs 2018.
119. Muller 1931: 19.
120. Voor een lijst met verschillen zie Kollewijn 1916: 56–58.

121. Kollewijn 1916: 130.
122. Voorbeelden Moonen 1706: 74-75.
123. Ten Kate 1723, 1: 399-468, citaat p. 401; Dibbets 1996: 76; Kollewijn 1916: 59-61.
124. Van de Bilt 2001: 96-98; Kollewijn 1916: 66-67, 131.
125. Van de Bilt 2001: 99; Kollewijn 1916: 69.
126. Kollewijn 1916: 71-73, 91, 131.
127. Steinz 2003: 100.
128. Kollewijn 1916: 73.
129. Hermkens 1972: 60-62.
130. Bakker en Dibbets 1977: 289.
131. Geerts 1995: 47; meer voorbeelden in Kollewijn 1916: 153-156.
132. Geerts 1995: 49; Geeraerts 1992: 77, 83.
133. De Vooys 1957: 46-50.
134. Kloeke 1923: 228; Pée 1936: 35; Marynissen 1998; Stroop 1988: 81-114.
135. Voor de verdeling van de achtervoegsels zie ANS 1997: 654-657; Stroop 1988: 81-114.
136. Caron 1958: 12.
137. Caron 1971, 1: 91.
138. Caron 1971, 2: 30-31, 110.
139. Hendriks 1998: 192-209.
140. Zwaan 1939: 106; Caron 1958: 23.
141. Van Loey 1970: 225-232; De Vooys 1967: 200-203; Van Haeringen 1937a: 102.
142. Dibbets 1995: 100.
143. Kloeke 1923: 229.
144. Stoops 1995: 28, 66; Ponelis 1993: 160-163.
145. De Vooys 1957: 62-66; Weijnen 1952: 38-40; Hermkens 1973: 46-53; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 110-111; Van Loey 1970: 149-153.
146. Weijnen 1952: 38-39; Hermkens en Van de Ketterij 1980: 82, 83, 86, 98, 116.
147. Zwaan 1939: 147, 237, 361; Caron 1971, 1: 84; 2: 47; Dibbets 1985: 269; Dibbets 1995: 147-150, 188-191; Hermkens 1973: 52-53; Hermkens 1971: 48-49; De Bonth 1998: 212-216, 265-266; Hermkens en Van de Ketterij 1980: 84-88; Van Haeringen 1971.
148. De Vooys 1957: 66; Bakker en Dibbets 1977: 93-94; De Bonth 1998: 194-197; Kollewijn 1916: 171.
149. Weijnen 1966: 290; Peters 1937.
150. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 630; Ponelis 1993: 553-554.
151. Stoops 1995: 83-84, 88; Ponelis 1991: 196-197.
152. Zwaan 1939: 117, 147-148; Hermkens 1973: 53.
153. Zwaan 1939: 219, 348.
154. Voor de ouderdom van de voornaamwoorden zie Van der Sijs 2001: 508-514; voor een overzicht van de voornaamwoorden in de zeventiende-eeuwse grammatica's zie Dibbets 1995: hoofdstuk 5; voor een overzicht van de grammatica's uit het begin van de achttiende eeuw zie De Bonth 1998: 242-265.
155. Weijnen 1952: 40; Hermkens 1973: 59; WNT.
156. Peeters 1989: 76; Verdenius 1946: 169-174; Van Loey 1970: 137ff; Hermkens 1973: hoofdstuk 5; Dibbets 1995: 212-217; Muller 1926; Verdenius 1946: 165-183, 193-213. Over de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon bestaat een zeer uitgebreide literatuur; ik noem alleen de belangrijkste werken en probeer tot een samenvatting te komen; zie ook Van Bree 1987: 251-255; Van der Horst 1999: hoofdstuk 5; Van der Wal 1992: 266-271; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 409-410; WNT; het meest recente proefschift is Vermaas 2002.
157. Caron 1958: 35-36; zie ook Berteloot 2003c.
158. *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* onder *ghi*; Van Loey 1976: 34.
159. Muller 1926.
160. Verdenius 1946: 200.
161. Verdenius 1946: 165-183, 193-213; Van Bree 1987: 166, 252; *Middelnederlandsch Woordenboek*.
162. Zo ook Van Loon 1986: 54.
163. Koelmans 1978: 17; Devos 1986.
164. Dibbets 1995: 423-424; Dibbets 1972: 33-34; Zwaan 1957: 19.
165. Ten Kate 1723, 1: 473.
166. Niebaum 1973: 163.
167. Reker 2002a: 46-49.
168. Ten Kate 1723, 1: 473; inleiding op de herdruk van Ten Kate 16-18.
169. WNT *jij*.
170. Devos 1986.
171. Paardekooper 1987: 496-498; 1996.
172. Vor der Hake 1911a.
173. Paardekooper 1948-1950; Van Megen 2002a: 270.
174. Mak 1967.
175. Reker 2002a: 46-49.
176. Paardekooper 1987: 505; zie Van den Toorn 1977: 524-525 voor een overzicht van de verschillende verklaringen voor het ontstaan van *u*.
177. Vor der Hake 1911a; Paardekooper 1987-1988.
178. Koelmans 1978: 18.
179. Paardekooper 1948-1950; nader uitgewerkt in 1987-1988.
180. WNT.
181. Brom 1955: 149-153.
182. Zie Van den Toorn 1977 en Vermaas 2002.
183. Zie ook Goossens 1981.

184. Geerts 1995: 124; Stoops 1995: 71.
185. Paardekooper 1988 geeft meer voorbeelden uit zeventiende-eeuwse kluchten waarin door elkaar heen *gij, u, je* gebruikt worden.
186. Meer voorbeelden in Van Megen 2002a en b.
187. Caron 1958: 35–36.
188. Dibbets 1995: 257.
189. Van Loey 1970: 40–41; Kloeke 1941.
190. Willemyns 2003: 334–335.
191. Caron 1971, 1: 35; 2: 52.
192. De Rooij 1990: 119–122; Zwaan 1939: 180.
193. Kollewijn 1916: 173; De Vooys 1957: 87–88.
194. Voorbeelden in Hermkens 1972: 32.
195. Het citaat van Roland Holst komt uit Brom 1955: 218. Voor het overige zie De Rooij 1990; de voorbeelden van internet uit Van der Sijs 2004. Volgens de ANS moet het zijn *wat hen betreft*, volgens Renkema 2002 *wat hun betreft*.
196. Caron 1971, 2: 52.
197. Van Tricht 1951.
198. De Vooys 1957: 89–90.
199. Hermkens 1973: 68.
200. Hendriks 1998: 48–50, 209–224.
201. Van der Sijs 1996a: inleiding.
202. Caron 1958: 36–37; Caron 1971, 2: 53; Hermkens 1973: 67; Dibbets 1995: 247, 467; Zwaan 1939: 181.
203. Van der Wal 1992a: 126.
204. WNT *zich*; Barbiers en Bennis 2003; Bennis, Cornips en Van Oostendorp 2004: 30–33; zie ook Ureland 1979; voor het Afrikaans Stoops 1995: 73.
205. Dibbets 1995: 253; Caron 1958: 34; Caron 1971, 1: 34; 2: 54; Zwaan 1939: 19, 37, 181, 215, 219, 252 ('Waerneming' 77).
206. Braunius 1980–1981.
207. Zwaan 1939: 212, 252; Caron 1958: 34–35.
208. Braunius 1980–1981.
209. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 620.
210. Stoops 1995: 70–73; Ponelis 1993: 125; Ponelis 1992.
211. Paardekooper 1981: 167.
212. Caron 1958: 35.
213. Zwaan 1939: 181.
214. Ten Kate 1723, 1: 473.
215. Kooiman 1950: 325.
216. Van den Toorn 1959; Kooiman 1950.
217. Hermkens 1973: 66; Weijnen 1971: 133.
218. Hermkens 1973: 70; Van den Toorn 1959.
219. Brom 1955: 168.
220. De Vooys 1957: 397–398; J.M. van der Horst 1988.
221. Voorbeelden uit het WNT.
222. J.M. van der Horst 1988; 1999: 169–174; over *dat, wat* Schoonenboom 2000, besproken door Van der Wal in *Nederlandse Taalkunde* 2003, 69–71; zie ook Van der Horst 2008; Krogull, Rutten en Van der Wal (2017).
223. Van der Horst en Storm 1991; De Bonth 1998: 267–268; het citaat van Marnix: Weijnen 1971: 103.
224. Scholtz 1980: hoofdstuk 6; HAT 1994; Stoops 1995: 75; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 637–638; Den Besten 1996.
225. De Bonth 1998: 268–269; Huydecoper 1730: 469; Kollewijn 1916: 177.
226. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 637; Ponelis 1993: 187–194; Den Besten 1996.
227. J.M. van der Horst 1988; HAT 1994; Scholtz 1980: 75; Den Besten 1996.
228. J.M. van der Horst 1988; Dibbets 1995: 255, 275.
229. Hermkens 1973: 70–72, 76.
230. Van der Horst 1999: 168; De Bonth 1998: 253.
231. Stoops 1995: 75; HAT 1994; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 636; De Vries 2001: 23; Den Besten 1996.
232. De Schutter en Kloots 2000.
233. Hermkens 1973: 74–76; Zwaan 1939: 103; Caron 1971, 2: 81; Dibbets 1991: 77.
234. Ten Kate 1723, 1: 489–491.
235. Schoonenboom 2000: 3–4.
236. Caron 1958: 43; Dibbets 1995: 263–266; De Vooys 1957: 130–131.
237. Weijnen 1966: 287–288; Berteloot 2003c; De Vooys 1957: 131–132; Stoops 1995: 77; Snyman 1975 over het wegvallen van de *t* in het Afrikaans.
238. Weijnen 1966: 287; Reker 2002: 44.
239. Scholtmeijer 2002: 90.
240. Van den Berg 1949; verfijningen en nuanceringen, en vele aanvullende kaarten, in Goeman 1999, met name hoofdstuk 7 en pp. 477–479; voor het Utrechts Scholtmeijer 2002: 111.
241. Zie Panzer 1972 voor de persoonsvormen in Nederlands, Nederduits en Hoogduits; Niebaum 2000 voor Nederduits en Nedersaksisch; Nijen Twilhaar voor het Hellendoorns.
242. Hermkens 1988: 175; De Schutter 1997: 31.
243. Caron 1958: 42.
244. Hermkens 1988; Jansen en Gerritsen 1997: 38.
245. Zwaan 1939: 182; zie ook Caron 1971, 2: 62.
246. Schaars 1988: 299.
247. De Vooys 1957: 133–135.

248. Jansen en Gerritsen 1997.
249. De Schutter 1997 (die voor de situatie in de zuidelijke dialecten ook een andere verklaring geeft, 55–56); Weijnen 1966: 288; Paardekooper 1969b: 448.
250. De Vooys 1957: 116–117.
251. Brom 1955: 148, 153, 225–226.
252. Moonen pp. 165, 179; De Bonth 1998: 320–321.
253. Van Haeringen 1937b: 243–244; Weijnen 1966: 20–22; Van Bree 1987: 227, 229; zie ook 'Waerneming' 19 van Hooft, Zwaan 1939: 238–239, 362.
254. Zie Panzer 1972 voor de persoonsvormen in de Duitse en Nederlandse dialecten.
255. Ponelis 1991: 197; Stoops 1995: 78–79; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 625.
256. Verdenius 1946: 214–223.
257. Paardekooper 1981: 165.
258. Hermkens en Van de Ketterij 1980: 123; ANS 1997: 83–84.
259. Berteloot 2004.
260. Voor de dertiende eeuw zie Berteloot 1984, kaart 145.
261. Paardekooper 1973: 33; Hol 1941: 284, 289.
262. Mooijaart 1992: 183–187; zie ook 266–267; Willemyns 2003: 85.
263. Van Bree 1987: 166; Van Loey 1970: 159–161; Hol 1941.
264. Hermkens en Van de Ketterij 1980: 134; Van Loey 1970: 9–12; Van Bree 1987: 209–219; De Vriendt 1965; De Vooys 1957: 117–120; voor een overzicht van de werkwoordsindeling van Van Heule en de *Twe-spraack* zie Dibbets 1995: 250–252; voor die van Ten Kate zie De Bonth 1998: 294–297.
265. Van Haeringen 1949: 226–227.
266. Zie ANS 1997: 85–86; De Vriendt 1965: 155–156; Van Haeringen 1949: 222–237.
267. Van Bree 1987: 233.
268. Kollewijn 1916: 176–178; De Bonth 1998: 290–306.
269. Dibbets 1998: 261, 265.
270. Dibbets 1981: 37–38; De Vriendt 1965: 58–106.
271. De Vriendt 1965: 147, 149, 156–157; zie ook 58–66.
272. Caron 1971, 1: 48; Zwaan 1939: 103, 201, 321.
273. De Vriendt 1965: 59–60, 152; Van den Berg 1957b.
274. Weijnen 1966: 29–31.
275. Caron 1958: 44; Caron 1971, 1: 54; 2: 69; Dibbets 1981: 42.
276. Van Bree 1987: 216 verklaart de vormen uit umlaut + rekking.
277. Zwaan 1939: 103, 217, 222.
278. De Vooys 1957: 116; Rijpma en Schuringa 1972: 139; Van Bree 1987: 227, 88.
279. Van Loey 1970: 174.
280. Zwaan 1939: 219, 347.
281. De Vriendt 1965: 152, 154.
282. De Vriendt 1965: 67; Zwaan 1939: 103, 201, 208.
283. Van Loey 1970: 178.
284. Zwaan 1939: 214, 338; Moonen 1706: 352.
285. Willemyns 2003: 84; Van Loey 1970: 176.
286. Vangassen 1962, met name p. 67; Berteloot 1984, 1: 65; 2: kaart 58.
287. Paardekooper 1989; Weijnen 1966, overzichtskaart.
288. Caron 1971, 1: 47; De Vooys 1957: 116, 125; Van Bree 1987: 227.
289. De Vooys 1957: 116, 125; Van Bree 1987: 87; Van Haeringen 1949: 234; Zwaan 1939: 103, 214–216; De Bonth 1998: 303–304; Paardekooper 1989: 304.
290. Zwaan 1939: 202.
291. Ponelis 1991: 197; Ponelis 1993: 124–125; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 606.
292. Zwaan 1939: 221, 351.
293. Voor het Afrikaans: Ponelis 1991: 197; Van Loey 1970: 153; WNT *veertig, tachtig*.
294. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 495.
295. Zie Dibbets 1995: 314–316.
296. Van der Sijs 2001: 514–518.
297. Van Bree 1990: 221; Komen 1994: 192–194.
298. ANS 1997: 108–109, 1101–1109; De Vooys 1957: 410; Komen 1994: 198; Van der Sijs 1996a: 650–651.
299. Komen 1994: 140.
300. Komen 1994: hoofdstuk 4, 160–161 over Den Hertog; De Vooys 1957: 405–410; Hermkens en Van de Ketterij 1980: 189–204; Den Hertog 1904, II, 47; De Bonth 1998: 374–376.
301. De Bonth 1998: 359–361; Dibbets 1991: 58; Caron 1958: 53; Caron 1971, 1: 85; Zwaan 1939: 199, 317.
302. Stoops 1995: 92.
303. Zwaan 1939: 182; Caron 1971, 2: 89; Caron 1958: 49–50; Dibbets 1991: 59.
304. Caron 1958: 53; Caron 1971, 1: 85; Zwaan 1939: 207, 331.
305. Van der Sijs 2001: 506–508; Van der Horst 2008.
306. Komen 1994: 192–199.
307. Caron 1958: 51; Zwaan 1939: 182, 209, 334.
308. Hermkens 1971: 117.
309. Zwaan 1939: 181–182; WNT onder *toch*.
310. Zwaan 1939: 185–186; Duinhoven 2001: 178.
311. Koelmans 1975b.

312. Van Haeringen 1949: 260–268; Van den Toorn 1984: 61.
313. Caron 1958: 58; meer voorbeelden in Weijnen 1952: 78–79.
314. Weiland 1805: 313.
315. Voor de geschiedenis van syntactische veranderingen zie Weijnen 1971, Van der Horst 2003, 2008 en Van der Sijs 2019a.
316. Zie Dibbets 1981: 60–68.
317. Weijnen 1952: 56–58; Koelmans 1978: 30.
318. Van Haeringen 1947: 250–251; Van Haeringen 1956: 81.
319. Zwaan 1939: 141.
320. Caron 1971, 2: 77; Dibbets 1991: 61, 77, 97.
321. Caron 1958: 57.
322. De voorbeelden uit: Weijnen 1952: 56–57; De Vooys 1957: 317–318; Koelmans 1975; Koelmans 1978: 30. Over het ontstaan van de constructie Hendriks 2012b; voorheen werd gedacht dat de constructie *Jan zijn boek* was ontstaan uit zinnen als: *ze hebben Jan zijn boek ontstolen*, waarin *Jan* oorspronkelijk meewerkend voorwerp was en *z'n boek* lijdend voorwerp; pas later kon de woordgroep ook als onderwerp voorkomen, bijvoorbeeld *Jan zijn boek is gestolen*.
323. Hermkens 1973: 56, 58 merkt op dat het laatste voorbeeld in de zeventiende eeuw had moeten luiden *de vrouwen haar (d'r) dochter*.
324. Caron 1971, 2: 42; De Bonth 1998: 205.
325. Koelmans 1975: 443.
326. ANS 1997: 294.
327. Stoops 1995: 73; HAT 1994; Boshoff en Nienaber 1967; Ponelis 1992.
328. Stedje 2001: 175, 184.
329. Zie Paardekooper 1950, 1970; Schenkeveld-van der Dussen 1963; Weijnen 1971: 121–122; De Rooij 1965: 26–33; WNT; over het Vlaamse *of* Debrabandere 2004: 35.
330. Dibbets 1981: 59.
331. Caron 1958: 52.
332. Over de Statenvertaling Stroop 2014; over Coornhert Strengholt 1969.
333. De Bonth 1998: 182.
334. WNT *als* IV; De Vooys 1957: 327; Van der Meulen 2018.
335. Van der Sijs 2004; Stroop 2011; Hubers en De Hoop 2013.
336. Koelmans 1978: 36–37; Weijnen 1952: 62–63; De Vooys 1957: 361–363.
337. Van Lennep 1865: 119.
338. ANS 1997: 1408–1411; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 540–542.
339. De Bonth 1998: 376–377; Huydecoper 1730: 579; over de anekdote bij Den Hertog (1892: 62): Coppen en Noordegraaf in *Neder-L* 2003 onder de titel 'Doctrinaire bedillers'; zie ook Coppen 2004; *Noord en Zuid* 1884, 7: 215–216, 371–374.
340. Burridge 1993: 123; Van den Berg 1949a; Coussé 2003; Coupé 2015; Van der Sijs 2019a: 147–148, 218–219.
341. Stroop 1983; Pauwels 1953, samenvatting op p. 217.
342. Stroobants 1997.
343. Weiland 1805: 305.
344. Duinhoven 2001: 203–209; Van der Horst 1999: 288–292; ANS 1997: 1067–1069; Ponelis 1993: 121–122; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 537–540; Pauwels 1953.
345. Burridge 1993: 190–194; voor het Duits zie Donhauser 1996.
346. Duinhoven 2002.
347. Caron 1971, 1: 76, 87.
348. Burridge 1993: hoofdstuk 5, met name 206–208; zie ook Van der Horst en Van der Wal 1979, en kritiek daarop in De Meersman 1980–1981; Van Gestel e.a. 1992: 47–52. Het verschijnsel is voor het eerst beschreven door taalkundige Otto Jespersen en naar hem de cyclus van Jespersen genoemd, zie Van der Sijs 2019a: 22, 80, 146.
349. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 333–334.
350. Verwer in de vertaling van Kluit, bezorgd door Van de Bilt en Noordegraaf 2000: 43, 74; Zwaan 1939: 181.
351. Caron 1958: 51; Van der Wal 1990: 64.
352. Braunius 1980–1981.
353. Stoops 1988: 147; Burridge 1993: 212–213.
354. Stoops 1995: 100; Scholtz 1980: 90–91; Pauwels 1958: 460–477 geeft een vergelijking van ontkennende zinnen in het Afrikaans en het Aarschots; het Leidse citaat uit Pauwels 1974.
355. Weijnen 1971: 135–138; Weijnen 1966: 322–323; Koelmans 1967; over de driedubbele ontkenning in het Oost-Vlaams Van der Auwera en Neuckermans 2002–2003.
356. Weijnen 1952: 52–53; zie Koelmans 1978: 35 en Hermkens en Van de Ketterij 1980: 168–175 met meer voorbeelden.
357. De Bonth 1998: 367–379; Van Dalen 1992; Dibbets en Klein 1990.
358. Van der Horst 1999: 296–299, met name 299; Weijnen 1952: 79; De Bonth 1998: 370–372; Van der Wal 1992: 275–277.
359. Voor voorbeelden en moderne literatuur zie

Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 534–537.
360. Heemstra 1925: 66–68.
361. Dibbets 1991: 79.
362. De Vooys 1957: 405–410; Hermkens en Van de Ketterij 1980: 189–204; Heemstra 1925: 31, 66–69, 154–160.
363. Heemstra 1925.
364. Van der Sijs 1996a: 259–261; 2001: 214.
365. Weiland 1805: 322–324.
366. Den Hertog 1904, 2de druk, II, 96.
367. Caron 1958: 54; Zwaan 1939: 234.
368. Dibbets 1991: 77, r. 121ff; De Vooys 1924f: 356–357.
369. De Vooys 1924c: 325; Hermkens en Van de Ketterij 1980: 100; Koelmans 1978: 36–37.
370. Van der Wal 1993: 342.
371. Zie voor *hele grote* Bennis en Hinskens 2014; Van der Meulen 2019.
372. Ook in het Standaardduits staan de naamvallen echter onder druk, zo blijkt uit de succesvolle reeks boeken die Bastian Sick sinds 2004 heeft gepubliceerd onder de titel *Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod.*
373. Kollewijn 1916: 159.
374. Zie De Rooij 1982.
375. Van der Sijs (te verschijnen).
376. Bakker en Dibbets 1977: 69, 73–78, 99–100, hoofdstuk 5, hoofdstuk 6; Komen 1994: 138–153; Van der Meer 1927: cxli–cxlii; Van Bree e.a. 1997; Van den Weghe 1900: 78–83; Dibbets 2003b: 131.
377. Noordegraaf 1996: 58, 176–181, 265.
378. Van Driel 1992: 227–228.
379. Brom 1955: 65.
380. Zie Van Driel 1992.
381. Noordegraaf 1985: 495.
382. Zie Van Driel 1988, met name p. 4.
383. Zie over de negentiende-eeuwse taalkunde Noordegraaf 1985.
384. Noordegraaf 1996: 64.
385. Brom 1955: 131, 141; Van Lennep 1865: 40, 42.
386. Voor voorbeelden van de verschillende -ismen zie Van der Sijs 1996: 142, 236–248, 298–300.
387. Veering 1966: 53–65; Sanders en Smulders 2003: 12–14, 136–137.
388. Renkema 2002: 214.
389. Zie Milroy en Milroy 2012.
390. Geeraerts 1999: 27; Willemyns 2003: 334–335; Van der Wal 1992: 405; Janssens 2003: 119.
391. De Vries 2001; een overzicht op pp. 22–29. Over *hun* zie Van Hout in Stroop (red.) 2003: 277–286 en de literatuur aldaar; Bergen, Stoop, Vogels en De Hoop 2011; Van Bree 2012.
392. Geeraerts e.a. 2000: 162–163; Janssens 2003: 151.

Noten hoofdstuk 9

1. Brom 1955: 59.
2. NRC *Handelsblad* van 14-11-2002, naar aanleiding van het zoveelste relletje over spellingverandering.
3. Verkuyl 2000: 4.
4. Van den Branden 1955: 268.
5. Willemyns 2003: 104–106.
6. Berteloot 1984, tekstdeel p. 100.
7. Mooijaart 1992: 310–311.
8. Voor dat laatste zie Berteloot 2003a en b; Rem 2003; De Meyer 1974.
9. Berteloot 2003a, 2003b, 2004.
10. Te Winkel 1901: 15.
11. Rem 2003: 261–267, 287–288.
12. Zie Oosterman en Ramakers 2001; Moser 2001.
13. Moser 2001: 202.
14. Kampinga 1917: 5; Lodewick 1965: 77; over de introductie van sonnet en metrum zie Van Oostendorp en Van der Sijs 2019, hoofdstuk 2.
15. Vondel 1977: 48.
16. Van Hamel 1918: 67–69.
17. Peeters 1989: 53.
18. Dibbets 1985: 53–65.
19. Briels 1987: 348; over de namen van de rederijkerskamers Moser 2000.
20. Hendriks 1998: 135.
21. Zwaan 1939: 3–12, met name 4.
22. Zwaan 1939: 6–12.
23. Zie Hagen 1999 voor een grote selectie lofzangen op het Nederlands.
24. Van den Branden 1967: 29.
25. Van den Branden 1967: 27–28.
26. Brom 1955: 8.
27. Zie Becker 1938.
28. Dibbets 1985: 333.
29. Becker 1938: 253–254; zie ook Kooiman 1913: 73; Serrure 1858: 128.
30. Van den Branden 1967: 70; zie ook Kooiman 1913: 70–73; de hele tekst gereproduceerd in Serrure 1858: 126–128.
31. Kooiman 1913: 73; Serrure 1858: 128.
32. Van den Branden 1967: 77; Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 342.
33. De Vooys 1946: 21–22.
34. Peeters 1989: 67–68.
35. Peeters 1989: 62–78.
36. Zie Bostoen 1991: 159–162.
37. Over Van der Noot zie Bostoen 1987, o.m. 1–3, 263–264; Van den Branden 1967: 147–151.

38. Berns 2001a: 132.
39. Kat 1911: 65.
40. Over zijn leven zie Koppenol 1998: 31-43; Bostoen 1988-1989.
41. Van den Branden 1967: 118; voor de datering zie Van Hout 1993: 38-39.
42. Van den Branden 1967: 118; Van Hout 1990.
43. De Pater 1946: 117; Van den Branden 1967: 123.
44. Bostoen 1988-1989: 69.
45. Van den Branden 1967: 122; voor de datering van de brief zie Schoonheim 1990.
46. Bostoen 1991: 166-167.
47. *Helicon* 330; Zwaan 1957: xi.
48. Te Winkel 1923, I: 68.
49. Van der Wal 1995: 112.
50. Van den Branden 1955: 312.
51. Becker-Cantarino 1983: 22*.
52. Van den Branden 1955: 211.
53. p. 20; over Scriverius zie Tuynman 1977, met name 17-19, 36, noot 34.
54. Becker-Cantarino 1983: 77*-84*; Tuynman 1977, 39, noot 48; Mattheier 2003: 224-225.
55. Rombauts 1934: 60-61.
56. Kampinga 1917: 35-36.
57. Rombauts 1934: 55-56; zie ook Van den Branden 1955: 301-308.
58. Rombauts 1934: 62-63.
59. Rombauts 1934: 56-57.
60. Rombauts 1934: 52.
61. Rombauts 1934: 60.
62. Dibbets 1985: 209.
63. Peeters 1989: 164.
64. Zie Hendriks 1998: 18-25; Tanja 1987; Briels 1985b.
65. Briels 1985b: 28.
66. Van den Branden 1967: 185; Weijnen 1974: 7.
67. Hanson, Holtman en Howell 1990: 65; Howell 1992: 37.
68. Howell 1992: 37, 39.
69. Hendriks 1998: 128-133.
70. Briels 1985b, met name 20.
71. Tanja 1987: 27.
72. Geerts 1979: 86.
73. Weijnen 1966: 381.
74. Heeroma 1958.
75. Lucassen 1987; Jensen 1997; Van Oonstendorp en Van der Sijs 2019, hoofdstuk 2.
76. Zie Van den Berg 1943, met ook voorbeelden van uitspraakverschillen die (nog) niet als onbeschaafd werden beschouwd; ook voorbeelden in De Vooys 1950; Weijnen 1974: 20-33; Verdenius 1946: 19-33.
77. Berns 2001a: 131.
78. Zaalberg 1981; Hermkens 1973: 17.
79. Brom 1955: 31-32; Rombauts 1934: 62-63; De Vooys 1952: 105; Verdam 1923: 76-77; Te Winkel 1901: 25-26; Weijnen 1952: 10.
80. Meertens 1979: 112.
81. Brom 1955: 33.
82. Van Stipriaan 2002: 72-73.
83. Keersmaekers 1974: vii, xiii; in 2018 schreef Van Stipriaan een biografie van Bredero.
84. Verdenius 1946: 16-17; Daan 1985.
85. Van den Branden 1955: 324-325.
86. In gemoderniseerde spelling; Keersmaekers 1974, verzen 601-607; zie ook Van den Branden 1955: 321.
87. Boshouwers 1963: 197.
88. In de gemoderniseerde spelling van Keersmaekers.
89. Opnieuw in de gemoderniseerde spelling van Keersmaekers.
90. Verdenius 1946: 7-8; zie Boshouwers 1963 voor een overzicht van de Franse leenwoorden in Bredero's kluchten en blijspelen.
91. De eerste verzen van de *Hoochduytschen Quacksalver* van Bredero uit 1619.
92. De vertaling is van Van den Branden 1955: 328-329, door mij enigszins gemoderniseerd.
93. Zaalberg 1981: 196-197.
94. Van den Branden 1955: 332.
95. Zie Kat 1911: 73-76; ook Breen 1894: 274-275.
96. Zie ook Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 343.
97. Breen 1894: 273.
98. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 356.
99. Van den Branden 1955: 608.
100. Zie Kat 1911: 77-102.
101. Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 344.
102. Van den Branden 1955: 336.
103. Brom 1955: 25.
104. Muller 1930: 174-175.
105. Muller 1931: 19.
106. Van den Branden 1955: 339.
107. Van den Branden 1955: 340-342.
108. Hendriks 1998: 54.
109. Molkenboer 1950: 350-351.
110. Vondel 1977: 19, 38-41; voor de hertaling is dankbaar gebruik gemaakt van de noten van deze uitgave; de tekst staat ook in Verwey 1937: 704-705.
111. Vondel 1977: 21, 45.
112. Vondel 1977: 43-44.
113. Van der Wal 1990: 65.
114. Hendriks 1990: 3.
115. Hendriks 1990: 1, 4.
116. Van der Wal 1990: 61; zie ook 66.

117. Kaakebeen 1918: 9; over de meertaligheid van Huygens zie Joby 2014b.
118. Van der Wal 1995: 77.
119. Van Hardeveld 1981: 120.
120. Kaakebeen 1918: 131.
121. Salverda de Grave 1912: 43.
122. Schenkeveld-van der Dussen 1973: 59–60, r. 67–87.
123. Schenkeveld-van der Dussen 1973: 67–68, r. 243ff.
124. Schenkeveld-van der Dussen 1973: 87, r. 696–706.
125. Van Hamel 1918: 179–180.
126. r. 761–913.
127. Buijnsters 1984: 42; Schenkeveld-van der Dussen 1973: 30–32, 89ff, r. 837ff.
128. Schenkeveld-van der Dussen 1973: 42–43; zie ook Dibbets 2003b: 87–99.
129. Dibbets 1991: 81, r. 184; Peeters 1989: 151–157; Brom 1955: 36–45.
130. Dibbets 1991: 81, r. 193ff.; zie voorts Peeters 1989: 151–153.
131. Dibbets 1991: 56.
132. Dibbets 1991: 77, r. 101ff.
133. Van Vloten 1870: 610; De Vooys 1924f: 357; over Francius' *Voorrede* zie Dibbets 1995a.
134. Van Vloten 1870: 611.
135. Van Vloten 1870: 617.
136. Vondel 1977: 44; Schenkeveld-van der Dussen 1973: 68, r. 253.
137. Verdenius 1946a: 18.
138. Caron 1971, 2: 5; Bakker en Dibbets 1977: 71, 73.
139. Muller 1931: 6–7, 19; Van den Branden 1955: 313; Van der Wal 1995: 103.
140. Van Stipriaan 2002: 119.
141. Van den Branden 1955: 273–275.
142. De Vooys 1924f: 367–373.
143. De voorrede is afgedrukt in De Bonth en Dibbets 1995.
144. De Vooys 1924f: 358–359.
145. Van de Bilt 2001 over Kluit en zijn regels, pp. 88–92.
146. De 'Waernemingen' zijn opnieuw uitgegeven door Zwaan 1939: 107–119, 235–256, 360–389.
147. De Buck 1930: 23.
148. Hagen 1999: 29, 113.
149. Zie Hagen 1999.
150. De tien delen zijn: Bel 2015, Van den Berg en Couttenier 2009, Brems 2006, Leemans en Johannes 2013, Musschoot en Gelderblom 2017, Oostrom 2006, 2013, Pleij 2007, Porteman en Smits-Veldt 2008, Verschaffel 2017.

Noten hoofdstuk 10

1. De Vooys 1924c: 277.
2. Stroop 1998a: 64.
3. Van Bree 2010 specificeert: 'De syntaxis van de standaardtaal [is] duidelijk op het Hollands, preciezer het Hollands beneden het IJ, inclusief het West-Utrechts gebaseerd.'
4. Van Bree 2005: 239–240 over de dertiende-eeuwse klankkaarten uit Berteloot 1983: Van de 137 kaarten waarop een woordvorm van de huidige standaardtaal te zien is, zijn er 47 die òf niet of nauwelijks een contrast laten zien òf een algemeen verspreide variatie vertonen; 41 kaarten laten een concentratie van de huidige standaardtaalvorm zien in een noordelijk gebied (meestal Holland) plus een of meer zuidelijke gebieden, 35 kaarten laten een zuidelijke verspreiding zien, 8 kaarten een typisch noordelijk, 3 een zuidelijk-oostelijke verspreiding en 3 een oostelijke. "Zoals blijkt gaan noord en zuid heel vaak samen: er is dus al vroeg sprake van een superregionale taal maar waar dat niet het geval is, gaan zuidelijke vorm en standaardvorm in de meeste gevallen gelijk op." Bepaalde klanken waren dus al in de dertiende eeuw, lang voor het ontstaan van de standaardtaal in de zestiende en zeventiende eeuw, verspreid over het noorden en zuiden.
5. Polomé 1985: 74; Weijnen 1966: 381.
6. Willemyns 2003: 274, 294.
7. Van Bree 2010, waarin nog meer oostelijke syntactische kenmerken worden genoemd die geen van alle onderdeel zijn geworden van het Standaardnederlands; op basis hiervan concludeert Van Bree dat de standaardtaal geen oostelijke invloed heeft ondergaan op het gebied van de grammatica, maar daarbij laat hij buiten beschouwing de hierboven genoemde voorbeelden (*mijn* als bezittelijk voornaamwoord, de *-n* in *geroepen, gouden, geleerden*). Zie ook Van Bree 2013.
8. Voor een literatuuroverzicht zie Van der Sijs 1996a: 672, noot 419.
9. Zie bijvoorbeeld Van der Wal 1990 over De Brune, en Dibbets 1989 over de *Twe-spraack*.
10. Koelmans 1977: 24.
11. NWO-project 'Spread the new(s). Understanding standardization of Dutch through 17th-century newspapers',

projectnummer 406.18.TW.005, uitgevoerd door Machteld de Vos.

12. Daan 1992: 154–155; De Caluwe e.a. (red.) 2002: 122.
13. Schoemaker 2018.
14. Muller 1891: 227; Daan 1983: 474, 476–477; Kloeke 1951; Van Haeringen 1924.
15. Kloeke 1951: 23–25.
16. Daan 1992: 156; Hagen 1989b: 63.
17. Van der Horst 1999: 374–391, 413; zie ook Van den Toorn e.a. (red.) 1997: 479–494; Goudsblom 1988; Hoppenbrouwers 1990: hoofdstuk 3.
18. De Caluwe e.a. (red.) 2002: 91.
19. Geeraerts, Grondelaers en Speelman 1999; Hendrickx 2013.
20. Van der Meulen 2018: 95 en Van der Meulen 2020a.
21. Van der Meulen 2020.
22. Rem, Van der Sijs en Van Os 2017; voor hypercorrectie als reactie op onderwijs zie Hubers e.a. 2019.
23. Milroy en Milroy 2012: 24–46.
24. Zie ook de titel van de taaladviesgids van Wouter van Wingerden uit 2017: *Maar zo heb ik het geleerd!*
25. Van der Sijs 2019a: 185–189.
26. Absillis e.a. 2012; De Sutter (red.) 2017.
27. Zie hoofdstuk 8 in De Sutter (red.) 2017.
28. Verheijen 2019; Vandekerckhove 2007; Vandekerckhove en Nobels in Van der Wal en Francken 2010: 173–192; Bennis 2015.
29. Zie hoofdstuk 7 in Van der Sijs 2019a.
30. Van der Meulen 2018b, 2018c; Anderwald 2014.
31. Stroop 1992a, 1992b; Stroop 1998; Van der Horst 2008; Van der Wal en Francken (red.) 2010.
32. Rys e.a. 2017, 2019.
33. Zie De Bot 1994: 13–14: de bijdrage van Johan Oosterman in Jensen, Pas, Rovers en Van Gulik (samenstelling) 2019.
34. Gerritsen e.a. 1999; Renkema, Vallen en Hoeken in Stroop (red.) 2003: 111–112.
35. Weerman 2003: 349; Bennis, Cornips en Van Oostendorp 2004: 12; zo ook Bennis in Stroop (red.) 2003: 26; Bennis 2005; Van der Horst 2005; Weerman 2006.
36. Van der Meulen en Van der Sijs (2020); Anderwald 2014, 2019, en de aldaar genoemde literatuur.
37. Krogull 2018.
38. Nobels en Rutten 2014.
39. Daan 1985.
40. Van der Meulen 2019.
41. Hubers & De Hoop 2013; Stroop 2011.
42. Van der Meulen 2018b.
43. Van de Velde 2017; Van der Sijs 2019b, 2019c.

Bibliografie

In deze bibliografie staan alleen boeken en artikelen waarnaar in de noten verwezen wordt, en niet oude werken die uitsluitend in de lopende tekst zijn genoemd.

Aa, A.J. van der e.a. (1852–1878), *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland vermaard gemaakt hebben*, Haarlem, 21 delen.

Absillis, Kevin, Jürgen Jaspers en Sarah Van Hoof (2012), *De manke usurpator. Over Verkavelingsvlaams*, Tielt.

Algra, N.E. en H.R.W. Gokkel (1998), *Fockema Andreae's verwijzend en verklarend juridisch woordenboek*, Alphen aan den Rijn, 10de druk.

Anderwald, L. (2014), 'Measuring the success of prescriptivism: quantitative grammaticography, corpus linguistics and the progressive passive', in: *English Language & Linguistics*, 18 (1), 1–21.

Anderwald, L. (2019), 'Empirically charting the success of prescriptivism: Some case studies of nineteenth-century English, in: C. Suhr, T. Nevalainen en I. Taavitsainen (red.), *From Data to Evidence in English Language Research*, Leiden/Boston, 88–108.

Anrooij, Wim van, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.) (2003), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam.

ANS = *Algemene Nederlandse spraakkunst*, onder red. van W. Haeseryn e.a. (1997), 2de druk, Groningen.

Apeldoorn, C.G.L. en S. Pot (1993), *Prisma Stijlboek. Twijfelgevallen van het Nederlands. Handleiding voor verzorgd taalgebruik*, Utrecht.

Assem, Bert van (2005), 'Nederlands is springlevende taal', in: *Haagsche Courant* 21 januari [bespreking van Van der Sijs 2004b].

Audring, Jenny (2009), *Reinventing pronoun gender*, Utrecht.

Auwera, Johan van der en Annemie Neuckermans (2002–2003), 'Een Oost-Vlaamse driedubbele negatie', in: *Dialectsyntaxis in bloei. Taal en Tongval*, themanummer 15–16, 143–157.

Ayres-Bennett, Wendy (2020), 'From Haugen's codification to Thomas's purism: assessing the role of description and prescription, prescriptivism and purism in linguistic standardisation', in: *Language Policy* 19: 183–213.

Bakker, D.M. en G.R.W. Dibbets (1977), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch.

Balfoort, Dirk J. (1938), *Het muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw*, Amsterdam.

Barbiers, Sjef en Hans Bennis (2003), 'Reflexives in Dialects of Dutch', in: Jan Koster en Henk van Riemsdijk (red.), *Germania et alia. A Linguistic Webschrift for Hans den Besten*, Groningen.

Barbiers, Sjef, Hans Bennis e.a. (2005–2008), *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (SAND)*, 2 delen, Amsterdam.

Becker, B. (1938), 'Coornhert's "verduytsching" van de Vlaamsche vertaling van Boethius (Deventer 1557)', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 57, 241–258.

Becker-Cantarino, Barbara (Herausgabe und Einleitung) (1983), *Daniel Heinsius, Nederduytsche Poemata*, Faksimiledruck, Bern/ Frankfurt am Main.

Beelen, Hans en Nicoline van der Sijs (2010), '"Het is begonnen met de Statenvertaling". Het Bijbeldigitaliseringsproject: stand van zaken en perspectieven (I)', in: *Nachbarsprache Niederländisch* 11, 3, 3–33.

Beelen, Hans, Ingrid Biesheuvel en Nicoline van der Sijs (2011), *Seeman. Maritiem woordenboek van Wigardus à Winschooten*, Zutphen.

Beelen, Hans en Nicoline van der Sijs (2014), 'Crowdsourcing de bijbel', in: *Neerlandia/ Nederlands van Nu* 2, 8–10.

Beelen, Hans en Nicoline van der Sijs (2018), 'Natneus, molenaar, hypocriet. Insectennamen uit de zeventiende eeuw', in: *Onze Taal* 7/8, 26–27.

Beij-Sutmuller, Petra (2002), 'De spelling volgens Jacobus Nyloë', in: *Meesterwerk* 23, 2–9.

Belemans, Rob en Ronny Keulen (2004), *Belgisch-Limburgs*, Tielt.

Bel, Jacqueline (2015), *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*, Amsterdam.

Bennis, Hans (red.) (2003), *Weerbaar Nederlands*, themanummer *Nederlandse Taalkunde* 8, 4.
Bennis, Hans, Leonie Cornips en Marc van Oostendorp (2004), *Verandering en verloedering. Normen en waarden in het Nederlands*, Amsterdam.
Bennis, Hans(2005), 'Standaard als mensenwerk', in: R. van Hout en J. Swanenberg (red.), *Geluid waar spraak uit ontstond. Kru(i/ij)sen door de dialecten*, Nijmegen, 19–22.
Bennis, Hans en Frans Hinskens (2014), 'Goed of fout. Niet-standaard inflectie in het hedendaags Standaardnederlands', in: *Nederlandse Taalkunde* 19, 131–184.
Bennis, Hans (2015), *Korterlands. Anarchie in de schrijftaal*, Amsterdam.
Berg, Jaap de (2004), 'Het beste boek over het ABN', in: *Trouw* 20 november [bespreking van Van der Sijs 2004b].
Berg, B. van den (1943), 'Boers en beschaafd in het begin der 17e eeuw', in: *De Nieuwe Taalgids* 37, 242–246.
Berg, B. van den (1949), 'De conjugatie van het praesens in de Noordnederlandse dialecten', in: *Taal en Tongval* 1, 6–13.
Berg, B. van den (1949a), 'De plaats van het hulpwerkwoord in de voltooide tijden in de Nederlandse bijzin', in: *Taal en Tongval* 1, 155–165.
Berg, B. van den (1957a), 'Naar aanleiding van de o's van P.C. Hooft', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 75, 181–198.
Berg, B. van den (1957b), 'De *ie* van *bedierf, stierf, wierf, wierp* en *zwierf*', in: *Taal en Tongval* 9, 75–84.
Berg, Willem van den en Piet Couttenier (2009), *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*, Amsterdam.
Bergen, Geertje van, Wessel Stoop, Jorrig Vogels en Helen de Hoop (2011), 'Leve hun! Waarom hun nog steeds *hun* zeggen', in: *Nederlandse Taalkunde* 16, 2–29.
Bergh, Thomas van den (2004), Groter dan, groter als, hen of hun', in: *Elsevier* 13 november [bespreking van Van der Sijs 2004b].
Berns, Jan B. (2001a), 'Drente en de Statenvertaling', in: *Driemaandelijkse Bladen*, 53, nr. 1-4, 129–137.
Berns, Jan B. (2001b), 'Die niederländische Bibelübersetzung von 1637 und der Mythos der regionalen Variation', in: *Vulpis Adolatio. Festschrift für Hubertus Menke*, red. R. Peters e.a., 31–40.
Berns, Jan (2002), *Amsterdams*, Den Haag.
Berns, Jan (2003), 'Geografie en taalkunde. De kaart van de Volk- en Tael-Verspreiding over Europa van Lambert ten Kate', in: *Bonjours Neef, ghoeden dagh Cozyn! Opstellen aangeboden aan Geert Dibbets*, red. Els Ruijsendaal, Gijsbert Rutten en Frank Vonk, Münster, 37–42.
Berns, Jan (2004), 'De Staten-Generaal en het Nederlands', in: J. de Caluwe, G. De Schutter, M. Devos, J. Van Keymeulen (red.), *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*, Gent.
Berns, J.B. en J. van Marle (1992), *Variatie in de Nederlandse standaardtaal*, Amsterdam.
Berteloot, Amand (1984), *Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, Gent, 2 delen.
Berteloot, Amand (2003a), '"Vergadre mine beenre die ghestroyt sijn!" Der Plural von "been" im Mittelniederländischen', in: Amand Berteloot, Hans van Dijk en Jasmin Hlatky (red.), *'Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda'. Beiträge zur niederländischen Übersetzung der* Legenda Aurea, Münster etc., 65–81.
Berteloot, Amand (2003b), 'Mittelniederländisch *staen(de) bliven*', in: *Niederdeutsches Wort* 43, 7–23.
Berteloot, Amand (2003c), 'Van *du* naar *ghi*. Waarom het pronomen *du* uit het Nederlands verdween', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 119, 204–217.
Berteloot, Amand (2004), 'Nogmaals de prefixloze voltooide deelwoorden in het Middelnederlands', in: J. de Caluwe, G. De Schutter, M. Devos, J. Van Keymeulen (red.), *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*, Gent, 67–86.
Besch, Werner (2014), *Luther und die deutsche Sprache. 500 Jahre deutsche Sprachgeschichte im Lichte der neueren Forschung*, Berlijn.
Besten, Hans den (1996), 'Afrikaans relatief "wat" en de West-Germaanse relativisatiesystemen', in: *Afrikaans en variëteiten van het Nederlands*, themanummer 9 van *Taal en Tongval*, Amsterdam/Gent, 12–34.
Beurden, Lisan van en Jan Nijen Twilhaar (1990), 'Hermafrodiete nomina en de verwerving van het genussysteem', in: *De Nieuwe Taalgids* 83, 193–211.
Bibliografie van Nederlandse geschriften op taalkundig gebied (1977), deel 1, 1550–1690, samengesteld door M. Maas; deel 2, 1691–1804; samengesteld door J. Knol en M. Maas; deel 3, 19e eeuw (3 delen), samengesteld door D.M. Bakker, Amsterdam.
Bierens de Haan, David (1883), *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique*, Rome.
Bilt, Igor van de (2000), 'Adriaan Kluit (1735-1807) en de spelling van het Nederlands', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 19, 95–142.
Bilt, Igor van de (2001), 'Adriaan Kluit (1735-1807)

en het genus: over analogie en usus', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 20, 73–116.
Bilt, Igor van de (inleider en bezorger) (2002), *Adriaen Verwer. 'Daer moet maer naerstig gelezen worden'. Brieven over taalkunde (1708-1709)*, Amsterdam/Münster.
Bilt, Igor van de en Jan Noordegraaf (bezorgers) (2000), *Adriaen Verwer, Letterkonstige, dichtkonstige en redekunstige schetse van de Nederduitsche tale*. Uit het Latijn vertaald door A. Kluit naar de editie-1707, Amsterdam/Münster.
Biografische index van de Benelux = Index biographique des pays du Benelux (1997), red. Willemina van der Meer, München; een register op de microfiche-uitgave: *Biografisch archief van de Benelux = Archives biographiques des pays du Benelux* (1992–), red. Willi Gorzny, Willemina van der Meer, Microfiche-Edition, München. [Eine Kumulation von Einträgen aus 122 der wichtigsten biographischen Nachslagwerke der Niederlande, Belgiens und Luxemburgs vom Ende des 16. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts.]
Biographie Nationale de Belgique (1866–1982), publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, Brussel.
Bloemhoff, H., J. van der Kooi, H. Niebaum, S. Reker (red.) (2008), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*, Assen.
Boekholt, P.Th.F.M. (1991), *Onderwijsgeschiedenis*, Zutphen.
Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy (1987), *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, Assen/Maastricht.
Boer, Minne G. de (1996), 'Pieter staat, de vrouwen spinnen. Naar aanleiding van de heruitgave van Lodewijk Meyers Italiaansche Spraakkonst', in: *Incontri, Rivista europea di studi italiani*, 11/2, 65–82.
Boer, Minne G. de (2005), 'Tussenwerpsels in Lodewijk Meijers Italiaansche Spraakkonst', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 23, 129–143.
Bolkestein, G. e.a. (1939), 'Rapport der commissie ter bevordering van een meerverzorgd mondeling taalgebruik', in: *Levende talen* 84–99.
Bontekoe, Cornelis (1678), *Tractaat van het Excellenste Kruyd Thee 't welk vertoond het regte gebruyk, en de groote kragten van 't selve in gesondheid en siekten: benevens een kort discours op het leven, de siekte, en de dood*, in 1937 herdrukt met een inleiding van F.M.G. de Feyfer in de serie *Opuscula selecta Neerlandicorum de arte medica*, fasc. 14, nr. 3.
Bonth, Roland de (1993), 'Een oud man of een jonge bedrieger. Balthazar Huydecoper en de rijmkroniek van Klaas Kolijn', in: *Madoc* 7, 36–46.
Bonth, Roland de (1994), 'Grasduinen in Carolus Tuinmans (1659–1728) *Oud en Nieuw*', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 14, 21–59.
Bonth, Roland de (1995), 'A black sheep and a white crow. Carolus Tuinman (1659–1728) and Lambert ten Kate (1674–1731) on etymology', in: K.D. Dutz en K. Forsgren (red.), *History and rationality. The Skövde papers in the historiography of linguistics*, Münster, 107–132.
Bonth, Roland de (1996), 'On second thoughts. The reprint of Balthazar Huydecoper's *Proeve van Taal- en Dichtkunde* (1782–1791)', in: *Linguistics in the Low Countries. The eighteenth century*, red. Roland de Bonth en Jan Noordegraaf, Amsterdam/Münster, 91–119.
Bonth, R.J.G. de (1998), *'De Aristarch van 't Y'. De 'grammatica' uit Balthazar Huydecopers* Proeve van Taal- en Dichtkunde *(1730)*, Maastricht.
Bonth, R.J.G. de en G.R.W. Dibbets (1995) (inleiding en commentaar), *Voor rede vatbaar. Tien voorredes uit het grammaticale werk van Van Hoogstraten, Nylöe, Moonen, Sewel, Ten Kate, Huydecoper (1700–1730)*, Amsterdam/Münster.
Booy, E.P. de (1977), *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw*, Utrecht.
Bork, G.J. van en P.J. Verkruijsse (1985), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*, Weesp.
Borst, Arno (1957–1963), *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, 4 delen in 6 banden, Stuttgart, m.n. deel III/1.
Boshoff, S.P.E. en G.S. Nienaber (1967), *Afrikaanse etimologieë*, Pretoria.
Boshouwers, R.F.M. (1963), 'De Franse leenwoorden in de kluchten en blijspelen van G.A. Bredero', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 79, 183–199.
Bostoen, K. (1985), *Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica*, Middelburg.
Bostoen, K.J.S. (1987), *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw*, Deventer.
Bostoen, Karel (1988–1989), 'Christoffel Plantijn en Jan van Hout in 1583–1585. Opmerkingen naar aanleiding van hun vriendschap', in: *De Gulden Passer* 66–67 (themanummer *Ex Officina Plantiniana*), 61–85.
Bostoen, Karel (1991), 'De wetenschappelijke grondslag van de Nederlandse cultuurpolitiek: taal en letteren rondom Plantijn', in: *De Gulden Passer* 69, 147–169.

Bostoen, Karel (1998), *Bonis in bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617), humanist en koopman*, Hilversum.

Bostoen, Karel en Daniel Horst (2001), 'De wolf onder de schapen. Afbeeldingen van Broer Cornelis', in: *De zeventiende eeuw* 17, 41-74.

Bot, C.L.J. de (1994), *Waarom deze rede niet in het Engels is*, inaugurele rede, Nijmegen.

Boutkan, D. en M. Kossmann (1998), 'Over sjwa-apocope in het Nederlands', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114, 164-171.

Braekman, W.L. (1978), 'Twee nieuwe traktaten over de Nederlandse spelling uit de vroege zestiende eeuw', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 2, 294-387.

Branden, Lode van den (1955), *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e en het eerste kwart van de 17de eeuw*, Leuven. Ongepubliceerde dissertatie; het gedeelte betreffende de zestiende eeuw is later gepubliceerd (Van den Branden 1967); alleen voor de zeventiende eeuw wordt naar het ongepubliceerde werk verwezen.

Branden, L. van den (1967), *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw*, Arnhem.

Brandt Corstius, Hugo (2004), 'Het leevt, leefd, leevd of leeft: Hoe de Nederlanders met het Algemeen Beschaafd Nederlands hun eigen ziel maakten', in: *NRC Handelsblad* 22 oktober [bespreking van Van der Sijs 2004b].

Braunius, S.W.P.C. (1980-1981), 'Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman: valse romantiek of werkelijkheid?', in: *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor zeegeschiedenis* 40/42, 11-22.

Bredero, G.A. (1890), *De werken van G.A. Bredero*, bezorgd door J. Ten Brink, H.E. Moltzer e.a, derde deel, Amsterdam.

Bree, C. van (1987), *Historische grammatica van het Nederlands*, Dordrecht; 2e uitgebreide uitgave: C. van Bree (2016), *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands*, Leiden.

Bree, Cor van (1990), *Historische taalkunde*, Leuven/Amersfoort.

Bree, Cor van (1995), *Lotgevallen van de Codex Argenteus. De wisselende waarde van een handschrift*, Amsterdam (vierde Bert van Selm-lezing).

Bree, Cor van (2005), 'Bespreking van Nicoline van der Sijs, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*', in: *Taal & Tongval* 231-242.

Bree, Cor van (2010), 'De syntactische bronnen van het Standaardnederlands', in: Van der Wal en Francken (red.) (2010), 85-108.

Bree, C. van (2012), 'Hun als subject in een grammaticaal en dialectologisch kader', in: *Nederlandse Taalkunde*, 17, 229-249.

Bree, Cor van (2013), 'The spectrum of spatial varieties of Dutch: The historical genesis', in: Hinskens en Taeldeman (red.) (2013), 100-128.

Bree, Cor van, Maarten van den Toorn en Marijke van der Wal (1997), 'Paradigmawisselingen en constanten: 200 jaar taalkundige diversiteit', in: Jan W. de Vries (red.), *'Eene bedenkelijke nieuwigheid'. Twee eeuwen neerlandistiek*, 13-53.

Breen, J.C. (1894), *Pieter Corneliszoon Hooft, als schrijver der Nederlandsche Historiën*, Amsterdam.

Brems, Hugo (2006), *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*, Amsterdam.

Breuker, Ph.H. (1998), 'On the course of Franciscus Junius's Germanic studies, with special reference to Frisian', in: *Franciscus Junius F.F. and his circle*, red. Rolf H. Bremmer Jr., Amsterdam, 129-157.

Briels, J. (1985a), *Zuidnederlanders in de Republiek (1572-1630). Een demografische en cultuurhistorische studie*, Sint-Niklaas.

Briels, J.G.C.A. (1985b), 'Brabantse blaaskaak en Hollandse botmuil', in: *De zeventiende eeuw* 1, 1, 12-36.

Briels, J. (1987), 'De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (themanummer Immigratie in Nederland), 331-355.

Brink, Dan (1986), 'Lambert ten Kate as Indo-Europeanist', in: *Dutch linguistics at Berkeley*, red. J. van Oosten en J.P. Snapper, 125-135.

Brom, Gerard (1955), *Boekentaal*, Amsterdam.

Bruin, C.C. de (1955), 'Bilderdijk en de studie van het Middelnederlands', in: *De Nieuwe Taalgids* 48, 1-14.

Bruin, C.C. de en F.G.M. Broeyer (1993), *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden, 2de druk.

Buccini, Anthony F. (1995), 'Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap', in: *Taal en Tongval*, themanummer 8, 8-66.

Buck, H. de (1930), *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*, Groningen/Den Haag.

Buijnsters, P.J. (1984), 'Kennis van en waardering voor Middelnederlandse literatuur in de 18de eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 16, 39-58.

Burke, Peter (2004), *Languages and communities in Early*

Modern Europe, Cambridge.
Burridge, Kate (1993), *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic with special reference to Middle Dutch*, Amsterdam/Philadelphia.

Caluwe, Johan De e.a. (red.) (2002), *Taalvariatie en taalbeleid. Bijdragen aan het taalbeleid in Nederland en Vlaanderen*, Antwerpen/Apeldoorn.
Caron, W.J.H. (1958), *Petrus Leupenius, Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* en *Naaberecht, (1653-1654)*, Groningen.
Caron, W.J.H. (1962), *Hendrik Laurensz. Spiegel, Twespraack, Ruygh-bewerp, Kort begrip, Rederijck-kunst*, Groningen.
Caron, W.J.H. (1964), *Petrus Montanus, De Spreeckonst (1635)*, Groningen.
Caron, W.J.H. (1971), *Christiaen van Heule, De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst (1625)*, Groningen (deel 1).
Caron, W.J.H. (1971), *Christiaen van Heule, De Nederduytsche Spraec-konst ofte Tael-beschrijvinghe (1633)*, Groningen (deel 2).
Caron, W.J.H. (1972), *Klank en teken. Verzamelde taalkundige studies*, Groningen.
Carstens, Wannie en E.H. Raidt (2017-2019), *Die storie van Afrikaans. Uit Europa en van Afrika. Biografie van 'n taal*, 2 delen, Pretoria.
Castelein, Matthijs de (1555), *De const van rhetoriken*, Gent (facsimile-uitgave Oudenaarde, 1986).
Cd-rom Middelnederlands (1998), Den Haag/Antwerpen.
Charivarius (1936), *Ruize-rijmen*, 3de druk, Haarlem.
Charivarius (1946), *Is dat goed Nederlands?*, 7de druk, Amsterdam (heruitgave 1998 met inleiding van Wim Daniëls).
Claes, F. (1970a), *De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin: het Dictionarium Tetraglotton (1562), de Thesaurus Theutonicae Linguae (1573) en Kiliaans eerste Dictionarium Teutonico-Latinum (1574)*, Tongeren.
Claes, F. (1970b), 'De benaming van onze taal in woordenboeken en andere vertaalwerken uit de zestiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 86*, 288-301.
Claes, F. (1972), *Thesaurus Theutonicae Linguae. Schat der Neder-duytscher spraken*, Den Haag.
Claes, F. s.j. (1974), *Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600*, Nieuwkoop. (Aanvullingen door Bert van Selm in: *Dokumentaal 1976*, 42-44; *1977*, 63-66; *1979*, 89-90 en door Mathieu Knops in *Dokumentaal 1985*, 150-153.)
Claes, F. s.j. (1976, 1979), 'Supplement op de lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600' en 'Tweede supplement' in: *De Gulden Passer 54*, 49-136 en 57, 128-136.
Claes, F. (1989), 'Benamingen van onze taal in woordenboeken en aanverwante werken sinds de 17de eeuw', in: *Leuvense Bijdragen 78*, 267-274.
Claes, F. (1995), 'Simon Stevin als bron voor Kiliaan', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 111*, 55-64.
Claes, Frans s.j. (1997), 'Een heruitgave van een achttalig gespreksboekje met woordenlijst van 1656 uit Venetië', in *Trefwoord 12*, 222-224.
Claes, Frans s.j. en Peter Bakema (1995), *A bibliography of Dutch dictionaries*, Tübingen.
Claes, F., F. de Tollenaere en J.B. Veerbeek (1972), *Dictionarium Tetraglotton seu voces Latinae omnes, et Graecae eis respondentes, cum Gallica et Teutonicae (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione*, Den Haag.
Clercq, Jan De (1997), 'Gabriel Meurier, een XVIe-eeuwse pedagoog en grammaticus in Antwerpen', in: *Meesterwerk 10*, 29-46.
Coetsem, Fr. van (1966), 'De rijksgrens tussen Nederland en België als taalgrens in de Algemene Taal', in: B.W. Schippers (samensteller) (1966), *Taal en spraak in stad en streek*, Groningen, 99-112.
Coetsem, Frans van (2000), *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact*, Heidelberg.
Cohen, Harry (1999), 'Het zuivere zuiden: taalzuivering in het Vlaams', in: Nicoline van der Sijs (red.) *Taaltrots. Purisme in een veertigtal talen*, 59-67.
Commandeur, P.N.M. (1988-1989), 'Het ontstaan van het modern Amsterdams', in: *Taal en Tongval 40*, 159-172 en 41, 1-21.
Coppen, Peter-Arno (2004), 'De grote *worden verzocht*-dwaling', in: *Onze Taal 73*, 130-132.
Coupé, Griet (2015), *Syntactic extension. The historical development of Dutch verb clusters*, Utrecht.
Coussé, Evie (2003), 'Volgordevariatie en herinterpretatie in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin', in: *Taal en Tongval 55*, 2, 138-156.

Daan, Jo (1966), 'Klinkerfonemen van het Nederlands, vroeger, nu, straks', in: *Taal en Tongval 18*, 164-174.
Daan, Jo (1983), 'Taalnormen en hun relativiteit', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie*

voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 473–487.
Daan, J. (1985), 'Sociolecten en stijlen bij Bredero', in: *Spektator* 14, 4, 254–260.
Daan, Jo e.a. (1985), *Onze veranderende taal*, Utrecht.
Daan, Jo (1992), 'The relation between dialect and standard language in the Netherlands in the past as a key to the present', in: J. van Leuvensteijn en J. Berns (red.) (1992), *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam, 147–161.
Daan, Jo (1994), 'Lambert ten Kate gevierd, bewonderd en vergeten', in: *Wat oars as mei in echte taal* (Friese studies ter gelegenheid van het afscheid van A. Feitsma), red. Ph. H. Breuker e.a., Leeuwarden, 54–59.
Daan, Jo en M.J. Francken (1972–1977), *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling (ANKO)*, 2 tekstdelen en 2 kaartdelen, Amsterdam.
Dalen, Mieke van (1992), 'Huydecopers samentrekkingsproblemen en de taalbeschouwing in de 18de eeuw', in: *De Nieuwe Taalgids* 85, 137–146.
Dalen-Oskam, Karina van en Marijke Mooijaart (2000), *Bijbels lexicon. Woorden en uitdrukkingen uit de bijbel in het Nederlands van nu*, Amsterdam.
Damhouder, Joost de (1981), *Practycke ende handbouck in criminele zaeken*, herdruk van 1555, met toelichting van J. Dauwe en J. Monballyu, Roeselare.
Damhouder, Joost de (1999), *Practycke in civile saecken*, herdruk van 1660, met uitleiding van J. Monballyu en J. Dauwe, Sint-Niklaas.
Debrabandere, Frans (1999), *Het Nederlands door de eeuwen heen*, Brugge.
Debrabandere, Frans (2004), 'Taalgeschiedenis. Het ontstaan van het ABN' [bespreking van Van der Sijs 2004b], in: *Neerlandia/Nederlands van Nu*, 108, 34–37.

Dekker, Kees (1999), *The origins of Old Germanic studies in the Low Countries*, Leiden.
Dekker, Kees (2002), 'Lambert ten Kate Hermansz. en Franciscus Junius: "spoorzoekers in dit groote Woorden-woud"', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 21, 143–167.
Delden, J. van (1990), *Spreekwoorden en zegswijzen uit de bijbel*, Utrecht.
Deumert A. en W. Vandenbussche (red.) (2003), *Germanic standardizations, past to present*, Amsterdam.
Deursen, A.Th. van (2003), *Een dorp in de polder. Graft in de 17de eeuw*, Amsterdam.
Devos, Magda (1986), 'Het persoonlijke voornaamwoord 2e pers.enk. in het Westvlaams: geografie en historiek', in: *Vruchten van z'n akker: opstellen van (oud-)medewerkers en oud-studenten voor prof. V.F. Vanacker*, red. M. Devos, Gent, 167–189.
Devreese, Jozef T. en Guido Vandenberghe (2003), *'Wonder en is gheen wonder'. De geniale wereld van Simon Stevin 1548-1620*, Leuven.
Dibbets, G.R.W. (1968), *Nederduitse orthografie van Pontus de Heuiter (1581)*, Assen.
Dibbets, G.R.W. (uitgever) (1972), *Pontus de Heuiter, Nederduitse orthografie (1581)*, Groningen.
Dibbets, G.R.W. (1975), 'Spellingenquête uit 1583 ten nutte van de *Twe-spraack*', in: *Leuvense bijdragen* 64, 43–48.
Dibbets, G.R.W. (1981), *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* van A.L. Kók, Assen.
Dibbets, G.R.W. (1983), 'Peeter Heyns' Cort Onderwys', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 99, 85–107.
Dibbets, G.R.W. (1984), 'De woorden-schat uit Montanus' *Spreeckonst*', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 5, 69–80.
Dibbets, G.R.W. (1985), *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*, Assen.
Dibbets, G.R.W. (1986), 'Anthoni Smyters over de spelling van het Nederlands (Aº 1613)', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 102, 104–121.
Dibbets, G.R.W. (1989), 'De Twe-spraack bespiegeld', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 105, 22–48.
Dibbets, G.R.W. (1991), *Vondels zoon en Vondels taal. Joannes Vollenhove en het Nederlands*, Amsterdam.
Dibbets, G.R.W. (1994a), 'Peeter Heyns: "een ghespraecksaem man, van goede gheleertheydt"', in: *Meesterwerk* 1, 3–15.
Dibbets, G.R.W. (1994b), 'De twee edities van Lambrechts Naembouck; een steekproef', in: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Overzicht van het jaar 1993*, 69–87.
Dibbets, G.R.W. (1995), *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*, Amsterdam.
Dibbets, G.R.W. (1995a), 'Petrus Francius' *Voorrede (1699)*: een pleidooi voor kerkelijke welsprekendheid', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 15, 149–187.
Dibbets, G.R.W. (1996), 'De strijd om het genus in de achttiende-eeuwse grammatica van het Nederlands', in: *Linguistics in the Low Countries. The eighteenth century*, red. Roland de Bonth en Jan Noordegraaf, 57–90.
Dibbets, G.R.W. (1997), 'Waarom "deug *hoozen*

niet'", in: *Taal in tijd en ruimte* (afscheidsbundel voor Cor van Bree), red. A. van Santen en M. van der Wal, Leiden, 105–112.
Dibbets, G.R.W. (2001), 'Lambrechts *Néderlandsche Spellijnghe*. Fonologie in de steigers', in: *Meesterwerk* 20, 9–22.
Dibbets, Geert (2003a), 'Simon van Moock, romanpersonage-auteur', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde 2001-2002*, 35–64.
Dibbets, G.R.W. (2003b), *Taal kundig geregeld*, Amsterdam.
Dibbets, G.R.W. en M. Klein (1990), 'Huydecopers samentrekkingsproblemen', in: *De Nieuwe Taalgids 83*, 323–336.
Dievoet, Guido van (1951), *Jehan Boutillier en de Somme Rural*, Leuven.
Dijksterhuis, E.J. (1943), *Simon Stevin*, Den Haag.
Dijksterhuis, E.J. (1975), *De mechanisering van het wereldbeeld*, Amsterdam.
Dillen, J.G. van (1929), *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, deel 1, 1512-1611*, Den Haag.
Dillen, J.G. van en Jo Daan (1954), 'Bevolking en taal van Amsterdam in het verleden', in: *Bijdragen en Mededelingen der dialecten-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* 14, 1–24.
Dodde, N.L. (1997), 'Franse scholen van 1482 tot 1857', in: *Meesterwerk 9*, 2–7.
Dodonaeus, Rembertus (1554), *Cruyde-boeck*, Antwerpen; facsimile-herdruk 1971.
Donhauser, Karin (1996), 'Negationssyntax in der deutschen Sprachgeschichte: Grammatikalisierung oder Degrammatikalisierung?, in: Ewald Lang en Gisela Zifonun (red.), *Deutsch – typologisch*, Berlijn/New York, 201–217.
Driel, L. van (1988), *De zin van de vorm. Roorda's logische analyse en de algemene grammatica*, Amsterdam.
Driel, Lodewijk van (1992), '19th-century linguistics: The Dutch development and the German theme', in: Jan Noordegraaf, Kees Versteegh en Konrad Koerner (red.), *The History of Linguistics in the Low Countries*, 221–252.
Driel, Lo van en Nicoline van der Sijs (2018), 'Adriaan Kluit.Back to the sources!', in: Rick Honings, Gijsbert Rutten en Ton van Kalmthout (red.), *Language, Literature and the Construction of a Dutch National Identity (1780-1830)*, Amsterdam, 205–227.
Droixhe, Daniel (1978), *La linguistique et l'appel de l'histoire (1600-1800)*, Genève/Parijs.
Duijvestijn, B.W. (1992), 'Johannes Goropius Becanus (1519–1572), geneesheer en taalkundige', in: *Brabantse biografieën: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*, red. J. van Oudheusden e.a., Meppel, 67–70.
Duinhoven, A.M. (2001), *Analyse en synthese in het Nederlands*, Assen.
Duinhoven, A.M. (2002), 'Negaties met *ne, nee, niet* en *of*', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118, 214–240.
Dutz, K.D. (1989), '"Lingua Adamica nobis certe ignota est." Die Sprachursprungsdebatte und Gottfried Wilhelm Leibniz', in: J. Gessinger en W. von Rahden (red.), *Theorien vom Ursprung der Sprache*, deel 1, 204–240.

Eijkman, L.P.H. (1923), 'Geschiedkundig overzicht van de klankleer in Nederland', in: *De Nieuwe Taalgids* 17, 221–243.
Ellemers, J.E. (1987), 'Migratie van en naar Nederland in historisch perspectief: een beknopt overzicht', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (themanummer Immigratie in Nederland), 322–330.
Elspaß, S. (2005), *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert*, Tübingen.
Elspaß, S., N. Langer, J. Scharloth en W. Vandenbussche (red.) (2007), *Germanic language histories 'from below' (1700–2000)*, Berlijn/New York.
Ennik, J.E. en P. Brood (inleiding) (1996), *Practisyns woordenboekje of verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruikelyk*, Groningen.
Entjes, H. (1974), *Dialecten in Nederland*, Haren.
Erasmus, Desiderius (1528), *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione = Dialog über die richtige Aussprache der lateinischen und griechischen Sprache*, uitgegeven en vertaald door Johannes Kramer 1978, Meisenheim am Glan.
Erasmus, Desiderius (1912), *Lof der zotheid*, vertaald door J.B. Kan, Utrecht/Antwerpen.
Esch-Pelgroms, Magda (1972), 'Über die Rechtsterminologie in Hugo de Groots "*Inleiding tot de Hollandse rechtsgeleerdheid*"', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 93, 340–345.
EWA = *Etimologiewoordeboek van Afrikaans* (2003), Stellenbosch.

Foncke, R. (1918), 'Wie is de samensteller van "*Den Nederduytschen Helicon*"?', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 37, 261–269.
Francius, Petrus (1699), *Van de mededeelzaamheid*;

voorrede herdrukt in J. van Vloten (1870), *Bloemlezing uit de Nederlandsche prozaschrijvers der 17de eeuw*, 607-618.
Frederickx, E. (1971-1972), 'Ioannes Goropius Becanus, arts, linguïst, graecus', in: *Hermeneus* 43, 128-136.
Frederickx, Eddy en Toon van Hal (2015), *Johannes Goropius Becanus (1519-1573): Brabants arts en taalfanaat*, Hilversum.
Frijhoff, Willem (1991), '"Bastertspraek en dartele manieren".De Franse taal in Nederlandse mond', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1989-1990*, 13-25.
Frijhoff, W. (2010), *Meertaligheid in de Gouden Eeuw. Een verkenning*, KNAW Press Amsterdam.
Frings, Theodor (1957), *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache*, Halle.
Frings, Theodor en Gotthard Lerchner (1966), *Niederländisch und Niederdeutsch. Aufbau und Gliederung des Niederdeutschen*, Berlijn.

Geeraerts, Dirk (1986), 'Lexicografische vernieuwing in de vroege achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18, 1-14.
Geeraerts, Dirk (1992), 'Pronominale-masculinerings-parameters in Vlaanderen', in: Hans Bennis en Jan. W. de Vries (red.), *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, 73-84.
Geeraerts, Dirk (2002), 'De 19de eeuw als lexicale breuklijn', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 112, 489-507.
Geeraerts, Dirk en Stefan Grondelaers (1997), 'Heeft taalpropaganda effect?', in: *Taal en Tongval*, themanummer 10, Standaardisering in Noord en Zuid, 94-112.
Geeraerts, Dirk, Stefan Grondelaers en Dirk Speelman (1999), *Convergentie en divergentie in de Nederlandse woordenschat. Een onderzoek naar kleding- en voetbaltermen*, Amsterdam.
Geeraerts, Dirk en Stefan Grondelaers (2000), 'Purism and fashion. French influence on Belgian and Netherlandic Dutch', in: *Belgian Journal of Linguistics* 13, 53-68.
Geeraerts, D. en G. Janssens (1982), *Wegwijs in woordenboeken*, Assen.
Geeraerts, Dirk, An Penne en Veerle Vanswegenover (2000), '*Thuis*-taal en *Familie*-taal: taalgebruik in Vlaamse soaps', in: *Met taal om de tuin geleid: een bundel opstellen voor Georges De Schutter ter gelegenheid van zijn pre-emeritaat*, red. Steven Gillis, 161-170.
Geerts, G. (1966), *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw*, Tongeren.
Geerts, G. (1976), 'De standaardisering van het Nederlands in de 17de eeuw', in: *Taal en Tongval* 28, 59-63.
Geerts, G. (1977), 'Het collectivum als *haar*-syndroom', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 93, 153-200.
Geerts, G. (1979), *Voorlopers en varianten van het Nederlands*, 4de druk, Leuven.
Geerts, G. (1979a), 'History as language planner: the Netherlandic language area', in: *Word* 30, 58-75.
Geerts, G. (1995), *Nederlands, een en veelzijdig*, Leuven.
Gelder, Roelof van (1997), *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC*, Nijmegen.
Gelderblom, Oscar (2000), *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, Hilversum.
Gemert, Lia van (1992), *Joh. van Beverwijck, De schat der gezondheid*, met gedichten van Jacob Cats, Amsterdam.
Gerritsen, Marinel (red.) (1991), *Atlas van de Nederlandse dialectsyntaxis*, Amsterdam.
Gerritsen, Marinel, Inge Gijsbers, Hubert Korzilius en Frank van Meurs (1999), 'Engels in Nederlandse tv-reclame. Hoe denken consumenten erover en wat begrijpen ze?', in: *Onze Taal* 68, 18-20.
Gessinger, J. en W. von Rahden (red.) (1989), *Theorien vom Ursprung der Sprache*, Berlijn, 2 delen.
Gestel, Frank van, Jan Nijen Twilhaar, Tineke Rinkel en Fred Weerman (1992), *Oude zinnen. Grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200-1700*, Leiden/Antwerpen.
Ginneken, Jac. van (1934), 'De geschiedenis der drie geslachten in Nederland', in: *Onze Taaltuin* 3, 33-42.
Ginneken, Jac. van (1937), 'Het onbepaald lidwoord en het geslacht', in: *Onze Taaltuin* 5, 353-356.
Goeman, Ton (1999), *T-deletie in Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*, Amsterdam.
Goemans, L. (1899-1901), 'Antonius Sexagius' *De orthographia linguae Belgicae*, herdrukt en met inleiding en aanmerkingen voorzien', in: *Leuvensche Bijdragen* 3, 167-245 en 4, 65-123.
Goemans, Leo (1929), 'G. Bolognino. Een bijdrage tot de kennis van het Antwerpsch dialect in de XVIIe eeuw', in: *Donum natalicium Schrijnen*, Nijmegen/Utrecht, 600-605.
Goemans, L. (1934), 'Nog over het bestaan van een Brabantsche gemeenschappelijke spreektaal in de XVIe eeuw', in: *Leuvensche Bijdragen* 26, 36-53.

Goossens, J. (1970), '"Belgisch beschaafd Nederlands" en Brabantse expansie', in: *De Nieuwe Taalgids*, Van-Haeringen-nummer, 54-70.
Goossens, J. (1970a), 'Niederländische Mundarten – vom Deutschen aus gesehen', in: *Niederdeutsches Wort* 10, 61-80.
Goossens, J. (1973), 'De Belgische uitspraak van het Nederlands', in: *De Nieuwe Taalgids*, 66, 230-240.
Goossens, J. (1980), 'De zuidelijke oorsprong van Nederlandse schrijftaalwoorden', in: *Liber amicorum Weijnen*, red. Joep Kruijsen, 101-108.
Goossens, Jan (1981), 'Willen en half durven in Vlaanderen', in: *Nederlands van Nu* 29, 126-133.
Goossens, Jan (2008), 'Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 80, 33-258.
Goossens, Jan, Johan Taeldeman e.a. (1998-2005), *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, 4 delen, Gent.
Gorp, H. van e.a. (1998), *Lexicon van literaire termen*, Groningen.
Goudsblom, J. (1988), 'Het Algemeen Beschaafd Nederlands', in: *Taal en sociale werkelijkheid. Sociologische stukken*, Amsterdam, 11-29, 187-191.
Greidanus, J. (1926), *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie, in 't biezonder in de Nederlanden*, Zeist.
Groene Boekje, zie: *Woordenlijst van de Nederlands(ch)e taal*.
Grondelaers, Stefan, Hilde van Aken, Dirk Speelman en Dirk Geeraerts (2001), 'Inhoudswoorden en preposities als standaardiseringsindicatoren. De diachrone en synchrone status van het Belgische Nederlands', in: *Nederlandse Taalkunde* 6, 179-202.
Groof, Jetje de (2002), 'Protestantse klinkers, patriottische medeklinkers en staatsvijandige accenten. Motivatie tijdens de Belgische spellingstrijd 1836-1844', in: *Taal en Tongval* 54, 95-120.
Groot, Hugo de (1631), *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheyd*, Den Haag; nieuwe uitgave in twee delen door S.J. Fockema Andreae, Arnhem, 1910.
Groot, K.W. de (1919), 'Het purisme van Simon Stevin', in: *De Nieuwe Taalgids* 13, 161-182.
Grote Nederlandse Larousse encyclopedie (1971-1983), Hasselt/Utrecht.
Günther, Hartmut (2017), *Mit Feuereifer und Herzenslust: Wie Luther unsere Sprache prägte*, Berlijn.
Gysseling, M. (1975), 'Over het ontstaan van het bezittelijk voornaamwoord "hun"', in: *Taal- en letterkundig gastenboek voor prof. dr. G.A. van Es*, Groningen, 61-62.
Haan, Maarten de (2000), 'De naam Batavia: de Bataafse Mythe', in: *Batavia Cahier* 5, Lelystad.
Haeringen, C.B. van (1924), 'Eenheid en nuance in beschaafd-Nederlandse uitspraak', in: *De Nieuwe Taalgids* 18, 65-86.
Haeringen, C.B. van (1936), 'Hollands', in: *De Nieuwe Taalgids* 30, 302-309.
Haeringen, C.B. van (1937a), '"Spelling pronunciations" in het Nederlands', in: *De Nieuwe Taalgids* 31, 97-108, 152-163.
Haeringen, C.B. van (1937b), 'Opmerkingen bij de apocope van *-e*', in: *De Nieuwe Taalgids* 31, 241-250, 322-331.
Haeringen, C.B. van (1947), 'Naamvallen bij eigennamen van personen en bij verwantschapsnamen', in: *De Nieuwe Taalgids* 40, 250-259.
Haeringen, C.B. van (1949), *Neerlandica. Verspreide opstellen*, Den Haag.
Haeringen, C.B. van (1956), *Nederlands tussen Duits en Engels*, Den Haag.
Haeringen, C.B. van (1971), '*Sommige(n), andere(n)* en *dergelijke(n)*', in: *De Nieuwe Taalgids* 64, 36-40.
Haeringen, C.B. van (1979), *Gramarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*, Utrecht.
Haeringen, C.B. van (1979a), 'Onze "uitspraak" van het Middelnederlands', in: *Gramarie* 152-192.
Hagen, A.M. (1989a), 'In praise of Dutch: the attribution of excellence to the Dutch language in the early nineteenth century', in: *Dutch crossing* 39, 105-113.
Hagen, A.M. (1989b), 'The Netherlands', in: *Sociolinguistica* 3, 61-74.
Hagen, A.M. (1999), *O Schone moedertaal. Lofzangen op het Nederlands 1500-2000*, Amsterdam.
Hake, J.A. vor der (1911), 'Een zestiend' eeuwse taal voor literair verkeer', in: *De Nieuwe Taalgids* 5, 225-245.
Hake, J.A. vor der (1911a), 'Is de beleefdheidsvorm U een verbastering van UEd.?', in: *De Nieuwe Taalgids* 5, 16-24.
Hake, J.A. vor der (1915), 'De ondergang van het voornaamwoord *du*', in: *De Nieuwe Taalgids* 9, 241-249, 296-297.
Hake, J.A. vor der (1919), *Proeven van zestiende eeuws Oosters Nederlands*, Groningen.
Hal, Toon van (2009), *'Moedertalen en taalmoeders'. Het vroegmoderne taalvergelijkende onderzoek in de Lage Landen*, Brussel.
Hamans, Camiel (1974-1975), 'De gehele aarde nu was één van taal en één van spraak (Gen. 11: 1)', in: *Spektator* 4, 321-340.
Hamans, Camiel (1980), 'Universal language and

the Netherlands', in: *Transactions of the fifth international congress on the enlightenment* III, 1218–1227.
Hamel, A.G. van (1918), *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland*, Den Haag.
Hamel, A.G. van (1974), *Geschiedenis der taalwetenschap*, Wassenaar.
Hanson, G., B. Holtman en R. Howell (1990), 'Evaluating the influence of *Zuidnederlands* on the language of Holland in the 16th and 17th centuries', in: *The Low Countries: multidisciplinary studies*, red. M. Bruijn Lacy, 61–75.
Hardeveld, I. van (1981), De Nederlandtsche woorden-schat, een voorlopige studie, doctoraalscriptie.
Hardeveld, I. van (1997), 'Op zoek naar een onbekende... Wie was Johan Hofman, samensteller van de Nederlandtsche woorden-schat?', in: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Overzicht van het jaar 1996*, Leiden, 54–88.
Hardeveld, Ike van (2000), *Lodewijk Meijer (1629-1681) als lexicograaf*, Utrecht.
Hart, S. (1976), *Geschrift en getal*, Dordrecht.
HAT = *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse taal* (1994), Mitrand.
Haugen, Einar (1966), 'Dialect, language, nation', in: *American Anthropologist* 68, 922–935.
Heede, Vicky van den en Johan Taeldeman (1997), 'Wielrennerstaal in Vlaanderen en Nederland', in: *Taal en Tongval*, themanummer 10, Standaardisering in Noord en Zuid, 174–187.
Heemskerk, Josée en Wim Zonneveld (2000), *Uitspraakwoordenboek*, Utrecht.
Heemstra, J. (1925), *Über den Gebrauch der attributiven Partizipialkonstruktionen in der niederländischen und hochdeutschen Prosa*, Haarlem.
Heeroma, K. (1935), *Hollandse dialektstudies*, Groningen.
Heeroma, K. (1958), 'Oostnederlands uit de 17de eeuw', in: *Driemaandelijkse Bladen* 10, 50–55.
Heesen, Hans, Harry Jansen en Ed Schilders (1997), *Waar ligt Poot? Over de dood en de laatste rustplaats van Nederlandse en Vlaamse schrijvers*, Baarn.
Heinsius, J. (1897), *Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels*, Groningen.
Heinsius, J. (1937), 'De taal van den Statenbijbel', in: *De Statenvertaling 1637-1937*, Haarlem, 145–180.
Hellinga, W. (1968), *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur*, Arnhem. (Anastatische herdruk van 'De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands' met aansluitende opstellen.)
Hendrickx, Ruud (2003), *Stijlboek VRT*, Utrecht/Antwerpen.
Hendrickx, E. (2013), *Het effect van lexicale taaladvisering op het Belgisch-Nederlandse taalgebruik. Een diachroon corpusonderzoek naar factoren van invloed*, Leuven.
Hendriks, Jennifer Boyce (1998), *Immigration and linguistic change: a socio-historical linguistic study of the effect of German and southern Dutch immigration on the development of the northern Dutch vernacular in 16th/17th century Holland*, Madison (ongepubliceerde dissertatie).
Hendriks, Jennifer (2012a), 'Case marking (accounts) in collapse: Evidence from Early Modern Dutch egodocuments (1572–1573)', in: *Proceedings of the 42nd Australian Linguistic Society Conference 2011*, 123–151.
Hendriks, Jennifer (2012b), 'Re-examining the "origins" of the prenominal periphrastic possessive construction *Jan z'n boek* in Dutch', in: *Diachronica* 29, 1, 28–71.
Hendriks, Jennifer (2018), 'The effects of complex migration trajectories on individual linguistic repertoires in the Early Modern Dutch urban context', in: *Neuphilologische Mitteilungen* CXIX: 121–143.
Hendriks, J., T. Ehresmann en R. Howell (2018), 'Migration and linguistic change in Early Modern Holland: The case of Leiden', in: *Neuphilologische Mitteilungen* CXIX, pp. 145–172.
Hendriks, W.A. (1990), 'Aanleiding', in: *Johan de Brune de Oude (1588-1658). Een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw*, Middelburg, 1–7.
Heremans, J.F.J. en F. Vanderhaeghen (1882), *Joos Lambrecht, Nederlandsche Spellijnghe*, facsimile-uitgave van de editie uit 1550, Gent.
Hermkens, H.M. (1971), *Spelling en interpunctie*, Den Bosch.
Hermkens, H.M. (1972), *Verzorgd Nederlands*, Den Bosch.
Hermkens, H.M. (1973), *Inleiding tot het zeventiende-eeuws*, Den Bosch.
Hermkens, H.M. (1981), 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw', in: *Studies voor Damsteegt*, Leiden, 65–77.
Hermkens, H.M. (1987), *Constantijn Huygens, Trijntje Cornelis*, deel 1, 1, Utrecht.
Hermkens, H.M. (1988), 'De gebiedende wijs in zeventiende-eeuwse teksten, voornamelijk van Huygens', in: *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*, red. J.A. van Leuvensteijn, Amsterdam, 175–191.
Hermkens, H.M. (2011), *'Spraeck van huijden, toon van*

straet'. Opstellen over taal en Constantijn Huygens, bijeengebracht door Ad Leerintveld met een Ten geleide door Marijke van der Wal, Amsterdam.
Hermkens, H.M. en C. van de Ketterij (1980), *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten*, Groningen.
Hesseling, D.C. (1897), 'Het Hollandsch in Zuid-Afrika', in: *De Gids* 61, 138–162.
Heuven, Vincent van (1978), *Spelling en lezen. Hoe tragisch zijn de werkwoordsvormen?*, Assen.
Hickey, Raymond (red.) (2013), *The Handbook of Language Contact*, Oxford.
Hietbrink, Willem en Ronald Lagendijk (1994), *Kwispelen met taal. Met Oertaalwoordenboek*, Rotterdam.
Hinskens, Frans en Johan Taeldeman (red.), (2013), *Language and Space: Dutch. An International Handbook of Linguistic Variation*, Berlijn.
Hinskens, Frans en Hans Bennis (2014), 'Goed of fout. Niet-standaard inflectie in het hedendaags Standaardnederlands', in: *Nederlandse Taalkunde* 19, 2, 131–184.
Hofman, J. (1650), *Nederlandtsche woorden-schat, Dat is, Verduytschinge van Uytheemsche woorden, die somtijdts onder het Nederlandtsch gevonden worden*, Haarlem; voortgezet door Meijer, zie aldaar.
Hofman, Rijcklof (1998), 'Marcus Zuerius Boxhorn (1612–1653)', in: *Kelten en de Nederlanden van prehistorie tot heden*, red. Lauran Toorians, Leuven, 147–167.
Hol, A.R. (1941), 'Het prefix in het verleden deelwoord', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 60, 249–293.
Hol, A.R. (1947), 'De *n* na de toonloze vocaal in werkwoordsvormen', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 21, 237–288.
Honings, Rick, Gijsbert Rutten en Ton van Kalmthout (red.) (2018), *Language, Literature and the Construction of a Dutch National Identity (1780-1830)*, Amsterdam.
Hoppenbrouwers, Cor (1990), *Het regiolect: van dialect tot Algemeen Nederlands*, Muiderberg.
Hoppenbrouwers, Cor en Geer (2001), *De indeling van de Nederlandse streektalen*, Assen.
Horst, J.M. van der en M.J. van der Wal (1979), 'Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 95, 6–37.
Horst, J.M. van der (1988), 'Over relatief *dat* en *wat*', in: *De Nieuwe Taalgids* 81, 194–205.
Horst, J.M. van der en R. Storm (1991), 'Over de geschiedenis van het betrekkelijke voornaamwoordelijk bijwoord', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 107, 105–119.
Horst, Joop van der en Fred Marschall (1989), *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam.
Horst, Joop en Kees van der (1999), *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*, Den Haag.
Horst, Joop van der (2003), 'Syntaxis in beweging', in: *Neerlandica Extra Muros* 41, 1–11.
Horst, J.M. van der (2006), 'Kroniek van de taalkunde 2004/2005', in: *Neerlandica extra Muros* 61–65.
Horst, Joop van der (2008), *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, Leuven.
Horst, Joop van der (2008b), *Het einde van de standaardtaal; een wisseling van Europese taalcultuur*, Amsterdam.
Horst, Joop van der (2013), *Taal op drift. Lange-termijnontwikkelingen in taal en samenleving*, Amsterdam.
Horst, P.J. van der (1988), *Taal en tekst van A tot Z*, Zutphen.
Hout, Jan van (1990), *Opdracht aan Broer Cornelis*, uitg. door K. Bostoen, S. Gabriëls en J. Koppenol, Leiden (Jan van Hout-cahiers 1).
Hout, Jan van (1993), *Voorrede tot het gezelschap: voorrede bij zijn vertaling van Buchanans Franciscanus*, uitg. door K.J.S. Bostoen, S. Gabriëls en J. Koppenol, Soest (Jan van Hout-cahiers 2).
Howell, Robert B. (1991), 'The diphthongization of Middle Dutch *î* and the theory of the Brabants expansion', in: *The Berkeley conference on Dutch linguistics 1989: Issues and controversies, old and new*, red. Th. Shannon en J. Snapper, 119–139.
Howell, Robert B. (1992), 'Flemings, Brabanders and Hollanders in the urban melting pot', in: *Recent developments in Germanic linguistics*, red. Rosina Lippi-Green, Amsterdam/Philadelphia, 33–46.
Huizinga, J. (1914), 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814–1914', in: *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV*, Groningen, 1–238.
Hulsker, J.L.M. (1991), *Petrus Montanus' Spreeckonst (1635) nader besproken*, Renkum.
Hulsker, Jos L.M. (1992), 'Petrus Montanus as a phonetician and a theoretician', in: Jan Noordegraaf, Kees Versteegh en Konrad Koerner (red.), *The History of Linguistics in the Low Countries*, 85–108.
Hubers, Ferdy en Helen de Hoop (2013), 'The effect of prescriptivism on comparative markers in spoken Dutch', in: *Linguistics in the Netherlands* 30, 89–101.
Hubers, F., T. Trompenaars, S. Collin, K. de

Schepper en H. de Hoop (2019), 'Hypercorrection as a by-product of education', in: *Applied Linguistics* 41, 4, 552–574.
Huygens, Christiaan (1888–1950), *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens*, 22 delen, Den Haag.

Jaakke, A.W.G. en E.W. Tuinstra (red.) (1990), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*, Haarlem/Brussel.
Jager, A. de (1837), *Taalkundige handleiding tot de Staten-overzetting des bijbels*, Rotterdam.
Jager, A. de (1875), 'Meijers Woordenschat', in: *Taal- en letteroefeningen* 39–76.
Jansen, Frank en Marinel Gerritsen (1997), 'Van *neemt* naar *neem*: de verdwijning van de imperatief met *-t* in een instructief tekstgenre', in: *Taal in tijd en ruimte* (afscheidsbundel voor Cor van Bree), red. A. van Santen en M. van der Wal, Leiden, 37–44.
Jansen, Wim (2002), *Elementen uit de Interlinguïstiek. Syllabus bij het college Interlinguïstiek*, UvA.
Jansen, Mathilde, Nicoline van der Sijs, Fieke van der Gucht, Johan de Caluwe (2017), *Atlas van de Nederlandse taal. Editie Nederland*, Tielt: Lannoo.
Janssens, Guy m.m.v. Ann Marynissen (2003), *Het Nederlands vroeger en nu*, Leuven.
Jaspers, Jürgen (2001), 'Het Vlaamse stigma, over tussentaal en normativiteit', in: *Taal en Tongval* 53, 2, 129–153.
Jensen, L. (1997), ' "Libben labben an eyn stucxken swijne vless". "Moffen"-beeld bij de toneelschrijver Isaac Vos', in: *Vooys* 15, 22–27.
Jensen, Lotte, Niek Pas, Daniël Rovers en Koen van Gulik (samenstelling) (2019), *Against English. Pleidooi voor het Nederlands*, Amsterdam.
Joby, C. (2014a), 'The Role of London and Other English Cities in the Development of Early Modern Dutch Language and Literature', in: *Dutch Crossings*, 4–19.
Joby, C. (2014b), *The multilingualism of Constantijn Huygens (1596-1687)* [Amsterdam studies in the Dutch Golden Age], Amsterdam.
Jongeneelen, G.H. (1992), 'Lambert ten Kate and the origin of 19th-century historical linguistics', in: Jan Noordegraaf, Kees Versteegh en Konrad Koerner (red.), *The History of Linguistics in the Low Countries*, 201–219.
Jongeneelen, G.H. (1994), *Fonetiek en verlichting. De Redeneringh over de talen van Jan Trioen (1692)*, Amsterdam.
Juynboll, W.M.C. (1931), *Zeventiende-eeuwse beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht.

Kaakebeen, C.G. (1918), *Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens*, Groningen/Den Haag.
Kampinga, H. (1917), *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der 16e en 17e eeuw*, herdruk 1980, Utrecht.
Kat, P. Pzn. (1911), *Uit de geschiedenis der Nederlandsche woorden*, Zutphen.
Kate, Lambert ten (1710), *Gemeenschap Tussen de Gottische spraeke En de Nederduytsche*, ingeleid en bezorgd door Igor van de Bilt en Jan Noordegraaf, 2001 (Cahiers voor Taalkunde 19), Amsterdam/Münster.
Kate, Lambert ten (1723), *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 2 delen, met een Nederlandse en Engelse inleiding door Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal, 2001, Alphen aan den Rijn.
Keersmaekers, A. (inleiding) (1974), *Bredero. Toneelspelen*, Amsterdam/Brussel.
Kestemont, Mike, Els Stronks, Martine de Bruin en Tim de Winkel (2016), *Van wie is het Wilhelmus?*, Amsterdam.
Keymeulen, Jacques Van (1997), 'Soorten woordenschat in Nederlandstalig België', in: *Taal en Tongval*, themanummer 10, Standaardisering in Noord en Zuid, 188–194.
Kiliaan, C. (1574), *Dictionarium Teutonico-Latinum*, Antwerpen.
Kiliaan, C. (1599), *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum*, Antwerpen, herdrukt in 1972.
Klifman, Harm (1983), *Studies op het gebied van de vroegnieuwnederlandse triviumtraditie (ca. 1550 – ca. 1650)*, Dordrecht.
Kloeke, G.G. (1923), 'Die Entstehung der niederländischen Diminutivendung *-tje*', in: *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 18, 217–231.
Kloeke, G.G. (1926), 'De ondergang van het pronomen *du*', in: *De Nieuwe Taalgids* 20, 1–10.
Kloeke, G.G. (1927), *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*, Den Haag.
Kloeke, G.G. (1934a), 'De Noord-Nederlandsche tegenstelling West-Oost-Zuid weerspiegeld in de a-woorden. Een dialectgeographische excursie om de Zuiderzee', in: *De Nieuwe Taalgids* 28, 64–85.
Kloeke, G.G. (1934b), 'De Amsterdamsche volkstaal voorheen en thans', in: *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afdeeling Letterkunde, deel 77, serie A, nr. 1, 1–27.
Kloeke, G.G. (1935), 'Complicaties bij het Nederlandsche taalgeographisch onderzoek',

in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 54, 243–279.
Kloeke, G.G. (1941), 'Over *jullie* en enige andere pronomina', in: *De Nieuwe Taalgids* 35, 161–170.
Kloeke, G.G. (1950), *Herkomst en groei van het Afrikaans*, Leiden.
Kloeke, G.G. (1951), *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands*, Amsterdam.
Kloots, H., G. De Schutter, S. Gillis en M. Swerts (2003), 'Verdoffende vocalen en klinkers die verdwijnen: een casestudy', in: *Nederlandse Taalkunde* 8, 231–254.
Kluyver, A. (1884), *Proeve eener critiek op het woordenboek van Kiliaan*, Den Haag.
Knotter, A. (1995), 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap', in: *Historisch tijdschrift Holland* 27, 219–235.
Koelmans, L. (1967), 'Over de verbreiding van het ontkennende *en*', in: *De Nieuwe Taalgids* 60, 12–18.
Koelmans, L. (1975), 'Jan z'n boek en de pregenitieven', in: *De Nieuwe Taalgids* 68, 433–445.
Koelmans, L. (1975a), 'Zeventiende-eeuws en modern Nederlands: overeenstemming en verschil in de syntaxis', in: *De Nieuwe Taalgids* 68, 125–131.
Koelmans, L. (1977), 'Het A.B.N., het spreken en het schrijven', in: *De Nieuwe Taalgids* 70, 15–33.
Koelmans, L. (1978), *Inleiding tot het lezen van zeventiende-eeuws Nederlands*, Utrecht.
Kollewijn, R.A. (1916), *Opstellen over spelling en verbuiging*, Groningen.
Komen, J.A.M. (1994), *Over de ontwikkeling van absolute constructies*, Amsterdam.
König, Werner (1998), *Dtv-Atlas Deutsche Sprache*, München.
Kooiman, K. (1913), *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst ófte Vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals, uitgegeven en toegelicht*, Groningen.
Kooiman, K. (1922), 'Erasmus en de volkstaal', in: *De Nieuwe Taalgids* 16, 161–167.
Kooiman, K. (1950), 'Hij', in: *De Nieuwe Taalgids* 43, 324–333.
Kooiman, K. (1955), 'Enige phonemen in Holland en in het Nederlands', in: *De Nieuwe Taalgids* 48, 177–187; met een aanvulling door C. Kostelijk 337–338.
Kool, Marjolein (1992), 'De rekenkundige termen van Simon Stevin', in: *Scientiarium Historia* 18, 2, 91–107.
Kool, Marjolein (1999), *Die conste vanden getale. Een studie over Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, met een glossarium van rekenkundige termen*, Hilversum.
Kooter, Dirk-Jan de (2018), *In de studeervertrekken van de Statenvertalers. Het inwendige wordingsproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling*, Amsterdam.
Koppenol, J.M. (1998), *Leids heelal: het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*, Hilversum (dissertatie).
Kossmann-Putto, J.A. en E.H. Kossmann (1995), *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden*, uitgegeven door de Vlaams-Nederlandse Stichting Ons Erfdeel vzw.
Kox, A.J. en M. Chamalaun (red.) (1980), *Van Stevin tot Lorentz. Portretten van Nederlandse natuurwetenschappers*, Amsterdam.
Krogull, Andreas, Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal (2017), 'Relativisation in Dutch diaries, private letters and newspapers 1770–1840', in: T. Säily, A. Nurmi e.a. (red.), *Exploring Future Paths for Historical Sociolinguistics*, Amsterdam, 157–186.
Krogull, Andreas (2019), *Policy versus Practice. Language variation and change in eighteenth- and nineteenth-century Dutch*, Utrecht.
Kronenberg, A.J. (1875), *Het kunstgenootschap Nil volentibus arduum*, Deventer.
Krop, H.A. (1996), 'The antiquity of the Dutch language: Renaissance theories on the language of paradise', in: *Presenting the past. History, art, language, literature*, red. J. Fenoulhet en L. Gilbert, 203–226.
Kruijsen, Joep (1997), 'Dialectonderzoek in het zuidelijke Nederlands en in de Kaap', voordracht in het kader van Skrywers en Schrijvers, Zuid-Afrikaanse auteurs op bezoek in Nederland en Vlaanderen.
Kruijsen, Joep en Nicoline van der Sijs (red.) (1999), *Honderd jaar stadstaal*, Amsterdam.
Kruijsen, Joep en Nicoline van der Sijs (2010), 'Mapping Dutch and Flemish', in: *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2: Language Mapping*, eds. Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus, Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 180–202, maps volume 43–47.
Kwakkelstein, Michael (1998), *Willem Goeree. Inleydinge tot de al-ghemeene teycken-konst*, een kritische, geannoteerde editie, Leiden.

Labov, W. (1966), *The Social Stratification of English in New York City*, Washington.
Labov, W. (1994-2001), *Principles of Linguistic Change*, Oxford.
Langer, Nils (2003), 'Low German', in: *Germanic*

standardizations, past to present, red. A. Deumert en W. Vandenbussche, Amsterdam, 281-301.
Langereis, Sandra (2001), *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius*, Hilversum.
Langereis, Sandra (2014), *De Woordenaar. Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*, Amsterdam.
Law, Vivien (2003), *The history of linguistics in Europe. From Plato to 1600*, Cambridge.
Lebbe, Dominique (1997), 'Exogeen taalgebruik in Vlaanderen: 25 jaar later', in: *Taal en Tongval*, themanummer 10, Standaardisering in Noord en Zuid, 113-125.
Leemans, Inger en Gert-Jan Johannes (2013), *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek*, Amsterdam.
Leerssen, J. (1996), 'Kelten, Keltologen en Keltenbeeld', in: *Kelten van Spanje tot Ierland*, 9-18.
Leerssen (ed.) (2017), *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, electronic version; Amsterdam: www.romanticnationalism.net
Leerssen, Joep en Marita Mathijsen (2002), *Oerteksten. Nationalisme, edities en canonvorming*, Amsterdam.
Leeuwenhoek, Antoni van (1939-1979), *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek/The collected letters of Antoni van Leeuwenhoek*, Amsterdam, 10 delen.
Lennep, Jacob van (1865), *De vermakelijke spraakkunst*, Amsterdam (herdruk 1985 met nawoord van J. Noordegraaf).
Lenselink, S.J. (1983), *De Nederlandse psalmberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen*, Dordrecht.
Lenselink, S.J. (1991), *De Profundis. Psalm 130 in honderd berijmde bewerkingen van de veertiende eeuw tot 1986*, Amsterdam.
Leuvensteijn, J.A. van (1992), 'Eine Kluft zwischen "Muttersprache" und "Vatersprache", adnominale Genusmarkierung in Dialekt und Standardsprache in den Niederlanden um 1600', in: J. van Leuvensteijn en J. Berns (red.) (1992), *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam, 130–146.
Leuvensteijn, J. van en J. Berns (red.) (1992), *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam.
Lieburg, M.J. van (1977), 'Reinier de Graaf (1674-1717) en de rijmkroniek van Klaas Kolijn', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw 37*, 4-24.
Lindeboom, G.A. (1981), *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, Haarlem.
Lindeboom, G.A. (1993), *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, bewerkt door M.J. van Lieburg, Rotterdam.
Lo Cascio, Vincenzo (1995), *Italiaansche Spraakkonst: A facsimile publication, with postface, of the first Italian Grammar written for Dutch Speakers and the first application of Port Royal's theories*, Amsterdam, 1672.
Lo Cascio, Vincenzo (2014), *Il primo dizionario italiano-olandese. Het eerste woordenboek Nederlands-Italiaans*, Amstelveen.
Lodewick, H.J.M.F. (1965), *Literatuur. Geschiedenis en bloemlezing*, Den Bosch.
Loey, A. van (1958a), 'Over pronomina van het type "wijlieden"', in: *Album Edgard Blancquaert*, Tongeren, 319-322.
Loey, A. van (1958b), *Het bezittelijk voornaamwoord 'hun'*, Amsterdam.
Loey, A. van (1970), *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*, 8ste druk, Zutphen.
Loey, A. van (1976), *Middelnederlandse spraakkunst, I. Vormleer*, Groningen.
Loon, J. van (1986), *Historische fonologie van het Nederlands*, tweede uitgebreide uitgave 2014, Antwerpen.
Lucassen, Leo (1987), 'Poepen, knoeten, mieren en moffen', in: *Vreemd gespuis*, Amsterdam, 29-37.
Lucassen, Leo en Jan (2011), *Winnaars en verliezers, een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*, Amsterdam.

Mak, J.J. (1967), 'De oorsprong van het persoonlijk voornaamwoord u', in: *De Nieuwe Taalgids 60*, 132–133.
Maljaars, A. (1979), *Bijdrage tot de kennis van genus en geslacht in de achttiende eeuw, met een uitweiding over de pronominale aanduiding in het moderne Nederlands*, Utrecht.
Maljaars, A. (1996), *Het Wilhelmus: auteurschap, datering en strekking: een kritische toetsing en nieuwe interpretatie*, Amsterdam.
Margolin, J.-C. (1991), 'La question de l'étymologie et les débuts de la linguistique comparée d'après Joannes Isacius Pontanus', in: *Discours étymologiques*, red. J.P. Chambon en G. Lüdi, Tübingen, 211-225.
Marietti, Petro (1970), *The Lord's Prayer in 250 languages*, Rome (herdruk van 1870 met verklarende tekst van W.S.J. Krieg).
Marynissen, Ann (1998), 'Van *-(t)ke* naar *-(t)je*. De oorsprong en verspreiding van het Nederlandse diminutiefsuffix *-(t)je*', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 114*, 252–269.
Mattheier, Klaus J. (2003), 'German', in: *Germanic standardizations, past to present*, red. A. Deumert en

W. Vandenbussche, Amsterdam, 211-244.
Meer, M.J. van der (1927), *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*, Heidelberg.
Meersman, Alfons De (1980-1981), 'Ontkenningen in ouder Nederlands', in: *Studia Germanica Gandensia* 21, 5-14.
Meertens, P.J. (1940), 'Abraham van der Myl als taalgeleerde', in: *Bundel opstellen van oud-leerlingen, aangeboden aan prof. dr. C.G.N. de Vooys*, Groningen/Batavia, 263-274.
Meertens, P.J. (1979), 'Cats als Zeeuw', in: *Meertens over de Zeeuwen*, Middelburg, 103-118.
Megen, Netty van (2002a), 'Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven', in: *Nederlandse Taalkunde* 7, 3, 264-285.
Megen, Netty van (2002b), '*Dan* en *want*: hun functie en betekenis in zeventiende-eeuws taalgebruik', in: *Neerlandistiek.nl* 8 april 2002, artikel 02.02.
Meij, Frits van der (1999), 'Vertalen wat er staat', in: *Met andere woorden* 18 (I), 3-6.
Meijer, Lodewijk (1654), *Nederlandtsche woorden-schat*, Amsterdam; voortzetting van J. Hofman; diverse drukken tot 1805; titel ook anders gespeld.
Meijer Drees, Marijke (1997), *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*, Den Haag.
Meijers, J.A. (1967), *Het Nederlandse spellingdrama*, Amsterdam.
Meinsma, K.O. (1896), *Spinoza en zijn kring*, Den Haag.
Metcalf, George J. (1953), 'Abraham Mylius on historical linguistics', in: *Publications of the Modern Language Association of America* 68, 535-554.
Metcalf, George J. (1969-1970), 'A linguistic clash in the seventeenth century', in: *German Life and Letters* 23, 31-38.
Metcalf, George J. (1974), 'The Indo-European hypothesis in the sixteenth and seventeenth centuries', in: *Studies in the history of linguistics*, red. Dell Dymes, 233-257.
Meulen, M.S. van der (2018), 'Do we want more or less variation? The comparative markers *als* and *dan* in Dutch prescriptivism since 1900', in: *Linguistics in the Netherlands* 35, 79-96.
Meulen, Marten van der (2018b), 'Taaladvies over als/dan wordt steeds strenger': https://martenvandermeulen.com/2018/12/19/taaladvies-over-als-dan-wordt-steeds-strenger/
Meulen, Marten van der (2018c), 'Taaladvies is de onderdrukking van variatie': https://martenvandermeulen.com/2018/03/14/taaladvies-is-de-onderdrukking-van-variatie/
Meulen, Marten van der (2019), 'Een erge mooie auto', https://martenvandermeulen.com/2019/12/06/een-erge-mooie-auto/
Meulen, Marten van der (2020), 'De opmars van de taalpolitie': https://www.neerlandistiek.nl/2020/01/de-opmars-van-de-taalpolitie/#more-47956
Meulen, Marten van der (2020a), 'Language Should Be Pure and Grammatical: Values in Prescriptivism in the Netherlands 1917-2016', in: *Language Prescription Values, Ideologies and Identity*, red. Don Chapman en Jacob D. Rawlins, Bristol, 121-44.
Meulen, Marten van der en Nicoline van der Sijs (2020), 'Aan het Nederlands valt best wat te knutselen', in: *Jubileumnummer van Nederlandse Taalkunde / Dutch Linguistics*, 387-396.
Meyer, Elisabeth (2002), '"By den drukker dezes is ook gedrukt en te bekomen". Een verkennend onderzoek naar stocklijsten in Nederlandse uitgaven in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9, 73-88.
Meyer, G.M. de (1974), 'Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet-literaire teksten', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 89, 1-15.
Michels, L.C. (1956, 1958, 1961, 1964), *Filologische opstellen*, 4 delen, waarin: 'Cornelis Bontekoe, geen purist', deel II, 1958 (*Stoffen uit de 16e en 17e eeuw*), 371-376.
Miedema, Hessel (1973), *Karel van Mander, Den grondt der edel vry schilder-const*, uitgegeven en van vertaling en commentaar voorzien, 2 delen, Utrecht.
Milroy, J. en L. Milroy (2012), *Authority in language. Investigating Standard English*, Londen.
MNW = *Middelnederlandsch Woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam (1885-1929), Den Haag, 9 delen. Deel 10: *Tekstcritiek en bouwstoffen* van J. Verdam en Willem de Vreese, 1927-1941, Den Haag.
Moerdijk, A. (1994), *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)*, Den Haag.
Molewijk, G.C. (1992), *Spellingverandering van zin naar onzin (1200 – heden)*, Den Haag.
Molhuyzen, P.C. en P.J. Blok (1911-1937), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Leiden, 10 delen.
Molkenboer, B.H. (1950), *De jonge Vondel*, Amsterdam.
Moller, H.W.E. (1908), 'Vondel's spelling', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 27, 106-144.
Mooijaart, M.A. (1990), 'Spelling- en taalvariatie bij zeven 13e-eeuwse klerken', in: *Voortgang, jaarboek*

voor de neerlandistiek 11, 155-179.
Mooijaart, Marijke (1992), *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*, Utrecht.
Mooijaart, Marijke en Peter van der Heijden (1992), 'Linguïstische en geografische afstand in dertiende-eeuws Middelnederlands', in: *Taal en Tongval* 44, 188-216.
Mooijaart, Marijke en Hans Westgeest (1996), 'Muziek in de kathedraal. De muzikale vakwoordenschat in het *Woordenboek der Nederlandsche taal*', in: *Trefwoord* 11, 53-69.
Mooijaart, M. en M. van der Wal (2008), *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw. Cursus Middelnederlands en Vroegnieuwnederlands*, Nijmegen.
Moser, Nelleke (2000), 'Naam en faam. De plaatsgebonden naamgeving van rederijkerskamers als uiting van lokaal chauvinisme', in: *De zeventiende eeuw* 16, 29-42.
Moser, Nelleke (2001), *De strijd voor rhetorica. Poëtica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*, Amsterdam.
Muller, J.W. (1891), 'Spreektaal en schrijftaal in het Nederlandsch', in: *Taal en Letteren* 1, 196-232, 285-286 (herdrukt in *Verspreide opstellen* 1938, 1-54).
Muller, J.W. (1926), 'De herkomst van *je* en *jij*', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 45, 81-110.
Muller, J.W. (1930), 'Hooft en Vondel I. De persoonlijke betrekking tusschen Hooft en Vondel', in: *De Nieuwe Taalgids* 24, 113-130, 161-176.
Muller, J.W. (1931), 'Hooft en Vondel II. Het oordeel van het nageslacht over Hooft en Vondel', in: *De Nieuwe Taalgids* 25, 1-20, 78-99, 126-139.
Musschoot, Anne Marie en Arie Jan Gelderblom (2017), *Ongeziene blikken. Nabeschouwingen bij de Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, Amsterdam.

Naborn, R.A. (1995), 'Becanus' etymological methods', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 15, 79-86.
Nat, J. (1929), *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en de 19e eeuw*, Purmerend.
Nauta, D. (1937), 'Geschiedenis en ontstaan der Statenvertaling', in: *De Statenvertaling 1637-1937*, Haarlem, 1-47.
Nave, Francine de (1988-1989), 'Franciscus I Raphelengius (1539-1597), grondlegger van de Arabische studiën in de Nederlanden', in: *De Gulden Passer 66-67* (themanummer *Ex Officina Plantiniana*), 523-555.
Nederlandsche juristen-vereeniging (1916), *De Nederlandsche rechtstaal*, deel I. Verslag der in de vergadering van 1912 benoemde commissie; deel II. Woordenlijst, Den Haag.
Niebaum, Hermann (1973), 'Die niederdeutschen Mundarten. Zur Formengeographie', in: *Niederdeutsch. Sprache und Literatur*, red. Jan Goossens, Neumünster, 158-174.
Niebaum, Hermann (1996), '"... dat het allen den Nederlanderen zal moghen nut end dienstig zijn." Jan Utenhove und die Sprache seiner Übersetzung des Neuen Testaments (Emden 1556)', in: J. Hennig, J. Meier (red.), *Varietäten der deutschen Sprache. Festschrift für Dieter Möhn*, Frankfurt/Main, 107-125.
Niebaum, Hermann (1997), 'Taalgebruik en de afzet van boeken.De vertalingen van het Nieuwe Testament, Emden 1556 en 1559', in: *Taal in tijd en ruimte* (afscheidsbundel voor Cor van Bree), red. A. van Santen en M. van der Wal, Leiden, 171-182.
Niebaum, Hermann (2000), 'Zum Einheitsplural im Groningischen', in: *Niederdeutsches Korrespondenzblatt* 107, 34-38.
Niebaum, Hermann (2003), 'Regio, taal en politiek', in: *Regionaal besef in het Noorden*, red. M.G.J. Duijvendak, Assen, 88-108.
Niebaum, Hermann en Jürgen Macha (1999), *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*, Tübingen.
Nijen Twilhaar, Jan (1992), 'Deflexie en genusverlies', in: *De Nieuwe Taalgids* 85, 147-160.
Nijen Twilhaar, Jan (1992a), 'Morfologische structuur en genusverandering', in: *De Nieuwe Taalgids* 85, 302-318, 396-404.
Nijen Twilhaar, Jan (2003), *Sallands, Twents en Achterhoeks*, Den Haag.
Nobels, Judith (2013), *(Extra)ordinary letters: a view from below on seventeenth-century Dutch*, Utrecht.
Nobels, J. en G. Rutten (2014), 'Language norms and language use in seventeenth-century Dutch: Negation and the genitive', in: G. Rutten, R. Vosters en W. Vandenbussche (red.) (2014), 21-48.
Nolte, Maria E. (1951), *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen.
Noordegraaf, J. (1983), 'Reilen en zeilen van 't kofschip', in: *Onze Taal* 52, 10, 125.
Noordegraaf, J. (1985), *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*, z.pl.
Noordegraaf, J. (1987), 'Nationalistische tendensen in de Nederlandse taalkunde', in: *Eigen en vreemd. Identiteit en ontlening in taal, literatuur en beeldende kunst*, Amsterdam, 121-134.

Noordegraaf, Jan (1995), *Oorsprong en ideaal. Opstellen over taalzoekers*, Münster.
Noordegraaf, Jan (1996), *The Dutch pendulum. Linguistics in the Netherlands 1740-1900*, Münster.
Noordegraaf, Jan (1999), 'Vaderland en moedertaal. Een constante in het taalkundig denken', in: *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas, 343-363.
Noordegraaf, Jan (2001), 'Historical linguistics in the Low Countries: Lambert ten Kate', in: *History of the Language Sciences*, deel 2, red. S. Autoux e.a., 1115-1124.
Noordegraaf, Jan (2003), '"De geboorte en aenwasch der sprake". Lambert ten Kate over de redelijke mens', in: *Bon jours Neef, ghoeden dagh Cozyn! Opstellen aangeboden aan Geert Dibbets*, red. Els Ruijsendaal, Gijsbert Rutten en Frank Vonk, Münster, 309-321.
Noordegraaf, Jan (2004), 'A matter of time: Dutch philosophy of language in the eighteenth century', in: *Janus at the Millennium. Perspectives on time in the culture of the Netherlands*, red. Th.F. Shannon, J.P. Snapper, Berkeley, 211-225.
Noordegraaf, Jan, Kees Versteegh en Konrad Koerner (red.) (1992), *The History of Linguistics in the Low Countries*, Amsterdam/Philadelphia.
Noordegraaf, Jan en Frank Vonk (red.) (1993), *Five hundred years of foreign language teaching in the Netherlands 1450-1950* (Cahiers voor Taalkunde 10), Amsterdam.

Ooms, Miet (2020), *Buurtaal. Praktische gids voor het Nederlands in België en Nederland*, Gorredijk.
Oostendorp, Marc van en Nicoline van der Sijs (2019), *'Een mooie mengelmoes'. Meertaligheid in de Gouden Eeuw*, Amsterdam.
Oosterman, Johan en Bart Ramakers (2001), *Kamers, kunst en competitie. Teksten en documenten uit de rederijkerstijd*, Amsterdam.
Oostrom, F.P. van (2006), *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam.
Oostrom, F.P. van (2013), *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1300-1400*, Amsterdam.
Osselton, N.E. (1973), *The Dumb Linguists. A study of the earliest English and Dutch dictionaries*, Leiden.

Paardekooper, P.C. (1948-1950), 'U en UE', in: *De Nieuwe Taalgids* 41, 199-205; 43, 222-224.
Paardekooper, P.C. (1950), '*Als* en *dan* bij vergelijkingen', in: *De Nieuwe Taalgids* 43, 160-167.
Paardekooper, P.C. (1969a), 'Genus-(naamvals-)n's in taal en tekst', in: *De Nieuwe Taalgids* 62, 1-4.
Paardekooper, P.C. (1969b), 'Aanspreekvormsystemen in mnl. taal en tekst', in: *De Nieuwe Taalgids* 62, 441-455.
Paardekooper, P.C. (1970), '*Groter als*', in: *De Nieuwe Taalgids* 63, 329-337.
Paardekooper, P.C. (1973), *ABN en dialekt*, Den Bosch.
Paardekooper, P.C. (1981), 'Dialekt/ABN/tekst: de slotfase van onze kultuurtaal', in: *Studies voor Damsteegt*, 152-170.
Paardekooper, P.C. (1987-1988), 'De rol van half- en indirekte aanspreekvormen bij het ontstaan van *u* enz. als ond.- en als beleefdheidsvorm', in: *De Nieuwe Taalgids* 80, 491-511; 81, 42-71.
Paardekooper, P.C. (1989), 'Ken het soms hier legge?', in: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 10, 279-310.
Paardekooper, P.C. (1996), '*U* (ond.) ook voor 1600', in: *Taal en Tongval* 48, 70-71.
Panzer, Baldur (1972), 'Morphologische Systeme niederdeutscher und niederländischer Dialekte', in: *Niederdeutsches Wort* 12, 144-169.
Pater, J.C.H. de (1946), *Jan van Hout (1542-1609). Een levensbeeld uit de 16e eeuw*, Den Haag.
Pauw-de Veen, Lydia de (1957), *Bijdrage tot de studie van de woordenschat in verband met de schilderkunst in de 17de eeuw*, Gent.
Pauwels, A. (1953), *De plaats van werkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*, Leuven.
Pauwels, J.L. (1938), *Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland. Uitslagen van het onderzoek in 1872 ingesteld door de Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde*, Tongeren.
Pauwels, J.L. (1958), *Het dialect van Aarschot en omgeving*, Brussel.
Pauwels, J.L. (1974), 'Expletief *nie* en andere herhalingswoorden als zinafsluiters', in: *Taalkunde – 'n lewe. Studies opgedra aan prof. dr. W. Kempen*, Kaapstad en Johannesburg, 73-76.
Pée, Willem (1936), *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva*, Tongeren.
Pée, Willem (1975a), 'Zenden-sturen-schicken: een dialektgeografisch onderzoek', in: *Taal- en letterkundig gastenboek voor prof. dr. G.A. van Es*, Groningen, 107-111.
Pée, Willem (1975b), 'Bilabiale [w] – labiodentale [v]', in: *Spel van zinnen. Album A. van Loey*, Brussel, 231-239.
Peelen, Gert J. (1987), *De Statenvertaling van 1637. De nieuwe bijbel van een vrij volk*, Haarlem/Brussel.
Peeters, L. (1989), *Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw*, Amsterdam.

Peters, P. (1937), 'De geslachtsvormen van het adjectief in de Nederlandse dialecten', in: *Onze Taaltuin* 5, 357-379.
Pfaffel, Wilhelm (1986), 'Wie modern war die Varronische Etymologie?', in: *Historiographia linguistica* 13, 381-402.
Pitlo, A. (1948), *De zeventiende en achttiende eeuwsche notarisboeken en wat zij ons omtrent ons oude notariaat leeren*, Haarlem.
Planque, P.A. de (1926), *Valcooch's Regel der Duytsche schoolmeesters. Bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw*, Groningen.
Pleij, Herman (2007), *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*, Amsterdam.
Polomé, E.C. (1985), 'Seventeenth-century Dutch and the impact of immigration from the South: a sociolinguistic profile', in: *NOWELE 6*, 65-79.
Ponelis, F.A. (1991), 'Nederlands in de geschiedenis van het Afrikaans', in: *Forum der Letteren* 32, 190-199.
Ponelis, Fritz (1992), 'Die ontwikkeling van die possessief in Afrikaans', in: Hans Bennis en Jan. W. de Vries (red.), *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, 273-290.
Ponelis, Fritz (1993), *The development of Afrikaans*, Frankfurt am Main.
Porteman, Karel en Mieke Smits-Veldt (2008), *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*, Amsterdam.
Prędota, S. m.m.v. J. Woronczak (2002), *Christophorus Warmers Nederlandse en Poolse samenspraken van 1691*, Wrocław.

Quak, A. en J.M. van der Horst (2002), *Inleiding Oudnederlands*, Leuven.

Raidt, Edith H. (1974), 'Nederlandse en Kaapse spreektaal in die 17de en 18de eeu', in: *Taalkunde – 'n lewe. Studies opgedra aan prof. dr. W. Kempen*, Kaapstad en Johannesburg, 90-104.
Reenen, Pieter van (1995), '*Luiden* en *lieden* in het 14de-eeuws Middelnederlands', in: *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft, Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, red. J. Cajot, L. Kremer, H. Niebaum, 53-61.
Reenen, Pieter van en Evert Wattel (1992), 'De uitspraak van /s/ en /z/ voor klinker in het Nederlands: zes eeuwen variatie', in: Hans Bennis en Jan. W. de Vries (red.), *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, 291-309.
Reenen, Pieter van (2006), *In Holland staat een 'Huis'. Kloekes expansietheorie met speciale aandacht voor de dialecten van Overijssel*, Amsterdam.
Reker, Siemon (1999), '*Bai mai in de straode* – van Bolland tot Wallage', in: Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs (red.), *Honderd jaar stadstaal*, Amsterdam, 25-36.
Reker, Siemon (2002), *Vrij gelijkvormig, en allen daar door niet onäangenaam*, Groningen (inaugurele rede).
Reker, Siemon (2002a), *Gronings*. Den Haag.
Rem, Margit (2003), *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuwse Middelnederlands*, Amsterdam.
Rem, Margit, Nicoline van der Sijs en Marjolein van Os (2017), 'Verbreiding en oorzaak van *h*-procope en *h*-prothese in het Middelnederlands', in: *Taal & Tongval 69*, 2, 195-230.
Rensburg, Christo van (red.) (1997), *Afrikaans in Afrika*, Pretoria.
Renkema, Jan (2002), *Schrijfwijzer*, Den Haag.
Rijpma, E. en F.G. Schuringa (1972), *Nederlandse spraakkunst*, bewerkt door Jan van Arkel, 24ste druk, Groningen.
Roberge, Paul T. (2003), 'Afrikaans', in: *Germanic standardizations, past to present*, red. A. Deumert en W. Vandenbussche, Amsterdam, 15-40.
Roches, Jan des (2007), *Nieuwe Nederduytsche spraekkonst*, ed. J. van der Horst met een inleiding door J. Smeyers.
Rombauts, E. (1934), 'Richard Verstegen over versmaat en taalzuivering', in: *De Nieuwe Taalgids* 28, 49-63.
Rombouts, J. (1933), *Simon Stevin. Taalstrijd – taalzuivering*, Brussel (eerder in iets kortere vorm verschenen als 'Simon Stevin', in: *Dietsche Warande en Belfort*, 159-168, 994-1011).
Rompelman, T.A. (1952), 'Lambert ten Kate als germanist', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* N.R. 15, 245-274.
Rooij, J. de (1965), *Als – of – dat*, Assen.
Rooij, J. de (1982), '*Omdat* en *doordat* in het Nederlands', in: *De Nieuwe Taalgids* 75, 329-342.
Rooij, J. de (red.) (1987), *Variatie en norm in de standaardtaal*, Amsterdam.
Rooij, J. de (1990), 'Over *hun* en *hen*, en *hun*', in: *Taal en Tongval* 42, 107-147.
Rossem, Stijn van (red.) (2007), *Portret van een woordenaar. Cornelis Kiliaan en het woordenboek in de Nederlanden*, Antwerpen.
Rowe, John Howland (1974), 'Sixteenth and seventeenth century grammars', in: *Studies in the history of linguistics*, red. Dell Dymes, 361-379.

Ruijsendaal, E. (1989), *Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken*, Amsterdam.
Ruijsendaal, E. (1991), *Letterkonst. Het klassieke grammaticamodel en de oudste Nederlandse grammatica's*, Amsterdam.
Ruijsendaal, E. (inleiding) (1993), *Laconis Flandri Presbyteri: Lingua Teutonica Exexlex*, Amsterdam.
Ruijsendaal, Els (1999), '1598–1998: De grammaticus Peeter Heyns herdacht', in: *Meesterwerk* 14, 22–28.
Rutten, Gijsbert (2009), 'De bronnen van Des Roches. Jan Des Roches' *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* (1761) en de taalgeschiedenis van de achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125, 362–384.
Rutten, Gijsbert en Rik Vosters (2010), 'Spellingsnormen in het Zuiden. Standaardisatie van het geschreven Nederlands in de achttiende en negentiende eeuw', in: Van der Wal en Francken (red.) (2010), 27–48.
Rutten, G. en M. van der Wal (2014), *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*, Amsterdam/Philadelphia.
Rutten, G., R. Vosters en W. Vandenbussche (red.) (2014), *Norms and Usage in Language History 1600–1900. A sociolinguistic and comparative perspective*, Amsterdam/Philadelphia.
Rutten, Gijsbert (2018), *Language Planning as Nation Building.Ideology, policy and implementation in the Netherlands, 1750-1850*, Amsterdam.
Rys, Kathy, Marten van der Meulen, Frans Hinskens, Fieke Van der Gucht en Johan de Caluwe (2017), *De Staat van het Nederlands. Over de taalkeuzes van Nederlanders en Vlamingen in het dagelijks leven*, Den Haag.
Rys, Kathy, Johan de Caluwe, Sita Doerga Misier en Frans Hinskens (2019), *De Staat van het Nederlands 2. De taalkeuzes van Surinamers in het dagelijkse leven – en meer over die van Nederlanders en Vlamingen*, Den Haag.

Salmon, Vivian (1972), *The works of Francis Lodwick*, Londen.
Salverda, Reinier (2005), 'Speaking Dutch – Past, Present and Future', in: *The Low Countries* 13, 272–275.
Salverda de Grave, J.J. (1912), 'Taalbetrekkingen van Nederland tot Frankrijk', in: *Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden*, 23–57.
Sanders, Ewoud (1993), *Woorden van de duivel. Een bloemlezing uit het enige verboden Nederlandse woordenboek*, Utrecht.
Sanders, Ted en Peter Smulders (red.) (1996), *Schrijfwijsheden. Visies op taal en taaladvies*, Den Haag.
Sandra, Dominiek, Marc Brysbaert, Steven Frisson en Frans Daems (2001), 'De Paradoxen van de Nederlandse werkwoordspelling. De logica van dt-fouten', in: *De Psycholoog* 36/6, 282–287.
Schaars, Frans A.M. (1988), *De Nederduitsche Spraekkunst (1706) van Arnold Moonen (1644-1711). Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandstalige spraakkunst*, Wijhe.
Schaars, F.A.M. en M. te Wilt (1989), 'Jacobus Nylöe (1670–1714) en zijn *Aanleiding tot de Nederduitsche taal*', in: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*, red. G.R.W. Dibbets en P.W.M. Wackers, Wijhe 267–294.
Schalkwyk, D.J. van en K.J.J.A. van Lierop (2003), *Nederlandse taalresten in de variëteiten van het Afrikaans*, Pretoria.
Schama, Simon (1987), *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*, z.pl.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (1963), 'Dan en als bij vergelijkingen', in: *De Nieuwe Taalgids* 56, 259–268.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (1973), *A. Pels – Q. Horatius Flaccus dichtkunst op onze tijden en zeden gepast*, met inleiding en commentaar, Assen.
Schenkeveld, M.H. en M.A. Schenkeveld-van der Dussen (keuze en toelichting) (1999), *Het is begonnen met David. De honderdvijftig psalmen in het Nederlands berijmd, vertaald, bewerkt door 47 Nederlandse dichters uit vijf eeuwen*, Zoetermeer.
Schippers, B.W. (samensteller) (1966), *Taal en spraak in stad en streek*, Groningen.
Schneider, Maarten (1949), *De Nederlandse krant: van 'Nieuwstydinghe' tot dagblad*, Amsterdam.
Schoemaker, Bob (2018), *Gewijd der Jeugd voor taal en deugd: Het onderwijs in de Nederlandse taal op de lagere school, 1750-1850*, Utrecht.
Scholtmeijer, Harrie (1999), *Naast het Nederlands. Dialecten van Schelde tot Schiermonnikoog*, Amsterdam.
Scholtmeijer, Harrie (2002), *Utrechts, Veluws en Flevolands*, Den Haag.
Scholtz, J. du P. (1980), *Wording en ontwikkeling van Afrikaans*, Tafelberg.
Schoonenboom, Judith (2000), *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering. Een studie naar veranderingen in het Nederlands onzijdig relativum*, Amsterdam.
Schoonheim, Tanneke (1990), 'De datering van Jan van Houts "Tot Cuenraet de Rechtere"', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 106, 281–286.
Schoonheim, Tanneke en Nicoline van der Sijs

(2009), 'De *tale Kanaäns* in beweging. Een inventarisatie van het taalgebruik in de Delftse bijbel (1477) en de Statenvertaling (1637)', in: *Woorden wisselen. Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*, red. R. Boogaart e.a., Leiden, 313–327.

Schryver, R. de e.a. (1998), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, 3 delen, Tielt.

Schultink, H. (1994), 'Lambert ten Kate en hedendaagse, Nederlandse morfologie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 110, 257–274.

Schutter, G. De (1997), 'De imperatief in de moderne Nederlandse dialecten', in: *Taal en Tongval* 49, 31–60.

Schutter, G. De en H. Kloots (2000), 'Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17e eeuw', in: *Nederlandse Taalkunde* 5, 325–342.

Schutter, Georges De, Ton Goeman e.a. (2005–2008), *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, 2 delen, Amsterdam.

Serrure, C.P. (1858), 'Jan vande Werve, taelkundige der XVIe eeuw', in: *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis* 2, 105–128.

Seyger, G.A. (2002), *Twenthe tussen west, zuid en oost (1336-1500)*, Enschede.

Sijs, Nicoline van der (1996a), *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*, 2e druk 2005, Utrecht.

Sijs, Nicoline van der (1996b), 'Verandering in het gebruik van de komma', in: *Onze Taal* 65, 5, 128–129.

Sijs, Nicoline van der (1998), *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen & andersom*, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der (1999a), *Het versierde woord. De Epitheta of woordcombinaties van Anthoni Smyters uit 1620*, hertaald en met een inleiding, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der (red.) (1999b), *Taaltrots. Purisme in een veertigtal talen*, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der (1999c), 'Vreemde woorden en de vreemde reacties hierop. Is taal maakbaar?', in: *Taalboek van de eeuw*, red. Peter Burger en Jaap de Jong, 81–94.

Sijs, Nicoline van der (2000), *Wie komt daar aan op die olifant? Een zestiende-eeuws taalgidsje voor Nederland en Indië, inclusief het verhaal van de avontuurlijke gevangenschap van Frederik de Houtman in Indië*, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der en Jaap Engelsman (2000), *Nota bene. De invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands*, Den Haag.

Sijs, Nicoline van der (2001), *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der (2002), 'De veranderlijke *d* en *t*', in: *Onze Taal* 71, 10, 280–281.

Sijs, Nicoline van der (2004), 'De stem des volks. Hoe lang is een grammaticale overtreding nog een overtreding?', in: *Onze Taal* 73, 1, 18–20.

Sijs, Nicoline van der (2004a), 'Welke invloed heeft de Statenvertaling gehad op het Nederlands?', in: *Schrift*, novembernummer.

Sijs, Nicoline van der (2004b), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, Den Haag.

Sijs, Nicoline van der (red.) (2005a), *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands*, Den Haag.

Sijs, Nicoline van der (red.) (2005b), *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*, Den Haag.

Sijs, Nicoline van der (2007), 'Kiliaan als lexicografische vernieuwer', in: *Portret van een woordenaar. Cornelis Kiliaan en het woordenboek in de Nederlanden*, red. Stijn van Rossem, Antwerpen, 19–30.

Sijs, Nicoline van der (hoofdred.) (2011), *Dialectatlas van het Nederlands*, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der (2018), '1637 – De mythes rond de Statenbijbel', in: *Wereldgeschiedenis van Nederland*, red.L. Heerma van Voss, M. 't Hart e.a., Amsterdam, 242–247.

Sijs, Nicoline van der (2019a), *15 eeuwen Nederlandse taal*, Gorredijk.

Sijs, Nicoline van der (2019b), 'Historical linguistics in the Netherlands', in: *Linguistics in the Netherlands 2019*, red. Janine Berns en Elena Tribushinina, 54–59.

Sijs, Nicoline van der (2019c), 'Waarom historische taalkunde?', in: *Neerlandistiek*, 1 febr 2019: https://www.neerlandistiek.nl/2019/02/waarom-historische-taalkunde/

Sijs, Nicoline van der (te verschijnen), 'Ode aan de punt. Hoe een nietig inktvlekje onmisbaar werd'.

Sijs, Nicoline van der en Margit Rem (te verschijnen), 'Medeklinkerwisseling tussen enkel- en meervoudsvormen: een combinatie van spellingsbeginselen', in: *Taal & Tongval*.

Simons, Tanja (2013), *Ongekend 18e-eeuws Nederlands: taalvariatie in persoonlijke brieven*, Utrecht.

Smedts, W. en P.C. Paardekooper (red.) (1999), *De Nederlandse taalkunde in kaart*, Leuven.

Smet, G. De (1975), 'Nederlands in het Nederduits', in: *Handelingen van het XXXe Vlaams filologencongres*, Gent, 9–22.

Smet, T. de (2002), 'Pontus De Voorloper. Belang en perceptie van de zestiende-eeuwse spellingregelaar Pontus de Heuiter', in: *Neerlandica Extra Muros* 40, 1, 9-16.

Snyman, F.C. (1975), 'Apokopee van die slot-[t] in die koloniale Nederlands aan die Kaap en in Batavia voor 1700', in: *Tydskrift vir Geesteswetenskappe* 15, 195-212.

Spies, Marijke (1996), 'De vergeten wereld van Joannes Goropius Becanus. Over: de *Antwerpse Oudheden*', in: *Optima* 14, 3, 97-102.

Stedje, Astrid (2001), *Deutsche Sprache gestern und heute*, München.

Stegeman, Jelle (2014), *Handbuch Niederländisch. Sprache und Sprachkultur von den Anfängen bis 1800*, Darmstadt.

Stegeman, Jelle (2016), *Handbuch Niederländisch. Sprache und Sprachkultur von 1800 bis heute*, Darmstadt.

Steinz, Pieter (2003), *Meneer Van Dale Wacht Op Antwoord en andere schoolse rijtjes en ezelsbruggetjes*, Amsterdam/Rotterdam.

Sterkenburg, P.G.J. van (1984), *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*, Leiden.

Stevin, Simon (1955-1966), *The principal works of Simon Stevin*, ed. by a committee of Dutch scientists, 5 delen in 6 banden, general introduction by E.J. Dijksterhuis, Amsterdam.

Stipriaan, René van (2002), *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)*, Amsterdam.

Stipriaan, R. van (2018), *De hartenjager. Leven, werk en roem van Gerbrandt Adriaensz. Bredero*, Amsterdam.

Stoett, F.A. (1919), 'W.A. Winschooten's "Seeman"', in: *De Nieuwe Taalgids* 13, 97-106.

Stolk, Anthonie (1973), *De medicus Van Beverwijck in zijn tijd*, met een facsimile van de *Inleydinge tot de Hollantsche genees-middelen* en de *Schat der ongesontheydt*, Amsterdam.

Stoops, Yvette (1988), 'Het negatiepartikel "en" in een laat-zestiende-eeuwse Antwerpse kroniek', in: *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*, red. J.A. van Leuvensteijn, Amsterdam, 141-156.

Stoops, Yvette (1995), *Bobbejane of bavianen. Afrikaans versus Nederlands*, Mechelen.

Strengholt, L. (1969), 'Coornhert *dan*, Spiegel *als*', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 85, 143.

Stroobants, Katrien (1997), 'Noord/Zuid-verschillen in de taal van de reclame', in: *Taal en Tongval*, themanummer 10, Standaardisering in Noord en Zuid, 140-151.

Stroop, J. (1983), 'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen', in: *Nederlands dialectonderzoek. Artikelen uit de periode 1927-1982*, Amsterdam, 247-264.

Stroop, Jan (1988), 'Twee soorten schwa in de zuidelijke dialecten en het Nederlands', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 104, 52-69, 81-114.

Stroop, Jan (1992a), 'Towards the end of the standard language in the Netherlands', in: J. van Leuvensteijn en J. Berns (red.) (1992), *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam, 162-177.

Stroop, Jan, (1992b), 'Weg standaardtaal', in: *Onze Taal* 61, 9, 179-182.

Stroop, Jan (1998a), *Poldernederlands. Waardoor het ABN verdwijnt*, Amsterdam.

Stroop, Jan (1998b), 'Het Poldernederlands ís al model!', in: *Onze Taal* 67, 9, 226-228.

Stroop, Jan (2000), 'Naar een rehabilitatie van het ABN', in: *Nederlandse Taalkunde* 5, 3, 271-279.

Stroop, Jan (red.) (2003), *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal*, Amsterdam.

Stroop, Jan (2010), *Hun hebben de taal verkwanseld; over Poldernederlands, 'fout' Nederlands en ABN*, Amsterdam.

Stroop, J. (2011), 'De lange arm van de grammatici', in: Z. Hrnčířová, E. Krol, K. Mercks, J. Pekelder & J. Ultzen (red.), *Praagse perspectieven 7. Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag*, Praag, 137-153.

Stroop, Jan (2012), 'HET bestaat niet!': http://nederl.blogspot.com/2012/05/het-bestaat-niet.html.

Stroop, Jan (2014), ''t Ene "dan" is 't andere niet', in: Freek Van de Velde e.a. (red.), *Patroon en Argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop van der Horst*, Leuven, 447-457.

Sutter, Gert de (red.) (2017), *De vele gezichten van het Nederlands in Vlaanderen. Een inleiding tot de variatietaalkunde*, Leuven/Den Haag.

Swiggers, P. (1991), 'Le travail étymologique: typologie historique et analytique, perspectives, effets', in: *Discours étymologiques*, red. J.P. Chambon en G. Lüdi, Tübingen, 29-45.

Swiggers, Pierre (1998), *'Van t'beghin der eerster volcken van Europen (1614)*: Kelten en Scythen bij Adrianus Schrieckius', in: *Kelten en de Nederlanden van prehistorie tot heden*, red. Lauran Toorians, Leuven, 123-147.

Taal in stad en land (TISEL) (2002–2005), reeks van 27 dialectboeken onder redactie van Nicoline van der Sijs, Den Haag/Tielt.

Taeldeman, J. (1992), 'De beuk in de Nederlandse dialecten. Een klankgeografisch buitenbeentje', in: S. Prędota (red.), *Studia neerlandica et germanica*, Wrocław, 435-460.

Taeldeman, Johan (1996), 'Enkele parallelle consonantische verschijnselen in het Afrikaans en in de Nederlandse dialecten', in: *Afrikaans en variëteiten van het Nederlands*, themanummer 9 van *Taal en Tongval*, Amsterdam/Gent, 146–157.

Taeldeman, Johan (2007), 'De opbouw van het AN: meer zuidelijke dan oostelijke impulsen' [bespreking van Van der Sijs 2004b], in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 123, 97–107.

Tanja, Jaap (1987), 'Brabantse monsieurs, Vlaamsche yveraers en Hollantsche botticheyt', in: *Vreemd gespuis*, Amsterdam, 20–28.

Theissen, Siegfried (2001), 'Over *mannen, lieden, lui* en andere *mensen*. De meervouden van de persoonsnamen op *-man*: een geval van taalin-/onstabiliteit', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111, 233–257.

Thijssen-Schoute, C.L. (1967), 'Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza', in: *Uit de Republiek der Letteren*, Den Haag, 173–194.

Thomason, Sarah G. en Terrence Kaufman (1988), *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley.

Tollenaere, F. de (1957), 'Fonologie of versleer? Was de *h* in het 16de-eeuwse Amsterdams een "wankel foneem"?', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en Letterkunde* 75, 119–144.

Toorn, M.C. van den (1959), 'De herkomst van het enklitische pronomen *ie*, resp. *die/tie*', in: *De Nieuwe Taalgids* 52, 85–90.

Toorn, M.C. van den (1977), 'De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen', in: *De Nieuwe Taalgids* 70, 520–540.

Toorn, M.C. van den (1987), *Nederlandse taalkunde*, Utrecht.

Toorn, M.C. van den, W.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.M. van der Horst (red.) (1997), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam.

Tricht, H.W. van (1951), 'De dativus *hum* bij Hooft', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 68, 313–316.

Tuynman, P. (1977), 'Petrus Scriverius. 12 January 1567 – 30 April 1660', in: *Quaerendo* 7, 5–45.

Ureland, Sture (1979), 'The development of Dutch and West Frisian reflexives between 1879 and 1979', in: *Taalverandering in Nederlandse dialekten. 100 jaar dialektvragenlijsten 1879–1979*, red. Marinel Gerritsen, 250–263.

Vanacker, Hans (1982), *De 'Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen' en de vernederlandsing van het onderwijs*, Gent.

Vandekerckhove, Reinhild (2007), '"Tussentaal" as a source of change from below in Belgian Dutch: a case study of substandardization processes in the chat language of Flemish teenagers', in: Elspaß, S. e.a. (red.) (2007), *Germanic language histories 'from below' (1700-2000)*, Berlijn/New York, 189–203.

Vandenbussche, Wim (2007), 'Shared standardization factors in the history of sixteen Germanic languages', in: *Standard, Variation und Sprachwandel in germanischen Sprachen. Standard, Variation and Language Change in Germanic Languages*, red. Christian Fandrych en Reinier Salverda, Tübingen, 25-36.

Vandeputte, Omer (1983), *Het verhaal van een taal*, uitgegeven door de Vlaams-Nederlandse Stichting Ons Erfdeel vzw.

Vanderheyden, Jan F. (1957), 'Adriaan Verwer: Verwer in de geschiedschrijving en over de geschiedenis van het Nederlands, Verwer en Zuid-Nederland', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 617–671.

Vanderheyden, Jan F. (1983), 'Verkenningen in vroeger vertaalwerk 1450–1600: benamingen van de landstalen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Taal- en Letterkunde* 243–279.

Vangassen, H. (1962), 'Aan de grens van Vlaanderen en Brabant. Zullen', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 36, 49–82.

Veen, P.A.F. van en Nicoline van der Sijs (1997), *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*, Utrecht/Antwerpen, 2de druk.

Veering, J. (1966), *Mogelijkheden en moeilijkheden van taalverzorging*, Delft.

Velde, F. Van de (2017), 'Understanding grammar at the community level requires a diachronic perspective. Evidence from four case studies', in: *Nederlandse Taalkunde* 22, 1, 47–74.

Velde, Freek Van de (2020), 'Zegeningen en schaduwzijden van taaldiversiteit', in: Idesbald Goddeeris, Nadia Lie en Stefania Marzo (red.),

Interculturaliteit en de geesteswetenschappen. Over grenzen, beelden en taal, Leuven, 211-240.
Velde, Hans van de (1996), *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*, Nijmegen.
Velde, Hans van de (1997), 'Uitspraakdivergentie in klank en beeld', in: *Taal en Tongval*, themanummer 10, Standaardisering in Noord en Zuid, 49-62.
Velde, R. van de (1964), 'Taalgenetische opvattingen en komparatisme bij de studie der Germaanse talen', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 18, 310-322.
Velde, R.G. van de (1966), *De studie van het Gotisch in de Nederlanden*, Gent.
Velde, I. van der (1956), *De tragedie der werkwoordsvormen. Een taalhistorische en taaldidactische studie*, z.pl.
Verdam, J. (1923), *Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal*, Zutphen, 4de druk herzien door F.A. Stoett.
Verdenius, A.A. (1930), 'Iets uit de geschiedenis van de bilabiale w in het Nederlands', in: *De Nieuwe Taalgids* 24, 79-85.
Verdenius, A.A. (1943), 'Het *h*-phoneem in het 17de-eeuwse Amsterdams', in: *De Nieuwe Taalgids* 37, 141-147.
Verdenius, A.A. (1946), *Studies over zeventiende eeuws. Verspreide opstellen en aantekeningen*, Amsterdam.
Verdeyen, R. (1925, 1926, 1935), *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616 opnieuw uitgegeven*, II. 1925, I. 1926, III. 1935, Den Haag,/Antwerpen.
Verdeyen, R. (1945), *Joos Lambrecht, Naembouck van allen natuerlicken ende ongeschuumde vlaemsche woorden (1562)*, Luik.
Verheijen, Lieke (2019), *Is textese a threat to traditional literacy? Dutch youths' language use in written computer-mediated communication and relations with their school writing*, Utrecht.
Verhoef, Jan (1997), 'Simon Stevin: bouwer van molens en taal', in: *Onze Taal* 66, 9, 216-218.
Verkuyl, Henk (2000), *Semantiek. Het verband tussen taal en werkelijkheid*, Amsterdam.
Vermaas, J.A.M. (2002), *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*, Utrecht.
Verschaffel, Tom (2017), *De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Zuidelijke Nederlanden*, Amsterdam.
Verschuur, A. (1924), *Een Nederlandsche uitspraakleer der 17e eeuw. De Spreeckonst van Petrus Montanus van Delft (1635)*, Amsterdam.
Versloot, A. (2003), 'Fries in Holland in de 17e eeuw', in: *Taal en Tongval*, 1-40.
Verwer, Adriaen (1996), *Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica en retorica. Naar de editie van E. van Driel*, vertaald door J. Knol, Amsterdam/Münster. Met als aparte bijlage *Lijst van bronnen genoemd in Anonymi Batavi: Idea Lingvae Belgicae grammatica, poetica et rhetorica, curante Everhardo van Driel (Leiden, 1783)*, samengesteld door Henk Duits en Rob de Graaf, 1996, Amsterdam.
Verwey, Albert (inleiding) (1937), *Vondel. Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*, Amsterdam.
Vet, J.J.V.M. de (1980), *Pieter Rabus (1660-1702), een wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting*, Amsterdam.
Vissering, S. (1883), 'De rechts-taal van H. de Groot's Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleertheid', in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 2de reeks, 12, 372-441.
Vloten, J. van (1870), 'Petrus Francius', in: *Bloemlezing uit de Nederlandsche prozaschrijvers der zeventiende eeuw*, Arnhem, 607-618.
Vogl, Ulrike (2012), 'Bespreking van Nicoline van der Sijs: Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN', in: *Internationale Neerlandistiek*, 130-132.
Vondel, J. van den (1977), *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste*, uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse neerlandici, Utrecht.
Voorwinden, Norbert (red.) (1992), *Franciscus Junius. Observationes in Willerami Abbatis Francicam Paraphrasin Cantici Canticorum*, Amsterdam/Atlanta.
Vooys, C.G.N. de (1912), *Spreken en schrijven in Noord- en Zuid-Nederland*, z.pl.
Vooys, C.G.N. de (1924a), 'Pontus de Heuiter, een taal- en spellinghervormer uit de zestiende eeuw', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* I, 255-275, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1924b), 'Uit de jeugd van onze spraakkunst', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* I, 276-313, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1924c), 'De invloed van de Renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* I, 314-331, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1924d), 'Uit en over oude spraakkunsten', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* I, 332-353, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1924e), 'De achtergrond van de spellingkwestie', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* I, 159-178, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1924f), 'Achttiende-eeuwse

spraakkunstbeschouwing', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* I, 354-373, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1924g), 'De taalbeschouwing van Lambert ten Kate', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* I, 374-391, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1925a), 'Purisme', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* II, 3-31, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1925b), 'Duitse invloed op het Nederlands', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* II, 39-71, Groningen/Den Haag.
Vooys, C.G.N. de (1926), 'Een regeling van het grammaties geslacht in verband met de sexe?', in: *De Nieuwe Taalgids* 20, 311-314.
Vooys, C.G.N. de (1946), *Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad*, Amsterdam. (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. deel IL, nr. 1.)
Vooys, C.G.N. de (1947a), 'De "Epitheta" van Anthoni Smijters', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* III, 113-117, Groningen.
Vooys, C.G.N. de (1947b), 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* III, 245-258, Groningen.
Vooys, C.G.N. de (1947c), 'Over het begrip "Algemeen Beschaafd"', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* III, 178-183, Groningen.
Vooys, C.G.N. de (1947d), 'Nedersaksische en Hoogduitse invloeden op de Nederlandse woordvoorraad', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* III, 136-177, Groningen. (Een lichte bewerking van de oorspronkelijke publicatie uit 1936 in *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, deel 81, serie A, nr. 1, 1-39. Bij deze versie zitten 4 bijlagen die in de Verzamelde opstellen ontbreken.)
Vooys, C.G.N. de (1950), 'Omgangstaal in het begin en tegen het einde van de zeventiende eeuw', in: *De Nieuwe Taalgids* 43, 129-139.
Vooys, C.G.N. de (1952), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 5de druk, Antwerpen.
Vooys, C.G.N. de (1957), *Nederlandse spraakkunst*, 4de druk herzien door M. Schönfeld, Groningen/Djakarta.
Vreese, W. de (1909), *Over de benamingen onzer taal, inzonderheid over 'Nederlandsch'*, Gent.
Vriendt, S.F.L. De (1965), *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16de eeuw*, Tongeren.
Vries, Jan W. de (red.) (1997), *'Eene bedenkelijke nieuwigheid'. Twee eeuwen neerlandistiek*, Hilversum.
Vries, Jan W. de (2001), *Beny uw soon den hemel niet*, afscheidscollege Leiden.
Vries, Jan W. de, Roland Willemyns en Peter Burger (1993), *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, Amsterdam; in 2009 bewerkt en aangevuld door Nicoline van der Sijs en Roland Willemyns onder de titel *Het verhaal van het Nederlands. Een geschiedenis van twaalf eeuwen*, Amsterdam.
Vries, Jelle de (2001), *Onze Nederlandse spreektaal*, Den Haag.
Vroegmiddelnederlands Woordenboek (VMNW) (2001), bewerkt door W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim, Leiden, 4 delen.

Waal, H. van de (1952), *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie*, Den Haag, 2 delen.
Wal, Marijke van der (1988), 'Latijn leren en de moedertaal observeren: grammatikale opmerkingen over de volkstaal in het *Exercitium puerorum* 1485', in: *Gramma* 12, 3, 243-257.
Wal, Marijke van der (1990), 'Taalidealen, taalnormen en taalverandering: Johan de Brune in linguïstisch perspectief', in: *Johan de Brune de Oude (1588-1658). Een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw*, Middelburg, 54-68.
Wal, Marijke van der, i.s.m. Cor van Bree (1992), *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht.
Wal, Marijke J. van der (1992a), 'Dialect and standard language in the past: the rise of Dutch standard language in the sixteenth and seventeenth centuries', in: J. van Leuvensteijn en J. Berns (red.), *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam, 119-129.
Wal, M.J. van der (1993), 'Verrotens taalbeschouwing. Een onbekend voorbeeld van Stevinreceptie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 109, 328-347.
Wal, Marijke J. van der (1994), 'Straattaal en slechte woorden: sociolinguïstische onderscheidingen in observaties en taalbeschouwing vóór 1800', in: *Wat oars as mei in echte taal* (Friese studies ter gelegenheid van het afscheid van A. Feitsma), red. Ph. H. Breuker e.a., Leeuwarden, 231-244.
Wal, Marijke J. van der (1994a), 'De Opstand en de taal. Nationaal bewustzijn en het gebruik van het Nederlands in het politieke krachtenveld', in: *De zeventiende eeuw* 10, 110-117.
Wal, M.J. van der (1995), *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, Den Haag.

Wal, Marijke J. van der (1995a), 'Early language typology. Attitudes towards languages in the 16th and 17th centuries', in: K.D. Dutz en K. Forsgren (red.), *History and rationality. The Skövde papers in the historiography of linguistics*, Münster, 93-106.

Wal, Marijke van der (1996), 'De grammaticus en de schoolmeester: externe taalnormen en taalverandering', in: *Leidse mores. Aspecten van taalnormering*, red. C. van Bree en A. van Santen, Leiden, 13-29.

Wal, Marijke van der (1997), 'Over taal en taalkunde: Pieter Rabus in de *Boekzaal van Europe*', in: *Taal in tijd en ruimte* (afscheidsbundel voor Cor van Bree), red. A. van Santen en M. van der Wal, Leiden, 123-132.

Wal, Marijke J. van der (2002), 'De mens als talig wezen: taal, taalnormering en taalonderwijs in de vroegmoderne tijd', in: *De zeventiende eeuw* 18, 3-16.

Wal, Marijke van der (2005), 'Bespreking van Nicoline van der Sijs, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*', in: *Nederlandse Taalkunde* 10, 353-359.

Wal, Marijke van der en Eep Francken (red.) (2010), *Standaardtalen in beweging*, Amsterdam.

WAT = *Elektroniese Woordeboek van die Afrikaanse Taal* (2003), cd-rom van de letters A-O.

Waterschoot, W. (1988-1989), 'De kopij van J.B. Houwaerts *Pegasides Pleyn*', in: *De Gulden Passer 66-67* (themanummer *Ex Officina Plantiniana*), 253-268.

Weduwen, A. der (2017), *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700*, Leiden, 2 delen.

Weerman, Fred (2003), 'Hoe maakbaar is het Nederlands?', in: *Nederlandse Taalkunde* 8, 4, themanummer Weerbaar Nederlands, 347-354.

Weerman, F. (2006), 'Het Nederlands is niet maakbaar', in: N. van der Sijs, J. Stroop en F. Weerman (red.), *Wat iedereen van het Nederlands moet weten en waarom*, Amsterdam, 33-41.

Weghe, Frans van den (1900), *Geschiedenis der Nederlandsche taalstudie in Vlaanderen (1500-1886)*, Antwerpen.

Weijnen, A. (1952), *Zeventiende-eeuwse taal*, Zutphen.

Weijnen, A. (1966), *Nederlandse dialectkunde*, Assen; *Registers* J. Kruijsen e.a. (2000), Assen.

Weijnen, A.A. (1970), *Het schema van de klankwetten*, Assen.

Weijnen, A.A. (1971), *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, Assen.

Weijnen, A.A. (1974), *Het Algemeen Beschaafd Nederlands historisch beschouwd*, Assen.

Weijnen, A. (1991), *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, Den Haag.

Weijnen, A.A. (2003), *Etymologisch dialectwoordenboek*, Den Haag.

Weiland, P. (1805), *Nederduitsche spraakkunst*, Amsterdam.

Werk in uitvoering, deeluitgaven van de [Nieuwe Bijbelvertaling], deel 1, 1998, deel 2, 2000, Haarlem/Den Bosch.

Willemyns, Roland (2001), 'Inzichten en desiderata in verband met de historiografie van het Nederlands', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111, 277-298.

Willemyns, Roland (2003), *Het verhaal van het Vlaams*, Utrecht/Antwerpen.

Willemyns, Roland (2003a), 'Dutch', in: *Germanic standardizations, past to present*, red. A. Deumert en W. Vandenbussche, Amsterdam, 93-125.

Wind, S. de (1835), *Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers*, Middelburg.

Wingerden, Wouter van (2017), *Maar zo heb ik het geleerd!*, Utrecht.

Winkel, J. te (1899), 'Den Nederduytschen Helicon van 1610', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 18, 241-267.

Winkel, Jan te (1901), *Geschiedenis van de Nederlandsche taal*, Culemborg.

Winkel, J. te (1922-1927), *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, Haarlem, 7 delen.

Winkler Prins: *Grote Winkler Prins. Encyclopedie in twintig delen*, Amsterdam/Brussel, vooral de 7de druk (1966-1975).

Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse letterkunde (1986), Amsterdam/Brussel, 2de druk.

Wirth-van Wijk. L.E. (1980), *Uit en rondom de Spreeckonst van Petrus Montanus (1635)*, Assen.

Wirth-van Wijk. L.E. (z.j.), *Na-oogst van de Spreeckonst van Petrus Montanus*, Laren.

WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1882-1998), Den Haag/Leiden; 2de editie van de cd-rom in 2000. *Aanvullingen* (2001), drie delen.

Woordenlijst van de Nederlandsche taal (het 'Groene Boekje') (1954), samengesteld in opdracht van de Nederlandse en de Belgische regering, Den Haag; herziening verschenen als: *Woordenlijst Nederlandse taal* 1995.

Wortel, Dick (2002), *Leids*, Den Haag.

Wulf, Chris De (2003), 'Procope van de *h-*', in: *Taal en Tongval* 55, 216-231.

Wulf, Chris De en Johan Taeldeman (2001),

'Apocope en insertie van *-n* na sjwa in de zuidelijke Nederlandse dialecten: conditionering en geografie', in: *Taal en Tongval*, themanummer 14, 7-51.

Zaalberg, C.A. (1981), '*Hendrik de Gróte* verbeterd', in: *Uyt liefde geschreven. Studies over Hooft*, Groningen, 193-203.

Zijlmans, Mieke (2004), 'Gekunsteld Nederlands', in: *De Volkskrant* 22 oktober [bespreking van Van der Sijs 2004b].

Zwaan, F.L. (1939), *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, Groningen/Batavia.

Zwaan, F.L. (1957), *Jacob van der Schuere, Nederduydsche Spellinge (1612)*, Groningen.

Zwiep, Irene E. (1993), 'The unbearable lightness of Hebrew. Didactic trends in seventeenth-century Dutch grammars of Biblical Hebrew', in: Jan Noordegraaf en Frank Vonk (red.) *Five hundred years of foreign language teaching in the Netherlands 1450-1950*, 27-55.

Zwitzer, H.L. (1991), *'De militie van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Amsterdam.

Databanken en websites

Brieven als buit (brieven uit 17de en 18de eeuw): brievenalsbuit.inl.nl

Corpus Gysseling (13de-eeuws Nederlands): gysseling.corpus.taalbanknederlands.inl.nl

Corpus Laatmiddel- en Vroegnieuwnederlands (CLVN), samengesteld door Ans van Kemenade, Margit Rem, Nicoline van der Sijs en INT, 2018 in Nederlab

Database Geschiedenis Nederlandse Taalkunde (DAGENTA): https://cls.ru.nl/dagenta/, gelanceerd 3-2-2018.

Delpher (kranten en boeken van de Koninklijke Bibliotheek): www.delpher.nl

Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren: dbnl.org

Elektronische ANS (Algemene Nederlandse Spraakkunst): ans.ruhosting.nl

Etymologiebank, samengesteld door Nicoline van der Sijs: etymologiebank.nl

eWND (elektronische Woordenbank van de Nederlandse Dialecten), samengesteld door Nicoline van der Sijs: www.meertens.knaw.nl/ewnd

Gekaapte brieven (brieven uit 17de en 18de eeuw): www.gekaaptebrieven.nl

Historische woordenboeken van het Nederlands: gtb.inl.nl

Meertens Kaartenbank, samengesteld door Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs: www.meertens.knaw.nl/kaartenbank

Nederlandse Dialectenbank: www.meertens.knaw.nl/ndb

Nederlandse Liederenbank: www.liederenbank.nl

Nederlandse Volksverhalenbank: www.verhalenbank.nl

Neerlandistiek. Elektronisch tijdschrift voor de Nederlandse taalkunde, letterkunde en taalbeheersing: neerlandistiek.nl

Staten-Generaal Digitaal: zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch

Dramatis personae

Hieronder volgt een alfabetisch overzicht van de personen uit de Lage Landen die in de tekst (niet de noten) van dit boek zijn genoemd omdat ze zich in het verleden op enigerlei wijze verdienstelijk hebben gemaakt voor het ontstaan van de standaardtaal. De biografische gegevens zijn gebaseerd op de gebruikelijke naslagwerken (zie bibliografie). Achter de namen staat het hoofdstuk of de hoofdstukken (afgekort als hfd) waarin hun werk ter sprake komt, behalve als dat slechts terloops is. Om een aantal redenen is alleen een hoofdstukaanduiding en geen paginanummer vermeld: in sommige hoofdstukken, zoals die over de uitspraak, spelling en grammatica (hoofdstuk 4, 5 en 8) worden de spraakkunstenaars op iedere bladzijde genoemd, dus heeft verwijzen geen zin; in andere hoofdstukken is via de inhoudsopgave gemakkelijk de plaats waar een auteur behandeld wordt, te vinden (zo bijvoorbeeld in hoofdstuk 3, 6 en 7); en tot slot: in dit boek staan de taalverschijnselen centraal en niet de taalmakers: wie een overzicht wil krijgen van de taalopvattingen van bijvoorbeeld Hooft of Vondel, of wie de inhoud van de verschillende spellinggidsen en grammatica's wil weten, kan beter de heruitgaven van deze werken en de inleidingen die hierbij geschreven zijn, raadplegen (zie de bibliografie).

Adriani, M.J. (Groningen 1756 – Dokkum 1830): hfd 4
Aemilius, Antonius (Aken 1589 – Utrecht 1660): hfd 3
Alberdingk Thijm, J.A. (Amsterdam 1820 – 1889): hfd 8
Alkemade, Cornelis van (Rotterdam 1654 – 1737): hfd 2
Alting, Hendrik (Emden 1583 – Groningen 1644): hfd 3
Amama, Sixtinus (Franeker 1593 – 1629): hfd 2
Amman, Johann Conrad (Schaffhausen 1669 – Warmond 1724): hfd 4
Ampzing, Samuel (Haarlem 1590 – 1632): hfd 4, 5, 8
Anslijn, Nicolaas (Leiden 1777 – Alkmaar 1838): hfd 8
Arminius, Jacobus (Oudewater 1560 – Leiden 1609): hfd 3
Arnoldus, Hendrik: zie Van der Linden
Aurelius, Cornelius (Gouda ca. 1460 – na 1523): hfd 2

Ban, Joan Albert (Haarlem 1597/1598 – 1644): hfd 6
Baudart, Willem (Deinze 1565 – Zutphen 1640): hfd 3
Becanus, Joannes Goropius of Jan van Gorp (Hilvarenbeek 1518 – Maastricht 1572): hfd 2
Beeckman, Isaac (Middelburg 1588 – Dordrecht 1639): hfd 6
Behaegel, Pieter (Tielt 1783 – Brugge 1857): hfd 5
Berlaimont, Noël van (? – Antwerpen 1531): hfd 7, 8, 9
Beverwijck, Johan van (Dordrecht 1594 – 1647): hfd 6
Bilderdijk, Willem (Amsterdam 1756 – Haarlem 1831): hfd 2, 5, 8
Blancquaert, Edgar (Opdorp 1894 – Mariakerke 1964): hfd 4
Blommaert, Philip Marie (Gent 1809 – 1871): hfd 2
Bogerman, Johannes (Uplewert, Oost-Friesland 1576 – Franeker 1637): hfd 3

Taalwetten maken en vinden 617 | Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Bolhuis, Lambertus van (Groningen 1741 – 1826): hfd 8
Bolognino, Guilelmus (Antwerpen 1590 – 1669): hfd 5
Bontekoe, Cornelis (Alkmaar 1647 – Berlijn 1685): hfd 6
Boxhorn, Marcus Zuerius (Bergen op Zoom 1612 – Leiden 1653): hfd 2
Bredero, Gerbrand Adriaensz. (Amsterdam 1585 – 1618): hfd 4, 6, 7, 8, 9
Brès, Guy de (Mons in Henegouwen 1522 – Valenciennes 1567): hfd 3
Brill, Willem Gerard (Leiden 1811 – Utrecht 1896): hfd 2, 8
Brune, Johan de (Middelburg 1588 – 1658): hfd 3, 9
Bucerus, Gerson (Veere ca. 1565 – Leiden 1631): hfd 3
Busbecq, Ogier Ghislain de (Komen 1512 – Saint-Germain bij Rouaan 1592): hfd 2

Cassander, Joris of Georgius (Pitthem, bij Brugge, 1513 – Keulen 1566): hfd 2
Castelein, Matthijs de (Pamele 1485/1486 – 1550): hfd 9
Cats, Jacob (Brouwershaven 1577 – 's-Gravenhage 1660): hfd 6, 7, 8, 9
Charivarius (G.J. Nolst Trenité) (Utrecht 1870 – Haarlem 1946): hfd 8
Cluverius, Philippus of Philipp Clüver (Danzig 1580 – Leiden 1623): hfd 2
Coornhert, Dirk Volkertsz. (Amsterdam 1522 – Gouda 1590): hfd 2, 7, 9
Corleva, Johanna (Amsterdam 1698 – 1752): hfd 8
Coster, Laurens Jansz. (Noord-Nederland 15de eeuw): hfd 2
Coster, Samuel (Amsterdam 1579 – 1665): hfd 6, 7, 9

Dafforne, Richard (Engeland, Amsterdam, rond 1600): hfd 1, 5
Dale, Johan Hendrik van (Sluis 1828 – 1872): hfd 7
Damhouder, Joost de (Brugge 1507 – Antwerpen 1581): hfd 6
Damman, Sebastianus (Antwerpen 1578 – Zutphen 1640): hfd 3
Dathenus, Petrus (Kassel, Frans-Vlaanderen ca. 1530 – Elbing, Oost-Pruisen 1588): hfd 3
David, Jan Baptist (Lier 1801 – Leuven 1866): hfd 5, 8
Deventer, Hendrik van (Leiden 1651 – Voorburg 1724): hfd 6
Dodoens, Rembert (Mechelen 1517 – Leiden 1585): hfd 6
Dou, Jan Pietersz. (Leiden 1572/1573 – 1635): hfd 6
Dousa, Janus of Jan van der Does (Noordwijk 1545 – Den Haag 1604): hfd 2, 9
Douwes Dekker, Eduard (Amsterdam 1820 – Nieder-Ingelheim 1887): hfd 4, 8, 9
Dumbar, Gerhard (Deventer 1680 – 1744): hfd 2
Dyrkinus, Johannes of Johannes Dierckens (Gent ca. 1525 – ? vóór nov. 1592): hfd 3

Erasmus, Desiderius (Rotterdam 1469 – Bazel 1536): hfd 1, 2, 3, 4, 7, 9
Erpe, Thomas van of Thomas Erpenius (Gorinchem 1584 – Leiden 1624): hfd 2

Francius, Petrus (Amsterdam 1645 – 1704): hfd 5, 8, 9
Franck, Johannes (Bendorf 1854 – Bonn 1914): hfd 2
Fullenius, Bernardus (Westfalen ca. 1565 – Leeuwarden ca. 1636): hfd 3

Gezelle, Guido (Brugge 1830 – 1899): hfd 7
Ghysen, Hendrik (Amsterdam 1660 – 1693): hfd 3
Ginneken, Jac. van (Oudenbosch 1877 – Nijmegen 1945): hfd 8
Johannes Goedaert (Middelburg 1617 – 1668): hfd 6
Goeree, Willem (Middelburg 1635 – Amsterdam 1711): hfd 6
Gomarus, Franciscus (Brugge 1563 – Groningen 1641): hfd 3
Gool, Jacobus of Jacobus Golius (Den Haag 1596 – Leiden 1667): hfd 2
Gorp, Jan van: zie Becanus
Graaf, Reinier de (Schoonhoven 1641 – Delft 1673): hfd 6
Graaf, Reinier de (Schoonhoven 1674 – Utrecht 1717): hfd 2
Groot, Dirk de (Meppel 1825 – Utrecht? 1895): hfd 8

Taalwetten maken en vinden 618 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Groot, Hugo de (Delft 1583 – Rostock 1645): hfd 2, 6, 7, 9, 10
Gruterus, Janus (Antwerpen 1560 – Bernhold 1627): hfd 2
Gualtherus, Cornelius of Cornelius Wouters (overleden 1582): hfd 2

Halma, François (Langerak 1653 – Leeuwarden 1722): hfd 7
Heinsius, Daniël (Gent 1580 – Leiden 1655): hfd 9
Helmont, Franciscus Mercurius van (Vilvoorde 1614 – Berlijn 1699): hfd 2
Helmont, Jan Baptist van (Brussel 1579 – 1644): hfd 6
Helten, W.L. van (Hedel 1849 – Groningen 1917): hfd 2
Hendrik Arnoldus: zie Van der Linden
Hertog, Cornelis Herman den (Den Haag 1846 – Amsterdam 1902): hfd 8
Heuiter, Pontus de (Delft 1535 – Sint-Truiden 1602): hfd 2, 4, 5, 8
Heule, Christiaen van (? – Leiden 1655): hfd 3, 4, 5, 8
Heyman, Johannes (Wezel 1667 – Leiden 1737): hfd 2
Heyns, Peeter (Antwerpen 1537 – Haarlem 1598): hfd 8
Hilten, Caspar van (? – Amsterdam 1622/1623): hfd 1
Hofman, Johan (Oldenburg ? – Haarlem 1666): hfd 6
Hommius, Festus (Jelsum 1576 – Leiden 1642): hfd 3
Hooft, Pieter Cornelisz. (Amsterdam 1581 – 's-Gravenhage 1647): hfd 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
Hoogstraten, David van (Rotterdam 1658 – Amsterdam 1724): hfd 7, 8, 9
Hout, Jan van (Leiden 1542 – 1609): hfd 6, 9
Hubert, Anthonis de (Zierikzee 1583 – ? ca. 1644): hfd 3, 4, 5, 8
Hugo, Herman (Brussel 1588 – Rijnberk 1629): hfd 2
Huydecoper, Balthazar (Amsterdam 1695 – 1778): hfd 2, 5, 8, 9
Huygens, Christiaan ('s-Gravenhage 1629 – 1695): hfd 6
Huygens, Constantijn ('s-Gravenhage 1596 – 1687): hfd 4, 7, 8, 9

Junius, Franciscus F.F. (Heidelberg 1591 – Windsor 1677): hfd 2
Junius, Hadrianus of Adriaen de Jonghe (Hoorn 1511 – Middelburg 1575): hfd 2, 7

Kadzander: zie Cassander
Kate, Lambert ten (Amsterdam 1674 – 1731): hfd 2, 4, 5, 8, 9
Kerckhoven: zie Polyander
Kern, Hendrik (J.H.C.) (Purworedjo 1833 – Utrecht 1917): hfd 8
Kiliaan, Cornelis (Duffel 1528/1529 – Antwerpen 1607): hfd 2, 4, 5, 6, 7, 9
Kinker, Johannes (Nieuwer-Amstel 1764 – Amsterdam 1845): hfd 2, 4
Kluit, Adriaan (Dordrecht 1735 – Leiden 1807): hfd 5, 8, 9
Koerbagh, Adriaan (Amsterdam 1632 – 1669): hfd 7
Kók, Allardus Lodewijk (Amsterdam 1616 – 1653): hfd 7, 8
Kollewijn, Roeland Anthonie (Amersfoort 1857 – Helmond 1942): hfd 5, 8
Kramer, Matthias (Keulen 1640 – Nürnberg 1729): hfd 2
Kramers, Jacob Jz. (Dordrecht 1802 – Gouda 1869): hfd 7

Laet, Johannes de (Antwerpen 1582 – Leiden 1649): hfd 2
Lairesse, Gerard de (Luik 1640 – Amsterdam 1711): hfd 6
Lambrecht, Joos (Gent 1491 – 1556/1557): hfd 3, 4, 5, 7, 8
Laren, Jodocus van (Arnemuiden 1586 – Vlissingen 1653): hfd 3
Leeuwen, Simon van (Leiden 1625 – 's-Gravenhage 1682): hfd 2, 6, 7
Leeuwenhoek, Antoni van (Delft 1632 – 1723): hfd 6
Lennep, Jacob van (Amsterdam 1802 – Oosterbeek 1868): hfd 8
Leupenius, Petrus (Colchester 1607 – Amsterdam 1670): hfd 4, 5, 8, 9
Liesvelt, Jacob van (Antwerpen ca. 1490 – 1545): hfd 3
Linden, Hendrik Arnoldz. van der (Delfshaven ? – 1637): hfd 3

Taalwetten maken en vinden 619 I Elgraphic - Vlaardingen 18-03-21 12:58

Lipsius, Justus (Overijse 1547 – Leuven 1606): hfd 2
Lobel, Matthias de (Rijsel 1538 – Highgate, bij Londen 1616): hfd 6
Lodwick, Francis (Londen 1619 – 1694): hfd 2
Long, Isaac le (Frankfurt am Main 1683 – Hanau? na 1762): hfd 2
Loon, Gerard van (Delft 1683 – Leiden 1758): hfd 2
Lulofs, B.H. (Zutphen 1787 – Groningen 1849): hfd 2, 6

Maet, Carolus de (Leiden 1597 – Middelburg 1651): hfd 3
Mander, Karel van (Meulebeke 1548 – Amsterdam 1606): hfd 6, 9
Marnix van St.-Aldegonde, Philips van (Brussel 1540 – Leiden 1598): hfd 3, 8
Masius, Andreas (Lennik bij Brussel 1514 – Zevenaar 1573): hfd 2
Mast, Dirck Heymansz. van der (? – Schiedam 1671): hfd 7
Meert, Hippoliet (Aalst 1865 – Middelburg 1924): hfd 7
Meijer, Lodewijk (Amsterdam 1629 – 1681): hfd 5, 6, 7, 9
Merula, Paullus of Paul de Merle (Dordrecht 1558 – Rostock 1607): hfd 2, 6
Meurier, Gabriel (Avesnes ca. 1513 – Antwerpen 1597/1598): hfd 8
Mieris, Frans van (Leiden 1689 – 1763): hfd 2
Mijle, Abraham van der ('s-Heerenberg 1563 – Dordrecht 1637): hfd 2
Montanus, Petrus (Delft 1594/1595 – Nieuwenhoorn 1638): hfd 4, 5
Moock, S.J.M. van (Wesel 1771 – Delft 1848): hfd 7, 8
Moonen, Arnold (Zwolle 1644 – Deventer 1711): hfd 5, 8, 9
Muller, Jacob Wijbrand (Amsterdam 1858 – Leiden 1945): hfd 7, 10
Multatuli: zie Douwes Dekker
Mussem, Jan van (Wormhout – Antwerpen 16de eeuw): hfd 7, 9

Niervaert, Cornelis Dirksz. van (Noord-Nederland, 17de eeuw): hfd 5, 7
Nieuwenhuisen, Willem van of Guilhelmus Nieuhusius (Leiden 17de eeuw): hfd 3
Noot, Jan Baptista van der (Brecht ca. 1539 – Antwerpen 1595): hfd 9
Numan, Philips (Brussel midden 16de eeuw – 1617): hfd 9
Nylöe, Jacobus (Deventer 1670 – Groningen 1714): hfd 8, 9

Oudaen, Joachim (Rijnsburg 1628 – Rotterdam 1692): hfd 9
Overdiep, G.S. (Vries 1885 – Groningen 1944): hfd 8

Peeters, Constant H. (Schaffen 1880 – Borsenhout 1951): hfd 7
Pels, Andries (Amsterdam 1631 – 1681): hfd 2, 5, 9
Plantijn, Christoffel (Saint-Avertin ca. 1520 – Antwerpen 1589): hfd 2, 7
Plemp, Cornelis Gijsbertsz. (Amsterdam 1574 – 1638): hfd 5, 8
Polyander, Johannes of Johannes Kerckhoven (Metz 1568 – Leiden 1646): hfd 3
Pontanus, Johan Isaacszoon (op zee voor Elseneur 1571 – Harderwijk 1639): hfd 2

Rabus, Pieter (Rotterdam 1660 – 1702): hfd 6
Radermacher, Johan (Aken 1538 – Middelburg 1617): hfd 8
Ravelingen, Frans van of Franciscus Raphelengius (Lannoy 1539 – Leiden 1597): hfd 2
Reael, Laurens Laurensz. (Amsterdam 1583 – 1637): hfd 9
Reland, Adriaan of Adrianus Relandus (De Rijp 1676 – Utrecht 1718): hfd 2
Renesse, Ludovicus Gerardus à (Utrecht 1599 – Breda 1671): hfd 3
Revius, Jacobus (Deventer 1586 – Leiden 1658): hfd 3
Roches, Jan des (Voorburg 1740 – Brussel 1787): hfd 5, 8
Rodenburg(h), Theodoor (Antwerpen ca. 1578 – 1644): hfd 6
Rolandus, Jacobus (Delft 1562 – Leiden 1632): hfd 3
Roorda, Taco (Britsum 1801 – Leiden 1874): hfd 4, 8
Royen, Gerlach (N.J.H.) (Valkenburg 1880 – Utrecht 1955): hfd 8

Salmasius, Claudius (Semur-en-Auxois 1588 – Spa 1653): hfd 2
Scaliger, Josephus Justus (het Franse Agen 1540 – Leiden 1609): hfd 2
Schorus, Antonius (? – Lausanne 1551): hfd 7
Sc(h)rieck, Adriaen van (Brugge 1560 – Ieper 1621): hfd 2
Schuere, Jacob van der (Menen 1576 – ? na 1643): hfd 2, 4, 5, 8, 9
Schultens, Albert (Groningen 1686 – Leiden 1750): hfd 2
Scriverius, Petrus of Pieter Schrijver (Haarlem 1576 – Oudewater 1660): hfd 2, 9
Sewel, Willem of William Séwel (Amsterdam 1654 – 1720): hfd 7, 8
Sexagius, Antonius (Brussel ca. 1535 – Mechelen 1585): hfd 4, 5
Sibelius, Casper (Elberfeld 1590 – Deventer 1658): hfd 3
Siegenbeek, Matthijs (Amsterdam 1774 – Leiden 1854): hfd 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10
Simonsz., Menno (Witmarsum 1496 – Wüsterfelde 1561): hfd 3
Smed, De: zie Vulcanius
Smyters, Anthoni (Antwerpen ca. 1545 – Amsterdam 1625/1626): hfd 5, 7
Spiegel, Hendrik Laurensz. (Amsterdam 1549 – Alkmaar 1612): hfd 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9
Stallaert, Karel-Frans (Merchtem 1820 – 1893): hfd 2
Stalpart van der Wiele, Jan ('s-Gravenhage 1579 – Delft 1630): hfd 3
Statenvertalers: hfd 2, 3, 4, 5, 8, 10
Stevin, Simon (Brugge 1548 – Leiden of 's-Gravenhage 1620): hfd 2, 6, 7, 9, 10
Stoett, F.A. (Leeuwarden 1863 – Nijmegen 1936): hfd 2, 7
Stoke, Melis (Zeeland midden 13de eeuw – na mei 1305): hfd 2
Susato, Tielman (Keulen ca.1500 – Antwerpen 1561/1564): hfd 6
Swammerdam, Johannes (Amsterdam 1637 – 1680): hfd 6

Teeckmannus, Arnoldus (Utrecht 1594 – 1666): hfd 3
Ternest, K.L. (Dentergem 1812 – Wetteren 1887): hfd 4
Thuys, Jacques (Antwerpen 2de helft 16de eeuw): hfd 7
Thysius, Antonius (Antwerpen 1565 – Leiden 1640): hfd 3
Tollius, Herman (Breda 1742 – Leiden 1822): hfd 6
Trioen, Jan (Haarlem 1657 – 1721): hfd 5
Tuinman, Carolus (Maastricht 1659 – Middelburg 1728): hfd 2, 7

Utenhove, Jan (Gent 1520 – Londen 1565): hfd 3

Valcooch, Dirck Adriaensz. (Noord-Nederland 2de helft 16de eeuw): hfd 1, 5
Varenbraken, Christiaen van (Vlaanderen 16de eeuw): hfd 5
Vercoullie, Jozef Frederik (Oostende 1857 – Gent 1937): hfd 2, 8
Verdam, Jacob (Amsterdam 1845 – Leiden 1919): hfd 2
Verlooy, Jan B.C. (Houtvenne 1746 – Brussel 1797): hfd 1
Verroten, Jacob Willemsz. (Haarlem 1599 – na 1638): hfd 6
Verschueren, Jozef Maria Augustinus (Turnhout 1889 – Brussel 1965): hfd 7
Verstegen, Richard (Londen ca. 1550 – Antwerpen 1640): hfd 9
Verwer, Adriaen Pietersz. (Rotterdam ca. 1655 – Amsterdam 1717): hfd 2, 3, 5, 8, 9
Verwijs, Eelco (Deventer 1830 – Arnhem 1880): hfd 2
Vesalius, Andreas of Andries van Wesel (Brussel 1515 – eiland Zante, Griekenland 1564): hfd 6
Visscher, Roemer (Amsterdam 1547 – 1620): hfd 9
Visser, Jacob (Leiden 1724 – Den Haag 1804): hfd 2
Vissering, Simon (Amsterdam 1818 – Ellecom 1888): hfd 6
Vliet, Jan van of Janus Vlitius (Middelburg 1622 – Breda 1666): hfd 2
Voet, Johannes Eusebius (Dordrecht 1706 – 1778): hfd 3
Vollenhove, Joannes (Vollenhove 1631 – 's-Gravenhage 1708): hfd 8, 9
Vondel, Joost van den (Keulen 1587 – Amsterdam 1679): hfd 4, 5, 7, 8, 9
Vooys, Cornelis Gerrit Nicolaas de (Gouda 1873 – Utrecht 1955): hfd 2, 5

Vulcanius, Bonaventura of Bonaventura De Smed (Brugge 1538 – Leiden 1614): hfd 2
Vreese, Willem L. de (Gent 1869 – Voorschoten 1938): hfd 7
Vries, Matthias de (Haarlem 1820 – Leiden 1892): hfd 2, 5, 7, 8, 10

Wachtendonck, Arnoldus van (Luik 1538 – 1605): hfd 2
Walaeus, Antonius (Gent 1573 – Leiden 1639): hfd 3
Weiland, Pieter (Amsterdam 1754 – Rotterdam 1842): hfd 2, 5, 7, 8, 9, 10
Werve, Jan van den (? – Antwerpen 1576): hfd 7, 8, 9
Wesel, Van: zie Vesalius
Westerbaen, Jacob ('s-Gravenhage 1599 – Loosduinen 1670): hfd 3
Widmar(ius), Abdias (Lemgo 1591 – Groningen 1668): hfd 3
Willem I der Nederlanden (Den Haag 1772 – Berlijn 1843): hfd 1, 4
Willems, Jan Frans (Boechout 1793 – Gent 1846): hfd 2, 5, 10
Wingen, Godfried van (Luik ? – Londen 1598): hfd 3
Winghe, Nicolaas van (Leuven eind 15de eeuw – Ekeren 1552): hfd 3
Winkel, Jan te (Winkel N.H. 1847 – Amsterdam 1927): hfd 7
Winkel, Lammert Allard te (Arnhem 1806 – Leiden 1868): hfd 2, 5, 7, 8, 10
Winkler, Johan (Leeuwarden 1840 – Haarlem 1916): hfd 2
Winschooten, Wigardus van (Amsterdam 1639 – Leiden ca. 1685): hfd 4, 5, 7
Wouters, Cornelius: zie Gualtherus
Wouters, Jan (Leuven 1539 – na 1598): hfd 6
Wree, Olivier de of Olivarius Vredius (Brugge 1596 – 1652): hfd 2

Zesen, Philipp von (Priorau, bij Dessau 1619 – Hamburg 1689): hfd 6, 9
Zuylen van Nijevelt, Willem (Utrecht 1538 – 's-Gravenhage 1608): hfd 3